

KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM HITTUDOMÁNYI KAR
DOKTORI ISKOLA

Kormos Erik

AZ ÚJSZÖVETSÉGI HAPAX LEGOMENONOK PARADIGMÁI

A GALATA-LEVÉL SÚLYPONTJAI

PhD értekezés

Károli Gáspár
Református Egyetem

Témavezető: Dr. habil. Balla Péter

Doktori iskola vezető: Dr. habil. Zsengellér József

Budapest, 2018

Ajánlom e művet nagy tisztelettel adózva Édesapám, néhai Kormos Emil emlékének (1923. okt. 28 – 1984. márc. 7), aki számomra a józan gondolkodás mintaképe marad mindig is...

*Γενηθήτω εὐλογία τοῦ κυρίου εἰς ἐκείνους οὓσιν τοὺς
συνεργούς καί βοηθοὺς μου.*

Καί ἡ δόξα ἐν ὑψίστοις θεῶ

ELŐSZÓ

Értekezésem hetednapi adventista lelkészként és teológiai tanárként írtam. E tény nem csak hermeneutikai és exegetikai módszereket sajátosságokat jelent a gyakorlatban, hanem egy látásmódon is, amelyet több tényező formált az elmúlt húsz évben bennem, mire éretté válhattam tudományosan is arra, hogy egy ilyen témájú és terjedelmű értekezést benyújtsak. Ezért Isten után, több személynek is köszönettel tartozom, akik fáradhatatlanul, idejüket nem kímélve mindenkor segítették munkám.

Ilyen módon elsőként köszönetet mondok családomnak: feleségemnek, Évának, akivel 2015-ben ünnepeltük házasságunk 20. évét. Gyermekeimnek: Eriknek, Tamásnak és Anikónak a sok-sok, a 8 éven át tartó intenzív kutatás alatt tanúsított türelemért.

Hasonlóképpen szeretném kinyilvánítani köszönetem gyülekezeteim felé is: Sátoraljaújhelyen, Göncön, Szerencsen és Telkibányán, akik szintén hordozták türelemmel kutatásaim fáradalmait.

Ugyanígy hálával tartozom az Adventista Teológiai Főiskolának, amiért befogadott óraadó tanárnak, majd 2014-ben megbízott az Újszövetségi Tanszék vezetői feladataival. Illetve az Amerikai Egyesült Államok-béli Andrews Universty-nek, amiért 2017 májusától befogadott adjunktusnak és ilyen módon taníthattam Bukarestben (Cernica) az Adventista Teológiai Intézet *mesterképzésében* szoteriológiát, angol nyelven.

Köszönet a Magyar Bibliatársulat Alapítványnak, amiért meghívtak a Bibliaszöveg-gondozó Bizottságába, hogy részt vehessek a jövőben megjelenő Biblia-kiadványok újszövetségi szöveggondozásában.

Hasonlóképp külön köszönet illeti meg Benyik György professzor urat, aki 2016-ban felvett a Magyar Biblikusok Lexikonába, más, tőlem sokkal nevesebb írásmagyarázók körébe.

Az adventista teológia, mint tudomány oldaláról különösen hálás vagyok Dr. habil. Szigeti Jenőnek, Dr. Tokics Imrének és Dr. Szilvási Józsefnek, akik nem csak hajdani tanáraink voltak az Adventista Teológiai Főiskolán, hanem a későbbiekben is formálták gondolkodásmódom. Szigeti Jenő folklórtörténeti és egyháztörténeti tudományosságával formált, Tokics Imre széles látókörű hazánkban rendkívül ritka és szerteágazó, mindenre kiterjedő biblia-tudományosságával, Szilvási József pedig, mint olyan személy, aki hazánkban egyedüli módon ismeri és képviseli az adventista hermeneutikát, aki kiváló publicista, egyházszervező és teológus egyben.

Külön köszönet illeti meg Dr. D. Tóth Juditot, a Debreceni Egyetem Irodalomtudományi Intézetének egyetemi oktatóját, aki a nyelvészettudomány területén jártas. Nem csak tanácsaival, hanem szakirodalommal is hozzájárult kutatásaimhoz. Így nyelvészettudományi kutatásaim nagy részét a Debreceni Egyetemen végezhettem, amelyek nélkül aligha lettem volna képes e témát ilyen módon feldolgozni. Külön köszönet azért, hogy kutatói időszakom alatt javasolt, hogy tagja legyek a Magyar Patrisztikai Társaságnak, ahol előadóként tevékenykedhettem 2010-2018 között, 2016-tól kezdve pedig a Társaság tagja is lehettem.

Megkülönböztetett köszönet jár a Sárospataki Református Teológiai Akadémia tanárainak, és könyvtárosainak. E tanárok formálták gondolkodásom az egyetemes protestáns teológia szélesebb körű megismerésére 2006-2009 között, amíg egyetemi tanulmányaim ott végeztem adventista lelkészként. A könyvtár kiemelkedő erénye, hogy nem csak a teológia nagy klasszikusait lehet fellelni ott, de hazánkban egyedülálló módon olyan nyelvészettudományi anyagokat is, amelyek ezen kívül csak a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében találhatók meg, ahol szintén végezhettem kutatásokat.

Hálás köszönet illeti a Keresztény - Zsidó Társaságot és azon belül személyesen Dr. Szécsi József professzor urat, aki lehetővé tette, hogy a Társaság szervezésében tartott teológiai szimpóziumoknak meghívott előadója lehessen 2010-től kezdve több alkalommal is. Hála, hogy egyes tanulmányaim szíves közlését is támogatták a Keresztény - Zsidó Teológiai Évkönyvekben, illetve a szimpóziumokon részt vett neves professzorok személyes véleményeikkel is jelentős mértékben hozzájárultak kutatói munkámhoz.

Hála a Doktorok Kollégiuma szervezőinek is, amiért 2014 augusztusában bemutatkozó jelleggel részt vehettem az újszövetségi szekcióban, és előadóként népszerűsíthettem megvédendő disszertációm alaptézisét, a súlyponti modellezés módszerét.

Külön köszönet a Károli Gáspár Református Egyetemnek a támogatásért és Dr. habil. Balla Péternek a témavezetésért, és mert lehetővé tette, hogy részt vegyek Angliában, a Cambridge Scholars Network programon, a Sidney Sussex College szervezésében. Itt ismerkedhettem meg Dr. Dirk Jonkind-del, aki jelentős mértékben segítségemre volt: a *Tyndale House Copy Service* szolgáltatásán keresztül az angol teológia hazánkban nehezen hozzáférhető anyagait bármikor be tudtam szerezni. Így külön köszönet illeti meg Tyndale House-t is az ösztöndíjért, ami lehetővé tette, hogy Cambridge-be kiutazzak és e képzésen részt vegyek, illetve az Tyndale House-ban kutatásokat is végezhessek.

Mindezekén felül, az Úrnak legyen dicsőség és hála a türelemért és a kitartásért, amelyet e munkában megadott!

RESUME

There was a paradigm-shift in both fields: in theology and linguistic same time also in other human arts in the 20th century. Between the 16th and 19th century, during the high and low critical era of theology, according to the critical methods, even if they were positive or negative in their goals, was created a problem for 21st century: the philological and textual analysis of the New Testament stayed at the level of 19th century's science. In this period, Linguists claim that Koine was grammatically worse than classical Greek. Nowadays this statement is out of date, although it is influencing the theological thinking.

From the second half of the 20th century there was a fundamental change among Linguists, because of the revolution in communication. Consequence of this, linguists as scientists were divided into two different directions: 1) universal- and 2) pragma-linguists. The Universal-Linguists use methods before the second half of 20th century, whereas the Pragma-Linguists think on new methods influenced by the new communication theories.

American Linguist George Kingsley Zipf (1902-1950) showed the text we examine, independently its language or age, if it is used as a certain corpus, would comprise 30-35% of hapax legomena. Independently of it, Claude Shannon (1916-2001) and Warren Weaver (1894-1978) pointed out the importance of hapax legomena: the less a message we use, (for example in case a word occurred only once in a certain text) the stronger its communication emphasis is. Reasoned by this accomplishment, the Linguists separated the study of language into two areas, written and spoken; however, there are connections between these fields, but are not equal. According to this 'communication theory' the hapax legomena in New Testament are typologies coming from the *spoken* language and can be understood as *written patterns* in texts, we inherited from the ancient Greek world.

Claude Shannon also showed the complex expressions of more than one syllable (e.g. ἀλλοτριοεπίσκοπος as the longest expression in New Testament from 1 Pet 4:15) are also hapax legomena. These understood as expressions instead of simple words, as certain patterns, play the same role in the interpretation like the simple words-hapax legomena (e.g. ἄρκος from Rev 13:2).

Russian mathematician Andrey Andreyevich Markov (1856-1922) also made researches into communication theory. Later the Linguists used his method to show the importance of grammatical variants of certain hapax legomena. These words (e.g. κορβᾶν, κορβανᾶς, στίγμα, στιγμή, Ἰουδαίζω, Ἰουδαϊκός, Ἰουδαϊκῶς) in lexicalized morphemes, the form we can find in dictionaries, also play the same role in the interpretation of New Testament, thus we have more examples to compare them each other.

Using the reasons of these Pragma-Linguists' researches, I found 1697 hapax legomena – excluding the Proper names occurs only once - in the New Testament which sum is 30% of the whole NT vocabulary. This means, we have 1697 words which cannot be neglected in the interpretation. The most important result of the Pragma-Linguists is: if we want to know the exact meaning of hapax legomena, we need to look at *outside* the context and take the so-called *referential* and *associative* meaning(s) of the certain words into consideration.

This referential and associative meanings show out the context, which create at least *six* hermeneutical paradigms, by we can speak about certain types of hapax legomena:

1. Intertextual paradigm and intergenesis instead of exegesis
2. Hypertextual paradigm and hypergenesis instead of exegesis
3. Intergrammatic paradigm by we can use the grammatic interaction or extra grammatical meaning of certain hapax legomena
4. Paratextual paradigm by which is possible to make an interpretation of certain words, are not hapax legomena, but in the literary corps occur only once. These are the typical examples of quasi hapax legomena, which I named mia-graphe legomena
5. In contextual paradigm would be possible to involve other type of quasi hapax legomena to examine: these occur only once in a certain NT's book, or letter, but outside the context they can be found more. These are other types of mia-graphe legomena
6. Paradigm of dis legomena: in case of that words occur twice, but we have no more information about their meaning than hapax legomena's, so these are dis legomena

If we collect the words by these requirement, and respect the linguistic laws we can built the interpretation to these certain words. These can be named to words of special emphasis. From this perspective we can make new kind of interpretation.

From this view I made a queer interpretation of Galatians' which would be a certain *text pattern* for my research and I advise to use a name for this method an acronym: **MEMO-EXEGESIS** from *Method of Emphasis Modelling Exegesis*. This 1) respect the neglected field of hapax legomena using the results of Pragma-Linguists, and 2) synchronise their results with contemporary Theology. Same time it is 3) built on the conservative textual-critic of New Testament, 4) which is a Seventh-day Adventist hermeneutical perspective.

By this method I have sown how created Paul links between Jews and Hellenes and law and grace in Galatia, where these were not antithesis of each other in ancient Christianity.

This method also can be used for the interpretation of the whole New Testament or even for each part of it, accepting the following *six steps*:

- 1) Respecting the traditional methods of exegesis and find the hapax legomena
- 2) Make tokens from the text to accept the priority of semiotic understanding
- 3) Categorising of the element for the **MEMO-EXEGESIS**
- 4) Making a quality-list of these elements, respecting the hermeneutical paradigms
- 5) Searching for the associative and referential meanings of the elements
- 6) Emphasising of linguistic priority parallel the traditional methods

Also the charts in Dissertation appendix which contain *all of the hapax legomena of NT categorised* by pragmalinguistic paradigms are advised to use for researchers and to whom may apply the **MEMO-EXEGESIS** for a new research of NT's text certainty.

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	17
Alaptézis - „A” rész:	
<i>A hapax legomenonok exegetikai hangsúlya</i>	17
1. AZ ADVENTISTA FELEKEZETI HERMENEUTIKA SZEREPE AZ ALAPTÉZIS KIALAKÍTÁSÁBAN.....	19
Alaptézis – „B” rész:	
<i>A Súlyponti Modellezés Exegetikai módszere</i>	21
2. AZ ÉRTEKEZÉS FELOSZTÁSA AZ ALAPTÉZIS ALAPJÁN.....	22
3. KUTATÁSI SAJÁTSÁGOKHOZ TARTOZÓ LEGFONTOSABB SZAKKIFEJEZÉSEK HASZNÁLATA.....	23
3.1. Pragmalingvisztika.....	23
3.2. Kvantitatív lingvisztika.....	25
3.3. A nyelvek tipológikus és interkulturális értelmezése.....	26
3.4. A „diakronikus” és „szinkronikus” fogalmak közötti különbségtétel.....	27
3.5. A nyelvek „transztextuális” hermeneutikai megközelítése.....	28
3.5.1. Az intertextuális megközelítés és az intergézis.....	29
3.5.2. A hipertextuális megközelítés és a hipergézis.....	30
3.5.3. A paratextuális megközelítés.....	32
3.6. Hapax legomenonok <i>INDEXELT</i> jelölése a szavak <i>paradigmatikus</i> megkülönböztetéséhez.....	32
3.7. Bibliafordítások rövidítéseinek használata.....	34
3.8. A „hapax legomenon” szakkifejezés helyesírása és megkülönböztetése a „hapax eirémenontól”.....	35
3.9. Filológia – nyelvészettudomány - lingvisztika.....	38
3.10. Morfémák és a morfológia újabb meghatározásai.....	38
3.10.1. <i>Lexikalizált morfémák: szavak, egyes ragozott alakok és kifejezések</i>	39
3.10.2. <i>Szemi- és pszeudo-morfémák</i>	40
3.10.3. <i>Inflexiós morfémák</i>	41
3.11. Toposzok és troposzok – metonímiák és szinekdochék.....	41
4. A GALATA-LEVÉL, AZ ADVENTISTA TEOLÓGIA ÉS A NYELVÉSZETTUDOMÁNY LEHETSÉGES KAPCSOLATA.....	42
I. Lingvisztikai főrész:	
A „HAPAX LEGOMENON” HELYE A MAI NYELVÉSZETTUDOMÁNYBAN ÉS A TEOLÓGIÁBAN	
Első fejezet:	
A kortárs teológia és a nyelvészettudomány kapcsolata	49
5. INTERTEXTUÁLIS PARADIGMA: AZ EGYNYELVŰ BELSŐ REFERENCIA HERMENEUTIKAI ELVE.....	50
5.1. Intertextualitás a teológiában: exegézistől <i>intergézisig</i> az Ószövetségben.....	51
I. Tézis: <i>Intergézis - az egynyelvű külső referencia hermeneutikai elve</i>	53
5.2. Intergézis az Újszövetség interpretációjában.....	54
5.3. Septuagintizmus: az Újszövetség intergézisének alapja.....	55

6. HIPERTEXTUÁLIS PARADIGMA: A TÖBBNYELVŰ KÜLSŐ REFERENCIA HERMENEUTIKAI ELVE	58
6.1. Hipertextus a világirodalomban	58
6.2. Hipertextus az Ó- és Újszövetség interpretációjában: exegézistől hipergézisig ...	60
II. Tézis: <i>Hipergézis – A többnyelvű, szövegen túli referencia hermeneutikai elve</i>	65
6.3. A hipergézis jelentősége a hapax legomenonok interpretációjában	66
III. Tézis: <i>A hapax legomenonok szerepe egy kontextusban</i>	67
7. PARATEXTUÁLIS PARADIGMA: A KÖLCSÖNÖS REFERENCIA HERMENEUTIKAI ELVE - KAPCSOLAT AZ EXEGÉZIS, AZ INTERGÉZIS ÉS A HIPERGÉZIS KÖZÖTT	68
7.1. Paratextus a világirodalomban	68
IV. Tézis: <i>A kölcsönös referencia hermeneutikai elve</i>	70
7.2. A paratextuális paradigma alkalmazásának <i>három lehetősége</i> az Újszövetség interpretációjában	70
7.2.1. Szavak szemantikájának szűkítése: konkretizáló jelentés-összefüggés ...	72
7.2.2. Szavak szemantikájának bővítése: hiperkarakter-képzés	74
7.2.3. Szavak grammatikus interakciója: intergrammatika	75
Összefoglalás - A teológia és a kortárs nyelvészet kapcsolatának jellegzetességei	79
1) <i>Intertextuális paradigma és az intergézis</i>	79
2) <i>Hipertextuális paradigma és a hipergézis</i>	80
3) <i>A paratextuális és a kontextuális paradigmák: a kölcsönös referencia hermeneutikai elve</i> ..	80
Második fejezet:	
A „hapax legomenon” értelmezésének lehetőségei	83
V. Tézis: <i>A „hapax legomenon” a teológia indikátora</i>	84
8. A „HAPAX LEGOMENON” FOGALMI MEGHATÁROZÁSAI A TEOLÓGIÁBAN	85
9. A RES LÁKIS HAPAX LEGOMENONOK NÉGY CSOPORTJA (RESL)	89
9.1. Res Lákis szinonimák	90
9.2. Hiányzó, vagy betoldott hapax legomenonok	91
9.3. Álváriások	92
9.4. Res Lákis variánsok	93
10. A HAPAX LEGOMENONOK VIZSGÁLATÁNAK STATISZTIKUS – KVANTITATÍV MÓDJA	95
10.1. Egy újszövetségi hapax legomenon lista készítésének kívánalmái	99
10.2. A „hapax legomenon” definíciói a nyelvészettudomány szerint	100
11. A KORTÁRS NYELVÉSZET EGYES VONATKOZÁSAI A HAPAX LEGOMENON ÉRTELMEZÉSÉHEZ ...	104
11.1. A szocio- és a pszicholingvisztika szemantikára gyakorolt hatása	106
VI. Tézis: <i>A pragmalíngvisztika és az újszövetségi hapax legomenonok interpretációja</i>	109
12. AZ UNIVERZALISTA NYELVÉSZETI IRÁNYZAT KORLÁTAI	109
12.1. Nyitás a pragmalíngvisztikai irányzat felé: a hapax legomenonok <i>konstruktív szerepe</i> az interpretációban	112
13. A PRAGMALÍNGVISZTIKA ELŐNYEI A KOINÉ NYELV VIZSGÁLATÁBAN	113
13.1. A kvantitatív língvisztika és a koiné dialektus	115
13.2. A nyelvi redundancia elmélete: a dialektusok konstruktív kezelése	117

13.3. A kvantitatív nyelvészeti vizsgálat jellemzői a Koinéhez.....	119
14. G. K. ZIPF NYELVÉSZETI TÖRVÉNYEI.....	120
14.1. Zipf első törvénye: a hapax legomenonok számarányának meghatározása.....	121
VII. Tézis: A hapax legomenonok számarányának állandósága.....	122
14.2. Zipf második törvénye: a több szótagból álló hapax legomenonok jelentősége.....	125
14.3. G. K. Zipf törvényeire épülő pragmalingsztikai kutatások alkalmazása az exegézisben.....	128
VIII. Tézis: A hapax legomenonok intergézisének és hipergézisének fontossága.....	129
15. C. E. SHANNON ÉS W. WEAVER KOMMUNIKÁCIÓS SZABÁLYA.....	130
15.1. A Shannon-Weaver szabály alkalmazása és a pragmalingsztika <i>három</i> szintje.....	131
15.1.1. Nyelvi szemiotika: <i>betűk és szavak, mint jelek és jelcsoportok</i>	133
15.1.2. Szóbeli közlés: <i>a jelcsoportok szavakká válása</i>	134
15.1.3. Megértés: <i>a szavak tényleges szemantikájának kialakulása</i>	134
IX. Tézis: A hapax legomenonok kulcsszerepe az interpretációban.....	135
16. A. A. MARKOV LÁNCTÖRVÉNYÉNEK HASZNÁLATA.....	136
16.1. A Markov-lánc hatása a morfológia definícióira.....	139
16.2. A hapax legomenon szem-morfémák <i>három</i> tipikus esete.....	140
16.2.1. <i>Egy hangalak, egy bizonyos jelentés: unique morfémák</i>	140
16.2.2. <i>Egyjelentésű elő-, többjelentésű utótag</i>	141
16.2.3. <i>Többjelentésű elő- és utótag, egy komplex jelentés</i>	141
16.3. <i>Álhapax legomenonok</i> kizárása a Markov-lánc használatával.....	142
16.4. A hapax legomenonok tényleges grammatikai sajátosságai: a Markov-lánc előnyeinek használata.....	143
X. Tézis: Hapax inflexió morfémák.....	143
16.5. A szintagmatika újradefiniálása a Markov-lánc alkalmazásával: a Gal 2,6 és a Gal 1,15 pragmalingsztikai sajátosságai.....	144
16.6. A Markov-lánc használatának esetleges negatívumai.....	147
Összefoglalás - A hapax legomenonok jelentősége.....	148
II. Hermeneutikai főrész:	
A SÚLYPONTI ELEMELK HERMENEUTIKÁJÁNAK HAT PARADIGMÁJA	
Harmadik fejezet:	
Hermeneutikai paradigmák a hapax, a mia-gráfé és a disz legomenonok rendszerezéséhez.....	153
17. A RENDSZEREZÉS PRAGMALINGVISZTIKAI SZEMPONTJAI.....	153
17.1. Szubjektív szempontok.....	154
17.2. Objektív szempontok: Eta Linnemann értelmezése és a „mia-gráfé legomenon” fogalmának bevezetése.....	155
17.3. Mia-gráfé és disz legomenonok a <i>kvázi</i> hapax legomenonok helyett: a „súlypont” fogalmi meghatározása.....	157
XI. Tézis: A súlyponti elem fogalmi meghatározása.....	158

18. AZ „EGYSZERŰ HAPAX LEGOMENONOK” INTERGÉZISE	158
1. PARADIGMA:	
<i>Hapax legomenonok egynyelvű referenciával - az intergézis alkalmazása (Hp-INT)</i>	161
18.1. „Kihalt szavak” intergézise az Újszövetségben	162
18.2. A Galata-levél „kiahalt szavainak” intergézise	164
18.3. A szóbeliség tényét erősítő hapax legomenonok intergézise	166
18.5. A kevésbé valószínűsíthető esetek kizárásának módja	170
18.6. A hapax legomenonok intergézisének sajátosságai	172
2. PARADIGMA:	
<i>Hapax legomenonok szövegen túli referenciával - a hipergézis alkalmazása (Hp-HYP)</i>	173
19. AZ „ABSZOLÚT HAPAX LEGOMENONOK” HIPERGÉZISE	174
19.1. A Septuagintából átvett tipikus jövevényszavak hipergézise	176
19.2. Hapax szinekdochék hipergézise	181
19.3. Galata hapax szinekdochék hipergézise	183
19.4. Hapax terminus technicusok hipergézise	186
19.5. A Galata-levélben található hapax terminus technicusok hipergézise	187
19.6. Hapax eirémenonok hipergézisének példája a Galata-levélből	188
19.7. A hapax legomenonok hipergézisének jelentősége	190
20. A HAPAX INFLEXIÓS MORFÉMÁK	191
3. PARADIGMA:	
<i>Hapax legomenonok kapcsolati referenciája - a grammatikus interakció lehetőségeinek használata (Hp-GRAM)</i>	192
20.1. Hapax inflexiós morfémák kezelése	193
20.2. Inflexiós hapax morfémák a Galata-levélben	196
20.3. Kivételek az intergrammatikus paradigmán belül	199
21. MIA-GRÁFÉ LEGOMENONOK EXEGÉZISE A GALATA-LEVÉLBE PARATEXTUÁLIS REFERENCIÁVAL	201
4. PARADIGMA:	
<i>A kölcsönös referencia egyik lehetősége - paratextuális paradigma a mia-gráfé legomenonokhoz (MiaPR)</i>	201
21.1. Példa a mia-gráfé legomenonokra paratextusban	203
21.2. Példák jellegzetességei a paratextuális paradigma alkalmazására a Galata-levél szövegéből	205
21.3. Mia-gráfé legomenonok paratextuális interpretációjának jelentősége	207
5. PARADIGMA:	
<i>A kölcsönös referencia másik lehetősége - kontextuális paradigma a mia-gráfé legomenonokhoz (MiaCN)</i>	209
22. A MIA-GRÁFÉ LEGOMENONOK KONTEXTUÁLIS EXEGÉZISÉNEK LEHETŐSÉGE	210
22.1. Kontextuális Galata mia-gráfé legomenonok	210
22.2. Kivételek a kontextuális mia-gráfé paradigma ellenében	212
6. PARADIGMA:	
<i>Disz legomenonok - szavak kölcsönös referenciája szövegen kívül és belül (DIS)</i>	214
23. A DISZ LEGOMENONOK LEHETSÉGES TÍPUSAI	215

23.1. Hapaxként értelmezhető disz legomenonok az Újszövetségben.....	215
23.1.1. Az Újszövetségben értelmezhető példák mintája	215
23.1.2. Kontextusban értelmezhető példák mintája.....	217
23.1.3. Egy mondaton belül értelmezhető példák mintája.....	218
23.1.4. Egy bizonyos iraton belüli példák mintája	219
23.2. Res Láki disz legomenonok	220
23.3. Abszolút Galata disz legomenonok	222
23.4. Újszövetségi disz legomenon minták a Galata-levélből	223
23.5. Páli disz legomenonok a Galata-levéiben	226
23.6. A Galata-levélen belüli disz legomenonok	228
23.7. Disz legomenonok kvalitása a Galata-levél kvantitatív vizsgálatában	229
Összefoglalás - A súlyponti elemek interpretációjának tanulságai	231
III. Interpretációs főrész:	
A SÚLYPONTI MODELLEZÉS EXEGETIKAI MÓDSZERÉNEK ALKALMAZÁSA	
Negyedik fejezet:	
A Galata-levél súlyponti modellezése	237
Alaptézis – „C” rész:	
<i>A MEMO-Exegesis rövidítés és az eljárás megnevezésének idegen nyelvű használata</i>	<i>238</i>
24. A GALATA-LEVÉL SZÓKINCSENEK KVANTITATÍV JELLEMZŐI: A VIZSGÁLAT IRÁNYA ÉS CÉLJA	239
Alaptézis – „D” rész:	
<i>A MEMO-Exegesis hat lépésének alkalmazása az Újszövetség összes irataira</i>	<i>245</i>
1) Hagyományos exegézis elvégzése.....	245
2) A szöveg jelcsoportokra bontása: szemiotikai prioritás	246
3) Súlyponti elemek csoportosítása: hermeneutikai paradigmák alkalmazása	246
4) Súlyponti elemek kvalitásának meghatározása a szemiotika elve alapján	246
5) Asszociatív és referenciális jelentéstöbblet alkalmazása: intergézis és hipergézis.....	247
6) A pragmalingvisztika prioritásainak érvényesítése	247
25. BEVEZETŐ SZAKASZ: PÁL PRÓFÉTAI KÜLDETÉSE (1,1-10).....	249
25.1. Frázisértékű súlypontok felismerésének példája.....	249
26. AZ EVANGÉLIUM CÉLJA: IDENTITÁS ÉS ELHÍVÁS (1,11-12 ÉS 13-24).....	256
26.1. Pál apostoli identitásának alapjai pozitív és negatív asszociációkkal.....	257
26.2. Az elhívás természete – az Ézsaiás-tipológia intergézise	265
27. AZ ELHATÁROLÓDÁS ÉS A KÖZÖSSÉGVÁLLALÁS RETORIKÁJA (2,1-16).....	278
27.1. Az együttműködés ára - a <i>deixis</i> , mint súlyponti sajátosság	279
27.1.1. A <i>deixis</i> , mint fontos súlyponti sajátosság bemutatása	282
27.1.2. <i>Deixis</i> a Galata 2,1-ben	283
27.1.3. A Galata 2,1 <i>deixisének</i> történeti alapjai	284
27.2. A zavarkeltők azonosítása – a <i>szolecizmus</i> , mint súlyponti sajátosság.....	287
27.2.1. A „ <i>makkabeus attitűd</i> ” fogalmának pontosítása	290
27.2.2. A <i>szolecizmus</i> , mint retorikai fogás és súlyponti sajátosság	292

27.3. Paronomasia - a súlyponti elemek harmóniájának mondattani sajátága.....	296
27.3.1. A súlyponti elemek paronomasiája.....	299
27.3.2. A konfliktus történeti háttere.....	300
28. A νόμος ÚJRAÉRTELMEZÉSE INTENZÍV TROPOSZOKKAL (2,17-21).....	307
28.1. Emberi rendelkezések helyett isteni szövetség.....	307
29. A KÉNYSZERSZÖVETSÉG FELOLDÁSA HAPAX TERMINUS TECHNICUSOKKAL (3,1-14).....	312
29.1. Okkult befolyás feloldása.....	312
29.2. Az átok feloldása.....	317
29.3. A szolgaság állapotának feloldása.....	323
30. A VÁLASZTHATÓ SZÖVETSÉG KÉPE (3,15-29).....	327
30.1. A Sínai szövetség hatályvesztése és az Ábrahám-tipológia.....	328
30.1.1. A szövetség hatályvesztése.....	329
30.1.2. Az Ábrahám-tipológia visszatérése.....	331
30.2. Az új szövetség hatályba lépése – két intenzív troposz hangsúlya.....	333
30.2.1. A „kultúraellenesség” képzetének feloldása.....	334
30.2.2. A súlyponti elemek lényegi hangsúlya a νόμος szerepéhez.....	335
31. A KÉNYSZERSZÖVETSÉG AITOLÓGIÁJA (4,1-11).....	337
31.1. Szabadulás a gyámság alól – mia gráfé terminus technicusok használata.....	337
31.1.1. A gyámság állapotának meghatározása.....	338
31.1.2. A gyámsági védelem oka.....	339
32. A „LÁTHATÓ SZÖVETSÉG”- KÉPI MEGJELENÍTÉS HAPAX SZINEKDOCHÉKKAL (4,12-31).....	343
32.1. Szövetségi teológia a démoni tradíció ellenében.....	344
32.1.1. A démoni tradíció jelenlétének feltárása.....	344
32.1.2. Az isteni „séma” a démoni tradíció ellenében.....	348
32.2. Két rendelkezés etikai súlya az alexandriai interpretáció jegyében.....	351
32.2.1. A Sára – Hágár allegória rövid összegzése.....	357
33. A „SZABADSÁG EVANGÉLIUMA” ASSZOCIATÍV HANGSÚLYOKKAL KIFEJEZVE (5,1-26).....	358
33.1. Elhívás szabadságra, szabadítás szolgálatra.....	359
33.2. Iga alatt járni - valóság szarkasztikus képekben.....	364
33.3. A σάρξ és a πνεῦμα metonimiák asszociatív jelentésének feloldása terminus technicusokkal.....	370
33.3.1. A Törvény „megtartásának” következménye.....	372
33.3.2. A „Lélek vezetésének” következménye.....	373
33.3.3. Hangsúly fictio personae használatával.....	375
34. „ISTENNEL NEM LEHET JÁTSZADOZNI!” (6,1-10).....	378
34.1. Babonaság - az okkult befolyás következménye.....	379
34.2. Imperatívusz hangsúlyának fokozása hapax szinekdochével.....	381
35. PÁL APOSTOL BURKOLT ÜZENETE A JERUZSÁLEMI KERESZTYÉNSÉG SZÁMÁRA (6,11-18).....	384
35.1. Burkolt üzenet hapax szinekdochék formájában.....	384

35.1.1. Az ember életének két αἰών-ja	385
35.1.2. Sajátságos súlypont a levél végén.....	391
35.2. A levél hitelesítése, a központi üzenet megfogalmazása	391
Összefoglalás - A Galata-levél teológiai üzenete a MEMO-Exegesis tükrében	395
Ötödik fejezet:	
A MEMO-Exegesis egyes eredményei a Galata-levél vizsgálatában	401
36. A MEMO-Exegesis ALKALMAZÁSA EGYES BEVEZETÉSTANI KÉRDÉSEK VIZSGÁLATÁHOZ.....	401
36.1. A Galata-levél keletkezéstörténete és helye a kánonban	402
36.2. Súlyponti elemek asszociatív jelentésének lehetséges szerepe a kronológiai viták eldöntésében.....	403
37. SZÖVEGKRITIKAI KÉRDÉSEK VIZSGÁLATA A SÚLYPONTI MODELLEZÉS MÓDSZERÉVEL	411
37.1. Tipikus példák egyes mia-gráfék kizárására, vagy megtartására.....	413
37.2. A MEMO-Exegesis sajátosságos eredményei a Galata-levél fordításában.....	415
Zárszó - A súlyponti modellezés lehetőségei - végső megállapítások	416
A) FÜGGELÉK	
I. A TELJES GALATA-LEVÉL FORDÍTÁSA A MEMO-Exegesis ALKALMAZÁSÁVAL	421
B) FÜGGELÉK	
I. A SEPTUAGINTÁBAN HASZNÁLT SZAVAK SZÁMARÁNYÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÓ TÁBLÁZATA....	429
II. AZ ÚJSZÖVETSÉGBEN HASZNÁLT SZAVAK SZÁMARÁNYÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÓ TÁBLÁZATA.	433
III. AZ ÚJSZÖVETSÉGBEN TALÁLHATÓ HAPAX LEGOMENONOK TÁBLÁZATA.....	436
III.1. Összesítés (Hp-HYP – Hp-INT – Hp-GRAM).....	475
III.2. Tulajdonnév hapax legomenonok az Újszövetségben	475
IV. A RES LÁKIS HAPAX LEGOMENONOK NÉGY CSOPORTJA	480
IV.1. Szinonimák a szövegvariánsokban.....	480
IV.2. Betoldásként található hapax legomenonok.....	481
IV.3. Egyszerű elírásból, elhallásból származó álváriánsok.....	484
IV.4. Valós variánsok az egyes szövegforrásokban.....	488
V. HAPAX ÉS MIA-GRÁFÉ LEGOMENONOK A GALATA-LEVÉLLEN.....	491
V.1. Intertextuális hapax legomenonok a Galata-levélben (Gal-INT).....	491
V.2. Hipertextuális hapax legomenonok (Gal-HYP).....	491
V.2. Paratextuális mia-gráfé legomenonok (Gal-MiaPR).....	492
V.3. Kontextuális mia-gráfé legomenonok (Gal-MiaCN)	493
VI. DISZ LEGOMENONOK NÉGY CSOPORTJA A GALATA-LEVÉLLEN (Gal-DIS)	497
VI.1. Abszolút disz legomenonok.....	497
VI.2. Újszövetségi disz legomenonok	497
VI.3. Páli disz legomenonok a Galata-levélben.....	498
VI.4. A Galata-levélen belüli disz legomenonok.....	498
IRODALOMJEGYZÉK	501

BEVEZETÉS

„Az adventisták a Bibliát tartják hitük egyedüli alapjának. E megállapítás felülvizsgálata az egyház legfelsőbb döntéshozó testületétől várható, akkor, ha a Szentlélek a bibliai igazság teljesebb megértésére vezeti az egyházat.”¹

Neal C. Wilson

Értekezésem hetednapis adventista lelkészként, teológiai tanárként írom, s így nem tagadhatom, hogy hermeneutikai szempontból e felekezet sajátosságai határozták meg leginkább alaptéziseim gondolatmenetét. Habár e mű terjedelme nem teszi lehetővé, hogy részletesen bemutassam az adventista gondolkodást,² az exegézishez való viszonyom és az általam javasolt újabb kutatási eredmények felekezeti hermeneutikám³ ihletésének köszönhetőek.

Közel tíz év kutatómunkája után, annak a személyes megfigyelésemnek szeretnék hangot adni, amelyre eddigi exegetikai munkám során lettem figyelmes, s amelyet nem csak felekezetem hermeneutikai látása, hanem a református felsőoktatásban eltöltött *hat esztendő* is bizonyonnyal nagymértékben befolyásolt.

Alaptézis – „A” rész:

A HAPAX LEGOMENONOK EXEGETIKAI HANGSÚLYA

A hapax legomenonok interpretációs szempontból a jelentésben hangsúlyeltolódást mutatnak az adott szöveg exegézisében, úgy, hogy azok a szöveg főmondanivalóját hangsúlyozzák. Meggyőződésem, hogy e hangsúlynak fontos hangot adni, valamint a hapax legomenonok szerepének és másodsorban pontosabb jelentéseiknek a feltárására

¹ A hetedik napot ünneplő adventisták hitének első összefoglalását 1872-ben készítette el Uriah Smith, aki az adventista mozgalom egyik jelentős személyisége volt. A századfordulón újabb összefoglalások készültek, amelyet egy évkönyvben tettek közzé. 1914-1930-ig egyáltalán nem adtak ki semmilyen hitelvi nyilatkozatot, amelynek oka az egyes hitpontok feletti vita lehetett. 1931-ben Francis M. Wilcox munkája gyanánt adtak ki egy 22 pontból álló nyilatkozatot. Ez után egészen 1980-ig egy hosszú folyamat egyik végpontjaként döntött úgy a Hetednapis Adventista Egyház Generál Konferenciája, hogy újra napirendre tűzi a hitelvi deklaráció kibocsátását, amely így 27 hitelvre bővült. Ez a folyamat nem ért véget, 2005-ben az akkori Generál Konferencia (a hetednapis adventisták világszervezetének legfőbb vezető testülete) egy 28. hitelvet is kibocsátott. Az évszámok és ez a folyamat kiválóan fémjelzi azt, hogy az adventista teológia folyamatosan fejlődő jelenség. Lásd Mayor Zoltán (szerk.): *A hetedik napot ünneplő adventisták hitelvei. A 27 alapvető hitelv bibliái magyarázata*. Advent Kiadó, Bp. 2002. Előszó.

² Korábbiakban ezt részletesen megírtam. Lásd tőlem: *Miért lett az Isten emberré? Adventisták Krisztusról*. Advent Kiadó, Bp. 2012. 24-103. A hermeneutikához: 132-226. Másfelől lásd Szilvási József – Tonhaizer Tibor: *Az Adventmozgalom története*. Adventista Teológiai Főiskola – Katica Könyv Műhely Kft. Pécel, 2017. 56-253.

³ Az adventista felekezeti hermeneutikához lásd: Szilvási József (szerk.): *Hetednapis Adventista Hermeneutika*. Adventista Teológiai Főiskola – Katica-Könyv-Műhely, Pécel 2017.

pedig oda kell figyelni. Ugyanakkor mind a mai napig ez a teológia egyik legelhanyagoltabb területe.

Miközben kutatásaimban e kérdéskört vizsgáltam, igazolni láttam a gyakorlatban is egy kettősséget, amely eredetileg önálló elképzeléseimen alapult.

Először is, a világirodalomban nyelvészek vizsgálják a hapax legomenonok szerepét,⁴ kimutatva, hogy azok *szövegbéli hangsúlyára* támaszkodni az interpretációban nagyon is lehetséges, vagyis e szavak esetében fokozottabb figyelmet kell fordítani a *jelentés és a szöveg kapcsolatára* függetlenül bármilyenféle egyéb tényezőtől. Ezt egy sajátos nyelvészeti eszköztár teszi lehetővé, amit *nagy hatékonysággal lehet a teológiában is alkalmazni*.

Másodszor, az újszövetségi teológiában ez a kérdéskör éppen a teológia egyetemessége és az abból eredő hagyományápolás miatt koránt sem feltárt terület.⁵ Az exegézis gyakorlatából következően a hagyomány a mellett szól, hogy a leggyakrabban előforduló szavak jelentése az Ó- és az Újszövetségben sokkal hangsúlyosabb,⁶ mint azoké, amelyek ritkábban, vagy csak egyszer használatosak. Minden bizonnyal éppen ez utóbbi jelenség okozza, hogy mind e mai napig *nem tudunk összefogott szakirodalmat felmutatni a hapax legomenonok értelmezéséhez sem az Ó- sem az Újszövetség esetében*.⁷ E hiányosságra szeretnék egy lehetséges megoldást felkínálni.

Kutatásaimnak azonban nem csak annyi volt a célja, hogy egyszerűen választ adjak egy hiányosság pótlására, hanem igyekeztem 1) a nyelvészeti módszereket és 2) teológiai elveket szinkronba hozni egymással, és témám 3) interdiszciplinárisan megközelíteni, amely felé az adventista teológiai gondolkodás nyitott számomra utat.

Kutatásaim közepette, ahogyan a nyelvészet és a teológia egyes módszereit összekapcsoltam, arra lettem figyelmes, hogy mindazok az írásmagyarázati jellemzők,

⁴ A későbbiekben rámutatok egyes munkákra a nyelvészet alkalmazott módszertana miatt, ami kimondottan a hapax legomenonok szövegbeli szerepét vizsgálja. Ezek a példák jól mutatják a kutatási terület hazánkban is elérhető kevés irodalmának használatát. A teljesség igénye nélkül: Csernoch László Józsefné: *Irodalmi művek szókészletének statisztikai elemzése és matematikai modellezése*. (PhD ért.) Debreceni Egyetem Természettudományi Kar Debrecen, (sine pub.) 2005. Valamint: Gecsei Sándorné Papp Katalin: *Írói névadás Lázár Ervin műveiben*. (PhD ért.) ELTE - BTK, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Bp. (sine pub.) 2009. Valamint: Kopeczky Rita: *Műfordítás az ókorban. A latin műfordítás irányzatai és fejlődése az ókori Homérosz fordítások tükrében*. (PhD ért.) ELTE - BTK, Bp. (sine pub.) 2008. A külföldi irodalmat egyes hazánkban ritkának mondható nyelvészeti szaklapok tartalmazzák, azok hivatkozásait a későbbiekben az adott vonatkozásokban közlöm.

⁵ Lásd Hellen Mardaga: *Hapax Legomena: A Neglected Field in Biblical Studies*. In Sage Journals (edit.): *Currents in Biblical Research*. Catholic University of America, USA. 2012. (Vol. 6).

⁶ Ezt az állítást bármely újszövetségi szótár használatával bizonyíthatjuk. Itt lásd pl. Szécsi József: *Görög-magyar kéziszótár az Újszövetség irataihoz*. Bibliatanulmányi Segédkönyvek Sorozat 2. Keresztény – Zsidó Társaság, Bp. 2015. A kivonatolásra vonatkozó érveket lásd: 6. o.

⁷ Hellen Mardaga: *i.m.* u.o.

amelyek egyes teológia irányultságok sajátosságai *koncentráltan jelennek meg akkor, ha a hapax legomenonok interpretációs problémáit kívánjuk megoldani*. Több esetben pedig meg kellett állapítanom, hogy a 20. század második felében alkalmazott nyelvészet erősítette meg valójában azokat a sajátosságokat, amelyeket a 19. századi adventisták és 20. századi protestáns teológusok már alkalmaztak.

1. AZ ADVENTISTA FELEKEZETI HERMENEUTIKA SZEREPE AZ ALAPTÉZIS KIALAKÍTÁSÁBAN

Az adventista teológia összetett jelenség. Mivel teológusaink soha sem fogalmaztak meg kátét, ezért az etikai hermeneutika maradt meghatározó tényező a fejlődés folyamatában.⁸ Miközben egyes tanítások megváltoztak és folyamatosan változnak, e folyamatra kétféleképpen lehetséges rámutatni attól függetlenül, hogy azt negatív, vagy pozitív előjelű progresszióknak tekintjük.

Általánosságban elmondható, hogy minden reformációs mozgalomnak ismeretes valamilyen történelem-szemlélete, vagy George R. Knight (1941-)⁹ szerint *történelmi perspektívája*,¹⁰ amelynek fényében a saját helyét és társadalmi szerepét látja.¹¹ Sőt, ha e történelem-szemléletét elveszíti, előbb-utóbb a tradicionálisizmus¹² útvesztőjébe téved; nem tudja múltját kellőképp önértelmezni. Ez az útvesztő egy-egy felekezet halálát, vagy egy másik felekezetbe való beolvadását jelentheti.¹³ Egyben e szemlélet meghatározza azt az elvet mindvégig, ahogyan az adott felekezet a Szentírás magyarázatáról gondolkodik. Habár ez nem más, mint a *felekezeti hermeneutika*, még sem egyszerűen csak interpretációs elvekről van itt szó, hanem sokkal többről: 1) történelmi helyzetről, 2) az adott korban rendelkezésre álló exegetikai segédeszközökről, 3) az írásmagyarázók felkészültségéről, 4) felekezeti

⁸ Ennek a fejlődésnek talaját lásd George R. Knight: *Helyünk a keresztény világban*. Advent Irodalmi Műhely-Felfedezések Alapítvány, Bp. 2008. 11-50. Illetve tölem: *i.m.* u.o.

⁹ Jelenleg is aktív professzor az Andrews University-n (USA), ami a Hetednap Adventista Egyház egyik legjelentősebb tudományos bázisa napjainkban.

¹⁰ A történelmi korszakokban való gondolkodás az adventista teológia egyik sajátossága. Éppen ezért fordult elő, hogy a diszpenzációs teológiával egybevetették egy időben. Fontos különválasztani a kettőt egymástól. George R. Knight így fogalmaz ezzel kapcsolatban: Minden felekezetnek van egy sajátos történelmi korszaka és földrajzi helye, amikor és ahol keletkezett. Semmi sem a „véletlenen” múlik, minden törvényszerűségek alapján alakult ki. Ellen G. White az egész történelmet osztja az egyházak kialakulása szerinti korszakokra a Nagy Küzdelem című művében. Ez a gondolkodás meghatározóvá vált a hetednap adventista teológiában. Mára e szemlélet meghatározója a dogmatikának, a hermeneutikának és az exegézis módszertanának is az adventista teológián belül. Lásd Georg R. Knight: *Helyünk a keresztény világban. A hetednap adventista gondolkodás története*. Advent Irodalmi Műhely-Felfedezések Alapítvány, Bp. 2008. 71-86.

¹¹ Szigeti Jenő: A szektákról másképpen. In Fekete Péter: *Az egyház és a szekta*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp. 1993. 167-176.

¹² A tradicionálisizmus fogalma alatt nem az azonos névvel illetett 19. századi gondolkodást értem, hanem egyszerűen a következtetlen hagyománykövetést. Lásd Kránitz Mihály - Szopkó Márk: *Teológiai kulcsfogalmak szótára*. Szent István Társulat, Bp. 2003. 185-186.

¹³ Lásd az erdélyi bözödújfalusi szombatosok történetét. In Szigeti Jenő: *„És megemlékezzél az útról...”* Szabadegyházak Tanácsa, Bp. 1981. 123-129.

nyitottságról és 5) az adott korban ismeretes szöveg- és történetkritikai módszerekről, vagy 6) az azokhoz való viszonyról.

Az adventista teológiának is ismeretes a történelemben egy kiinduló pontja, *ami kezdetektől napjainkig* a fejlődés perspektíváját jelenti:

A 19. században *tizenkét különböző felekezeti gondolkodás* határozta meg e perspektívát¹⁴ és a 20. században ehhez adódtak hozzá még a történelmi egyházakkal való párbeszédnek különböző tanulságai is,¹⁵ illetve egyes teológusok munkái,¹⁶ akik ezen egyházak intézményeiben folytattak tanulmányokat. Az adventista írásmagyarázat sajátosságai ennek ellenére megmaradtak önálló hermeneutikai perspektívának, még a kálvini - lutheri teológiával való találkozás után is úgy, hogy e teológusok megtartották azokat a sajátosságokat, amelyek a 19. században kerültek a gondolkodás központjába és mára hagyománnyá váltak. A párbeszéd készség pedig mindemellett módszertani gazdagodást jelentett a gyakorlatban, amely kimutatható az adventista teológusok munkáiban.

A teológusok ma már egészen más összefüggésben is említik a tudományon belül a hermeneutikai perspektívákat: Hans Küng használta először¹⁷ a paradigmaelméletet a teológia tudományán belül.¹⁸ Ezért másik lehetőség, hogy az adventista teológia fejlődését *paradigmaelmélettel közelítsük meg*. Hans Küng szerint a paradigma, mindig egy *vég nélküli, de új kiindulóponttal rendelkező tudományos irányvonal*.¹⁹ Ezért a későbbiekben „adventista paradigmáról” ugyan nem fogok beszélni,²⁰ de egyes hermeneutikai

¹⁴ Ennek bizonyítéka, hogy sok mindent az adventista egyház átvett a kálvinista gondolkodásból, valami keveset pedig a lutheránusból is. Mivel azonban kevésbé, vagy inkább egyáltalán nem volt jellemző a 19. századi adventistákra a lutheránus felekezeti gondolkodás, az nem is vált jellemzőjévé az adventista teológiának mind a mai napig. Lásd The Religious Situation in the United States During the Early Part of the 19th Century. In Gerard P. Damsteegt: *Foundation of the Seventh-day Adventist Message and Mission*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids. Michigan, 1997. 5- 6.

¹⁵ Review and Herald publ. Association (edit.): *Seventh-day Adventists Answer Questions on Doctrine. An Explanation of Certain Major Aspect of Seventh-day Adventist Beleief*. Review and Herald Publ. Assoc. USA, Washington DC, 1957. Másfelől lásd: General Conference of Seventh-day Adventists (edit.): *Lutherans & Adventists in Conversation. Report and Papers Presented 1994-1998*. General Conference of Seventh-day Adventists, Silver Springs, USA. Maryland, 2000.

¹⁶ Samuele Bacchiocchi: *From Sabbath to Sunday. A Historical Investigation of the Rise of Sunday Observance in Early Christianity*. The Pontifical Gregorian University Press, Rome 1977.

¹⁷ Hans Küng: *Strukturen der Kirche*. Piper, Deutschland, Lübeck, 1962. (1987) Tartalomjegyzék.

¹⁸ Eredetileg a paradigmaváltás a tudományban fogalmát Thomas S. Kuhn tudománytörténész, tudományfilozófus vezette be *A tudományos forradalmak szerkezete* című nagyhatású értekezésében 1962-ben. Munkájával teljesen új korszakot kezdeményezett a tudomány filozófiában. Hans Küng tőle vette át a fogalmat és a keresztyén egyházak missziói mintájára alkalmazza.

¹⁹ Hans Küng az egész teológiát felosztja paradigmaváltásokra: patrisztikus kor hellenista paradigmája, középkori római katolikus paradigma, protestáns reformációs paradigma, 20. századi protestáns hitvallási paradigma és a felvilágosodás paradigmája. Fontos megjegyezni, hogy véleménye szerint, egy paradigma sohasem kezdődhet az evangélium ellen, mindig csakis annak az érdekében. Bütösi János: *Missziológia mint tudomány*. Bütösi Missziói Alapítvány és a Debreceni Református Kollégium, Debrecen, 1999. 101-104.

²⁰ Eredeti célom az volt, hogy „adventista hermeneutikai paradigmáról” és azon belül „írásmagyarázati paradigmákról” beszéljek. Egyik elbírálóm javaslata alapján, azonban, hogy ne forduljon elő a paradigma kifejezés olyan sokszor és sokféleképpen, itt egyszerűsítettem: csak az egyes hermeneutikai irányzatokat fogom paradigmáknak nevezni.

paradigmákról igen:²¹ kifejezve azt, hogy a hagyományos exegézis mellett, amely egyes hermeneutikai sajátságok hagyományos követését jelenti, van lehetőség újabb út járására is, azon hermeneutikai paradigma szerint, amely azt lehetővé teszi. Éppen ezért szándékom, hogy értekezésemben használt módszerek *új paradigmákat képezzenek*.²²

Alaptézis – „B” rész:

A SÚLYPONTI MODELLEZÉS EXEGETIKAI MÓDSZERE

Ahogy a bibliai héber – görög nyelvekben egyes ragozási mintákat „paradigmaként” kezelünk és azok mintájára más szavakat is deklinálhatunk, illetve megfelelő szuffixumokkal láthatunk el, egy-két tipikus példát képezhetünk az általam 1-6-ig terjedő hermeneutikai paradigmák mindegyikére és azok alcsoportjaira is. Ezeket a későbbiekben megnevezésük alapján a többi, hasonló tulajdonságú szóra is használhatjuk majd. E szavakat a későbbiekben „súlyponti elemeknek” neveztem, mivel nem mindegyikük hapax legomenon. Azt az interpretációs eljárást, amelyet e „súlyponti elemek” sajátos használatával végzek *Súlyponti Modellezés Exegetikai Módszerének* neveztem el. Ilyen módon *egy-egy tipikus szóminta képi a paradigmát*, azzal a hermeneutikával együtt, amelyre azt alkalmaztam. Az egyes hermeneutikai irányultságokat a fentiek miatt hermeneutikai paradigmáknak neveztem el.

Egyben e paradigmák a kortárs teológiában megnyilvánuló jelenségek:²³ új út keresése a jövő felé, amelyben minden felekezeti gondolkodásnak meg van a maga *konstruktív* szerepe. Reménykedem, hogy a későbbiekben ezeket tudatosan használják majd írásmagyarázók akár cáfolni kívánják alaptézisem, akár azok pozitív oldalát emelik majd ki.

²¹ Az írásmagyarázat nagy korszakaira használja a paradigma kifejezést McKim is az alábbi esetekben: Augustinusszal kezdődő allegorikus magyarázati korszakát nevezi önálló paradigmának, valamint Melanchton „textual theoria”-nak nevezett módszerét az egész reformáció paradigmájának nevezi. Továbbá Bullinger szociális textusértelmezését, Baur teológiáját szintén paradigmának nevezi az exegézis gyakorlatában. Donald K. McKim: *Dictionary of Major Biblical Interpreters*. Inter-Varsity Press, Nottingham, 2007. Lásd: 254, 2. bek, 180. 2. oszlop, 1. bek, 720. I. oszlop, 4. bek. 137. 1. bek. utolsó mondat.

²² Okként megemlíthetem David C. Steinmetz: *A prekritikai írásmagyarázat elsődlegessége* című munkáját. Cikkében történeti paradigmákra osztja a keresztyén írásmagyarázatot a kezdetektől már a középkor végéig is. Beszél középkori, trológikus, Aquinói hermeneutikákról, majd a folytatásban rámutat, hogy ezek a korszakok az exegézis módszertanát is megváltoztatták. In *Hermeneutikai Füzetek*. Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp. 1994/1.

²³ A paradigma-elmélet használatát erősíti, hogy a mai nyelvészek a szóbeliség és az írásbeliség történetét, azok kapcsolatát is a paradigma-elmélettel jellemzik. Lásd Nyíri Kristóf: Adalékok a szóbeliség-írásbeliség paradigma történetéhez. In Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor: *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Áron Kiadó, Bp. 1998. 7-17.

2. AZ ÉRTEKEZÉS FELOSZTÁSA AZ ALAPTÉZIS ALAPJÁN

Értekezésem címe és alcíme alapján a téma feldolgozását *három főrésze*re és egy *függelék*re osztottam, az alábbiak szerint.

Az első, *lingvisztikai főrészben* azt törekedtem bemutatni, hogy egyes nyelvészettudományi módszerek hogyan kapcsolódnak egyes kortárs teológiai alkalmazásokhoz. E rész célja kitekintés az egyes teológiai irányultságokban rejlő eredmények kiaknázására, amelyek hazánkban még újszerűnek számítanak, a nyugati teológiában pedig koránt sem mondhatóak elterjedt módszereknek. Ez okozza részben, hogy a hapax legomenon problematika feldolgozása mindezidáig nem történt meg.

Az értekezés *második főrészében* (hermeneutikai rész) szeretnék rámutatni az Újszövetségben található hapax (és kvázi hapax) legomenonok magyarázati lehetőségeire. Ezeket *paradigmáknak* neveztem, mert 1) egymás mellett futnak, tehát egyes következtetések nem oltják ki egymást, 2) használatuk a nyelvészetből ered, ugyanakkor teológiai alkalmazásuk nem hagyományromboló, hanem hagyományteremtő lehet; vagyis a már ismert exegetikai eljárásokkal együttesen, *parallel* alkalmazhatók.

A harmadik *főrészben* (interpretációs rész), ezeket a már feltárt és bemutatott módszertani eszközöket alkalmaztam a Galata-levél *szövegének vizsgálatára*. Az addig alkalmazott hermeneutikai sajátosságok alapján az itt bemutatott módszert neveztem el a „Súlyponti Modellezés Exegetikai Módszerének” - **MEMO-Exegesis**, amely teljes egészében a hapax és kvázi hapax legomenonok²⁴ lingvisztikai hangsúlyára épül. Ennek részletezését, az eljárás tézisszerű alkalmazását e részben találjuk meg.

A *függelékben* a hapax legomenonok számának meghatározásához és azok összehasonlításához szükséges szólisták és számadatok közzétevése található. Különös tekintettel arra, hogy alig, vagy egyáltalán nem lehet találni hapax legomenon listát a bibliai irodalomhoz, jónak láttam az ezzel kapcsolatos kutatási eredményeket *teljes egészében közzétenni*. Mivel az általam alkalmazott kvantitatív nyelvészeti módszerben számadatok egymáshoz való viszonyából kell következtetéseket levonni, értekezésemben nem csak a Galata-levélre vonatkozó hapax legomenonok számára volt szükségem. Ezért elkészítettem

²⁴ A hapax legomenonok számának meghatározására a későbbiekben több lehetséges utat mutatok értekezésemben. Kiindulásként itt megemlítem, hogy a Galata-levél esetében 30-nál több szóról van szó, ez a közlés azonban meglehetősen relatív. Lásd W. P. Workman cikkét, aki egy hapax legomenon listát közöl: ez a teljes páli korpuszt érinti. Vizsgálódásában a Grimm-Thayer's Lexicon görög szókészletét veszi alapul. (Joseph Henry Thayer 1887. *Greek-English Lexicon of The New Testament*. Harper & Brothers, Franklin Square, USA, New York.) Eredményként 34-ben határozza meg a hapax legomenonok számát. Ez azonban csak viszonylagos, a pontos értékeket a későbbiekben láthatjuk. Lásd W. P. Workman: *The Hapax Legomena of St. Paul*. In SAGE Journals (edit.): *The Expository Times*. SAGE Journals, 1896. (Vol. 7). No. 9. 418-419.

az egész Újszövetség és a Septuaginta szókészletére vonatkozó összesítéseket is, olyan mértékig, amennyi elegendő az egyes hivatkozásokhoz az utalások folyamatában. Továbbá itt közöltem teljességében Galata-levél fordításom is, hogy ne csak perikópákra osztva lehessen azt olvasni, hanem teljes egészében is látni lehessen azokat az eredményeket, amelyek a súlyponti elemek fordításaként újdonságként jelennek meg. Ezeket ott, a szövegben *dőltbetűs* kiemelésekkel jelöltem.

3. KUTATÁSI SAJÁTSÁGOKHOZ TARTOZÓ LEGFONTOSABB SZAKKIFEJEZÉSEK HASZNÁLATA

Szükséges, hogy néhány alapfogalom használatát már a bevezetésben pontosítsam. Az első fejezettől kezdtem alkalmazni a nyelvészet egyes fogalmait, ugyanakkor kutatásaim közben figyeltem fel arra a jelenségre, hogy a *nyelvészet* és a *teológia* nem konzekvensen érti az adott fogalmak alatt minden esetben, pontosan ugyanazt. Egyes kifejezések alkalmazása más-más szerzők használatában eltérő lehet, illetve adott esetben teológusok és nyelvészek egy-egy kifejezést nem egyformán értelmeznek. E megállapítás a hapax legomenon fogalmi meghatározására is igaz, de különösen is a nyelvészet egyes szakkifejezéseire, amelyek egy részét a teológia már átvette.

3.1. Pragmalingvisztika

Első ilyen fogalmunk a pragmalingvisztika, vagyis a nyelvek gyakorlati használatának kutatásával foglalkozó tudomány.²⁵ Ennek alapvetően *három* irányával foglalkozom a későbbiekben: a *szocio-* és a *pszicho-* valamint a *kvantitatív lingvisztikával*.

Az ilyen irányú, ún. komplex nyelvi vizsgálat lehetőségét 1938-ban Morris Halle vetette fel, aki a szemiotikus nyelvi modellből indult ki: az írott *szó, mint jel*, hogyan és milyen hatást vált ki a hallgatóból, amikor azt *felolvassák*. Ilyen módon különbséget talált a *szemantika* és a *pragmatika* között: a pragmatikus jelentés erősen függhet a fonológiától, ti. hogyan ejtenek ki egy szót.²⁶ A különbség *szemantikus* és a *pragmatikus* jelentések között egyértelmű: a szemantikus jelentés világossá tehető, a pragmatikus sokkal árnyaltabb lehet. Ez utóbbi erősen függ attól a szituációtól, 1) ahol, 2) amikor és 3) ahogyan használták a kifejezést,

²⁵ Hadumod Bussmann (trans. Gregory P. Trauth – Kerstin Kazzazi): *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. Routledge Reference, London – New York, 1996. 374.

²⁶ A brit és amerikai nyelvészetben viszonylag rövid ideje használják a pragmalingvisztika fogalmát, mert korábban teljes egészében a szociolingvisztika fedte le ezt a megközelítést. Lásd az előző lábjegyzetekben közöltek.

vagy a mondatot. Következésképp a pragmatikus nyelvhasználatban *deixis*²⁷ (időre, vagy helyre való utalás)²⁸ figyelhető meg egy-egy szó vonatkozásában, mert *a szemantikus és a pragmatikus jelentések egymással szemben állhatnak*. Az 1970-es években a pragmalingvisztikai irányzat képviselői²⁹ ebből fejlesztették ki a beszéd-aktus elméletet,³⁰ amely ismeretes a teológiában is.³¹

Fontos ismerv, hogy a pragmalingvisztika szerint³² egy szónak három jelentése mutatható ki: 1) a dolog neve, amire vonatkozik a szó, ez a *szótári jelentés*. 2) Egy érzés, vagy allúzió, amit kivált belőlem, ez az *asszociatív jelentés*. 3) Valamint egy dolog, amire vonatkozik, ez pedig a *referenciális jelentés*.³³ Ezen belül az úgynevezett asszociatív jelentéstartalom a kvantitatív vizsgálatban is elkülönül az objektív szempontoktól, amelyek így tovább oszthatók egyéb ismérvek alapján.³⁴ E közeg első sorban a közvetlen kontextusban³⁵ gyakorol olyan hatást egy-egy szóra, ami más kifejezések jelentését is befolyásolhatja. A szövegvizsgálat ilyen iránya³⁶ a hapax legomenonok értelmezéséhez elengedhetetlen, lényege a beszédben használt nyelv egyes vonatkozásaiból vezethető le.³⁷ A

²⁷ Deixis: olyan utalás, amikor a reciprokjelentés lép életbe. Ezt az utalást azonban konkrétan meg kell határozni. Lásd Ellen Contini-Morva – Yshai Tobin (edit.): *Between Grammar and Lexicon. Current Issues in Linguistic Theory*. John Benjamins Publishing Co. Amsterdam, 2000. (Vol. 183). Series 4. 31-59.

²⁸ A *deixis* fontos jelenség a pragmalingvisztikában: Jelentése alapján utalás valamire, amit általában a névmások tesznek egy-egy szövegben. Ez lehet személyre, helyre, időre történő utalás egyaránt. A *deixis* több, mint allúzió, egy-egy szó teljes jelentését megváltoztathatja akár. Lásd Pablo Isaac Kirtchuk: *Deixis and Noun-Classification in Pilaga and Beyond*. In Ellen Contini-Morva – Yshai Tobin (edit.): *Between Grammar and Lexicon. Current Issues in Linguistic Theory*. John Benjamins Publishing Co. Amsterdam, 2000. (Vol. 183). Series 4. 31-59.

²⁹ Magyar nyelven kitűnő összefoglalót ad Szépe György a pragmalingvisztika társadalmi fogadtatásáról illetve fejlődéstörténetéről. Lásd Szépe György: *Alkalmazott nyelvészet: kihívások és esélyek*. In Tóth Szergej (szerk.): *Nyelvek és kultúrák találkozása*. A XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus kiadványai III. Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2003. 7-10.

³⁰ A Biblia értelmezésében ezt a módszert alkalmazták pl.: Wolfgang Iser, Norman Holland, Stanley Fish, David Bleich, Michael Riffatare. Lásd Walter J. Ong: *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológiája*. AKTI – Gondolat, Bp. 2010. 147-148.

³¹ Legjelesebb képviselői: John Langshaw Austin (1911-1960), John Rogers Searle (1931-) és Herbert Paul Grice (1913-1988) Lásd: Walter J. Ong: *i.m.* 143-147.

³² Ju. D. Apresjan: *Principles and Methods of Contemporary Structural Linguistics*. In *Janua Linguarum*. Mouton. The Hague - Paris, 1973. 34-50. Valamint: Willam Labov: *The place of Linguistic Research in American Society*. In Eric P. Hamp (edit.): *Themes in Linguistics: The 1970s. Janua Linguarum*. Mouton, The Hague – Paris, 1973. 98, 1. bek.

³³ A szó szemantikájának ezt a hármas jelentés meghatározását Lásd Manfred Bierwisch: *Generative grammar and European Linguistic*. In Thomas A. Sebeok (edit.): *i.m.* 345.

³⁴ Ilyen a 1) lexikális, a 2) fonológiai szint (ha a hangzó szöveget vizsgálunk), 3) a morfológiai és a 4) szintaktikus szint. Lásd D. L. Spivak: *Linguistics of Altered States of Consciousness: Problems and Prospects*. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2004. (Vol. 11). No. 1-2. 27-32.

³⁵ Kontextus fogalmát itt a hagyományos teológiai értelemben véve.

³⁶ Pragmalingvisztika, amelynek két értelmezése ismert; 1) szinonimikus pragmatika, vagy más néven; pragmatikusan orientált textus központú lingvisztika és/vagy szociolingvisztika. 2) Kommunikáció orientált subdiszciplínaként, vagy másképpen szociális pragmatikaként értelmezett nyelv. Ez az elmélet a nyelvet a kommunikáció szempontjából vizsgálja, így két hathatós területre osztja a vizsgálatot; pszicholingvisztika és szociolingvisztika, amelyet már a korábbiakban definiáltam. Lásd Hadumod Bussmann: *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, 1979.

³⁷ Gósy Mária: *Pszicholingvisztika*. In *Nyelvtudományi Közlemények*. Egyetemi Könyvtár sorozat, Corvina, Bp. 1999. (2004) 101. 290–320. Illetve Gósy Mária: *Pszicholingvisztika*. Osiris, Bp. 2005.

pragmalingvisztikában nagyon fontos a szó és a szöveg *jelentésen túli jelentése*, amit *extra lingvisztikus faktornak* nevezünk,³⁸ és amely a hapax legomenonok jelentésének megértéséhez elengedhetetlen.

3.2. Kvantitatív lingvisztika

Egyik alapvető szakkifejezés a hapax legomenonok vizsgálata miatt a *kvantitatív lingvisztika*, amit gyakran alkalmaztam.³⁹ A magyar szakirodalomban ezt időnként *statisztikus nyelvészetnek* fordítják ezért így is használatos. Megítélésem szerint a „statisztikus” megnevezés nem a legáltalóbb, habár ismert az angol nyelvben is.⁴⁰ Egy szövegben a szóstatisztika és a kvantitatív jellemzők, amelyek ebből a statisztikából erednek, egymással összefüggésbe hozhatók, de ami statisztikus az inkább az adatközlésre épül,⁴¹ ami pedig kvantitatív, az lehet a *leíró nyelvészet* része is, mint ami jellemzője a szövegben található sajátosságok előfordulásának.⁴² Ezért megtartottam a kvantitatív nyelvészet

³⁸ Extra lingvisztikus faktor a betű és a szó jelcsoportként történő értelmezéséből ered: Így a „jel” két jellemzőt hordoz; a szó jelentése és mindaz, amire még a jelentésen túl gondolni lehet a szó olvasása, illetve felolvasása esetében. Ezen kívül a természetes nyelv nyelvtani jellemzőit kell alkalmazni. Egy olyan szabály, vagy rend, amely alapján ki lehet mondani, hogy egy mondat a szövegben jól megformált egység, már nem tartozik az extra lingvisztikus faktorhoz, hanem ennek egyes egységei értékelődnek föl: morféma, szó, beszédrészlet. Ilyenkor a szöveganalízis a mondatanalízisre vezethető vissza. Elemei ezen belül: mondatípus, mondatelemek; pl. szófajok és mondattani egységek meghatározása. Minden ezen kívül az extra lingvisztikus faktorhoz kell sorolni. Lásd Hadumod Bussmann: *i.m.* 473. Illetve lásd még: James Hope Moulton: *A grammar of New Testament Greek*. T. & T. Clark, Edinburgh, 1976. 473.

³⁹ Itt jegyzem meg azt, amit az adott fejezetben részletesen is feltártam, hogy a kvantitatív, vagy statisztikus nyelvészet a pragmalingvisztikai paradigma része. Ezért több más nyelvészeti szakfogalom relációjában részletesebben visszatérek a kvantitatív nyelvészeti vizsgálatok egyes kérdéseire. Lásd Phil Scholfield: *Statistics in Linguistic*. Annual Review of Anthropology, UK, 1991. (Vol. 20).

⁴⁰ A félreértés egyes szakkifejezések használatából ered. Az eljárás alkalmával szóstatisztikát kell készíteni (semantic inventory) az itt található szavakat jelcsoportoknak (tokens) nevezik. Az ezek szerint való csoportosítás azonban még nem jelent semmilyen kvantitatív tényezőt, tehát nem elég átvenni egyes szakkifejezéseket, azokat következetesen is kell használni. Lásd Armin D. Baum: *Semantic Variation Within the Corpus Paulinum*. Linguistic Considerations Concerning the Richer Vocabulary of the Pastoral Epistles. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 2008. (Vol. 59). No. 2. 274.

⁴¹ Phil Scholfield szerint, ami statisztikus, az csupán a megszámlálható és a megszámlálhatatlan jelenségére mutat rá egy szövegben. Ami azonban kvantitatív az ezekből az adatokból eredeztethető következtetés. Lásd Phil Scholfield: *i.m.* 377, 1. bek.

⁴² A kifejezés ilyen megkülönböztetése az amerikai strukturalistáktól ered. Főként L. Bloomfield, Z. S. Harris, H. A. Gleason és még néhány nyelvész alkalmazták. Három válfaja ismert; 1) szinkronikus nyelvészet, amely egyben ellentétje a diakronikus nyelvészetnek. Ez Saussure (1916) óta ismert. Ismertető jegye, hogy nem tartja fontosnak a történelmi kontextust, amelyben a szöveg értelmezhető. 2) Korpusz analízisen nyugvó leíró nyelvészet, aminek ismertetője, hogy a szöveg íróját individuumnak tekinti, amely meghatározza a nyelvi korpusz szövegegységét, a szavak, mondatok jelentését. Ezt a beszélt nyelv területén vizsgálták, ellentétje az ún. univerzalizált nyelvtan, azért, mert az szerkesztett és tudatos. 3) Empirikus tényezőkön alapuló nyelvtan. Ennek jellemzője a szavak eloszlásán alapuló szöveg analízis. (distribution-analysis.) Ez utóbbi az amerikai strukturalisták által alkalmazott módszer, amely 1940-1950 között volt jellemző Harris, Bloch, Trager, Joos, és mások munkáiban. Eredetileg a kifejezés Harris: *Methods in Structural Linguistics* (1951) művéből származik. A mondat egymásnak alárendelt elemeinek (fonológia, morfológia, szintaxis) viszonyát vizsgálja. Vizsgálatai alapján két különböző jelenségre lehet következtetni ebből: 1) A szöveg egyes részei paradigmatis funkciójának megváltozására. 2) Bizonyos elemek klasszifikációjára, amelyek fonémák formájában határozzák meg a szövegbeli funkciót. Ez utóbbi jelenségnek nagyon fontos ismerve figyelhető meg; megfigyelték a nyelvben azokat a karaktereket is, amelyek ún. aszemantikus karakterek, vagyis nem

elnevezést, mint kifejezőbb terminus technicust. Ennek oka, hogy e nyelvészeti irány, az adott szövegben található nyelvi jelenségek előfordulásainak matematikai, logikai tényezőit vizsgálja, azokból vezet le a nyelvekre vonatkozó *állandó* és *változó* jellemzőket. E módszer alkalmazása ritkaságnak számít az újszövetségi teológiában, használatának oka azonban egyszerű: a világirodalom vonatkozásában a kvantitatív nyelvészet foglalkozik a *hapax legomenonok* nyelvi szerepével, elvértve pedig találunk példát teológiai alkalmazására is.

3.3. A nyelvek tipológikus és interkulturális értelmezése

A kvantitatív nyelvészet két velejárója a nyelvek *tipológikus* és *interkulturális* értelmezése. Viszonylag kevésszer alkalmaztam a tipológikus nyelvészet fogalmát, amikor azonban előfordul a következőket jelenti: Egyes nyelvészek „holt nyelvekről” és „nyelvromlásról”, valamint ezek jegyében „nyelvújításról” beszélnek. Ettől eltérő nyelvészeti megközelítés, ha egy nyelv *változó* részeit nem nyelvromlásnak, hanem „nyelvi lenyomatoknak” vagyis tipológiáknak tekintjük.⁴³ Ilyen felfogásban a beszélt nyelv és annak írott lenyomata (tipológiája) egymástól szétválhatnak. A tipológikus nyelvészek a *beszélt* nyelveket kutatják, de az *írott* szövegek tulajdonságaiból indulnak ki és vonnak le egyes következtetéseket *visszamenőlegesen*. E megközelítés alkalmazását értekezésemben egy szükségszerűség hozta: a hapax legomenonok habár *írásban* fordulnak elő, már a szakkifejezés egyszerű fordítása is arra utal, hogy *az élő beszédben használt szavak* találhatóak meg írott formában *egyszer*. A hapax legomenonok kutatása tehát a beszélt nyelv vizsgálata felé mutat.⁴⁴ Ilyen vonatkozásban a hapax legomenonok nem csupán egyszer előforduló „írott adatok”,⁴⁵ hanem egy morfológiai vizsgálódás *produktív* elemei is, amelyek a beszélt nyelv, írásban rögzített változatának hathatós kifejező eszközei.⁴⁶

rendelkeznek önálló jelentéssel. Ilyenkor az egy szavak jelentését más, összetettebb tényezők alapján kell meghatározni; nem a funkciója segít, hanem a referenciája, amelyre a szövegben belül, vagy azon kívül mutat. Lásd Hadumod Bussmann (trans. Gregory P. Trauth – Kerstin Kazzazi): *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. Routledge Reference, London – New York, 1996. 120; 135.

⁴³ A nyelvi tipológia fogalmát lásd Hadumod Bussmann: *i.m.* 267. Illetve: Bernáth Árpád – Orosz Magdolna – Radek Tünde – Rácz Gabriella – Tőkei Éva: *Irodalom, irodalomtudomány, irodalmi szövegelemzés*. Bölcsész Konzorcium, Bp. 2006. 96.

⁴⁴ Bővebben a fogalom kifejtésre kerül az adott fejezetben. Itt mintegy összefoglaló jelleggel Lásd Walter Ong nyelvész megállapítását: A szavak nem jelek, a leírt szavak pedig nem rendelkeznek kommunikációs értékkel. A szó kimondásának pillanatában „dekódoljuk” a leírt szót, mint „jelcsoportot”, amelyből így lesz kommunikáció. In Walter J. Ong: *Szóbeliség és írásbeliség*. AKTI – Gondolat, Bp. 2010. 70.

⁴⁵ Lásd a későbbiekben e kiadvány közlését a fogalom meghatározására vonatkozóan: *The Concise Oxford Dictionary of Current English*. Clarendon Press, Oxford, 1992. 536. Az itt szereplő kiadvány 1964-es változata még ennél is szűkszavúbban közli a meghatározást: Egy szó, amire egy rögzített példa áll rendelkezésünkre. Lásd: 1964- es kiadás, 558.

⁴⁶ A hapax legomenonok a morfológia meghatározását is megváltoztatják. E definícióval a későbbiekben részletesen is foglalkozom. A hapax legomenon ilyen meghatározását lásd Hadumod Bussmann: *i.m.* 203.

Mindezekhez hozzá tartozik a nyelvek *interkulturális értelmezése*.⁴⁷ Ez esetben olyan nyelvi tipológiákról van szó, amelyek más kultúrákból jött ún. jövevény szavak. Ha ezek nem a nyelvromlás részei, akkor az írott szövegekben tipológiákról beszélünk, amelyeket *interkulturálisan* érdemes kezelni. E jelenség meglehetősen összetett, azonban a Koiné esetében lehetséges megközelítés.⁴⁸ Itt tartom fontosnak megjegyezni, hogy ez az értelmezés *rekonstruktív* irány, ezért nem tévesztendő össze a holland protestáns teológiában ismeretes ún. interkulturális bibliaolvasással, amely *applikatív* jellegű.⁴⁹

3.4. A „diakronikus” és „szinkronikus” fogalmak közötti különbségtétel

A hapax legomenonok nyelvészeti fogalomtárához tartozik a *diakronikus* és a *szinkronikus* vizsgálat definíciójának pontos meghatározása is. Egyes nyelvészeti szakirodalmak nem tesznek különbséget e két fogalom között,⁵⁰ habár azok már jelentésükben is elkülönülnek egymástól: a szavak *diakronikus* vizsgálata a nyelvészettudományban az a módszer,⁵¹ amely egy adott nyelv vonatkozásában a nyelvi tényezőket és összefüggéseket történelmi folyamatban vizsgálja. Az Újszövetségben ez egy szó jelentésének pl. a Septuaginta felől a korai keresztyén iratok és apologéták koráig tartó folyamat vizsgálatát jelenti. A *szinkronikus* vizsgálatnak pedig az ugyanazon nyelven belüli,⁵² és azonos korú nyelvi tényezők összehasonlítását nevezzük. Az Újszövetségben ez lehet egy szó rokon értelmű kifejezéseivel, vagy derivátumaival való összehasonlító elemzés, illetve különösen a hapax legomenonok vonatkozásában az *etimológia* is.

⁴⁷ Az 1970-es évekig próbálták a nyelveket kulturálisan egymástól elszeparáltan vizsgálni. Miközben ezt tették, a nyelvészet egyre inkább a nyelv gyakorlati használata felé fordult, amit nyelvi pragmatikának neveznek. A pragmatikusok interkulturálisan gondolkodnak a nyelvekről, mivel az egyre több vizsgálati szempont, amely megjelenik, rámutat egy nyelv roppant összetett vetületeinek a vizsgálatára. Ezek a vetületek minden nyelvben és kultúrában közösek. Ezt a közös területet lehet interkulturálisnak nevezni. Lásd John W. Oller Jr.: *Coding Information in Natural Languages*. In *Janua Linguarum*, Mouton, The Hague - Paris, 1971. 36-38.

⁴⁸ Moule látja úgy az Újszövetség nyelvét, mint ami az attikaihoz, vagy akár a LXX nyelvéhez képest sem nyelvromlás, hanem „idióma-szinkretizmus”. E megközelítés gyakorlatilag az interkulturális nyelvészettel azonos. Lásd C. F. D. Moule: *An Idiom-Book of New Testament Greek*. Cambridge University Press, 1971. v-vi.

⁴⁹ Ezzel az irányzattal kritikai szinten sem áll szándékomban foglalkozni tekintettel arra, hogy hazánkban manapság még mindössze az említés szintjén van elterjedőben. Fő képviselője H. de Witt az Amszterdami Szabadegyetem tanára. Lásd bővebben: Kocsev Miklós: *Interkulturális bibliaolvasás*. In Bóna Zoltán (főszerk.): *Theológiai Szemle*. A Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Folyóirata, Bp. 2013/2. 91-93.

⁵⁰ E határ összemosása a leíró nyelvészet (descriptive linguistic) meghatározottságából ered. Főként L. Bloomfield, Z. S. Harris, H. A. Gleason és még néhány nyelvész alkalmazták: egyszerre beszéltek szinkronikus és diakronikus nyelvészetből különösen Saussure óta. Ennek oka, hogy a strukturalisták nem tartják fontosnak a történelmi kontextust. E nézetet nem tartom helyénvalónak, ezért szükséges, hogy a szinkronikus és a diakronikus nyelvi vizsgálatot válasszuk szét egymástól. Lásd Hadumod Bussmann: *i. m.* 120.

⁵¹ Lásd a „diakronia” címszót: Berei Andor (szerk.): *Új Magyar Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1960. (2. köt.) 59.

⁵² Lásd a „szinkronia” címszót: Berei Andor (szerk.): *i. m.* (6. köt.) 241.

Fontos megjegyezni, hogy ezen belül a *diakronizmust* a leíró nyelvészetből ismerhetjük.⁵³ Főként L. Bloomfield, Z. S. Harris, H. A. Gleason és még néhány nyelvész alkalmazták. Három féle válfaja ismert, - s ezért nem különböztetik meg sokan a szinkronikus és a diakronikus fogalmakat: 1) szinkronikus nyelvészet, *mint* ellentétje a diakronikus nyelvészetnek. Ez a *szinkronikus nyelvészet Saussure óta ismert* ilyen formában. Ismertető jegye, hogy nem tartja fontosnak a történelmi kontextust, amelyben a szöveg értelmezhető. 2) Korpusz-analízisen nyugvó leíró nyelvészet, aminek ismertetője, hogy a szöveg íróját tekinti individuumnak, amely meghatározza a nyelvi korpusz szövegegységét, a szavak, mondatok jelentését. Ez a *beszélt nyelv jellemzője*. 3) Empirikus tényezőkön alapuló nyelvten: jellemzője a szavak eloszlásán alapuló szöveg analízis.

Fontos megjegyezni, hogy az itt található hármás jelentésre utaló felosztást a későbbiekben én is alkalmazom, ezért tartottam fontosnak már itt az elején tisztázni e fogalmakat.

3.5. A nyelvek „transztextuális” hermeneutikai megközelítése

E fogalmat Gérard Genette kortárs francia irodalomtudós vezette be,⁵⁴ aki a transztextuális szövegértelmezés *hat* különböző válfaját határozta meg. Ebből a *hat* fogalomból a *pretextualitást* és a *metatextualitást* nem alkalmaztam, a többit azonban az alábbiak szerint igen, mivel a Genette féle terminológia a beszélt nyelv struktúrájából indul ki, alkalmazásuk pedig *előfordul* a kortárs teológiai szakirodalomban, a hapax legomenonokra vonatkozóan.

Ahogy a későbbiekben ezt tárgyalni fogom, e felfogás szerint *is* igaz, hogy minden szó szemantikai mezője *három jelentés alapján* épül fel: *funkcionális*, *referenciális* és *asszociatív*: A 1) funkcionális jelentés azonos lehet a szótári adatokkal, a 2) referenciális és 3) asszociatív, azonban egy összetett vonatkozási rendszer felé mutat: amire *referál* egy szó jelentése a vizsgált szövegben, illetve amire *asszociál(t)*⁵⁵ az olvasó, hallgató.⁵⁶ Ezt térképezte fel Gérard Genette, amelyet más néven *mozaikreferenciának*⁵⁷ is nevezhetünk. Ez utóbbi lényege: minél ritkábban fordul elő egy szó, annál *tipikusabb*,⁵⁸ tethát a referenciális jelentése *erős*. Ennek fordítottja is igaz: minél *gyakrabban* található meg a szó, vagy

⁵³ James Hope Moulton: *A grammar of New Testament Greek*. T. & T. Clark, Edinburgh, 1976. 120.

⁵⁴ A meghatározás definíciójához és alkalmazásához lásd James Braxton Peterson: *The Dept of the Hole: Intertextuality and Tom Wait's „Way Down In The Hole”*. In *Pro Quest on-line tudományos adatbázis*. 2010/summer. 461-485.

⁵⁵ Az asszociatív értelmezésnek jelen és múlt idejű vetületei lehetnek, amelyekkel a későbbiekben foglalkozom.

⁵⁶ Ez esetben különösen fontos, hogy az írott és a beszélt nyelv értelmezésének kettős dimenziójáról beszéljünk.

⁵⁷ Stéphane Girard nevezi így ezt a bonyolult jelentés-összefüggést. Lásd pl.: Sarah Hill – Allan Moore (edit.): *Popular Music Journal*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011. (Vol. 30). No. 1. 105–125.

⁵⁸ Ez esetben jelentősége van a „tipikus” szó szerinti értelmének. Értsd: tipologikus.

kifejezés, annál többet tudunk jelentéséről, tehát *kevésbé tipikus*, így referenciája *gyenge*, a szótári jelentése pedig erős.

Mindezek részeként a kontextuális referencia az, ami nem felétlenül szorul magyarázatra, hiszen a teológiában gyakran beszélünk egy *locus* kontextusáról,⁵⁹ amely eredetileg a „con” és a „textus” latin szavak összetételeként határozható meg, és így szövegkörnyezetet jelent. E meghatározás azonban egy kis pontosítást igényel: a nyelvészetben eredeti jelentése szerint a kontextualitás nem szövegkörnyezetet, hanem *nyelvi közegbe ágyazottságot jelent*.⁶⁰ Jelenti az adott szöveg szegmentum nyelvi környezetét is, de ez csak a *másodlagos* meghatározásból ered.⁶¹ Szempontomból nagyon fontos: a *kontextuális referenciában* alkalmazott szövegrészlet akár hosszabb idézetről legyen szó, akár egy szóról, *az általam meghatározott hosszúságú szövegen nem mutathat túl*,⁶² így ez alatt, egy bizonyos újszövetségi irat szókészletét, illetve az *iraton belüli* szókapcsolatokat értem.

3.5.1. Az intertextuális megközelítés és az intergézis

Az *intertextualitás* fogalmából vezethető le az intertextuális referencia,⁶³ valamint *exegézis helyett intergézis*⁶⁴ alkalmazása. E jelenség bizonyos értelemben a kontextualitás egyik ellentétje,⁶⁵ amikor a vizsgált szöveg szegmentumban kimutatható egy másik, külső szöveggel való *indirekt* kapcsolat. Ez lehet önállóan is funkcionális, vagy referenciális, nem szükséges, hogy pontos, netán szó szerinti idézet legyen. Jellemzője az *allúzió*,⁶⁶ vagyis az

⁵⁹ Az eddigiek és a következők értelmében a *locus* használata is némiképp magyarázatra szorul, aminek retorikában egyik megfelelője lehet a *toposz* görög megfelelőjéből (κοινός τόπος). Annak ellenére, hogy a teológiában és a retorikában a *locus* meghatározása több aspektusra osztható, én egyszerű teológiai értelemben veszem: *locus communi-nak*. Ez nem ún. „elcsépelte közhely”, hanem egyszerűen az az igehely, amelynek viszonyát a transztextuális értelmezés szerint próbáljuk meghatározni. Lásd Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stílisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2008. 378-379.

⁶⁰ Gyakran beszélünk történeti, társadalmi, gazdasági, etc. kontextusokról. Ilyenkor egy hatásmechanizmust értünk a kifejezés alatt, amely közelebb áll a világirodalmi értelmezéshez. E gondolkodás megjelenik a teológiában is, bár nem az exegézis jellemzőjeként. Lásd J. Andrew Kirk: *The Confusion of Epistemology in The West and Christian Mission*. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 2004. (Vol. 55). No. 1. 131-156.

⁶¹ Graham Allen: *Intertextuality. The New Critical Idiom*. Routledge, Taylor & Francis Group. London - New York, 2000. 17; 19; 33; 39; 200; 203.

⁶² A kontextualitás a nyelvészet szerint feltétele az autonóm diskurzus világának. Autonómnak akkor nevezhető a szöveg, vagy annak egy bizonyos része, ha az nem idézet, nem allúzió, nem tipológia és egyéb módon sem hozható összefüggésbe más szöveggel. Hogy a szöveg autonomitását miben határozzuk meg pontosan, azt az adott esetben pontosan definiálni kell. Lásd Walter J. Ong: *i.m.* 73-91.

⁶³ Az intertextualitás fogalmához lásd Graham Allen: *i.m.* 35-47; 144-154; 174-181; 181-188.

⁶⁴ Ezt az elnevezést George Aichele és Gray A. Phillips szerzőpáros használja az intertextuális bibliai szövegek interpretációjára. Lásd George Aichele – Gray A. Phillips: *Introduction: Exegesis, Eisegesis, Intergesis*. In George Aichele – Gray A. Phillips: *Intertextuality and the Bible*. Semeia 69/70. The Society of Biblical Literature, USA, Scholars Press, Atlanta, 1995. 7-19.

⁶⁵ Magyar nyelvterületről lásd: Bernáth Árpád – Orosz Magdolna – Radek Tünde – Rácz Gabriella – Tőkei Éva: *Irodalom, irodalomtudomány, irodalmi szövegelemzés*. Bölcsész Konzorcium, Bp. 2006. 5-6;

⁶⁶ Az allúzió és az intertextualitás jelenségét Stanley Porter is fontosnak tartja. Véleménye szerint erről akkor beszélhetünk, ha két szövegrészlet között nem szinkronizált, hanem diakronikus kapcsolat mutatható ki. In

olyan jellegű szöveghasználat, amikor az egyik szövegrészlet, mondatrész, szó, vagy *hapax legomenon* céloz⁶⁷ egy másik kontextuson kívüli, de azzal *azonos nyelvű* szövegre, vagy annak részletére. Ilyen módon *két eltérő szöveg szegmentum* között teremti meg a *referenciális* kapcsolatot. Ha egy ilyen szó jelentése funkcionálisan elkülönül, akkor az a referenciában ellentétes jelentéssel bír, ha megegyezik azzal, akkor pedig szótípológiák formájában a két kontextus között sajátos kapcsolatot teremt. Értekezésemben e jelenséget *intertextuális szövegnek* neveztem, és azokat a *hapax legomenonokat*, amelyek ezzel összefüggésbe hozhatók *intertextuális hapax legomenonokként* értelmeztem erős külső, de *azonos nyelvű* referenciájuk miatt. Konkrétan: a Septuaginta és az Újszövetség nyelvi kapcsolata értendő e referenciális kapcsolat alatt, ha az Újszövetség koiné nyelvét egységes nyelvi közegnek tekintjük, amelyet a szerzők egymástól eltérően ettől függetlenül használhattak.

3.5.2. A hipertextuális megközelítés és a hipergézis

A *hipertextualitás* fogalmából eredeztethető a hipertextuális referencia, és abból a *hipergézis fogalma*.⁶⁸ Az intertextualitás és a hipertextualitás közötti összefüggés, hogy mindkettő *transztextuális szövegértelmezés* (vagy másként mozaikreferencia), vagyis különböző szövegek közötti valamilyen *indirekt* kapcsolatot jelent.⁶⁹ E fogalom esetében azonban egy kissé nagyobb részletességgel kell pontosításokat tenni. Ennek oka, hogy elvéve ugyan, de a kortárs teológiában már vannak, akik használják, ez azonban nem teljes egészében függ össze a nyelvészeti alkalmazással.

A világirodalomban használt hipertextus fogalma nagyon hasonlít a *tipológiára*: valamely motívum, vagy téma továbbélését jelenti egy másik irodalmi műben. Ez az oka, amiért a teológiában néhányan már beszélnek hipertextusról, mégpedig olyan vonatkozásban, amikor a szöveg, vagy annak valamely részlete többlet információt tartalmaz a szótári alapjelentésnél, bármely szinonimát is vegyük figyelembe.⁷⁰ Ez lehet egy szóhoz társított

Stanley E. Porter (edit.): *Dictionary of Biblical Criticism an Interpretation*. Taylor & Francis e-Library, USA, New York, 2006. 297.

⁶⁷ A fogalom a 20. századi nyelvészetben jelenik meg, de visszanyúlik egészen a romantika koráig, amikor a nyelvészek az írott szövegeknek kezdtek sokkal nagyobb jelentést tulajdonítani, mint korábban. Az intertextualitás fogalmát akkor alkották meg, amikor először vetették föl azt az elméletet, hogy a nyomdakész szöveg a kommunikáció lezártságát eredményezi. Itt érdemes megjegyezni, hogy a 19. században nem volt kötelező feltüntetni egy-egy forrást, amelyet idéztek az írók. Az intertextualitás fogalmának megjelenése éppen ezért sokkolta a korabeli irodalmárokat és nyelvészeket is: létezik-e egyáltalán „tisza” szöveg, amelyet nem befolyásol semmilyen külső hatás? Ezzel a problémával később foglalkozom. Lásd Walter J. Ong: *i.m.* 116-119.

⁶⁸ Meghatározás és indoklás később, az adott paradigmán belül.

⁶⁹ A hipertextualitás fogalmi meghatározásához lásd Graham Allen: *i.m.* 199-208; 214.

⁷⁰ Ezt teszi pl. Bruce M. Metzger is. Lásd Bruce M. Metzger – Bart D. Ehrman: *Az Újszövetség szövege*. Harmat, Bp. 2008. 270.

történelmi, szociális, pszichológiai, vagy idegen nyelvi jelentéstöbblet is. Tisztázandó azonban az a félreértés, amelyet több helyen fellelhetünk: a *hipertextus nem azonos az Interneten található interaktív szöveggel*.⁷¹

Eredetileg az 1950-es években a számítástechnika fejlődésével alakult ki az a szemlélet, amely a kommunikáció matematikai feltérképezése felől indult el a társadalomtudományok irányába, majd a nyelvészetet is elérte.⁷² Annak egy részét információ-elméletnek nevezzük, amely nem tartozik a nyelvészethez, az én vizsgálódási területemhez pedig semmiképpen sem. Másik része azonban a kommunikációelmélet, amelynek paradigmaticus megközelítéséből ered, hogy a szöveg hipertextusként *is* értelmezhető,⁷³ mint az eddig felhalmozott tudomány egyfajta együttes alkalmazásának lehetősége. Ez utóbbira utal Peter Wick is, aki megközelítőleg jól használja a fogalmat,⁷⁴ de nem pontosan. Metzger ugyanezt a vonalat követi meghatározásában, amikor az „áhitott hipertextusról” beszél.⁷⁵ Mindkettőjük esetében elmondható pontosítás gyanánt, hogy nem szükséges számítógépre és Internetre gondolni ahhoz, hogy hipertextusról beszéljünk. Erre a nyelvészettudományban használatos kifejezés eddig bemutatott meghatározása mutat rá. Értekezésemben tehát e kétféle álláspontot igyekeztem közelebb hozni egymáshoz.

Ilyen módon *hipertextuális* értelmezésről beszélhetünk, amikor egy szövegrészhez, szóhoz, vagy *főként hapax legomenonhoz*, a pontosabb megértés érdekében, társítunk olyan ismeretanyagokat *is*, amelyek a szavak szótári jelentésein túlmutatnak. Hipertextuális az olyan hapax legomenon, ahol annak szövegbéli szerepéből, vagyis *referenciájából* következik, hogy már a szó funkcionális jelentésének meghatározásához is kevés a szótárakban használatos egyszerű adatok hozzárendelése.⁷⁶ A hipertextualitás lényege éppen abban rejlik, hogy a szöveg nem képez zárt struktúrát,⁷⁷ *nem kontextusban izolált egység*, amelyben a szavak és nyelvtani alakok kapcsolata egyszerűen térképezhető fel egymáshoz való viszonyuk alapján. Ellenkezőleg: hipertextuális értelmezésben a szöveg *indirekt*

⁷¹ Ezt Peter Wick állítja: „Pál apostol leveleiben egyes részeket úgy kell tekinteni, mint az internetes hivatkozásokat. Ha rákattintunk azokra, újabb és újabb információkat kapunk.” Való igaz, hogy az hipertext fogalma összefügg a számítógépes alkalmazással, de Internet és számítástechnika nélkül is beszélhetünk hipertextuális szövegről. Ennek oka éppen az allúzió, amely e nélkül is működik, ha egy szónak a kommunikációs értéke olyan magas, hogy azzal kifejezésre jut a jelentéstöbblet is. Wick véleményét lásd Peter Wick: *Pál. A keresztyénség tanítója*. Kálvin Kiadó, Bp. 2007. 78-90.

⁷² Ezt a folyamatot foglalja össze kiválóan Füzesi András és Nagy Ferenc, akik a kvantitatív tudomány kialakulásától a hipertextus fogalmáig terjedő időt foglalják össze, hozzávetőlegesen 1950-től 1986-ig. Az elmélet bírálatával itt nem foglalkozunk. In Claude E. Shannon – Warren Weaver: *A kommunikáció matematikai elmélete az információelmélet születése és távlatai*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Bp. 1986. 155-183.

⁷³ Magyar nyelvterületről lásd: Bernáth Árpád – Orosz Magdolna – Radek Tünde – Rácz Gabriella – Tőkei Éva: *Irodalom, irodalomtudomány, irodalmi szövegelemzés*. Bölcsész Konzorcium, Bp. 2006. 137; 142;

⁷⁴ Peter Wick: *i.m.* u.o.

⁷⁵ Bruce M. Metzger – Bart D. Ehrman: *i.m.* u.o.

⁷⁶ A fogalom használatát és bővebb indoklását lásd az értekezés egyes fejezeteiben.

⁷⁷ Szemben a strukturalisták megállapításaival, amelyet a későbbiekben vizsgálunk.

kapcsolatban áll *másnyelvű* szövegekkel, idézet helyének megadása nélkül, és ezen túl a szöveg *történelmi háttérével*, és/vagy még *számos* olyan *attitűddel*, amely az interpretációban szerepet játszhat ez alapján.⁷⁸

3.5.3. A paratextuális megközelítés

A *paratextualitás* fogalmából vezethető le a paratextuális referencia.⁷⁹ Ez olyan szöveghozzávetőleges kapcsolatot jelent, ahol egy *rövid* szövegrészlet (epitextus), mottó, mondatrész, szó, vagy *hapax legomenon* előtt, vagy az után, egy *hosszabb* körülírás, kifejtés (peritextus), található. Paratextualitásról akkor beszélhetünk a Szentírás szövegében, ha valamely szakaszon belül e jelenséggel találkozunk. Ennek különösen nagy jelentősége lehet olyan esetekben, ha az adott körülírás egy *hapax legomenon magyarázata, kifejtése*, ezért sokkal többről van szó, mint egyszerűen a kontextusról, amelyben a szót fordítani, interpretálni lehet.⁸⁰

Paratextuális hapax (ill. mia-gráfé) legomenonokról akkor beszélhetünk tehát, *ha a vizsgált szó referenciája nem a szótári jelentéssel függ össze, hanem egy paratextuális közeggel*, amely így sokkal inkább befolyásolja annak szövegben betöltött szerepét, mint egyszerűen csak a szótári adatok. Általában ez az egy szerző *egy bizonyos műve* és a teljes szerzői korpusz közötti referenciális viszonyt jelenti, de *teológiai szempontból ez még az exegézis határain belül marad*.

3.6. Hapax legomenonok INDEXELT jelölése a szavak paradigmaticus megkülönböztetéséhez

A Tartalomjegyzéktől kezdve az egyes címekben, a Függelékben és a dolgozat törzsszövegében mindenütt találkozunk egy sajátos jelölésrendszerrel, amellyel célom, hogy egyszerűsítsem *a hapax legomenonok hermeneutikájának felismerését azon*

⁷⁸ Sarah Hill – Allan Moore (edit.): *Popular Music Journal*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011. (Vol. 30). No. 1. 105–125.

⁷⁹ A paratextualitás fogalmi meghatározásához Lásd Graham Allen: *i.m.* 103-107.

⁸⁰ A paratextuális szövegértelmezésre kiváló példa Fazekas Gergely Tamás: *Közösségértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben (panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji antropológiai kérdései)*. (PhD ért.) Debreceni Egyetem, BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola, (sine pub.) 2008. A 17. században készült imádságoskönyvek megírt imáit lehet paratextusként kezelni. Itt van egy koherens szöveg korpusz, vagy cím, vagy mottó, amelyről az imádság szövege szól. Ez lehet mások által megírt szövegrészlet, tartalommutató összefoglalás is. Ezek után következik az imádság szövege, amely ezzel az előzetesen megadott textussal függ össze. Lásd: *i.m.* 7; 55-63.

tulajdonságok alapján, amelyek a legjellemzőbbek az egyes szavakra. E cél érdekében hét „indexelt jelölést”⁸¹ vezettem be, amelyek a következők:

Az *ELSŐ paradigma* szerint a hapax legomenonokhoz intertextuális hermeneutikát rendeltem, amely alapján ezek „intertextuális hapax legomenonok”. Így jelölésük alapján Hp-INT, illetve az adott irat esetében, pl.: Fil-INT 2,9 ὑπερυψόω; Gal-INT 5,15 δάκνω.

A *MÁSODIK paradigma* szerint „hipertexuális hapax legomenonokról” beszélünk, amelyek jelölése Hp-HYP, illetve adott esetben az irathoz rendelve: Lk-HYP 1,15 σίκερα; ApCsel-HYP 17,32 διαχλευάζω; Zsid-HYP 10,29 ἐνυβρίζω.

A *HARMADIK paradigma* a *grammatikus interakció hermeneutikai* elve, amelyben *egyes nyelvtani sajátságok* jellemzők a hapax legomenonokra. Ezért, mivel itt a grammatikai tényezők jelölése az elsődleges cél Hp-GRAM a jelölés, illetve: Mk-GRAM 7,11 κορβάω; illetve pl. Gal-GRAM 6,17 στίγμα és Gal-GRAM 2,4 παρείσακτος.

A *NEGYEDIK paradigma* alapján azokat a szavakat vettem vizsgálat alá, *amelyek egy-egy iratban egyszer fordulnak elő, nem hapax legomenonok*, de az irat, *mint szerzői korpusz része egyedülként* tartalmazza a szót. Pl. „tipikus páli hapax legomenonok” (σβέννυτε; ἐκλειπω). Ezt azonban csak egyes teológiai felfogások alapján lehet „kvázi hapax legomenonoknak” nevezni. A jelölés megkönnyítése érdekében ezeket mia-gráfé legomenonoknak nevezem, a *paratextuális* hermeneutikát vezettem be vizsgálatukhoz és ez alapján jelölöm MiaPR-nek, illetve: Róm-MiaPR 1,4 ὀρίζω; Júd-MiaPR 4 ἀσέλγεια; Gal-MiaPR 2,19 συσταυρόω. A jelölésben a „PR” a *paratextuális* szó rövidítése, amely e paradigmára utal.

Az *ÖTÖDIK paradigma* az egyes *kontextusokban* előforduló „kvázi hapax legomenonokat” soroltam. E szavak *nem hapax legomenonok, csak egy bizonyos irat szókincsében értelmezhetők egyszer előforduló „adatoknak”*. Ezért a negyedik paradigmához hasonlóan ezeket mia-gráféknak nevezem és a „CN” rövidítéssel a *kontextuális* sajátságra utalok. Rövidítésben MiaCN, illetve „indexelt” használatban: Gal-MiaCN 2,21 δωρεάν; Gal-MiaCN 2,18 παραβάτης.

A *HATODIK paradigma* már nem hermeneutikai sajátság, hanem *a szavak előfordulásának egyik törvényszerűsége*. Előfordulnak esetek, amikor egyes szavakról nem tudunk többet mondani, mint a hapax legomenonokról, de elnevezésükben különbséget kell tenni, mert *kétszer fordulnak elő*. Ezért ezeket *disz legomenonoknak* neveztem el, jelölésük DIS, illetve

⁸¹ Eredeti szándékom szerint az iratok felső indexében tüntettem volna fel a jelöléseket (Gal^{CN} 2,21 δωρεάν; Gal^{PR} 4,2 ἐπίτροπος; Gal^{HYP} 4,2 προθεσμία), ezt az ötletet azonban elvettem, hogy egyszerűbben és áttekinthetőbben lehessen használni az egyes kódokat.

indexelve: Mt-DIS 6,11 (Lk 11,3) ἐπιούσιος; Róm-DIS 11,17 (11,24) ἀγριέλαιος; 2Tim-DIS 2,5 (2,5) ἀθλέω. E paradigmánál nagyon fontos, hogy *zárójelben* mindig tüntessük fel a második előfordulást is, ahogyan a fentiekben igyekeztem három, egymástól különböző példa esetében ezt megtenni. Ha exegézis során általában egy szóval, mint „indexelt” disz legomenonnal dolgozunk, tehát elegendő egyszer megadni a második előfordulást, majd csak azt jelölni, amely nekünk fontos. Pl.: Gal-DIS 5,15 ἀναλίσκω; Gal-DIS 2,4 ψευδάδελφος, Gal-DIS 2,4 καταδουλώω.

A *HETEDIK jelölés* nem paradigma, hanem egy szövegkritikai sajátságból adódik. Ez esetben, sajátságos szavakról beszélhetünk: ezek egy része vagy azért hapax legomenon, mert *egyszeri* betoldás, vagy *egyszeri* hiányzó szó, vagy *egyszeri* szinonima egy jól ismert másik szóhoz viszonyítva, amely egyébként nem hapax legomenon. Esetleg lehet még *egyszeri* elírás, vagy elhallás miatt létre jött *egyedi* szóalak is. Ezekkel külön foglalkoztam, az egyes kategóriákat a Függelék 4. táblázatában egymástól meg is különböztettem. Besorolásukat egy zsidó tudós, Res Lákis nevéhez kötöttem, így jelölésükben: „-ResL”, illetve indexelve: Mk-ResL 10,25 τρυμαλια; ApCsel-ResL 7,26 συναλεύω.

3.7. Bibliafordítások rövidítéseinek használata

Értekezésemben a Nestle-Aland: *Novum Testamentum Graece*, 28. kiadását⁸² használtam *alap* szövegforrásként. Ennek oka nem csak az, hogy kutatási időszakom alatt 2012-ben jelent meg, hanem néhány sajátság is. A papiruszokból, illetve a patrisztika korából származó figyelembe vehető nyelvi adatokat három kategóriára bontja a kiadvány: 1) következetesen, 2) frekventáltan, 3) alkalmi jelleggel figyelembe vehető források. Ezek közül a Galata-levél vontkozásában a 2-3 kategóriákban három papiruszt sorol⁸³ föl: \mathfrak{P}^{46} \mathfrak{P}^{51} és \mathfrak{P}^{99} . Ezek közül a \mathfrak{P}^{46} volt a legfontosabb, mert az a hapax legomenonok kutatását is érinti. Az erre való rendszeres hivatkozás a korábbi kiadványokban kevésbé volt jellemző, ezért ezt az újdonságot mindenképp figyelembe kellett vennem. Az ettől eltérő esetleges vonatkozásokat folyamatosan tisztáztam.⁸⁴

⁸² Barbara Aland - Kurt Aland – Johannes Karavidopoulos – Carlo M. Martini – Bruce M. Metzger (edit.): *Novum Testamentum Graece*. Deutsch Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2012. (Korrigiertet Druck 2015.)

⁸³ Egyéb kevésbé releváns újdonság: \mathfrak{x} (01), A (02), B (02), B (03), C (04), D (06), F (010), G (012), H (015), I (016), K (018), L (020), P (025), Ψ (044), 062, 0122, 0176, 0254, 0261, 0278, etc. Lásd: *i.m.* Introduction, 64.

⁸⁴ Helyenként egyes szövegkritikai dimenziók miatt pedig Bruce M. Metzger: *Textual Commentary on the New Testament*. United Bible Society, London – New York, 1975-ben megjelent kiegészítő kiadványát is figyelembe vettem.

Mindezek mellett e helyen kívánom megemlíteni azt is, hogy értekezésem szövegében végig feltüntettem, mikor melyik ismertebb bibliafordítás szövegét használom. Így pl. a RÚF, már a 2014-ben megjelent legújabb protestáns fordítás szövegét rövidíti, a KAR Károli az általában használt revideált (pl. 1998-as kiadás) szövegét, illetve a SZIT a Szent István Társulat fordítását. Amely esetben nem alkalmaztam ilyen rövidítést, mindig a saját fordításom közlöm.⁸⁵ Pl.: 1QIsa^a 26,19 a rövidítésnek megfelelően az 1-es barlangban talált qumráni Ézsaiás tekercs részletét rövidíti, amelynek saját fordítását tettem közzé. Ugyanígy pl. az Újszövetség esetében ¶⁷⁴ Jak 2,11 esetében a saját fordításom olvasható, amely általában a régebbi 1990-es protestáns újfordítás nyelvezetéhez igazodik, illetve attól egy szó, vagy kifejezés esetében tér el éppen a varinás természetét illetően. A Galata-levelelre történő hivatkozások esetében ha külön nem tüntettem fel, mindig a *saját fordításom* dominált, illetve azt adtam meg.

Rövidítések tekintetében a Magyar Bibliatársulat Alapítvány Szöveggondozó Bizottságának iránymutatásait alkalmazom, amelyek a RÚF-ban használt szabványt követik. Pl. Jak 2:11 helyett, Jak 2,11, Csel 2:2 helyett ApCsel 2,2 stb. Ugyanígy a Deuterokanonikus könyvek esetében,⁸⁶ pl. Salamon Zsoltárai (SalZsolt), illetve a Salamon bölcsessége (SalBölcs). Ugyanez vonatkozik az 1-5 Mózes könyvei tudományos elnevezéseinek rövidítésére is: Gen, Ex, Lev, Num, Deut.⁸⁷ Illetve az apokrif Jézus Sirák Fia (JSirák) és a kanonikus Jeremiás Siralmi (JSir) rövidítéseire, amelyek ilyen módon a rövidítések alapján nem keverendők össze.

3.8. A „hapax legomenon” szakkifejezés helyesírása és megkülönböztetése a „hapax eirémenontól”

Mindenek előtt fontos megjegyezni, hogy már a hapax legomenon kifejezés helyesírása sem egységes, egy-két formulával és fogalmi meghatározással kapcsolatosan nem árt pontosítást tenni.

⁸⁵ Az egyes fordítások jelölésére az MRVSZ 2000 (Biblia-Téka) CD Rom, Archanum Adatbázis, Bp. jelöléseit használom: Károli KAR; Szent István SZIT; Magyar Biblia Tanács MBT; King James ENG; Vulgata Editionis LAT; etc.

⁸⁶ Tarr Kálmán (szerk.): *Deuterokanonikus Bibliai Könyvek*. Magyar Bibliatársulat Alapítvány – Kálvin Kiadó, Bp. 1998. Lásd hátul az utolsó oldalakon a rövidítéseket.

⁸⁷ Kustár Zoltán: *A héber Ószövetség szövege. A maszoréta szöveghagyományozás és annak megjelenítése a Biblia Hebraicában*. Kálvin Kiadó, Bp. 2010. 431-433.

A hapax legomenon általában két szóban írt szakkifejezés a görög nyelvből (ἁπᾶξ λεγόμενον) adódóan. Ezt követi általában a magyar⁸⁸ a német⁸⁹ és pl. a francia⁹⁰ helyesírás is. Arra is találhatunk azonban példát, amikor egybe írják „hapaxlegomena”,⁹¹ vagy alkalmanként a német nyelvből átvéve „hapaxlegomenon”⁹² amely a magyarban nem pontos, éppen a görög eredeti miatt.

Mindezek mellett az angol nyelvű teológusok néhány esetben egyszerűen átírják a görög többes számú kifejezést: (ἁπᾶξ λεγόμενα) „hapax legomena”⁹³ máskor azonban ehhez egy szükségtelen többes számú végződést tesznek „hapax legomenas”. Ez utóbbi szintén pontatlanság, habár előfordulására bőségesen találunk példát.⁹⁴ Ugyancsak angol nyelvterületen megengedett a rövidített használat is egyszerűen „hapax”, vagy⁹⁵ többes számban „hapaxes”.⁹⁶ Az itt található példák értelmében értekezésemben ezeket a kifejezéseket a következők szerint használtam: egyes számban hapax legomenon, többes számban hapax legomenonok. Alkalmanként pedig, főként egyes lábjegyzetekben, alkalmaztam a rövidített formákat is: egyes számban hapax, többes számba pedig hapaxok formában.⁹⁷

Itt kell megjegyezni, hogy létezik egy rokon fogalom, amelyet a beszédben előforduló, de később írásban rögzített szövegforrásban megtalálható hasonló jelenség meghatározására alkalmaznak. Ez a haplológia, vagyis a szóbeli „egyszer ejtés”. Eredetileg ez két szó egymás

⁸⁸ Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon*. Kálvin Kiadó, Bp. 1993. (1. kötet). 569, „Hapax legomenon” címszó.

⁸⁹ Manfred Schlenke - Christian Thiel - Irenäus Eibl - Hans Reichstein - Rudolf Zenker (edit.): *Meyers Enzyklopedisches Lexikon*. Bibliographisches Institut, Wien - Zürich, 1974. (Band 11). 435.

⁹⁰ Habár a francia nyelvű irodalom feldolgozására nem vállalkoztam nyelvi akadályok miatt, de példának egy forrást megtekintettem a helyesírást illetően: Louis Guilbert - René Lagne - Georges Niobey (edit.): *Grand Larousse de la langue française*. Montparnasse, Paris. 1973. (Vol. 6). 2374.

⁹¹ Paul Beasle – Murray: Romans 1:3 f: An Early Confession of Faith in The Lordship of Jesus. In *Tyndale Bulletin*, Tyndale House, Cambridge, 1980. (Vol. 31). No. 6. 147-154.

⁹² Christian Wagner: *Die Septuaginta-Hapaxlegomena im Buch Jesus Sirach*. Walter De Gruyter, Berlin, 1999.

⁹³ Noah Webster (edit.): *Webster's New International Dictionary*. (Sec. ed.) The Riverside Press, Cambridge, 1957. 1136.

⁹⁴ A teljesség igénye nélkül lásd Denny Burk: On The Articular Infinitive in Philipians 2,6. A Grammatical Note with Christological Implications. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 2004. (Vol. 55). No. 2. 253-274. A 272. oldal 2. bekezdésében ezt olvassuk: „Though ἀναθάλλω is a hapax legomena in the New Testament...” Ez a megfogalmazás azt engedi meg feltételezni, hogy ha két, vagy több ilyen szóról lenne említést a szerző a hapax legomena kifejezést kellene használnia. Mindezek mellett a szót pontosan nevezi hapax legomenonnak. Lásd a függelék III. táblázatában.

⁹⁵ R. W. Burchfield (edit.): *A Supplement to The Oxford English Dictionary*. Clarendon Press, Oxford, 1976. 29.

⁹⁶ A gyakorlatban használva a rövidített formulához lásd Colin J. Hemer: First person narrative in Acts 27-28. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1985. (Vol. 36). No. 4. 79-109. Összehasonlításképpen a 94. oldal 2. bekezdésében a „hapax legomena” formát használja, a 96. oldal 1. bekezdése „hapax” a 98. oldal 3. bekezdése „hapax” rövid formákat alkalmazza helyesen, egy-egy szóra hivatkozva.

⁹⁷ A magyar nyelvben a „hapax” rövidítés és a többes számú „hapaxok” forma is előfordul, illetve „hapax legomenonjai” helyett „hapaxai”. Ezen kívül pedig a gyakorlatban a „hapax” előtag gyanánt szerepel és mindenféle toldalékot szoktak hozzá kapcsolni. Lásd Szűts László: Alkalmi neologizmusok (hapax legomenonok) a mai magyar sajtóban. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet – Nyelvhasználat*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár – Tinta Könyvkiadó, Bp. 2007. 293.

utáni összevonását jelenti a kiejtésben, ha az *első szó vége megegyezik az utána következővel hangtani hasonlóság, vagy összezsengés alapján*, és így egy új alkalmi szóösszetétel keletkezik.⁹⁸ Ilyen lehet pl. a *καὶ ἐγὼ* összevonása, amelyből így *κἀγὼ* lesz.⁹⁹ Ha azonban két egymás után következő szót összekapcsolunk, azt már hapax legomenonnak kell tekinteni és az alkalmilag létrehozott szavak kategóriájába tartozik, feltéve, hogy egyszer fordul elő.¹⁰⁰ Erre találunk példákat az Újszövetségben.

Néhány ilyen szó található azok között a hapax legomenonok között, amelyek felelősek kisebb-nagyobb mértékben az Újszövetség szövegvariánsainak kialakulásáért.¹⁰¹ Ilyen lehet pl. *κατακύπτω* (Jn 8,8).¹⁰² Ez egyes kéziratokban szerepel a Lk 24,12 szövegében két szóban írt alakban: *κάτω κύψας*. Ugyanígy hasonló lehet a *μεγαλαυχέω* (Jak 3,5)¹⁰³ amely a Textus Receptusban *μεγάλα αὐχαι*. A haplológia tehát egyes esetekben ilyen módon összefüggésbe hozható a hapax legomenonok témakörével, de a két fogalom jelentése nem keverendő össze. A szóbeliség fontosságát azonban erősíti: a haplológia és a hapax legomenon között lehet összefüggés, *ha egy szerző egyedi, főként véletlenszerű, de mindenképp esetleges szóalkotásáról van szó*. Ezeket azonban inkább *hapax eirémenonoknak* (*ἅπαξ εἰρημένων*),¹⁰⁴ vagyis egyszer *mondott összetett szavaknak*, vagy *sajátságos, egyedi és egyszeri szóösszetételeknek*, lehet nevezni,¹⁰⁵ amelyek írott változata már a számunkra hapax legomenon, és így egyszer *olvasott*. Mindezek mellett nem csak a haplológiából eredő, hanem a szerző által bármely okból, egyénileg megalkotott és egyszer előforduló szavakat is hapax eirémenonoknak nevezhetjük.

⁹⁸ Bakos Ferenc: *i.m.* 319.

⁹⁹ A példát Varga Zsigmond (szerk. Győri István): *Bibliai görög olvasó- és gyakorlókönyv*. Sárospatak, (harmadik kiadás), 2002. 77. oldalának szószerelésében találjuk meg.

¹⁰⁰ Gecsei Sándorné Papp Katalin: *i.m.* A szerző három vonatkozásban is foglalkozik azzal, hogyan keletkezik olyan alkalmilag létrehozott szó, amely aztán hapax legomenon lesz. Mindhárom esetben megemlíti, hogy akár érzelmi, akár egyéb ok miatt a szó alkotója egy szóban összevontan fejez ki egy tulajdonságot (pl. halandzsánév, vagy ragadványnév) az hapax legomenon lesz. Az ilyen típusú szóalkotás nem írásos alakban jelenik meg, tehát az egyszeri mondás és az írásos formában történő egyszeri közlés között ez jelentős különbség.

¹⁰¹ Hogy ez a szövegromlás milyen mértékű, arra éppen a kvantitatív nyelvészet törvényeivel lehetséges rámutatni. Ezért a hapax legomenonok számának meghatározásakor részletesen is kitérek a későbbiekben a jelenség vizsgálatára. Összesítésként lásd a függelékben található ún. Res Lákis táblázatot.

¹⁰² Lásd a függelék IV. táblázatában a 11. szót.

¹⁰³ Lásd: *u.o.* a 17. szót.

¹⁰⁴ E kifejezés használatára, illetve leírására csak elvétve találtam példákat. A későbbiekben Benyik György szócikkére hivatkozni fogok, illetve lásd Douglas Ferguson - Scott Thomson: *Catullus. Edited with a Textual commentary by D. F. S. Thomson*. University of Toronto Press, Canada, Toronto, 1997. 491.

¹⁰⁵ A későbbiekben definiálom az egyes nyelvészeti irányzatokat, azokat lásd az egyes fejezetekben, ahol bőszégesen ellátam hivatkozásokkal az egyes, különösen ritkán alkalmazott fogalmakat. Görögül leírva pedig lásd Christian Wagner: *Die Septuaginta-Hapaxlegomena im Buch Jesus Sirach*. Walter De Gruyter, Berlin, 1999. 69.

3.9. Filológia – nyelvészettudomány - lingvisztika

Ugyanígy néhány szó erejéig kénytelen vagyok már itt a bevezetésben tisztázni a *filológia*, *nyelvészettudomány* és a *lingvisztika* kifejezések használatát is. Eredeti szándékom szerint ezeket a magyar nyelvészettudomány kifejezéssel akartam helyettesíteni, azonban arra kényszerültem, hogy e három meghatározást egymás *váltófogalmaiként* alkalmazzam a következő okok miatt: A szocio- és a pszicholingvisztika ilyen formában használatosak, ezért nem lett volna célszerű, ha „szocio- vagy pszichonyelvészetnek” fordítottam volna le önkényesen. Ugyanígy a kvantitatív lingvisztika és a kvantitatív nyelvészet esetében, amelyeket egymás *váltófogalmaiként* használtam, mivel mindkét használat megengedett.¹⁰⁶ Meg kell említeni a pragmalingvisztikát¹⁰⁷ is, amely a fogalom tényleges tartalmát kifejezve a „használat útján fejlődő nyelv vizsgálatának tudománya” lehetett volna, ha a „pragma-” főnévi előtag esetében olyan fordításra törekszem, ami azt a tudományterületet öleli fel, amelyet ez valójában jelent. Így tehát maradtam a pragmalingvisztikánál.

Harmadikként a hermeneutikában ismeretes *filológiai hermeneutika* kifejezést érdemes megemlíteni, amely olyan széles körben elterjed, hogy ezt már nem lehet a „nyelvészeti irányú hermeneutika” fordítással kifejezni: maradtam tehát a filológiai hermeneutika használatánál. Egyébként pedig a „nyelvészettudomány”, vagy egyszerűen csak a „nyelvészet” kifejezéseket használom akkor, ha egy egész egzakt tudományterületet értek alatta, egyes esetekben pedig az itt taglalt módon, mindig a megfelelő szakirodalmi megalapozottsággal igyekszem használni az adott szakkifejezéseket.

3.10. Morfémák és a morfológia újabb meghatározásai

A morfológiát, mint terminus technicust eredetileg Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) alkotta meg¹⁰⁸ a *Formák és struktúra az élő organizmusokban* művében, amely nagy hatást gyakorolt a 19. századi nyelvészettudományra. A „morféma” ekkor két jelentést

¹⁰⁶ Ennek helyesírására vonatkozóan lásd az előbbi helyen a következőket: A „kvantitatív” *melléknevet* és a „nyelvészet” *főnevet* különírjuk az alábbi szabály alapján: A minőségjelzős kapcsolatokat általában különírjuk egymástól, különösen olyankor, ha a kapcsolatnak valamelyik vagy mindkét tagja összetett szó. Ugyanez a szabály vonatkozik a „kvantitatív lingvisztika” szakkifejezésre is, *amely ennek váltófogalma és így szintén helyes*. Lásd: *u.o.*

¹⁰⁷ A „pragmalingvisztika” helyesírására vonatkozóan a fentiekben megadott helyen az alábbi megoldást kaptam: A „pragma” *főnevet* és a „lingvisztika” *főnevet* egybeírjuk az alábbi szabály szerint: Az alárendelő összetételeket mindig egybeírjuk. Lásd: *u.o.* Illetve ezen kívül, a magyar protestáns teológiai használatához lásd: Pragmatika – SZÖVEGLINGVISZTIKA címszót in Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén bibliai Lexikon*. (2. kötet) Kálvin Kiadó, Bp. 1995. 389.

¹⁰⁸ Hadumod Bussmann: *i.m.* 315.

hordozott: 1) ragozott alakot, ahol a ragot *inflexiónak* nevezete,¹⁰⁹ 2) hangalakot, amelyet ma már *morfefonémának* nevezünk.¹¹⁰

A 20. század második felében Charles Francis Hockett már *három* morfológiai modellt különböztetett meg egymástól: 1) Kombinált morfológiát,¹¹¹ amit az amerikai *strukturális* alkalmaz, 2) folyamat morfológiát,¹¹² amely szerint feltérképezhető, hogy az adott szóalaktól hogyan jutunk el egy logikai láncolaton keresztül a végső formáig, amelyet vizsgálunk. 3) Paradigmatikus morfológiát,¹¹³ amely nem a rögzített szóalakokkal foglalkozik, hanem *egy szó alapvető elemeit*¹¹⁴ térképezi fel: pl. pre- és szuffixumok viszonya a lexikonban található szóalakhoz képest, illetve az ilyen *kiegészült* szóalakok önálló szavakként történő értelmezésének lehetősége.

A harmadik, *paradigmatikus* morfológia alapján különböző szóalakokat különböztetünk meg egymástól, amelyek a hapax legomenonok paradigmáival ilyen módon összefüggésbe hozhatók.

3.10.1. Lexikalizált morfémák: szavak, egyes ragozott alakok és kifejezések

Lexikalizált morfémáknak, vagy más néven lexikalizált szóalakoknak nevezzük azokat a szavakat, összetett szavakat, sajtáságos szóösszetételeket, amelyeket a szótárak szócikkeiben találunk. E megnevezésre a kvantitatív nyelvészeti eljárás és a paradigmikus morfológia miatt lesz szükség.

Egy kvantitatív módszerekkel *jelcsoportokra bontott* (tokenizált)¹¹⁵ szókészletben négyféle szóalakkal találkozunk: 1) zéró-morfémával, 2) szemi-morfémával, 3) pszeudo-morfémával és 4) inflexiós morfémával. Ezek közül a zéró-morfémákat kizárva¹¹⁶ olyan szóalakokat

¹⁰⁹ A magyar nyelvben a nyelvészettudomány területén belül ma is használjuk az „inflexió” illetve az „inflexiós morféma” kifejezéseket. Lásd Bartos Huba: Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In Kiefer F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Bp. 2000. 653–762.

¹¹⁰ Az újabb elnevezés összefügg a pragmalingvisztikai használatával, amelyhez lásd Keith Johnson: *Quantitative Methods in Linguistics*. Blackwell Publishing, USA, Malden, 2008. Phonetics 70-104.

¹¹¹ Más megnevezés szerint: *item-and-arrangement grammar*. Ennek fordítása lehet: „tétel és rendszerbehelyezés alapú nyelvtan”

¹¹² Más megnevezés szerint: *item-and-process grammar*. Fordítás: „tétel és folyamat-feldolgozás alapú nyelvtan”

¹¹³ Más megnevezés szerint: *word-and-paradigm modell*. Fordítás: „tétel és ragozási minta alapú nyelvtan”

¹¹⁴ Eredeti angolban: *basic element of words*.

¹¹⁵ A jelcsoportra bontás helyett a „tokenizálás” kifejezést széles körben alkalmazzák a kvantitatív nyelvészetben, annak ellenére, hogy a magyar fordítása is elterjedt: jelcsoportokra bontás. Lásd Tarján Balázs – Mihajlik Péter – Fegyő Tibor: Nyelvi modell adaptáció ügyfélszolgálati beszélgetések gépi leiratozásához. In VIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia anyaga, 148; 150.

¹¹⁶ Zéró-morfémáknak nevezük az olyan szóalakokat, amelyeket tovább ragozva nem képzünk a ragozott alakokkal sajtáságos kifejezést, amely bármilyen szempontból is szerepet játszhatna a szöveg interpretációjában. Ezeket más néven *affixumoknak* is szokás nevezni; ezért nem számít pl. az sem, hogy egy bizonyos görög szó

találunk, amelyeket valami miatt már nem lehet megtisztítani sem az elő-, sem az utótagoktól. Vagyis más néven *rag*, vagy *előtag* formájában hordozzák azokat a bizonyos sajátságokat, amelyek miatt a szövegben azt úgy *használták egykor*, tehát a lexikonok közlései szerint ezek a *rögzült* változatok állnak rendelkezésünkre.

A teológiában általában mi nem a rögzült szóalakokat tekintjük hapax legomenonoknak, egy-két eset kivételével, hanem amit a szótárban találunk. Ez utóbbiakat neveztem *lexikalizált morfémáknak* a fentiek alapján abban az esetben is, ha raggal együtt található meg a szótárakban. Ennek két válfaját találhatjuk a hapax legomenonok között: *szó*, amely esetleg toldalékot, vagy prefixumot tartalmaz, és *kifejezés*,¹¹⁷ ha egy, vagy több szótagból álló hapax legomenon szóösszetétellel (Pl. ἄλλοτριωεπίσκοπος) van dolgunk.

3.10.2. Szemi- és pszeudo-morfémák

Unique-morfémának, vagy más néven szemi-morfémának nevezzük az egyedülálló szóalakokat.¹¹⁸ Ezek olyan *lexikonban, szótárakban található szóalakok*, amelyeknek csak *egy formája* ismert, ezért nem elegendő szinkronikusan más szavakkal relációban hozni.¹¹⁹ Mindezek mellett azonban a későbbiekben látni fogjuk, hogy ezek nem hapax legomenonok, tehát kizártam a listáimról és a súlyponti elemek közé sem vettem fel, habár azok nem mindegyike hapax legomenon.

A pszeudo-morféma kifejezést akkor alkalmazzuk ha *lexikalizált morfémákról* beszélünk ugyan,¹²⁰ de ezek olyan morfémák, amikor a szó, vagy a kifejezés, csak *egy bizonyos kontextusban jelenik meg*, ezért a lexikonok *önálló szóként* közlik.¹²¹ Ezek esetében *két, vagy több jelentés is ismert*: rokon értelmű, vagy akár egymástól teljesen eltérő vonatkozásaik miatt, *azonos hangalak* mellett. Ezek sem hapax legomenonok, tehát a későbbiekben ezeket is kizárom a vizsgálatomból.

esetében infinitív alakban jelenik-e meg a szótárban, vagy preasens imperfektum sg. 3-ban. A hapax legomenonok esetében, ha nyelvtani sajátságot nem találunk, és nem beszélünk szóösszetételekről sem, akkor azokat minden esetben zéró-morfémának kell neveznünk. Ezért minden egyéb szó, ami itt a Markov-lánc szerint nem említhető, az zéró-morféma, tehát más törvényszerűségek lesznek rá igazak. Lásd Hadumod Bussmann: *i.m.* 329.

¹¹⁷ Itt fontosnak tartom megjegyezni, hogy a szó (word) és a kifejezés (extraction) az angol nyelvű forrásokban is elkülönülnek egymástól. Általában a kifejezést akkor használják a szerzők, ha több tagból álló szóösszetételről van szó. Ezért a későbbiekben, a hapax legomenonok paradigmákra bontásánál ezt a megkülönböztetést én is alkalmazni fogom.

¹¹⁸ Hadumod Bussmann: *i.m.* 425.

¹¹⁹ Hadumod Bussmann kiadványa példaként a „cran-” előtagot hozza a cranberry szóból. A cranberry tőzegáfonyát jelent, de a „cran-” előtag ettől nem választható el, mert annak jelentése egészen más; egyfajta halászati úrmértéket jelent, ami nincs kapcsolatban azzal a gyümölcssel, amelyet szóösszetételben fejez ki.

¹²⁰ Hadumod Bussmann: *i.m.* 390.

¹²¹ Hadumod erre az esetre az angol nyelvből a „-gin” utótagból a „begin” szó képzését említi meg. Ez az alak, tehát a szemi-morféma ellentétje.

3.10.3. Inflexiós morfémák

Az eddigiektől eltérő eset, amikor Goethe megfogalmazása szerint *inflexióról* (sajátságos maradék szóvégi toldalék) beszélünk.¹²² Ez akkor lehetséges, ha az eddigiek egyike sem jellemző egy szóra, de van egy olyan *morfémánk*, amely egy másiknak derivátuma. *Ez igaz lehet egyes hapax legomenonokra is.* Ezt a szóalakot, már nem lehet megtisztítani a nyelvtani jellemzőtől, mert a sajátságos *szóvégi toldalék* hordozza magában azt a *jelentéstöbbletet*, amely egyéb módon *nem* érvényesülne. Ilyenek azok a hapax legomenonok, amelyeknek két, vagy esetenként három nyelvtani formája is ismert és mindegyikük hapax legomenonként *lexikalizált*, így nem elegendő a szinkronikus, vagy diakronikus vizsgálatuk.

3.11. Toposzok és troposzok – metonímiák és szinekdochék

A nyelvészetben ismert egy fogalom a *metonímia*,¹²³ annak a jelenségnek a jelölésére, ha egyes szavak esetében a képzetársítás annyira erős, hogy az a *szótári* jelentést alapvetően képes megváltoztatni.¹²⁴ Ennek egyik válfaját *troposznak* nevezzük, ami nem azonos a típus (típus) fogalmával,¹²⁵ ahogyan a tropologikus vizsgálat sem azonos pl. Merrill C. Tenney¹²⁶ topologikus analizisével, ahol *toposzokról*, nem pedig *troposzokról* van szó. Egy troposzban, képes koncentrálni annyi képi tartalom, ami tipologizálás esetében csak nagyobb szövegegységben fejeződik ki.¹²⁷ Ez esetben, a szavak kiejtéséből adódóan a „képi áthallás” lehetősége miatt e troposzokat *szinekdochéknak* nevezzük.¹²⁸

¹²² Ennek magyar nyelvű alkalmazásához Lásd Bartos Huba: Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In Kiefer F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Bp. 2000. 653–762.

¹²³ Antonio Barcelona (edit.): *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective*. Mouton, de Gruyter, Hague, 2000. 32-35.

¹²⁴ Néhány magyar nyelvi példa: „alszik a város” jelentése: a város lakói alszanak. Ez esetben a város metonímia. „Kardot ragad” jelentése: valaki megfogja a kardot, de határozottan, mintha hozzáragadna a kezéhez. Ilyenkor a kard metonímia, mert egy képet hordoz magában.

¹²⁵ Néhány esetben a τρῶπος görög szó átírása a magyarban „trópus”, amely elterjedt ugyan, de meglehetősen suta átírása az eredetinek. Angolban „tropos” németben „der Tropos”. Ezért megmaradtam a „troposz”, mint a magyar vokalizációnak megfelelő átírásnál. Lásd Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2008. 587.

¹²⁶ Tenney-nél „toposzok”, vagyis helyek vizsgálatáról van szó, az intenzív metonímiák e fajtája pedig „troposz”, amelynek magyarázatát lásd az alábbi lábjegyzetben, ezen értelmezést pedig: Merrill C. Tenney: *Galatians. The Charter of Christian Liberty*. WM. B. Eerd. Pub. Co. Michigan, 1982. 154-156.

¹²⁷ A troposz fogalmi meghatározása: egy szónak, vagy kifejezésnek a használata olyan dolog, vagy tényállás megjelölésére, amelyet a szó vagy a kifejezés a maga lexikális (megszokott, tulajdonképpeni) jelentése révén nem jelölhetne. A görög τρέπεσθαι meg-, vagy átfordítani, átfordulni igéből képzett szó. Legismertebb változatai a metonímia és a metafora: mindkét esetben „tévesen” használunk egy szót. Pl. „ház kalapja” a „ház teteje” helyett. Lásd Szathmári István: *i.m.* u.o.

¹²⁸ Metonímia többféle is létezik, lehet akár egy egész mondatos, vagy hosszabb képzetársításokat is „bujtatottan” kifejezni. Amikor azonban egy szóval fejezzük ki a képzetársítás ilyen intenzivitását, akkor szinekdochéről beszélünk (együtt-hallunk egy fogalmat a másikkal). A hapax legomenonok esetében ez olyan jellegzetessé válik, hogy az intenzív metonímia elnevezés tovább erősíti azt a jelenséget, ami a

Ha egy ilyen *szinekdoché* csak egyszer fordul elő a szövegben, ez a képi hatás sokkal erősebb, mint egyéb esetekben. Ezért egyes hapax legomenonokat *hapax szinekdochéknak* neveztem el, ami arra utal, hogy e szavak a metaforák és a metonímiák tulajdonságaival rendelkeznek, függően a saját, természetes szövegkörnyezetüktől,¹²⁹ illetve attól, hogy milyen referenciájuk mutatható ki.

4. A GALATA-LEVÉL, AZ ADVENTISTA TEOLÓGIA ÉS A NYELVÉSZETTUDOMÁNY LEHETSÉGES KAPCSOLATA

Pál apostol teológiai szempontból egyik legjelentősebb iratában, a Galata-levélben hosszasan tárgyalja a törvény és a kegyelem kegyességi útjait.¹³⁰ Az üdvösség e két iránya, időnként egymással szembenálló kettőssége, komoly fejtörést jelent a teológusoknak azóta is. E téma magyarázása, újraértelmezése ihletett szinte minden keresztyén ébredési mozgalmat a reformáció óta. Az irat szerzőségét, még a Tübingeni Iskola szkeptikusabb biblia-kritikája sem vitatta el Pál apostoltól, habár ilyen irányú próbálkozások történtek,¹³¹ azok végeredménye a gyakorlatban elhanyagolható.¹³² Így e levél ún. *Hauptbrief* amely Pál teológiai látásmódját alapvetően jellemzi,¹³³ és még azok, akik a szerzőség egyes vonatkozásait kétségbevonják is, megállapítják a legfontosabbakat:¹³⁴ 1) az esetleges szerzőség elleni érvek nem befolyásolják a levél fontosságát, 2) mindenképpen teljes

szinekdoché fogalma (eredeti görögben συνεκδοχή) alatt értendő. Lásd Hadumod Bussmann: *i.m.* 305. Az átíráshoz és a jelentéshez is lásd még: Szathmári István (főszerk.): *i.m.* 545.

¹²⁹ Ez esetben nem a transztextuális szövegviszonyra, hanem a hagyományos értelemben vett szöveg kontextusra gondolok.

¹³⁰ Lásd pl. Ridderbos: *Paul, An Outline of His Theology*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA, Michigan, 1975. 13-17. Értekezésemben, a későbbiekben rá fogok mutatni, hogy nem csak kegyességi útként értelmezhető e két megközelítés, hanem két szövetségi viszonyt is jelenet, amely a Galata-levélben a νόμος szó használatából derül ki.

¹³¹ Bruno Bauer, aki extrém radikalizmusáról volt ismeretes, kétségbe vonta Pál szerzőségét e levéllel kapcsolatosan a szövegforrást pedig a második századból származónak vallotta. Ezt a típusú tekintély elvetést főként a holland teológiában alkalmazták. Pl.: Loman, Pierson, Naber és Van Manen. Kritikájuk alapja, hogy a páli teológia ütközik azzal a judaizmussal, ahonnan ő is származik, és ez a Gal 2,11-21-ben megjelenik. A krisztológia pedig túlzottan is kimunkált ahhoz, hogy az első században keletkezzen. Ezen túlmenően azonban erről nem érdemes többet megemlíteni tekintettel arra, hogy nem célom az egyes bevezetéstani kérdések és esetleges teológiai viták eldöntése. Lásd William Hendriksen: *New Testament Commentary. Galatians & Ephesians*. The Banner of Truth Trust, Great Britain, The Camelot Press, Trowbridge, Wiltshire, 1969. 20.

¹³² R. Steck és J. C. O'Neill, szerint Pál a Galata-levélnek csupán a kétharmadát írta. Lásd D. A. Carson és Douglas J. Moo: *Bevezetés az Újszövetségbe*. KIA, Bp. 2007. 390; 451. Valamint, Balla Péter: *Az újszövetségi iratok története*. Bp. 2008. 195; 207-208.

¹³³ Gyakorlatilag a 19. és a 20. században volt jellemző a levél szerzőségének elutasítása, de ezek a történetkritika túlkapásai és nem szolgálnak elegendő érveléssel a páli szerzőség ellen. Lásd David Noel Freedman (edit.): *The Anchor Bible Dictionary*. Doubleday, New York – London, 1992. (Vol. 2.) 872.

¹³⁴ E három tényezőt lásd J. C. O'Neil: *The Recovery of Paul's Letter to the Galatians*. S. P. C. K. London, 1972. 12-13.

egészeben komolyan kell venni az ihletettséget, 3) Pál Isten Fiának hiteles apostola, tehát tanításait komolyan kell venni.

Ellet J. Waggoner az adventista mozgalom egyik kulcsszemélyisége nem kis túlzással azt állította, hogy a Galata-levél összefoglalja a teljes Bibliát tartalmi szempontból.¹³⁵ Ezzel az állításával 1888-ban,¹³⁶ Minneapolisban a Hetednap Adventista Egyház az óta híressé vált és méltán emlékezetes Generál Konferencia találkozóján¹³⁷ kulturális sokkot okozott¹³⁸ az egész akkori, még kezdeti stádiumban lévő adventista teológia számára.¹³⁹ Egyes állításainak utóhatása, e „sokk” miatt, még ma is vitatott.¹⁴⁰ Egy eredetileg 1900-ban kiadott könyv¹⁴¹ bevezetőjében a szerző maga fogalmazta meg azt a *hermeneutikai elvet*, amelynek egyes sajátosságait könnyen felfedezhetjük:

Ha mindenki olyan imádságos lelkülettel és olyan következetesen tanulmányozná a Galata-levelet, ahogyan ezt csak teheti, figyelemmel adózna minden egyes szó irányába úgy, mintha az mind közvetlenül az Istentől jönne, nem lenne szükségünk semmilyen más vallásos könyvre. Minden, ami ott meg van írva, azt úgy vegyük, mint olyan szót, amely közvetlenül a Szentírásból jön. Bármilyen más, amelyet a Biblia helyére beemelünk, szükségtelenné teszi a további Biblia-tanulmányozást.

Habár az adventista teológiára egyáltalán nem jellemző a *sensus literalis* elve,¹⁴² a későbbiekben a fenti perspektíva irányt fog mutatni a Galata-levél elemzésénél. Egyik

¹³⁵ „Ha mindenki olyan imádságos lelkülettel és olyan következetesen tanulmányozná a Galata-levelet, ahogyan ezt csak teheti, figyelemmel adózna minden egyes szó irányába úgy, mintha az mind közvetlenül az Istentől jönne, nem lenne szükségünk semmilyen más vallásos könyvre.” In E. J. Waggoner: *The Glad Tidings. Studies in Galatians*. Edited by Robert J. Wieland, Pacific Press Publishing Association, Mountain View, California. 1900. Introduction, 2. bek.

¹³⁶ Szilvási József – Tonhaizer Tibor: *Az Adventmozgalom története*. Adventista Teológiai Főiskola – Katica Könyv Műhely Kft, Pécel 2017. 198-205.

¹³⁷ 1888-ban volt az első olyan Generál Konferencia a Hetednap Adventista Egyház életében, ami mind a mai napig vitatéma az adventista egyházon belül. A konferencia fő kérdése a hit általi megigazulás volt. Az ott elhangzott érvek és ellenérvek erősen megosztották a közösséget, szakadások és irányzatokra bomlás jellemezte az ezt követő időszakot. George E. Rice egyenesen azt szögezte le, hoszerint „testületi bünbánatot kellett volna tartania az adventista egyháznak” az 1888-ban és az utána történtek miatt. Lásd George E. Rice: *Testületi Bünbánat*. In Erdélyi László (szerk.): *Lelkésztájékoztató*. H. N. Adventista Egyház, Bp. 1988/6. 336-340.

¹³⁸ Lásd ehhez Clifford R. Goldstein előszavát a Hetednap Adventista Egyház által kiadott 2011-es év egyik Bibliatanulmányában, amelyet a Galata-levél magyarázata alapján írt Carl P. Cosaert: „A Római levelet leszámítva egyetlen bibliai könyv sem váltott ki olyan arányú lelki ébredést és reformációt, mint a Galáciai levél. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a protestantizmus a Galáciai (és a Római) levél lapjairól nőtt ki.” Lásd Carl P. Cosaert (ford. Zarkáné Teremy Krisztina): *Evangelium a Galáciai levélben*. Hetednap Adventista Egyház, Pécel, 2011. 4.

¹³⁹ Ezt a jelzőt Robert J. Wieland írja Waggoner már idézett könyvéhez a fűlszövegben. Mindez kifejezi, mekkora hatással volt a törvény és a kegyelem vitája az adventista teológiára. A későbbiekben bővebben is lesz szó ennek okairól.

¹⁴⁰ Ahogyan disszertációm első fejezetében írtam, ennek oka főként az, hogy azok az ihletettségi irányzatok, amelyek mind a mai napig részét képezik az adventista teológiának, nem a *sensus literalis* elvére épülnek. Az adventista teológia olyan korszakban született, amikor a korábbi ortodox irányzatok is bíralták az ihletettségi ilyen irányú felfogását.

¹⁴¹ E. J. Waggoner (Robert J. Wieland edit.): *The Glad Tidings. Studies in Galatians*. Pacific Press Publishing Association, Mountain View, California, 1900. Introduction.

¹⁴² George W. Reid - Raoul Dederen (edit.): *Handbook of Seventh-Day Adventist Theology*. Reiew and Herald Publishing Association, Hagerstown, Md 21740, 2000. 22-58.

célom, hogy tézissel bizonyítsam: ha egyes szavak hangsúlyát kiemelem az arra vonatkozó nyelvészeti szabályok alkalmazásával, létjogosultsága lehet a *sensus literalis*, vagy akár a *sensus plenior* elvének is.

Az adventista teológia mindig is befogadta a sokrétű teológiai gondolkodást, így az ihletettség teóriái alól sem lehet kivétel. E jelenség pedig lehetőségeket teremt a teológiai párbeszédre, egymás gondolkodásának részletesebb megismerésére.

Két neves tudós Colin J. Hemer¹⁴³ és Kalervo Oberg¹⁴⁴ a teljes Újszövetség szókészletét három kategóriára osztották: 1) Olyan szavak halmaza, amelyek valamely népcsoport tájjellegű kifejezései, 2) kifejezések, amelyeket a sémi nyelv megőrzött és meghagyott a Koinéban, 3) vallási terminus technicusok, amelyeket az egyes teológiai fogalmak pontos meghatározására alkottak, vagy vettek át a Septuagintából és esetenként új jelentéssel ruháztak fel.

Oberg és Hemer alapvetően arra a jelenségre hívják fel figyelmünket,¹⁴⁵ amely akkor keletkezik, ha a 20. századi ember megpróbálja kideríteni, hogy az 1. században mit jelenthetett egy-egy nyelvi sajátosság. Ilyenkor a két korszak közötti távolság megnehezíti az értelmezést: nem csak nyelvi, de kulturális szokásbeli különbségek is hozzáadódnak az interpretációhoz, amely akár a profán, vagy a szent fogalmának behatárolásait is meghatározhatja. Esler és Oberg e jelenséget nevezik „kulturális sokknak”, amely akkor képződik, *ha egy idegen nyelvű szöveggel egy alapvetően másik kultúra embere találkozik.*

Ez a viszonylat nem csak akkor vizsgálható, ha a 21. századi ember az 1. századi Újszövetséget tanulmányozza, hanem akkor is fennállt már, amikor Pál *görögül* írt leveleit a hellén-zsidó *multikulturális* háttérű galáciaiak vették kézbe. Abban a pillanatban ugyanis, amikor Pál a Galata-levéiben pl. a *törvény* szerepéről írt, a használt nyelv ebben a kettősségben *kulturális kapocs* lett, és voltak olyanok, akiknek ezért sokkot okozott. Mindez két, vagy akár több kultúra között érvényesült: a zsidóság számára az adott kulturális háttér más volt és más a hellének számára is, ezért egy adott üzenet *antagonisztikus* hatást fejthetett ki a két kultúra között. Ha Pál, ismerője volt a két, vagy több kultúrának, akkor mondható jó írónak, ha át tudta hidalni ezt a kulturális sokkot okozó űrt.

¹⁴³A szerző nem csak a hapax legomenonokat tekinti szakszavaknak, hanem számos egyéb kifejezést is a koiné nyelvben. Pl.: πίστις és ἀγάπη. Ugyanakkor kizárólag ezeket a kategóriákat tekinti hapax legomenonoknak. Colin J Hemer: Reflections on the Nature of New Testament Greek Vocabulary. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1987. (Vol. 38). No. 3. 65-92.

¹⁴⁴Eredetileg Philip Francis Esler használja ezt a megközelítést a Galata-levéltre is, amelyet majd a későbbiekben részletesen is megvizsgálunk. Lásd K. Oberg: Culture Shock: Adjustment to New Cultural Environments. *Practical Anthropology* 7. (1960). In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1999. (Vol. 50). No. 1. 153.

¹⁴⁵K. Oberg: *i.m.* 153.

Mark Bonnington is rámutat,¹⁴⁶ hogy a Galata-levél esetében ez „kulturális sokk” több szempontból is megfigyelhető: 1) A zsidóság egyes irányzatai, de különösen is a júdeai irányzatok és a pogányok közötti különbség lehetett végzetesen nagy, mert az egymás irányába tanúsított bizalom kölcsönösen alacsony szintű volt. Ez az egyes zsidó irányzatok kommunikációs problémája volt. 2) Két-, vagy többféle népcsoport egymással való viszonya az asszimilációban szintén gyenge kapcsolatra vezethető vissza. 3) A szociális szint a hellén és a zsidó csoportokon belül nagyon eltérőnek mutatkozik. 4) A galáciai zsidóság egy része pedig olyan radikális irányzatot képviselt, amely testidegen lehetett: többek között a qumráni esszénusok radikalizmusához hasonlítható.

Tehát Pálnak Bonnington Esler és Oberg szerint is *kultúrákat áthidaló* nyelvezetet kellett használni nyelvi univerzalizmusok helyett: ez pedig a *mozaikreferencia* elve felé vezet bennünket, amely megegyezik a *transztextuális* értelmezéssel.

Elöljáróban érdemes Stanley Porter és Charles Francis Digby Moule véleményét is megemlíteni,¹⁴⁷ akik az egész Újszövetség nyelvét látják ilyen *kultúrákat áthidaló* közegnek.¹⁴⁸ Porter szerint¹⁴⁹ még a *nyelvtani alakok használata is arra mutat, hogy a Koinét a sémi nyelvek legalább annyira befolyásolták, mint a hellenizáció, ha nem jobban: a zsidók cca. 60%-a beszélt görögül Júdea területén, ahogyan Jézus is két- vagy háromnyelvű lehetett.*

Wilhelm von Humboldt mutatott rá először,¹⁵⁰ hogy e jelenség meghatározza az író mentalitását is. A héber és a görög gondolkodás kimutatható a másodlagos nyelv használatának módjából.¹⁵¹ Ugyanezt a jelenséget Moule idióma-szinkrézisnek nevezi,¹⁵² amely azt jelenti, hogy egyes szavakat úgy képezték a Koinéban, hogy azt még a korabeli papirusztöredékek alapján sem lehet kapcsolatba hozni a klasszikus göröggel.

Egyes nyelvészeti irányzatok ezt nyelvi törvénnyel látják igazolni, amely szerint bármely nyelv a kulturális közegtől függetlenül 50%-ban meghatározott elemeket alkalmaz, 50%-ban azonban szabadon variálható pl. tájegységektől függően, amelyet az adott kultúra

¹⁴⁶ Mark Bonnington: Review Article: Galatians, by Philip F. Esler. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1999. (Vol. 50). No. 1. 141-155.

¹⁴⁷ C. F. D. Moule: *An Idiom-Book of New Testament Greek*. Cambridge University Press, Cambridge, 1971.

¹⁴⁸ E ponton lehet különbséget tenni a korábban már említett applikatív és az általam használt rekonstruktív interkulturális értelmezések között. Lásd a korábban idézett forrást, Kocsev Miklós: Interkulturális bibliaolvasás. In *Theológiai Szemle*, 2013/2. 91-93.

¹⁴⁹ Stanley E. Porter: The Greek Language of the New Testament. In Stanley E. Porter (edit.): *Handbook to Exegesis of The New Testament*. Brill Academic Publishers, Inc. Boston – Leiden, 2002. 99-131.

¹⁵⁰ Lásd Stanley Porter: *i.m.* u.o.

¹⁵¹ Thorleif Boman: Das hebräische Denken im Vergleich mit dem Griechischen. In *The Society of Biblical Literature*, JSTOR, 1954. (Vol. 2). No. 73. 111-113.

¹⁵² Lásd Moule idézett művének bevezető fejezetét.

szabályoz.¹⁵³ Ha Eslernek, Obergnek, Porternek és Moulenak igaza van ebben, akkor a nyelvészet által alkalmazott egyes elméleteket is lehet alkalmazni e jelenségre, amely őket igazolja.

Célom, hogy téziseimmel bebizonyítsam, hogy legalább a Galata-levél vonatkozásában igazolható a „kulturális sokk” jelenség, amelyet multikulturális közegnek is nevezhetünk, s amelynek kiváló példái a hapax legomenonok, mint árulkodó nyelvi ritkaságok. Ezek egy részét a szerzői nyelvalkotásnak köszönhetjük, másik részük a Septuagintával, vagy a sémi nyelvi közeggel áll kapcsolatban, egy bizonyos részük pedig külső, kulturális referenciákra utal, amely a levél megírásának történelmi közegével hozható kapcsolatba. Erre pedig a Galata-levél szövege kiváló példa, mert egy multikulturális közegben keletkezett kommunikációs probléma megoldását mutatja be, ugyanakkor meggyőződésem, hogy Stanley Porter és C. F. D Moule véleménye alapján, ez az elmélet az egész Újszövetségre is kiterjeszhető.

A Galata-levél korai adventista értelmezésében a kulturális sokkot pedig az eredményezte, hogy habár elvetjük a verbális inspiráció tanát, éppen a 19. században történetek igazolják, hogy egyes esetekben a *sensus literalis* és a hapax legomenonok esetében akár a *sensus plenior* elve is szóba jöhet az adventista felekezeti hermeneutikában. Ennek bizonyítására szintén a Galata-levél az egyik legalkalmasabb irat. Megítélésem szerint Waggoner korai megnyilvánulása ennek írásos dokumentuma.¹⁵⁴

¹⁵³ Claude E. Shannon – Warren Weaver: *A kommunikáció matematikai elmélete az információelmélet születése és távlatai*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Bp. 1986. 24-25.

¹⁵⁴ E. J. Waggoner (Robert J. Wieland edit.): *i.m.* u.o.

I. Lingvisztikai főrészt:

**A „HAPAX LEGOMENON” HELYE A
MAI NYELVÉSZETTUDOMÁNYBAN
ÉS A TEOLÓGIÁBAN**

Első fejezet:

A KORTÁRS TEOLÓGIA ÉS A NYELVÉSZETTUDOMÁNY KAPCSOLATA

„A tudomány arra szolgál, hogy olyan emberekkel is képesek legyünk eszmecserére, akik másként gondolkodnak mint mi, és a mieinkkel ellentétes nézeteket vallanak. A mai kultúrában és különösen is a teológiában ezt a szándékot csak egy kisebbség vallja magáénak.”¹⁵⁵

Gerd Theissen

A Biblia értelmezésének módszerei a szekularizáció hatására gyökeresen megváltoztak. Egy olyan világban, ahol a gondolkodás plurális, az emberi kíváncsiság nagyobb, a felekezetek nem tehetik meg, hogy figyelmen kívül hagyják egymás teológiai gondolkodását és ebből adódóan egymás hermeneutikáját.¹⁵⁶ E folyamat az egyházak egymáshoz való viszonyában mindenképp pozitív előjelűnek mondható. Ennek a folyamatnak az egészét itt nem áll módomban bemutatni, de mindenképp szeretnék kísérletet tenni arra, hogy egyes sajátosságokat feltárjak, amelyek a hapax legomenonok hermeneutikai megközelítéséhez elengedhetetlenek, s amelyek a hazai teológiai életben nem, vagy csak kevésbé ismertek.

¹⁵⁵ Gerd Theissen: *Az első keresztyének vallása. Az őskeresztyén vallás elemzése és vallástörténeti leírása.* Kálvin Kiadó, Bp. 2001. 11-12.

¹⁵⁶ Erre a nagyon fontos szempontra mutat rá módszertani eszközökkel Robert Morgan és John Barton az alábbi elvek alapján: 1) Tanulmányozzuk a vallást! Csak ebben az esetben találkozunk egymással a racionális érdeklődés és a vallási közösségek igénye. 2) Tanulmányozzuk különböző módszerekkel a Biblia szövegét, kijelentéseit. A teológia, a történetkritika és a vallásos meggyőződés egyaránt szolgáltathat eredményeket. 3) Használjuk a történeti kutatásokat egészséges kontrollnak a sensus literalis értelmezés mellett. Ez azt jelenti, hogy van értelme megkülönböztetni a Biblia szövegén belül egyes részeket funkciójuk és céljuk szempontjából. 4) Az értelmezés szóljon a ma teológiájának. Ami a múltban fontos volt a teológia számára, arról a kortárs teológusok sem felejtkezhetnek meg. Az igazságot nem lehet elhallgatni, vagy eltorzítani, de a feltárás módszere nem lehet ugyanaz, mint évszázadokkal ezelőtt. Ma már az egész világ, de vele együtt az egyház is plurális. Ez a sokarcúság nagyobb toleranciára kell, hogy ösztönözzön bennünket. A jelen teológiája ezen a pluralizmuson múlik. Ezen belül törekedni kell arra, hogy mindez az igazság hirdetésére konstruktív hatást gyakoroljon. 5) Az értelmezés szóljon a jövő teológiájának is. A nyugati világ szekularizálódása hozta azt a folyamatot, hogy a bibliakritika kialakulhatott, beleértve annak legszélsőségesebb válfajait is. Ezért a jövő teológiájának nagy kihívása a Biblia reinterpretációja. Van egy morális örökségünk, ami a Biblián nyugszik, de kevés, ha csak a morális értékeket hangsúlyozzuk ki. Ha ezt tesszük, ugyanoda jutunk, mint a társadalomtudományok ihlette nyugati teológia a 20. század második felében. A jövő teológiájának célja az Írás tekintélyének helyreállítása. In Robert Morgan - John Barton: *Biblical Interpretation.* The Oxford Bible Series, Oxford University Press, Oxford, 1988. 289-293.

5. INTERTEXTUÁLIS PARADIGMA: AZ EGNYELVŰ BELSŐ REFERENCIA HERMENEUTIKAI ELVE

Az intertextuális szövegértelmezés, mint jelenség a világirodalomban ismeretes, a kortárs teológiában pedig manapság kezd magának egyre inkább teret hódítani.¹⁵⁷ A jelenség felismerése és e hermeneutikai paradigma használata a 19. században kezdődött, különösen olyan esetekben fordult elő eleinte, amikor a Bibliára *utal* valamely szerző *indirekt módon*. Jó példa erre Arany János Toldija, amelyből két részlet álljon itt mintának.

Rossz vagyok parasztnak, rossz vagyok vitéznek,
Béresek között is től cudar csihésnek:
Forr epéd, hogy más is márt veled egy tálba,
Vesztenél, ha tudnál, egy vizes kanálba.¹⁵⁸

Az utolsó két sorban intertextuális *allúzió* található. A költő egy gondolatsorban idézi a passiótörténetet, hogy abból világos legyen Júdás szerepe. Teszi ezt úgy, hogy közben egyszer sem említi Júdás nevét, hanem feltételezi, hogy az *intertextuális allúzióból* az olvasó felidézi maga előtt az egész képet, ami az utolsó vacsorán történt.¹⁵⁹ Hasonlót figyelhetünk meg az alábbi idézetben is.

Állj meg, álj meg, Toldi! Gyilkos a szándékod,
Jaj ne vess bosszúdnak véres martalékot.
Tudd meg: a legyilkolt atyafiak vére
Bosszuért kiált az egek egére.¹⁶⁰

Ehhez az intertextuális allúzióhoz már alaposabb bibliaismeret szükséges, hogy megértsük, pontosan mire utal a költő, amikor is a Genézis egy történetét használja fel allúzió gyanánt:

RÚF Gen 4,10
De az ÚR így szólt: Mit tettél? Testvéred kiontott vére hozzám kiált a földből!

E szövegidézésben Arany János *feltételezi* olvasójáról, hogy ismeri a Biblia erre vonatkozó részét.¹⁶¹

¹⁵⁷ George Aichele and Gary A. Phillips (edit.): *Intertextuality and the Bible*. Society of Biblical Literature, USA, Atlanta, 1995. (Semeia 69-70). Másfelől lásd az adventista teológiából: Martin G. Klingbeil: Creation in the Prophetic Literature of the Old Testament: An Intertextual Approach. In Gerald A. Klingbeil (edit.): *The Genesis Creation Account and Its Reverberations in the Old Testament*. Andrews University Press. Berrien Springs, Michigan, 2015. 257-293.

¹⁵⁸ Arany János: *Toldi*. II. ének, 12. vsz.

¹⁵⁹ Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor: *i.m.* 167-189.

¹⁶⁰ Arany János: *Toldi*. V. ének, 15. vsz.

¹⁶¹ Ezt a feltételezett előre ismert szöveget nevezzük pre-textualitásnak. A jelenséggel külön nem foglalkozom éppen azért, mert e ponton összekapcsolható az intertextualitás paradigmájával.

Általában elmondható, hogy az Ószövetség zsidó értelmezésében ez ismert idézési módszer,¹⁶² csakúgy, mint a keresztyén exegézisben is:¹⁶³ Ambroziusz ígehirdetéseinek egyik jellemzőjeként volt ismeretes az Ó- és az Újszövetséget egymáshoz kapcsoló intertextuális allúzió használata, amihez az *allegória* és a *tipológia* voltak az eszközök.

A kortárs teológiában azonban ma már inkább a nyelvészettudományból átvett módja kezd elterjedttné válni e szöveg használatnak, ami nem azonos Ambroziusz ismert módszerével, de megegyezik a teológiában előforduló 1) Biblián belüli, 2) egynyelvű 3) szövegreferencia használatával. Ez utóbbit pl. Ganoune Diop nevezi *intertextuális interpretációnak*, mint az adventista hermeneutika egyik jellemzőjét.¹⁶⁴ E módszert a kortárs teológiában azonban nem csak az adventisták használják, a 19-20. század hatásmechanizmusa miatt találunk más példákat is, igaz nem túl gyakran.

5.1. Intertextualitás a teológiában: exegézistől intergézisig az Ószövetségben

Egyik kiemelkedő példának lehet tekinteni Daniel P. Bailey munkáját, aki az *Ószövetségen belül* mutat rá lehetséges intertextuális szövegek kapcsolatra. A Dán 12,2 szövege véleménye szerint intertextuális idézése az Ézs 26,19-nek.¹⁶⁵ A két textus közötti kapcsolat grammatikai azonosságok alapján nem képzelhető el, így a szó szerinti idézés szóba sem jöhet. A szerző ezért párhuzamba állítja az MS Dán 12,2-t, a qumráni barlangokban talált egyik Ézsaiás tekerics szövegével. A hasonlóságot így fordításban is megfigyelhetjük:

IQIsa^a 26,19

Azok pedig, akik a porban laknak fel *fognak majd* támadni...

RÚF Ésa 26,19

De a halottak életre kelnek, föltámadnak a holttesteik!

RÚF Dán 12,2

Azok közül, akik a föld porában alszanak, sokan felébrednek *majd*...

¹⁶² Ehhez lásd Daniel Boyarin: *Intertextuality and Reading of Midrash*. Indiana University Press, USA, Indiana, 1990.

¹⁶³ E jelenségre McKim használja az intertextualitás kifejezését. Lásd Donald McKim: *i.m.* 137.

¹⁶⁴ Ganoune Diop: *Innerbiblical Interpretation: Reading the Scriptures Intertextually*. Az itt használt „innerbiblical” kifejezést fordítottam „Biblián belüli szövegek kapcsolataknak”. Lásd George W. Reid (edit.): *Understanding Scripture. An Adventist Approach*. Biblical Research Institute General Conference of Seventh-day Adventists. USA, Silver Spring, 2005. 135-153.

¹⁶⁵ Daniel P. Bailey: *The Intertextual Relationship of Daniel 12,2 and Isaiah 26,19: Evidence from Qumran and Greek Versions*. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 2000. (Vol. 51). No. 2. 305-308.

Így két *azonos nyelvű* textus sokkal közelebb áll egymáshoz, mint az általunk ismert források bármelyike. Ha azokat egyszerűen összehasonlítjuk, beleértve a Septuaginta szövegét is, azokból itt nem lehetne az adott textuson belül ilyen jellegű párhuzamot képezni.¹⁶⁶

Az ok, amiért intertextuális idézésről beszélhetünk a következő: ¹⁶⁷ Ézsaiás könyve befolyásolta a qumráni közösség életét, akik nem csak másolgatták az iratokat, de *aktualizálták* is azokat saját életükre. Ezért létrejött egy qumráni Ézsaiás variáns, ami az esszéus közösség *szóbeli* hagyományán alapulhatott. Mivel e közösség kedvelt témája volt az apokaliptika és az eszkatológia, a Dániel könyve szövegéhez ez a variáns közelebb állt a műfaji sajátosságok alapján. Amikor a Dániel könyve általunk ismert változata készült abba egy „szövegek közötti” vagyis intertextuális idézés került, pontosan a Dán 12,2 textusába, feltételezhetően az 1QIsa^a qumráni tekercs, illetve a szóbeli hagyomány értelmében. Ezzel az idézéssel nemcsak Ézsaiás próféta könyvére *utal* a Dániel szerzője, hanem arra az *apokaliptikus jellemzőre* is, amit a qumráni közösség hitvilága jelentett. Az ilyen típusú nem pontos, hanem akár szándékosan, vagy véletlenszerűen megváltoztatott szövegkapcsolatot nevezzük *intertextualitásnak* az Ószövetség egyes könyvei között, bármely esetben, *ha két, vagy több szöveg között azonos nyelven* ez a kapcsolat kimutatható.

Jeffrey Stackert az Ex 21,12-14 és Deut 19,1-13 között mutatott ki hasonló intertextuális kapcsolatot.¹⁶⁸ A két szövegegység közötti viszony kimutatása közvetlen idézéssel nem lehetséges: ha az Ex 21,12-14-et egy adott rendelkezésnek tekintjük, akkor a Deuteronomiumban ennek a rendelkezésnek a részletezését látjuk. Ha a fordításokban megnézzük a két szöveget, *tartalmi hasonlóságot* látunk, de az nem elegendő arra, hogy *közvetlen* kapcsolatot is feltételezzünk a két szakasz között. E kapcsolat a fordításban nem egyértelműen mutatható ki:

RÚF Ex 21,13

De ha nem szándékosan ölt, hanem Isten akaratából esett a kezébe, akkor kijelölök nálatok egy helyet, ahová elmenekülhet.

RÚF Deut 19,4

Életben maradhat az oda menekülő gyilkos abban az esetben, ha nem szándékosan ölte meg felebarátját, és nem gyűlölte azelőtt.

A szerző szerint sokkal nagyobb hasonlóság mutatható ki a két textus között, ha egymás alá rendezzük az eredeti szöveget. Így vizuálisan *is* megfigyelhető az intertextuális kapcsolat,

¹⁶⁶ Ennek nem csak a fordítások adnak hangot, hanem a Biblia Hebraica Stuttgartensia lábjegyzete is. Lásd *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. Deutsche Biblegesellschaft, Stuttgart, 1990. 713.

¹⁶⁷ Daniel P. Bailey: *i.m. uo.*

¹⁶⁸ Jeffrey Stackert: Why Does Deuteronomy Legislate Cities of Refuge? Asylum in The Covenant Collection (Exodus 21,12-14) and Deuteronomy (19,13). In *Journal of Biblical Literature*. USA. Columbia Theological Seminary, Decatur, GA 3003, 2006. (Vol. 1). No. 125. 38, és a 33. lábjegyzet.

amely egyébként nem feltétlenül feltűnő,¹⁶⁹ és bizonyos a szóbeliség hagyományának köszönhető:

Exod 21:13

וְאִשֶּׁר לֹא צָדָה וְהָאֱלֹהִים אָנָּה לִידוֹ

Deut 19:4

אֲשֶׁר יָכָה אֶת רַעְיוֹ בְּבַלְי דַּעַת וְהוּא לֹא שָׂנָא לוֹ מִתַּמְלֵל שְׁלֹשָׁם

Az ilyen jellegű 1) szövegek közötti, 2) azonos nyelvű, de 3) két különböző irat közötti kapcsolatra épülő interpretációt, *intergézisnek* nevezhetjük,¹⁷⁰ amelyből egy tézis következik, melyben e fenti három tényezőt konkretizálni kell.

I. Tézis:

INTERGÉZIS – AZ EGYNYELVŰ KÜLSŐ REFERENCIA HERMENEUTIKAI ELVE

Ha intertextualitásról, illetve intertextuális hermeneutikáról, vagy intertextuális interpretációról beszélünk, túlzottan hosszú terminológiával van dolgunk. Ezért ha az „exegetikai megközelítés” vagy „exegézis szerepe az interpretációban” helyett egyszerűen „exegézist” használhatunk, akkor javasolom George Aichele és Gray A. Phillips szerzőpáros,¹⁷¹ kortárs teológusok terminus technicusának bevezetését, és így az *intergézis* használatát alkalmazni akkor, ha a szövegben a szóbeliséből adódó 1) indirekt, 2) egynyelvű, 3) szövegek közötti referencia lehetőségét kívánjuk felhasználni úgy, hogy ezzel a Septuaginta és az Újszövetség között teremtsük meg a kapcsolatot. Az intergézisben fontos kideríteni az *allúziókat*, amelyek összekapcsolják az azonos nyelvű kontextusokat.

¹⁶⁹ Jónak láttam meghagyni a vizuális megjelenítés kedvéért azt a formát, amelyet a szerző használt.

¹⁷⁰ Ezt az elnevezést George Aichele és Gray A. Phillips szerzőpáros használja az intertextuális bibliai szövegek használatára. Lásd George Aichele – Gray A. Phillips: Introduction: Exegesis, Eisegesis, Intergesis. In George Aichele – Gray A. Phillips: *Intertextuality and the Bible*. Semeia 69/70. The Society of Biblical Literature, USA, Scholars Press, Atlanta, 1995. 7-19.

¹⁷¹ Ezt az elnevezést George Aichele és Gray A. Phillips szerzőpáros használja az intertextuális bibliai szövegek interpretációjára. Lásd George Aichele – Gray A. Phillips: Introduction: Exegesis, Eisegesis, Intergesis. In George Aichele – Gray A. Phillips: *Intertextuality and the Bible*. Semeia 69/70. The Society of Biblical Literature, USA, Scholars Press, Atlanta, 1995. 7-19.

5.2. Intergézis az Újszövetség interpretációjában

Az Újszövetség és a Septuaginta viszonyában is beszélhetünk erről a jelenségről, *az azonos nyelvűség miatt*. Peter G. Bolt Cambridge-i teológus kiváló munkájában¹⁷² mutatja be Jézus és a szadduceusok közötti párbeszéd háttérét a Márk 12,28-33 alapján. A szadduceusok érvelése a Tóbiás könyvére és a 2Makk 7-re támaszkodik, ahol a levírátus intézménye szerint egy asszonynak lehetett egymás után hét férje is, ha úgy hozta a szükség.

SZIT 2Makk 7,1

Történt, hogy hét testvért is elfogtak, anyjukkal együtt. A király arra akarta őket kényszeríteni, hogy egyenek (a törvény tiltotta) sertéshúsból, ezért korbáccsal és szíjjal verték őket.

SZIT 2Makk 7,40-41

Tehát ez is (a hetedik fiú) meghalt ártatlanul, minden reményét az Úrba vetve. A fiúk után utolsóként az anyjuk is meghalt.

A párbeszéd kimenetele ismert Jézus szavaiból, a szerző azonban tovább megy ennél: nem azt vizsgálja, amit Jézus *valójában* mondott, hanem amire a szadduceusok abból *asszociáltak*. E kettő között különbség van, amelynek oka a *deixis*. A szadduceusok az *önigazolás aitológiájának* használták a történetre való *utalást*, Jézus pedig a rendelkezés ilyen irányú szükségtelenségére használta a példát, hogy a Tóra szövetségi betartását erősítse meg,¹⁷³ hasonlóan az ószövetségi prófétákhoz.

E szóbeliség háttérében a szerző szerint *allúziók* állnak, amelyeket Jézus a Tóbiás és a 2Makk könyvére való utalásokkal képzett, s ennek végkicsengése Jézus megállapítása:

RÚF Mk 12,24

Vajon nem azért tévelyegtek-e, mert nem ismeritek az Írásokat, sem Isten hatalmát?

E jelenséget a szerző Márk evangéliuma és e két apokrif közötti intertextuális szövegkapcsolatnak nevezi,¹⁷⁴ az ilyen jellegű elemzést pedig az eddigiek alapján *intergézisként* is értékelhetjük.

¹⁷² Peter G. Bolt: What Were the Sadducees Reading? An Enquiry Into the Literary Background of Mark 12:18-23. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1994. (Vol. 45). No. 2. 369-394.

¹⁷³ Peter G. Bolt: *i.m.* u.o.

¹⁷⁴ Hasonlóképpen megemlíthetjük David A. deSilva nevét is a Cambridge-i kortárs teológusok közül, aki a Zsidókhoz írt levél 6,4-8-ig terjedő részeit vizsgálja intertextuálisan. E vizsgálat közben a szavak és a mondatok jelentésmezőjéhez *szociális, kulturális, szó szerinti* és *ideológiai* dimenziókat rendel, miközben szocioretorikai szöveganalízist (objektív biblia-kritikát) alkalmaz. Ennek bemutatása kevésbé szemléletes, lábjegyzetbe kizárólag azért tüntettem fel, mert a szerző használja a fogalmat. Lásd David A. deSilva: Hebrews 6:4-8: A Socio-Rhetorical Investigation (Part 1). In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1999. (Vol. 50). No. 1. 33-57.

Laurie Guy, a Lukács 19,11-44-ben¹⁷⁵ mutat ki intertextuális kapcsolatot a Septuagintával Jézus királysága és Salamon földi királysága között.¹⁷⁶ Itt sem beszélhetünk szó szerinti idézésről, hanem *allúziókat* mutathatunk ki,¹⁷⁷ ahogyan a *királyság* szó összefügg a *messiássággal*: mindkettőnek a felkenettetés az alapja és így Salamon felkenettetése *tipológiája* lehet Jézus királyi felkenettetésének. Jézust folyamatosan kérdezik: „mikor állítja fel királyságát”, vagyis mikor lesz messiás. Ő arról beszél, hogy az Isten országa már elérkezett, ezért királlyá akarják koronázni, de Ő ezt visszautasítja. Így inkább *utal* a messiásság *prófétai dimenziójára* és nem a királyi, vagy papi tisztségre. E kettő között is deixis figyelhető meg: a szó szerinti értelmezés és az allúziók egymás *reciprok jelentései*, amit leginkább a történések *szóbeli elhangzásakor* érzékelhetek a hallgatók, mi pedig csak következtetni tudunk azokra az allúziók vizsgálata által.

5.3. Septuagintizmus: az Újszövetség intergézisének alapja¹⁷⁸

Az Újszövetség nyelvét több hatás is befolyásolta egyszerre. Szókészletének egy része olyan képződmény, amelyet még a klasszikus görögben sem találunk meg. E következtetésre a papirusztöredékek tanulmányozása vezetett.¹⁷⁹ Az iratokban kimutatható a sémi hatás is, amely azt jelenti, hogy a héber és az arám nyelv is szerepet játszik az interpretációban. Mindemellett meg kell említenünk a latin jövevényszavakat, valamint a hellén irodalomból átvett teljes frázisokat is, amelyek nagyban növelik a *multikulturális* és *multilingvisztikus* közeg spektrumát.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Tekintettel a textus hosszára, itt ezt a példát részletesen nem közlöm.

¹⁷⁶ Laurie Guy: *The Interplay of The Present and Future in The Kingdom of God.* (Luke 19:11-44). In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1997. (Vol. 48). No. 1. 119-137.

¹⁷⁷ Szóba jöhet Lk 19,37 és 1Kir 1,33; 1,38 párhuzama, mint konkrét allúzió.

¹⁷⁸ E témában előadást tartottam a Baptista Teológiai Akadémián 2012. november 28-án egy ún. „Septuaginta Konferencián”, amelyet a Tudomány Napja keretein belül szerveztek meg. Az alkalmon több protestáns, katolikus és zsidó teológus volt jelen, akik elismerően kommentálták előadásom. Az itt leírtakat rövidítve, illetve kissé más irodalmi keret között publikálva Lásd tőlem: *A Septuaginta és a septuagintizmus*. In Szécsi József (szerk.): *Keresztény - Zsidó Teológiai Évkönyv*. Keresztény - Zsidó Társaság, Bp. 2013. 63-74.

¹⁷⁹ Ugyanakkor George Milligan (1860–1934) arra mutatott rá, hogy bár a papirusztöredékek páratlan jelentőségük a grammatikai kérdések feldolgozásában, mégis arra kell gondolni, hogy a görög nyelvet inkább a héber és az arám nyelv befolyásolta. Egyben rámutat arra is, hogy nem csak a szavak, de egyes nyelvtani alakok, (pl. a jelen idő használata) a sémi nyelvek befolyására megváltozott a Koinéban. Lásd Stanley E. Porter: *The Greek Language of the New Testament*. In Stanley E. Porter (edit.): *Handbook to Exegesis of the New Testament*. Brill Academic Publishers, Inc, Boston – Leiden, 2002. 131-167.

¹⁸⁰ Lás tőlem: *Az újszövetségi interkulturális jövevényszavak kérdése*. In Szécsi József (szerk.): *Keresztény – Zsidó Teológiai Évkönyv 2011*. Keresztény – Zsidó Társaság, Bp. 2012. 165-177.

Ezekkel egyetemben azonban tagadhatatlan, hogy a Septuaginta és annak *szóbeli* idézgetése is hatást gyakorolt az Újszövetség íróira.¹⁸¹ E hatást *septuagintizmusnak* nevezzük.¹⁸² Ilyenkor egy szó, egy kifejezés,¹⁸³ vagy akár hosszabb frázis úgy jelenik meg az Újszövetségben, hogy az jellegét tekintve a Septuaginta szövegére hasonlít, ami lehet tudatos szerkesztés, vagy szóbeli használat következtében kialakult akár pontatlan pl. *anakoluthon* idézés is.

E jelenség fontosságára többek között Paul R. Trebilco mutat rá:¹⁸⁴ a Palesztinában élő zsidóság Jézus korában, olyan mértékben hellenizálódott, hogy Jeruzsálemben már voltak teljes egészében görög nyelvű zsinagógák is. A kőbe vésett ülések háttámlájába görögül írták az ott ülő személyek egyébként héber neveit, ez az oka, hogy ismerhetünk görög nyelvű targumokat is. A qumráni esszénusok késői korszakából pedig, amely az Újszövetség kialakulásának százada volt, szintén találtak görög nyelvű közösségi szabályzatokat, illetve ószövetségi magyarázatokat is.¹⁸⁵ Az Újszövetség nyelvét illetően tehát ugyanolyan mértékben kell figyelembe venni a Septuaginta hatását, mint a klasszikus görög nyelvet: e jelenség ugyanis rámutat a Septuaginta széleskörű használatára, annak szóbeli idézésére, amely nem csak a diaszpórákban játszott szerepet.

Mindemellett a septuagintizmusra, mint jelenségre a nyelvészettudomány szempontjából is érdemes rámutatni: néhány elképzelés szerint az újszövetségi Koiné nyelvromlás, a Septuaginta nyelvéhez, vagy még inkább a klasszikus göröghöz képest.¹⁸⁶ Ma már a teológiától független kutatások is megdöntötték ezt a nézetet,¹⁸⁷ amelynek néhány példája a *hapax legomenonok szerepét* emeli ki egy ilyen összehasonlító, elemző munkában.

¹⁸¹ Ehhez teljes egészében lásd: Martin Meiser: *Septuaginta, inkulturáció és az identitás őrzése. Bevezetés a görög Ószövetségbe.* Verbum, Kolozsvár. 2017.

¹⁸² A fogalom az 1-2. századi zsidó exegézis gyakorlata ellenében használt kifejezés; ekkor ugyanis a zsidóság elvetette a Septuaginta szövegét. Lásd Richard N. Soulen – R. Kendall Soulen (edit.): *Handbook of Biblical Criticism.* James Clark Co. Ltd, England, Cambridge, 1977. 172.

¹⁸³ Minden egyebek között lásd Varga Zsigmond: *Bibliái görög olvasó- és gyakorlókönyv* bevezetését: A LXX volt a görögül beszélő zsidók Bibliája: ebben látták az első kísérletet arra, hogy hitük tényeit őseik görögül is kifejezzék. Így ez az Újszövetség görögségének előzményei közé tartozik, és a LXX nyelve az újszövetségi görög ismeretében minden különösebb akadály nélkül érthető is. In Harmadik, bővített és javított kiadás (szerk.: Györi István), Sárospatak, 2002. 6, 2. bek.

¹⁸⁴ Paul R. Trebilco: *Jewish Backgrounds.* In Stanley E. Porter (edit.): *i.m.* 359-389.

¹⁸⁵ Ezt többek között Alexander Schick is írja: Néhány tudós Márk evangéliuma egy részletének tartja a 7Q5-törödéket. Ezt természetesen cáfolják is, de vannak, akik a Mk 6,52-53 szövegét látják e részletben. In Alexander Schick: *Csodálatos Kumrán.* Ethos, Bp. 1999. 108.

¹⁸⁶ A későbbiekben konkrét kvantitatív nyelvészeti adatok alapján is foglalkozunk majd e kérdéssel. Ehhez lásd a Függelék II. részének táblázatait.

¹⁸⁷ John Fotopoulos Pál apostol nyelvi stílusáról a következőket mondja: „Pál nyelvezete fennkölt stílusú keveréke a Koinének és a septuagintizmusnak. Ezért variálja szabadon az olyan szavakat, amelyek hapax legomenonok és egy részük a Septuagintában fordul elő.” Lásd John Fotopoulos: *1 Corinthians.* In David E. Aune (edit.): *The Blackwell Companion to The New Testament.* Wiley- Blackwell, USA, Malden, 2010. 421.

Espaminondas Panas kortárs nyelvész vizsgálat alá vetett egymástól korban világosan elkülöníthető szövegeket.¹⁸⁸ Két különböző korú szövegrész közötti viszonyban az alábbiakra lett figyelmes: ha a hapax legomenonokat elkülönítjük a szövegektől, egy százalékokban *is*¹⁸⁹ kifejezhető „mutatószámot” kapunk. Ez a mutatószám három faktort fejez ki: 1) egy hapax legomenon jelentéstartalmának reciprokjait (ellentétes jelentés a szöveg tartalmához képest), 2) a szöveg hosszát, amit a mutatószámból ki lehet következtetni,¹⁹⁰ 3) a hapax legomenonok eloszlását a szókincs mennyiségével megegyező arányban. E három pont azonban *nem azt térképezi fel*, hogyan tegyünk különbséget két különböző szöveg között, *hanem a kapcsolódási pontok lehetőségeit mutatja a két vizsgált forrás esetében*. Közös pontok vonatkozásában a hapax legomenonok a *lehangsúlyosabbak*.¹⁹¹ Ezért ilyen esetben két különböző szövegre az *intergézis* elveit *is* lehet alkalmazni.¹⁹²

Ahogy az eddigiekben igyekeztem rámutatni, a transztextuális szövegértelmezésnek több válfaja ismert. Intertextualitásról, illetve intergézisről akkor beszélhetünk, ha *azonos nyelvű szövegek* közötti *indirekt* kapcsolatot térképezhetünk fel. Ezért ha az Újszövetség szövegében kimutatható a Septuaginta *hatása*, amelyet a szakirodalom septuagintizmusnak is nevez, akkor e jelenség kulcsa lehet az Újszövetség intergézisének. Mivel vannak olyan hapax legomenonok, amelyek a Septuaginta szövegében előfordulnak akár többször is, de az Újszövetségben csak egyszer, ahogyan Panas megállapítja:¹⁹³

„...két vizsgált szöveg közötti intertextuális kapcsolatnak egyes hapax legomenonok lehetnek a lehangsúlyosabb közös pontjai”¹⁹⁴

Tehát az intergézis használata egy ilyen témájú vizsgálatban nagyon is lehetséges, a hapax legomenon kutatásnak pedig ez lehet az egyik alapja.

¹⁸⁸ Espaminondas Panas: The Generalized Torquist: Specification and Estimation of a New Vocabulary-Text Size Function. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2001. (Vol. 8). No. 3. 233-252.

¹⁸⁹ A későbbiekben látni fogjuk, hogy ezt jellemzően aránypárokban fejezik ki, de nálam alkalmazott százalékos mutatók is pontosak.

¹⁹⁰ A kvantitatív vizsgálatban a hapax legomenonok aránya 30-35%, nem pedig számszerű érték. A szöveg hosszát számszerű adatokkal is meg lehet határozni. Lásd a függelék táblázatait, illetve Zipf első törvényét a 3. fejezetben.

¹⁹¹ A későbbiekben fogjuk látni a Zipf 1. törvénye alapján, hogy e százalékos mutató alapján az egész szókincset ki lehet következtetni. Pl. ha 1500 hapax legomenont találunk egy szövegben, az a szókincs kb. 1/3-a, így a teljes szókincs 4500-5000 közötti szám lesz. Ha e forrásból fordítást akarunk készíteni, akkor járunk el helyesen, ha hasonló nagyságrendű szómennyiséggel lesz e másik nyelvű forrásban is a lényeg kifejezve.

¹⁹² Fontos megjegyzés: Panas az *intergézis* kifejezés helyett „szövegek intertextuális kapcsolata” meghatározást használ.

¹⁹³ Espaminondas Panas: The Generalized Torquist: Specification and Estimation of a New Vocabulary-Text Size Function. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2001. (Vol. 8). No. 3. 233-252.

¹⁹⁴ Ez a megállapítás kizárólag akkor lesz igaz, ha az Újszövetség olyan hapax legomenonjairól beszélünk, amelyek megtalálhatóak a Septuagintában is, tehát *ott nem hapax legomenonok*.

6. HIPERTEXTUÁLIS PARADIGMA: A TÖBBNYELVŰ KÜLSŐ REFERENCIA HERMENEUTIKAI ELVE

Ahogy a disszertációm bevezetőjében korábban már taglaltam, egyes teológusok még csak áhítják, hogy beszélhessünk egyáltalán hipertextusról a bibliai hermeneutikában,¹⁹⁵ miközben e jelenség már ismert a nyelvészettudományban. Ha a transztextuális szövegértelmezés egyéb fogalmait használjuk a teológiai interpretációban, helye van ennek is. Elvértve ugyan, de az Újszövetség magyarázásában már találunk erre is konkrét példákat.

6.1. Hipertextus a világirodalomban

Az intertextuális szöveghez képest a különbség számottevő: az intertextuális idézetben egy egész fogalomsor, esetleg egy szövegrészlet található meg egy költőnél, vagy írónál. A hipertextuális idézésben azonban *egy szó* is elegendő,¹⁹⁶ ami több dolgot is generál a szöveg olvasójában: 1) jelentése tipikus, ezért pótolhatatlan, 2) jellegzetesen megváltoztatja a szöveggörnyezet mondanivalóját teljes egészében, 3) érzelmi tartalmat közvetít, amelyhez gyakran *vizuális allúzió* is társulhat.

Csokonai Vitéz Mihály írja a *Csetneki Pergő* című versében 1802-ben a következőket:

Azt tartja Nagy Laci hit ágazatjának,
Júdás kommandánsa volt Belgrád várának.
Jóbról is azt hiszi, hogy ez a szent író
Arábiában volt első szolgabíró.

Csokonai indirekt módon költeményében arról panaszkodik, hogy nem tudják sem Júdás, sem Jób szerepét helyesen az említett atyafiak, miközben olvasójáról feltételezi, hogy e két név használatával fel tudja idézni a Júdás és a Jób történeteket. Érdemes megfigyelni a már említett jelenséget, amelyet Stéphane Girard *mozaikreferenciának* is nevez.¹⁹⁷

A szó, vagy idézet használata tipikus (értsd: tipológikus): aligha találnánk még egy személyt a Biblián kívül Júdás helyett, aki az árulás tüposza, vagy Jób helyett, aki a szenvedés tökéletes megtestesítője lehetne a keresztyén - zsidó kultúrában.

Jellegzetesen megváltoztatja a szöveggörnyezetet: mindkét név esetében kényszerrel érez az olvasó arra, hogy felidézze a történeteket teljes egészében. Miért lehet Júdás Belgrád

¹⁹⁵ Bruce M. Metzger – Bart D. Ehrman: *Az Újszövetség szövege*. Harmat, Bp. 2008. 270.

¹⁹⁶ Stéphane Girard: (Un)originality, hypertextuality and identity in Tíga's 'Sunglasses at Night'. In Sarah Hill – Allan Moore (edit.): *Popular Music Journal*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011. (Vol. 30). No. 1. 105–125.

¹⁹⁷ Lásd: *i.m.* u.o.

váranak a kommandánsa? Jób, mint arábiai szolgabíró? A költő szöveggörnyezetével e nevek, mint típusokra utal, ez pedig a kontextust megváltoztatja: *egy külső idegen referenciát* rendel a szöveghez, amely ismerete nélkül nem jön létre a szöveg *belső kohéziója*.

Érzelmi tartalom: a Bibliát nem ismerő ember számára e nevek üresen csengő szavak csupán, de azoknak, akik ismerik a fogalomhoz rendelt tartalmat, a név hallatán a költő humoros szándékát is „hallják” illetve „látják” maguk előtt.¹⁹⁸ Az utalással tehát az idézet, a név, vagy akár egy-egy *tipikus* szó olyan tartalmát is hozzárendeli a szerző költeményéhez, amely nem tartozik az ún. szokványos szemantika, vagy a morfémák lexikális jelentésének tartományába, hacsaknem úgy, hogy egy-egy szóról, már a szótári jelentése alapján is egyértelműen tudjuk, hogy annak használata kötött, mint pl. Iskariótes Júdás neve.

Ugyanez a jelenség akkor is megfigyelhető, ha nem tulajdonnevek idézéséről van szó, hanem olyan szavakról, amelyek eleget tesznek e három követelménynek; 1) tipikusak, 2) képesek megváltoztatni a szöveggörnyezetet, és 3) kiváltják a kívánt érzelmi hatást. Ezt figyelhetjük meg pl. Zrínyi Miklós: *Szigeti veszedelem* versének egy részletében is:

Ihon újabb boszuság jün fejetekre,
Az ég azt végezte ti szégyenetekre,
Hogy minden ellenség fusson kereszt jelle,
És minden tisztesség szálljon körösztýénre.¹⁹⁹

Az értelmezésben kevés, ha Krisztus keresztjére gondolunk. A tartalmat a konstantini „*In hoc signo...*”²⁰⁰ felirat tipologikus fordulátában érdemes látni, ami a keresztýén harcosok jele lett és sajátos jelentéssel bírt, ezért nevezhető tipikusnak.

Ugyanebben a jelentésben figyelhetjük meg ezt a tipológiát a 18. században Ányos Pál: *Ájtatos énekének* egyik részletében is:

¹⁹⁸ Ez a jelentés annyira félreérthető, hogy egyes esetekben már az irodalom könyvek sem hivatkoznak helyesen a versekben található utalásokra. Kiváló példa erre Ady Endre: *Góg és Magóg fia vagyok én* versének kommentálása az egyik tankönyvben: Anélkül, hogy csak a legkisebb hivatkozást is tenné a szerző Ezékiel vagy a Jelenések könyvére, a következőt írja: „A legenda szerint egy harcias nép királyai voltak, akiket Nagy Sándor kőfállal és ércapukkal zárt be a hegyek közé, hogy birodalmát ne háborgassák. A krónikákban idővel, a szkítákkal azonosították a harcias népet és vezéreit, s ez sugallhatta Anonymusnak, hogy a magyarokat tőlük eredeztesse.” Mindazzal együtt, hogy a lábjegyzet kimerítően megmagyarázza egy bizonyos szempontból a tanulóknak Góg és Magóg eredetét, egyetlen szót sem említ a Bibliáról, pedig Ady Endre lehet, hogy inkább arra akart utalni. Lásd Bánki István - Radóczné Bálint Ildikó - Virág Gyuláné: *Irodalom 8*. Apáczai Kiadó, Celdömölk, 2009. 20. 2. lábjegyzet.

¹⁹⁹ Zrínyi Miklós: *Szigeti veszedelem*. 47. vsz.

²⁰⁰ Itt érdemes megemlíteni Alister McGrath „kereszt teológiáját”, aki Krisztus keresztjét az üdvösség alapjának tekinti, és az erről való gondolkodás szempontból osztja a kereszténység történetét paradigmákra. Így a kereszt, mint jel lehet; 1) áldozat, 2) győzelem, 3) bűnbocsánat, 4) erkölcsi példakép. A Krisztus keresztje, mint győzelem szimbólumáról való gondolkodás paradigmája (Christus Victor) szerinte a 4-5. századra volt jellemző, és az *in hoc signo* konstantini látomás áll a háttérben. Lásd Alister McGrath: *Bevezetés a keresztény teológiába*. Osiris, Bp. 2002. 305-320.

Ugyde Lőrinc itt valál,
S elől mész kereszt jelével
Fut előled a halál
Minden pogány erejével.²⁰¹

Az utalás tipikus: egy bizonyos dolgot jelent. Nem elegendő a kereszt szó használata, az nem fejezné ki azt, ami az *in hoc signo* teljes vizuális tartalma. A két szó „kereszt jele” együtt már olyan tartalmat hordoz,²⁰² amelynek jelentéséhez egyháztörténelmi ismeret is szükséges. Ha ezzel nem rendelkezünk, szükséges lábjegyzetben valamilyen magyarázatot hozzáfűzni, hogyan és miért is használja ezt a költő.

E szövegtípusban a *sejthető többletnek* (asszociatív és referenciális jelentések) van jelentősége. Jól érthető és látható, hogy az intertextuális szöveghez képest még koncentráltabban jelenik meg a tartalom egy-egy szóban akár, úgy, hogy ez a jelentés messzemenően túlmutat a szótári szinonimák természetes határain, ám azokkal mégis kapcsolatban áll.

6.2. Hipertextus az Ó- és Újszövetség interpretációjában: exegézistől hipergézisig

A hipertextuális paradigma a Szentírás értelmezésében a kortárs teológia egyik sajátja. Megítélésem szerint ennek alkalmazása az exegézis alapdefiníciójának²⁰³ - *kifejtés, megmagyarázás, egyes mondatok, szavak, sőt néha egyes betűk értelme* - újragondolása miatt fontos, amely *helyett komplexebb meghatározásra van szükség.*²⁰⁴

Joel Willitts a Galata-levél 3,11-12 szövegét hipertextuális referenciák alapján kapcsolja össze a MS Lev 18,5-tel.²⁰⁵ Írásában cáfolja, hogy a törvényeskedés és a keresztyén hit

²⁰¹ Ányos Pál: *Ájtatos ének*. 7. vsz.

²⁰² Ebben az esetben Alister E. McGrath véleményére utalok, aki a kereszt teológiáját „mint győzelem” analogizálja: Christus Victor-ként. Ez különösen jellemző volt a középkorra. Alister E. McGrath: *i.m.* 308-311.

²⁰³ . Lásd Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon*. Kálvin Kiadó, Bp. 1993. (1. kötet). 659, „Írásmagyarázat” címszó.

²⁰⁴ Kent D. Clarke különböző definíciókat sorol fel az exegézis meghatározására, amelyeket így lehet összefoglalni: Az exegézis szó a gyakorlatban nem egyszerűen kifejtést, vagy magyarázást jelent, hanem; elmondani, interpretálni, kijelenteni, vagy feltárni az ige értelmét. Ahogyan a hermeneutika kapcsolatot, kapcsolati módot jelent az ige eredeti jelentése és a mai kor igényei között úgy az exegézisben a kifejtés is az eredeti jelentés megértésén nyugszik. Ez az összegzés rámutat, hogy egy gyakran használt kifejezés, az exegézis meghatározása és önértelmezése mennyire összetett feladat lehet. Az interpretáció irányát alapvetően meghatározza a magyarázó intellektualitása és hozzáállása. Így megengedett az exegézis kiterjesztése a hagyományosnak nevezett definíción túli dimenziókban is. Lásd Kent Stanley E. Porter – D. Clarke: What Is Exegesis? An Analysis of Various Definitions. In Stanley E. Porter (edit.): *Handbook to exegesis of the New Testament*. Brill Academic Publishers, Inc. Boston – Leiden, 2002. 3-23.

²⁰⁵ Joel Willitts: Context matters: Paul’s Use of Leviticus 18,5 in Galatians 3,12. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 2003. (Vol. 54). No. 2. 105-122.

egymással szemben állnának.²⁰⁶ E tézis indoklására használja e szövegértelmezést az alábbiak szerint.

E részletben nem csak a Leviticust idézi Pál, hanem a Habakuk könyve egy mondatát is. A „népek apostola”²⁰⁷ itt nem szó szerintiségre törekszik, hanem csak olyan szavakat említ, amelyek hipertextuális kapcsolatot képeznek az Ó- és az Újszövetség között, vagyis a héber szöveg tartalmához állnak közelebb. Ezzel Pál kiszélesíti egy-két olyan görög szó szemantikai mezőjét, amelyek fordítását így egészen más módon kell megkísérelni. Pl. a νόμος nem egyszerűen törvényt jelent, hanem magába foglalja a $\mu\eta\tau\alpha$ és a $\sigma\upsilon\lambda\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$ szavak tartalmát is, amelyek köztudottan konkrétabbak, mint a νόμος szótári jelentései. Ebben az értelmezésben a πίστις és a νόμος antitézisei egymásnak: az említett szakaszban a νόμος *hipertextuális vonatkozásban* Izrael vallási rendszerére utaló *allúzió*, a πίστις pedig a megváltás történetének *egyszavas, koncentrált szakkifejezése*.

Mivel egy-egy görög szóban jelenik meg több héber kifejezés tartalma és így nem egynyelvű forráson belül találhatunk kereszthivatkozásokat, *hipertextuális szövegkapcsolatról beszélhetünk* a kétnyelvűség miatt. E fogalmat Willitts nem használja, exegézisét azonban nem lehet intertextuális szöveganalízisnek, sem pedig egyszerűen exegézisnek nevezni.²⁰⁸

Értelemszerűen egy-egy szó exegetikai jelentősége ilyen széles szemantikával semmiképp sem sorolható a szótári jelentéstartományba csupán, hanem felértékelődik az *asszociatív*²⁰⁹ értelmezés lehetősége is, amely alapját az *allúzió* képzi olyan esetben, ha *hipertextuálisan* is értelmezhető a szöveg. E jelenséget, amely tovább mutat a szemantika bizonyos határain,

²⁰⁶ Ugyanezt a kapcsolatot Thomas R. Schreiner is tárgyalja, de a Gal 5,13-15 és a Róm 8,4; 13,8-10 vonatkozásában. Lásd Thomas R. Schreiner: Thomas R. Schreiner (Arnold, Clinton E. General edit.): *Galatians. Exegetical Commentary on the New Testament*. Zondervan. Grand Rapids, USA. Michigan, 2010. 212-214.

²⁰⁷ Apollonius Dyscolus (2. sz. Alexandria) volt az első a világtörténelemben, aki az $\epsilon\theta\nu\omega\nu$ $\acute{\alpha}\pi\omicron\sigma\tau\omicron\lambda\omicron\varsigma$ kifejezéssel illette Pált. Ma már elavult lenne a „pogányok apostola” kifejezés, mert nem fedi le azt a jelentést, amelyre a szövegösszefüggés mutat. Ezért döntöttem helyenként a „népek apostola” kifejezés használata mellett, amely kiválóan megfelel az ézsaiási koncepciónak nevezett prófétai-apostoli szerepnek, amit a Galatalevél feldolgozásánál alkalmaztam. Peter R. Jones Apollonius Dyscolus után a következő helyeken látja indokoltnak ezt a használatot: Róm 3,29; 9,24; 11,12; 15,8; 1Kor 1,23; 2Kor 9,26; Gal 2,15. Lásd Peter R. Jones: 1 Corinthians 15,8: Paul the Last Apostle. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1985. (Vol. 36). No. 5.

²⁰⁸ Az egész írásban az intertextuális kifejezés is csak egyszer jelenik meg, amiből arra lehet következtetni, hogy a szerző ismeri Stéphane Girard felosztását, nem kizárt, hogy a Cambridge-i Nyelvtudományi Intézet hatására. Mindezek mellett K. Jobes: *Jerusalem, Our Mother: Metalepsis and Intertextuality in Galatians 4:21–31* című művére hivatkozik, ez az egyetlen hely, ahol a kifejezés megtalálható. Lásd: *i.m.* 110, 18. lábjegyzet.

²⁰⁹ A fogalmat 1940-ben Balley vezette be. Saussure volt az, aki korábban már utalt rá egy tanulmányában. Ebbe a kategóriába egy szó történelmi és etimológiai tartománya egyaránt bele tartozik, de a szótári jelentés nem. E jelentésmező tartalmazza azt a területet, ami alapján pl. el lehet döntení egy szóról, hogy annak jelentése a vulgáris tartományba tartozik-e, vagy sem, függetlenül a jelentésétől. Lásd Stefan Ullmann, *Semantics*. In Thomas A. Sebeok (edit.): *Current Trends in Linguistics. Linguistics in Western Europe*. Mouton. The Hague - Paris, 1972. (Vol. 9). 369-381.

Stéphane Girard a szöveg jelentését átalakító *transzformatív praktikának*²¹⁰ nevezte el.²¹¹ A jelenséget megfigyelhetjük nagyon gyakran előforduló szavak jelentéskonkretizálása esetében, de olyankor mindenképpen, *ha hapax legomenont* találunk egy mondatban, vagy bővebb kontextusban.²¹²

A νόμος „szokványos” jelentéseit bármely kiadványban megtalálhatjuk. Egy ilyen kifejezésnél könnyen felismerhetjük, a hipertextuális értelmezés lehetőségét. Pl. Varga Zsigmond megemlíti,²¹³ hogy Tórát is jelent az Újszövetségben, habár a Tóra fordításaként nem szokás használni:

A Róm 3,27-ben a szó bármelyik jelentése mellett is zárójelenen mindig a Tórára *utal* Pál apostol. Hogy hogyan, azt esetről esetre kell kiderítenünk.²¹⁴

Ez a „kiderítés” a hipertextuális szöveganalízis, vagy másképp *hipergézis* lényege.

Ugyanezt a problémát a Grimm-Thayer Lexikon²¹⁵ szócikkének írója másképp oldja meg: A νόμος *második* jelentéseként beszél a mózesi törvényekről, első jelentés alapján mindenféle általános törvényről. A másodlagos, *konkretizáló* jelentés esetében meg lehet említeni, a kontextushoz való ragaszkodást: pontosan milyen mózesi törvényről is van szó. Ezek lehetnek morális, ceremoniális és társadalmi törvények egyaránt, amelyek közül az újszövetségi használat segít kiválasztani a megfelelő vetületet. A másodlagos jelentéshez lehet hozzárendelni a Tórát, ami *gyűjtőfogalom és jellemző az Újszövetségben*,²¹⁶ függően a konkrét kontextustól.

E megközelítést az ún. Kittel Újszövetségi Teológiai Szótár²¹⁷ is alkalmazza: A νόμος jelentését több aspektusra osztja: 1) általános jelentés, 2) a szó jelentésének fejlődése a hellén világban, 3) a kimondottan hellén jelentés, 4) a görög jelentés koncepciója az újszövetségi

²¹⁰ Sarah Hill – Allan Moore (edit.): *Popular Music Journal*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011. (Vol. 30). No. 1. 105–125.

²¹¹ Eredetileg idekivánczik még Gérard Genette meghatározása is: „A hipertextualitás olyan jelenség, ahol a szöveg jelentése transzgenerikus, olyan mértékig átalakító jellegű, hogy az már akár szarkazmusba is hajolhat, habár eredetileg semleges asszociatív jelentése lenne”. Lásd Graham Allen: *Intertextuality the New Critical Idiom*. Routledge, London - New York, 2000. 108, 3. bek.

²¹² A későbbiekben külön hangot adok annak a jelenségnek, hogy ha hapax legomenon van egy kontextusban, annak kifejező ereje sokkal nyomatékosabb, mint a többi szónak. Ezt a retorikában a görög kifejezés átvételével „emfázisnak” nevezik: olyan egyébként tágabb értelmű szó, ami szűkebb jelentést kap az adott szövegen belül. Ennek ellentétje a szinedokché (vagy eredetiben: συνεδοχή): ilyenkor a szó jelentése bővül, vagyis együtt hallunk valamit azzal a szóval, amit mondanak, vagy írnak. Lásd Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2008. 174; 545-554.

²¹³ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*. Kálvin Kiadó, Bp. 1996. 653.

²¹⁴ Ezt a részt jónak láttam szó szerint idézni Varga Zsigmondtól. Lásd: *i.m.* u.o.

²¹⁵ Grimm-Thayer: *A Greek-English Lexicon of the New Testament*. Harper & Brothers, New York, 1887. 427-428. Az itt említett két példa bemutatja, hogy a teológiában ez a gondolkodás nem volt soha idegen jelenség.

²¹⁶ Itt említi, Adolf von Harnack egy hivatkozását a szerző, aki éppen a Galata-levél kontextusában a Tórát rendeli e szóhoz. Lásd: *i.m.* u.o. Habár kerültem a kereszthivatkozásokat, de ezt itt érdemes megemlíteni.

²¹⁷ Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan, 1967. (Vol. 4). 1022-1106.

használatban, 5) az ószövetségi jelentés és annak jelenléte az újszövetségi használatban. E felosztásban a szerző tulajdonképpen - az öt szempont ellenére - két jelentésmezőről tesz említést; *szótári jelentések* és *asszociatív szemantikai struktúra*, amelynek alapja az *allúzió* akkor, ha indirekt módon következtetnem kell az ószövetségi törvény fogalmának valamely aspektusára a szöveg alapján.

Az újszövetségi alkalmazás bemutatásánál szembevetendő ez az értelmezés: a szerző felveti, hogy a görög kultúrkörben ismert jelentés egyáltalán összefüggésbe hozható-e az Újszövetséggel. Erre vonatkozóan a Kittel ennyi megállapítást tesz:

...az újszövetségi szóhasználatot nem lehetne megérteni az ószövetségi háttér nélkül.²¹⁸

Ezek után ószövetségi háttérről beszél, de újszövetségi vonatkozásban:

Pl. a Lk 2,23-ban Jahve Tórája, a Mt 22,36-ban pedig az egész Törvény kontextusára kell *gondolni*.²¹⁹

Ezen okfejtéssel tk. részletesen bemutatja, hogyan lehet alkalmazni a *hipergézist*, a szakkifejezést azonban *nem* használja. Amikor a szerző feltételezi, hogy az olvasónak „gondolni” kell valamire, a tk. *asszociatív szemantikai mezőt* érti e meghatározás alatt, amely már a *hipergézis eszköztára*.

Bolyki János szintén utal a hipertextuális szövegértelmezésre, amikor a textus szemantikai határaival foglalkozik.²²⁰ Ezt a szövegen túlmutató jelentést, *jelentés-összefüggésnek* nevezi. Ez az, ami „több a textusnál”, mert túllép annak határain. Rámutat arra is, hogy a jelentésmező fogalma koránt sem meríti ki a textus határait: egy szövegnek szélesebb szemantikai határai ismerhetők meg, ha nagyobb összefüggésben vizsgáljuk.

A már említett Gal 3,12 magyarázatában Willitts rámutat, hogy e textus értelmezésében az intertextuális kapcsolat kevés a két igehely (Gal 3,12 és Lev 18,5) között, hiszen ez esetben az Újszövetségen belül kellene más görög nyelvű párhuzamot keresni az itt említett szavakhoz.²²¹ Esetleg a Septuaginta szövegével való kapcsolat lehetősége vetődne föl, de az akkor is intertextuális szövegkapcsolat lenne, s bizonyítani kellene, hogy Pál apostol szándéka minden áron a Septuaginta szófordulatainak használata lett volna.

²¹⁸ Gerhard Kittel: *i.m.* 1106.

²¹⁹ Lásd: *i.m.* u.o.

²²⁰ Bolyki János: *Az újszövetségi írásmagyarázat elvei, módszerei és példái*. Kálvin Kiadó. Bp. 1998. 75-81.

²²¹ Carson pontosan azt nevezi az egyik exegetikai tévedésnek, ha a LXX görög szövegéről egyenesen az Újszövetség szövegéhez ugunk, közben pedig nem vizsgáljuk meg, milyen változásokon ment át egy szó jelentésstartalma közben. Lásd Carson: *Exegetikai tévedések*. KIA, Bp. 2003. 79-107.

A Gal 3,12 kontextusában Pál pontosan ugyanazt teszi, amit egyes próféták is:²²² Ezékiel 20. fejezete és a Neh 9,29 szintén a Leviticus említett részét idézi, ez intertextuális kapcsolat, mert az idézet *két azonos nyelvű a Tanachon belüli szöveg kapcsolata*. A Lev 18,5kk egy szövetségi formula, amelynek három része van: 1) üdvözlő szakasz: וְשִׂמְחֶתֶם אֶת-הַקָּדוֹשׁ וְאֶת-מִשְׁפָּטֵי; 2) felhívás a szövetség megtartására: אֲנִי יְהוָה formula, majd pedig 3) átok és ígélet mondása: כִּי כָל-אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה מִכֶּל... Pál a Galata-levél írásának szándékából adódóan, minden bizonnyal ugyanezzel a céllal idézi e szakaszt, de görögül, aminek lényege az ígélet: ἄλλ' ὁ ποιήσας αὐτὰ ἄνθρωπος ζήσεται ἐν αὐτοῖς. Abban a pillanatban, amikor *görögül* idézi ezt, a zsidóság tudta, hogy a νόμος háttérben a קָדוֹשׁ és a מִשְׁפָּטֵי szavak konkrét jelentései értendők, mivel a Lev 18,5-ben az üdvözlő szakaszban e két szó szerepel. Erre mutatnak a Gal 3,12 belső jelentés-összefüggései.

Ehhez hasonlóan a πίστις esetében Pál apokaliptikus beteljesedésről beszél. Abban a pillanatban, amikor apokaliptikus kontextusba kerül a szó, magába foglalja egész Izrael üdvtörténetét. Így, a hipertextuális idézés kiszélesíti egy-egy szó jelentését, függően annak kontextusától.²²³ Gyakorlatilag ez az, amire Bolyki János a *jelentés-összefüggés* fogalmával utalt, és amit a mai kortárs teológiában az irodalomtudományból átvett hipertextualitásnak nevezhetünk.

Randall C. Gleason interpretációját²²⁴ is meg kell említeni a Zsid 10,26-31 vonatkozásában néhány szó erejéig. E szakasz háttérben két ószövetségi idézet is áll: MS Zsolt 40,6-8 (ebből az LXX καὶ τὸν νόμον σου és a MS וְהוֹרֵתָ kapcsolata szembetűnő); és MS Hab 2,3-4 (ahol az LXX-ből ἐκ πίστεώς μου ζήσεται és a MS צְדִיק בְּאִמּוּנָתוֹ יִחְיֶה). Ennek alapja a Zsid 10,28 τις νόμον Μωϋσῆως φράσις, amely az Ószövetségben csak egy helyen fordul elő: (LXX 2Kir 23,25 πάντα τὸν νόμον Μωϋσή valamint MS כָּל תּוֹרַת מֹשֶׁה). Ezek idézésével Izrael történetének egy *tipikus momentuma* teljes egészében megjelenik többletként asszociáció²²⁵ formájában,²²⁶ amelyhez kevés lenne a Septuaginta, mivel itt *Mózes Tórájáról* van szó, ami

²²² Joel Willitts: Context matters: Paul's Use of Leviticus 18,5 in Galatians 3,12. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 2003. (Vol. 54). No. 2. 105-122.

²²³ Joel Willitts: *i.m.* u.o.

²²⁴ Randall C. Gleason: The Eschatology of The Warning in Hebrews 10,26-31. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 2002. (Vol. 53). No. 1. 97-120.

²²⁵ Itt kívánom megjegyezni, hogy Randall nem használja következetesen sem a kontextualitás, sem az intertextualitás fogalmait. K. Bale munkájára hivatkozik, aki „kontextuális” exegézist alkalmaz. Ezt a fogalmat úgy érti, hogy a Zsid 10,26-31 kontextusához rendeli hozzá a teljes ószövetségi háttér. Ez nem kontextualitás, hanem hipertextualitás; az allúzió, amely fogalmat említ, tovább mutat azokon az idézeteken, amelyeket a Zsid. levél szerzője használ. Az intertextualitás fogalmát is említi, ahol R. B. Hays munkájára hivatkozik: többek között ő az, aki Pál teológiájának egyik alapját az intertextualitásnak látja. Hays-nek igaza van, de a Zsid 10,26-31-ben a *fentiek miatt* inkább hipertextuális szövegkapcsolatról kell beszélnünk. Lásd Randall C. Gleason: *i.m.* u.o.

²²⁶ Ugyanez mondható el pl. Graig R. Koester-ről is: A Zsid 10,26-37 kontextusának vonatkozásában mutat rá a Zsolt 40 és a Habakuk könyve párhuzamára, ugyanakkor ő ezt intertextuális utalásnak nevezi. E példa szemlélteti, hogy milyen zavar figyelhető meg a szakfogalmak használatában. Lásd Graig R. Koester: *Hebrews*.

későbbi hagyományon alapszik, s éppen ezért tipikus. Ellenkező esetben a νόμος vonatkozhatna több aspektusra is, a korábban felsorolt lehetőségek szerint, de itt az allúzió inkább konkretizáló, szemantikai határokat szűkítő jellegű.

Gyakorlatilag azt mondhatjuk, hogy a Cambridge-i teológiában *találunk példát* a hipertextuális interpretációra, amely nem kizárt, hogy a Cambridge-i Nyelvtudományi Intézet hatására jelent meg.²²⁷ A korábbiak alapján pedig azt mondhatjuk, hogy ha intergézisről beszélhetünk, akkor létezik *hipergézis* is, ami a hipertextuális szövegértelmezés alkalmazása a bibliai exegézisben.

II. Tézis:

HIPERGÉZIS – A TÖBBNYELVŰ, SZÖVEGEN TŰLI REFERENCIA HERMENEUTIKAI ELVE

Hipertextuális hermeneutikának nevezzük, amikor kísérletet teszünk a szöveg mögött rejlő tartalom, az extra lingvisztikus faktor megfejtésére különböző filológiai, archeológiai, vallástörténeti, vagy történelmi többlet információk hozzárendelésével. Így nevezzük azt a jelenséget is, amikor egy szöveg túlmutat a saját nyelvi környezetén és egy, vagy akár több másik nyelv hatása is kimutatható.²²⁸ E hermeneutikai paradigma jelentősége, hogy az ilyen irányú szövegviszonyban az *allúzió* határai messze túlmutatnak a hagyományos szemantika határain.²²⁹ A „hipertextuális interpretáció”, vagy egyéb hosszabb terminusok helyett George Aichele és Gray A. Phillips szerzőpáros,²³⁰ szóhasználata után javasolom - *abstractio formalis*²³¹ - a *hipergézis* kifejezés bevezetését.²³²

In David E. Aune (edit.): *The Blackwell Companion to The New Testament*. Wiley- Blackwell, USA, Malden, 2010. 620-621.

²²⁷ Ehhez mintegy összegzésként lásd Graham Allen: *Intertextuality the New Critical Idiom*. Routledge, London - New York, 2000. Ezen belül pedig a *Hypertextuality* című fejezetet: 107-115.

²²⁸ Ezek az eszközök lehetnek az újszövetségi teológiában található módszerek: Vallás fenomenológia, amikor a vallási hátteret tárjuk fel, lehet rendszeres teológia is, de archeológia, vagy akár filozófia is lehet. Ezeknek a kritikáját és módszertanát Lásd Balla Péter: *Az újszövetségi teológiát ért kihívások*. KIA, Bp. 2008. 9-14; 25-29; 34-35; 35-37.

²²⁹ Ilyen képzetársítás lehet a szavakkal egy időben megjelenő vizuális tartalom, amelyet az olvasó, hallgató „lát”, egyes szavak esetében a hangzásból adódó „zenei hatás” és az irodalmi műveknél megjelenő lírai hatás miatt. Lásd Stéphane Girard: (Un)originality, hypertextuality and identity in Tíga's 'Sunglasses at Night'. In Sarah Hill – Allan Moore (edit.): *Popular Music Journal*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011. (Vol. 30). No. 1. 105–125.

²³⁰ Ezt az elnevezést George Aichele és Gray A. Phillips szerzőpáros használja az intertextuális bibliai szövegek interpretációjára. Lásd George Aichele – Gray A. Phillips: Introduction: Exegesis, Eisegesis, Intergesis. In George Aichele – Gray A. Phillips: *Intertextuality and the Bible*. Semeia 69/70. The Society of Biblical Literature, USA, Scholars Press, Atlanta, 1995. 7-19.

²³¹ A filozófiai terminus technicushoz lásd Walter Bruggen: *Filozófiai Lexikon*. Herder, München, 1975. 9.

On-Line változat: <https://btk.ppke.hu/uploads/articles/6114/file/BRUGGER3-1.pdf> 2018.03.12.

²³² George Aichele – Gray A. Phillips a „hipergézis” kifejezést nem használják, csak azokat, amelyeket a fenti kiadvány címében olvashatunk.

6.3. A hipergézis jelentősége a hapax legomenonok interpretációjában

Néhány textus értelmezésének eddig bemutatott módja különösen érdekes eredményt szolgáltat abban az esetben, ha *hapax legomenon* fordul elő azokban. Erre mutat rá C. John Collins, a Gal 3,16 magyarázatával.²³³

Gal 3,6-7

Ahogy Ábrahám hitt Istenben és ezért tulajdonították neki, hogy ő igaz ember, úgy bizonytalanság is megértitek: akik a hit szövetségében járnak azok igazán Ábrahám gyermekei!

Ebben az igében Pál apostol Jézus Krisztusban beteljesedve mutatja be Ábrahám ígését. Később hangsúlyozottan *egy utódról* van szó, *nem pedig utódokról*, vagyis Izsák leszármazottjaként pontosan Jézus Krisztusról.

Gal 3,16

Az ígéretek pedig Ábrahám és az ő utódja kapta. Nem ezt mondja az *írás*: a te utódaid, mintha sokan lennének, hanem csak egyről szól: „...és a te utódod.” Aki pedig Krisztus.

A kérdés, miért használ Pál apostol itt tipológiát, és olyan érvelést, ahol az „utód” illetve az „utódok” egyes és többes száma közötti különbségre is felhívja figyelmünket.²³⁴

A Gal 3,8-ban és a Gal 3,15-ben találunk két hapax legomenont, amelyek megváltoztatják a szövegkörnyezetet: Gal 3,8-ban προευαγγελίζομαι és Gal 3,15-ben επιδιατάσσομαι. E két kifejezés nem hasonlítható össze más kontextussal, intergézis sem alkalmazható.²³⁵ A Gal 3,8-ban előforduló kifejezés²³⁶ esetében egyelőre maradjunk annak egyik ismert jelentésénél: „előre evangélizálni” vagy „előre hirdetni az evangéliumot”.²³⁷ Nekünk keresztyéneknek ismert az a gondolkodás, hogy az Ószövetséget „elő-evangéliumnak” tekintjük a kereszt fényében, de először Pálnak el kellett ezt magyaráznia kortársai számára. Így két hapax legomenon közé teszi azok körülírásait, így képez mindkét hapax legomenon

²³³ C. John Collins: Galatians 3,16: What Kind of Exegeta Was Paul? Lásd: *i.m.* 75-86.

²³⁴ A magyarázatok szintjén Kálvinnak tökéletesen igaza van: az ószövetségi szóhasználatban a mag gyűjtőfogalom, így akár többesszám értelme is lehet. Így tehát konkretizálnia kellett Pálnak, hogy nem érti Ábrahám egész nemzettségét a „mag” vagy „utód” (רֶטֶן) fogalma alatt, hanem csak egyet: Jézus Krisztust. Lásd Kálvin János: *A Galata, az Efézusi, a Kolosséi és a Thesszalonikai levelek magyarázata*. Kálvin Kiadó, Budapest, (1546) – Fordítás 2016. (I. kötet). 76-77.

²³⁵ Kategorizálásával és jelentésükkel a későbbiekben foglalkozom, amikor már az egyes szövegértelmezési paradigmákat a hapax legomenonok szempontjából csoportosítottam. Lásd a 4. fejezetben, illetve a szavakat a függelék III. táblázatában a megfelelő betűnél.

²³⁶ A későbbiekben részletesen is konkretizálom, hogy a „szó” és a „kifejezés” (angolban „word” és „expression”) használatában különbség van. Kifejezésnek általában akkor nevezünk valamit, ha egynél több szótagból álló összetett szóval dolgozunk. Ez a tényező a hapax legomenonok esetében különösen fontos.

²³⁷ Lásd pl. a Grimm-Thayer Lexikon szócikkét: 1. aor. sing. 3. Előre elkészíteni, készre munkálni, vagy valamit megelőzve elkészíteni. Itt: még az előtt az alkalom előtt elkészíteni valamit, mielőtt az ígértet adta volna Isten. Philonál gyakran előforduló kifejezés. In Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*, 539.

allúziót: Ábrahám magja Izsák, az „*elő-evangélium*” ami Krisztus tipológiája, ezért egyes számban az „utód”.

A Gal 3,15-ben előforduló szó „*nem toldja meg*” vagy „*nem egészíti ki*” a végrendeletet semmivel,²³⁸ azt jelenti, hogy beteljesíti ezt a korábban tett ígéretet:

Gal 3,15

Testvéreim! Emberi logika szerint mondom a következőket: egy hatályban lévő rendelkezést senki sem érvénytelenít, sőt *hozzá sem tesz abhoz semmilyen kiegészítést, vagy záradékot* senki, még ha emberi is.

Ez a típusú szövegértelmezés nemcsak rámutat a hapax legomenonok szerepére és használatuk jelentőségére, de megteremti a *hipergézis* lehetőségeinek kereteit is: ha hapax legomenon található a szövegben, fokozottan lehet érvényesíteni a hipergézis előnyeit.²³⁹

III. Tézis:

A HAPAX LEGOMENONOK SÚLYPONTI SZEREPE EGY BIZONYOS KONTEXTUSBAN

Egy-egy hapax legomenon rámutat, hogy a már ismert jelentésmezőben kevés egy szótári jelentést érvényre juttatni, ennél több kell, a szót hipertextuális referenciák alapján is érdemes megvizsgálni. Ezt a szótári - szinkronikus és diakronikus - adatokon túlmutató jelenséget, referenciális jelentésnek nevezzük.²⁴⁰ Egy szó szótári és referenciális jelentéseinek együttes vizsgálata felértékeli a hipergézis használatának lehetőségét a teológiában akkor, ha a hapax legomenonok esetében nem kizárólag abból indulunk ki,

²³⁸ Itt e szóval kapcsolatosan lásd William Hendriksen véleményét: Külön probléma, hogyan kell azt érteni, hogy *ratifikálta* nem pedig *érvénytelenítette* a szövetséget Isten. Nem is egészíti ki, illetve nem ad hozzá semmit. Ez arra a szövetségi ígéretre vonatkozna, amelyet Ábrahámnak adott Jahve? Vagy egyszerűen a szövetség (covenant) természetéből adódik, hogy ezt egy rendelkezést (testament) nem egészít ki? (Az egyik a másikat nem egészíti ki.) Nem ez volt az a szövetség, amelyet Izsáknak, Jákobnak... etc. újra megerősített az Úr? Nem akkor kezdődött ez a szövetség, amikor Ábrahám el kezdett Istenben hinni és ez által lett „igaz emberré”? Egy bizonyos, hogy Isten akaratán és szövetségén nem változtathat semmi. Ezt itt egyszerűen az író közli, a 17. versben pedig ki is fejt. In William Hendriksen: *New Testament Commentary. Galatians & Ephesians*. The Banner of Truth Trust, Great Britain, The Camelot Press, Trowbridge, Wiltshire, 1969. (Reprint 1990.) 133-134.

²³⁹ Ennek okait a 4. és az 5. fejezetben részletesen is tárgyalom.

²⁴⁰ Stefan Ullmann megjegyzi, hogy a szó lexikális mezőjét strukturálni lehet a jelentéstartomány szerint: 1) Vannak a mondatokban olyan szavak, amelyek a nyelv adottságaiból adódóan minden társadalmi rétegben és kommunikációs közegben benne kell, hogy legyenek. Ugyanakkor vannak olyan szavak is, amelyek a kulturális, vagy a szociális hovatartozást strukturálják. 2) Ezek egy kommunikációs képletből adódnak: univerzália – ember – univerzália. Az ember az általános (univerzális közeggel) van kapcsolatban, ezért kell olyan szavakat használnia, amelyek e közeg miatt elengedhetlenül fontosak. Ugyanakkor vannak a személy identitásából, vagy perszónifikációjából adódóan olyan speciális kifejezések is, amiket a kommunikáló nem nélkülözhet; vagy a saját személyisége miatt, vagy a közösség kíváncsiságából adódóan. A kettő közötti mértéket befolyásolhatja a tolerancia. Lásd Stefan Ullmann: *Semantics*. In Thomas A. Sebeok (edit.): *Current Trends in Linguistics. Linguistics in Western Europe*. Mouton. The Hague - Paris, 1972. (Vol. 9). 369-972.

hogy mit jelentenek, hanem azt is figyelembe vesszük, hogy mire vonatkoznak. Így jelentésük és használatuk okát egyaránt lehet pontosítani a korábbi ismereteink függvényében.

7. PARATEXTUÁLIS PARADIGMA: A KÖLCSÖNÖS REFERENCIA HERMENEUTIKAI ELVE - KAPCSOLAT AZ EXEGÉZIS, AZ INTERGÉZIS ÉS A HIPERGÉZIS KÖZÖTT

Harmadik igen jelentős transztextuális paradigmaként meg kell említeni a paratextuális hermeneutika lehetőségét is. Paratextualitásról akkor beszélhetünk, ha egy szövegrészlet, mottó, rövid tagmondat, vagy akár egy tipikus szó, pl. hapax legomenon, mint *epitextus*²⁴¹ után, vagy egyes esetekben akár az előtt, hosszabb körülírás, *peritextus*²⁴² található. A peritextus lehet az epitextus kifejtése, magyarázata: a rövidebb részben koncentráltan jelenhet meg a hosszabb részlet tartalma, *de a kettőt elválasztani egymástól nem lehet*, mert külön-külön vagy értelmüket veszítik az egyes részletek, vagy önállóan egészen másra vonatkoznak.

7.1. Paratextus a világirodalomban

Szemléletes példa lehet ismét Arany János: *Toldija*, amely paratextuális szövegviszonyban áll Ilosvai Selymes Péter: *Az híres neves Tholdi Miklós jeles cselekedeteiről és bajnokosodásáról való históriájával*, mivel a szerző műve megírásakor egyidejűleg azt is közzétette: egy-egy rövid részletet átvett Ilosvaitól mottó gyanánt, hogy emléket állítson neki, majd azt tartalmi szempontból részletesen kifejtve megírt egy-egy egész éneket.

Ilosvai

Nyomó rúdat félkezével kapta vala,
Buda felé azzal utát mutatja vala.

Arany János

Azzal a nehéz fát könnyeden forgatja,
Mint csekély botocsát, véginél ragadja;
Hosszan, egyenesen tartja fél kezével,
Mutatván az utat, hol Budára tér el.²⁴³

²⁴¹ *Epitextus* - Az előző részlet után van, nem pedig a hossza a lényeg. Ilyen módon a paratextualitás bizonyos értelemben hasonlóságot mutat a formakritika módszereivel. A „para” előtag ilyen jellegű használata J. Hillis Millertől ered, aki az előtag fogalmát, mint „prefixum” kiterjesztette a hosszabb egységekre is. Jacques Derrida pedig a paradoxon mondásából vezette le. Ilyen értelemben azért paradoxon egy mondás, mert a kifejtés, vagyis a későbbi szöveg oldja fel azt a lehetetlenséget, amit kifejez az epitextus. Lásd Graham Allen: *i.m.* 103.

²⁴² *Peritextus* - Olyan szövegrészlet, amit a fő mondanivaló előtt található. Ez nem vonatkozik a részlet hosszára, ami így lehet akár egy szó is. Lásd Graham Allen: *Intertextuality. The New Critical Idiom*. Routledge, Taylor & Francis Group. London - New York, 2000. 103.

²⁴³ Arany János: *Toldi*, I. ének, 10. versszak.

E jelenség a 18-19. században a bibliai irodalom használata nélkül is ismert volt, de a Biblia egyes részeit mottó gyanánt szívesen használták fel írók, költők úgy, hogy az paratextuális szövegkapcsolattá vált ilyen módon az írott szöveggel.²⁴⁴

Az angol irodalom világában jó példa James Thomson és Patrick Murdoch. Miközben egymástól függetlenül írtak, mottó gyanánt szívesen használták fel kölcsönösen egymás gondolatait, mint kortársak, anélkül, hogy az plágium lett volna.²⁴⁵ Nem használtak idézőjeleket, abban a korban még ez nem is volt még követelmény. Így, egy-egy gondolatot egymástól egyszerűen átvettek és „belerejtettek” saját szövegeikbe.

Ezt mutatta ki Sandro Jung a korai angol irodalom és kultúratudomány professzora egy tanulmányában, amelyben James Thomson: *The Seasons* (1730) Skóciában megjelent művét vizsgálta.²⁴⁶ A teljes művet paratextuális paradigma szerint értelmezte, és kimutatta, hogy James Thomson, Patrick Murdoch (1695-1774) esszéit alkalmazza ilyen módon.²⁴⁷ Ezért Sandro Jung munkájában a *szóbeli* és az *írásbeli* kultúrát különválasztja, így azt elemzi, hogy James Thomson írása, amikor az a 19. században *nyomtatásban megjelent*, miként fejezte ki a korábbi gondolatokat a paratextuális paradigma szerint, *a tipográfia eszközeivel*: amikor ugyanis egyes szövegkritikusok észrevették az „idézetekeket”, tipográfiai eszközökkel is elkülönítették egymástól a mottóként értelmezhető gondolatokat.²⁴⁸ Ez olyan kiadványt eredményezett a gyakorlatban, amely az idézetek és a törzsszöveg viszonyát tekintve megegyezik Arany János és Ilosvai Selymes Péter költeményeinek paratextuális kapcsolatával.

²⁴⁴ Kiváló példa erre Ady Endre, aki számos verse fölé írt mottóként bibliai részletet. Hírlapi vita is folyt erről, amikor a Jób 41,31b részt felhasználva „képírók mosára” frázist „képírók mocsárára” változtatta. Ez az alkalmazás a Károli Biblia szövegének revízióját sürgette. Lásd Tóth Kálmán: *Bibliafordítás. Bibliamagyarítás*. Kálvin Kiadó, Bp. 1994. 25, 2. bek.

²⁴⁵ Christopher D. Morris: Hermeneutic Delusion in Mark Twain and Charles Dudley Warner's *The Gilded Age*. In *Pro Quest tudományos folyóirat (On-line adatbázis)*, 2011. (Vol. 10). 242-243. A szerző éppen azt a jelenséget vizsgálja, amely a 19. században írott művek egyik jellemzője, és amely miatt több szerző esetében a plágium vádja fel is vetődött.

²⁴⁶ Sandro Jung: Print Culture, High-Cultural Consumption, and Thomson's *The Seasons* 1780-1797. In *Pro Quest online adatbázis*, 2011. (Vol. 2). 495-514.

²⁴⁷ Szempontunkból nem a mű tartalma a lényeg, ezért nem is alkalmaztam abból idézetet, hanem a szövegkritikai, hermeneutikai irányultság, amely a szerző szándéka, és amelyet a hermeneutikai paradigma esetében ki is fejeztem: plágium helyett az idézést mottószerű alkalmazása jellemző.

²⁴⁸ Pl. dőlt, vagy félkövér betűkkel. Angol nyelvterületen ilyen kiadványnak nevezhető a NIV Bible „Red Letter” kiadvány, ami azt ígéri, hogy Jézus szavait vörös betűkkel elkülönítve közli. Itt azonban nagy mértékben szerepet játszik az a szempont, hogy ezeket az evangélisták közlik és mint köztudott, egyáltalán nem biztos, hogy szó szerinti változatban. Ez a jellemző, minden paratextuális idézésre igaz.

IV. Tézis:

A KÖLCSÖNÖS REFERENCIA HERMENEUTIKAI ELVE

A 18-19. századi irodalomban kimutatható mai kortárs nyelvészeti módszerekkel a paratextualitás, amely akkor lesz hermeneutikai paradigmává, *ha a szövegben nincs tipográfiai eszközökkel, pl. dőlt vagy színes betűkkel,*²⁴⁹ elkülönítve az egymástól egyébként elválasztható két szövegrész. A szöveg paratextuális interpretációjának lényege pedig e jelenség tettenérése, és a beszélt, illetve az írott nyelv közötti kapcsolat felderítése ez alapján.²⁵⁰ Egy-egy ilyen szövegben az idézett rész állhat egynyelvű referenciális kapcsolatban egy külső, másik szöveggel, vagy többnyelvű és/vagy egyéb asszociációs jelenséggel. Így az idézett szöveg, vagy annak egy részlete, az exegézisen, intergézisen és hipergézisen keresztül a szöveg belső és külső kapcsolatát teremti meg kölcsönösen. Ezt nevezhetjük *a kölcsönös referencia hermeneutikai elvének*. E hermeneutikai elv lényege, hogy a szöveg belső kohézióját teremtsük meg a külső intertextuális és hipertextuális referenciák alapján. Ennek különösen olyan esetben van jelentősége, ha a kontextusban hapax legomenont találhatunk.

7.2. A paratextuális paradigma alkalmazásának három lehetősége az Újszövetség interpretációjában²⁵¹

A Zsidókhöz írt levélben háromszor fordul elő a ὑπόστασις.²⁵² Jelentését többféle összefüggésben is lehetséges vizsgálni,²⁵³ azonban a legösszetettebb a 11,1 értelmezése, amelyben a hipergézis lehetősége adott. Az utána következő részt lehet paratextuálisan

²⁴⁹ A színes betűkre jó példa az angol KJV Biblia ún. „Red Letter” kiadása. A Kiadó ebben azt ígéri, hogy az evangéliumokban Jézus „eredeti” szavait vörös betűkkel nyomtatták. Így az evangélisták és Jézus szavai, mint eredeti vs. magyarázat paratextuális viszomba kerülnek egymással.

²⁵⁰ Bizonyos értelemben a Biblia másolása a papirusztól kezdve a nyomtatás feltalálásáig és alkalmazásáig paradigmákra osztható. Stephen M. Miller utal arra, hogy Gutenberggel kezdődően megváltozott a Biblia olvasásának, interpretálásának története: Amikor a nyomdai eszközök erre lehetőséget adtak, egyes betűket és részleteket lehetett kiemelni, más színnel nyomtatni. Ezzel már indirekt módon megszületett a paratextualitás, mert szétvált a beszélt és az írott nyelv alkalmazása. Ekkor azonban a különböző kiemeléseket a kor teológiai gondolkodása és hermeneutikai irányultságai határozták meg, nem az a szövegkritikai perspektíva, amelyről itt szó van. In Stephan M. Miller – Robert V. Huber: *A Biblia története. A Biblia keletkezése és hatása*. Kálvin Kiadó, Bp. 2004. 162-163.

²⁵¹ Az alábbiakban a Zsidókhöz írt levél 11. részének paratextuális exegéziséről egy egészen más vonatkozásban tartottam előadást 2010. októberében Miskolcon egy keresztény - zsidó teológiai szimpóziumon, ahol az alább alkalmazott szópéldákat hipertextuális referenciájuk vonatkozásában mutattam be. A jelenlévők elismeréssel szóltak előadásomról. E jelenség bizonyítja, hogy a mia-gráfék esetében a korábbi paradigmák tulajdonságait is lehet érvényesíteni. A teológiai szimpóziumon résztvevő professzorok elismerése jeleként írásban az anyagot lásd tölem: Az Ó- és Újszövetség nyelvi kapcsolatának jelentősége. In Szécsi József (szerk.): *Keresztény - Zsidó Teológiai Évkönyv 2012*. Keresztény - Zsidó Társaság, Bp. 2013. 130-147.

²⁵² Zsid 1,3; 3,14; 11,1.

²⁵³ A Kittel szótár tíz külön jelentés aspektust sorol föl. Ezeket lásd a későbbiekben.

értelmezni, amely segít eldönteni, hogy a ὑπόστασις lehetséges jelentéseinek szótári aspektusai közül melyik feleltethető meg leginkább az itt közölt tartalomnak:

RÚF Zsid 11,1

A hit pedig a remélt dolgokban (ὑπόστασις) való bizalom, és a nem látható dolgok létéről való meggyőződés.

A ὑπόστασις szótári meghatározásai a teljesség igénye nélkül: ²⁵⁴ *állomány, állag, anyag, létezés, igazi lét, tulajdonság, természet, szándék, terv.* ²⁵⁵ E szavak nem fejezik ki azt, ami az eredeti görög kifejezés mögött található. ²⁵⁶ A latin fordítás törekszik megtartani a kifejezhetlent, ezért annak tartalma *utal* egy komplexebb jelentés-összefüggésre: ²⁵⁷

LAT Zsid 11,1

...est autem fides sperandorum *substantia* rerum argumentum non parentum... ²⁵⁸

Itt a substantia jelentése: *anyagi természetű létezés, lényeg, állag.* ²⁵⁹ A latin fordítás jól megragadja azt, amire az Újszövetség néhány előfordulási helyéből is lehet következtetni. A 2Kor 9,4-ben a ὑπόστασις jelentése *nyers* fordításban, szándékosan: „Benne lenni a szégyen állapotában...” Ugyanígy a 2Kor 11,17-ben: ²⁶⁰ „Benne lenni a merészség állapotában és dicsekedni azzal...” A Zsid 1,3-ban: Krisztus, Istennek abban az állapotában van benne, ami az Atya karaktere: egylényegű az Atyával. ²⁶¹ Ezek az értelmező, meglehetősen magyartalan fordítások mutatnak rá, milyen komplex jelentés-összefüggésről lehet szó, egy bizonyos kifejezés esetében. ²⁶²

²⁵⁴ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*. Kálvin Kiadó, Bp. 1996. 970.

²⁵⁵ Köster szerint (a Kittel lexikonban) ez a hetedik aspektusnak felel meg Philo és Josephus filozófiai és teológiai kontextusa. Igei formában a létezést (egzisztencia) fejezi ki az egyszerű jelenléttel (appearantia) szemben utalva arra, hogy a létezés csakis Isten jelenlétében képzelhető el. Josephus mintegy 30 alkalommal használja főként igei formában, „látható valóság” jelentéssel. Lásd Köster in Gerhard Friederich (edit.): *Theological Dictionary of The New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1972. 572-590.

²⁵⁶ Ez a nem kifejezhető tartalom Köster szerint a negyedik aspektus, ami az általános használatra vonatkozik: tulajdonképpeni jelentése, a „valóság mögött meghúzódó dolgok megjelentetése”. Lásd Köster in Gerhard Friederich (edit.): *i.m.* 572-590.

²⁵⁷ E kifejezést a korábbiak szerint Bolyki szóhasználatából vettem át. Lásd Bolyki János: *Az újszövetségi írásmagyarzat elvei, módszerei és példái*. Kálvin Kiadó. Bp. 1998. 75-81.

²⁵⁸ A fordítás forrása: Vulgata. In Biblia Téka Cd Rom, Archanum Adatbázis, Bp. 2000.

²⁵⁹ Tegye Imre: *Latin-magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1992. 349.

²⁶⁰ Köster véleménye szerint ez a görög nyelvi használat jellemzője: Eredete a ὑφιστημι-re vezethető vissza. Mediális álpaszív alakjai is ismertek, amelyek jelentései több szóban határozhatók meg; feltételezés, egyetértés, felvállalása valaminek, felajánlás. Igei alakban az alábbi jelentésekkel hozható összefüggésbe; valami alatt állni (támogatás), valami alatt rejtőzködni, valami elől félre állni, vagy elzárkózni, lenni, létezni. A latin substantia szó a 4. században vette át ezt a jelentést. Köster in Gerhard Friederich (edit.): *i.m.* 572-590.

²⁶¹ E jelentés viszonylag késői értelmezésre vezethető vissza, de Philo filozófikus használata befolyásolta: „Isten abszolút értelemben vett valóság, Aki nem származik semmitől és senkitől.” A második századtól kezdve ettől eltértek a gnosztikusok, akik „a rejtett lelki valóság” kifejezésére használták. Lásd Köster, in; Kittel: *u.o.*

²⁶² Itt a latin nyelvvel való kapcsolat hipertextuális, azonban a Vulgata, vagy a Vetus Latina vonatkozásában szemantikai anakronizmus, tehát nem vezet célra.

A ὑπόστασις tehát azt is jelentheti, hogy amint benne lehetünk egy - akár materiális - állapotban, vagy egy formában, úgy lehetünk benne a hitben (ἐπιζομένων ὑπόστασις), amit aztán már bizalomnak nevezünk. Ez pedig egy állapot, ami vagy fennáll, vagy nem. E többletet csak akkor lehet kifejezni, ha valamilyen jelentés-összefüggésben az *asszociatív* értelem is kifejezésre jut, *ez pedig már hipergézis*. Ehhez kevés egy szó, de még a kontextus is. Ugyanakkor a paratextuális referencia segíthet a jelentés-összefüggés feltárásában. Így esetleg az alábbi fordítás jöhet szóba a hipergézis adta többlet alkalmazásával:

Zsid 11,1

A hit, a bizalom tényében rejlő állapot, és a nem látható valóságról való meggyőződés.²⁶³

Mivel ezt feltárni nem könnyű feladat, a 11,1 után következik az a rész, amit a paratextuális szövegértelmezésben *peritextusnak*²⁶⁴ nevezhetünk: a szerző használja az Ószövetség egyes történeteit, de azokat *tipológia gyanánt* alkalmazza a ὑπόστασις megértéséhez. Mindegyik történet héber megfelelőjében van egy-egy olyan kifejezés, amit a görög nyelv és a hellén kultúra nem tudott közvetíteni a saját nyelvével, csakúgy, mint a substantiat. Ha ezeket a részeket megvizsgáljuk, az eredeti héber szövegben olyan jelentés-összefüggésekre találunk, amelyek hipertextuális kapcsolatokat képeznek az adott részekben belül, és paratextuális kapcsolatot jelentenek a 11,1-ben a ὑπόστασις-szal relációba hozva, ahol e mondat az *epitextus*.²⁶⁵ Az ez után következő részek mindegyike értelmezhető *peritextusként*, amelyek legalább *háromféle* függő viszonyban állhatnak a 11,1-gyel, mint epitextussal.

7.2.1. Szavak szemantikájának szűkítése: konkretizáló jelentés-összefüggés

E jelenség érzékeltetéséhez az első *peritextus* vizsgálatát kell elvégezni úgy, hogy azt a Zsid 1,1-gyel, de azon belül is a ὑπόστασις-szal, mint *epitextussal* állítjuk paratextuális viszonyba:

²⁶³ Egy bizonyos értelmezés szerint Jézus mustármagról szóló példázata is ezt akarja kifejezni. A mi fordításainkban így találjuk: „Ha annyi hitetek lenne, mint a mustármag...” Az ott található nyelvtani szerkezetet így is lehet fordítani: „Ha úgy lenne hitetek, mint ahogyan van mustármagotok...” Ez esetben a mustármagra, mint egy általánosan elfogadott fűszerre utalt Jézus mondása, ami ha hiányzott éppen olyan kellemtelen volt, mint a mi kultúránkban a só hiánya. A mustármag mindenképpen a legkisebb mérték kifejezésére vonatkozott, a mustár bokor pedig a legnagyobbra. Ezt a „szinte semmiből a hatalmasat” próbálja a hasonlat kifejezni. A rabbinikus használatban is ennek a szinte semminek volt a mustármag a mértéke. Valószínűleg a már említett görög nyelvi fordulat is ezt akarja tovább fokozni. Lásd Vermes Géza: *Jézus hiteles evangéliuma*. Osiris Könyvtár Kiadó, Bp. 2005. 141-142. Valamint: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén Bibliái Lexikon*. Kálvin Kiadó, Bp. 1993. (2. kötet). 239-240. Mustármag címszó.

²⁶⁴ Graham Allen: *Intertextuality. The New Critical Idiom*. Routledge, Taylor & Francis Group. London - New York, 2000. 103.

²⁶⁵ Graham Allen: *i.m.* 103.

RÚF Zsid 11,3

Hit által értjük meg, hogy a világokat Isten szava (ῥήματι θεοῦ) alkotta, úgyhogy a nem láthatókból állt elő a látható.

E szövegrészben egy érdekes szófordulattal mutat rá az Ószövetségben rejlő lehetőségekre a levél írója. Ha egyszerűen azt mondaná, hogy Isten szava által teremtett mindent, egy olyan görög szót alkalmazna, amit kerülnie kellett: a λόγος filozófiai terminus technicus a görögben, ezért alkalmazza János apostol, evangéliumának prológusában, de kerüli a Zsidókhoz írt levél szerzője. Ezért a ῥήμα-t használja.

A ῥήμα semleges, filozófiai jelentéstől mentes: *szólás-mondást, kijelentést, jövődölést jelent.*²⁶⁶ Olyan szó, ami nem isteni, hangsúlyozottan a görög terminológia szerint, hanem emberi beszéd, vagy szó. Ezzel a levél írója megfoszt egy görög nyelvű terminust annak esetleges szakrális tartalmától. Ezt azzal kárpótolja, hogy hipertextuálisan visszautal a *héber* szövegre, ami tartalmaz *szakrális* kifejezést, de *a héber terminológia szerint.* Így Isten beszédei (ῥήματι θεοῦ) a LXX Genézisre mutatnak, ahol nem áll λόγος így főnévi alakban, mint abszolút: „az Ige”, egyszerűen csak εἶπεν ὁ θεός szerepel, amelynek 1. aor. passivum esete ῥηθείς (Lásd. pl. LXX Gen 1,3)²⁶⁷ áll legközelebb a Zsidókhoz írt levélben említett változathoz. Azzal azonban, hogy a szerző visszautal a Genézisre, rámutat az ószövetségi בְּרֵאשִׁית használtára. Ez pedig, mint nagyon sok héber szó, „foglalt” jelentésű, terminus technicusnak nevezhető. Nem egyszerűen annyit jelent, hogy „kezdet”, hanem sokkal többet: 1) Az egész Genézis könyvének neve, mint a kezdetek kezdete, 2) mindig olyan kezdeteknek a meghatározó pontjai, amikor Isten közbeavatkozása megnyilvánul valamilyen okból az emberi történelemben.²⁶⁸

A fentieket az alábbi célból teheti a szerző: egy szó használatával visszautal az ószövetségi abszolút kezdet isteni okára, amelyből következik, hogy vagy elhiszem, hogy Isten az Alkotó, vagy nem, *de a kettő közötti átmenet nem létezik.* Ha elhiszem, akkor a hit állapotában, vagy *szubsztanciájában* (ἐπιζόμενον ὑπόστασις mint állapot) vagyok benne. Ha nem hiszem el, akkor ezen kívül helyezkedek el. Ez lehet materiális, vagy empirikus

²⁶⁶ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 849.

²⁶⁷ Itt érdemes megjegyezni, hogy az εἶπεν és az εἶπον alakok etimológiai szempontból bizonytalanok. Általában a λέγω „hiányzó alakjainak” szokás nevezni. Azonban a participium mintájára (λεγωμενον - ειρημενον) nagyon is elképzelhető, hogy ezek derivátumai az ειρημενε ígének, amely a bibliai irodalomban nem fordul elő. Ehhez lásd Varga Zsigmond megjegyzéseit in *i.m.* 278-279.

²⁶⁸ Ezt Jeremiás próféta könyvéből is megtudhatjuk, (26,1; 27,1; 28,1 és 49,34) ahol az eredeti szövegben szintén szerepel a בְּרֵאשִׁית rámutatva arra, amikor Isten cselekvően beavatkozik az emberi történelemben. Ezzel kapcsolatosan Tokics Imre megjegyzi: „A Jer 27,1 verse az egység élén található cím, amely meglehetősen sok problémát okoz. (...) Hogy mikor és ki, milyen céllal helyezte ezt a verset a szakasz elejére, azt pontosan nem lehet tudni, de annyi biztos, hogy a 27. fejezet feltűnő összhangban áll Jer 26,1 és Jer 28,1-ben található címekkel.” Lásd Tokics Imre: *Jeremiás a válság prófétája*. Advent Irodalmi Műhely, Bp. 2009. 120.

állapot is, de a hangsúly a vagylagosságon van: nincs átmenet a két végpont között. Erre utal a Ἔστιν δὲ πίστις ἐπιζομένων-ból az ἐλπίζω participium passivum esete is.

7.2.2. Szavak szemantikájának bővítése: hiperkarakter-képzés

Az alábbi esetben a második *peritextus* vizsgálatát kell elvégezni úgy, hogy azt ismét a ὑπόστασις-szal, vagy mint a Zsid 11,1 *epitextussal* állítsuk paratextuális viszonyba:

RÚF Zsid 11,4

Hit által ajánlott fel Ábel értékesebb áldozatot Istennek, mint Kain, és hit által nyert bizonyosságot (ἐμαρτυρήθη) arról, hogy ő igaz, mert Isten bizonyosságot tett áldozati ajándékairól, úgyhogy hite által még holta után is beszél.

E mondatban ismét olyan tényezőt találunk, amelyet nem tud a görög nyelv úgy kifejezni, ahogyan a héber terminológia szerint arra szükség lenne. Ezért egy görög szó szemantikai tartományát *kiszélesíti* a héber tartománnyal. Ez ismét hipertextuális utalás az Ószövetségre, ezért neveztem *hiperkarakter-képzésnek*:²⁶⁹ az alábbi példában szereplő szó *többletjelentése*, amelyet *a szó hiperkarakterének nevezhetünk*, a hipertextus tulajdonságait hordozza magában. Ugyanakkor paratextuális szövegviszonyt *is* kimutathatunk az analízisben résztvevő elemek (Zsid 11,1, mint *epitextus* és 11,4, mint *peritextus*), vonatkozásában. Így teremti meg ez a kapcsolat a szövegben a hipergézis és az exegézis egymással való *függő viszonyát*.

Ez a bizonyos szó a μαρτυρέω amelynek jelentése:²⁷⁰ *tanúskodik, tanúsít, bizonyosságot tesz, bizonyosságul szolgál, esküvel megerősít* valamit. Kain és Ábel esete nem kimondottan ezt jelenti.

A MS Gen 4,5-ben egy nagyon fontos szó a $\eta\psi$ található. Ez csupán néhányszor fordul elő az Ószövetségben η , vagy ψ prepozícióval. A Gen 4,5-ben található alakban viszont kizárólagosan mindössze még egyszer a Jób 14,6-ban található meg. Ott a jelentése: *elfordulni valamitől*. A szónak ez a szinonimája használható itt is: *Isten elfordult Kain áldozatától*.

²⁶⁹ A szavak hiperkarakterre kifejezés ismert a kortárs nyelvészetben, ha egy szó jelentésén túli gazdagabb jelentés-összefüggést rendelünk hozzá. Az ilyen irányú nyelvi vizsgálódás részleteit lásd a következő fejezetben. Illetve: Claude E. Shannon – Warren Weaver: *A kommunikáció matematikai elmélete az információelmélet születése és távlatai*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Bp. 1986. 24-25. Lásd még: Hadumod Bussmann: *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, 134; 399-400.

²⁷⁰ A tagolt jelentéssel itt nem foglalkozom, az alapjelentést Lásd Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 600.

A Septuaginta próbálja kifejezni ezt a tartalmat: οὐ προσέσχευ–val a προσέχω-ból. Ennek jelentése: *nem fordítani figyelmet valamire, nem törődni valamivel*, etc.²⁷¹ Ebben a vonatkozásban azt kellene mondani, hogy Isten nem fordított figyelmet Kainra, vagy nem törődött áldozatával. A Zsidókhöz írt levél szerzője szerint ez itt kevés a lényeg kifejezésére.

A חֶבֶן-ban található jelentéstöbbletről a kommentárok is tanúskodnak:²⁷² *áldozat helyett* itt a Gen 4,4-ben és Gen 4,5-ben a מִנְחָה szerepel, ami *ajándékot*, vagy *adományt* jelent.²⁷³ A véres áldozat, a זָבַח itt nem fordul elő,²⁷⁴ a Gen 31,54-ben található meg először, amit Jákob mutatott be Istennek, az a történet pedig másról szól.

Ha paratextuálisan olvassuk Zsid 11,4 szövegét a Zsid 11,1 viszonylatában, a görög nyelv csak *kommunikációs hordozó eszköz*,²⁷⁵ amely körülírja a történetet, hogy visszaemlékeztessen arra, ami a héber szavak gazdag tartalmában rejlik. Az ószövetségi történet eredeti szövege azt sugallja, hogy Kain lelkületével volt probléma. A Zsidókhöz írt levél tekinthető olyan textuális kommentárnak is, amely elmagyarázza, hogy mi volt ez a lelkületbeli probléma: nem volt Kainnak hite, vagyis *nem volt benne a hit szubsztanciájában*. Erre a tényre mutat, hogy Kain bélyeget kapott az Úrtól, ami *védelmet* jelent, nem a negatív diszkrimináció eszköze: azért kapja, hogy Isten mindaddig óvhassa, amíg hitre nem jut.

7.2.3. Szavak grammatikus interakciója: intergrammatika

A harmadik típusú paratextuális szövegviszony az, amikor a ὑπόστασις többletjelentése érdekében a *peritextusban* valamilyen grammatikai sajátság jut kifejezésre, ami a héber - görög kétnyelvűségből adódik, ez pedig kimutatható az epitextus (Zsid 11,1) és a peritextus

²⁷¹ Varga Zsigond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 828.

²⁷² Néhány esetben szükségtelenül túlmagyarázzák az *okot*, amiért Isten nem fogadta el az áldozatot. Ezekben esetenként melléfognak a magyarázók: „Kain eladhatta volna a terményeit, hogy Ábeltől vásároljon állatot véres áldozatot bemutatni.” Ez nem derül ki a szövegből, a héber kifejezések alapján másik szó lenne az áldozat kifejezésére. Ilyen a körülíró magyarázat is: „Hogy Kain áldozatát elutasította Isten, az valószínűleg nem valami külső jelből derült ki, hanem egyszerűen az áldás elmaradásából: a föld rossz termést hozott. – Emiatt Kain elcsüggedt és gonosz terveket forgatott fejében, Isten azonban a bűnre hajló embert is idejében figyelmezteti.” Lásd Tóth Kálmán: *Mózes első könyve*. In Szathmáry Sándor – Tarr Kálmán (szerk.): *A Szentírás magyarázata. Jubileumi Kommentár*. Kálvin Kiadó, Bp. 1995. (1. kötet). 144.

²⁷³ Pollák Kaim: *Héber-magyar teljes szótár*. (sine pub). Bp. 1881. 202.

²⁷⁴ Lásd: *i.m.* 87.

²⁷⁵ E megközelítéssel a későbbiekben részletesen is foglalkozunk. A strukturális exegézis egyik alapja, hogy a nyelv elemeit csak jeleknek, illetve jelcsoportoknak tekintjük. A nyelvészet kizárólagosan az írott szövegekre alkalmazza e megközelítést. Lásd Science of Sign. In Terence Hawkes: *Structuralism and Semiotics*. Routledge, London- New York, 1977. 100-125.

(Zsid 11,5) viszonyában. E jelenséget *grammatikus interakciónak*,²⁷⁶ vagy más néven *intergrammatikának*,²⁷⁷ nevezzük.

RÚF Zsid 11,5a

Hit által ragadtatott el Énók, hogy ne lásson halált, és nem találták meg (οὐχ ἠὐρίσκειτο), mivel elragadta őt Isten.

A többletként jelentkező tartalom itt is az allúzióban található, amely a MS Gen 5,24-felé mutat, így a hipergézis eszközeivel vizsgálható. Ott a szerző a אֱלֹהִים hitpaél alakját használja imperfektum formában: אֱלֹהִים. Ez így csak néhány alkalommal található meg az Ószövetségben,²⁷⁸ ezért tipikus szóforma.

A *hitpaél* igében többletként kifejezhető a kölcsönösség. E szerint, nem biztos, hogy Énok akarta, hogy Istennel járjon, hanem Isten volt a kezdeményezője a folyamatnak, amire az imperfektum utal. Így Énok részt vett benne, de mint a folyamat *tárgya*, nem pedig *alanya*, s e kettő között alapvetően különbség figyelhető meg.

Nagyon hasonló értelmezést ad e textusrészletnek Foerster is,²⁷⁹ aki felhívja figyelmünket arra, hogy az ἀρέσκω (a Zsid 11,5-ben εὐαρεστηκέναι formában) a אֱלֹהִים fordítása a Septuagintában.²⁸⁰ A zsidó magyarázatok ki is fejezik az ebben rejlő többletjelentést, amelyet a görög nem tud kifejezni.

²⁷⁶ A nyelvészek szerint egy bizonyos nyelv, kétféleképpen változik. Az egyik típusú változás, amikor természetes egyszerűsödést figyelhetünk meg a szavakban, vagy a mondatokban. Pl. A körmondatok helyett szívesebben fejezi ki magát a szerző rövid tömondatokban. Ezt a nyelv belső változásának nevezzük: „internal change of language”. Ennek ellentétje, amikor külső, másik nyelv hatására történik bármilyen változás, akár a mondat szerkezetben, akár a szavak ragozásában. Ezt külső hatásra történő változásnak nevezzük: „external change of language”. A kifejezések használatát lásd Alexandra Y. Aikhenvald & R. M. W. Dixon: *Grammars in Contact. A Cross-Linguistic Typology. Exploration in Linguistic Typology*. Oxford University Press, Oxford, 2006. 7-10.

²⁷⁷ Az intergrammatika fogalma megegyezik a gyakorlatban a grammatikus hiperkarakter-képzéssel, amelyet itt használtam. Így a későbbiekben az intergrammatika fogalmát fogom használni, amikor önálló paradigmaként kezelem majd az e jellemzővel bíró hapax legomenonokat. A fogalom használatához lásd *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2008. (Vol. 7). No. 37.

²⁷⁸ Néhány példa a fenti igealak megjelenésére, ami a Rev. Károli szövegéből is kiderül: 2Sám 11,2: „*És lőn estefelé, mikor felkelt Dávid az ő ágyából, és a királyi palota tetején sétála (oda-vissza sétálgatott): láta a tetőről egy asszonyt fürdeni, ki igen szép termetű vala.*” Ugyanígy: 1Krón 21,4: „*De a király szava erősebb volt a Joábénál. Elméne azért Joáb, és bejárta egész Izráelt; azután megtért Jeruzsálembe.*”

²⁷⁹ Foerster, in Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of The New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1964. 455-457.

²⁸⁰ A nevezett helyen nem csak magyarázatot ad, hanem ennél többet is tesz: A hellén jelentésben ismeretes a kifejezés, pl. Xenofonnál a ἱεροὺς ωεοὺς ἀρέσκεισθαι frázisban (M. Ant. III, 4,9 etc.), vagy egy másik forrásban (Mem. II, 2, 12) οὐκοῦν ... καὶ τῷ γείτονι βούλει σὺ ἀρέσκεις, ἵνα σοι καὶ πῦρ ἑαυτῆ, ὅταν τούτου δέη is. Itt azonban más a jelentése, amely eltér, még a LXX szövegétől is: A görög irodalomban, eredeti formájában olyan személyre vonatkozik, aki; „békét köt valakivel” vagy „kiengesztel valakit” mediális alakban is ismert; „jó benyomást keltő, impozáns személy”. A teljes ismert jelentésmezőn belül azonban sajátos „attitűdöt” (szerző szóhasználata) képez a LXX-ből ismert helyek jelentése (Gen 5,22; 5,24; 6,9; 17,1) amely a héber אֱלֹהִים –ra vezethető vissza. Itt a kiadvány ezt a sajátos attitűdöt a lábjegyzetben kiegészíti, ahol semmi más egyebet nem közöl, csak a Zsid 11,5-öt, mint amely esetében ez a hatás bizonyosan érvényesül. Lásd az előző lábjegyzetben megadott helyet.

Onkelosz pl., hogy elkerülje az ebben rejlő isteni antropomorfizmust, így fordítja a Gen 5,24-et: „*Énók Isten félelmében járt*”.²⁸¹ Az egyik jeruzsálemi targum pedig így értelmezi: „*Énók hűséggel szolgált Isten előtt*”.²⁸² A héber szólásmód „*Istennel járni*” az élet erkölcsös útját jelenti, mintha az ember, akiről szó van, Teremtőjével járna, és Teremtője kíséretében.²⁸³ Hasonló kifejezés áll Noénál,²⁸⁴ de perfektumban.²⁸⁵

A folyamatosságot ki tudja fejezni a görög, de a kölcsönösséget ilyen mértékben nem. A mediális alak lehetne erre eszköz, de annak használatát itt a fordítók mellőzték, nem kizárt, hogy az esetleges álpaszív mondattani jelentés elkerülése végett. Ezért a görög nyelvet használó író a Zsidókhöz írt levélben nem oldja meg ezt a problémát, egyszerűen visszautal a héber Ószövetségre *allúzióval*,²⁸⁶ amely így a görög szó *hiperkarakterét* teremti meg, és a teljes szöveg a paratextuális értelmezés lehetőségét hordozza magában.

A paratextuális értelmezést erősíti meg Cockerill is,²⁸⁷ aki a Zsid 11 interpretációjához többek között kiemeli a 10,38-ban található Hab 2,4 idézetet is, ami *elindít egy sor allúziót*, így az Ószövetségben található egyes részek ismerete elengedhetetlenné válik. Majd a Zsid 11-et az ószövetségi utalások természete szerint felosztja három részre: az 1-2 versek képzik az *introdukciót*, 3-31-ig következik az *első főrész*, ezek után pedig a 32-38-ig *második főrész*

²⁸¹ Herbert Haag: *Bibliai Lexikon*. Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Bp. 1989. 1773-1775. „Targum” címszó.

²⁸² Nem kizárt, hogy ez az értelmezés már a hellenizáció hatása volta a zsidó írásmagyarázatban. Foerster megjegyzi ugyanis a következőket; az εὐαρεστέω, amely eredetileg az ἀρέσκω-ból ered megerősíti két kifejezés jelentés-összefüggése közötti kapcsolatot: békét teremteni és megbékéltetni. A kifejezés alapjelentése kimondottan arra a folyamatra vonatkozik, amikor valaki próbál örömet szerezni, vagy valakinek a kedvében járni, habár nem kizárólagosan erre vonatkoztatható kifejezés. Eredeti formájában és abban a jelentésében, amely egy személyre vonatkozik; „békét kötni valakivel” vagy „kiengesztelni valakit” mediális alakban is ismert; „jó benyomást keltő, impozáns személy” előfordul Xenophon-nál is. Lásd Foerster, in Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of The New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1964. (Vol. 1). 455-457.

²⁸³ Az „Istennel járni” kifejezés annak az antropomorf felfogásnak volt része, amit főként az alexandriaiak képviseltek. Origenészre vonatkozóan pl. akinek gondolkodása egyértelműen ebből nőtt ki, Benjamin John King azt írja, hogy „misztikus kijelentés magyarázata volt”. A misztika pedig magába foglalta azt az elképzelést is, hogy Istennek voltak antropomorf vonásai az Ószövetségben. Lásd Benjamin John King: *Newman and the Alexandrian Fathers. Shaping Doctrine in Nineteenth-Century England*. Oxford University Press, Oxford, 2009. 18-20.

²⁸⁴ Bizonyos értelemben e felfogásbeli különbség a júdeai és az alexandriai zsidó gondolkodás között az alapvető különbséget fejezte ki. Palesztinában kerülték Isten antropomorf megjelenítését ellenben az alexandriai felfogással. Ez volt az oka, hogy az alexandriaiak közelebb álltak a Tóra etikai értelmezéséhez, amely nem az ember származására, hanem általában véve esendőségére tették a hangsúlyt. Origenész például éppen e szempont szerint von párhuzamot a patriarkális kor egyes személyei között: Éva, Kain, Noé, Ézsau és József szerinte egyenértékűek erkölcsükben, mert esendők. Ugyanakkor a júdeai zsidóság József személyét az erkölcs mintaképe gyanánt említi. Origenész szerint közös ezekben a személyekben, hogy „meghallották Isten hangját”. Ez a motívum pedig fontos a Zsid. 11 értelmezésében is. Lásd Henry Chadwick – J. E. L. Oulton (edit.): *Alexandrian Christianity. Selected Translation of Clement and Origen*. The Library of Christian Classics. USA, United States Library of Congress Catalog-in-Publication Data is on file at the Library of Congress, Washington D.C., 1954. (Újabb kiadás 2006.) 222-223.

²⁸⁵ Herbert Haag: *Bibliai Lexikon*, „Hánok” címszó.

²⁸⁶ Varga Zsigmond is rámutat az εὐαρεστέω kifejezés használatára: kedvesnek lenni, tetszésére lenni Istennek. Hivatkozásában említi a Zsid. 11,5-öt és a Gen 5,24-et. Lásd Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 384.

²⁸⁷ Gareth Lee Cockerill: The Better resurrection (Heb 11,35): Key to the structure and Rhetorical Purpose of Hebrews 11. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 2000. (Vol. 51). No. 2. 215-234.

található. A két főrész magyarázó jellegű, amelyek így tk. a *peritextus* szerepét töltik be. Ezeket a καὶ τί ἔτι λέγω; kérdés választja el egymástól. Ha ezt az egész szövegegységet ilyen felosztásban taglaljuk, paratextuális értelmezést alkalmazunk, amelyben az „introdukciónak”, vagyis az epitextus áll paratextuális viszonyban az utána következő két főrészszel, amely így legalább két peritextusra bontható.

Mindenképp e mellett szól Tongue megállapítása is,²⁸⁸ aki 278 ószövetségi utalást mutatott ki az egész Zsid. levélben. A nagyszámú *hebraizmusokból* és *septuagintizmusokból* logikusan következik, hogy transztextuálisan értelmezhető a levél. Ebből kiemelkedő példa a 11. rész paratextuális értelmezésének lehetősége. Mindez felértékeli az ószövetségi háttér fontosságát, amelyre Fairhurst is rámutat.²⁸⁹ Szerinte a levél erősen hellenizáló jellege mellett észre kell venni a hebraizmusokat is. Ezek teológiai tényezőkben; kozmológiában, szoteriológiában és tipológiában mutatkoznak meg, illetve nyelvi fordulatokban, amelyek *filológiai* eszközökkel vizsgálhatók.²⁹⁰

Mindezek elegendő bizonyítékot szolgáltatnak, hogy megállapítsam: az Újszövetség interpretációjában van lehetőség a paratextuális paradigma alkalmazására is, amelynek a későbbiekben különösképpen nagy jelentősége lehet *olyan hapax legomenonok esetében, amelyek ilyen szövegviszonyban jelennek meg.*

²⁸⁸ D. H. Tongue: The Concept of Apostasy in the Epistle to the Hebrews. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1960. (Vol. 5). No. 3. 19-27.

²⁸⁹ Alan M. Fairhurst: Hellenistic Influence in the Epistle to the Hebrews'. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1961. (Vol. 7). No. 4. 17-27.

²⁹⁰ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy ebben a nyelvi tényezőben Moule Cambridge-i teológus koiné nyelvről írott munkásságára utal, amelyre én is fogok hivatkozni a későbbiekben.

Összefoglalás:

A TEOLÓGIA ÉS A KORTÁRS NYELVÉSZET KAPCSOLATÁNAK JELLEGZETESSÉGEI

A Szentírás vizsgálatának eddig bemutatott sajátosságai nem csak egy bizonyos teológiai irányzatot jelentenek, hanem a kortárs teológia korszakához sorolhatjuk, ezért nevezhetjük paradigmáknak Thomas S. Kuhn és Hans Küng meghatározása alapján. Mindenképp új történelmi korszakként lehet megjelölni a 20. század második felét: ez az időszak hermeneutikai paradigmaváltást hozott, amelynek a nyelvészetben jellemzője lett a pragmalingvisztika alkalmazása. Ebből ered a transztextuális szövegtelmezés és a kommunikációelméletek megjelenése, amelyekről részletesebben a következő fejezetben szólok. A teológiában kimutatható, hogy ez a paradigmaváltás hatással van az exegézis gyakorlatára is, amelyeket igyekeztem az eddigiekben röviden bemutatni.

1) *Intertextuális paradigma és az intergézis*

Ezt az elnevezést annak a jelenségnek a leírására vezettem be, amely a *teljes Biblia* szövegét tekinti egy *korpusznak*, eltekintve az egyes bibliakritikai iskolák állításainak használatától. Az adventista teológián belül ezt Ganoune Diop, Martin G. Klingbeil²⁹¹ és újabban Jacques B. Doughan²⁹² a „Biblia belső összefüggéseire épülő értelmezésnek”²⁹³ nevezi. A nyelvészet szerint *az intertextus az, amely szövegek közötti kapcsolatot jelent és ami a kontextus fogalmával szemben áll, a deixis miatt, ami nyelvi módszerekkel két eltérő idősíki és két eltérő helyszín közötti kapocs. Esetünkben ez az Ó- és az Újszövetség között teremt indirekt, vagy más néven referenciális²⁹⁴ kapcsolatot és a hagyományos exegézis eredményeit egészíti ki sajátos többlettel, amelyet az interpretációban konstruktívan használhatunk a már ismert eredményekkel együtt.*

Ahogy disszertációm bevezetésében utaltam rá, e fogalom használata nem mondható elterjedtnak a teológiában, a jelenség azonban egyes teológusok munkáiban már kimutatható. Így tehát az eddigiekben bemutatott *szövegeket összekapcsoló* hermeneutikát

²⁹¹ Martin G. Klingbeil: Creation in the Prophetic Literature of the Old Testament: An Intertextual Approach. In Gerald A. Klingbeil (edit.): *The Genesis Creation Account and Its Reverberations in the Old Testament*. Andrews University Press. Berrien Springs, Michigan, 2015. 257-293.

²⁹² Jacques B. Doughan: *Genesis. The Seventh-day Adventist International Bible Commentary*. (Vol. 1). Pacific Press & Review and Herald. USA, Michigan, 2016. 11.

²⁹³ Jónak láttam az eredeti angol kifejezés „Innerbiblical Interpretation” magyarázó fordítását használni. Lásd: *i.m.* uo. Illetve Jacques B. Doughannél: „This is another case of *Intertextuality*, which may also be called *innertextuality*.” – E két használat az angolban szójáték, ami jelzi, hogy a nyelvészetből óvatosan veszik át a terminust félve egyéb járulékos módszertani sajátságoktól. Lásd: *i.m.* 11.

²⁹⁴ Stéphane Girard szóhasználata az indirekt jelentés-összefüggés kifejezésére. Lásd Sarah Hill – Allan Moore (edit.): *Popular Music Journal*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011. (Vol. 30). No. 1. 105–125.

neveztem *intertextuális paradigmának* az eddigiek értelmében, amelyet egyes hapax legomenonok vizsgálatához, egynyelvű szövegekben, lehetséges használni.

2) *Hipertextuális paradigma és a hipergézis*

Mivel egyes szavak, vagy mondatok szemantikai mezőjén túlmutató jelentésről is beszélhetünk, a *többletjelentés* kifejezése miatt az ilyen irányú vizsgálatot *hipertextuális paradigmának* neveztem el, ami *sensus plenior*ként is felfogható egyes esetekben. E szemantikai határ kiszélesítése a hipertextuális értelmezés lényege, amely tk. soha sem volt idegen a teológiától.

E paradigma alapja lehet a történelmi-filológiai²⁹⁵ bibliaértelmezés mellett a *formakritika* és bizonyos esetekben a *textus kritika*. Ennek egyik jellemzője, hogy a judaizmusból, a hellén kultúrkörből, az Újszövetség egyes szavainak, vagy akár mondatainak szemantikai tartalmát olyan mértékben is ki lehet szélesíteni (referenciális és asszociatív jelentések), amelyet egyébként a szótárak közlései értelmében (lexikális jelentések) nem lenne lehetséges. Fontos látni, hogy itt a Biblia eredeti szövegének *tudományos, rekonstruktív* vizsgálatáról van szó, amelyben kívánatos minden olyan módszer használata, ami a jobb megértést szolgálja. Ez pedig a hapax legomenonok esetében több, mint szükséges, az eddigi példák értelmében. A következőkben tehát egyes hapax legomenonokat a hipertextuális paradigma szerint fogok vizsgálat alá vetni, illetve azok hipergézisről fogok beszélni.

3) *A paratextuális és a kontextuális paradigmák: a kölcsönös referencia hermeneutikai elve*

A kontextuális paradigma alapja részben a teológiában használatos *kontextus* kifejezés, részben pedig a nyelvészet hasonló szakfogalma, amely az *adott (nyelvi) közegbe ágyazottságot* jelenti. Ez a teológiában, az adott *locus* kontextusában, eredeti nyelven és a szükséges történetkritikai állítások fényében elemezve egzakt értelmezés. Ilyen módon nem tér el a hagyományos exegézistől. Így a nyelvi közegbe ágyazottság - a kontextualitás nyelvészettudományi definíciójából adódóan -²⁹⁶ lehet a görög, a héber és az arám²⁹⁷ nyelv exegetikai használata is egy-egy irat esetében, de lehet a történetkritika egyes megállapításai szerint számos olyan egyéb attitűd, amely még szóba jöhet. Ha ezt sikerül megtenni,

²⁹⁵ A történelmi-filológiai módszer tk. az adventista felekezeti hermeneutika historio-grammatical módszernek magyar fordítása. Részletesen lásd: Richard M. Davidson: Biblical Interpretation. In Raoul Dederen (edit.): *Handbook of Seventh-day Adventist Theology*. Review and Herald Publ. Assoc. USA, Hagerstown, MD 21740, 2000. 102.

²⁹⁶ Lásd a bevezetőben írottakat.

²⁹⁷ A Dániel könyve 2,4b-7,28-ig terjedő arám nyelvű részének magyarázása különösen fontos az adventista teológia apokaliptikus látásához. Ezt már a 19. században is tudták, és kisebb mértékben ugyan, de alkalmazták is.

hagyományosan is kontextushú értelmezésről beszélhetünk, amelyről a hapax legomenonok esetében sem szabad megfeledkezni. *Ez esetben azonban nem beszélhetünk jelentésen túli jelentésről, asszociációról, vagy referenciáról*, tehát a kontextuális paradigma az, amelyen belül értelmezzük a szöveget és amelyhez *kapcsoljuk* a többi paradigmát.

Ugyanez a jelenség a *paratextuális* szövegviszonyban is megjelenik, de ott két kontextus egymással való viszonya áll paratextuális viszonyban, referenciáról pedig beszélünk: a két szövegrész a kontextuális értelmezéshez hasonlóan áll egymással kölcsönös, referenciális viszonyban, illetve mindazokkal, amelyek a kontextuális értelmezésben is szerepet játszanak. Ez azonban már kiszélesíti a hagyományos exegézis kereteit, tehát a hapax legomenonok esetében, a jelentéstöbblet feltárása miatt a paratextuális paradigmára is szükségünk lehet adott esetben.

Így összegezve mindezeket: a kortárs teológiában és nyelvészettudományban található eddigi sajátosságokat érdemesnek találom arra, hogy a hapax legomenonok használatának okaira és azok pontosabb jelentésének meghatározására a transztextuális hermeneutikai paradigmákkal mutassak rá.

Második fejezet:

A „HAPAX LEGOMENON” ÉRTELMEZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI

„A szemantika és a szövegkoherencia a felszín alatt meghúzódó fogalmak és viszonyok kölcsönösen elérhető és releváns voltára utalnak. Az ember annyi viszonyt rendel hozzá az azelőtte álló szöveghez, amennyi szükséges ahhoz, hogy a szöveg értelmes legyen.”²⁹⁸

Beaugrande és Dressler

Robert-Alain de Beaugrande (1946-2008) és Wolfgang Dressler (1939-) munkásságukkal jelentősen hozzájárultak a szövegértés olyan dimenzióihoz, amelyekkel e fejezetben foglalkozom. Mindketten a textus kritika és a diskurzusanalízis módszereinek²⁹⁹ kiváló szakemberei a nyelvészettudományban. Tevékenységük irányultságaiban egy nagyon jellegzetes vonás figyelhető meg: interpretált szöveg nem létezik olyan hozzárendelt elemek nélkül, amelyek a megértést a mai ember számára mai módon ne segítenék. E jelenség különösen is igaz, ha hapax legomenonokról beszélünk.

Értekezésem e részében a már korábban említett hermeneutikai paradigmák felhasználásával szándékomban áll bemutatni azt a csoportosítási lehetőséget, *amely egyes teológusok definícióiból adódóan a hapax legomenonok hermeneutikája újszövetségi problematikájának egyik lehetséges megoldása lehet.* Mindezek mellett pedig magyarázatot adnak arra a jelenségre, hogy miért határozzák meg egymástól eltérő módon teológusok a hapax legomenonok számát és fogalmát műveikben.

²⁹⁸ Dobróka Mihály (fel. kiad.): *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica. E* Tipographeo Universitas, Miskolc, 2005. (Tom. 10). Fc. 3. No. 6.

²⁹⁹ A diskurzusanalízist nem kívánom lefordítani, mivel nem azonos az olvasói felelet (reader-respons) módszerével. E módszer egy része annak a kvantitatív nyelvészeti megközelítésnek, amelyet e fejezetben részletesen ismertetek. Összefoglalva a diskurzusanalízis fogalma a következőket takarja: 1) Olyan nyelvi analízis, ami a nyelv használatára vonatkozik. 2) Egyes kifejezések analízise a szerint, hogy a megjelenésükkor milyen hatást váltanak ki a hallgatóból. 3) Az egyes kifejezések szövegkohéziós viszonyának vizsgálata. Lásd John Myhill: Quantitative methods of discourse analysis. In Herbert Ernst Wiegand: *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*. Walter de Gruyter, Berlin, 2005. (Band 27). 471.

V. Tézis:

A „HAPAX LEGOMENON” A TEOLÓGIA INDIKÁTORA

Hozzávetőlegesen tíz éven keresztül folytatott kutatásaim során arra lettem figyelmes, hogy a hapax legomenon szakkifejezés meghatározása függ 1) a fogalom magyarázó szakmai orientáltságától, 2) biblikus használatban a teológiai látástól, ami 3) a felekezeti hermeneutika függvénye.³⁰⁰

Több híres teológus, alaposága ellenére nem sokat,³⁰¹ vagy egyáltalán nem törődik azzal, hogy van-e bármiféle teológiai jelentősége³⁰² a nagy számban előforduló hapax legomenonoknak az Újszövetségben. Ezért megelégszenek kizárólagosan az említés szintjével, számuk meghatározására pedig a teljes pontatlanság jellemző.³⁰³ Olyan eset is előfordul, hogy következetlenül, sőt helytelenül használják egyesek e fogalmat.³⁰⁴ Ebből következik, hogy használatuk okaira rámutatni bonyolult feladatnak tűnhet, ha kizárólag ezekre a közlésekre támaszkodunk. A teológiatörténetben minél inkább távolodunk a jelenkortől, annál kevésbé látunk egyértelmű számokat, vagy meghatározásokat ezzel kapcsolatosan.³⁰⁵

A hapax legomenonok számának meghatározása, mint *indikátor* attól a hermeneutikától függ, amelyet az egyes lexikonok, kommentárok, szómutató szótárak készítői alkalmaztak: az író „tetten érhető” abban, amilyen teológiai irányzat képviselője, az alapján ahány hapax legomenonról, amilyen szövegösszefüggésben beszél.

³⁰⁰ Időnként a fogalom meghatározása nehézségekbe ütközik. Pontos módszertani sajátosságok meghatározása nélkül egy-egy mondatos meghatározással is megelégszenek a szerzők. Jó példa erre a következő definíció egy német nyelven elérhető 36 kötetes lexikonsorozatból: „(gr. /nur/ einmal Gesagtes) ein nur an einer einzigen Stelle belegtes, in seiner Bedeutung daher oft nicht genau bestimmbares Wort einer nicht mehr gesprochenen Sprache.” In Manfred Schlenke - Christian Thiel - Irenäus Eibl - Hans Reichstein - Rudolf Zenker (Edit.): *Meyers Enzyklopädisches Lexikon*. Bibliographisches Institut, Wien – Zürich, 1974. (Band 11). 435.

³⁰¹ Pl. Thomas R. Schreiner Galata-kommentárjában a 30 hapax legomenonból alig említ néhányat. Azokban a kontextusokban pedig, ahol hapax legomenon található, nem ezeket tekinti hangsúlyos szavaknak, hanem a többször is előforduló kifejezéseket. Lásd Thomas R. Schreiner: *i.m.* Pl.: említi Γαλάτης-t in 181-182, de nem említi a kontextusból a βασκαίνω –t. Ugyanígy pl. említi a βαστάζω –t, (nem hapax legomenon és nem is utaló szó a keresztire szerintem), de nem említi a σίγμα –t, amely hapax legomenon. Ezt lásd 383-384.

³⁰² Douglas J. Moo Galata-kommentárjában kizárólag egyszer említi a „hapax legomenon” kifejezést, ott súlyponti szerepet tulajdonít annak. Lásd Douglas J. Moo: *Galatians. Baker Exegetical Commentary on the New Testament*. Baker Academic, Baker Publishing Group, Grand Rapids, USA. Michigan, 2013. 230.

³⁰³ Jó példa erre Herman Ridderbos Pál teológiájáról szóló munkája. Az egész műben összesen egyszer említi a hapax legomenon szót. Ezt elektronikus kereső rendszerrel könnyen ellenőrizhetjük, e-book formájában. Az egy említett használatot lásd Herman Ridderbos: *Paul. An Outline of His Theology*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Michigan, 1975. 304.

³⁰⁴ Clinton A. Arnold: *The Colossian Syncretism. The interface between Christianity and Folk Belief at Colossae*. Baker Book House, USA, California, 1995. 276.

³⁰⁵ Jó példa erre a következő szócikk a 20. század elejéről: A biblikus irodalomban *több tucat* hapax legomenon található. Ilyen szó a gölem is, (agyagember) ami csak a zsoltárokból fordul elő; 139, 16. Éppen azért mert ritkán élt velük az irodalom, a hapaxok jelentése bizonytalan és csak a szövegbeli összefüggésből hámozható ki az értelmük. Ujvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*. (Magán kiadvány), Bp. 1929. 344. Valójában a „több tucat” kifejezés az Ószövetségi irodalomra is meglehetősen elnagyolt számszerű meghatározást jelent.

8. A „HAPAX LEGOMENON” FOGALMI MEGHATÁROZÁSAI A TEOLÓGIÁBAN

A Magyar Katolikus Lexikon meghatározása szerint az újszövetségi görög nyelvben csak az alfával kezdődő hapax legomenonok száma: 328.³⁰⁶ Benyik György a szócikk szerzője, tesz egy olyan megjegyzést, amely mellett nem szabad elsiklani anélkül, hogy észre ne vennénk annak teológiai üzenetét:

| A hapax legomenon a szentírás-tudományban egyszer előforduló szó vagy önálló nyelvtani alak az egész Ó- vagy Újszövetségben, ill. egy-egy bibliai könyvben.³⁰⁷

A cikk szerzője ezzel a hapax legomenonok fogalmi meghatározását: 1) az egész Szentírásra vonatkoztatja, de 2) az Ó- és az Újszövetséget külön-külön nyelvi egységnek veszi, 3) beleszámolja az egyszer előforduló nyelvtani alakokat is, 4) az egy-egy könyvben egyszer előforduló szavak némelyikét is hapax legomenonoknak tekinti.

E négyrétű értelmezésen belül különösen problémás lehet az egyes nyelvtani alakok hapax legomenonként kezelése, amellyel külön fejezetben foglalkozom a későbbiekben. A probléma egyik oka, hogy nagyon sok esetben egy szótár egy szót mediális alakban ad meg (pl.: πολιτεύομαι)³⁰⁸ egy másik pedig aktívumban közli ugyanazt, (pl. πολιτευμα). E szó az Újszövetségben valóban hapax legomenon πολιτευμα alakban, pl. Bauer-Aland ismert kiadványa³⁰⁹ nem csak az Újszövetségre illetve a Septuagintára vonatkozó adatokat közli, hanem a korai keresztyén iratokra is kitér: ezért a kétféle alak, amely használata egyébként nem lenne indokolt.

A mediális alakok megadása a hapax legomenonok esetében gyakori jelenség.³¹⁰ Ilyen szó pl. a Galata-levélben három is található:³¹¹ ἐπιδιατάσσομαι (3,15); συνυποκρίνομαι (2,13); προευαγγελίζομαι (3,8) ezeknek azonban nem ismerünk másik alakját a Szentírás szövegén belül, jelentésükből pedig adódik az a sajátság, hogy a mediális alaktól azokat elvonatkoztatni nem lehet.

E jelenség fordítva is előfordulhat, amikor egy szó csak mediális alakban fordul elő, ami hapax legomenon (προαιρέομαι 2Kor 9,7),³¹² azt azonban van, aki aktívumban (προαιρέω)

³⁰⁶ Diós István - Viczán János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*, Szent István Társulat, Bp. 1998. 582.

³⁰⁷ Lásd: *i.m.* uo.

³⁰⁸ Részletesen lásd a függelék III. táblázatában.

³⁰⁹ Walter Bauer - Kurt Aland - Barbara Aland: *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*. Walter de Gruyter, Berlin - New York, 1998.

³¹⁰ Lásd pl. Balázs Károly: *Újszövetségi szótár*. Logosz Kiadó, Bp. 1998. A 72. oldalon a 756. szó (ἄρχομαι) mellé írja: „A 757. vh. igealakja. Ld. ott!” A 757. szó pedig az ἄρχω elvben semmi nem indokolja, hogy a mediális alakot külön közölje.

³¹¹ Besorolásukat a későbbiekben tisztázom. Lásd a függelék Galata-levél szókincsére vonatkozó táblázatát, illetve a III. táblázatot.

³¹² Lásd a függelék III. táblázatában a π-nél.

közli, ami nem fordul elő a Bibliában. Ha tehát nem vezetjük vissza a derivátumot az alapra, hanem azt pl. mediális alakban közöljük, könnyen képzünk hapax legomenont mi magunk, már a lexikális közléssel is, úgy, hogy az nem feltétlenül szükséges.

A függelék III. táblázatában közöltem az *összes* újszövetségi hapax legomenonok táblázatát. Ezek *kizárólag* azok a szavak, *amelyeket a szótárak, lexikonok közlései alapján lehet hapax legomenonoknak tekinteni.*³¹³ Eszerint az alfával kezdődő egyszer használatos szavak száma 291. Ugyanitt az I. táblázatában a Septuaginta teljes szókincsét is közöltem az összehasonlíthatóság érdekében. Itt megtalálhatjuk betűnként azt a mutatószámot ahány a teljes szókincsből hapax legomenon.³¹⁴ Itt fontos megjegyezni, hogy a Septuaginta esetében sokkal könnyebb meghatározni a hapax legomenonok számát; az ott előforduló szavakat senki sem vonatkoztatja ugyanis a kb. 300 évvel későbbi Újszövetségre. Ezért választja szét Benyik György is a két szövetség szókészletét, még abban az esetben is, ha a szentírás-tudományban általában a görög nyelvről egységesen is gondolkodhatunk.

Az alfával kezdődő szavak esetében a Septuagintában 698 hapax legomenont találhatunk. Így a két táblázatban (I. és III.) közölt hapaxok száma az alfa esetében $698+291=989$ lenne. Ebbe bele kell még számolni azt is, hogy egyes Újszövetségben fellelhető hapax legomenonok egy jelentős része előfordul a Septuagintában is. Az alfa esetében összesen 133 hapax legomenon³¹⁵ nem fordul elő csak az Újszövetségben, tehát $698+133=831$, még így is magas szám.

Érthető, hogy már a nyelvtani alakok figyelembe vétele nélkül is túlzottan magas számmal kellene dolgoznunk, ha a Septuaginta és az Újszövetség görög nyelvét egyszerre vizsgálnánk, még akkor is, ha van e kettő között átfedés.³¹⁶ Ezt írja is a szerző, Benyik: az általa közölt 328 nem vonatkozhat mindkét szövetség nyelvkészletére. Az én táblázatomban található 291 alfával kezdődő hapax legomenon és a Benyik közlésében szereplő 328 szó

³¹³ Önálló nyelvtani alakokat csak abban az esetben vettem föl a listára, ha azt valamely kiadvány külön közli. Ezeket az alakokat „lexikalizált morfémáknak” nevezzük, amellyel a későbbiekben részletesen is foglalkozom.

³¹⁴ Az Újszövetség kialakulását illetően a Septuaginta szövegét, mint forrást nem lehet elvitatni különösen Pál leveleit illetően. J. Ross Wagner mutat rá arra, hogy a LXX intertextuális kapcsolatban van Pál leveleivel, de az Újszövetségben belül Péter leveleivel is. Ez olyan nagy hatású ószövetségi könyv esetében, mint pl. az Ézsaiás könyve elvitathatatlan a kortárs teológia eredményei alapján. E tény közlését azért tartom fontosnak, mert egyik konferencián komoly kérdésként vetődött fel, miért ragaszkodom a LXX szövegéhez, ha az Újszövetségben található szókincsről beszélek. Lásd Ross Wagner: *Heralds of The Good News. Isaiah and Paul in Concert in The Letter to The Romans*. Brill Academic Publishers, Inc. Boston-Leiden, 2003. 95. és 132. oldal táblázatai.

³¹⁵ A függelék III. táblázatában betűnként közöltem egy összesítést. Ez esetben a „tisztán hipertextuális” szócsoport számáról van szó.

³¹⁶ A LXX-ban előforduló 698 alfával kezdődő hapax legomenon nem fordul elő az Újszövetségben egy alkalommal sem. Ezzel szemben az Újszövetségben előforduló hapax legomenonok 48%-a előfordul az LXX-ben akár többször is. E gondolkodás a Katolikus Lexikonban is megfigyelhető. A számításokhoz lásd a függelék III. táblázatának végén az összegzést a III.1. pontban. A kettő közötti kapcsolatot azonban másként is lehet jellemezni a szinkronikus és diakronikus jellemzők alapján.

közötti különbség (37 szó) *a nyelvtani alakokat jelentheti*, amely adódhat a már említett mediális alakok kettős közlésből is,³¹⁷ amelyeket azonban ezúton ki is zárhatunk.

A héber nyelvű Ószövetségre vonatkozóan a fogalom értelmezésénél megfigyelhetjük, hogy a hapax legomenonok számát az exegéták *csökkenteni* és *korlátozni* akarják a lehető legkisebb számra. Habár a héber nyelvű ószövetségi hapax legomenonokkal itt nem foglalkozom, egyes források 1500 szó körül említik azok számát,³¹⁸ ellenben olyan példát is találunk ahol 2000 hapax legomenont említenek a 8000-es teljes szókincs mellett.³¹⁹ Megint mások ezt 400 körülire szűkítik.³²⁰ E folyamat kívánatos az Újszövetség esetében is annak ellenére, hogy a héber és a görög nyelvek struktúrája alapvetően eltérő egymáshoz viszonyítva. Ebben segít bennünket az angol nyelvterületen ismert *The Anchor Bible Dictionary* fogalmi meghatározása, amely teljes egészében az ószövetségi hapax legomenon problematikájából indul ki, de úgy, hogy az Újszövetségre is alkalmazhatóvá teszi az ott találhatóakat.

A hapax legomenon,³²¹ mint kifejezés főnévi formában ismert. Eredeti jelentése szerint: *egyszer mondott szó*. A kifejezést először Kr.e. a harmadik században használták az alexandriai *nyelvészek* görög eredetű szavak jelölésére.³²² Már az alexandriaiak rámutattak, hogy ezek jelentését nehezebb meghatározni, mint a többi szóét. Később a maszoréták

³¹⁷ Benyik Györgyel való személyes beszélgetéséből kiderült, hogy nem hivatalos hapax legomenon táblázatokat használt cikkének megírásakor, hanem a tanári gyakorlatából eredő tapasztalatokat használta főként. Ezeket azonban ma már, mintegy 20 év távlatában másképpen értelmeznék.

³¹⁸ Ezzel kapcsolatosan lásd a következő meghatározást: Az alább megadott kiadvány a hapax legomenon szócikkben 1301 héber szót említ, de csak 414-ről beszél, ami szigorú értelemben hapax legomenonnak vehető, mert *a szavak gyökének jelentése bizonytalan*. A későbbiekben ezt a felfogást erősíti a Midrás szókészletét illetően is. Emil G. Hirsch - I. M. Casanowich - Joseph Jacobs - Max Schloessinger (edit.): Jewish Encyclopedia. In *The unedited full-text of the 1906 Jewish Encyclopedia*. In <http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=268&letter=H> 2018.03.12.

³¹⁹ Ezt kizárólag csak az említés szintjén a pontosabb forrásismeret híján: Martos Levente Balázs: *Bevezetés az az Ószövetségi Szentírásba*. (Kézirat) 5. o. 2. bek. In http://www.gyhf.hu/letoltesek/oktatok/jegyzetek/DrhabilMartosLeventeBalazs/Bevezetes_az_Oszov_Szentir_asba.pdf 2018.03.12.

³²⁰ A héber Ószövetség teljes szövegére vonatkozóan ezt a vizsgálatot Arian J. C. Verheij végezte el, úgy, hogy elkülönítette az egyes igetörzseket és morfológiai alakokat is egymástól. Eredményként a teljes Ószövetség esetében a szókincshez képest 30-35%-os eredményt kapott a hapax legomenonok számát illetően, attól függően, hogy milyen alakokat különített el egymástól. Ez a számadat nem függhet a vizsgált korpusz hosszától. Lásd Arian J. C. Verheij: *Orientalia Loveniensia Analecta. Bits, Bytes, and Bynianim. A Quantitative Study of Verbal Lexeme Formations in The Hebrew Bible*. Peeters Publishers & Department of Oriental Studies Bondgenotenlaan 153, B-3000. Belgium, Leuven, 1999. 33-37.

³²¹ A meghatározást lásd David Noel Freedman (edit.): *The Anchor Bible Dictionary*, (Vol. 3). 54.

³²² Amikor az alexandriai iskola elkezdte használni a nyelvészet egyes kifejezéseit a görög filozófia hatására, akarva akaratlanul is szétvált az írott és a beszélt nyelv egymástól. Philo szerint a törvény „szóbeli” kinyilatkoztatás, a Tóra azonban „betűk rendje” (στοιχείον), ezért abban minden betűnek meg van a maga szerepe. A legfőbb alapelv azonban az lett, hogy az írott törvény állandó, így minden helyzetre lehet értelmezni. A szóbeli törvény azonban az adott situációnak megfelelő utasításokat ad, így azokat írásban rögzíteni és tovább alkalmazni, már nem érdemes. Ezt az értelmezést a jeruzsálemi zsidóság nem tudta elfogadni. Lásd Samuel Belkin: *Philo and the Oral Law. The Philonic Interpretation of Biblical Law in Relation to the Palestinian Halakah*. Harvard University Press, USA, Massachusetts, 1940. 31-32.

átvették a kifejezés alkalmazását és e szavakat ֿ-del jelölték, amelyet az arab *lēta*-ból³²³ vezethetünk le, héber átírásban is ismert a szó: לֵיטָא³²⁴. A középkori zsidóság szerint *e szavak semmivel sem hasonlíthatók össze*. Az eddigiek alapján Frederick E. Greenspahn³²⁵ *abszolút hapax legomenonoknak* nevezi azokat a szavakat, amelyek csak egy alkalommal fordulnak elő az Ószövetségben és semmilyen más szóval nem hozhatóak összefüggésbe.³²⁶

Így tehát egy közzétett hapax legomenon lista végeredménye attól függ, hogyan alkalmazzuk e fogalom definícióját.³²⁷ A bibliakutatók gyakran választják azt a megoldást, hogy összefüggésbe hozzák más hasonló jelentésű szavakkal.

Ez lehet *exegetikai hiba* forrása, ami azt eredményezte évszázadok során, hogy a magyarázók szövegvariánsokat készítettek – akarva, akaratlanul is – a hapax legomenonok kiváltására.

Itt érdekes kiemelni Casanowicz munkáját,³²⁸ aki közöl öt módszert a hapax legomenonok ilyen jellegű „kiváltására” és egyben a kockázatok lehetőségére is felhívni a figyelmet, amelyet a szerő nem tesz meg:³²⁹

- 1) *Tradicionális adatokon alapuló interpretáció*: az adott szó jelentése hogyan hagyományozódik tovább. Ez a szemantikai anakronizmus³³⁰ exegetikai hibája lehet.
- 2) *Parallelizmus a Misnában előforduló kifejezésekkel való összehasonlíthatóság érdekében*: szintén lehet a jelentés elévülésének esetleges problémája.
- 3) *Derivátumokból való levezetés*: egyetlen tényleges lehetőség, amely szóba jöhet kivéve azt a grammatikai jellemzőt, amelyre a korábbiakban utaltam az Újszövetség alfával kezdődő szavai esetében.

³²³ Jelentése: nincs másik.

³²⁴ Ilyen formában, héber betűkkel leírva Lásd Christian Wagner: *Die Septuaginta-Hapaxlegomena im Buch Jesus Sirach*. Walter De Gruyter, Berlin, 1999. 70, 28. láb.

³²⁵ Frederick E. Greenspahn: *The Number and Distribution of Hapax Legomena in Biblical Hebrew*. In I. Casanowicz: *Vetus Testamentum*. Brill, USA, 1980. (Vol. 30). No. 1. 8-19.

³²⁶ Ez az a 400 hapax legomenon, amiből többet a Jewish Enciklopédia már a megadott hivatkozásában a Pentateukhoszra vonatkozóan közöl és néhány esetben az Ószövetség egyéb könyveiből is említ példákat. Lásd a már megadott forrást. Érdemes összehasonlítani ezeket az adatokat, de leginkább a 414 héber hapax legomenont Grant R. Osborne: *The Hermeneutical Spiral* című művében található értékkel: Hapax legomenonok száma az Ószövetségben 1300, amelyek kétszer jelennek meg 500 és a teljes szókincs 8000 szó. Ez az összehasonlítás tükrözi, hogy mennyire nincs egységes rendszer az Ószövetség esetében sem a hapax legomenon probléma exegézisére. Lásd Grant R. Osborne: *The Hermeneutical Spiral*. Inter -Varsity Press, USA, Madison, 2006. 87.

³²⁷ David Noel Freedman (edit.): *i.m.* 54.

³²⁸ Az öt pontot lásd a Jewish Encyclopedia/hapax legomena már idézett szócikkében.

³²⁹ Casanowicz diktóri disszertációja a hapax legomenonok tulajdonságainak meghatározásában szintén fontos. Lásd Immanuel Casanowicz: *Paronomasia in the Old Testament. (Dissertation Presented to the hart of University Studies of the Johns Hopppkins University for the Degree of doctor of Philosophy 1892.)* Boston, Mass, 1894. Ott különösen is: Ἀπαξ λεγόμενα and Unusual Forms of Paronomasia, 42-43.

³³⁰ A fogalom használatához lásd D. A. Carson: *Exegetikai tévedések*. KIA, Bp. 2003. 27-79.

- 4) *Etimológiai analízis*: csak akkor lehetséges, ha van más szóval is összehasonlítási lehetőség. Az erőltetett etimológizálás elkerülendő,³³¹ mert megnöveli az exegetikai tévedések kockázatát.
- 5) *Res Lákis*³³² módszere: két hasonló szinonim jelentésű szóval való összehasonítás.

A fent leírtak rámutatnak a hapax legomenonok legnagyobb hermeneutikai problémájára: a *tényleges* összehasonlíthatóság hiányára. Az Újszövetségben ez olyan *abszolút hapax legomenonok*³³³ esetében állhat fenn, amelyeknek sem másik nyelvtani variációja, *sem a Septuagintában előforduló példája nem ismert*, illetve a szinonimák alkalmazása sem vezet a kívánt megoldás felé.

9. A RES LÁKIS HAPAX LEGOMENONOK NÉGY CSOPORTJA (RESL)³³⁴

Az eddigiek alapján, ha olyan hapax legomenonokat találunk a szövegben, ahol a Nestle-Aland lábjegyzetben valamilyen variánst közöltek a szerkesztők a *két hasonló szinonim jelentésű szóval való összehasonítás* módszerének lehetősége alapján ezeket *Res Lákis hapax legomenonoknak lehet nevezni*, ilyen módon kiterjesztve a módszert az Újszövetség szövegére is.

A Függelékben közölt újszövetségi hapax legomenonok táblázatában összesen 1697 szót találunk, ezekhez még a tulajdonnévi hapaxokat is hozzászámolhatjuk, amelyekből 211-et találunk az Újszövetségben.³³⁵ E listán, - a függelék III. táblázata - előfordul *135 szó, amely valamilyen módon az Újszövetség szókészletének variánsát képezi és hapax legomenon.*³³⁶ Ez

³³¹ Carson megjegyzi, hogy a hapax legomenonok esetében szükséges az etimológiai eredeztetés, de a túlzott etimológiát már exegetikai tévedésnek tekinti. Lásd D. A. Carson: *i.m.* u.o.

³³²Rabbi Simeon ben Res Lákis, vagy más kiejtés szerint Reis Lákis rendkívüli tehetséggel bíró zsidó tudós volt, (Kr.u. 200-275) Szíriában és Palesztinában tevékenykedett. Életéhez sajátos legendák kötődnek, tudósként pedig kiváló művelője volt a Tóra és a Misna magyarázásának. Eredetileg a *Res Lákis* formula becenév volt így teljes neve *Simeon ben Lákis*, vagy arám nyelven *Simon bar Lákis*, esetleg *bar Lákisa*. E variációk mutatják, hogy nevének vokalizációjára nincs egységes álláspont. A magyar nyelvben Szécsi József egy kiváló tanulmányában megjelent változat alapján e nevet „Res Lákis” formában vokalizáltam. Az angol irodalomban „Resh Lakish”-ként használják, amely mellett szóba jöhet még a Reish Lakish írásmód. Az angol nyelvű irodalomban mindenképpen Resh Lakish-nak kell írni a „ש” helyes kiejtése miatt. Ehhez lásd Szécsi József: *Judaiztikai érintések. Keresztény - Zsidó Társaság, Bp. 2013. 161. 1. bek.*

³³³ A későbbiekben ezt a meghatározást az Újszövetségre is alkalmazom. Lásd Frederick E. Greenspahn: *The Number and Distribution of Hapax Legomena in Biblical Hebrew*. In I. Casanowicz: *Vetus Testamentum*. Brill, USA, 1980. (Vol. 30). No. 1. 8-19.

³³⁴ Disszertációmnak e része elhangzott 2013. szeptember 23-án a Sárospataki Református Teológiai Akadémián tartott keresztény - zsidó teológiai szimpóziumon, ahol elismeréssel méltatták azt a momentumot, hogy egy rabbinikus módszert átvettem és alkalmaztam az Újszövetségre, valamint a kritikai sajtóságokat is hozzárendeltem, amelyek gyengéi lehetnek.

³³⁵ A tulajdonnévi hapax legomenonokat külön rendszereztem alfabeta sorrendben a függelékben található III.2. táblázatban.

³³⁶ Variánst találunk a tulajdonneveken belül is, amelyeket a későbbiekben bevezetett kódokkal jelöltem.

a teljes szókincsnek mindössze 2%-a, a hapax legomenon lista szókészletének azonban elég magas, 7,7%-a. Ezeket nevezhetjük a variánsok képzéséért felelős Res Lákis hapax legomenonoknak. A 135 szónak nem mindegyike módosítja az Újszövetség szövegét, a variánsok *természetéből adódóan* azokat legalább *négy* különböző csoportra oszthatjuk.³³⁷

9.1. Res Lákis szinonimák

Az első csoportba a hapax legomenon szinonimákat soroltam.³³⁸ E szavak esetében fennállhat az a jelenség, amelyet a Res Lákis módszer eredményez. Ilyen szó összesen 19 található a teljes Újszövetségben.

Példa gyanánt vegyük az 1Tim 6,17-ből ὑψηλοφρονέω-t, ami jelentése alapján: *nagyra törő, gőgös*.³³⁹ Ez hapax legomenon, azonban a Textus Receptus szövegében a Róm 11,20-ban a ὑψηλός *helyett* szinonima is (a TR-ben így két előfordulási hellyel), ami egyébként kevéssel tér el jelentésében: *magas, magasztos, dicsőséges, emelkedett*.³⁴⁰ Érdekes, de kis mértékben módosítja a Róm 11,20 szövegét, ha figyelembe vesszük e különbséget:³⁴¹

RÚF Róm 11,20

Úgy van: hitetlenség miatt törettek ki, te pedig hit által állsz; *ne légy elbizakodott, hanem félj!*

TR Róm 11,20

Úgy van: hitetlenség miatt törettek ki, te pedig hit által állsz; *ne légy nagyságra törtető, inkább félj!*

Ugyanígy a Tit 2,7-ben található az ἀφθορία, jelentése: *megvesztegethetetlenség*,³⁴² ami egyes szövegvariánsok esetében jöhet szóba az ἀδιαφθορία *helyett*, ami; *romlatlanság, hamisítatlanság*.³⁴³ Mindkét szó hapax legomenon. A hosszabb kifejezés kis mértékben eltérést mutat a rövidebbhez képest: a δια előtag, amely a fosztóképző és a szótó közé ékelődik, hangsúlyosabbá teszi kontextusban a jelentést. Mivel mindkét szó hapax legomenon, az egyik, a másik variánsa lehet; egyik, a másik jelentését fokozhatja, vagy gyengítheti attól függően, hogyan adunk hangot e jelenségnek az interpretációban.

³³⁷ A teljes táblázatot és a felosztást, valamint az összegzést lásd a függelék IV. táblázatában és annak végén.

³³⁸ Lásd a IV.1. táblázatrészt, és ott az 1-19. szavakat.

³³⁹ A szó jelentését itt nem tárgyalom, csupán az előfordulására szeretnék rámutatni. Egyéb információkat a Res Lákis táblázat rövid kommentárja tartalmazza.

³⁴⁰ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 973.

³⁴¹ Az erre vonatkozó megállapításokat lásd a függelék a IV. Res Lákis táblázatban az egy-egy szóhoz írt rövid megállapításoknál.

³⁴² E szó esetében Bruce M. Metzger is megjegyzi, hogy hapax legomenon variánsról van szó. Lásd Bruce M. Metzger: *Textual Commentary on The Greek New Testament*. United Bible Societies, London – New York, 1975. (3rd ed.) 654-655.

³⁴³ Ezt lásd a III. hapax legomenonok táblázatában.

ⲛⲟⲩⲟⲗ Tit 2,7

...te magad légy példaképük a jó cselekedetekben, mutass nekik a tanításban *megvesztegethetlenséget* és komolyságot...

RÚF Tit 2,7

...te magad légy példaképük a jó cselekedetekben, mutass nekik a tanításban *romlatlanságot* és komolyságot...

E szavak esetében, mivel egyes lexikonok közléseire támaszkodtam, önálló elnevezést már nem vezettem be az egyszerűség kedvéért. Javaslatom, hogy az egyes szavakat lássuk el a „-ResL” jelzéssel, (1Tim-ResL 6,17-ből ὑψηλοφρονέω és Tit-ResL 2,7 ἀφθορία) majd használjuk e dolgozat Függelékének IV. táblázatát, amelyben kategorizáltam e szavakat az egyes tulajdonságok szerint.

9.2. Hiányzó, vagy betoldott hapax legomenonok

A második csoportba olyan hapax legomenonokat soroltam be, *amelyek általában hiányoznak a legtöbb kéziratból*, vagy egyes esetekben *kiegészítésként jelennek meg* valamely töredékben, esetleg nagyobb egységet képző szövegvariánsban³⁴⁴ és ott hapax legomenonok. Jelölésüket a korábbiaknak megfelelően a „-ResL” kóddal tehetjük meg.

Ilyen lehet a Gal-ResL 4,14 ἐκπτώω,³⁴⁵ ami általában előfordul minden kéziratban, kivéve egyes eseteket, pl. a \mathfrak{P}^{46} töredéket.³⁴⁶ Ugyanígy példa gyanánt meg lehet említeni a Mt-ResL 2,18 θρήνος-t (jelentése: *siratóénekek, halottsirató*)³⁴⁷, amely csak az Alexandrinus, az Ephraemi Rescriptus, a Beza Cantabrigiansis és a Washington Free Gospels szövegforrásokban³⁴⁸ fordul elő.³⁴⁹

Példa gyanánt a Mt-ResL 2,18 θρήνος esetében a *betoldás*, vagy éppen a *hiány* jelentősége abban áll, hogy a nevezett helyet milyen mértékben kívánjuk szinkronba hozni a LXX Jer 38,15-tel, ahol e szó szerepel az ἐν Παμα ἠκούσθη θρήνου frázisban. Így elvben a Mt 2,18 szövegének *jelentése nem módosul*, de a kiegészítés árulkodik arról, hogy e párhuzamot fontosnak tartották a másolók, intertextuális szövegkapcsolatot hoztak létre, ezért keletkezhetett a betoldás. Így interpretáció esetén, legalább a megjegyzések szintjén elkerülhetetlen, hogy megemlítsük e hapax legomenon jelentőségét:

³⁴⁴ Lásd a Res Lákis táblázatát a függelék IV. részében, és ott a IV.2/1-31 szavakat.

³⁴⁵ Előfordulását lásd az V.2. táblázatban a 15. szó, illetve a Res Lákis táblázatban a IV.2. táblázati pontban az 5. szóról írottakat.

³⁴⁶ A jelentést és az okot később vizsgálom.

³⁴⁷ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 449.

³⁴⁸ Lásd a Nestle-Aland: *Novum Testamentum Grace*, 28. Edit. ide vonatkozó lábjegyzeteit: A; C; D; W jelű kódexek.

³⁴⁹ Lásd a Res Lákis táblázat IV.2. részének 7. szavát.

RÚF Mt 2,18

Hang hallatszott Rámában, nagy sírás és jajgatás. Ráhel siratta gyermekeit, és nem akart megvigasztalódni, hogy már nincsenek.

ACDW Mt 2,18

Siratóének hangja hallatszott Rámában, nagy sírás és jajgatás. Ráhel siratta gyermekeit, és nem akart megvigasztalódni, hogy már nincsenek.

Fontos megállapítás, hogy e szavak akkor módosíthatják a mondat, vagy a kontextus jelentést, ha azt az iratot is figyelembe vesszük, amelyben az előfordul, vagy ahonnan éppen hiányzik.

9.3. Álvariánsok

A harmadik csoportba az egyszerű variánsokat soroltam, amelyek *elhallásból, vagy egyszerű helyesírási hibából erednek*.³⁵⁰ Ilyen lehet pl. a Lk-ResL 19,15 διαπραγματεύομαι, néhány kéziratban διεπραγματεύσαντο.³⁵¹ A hallás utáni másolás hibáira kiválóan rámutat az 1Kor-ResL 9,12 ἐκκοπή, amelynek másik változata a ἐγκοπή.³⁵² Itt a nazális gamma kiejtésének és félrehallásának tipikus esetével találkozunk. E hapax legomenonok *nem valós variánsok*, így nem is módosítják a szövegértelmezést csak olyan esetben, ha a *fordításban* a szó jelentése már eltér az *eredetitől*. A teljes Újszövetség szókészletében összesen 47 ilyen szót, vagy általában inkább kifejezést találunk, illetve 11 tulajdonnévi hapax legomenont,³⁵³ amelyek kevésbé relevánsak az interpretációban.

Példa lehet a Jak 2,11 παραβάτης (*törvényszegő, vétkes*)³⁵⁴ helyett az Jak-ResL 2,11 ἀποστατής (*hitehagyott, eltántorodott*)³⁵⁵ ami közelít a variánsok esetéhez, a *morfofonémikai* hasonlóság miatt azonban sejtethető, hogy miért változott meg e szó használata, egyszerűen a másolásakor rosszul hallotta a másoló:

RÚF Jak 2,11

Mert aki ezt mondta: „Ne paráználkodj!”, ezt is mondta: „Ne ölj!” Ha pedig nem paráználkods, de ölsz, *megszegted a törvényt*.

Φ⁷⁴ Jak 2,11

Mert aki ezt mondta: „Ne paráználkodj!” - ezt is mondta: „Ne ölj!” Ha pedig nem paráználkods, de ölsz, *hitehagyó vagy*.

³⁵⁰ Res Lákis táblázat IV.3. részének 1-46 szavai.

³⁵¹ A későbbiekben részletesen is foglalkozom azzal a jelenséggel, hogy miért rövidülnek egyes szavak, és mi az oka, hogy a hapax legomenonok egy része hosszú, több szótagból álló komplex kifejezés is lehet.

³⁵² Ez egyébként is hapax legomenon. Lásd a III. táblázatban ε 44*-nál.

³⁵³ Ezeket lásd a függelék III.2. táblázatában ResL kóddal ellátva.

³⁵⁴ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 729.

³⁵⁵ Varga Zsigmond: *i.m.* 92.

Ez az eset arra példa, amikor hangot adhatunk a különbségnek, habár a fordításból kiderül, hogy az ἀποστατης ide túl erős kifejezés lenne, és az egyébként sem illik bele a szövegkörnyezetbe.

Ezzel ellentétben, mint szembetűnőbb eset a Lk-ResL 5,2 ἀποπλύνω-t említhetjük, amely helyett a πλύνω áll egyes kéziratokban. Itt sincs releváns különbség, a hosszabb változat kissé hangsúlyosabb jelentéssel bír: az ἀποπλύνω fokozása lehet πλύνω-nak: *kimos, áztat a mos helyett*.³⁵⁶

RÚF Lk 5,2

Meglátott két hajót, amely a part mentén vesztegelt; a halászok éppen kiszálltak belőlük, és hálójukat *mosták*.

TR Lk 5,2

Meglátott két hajót, amely a part mentén vesztegelt; a halászok éppen kiszálltak belőlük, és hálójukat *áztatták*.

E néhány példa elegendő ahhoz, hogy mindenki maga döntse el, kíván-e hagyni az ilyen jellegű variánsoknak, én azonban ezeket nem tartom számottevő különbségeknek, habár meg kell jegyezni, hogy a Lk 5,2 példája arra mutat, hogy TR szövege itt pontosabb is lehet akár.

9.4. Res Lákis variánsok

A negyedik csoportba *valós variánsokat soroltam*.³⁵⁷ Ezek többek, mint szinonimák, a szövegromlás tipikus példái, amelyek közül *nem mindegyik esetben* beszélhetünk a fordításban is tényleges szövegmódosító szerepről. E szavakból mindössze 37-et találunk az Újszövetségben, illetve a tulajdonnévi hapax legomenonok között 3-at.

Ilyen lehet pl. a Mk-ResL10,25 τρυμαλιά (*lyuk, nyílás*)³⁵⁸, amely a Claromontanus Kódexben³⁵⁹ a τρημα (szintén: *lyuk, nyílás*)³⁶⁰ helyett található meg.³⁶¹ Itt a „szövegromlás” a szavak szóbeli használatából adódik, amelynek következtében az újabb változat *rövidebb*, de jelentésében nem tér el. A szó *fonológiája* alapján azonban arra következtethetünk, hogy már nem az egyszerű elhallás esetével van dolgunk, hanem *szócsere* történt, a szó „modernizálódott” a másolások alkalmával. E jelenség adott esetben tényleges szövegromlást is okozhat, a Mk 10,25 azonban a *nem releváns* esetek egy lehetséges mintája a jelenség igazolására.

³⁵⁶ Varga Zsigmond: *i.m.* 91.

³⁵⁷ Res Lákis táblázat IV.4. rész 1-37 szavak.

³⁵⁸ Varga Zsigmond: *i.m.* 950.

³⁵⁹ Lásd a Nestle-Aland: *Novum Testamentum Graece* 28 jelzetében a D 06 jelzetű kódexet.

³⁶⁰ Varga Zsigmond: *i.m.* 947.

³⁶¹ Egyéb információkat lásd a Res Lákis táblázat IV.4. alpontjában a 35. szónál.

Meg lehet azonban említeni a Jn-ResL 11,28 σιωπή-t (*hallgatás, csend*)³⁶² ami a Béza féle szövegforrásban a λάθρα (*titkosan, titkon, észrevétlenül*)³⁶³ helyén található.³⁶⁴ Itt már beszélhetünk *tényleges* szövegromlásról is, ami a jelentésben is megmutatkozik:

RÚF Jn 11,28

Miután ezt mondta, elment, és *titokban szólt* a testvérének, Máriának...

D Jn 11,28

Miután ezt mondta, elment, és *halkan szólt* a testvérének, Máriának...

Hasonlóképpen meg lehet említeni egy esetet az ApCsel-ből is. A 7,26-ban a συναλεύω (*hajt, kényszerít, készítet*)³⁶⁵ helyett a Textus Receptusban a συνήλασσειν (*együtt-vezetni; találkozássra kényszerülni*) áll. A kettő közötti különbség szövegromlának nevezhető, ahol bizonyos a *hosszabb szó a régebbi változat lehet*,³⁶⁶ a már említett ok miatt:

RÚF ApCsel 7,26

Másnap éppen veszekedtek, amikor megjelent közöttük, *ki akarta őket békíteni*, és ezt mondta: Férfiak, testvérek vagytok, miért bántjátok egymást?

TR ApCsel 7,26

Másnap éppen veszekedtek, amikor megjelent közöttük, *arra kényszerítette őket, hogy béküljenek meg*, és ezt mondta: Férfiak, testvérek vagytok, miért bántjátok egymást?

Ezek esetében nem lehet mindig kideríteni a variáns képződésének okát, ugyanakkor az interpretációban hangot *lehet* adni az esetleges variáns szöveget módosító szerepének. Ezt azonban esetenként kell eldönteni, nem lehet értelmezési sablonokat gyártani. Legtöbbször a szemantikai anakronizmus lehet a szócsere egyik oka, amelyre a bizánci szövegváltozatok adhatnak biztos alapot.

Az *Anchor Bible Dictionary* megállapításait tehát elfogadhatjuk,³⁶⁷ az Újszövetségre vonatkoztatva is: ez esetben a 2%-os arány nagyon kismértékű variánsképzést jelent, figyelembe véve azt a tényt, hogy ezek közül a valós variánsok még ennél is kisebb mértékben játszanak szerepet és azoknak sem mindegyike módosítja a szöveg jelentését. Ha pedig az összes hapax legomenonok számához képest a 7,7%-os arányt³⁶⁸ vesszük alapul,

³⁶² Varga Zsigmond: *i.m.* 867.

³⁶³ Varga Zsigmond: *i.m.* 567.

³⁶⁴ Lásd: IV.4. rész/ 27. szót.

³⁶⁵ Varga Zsigmond: *i.m.* 902.

³⁶⁶ E jelenség jelentheti azt, hogy a TR nem minden esetben a rosszabb változat! E kérdés vizsgálatára a későbbiekben alkalmazott nyelvészeti törvények állításait tartom mérvadónak.

³⁶⁷ Lásd: *i.m.* u.o.

³⁶⁸ A későbbiekben az „absztrakt reprezentáció” jelenségéről lesz majd szó, amely azt jelenti, hogy ha egy szócsoportha igaz egy bizonyos százalékos tényező, mint „absztrakt” az kicsiben reprezentálja az egész Újszövetség szövegét is. Tehát ha a hapax legomenonok számához képest 7,7% variáns, akkor fel lehet tételezni, hogy az Újszövetség szókincsének is kb. 7-8% a szövegromlással valamilyen módon kapcsolatba hozható. Ehhez kiváló példa a Galta-levélre vontakozóan: J. C. O’Neil: *The Recovery of Paul’s Letter to the Galatians*. S. P. C. K. London, 1972.

akkor is elmondhatjuk ugyanezt: a hapax legomenon variánsok nagy részének nincs jelentős szövegmódosító szerepe, a magyarázatokba azonban, mint érdekességet bevonhatjuk.

10. A HAPAX LEGOMENONOK VIZSGÁLATÁNAK STATISZTIKUS – KVANTITATÍV MÓDJA

Az eddigieken túl egy nagyon fontos exegetikai utat is kijelöl az *Anchor Bible Dictionary* meghatározása,³⁶⁹ amelyet a későbbiekben az írásmagyarázók minden esetben kénytelenek használni, és amelyeket én is igénybe vettem kutatásaim során:

A hapax legomenon probléma másik megoldása a statisztikai adatok vizsgálata. Ezen az úton vizsgálódva azt találjuk, amit a világon számos tanulmány már kimutatott: mindenféle szöveg tartalmaz hapax legomenonokat.³⁷⁰

E statisztikus vonatkozással szinte minden esetben találkozunk, ha másként nem, a hapax legomenonok számát illetően.

W. P. Workman 1896-ban közzétett egy cikket az *The Expository Times* magazinban.³⁷¹ Ebben nem sorolja fel az újszövetségi hapax legomenonokat, de annyit közöl, hogy a *Grimm - Thayer Lexikon*³⁷² szókészletét vizsgálta meg, és az ott található alapján egy számszerűsített listát tár elénk. Ezek szerint a hapax legomenonok száma az Újszövetség könyveiben egyes esetekben, az alábbiak szerint számszerűsíthető: Lk 312, ApCsel 478; Róm 113; 1Kor 110; 2Kor 99; Gal 34; Eféz 43; Fil 41; Kol 38; 1Thessz 23; 2Thessz 11; Filem 5; 1Tim 82; 2Tim 53; Tit 33; Júd 20; (1Pét hiányzik); 2Pt 57; (tovább nincs adat); hapax legomenont tartalmaz, ami összesen 1552.

Saját számításaim alapján a hapax legomenon táblázatban (Függelék III- táblázat) csak olyan szavakat és kifejezéseket³⁷³ közöltem, amelyek vagy a teljes görög nyelvű Bibliában (Septuaginta és Újszövetség) fordulnak elő egyszer, vagy az Újszövetségben hapax legomenonnak tekinthetők, de a Septuagintában találunk, egy, vagy akár több példát is használatukra. E felsorolás szerint az Újszövetség hapax legomenonjainak száma 1697, illetve ha a tulajdonnévi hapax legomenonokat is hozzászámoljuk (+211) 1908.³⁷⁴

³⁶⁹ Lásd: *i.m.* u.o.

³⁷⁰ Lásd: *i.m.* u.o.

³⁷¹ W. P. Workman: The Hapax Legomena of St. Paul. In SAGE Journals (edit.): *The Expository Times*. 1896. (Vol. 7). No 9. 418-419.

³⁷² Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*. USA, Harper & Brothers, New York, 1887.

³⁷³ A szó (word) és kifejezés (expression) tekintetében a hapax legomenonoknál érdemes különbséget tenni. Kifejezés: egy szótagnál többlől álló összetett szó. Ilyen hapax legomenonok értelmezésével és elemzésével a későbbiekben részletesen is foglalkozom. Pl.: αἰσθάνομαι; βραδυπλοέω; γυναικάριον; δεξιολάβος, etc.

³⁷⁴ Lásd a függelékben a III. 1. összesítő jegyzéket.

Így *Workman* minden bizonnyal az Újszövetséget tekintette egy nyelvi korpusznak,³⁷⁵ és az azon belül egyszer előforduló szavakat hapax legomenonoknak, nagyon helyesen. Meghatározottsága nem teológiai gondolkodását tükrözi, hanem a *Grimm - Thayer Lexikon* természetéből ered: ez a forrás csak az *újszövetségi* görög nyelv szavait közli. Ha egy ilyen kiadvány szókészletéből indulunk ki, elengedhetetlen, hogy hapax legomenonnak tekintsünk olyan szavakat is, amelyek egyébként előfordulnak a Septuagintában és ott nem biztos, hogy hapax legomenonok.³⁷⁶

Ettől eltérő, kimondottan magas számú hapax legomenon előfordulásról beszél, Varga Zsigmond (Joachim Jeremias alapján) a Római levél esetében: 261. Ez a *Workman* féle számításnak (113 a Római levélben) több mint duplája.³⁷⁷ Hogyan növekedhet kétszeresére a hapax legomenonok száma egy ugyanazon levélen belül? Erre kizárólagosan a teológiai gondolkodás és azon belül is az alkalmazott exegézis módszertana adhat magyarázatot, amelyre saját számításaim alapján is könnyen lehet következtetéseket levonni.

Az egy levélen belüli elemzések esetében kizárólagosan a Galata-levél belső összefüggéseit vizsgáltam és az azon belüli számokat közzé tettem a függelék V. táblázatában. Ezek az adatok rámutatnak a hapax legomenonok számának lehetséges megkétszerezésére abban az esetben, ha azokról *egy levél kontextusában* gondolkodunk.³⁷⁸ Az ok-okozati tényezők értelmében az adatokat, azok statisztikus jellemzői alapján, nagy pontossággal lehet alkalmazni a Római levél szókészletére is.³⁷⁹ A táblázatban található adatokat az alábbiak is igazolják.

Armin D. Baum nagyon pontos számításokból álló adatokat közöl az Újszövetség szókészletével kapcsolatosan:³⁸⁰ a páli korpusz szavainak szemantikai variációit vizsgálja és viszonyítja egymáshoz. Megállapításai között szerepel, hogy a Galata- és a Római levelek azon iratok közé tartoznak, amelyek kevesebb szókincsből állnak, mint a későbbi ún. pásztori, vagy másodlagos páli levelek, *amelyekből azonban önmagában – szerinte – következtetéseket levonni nem lehet.* A Római levél 7111 szót tartalmaz összesen, ha egy-

³⁷⁵ A korpusz fogalmának ilyen értelmezését lásd: *What is a Corpus*. In Stefan Th. Gries: *Quantitative corpus Linguistic with R: A Practical Introduction*. Routledge, Taylor & Francis Group, e-Library, USA, New York, 2009. 7-12.

³⁷⁶ E módszert követi a Balázs Károly: *Újszövetségi Szómutató Szótár* is. Néhány esetben egy-egy szóhoz hozzá teszi: hap. leg. Ezek a szavak nem minden esetben hapax legomenonok. Időnként így csak az előfordulást adja meg a kiadvány és nem tünteti fel, hogy hapax legomenonnak tekinthető-e a szó. Lásd pl.: 100. és a 4642. szavakat valamint a XVI. oldalon a fogalom meghatározását. Lásd: *i.m.* Logosz Kiadó, Bp. 1998.

³⁷⁷ Varga Zsigmond: *Újszövetségi bevezetés*. A Református Zsinati Iroda Doktorok Kollégiumának Főtitkári Hivatala, Bp. 2000. 295, 2. bek.

³⁷⁸ E szempontot a Magyar Katolikus Lexikon: „Hapax legomenon” szócikke is említi. Lásd a korábbiakban.

³⁷⁹ Az egyes nyelvészeti törvények alapján a kvantitatív módszer szerint egyik irat adataiból lehet a másikra vonatkozóan következtetéseket nagy pontossággal levonni. Lásd későbbiekben.

³⁸⁰ Armin D. Baum: *Semantic Variation Within the Corpus Paulinum*. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 2008. (Vol. 59). No. 2. 271-292.

egy szó ragozott variánsait is beleszámoljuk, a Galata-levél 2230-at, de érdekesség gyanánt pl. a Titusz levél csak 659-et, a *szemantikai átfedések* miatt. A szerző említést tesz olyan szavakról is, amelyek *nem hapax legomenonok, de Pál csak az adott levélben használja azokat*, jóllehet a korpuszon belül többször is. Így, a Római levélben a 7111 szóból 274 fordul elő csak a Római levélben (26% a nyelvtani variánsok nélkül) és a többi páli levélben nem. A Galata-levélben a 2230 szóból 90 (17% a nyelvtani variánsok nélkül) és a Titusz levélben a 659 szóból 49 (16% a nyelvtani variánsok nélkül). Ezen összefüggések alapján csak teológiai szempontból lehetne a Római és a Galata- levelekről, mint társlevelekről beszélni, *nyelvi szempontból, a statisztikai adatok alapján aligha*. Armin D. Baum szerint ezért:

|A Galata-levél szóarányainak statisztikája nem az elsődleges páli levelekhez hasonlítható, hanem a Titusz levélhez.³⁸¹

Erre a nyelvészeti szempontra a hapax legomenonok számának meghatározása alapján könnyen rámutathatunk.

Workman szerint a Galata-levélben 34, Peter Thomas O'Brien³⁸² szerint 30, saját számításaim alapján pedig 31 hapax legomenon található. A Római levélben Workman 113 ilyen szóról tesz említést, Joachim Jeremiás pedig egy harmadik szempontra mutat példát és így 261-et említ. Mindegyik esetben azt kell mondanunk, hogy az adatok pontatlanságán túl, ezek a számok *ötféle értelmezésből* erednek, amelyekre a későbbiekben részletesen is figyelmet kell szentelnünk:

- 1) A teljes görög Bibliában (Septuaginta és az Újszövetség) egyszer előforduló szavak.
- 2) Azok, amelyek csak az Újszövetségben nevezhetők hapax legomenonoknak, de a Septuagintában megtalálhatók akár többször is.
- 3) Egy szerzői korpuszon belül vizsgált szókészlet bizonyos szavai.
- 4) Egy bibliai irat esetében egyszer előforduló szavak.

³⁸¹ Ellenvéleményként hozhatjuk a „klasszikus” megállapítást, amely éppen a hapax legomenonok számából indul ki. Ezek szerint a pástori levelek és az autentikus páli levelek szókincse között 30%-os eltérés van. David E. Aune szerint a teljes páli korpusz szókincse 3484 szóalak, amelyből 901 a szókincs, ebből 335 szó a pástori levelekre jellemző. A hapax legomenonok nagy része pedig hiányzik a LXX szövegéből. Mindez példa arra, hogy a történetkritikai korpuszbontás milyen módon befolyásolhatja a lingvisztikus vizsgálatot. David E. Aune azonban nem használja következetesen a módszert: egy-egy levél önálló korpuszként történő vizsgálatát nem végezte el, amelyet Armin D. Baum viszont elvégzett. Ezért Baum kvantitatív vizsgálata szakszerűbb. Lásd David E. Aune: *The Pastoral Letters: 1 and 2 Timothy and Titus*. In David E. Aune (edit.): *The Blackwell Companion to The New Testament*. Wiley - Blackwell, USA, Malden, 2010. 553.

³⁸² Peter Thomas O'Brien: *Introductory Thanksgivings in The Letters of Paul*. E. J. Brill, Leiden, 1977. 68, 28. láb.

- 5) Bizonyos esetekben, ha az indokolt, olyan nyelvtani alakok, amelyek eredetét nem tudjuk visszavezetni más szóra, vagy valami ok miatt nem zárható ki azok léte a vizsgált iratból abban a formában, ahogyan előfordulnak.³⁸³

A fenti kategóriák azonban még mindig nem fejezik ki a teljességet.

Eta Linnemann, a *Biblical Criticism on Trial* című művében 1135 hapax legomenont említ csak a páli korpuszon belül.³⁸⁴ Egyben egy statisztikát is közzé tesz az egyes szavak előfordulásának arányáról, illetve azok viszonyáról a többi, nem páli irattal relációba hozva.³⁸⁵ Pl. amely szavak előfordulnak a korpuszon kívül, de Pál egyszer használja, azokat is hapax legomenonoknak tekinti.

Ez a statisztika összefüggésekkel erősíti meg a fentieket: egy korpuszon belül akár a duplájára is nőhet a hapax legomenonok száma, ha azt elválasztjuk egy nagyobb nyelvi közegtől, akár az egész Újszövetségtől akár a Septuagintától.

A magyar nyelvterületen jól ismert *Keresztyén Bibliai Lexikon* alábbi meghatározásai is közölnek adatokat erre vonatkozóan néhány pontban. A Kolossé levél esetében a hapax legomenon szócikk szerzője³⁸⁶ megemlíti, hogy abban 33 egyszer előforduló szó található.³⁸⁷ E kiadvány közöl továbbá két olyan szót³⁸⁸ (ὑπερβαίνω és παραπίπτω)³⁸⁹ amelyek csak az Újszövetségben hapax legomenonok, a Septuaginta szövegében előfordulnak, ezeket a szerző szintén hapax legomenonoknak tekinti.

Herbert Haag Lexikona is figyelemre méltó meghatározást közöl:³⁹⁰ a Fil 2,5 kk magyarázatával kapcsolatosan megjegyzi, hogy „viszonylag magas a hapax legomenonok száma” és a „nehezen értelmezhető apokaliptikus kifejezések” is. Itt számot nem ad meg a

³⁸³ Ez utóbbi Benyik György meghatározása alapján. Lásd: *i.m.* u.o.

³⁸⁴ Az alábbi statisztikát közli: a teljes páli korpusz szókincséhez képest e hapax legomenonok száma 42,91%. Ezen felül 598 olyan szó található a korpuszban, ami az Újszövetségben hapax legomenon és a teljes újszövetségi szókészlet 52,69%-a. Az újszövetségi hapax legomenonok számának 22,61%-át a Pál által használt hapaxok teszik ki. Találhatók olyan szavak is, amelyek megjelennek máshol az Újszövetségben, tehát páli hapax legomenonoknak lehet azokat nevezni, ezek száma 537 szó. Továbbá a rövidebb páli levelekben a hapax legomenonok száma arányában sokkal több. Mindezek az eredmények megerősítik saját exegetikai eredményeimet, valamint Armin D. Baum számításait is. Eta Linnemann: *A Biblical Criticism on Trial. How Scientific is „Scientific Theology”*. (Trans.: Robert Yarbrough), Kregel Publications, Grand Rapids, USA, MI 49501, 2001. 87-88. Lásd még a 169-170. oldalon található felsorolást is.

³⁸⁵ Eta Linnemann hapax legomenon kategóriáival a 4. fejezetben részletesen is foglalkoztam. Részben azért, mert használja a kvantitatív módszert, részben pedig történetkritikai alapon nagyon hasonló hapax legomenon kategóriákat állított fel, mint én.

³⁸⁶ Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon*. Kálvin Kiadó, Bp. 2000. (1. kötet). 569. „Hapax legomenon” című magyarázata: „Egyszer olvasott”. A Biblia-tudomány által használatos kifejezés a Bibliában csak egyszer előforduló szavak jelölésére.

³⁸⁷ Lásd: u.o. a Kolosséiakhoz írt levél/ 3. A „levél szerzője és hitelessége” alcímszó.

³⁸⁸ Bartha Tibor: *Keresztyén Bibliai Lexikon*. Kálvin Kiadó, Bp. 1993. (1. kötet). 221-226, de különösen: 224, 2-3. bek.

³⁸⁹ Lásd a III. táblázat v 11-et és a π 33-at.

³⁹⁰ Herbert Haag: *Bibliai Lexikon*. Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Bp. 1989. 1062.

szervő, de olyan szavakat érint, amelyek jelentésének meghatározása ugyanolyan összetett feladat, mint a hapax legomenonoké (οὐσία és φύσις), függetlenül azok előfordulási adataitól. A későbbiekben azonban,³⁹¹

a Pál *pásztori leveleiben* található hapax legomenonok számát 306-ban határozza meg. Ezzel a lépéssel elválasztja egymástól a proto és a deutero páli leveleket, amelyek így *két külön nyelvi korpuszt jelentenek*.

Ez esetben, mivel a pásztori levelekben *állítólag* több a hapax legomenonok száma,³⁹² azt lehet mondani, hogy a teljes páli nyelvben elfogadható szám a 650 körüli érték, aminek három-négy megadott különböző forrás is hiteles alapot ad, eltekintve attól, hogy egyes teológusok más-más módon gondolkodnak a hapax legomenonok számának meghatározását illetően. Az eddigiekben közölt értékek pedig kisebb-nagyobb mértékben tükrözik azokat a számokat, amelyeket a függelékben közölt táblázatok végén találhatunk, és amelyeket az ott megadott forrásokban található szavak alapján készítettem el.

10.1. Egy újszövetségi hapax legomenon lista készítésének kívánalmai

Fontos látni, hogy az eddigiek alapján még egyelőre nem a hapax legomenonok számának végleges meghatározásán volt a hangsúly, hanem egy lehetséges *lista készítésének módján*, amelyről az eddigiek alapján az alábbiakat lehet mondani.

A hapax legomenonok egyik lehetséges kategóriája *a teljes Bibliában (esetünkben csak az Újszövetség) egyszer előforduló szavakat és kifejezéseket jelentik*. Ezek *abszolút hapax legomenonok*.³⁹³ összehasonlításuk nem lehetséges, rokon értelmű szavakkal való társításuk exegetikai tévedést eredményezhet. Ezért a Res Lákisról elnevezett módszer értelmében még azt a 135 szót is el kell különíteni ezek közül, amelyeknek variánsai lehetnek, mert ott már van összehasonlítási lehetőség.

Az Újszövetségben egyszer előforduló szavak és kifejezések, amelyek a Septuagintában többször, vagy legalább még egyszer megtalálhatók. Ezek az Újszövetség nyelvéhez készített szótárak természetéből eredően nevezhetők hapax legomenonoknak, illetve a két szöveg közötti 300 éves idő intervallum miatt, amely a szemantikai anakronizmus

³⁹¹ Lásd Pasztorális levelek címszó alatt. Lásd: *i.m.*

³⁹² Eredetileg P. N. Harrisontól ered e „klasszikus megállapítás” 1921-ből. Jellemző, hogy ezt az állítást egyes szerzők idézgetik, habár ma már nem állja meg a helyét. Lásd David E. Aune: *The Pastoral Letters: 1 and 2 Timothy and Titus*. In David E. Aune (edit.): *i.m.* 553.

³⁹³ Frederick E. Greenspahn: *i.m.*

veszélyét jelentené, ha egyszerűen egyenlőség jelet tennénk a két szövegforrásbeli jelentések közé.³⁹⁴

*Olyan szavak és kifejezések, amelyek egy szerzői korpuszban egyszer fordulnak elő, de egyébként sem a Septuaginta, sem az Újszövetség szövegének egyéb részei alapján nem lehet hapax legomenonoknak nevezni. Ezek egy-egy szerzői korpuszon, vagy az Újszövetségen belüli vizsgálatnál kerülhetnek szóba, és nevezhetők bizonyos esetekben kvázi hapax legomenonoknak, de a teljes Újszövetség szókészlete szempontjából nem vehetők fel egy hapax legomenon listára, még akkor sem, ha egyébként arra van példa.*³⁹⁵

Egy-egy iraton belül egyszer előforduló szavak és kifejezések. Egy bizonyos irat nyelvi, grammatikai vizsgálatánál e szavak szerepének is lehet jelentősége az egész iratra vonatkozóan. Ugyanakkor *ezeket sem lehet felvenni egy hapax legomenon listára, ezek szintén kvázi hapax legomenonok.*

E rövid összesítés rámutat, milyen komplex lehet a hapax legomenonokkal való munka, ha egységes látásmódot szeretnénk kialakítani a tekintetben, hogy egy bizonyos szövegben milyen súlyarányal vessük latba egy-egy egyszer előforduló szó, vagy kifejezés szerepét. Ahogyan az *Anchor Biblical Dictionary* említi: a probléma feldolgozásának egyik módja, ha statisztikai adatokat elemzünk, a másik azonban, ha a *filológia módszereit* használjuk.³⁹⁶ Az újszövetségi exegézis esetében ez azt jelenti, hogy kitekintést kell tenni a nyelvészetben általában használt hapax legomenon fogalmi meghatározásaira is, mivel a filológia alapjait nagyrészt nem a Biblia szövegének vizsgálata képi e tudományban, az csupán része lehet annak.

10.2. A „hapax legomenon” definíciói a nyelvészet tudomány szerint

A nyelvészet tudomány törvényeket alkotott az egyes szövegekben előforduló hapax legomenonok számának meghatározására és megjelenésük okaira, valamint az ebből következő további szempontokra. Ahogyan az eddigiekben törekedtem e tudománnyal való kapcsolat fontosságára rámutatni, úgy ezt szeretném ez esetben is megtenni. Egy rövid kitérőt kívánok tenni a nyelvészet egyes meghatározásainak bemutatása érdekében.

³⁹⁴ D. A. Carson: *i.m.* 27-79.

³⁹⁵ A konkrét példákat a későbbiekben tárgyaljuk, lásd Clinton A. Arnold: *The Colossian Syncretism. The interface between Christianity and Folk Belief at Colossae*. Baker Book House, USA, California, 1995. 276.

³⁹⁶ Lásd a már említett hapax legomenon definíciót az Anchor Lexikonban.

A *Concise Oxford Dictionary*³⁹⁷ ezt a definíciót közli: A hapax legomenon egy *fogalmat jelöl*, amelynek használatára csak egy *rögzített* példa áll rendelkezésünkre. A kifejezés a 17. századból ered, eredeti fordítása alapján „egy bizonyos dolog, amit egyszer mondanak.” A λεγέιν ige passzív participiuma.³⁹⁸

Magyar nyelvterületen rendelkezésre áll olyan kiadvány,³⁹⁹ amely ennél is szűkszavúbban fogalmaz: „Egyetlen *helyen* előforduló *adat*.”

A világirodalmi használatban gyakori, hogy a szó *mondott* formájából (hapax eirémenon) indulnak ki, és az *írott* hapax legomenonokat ezek alapján más kategóriába sorolják.⁴⁰⁰ Osztályozásukat illetően nem tesznek ugyan különbséget, de a fogalom definiálásában megmarad annak egyszer mondott jellege. Ez az ókori irodalmakban található *írott hapax legomenonok* feldolgozásában komoly zavart okozhat, mert *így nem követhetünk semmilyen módszert* jelentésük megfejtéséhez, az összehasonlíthatóság pedig szóba sem jöhet.⁴⁰¹ Nem is beszélve arról, hogy egyes szókatégoriák csoportosítása szerint azokat tekintik a nyelvészek hapax legomenonoknak, *amely szavakat az író maga alkotott*,⁴⁰² így azok pontos jelentésének meghatározása már akkor is zavaros, vagy teljesen lehetetlen, ha csak néhány évtized választ el az irodalmi mű megalkotásától bennünket olvasókat. Ez pedig a hapax legomenonok problematikájának megoldását csaknem ellehetetleníti.

Az *American Heritage Dictionary* meghatározása már bizonyos értelemben a szakkifejezés jelentését korlátozza, vagy behatárolja egy adott szövegegységre vonatkozóan: Egy *szó*, vagy *szóforma (morféma)*, ami egyszer található meg az *adott nyelv rögzített nyelvi korpuszában*.⁴⁰³

³⁹⁷ Gerhard Friedrich (edit.): *The Concise Oxford Dictionary of Current English*. Claredon Press, England, Oxford, 1992.

³⁹⁸ Lásd: *i.m.* 1964- es kiadását, 558.

³⁹⁹ Bakos Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Bp. 2002. 248.

⁴⁰⁰ Ez a teológiai alkalmazásban is ismert: „Egy szó, vagy kifejezés, amit egyszer olvasunk a Biblia iratainak tanulmányozása közben.” Lásd Geoffrey W. Bromiley (edit.): *The International Standard Bible Encyclopedia*. Wm. B. Eerdm. Pub. Co. Grand Rap, USA, Michigan, 1982. (Vol. 2). 613.

⁴⁰¹ Az egyik helyi érdekű szépirodalmi folyóiratban Sztanó László: *A szavak halála* című írásában így fogalmaz: „A túlélők (szavak) azonban alaposan befészkelik magukat a nyelvbe, míg emezek, a költők és a gyerekszajaké csaknem mindig hapax legomenonok, *egyszeri csodák* maradnak: ahogy nincs előzményük, folytatásuk sincsen.” In Praznovszky Mihály (főszerk.): *Tempevölgy*. Nemzeti Kulturális Alap, Balatonfüredi Városi Könyvtár, 2010. június. 7/ Szavak halála.

⁴⁰² Gecsei Sándorné Papp Katalin: *Írói névadás Lázár Ervin műveiben* doktori értekezésében az alábbi kategóriákat különbözteti meg Lázár Ervin műveiben: 1. gyermekek szókincse ihlette szóhasználatból eredő hapax legomenonok. Lásd *i. m.* 27, 2. szókombinációk, vagy önkéntes hangsorok. Lásd *i.m.* 34. 3. halandzsánév, amit érzelmi hatás váltott ki az íróból, így nincs jelentése. Lásd *i.m.* 63. Ezek egyike sem kategorizálható a feldolgozásuk módszertana szerint kizárólagosan annyi állapítható meg e szavakról, hogy az író egyszer használta azokat. In: *i.m.* (PhD ért.) Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola, sine pub. 2009.

⁴⁰³ William Morris (edit.): *The American Heritage Dictionary of The English Language*. American Heritage Publishing Co. Inc. USA, Boston, 1969. 599.

A *Merriam-Webster Szótár*⁴⁰⁴ közlése két területre bontja a meghatározást: 1) Egy kifejezés, vagy szó, ami egyszer jelenik meg *egy bizonyos dokumentumban, vagy korpuszban.*⁴⁰⁵ 2) Ritkán használt szó, amit *verbális* közlésben használtak (hapax eirémenon), és amire egy *rögzített példa* (hapax legomenon) áll rendelkezésünkre.

Ilyen a magyar nyelvhasználatban található példa a Tihanyi Apátság alapító levelében egy bizonyos szó, a *kangrez*,⁴⁰⁶ ami máig ismeretlen jelentésű hapax legomenon. Minden bizonnyal a verbális közlésben a 11. században használatos volt, de számunkra csak *egy rögzített példa* maradt fenn, amelynek jelentésére vonatkozóan csak találgatni lehet.⁴⁰⁷

A *Révai Lexikon*⁴⁰⁸ olyan szavaknak, vagy kifejezéseknek tekinti a hapax legomenonokat amelyek „valamely *klasszikus* írónál fordulnak elő egyszer.” Az *Új Magyar Lexikon*⁴⁰⁹ szerint is olyan szavak, vagy kifejezések, amelyek rendszerint *valamely klasszikus* író műveiben csupán egyszer találhatók meg.

Az *Idegen szavak és kifejezések szótára*⁴¹⁰ kimondottan a *görög irodalmi nyelvterületen* egyszer előforduló kifejezéseként határozza meg. A fent említett egyéb szempontokra egyáltalán nem térnek ki a szerzők, azt sem említik, hogy a latin, vagy bármilyen más egyéb nyelvben is előfordul legalább olyan gyakorisággal, mint a görögben.

Az eddigiek szerint tehát nem lehet egyszerűen annyival beérni, hogy olyan szavakról, kifejezésekről beszélünk, amelyeket *egyszer használatosnak* kellene tekinteni, úgy ahogyan a kifejezés nyers fordítása engedné meg ezt feltételezni. Már az eddig feltártakban is látható, hogy a *beszélt* és az *írott* nyelvben külön-külön értelmezést nyer e szakkifejezés. Mindezeket összevetve azt mondhatjuk, hogy a nyelvészettudományban ismert általános meghatározás szerint a hapax legomenon fogalmi meghatározásait öt típusra bonthatjuk, hasonlóan a *négyféle* teológiai használathoz:

⁴⁰⁴ Noah Webster (edit.): *Webster's New International Dictionary*. G. & C. Merriam Co. USA. (second edit.) 1957.

⁴⁰⁵ Ez a megfogalmazás utal arra, hogy egy rögzített példa nem jelenti azt, hogy a szót a verbális közlésben, ne alkalmazták volna egy bizonyos időben nagyon is általánosan. E meghatározás szemben áll azzal a definícióval, amely azt állítja, hogy a szóban összesen egyszer elhangzott kifejezésre kellene csupán gondolni. Lásd *i.m.* 1136. A szóban alkotott egyszeri kifejezésekre utal: Funk & Wagnalis: *Canadian College Dictionary*. Fitzhenry & Whiteside Limited. Toronto Montreal Winnipeg Vancouver, 1986. 608.

⁴⁰⁶ A hivatkozás alapját képező cikk szerzője a nyelvben a hapax legomenon jelenséget három kategóriába sorolja be: 1. verbális közlés, 2. nyelvtani jelenség, 3. irodalmi meghatározás. Tófalusi István: *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2004. 367.

⁴⁰⁷ E rejtély megoldása ma is talányokat okoz a magyar nyelvet kutatók között. Ehhez lásd Szentgyörgyi Rudolf: A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. In Hoffmann István- Tóth Valéria (szerk.): *Helynévtörténeti tanulmányok 3*. A szerzők magánkiadványa, Debrecen, 2008. 29-53.

⁴⁰⁸ Hapax Legomenon címszó in Révai testvérek (szerk.): *Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája*. (9. kötet). Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest, 1911. 500.

⁴⁰⁹ Berei Andor (szerk.): *Új magyar lexikon*. (3. kötet). Akadémiai Kiadó, Bp. 1962. 204.

⁴¹⁰ Bakos Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 301.

Akár az egész nyelvben egyszer mondott – ez esetben eirémenon, vagy rögzített és ilyen módon újra mondott kifejezés – a „legomenon” szó jelentése alapján. – Ez lehet a nyersfordításból adódó meghatározás.

Egy szerző egy bizonyos dokumentumában egyszer előforduló szó, vagy kifejezés. Ez bizonyos művek esetében vetődik fel, ha egyművű szerzőről beszélünk, vagy egy bizonyos szerzői dokumentumot elemzünk. Pl. Shakespeare egyik művének elemzése, ami közben nem vesszük figyelembe a többi alkotás nyelvkészletét bizonyos okok miatt.

Egy szerzői korpuszban egyszer előforduló szó, vagy kifejezés. Ekkor nagyobb terjedelemben vizsgáljuk meg egy bizonyos szerző műveit, úgy hogy a kortárs nyelvvel kapcsolatosan nem teszünk összehasonlító elemzést, csak az adott szerző műveit vizsgáljuk: szinkronikus értelmezés.

Egy bizonyos kéziratban egyszer előforduló szó, vagy kifejezés. Ebben az esetben egy műnek lehet több kéziratos változata is. Előfordulhat, hogy egy kézirat variánst képez egy másikhoz képest, amely tartalmaz hapax legomenont, így az a szó nem fordul elő másik kéziratforrásban. Ilyen pl. a *kangrez* a Tihanyi Apátság alapító levelében, mivel e szövegből összesen egy darab van, és nincsenek korabeli egyéb nyelvi emlékeink sem.

Egy egész irodalmi alkotásban egyszer előforduló, egyénileg megalkotott kifejezések: ide tartoznak akár az *egy összetett szónál hosszabb frázisok*,⁴¹¹ vagy sajtóságos szóösszetételek, szabályos összetett szavak. Ezek hapax eirémenonok.

Mindezek mellett szembetűnő két megállapítás: 1) a nyelvészek a hapax legomenonokat általában egyszer előforduló *rögzített adatoknak* tekintik,⁴¹² 2) megkülönböztetik a *szóbeli* használatot az *írásban* történő rögzítéshez képest. E determináltság a nyelvi *szemiotika*

⁴¹¹ Az egyszer előforduló frázisokkal itt nem foglalkozom, mivel a disszertáció terjedelmét tekintve nem lenne lehetőség arra, hogy teljes, több szóból álló frázisokat is elemzés alá vonjunk, különösen a Galata-levél esetében. A vizsgálat alapját képezi azonban, hogy 1957-ben C. Brooke-Rose összekapcsolta a hapax legomenon jelentését két másik szakkifejezéssel: a hapax legomenont egy *jelenet* legaprólékosabban kimunkált részének tekinti. Ezért a hapax legomenon lehet dialektus szerinti *forma*, helyreigazítás, *haplográfia*, vagy anakoluthon is. E meghatározás eredetileg Joshua Whatmough-tól a klasszikus irodalomtudomány nyelvész professzorától ered, aki a *Poetic, Scientific & Other Forms of Discourse* című művében (1956) a hapax legomenonokat statisztikus értelemben ritkán előforduló „jelenségeknek” nevezte. Joshua Whatmough a hapax legomenon jelenséget sokkal bővebb kérdéskörként értelmezte, mint egy-egy szó egyszeri előfordulása: *egy hosszabb mondatzszakaszra, vagy akár szövegrészre vonatkozóan mondta*; „előfordulásuk olyan anomália, mint egy jelenet megértése valamely görög drámában.” E meghatározással a hapax legomenonok *képi megjelenésére* utalt, ami azt jelenti, hogy azok szemantikáját tekintve nem csak egyes szavakat értelmezhetünk hapax legomenonoknak, hanem bizonyos *mondatrészeket* is, amelyek írott formában egyszer állnak rendelkezésünkre. A nyelvészek találoán jegyzik meg, hogy az anakoluthon mondatrész is ilyen jelenség lehet. Lásd Stuart Berg Flexner - Leonore Chary Hauck (edit.): *The Random House Dictionary of the English Language*. Random House, USA, New York, (second unabridged edit.) 1983. 89.

⁴¹² Gerhard Friedrich (edit.): *The Concise Oxford Dictionary of Current English*. Clarendon Press, Oxford, 1992. 536. Az itt szereplő kiadvány 1964-es változata szerint: „Egy szó, amire egy rögzített példa áll rendelkezésünkre.” Lásd: *i.m.* 1964- es kiadás, 558.

törvényeiből ered,⁴¹³ ahol a szó írott formában *jel*, a nyelvész feladata pedig, hogy megfejtse; ez a jel mennyire fejezi ki a beszélő által *közvetített* üzenetet, *amikor a közlés szóban elhangzik*. Egy ilyen jel két jellemzőt hordoz: a szó *alapjelentéseit*, amelyeket a *szótárak közölnek* és az ún. *extra lingvisztikus faktort*, amellyel a hapax legomenonok esetében hatványozott mértékben kell foglalkoznunk.

11. A KORTÁRS NYELVÉSZET EGYES VONATKOZÁSAI A HAPAX LEGOMENON ÉRTELMEZÉSÉHEZ

A 20. század kommunikációs kényszere alapjaiban változtatta meg az emberiség nyelvészettudományról alkotott fogalmait, amely az informatika fejlődésével nyert új értelmet. A számítástechnikai eszközök felfedezése egy régi álmot megvalósítását tette lehetővé: a gépi fordítást, ami a keleti és nyugati világban egyidőben jelent meg, közvetlenül a II. Világháború után.⁴¹⁴ Az 1950-es években az egyes nyelveket illetve nyelvtani szabályokat igyekeztek számítógépekbe táplálni és ezzel tesztelni, hogy a nyelvi szabályok és a korábbi modellek működnek-e. Minél több szabályt és nyelvet vizsgáltak meg, annál inkább *szétesett a szabályozott nyelv* fogalma.⁴¹⁵

E jelenség miatt fokozatosan két nyelvészeti irányzat különült el egymástól:⁴¹⁶ az *univerzalista* és a *tipologikus*.⁴¹⁷ Így a szakirodalomban az *univerzalista* irányzatot

⁴¹³ A nyelvi szemiotika meghatározását lásd Hadumod Bussmann: *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, 473.

⁴¹⁴ A gépi fordítás megalkotásának rövid kronológiája a következő: 1955-ben volt az első próbálkozás a Szovjet Unióban, 1956; nyílt disputa a strukturalistákkal, egyben a nyelv szemiotikus vizsgálati irányának elfogadása. 1958, nyelvi konferencia Moszkvában, 1959, Leningrádban újabb konferencia április 15-21 között. 1960; a strukturalista elvek és a matematikai módszerek együttes fejlődésének kezdetei. 1961-1962; a Szovjet Unióban elért eredmények publikálása Cambridge-ben a 9. Nemzetközi Nyelvészeti Konferencián. E folyamat mutatja, hogy a nyelvészet fejlődése nem szükségszerűen kapcsolódik a nyugati gondolkodáshoz. Lásd Robert Abernathy: *Mathematical Linguistics*. In Thomas A. Sebeok (edit.): *Current Trends in Linguistics. Linguistics in Western Europe*. Mouton, The Hague – Paris, 1972. (Vol. 1). 113-114.

⁴¹⁵ A problémát mai napig sem lehetett megoldani: bárki könnyen kipróbálhatja az Internet Google fordítói programját, minél kötöttebb egy nyelv (pl. a német) annál pontatlanabb fordítást lehet géppel készíteni (pl. németről magyarra), annak ellenére, hogy az egyes szabályokat folyamatosan táplálják be a központi nagyteljesítményű számítógépekbe.

⁴¹⁶ A nyelv működési elvének (operatio models) megfejtési módja több úton fejlődött, amelynek alapvetően két irányzata ismert. Az egyik ilyen fejlődési út a gépi fordítás algoritmusainak keresése (machine translation algorithms). Ez az irányú kutatás nem afelé vezetett, hogy szintetikus, vagy nyelvtani struktúrákat találjanak a nyelvben, hanem a meglévőeket próbálták feltárni, megfejteni. Két helyen végeztek kutatásokat: *Cambridge Linguistic Machine Translation Laboratories*-ban és a *Moszkvai Torres Pedagogical Institute of Foreign Languages* központokban. Mindkét helyen egyértelműen a szemantika és a szintaxis változásának okait vizsgálták, de két féleképpen. Mindkét helyen azért tették ezt, mert a fordításnak ebben a típusú kutatásában azzal szembesültek, hogy kevés, ha csak egy jelentéstartományban vizsgálják a szavakat, amelyet objektív jelentésnek nevezhetünk: A jelentés ki kell terjeszteni a szavakon túlmutató tartományokra is. Lásd Ju. D. Apresjan: *Principles and Methods of Contemporary Structural Linguistics*. In Eric P. Hamp (edit.): *Janua Linguarum*. Mouton. The Hague - Paris, 1973. 9-12.

⁴¹⁷ Néhány alkalommal a tipológiát az új nyelvészettudomány egyik elemeként fogom értelmezni, amely a kvantitatív nyelvészettudomány belső összefüggéseiből vezethető le. A fogalom pontos meghatározásával a

determinista, vagy *strukturális* nyelvészetnek nevezik, a *tipologikus* irányzatot pedig *pragmalingvisztikának*.⁴¹⁸ Ez utóbbin belül beszélhetünk *statisztikus*, vagy más néven *kvantitatív* nyelvészeti vizsgálatok módszereiről.⁴¹⁹

A *strukturális* vezéralakja Ferdinand de Saussure a korai és a kortárs nyelvészet szintén két meghatározás szerint osztályozta: *paradigmatikus* és *szintagmatikus*.⁴²⁰ A paradigmikus nyelvészetben (pragmalingvisztika) felértékelődik az asszociatív jelentés vizsgálata⁴²¹ ezért ott 1) *vertikális* (szóbeli közlésben elhangzó) jelentésről kell beszélni, 2) a szintagmatikus nyelvészet pedig *horizontális* (írott formában rögzített), ezért alkalmazkodik a nyelvi skolasztika „merev” szabályaihoz.⁴²² A kortárs nyelvészek pontosan erre a skolasztikusnak nevezett nyelvészeti irányra panaszkodnak a túlszabályozottság miatt, amelybe nem férnek bele olyan elképzelések, mint Stéphane Girard korábban említett mozaikreferenciája és a szöveg jelentését átalakító transzformatív praktikák,⁴²³ vagy akár a Bolyki János által alkalmazott jelentés-összefüggés egyes dimenziói.⁴²⁴

későbbiekben részletesen is foglalkozunk. A teljesség igénye nélkül Lásd Norman A. McQuown: *Applied linguistics in the Seventies*. In Eric P. Hamp (edit.): *i.m.* 61-82.

⁴¹⁸ Jacob L. Mey (edit.): *Pragmalinguistics: theory and practice*. Mouton. The Hague, 1979.

⁴¹⁹ Ju. D. Apresjan: Principles and Methods of Contemporary Structural Linguistics. In *Janua Linguarum*. Mouton. The Hague - Paris, 1973. 122-123. Az ettől eltérő megnevezésekkel csak abban az esetben foglalkozunk, ha azok használata indokolt.

⁴²⁰ 1930 és 1962 között a nyelvészetben a korábbiakkal ellentétben az alkalmazott nyelvészet vizsgálata került előtérbe. Az angol nyelv fejlődésének dinamikus változásaiból adódóan azért született új nyelvészeti paradigma, mert a kommunikációs forradalom hatására többé már nem lehetett a tudomány folytonosságára támaszkodni. Ezért volt paradigmaváltás a nyelv referencialitásának vizsgálata, amely a nyelvi modellek belső szabályaiból indul ki. Ezen irányzat elindítójaként ismerjük Ferdinand de Saussure-t, aki 1962-ben először adott ki olyan nyelvészeti munkát, amelyben határozottan különbséget tesz az írott és a beszélt nyelvek között. Ezt követően, de egészen 1950-től kezdve kb. 1970-ig egy megállíthatatlan fejlődés indult el a nyelvészetben, amit az eddig elmondottak alapján *Sassurian paradoxonnak* neveznek. Lásd Willam Labov: The place of Linguistic Research in American Society. In *Janua Linguarum*. Mouton, The Hague – Paris, 1973. 97-128. Saussurian paradoxon fogalom használata: 98. 1. bek.

⁴²¹ De Saussure asszociatív nyelvészetnek is nevezi.

⁴²² Ju. D. Apresjan: Principles and Methods of Contemporary Structural Linguistics. In *Janua Linguarum*. Mouton. The Hague - Paris, 1973. 34-50.

⁴²³ Stéphane Girard: (Un)originality, hypertextuality and identity in Tiga's 'Sunglasses at Night'. In Sarah Hill – Allan Moore (edit.): *Popular Music Journal*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011. (Vol. 30). No. 1. 105–125.

⁴²⁴ Bolyki János: *Az újszövetségi írásmagyarázat elvei, módszerei és példái*. Kálvin Kiadó, Bp. 1998. 75-81.

11.1. A szocio- és a pszicholingvisztika szemantikára gyakorolt hatása⁴²⁵

A pragmalingvisztikán belül, amely főként a *vertikális* jelentést vizsgálja a *szociolingvisztika* az,⁴²⁶ amellyel többek között foglalkoznunk kell. Ez a nyelveket szociálisan befolyásoló⁴²⁷ terület vizsgálatával foglalkozik,⁴²⁸ amely alapvetően három kutatási struktúrát érint: 1) Elsődleges lingvisztikai kutatásokban azt vizsgálják:⁴²⁹ mikor, miért, vagy milyen szándékkal *beszél* valaki egy nyelvet, hogyan variálja azt, és kinek, vagy kiknek érdekében teszi ezt. E kutatások céljából a nyelveket meghatározó kommunikációs - szociális hálót vizsgálják. 2) Ebben a szociális hálóban milyen szabályai mutathatók ki a nyelvek variálhatóságának, *s nem az állandó, soha nem változó területeket* modellezik, amely az írott szöveg sajátja. 3) Ebből következik egy ún. *ethnocentrikus* vizsgálat,⁴³⁰ amely nem csak a szavak jelentéséből indul ki, hanem az etnográfiai adatokból is, amelyek jellemzői lehetnek a variálható nyelvi területeknek.

Ehhez hasonlóan a *pszicholingvisztika* interdiszciplináris tudomány⁴³¹ négy terület között,⁴³² ahol a nyelv, 1) termék,⁴³³ 2) fogalom⁴³⁴ 3) közlemény, ami 4) kivált valamilyen pszichológiai hatást⁴³⁵ a hallgatóból.⁴³⁶ E kutatások alapjai a 19. század végére vezethetők vissza, de a 20. század elején kerültek be a tudományos nyelvészetbe:⁴³⁷ Heymann Steinthal

⁴²⁵ A szocio- és a pszicholingvisztika pragmalingvisztikán belüli helyét lásd Keith Johnson: *Quantitative Methods in Linguistics*. Blackwell Publishing, USA, Malden, 2008. Psycholinguistics 104-144, valamint: Sociolinguistics 144-182.

⁴²⁶ Hadumod Bussmann: *i. m.* 439-440.

⁴²⁷ A teológiában a diskurzusanalízis módszerein belül, ez a nyelvek szociális funkciójának vizsgálatát jelenti. Lásd Jeffrey T. Reed: Discourse Analysis In Stanley E. Porter (szerk.): *Handbook to Exegesis of The New Testament*. Brill Academic Publisher, Inc. Boston – Leiden. 2002. 192-193.

⁴²⁸ Magyar nyelvterületen kiválóan foglalja össze a szocio- neuro- és a pszicholingvisztika tudományának ismérveit Gósy Mária: Pszicholingvisztika. In *Nyelvtudományi Közlemények*. Egyetemi Könyvtár sorozat, Corvina, Bp. 1999. (2004) 101. 290–320.

⁴²⁹ Ezen a ponton a modern lingvisztika összekapcsolódik a kortárs teológia retorikai criticizmusával. A teológiában ez az irányvonal az 1960-as években indult el a humanista tudományban, amikor angol tanárok kezdték újra felfedezni az ókori retorika szerepét. Ettől kezdve filozófusok, antropológusok, tudománytörténészek egyszerre foglalkoztak ezzel. E kritikai irányzat magába foglalja a formalizmust is, amely ennek egyik gyengéje. Ez utóbbinak előfutára volt Ferdinand De Saussure, Jaques Derida pedig a későbbiekben ennek továbbvivője. Lásd Benyik György: Amerikai Biblia 5. In Bodó Márta (főszerk.): *Keresztény szó*. Verbum Egyesület, 2012/május.

⁴³⁰ Angolul: *ethnomethodological*. Jelentése: „népi kutatómódszertan”, mely azt tanulmányozza, hogy hogyan tulajdonítanak az emberek értelmet mások szavainak és tetteinek a mindennapi élet társas érintkezései során. Egy szavas fordítással nem lehet a jelentést visszaadni. Lehetséges fordítása: „egyes kommunikáló csoportok nyelvhasználatának sajátosságos vonásait vizsgáló nyelvészeti irányzat”. Lásd <http://idegen-szavak.hu/etnometodol%C3%B3gia> 2018.03.12.

⁴³¹ Magyar nyelven elérhető általános ismertetőt találhatunk Pléh Csaba: Pszicholingvisztika, in Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Bp. 2006. 725-753.

⁴³² Hadumod Bussmann: *i. m.* 439-440.

⁴³³ Language production.

⁴³⁴ Language comprehension.

⁴³⁵ Bernáth Árpád – Orosz Magdolna – Radek Tünde – Rácz Gabriella – Tőkei Éva: *Irodalom, irodalomtudomány, irodalmi szövegelemzés*. Bölcsész Konzorcium, Bp. 2006. 58-59.

⁴³⁶ Language acquisition.

⁴³⁷ E meghatározás szerint nem lehet elválasztani az amerikai teológia egyes területeitől a szociolingvisztikát: Észak-Amerikában sokan érdeklődtek az újszövetségi szociokulturális háttér iránt olyan személyek, akik

(1823-1899), Wilhelm Wundt (1832-1920) és Karl Bühler (1879-1963) voltak az előfutárai. Fejlődésnek csak 1953-tól indult el az Indiai Egyetem Nyelvtudományi Intézetéből, ahol egy amerikai és egy magyar származású nyelvész: Charles E. Osgood⁴³⁸ és Sebők Tamás⁴³⁹ kezdték el népszerűsíteni.⁴⁴⁰

Két alapvető struktúrára tagozódott ezek után az irányzat: 1) Továbbra is meglévő nyelvészeti teóriák keretein belül segített végiggondolni első sorban a grammatika újrafogalmazását. Ez a *transzformatív* nyelvtan fogalmát hozta be a gyakorlatba Noam Chomsky nyomán, aki ezt 1960 és 1980 között alkalmazta.⁴⁴¹ 2) Kognitív pszichológia felé orientált irányzat:⁴⁴² ezen belül *még világosabb kapcsolatot sikerült kimutatni a nyelvek individuális szintje és a szöveg megértése között.*⁴⁴³

A pragmlingvisztikai irányzat alapján minden szónak *három jelentése* van, amelyek egyaránt fontosak az interpretációban:⁴⁴⁴

- 1) *A szavak megneveznek dolgokat.* Ez a hapax legomenonok esetében lehet *reciprokjelentés*⁴⁴⁵ is az adott kontextuson belül, ami ilyenkor szótípológia⁴⁴⁶ lévén, antitüposzt képez a kontextuson belül.⁴⁴⁷ Mindemellett azonban meg kell jegyezni,

filológiai megközelítés szerint értelmezték a Bibliát. Ilyen személy volt pl. Abraham J. Malherbe, aki 1983-ban jelenetett meg egy jelentős művet: *Social Aspect of Early Christianity*. Jellemzően a filológiában és a szociológiai kutatásaiban az ősi hellén szövegeket vizsgálja. Lásd Benyk György: *Amerikai Biblia 3*. In Bodó Márta (főszerk.): *Keresztény szó*. Verbum Egyesület, 2012/február.

⁴³⁸Charles E. Osgood: *Focus on Meaning. Explorations in Semantic Space* című művében beszél dimenzionális jelentésspektrumról, amely e két vég között értelmezhető: erős (strong) és enyhe (light) jelentések. Hogy az adott kultúrában mi legyen a szó jelentéstartalmával azt gyakran erős kulturális hatás formálja, amely hat az ember gondolkodására is. In *Janua Linguarum*. Mouton, The Hague - Paris, 1976. (Vol. 1). 37-40.

⁴³⁹ Itt kell megjegyezni, hogy eredeti nevén Thomas Sebeok, magyar származású Amerikában tanult nyelvészről van szó, aki az Indiai Nyelvtudományi Intézet professzoraként dolgozott és publikált jelentős mennyiségben, e témakörben. Szinte minden írását Thomas Sebeok-ként publikálja, de egy-egy hivatkozás erejéig említést tesz magyar származásáról is, illetve nevének magyaros átírását is megadja.

⁴⁴⁰ Hazánkban napjainkban Gósy Mária neves képviselője ennek az irányznak. Lásd Gósy Mária: *Pszicholingvisztika*. Osiris, Bp. 2005.

⁴⁴¹ Phil Scholfield megjegyzi: az 1960-as években a pszicho- és a szociolingvisztika, mint önálló területek „gomba módra” fejlődtek elengedhetetlen részévé válva a pragmlingvisztikai paradigmának. Lásd Phil Scholfield: *Statistics in Linguistic*. In *Annual Review of Anthropology*. UK, 1991/20. 378-379.

⁴⁴² A későbbiekben utalni fogok arra, hogy a képi és nyelvi tipológiák a pszicholingvisztika területéhez tartoznak, a történeti sík pedig a szociolingvisztika tartománya. Részletesen Lásd Norman A. McQuown: *Applied Linguistics in the Seventies*. In Eric P. Hamp (edit.): *Themes in Linguistics: The 1970s. Janua Linguarum*. Mouton, The Hague – Paris. 1973. 61-76. Valamint Willam Labov: *The place of Linguistic Research in American Society*. In Eric P. Hamp (edit.): *Themes in Linguistics: The 1970s. Janua Linguarum*. Mouton, The Hague – Paris, 1973. 97-128, és még: Susan H. Houston: *A Survey of Psycholinguistics*. Mouton, The Hague – Paris, 1972. 11-26.

⁴⁴³ Gósy Mária szerint: A pszicholingvisztika a beszéd közben végbemenő folyamatok megismerésének a tudománya, így azokat a tényezőket vizsgálja, amelyek az emberben végbemennek a beszéd folyamata közben. Lásd Gósy Mária: *i.m.* 16.

⁴⁴⁴ A három alapszemponatot lásd D. Crystal: *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Bp. 1998. 132-142.

⁴⁴⁵ Reciprokjelentés: a szótári „természetes” jelentés teljes ellentéte, amely csak az adott kontextuson belül érvényesíthető.

⁴⁴⁶ A későbbiekben látni fogjuk, hogy ezek troposzok, vagy metonímiák. Itt jónak láttam egyelőre a szótípológia fogalmát meghagyni, ami a tipologikus nyelvészet meghatározására utal.

⁴⁴⁷ A hapax legomenonok reciprokjelentéséről akkor beszélhetünk, ha elengedhetetlen egy új dolog megnevezése, amely *ellentétes jelentésű* lehet annak a szövegben minden rokon értelmű szinonimájához

hogy ha egy szó megnevez valamit, vagy a szöveg kontextusában antitüposzt képez a teljes szöveg tartalmi jelentéséhez viszonyítva, akkor jelentése nem referenciális - vagyis vonatkozik valamire, vagy valakire - hanem *funkcionális*: a jelentést, mint megnevezést determinálja.

- 2) Ebből következik, hogy *a szavak másodlagos szemantikájuk szerint utalnak is dolgokra*, vagyis a jelentésük lehet *referenciális*. Ilyenkor allúziót képezhetnek más szövegekkel, vagy *szövegen kívüli* tényezőkkel indirekt módon. Ez esetben a szövegen belül a *nyelvi deixis jelensége* határozhatja meg a *referenciát*. E jelentés-összefüggés vizsgálata *teljes egészében az asszociatív jelentésmezőbe sorolható*, vagyis vagy a szocio-, vagy a pszicholingvisztika tudományterületeihez tartozik.⁴⁴⁸
- 3) *A szavak fogalmakat vezetnek be*. Egy új fogalom bevezetése a *funkcionális* és nem a referenciális *jelentésmezőbe* tartozik. Ilyenkor lehetnek a szavak terminus technicusok,⁴⁴⁹ amelyek konkretizálják, vagyis egyjelentésűre szűkítik a szótári adatokat, éppen sajátosságos használatuknak köszönhetően.

Az eddigiek közül mindhárom szempontra szükségünk van ahhoz az interpretációhoz, amellyel a *vertikális* jeletésre is támaszkodó megoldást találunk.

képest. Lásd Espaminondas Panas: The Generalized Torquist: Specification and Estimation of a New Vocabulary-Text Size Function. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2001. (Vol. 8). No. 3. 249.

⁴⁴⁸ A pszicholingvisztika több területre osztható. Amellyel foglalkozom, az a tudományos kutatások végeredményéből következik. Egyesek e tudományterületen belül inkább azt vizsgálják, hogy milyen hatások játszódnak le a nyelvet tanuló illetve használó személy pszichológiai dimenzióiban. Ennek ismert egy nagyon speciális területe, a *neurolingvisztika*, amellyel itt nem foglalkozom. Lásd Bánréti Zoltán: Neurolingvisztika. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Bp. 2006. 653-725.

⁴⁴⁹ Roger W. Cowley a héber nyelvben terminus technicusokról beszél, amelyek közül egy esetben hapax legomenont ad meg: a 2Kir 6,25-ből a *הַבְּיָיִם* szót. Megemlíti, hogy más szavakból képezve vált terminus technicussá: a *מִקּוּם* és a *זָבַח* felől indult el és lett egy egészen más szóvá. Tehát egy szó kifejezhet valamit nagyobb pontossággal, ha konkretizált jelentésre mutat. Ez a jelenség alkalmazható minden nyelvben egyaránt. Lásd Roger W. Cowley: Technical Terms in Biblical Hebrew? In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1986. (Vol. 37). No. 2. 21-28.

VI. Tézis:

A PRAGMALINGVISZTIKA ÉS AZ ÚJSZÖVETSÉGI HAPAX LEGOMENONOK INTERPRETÁCIÓJA

Ha csak két meghatározás alapján gondolkodunk az újszövetségi hapax legomenonokról az eddigiek közül, amelyeket 1) *abszolút hapax legomenonoknak* és egyszerűen csak 2) *hapax legomenonoknak* neveztünk, akkor is olyan magas szókinccsel kell dolgoznunk, hogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül e szavak interpretációs jelentőségét: 1697, vagy legalább 663 szó az Újszövetség esetében.⁴⁵⁰ Éppen ezért, feldolgozásukra olyan nyelvészeti - teológiai módszert kell alkalmazni, amely kellő figyelmet fordít a jelentés-összefüggésekre. Erre két lehetőség van: 1) a nyelvészetben belül a pragmalingvisztikai megközelítés, amely biztosítja a módszertani feltételeket és még azon belül 2) a kvantitatív lingvisztika, amely viszonszámokból vezet le jellemzőket a hapax legomenonokra vonatkozóan. Ez utóbbi nem csak statisztikai adatokat vesz alapul, hanem abból általánosan alkalmazható szabályosságokat is levezet a nyelvi sajátosságok tekintetében.

E kettő közül bármelyik módszert alkalmazzuk, 1) a nyelvészet vonatkozásában a szöveg struktúrájából 2) a teológia tekintetében pedig a szöveg textus kritikai jellemzőiből kell kiindulnunk.

12. AZ UNIVERZALISTA NYELVÉSZETI IRÁNYZAT KORLÁTAI

A 20. század második fele előtti nyelvészetet jellemzően univerzalista irányzatnak nevezzük. Elnevezése abból a szabályokhoz mereven ragaszkodó nyelvészeti felfogásból következik, amely mindent uniformizálni akart.⁴⁵¹ E megközelítés szerint a minden nyelvekre alkalmazható szabály egy bizonyos nyelvre is igaz. Cél, hogy hangtani, grammatikai és mondattani szabályokat lehessen minél több nyelvet bevonva egy közös szabályrendszerbe kényszeríteni és így *univerzálítani*. E merev szabályozással azonban a nyelvek tényleges jellemzőit nem lehetett kifejezni: a valóságban egy bizonyos nyelv szabályai sokkal flexibilisebbek, mint ahogyan azt az univerzalisták gondolták különösen a 19. században, amikor a romantika hatása erősítette a nemzeti nyelvek irodalmivá válását.⁴⁵²

⁴⁵⁰ A számadatok nagyobb részletességgel a függelékben található hapax legomenon táblázatban, illetve azok végén végeredmény gyanánt az ott közöltek szerint értendők.

⁴⁵¹ D. Crystal: *i.m.* 15-16.

⁴⁵² 1921-ben Wittgenstein: *Tractus logico-philosophicus* című munkájában szembe fordult az „atomista” túlszabályozott nyelvvel, megállapította, hogy a nyelv csupán a kommunikáció eszköze, nem több. Korábban a nyelvet a „statement of fact” (a tényszerűség egy állapota) teória jellemezte. Wittgenstein volt az egyike azoknak a filozófusoknak, akik először mondták ki: „Nem elég a nyelvi kontextus ismerete, mert beszédünk

Ebből következik, hogy egy nyelv változása *nem* szükségszerűen *nyelvromlás*, ez a nézet csupán hiedelem, amely nem másból vezethető le, mint a nyelvészet módszereinek felvilágosodás kora utáni determináltságából. E felfogás szerint⁴⁵³ a nyelvek egy részét a „holt” vagy a „mesterséges” kategóriákba sorolhatjuk az „élő” nyelvek mellett. Így a holt nyelv az, amelyet ma már senki sem beszél. Ha nincs közösség, amely beszél, megszűnik létezni.⁴⁵⁴

A fentiek rámutatnak, hogy 1) a „holt nyelv”, mint meghatározás *egy filozófiai világnézet képződménye*, 2) az „irodalmi nyelv” képzése pedig mesterséges folyamatként *negatív* előjellel csökkenti ezt a szerepet, amelyből sok félreértés származhat, különösen a bibliai használatban akár a héberrel, akár az újszövetségi görögről legyen szó. Erre éppen a mesterséges nyelvek megalkotásának szándéka a tipikus példa.⁴⁵⁵

Ebből következik, hogy egy nyelv változása *nem* szükségszerűen *nyelvromlás*, változásának erőszakos gátlása pedig nem a konzervativizmussal oldható meg. Széchenyi István: „*Vedd el a nemzet nyelvét és a nemzet megszűnik létezni!*” – kijelentése veretes és hangzatos, de az eddigiek fényében szubjektív megállapítás,⁴⁵⁶ sőt a pragmatika szempontjából a nyelvfejlődésben *visszatartó negatív folyamatot eredményez*.

Az univerzalisták álláspontja szerint a kortárs nyelvet mindig a legrosszabbnak tekintheti minden generáció. Ezért látja megoldásnak a konzervativizmust, amelynek jelszava: vissza a régi nyelvi formákhoz! E szabályozás merev skolasztikát eredményez, amely bezárja a kapukat a széles spektrumú nyelvi kutatások előtt: amiket az univerzalizmus hajlamos *szubjektumoknak* bélyegezni, azok a pragmalingvisztikában *objektív* tényezők lehetnek.⁴⁵⁷

és cselekvésünk kibogozhatatlanul összefügg egymással.” Lásd Nyíri Tamás: *A filozófiai gondolkodás fejlődése*. Szent István Társulat, Bp. 1977. 409.

⁴⁵³ Lásd pl.: Erdődi József: A nyelvek eredete. In Keresztes Tibor (szerk.): *A kultúra világa*. Minerva, Bp. é.n. 19.

⁴⁵⁴ E felfogás szerint a latin a görög és a héber is a holt nyelvek közé tartoznak, habár mesterségesen fenntartotta az egyház és az államigazgatás Európában, de a „nemzeti érzés ébredése” elűzte e nyelveket az irodalmi és a közösségi életből, mivel akadálya volt a nemzeti művelődésnek. Lásd Keresztes: *i.m.* u.o.

⁴⁵⁵ A 17. században Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) volt, aki először próbálkozott mesterséges világnyelv megalkotásával. akkor sikertelenül. Majd a 19. században alkotta meg Lazar Markovics Zamenhof (1859-1917) az eszperantót, amelynek sikere napjainkig kétes: egy nyelvet ugyanis nem lehet „holttá”, vagy „élővé” tenni determinizmussal. S éppen ez jelenti az univerzalista nyelvészeti paradigma gyengéjét. Lásd: Keresztes: *i.m.* u.o.

⁴⁵⁶ Charles E. Osgood szerint gyakran külső hatás lévén erős kulturális nyomás nehezedik egy-egy szó jelentésfaktorára. Ez a gondolkodást meghatározó tényező befolyásolja a választásunkat, hogy a „profán”, „rossz”, vagy „enyhe”, „jó” jelentéstartományon belül hogyan határozzuk meg a kifejezésre jutott végecét. E vonatkozásban létezik egy potenciális és egy aktív faktor a jelentéstartományban. Az *aktív* mindig az, amelyet a kulturális tényezők fényében lehetőségünk van használni, a *potenciális* faktor pedig a teljes jelentéstartalom. A kulturális tényezőben erős szerepe van pl. a politikának is amely a szó aktív faktorát igyekszik szabályozni. Lásd Charles E. Osgood: *i.m.* 37-40.

⁴⁵⁷ Ilyen terület lehet a szemantikában a 1) multi-dimenzionális jelentés, 2) sajtóságos jelentés tartalom, amely kulturális nyomás hatására jön létre, 3) stabilitási faktor, amelytől a szó használója nem tér el, 4) merevségi faktor, amelyet nem lehet átlépni 5) újszerűségi faktor, 6) befogadó faktor. Ezek lényegével bizonyos

Hogy mennyire nehézkesen működik ezzel szemben a már említett konzervativizmus, arra éppen a mai görög nyelv az élő példa, amelynek egyes vetületei segítenek a bibliai Koiné és a Septuaginta nyelve közötti különbség megértésében is. A mai irodalmi görög a közép görög (bizánci) nyelven keresztül a Koinéra vezethető vissza.⁴⁵⁸ A Koiné korától a 19. századig itt is „nyelvromlás” következett be. Ezért 1820-tól kezdve az „antik” görög nyelvet felhasználva a nyelvészek „megtisztították” a jövevény szavaktól az újjörögöt. E régi-új kifejezések azonban nem kerültek be a közhasználatba, hanem inkább az angol, francia nyelvből épültek be műszavak görög betűs átírással. E nyelvújítás azt eredményezte tehát, hogy kialakult egy mesterségesen szabályozott irodalmi görög a Katherevusz (tisza nyelv), amelyet a gyakorlatban senki sem beszél a mai Görögországban.

Az újszövetségi exegézisben ennek jelentőségét ismerte fel Charles Francis Digby Moule,⁴⁵⁹ aki a Koinét már nem a nyelvromlás mintapéldájának tekinti, hanem a nyelvújításban, fentiekben bemutatott folyamat fordítottjának. Az így kialakult Koinét népek közötti *idiómaszinkretizmusnak* nevezi, amelyekben *ethnocentrikus* sajátosságok lelehetők fel, és a helyenkénti feltételek alapján lehet azokat külön-külön vizsgálni. Így helye van az Újszövetségben az egyes idiómák egyéb megfelelői megkeresésének, illetve azok más kifejezésekkel való összehasonlításának is. E népi sajátosságok vizsgálata különösen akkor válik igazán érdekessé, ha azok a Koinében *hapax legomenonok*.

értelemben, a későbbiekben részletesen is foglalkozom. Lásd Charles E. Osgood: Focus on Meaning. Explorations in Semantic Space. In *Janua Linguarum*. Mouton, The Hague – Paris, 1976. (Vol. 1). 37-40.

⁴⁵⁸ A Koiné időszakából ered az újjörög nyelv egyik jellemző sajátossága is: Amikor a görög nyelvű államok hanyatlásával párhuzamosan megnőtt a művelődés nyelvi normateremtő szerepe, kezdetben az atticizmus a klasszikus attikai szerzők nyelvének utánzását tette az írott nyelv normájává, amely így egyre jobban eltávolodott kora élőbeszédétől. A beszélt és írott nyelvnek ez a kettőssége megmaradt a közép- és újkori görög nyelvfejlődés fő jellemzője is, némileg hasonlóan a latin és a népnyelvek nyugat-európai dualizmusához. A különbség abban mutatkozott meg, hogy a török hódoltság idején a görögök perifériára szorultak, így a középkor után sem sikerült az élő nyelvhez közelálló nemzeti nyelvet kialakítaniuk. Így az 1820-as években létrejövő újjörög állam is ennek az írott nyelvnek, némiképp egyszerűsített változatát, az ún. Katherevuszát (tisza nyelv) választotta nemzeti nyelvvé. E nyelv gazdasági és egyéb szempontból megoldást jelentett a görög államnak: ez volt a nyelvújítás kora. Így tehát „megtisztították” a görögöt a jövevényiszavaktól az ógörög felhasználásával: visszakerültek antik kifejezések a mai görög nyelvbe. A későbbi „népnyelvi” nyelvújítás ebből sok mindent kiiktatott, mert nem tudta befogadni az antik nyelvi jelleget. Ez a Dimotikinak nevezett új beszélt nyelvjárás győzedelmeskedett és a mai köznyelvben meghonosodott. Ugyanakkor az idegen jövevényiszavak angolból, franciából visszaépültek a használatba és ma már természetesnek mondhatók. A köznyelv (Dimotiki) és a hivatalos nyelv (Katherevusz) közötti küzdelem a gyakorlatban ma is folyik. Ez az írott, hivatalos és a beszélt informális nyelv küzdelme. Lásd Mohay András: *Újjörög-magyar kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 5-6.

⁴⁵⁹ Nagy Sándor 336-323-ig politikája jeléül vezette be az egységes görög nyelvet birodalmában. A hangsúly azon volt, hogy a klasszikus nyelv kerüljön használatba. Az egyes településeken azonban felváltva dominált az attikai, az ion stb. nyelvjárás. Így a Koiné esetében nem arra kell gondolnunk, hogy a beszédből adódóan nyelvromlás következett be, hanem egyes területeken más-más hatások egymástól eltérő módon játszottak szerepet, illetve érvényesültek. Nagy Sándor homogén nyelvi közeget szeretett volna teremteni, ehelyett azonban egy nyelvi ötvözet jött létre. Lásd C.F.D. Moule: *An Idiom-Book of New Testament Greek*. Cambridge University Press, Cambridge, 1971. v-vi.

12.1. Nyitás a pragmalingvisztikai irányzat felé: a hapax legomenonok *konstruktív szerepe* az interpretációban

Az eddigiekben ismertetett megközelítés lehetőségeit a teológiában mind a mai napig csak kevesen fedezték még fel. Colin J. Hemer kortárs Cambridge-i teológust lehet megemlíteni pozitív példa gyanánt, aki rámutat egy sajtószerű nyelvi jelenségre, amely a hapax legomenonok értelmezéséből adódik.⁴⁶⁰ Írásában feltárta, hogy Lukács az ApCsel-ben hogyan használ egy olyan hapax legomenont, amelyet Pál bizonyosan utazásai során tanult és alkalmazott, majd adott tovább Lukácsnak. Ez az ApCsel 27,12-ben a $\chi\omega\rho\varsigma$. Az itt megjelenő frázisban ($\kappa\alpha\tau\grave{\alpha}$ $\lambda\acute{\iota}\beta\alpha$ $\kappa\alpha\iota$ $\kappa\alpha\tau\grave{\alpha}$ $\chi\omega\rho\upsilon\upsilon$) olyan hajózási terminus technicusokat használ ($\lambda\acute{\iota}\psi$ és $\chi\omega\rho\upsilon\varsigma$), amelyeket csak a tengerészek ismerhettek, ezért váltak hapax legomenonokká az egész Újszövetségben. Frázisban használva a $\lambda\acute{\iota}\psi$ szó ($\lambda\acute{\iota}\beta\alpha$ a szövegben) a déli szélesség 30°-át jelentette, amely Afrikában van, habár több írásmagyarázó inkább Európára gondol.

Egyéb példának meg lehet említeni Stanley Portert,⁴⁶¹ aki azt javasolja, hogy inkább hozzuk kapcsolatba a Koinét a héber és arám nyelvi közeggel semmint az attikai göröggel: a bibliai Koiné nem az ősi görög egyik élő dialektusa. E megállapítást a kortárs teológiában többen is képviselik, a fenti okok miatt.⁴⁶²

Az *univerzalista megközelítés* szerint a nyelvek „változó részei” *jelentéktelenek* azok hatalmas, nem változó területeihez képest. A *pragmatikus megközelítés* szerint a változás *jellegzetes és szembeűnő volta éppen ritkaságának köszönhető*.⁴⁶³ Az univerzalisták ezeket a változásokat akarják féken tartani azzal a tényezővel, hogy a ritkaság ellensúlyozható, rendhagyó, ezért kevésbé fontos. A rendhagyók nyelvi emlékek, amelyek azért maradtak meg egy adott nyelvben, hogy jelezzék *honnán, merre halad a változás*.

E szabályzásból következik, hogy az univerzalisták szerint a hapax legomenonok „rendhagyók”, vagyis az elhanyagolható területhez sorolhatók. E meghatározás az okozója, amiért a teológia *figyelmen kívül hagyta sokáig* e szavak interpretációs jelentőségét. Sajnos ebből következik a szemantika fogalmának jelentős mértékű behatárolása is, amely csak a

⁴⁶⁰ Colin J. Hemer: First Person Narrative in Acts 27-28. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1985. (Vol. 36). No. 4. 79-109.

⁴⁶¹ Stanley E. Porter: The Greek Language of the New Testament. In Stanley E. Porter (edit.): *Handbook to Exegesis of the New Testament*. Brill Academic Publishers, Inc. Boston – Leiden, 2000. 99-131.

⁴⁶² Porterén kívül meg lehet említeni még George Milligant (1860–1934), Charles Torreyt (1863–1956) is. Milligan a papirusztöredékek jelentőségével foglalkozott, azokból mutatott ki grammatikai sajtószerűségeket. Egyben rámutat arra is, hogy nem csak a szavak, de egyes nyelvtani alakok, pl. a jelen idő használata is a sémi nyelvek befolyására megváltozott a Koinéban. Torrey szerint az evangéliumokat, az ApCsel első felét és a Jelenések könyvét arám nyelven írták, később fordították le görögre, de megmaradt nagyon sok arám nyelvi sajtószerűség ezekben. Jézus beszédeit szerinte valakik arámból fordították le a későbbiekben. E személyek munkássága rámutat e nyelvi jelenségre. In Stanley E. Porter: *The Greek Language of the New Testament*. In Stanley E. Porter (edit.): *i.m.*

⁴⁶³ D. Crystal: *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Bp. 1998. 15-16.

horizontális, vagyis az írásbeliséghez köthető szempontokat veszi figyelembe, vagyis a modern kutatások szerint a jelentésmezőnek mindössze 1/3-át vizsgálja.⁴⁶⁴

13. A PRAGMALINGVISZTIKA ELŐNYEI A KOINÉ NYELV VIZSGÁLATÁBAN

Az eddigiek alapján a pragmalingvisztikai megközelítés lehet az, amelyen belül részletesebben is vizsgálandó tudunk. Ezen belül ismert egy szakterület, amelyet kvantitatív⁴⁶⁵ nyelvészetnek nevezünk.⁴⁶⁶ Ez viszonylag új irányzatnak mondható, az 1950-es évek óta használatos,⁴⁶⁷ a teológiában napjainkban kezdik felfedezni és alkalmazni. E tudományterület sajtósági problémák feldolgozására hivatott, amelyek közül egyik éppen *a hapax legomenonok számának meghatározása és az előfordulásukra vonatkozó törvények alkalmazása*, amely azonban lényegesen többet jelent, mint egyszerűen a számok egymáshoz való viszonyát.⁴⁶⁸

Minden teológus ismeri azt az exegetikai elvet, hogy ha egy szó előfordulása gyakori, akkor az egyes íráshelyek szöveggörnyezetét egymással összehasonlítva, illetve a kortárs, Biblián kívüli források bevonásával határozzuk meg a szó pontosabb jelentését. Ezt nevezzük *szinkronikus* magyarázati elvnek. Innen ered, hogy ha egy szó gyakran fordul elő, akkor azt teológiai szempontból hangsúlyosnak véljük. Általában minél gyakrabban fordul elő valami, annál meghatározóbbnak tartjuk jelentését.⁴⁶⁹ E szempontból megfigyeltem a teológusok számára jól ismert ún. *Kittel Lexikon* sorozat⁴⁷⁰ logikáját is: a hapax legomenonok kb. 2/3-át egyáltalán nem közli, nem lévén szinkronikus és diakronikus vizsgálati lehetőség, a többinél pedig nem egy esetben semmivel sem ad több információt, mint más kiadványok,

⁴⁶⁴ A három alapszempontot lásd a korábbiakban, illetve D. Crystal: *i.m.* 132-142.

⁴⁶⁵ Esetenként „statisztikus nyelvészetnek” is nevezik, ezt a formát azonban nem vettem át. Lásd Bernard Quemda: *Lexicology and Lexicography*. In Thomas A. Sebeok (edit.): *Current Trends in Linguistics. Linguistics in Western Europe*. Mouton, The Hague – Paris, 1972. (Vol. 9). 402-442.

⁴⁶⁶ A kvantitatív lingvisztika egy irányzata a pragmalingvisztikának. Ehhez lásd Bárházi Eszter: A szerkezeti egységek kontextusmeghatározó szerepe panaszlevelek gépi feldolgozásban. In Várad Tamás (szerk.): *IV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*. (Konferencia-kötet) MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 2010. 6-8.

⁴⁶⁷ A tudományág ma már széles körben elterjedtnek mondható, önálló szaklap is viseli a címét: *Jurnal of Quantitativ Linguistic*. Routledge Taylor & Francis Group. Bővebben lásd az irodalomjegyzékben és az egyes lábjegyzetekben feltüntetett adatokat.

⁴⁶⁸ A kvantitatív nyelvészeti vizsgálat eredményeit a pragmalingvisztika egyes ágai alkalmazzák, mint pl. a pszicho- és a szociolingvisztika. A hapax legomenonok által kifejezett nyelvi terület ugyanis rámutathat érzelmi tényezőkre is, pl. 1) kiválthat a hallgatóból valamilyen hatást. Az is lehetséges azonban, hogy egy speciális nyelvi közegehez tartozó szavak 2) hapax legomenonok, amelyek egy irat célcsoportjának a sajtósági kifejezései. Lásd R. Harald Baayen és Antoinette Renouf: *Productive Lexical Innovations in an English Newspaper*. In *Linguistic Society of America, USA, JSTOR Date Base*, 1996. 78, 2. bek.

⁴⁶⁹ Lásd erre vonatkozóan: Jacques B. Doughan: *Genesis. The Seventh-day Adventist International Commentary*. (Vol. 1). Pacific Press & Review and Herald. USA, Michigan, 2016. 11. „Keyword” - címszónál

⁴⁷⁰ Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA. Grand Rapids, Michigan, 1967. (Vol. 1-9).

többnyire csak annyi pluszt ad, amit a *diakronikus* módszer adhat. Ez pedig aligha elegendő, ha az adott szöveg komplexitását vesszük alapul.⁴⁷¹

A fenti prognózis a Biblia exegézisét több ponton is érintette, amelyre a *kvantitatív* adatokból könnyen következtethetünk. Az Ószövetség héber nyelve nagyon gazdag, mintegy 8000-9000 szónyi szókincsből áll.⁴⁷² A Septuaginta jól tükrözi e magas szókincs jelenlétét a fordításban 12 772 szót használ, amelynek 35%-a hapax legomenon; mintegy 4400 szó.⁴⁷³ E számadatokból a héber szavak széles szemantikájára vonatkozóan vonhatunk le következtetéseket. Ehhez képest az Újszövetség szókincse lényegesen kevesebb, mindössze 5770 szó.⁴⁷⁴ Ha csak ennyi számadatot veszünk figyelembe, a szókincsszűkülésből nem tudunk kielégítő következtetéseket levonni a nyelvromlás megállapítására nézve, ahogyan az univerzalista nyelvészeti irányzat képviselői teszik ezt.

A Septuaginta és az Újszövetség keletkezése közötti időintervallum, a hozzávetőlegesen 300 év azt eredményezte, hogy habár a Septuaginta széles körben elterjedt olvasmány lett, a gyakorlatban a Koiné nem tudta befogadni annak gazdag szókincsét, amely az alexandriai művelt görögök nyelvhasználatát tükrözi. Ma már tudjuk, hogy hiba, ha úgy a Septuaginta, mint a Koiné esetében egyaránt az attikai görög képzi a kizárólagos összehasonlítási alapot, mint a leginkább kvalifikált nyelv,⁴⁷⁵ ugyanis e jelenséghez ennyi összehasonlítási alap kevés.

⁴⁷¹ Christophe Rico az újszövetségi Koinét a komplexitás révén több vizsgálati „kontestusra” osztja: 1) Tér-idő kontextus, 2) lingvisztikus kontextus, 3) szavak sorrendjének vizsgálata a mondatokban, 4) prepozíciók szerepe, 5) verbális aspektus és az igeidők viszony. Ez a vizsgálat a hagyományos szintaxis és szintagmatika fogalma alapján nem járható út. A „lingvisztikus kontextus” aspektusában megjegyzi; kevés a fordítás egy nyelvről a másikra. Nem a szöveg megértésével van problémája a fordítónak, hanem azzal, hogy nem tudja elképzelni a hangzó szöveg eredetiben mit jelentett. Így fordítók konfrontálódnak egy olyan nyelvvel, amelyet soha sem *hallottak* eredetiben. E kijelentéssel a szöveg „látvány dominanciája” (W. Ong) helyett a hallás dominancia felé fordítja a figyelmünket, amely a pragmalingvisztika világa. Lásd Christophe Rico: *New Testament Greek*. In David E. Aune (edit.): *The Blackwell Companion to The New Testament*. Wiley-Blackwell, USA, Malden, 2010. 61-76.

⁴⁷² A hapax legomenonok száma az Ószövetségben 1300, a kétszer megjelenő szavak száma 500 és a teljes szókincs 8000 szó körül. Lásd Grant R. Osborne: *The Hermeneutical Spiral*. USA, 2006. 87. Ez az összehasonlítás tükrözi, hogy mennyire nincs egységes rendszer az Ószövetség esetében sem a hapax legomenon probléma végső feldolgozására.

⁴⁷³ Az adatokhoz tartozó számításokat lásd a függelék I. és II. táblázataiban. Itt kell megjegyezni, hogy a Septuaginta esetében a számítás alapját képezik az apokrif könyvek is. Ezek növelik a szókincset, sőt a hapax legomenonok számát is, ugyanakkor nem befolyásolják a szókincs és a hapax legomenonok egymáshoz viszonyított számárányát.

⁴⁷⁴ Ez az adat a függelék II. táblázatában található az ott felsorakoztatott érvek szerint, amelyeket a táblázat előtt írottakban találhatunk meg.

⁴⁷⁵ E problémára mutat rá Stanley Porter is: Korábban a Koinét a halászkok és a prostituáltak nyelveként kezelték, amely feltételezés ma már az attikai nyelvhez képest sem állja meg a helyét. Lásd Stanley Porter: *The Greek Language of The New Testament*. In Stanley Porter (edit.): *i.m.* 99-131.

13.1. A kvantitatív lingvisztika és a koiné dialektus

A kvantitatív lingvisztika az 1950-es években kezdett kialakulni, mint önálló tudományág a nyelvészetben belül, amelynek alapvetően két oka volt.⁴⁷⁶ Egyfelől a számítástechnika fejlődése lehetővé tette, hogy a korábbi nyelvészeti univezálékat egyre több nyelvi modellen ellenőrizzék le, másfelől a világnyelv jelenség a gyakorlatban is megváltoztatta a nyelvészek véleményét.⁴⁷⁷ Az angol nyelv a tömegkommunikáció és a demográfiai robbanás miatt 1950-től dinamikus fejlődésnek indult,⁴⁷⁸ amelynek három arculata vált megfigyelhetővé:⁴⁷⁹ 1) Minél többen kezdték el beszélni, annál több *egyedi nyelvjárás* alakult ki, 2) minden pozitív fejlődés ellenére a grammatikában és a szókészletben egyaránt *szegényedés* következett be, 3) ennek ellenére a nyelv nem a kihalás, hanem egy *kiegyensúlyozott mérték felé halad* mind a mai napig.

A fentiek megindították e jelenség vizsgálatát és más nyelvi modelleket generáltak, amelyek a *számszerűség* és a *logika* törvényein alapulnak és az azzal kapcsolatba hozható kommunikációs szerepet vizsgálják.⁴⁸⁰ Ez a kvantitatív lingvisztika lényege, amely így egyértelmű, hogy miért része a pragmalingvisztikának.

Összehasonlításképp egy nyelvészeti szempontból fontos megjegyzés kétféle értékelése, az univerzalista és a pragmatikus irányzat alapján: Henry Alford (1810-1871) Canterbury érsek,

⁴⁷⁶ A kvantitatív lingvisztika része a pragmatikus nyelvi megközelítésnek. A pontos meghatározáshoz lásd *Fundamentals of Quantitative Analysis*. In Keith Johnson: *Quantitative Methods in Linguistics*. Blackwell Publishing, USA, Malden, 2008. 1-34.

⁴⁷⁷ Az 1800-as évek végén még mindenki informálisan tanult nyelvet családi közegben. A hivatalos nyelvtani formák elsajátítása csak egy szűk privilégium kiváltsága volt, akik a felsőbb oktatásban (közép és felsőfok) vehettek részt. Ekkor még nem csak egy, hanem akár két, vagy három nyelvet is megtanulhattak családi környezetben nagyon sokan. *A nyelv így nem cél, hanem eszköz volt*. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a szociális mobilitás sokak számára elérhető volt; regionálisan, szociálisan, professzionálisan úgy, mint ami anyanyelvi jelenség. A magasan fejlett társadalmakban, az 1970-es években már a tanult nyelvek számát az etnikai hovatartozás, vagy a szociális rétegződés is behatárolta, nem úgy, mint 100 évvel korábban. Ez a behatároltság azonban nem nyelvi, vagyis kommunikációs beszűkülést eredményezett, hanem fordítva; a kommunikáció exponenciális növekedését. Megfigyelték, hogy a csoportok egymás közötti (inter-group) és a népcsoportok közötti (inter-ethnic) kommunikációs csatornák bővültek. Lásd Norman A. McQuown: *Applied Linguistics in the Seventies*. In Eric P. Hamp (edit.): *Themes in Linguistics: The 1970s. Janua Linguarum*. Mouton, The Hague – Paris, 1973. 61-76.

⁴⁷⁸ Itt kell megjegyezni, hogy jelenleg a gépi fordítás és szófaj meghatározás adott esetben nagyon nehézkesnek tűnhet, de hihetetlen gyorsasággal fejlődik is ugyanakkor. Az a finom, minden szempontra kiterjedő számítástechnikai eljárás (soft computing) amelyet egyre pontosabbá tesznek, mindössze kb. 20 éve létezik. E módszer tehát még fejlesztés alatt áll. Lásd Rudolf Seising: *What is Soft Computing? – Bridging Gaps for 21st Century Science!* In *International Journal of Computational Intelligence Systems*. Taylor & Francis, England – Wales, 2012. (Vol. 12). 160-175.

⁴⁷⁹ D. Crystal: *i.m.* 111-113.

⁴⁸⁰ A kvantitatív lingvisztika tárgya, hogy feltérképezze a nyelvek 1) morfológiai jellemzőit, 2) a szintaxisra jellemző statisztikus adatokat, 3) a szemantika statisztikus jellemzőit, 4) a stílusra jellemző fordulatokat. E jellemző tulajdonságok mellett, ami még marad az adott szövegegységben belül, azokat ritkaságoknak, és a nyelv sajátosságos tipológiáinak tekintik. Ezekre a tipológiákra, mint jellemzőkre dolgoztak ki a nyelvészek törvényeket, amelyekből a közlésre vonatkozó jellegzetesség vonható le. Lásd Marie Têšitelová: *Quantitative Linguistics. Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe*. John Benjamins Publishing Company, Prague, 1992. (Vol. 37). 13-14.

publicista és teológus, *A Királynő nyelve* című művében 1864-ben, a kortársakat aggasztó nyelvhasználati kérdéseket sorol fel; beszámol arról, hogy az angol nyelv romlik, ezért ezt ajánlja: „*Őrizzük meg Shakespeare nyelvét!*” Ezt az univerzalisták komolyan vették a kor irodalmi nyelve tekintetében.⁴⁸¹ Mivel szabályokat lehetett rá alkalmazni, objektív szempontból mintává vált. A mai pragmatikus nyelvészek véleménye szerint azonban *Shakespeare erősen vulgárisan hangzó nyelven írt* a maga korában, amely ma már az irodalmi nyelvben nem alkalmazható. A vulgáris jelleg azonban nem nyelvtani szabályokból, hanem a mondatok, vagy szavak *szubjektív szemantikájából vezethető le.*⁴⁸²

E felfogás megváltoztatta a Koiné vizsgálatához való hozzáállást is, hiszen a folyamat fordítva is igaz: amit korábban profán nyelvnek tartottak az nem bizonyos, hogy kifejezőképességében szegényesebb lett volna a maga idejében:⁴⁸³ *A Koinét lehet egyszerűen nyelvi tipológiának*⁴⁸⁴ tekinteni,⁴⁸⁵ amely azt jelenti, hogy az Újszövetség írásának 1) könyvenként, 2) szerzőnként és 3) földrajzi tájegységenként egyes nyelvi „lenyomataival” találkozunk. Ilyen megközelítésben a nyelv *struktúra*, hatása semleges, nem lehet sem nyelvromlásnak, sem pedig profánnak, vagy szakrálisnak nevezni, kizárólagosan a nyelvtani és a helyesírási szabályok esetleges változásai alapján. Sokkal fontosabb az, hogy az egyes nyelvi jelenségek előfordulási *arányai* egymáshoz képest milyen kommunikációs értékkel bírnak az adott nyelvi korpuszon belül. Ez a nyelvészeti paradigma a Septuaginta és az Újszövetség nyelve közötti különbséget is más megvilágításba helyezi.

Igaz ugyan, hogy az Újszövetség szókincese lényegesen kevesebb, mint a Septuagintáé, csak 5770 szó, de ehhez viszonyítva a hapax legomenonok aránya nem sokkal kevesebb: 1697, amely a teljes szókincsre vonatkozóan 30%. Ez a Septuaginta saját szókincsén belül 35%, így csak 5%-os különbségről beszélhetünk a két nyelvi korpuszt illetően. A kvantitatív jellemzők egyike⁴⁸⁶ alapján tehát nem kell nyelvromlásról beszélnünk a Koinét illetően, mert a két vizsgált nyelvi egységen belül a két aránypár kvantitatív tényezői nagy hasonlóságot

⁴⁸¹ A nyelvészet két iránya ekkor is ismert volt, de az akkori felosztás tudományos és profán nyelvészetről beszélt. Az iskolai nyelvészet volt a standard (tudományos) és a használt nyelv a profán. Ezt a megkülönböztetést lásd Norman A. McQuown: *Applied linguistics in the Seventies*. In: *i.m.* 61-82.

⁴⁸² D. Crystal: *i.m.* 15-16. o.

⁴⁸³ Stefan Ullmann: *Semantics*. In Thomas A. Sebeok (edit.): *i.m.* 369-972.

⁴⁸⁴ Norman A. McQuown így definiálja: a tipologikus nyelvészet fogalma a kvantitatív nyelvészetből vezethető le. Az 1970-es években keletkezett, amikor a gépi fordítás minél pontosabb megvalósításának lehetőségét keresték. Norman A. McQuown: *i.m.* u.o.

⁴⁸⁵ Nyelvi tipológia fogalma más meghatározás szerint: A kortárs nyelvészetben A. W. von Schlegel óta (1818) szintetikus nyelvről beszélünk, melyre jellemző vonás a „nyelvek összeforrása” az *agglutináció*. Ez azt jelenti, hogy a lexikalizált morféimákban azonos affixumok azonos dolgokat jelentenek (pl. a particium egy másik nyelvben is particium lesz). Amely esetben ez a feltétel (az agglutináció) valóban megvalósul, akkor nyelvi tipológiáról beszélhetünk. Mivel azonban ez csak egyes esetekben mondható el, a szó jelentését nem lehet szótári alak szerint meghatározni, hanem több tényező is szükséges a végleges jelentés feltárásához. A nyelvi tipológiának erre a sajátására Haaran 1976-ban mutatott rá, előfutára Greenberg volt 1963-ban. Lásd Hadumod Bussmann: *i.m.* 1996. 267.

⁴⁸⁶ A jellemzők két végpont között mozognak: Az egyszer előforduló szavak és a leggyakrabban előforduló közötti kommunikációs kapcsolatot vizsgálják. Ennek szabályait lásd a következőkben.

mutatnak. A mindössze 5%-os különbség elhanyagolható, illetve okaira könnyen lehetséges magyarázatot találni.⁴⁸⁷

13.2. A nyelvi redundancia elmélete: a dialektusok konstruktív kezelése

Természetesen a kvantitatív vizsgálatnak is vannak szabályai, de ezek a szabályok inkább a logika törvényeiből következnek.⁴⁸⁸

Arra a problémára, pl. hogy az egyes nyelvekben, esetünkben a Septuaginta és az Újszövetség nyelvének, egymáshoz való viszonyítása esetében eltérések mutatkoznak a szókincsben, a *redundancia elméletet*⁴⁸⁹ alkalmazhatjuk.

A redundancia elmélet szerint az írás, vagy a beszéd közben használt szavak egy része *tudatos* (visszatérő, vagyis redundáns), a másik jelentős része pedig *szabadon variálható*.⁴⁹⁰ E két rész egymáshoz való viszonya nem befolyásolja a kommunikáció sikerét.

E két jellemző egymáshoz képest *százalékos arányban* fejezhető ki, ami kvantitatív tényező. Két szerző között képzettségük, földrajzi elhelyezkedésük és koruk függvényében ebben az arányosságban eltérés mutatkozhat. Tehát ha a Septuaginta szókészletének 35%-a az Újszövetségnek pedig 30%-a hapax legomenon, az nem szövegromlás, hanem *5%-os redundancia változás*, ami a két irat közötti időintervallum, földrajzi adottságok és az írók képzettsége esetleg a hallgatói csoport mibenléte miatti különbségekből adódik.

A korábbiakhoz viszonyítási alapként az angol nyelv 1950-es évekbeli állapotára nézve⁴⁹¹ a kutatók megállapították, hogy a beszédben a redundáns és az eltérő szókincs használata 50-

⁴⁸⁷ A számítások végzése közben összességében arra lettem figyelmes, hogy az apokrifekben, de különösen is az 1-4Makkabeusok könyvében sokkal több hapax legomenon fordul elő. Ez a teljes Septuaginta szókincsének arányát 4%-kal megnöveli, viszont ha az 1-4Makkabeusok könyvét egy szerzői korpusznak tekintjük, érdemes elvégezni a számításokat, hogy ott is 30-35% között van-e a hapax legomenonok száma a teljes szókincshez viszonyítva. Zipf 1. törvényéből kiindulva ennek így kell lenni. Ez a vizsgálat nem képezte kutatásaim területét, de mint érdekes megfigyelés a jövőben elindíthat egy újabb kutatást.

⁴⁸⁸ Erre a kétféle szabályozásra mutat rá Ferdinand de Saussure. Szerinte az egyik horizontális a másik vertikális síkon vizsgálja a nyelvi szabályokat, ezért nevezi két különböző paradigmának azokat. Lásd Ju. D. Apresjan: Principles and Methods of Contemporary Structural Linguistics. In *Janua Linguarum*. Mouton. The Hague – Paris, 1973. 34-50.

⁴⁸⁹ A redundancia elmélet Warren Weavertől ered, akinek kommunikációs elméletével részletesen is foglalkozom, mivel egy nagyon fontos szabályt alkotott a hapax legomenonok szövegbéli szerepét illetően. A redundanciával kapcsolatosan itt feltárt példát és tudnivalókat lásd Claude E. Shannon – Warren Weaver: *A kommunikáció matematikai elmélete az információelmélet születése és távlatai*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Bp. 1986. 24-25.

⁴⁹⁰ A nyelvészek e jellemzők szerint a stílus fogalmát pl. a következőképpen értelmezik: Egy szerző nem befolyásolhatja a szöveg „kötelező” részét. Ezért a stílus azt jelenti, hogy kb. 50%-ban rendelkezésre álló szabadon variálható területen belül milyen nyelvi eszközökkel él az író. Lásd D. Crystal: *i.m.* 91.

⁴⁹¹ A redundancia változó tényező lehet egy bizonyos határon belül. Claude E. Shannon kiszámította, hogy ha az angol nyelv esetében 20% lenne csak a szabad választás lehetősége a szavak kombinálásában, akkor

50%-os arányban állhatnak egymással. A beszéd és az írás esetében is 50%-ban van szabadságunk arra, hogy milyen szókinccsel kommunikálunk, 50%-ban pedig kötnek bennünket nyelvi tényezők, amelyek *megszegése* a szöveg *hiperkarakterét*⁴⁹² érinti, és *kommunikációs többletet eredményez*, tehát *pozitívum*. Ha tehát két különböző nyelvjárást hasonlítunk össze egymással, azt figyelhetjük meg, hogy ha bizonyos szavakat gyakrabban használnak az egyikben, mint a másikban, akkor ez abba az 50%-os szabad zónába sorolható, amely miatt *nem kell a két nyelvjárást egymáshoz képest szövegromlásnak nevezni*.

A kvantitatív módszer legfontosabb erénye, amely a hapax legomenon kutatás szempontjából *elengedhetetlen*, hogy egy-egy szó, vagy kifejezés szemantikai tartományát a korábban említett pragmatikus értelmezés szerint vizsgálhatjuk, amelynek így három vetülete is lehetséges egyszerre:⁴⁹³

- 1) Eredeti jelentés, amely *felől* tart a szemantikai mező valamely *hiperkarakter* irányába: ez az alap- és a szövegbéli referenciális jelentés viszonya.
- 2) Multidimenzionális jelentés: a szent - profán és a közönséges - még elfogadott jelentések közötti széles skála, ami mindenképpen a szótárak közlésein *túlmutató hiperkarakter*, ezért nevezhető kommunikációs többletnek.
- 3) Kiegészítő faktorok, amelyek a lehetőségek szerint módosító szerepet tölthetnek be a teljes szemantikai mező vonatkozásában. Ilyenek pl. a szó *stabilitási faktora*, amely jelentését illetően soha nem változik, a *merevségi faktor*, amelyen túl nem lehet a szemantika határait feszíteni, az *újdonsági faktor*, ha egy szó egyszer hangzik el, *fogékonysági faktor*, amely a hallgató befogadóképességének határaitra vonatkozik.⁴⁹⁴

A nyelvészettudomány szerint ezek *nem szubjektív* szempontok, hanem a nyelvek *pragmatikus* funkciójából eredő *természetes faktorok*, amelyek a szocio- és

lehetetlen lenne keresztretjvényt készíteni. Az 50-50%-os arány arra mutat, hogy nagyobb variálhatóság esetében nem kell nyelvromlásról beszélni. Lásd Claude E. Shannon – Warren Weaver: *i.m.* 24-25.

⁴⁹² A redundancia és a hiperkarakter képzés pontos nyelvészetben alkalmazott használata: E fogalmaknak kétféle használata ismert: 1) a fonológiában; a redundanciát nem ritkán a distinktivitás (distinctiveness) kifejezés ellentétjeként alkalmazzák. 2) Az információ alapú nyelvészetben; egy összefüggés kifejezésére szolgál, ami rámutat a statisztikai szempontból előfordulásukat tekintve nélkülözhetetlen szavak arányára. Ez az a szám, ami azt fejezi ki, hogy az információátadása szempontjából mennyi az a minimumfaktor ahhoz, hogy a kommunikáció létrejöhessen. Ezen belül pedig distinktivitásnak, vagy distinkatív jellemzőnek a két szöveg közötti *különbözőségre alapuló vizsgálatot* nevezzük, amelynek egyik kifejező tényezője lehet a *hiperkarakter*: Jakobson és Halle 1956-ban kimutatta, hogy a szövegkülönbözőség 12 jellemző alapján térképezhető fel, bárhol, bármely nyelvet vizsgáljuk a világban. Az elmélet alapja, hogy pszichológiai és fizikai szempontból a világon minden ember egyforma. Lásd Hadumod Bussmann: *i.m.* 134; 399-400.

⁴⁹³ Evaluation meaning. Lásd Charles E. Osgood: Focus on Meaning. Explorations in Semantic Space. In: *i.m.* 37-40.

⁴⁹⁴ Additional factors: stability (stabilitási) factor, tauthness (merevségi) factor, novelty (újdonsági) factor, receptivity (befogadási) factor. Lásd: *u.o.* 37-40.

pszicholingvisztikai kutatások területei.⁴⁹⁵ E tudományok rámutatnak olyan vetületekre is,⁴⁹⁶ amelyek a kommunikációban fontos dimenziók, egy-egy szó jelentésének meghatározásában pedig elengedhetetlenek, és amelyeket a szinkronikus és a diakronikus módszerekkel már nem lehet feltárni. Így ezek esetében inkább a kvantitatív jellemzők alapján lehetséges egyes *kiegészítő faktorokra* rámutatni.⁴⁹⁷

13.3. A kvantitatív nyelvészeti vizsgálat jellemzői a Koinéhez

A fentiekben megnevezett kvantitatív nyelvészeti vizsgálatnak három alapvető jellemzője ismeretes,⁴⁹⁸ amelyek éppen olyan fontosak, mint a hiperkarakterek és az alapjelenltés viszonya.

Először, a vizsgálat *korpusz alapú*,⁴⁹⁹ tehát az „eredeti” és a multi-dimenzionális jelentéseket egy bizonyos szövegegységen belül vizsgálhatjuk.⁵⁰⁰ Ez a megközelítés a strukturalisták egyik nagy felfedezése.⁵⁰¹

Másodszor, e korpusz alapú vizsgálat nyelvészeti törvényeken, illetve szabályokon⁵⁰² alapul. A vizsgálat természetéből adódik, hogy valószínűségi számmutatókra épül, amelyek *mindig*

⁴⁹⁵ Magyar nyelvű szakirodalomként lásd Pléh Csaba: Pszicholingvisztika. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Bp. 2006. 725-753.

⁴⁹⁶ Charles E. Osgood: *i.m.* Már a bevezetőben megjegyzi, hogy az ún. pszicholingvisztika tudományát műveli. Ez kifejezi, hogy nem a szótári jelentést tartja egyedülnek. A *Focus on Meaning* cím is ezt sugallja. Ezt az irányzatot többféle megnyilvánulás is jellemzi: Ethnocentrizmus, antropocentrizmus, ami nem más, mint a kultúrák közötti vizsgálat, hogy egy-egy szó, vagy kifejezés pontosan miért változik meg azt adott kultúrában (Cross-cultural universals of Affective Meaning-nek nevezi a cikk szerzője). A negyedik fejezetben a szemantikai interakciós technikákkal foglalkozik, amelyekről a későbbiekben nagyobb részletességgel is kell majd szót ejteni.

⁴⁹⁷ Phil Scholfield a pszicho- és szociolingvisztika területén a kvantitatív vizsgálatot „faktoranalízisnek” nevezi. Egy vizsgált szövegben pl. kimutatható, hogy nők, férfiak, vagy gyermekek beszédének lenyomatáról van-e szó az írott dokumentumban az alapján, hogy az egyes csoportokra jellemző szavak statisztikus aránya milyen mértékű. Lásd Phil Scholfield: *Statistics in Linguistic*. In *Annual Review of Anthropology*, UK. 1991. (Vol. 20). 385-386.

⁴⁹⁸ A két jellemzőt Lásd Csernoch László Józsefné: *Irodalmi művek szókészletének statisztikai elemzése és modellezése*. (PhD ért.) Debreceni Egyetem, Természettudományi Kar, Debrecen, 2005. (sine pub.) 4-5.

⁴⁹⁹ Éppen e miatt egyesek „korpusznyelvészetnek” is nevezik a kvantitatív nyelvészetet. Lásd Szépe György: *Alkalmazott nyelvészet: kihívások és esélyek*. In Tóth Szergej (szerk.): *Nyelvek és kultúrák találkozása*. A XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus kiadványai III. Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2003. 9. 6. pont.

⁵⁰⁰ A „korpusz” itt nem azonos a szerzői korpusz fogalmával. A kvantitatív vizsgálatban egy-egy korpusz mindig az éppen vizsgált szöveg hosszát jelenti. E megközelítéshez Lásd Dylan Glynn - Kerstin Fischer (edit.): *Quantitative Methods in Cognitive Semantics: Corpus-driven Approaches*. Cognitive Linguistic Research, De Gruyter Mouton, Berlin-New York, 2010.

⁵⁰¹ Ez a korpusz alapú vizsgálat már ismert a teológiai gondolkodásban is. Az egész héber Ószövetség szövegét vetette ilyen irányú vizsgálat alá Arian J. C. Verheij 1999-ben. A héber szövegben a későbbiekben bemutatott törvényszerűségeket mutatta ki ezzel a vizsgálattal. Lásd Arian J. C. Verheij: *Orientalia Loveniensia Analecta. Bits, Bytes, and Bynanim. A Quantitative Study of Verbal Lexeme Formations in The Hebrew Bible*. Publishers & Department of Oriental Studies Bondgenotenlaan 153, B-3000. Belgium, Leuven, 1999. 34-38.

⁵⁰² Eredetig az angol nyelvben a „law” szerepel. (pl. Zipf's law). A magyar fordításokban azonban néhány helyen inkább „szabályként” ismert. Eredetileg a kezdetektől fogva törvényként fordították. Lásd pl.: Szende

egy bizonyos jellemzőt reprezentálhatnak. A reprezentációs adatok tovább alkalmazhatók egy másik, de azonos nyelvű és korú szövegre is.

Harmadszor, a vizsgálatok lehetnek vagy *sztochasztikus*, vagyis valószínűségi mutatókra épülő⁵⁰³ modellek, *kommunikációs* elméletek, vagy *előfordulásuk gyakorisága szerinti* mutatókra épülő sajátosságos következtetések.

A kvantitatív nyelvészet fentiekben megfogalmazott lehetőségét H. P. Edmundson fogalmazta meg először 1963-ban.⁵⁰⁴ Ezt *absztrakt reprezentációnak* nevezte, melyben az absztrakt tényező „kivonatolást” jelent, vagyis egy-egy korpusz jellemzőit vizsgálja és abból állapít meg szélesebb körben is alkalmazható törvényeket. Ezen belül a *nagyság szerinti* modelleket George Kingsley Zipf (1902-1950), a *kommunikációs modelleket* Claude Elwood Shannon (1916-2001) és Warren Weaver (1894-1978) dolgozták ki. Ezeket előzte meg Andrej Andrejevics Markov (1856-1922), aki *sztochasztikus vizsgálatokat* alkalmazott. Edmundson óta a kvantitatív módszert széleskörűen alkalmazzák a filozófiában, nyelvészettudományban és alkalmanként, újabban a teológiában is.⁵⁰⁵

14. G. K. ZIPF NYELVÉSZETI TÖRVÉNYEI

A kvantitatív lingvisztika törvényeinek megalkotói között fontos helyet foglal el George Kingsley Zipf amerikai nyelvész, akiről két törvényt neveztek el.⁵⁰⁶ A kutató neve alapján így Zipf első és második törvényéről beszélünk, amelyet rövidítve Zipf 1. és Zipf 2. törvényeknek lehet nevezni. E két törvény a szövegekben előforduló szavak gyakoriságának okát és az előfordulások logikai tényezőit határozza meg olyan *állandókkal*, amelyek

Tamás: *Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói*. Akadémiai Kiadó, 1973. 7. A szerző Fodor István művére hivatkozik, aki Zipf törvényéről beszél. D. Crystal már idézett művének magyar fordításában azonban Zipf szabályról van szó, ellenben az angol eredetiben Zipf-law található, nem pedig Zipf's rule. Ezért az angol fogalmat követve megtartottam a *Zipf törvények* kifejezést. Ellenben *Shannon-Weaver szabályról* és nem törvényről fogok a későbbiekben beszélni, szintén az angol irodalmak tanulságai alapján.

⁵⁰³ Lásd <http://idegen-szavak.hu/sztochasztikus> 2018.03.12.

⁵⁰⁴ A mai kvantitatív nyelvészetben már több mint 35 szabály (törvény) ismeretes, amelyek rámutatnak az írott és a beszélt nyelv működésének okaira. Az írott szöveg tulajdonságait feltérképezni azonban majdnem mindig a Zipf törvények alapján szokás. Azok az értekezések és kutatások, amelyek továbbfejlesztették az írott szövegek vizsgálatát általában Zipf, vagy Markov megállapításaiból indulnak ki, azokat bővítik. A kvantitatív nyelvészeti törvények (szabályok) három tényező szerint működnek: 1) Előrevetítik, valószínűsítik egy szövegegység alapján, hogy a következő azonos nyelvű szövegben számszerűen a nyelvi jelenségek hogyan fordulnak elő. 2) Funkcionális kapcsolatokat térképezik fel az egyes szófajok és mondattani egységek alapján. 3) A nyelv fejlődésének, változásának lehetőségét determinálják. E három iránytól a 35 nyelvészeti szabály nem tér el. Lásd Nicolas Turenne: *Modelling Non-Phrase Dynamics in Specialized Text Collections*. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2010. (Vol. 17). No. 3. 212-228.

⁵⁰⁵ Lásd D. J. Bartholomew: *Probability, Statistics and Theology*. In *Journal of the Royal Statistical Society*. Willey Blackwell, and Royal Statistical Society, USA, 1988. 137-178.

⁵⁰⁶ D. Crystal: *i.m.* 115-116.

mindenféle szövegre,⁵⁰⁷ így az Újszövetség görög szövegére, vagy akár annak bármely nyelvű fordítására is maradéktalanul és nagy pontossággal alkalmazhatók.

14.1. Zipf első törvénye: a hapax legomenonok számarányának meghatározása

E törvény kimondottan a hapax legomenonok számának és szövegbéli eloszlásának a szabályszerűségére mutat rá és a következőket⁵⁰⁸ mondja ki:⁵⁰⁹

Egy szó gyakorisági listán elfoglalt helye és szövegbéli használatának gyakorisága közötti kapcsolatot egy állandó jellemezi, amely független a szöveg hosszától.⁵¹⁰

Az erre épülő eljárást magunk is könnyen alkalmazhatjuk tetszőleges terjedelmű mintaszövegen, beleértve a bibliai szövegek bármilyen nyelvű⁵¹¹ részét, vagy akár egészét is:

- 1) Számoljuk meg a szavak összes előfordulását egy adott szövegben,
- 2) tegyük őket csökkenő sorrendbe *a gyakoriságuk szerint* és adjunk nekik sorszámot,
- 3) szorozzuk meg a sorszámot a gyakorisággal és az eredmény *megközelítőleg* állandó lesz.

Így pl. a leggyakrabban előforduló szó és az utána következő második közötti arány $1/2$ arányú, 50%-os, az első és a harmadik között $1/3$ arányú, kb. 33%-os, az „n”-dik szó pedig mindig $1/n$ arányú lesz a listán. A végeredményt Zipf-eloszlásnak nevezzük, amely minden esetben nagyon hasonló mértéket mutat,⁵¹² amelyből egy fontos tézis következik:

⁵⁰⁷ Alexander Saichev-Yannick Malevergne-Didier Sornette: *Theory of Zipf's Law and Beyond*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2010. 9-16; 101-103.

⁵⁰⁸ Az itt található, a gyakorlatban is jól alkalmazható definíciónál részletesebb meghatározást lásd Marie Têšitelová: *Quantitative Linguistics. Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe*. John Benjamins Publishing Company, Prague, 1992. (Vol. 37). 50-53.

⁵⁰⁹ A vizsgálatot szekvenciálisan végzik el ma már géppel, ahol a betűk bináris kódoknak számítanak. Ahol olyan kód keletkezik, amely egyedüli a vizsgált korpuszban, azt hapax legomenonnak nevezik (hosszú frekvenciás szavak) és egy grafikonnal azt a „szórási frekvenciát” ábrázolják, amely a többi szóhoz való viszonyt mutatja be. Mivel ezt a nyelvtudományban gyorsan, nagy pontossággal lehet alkalmazni, a módszer széles körben ismeretes a nyelvi korpuszok hapax legomenonjainak valószínűségi alapon történő kiválasztására. Lásd Wentian Li- Pedro Miramontes: Fitting Ranked English and Spanish Letter Frequency Distribution in US and Mexican Presidential Speeches. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2011. (Vol. 18). No. 4. 359-380.

⁵¹⁰ D. Crystal: *i.m.* 115-116.

⁵¹¹ Ma már nem csak az angol nyelvre, hanem minden egyéb nyelvre kiterjesztve alkalmazzák az eljárást olyan összehasonlító módszer gyanánt, amelyben az adott szöveg egyes fordításait is vizsgálják. Egy egész doktori disszertációt sikerült találnom ezzel kapcsolatosan: Csernoch László Józsefné: *Irodalmi művek szókészletének statisztikai elemzése és matematikai modellezése*. (PhD ért.) Debreceni Egyetem Természettudományi Kar, Debrecen, (sine pub.) 2005.

⁵¹² A számítás módját csak a szükséges mértékig közöltem. Részletesebben Lásd Alexander Saichev - Yannick Malevergne - Didier Sornette: *Theory of Zipf's Law and Beyond*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2010. 15-18.

VII. Tézis:

A HAPAX LEGOMENONOK SZÁMARÁNYÁNAK ÁLLANDÓSÁGA

A teljes szókincshez képest viszonyítva, a hapax legomenonok számaránya százalékos adatokban kifejezve is hasonló lesz, sőt, mivel az egyszer előforduló szavak aránya, ritkaságukat tekintve a legjellemzőbb tényezőnek számítanak a szövegekben, ez az arány a legpontosabb mutatószám lehet egy adott szólistán: a Septuaginta és az Újszövetség esetében kimutatható 5%-os eltérése a két szövegforrás hapax legomenon arányainak, a szókincs különbség sajtóságos jellemzőjének mutatószáma, amely alkalmazható a teljes szókincsre is.

Egy ilyen vizsgálatban a szavakat nem jelentésük alapján csoportosítjuk, hanem *jelcsoportoknak*⁵¹³ nevezzük, amely felfogás a szemiotika elvéből ered,⁵¹⁴ ahol a betűk jelek, a szavak jelcsoportok, önálló jelentésük egyelőre még nem fontos, hogy ismert legyen.⁵¹⁵ E módszer teszi alkalmassá az eljárást a „holt” nyelvek vizsgálatára is: *nem szükséges ugyanis értenünk egy szó jelentését ahhoz, hogy az előfordulás gyakoriságát meghatározzuk.*

Egy ilyen módon elkészített lista legvégén az egyszer előforduló jelcsoportokat *hapax legomenonoknak*, a kétszer előfordulókat *disz legomenonoknak*⁵¹⁶ és a háromszor

⁵¹³ A *token* fordítása: *jelcsoport*. A későbbiekben a Markov-lánc szerint rá fogok mutatni, hogy a morfológiai vizsgálatban a betűk a legkisebb egységek, majd a szavak felbontásából adódóan a szó egyes részei, ha azok önállóan értelmezhetők. Ez azt jelenti, hogy ebben a vizsgálatban egy betű, egy jelnek számít, a legkisebb strukturálisan értelmezhető egység pedig a szónak egy eleme, pl. akár pre- vagy szuffixum is lehet. Ezért az értelmezhető legkisebb egység mindenféle szófaji meghatározás nélkül „betűcsoport”, amely a kvantitatív vizsgálaton belül elnevezésében lehet „jelcsoport”, mivel a beszélt nyelv sajtóságából adódóan leírt szavak jelentése önmagában semleges. Így a későbbiekben a *token* kifejezés helyett a *jelcsoport* elnevezést fogom használni.

⁵¹⁴ A szemiotika nyelvészeti alkalmazásának meghatározása: a sintaxis meghatározásából ered, amelyet a kvantitatív paradigma szintén átdefiniált. E szerint a sintaxis két szubkategorióra bontható: 1) A szemiotika kategóriájába sorolható. A szó, mint jel, mennyire fejezi ki a beszélő által közvetített üzenetet. Ennek oka, hogy „jel” két jellemzőt hordoz; a szó jelentése és az ún. *extra lingvisztikus faktor*. 2) A természetes nyelv nyelvtani jellemzői. Egy olyan szabály, vagy rend, amely alapján ki lehet mondani, hogy egy mondat a szövegben jól megformált egység. Ennek egységei; morféma, szó, beszédrészlet. Ilyenkor a szöveganalízis a mondatanalízisre vezethető vissza. Elemei ezen belül; mondattípus, és mondat elemek, pl. szófajok és mondattani egységek meghatározása. Kétféle kategória használata attól függ, hogy melyik nyelvészeti gondolkodásmód szerint dolgozunk. Lásd Hadumod: *i.m.* 473.

⁵¹⁵ A pragmalingvisztikában ez a megfogalmazás jelentős. Lásd Szathmári István pragmalingvisztikai megközelítését: A pragmatika önálló tudományterület a szemiotika értelmezési tudományán belül, mint a *jelek és jelhasználok viszonyával* foglalkozó diszciplína. Lásd Szathmári István: *Alakzatlexikon. A retorika és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2008. 34.

⁵¹⁶ A *disz legomenon* kifejezést a teológiában elvéve bár, de alkalmazzák. Lásd a Zakariás 9,6-ban található מִקְרָא שִׁבְעָה szóról írottakat, in Isaac S. D. Sassoon: *Destination Torah. Reflection on the Weekly Torah Readings*. Katav Publishing House, USA, Hoboken, 2001. 312.

előfordulókat *trisz legomenonoknak*⁵¹⁷ nevezzük.⁵¹⁸ A kapott arányszám nemcsak a hapax legomenonok és a teljes szókincs egymáshoz viszonyított értékére lesz igaz, hanem pl. a hapax legomenonok és a kétszer illetve háromszor előforduló szavak egymáshoz és a teljes szókincshez viszonyított arányára is. E vizsgálatot számos esetben végezték már el nyelvészek úgy, hogy a vizsgált mintaszövegek akár egymás fordításai is lehettek.⁵¹⁹

Ilyen példa Jaques Savoy munkája,⁵²⁰ aki az angol, német és francia irodalmi művek esetében, pl. Balzac, Goethe, Rousseau, Maupassant és azok fordításai esetében, nem csak az egész szerzői korpuszban vizsgálódva, hanem egyes töredékek, vagy művek vonatkozásában is elvégezte a vizsgálatot. Savoy azt elemezte, hogy a szerzői korpuszokban megjelenő hapax legomenonok száma és az irodalmi korpusz teljes szókincsének aránya milyen viszonyban állnak egymással. Egy adott irodalmi korpuszban, az angol nyelvben 9939 hapax legomenont talált egy 30 048 jelcsoportból álló szövegegységben, amely 33%-os arány. Egy másik angol nyelvű korpuszban, ahol a hapax legomenonok száma 10 087 volt,⁵²¹ a kétszer megjelenő szavak száma 3683,⁵²² vagyis 36% a hapax legomenonok számához arányítva (3 683/10 087).⁵²³

⁵¹⁷ A kvantitatív vizsgálatban a későbbiekben rá fogok mutatni arra a tényezőre, hogy kommunikációs hangsúlyukat tekintve egy szövegben három szó viszonyát tekintik a nyelvészek elengedhetetlenül fontosnak. Első helyen állnak a hapax legomenonok, második helyen a disz legomenonok és harmadik helyen a trisz legomenonok. A négyszer, vagy gyakrabban előforduló szavakat, kifejezéseket már nem szokás megnevezni. A trisz legomenon kifejezést használja pl. Michael L. Barré: *The Crux of Psalm 22:17c: Solved at Long Last?* című írásában a כָּרִי gyökre, amely ebben a formában a MS Zsoltárok 22,17-ben található כָּרִי szó gyöke. In Bernard F. Batto – Kathryn L. Roberts (edit.): *Biblical Studies in honor of J. J. M. Roberts. American National Standard for Information Sciences. ANSI Z39.48.1984, USA, 2004. 287, 2. lábjegyzetében.*

⁵¹⁸ Lásd még: R. Harald Baayen és Antoinette Renouf: *Productive Lexical Innovations in an English Newspaper. Linguistic Society of America. USA, JSTOR Date Base, 1996. 78, 2. bek.*

⁵¹⁹ Számításaimban minden esetben az egyes szavak szókincshez viszonyított százalékos arányát közlöm, amelyet nem egy esetben megtesznek e törvény használói. Azonban jellemzően jellegzőbékkel és szófrekvenciáknak nevezett grafikonokkal szokás közölni a szöveg jellemzőit. Ehhez Lásd Alexander Saichev – Yannick Malevergne – Didier Sornette: *Theory of Zip's Law and Beyond.* Springer, New York, 2010. 164-165.

⁵²⁰ Jaques Savoy: *Authorship Attribution: A Comparative Study of Three Text Corpora and Three Languages.* In *Journal of Quantitative Linguistics.* Routledge, Taylor & Francis Group, 2012. (Vol. 19). No. 2. 132–161.

⁵²¹ A vizsgálatban nem adják meg a tanító korpuszban előforduló teljes szókincsét, de Zipf 1. szerint kiszámíthatjuk könnyen; a megadott hapax legomenonok számának kb. két harmadát kell figyelembe venni.

⁵²² A cikk absztraktjában a tanító korpuszokra vonatkozó adatokat a következőképpen közli: Az első esetben 52 novella szövegét vizsgálták 9 angol nyelvű szerzőtől, akik műveiket a 19. században írták. A második vizsgálat esetében 44 szövegrészletet (szegmentumot) vettek alapul a francia nyelvű irodalomból, szintén 9 különböző szerző novellái alapján, legnagyobb részt a 19. századból. A harmadik esetben 59 német nyelvű novella szövegét vették alapul 9 különböző szerzőtől, akik a 19. században és a 20. század elején alkottak. Az azonos nyelvű szövegeket tekintették tanító korpuszoknak, amelyek esetében a vizsgálatban egymáshoz nagyon hasonló eredmények születtek. Lásd Jaques Savoy: *Authorship Attribution: A Comparative Study of Three Text Corpora and Three Languages.* In *Journal of Quantitative Linguistics.* Routledge, Taylor & Francis Group. 2012. (Vol. 19). No. 2. 131.

⁵²³ A későbbiek tekintetében *fontos megjegyzésnek tartom:* Nem minden disz legomenonról tesz említést a cikk akkor, amikor levonja a hapaxok számából e szavakat. Vannak olyan disz legomenonok, amely pl. a szövegben bár kétszer jelennek meg, de összesen egy mondaton belül. Illetve olyan szavak, amelyek a vizsgált korpuszban kétszer fordulnak elő, azon kívül pedig nem ismeretesek, mert a szerző saját szóalkotásai. *E jelenséggel a későbbiekben foglalkozunk* a hapax legomenonok paradigmákra bontásánál. Szintén fontos megjegyzés: a

Az angol és a francia nyelvű hasonló hosszúságú korpuszok esetében az eredmény nagyon hasonló volt százalékos tekintetben, bár adatokat nem közölt. Ha a korpuszok szókincese kisebb lett, pl. egyik esetben 44, a másik esetben 30 szövegforrásból állt, a hapax legomenonok száma 5983-ra csökkent a korábbi 9939-ről. Azon szavak, *amelyek kétszer jelennek meg* 2175-re csökkentek mindkét nyelv, az angol és a francia esetében, ami majdnem pontosan 36% ismét, a korábbi aránypár viszonyszámának megfelelően.

Ugyanígy a német nyelvű szövegekben is megfigyelhetjük ezt az arányt az eredeti művek és fordításaik viszonylatában: itt a vizsgált szókincs 31 725 jelcsoportból állt, amelyből 10 085 volt a hapax legomenonok száma, ez 32%.⁵²⁴

Ezek a kutatások azt igazolják, hogy egyes szövegek és fordításaik vizsgálatában megnövekedhet, vagy éppen lecsökkenhet a szókincs, de az adott korpuszon belül a hapax és disz legomenonok aránya hozzávetőlegesen akkor is megegyezik, ha a mintaszövegek arányát egyenlő mértékben csökkentjük, vagy növeljük.

Ami a világirodalomban igazolt kutatási eredmény, azt e módszer teológiai használatában is megfigyelhetjük. Arian J. C. Verheij elvégezte a Biblia Hebraica szövegén ezt a vizsgálatot.⁵²⁵ A hapax legomenonok számaránya a korpusz alapú vizsgálatoknál, *amikor egy irat egy korpusznak felelt meg*, mindig 30-35% közé esett. Az ebből elkülönített disz legomenonok⁵²⁶ száma pedig a (450/1143) cca. 39% volt a teljes Tanach esetében, amely közelít a világirodalmi korpuszoknál mért 36%-hoz. A 3% különbség a redundancia változás jelensége.

E vizsgálatot elvben tetszőleges hosszúságú szövegeken elvégezhetjük, azonban itt érdemes megemlíteni Krylov kutatásait,⁵²⁷ aki kimondottan rövid, jellemzően 700 és 1000 jelcsoportnál nem hosszabb korpuszokkal foglalkozott. Ez esetben megfigyelte, hogy a százalékos arányokhoz társul egy tényező, amit *aszimptotikus jellemzőnek* nevezett.⁵²⁸ Ez

szemiotikai vizsgálatnál, nem szótárakból dolgoznak, hanem géppel osztályozzák a szavakat. Így a regozott alakokat is hapax, vagy disz legomenonoknak veszik. *Ettől a módszertől én eltértem.*

⁵²⁴ E nevezett cikkben megtaláljuk azt az érdekes és koránt sem elhanyagolható következtetést, hogy az egyes kötőszavak előfordulási aránya százalékos értékben kifejezve a francia, német és angol nyelvekben egymáshoz képest szintén 30% körüli értéket mutat. *Zipf első törvényének lényege*, hogy az egyes szókatéóriák mindig a 30-35% körüli értéken vannak. Ez az állandóság tarja össze formailag a nyelvet.

⁵²⁵ Arian J. C. Verheij: *Orientalia Loveniensia Analecta. Bits, Bytes, and Bynianim. A Quantitative Study of Verbal Lexeme Formations in The Hebrew Bible.* Peeters Publishers & Department of Oriental Studies Bondgenotenlaan 153, B-3000. Belgium, Leuven, 1999. 34-38.

⁵²⁶ A későbbiekben részletesen is tárgyaljuk, hogy ezek a disz legomenonok nagyrészt hapax legomenonként értelmezhetők egy-egy korpuszban, ezért érdemes viszonyítani a teljes hapax legomenon számokhoz képest ezt az adatot is.

⁵²⁷ J. K. Krylov: *Synergetic Models and Methods in Quantitative Linguistics.* In *Journal of Quantitative Linguistics.* Routledge, Taylor & Francis Group, 2002. (Vol. 9). No. 2. 125-185.

⁵²⁸ Az aszimptotikus jellemző egy matematikai kifejezés, mely olyan tulajdonságot jelent, amellyel akkor rendelkezik valamely számtani sorozat, ha az egymást követő értékei egyre inkább megközelítenek egy bizonyos értéket (a Zipf-eloszlás egy ilyen egyenes), de azt sosem érik el, még végtelen számú lépésben sem. Egy grafikusán ábrázolt sorozat (például függvény) esetén, ha az ábrázolt görbének a végtelenbe vezető vége

azt jelenti, hogy *rövid szövegek* esetében, ha azok kevés szókincsből állnak, már nem éri el a hapax legomenonok száma a 30%-ot sem, csupán megközelíti azt és ugyanazon szövegek bármelynyelvű fordítása esetén ez az *aszimptotikus jellemző* megmarad; az arányszámok egymással e törvényszerűség szerint *csökkennek*. Ilyen vonatkozásban e törvény fordítva is igaz: lehet egy-két százalékos eltérés az egyes korpuszokban, ami növelheti a százalékos arányt akkor, ha *nagyon hosszú* szövegeket vetünk vizsgálat alá,⁵²⁹ ez azonban nem mond ellent a módszer alkalmazhatóságának.

14.2. Zipf második törvénye: a több szótagból álló hapax legomenonok jelentősége

E törvény a hapax legomenonok előfordulásainak egyik *okát* határozza meg, amelyet nem hagyhatunk figyelmen kívül:

| Fordított összefüggés mutatható ki a szavak hossza és azok előfordulásának számaránya között.⁵³⁰

E pragmalinguisztikai jelenség magyarázza, miért rövidülnek a szavak idővel, illetve miért tűnnek el egy nyelvből, vagy válnak *hapax legomenonná* az írott korpuszokban.

Ennek igazolására vonatkozó kutatásokat végzett Oliver Cromm.⁵³¹ Azt a jelenséget vizsgálta, hogy ha egy bizonyos szöveget lefordítunk németre hogyan lehet elkerülni az összetett szavak használatát a fordításban. Cromm a vizsgálatban olyan német nyelvű szótárakat alkalmazott, amelyek 1) alacsony, 2) közép és 3) magas szókincsűek. A legnagyobb szókincsű kiadvány 100 000 szóból állt. Minél kevesebb szókincsből kellett a fordítást megoldani, annál több összetett szót kellett használni, és fordítva; minél nagyobb szókincs állt rendelkezésére annál több lehetőség volt a körülírásokra is. Vizsgálata végén a következő megállapítást tette:

| Minél inkább próbáljuk elkerülni az összetett szavak használatát, a konkrét kifejezések annál inkább sérülnek.

Ez utóbbi az összetett szavak fontosságára mutat rá, amelyek közül ezt a fenti hatást tovább erősíti az a tény, ha *hapax legomenonokról* van szó; azokat többnyire nem is lehet szótári

tetszőlegesen megközelít egy egyenest, de azt soha el nem éri, akkor e görbének ez a vége aszimptotikus tulajdonságú.

⁵²⁹ Lásd Arian J. C. Verheij vizsgálatát az Ószövetség esetében: *i.m.* u.o.

⁵³⁰ D. Crystal: *i.m.* 115-116.

⁵³¹ Oliver Cromm: On the Relative Influence of Corpus and Dictionary Size in a Study Using Non-Parallel Corpora. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2001. (Vol. 8). No. 2. 137-148.

alakjuk alapján lefordítani.⁵³² A hapax legomenonok e törvény szerint tehát *lehetnek összetett szavak*, akkor, ha viszonylag kevés a szókincs, ha pedig nagyobb szókinccsel van dolgunk, az esélyünk is több arra, hogy olyan hapax legomenonokat találjunk, amelyek nem több szótag összetételéből állnak.

Ez az összefüggés használható a Septuaginta és az Újszövetség szókincsének vizsgálatára is.⁵³³ Az Újszövetségben az összetett, két, vagy több szótagból álló hapax legomenonok számaránya a teljes szókincshez képest $761/5602 = \text{cca. } 13,6\%$ ami azt jelenti, hogy a teljes Újszövetség szókészletében (5602 szó) a hapax legomenonok számának (1697) valamivel kevesebb, mint a fele, (761) összetett szóként *is* vizsgálható.⁵³⁴

Kutatásaim közepette arra lettem figyelmes, hogy Zipf második törvénye értelmében a Koiné esetében a 10-18 betűből álló kifejezések vizsgálatánál lehet észlelni az összetett szavakra vonatkozó állandókat. A teljes Újszövetség szókincsének egyik leghosszabb komplex kifejezése az ApCsel 17,22-ben a $\delta\epsilon\iota\sigma\delta\alpha\iota\mu\omicron\nu\epsilon\sigma\tau\epsilon\rho\varsigma$ ez 18 betűből áll, de vannak, akik ezt derivátumnak tekintik és a $\delta\epsilon\iota\sigma\delta\alpha\iota\mu\omicron\nu\acute{\iota}\alpha$ -ból vezetik le.⁵³⁵

A legrövidebb összetett hapax legomenon 8 betűből áll, ilyen található több is, pl. $\delta\iota\alpha\beta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omega$.⁵³⁶ A 10 és a 11 betűből álló kifejezések esetében átmenetet találunk: vannak olyan kifejezések, amelyek 10, vagy 11 betűből állnak (pl. 10 betűs az $\acute{\alpha}\lambda\acute{\alpha}\beta\alpha\sigma\tau\rho\nu$ és 11 betűs az $\acute{\alpha}\pi\omicron\delta\omicron\kappa\iota\mu\acute{\alpha}\zeta\omega$) de nem hapax legomenonok, vagy nem is összetett szavak. Ellenben vannak olyanok is, amelyek 11 betűsek (pl.: $\acute{\alpha}\kappa\rho\alpha\tau\acute{\eta}\rho\iota\omicron\nu$)⁵³⁷ és hapax legomenonok, illetve összetett szavak is egyben.

A 12-17 betűs kifejezésekre egyre kevesebb példát találunk *általában* is a szókincsben, és azok minél több betűből állnak, annál valószínűbb, hogy hapax legomenonok. Még 12 és 14

⁵³² A vizsgálat végén a szerző megjegyzi: Nincs jó módszer a fordításra. A szókincs nem befolyásolta a fordítás érthetőségét, minőségi alkalmazhatóságát. Ez a jellemző tovább erősíti a Koiné nyelv szerepét a Septuaginta szókincséhez viszonyítva. Lásd a cikk végén a *Conclusions and Outlook* részt.

⁵³³ A Septuaginta esetében nem vizsgáltam, hogy a szóösszetételek hogyan viszonyulnak a többi hapax legomenonhoz, de az egyes vizsgálati eredmények összehasonlítási adataiból sok mindenre következtethetünk. Az Újszövetség hapax legomenon készletének esetében pedig a szóösszetételeket Σ -val jelöltem. Ezek pontos számát a függelék III. táblázatában a végén megtalálhatjuk az egyes százalékos arányszámokkal együtt.

⁵³⁴ A számítást az egyes betűkre lebontva α - ω -ig lásd a III. táblázat végén, az összesítésben a III.1. pont alatt.

⁵³⁵ A szó hosszabb formájának használata mellett érvel F. F. Bruce: A görögök vallásosságára vonatkozó szuperlatívusznak tekinti, amely szó használatát bizonyos értelemben kerülték a zsidók. E szóval retorikai fogásként a görögök hagyományokhoz való ragaszkodását a zsidók buzgósága fölé emeli. Lásd F. F. Bruce: *The Book of Acts. The International Commentary on The New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1988. 335.

⁵³⁶ Lásd: *u.o.*

⁵³⁷ Lásd: *u.o.*

betűs összetett szavakból is fellelhetők olyanok, amelyek nem hapax legomenonok: pl. ἀκρογωνιαίος,⁵³⁸ vagy a ταπεινοφροσύνη.⁵³⁹

A 15 betűsek között már jellemzően inkább hapax és disz legomenonokat lehet találni felváltva: pl. ἀπροσωπολήπτως (1Pt 1,17) hapax, de disz legomenon a ἐτεροδιδασκαλέω.⁵⁴⁰ Az ennél hosszabb kifejezések azonban már *nem* kivételek.

Pl. 16 betűs kifejezés csak *egy* található az Újszövetségben: διαπραγματεύομαι (Lk 19,15).⁵⁴¹ A 17 betűs kategóriából is hasonló módon egyet találhatunk: ἄλλοτριεπίσκοπος (1Pt 4,15).⁵⁴² Ez utóbbit tekinthetjük a *leghosszabb* kifejezésnek is az Újszövetségben,⁵⁴³ ha a korábban közölt 18 betűs példát (δεισιδαίμονέστερος) nem abban a formájában vesszük alapul, ahogyan itt megadtam.⁵⁴⁴

E néhány adat rámutat, hogy az újszövetségi Koiné leghosszabb kifejezései az egész nyelvi korpuszban hapax legomenonok, amelyek két-három szó, vagy szótag összetételéből képzett önálló *lexikalizált morfémák*, így Zipf második törvényének állításait elfogadhatjuk e tekintetében is.

Ugyanakkor e jelenség rámutat a szavak rövidülése törvényének alkalmazhatóságára is: a δεισιδαίμονέστερος-t nem véletlenül vezeti vissza a legtöbb lexikon készítője δεισιδαίμων-ra: az etimológiai út vezet erre a következtetésre, amely egy lehetséges megoldás.⁵⁴⁵ Az ἄλλοτριεπίσκοπος a régebbi szövegekben szerepel e változatban, még a Textus Receptusban is ez a hosszabb morféma található meg, aztán a szövegrekonstrukcióban, két változat lévén, az egy betűvel *rövidebbet* az ἄλλοτριεπίσκοπος-t (16 betű) közölték. Bizonytalán a döntésben

⁵³⁸ Két előfordulása: Ef 2,20 és 1Pt 2,6.

⁵³⁹ Előfordulásai: ApCsel 20,19; Ef 4,2; Fil 2,3; Kol 2,18; 2,23; 3,12; 1Pt 5,5. E szóval Rudolf Bultmann is foglalkozik, mint egy hapax legomenon (κενοδοξία) ellentétével a Fil 2,3 összefüggéseiben belül. Lásd Rudolf Bultmann: *Az Újszövetség teológiája*. Osiris, Bp. 1998. 279.

⁵⁴⁰ Két előfordulása miatt nem szerepel a III. táblázatban. Egyébként lásd 1Tim 1,3 és 6,3-ban.

⁵⁴¹ Lásd a hapax legomenon táblázatban.

⁵⁴² E szót nagyon sok kiadvány nem is közli. Lásd a függelék III. táblázatában a 68. szót. Néhányan a 16 betűs változatát közlik, amely valószínűleg a szövegromlásból adódik; ἄλλοτριεπίσκοπος. A Textus Receptus a hosszabb változatot közli. Lásd *The Greek Text Underlying the English Authorised Version of 1611*. Trinitarian Bible Society. England, 1992. 431. Mivel e variáns az értelmezést nem érinti, az apparátusok sem szokták közölni.

⁵⁴³ A Ψ jelű kódexben ráadásul egy olyan változatot találhatunk, ahol azt figyelhetjük meg, hogy a görög nyelv nem tudta elhordozni egyszavas komplex kifejezésként e hosszú hapax legomenont, ezért így közli: ἄλλοτριος επισκοπος illetve: ἄλλοτριος επισκοπος. Ez arra utal, hogy vagy az előző szót bontották kétfelé, vagy ez olvadhatott össze. Az ⲛ A B K L P kódexek a hosszabb egyszavas változatot közlik, így inkább elképzelhető, hogy a szó idővel a másolások révén rövidült, illetve két szóvá vált. Lásd Nestle-Aland: *Novum Testamentum Graece*, 28. Edit. 705.

⁵⁴⁴ Ha szinkronikus és diakronikus módszerekben gondolkodunk, akkor ez a leghosszabb szó az Újszövetségben, ezt nem vezeti vissza senki derivátumokra, inkább az egyes szó elemek bontását és azok jelentéseit adják meg. Lásd a függelék III. táblázatában az alfabetikus besorolásban e szót kiemelve.

⁵⁴⁵ A hapax legomenonok jelentésének meghatározásához az Anchor Lexikon szerzője is az etimológiai utat tartja az egyik lehetséges megoldásnak. Lásd David Noel Freedman (edit.): *The Anchor Bible Dictionary*. Doubleday Dell Publishing Group, Inc. 666 Avenue, New York, 1992. (Vol. 3). 54.

szerepet játszott a szavak rövidülésének *pragmatikus* törvénye: ösztönösen is a rövidebbre esett a választás, mivel a *jelentést ez nem befolyásolja*. A *διαπραγματεύομαι* (16 betű) pedig a régebbi kódexekben⁵⁴⁶ szintén 17 betűs változatban található meg: *διαπραγματεύσαντο*, ahol már a másolásnál is megfigyelhető a rövidülés.

A szavak természetes rövidülésének törvényére tehát a szövegvariánsok és a rekonstrukció folyamatában részt vevő teológusok *gondolkodása* is rámutat, éppúgy, mint a hapax legomenonok számának meghatározása esetében is láthattuk ezt.

14.3. G. K. Zipf törvényeire épülő pragmalingvisztikai kutatások alkalmazása az exegézisben

A hapax legomenon fogalma először a 3. században jelet meg, alexandriai nyelvészek vezették be, akik⁵⁴⁷ a görög nyelvet vizsgálták, a korabeli zsidóság pedig a héber nyelvre is alkalmazta e terminust hamarosan. Az alexandriai nyelvészet hatást gyakorolt a teológiára is, amely így az exegézisben is egyes fogalmak használatát eredményezte. Ezek összekapcsolják a nyelvészet és az exegézis módszertanát egyes sajátosságok alapján.

Ezt leginkább Burton egyik megállapítása erősíti meg:⁵⁴⁸ *Α στοιχείον* kifejezés megtalálható a korabeli keresztyén íróknál, amelyet nyelvészeti értelemben használtak; Platónra kimondottan jellemző szófordulat. Nála a *στοιχος* jelentése „sorban állni” vagy „egy sorozat elemei”. E két jelentés szerint Platónnál és Plutarkhosznál nyelvészeti, exegetikai szakkifejezésként jelenik meg a szó: egy beszéd bizonyos elemei, valamint egy levél tartalma *alfabetikus* sorrendben, vagy még pontosabban; azok a dolgok, amelyek *hallás után* ilyen módon sorba rendezhetők. Platón így ír erről:⁵⁴⁹

... (dolgok nevei) amelyek sorba rendezettek, másak lesznek kimondva és másak megnevezve is...⁵⁵⁰

Ez az értelmezés az első rendelkezésünkre álló példa arra, amikor kifejezésre jut, hogy az írást *fel lehetett bontani szótagokra, kisebb elemekre, betűkre*, illetve egyáltalán értelme lehet bármilyenféle sorba rendezésnek. Ez előfutára volt annak a szemiotikus értelmezésnek, amelyet a pragmalingvisztika ma képvisel.

⁵⁴⁶ Lásd a Res Lákis táblázatban: Az *Ⲙ B D* kódexekben szerepel a hosszabb formátum.

⁵⁴⁷ David Noel Freedman (edit.): *The Anchor Bible Dictionary*. (Vol. 3). 54.

⁵⁴⁸ Ernest De Witt Burton: *A critical and exegetical commentary on the epistle to the Galatians*. T&T Clark, Edinburg, 1921. 510-518.

⁵⁴⁹ Platón, Polit. 277E, és még: Plutarkhosz, Quest conv. IX, Prob. 3¹. Valamint: Philo, Opif. mund. 127. (42).

⁵⁵⁰ Itt a szerző ezt a hivatkozást adja meg: Crat, 422A: ... (ὀνοματὰ) ἃ ὡσπερὲν στοιχεῖα τῶν ἄλλων ἐστὲι καὶ λόγων καὶ ὀνομάτων...

Az eddigiek értelmében a mai nyelvészeti irányzat hatásai kimutathatók egyes teológusok munkáiban. Armin D. Baum Cambridge-i kortárs teológus kvantitatív lingvisztikai módszerekkel azt vizsgálta, hogy van-e alapja még a teológiában egyáltalán másodlagos páli levelekről beszélni.⁵⁵¹ Baum megállapításai között szerepelnek a következők: az egy levélen belüli szókinccseket külön-külön a teljes páli korpuszhoz és az egész Újszövetséghez viszonyítva két következtetést is levonhatunk: 1) Két szóképlet közötti azonosságokat nyelvi tipológiák alapján kezelve kimutatható, hogy *nincs* akkora *szókinccs különbség* az elsődleges és másodlagos páli levelek között, hogy a másodlagosak szerzőségét ezek alapján el kellene vitatni Páltól.⁵⁵² 2) A nyelvi tipológiák rámutatnak a *szinonimák* alkalmazására: az egyes nyelvi variánsok *szervezői különbségek*, ezt a gyakrabban előforduló szavakkal való együttes használat igazolja.⁵⁵³

Mindezekből pedig egy tézis következik:

VIII. Tézis:

A HAPAX LEGOMENONOK INTERGÉZISÉNEK ÉS HIPERGÉZISÉNEK FONTOSSÁGA

A hapax legomenonok szerepéről végzett kutatások végzésekor a kvantitatív nyelvészeti irányzat megközelítése elengedhetetlen. Annak legfontosabb eredménye, hogy a hapax legomenonokat „lenyomatoknak” vagyis nyelvi tipológiáknak tarthatjuk. A visszatérő, vagy ismétlődő elemek képzik a szöveg alap- (redundáns) karakterét, a hapax legomenonok pedig a szöveg hiperkarakteréhez⁵⁵⁴ tartoznak, amelyek a külső körülményekkel kapcsolják össze a szöveget.⁵⁵⁵ Ha e módszerrel vizsgáljuk a hapax legomenonok szerepét, a hiperkaraktert kutatjuk, vagyis intergézist és hipergézist végzünk, amellyel elérhetővé tesszük a szöveg, szövegen túli jelentéseit is.

⁵⁵¹ A későbbiekben található számadatokra épülő megállapításokhoz lásd a már említett szerző egyik tanulmányát: Armin D. Baum: *Semantic Variation Within the Corpus Paulinum*. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House Cambridge, 2008. (Vol. 59). No. 2. 271-292.

⁵⁵² A kvantitatív nyelvészet egyik sajátja, hogy a szó- és mondattani jelenségek visszatérését, vagy kihalását nem nyelvi romlásnak, hanem nyelvi tipológiákként kezeli. Bernard Quemda: *Lexicology and Lexicography*. In Thomas A. Sebeok (edit.): *Current Trends in Linguistics. Linguistics in Western Europe*. Mouton. The Hague – Paris, 1972. (Vol. 9). 402-407.

⁵⁵³ Az egész tanulmányt lásd Armin D. Baum már említett cikkében.

⁵⁵⁴ Ezt más néven distinkatív karakternek is nevezhetjük, mert ez az, ahol változás mutatható ki egy másik szöveghez képest. Mivel a hapax legomenon nem közelíthető meg a hagyományosan diakronikus módszerrel, mindenképpen e területhez kell sorolni. A distinkatív karakter elnevezést a szöveg egy bizonyos jellemzője alapján nevezhetjük hiperkarakternek is. A két fogalom kapcsolata Jakobson és Halle 1956-ban megjelent egyik nyelvészeti munkájára épül. Lásd Hadumod Bussmann: *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. Routledge Reference, London – New York, 1996. 134.

⁵⁵⁵ D. Crystal: *i.m.* 111-113.

15. C. E. SHANNON ÉS W. WEAVER KOMMUNIKÁCIÓS SZABÁLYA

Zipf második törvényével hozható összefüggésbe⁵⁵⁶ Claude Shannon és Warren Weaver kommunikációs szabálya, amely szintén kvantitatív tényezőkre épül és a nyelvhasználat egy bizonyos jellemzőjét írja le,⁵⁵⁷ ilyen módon pedig a pragmalinguisztikában használatos.

Warren Weaver (1894-1978) nemzetközi hírű matematikus, szakíró és tudományszervező, szinte minden matematikával összefüggésbe hozható tudományágban jártas volt és valamilyen eredményt közzé is tett ezeken a területeken. Legjelentősebb kutatása a *valószínűség számítás* és a *kommunikáció* egyes modelljeinek az összefüggése. Claude E. Shannonnal (1916-2001) közösen dolgozták ki és jelentették meg 1949-ben a kommunikáció matematikai összefüggéseiről szóló könyvüket, amely alapján a fent nevezett szabály e két neves szakember nevét viseli.⁵⁵⁸

C. Shannon egy-egy információ *statisztikai szempontból bekövetkező gyakoriságát és annak összefüggéseit vizsgálta*, de nem foglalkozott az információ tartalmi részével, pl. mit jelent tulajdonképpen egy szó, vagy mondatrész. Ellenben W. Weaver kiegészítette C. Shannon elméletét megállapítva, hogy ami statisztikai szempontból mérhetően *ritkán*, vagy *gyakran előforduló* tényező, az az információ átadásban a *jelentésre* is vonatkozik. Tehát ha egy szó pl. egyszer fordul elő, akkor nem csak a szó, mint adat fontos, hanem az általa átadott jelentésre is lehet érvényesíteni a *ritkaság jellemzőit*.⁵⁵⁹ Nagyon fontos azonban megjegyezni, hogy e szabály egy kommunikációs modellre épül,⁵⁶⁰ így az információ átadás nem feltétlenül egy szót, vagy kifejezést jelent csak, hanem *vonakozhat akár egy mondatrésze (frázisra), vagy pl. egy birtokos viszonyra is stb.* a szövegen belül. Ezért a Shannon-Weaver szabály alkalmazása sokkal többértékes, mint az egy szóstatisztika

⁵⁵⁶ Eredetileg Zipf egy harmadik törvényt is alkotott, amely a szavak előfordulásának gyakorisága és a jelentésük által átadott információ közötti fordított arányosságot mutatja ki. Ezt fejlesztette tovább Warren Weaver és Claude Shannon. Lásd Marie Têšitelová: *Quantitative Linguistics. Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe*. John Benjamins Publishing Company, Prague, 1992. (Vol. 37). 55-57. Így az S-W szabály használata egyszerűbb.

⁵⁵⁷ Csernoch László Józsefné: *Irodalmi művek szókészletének statisztikai elemzése és matematikai modellezése*. (PhD ért.) Debreceni Egyetem Természettudományi Kar Debrecen, (Sine Pub.) 2005. 5. Az értekezésben alapvetően három olyan nyelvészeti törvényt alkalmaz a doktorjelölt, amely a hapax legomenonok szerepével hozható összefüggésbe, ezek közül a Shannon-Weaver szabály a harmadik. E tény bátorított fel, hogy alaposabban is utánajárjak a szabály alkalmazhatóságának.

⁵⁵⁸ Warren Weaver: *Szerencse Kisasszony. A Valószínűség Elmélete*. Kairosz Kiadó, Bp. 1997. 327-328.

⁵⁵⁹ Ezt a nagyon fontos különbséget kiemeli Werner Gitt, akinek művére egy-két alkalommal kritikusan ugyan, de fogok hivatkozni. Lásd Werner Gitt: *Kezdetben volt az információ*. Evangéliumi Kiadó, Bp. (2. kiadás) 2004. 55-56; 62-64; 83; 167-169; 211-215.

⁵⁶⁰ Ehhez lásd Uma Narula: *Handbook of Communications. Models, Perspectives, Strategies*. Atlantic Publ. Distr. Ltd. New Delhi-110027, 2006. 27-28, valamint: Winfried Nöth: *Handbook of Semiotics*. Indiana University Press, USA, Bloomington, IN 47404-3797, 1995. 79-147; 328-381.

eredményeiből levezethető következtetések, amelyekre Zipf első és második törvényét használhatjuk.⁵⁶¹

15.1. A Shannon-Weaver szabály alkalmazása⁵⁶² és a pragmlingvisztika három szintje

A fentiekből következik, hogy a hapax legomenonok szövegbéli szerepére lehet alkalmazni e kutatópáros elméletét. Weaver leírja a statisztikus adatok és a kommunikáció összefüggését, amelyből ez látható:

A statisztikus⁵⁶³ tudomány az, amely (...) az előfordulások relatív gyakoriságából kiindulva gyűjti és osztályozza a tényeket, így szisztematikusan dolgozza fel a történeteket, hogy ezekből általános igazságokra következtessen, amely aztán a gyakorisági eloszlások tanát építi fel. Amikor a valószínűség és a statisztika összefüggését vizsgáljuk, a statisztikát mindig ebben az értelemben határozhatjuk meg.⁵⁶⁴

Leegyszerűsítve itt a *statisztikai tényezők* fogalmát, egy kérdést kell vizsgálati alapként feltenni: mennyi információt ad az a szövegforrás, amely a vizsgálat tárgyát képezi? Shannon és Weaver elméletének lényege, hogy ezt a kommunikáció egyes tényezőivel válaszolják meg: nem a szó szemantikai tartományára vonatkozó információt tartják ugyanis kizárólagosan fontosnak, hanem *az üzenetek statisztikai szempontból ritkán bekövetkező területét*, amelyből két alkalmazható szabály következik:

I.
Minél ritkábban fordul elő egy közlés, annál több információt közvetít az adott forrás.⁵⁶⁵

⁵⁶¹ Alexander Saichev-Yannick Malevergne-Didier Sornette: *Theory of Zipf's Law and Beyond*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2010. 9-16; 101-103.

⁵⁶² E témában előadást tartottam a Doktorok Kollégiuma Sárospataki 2014-es ülésén, július 15-én az Újszövetség Szekcióban, ahol az egész Shannon-Weaver szabály és az újszövetségi exegézis kapcsolatát ismertettem.

⁵⁶³ A kiadvány magyar nyelven állt rendelkezésemre. Ahogyan a bevezetésben definiáltam, zavaró lehet a statisztikus nyelvészet meghatározás a kvantitatív kifejezés helyett. Ez az idézet jól meghatározza a két fogalom egymáshoz való viszonyát. A későbbiekben továbbra is a *kvantitatív* kifejezést fogom használni.

⁵⁶⁴ Lásd: *u.o.* 264. Itt a szerző is lábjegyzetet használ. Habár a „Szerencse Kisasszony” nem a nyelvészet tudományával foglalkozik, azokat az elveket mutatja be, amelyeket a már említett nyelvészeti szabályban is alkalmazott. A 264. oldal 1. lábjegyzetében így fogalmaz: „Ebben a fejezetben erősen felhasználom a *Scientific American* 1952. januári számában megjelent *Statistics* cikkemet (Vol. 186). No. 1. 60-63. Megjegyzi továbbá, hogy másik forrásnak W. Allen Wallis és Harry V. Roberts: *Statistics*. The Free Press, Glencoe, Illinois, 1956. könyvét művét használta fel amely „rendkívül világos és informatív stílusban íródott, kitűnő általános anyagot tartalmaz, és nagyon kevés matematikai ismeretre támaszkodik.” Ennek az utolsó információnak nagyon fontos jelentősége van.

⁵⁶⁵ Jelentős érdeme van a nyelvészetben a *Moszkvai Nyelvtudományi Intézetnek*, csakúgy, mint *Cambridge*-nek Angliában és *Leuven*-nek is Belgiumban. A moszkvai intézetből Victor Kromer (Novoszibirszki Egyetem Fakultásának tanára) végzett olyan kvantitatív vizsgálatot egyes nyelvi korpuszokon, hogy ha egyszer jelenik meg egy szó, az milyen kommunikációs hatást gyakorol a hallgatóra, feltételezve, hogy a szöveget felolvassák. Megállapította, hogy ezeknek a szavaknak a legerősebb a pszicholingvisztikai tartománya. Ezért bizonyos értelemben az ilyen hapax legomenonok elkülönülnek a szövegtől, kommunikációs értékük miatt kevés az

II.

Amely közlés a leggyakrabban fordul elő egy kommunikációban, az a kommunikáció, teljes egészében, valójában arról az egy dologról szól.

A Shannon-Weaver szabály mindkét állításának lényege tehát, hogy az előfordulás és a hordozott információ, amelyet az író *valójában* közvetít, egymással *fordított arányban* állnak. Így a *hapax legomenonok* hordozta információk a szövegben a *leghangsúlyosabbak*,⁵⁶⁶ amelyek a leggyakrabban előforduló „közléssel” ilyen módon kapcsolatban kell, hogy álljanak. Ez pedig éppen ellentétes azzal az exegetikai gyakorlattal, amelyben a gyakrabban előforduló szavak hangsúlya lenne nagyobb. Weaver ezt az általa felfedezett kommunikációs elméletre alapozta, amely a maga idejében forradalmasította a hírközlést, később pedig a kultúra világát is érintette.

E kommunikációs elmélet, a közlés *három szintjére* épül,⁵⁶⁷ amely három kérdésre adott lehetséges válaszokból adódik. Egy közös vonás figyelhető meg mindhárom alábbi pontban: kiindulási alap, hogy a *betű* és a *szó*, a szemiotika szabályai alapján, amíg írott formában állnak előttünk csak *jelcsoportok*, nem pedig jelentéssel bíró kifejezések. A felolvasott és megértett szövegben jelentkezik az *extra lingvisztikus faktor*, amit a tulajdonképpeni kommunikáció céljának nevezhetünk, és amely feltérképezése nem képzelhető el az univerzalista nyelvészet szabályai szerint.

egyszerű fordításuk. E kutató nem a Shannon-Weaver szabályt alkalmazta, lévén az orosz nyelvészek egészen más módszereket dolgoztak ki az 1950-es évek után, de eredményei igazolják ugyanazt, amelyet Shannon és Weaver elméletük alapján a nyelvészetre dolgoztak ki. Lásd Victor Kromer: A Usage Measure Based on Psychophysical Relations. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2003. (Vol. 10). No. 2. 177-186.

⁵⁶⁶ A később bemutatott Markov-lánccal egyetemben ez az eljárás is szekvenciálisan térképezi fel a szövegekben található közlés folyamatának egymásra épülő elemeit. Az alapvető különbség Zipf és Markov törvényeihez képest a következő: 1) Zipf az írott szöveget vizsgálta, 2) Shannon és Weaver a beszélt nyelvből kimutatható és meghatározható kommunikációs folyamat statisztikus tényezőit 3) Markov alkalmazása pedig e két szekvenciális folyamat kapcsolata; az írott szövegből a szekvencialitás alapján lehet beszélt szöveget generálni, akár géppel is. Lásd Nicolas Turenne: Modelling Noun-Phrase Dynamics in Specialized Text Collections. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2010. (Vol. 17). No. 3. 212-228.

⁵⁶⁷ Akik kizárólagosan Shannon elméletére támaszkodnak és W. Weaver szempontjait figyelmen kívül hagyják, nem *három*, hanem *öt* kommunikációs szintről beszélnek: 1) statisztika; 2) szintaxis; 3) szemantika; 4) pragmatika; 5) apobetika. Lásd Werner Gitt: *i.m.* 59-84.

15.1.1. Nyelvi szemiotika: betűk és szavak, mint jelek és jelcsoportok

E kommunikatív értelmezés *első* szintje: ⁵⁶⁸ milyen pontosan vihetők át az információátadásban az egyes jelcsoportok.⁵⁶⁹ Esetünkben ez azt a szintet jelenti, ahol a *leírt* és ránk hagyományozott *szövegek* elsődleges forrást képeznek.⁵⁷⁰ A kérdés pedig: hogyan adja át számunkra azt az információt a nevezett adathordozó,⁵⁷¹ amit eredetileg az író akart közvetíteni. Kommunikációs szempontból az elsődleges forrás az *információhordozó eszköz*, ami lehet a papirusztöredék, vagy akár a ma használatos már rekonstruált szövegforrás könyvben, vagy a számítógép képernyőjén megjelentetett szöveg is. Ezért nevezik a kvantitatív nyelvészek a szót *jelcsoportnak*, amely önmagában *semmilyen információt nem hordoz*.⁵⁷² Ezen a szinten az időintervallum a legmeghatározóbb tényező, ami a jelenlegi olvasó és az eredeti irat készítője közötti távolságot jelenti.

Walter J. Ong⁵⁷³ az író és az interpretációt végző személy korát osztja fel e szempontból a *sík* és a *tér* dimenzióira. Az írás, eredetét tekintve, az orális kommunikáció vizuális térbe történő átültetése. A nyomtatás a későbbiekben a szót beágyazta ebbe a térbe. A könyv, mint az írás hordozója inkább hasonlítható egy tárgyhoz, mint egy megnyilatkozáshoz. A kézírásos kultúrákban ez nem minden esetben volt így: az írásbeliséggel együtt keletkezett az információhordozó felület kialakításának fogalma, akkor, amikor már rendelkezésére állt az emberiségnek az alfabetikus írás lehetősége. Az írásbeliség megjelenésével egyidejűleg megjelent a *hallásdominancia* helyett a *látványdominancia*. Az interpretációban pedig ezt a folyamatot kell megfordítani: *a kommunikáció első szintjén fel kell oldanunk a látványdominanciát, vagyis az írott szót, el kell indítani a hallásdominancia útján, hogy verbális szöveg legyen belőle.*

⁵⁶⁸ Gyakorlatilag az itt közölt első – második – harmadik szint a kommunikációban megegyezik a beszédaktus elméletben ismeretes három szinttel, de annál még részletesebben kifejti az egyes szintekben rejlő vizsgálati lehetőségeket.

⁵⁶⁹ Claude E. Shannon - Warren Weaver: *A kommunikáció matematikai elmélete az információelmélet születése és távlatai*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Bp. 1986. 14-16.

⁵⁷⁰ Ez tk. a Werner Gitt féle öt szintből a szemiotika és a pragmatika kapcsolata. Lásd Werner Gitt: *i.m.* 59-84.

⁵⁷¹ Lásd még az idegen nyelvű eredeti változatot is: Claude E. Shannon – Warren Weaver: *The Mathematical Theory of Communication*. The University of Illinois Press, Urbana, 1964. 4-5.

⁵⁷² Magyar nyelvterületről lásd: Bernáth Árpád – Orosz Magdolna – Radek Tünde – Rácz Gabriella – Tőkei Éva: *Irodalom, irodalomtudomány, irodalmi szövegelemzés*. Bölcsész Konzorcium, Bp. 2006. 67-82.

⁵⁷³ Walter J. Ong: Nyomtatás, tér és lezárás. In Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor: *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Áron Kiadó, Bp. 1998. 245-267.

15.1.2. Szóbeli közlés: a jelcsoportok szavakká válása

A kommunikációs értelmezés *második* szintje:⁵⁷⁴ az átvitt jelek mennyire hordozzák a kívánt jelentést. E szint a közlés szemantikájára vonatkozik.⁵⁷⁵ Az általunk olvasott szó a kimondás pillanatában lesz élő kommunikációs képződménnyé;⁵⁷⁶ megszűnik jelcsoporttá lenni, ha beszélt és így értelmezhető szó lesz belőle. Ez pedig kiszélesíti a szemantikai határokat: kevés a szótári jelentés, bármely szinonimáját is alkalmazzuk az adott szónak, vagy kifejezésnek. E szinten kérdés, hogy a jel kibocsátója képes-e olyan kommunikációt végrehajtani, hogy az közel megegyező legyen az író eredeti szándékával.

E kommunikációs tényezőt erősíti meg Jacques Derrida is:⁵⁷⁷ Nem létezhetett nyelvészeti jel az írás előtt, így nem beszélhetünk nyelvi jelről az írás megjelenése *után sem*, ha figyelembe vesszük az írott szó szóbeli *referencialitását*. A gondolat alapja a beszéd, nem a szöveg; ez utóbbi csak a vizuális jeleknek, hangok világára való vonatkoztatása révén nyer jelentést (morfofonémika). A *nyert jelentés* feltételezi, hogy *társított*, vagy másképpen *asszociatív* jelentést kölcsönözzünk egy-egy szónak, ami felértékeli a *referencialitást* a szó *funkcionalitása* mellett. Ezen a szinten történik a szemantikai határ szükségszerű kibővítése, vagy éppen konkretizálása.⁵⁷⁸

15.1.3. Megértés: a szavak tényleges szemantikájának kialakulása

A kommunikációs értelmezés *harmadik* szintje:⁵⁷⁹ az általunk átvett jelentés milyen hatékonysággal váltja ki a kívánt *hatást* a hallgatóból, ha mi továbbadjuk azt.⁵⁸⁰ Ez a hatékonysági probléma szorosan összefügg a szemantika értelmezésével és bizonyos mértékig át is fedi azt:⁵⁸¹ a hatás csak akkor nevezhető sikeresnek, ha a hallgatóban *értelmi*

⁵⁷⁴ Claude E. Shannon–Warren Weaver: *A kommunikáció matematikai elmélete az információelmélet születése és távlatai*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Bp. 1986. 14-16.

⁵⁷⁵ Ez a Werner Gitt féle öt szintű kommunikációból a pragmatika és az apobetika közötti kapcsolat. Lásd Werner Gitt: *i.m.* 69-84.

⁵⁷⁶ Lásd még: Claude E. Shannon – Warren Weaver: *The Mathematical Theory of Communication*. The University of Illinois Press, Urbana, 1964. 4-5.

⁵⁷⁷ Walter J. Ong: *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó, Bp. 2010. 70-71.

⁵⁷⁸ A hapax legomenonok esetében lehetséges, hogy a szemantikai határ szűkítése a cél, akkor, ha konkrétan megnevez egy bizonyos dolgot abban a textuális közegben, amelyben az hapax legomenonként értelmezhető. Ez a jelenség különösen megfigyelhető olyan esetben, ha a hapax legomenon terminus technicus.

⁵⁷⁹ Claude E. Shannon - Warren Weaver: *A kommunikáció matematikai elmélete az információelmélet születése és távlatai*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Bp. 1986. 14-16.

⁵⁸⁰ Ez tk. a Werner Gitt szerinti öt lépcsős felosztásból az harmadik (szemantika) és az ötödik (apobetika) közötti kapcsolat. Lásd Werner Gitt: *i.m.* 69-84.

⁵⁸¹ Lásd itt is: Claude E. Shannon – Warren Weaver: *The Mathematical Theory of Communication*. The University of Illinois Press, Urbana, 1964. 4-5.

és *érzelmi* szinten is hasonló eredményt vált ki a *közlő*, mint ami *eredetileg* az írónak célja lehetett. Ez jelenti azt, hogy a szöveg interpretálójá megértette az író eredeti szándékát.

Maurice Halbwachs taglalja e kérdést kimerítően több szempontból is:⁵⁸² az emlékezésnek két eleme van, a kollektív és az egyén emlékezetében keltett dolgok. A kollektív emlékezés alapja az *írás*, amely azonban *negatív előjelűnek* mondható, mert inkább lecövekel és „*olyan bergsoni varázsigeék bűvkörében tart, mint élet és valóság*”. A kommunikáció szempontjából azonban az írott szöveg nem „élet és valóság” hanem az *értelmezés pillanatában lesz* csupán azzá.

IX. Tézis:

A HAPAX LEGOMENONOK KULCSSZEREPE AZ INTERPRETÁCIÓBAN

A Shannon – Weaver szabály alapján egy szövegben a leggyakrabban előforduló még önmagában jelentést hordozó szó,⁵⁸³ vagy Merrill C. Tenney szóhasználatával élve toposz⁵⁸⁴ kifejezi azt, amiről a szöveg írója valójában írni akart. A hapax legomenonok rámutatnak azokra a témához szorosan hozzátartozó interpretációs pontokra, amelyek e toposzsal összefüggésbe hozhatók. Ha van jelentősége a *sensus plenior* elvének egy-egy esetben, akkor a hapax legomenonok mindenképpen ilyen interpretációs súlypontoknak tekinthetők.

Éppen ezért hapax legomenonok jelenléte a szövegben nem véletlen: a körülírás, vagy egyéb jellemzők szerint nem lehet azok tartalmát kifejezni mással olyan módon, hogy a tényeges mondanivaló ne sérülne.

Az egy szövegben leggyakrabban megtalálható szavak előfordulási helyeit és számát tehát fel kell térképezni, csak úgy, mint a hapax legomenonokét. A leggyakrabban előforduló toposz és a hapax legomenonok egymással való jelentés-összefüggéseiből messzemenő következtetéseket vonhatunk le. Ha pedig figyelmen kívül hagyjuk a hapax legomenonok jelentésének fontosságát, az interpretációs végcél nem nyer teljességet.

⁵⁸² Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp. 1992. 35-49.

⁵⁸³ A későbbiekben foglalkozom azzal a kritikával is, amelyet többek között D. A. Carson vetett fel: az előljárószavak és/vagy hangulatszavak pl. nehezen jelenthetnek szövegbéli hangsúlyt. Ha ezeket vennénk alapul, megfélekedznénk arról a szemponttól, hogy egy szónak jelentése, vagy jelentésstruktúrája is kell, hogy legyen. Lásd D. A. Carson: *Exegetikai tévedések*. KIA, Bp. 2003. 79-106.

⁵⁸⁴ A toposz (hely) nem tévesztendő össze a *tr*oposszal (metonímia egyik válfaja). Ezt az értelmezést lásd Merrill C. Tenney: *Galatians. The Charter of Christian Liberty*. WM. B. Eerd. Pub. Co. Michigan, 1982. 154-156.

16. A. A. MARKOV LÁNCTÖRVÉNYÉNEK HASZNÁLATA

Andrej Andrejevics Markov (1856-1922), mint a kvantitatív lingvisztika előfutára, az előfordulások valószínűségének vizsgálati módszeréről ismeretes. Eljárását eredetileg nem a nyelvészetben alkalmazták, ilyen célú felhasználása még ma is kisebb bírálatok alá esik.⁵⁸⁵ Markov⁵⁸⁶ konkrétan azt vizsgálta, hogy ha a jelenben bekövetkezik egy esemény, mennyi az esélye annak, hogy az a jövőben is ugyanolyan arányban következik be. Pl. ha egy zsákban vannak 50-50%-ban fekete és fehér golyók, valóban 50-50%-e annak az esélye, hogy mi is ilyen arányban húzunk ki egy zsákból fekete, vagy fehér golyókat véletlenszerűen. Erre egy láncfolyamat jellemzőit leíró matematikai meghatározást alkotott meg, amit Markov-láncnak nevezünk. Ezt a nyelvészetben, többek között, *a hapax legomenonok egyes nyelvtani sajátosságainak megállapítására* használják.⁵⁸⁷

Így a Markov-lánc a *kvantitatív alapon működő szófaj meghatározás módszereként* ismeretes, *szemben a szabály alapú meghatározással*.⁵⁸⁸ Ezt a szófaji meghatározást

⁵⁸⁵ Gyengésége e modellnek, hogy egy valószínűségi kommunikációs folyamatban a Makrov-modell használata nem elegendő, mert csak egy bizonyos tényezőre mutat rá. Ezért a bonyolultabb mondatok nyelvtani összefüggéseinek feltérképezésére nem alkalmazható nagy bizonyossággal, de egyes jelenségek valószínűségi százalékaiknak meghatározására igen. Ilyenek a profán és természetes nyelvbe tartozó jelenségek százalékos arányai (pszicholingvisztika), fonológia (mely betűk a leggyakrabban előfordulóak egy nyelvben), morfológia, mondattani jelenségek (szintaxis). Ha tehát a jelenben az élő beszédben használók olyan szót, amely nyelvtani formája alapján hapax legomenon, de derivátuma alapján nem, akkor éppen ennyi a valószínűsége annak, hogy a jövőben is elő fog fordulni a nyelvhasználatban olyan hapax legomenon, amelynek jelentésmezője a grammatikai és mondattani sajátosságok alapján fejezhető ki. Lásd Rens Bod – Jennifer Hay – Stefanie Jannedy: *Probabilistic Linguistics*. Massachusetts Institute of Technology, USA, Massachusetts, 2003. 39-93; 177-229.

⁵⁸⁶ Nevének helyesírása ilyen módon a magyar nyelvben engedélyezett. Angol helyesírás szerint: Andrey Andreyevich Markov.

⁵⁸⁷ A nyelvészetben a valószínűségi mutatók két dologra hívják fel a figyelmünket: 1) A természetben mindenre, így a nyelvhasználatban előforduló jelenségekre is igaz a véletlenszerűség, amelyet azonban sztochasztikus állandók jellemeznek. 2) E sztochasztikus állandókból következtetéseket lehet levonni egyéb jelenségekre is. Lásd D. J. Bartholomew: *Probability, Statistics and Theology*. In *Journal of the Royal Statistical Society*. Willey Blackwell, and Royal Statistical Society, USA, 1988. 137-138.

⁵⁸⁸ Lukasz Debowski: Zipf's Law: What and Why? In *Polish Academy of Sciences*. Institute of Computer Sciences, 2000. (Vol. 20). 10-11.

valószínűségi mutatókra épülő⁵⁸⁹ morfológiai és szintagmatikus⁵⁹⁰ vizsgálatnak hívjuk ellenben a *szintaxis alapúval*, ahol a szó, vagy szófaj mondattani sajátságait vizsgálhatjuk.⁵⁹¹

A Markov-lánc⁵⁹² ilyen alkalmazását sztochasztikus nyelvtannak,⁵⁹³ vagyis befejezett állapoton alapuló folyamat-grammatikának is nevezik.⁵⁹⁴ E szerint a fordításban a már rögzített állapotból a végső eredményt valószínűségi mutatók alapján fel lehet térképezni: a jövőben bekövetkező beszéd folyamat, mint az írott szöveg felolvasása, valószínűségi mutatói megegyeznek a rögzített, írott minta kvantitatív adataival.⁵⁹⁵

Markov is használta számításait a nyelvészeti állandók feltérképezésére, hogy igazolhassa tézisé: Puskin Anyeginjét vizsgálta, hogy a mássalhangzók és a magánhangzók egymáshoz való viszonyát feltérképezve, milyen törvényszerűségek mutathatók ki egyes szavakon belül, az orosz nyelvben. Így lett a Markov-lánc mára a kvantitatív nyelvészetben a *szófajok morfológiai meghatározásának alapsémája*,⁵⁹⁶ a már említett jellemzők szerint.

⁵⁸⁹ E valószínűségi mutató meghatározásában függ össze a Markov-lánc használata a Zipf törvényekkel. Ehhez Lásd D. J. Bartholomew: *Probability, Statistics and Theology*. In *Journal of the Royal Statistical Society*. Willey Blackwell, and Royal Statistical Society, USA, 1988. 157, 4. bek.

⁵⁹⁰ A szintagmatikus vizsgálat kis mértékben ugyan, de mégis elkülönül a morfológiai vizsgálatól. Míg a morfológia a szófaj meghatározásban elsősorban a pre- és szuffixumok alapján feltérképezhető tulajdonságokért felel, addig a szintagmatika a teljes szó szerkezetet jelenti. Ez utóbbi olyan szókapcsolatot jelent, amely logikai vagy mondattani kapcsolatokon alapul. Ami tehát „szintagmatikus” az a szó szerkezettel olyan mértékben kapcsolatos, amelyből következik a mondattani sajátság is. Ilyen lehet pl. az angol nyelvben bármely „-ing” végű ige. A szuffixum alapján nem dönthető el, hogy a mondatban folyamatos igeidőt jelöl, vagy jelen idejű participiumot, esetleg gerundiumot. Ez utóbbi kérdés eldöntéséhez a szintagmatika meghatározásaira van szükség. Az egyes fogalmak meghatározásaihoz Lásd Pintér Zoltán - Kiss Géza - Szabó Tamás - Ötvös Edit - Juhász Katalin - Moldván János - Komlós Sándor (szerk.): *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Szalay Könyvkiadó, Kisújszállás, (é.n.). 323; 453.

⁵⁹¹ A Markov-lánc teszi lehetővé, hogy a számítástechnikában betűről-betűre géppel felolvastassanak szövegeket, amelyek így hallhatóvá lesznek. Ezt az első betűtől az utolsóig terjedő láncrendszert alkalmazzák a morfológiai és szintagmatikai törvényszerűségek feltérképezéséhez is. A módszert éppen ezért szekvenciális modellnek is nevezik. Lásd Nicolas Turenne: *Modelling Noun-Phrase Dynamics in Specialized Text Collections*. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2010. (Vol. 17). No. 3. 212-228.

⁵⁹² Hadumod Bussmann: *i.m.* 296.

⁵⁹³ A sztochasztika fogalmához lásd Alexander Saichev – Yannick Malevergne – Didier Sorrette: *Theory of Zip’s Law and Beyond*. Springer, New York, 2010. 43-47.

⁵⁹⁴ Az eredeti angol nyelvben: *finite state automation*, amelynek ezt a magyar fordítását találtam célszerűnek, mivel a *grammatic definition*-ra használja a szerző, mint összetett meghatározást.

⁵⁹⁵ Eredetileg ezt az eljárást egy rövid véletlenszerű szöveg minta alapján használták, amely „tanító korpuszként” működött az adott nyelvben, így sok hibát generált. Ma már ezt a hibát folyamatosan javítják, egy-egy nyelvhez hosszabb bázisokat rendelnek hozzá. Ennek a továbbfejlesztett modellnek a neve: Markov Chain Monte Carlo, rövidítve; MCMC-Method. Ezt 1996 óta használják. Lásd Nathaniel Beck - Gary King - Langche Zeng: *Improving Quantitative Studies of International Conflict: A Conjecture*. In *The American Political Science Review*, USA, 2000. (Vol. 94). 34. Másfelől pedig: W. R. Gilks – S. Richardson – D. J. Spiegelhalter: *Markov Chain Monte Carlo in Practic. Interdisciplinary Statistic*. Chapman & Hall/CRC, London, 1996. Introduction.

⁵⁹⁶ Ismert a beszéd felismerés gépi algoritmusaként is, ezt rejtett Markov-modellnek nevezzük. Lásd Csapó Tamás Gábor – Németh Géza: *Prozódiai változatosság rejtett Markov-modell alapú szövegfelolvasóval*. In (Tanács Attila – Vincze Veronika szerk.): *VIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia anyaga*. Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Tanszékcsoport, Szeged, 2011. 167- 178.

Ebben a sztochasztikus láncfolyamatban, egy-egy szó vizsgálatakor az egymás utáni betűcsoportok megkülönböztetéséből lehet valószínűségi mutatók alapján feltárni,⁵⁹⁷ hogy egyes pre- és szuffixumok, beékelődő betűk, és/vagy sajátos szóalakok milyen nyelvtani jenség *szemiotikai modelljei*, a vizsgált nyelven belül.⁵⁹⁸

Egy ilyen elven működő gépi szövegfelismerő rendszernek meg lehet tanítani, hogy pl. a Χριστοῦ végződéséből (-οῦ vagy -ῦ) ismerje fel a hasonló végződésű szavakat (θεοῦ, ανθρωποῦ, etc), mert ez a végződés a valószínűségi mutatók alapján mindig singularis genitivus. Ha ettől eltérő példát ismerünk, akkor azt külön meg kell adni a számítógépes programnak. Ugyanígy azt is meg tudjuk *előre* (predektív) határozni, hogy az olyan egyedi szóalakokat, mint az εἶπον kezelje a program lexikalizált morfémaként, amelyhez hozzárendeljük, hogy ez a λέγω hiányzó második aoristosa helyetti szóalak. Mindezt egy tetszőleges hosszúságú szöveg alapján kell a Markov-lánc számítógépes programnak megadni. Ilyenkor a szövegmintá(ka)t *tanító korpusznak*, az egyes *szófaji kódokat* pedig *címkéknek* nevezzük.⁵⁹⁹ Aztán a tanító korpusz alapján létrehozott címkéket feldolgozás után szabadon használhatjuk tovább az *ugyanolyan nyelvű* szövegek elemzéséhez. Ez a láncfolyamat lényege, jellemzője pedig, hogy *alacsony* hibaszázalékkal működtethető.⁶⁰⁰

Amiért foglalkoznom kell e valószínűségi modellel, annak egyszerű oka, hogy több nyelvészeti törvényt is alkottak a szövegekben található sztochasztikus állandók alapján: az eljárás a *morfológia*, a *szintaxis* és a *szintagmatika* fogalmát és nyelvészeti alkalmazásukat alapvetően változtatta meg az elmúlt évtizedekben,⁶⁰¹ a változás követése azonban a teológiai alkalmazásban csak korlátozott mértékben mutatható ki.

⁵⁹⁷ Használatban a mai nyelvészet ilyen irányú megközelítését „a nyelvi struktúra matematikai modelljeinek” nevezik (Mathematical models of linguistic structure). Ezen belül ismeretes „diszkrét” „rejtett” „autoregresszív” etc. láncfolyamatok, amelyek mindegyike a Markov-lánc valamilyen használatát jelenti. Lásd Stephen E. Levinson: *Mathematical Models of Speech Technology*. John Wiley & Sons Inc, USA, Hoboken, 2005. 57-119.

⁵⁹⁸ A következő mondatokban található példát a görög nyelvből magam alkottam, amelynek alapját képezi: Laki László: Statisztikai gépi fordítási módszereken alapuló egynyelvű szövegelemző rendszer és szótövesítő. In *A VIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia anyaga*, 12-23. A számítógépes jelcsoportokra bontás folyamatában a szemiotikai modelleket *címkéknek* nevezik, mivel ezek előre meghatározzák a következő hasonló nyelvtani alak minden morfológiai sajátosságát: a gépi feldolgozás előre *címkézi* azokat.

⁵⁹⁹ Fontos megemlíteni, hogy itt még a morfológia fogalmi alapján nem mondjuk ki, hogy melyik tő, vagy prefixum milyen szófaj. Itt még csak nyelvi szintagmatikáról beszélhetünk, tehát a szófaji kód, és annak címkéje elegendő a fogalmi meghatározáshoz. Lásd Móra György - Vincze Veronika - Zsibrita János: Szófaji kódok és névelemek együttes osztályozása. Valamint: Csapó Tamás Gábor – Németh Géza: Prozódiai változatosság rejtett Markov-modell alapú szövegfelolvasóval. In *VIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia anyaga*, 131.

⁶⁰⁰ Az eljárást folyamatosan tökéletesítik, a későbbiekben az említés szintjén fogok hivatkozni arra a Markov-láncre épülő újabb sztochasztikus modellre, amit Markov-Lánc Monte Carlo-nak nevezünk. Lásd Steve Brooks – Andrew Gelman – Galin L. Jones – Xiao-Li Meng (edit.) *Handbook of Markov Chain Monte Carlo. Handbook of Modern Statistical Methods*. CRC Press, Taylor. A Chapman & Hall Book. USA, Broken Sound Parkway, Boca Raton, 2011.

⁶⁰¹ Az Újszövetség vizsgálatában 1977-ben nyomtatásban is kiadtak egy olyan konkordanciát, amely már akkor is a lingvisztikai kódokat számítógépes logika szerint dolgozta fel. Ez volt az első olyan kiadvány, amelyben

16.1. A Markov-lánc hatása a morfológia definícióira

A Markov-láncre épülő *folyamat-morfológiai értelmezés*⁶⁰² képezte a strukturalizmus kereteit. A strukturalisták szerint a *morféma a struktúra, amelyben a tartalom megjelenik*. Ez a nyelv legkisebb értelmezhető, vagy még értelmet hordozó egysége. Ettől meg kell különböztetni a szó hangalaki sajátosságait, (morfofonéma) amely így azt a jelentést fedi le, melyet eredetileg Goethe alkotott meg,⁶⁰³ mint másodlagos meghatározást, és a *beszélt*, nem pedig az *írott* szó tulajdonságaira vonatkozik.

E morfológiai modell kapcsolja össze Zipf két nyelvészeti törvényét a Markov féle sztochasztikus lánccal.⁶⁰⁴ Mivel mindkét törvény (Zipf 1-2) és a Shannon-Weaver szabály korpusz alapú, a vizsgált szövegben el kell különíteni egymástól az egyes szavakat morfológiai ismérvek alapján, majd szóstatisztikát kell készíteni: az így fellistázott szavakat nevezzük *jelcsoportoknak*. E listán egy szó annyiszor fordul elő, *ahány nyelvtani alakja a korpuszban fellelhető*, mert annyi jelcsoportról van szó. Ha pedig ezeket megtisztítjuk a pre- és szuffixumoktól megkapjuk azt a *lexikalizált morféma készletet*, amennyiből valójában a vizsgált korpusz szókincse áll.

Ezen elven alapul a teológusok által jól ismert Bible Works számítógépes program is. Ha ott megnézzük pl. a BYZ jelzetű görög nyelvű kódex virtuális szövegét,⁶⁰⁵ a következőket találjuk: a teljes Újszövetség szókészlete 140 144 jelcsoport, de a pre- és szuffixumok nélküli

fontos helyet kaptak olyan szavak is, amelyeket nem tartanak általában fontosnak megadni egyéb kiadványokban. Így megkülönböztették egymástól az ἐρω, ἐρρέθη, εἴρηκα derivátumokat, illetve különbséget tettek olyan szóösszetételek között, mint κρινοῦσιν, ἀκολουθεῖ, ἀκολουθεῖ és hasonló esetek, ahol a hehezet, vagy a hangsúlyjel változott. Ezzel a szavak számának növekedését érték el, a későbbiekben pedig a computeres görög karakterek alkalmazásánál egy-egy ilyen jelhez az itt említett okok miatt tényleges betűértéket rendeltek. E kiadványt lásd H. Bachman – W. A. Slaby (edit.): *Computer – Konkordanz zum Novum Testamentum Graece von Nestle-Aland, 26. Auflage und zum Greek New Testament, 3rd edition*. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1977. Az említett szavak példája az „Anweisung zum Gebrauch” részben a 2. oldalon.

⁶⁰² Ez az, amelyet a korábbiakban *befejezet állapoton alapuló folyamat-grammatikának* neveztem, az angol fordítás alapján.

⁶⁰³ Hadumod Bussmann: *i.m.* 315.

⁶⁰⁴ A Zipf törvények és Markov láncmodelljének alább leírt használatához lásd J. K. Krylov: *Synergetic Models and Methods*. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2002. (Vol. 9). No. 2. 125-185.

⁶⁰⁵ Ez a Robinson – Pierpont féle *Majority Text* (1995), amely az Újszövetség egy bizonyos verziója. E mellett érdemes megnézni a BGT kóddal ellátott szövegváltozatot is: itt a LXX és az Újszövetség *közös* szókincse szerepel. Ez esetben a szavak száma 761 700 és az „unique morfémák” száma: 53 080. Ennek harmada (17 693) nagyjából lefedi az általam végzett számításokat, ha a tulajdonneveket, vagy azok különböző helyesírásai szerinti változatokat is beleszámoljuk, mint önálló szóalakokat. A BYZ kóddal ellátott szöveg eredetijét lásd Maurice A. Robinson – William G. Pierpont: *The New Testament in the Original Greek. Byzantine Textform*. Hilton Book Publishing. USA, Southborough, Massachusetts, 2005. A BGT kód alatt két teljes kiadvány szövegét kombinálták: *Novum Testamentum Graece*, Nestle-Aland 27. Deutsch Bibelgesellschaft, Stuttgart. 1993. Illetve: Alfred Rahlfs (edit.): *LXX Septuaginta (Old Greek Jewish Scriptures)*. Württembergische Bibelanstalt - Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1935.

szókincs „csak” 17 174, amelyeket „egyedülálló szavaknak”⁶⁰⁶ neveznek a készítők.⁶⁰⁷ E szómennyiség elárul valamit: a Markov-lánccal készített vizsgálat esetében majdnem *háromszor* annyi szót kapunk teljes szókincsként, mint amennyi valójában az Újszövetségben a lexikalizált morfémák száma.⁶⁰⁸ E jelenség befolyásolja a hapax legomenonok számának meghatározását is, ezért rá kell mutatni az egyes lehetőségekre, illetve kockázatokra is.

16.2. A hapax legomenon szemi-morfémák három tipikus esete

A hapax legomenonok között bőven találunk olyan szóalakokat is, amelyeket lexikalizált morfémaként ismerünk, vagyis egy bizonyos szó derivátumaiként lexikalizálták, de ezek hapax legomenonok. Ezeket három típusba rendszerezhetjük,⁶⁰⁹ és szemi-morfémáknak nevezhetjük.

16.2.1. Egy hangalak, egy bizonyos jelentés: unique morfémák

Első típusú szemi-morféma, *ha a szóalakoknak egy jellegzetes funkciója ismert* a jelentést illetően és másik nem kapcsolható hozzájuk.⁶¹⁰ Például ilyen lehet a *σεμίδαλις*.⁶¹¹ Ha a Markov-lánc alapján nem különböztetnének meg szemi- és pszeudo-morfémákat, könnyen hibát lehetne elkövetni egy mechanikus, különösen gépi, jelcsoportra bontás során, a következőképpen: *σεμί* + *δαλις* – ra bontanánk a szót, és külön jelentést tulajdonítanánk a *σεμι*- előtagnak. Ezt megtehetnénk, mert latin jövevényszó lévén hordoz önálló jelentést: a „semi-” előtag: valaminek a fele.⁶¹² Ez a szó azonban csak *önállóan* értelmezhető, *nincs a benne található előtagnak jelentése*, nem lehet más szavakhoz az egyes tagokat hozzákapcsolni. A *σεμίδαλις*, mint *kifejezés* egyben hordoz *egy bizonyos* jelentést: *finomra*

⁶⁰⁶ Unique words.

⁶⁰⁷ Ha elindítjuk a programot, a keresőablakban ki kell választani a BYZ kódot és megnyitni. Ezek után, ha a betűjelre kattintunk, a jobboldali ablakban megtaláljuk a kódex digitalizálása után közzétett adatokat a szerzői referenciákkal együtt.

⁶⁰⁸ A lexikális adatok szerint a tulajdonnevekkel együtt is mindössze 5770 alapszót találunk az Újszövetségben. Az erre vonatkozó közlést lásd a függelék II. táblázatban.

⁶⁰⁹ Mivel e szavak jellegzetesen a későbbi paradigmák részei, nem kell külön jelölni betűkóddal. Ennek oka az *intergrammatikus* jelenségben keresendő, amelyről a későbbiekben lesz szó.

⁶¹⁰ Hadumod Bussmann példaként az angol nyelvből a következő példát hozza: „cranberry”, a „boysenberry” és a „huckleberry” szavakban szemi-morféma minden előtag, mert csak szóösszetételezen hordozza a megfelelő jelentést. Ezt alkalmaztam úgy, hogy kerestem az Újszövetség szókészletében arra alkalmas szót.

⁶¹¹ Besorolása alapján intertextuális hapax legomenon, mivel a Jelenések 18,13-n kívül a Septuagintában is megtaláljuk. Ezen kívül valószínűleg latin jövevényszó. Besorolását lásd a Függelék III. táblázatában.

⁶¹² Tegye Imre: *Latin-magyar diákszótár*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1992. 331.

*őrölt lisztet jelent.*⁶¹³ Nehéz lenne megmondani, hogy az Újszövetségben hány ilyen hapax legomenon található, ezért arra itt nem is vállalkoztam. Javaslatom, hogy minden egyes kifejezésnél, ha az szükséges, a fentiek alapján határozzuk meg, hogy le lehet-e egymásról a két, vagy akár több szótagot választani, és érdemes-e ezt megtenni úgy, hogy a jelentés nem sérül. *Megkülönböztetésüket a többi hapax legomenonhoz képest nem tartom szükségesnek.*

16.2.2. Egyjelentésű elő-, többjelentésű utótag

Második típusú szemi-morfémák az olyan kifejezések, vagy esetünkben hapax legomenonok, *amikor az előtag hangalaki szempontból nem hordoz kétértelműséget*, vagyis nincs rokon értelmű jelentése,⁶¹⁴ *de valamely tagja leválasztható az alapszóról* és azzal képezhetünk más összetett szavakat *is*. Példának vehetjük a Gal 4,25-ből a στοιχέω-t.⁶¹⁵ Ez két szó összetételéből áll; a σύν és a στοιχέω. A σύν- előtagból számos összetett szót képezhetünk, hapax legomenonként is találunk ilyeneket, éppen Zipf második törvénye értelmében: σύσσωμος, συστασιαστής, σύσημον, etc.⁶¹⁶ E kifejezések esetében *az előtag* mindig ugyanazt jelenti, ellentétben az előző példával, ahol nincs önálló jelentés. Ezek esetében is megállapítható, hogy az újszövetségi hapax legomenonok között találhatunk számos szóalakot a jelenség igazolására, amelyek számát azonban nem tartottam fontosnak itt meghatározni.⁶¹⁷ Minden bizonnyal lényegesen többet találunk ilyeneket, mint az előző típusból, de megkülönböztetésük ezeknek sem fontos, tehát a többi hapax legomenonnal együtt sorolhatók be a későbbi paradigmákhoz.

16.2.3. Többjelentésű elő- és utótag, egy komplex jelentés

A harmadik eset, *amikor a szemi-morfémák nem képeznek szériajelentést*. Ez az, amikor egy szó fennmarad valamilyen *sajátos jelentéssel együtt*, és a jelentést attól elvonatkoztatni már nem lehetséges. Az esetek nagy részében ezek terminus technicusok. Ilyen lehet a Gal 4,24-ből⁶¹⁸ az ἀλληγορέω.⁶¹⁹ Morfológiai szempontból ez is felbontható az ἄλλος és az ἄγορεύω

⁶¹³ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 682. Az ettől eltérő esetleges jelentésárnyalatokat itt nem kívánom feltüntetni.

⁶¹⁴ Hadumod Bussmann korábbi példája alapján a „cranberry”, a „boysenberry” és a „huckleberry” szavakban ilyen szemi-morféma minden utótag, mert az mindig ugyanazt jelenti.

⁶¹⁵ Lásd a függelék III. táblázatában.

⁶¹⁶ Lásd besorolásukat a függelék III. táblázatában.

⁶¹⁷ Itt jegyzem meg, hogy az egész morfológiai vizsgálódás alapja az inflexiók keresése, amelyet a későbbiekben található rokon értelmű szavak közlése miatt fontos, amelyek számát meghatároztam és ott közöltem is.

⁶¹⁸ Lásd a függelék III. táblázatában.

⁶¹⁹ A szó részletes vizsgálatával a későbbiekben foglalkozom. Az itt bemutatott tényezők miatt soroltam be a terminus technicusok közé.

szavak összetételére, azonban összetett szóként hapax legomenonról van szó. Az elő- és az utótag, ha az ἄλλος és az ἄγορεύω szavakat ez esetben így nevezzük, hordozhatnak szériajelentést is, de összetett szóként nem, ezért történhetett meg, hogy az ἀλληγορέω és az ἀλληγορία terminus technicussá válhatott.⁶²⁰ E hapax legomenonokat sem kell elkülöníteni a többiektől, csupán a Markov-lánc használhatóságát igazolják.

16.3. Álhapax legomenonok kizárása a Markov-lánc használatával

A következő kategória azoban már indokolt, hogy megkülönböztetést nyerjen az eddigiektől, mert az itt bemutatottak *nem hapax legomenonok, hanem pszeudo-morfémák*, amelyeket álhapax legomenonoknak is nevezhetünk.

A pszeudo-morféma kifejezést akkor alkalmazzuk ha *lexikalizált szóalakokról* beszélünk,⁶²¹ de ezek olyan morfémák, amikor a lexikalizált morféma, csak *egy bizonyos kontextusban jelenik meg eltérő jelentéssel*, ezért a lexikonok *önálló szóként* közlik, de egyébként nem azok.⁶²² Ezek esetében *két, vagy több jelentés is ismert*: rokon értelmű, vagy akár egymástól teljesen eltérő vonatkozásaik miatt, *azonos hangalak* mellett.

Ilyen módon a szinkronikus módszer problémát okozhat a hapax legomenonok számának meghatározásában: Bauer-Aland ismert újszövetségi szótára⁶²³ az ἀκριβής-t megjelöli, mint egyszer előforduló szót,⁶²⁴ azonban mégsem hapax legomenonról van szó, mert négy, vagy öt⁶²⁵ előfordulása is ismert.⁶²⁶ A jelölés nyilván *nem elírásból adódik*, etimológiája bizonytalan,⁶²⁷ több derivátummal is kapcsolatba hozható.⁶²⁸ Ezért az ἀκριβής-ről leválasztva az ἀκρι- előtagot derivátumai miatt önálló morfémának nevezhetjük. Ha pedig az öt felsorolt helyből *egy* olyan ismert, ahol a szótári jelentés nem hozható összefüggésbe a

⁶²⁰ A szó jelentés történetével a következő fejezetben foglalkozom részletesen, illetve a Galata-levél elemzésénél vizsgálom azokat a lehetőségeket, amelyek a fordításban befolyásolhatnak bennünket.

⁶²¹ Hadumod Bussmann: *i.m.* 390.

⁶²² Hadumod erre az esetre az angol nyelvből a „-gin” utótagból a „begin” szó képzését említi meg. Ez az alak, tehát a szemi-morféma ellentétje.

⁶²³ Walter Bauer - Kurt Aland - Barbara Aland: *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*. Walter de Gruyter, Berlin - New York, 1998.

⁶²⁴ A kiadványban a szerkesztők *-gal jelölnék meg minden szót, ami szerintük egyszer fordul elő az Újszövetségben. Ez azonban nem minden esetben pontos. A függelék III. táblázatában → 0 BA jellel láttam el azokat a szavakat, amelyek e kategóriába tartoznak.

⁶²⁵ A kiadvány négy, a Bible Works 7.0 számítógépes program pedig 5 előfordulást mutat. Az Alfred Schmoller: *Handkonkordanz zum Grieschen Neuen Testament* is egy előfordulást hoz és a derivátumokat közli külön-külön.

⁶²⁶ Ezeket lásd: ApCsel 18,26; 23,15; 23,20; 24,22; 26,5.

⁶²⁷ Ezt Varga Zsigmond is megjegyzi szótárában, és szintén külön közli a derivátumokat.

⁶²⁸ Néhány derivátum: ἀκριβεια, ἀκριβόν, ἀκριβώς.

többi példával, vagyis nem *szinkronizálható*, akkor az a szó önálló jelentése miatt *nem hapax legomenon, hanem pszeudo-morféma*.⁶²⁹

Ilyeneket, amelyek hasonlítanak tulajdonságaikban a hapax legomenonokhoz, az Újszövetségben mindössze 12-t találunk.⁶³⁰ Előfordulásuk megtévesztő lehet, e miatt fokozott figyelmet érdemel a jelenség: egyes összetett szavak esetében, amelyek „kvázi hapax legomenonok”, figyelmen kívül hagyhatjuk az egyszeri előfordulást a fentiek és az alábbiak mintájára, amelyek egyébként *kivételekként erősítik Zipf második törvényét*. Mivel ezek azonban nem hapax legomenonok, nem kell jelölni sem, illetve a későbbiekben paradigmákhoz sem érdemes besorolni.

16.4. A hapax legomenonok tényleges grammatikai sajátságai: a Markov-lánc előnyeinek használata

Mivel e csoportra éppen a Markov-lánc miatt hoztam létre egy teljesen önálló paradigmát, így itt csak az említés szintjén a legfontosabb néhány szó, amelyeknek vizsgálatával a későbbiekben részletesen is foglalkozom: κορβάν, κορβανᾶς, στίγμα, στιγμή. A Galata-levél vonatkozásában pedig: Ἰουδαῖζω, Ἰουδαϊκός, Ἰουδαϊκῶς mindegyike megtalálható a szótárakban, és a felsoroltak közül, *egy kivétellel* (Ἰουδαϊκός), mind hapax legomenon. Ezek azonban nem szemi- és nem is pszeudo-morfémák, hanem olyan alakok, amelyek esetében van jelentősége a nyelvtani sajátságoknak. Ezek *inflexiós morfémák*, amelyek megkülönböztetése *önálló tézis*, mert ez az egyedüli olyan hapax legomenon szócsoporthoz, amelyre a Markov-lánc morfológiai megállapításai miatt hoztam létre paradigmát:

X. *Tézis:*

HAPAX INFLEXIÓS MORFÉMÁK

Ha az egyes szövegekben feldolgoztuk a jelcsoportokat, vagyis a lehető legteljesebb mértékig megszüntettünk minden felesleges nyelvtani alakot visszavezetve a szavakat a lexikalizált morfémákra, és még mindig maradt olyan szó, amelynek csak egy nyelvtani alakja ismeretes, azt morfológiai szempontból a fentiek értelmében figyelembe kell venni.

⁶²⁹ E szavakat különítettem el speciális jellel a függelék III. táblázatában. Lásd pl.: → 0 αιχμαλωτεῶν vagy; → 0 ἀκριβής

⁶³⁰ E jelenségre a már említett Bauer-Aland kiadvány kapcsán lettem figyelmes. Ezért az erre vonatkozó adatokat külön közöltem. Lásd a függelék III.1. pontjában az ide vonatkozó összesítést, illetve a teljes hapax legomenon táblázatot, ahol → 0 BA-val jelöltem meg e szavakat. Ilyen módon a hapax legomenonok számának meghatározásánál ezeket nem számoltam bele a végeredménybe.

Ha azok, nem szem-, és nem pszeudo-morfémák, hanem 1) egyedülálló, 2) sajátos toldalékkal, vagy 3) prefixummal együttálló *egyedüli* és *egyszeri* szóalakok, akkor azokat inflexió morfémaknak nevezhetjük. Ezeket, egyedülállóságuk miatt önálló paradigma alapján hapax legomenonoknak tekinthetjük, amelyek száma már nem elhanyagolható: összesen 184-et találhatunk belőlük az Újszövetségben.⁶³¹ A továbbiakban ezeket *hapax inflexió morféma*knak nevezem, a paradigmákhoz való besorolásuk alapján pedig a jelölésüket egyértelműen a későbbiekben tisztázom.

Az inflexió morfémaknak négy jellemzőjük figyelhető meg: 1) Nagy valószínűség szerint más nyelvtani alakban előfordulnak máshol lexikalizált morfémaikként,⁶³² pl.: *στίγμα*, *στίγμα*. 2) A *tipikus* és az *asszociatív* jelentésmező a morfológiai sajátosságokban rejlik, pl.: *Ἰουδαϊκός*, *Ἰουδαϊκῶς*.⁶³³ 3) Szópárokról beszélünk, de adódhat olyan eset is, hogy három különböző alak is lexikalizált morféma, tehát a referenciális jelentést nem egy, nem két, hanem három esetben kell külön-külön megvizsgálni. 4) A szópárok, vagy szóhármak akár mindegyike külön-külön hapax legomenon is lehet.

Ahogy e szabály megváltoztatta a nyelvészek morfológiáról alkotott véleményét, úgy a *szintaxis* és a *szintagmatika* megfogalmazásában is hasonló változást figyelhetünk meg.

16.5. A szintagmatika újradefiniálása a Markov-lánc alkalmazásával: a Gal 2,6 és a Gal 1,15 pragmalingvisztikai sajátosságai

A Markov-láncnak köszönhetően kétféle szintagmatikáról beszélhetünk.⁶³⁴ Egyik meghatározás a *strukturált szintagma* fogalmához köthető, amikor a nyelv egyes elemei szegmentáció által formálódnak egységgé. Ez a szegmentálás logikai sorrendben: a hangok, szavak, kifejezések, frázisok, mellék és egész mondatok egysége. Ez akkor lehetséges, ha nyelvi *univerzálék* alapján gondolkodunk: ilyenkor a mondatban a *rendet* keressük. A szabálytalanul megszerkesztett mondatok *anakoluthonok*,⁶³⁵ ezért szintagmatikai szempontból tulajdonképpen, nyelvromlásnak tekinthetők.

⁶³¹ Lásd a függelék III. táblázatában a jelölést, ahol I, vagy ΣI-vel elkülönítettem e szavakat. Illetve lásd a táblázat végén az ide vonatkozó összesítést.

⁶³² Ez egyszerűen annyit jelent, hogy megtalálható a lexikonokban önálló szócikként annak ellenére, hogy a derivátumokat ismerhetjük, tehát akár azokból is meg lehetne határozni a jelentésüket.

⁶³³ E két szó vizsgálatával részletesen a későbbiekben foglalkozom.

⁶³⁴ James Hope Moulton: *A grammar of New Testament Greek*. T. & T. Clark, Edinburgh, 1976. 472.

⁶³⁵ Eredeti görögben *ἀνακόλουθον* szó szerint egy bizonyos előírt rendnek a nem-követése. Alapjában véve, ha retorikai fogásnak vesszük, olyan mondatokra használhatjuk, amelyekben a mondat befejezése nem felel meg a kezdésnek, azonban az abban található szavak egyébként megfelelő nyelvtani szabályt követnek. Ugyanakkor

Másik meghatározás a John Lyons által használt⁶³⁶ megközelítés, ami a pragmalingvisztikai irányzathoz köthető, s amely ennél lényegesen szűkebb jelentésre korlátozza a fogalmat: a mondat és a szó közötti különbség egy *predektív*, vagyis előre kikövetkeztethető, viszonyból adódik. Nem *kell tehát rendben következnie az egyes szófajoknak* egy mondatban, sőt a predektivitás miatt e mondatok magukban hordozhatják azokat a retorikai elemeket is, amelyek egy szón belül a nyelvtani alakokból következnek. Ez esetben is beszélhetünk következtelen mondatszerkesztésről, amit azonban így inkább *szolecizmusnak*⁶³⁷ nevezünk a *szándékosság, vagy a szóbeliségből eredő esetlegességek* miatt. Ilyen módon ezekben nem szövegromlást, hanem retorikai kifejező *többletet* mutathatunk ki.⁶³⁸

Anakoluthonra, *vagy felfogástól függően* inkább szolecizmusra, számos példát találhatunk az Újszövetségben. Ilyen lehet a témám szempontjából fontos Gal 2,6, amelynek egy részét úgy is tekinthetünk, mint mondatot a mondatban.⁶³⁹

Gal 2,6

A tekintélyesek pedig – akárkik is voltak mind ama bizonyos napig, nem törődöm azzal, mert Isten nem nézi az emberek személyét – szóval ezek a tekintélyesek semmit sem vitattak el tőlem.

A hagyományos szintagmatikai értelmezés tehát kevés, erre a szövegkritikai adatok is rámutatnak:⁶⁴⁰ szinte mindenki retorikai, vagy legalábbis szándékos hatáskeltésnek látja a mondatot.⁶⁴¹ Erre a többletkifejezésre pedig éppen azok a nyelvészeti törvények alkalmazhatók, amelyek a hapax legomenonokra is előfordulásuk ritkasága miatt. Az olyan

az ἀνακόλουθον nem kihagyás, vagy közbevetés, mert az beleillik a mondat rendjébe. Lásd Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2008. 95.

⁶³⁶ John Lyons: *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge, 1968. Sintagmatic.

⁶³⁷ A kifejezés ismert volt már az ókori görögöknél is, mint σολοιχισμός. Eredetileg a Soloi athéni lakóközösségről kapta a nevét, akik állítólag, miután elszakadtak Athéntől, elfelejtettek szépen beszélni. Így másképp a kifejezés jelentése „szabálytalan nyelvhasználat”. Arisztotelész azonban már a Ρητορικᾶ-jában már használja a fogalmat. Így a szolecizmus ugyan a nyelvhelyesség megsértése a szavak összefűzésekor, mégis azt kell mondani, hogy a retorikában mindig az adott szövegösszefüggés dönti el, hogy ez a „stílusélményt” megsérti-e vagy sem. Lásd Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2008. 573.

⁶³⁸ E mondatban az allúzió lényege, hogy senki nem tudja, pontosan mire céloz Pál, ha a tekintélyeseket említi. E jelenség tehát, mint extra lingvisztikus faktor a történeti rekonstrukció irányába fordítja a figyelmet, ugyanis éppen az nem biztos, hogy a „tekintélyesek” kifejezés a jeruzsálemiekre vonatkozna, habár a hagyomány arra mutat.

⁶³⁹ Balla Péter például ezt írja: A 6. vers elején Pál elkezd egy mondatot, majd közbevet egy gondolatot, amihez mindjárt még egy indoklást is fűz, és azután tér vissza a tekintélyesekhez, megismételve egy szót. Lásd Balla Péter: *Pál apostol levele a Galáciabeliekhez. Kommentár bevezetéssel és exkurzusokkal*. KIA, Bp. 2009. 100-101.

⁶⁴⁰ Pl. a betoldott részből több kézirat szerint hiányzik a [ὁ] θεὸς formula, illetve az névelő nélkül is előfordul, ami tovább bonyolíthatja az értelmezést.

⁶⁴¹ Bándy György például nagyon körülírt formulával fejt ki azt az asszociatív jelentést, ami nem derül ki a mondatból, hanem az extra lingvisztikus faktorhoz kell sorolni: „Ebből arra lehet következtetni, hogy másokat esetleg arra köteleztek, hogy helyesbítsék igehirdetésüket, de Pált nem.” Lásd Bándy György: *A Galatákhöz írt levél magyarázata*. Selye János Egyetem, Komarno, 2010. 34.

értelmezés, amely szerint ez nyelvromlás miatt jött volna létre, nem idejét álló megállapítás.⁶⁴²

A szintagmatika predektív jelentéstartalmának kifejezését főként frázisokban figyelhetjük meg. Ilyen lehet a Gal 1,15-ből⁶⁴³ az ἐκ κοιλίας μητρός μου kifejezés *időhatározói* jelentése: „...anyám méhétől fogva.” Ha ebből kiemelünk egy szót, pl. a κοιλία-t, annak *nincs* időhatározói jelentése, sőt a mondat többi tagjának sem. Frázisban ezt a szerepet két tényező teremti meg: egyik az ἐκ előljárószó, a másik az intertextuális allúzió,⁶⁴⁴ amely a szintagmatika pragmalingvisztikai meghatározása alapján *predektív* jelentés, ahol a mondat hordozza magában a kommunikációs értéket, nem pedig egy-egy szó.⁶⁴⁵ A Gal 2,6 időhatározói sajátosságait így, az előzményekből következtethetjük ki, amely egy időhatározói frázisból következik: tekintélyesek pedig – akárkik is *voltak mind ama bizonyos napig...* - a szövegösszefüggés alapján, feltételezhetően mindaddig, amíg Pál találkozott velük. A predektivitás tehát a Gal 1,15 alapján kódolt a 2,6-ban pedig már megjelenik többletként.⁶⁴⁶

A szemiotika meghatározásból következik, hogy a Koiné a morfológia a szintagmatika és a szintaktika alapján is nyelvi lenyomat, amely nem függ össze a múltbéli közlési folyamattal, annak csupán rögzített formája. Minden egyes közlés (írott szöveg esetében lenyomat) csakis a jövővel állhat kapcsolatban (interpretáció) a Markov-lánc alapján. Ehhez az interpretálást végző személy gondolkodásmódja nagymértékben hozzájárul.⁶⁴⁷

⁶⁴² Még a Jubileumi Kommentár sem elégszik meg sablonos megoldással: „...Pál éppen ezért, fejtegetéseibe tüzdelt éles megjegyzésekkel még a látszatát is kerülni igyekszik annak, mintha Jeruzsálemben a „tekintélyesek” előtt hódolt volna, s csak a Péter hozzájárulásával lenne igaz, érvényes és hihető az evangéliuma. Krisztus földi helytartóját és jogforrást csak a későbbi korokban csináltak Péterből s ezzel már az egység megőrzése helyett; akaratlanul is az egyházszakadást készítették elő.” Lásd Török István: A Galatákhöz írt levél magyarázata. In *Jubileumi Kommentár*. Kálvin Kiadó, Bp. 1995. (3. kötet). 294.

⁶⁴³ Moule: *i.m.* 72-73.

⁶⁴⁴ Többek között Peter Wick is utal arra, hogy Pál itt azonosítja magát Jeremiás prófétával. Így e kijelentése allúzió a LXX Jer 1,5-re. Lásd Peter Wick: *i.m.* 44-45.

⁶⁴⁵ Hasonlóképpen a szintaxis fogalmának értelmezésében is megtalálhatjuk ezt a kettősséget: egyik meghatározás alatt a természetes nyelv nyelvtani jellemzőit értjük. Így ez egy olyan szabály, vagy rend, amely alapján ki lehet mondani, hogy egy mondat a szövegben jól megformált egység. Ennek elemei: morféma, szó, beszédrészlet. Ilyenkor a szöveganalízis a mondatanalízisre vezethető vissza. Elemei ezen belül; mondattípus, és mondat elemek, pl. szófajok és mondattani egységek meghatározása. Másfelől a szemiotika kategóriájába sorolható meghatározás található. Ilyenkor a szó, jelcsoport. Kommunikációs szempontból tehát az a kérdés, hogy mennyire fejezi ki a *jel* a beszélő által *közvetített* üzenetet. Ennek oka, hogy egy „jel” két jellemzőt hordoz magában; a szó *jelentését* és az ún. *extra lingvisztikus* faktort. James Hope Moulton: *A grammar of New Testament Greek*. T. & T. Clark, Edinburgh, 1976. 473.

⁶⁴⁶ Ennek részletes vizsgálatát a Galata-levél nyelvi elemzésénél tekinthetjük meg.

⁶⁴⁷ Csernoch Mária: Természetes nyelvi szövegek összehasonlítása első-rendű statisztikai modellekkel. In *Publicationes Universitas Miskolcensis*. Sectio Philosophica. E Typographeo Universitas Miskolc, 2005. (Tom. 10). Fc. 3. 3.

16.6. A Markov-lánc használatának esetleges negatívumai

A Markov-lánc lehetőségeinek negatívuma nem az eddigiekben mutatkozik, azokat el nem vitatja senki, hanem az összetettebb nyelvi jelenségek feltérképezésében, amelyekre azonban maradéktalanul nem alkalmazható.⁶⁴⁸ Beaugrande és Dressler, akik az ún. Bécsi Kör nyelvészeti iskolájához tartoznak,⁶⁴⁹ említik meg,⁶⁵⁰ azt a tényezőt, amely a módszer alkalmazásának relativitásából adódhat:

Bármennyire is biztatónak tűnik a Markov-lánc használata, elég nagy egyetértés van a tekintetben, hogy a valószínűség modellje a természetes nyelvi kommunikációra nem alkalmazható maradéktalanul. Képtelenség megszámlálni az összes elemsorozatot egy nyelvnek. De még ha ez nem lenne is lehetetlen, a legtöbb elem előfordulása más tényezőktől függ, nem az előtte előforduló elemtől. Például a nyelvtani függőségek gyakran olyan kifejezések között állnak fenn, amelyek nem szomszédosak egymással. Nem beszélve arról, hogy a kvantitatív módszer figyelmen kívül hagyja a szövegek értelmének és a diskurzusban betöltött szerepének, céljának legtöbb tényezőjét.

Mivel azonban nem célom, hogy a szövegeket kizárólagosan a Markov-lánc módszereivel vizsgáljam, ilyen részletességbe nem bocsátkozom. Ezért a hapax legomenonok azon típusainál, ahol a grammatikai tényező *is* szempont, a Markov-lánc elméleti állításaira *lehet* támaszkodni, függetlenül az említett negatívumoktól is, mivel ezek egy-egy szóalak meghatározására vonatkoztathatók, mégpedig azért, hogy azok számát pontosan határozzuk meg, másodsorban pedig, hogy a tökéletesebb jelentésük felé vezető utat is feltárjuk.

Baayen és Renouf 1996-ban végzett el a Markov-lánc használhatóságának igazolására egy morfológiai vizsgálatot különböző nyelvű szövegekben a hapax legomenonok morfológiai

⁶⁴⁸ Ezt az „összetettebb módszert” fikcionalizmusnak nevezik, mert az egyes számokból levezethető végeredmény lehet fikció is. Pl., ha azt állítom, hogy egy rövidebb szövegegységen belül átlagosan 2,4 hapax legomenon található, azzal két másik állítást is mondok egyszerre: 1) létezik olyan, hogy 0,4 hapax legomenon, és 2) van olyan szöveg, amelyben nem 2 és nem is 3 ilyen szó van. Ez tehát fikció, mert csak az állítás szintjén létezik. Ezért e módszer ellenőrzésének lehetősége az empirikus adatokkal való összehasonlításon múlik: ez az elemek tényleges megszámlálása, nem pedig a statisztikai átlagok számításai. Mivel a kvantitatív módszer a hermeneutika és a matematika találkozásából ered, minden matematikus és filozófus a saját tudományának empirikus sajátságai alapján olvas ki egyes konkrét tényezőket a rendelkezésére álló adatokból. Mindez azt jelenti, hogy a kvantitatív módszer gyengéje, ha csak a számadatokra, illetve százalékos tényezőkre támaszkodunk. Ugyanakkor ezt a fikcionalizmust el lehet kerülni, ha egyes társtudományok állításait is latba vetjük. Ehhez lásd Forrai Gábor: Mit jelentenek a matematikai állítások? A hermeneutikai fikcionalizmus védelmében. In Zita Horváth – János Ugrai: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica. E Typographeo Universitatis, Miskolc, 2012.* (Tom. 12). Fc. 1. 15-26.

⁶⁴⁹ A „Bécsi Kör” megnevezés Nyíri Tamástól ered: Az angol filozófia jelenleg szinte kizárólag az empirizmusban gyökerező lingvisztikai analízis. A nyelvanalízis kialakulásra a „Bécsi Kör”-ön és Russel logikai analízisének kívül G. E. Moore (1873-1958), az úgynevezett cambridge-i iskola vezéralakja és L. Wittgenstein (1889-1951.) volt a legnagyobb hatással. Lásd Nyíri Tamás: *A filozófiai gondolkodás fejlődése.* Szent István Társulat, Bp. 1977. 409.

⁶⁵⁰ Csernoch Mária: *i.m.* 4.

és szintagmatikai elkülönítésével.⁶⁵¹ E vizsgálatban nem a számadatok lettek szembetűnőek, hanem az egyes hapax legomenonok jelentésének olyan irányú meghatározása, amikor azok nyelvtani alakokban elkülönültek más szavaktól, amelyek nem hapax legomenonok. A kutatópáros a következő megállapítást tette e jelenséggel kapcsolatban:

Két út vezet a hapax legomenonok jelentéstartalmának meghatározásához: az egyik a szótári adatok használata, a másik pedig a korpusz alapú kvantitatív vizsgálat. Ez utóbbi a Markov-lánccmodell használatát teszi szükségessé.

Itt érdemes megjegyezni, hogy kutatásaik végeredménye nagyon hasonlít az *Anchor Biblical Dictionary*-ban közölt módszerre.⁶⁵²

A hapax legomenon probléma megoldása lehet nem csak a filológiai út, hanem a kvantitatív adatok vizsgálata is.⁶⁵³

Korrekcióként csupán annyit érdemes mindehhez hozzátenni, hogy az egyes kvantitatív adatok ilyen irányú vizsgálata is filológiai út, ahogyan a korábbiakban ezt tisztáztam.

Összefoglalás:

A HAPAX LEGOMENONOK JELENTŐSÉGE

A szemantika ilyen irányú feltárása nem új jelenség a teológiában, összefügg a filológiai hermeneutika módszertanával, éppen ezért nem is meglepő, hogy már Johann Jakob Griesbach is foglalkozott a hapax legomenonok szerepével. Módszere nagyon hasonló volt az általm bemutatott hermeneutikához.⁶⁵⁴ Munkájának alapvető célja, hogy megtalálja *eredetileg* mi volt a vizsgált szöveg funkciója, *ezek után* foglalkozott a görög nyelvvel, de nem egyszerűen csak a szöveg jelentésével. E neves személyiség *egy szó szerinti* (sensus literalis) jelentést társított a szavakhoz, de azt a történelmi kutatások eredményeihez társítva

⁶⁵¹ Nicolas Turenne: Modelling Noun-Phrase Dynamics in Specialized Text Collections. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group. 2010. (Vol. 17). No. 3. 214-217.

⁶⁵² Ezek alapján az sem zárható ki, hogy a cikk szerzője a Markov-lánccal történő morfológiai vizsgálatok lehetőségére utal. Lásd David Noel Freedman (edit.): *i.m.* 54.

⁶⁵³ Lásd: *i.m.* u.o.

⁶⁵⁴ Griesbach hermeneutikáját legtömörebben megfogalmazva lásd Henning Graf Reventlow (transl. Leo G. Perdue): *History of Biblical Interpretation. From The Enlightenment to the Twentieth Century*. Society of Biblical Literature, USA, Atlanta, 1976. (Vol. 4). 203-204. Itt a következő jellemzőket találhatjuk: Salomo Semler munkájára támaszkodott, aki a textual kriticismus kifejlesztője volt. Összehasonlítója volt a korában fellelhető újszövetségi kéziratok szövegeinek is, amelyben nagyon jelentős szerepet játszott a korabeli történelmi kutatás is. Munkájának egyik jellemzője, hogy kijavította a Textus Receptus akkor népszerű szövegét. Ezt két sajátosság alapján kombinálta: 1) a szövegek összehasonlítása és a szövegkorrekcióban 2) a történetkritika. Mindez elárulja, hogy rekonstruktív hermeneutikát alkalmazott, olyan módon, ahogyan az adventista teológiai kézikönyv is meghatározza azt az utat; historio-grammatikai elvek alapján.

csoportosítást is végzett, annak érdekében, hogy rámutasson; mit érthettek valójában jelentésük alatt eredetileg, amikor még azt szóban használták.

Ez a gyakorlatban azt eredményezte, hogy habár Griesbach *egy jelentéssel* akart foglalkozni a hermeneutika filológiai útjából adódóan azt kétféleképpen tette:⁶⁵⁵ 1) A szöveget nem tekintette másnak, mint bármilyen egyéb ókori szövegforrást (jelcsoportok halmaza). Így kénytelen volt a szótárak és az adott segédeszközök használatára bocsátkozni. 2) Amikor azonban a történeti kutatások eredményeit is figyelembe vette *az akkor ismert szemantika határaival találkozott*. Ekkor ugyanis még nem volt ismeretes a szó asszociatív jelentése meghatározás,⁶⁵⁶ tehát *metaforikus, figuratív és tipologikus* jelentésekről *is* beszélt. Ez a jelentésárnyalás éppen a nyelvészetben használatos asszociatív jelentésmező felé mutat, és rendkívül közel áll ahhoz a nyelvészeti paradigmához, amely csak a 20. század második felében jelent meg.

Walter J. Ong a nyelvészettudomány perspektívájából kiindulva a bibliakutatást is érinti:⁶⁵⁷ A szóbeliséggel és az írásbeliséggel kapcsolatos elméleti megfontolások a bibliakutatókat is talányok elé állítják. Ennek oka, hogy évszázadokon keresztül minden irodalmi alkotást együttesen figyelembe véve is a Biblia az, amelyhez a legterjedelmesebb kommentárirodalmat halmoztak fel a tudósok. Hermann Gunkel formakritikája óta a bibliatudomány képviselői a *szóbeliségre* is odafigyelnek.

A hapax legomenonok alap problémájára minden definíció rámutat: a kimondott szó és a leírt nyelv közötti távolság olyan áthidalására van szükség, ahol a kimondott szó jelentését nem csak az eredeti környezetben tárhatjuk fel, hanem a jelenlegi hallgatói csoportban is hangot adhatunk annak. Így amikor eredeti jelentésüket keressük, *rekonstruktív* hermeneutikát alkalmazunk, amikor pedig ezen eredmények fordítástechnikai kérdéseit tisztázzuk, *applikatív* jelleggel dolgozunk.

A fentiek rámutatnak a téma összetett voltára: olyan hermeneutikai paradigmákat kell tehát meghatározni a hapax legomenonok interpretációs szerepének megvilágítására, amelyek a nyelvészetnek köszönhetően a *textuskritikából* indulnak ki, a teológiai determináltságot illetően pedig a *filológiai hermeneutika* módszereit alkalmazzák egyszerre *rekonstruktív* és

⁶⁵⁵ William Baird: *i.m.* 139-141.

⁶⁵⁶ A fogalmat 1940-ben Balley vezette be, de Saussure volt az, aki korábban már utalt rá egy tanulmányában. Ebbe a kategóriába egy szó történelmi és etimológiai tartománya egyaránt bele tartozik, de a szótári jelentés nem. Ez a mező tartalmazza azt a területet, ami alapján pl. el lehet dönteni egy szóról, hogy annak jelentése a vulgáris tartományba tartozik-e, vagy sem, függetlenül a jelentésétől. Lásd Stefan Ullmann, *Semantics*. In Thomas A. Sebeok (edit.): *Current Trends in Linguistics. Linguistics in Western Europe*. Mouton. The Hague – Paris, 1972. (Vol. 9). 369-381.

⁶⁵⁷ Walter J. Ong: *Szóbeliség és írásbeliség*. AKTI – Gondolat, Bp. 2010. 149-150.

applikatív jelleggel. Így pedig elkerülhetetlen, hogy a *pragmalingvisztikai irányzat* módszereivel dolgozzunk.

II. Hermeneutikai főrész:

**A SÚLYPONTI ELEMENK
HERMENEUTIKÁJÁNAK HAT
PARADIGMÁJA**

Harmadik fejezet:

HERMENEUTIKAI PARADIGMÁK A HAPAX, A MIA-GRÁFÉ ÉS A DISZ LEGOMENONOK RENDSZEREZÉSÉHEZ

„Az Újszövetség nyelve sok olyan szót és idiómát tartalmaz, amelyeket kizárólagos jelleggel a bibliai Koiné termékeinek kell tekinteniünk. Ha ezt a szempontot figyelembe vesszük, új fejezetet kezdhethetünk az Újszövetség kutatás-történetében.”⁶⁵⁸

C. F. D. Moule

Az eddigi csoportosítás egyik célja az volt, egy-két utalást tehessek arra, ahogyan a hapax legomenonok egyes típusainak szétválasztását illetve azok interpretációban való szerepének módjait meghatározhatjuk. E fejezetben arra törekszem, hogy az eddigiekben említett csoportosítás alapján olyan elnevezéseket adjak az egyes hapax legomenon típusoknak, amelyekből adódóan azok magukban hordozzák hermeneutikai megközelítésük legfőbb ismérveit. Ezért, az egyes hapax legomenon csoportokat az azokra leginkább jellemző tulajdonságaik alapján *paradigmáknak* nevezem a paradigmatis morfológia ⁶⁵⁹ értelmében. Arra kell tehát törekedni, hogy e csoportosításhoz szükséges tulajdonságok egyértelműen körülhatárolhatók legyenek.

17. A RENDSZEREZÉS PRAGMALINGVISZTIKAI SZEMPONTJAI

A rendszerezéshez objektív és szubjektív szempontokat vehetünk figyelembe. Szubjektív szempontoknak nevezhetjük azokat a tényezőket, amikor a paradigmákra bontásnál *nem az írott szöveg tulajdonságait vesszük figyelembe*, hanem a hapax legomenonok keletkezésének lehetséges okait és azokból kíséreljük meg levezetni az exegézisükhöz leginkább fontos jellemzőket. Objektív szempontoknak pedig a pragmalingvisztikában használatos, eddig

⁶⁵⁸ Ezt az idézetet megfelelő mottónak tartottam annak a teológiai gondolkodásnak a kifejezésre juttatásához, amelyet habár végig sugalltam értekezésemben, itt kívánok véglegesen kifejteni. A textualizmus módszertanának alkalmazása a teológiában lehetővé teszi, hogy a Koinében található belső, szöveg adta lehetőségeket feltárjuk. Ez különösképpen igaz akkor, ha a hapax legomenonokkal foglalkozunk, azok közül is olyan szavakkal, amelyek használatára a Koinén kívül nem találunk példát. Az idézet forrása: C. F. D. Moule: *An Idiom-Book of New Testament Greek*. Cambridge University Press, Cambridge, 1971. 3.

⁶⁵⁹ Hadumod Bussmann: *i.m.* 315.

feltárt imsmérvek használatát nevezhetjük, amelyek ugyan a szóbeli, *verbális* közlés szabályosságaiból indulnak ki, de az írott szöveg, *horizontális dimenzió* tulajdonságaira is nagy hatékonysággal alkalmazhatók. Mindkét vonatkozásban többféle szempontot is figyelembe vehetünk.

17.1. Szubjektív szempontok

Kiválóan összefoglalja e szempontokat az *Eerdmans Biblia Szótár*,⁶⁶⁰ amely a hapax legomenonok kialakulására adott magyarázatokat rendszerezi négy kategóriába.

1) *A hapax legomenonok létrejöttét valamilyen történelmi szituáció okozta* - tehát nem a szót, hanem a szituációt érdemes tanulmányozni és abból indirekt módon lehetséges következtetéseket levonni. A kultúrtörténeti és az archeológiai adatok segítségével juthatunk el egy adott szemantikai mezőn belül valamilyen eredményre. A nyelvészet tudományban alkalmazott módszerek szerint a szemantikai határok bővítése és szűkítése is e módszer alkalmazásával lehetséges. Ez esetben hipergézist végezhetünk

2) *Az irat írójának szókincsére jellemző szófordulat okozta sajátság*. Ez esetben a jelentés szemantikai mezőjének kapcsolódási pontjai alapján tudunk tájékozódni.⁶⁶¹ Valamint figyelembe tudjuk venni azt a tényezőt, hogy a szerző hasonló témájú, de esetleg a szerzői korpuszon belül másik szövegegységben milyen rokon értelmű kifejezést használ. Ez a „kvázi hapax legomenonokra” jellemző és a kapcsolati referenciát alkalmazhatjuk.

3) *„Kihalt szókincs” része, ami lehetséges, hogy egy bizonyos földrajzi területre vonatkoztatható*, de ma már nem igazán lehet a pontos fordításukat meghatározni.⁶⁶² Az ethnográfia és az archeológia egyes eredményei segíthetnek ez esetben is. Erre Moule

⁶⁶⁰ David Noel Freedman (edit.): *Dictionary of the Bible*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan - Cambridge, 2000. 549: „A hapax legomenon egy terminus, aminek használatára csak egy példát találunk egy bizonyos irodalmi korpuszban.”

⁶⁶¹ Armin D. Baum már említett cikkében éppen erre tér ki: A páli korpusz szókincsén belül egy-egy szó szemantikai mezejét vizsgálja, valamint azok rokon értelmű kifejezéseit hasonlítja össze: A 13 páli levél összesen 32 408 szót tartalmaz, amiből 2621 szó képzí a teljes szókincsset. Egy-egy levél szókészletét a teljes szókincs kivonataként kezeli, nem pedig deuteró páli jelenségnek. A „kivonat” készítés teológiai lényege a rokon értelmű szavak szemantikai mezőjének találkozása. Így egy-egy levél szókincsének a készlete függhet egyszerűen attól is, hogy kiknek írta levelét Pál. A szerző megállapítása alapján nincs semmi bizonyítéka annak, hogy deuteró páli levelekről beszéljünk. In Armin D. Baum: *Semantic Variation Within The Corpus Paulinum. Linguistic Consideration Concerning The Richer Vocabulary of The Pastoral Epistles*. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 2008. (Vol. 59). No. 2. 274.

⁶⁶² Lásd erre vonatkozóan a Kolossé 2,14-ből, az ἐκλειπω és az ἐξαλείφω állítólagos hapax legomenonokat, amelyeket éppen e népi sajátság miatt nevez a szerző annak. In Clinton A. Arnold: *The Colossian Syncretism. The interface between Christianity and Folk Belief at Colossae*. Baker Book House, USA, California, 1995. 276.

idióma-szinkretizmusát és Porter korábban már alkalmazott megállapításait alkalmazhatjuk. Ez esetben intergézist végzünk, a Septuagintával való kapcsolat fontos.

4) *Használatuk oka lehet kiindulópont, ha egy hapax legomenon összefoglalja az adott kontextus tartalmát, vagy körülírja annak jelentését.* Ez esetben a paratextuális értelmezés lehet leginkább irányadó.

17.2. Objektív szempotok: Eta Linnemann értelmezése és a „mia-gráfé legomenon” fogalmának bevezetése

Eta Linnemann⁶⁶³ is a *kvantitatív lingvisztika* módszereivel közelíti meg e szavak előfordulásának okát, de figyelembe veszi azokat a *történetkritikai* megállapításokat is, amelyek szerint szerzői korpuszokról és iratcsoportokról beszélhetünk az Újszövetségben. Rámutat, hogy egyes szerzői csoportokat illetve iratokat specifikussá tesznek sajátos szavak.⁶⁶⁴ Ezek alapján hapax legomenonokra és többször előforduló, *de specifikus* szavakra osztja az egész Újszövetséget, és azon belül a korpuszokat, illetve az egyes iratokat is figyelembe veszi e kategóriák kialakításánál, az alábbiak szerint.

*Amely hapax legomenonok csak az Újszövetségben jelennek meg egyszer, azokat HapaxNT-nek nevezi.*⁶⁶⁵ Mivel ezek nagyon is meghatározók egy bizonyos szöveg jelentése és szókincese viszonylatában, az ezen belüli hapax legomenonokat HapaxSyn-nek nevezi, ha azok a szinoptikus evangéliumokban találhatók meg, de egyébként a teljes Újszövetség szövegét illetően nem fordulnak elő máshol. Ehhez hasonlóan HapaxJ-nek nevezi azokat, amelyek a jánosi korpuszban találhatók meg, HapaxPl-nek, amelyek a páli korpuszban és HapaxCL-nek, a katolikus levelekben találhatók.

*Azok a hapax legomenonok, amelyek egy bizonyos levélben jelennek meg és annak szókincsét teszik specifikussá és egyébként az egész Újszövetségben hapax legomenonok, azokat is megkülönbözteti.*⁶⁶⁶ Így pl. az ἐπιδιατάσσομαι és a βασκαίνω szavak HapaxGal-nak

⁶⁶³ The Quantitative Structure of the vocabulary of the New Testament. In Eta Linnemann: *Biblical Criticism on Trial. How Scientific is the „Scientific Theology”?* Kregel Publications, Kregel Inc. P.O. Box 2607, Grand Rapids MI 49501, 1990. 164-176.

⁶⁶⁴ Ebben a kvantitatív vizsgálatban Armin D. Baum útján jár, akire már hivatkoztam a korábbiakban. Lásd Armin D. Baum: *Semantic Variation Within The Corpus Paulinum. Linguistic Consideration Concerning The Richer Vocabulary of The Pastoral Epistles.* In *Tyndale Bulletin.* Tyndale House, Cambridge, 2008. (Vol. 59). No. 2. 274.

⁶⁶⁵ Lásd: *i.m.* u.o.

⁶⁶⁶ Lásd: *i.m.* 165.

nevezhetők, mert csak a Galata-levélben találhatók meg és így az egész Újszövetségben hapax legomenonok.⁶⁶⁷

Ezekon kívül megkülönböztet olyan szavakat is, *amelyeket mia-gráfé legomenonoknak nevez.* Ez olyan esetekben lehetséges, ha csak *egy bizonyos iratot, vagy iratcsoportot tesz specifikussá egy szó, mert ott csak egyszer fordul elő,* de előfordul az iraton, vagy iratcsoporton kívül akár többször is.

A mia-gráfé legomenonokat a fentiek alapján sorolja be, jelölésükben más-más előtaggal: 1) MiaSyn; 2) MiaJ; 3) MiaPl; 4) MiaCl. Ezek azért kapták ezt az elnevezést, mert pl. egy MiaSyn-be sorolt szó a szinoptikusokban *kvázi* hapax legomenon, egyébként azon kívül előfordulhat az Újszövetségben máshol, akár többször is. Ennek mintájára a ὑπερβολη és az ἐξουθενέω szavak⁶⁶⁸ MiaGal-nak nevezhetők, mert a Galata-levél szövegén belül kvázi hapax legomenonként értelmezhetők, de nem hapax legomenonok.⁶⁶⁹

Eta Linnemann a fentiek szerint láthatóan olyan történetkritikai és nyelvészeti megközelítést alkalmaz, amely megengedhető, sőt az eddigiek alapján elkerülhetetlen, *ezért ezeket objektív szempontoknak nevezhetjük.* Azonban érdemes egy pillantást vetni azokra a *statisztikai adatokra* is, amelyeket végeredményként közöl.⁶⁷⁰ A HapaxJ⁶⁷¹ az Újszövetség teljes szókincséhez képest 3,31%, a HapaxGal pedig a 6,65%. Ezzel nem csak darabos a közlés, hanem több szempontból is nehezen értelmezhető.

Először is, a jánosi iratokban a három jánosi levél szókincséhez adja meg a 3,31%-os arányt. Ez megfelelhet a valóságnak, bár nem bizonyos, hogy elégséges egy arányszám annak kifejezésére, hogy a teljes Újszövetség viszonylatában hogyan vonjunk le következtetéseket. Ráadásul a János evangéliumát a szinoptikusokhoz sorolja, amelyre ellenpélda is ismeretes.⁶⁷² Így a korpuszszerű besorolás is elvitatható; vita tárgyát képezheti, hogy mely iratokat soroljunk egy szövegegységbe.

⁶⁶⁷ E két szót két külön kategóriából emeltem ki, hogy érzékeltessem Eta Linnemann felsorolásának hiányosságait. Nem ad ugyanis választ arra, hogy e besorolás szerint meg kell-e különböztetni a szavakat, ha azok kapcsolatban állnak a LXX szövegével. Lásd a függelék II. részének utolsó táblázatát.

⁶⁶⁸ E két szó előfordulására vonatkozóan lásd a függelék utolsó táblázatában a Gal-MiaCN 2. és a 35. szavakat, amelyeket én kontextuális mia-gráfé legomenonoknak neveztem el.

⁶⁶⁹ Ezek mellett megnevez még egy kategóriát a *poly-graphe legomenonok*-at. Ezek olyan szavak, amelyek a „sok” kategóriájába tartoznak; egy írói csoport, vagy irat jellemzőit képezik az Újszövetségben. Nem hapax legomenonok, többször jelennek meg, de azt a bizonyos iratot, vagy iratcsoportot jellemzik, mint specifikus szókészlet.

⁶⁷⁰ Eta Linnemann: *i.m.* 104.

⁶⁷¹ Mivel a szerző ezeket egybe írja „HapaxJ” illetve „HapaxGal” ez esetben megtartottam az írásmódot. A későbbiekben ezzel kapcsolatban a magyar helyesírás szabályait fogom követni.

⁶⁷² Meg lehet említeni pl. Budai Gergely - Herczeg Pál felosztását az egész újszövetségi kánonra: 1) Corpus Paulinum, 2) Zsidókhoz írt levél, 3) Szinoptikus hagyomány anyag, 4) Corpus Johannaem, 5) Katolikus levelek. Lásd Budai Gergely - Herczeg Pál: *Az Újszövetség története.* Kálvin Kiadó, Bp. 1994. 180-181.

Másodszor, a Galata és mindegyik páli levélre önállóan adja meg a százalékos arányokat, úgy ahogyan az evangéliumok esetében is teszi ezt. Azon túl, hogy ezeket az adatokat így nehéz értelmezni, problémát jelent, ha a másodlagos páli levelek szókészletének százalékos arányait is megfigyeljük. A HapaxEph 7,36%; HapaxCol 8,8% adatok azt sugallják, hogy a magasabb százalékok e levelek másodlagos korpuszban értelmezése felé mutatnak (másodlagos páli levelek), ha az elsődleges levelekhez képest viszonyítjuk, miközben a HapaxActs 26,55% nagyon magas szám.

Harmadszor, a levelek hosszából sem indul ki következetesen: az elsődleges és a másodlagos páli leveleket illetően. Pl. a HapaxRom esetében 12,38% és a HapaxRev 12,23%. Kérdéses, hogy ezek az adatok konzekvensen vannak-e feltüntetve:⁶⁷³ ha ez így van, miért említi meg a szerző a *mia-gráfé legomenonok* önálló kategóriáját? Éppen Zipf első törvénye mutat rá e hiányosságra: ha egy levél saját szókincséhez viszonyítjuk a saját hapax és mia-gráfé legomenonokat, akkor igaz, hogy 30-35% közé kerül e szavak aránya a többihez képest. Így azonban olyan mértékű eltérést mutatnak az egyes számok, hogy azokat a levél hossza is befolyásolja. Tehát a szerzősége vonatkozó szókincssel; *poli-gráfé legomenonok*,⁶⁷⁴ már nem tudunk valójában mit kezdeni az eddigi nyelvészeti törvények értelmében.

17.3. Mia-gráfé és disz legomenonok a kvázi hapax legomenonok helyett: a „súlypont” fogalmi meghatározása

Linnemann adatai szerint Pál leveleiben 596 található a hapax legomenonok közül, amelyekből 270 nem fordul elő a Septuaginta szövegében; ez 45,15%. Amelyek előfordulnak a Septuagintában azokat szerinte, akár nélkülözhetjük is a felsorolásból, mert az adott levél szerzősége ellen szól, lévén *kölcsönvett* szókincshez tartozik, ezért nem képzí a specifikus szókincs részét.⁶⁷⁵ Sajnos ezzel részben önellentmondásba kerül, részben pedig látható, hogy a történetkritikai perspektíva preconcepciójától nem tud olyan mértékben semlegessé válni, hogy a szöveg-folytonosságot⁶⁷⁶ is figyelembe vegye.⁶⁷⁷ Ezzel kapcsolatosan közöl egy nagyon fontos információt:

⁶⁷³ Ez esetben úgy kell számolni, hogy az 1697 hapax legomenon 12,38% HapaxRom (210 szó) és 12,23 HapaxRev (208) ez nem felel meg a valóságnak, saját számításaim szerint mindekké túl magas szám.

⁶⁷⁴ E kifejezés a harmadik kategória, amely szerint Linnemann felosztja az Újszövetség szókincsét. E kategóriával nem kellett foglalkoznom munkámban. Lásd: *i.m.* u.o.

⁶⁷⁵ Eta Linnemann: *i.m.* 105.

⁶⁷⁶ Szöveg-folytonosságnak nevezhetjük a textualizmusban megnyilvánuló jelenséget: LXX hatása az Újszövetségre, és egyes szerzői korpuszok közötti kapcsolat fellelhetősége, ill. a kánonkritikai megközelítés megállapításait, amelyet ezzel lehet kapcsolatban hozni. Lásd pl. Frank Thielman: *Theology of the New Testament. A canonical and synthetical approach.* Zondervan, Publ. USA, Michigan, 2005.

⁶⁷⁷ A szöveg-folytonosság kérdéséhez lásd: Szécsi József: Jegyzetek a Textus Massoreticus és a Septuaginta szövegeitéről. In: *u.ő.: Judaisztikai érintések.* Keresztény – Zsidó Társaság, Bp. 2013. 143-157.

A történetkritika szerzősége vonatkozó állításait egy szóstatisztika készítésével, illetve a hapax legomenonok számának meghatározásával nem lehet eldönteni.⁶⁷⁸

Az *Anchor Biblical Dictionary* meghatározásában és *Eta Linnemann írásában* található azonban egy *közös vonás*, amely miatt mindezt fontosnak tartottam tételesen közzétenni: mindkét kiadvány megemlíti a kvantitatív módszert, az *Anchor* szerzője a Zipf törvényeket is. Mindezekkel egyetemben Linnemann két kategóriáját, a *hapax* és a *mia-gráfé legomenonokat*, mint szakkifejezéseket megalapozottnak tartom használni kisebb pontosításokkal.

XI. Tézis:

A SÚLYPONTI ELEM FOGALMI MEGHATÁROZÁSA

Eta Linnemann és a kvantitatív lingvisztika egyes szabályai alapján a későbbiekben az eddig kvázi hapax legomenonoknak nevezett lexikalizált morfémák helyett *mia-gráfé legomenonokról* fogok beszélni. Egyes meghatározások alapján, amelyeket részletesen a későbbiekben konkretizálok, *disz legomenonokról* beszélünk abban az esetben, ha egy hapax legomenonhoz hasonló, de kétszer előforduló szót vonunk be az általam bemutatott interpretációba. Így a hapax, a mia-gráfé és a disz legomenonokat a későbbiekben együttesen *súlyponti elemeknek* nevezem.

18. AZ „EGYSZERŰ HAPAX LEGOMENONOK” INTERGÉZISE

A Koiné használ egy bizonyos alap, vagyis *redundáns*⁶⁷⁹ (vissza- visszatérő) szókincset, de ha valami *tipikus* etikai, vagy *teológiai* mondanivalót akar közölni, akkor az irat elsődleges olvasói célcsoportjától függően kölcsönvesz olyan szavakat is a Septuagintából, amelyeknek nagy valószínűség szerint a héber, vagy arám nyelvi hátterét az olvasói-hallgatói közösség, vagy annak legalább egy része ismerte.⁶⁸⁰ E mellett pedig fel kell tételezni, hogy a

⁶⁷⁸ Eta Linnemann: *i.m.* 106.

⁶⁷⁹ Lást a redundancia elméletéről korábban írottakat a Koinére alkalmazva: Claude E. Shannon – Warren Weaver: *A kommunikáció matematikai elmélete az információelmélet születése és távlatai*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Bp. 1986. 24-25.

⁶⁸⁰ Az Újszövetség görög nyelvét nem lehet egyszerűen csak Koinének nevezni éppen az arám és latin etc. jövevényszavak és a koránt sem egységes nyelvtan miatt. Sokan a Koinét nyelvromlásnak tartják, azonban a legújabb elméletek alapján nem szükségszerűen romlásról vagy egyszerűsödésről kell beszélni. Stanley E. Porter a Koiné sajátosságait néhány száz szóban látja csupán, bár arra nem tér ki, hogy azok hapax legomenonok-e, vagy sem. Lásd Stanley E. Porter: *The Greek Language of the New Testament*. In Stanley Porter (edit.): *Handbook to the Exegesis of The New Testament*. Brill Academic Publisher, Inc. Leiden, 2002. 105-110.

Septuaginta hatása meglehetősen erős volt általában is, a diaszpóra zsidóság miatt.⁶⁸¹ Stanley Porter véleményét alkalmazva⁶⁸² a *jövevényszavak* 50%-ának lehet oka a Septuaginta használta, előfordulásukra pedig magyarázat a septuagintizmus. A másik 50% lehet olyan utalás,⁶⁸³ amikor a görög szövegben intertextuális allúziót képez a szerző, de a szó *jelentés-összefüggésében* szerepet játszhat a héber eredeti kifejezést is. E vonás különösen jellemző Pál teológiájára,⁶⁸⁴ amelyre részletesen kitérek majd a Galata-levél vizsgálatánál.⁶⁸⁵

J. Ross Wagner a Római levél magyarázásánál mutat rá a Deuteronomium, a nagy próféták és a levél intertextuális kapcsolatára. Itt Pál nem szó szerint idézi az Ószövetséget, hanem allúziót alkalmaz a rabbik szokásai szerint. Hasonlóság igen, de azonosság nem mutatható ki a LXX Deut 30,12 és a Róm 10,6b között:

LXX Deut 30,12

οὐκ ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω ἐστὶν λέγων τίς ἀναβήσεται ἡμῖν εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ λήμψεται αὐτὴν ἡμῖν καὶ ἀκούσαντες αὐτὴν ποιήσομεν

Róm 10,6b

μη εἴπῃς ἐν τῇ καρδίᾳ σου· τίς ἀναβήσεται εἰς τὸν οὐρανόν; τοῦτ' ἔστιν Χριστὸν καταγαγεῖν·

Mindemellett észrevehető, hogy Pál nem csak a Septuaginta szövegét idézi és variálja szabadon, hanem egyes héber szavakra is *utal*. Erre a szavak cseréjéből lehet következtetni: a Χριστὸν az αὐτὴν-re és a τίς ἀναβήσεται εἰς τὸν οὐρανόν; frázis a τίς ἀναβήσεται ἡμῖν

⁶⁸¹ Kérdéses és nehezen megállapítható, hogy pontosan mennyi lehet ez az alapszókinsz: A teljes szókinszből mindenképpen ki kell venni a tulajdonneveket, azokat a hapax legomenonokat, amelyek ebbe a kategóriába tartoznak és valószínűleg azt a kérdést is meg kell vizsgálni, hogy az egyes szavak jelentése milyen mértékben függ össze a LXX-val. Erre a kérdéskörre mutat rá Colin J. Hemer: *Reflection on the Nature of New Testament Greek Vocabulary*. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1987. (Vol. 38). No. 3. 65-92.

⁶⁸² Porter nem használja a redundancia fogalmát, hanem ahogyan korábban rámutattam Warren Weaver vezette be a nyelvi korpuszban használt szavak visszatérésének törvényszerű modellezésére. Porter véleménye azonban nagyon hasonló ehhez a megállapításhoz: egy nyelvben a redundáns, vagyis visszatérő szavaknak kétkommunikációs közeg között kb. 50%-os arányúnak kell lenni. Ellenkező esetben a kölcsönös megértés nem képzelhető el. Lásd a korábbiakat: Claude E. Shannon – Warren Weaver: *A kommunikáció matematikai elmélete az információelmélet születése és távlatai*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Bp. 1986. 24-25.

⁶⁸³ Az 50-50%-os arány lehet a maximum, amit 60/40, vagy 40/60 arányban esetleg eltolódva láthatunk. Ennél nagyobb eltérés azonban a redundancia elmélet szerint nem lehetséges. Ez a Shannon – Weaver szabályra vezethető vissza; e szerint az írás, vagy a beszéd közben használt szavak egy része tudatos (visszatérő, vagyis redundáns), egy másik része pedig szabadon változtatható. E kettő aránya egymáshoz képest százalékos arányban viszonyul. Az arány a hapax legomenonok számán belül is 50-50%-os lehet.

⁶⁸⁴ J. Ross Wagner: *Heralds of The Good News. Isaiah and Paul in Concert in The Letter to The Romans*. Brill Academic Publishers, Inc. USA, Boston - Leiden, 2003. 159-168.

⁶⁸⁵ Longenecker szerint Pál leveleiben számos intertextuális allúzió mutatható ki több szóból álló frázisok formájában: Római levélben 52; 1Kor-ban 16; 2Kor-ban 9; *Galata-levélben* 10; Efézusi levélben 4; 1-2 Timótheusban 1-1; Ugyanakkor a többi levélben (1-2Thessz; Kol; Filem; Tit) ez a jelenség nem mutatható ki. Lásd Richard N. Longenecker: *Can we reproduce the exegesis of the New Testament?* In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1970. (Vol. 21). No. 1. 36-37.

εἰς τὸν οὐρανὸν frázisra utal. E két szöveg között így intertextuális viszony áll fenn, amely képzettársítások sorát indította el az Ószövetséget görögül ismerő *hallgatókban*.

Brian Han Gregg az intertextuális allúzió tényét összekapcsolja a hapax legomenonok vizsgálatának lehetőségével.⁶⁸⁶ Számításai szerint Péter első levelének szókinccse 1675 jelcsoport,⁶⁸⁷ ebből 61 olyan lexikalizált morfémát találunk, amely az egész Újszövetség viszonylatában hapax legomenon. E mellett a levél 30 olyan *szakaszt* tartalmaz, amelyek egyértelműen allúziót képeznek a Septuaginta szövegére,⁶⁸⁸ a többi allúzió egyéb zsidó iratokkal kapcsolja össze a levelet. *Ezeknek az utalásoknak nagy részét az egyes hapax legomenonok teremtik meg.* Hasonló Paul A. Holloway véleménye, aki ezt a jelenséget Jakab levelében bizonyította, hasonló módon.⁶⁸⁹

Ennek az *intertextuális szövegkapcsolatnak* lényege, hogy a szavak szemantikai mezőjének meghatározásához nem elegendő a kontextusban található nyelvi körülírás: ha valamit nagyon konkrétan akar kifejezni az író, *hapax legomenont* használ, amely természetesen nem tudatos használat, hanem a beszélt nyelv törvényszerűségeiből adódik.⁶⁹⁰ Az Ószövetség héber nyelvében a „foglalt” vagy bizonyos törvényi, prófétai alkalmazáshoz köthető szavak, ilyen értelemben terminus technicusoknak tekinthetők, *amelyek egy része jellegzetesen hapax legomenon.*⁶⁹¹

E jelenség mintájára a Koinéban is találhatunk hasonló szavakat: az ebbe a paradigmába tartozó hapax legomenonoknál nagyon is valószínűsíthető, a szerzői szándék akár tudatos is

⁶⁸⁶ Brian Han Gregg: 1 Peter. In David E. Aune (edit.): *The Blackwell Companion to The New Testament*. Wiley- Blackwell, USA, Malden, 2010. 586. Itt nem térek ki a cikk részleteire, csupán a tények közlésére a módszer megalapozott használatához.

⁶⁸⁷ A 61/1675 arányszámból (3%) következtetve ezek a ragozott alakokat is jelentik. Így, saját számításaim alapján kb 580 szóból áll a levél.

⁶⁸⁸ Ezek a levélben, sorrendben a következők: Lev 19,2 (1,16); Ézs 40,6 – 8 (1,24 – 5); Zsolt 34,8 (2,3); Ézs 28,16 (2,6); Zsolt 118,22 (2,7b); Ézs 8,14 (2,8); Hós 2,23 (2,10); Ézs 53,9 (2,22); Zsolt 34,12 – 16 (3,10 – 12); Ézs 8,12 (3,14); Péld 10,12 (4,8); Péld 11,31 (4,18); Péld 3,34 (5,5). Exod 24,3 – 8; 29,21; Lev 8,30 (1,2); Exod 12,11 (1,13); Exod 19,5 – 6; Ézs 9,2; 43,20 – 1; (2,9); Gen 23,4; Zsolt 39,12 (2,11); Péld 24,21 (2,17); Ézs 53,6, 12 (2,23); Ézs 53,4 – 6, 12; Ezék 34,4 – 5, 16 (2,24 – 5); Gen 18,12; Péld 3,25 (3,6); Gen 6,8 (3,20); Zsolt 110,1 (3,22).

⁶⁸⁹ Itt nem csak az Ószövetség, de az evangéliumok Q forrása, illetve számos olyan korabeli zsidó forrás fedezhető föl, amelyekből egy-egy szó, vagy hapax legomenon előfordul a levélben: A törvény fogalmának allúziója ezeken a helyeken: (1,25; 2,8, 9, 10, 11, 12; 4,11 [itt négyszer]; cf. 4,12 „törvényadó”). Ehhez a Tóra allúziója: 2,8 (Lev 19,18), 2,11; (Exod 20,13, 15), és 2,23 (Gen 15,6). Allúzió egyéb könyvekkel: Példa 3,34 (4,6-ra), 1,12 (5,20-ra), Ézsaiás 5,9 (5,4-ra), és Jeremiás 12,3 (5,5-re). Allúzió a Sirák fia könyvével 1,19 (JSirá 5,11) és 3,13. a Tizenkét Pátriárka Testamentumával valamint megtalálható a qumráni tekercsek közül 4Q185. Az 1,17 hexameteres szerkesztésében valószínűsíthető a Zsidók Orákuluma. Lásd Paul A. Holloway: *The Letter of James*. In David E. Aune (edit.): *The Blackwell Companion to The New Testament*. Wiley-Blackwell, USA, Malden, 2010. 575.

⁶⁹⁰ Dunn szerint az akkori vallásos lakosság cca. 10% tudott írni és olvasni. Általában az olvasás és írás mindössze a feliratok értelmezésére a kereskedelmi fogalmak használatára és a saját aláírására korlátozódott egy átlagos ember esetében. Ezért a szóbeli nyelvhasználat felértékelődött. Így, ezzel egyidejűleg az idézések nem a szóról-szóra történő egzakt szövegrészletek visszaadását jelentették. Lásd James D. G. Dunn: *Kezdetben volt az evangélium. Jézus, Pál és az evangéliumok*. Kálvin Kiadó, Bp. 2014. 21-41.

⁶⁹¹ A héber teológiai terminus technicusok listáját és azok alkalmazását lásd Roger W. Cowley: *Technical Terms in Biblical Hebrew?* In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1968. (Vol. 37). No. 2. 21-28.

lehetett. Collins szerint⁶⁹² ezért Pál helyenként szándékosan nem is idézi pontosan a Septuagintát, még egyes nyelvtani alakokat is megváltoztat, hogy „provokálja” a hallgatóságot, talán éppen azért, hogy a helyes változatot visszahallja tőlük.

E jelenség nem a mai kortárs teológia felfedezése, már az Alexendriai Iskola is ismerte.⁶⁹³ Alexandriai Kelemen magyarázati elvének alapja a jelentés szétválasztásán alapult: az apostoli, de különösen is a páli leveleket műfaji szempontból megkülönböztette egymástól: „Ezekben Isten üzenetét nem lehet egyszerűen a betűk olvasása alapján meghallani, hanem az is fontos, ami a hangzó szöveg mögött (*sensus plenior*)⁶⁹⁴ van”. A szétválasztás fogalmán az Ó- és az Újszövetség egészét érti: míg az Ószövetségben érzékelhetően „más hangon” szól Isten, mint az Újszövetségben, ugyanarról az Istenről van szó.

1. PARADIGMA:

HAPAX LEGOMENONOK EGYNYELVŰ REFERENCIÁVAL – AZ INTERGÉZIS ALKALMAZÁSA (HP-INT)

E paradigmába azt az 1129 hapax legomenont sorolhatjuk,⁶⁹⁵ valamint a tulajdonnévi hapax legomenonok közül még további 68-at,⁶⁹⁶ amelyek egyszer fordulnak elő az Újszövetségben, de a Septuagintában találunk még példát használatukra.⁶⁹⁷ A Septuagintával való összehasonlítás esetében a szövegvizsgálat túlmutat a kontextuson, de nem mutat túl az egynyelvűség határain. Ezért ezt az egynyelvű referenciát intergézisnek neveztem el a hapax legomenonok vonatkozásában is.⁶⁹⁸

⁶⁹² A jelenséggel a Galata-levél elemzésénél a későbbiekben részletesen is foglalkozom. Lásd C. John Collins: Galatians 3,16: What kind of Exegete was Paul? In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 2003. (Vol. 54). No. 1. 75-86.

⁶⁹³ Donald McKim: *Dictionary of Major Biblical Interpreters*. IVP Academic, Nottingham, England, Donald K. Short. 1974. 312. 3. bek. Ez az, ami a hipertextuális szövegmagyarázat egyik alapja lehet értekezésemben. Egy-egy szó mögött meghallani Isten üzenetét azt jelentheti, hogy különösen Pál levelei esetében az Ószövetséggel való nyelvi kapcsolatot is figyelembe vesszük.

⁶⁹⁴ Itt az inspiráció kérdését nem vitatom, azt sem, hogy az inspirációban van-e létjogosultsága a *sensus plenior* elvének. Exegetikai szempontból azonban az alexandriai írásmagyarázat és a *sensus plenior* nagy hasonlóságot mutat az intertextuális és a hipertextuális értelmezéssel. Lásd Herbert Haag: *Bibliai Lexikon*. Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Bp. 1989. 1688-1689. „Szentírás magyarázata” címszó.

⁶⁹⁵ A számításhoz lásd a függelék III.1. részét, ahol külön alponban közöltem az egyes eredményeket.

⁶⁹⁶ Ezeket lásd a függelék III.2. részében Hp-INT kóddal megjelölve.

⁶⁹⁷ Ott nem kell, hogy hapax legomenonok legyenek ugyanazon szavak, habár erre is találunk példát: γλεῦκος ApCsel 2,13 és Jób 32,19. Ilyen hapax legomenont többet is találunk a listában. Jelentőségükkel ezen a csoporton belül nem, de a Galata-levél vonatkozásában foglalkozunk, ott három ilyen hapax legomenont találhatunk: Ἰουδαῖζω, προκαλέω, στίγμα. Lásd a függelék III. és V. táblázatában.

⁶⁹⁸ Ennek oka a terminológia bevezetőjétől ered, Gerard Genette-től, aki így fogalmaz: „Az intertextuális nyom a szövegben inkább mint célzás kötődik egy *részlethez* mintsem az együttes struktúrában vett műhöz.” Lásd

Mivel egy-egy hapax legomenon valamely paradigmához sorolásában fontos, hogy egyértelmű jelöléseket használjunk megkülönböztetésükre, az ide tartozó szavakat „Hp-INT” rövidítéssel tartom célszerűnek megjelölni, illetve az irat betűkódja mellett kötőjellel jelölni: pl. Fil-INT 2,9

18.1. „Kihalt szavak” intergézise az Újszövetségben

Az intertextuális paradigma e kategóriájába *referencialitásuk*⁶⁹⁹ alapján olyan hapax legomenonokat soroltam, amelyekben a Shannon-Weaver szabály szerinti súlyponti tulajdonságok *intertextuálisan* megoszlanak a szó szótári jelentése(i) és a Septuagintában található jelentés(ek) között. *Ezt a megosztott szemantikai mezőt nevezzük referenciális jelentésnek.*

A korábbiakban foglalkoztam azzal a jelenséggel, hogy ha egy két-, vagy többnyelvű közösségben kommunikálni szeretnénk egy másik hasonló olyan közösségi taggal, aki egy bizonyos, de tanult nyelven képes beszélni velem, akkor kettőnk szókincsében a használt kifejezések kb. 50%-a közös szókészlet lesz. A másik 50%-a egymástól függetlenül kettőnk között *szabadon variálható* lesz, e közös nyelv természetes szókincsén belül. Ezen elméletet többek között Jean Piaget be is bizonyította a gyakorlatban 1930 és 1950 között, amelyet akkor *nyelvi korrelációnak* nevezett el.⁷⁰⁰ Egy két-, vagy többnyelvű közegben a fentiek értelmében a természetes szókészleten kívül a hapax legomenonok és a neologizmusok⁷⁰¹

Gerard Genette: *Transztextualitás*. Helikon, Bp. 1996/1-2. 1; 9. – Megítélésem szerint Genette megállapítása fokozottan igaz a hapax legomenonokra.

⁶⁹⁹ Itt szeretnék ismét utalni arra, hogy az asszociatív jelentésmező egy szó teljes szemantikai mezőjén túlmutató szubjektív jelentés lehet, amely vagy funkcionális, ha megnevez valamit, vagy referenciális, ha utal valamire. Ha a szó transztextuális jellegéről beszélünk, akkor a referencialitás mutatható ki, ez esetünkben itt az intertextuális referenciát jelenti. A referencialitáson túl meg is nevez azonban valamit, ami lehet szubjektív tartalom is. Ez a szubjektív tartalom, még mindig nem a szótári jelentés, hanem az asszociatív jelentésmezőben vagy a pszicholingvisztika, vagy a szociolingvisztika területén belül megnevezhető valamilyen jelentéshez társítható funkció és/vagy referencia. Lásd D. Crystal: *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Bp. 1998. 132-142

⁷⁰⁰ Jean Piaget pontosan azt vizsgálta, hogy van-e koegzisztencia két beszélt nyelv és az individuum között. Ő többek között a gyermekek és szülők egymás közötti kommunikációs képleteit tanulmányozta. Szerinte van ön-központú beszéd és közösség-centralizált (vagy szocializált) kommunikáció is. A kettő közötti különbség a *használhatóság* és a *relevancia*. Megfigyelte, hogy az én-központú beszéd a gyermekek egy zárt közösségében működik, egymás között használ bizonyos szavakat. Ennek a *szociocentralizált* beszédnek lényege a *szószelekció*, amely a kívánt hatás elérése érdekében történik. Ez a kommunikáció lényege. In Susan H. Houston: *A Survey of Psycholinguistics*. Mouton, The Hague – Paris, 1972. 138-158.

⁷⁰¹ A neologizmus fogalmát is tk. e relációban vezették be Franciaországban egyes nyelvészek. Ezek olyan szavak, amelyek a nyelvben, nyelvi rendszerben korábban nem létező új és megújított szavak, kifejezések, jelentésmódosulások, nyelvtani formák, amelyekkel a nyelv – a társadalmi viszonyok, a gondolkodás, a tudomány és technika fejlődésével párhuzamosan – állandóan gazdagodik. Ezek a nyelv történetének minden korszakában jelentkeznek ösztönös vagy tudatos módon. Lásd Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2008. 425.

állnak egymással kvantitatív relációban,⁷⁰² amelyek közül nagyon sok hapax legomenonon *kihalt* szó, és a *neologizmusoknak* ezek a jelentésben vagy a párhuzamai, vagy éppen az ellentétei (reciprok jelentés).⁷⁰³

Példa gyanánt tekintsük meg az Fil-INT 2,9 ὑπερψόω-t.⁷⁰⁴ Jelenléte éppen egy olyan szakaszon belül figyelhető meg, ahol ezt egyértelműen hapax terminus technicusnak⁷⁰⁵ kell neveznünk a Fil 2,5kk-ben található Krisztus Himnuszban.

Az LXX Zsolt 97,9-ben a הָלַץ fordításaként találhatjuk meg. Jelentése: magas. Ebből ered a legmagasabb, vagy Magasságos (mint tulajdonnév) kifejezés הָלַץ.⁷⁰⁶ Vagyis egyértelműen Istenre vonatkozó ún. foglalt kifejezés szuperlatívuszi formában.⁷⁰⁷ A páli krisztológia egyik sajátja,⁷⁰⁸ hogy egy ilyen kifejezést Krisztus felmagasztalására használ.⁷⁰⁹

Feltűnően sokszor fordul elő az Ódák és a Dániel könyveiben, a Dán 4,34-nek arám változatában Isten felmagasztalásáról van szó a הרה szógyök jelentése értelmében. Mindkét, a héber és az arám nyelvben is Isten felmagasztalására vonatkozó terminusról van szó,⁷¹⁰ amelynek görög változata a Fil 2,9-ben így vált krisztológiai szakkifejezéssé.

⁷⁰² E jelenséget R. Harald Baayen és Antoinette Renouf mutatta ki. A „kihalt szavak” terminológiáját a hapax legomenonok e csoportjára ez alapján vezettem be. Lásd R. Harald Baayen és Antoinette Renouf: *Productive Lexical Innovations in an English Newspaper*. *Linguistic Society of America, USA*. JSTOR Date Base, 1996. 70-76.

⁷⁰³ Ettől eltérő eset, amikor a hapax legomenonok a neologizmusok, de az nem e paradigmához tartozik: Lásd Szűts László: *Alkalmi neologizmusok (hapax legomenonok) a mai magyar sajtóban*. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet – Nyelvhasználat*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár – Tinta Könyvkiadó, Bp. 2007. 293.

⁷⁰⁴ Deny Burk: *On The Articular Infinitive in Philippians 2,6. A Grammatical Note With Christological Implications*. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 2004. (Vol. 55). No. 2. 272.

⁷⁰⁵ Saját besorolásom szerint lásd a függelék III. táblázatában az υ 22 szót.

⁷⁰⁶ Pollák Kaim: *Héber – magyar teljes szótár*. (sine pub.). Pozsony, 1881. 276.

⁷⁰⁷ Ralph P. Martin szerint e kifejezéssel Pál Krisztust Istennel azonos szintre emeli, így lesz a szó terminus technicus. Lásd Ralph P. Martin: *The Epistle of Paul to the Philippians. An introduction and Commentary*. (Revised version), Inter-Varsity Press, Leichester, England. Wm. B. Eerdm. Publ. Com. USA, Michigan, 1994. 108-109.

⁷⁰⁸ Cserháti Sándor véleménye: A himnusz alapsémája, az alászállás és a felmagasztalás szembeállítás, ami az ókorban általánosan elterjedt motívum volt. Igen népszerűek voltak a meghaló és feltámadó istenségek: Ízisz, Ozirisz, Adonisz. Az alászállás és a felmagasztalás sémája erőteljesen élt a zsidóság köreibben is. Az Ézs 53-ban található Ebed- Jahve ének is ezt a sémát követi. Ez a tipológia erős hatást gyakorolt az őskeresztényiségre: az „igaz ember” engedelmissége jutalmat kap Istentől. A zsidó bölcsességirodalomban a megszemélyesített preegzisztens Bölcsesség elhagyja Isten világát és az emberek között lakik. A himnusz olyan valaki írhatta, aki ismerte ezt a gondolatvilágot, de ismerte a Septuagintát is, ezt a 10-11. versekben található idézetek bizonyítják. Lásd Cserháti Sándor: *Pál apostolnak a Filippibeliekhez írt levele*. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Bp. 1976. 92-93.

⁷⁰⁹ A 11. versben Krisztusra a Küriosz szó használata olyan hasonlóságot mutat a Septuagintával, amelyet csak a keresztyének alkalmazhattak; a JHVH névre használt küriosz formát itt Krisztusra használják. Ez keresztyén teológiai következtetés, amely Pál munkássága révén jött létre. Lásd: *u.o.*

⁷¹⁰ Kenneth S. Wuest is elismeri e szónak speciális jelentését. A „felmagasztalás” görög szava „a legmagasabb rangra és hatalomra”, a legmagasabb fenségre való felemeltetést jelenti. Felettébb kiemelkedő felmagasztalásra is utal, mint szakszó. Lásd Kenneth S. Wuest: *Szótanulmányok a Filippi levélhez*. Evangéliumi Kiadó, Bp. (én.). 54.

E szövegösszefüggésben tehát intertextuális allúziót figyelhetünk meg:⁷¹¹ Pál a Septuaginta egy szakkifejezését használja, kettős céllal: 1) a Septuaginta szövegét ismerők számára, mint görög terminust úgy alkalmazza, hogy az sajátos krisztológiai kifejezéssé alakuljon át, 2) a héber és az arám nyelvet ismerő zsidók számára pedig olyan allúziót képezzen, amely túlmutat a görög nyelv bizonyos határain is. Ilyen vonatkozásban ismeretes lehetett, hogy Isten felmagasztalására szolgáló szakkifejezésről van szó,⁷¹² az adott héber és arám szavak elterjedt fordításaként. Azonban „kihalt szónak” nevezhető, mert a Septuagintától eltérően, az Újszövetségben *csak egyszer található* meg.⁷¹³

18.2. A Galata-levél „kihalt szavainak” intergézise

Mivel vizsgálatom tárgya nagyobb részletességgel a Galata-levél lesz a későbbiekben, vegyünk egy példát a hapax legomenonok e csoportjára onnan is.

Az Gal-INT 5,15 δάκνω⁷¹⁴ (harapni, profán értelemben fogakkal tépni) metaforikus jelentésben:⁷¹⁵ *megsérteni valakit a lelkiségében; szapulni szemrehányásokkal.*⁷¹⁶ Ennél is pontosabban: *megharapni, megsebezni, fájdalmas sebet okozni, valamint; felfalni, elnyelni.* Esetleg még: *felemészteni* teljes egészében.⁷¹⁷ A szó *eredeti* jelentése nagyon is *képi*, mintha a szó kimondásával „láttni lehetne” egy eseményt,⁷¹⁸ ahogyan William Hendriksen rámutat:⁷¹⁹

Két kígyó - tk. a jó és a rossz szimbóluma -, egymást a farkuknál fogva megragadják, harapják és marcangolják, majd fel is emészti egymást kölcsönösen úgy, hogy mindkettő megsemmisülnek. E kép mitológiai eredetű, amelyet a görög Hermész szimbolizáló házi kígyóhoz fűződő legendák jelenítettek meg.

⁷¹¹ Az allúzió az Újszövetségen belül sem zárható ki, ha szinkronikusan gondolkodunk. Ez esetben Ralph P. Martin szerint a Mt 18,4; 23,12; Lk 14,11; 18,14; 2Kor 11,7; Fil 4,12. helyek jöhetnek számításba. Esetünkben ez a szinkronikus összevetés erősíti a szó egyedülálló funkcionális jelentését. Lásd: *i. m. uo.*

⁷¹² Varga Zsigmond véleménye: Idevonatkozik egy jól ismert latin mondás: „*ut desint vires, tamen est laudanda voluntas.*” Ez természetesen a készség dicsérete, nem a gyümölcstelenség védelme. Varga Zsigmond: *A filippibeliekhez írt levél magyarázata.* Kézirat, sine. pub. (é.n.) SRTA Könyvtár jegyzete. 31.

⁷¹³ Erre a paradigmára számos hapax legomenont bevonhatunk az intergézisbe. Amely esetében bizonyosan fennáll minden eddig bemutatott tényező és igazolható is még ezen kívül: Jel-INT 14,10 ἄκρατος.

⁷¹⁴ A szó előfordulására lásd a függelék V. táblázatban a levélre vonatkozó intertextuális hapax legomenonok felsorolását.

⁷¹⁵ Ehhez lásd Bándy György véleményét: A galáciai állapotok a szeretet törvénye követelményeivel szöges ellentétben vannak. A galaták harapják (δάκνω) és falják (κατεσθίω) egymást. Ez az állapot nem csak az elméleti követelményekkel van ellentétben, hanem katasztrofális gyakorlati következményei is lehetnek. Az állandó marakodás önpusztításhoz vezethet. Ettől akarja az apostol megóvni (βλέπετε) a galatákat. Bándy György: *A galatákhöz írt levél magyarázata.* Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Komárno, 2010. 76.

⁷¹⁶ Joseph Henry Thayer: *i.m.* 124.

⁷¹⁷ Herman N. Ridderbos: *The Epistle of Paul to the Churches of Galata.* Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan, 1953. 202.

⁷¹⁸ Walter J. Ong: „Látom, amit mondasz”- In Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor: *i.m.* 167-189.

⁷¹⁹ William Hendriksen: *New Testament Commentary. Galatians & Ephesians.* The Banner of Truth Trust, Great Britain, The Camelot Press, Trowbridge, Wiltshire, 1969. (Reprint 1990.) 212-213.

Ugyanezt Ridderbos is megemlíti, nagyon is hasonló módon:⁷²⁰

Általánosan elmondható, hogy e kifejezést elvonatkoztatjuk a test fogalmától, habár testi kép gyanánt jelenik meg.

Mivel itt is lehetséges az intertextuális allúzió a Septuaginta szövegére nézve, egy dolgot kell megvizsgálni: igazolja-e a Septuaginta azt a *képi megjelenést*, amelyet a görög mitológiából vehettek át a szó használói. Ha igazolja, akkor a referenciális jelentés ez esetben *erősíti* a funkcionális jelentést.

Az összes előfordulást idézetszerűen itt nem közlöm,⁷²¹ elegendő annyi, hogy a Septuagintában található összesen 15 előfordulásból,⁷²² mindenütt kígyóharapást jelent, néhány helyen metaforikus értelemben is:⁷²³

LXX Gen 49,17

Dán kígyó lesz az úton, szarvaskígyó az ösvényen, mely a ló patájába harap (δάκνω), hogy lovagja hanyatt esik.

LXX Num 21,6

Bocsáta azért az Úr a népre tüzes kígyókat, és azok megmardosták (ἔδακνον) a népet, és sokan meghaltak akkor Izráel népéből.

LXX Deut 8,15

Aki vezérelt téged a tüzes kígyóknak (δάκνω) skorpióknak, és szomjúságnak nagy és rettenetes pusztáján...

LXX Ám 5,19

Míntha valaki oroszlán elől szaladna, és medve bukkanna rá; vagy pedig bemenne a házba és kezét a falhoz támasztaná, és kígyó marná (δάκη) meg.

E példa szóparadigmája annak a jelenségnek, hogy a referenciális jelentésnek milyen fontos *súlyponti* szerepe lehet az interpretációban. A Shannon-Weaver szabály éppen azt a sajátsgot emeli ki, amikor egy szó jelentése annyira hangsúlyos, lévén hapax legomenon, hogy ennek a *képi asszociációnak* is hangot kell adni, nem elegendő a szó szerinti fordítási lehetőségeket, szinonimákat alapul venni.⁷²⁴

⁷²⁰ Herman N. Ridderbos: *The Epistle of Paul to the Churches of Galata*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan, 1953. 202.

⁷²¹ Lásd a függelék V.1. táblázatában az GalINT 2. szónál a megadott Septuaginta helyeket is.

⁷²² Az ószövetségi hasznáatra vonatkozóan lásd Thomas R. Schreiner: Thomas R. Schreiner (Arnold, Clinton E. General edit.): *Galatians. Exegetical Commentary on the New Testament*. Zondervan. Grand Rapids, USA. Michigan, 2010. 336.

⁷²³ Mivel nem a fordításokon van a hangsúly, a Rev. Károli szövege alapján adtam meg az egyes helyeket tekintettel arra, hogy e szöveg közelebb áll a LXX-hez, ellenben a prot. újford. szövegével.

⁷²⁴ A Galata-levélen belül található hasonló szóparadigmákat a levél elemzésénél közlöm, a fentiek mintájára.

18.3. A szóbeliség tényét erősítő hapax legomenonok intergézise

Nehéz lenne megmondani, hogy a retorikai célzatú és a szó szerinti idézés határai pontosan hol találhatók az Újszövetség és a Septuaginta között. Néhány könyv, pl. a Jelenések műfajából adódik, hogy nem szó szerinti idézeteket, hanem képi tipológiákat alkalmaz inkább,⁷²⁵ így annak szerzője bizonyosan, ebből adódóan, eleve nem törekedett szó szerinti idézésre.⁷²⁶ Egyes újszövetségi iratokban pedig találhatunk olyan részeket is, amelyekben nem pontosan átvett idézetek kerültek a Septuagintából az Újszövetségbe. Ezek különösen szemléletesek akkor, ha e részletekben intertextuális hapax legomenonok találhatók. Az ilyen típusú idézés a szóbeliség természetéből adódik⁷²⁷ és Pál leveleinek egyik sajátja.⁷²⁸

RÚF Róm 9,27b

Ha Izráel fiainak száma annyi volna, mint a tenger fövénye, akkor is csak a maradék (ὕπόλειμμα vagy: κατάλειμμα) üdvözüln...

Másfelől pedig:

LXX Ézs 10,22

Mert ha annyi volna is néped, Izráel, mint tengerparton a homok, csak a maradék (κατάλειμμα) tér meg.

A Róm 9,27 szövegében találhatunk egy szövegkritikai problémát. A „maradék” szóra két variáns ismeretes: 1) a Textus Receptusban és a Bizánci szövegek nagy részében⁷²⁹ a Hp-ResL κατάλειμμα⁷³⁰ található,⁷³¹ 2) az ún. nagyobb tekintélyű szövegekben pedig az Hp-INT ὑπόλειμμα. A két szó *funkcionalitását* illetően azt mondhatjuk, hogy nincs jelentősége a

⁷²⁵ A képi tipológiák meghatározását a nyelvi tipológia fogalmából vezettem le. Ezt a későbbiekben a következő paradigmában részletesen is tárgyaltam. A kortárs nyelvészetben A. W. von Schlegel óta (1818) szintetikus nyelvről beszélünk, mely szerint a nyelvre jellemző vonás a „nyelvek összeforrása” vagyis az *agglutináció*. Ez azt jelenti, hogy a lexikalizált morfémaokban azonos affixumok azonos dolgokat jelentenek (azonos inflexiós alakok; pl. a participium egy másik nyelvben is participium lesz). Ezért a szó jelentését nem lehet szótári alak szerint meghatározni, hanem több tényező is szükséges a jelentés feltárásához. A nyelvi tipológiának erre a jelenségére Haaran 1976-ban mutatott rá, előfutára Greenberg volt 1963-ban. Lásd James Hope Moulton: *A grammar of New Testament Greek*. T. & T. Clark, Edinburgh, 1976. 267.

⁷²⁶ Jon Paulien egy egész disszertációt szentelt a kérdés vizsgálatának, hogy a Jelenések könyve nyelvezete milyen mértékben követi ezt az elvet. Már az értekezés címe is sugallja, hogyan foglalt állást-e kérdésben: Jon Paulien: *Decoding Revelation's Trumpets. Literary Allusions & Interpretation of Revelation 8:7,12*. Andrews University Press, USA, Michigan, 1988.

⁷²⁷ Az idézetek sajátosságát a rabbinikus idézési szokások adták. Így elegendő volt csupán a könyvet idézni, hogy az alapján a zsidóság számára a kontextus is felidézhető legyen. Feltételezhetően ezt használja ki Pál e helyen. Lásd Kustár Zoltán: *A héber Ószövetség szövege. A maszoréta szöveghagyományozás és annak megjelenítése a Biblia Hebraicában*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2010. 59.

⁷²⁸ Dennis L. Stamps: Rhetorical and Narratological Criticism. In Stanley E. Porter (edit.): *Handbook to The Exegesis of The New Testament*. Brill Academic Publisher, Inc. Boston - Leiden, 2002. 219-239.

⁷²⁹ Lásd még: Ϙ⁴⁶, ϙ¹; D; F; G; K; L; Ψ. In Nestle-Aland: *Novum Testamentum Graece* 28.

⁷³⁰ E kifejezés a Res Láki módszer szerint került besorolásra, mivel éppen az itt nevezett probléma miatt nem található meg csak a ὑπόλειμμα szó szinonimájaként. Lásd a Res Láki táblázatban a függelék IV. 1. pontjában a 6. szót.

⁷³¹ Trinitarian Bible Society: *The New Testament. The Greek Text Underlying the English Version of 1611*. Tyndale House, London, (sin.an.) 296.

variánsnak: mindkettő ugyanazt jelenti, vagy legalábbis jelentésük nagyon hasonló, ezért egyes kritikai apparátusokban fel sem tüntetik a különbséget,⁷³² lévén nem tekintik számottevő értelmet módosító szövegromlásnak.⁷³³

Figyelembe kell azonban venni, hogy mindkét szó a Hp-INT κατάλειμμα és az Hp-INT ὑπόλειμμα a Septuagintában is megtalálhatók, ezek mellett pedig Richard Bailey asszociatív jelentésmező fogalma szerint „tipikus szófordulatoknak” is nevezhetők.⁷³⁴ Habár nem zárható ki teljes egészében az a lehetőség, hogy Pál nem emlékezett pontosan az Ószövetség szövegére amikor idézte azt, sőt, a szövegromlás tényét sem zárhatjuk ki, szóba jöhet egy harmadik megoldás is e problémára az *intergézis* elvégzése után.

Az HpINT ὑπόλειμμα önmagában is lehetne allúzió a prófétai irodalomra, de nem, mint Septuagintából vett hapax legomenon, ami annak eredeti görög jelentése alapján lenne kölcsönvett kifejezés. Jellemzője, hogy az idézett LXX Ézsaiás részben *nem fordul* elő, inkább a kisprófétákra jellemző a szófordulat. Ezzel Pál apostol tovább megy, minthogy egyszerűen idézné az ézsaiási szöveget: olyan septuagintizmust hoz létre, ahol a nevezett hapax legomenon *idézet az idézetben*, vagy *allúzió az allúzióban*.

A „maradék” koncepciója általában negatív előjelű volt, de Pálnál pozitív tartalommal fordul elő itt. James Dunn szerint⁷³⁵ a qumrániak voltak azok, akik mint a megpróbáltatások koncepcióját ismerték a „maradék” ilyen előjelű fogalmát.⁷³⁶ Az esszénusok e kifejezés fényében látták magukat „maradéknak”, és a „szövetség megtartóinak”.⁷³⁷ Pál pedig olyan módon használja a szót, hogy az egy speciális történeti környezethez tartozó *sajátságos* koncepció kifejezése legyen. Ez az asszíriai megpróbáltatásokat túlélt és az azokban megtört zsidóságra vonatkozó terminus lehetett ekkor. Pál tehát nem egyszerűen zsidó, hanem olyan személy, aki már megpróbáltatott és helytállt néhány problematikus helyzetben. Így ez egy

⁷³² Rudolf Brockhaus szerint Ézsaiásnál is megtaláljuk a gondolatot, hogy egy maradék megmenekül, amikor az Izraelre bekövetkező súlyos ítéletekről beszél. Ez különösen Ézsaiás 1-9-ben olvasható, ahol egy „egészen kicsiny maradék”-ról beszél. Más próféták is bizonyosságot tettek hasonlókról. Rudolf Brockhaus: *A Római levél magyarázata*. Evangéliumi Kiadó, Bp. 2009. 135-136.

⁷³³ Lásd a *United Bible Societies által átvett és közölt Nestle-Aland szöveget*, vagy: Bruce M. Metzger: *A textual Commentary on the Greek New Testament*. London, 1975, ide vonatkozó részét.

⁷³⁴ Itt ezt a jelenséget nem részletezem helyhiány miatt. Lényeg, hogy a hapax legomenonok megjelenésének egyik oka az a konkrét jelentés, ami miatt nélkülözhetetlen a használata. Ez pedig „tipikussá” teszi a szót. Mivel itt mindkét szó hapax legomenon, mindkettő hordozza a tipikus jelentést. Ezt a sajátosságot csak a referenciában tudjuk megkeresni. Lásd Stefan Ullmann: *Semantics*. In Thomas A. Sebeok (edit.): *Current Trends in Linguistics. Linguistics in Western Europe*. Mouton. The Hague – Paris, 1972. (Vol. 9). 369-381.

⁷³⁵ James D. G. Dunn: *Word Biblical Commentary. Romans 9-16*. Word Publishing Ltd, England, London, 1988. (Vol. 38B). 573-574.

⁷³⁶ Lásd: 1QS 4,14; 5,13; CD 2,6; 1QM 1,6; 4,2; 14,5. 1QH 6,32; 7,22. Dunn: *i.m.* u.o.

⁷³⁷ Az alábbi tekercsek utalnak erre: CD1,4-5; 1QM 13,8; 14,8-9; 1QH 6,8. Dunn: *i.m.* u.o.

„verbálisan és tematikusan alkalmazott referencia”⁷³⁸ egy bizonyos koncepcióra,⁷³⁹ ami nem csak a szóbeliséget erősíti, hanem allúziókat is képez a már említett ószövetségi textusokkal.

Érdeemes megfigyelni e két szó héber hátterét is a Septuagintával azonos helyek alapján, hogy a fentieket még világosabban megvizsgálhassuk.⁷⁴⁰ A ὑπόλειμμα-nak két héber kifejezés felel meg a LXX referenciák alapján:

- 1) 1Sám 9,24; 2Kir 21,14; Mik 4,7; 5,6; 5,7; Mal 2,15-ben a אָפּ fordításaként,
- 2) Jób 20,21-ben אָפּ fordításaként.

Ez a *külső* referenciát behatárolja: nem valószínűsíthető, hogy Jób 20,21⁷⁴¹ vagy 1Sám 9,24-nek⁷⁴² megfelelő tartalommal vette volna át Pál a szót, hanem inkább a kis prófétákra vonatkozó *referenciális* célzattal, amely irodalmi anyaggal így allúziót képzett. E sajtóság a tartalmi párhuzamból adódik.⁷⁴³

Így a Hp-ResL κατάλειμμα amely tk. az Újszövetségben egyáltalán nem fordul elő,⁷⁴⁴ az Ószövetségben pedig általában a אָפּ fordításaként találjuk meg a prófétai irodalomban,⁷⁴⁵ sajtóságos utalószó lett. Innen a zavaró fordulat; a szó *funkcióját* illetően ugyanis fordításban megfelel a ὑπόλειμμα-nak, tehát a kritikai apparátusokban valóban nem szükséges feltüntetni. Azonban, ha kizárjuk azt az eshetőséget, hogy Pál nem emlékezett pontosan a

⁷³⁸ E kifejezést jónak láttam megtartani és szó szerint átvenni Dunntól, amelyből látható, hogy ő is hasonlóan értelmezi ezt a bizonyos septuagintizmust a szövegben. Lásd Dunn: *i.m.* 575-576.

⁷³⁹ Dunn véleményéből érdemes még kiemelni az alábbiakat: Ezekkel egyetemben valószínűleg az északi királyságra vonatkoznak az utalások, ami ekkorra már elpusztult. Az észaiási textus központjában egy szövetségi ígéret hangsúlyozása áll: „magjaid száma annyi lesz, mint a tenger fővenye.” (Gen 32,12). Ez az alapígéret azonban nem garantálja, hogy Izrael minden tagját meg is tartja Isten a megpróbáltatások idején. Ellenkezőleg: az ígéret csak egy kis csoportra, a maradékra vonatkozik, akik esetében erről szót ejthetünk. Lásd: *i.m.* 575-576.

⁷⁴⁰ Bizonyos értelemben a hipertextuális utalás arra is választ ad, hogy miért található a szövegvariánsokban különbség e szó esetében. Habár nem minden kiadvány közli, hogy itt szövegvariáns is található, de meg kell jegyezni, hogy a Bizánci változatban (Robinson – Pierpont által közölt változat) kijavítva található a κατάλειμμα. A legtöbb Újszövetségi kiadvány ezt a szót nem is közli, mert nem szerepel az Újszövetségben. Bizonyon itt azzal a jelenséggel találkozunk, amit az Anchor Bibliai Lexikon is említ: a nyugati teológiában kicserélték az Újszövetség alapján a görög Ószövetség szövegét. A variánst megtaláljuk a Textus Receptusban is, ahol nem kizárt, hogy éppen emiatt került bele a szövegbe csakúgy, mint más szövegvariánsok is. A Textus Receptus szövegét lásd *The New Testament. The Greek text Underlying The English Authorised Version of 1611*. The Trinitarian Bible Society, Tyndale House, Cambridge, (é.n.).

⁷⁴¹ Az író nem profetikus vonatkozásban alkalmazza a szót: „Falánksága *semmit sem hagyott meg*, ezért nem lesz tartós jóléte. (Jób 20,21)”

⁷⁴² E szakasz profán értelemben használja: „A szakács elővette a combot és ami hozzá tartozott, és odatette Saul elé. Sámuel pedig ezt mondta: *Itt a félretett rész*. Vedd magad elé, és egyél, mert erre az alkalomra tartogattuk neked, amikor meghívtam a népet. És Saul együtt evett azon a napon Sámuellel. (1Sám 9,24)”

⁷⁴³ Ezt Dunn véleménye is erősíti. Lásd: *i.m.* uo.

⁷⁴⁴ Csak is mint variáns, a már említett szövegekben. Lásd a Res Lákis táblázatban írottakat a függelékben.

⁷⁴⁵ Ettől eltérő kivétel, amikor a אָפּ szó fordításaként találjuk meg pl a Bír 5,13-ban, de ennek a különböző nyelvekre történő lefordításakor is nagy hatást gyakorolt a LXX szövege a fordítókra. Meg lehet még említeni a Jób 22,20 szövegét, ahol a אָפּ-t fordítják ezzel a terminussal. A prófétai irodalomban azonban mindenhol a אָפּ fordításaként található meg, ami héber terminus technicus.

szóban idézett LXX Ézsaiás szövegre, akkor fel kell tételezzük, hogy szándékosan használta a ὑπόκειμμα-t. Így retorikai célzattal, mintegy „aktualizálta” a Septuagintát, hogy ἄσψη szónak a ὑπόκειμμα felel meg a κατάκειμμα helyett abban a történelmi kontextusban.

E variánsról J. Ross Wagner⁷⁴⁶ is említést tesz, de nem mint intertextuális utalásról, hanem a Septuaginta szövegromlásáról. E megközelítés jellemzően domináns, mégsem az egyetlen megoldás a probléma kezelésére. Wagner említi, hogy *ha egyszerűen elhagyjuk az említett szót* máris pontos az idézetünk. Habár így is intertextuális idézéssel találkozunk, az említett probléma megoldásához nem jutnánk közelebb. Jellemzően a kommentátorok inkább elhagyják e variáns említését, mintsem megoldást kínálnak exegetikai alkalmazásukra. Pedig a hapax legomenonok ilyen jellegű súlyponti kiemelése több dolgot is hangsúlyoz egyidejűleg:

- 1) Pál héberül *is* ismerte a „maradék” mint nép teológiai szakszavát a ἄσψη-t. Így annak egyik fordítását idézi, ami – a Nestle-Aland 28. kiadása szerint legvalószínűbb változata alapján - a ὑπόκειμμα. Ezzel az allúzióval kiszélesíti az értelmezés relációját.
- 2) Pál hapax legomenont képez az Újszövetségben. Valószínűleg a beszélt nyelv sajátágaiból adódó szabadságnak köszönhetően, nem pedig tudatosan teszi ezt: a beszédben idézett görög nyelvű Ószövetség elterjedt változatát idézhette ő is.
- 3) Intertextuális allúziót képez a prófétai irodalommal, de annak is egy konkrét történelmi szakaszára célozva, ami a fogság utáni időszakot öleli föl. Ha a Septuaginta szövegromlása van a háttérben, akkor sem zárható ki ez a lehetőség.⁷⁴⁷
- 4) A kispróféták szövegében használt görög kifejezést „beemeli” az Ézsaiás textusba és variánst képez az Újszövetség és a Septuaginta szerinti Ézsaiás szövegében. Így az sem kizárt, hogy az említett szövegromlásnak is nevezett jelenséget már maga Pál idézte elő; mivel a szóbeliség egyik jellemzője az *intertextuális allúzió*, ami nem kell, hogy szó szerinti idézet legyen.⁷⁴⁸ Ez esetben pedig a bizánci szövegek a pontosabbak, ahol a ὑπόκειμμα fordul elő.

⁷⁴⁶ J. Ross Wagner: *Heralds of The Good News. Isaiah and Paul Concert in The Letter to The Romans*. Brill Academic Publishers, Inc. Boston-Leiden, 2003. 95-97.

⁷⁴⁷ Itt kívánom megjegyezni, hogy a paradigma-elmélet jegyében egyik nyelvi paradigma nem mond ellent a másikkal: ha Pál hebraizmust, vagy septuagintizmust képez, az a Koinéban természetesen lehet nyelvi szempontból romlás, mert a görög nyelvi szabályokkal ellentétes. A kvantitatív paradigma csupán egy másik megközelítési perspektíva, aminek itt megtalálhatjuk az ismérveit. Ezek az ismérvek legalább annyi bizonyítékot szolgáltatnak, mint az univerzalista nyelvészet túlszabályozott rendszere, ha a nyelvromlás mellett érvelünk.

⁷⁴⁸ Michael Riffaterre szerint, aki a műfordításokban az intertextualitás egyik jeles alakja, „a szöveg oly módon mondja önmagát, hogy egy másik szöveg önmagát mondását ismétli, hol szó szerint, hol valami különbséggel. Lásd Michael Riffaterre: *Az intertextus nyoma*. In Dobos István (szerk.): *Olvasáselméletek*. Debrecen, 2001. 323.

J. Ross Wagner⁷⁴⁹ szerint az alábbi hapax legomenonok esetében lehet az eddig használt *intergézis* alkalmazni: A Róm-INT 15,32 συναναπαύομαι,⁷⁵⁰ az Ézsiás 52,15-tel alkot intertextuális kapcsolatot,⁷⁵¹ ez septuagintizmus, amelyről elmondhatók az eddigiek.⁷⁵² A Róm-INT 11,4 χρηματισμός⁷⁵³ valószínűsíthető utalás a 4Q174-es és a CD-A 5,13-17 qumráni tekercsekre⁷⁵⁴ az egyéb előfordulások⁷⁵⁵ mellett.⁷⁵⁶

18.5. A kevésbé valószínűsíthető esetek kizárásának módja

Mivel a korábbiakban arról szóltam, hogy kívánatos a vizsgálandó hapax legomenonok számát a lehető legkevesebbre csökkenteni egy adott szövegrészben, meg kell említeni, hogy *nem minden esetben alkalmazható az intergézis*.

A kvantitatív eljárás velejárója, hogy minden szót, kötőszavakat, számneveket, tulajdonneveket is hapax legomenonnak kell venni az előfordulási statisztika számmutatói értelmében. Az eddigiek alapján egy paradigmába vettem az összes olyan hapax legomenont, amelyek a Septuaginta szövegében is előfordulnak. Értelemszerűen szófaji adottságokat figyelembe véve azonban nem alkalmazható minden ilyen szóra az intertergézis, csak akkor, ha jelentéstöbbletet tudunk kimutatni.

⁷⁴⁹ J. Ross Wagner: *i.m.* 203.

⁷⁵⁰ Lásd a függelékben a III. táblázat σ 119. szót.

⁷⁵¹ Ez egy rendkívül ritkán előforduló kifejezés (highly unusual formulation). A bibliai görögben csak az Ézs 11,6-ban található meg. A világirodalmi görög nyelvben azt jelenti, hogy „valakivel együtt aludni”. Az egyedüli hely, ami parallel megegyezik ezzel a szóhasználattal Euzébiusz HE 4.22.2-ben a következő mondatrészt: συναναπαύομεν τῷ ὀρθῷ λόγῳ Ennek jelentése: „kölsönösen azon voltunk, hogy megújuljunk a tanításokban”. Ehhez hasonló kifejezés az 1Kor 16,18; 2Kor 7,13; Filem 7,20. ahol az ἀναπαύομαι kifejezéssel találkozhatunk. Lásd James D. G. Dunn: *Word Biblical Commentary. Romans 9-16*. Word Publishing Ltd. England, London, 1988. (Vol. 38B). 880-881.

⁷⁵² J. Ross Wagner: *i.m.* 329-331.

⁷⁵³ Függelék III. táblázat χ 20. szó.

⁷⁵⁴ A szó megtalálható Platónnál a pénzkeresés sajtósága kifejezéseként: ἰατρειῆς τε καὶ ὁ ἄλλος χρηματισμός „a gyógyítás gyakorlata és mások, pénzkeresést jelentenek.” A hellén terminológiában szakkifejezés volt, amelynek nem tisztázott a pontos jelentése. Lehet hivatalos válasz, vagy instrukció is, vagy akár dekrétum” a következők szerint: τῆς εἴτε ... ξεῶς καὶ τῆς πρὸς αὐτὴν χρηματισμοῦ τὸ ἀντίγραφον „Egy petíció és annak másolata”. A vallásos használatban isteni választ jelentett, vagy útmutatást: τῷ δὲ ὄνειρῳ ὄραμα τε καὶ χρηματισμός Szó szerinti jelentésben: „látomások és víziók (oracular) mondások az álmok részei. (Artemid. Onirocr., I, 2 (p. 5, 19 f.). Az apostoli kor után az egyházatyák az égő csipkebokor jelenségére használták, mint az „isten útmutatás” szakkifejezést. Lásd Reicke in Gerhard Friedrich (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan, 1974. (Vol. 9). 482-483.

⁷⁵⁵ E jelenséget külön nem vizsgálom. Amikor olyan szóval találkozunk, amely a qumráni tekercsekben található meg, fel kell tételezzük, hogy az esszénusok is a Septuagintából, vagy annak szóbeli hagyománya alapján vették azt át. Ez a hármas idézés, az allúzió allúziója már nem intertextualitás, hanem *metatextualitás*, ahol általában a második idézés *anakoluthon*. Erre J. Ross Wagner is utal.

⁷⁵⁶ J. Ross Wagner: *i.m.* 350. o. és a 26. lábjegyzet.

A Mt-INT 25,4 ἀγγεῖλον⁷⁵⁷ minden esetben valamilyen agyagedényt jelent.⁷⁵⁸ Habár szófaji szempontból főnévvel van dolgunk és a Shannon-Weaver szabály szerint a szónak súlyponti szerepe van az interpretációban, nem valószínű, hogy intertextuális utalást képez két szövegrész között, illetve a súlyponti szerep is elvitatható. Inkább egy speciális agyagedény megnevezése lehet, amelyet ezért hapax legomenonnal fejez ki Máté evangélista.⁷⁵⁹

RÚF Mt 25,4

...az okosak viszont a lámpásukkal együtt olajat is vittek korszokban (τοῖς ἀγγείοις).

Természetesen az nem zárható ki, hogy e szót a Septuaginta szókészletéből vette volna át az evangélista,⁷⁶⁰ de az intertextuális utalás nehezebben valószínűsíthető, mint a korábbi esetekben. Ezért elnevezésében és besorolásában *helytálló*, hogy az *intertextuális hapax legomenonok* közé soroljam, de az allúzió kevésbé jellegzetes.⁷⁶¹ E mintára érdemes megvizsgálni *minden* e paradigmába tartozó hapax legomenont, ha annak intertextuális jellegét próbáljuk kiaknázni.

Az Lk-INT 6,48 βαθύνω⁷⁶² határozószó: *mélység, vagy mélyre* ásni jelentéssel.⁷⁶³ Szófaji természete miatt nem valószínűsíthetjük az intertextuális kapcsolat lehetőségét a Septuagintával, és az újszövetségi kontextus is e felé mutat.⁷⁶⁴ Ugyanakkor a Shannon-

⁷⁵⁷ Előfordulásához és besorolásához lásd a Függelék III. táblázatában az 5. szót. Onnan kiemelve: előfordulási helyei: Mt 25,4 és a Septuagintában; Gen 42,25; 43,11; Lev 11,43; 14,5; Num 4,9; 5,17; 1Sám 9,7; 10,3; 25,18, etc.

⁷⁵⁸ Szinonimái: váza, vagy edény, valamilyen folyadék, esetleg nem folyékony állagú anyag tárolására. Készülhetett fémből, vagy nemesfémből is. Időnként pénzt tartottak benne. Általános tárolóedényre kell gondolni. Lásd H. G. Liddel és R. Scott: *Greek-English Lexicon with a Revised Supplement*. Claredon Press, England, Oxford, 1996.7.

⁷⁵⁹ A fentiek oka abban a tényezőben állapítható meg, hogy a példázatban e történet átvett anyag, amely azt jelenti, hogy a teljes szókészlet bekerülhetett a szövegbe az eredeti forrásból. Lásd H. G. Liddel és R. Scott: *i.m. u.o.*

⁷⁶⁰ Az ἀγγεῖλον összes előfordulásai a Septuagintában: Gen 42,25; 43,11; Lev 11,34; 14,5; Num 4,9; 5,17; 1Sám 9,7; 10,3; 15,18; Judit 7,20; 10,5; 1Makk 6,53; Péld 5,15; JSir 21,14; Ézs 30,14; Jer 14,3; 18,4; 31,11; 31,38; 39,14; 47,10; JerSir 47,10.

⁷⁶¹ Ha allúzióról lenne szó, nagy valószínűség szerint olyan allegorikus történettel lenne dolgunk, amiben súlyponti szerepe van e szónak. Ezt azonban műfaji szempontból teljes egészében el lehet vetni. Az allegória lehetőségét elvitatja pl. Joachim Jeremiás: Jézus példázatai. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp. 1990, 36-37. Valamint: Hugh Martin: *The Parables of The Gospel*. The Abingdon Press, USA, New York – Cincinnati – Chicago, 1973. 228-231. Illetve Donald A. Hagner: *Mathew 14-28. Word Biblical Commentary*. Thomas Nelson Publisher, Nashville, USA, Columbia, 1995. (Vol. 33B). 728.

⁷⁶² Előfordulást és besorolást lásd a függelék III. táblázatában β 2. Onnan kiemelve: előfordulási helyei: Lk 6,48 és a Septuagintában; Zsolt 91,6; Jer 30,2; 30,25.

⁷⁶³ Teljes szótári szemantikája alapján ismeretes praeteritum perfectum formában is: βεβάηστο. Jelentése: ásott, vagy mélyre ásott, lyukat fűrt (a perfektum miatt: egykor, vagy valamikor). Néhány esetben metaforikusan is előfordul, de ezen a helyen nem, ezt a szerző is megadja. Lásd H. G. Liddel and R. Scott: *Greek-English Lexicon, with a Revised Supplement*. Claredon Press, England, Oxford, 1996. 301.

⁷⁶⁴ E szó esetében is el lehet vetni a referencialitást és inkább a formatörténet módszere alapján arra kell gondolni, hogy a példázat anyaga tartalmazta ezt a szót, amely így funkcionálitást fejez ki. Ez a funkcionálitás tehette hapax legomenonná az Újszövetségben a szót. Magyarázatához nem szükséges a Septuagintában használt szó ismerete és annak figyelembevétele. A példázat rövidege a másálok jellegéből adódik. Ettől csak akkor térhetünk el, ha nem a formakritika iskolája alapján értelmezzük a példázatot. Ilyen lehet Leon Morris értelmezése, aki nagyon is allegorikusan értelmezi a példázatot. Ezért exegetikai szempontból nem minden

Weaver szabály szerint a kommunikációs érték pontosan olyan magas lehet, mint más esetekben. Ezzel egyetemben a szó tipikus példája lehet annak, hogy *ezt a kommunikációs értéket figyelmen kívül hagyni nem szabad*, a hangsúly azonban nehezen bizonyítható.

RÚF Lk 6,48a

Hasonló ahhoz a házépítő mesterhez, aki mélyre ásott (ἐβάθυνεν), és a kősziklára alapozott...

E hangsúlyra mutat rá I. Howard Marshall,⁷⁶⁵ aki éppen e szó előfordulása révén tesz különbséget a példázat Máté és a Lukács féle változata között: a példázat anyaga mindkét esetben *azonos* forrásból ered, de e két forrás egymástól eltérő módon dolgozta fel azt. Ennek oka a *szájhagyomány*, ami azt a teóriát erősíti, amely szerint Lukács változata módosult, de a példázat alapelemei megmaradtak. Ez alapján tehát azt lehet *feltételezni*, hogy a módosulásakor, bármelyikük anyaga változott is meg, bekerült a szövegbe a βαθύνω és ezért hapax legomenonná vált. Ilyen módon a Septuaginta és az Újszövetség kapcsolata kimutatható marad, a hangsúlyt azonban már nehezebben lehet kiemelni, ha intergézist végzünk.

18.6. A hapax legomenonok intergézisének sajátosságai

Az intergézisben az igazi teológiai jelentőséget főként az *allúziók* jelentik.⁷⁶⁶ Az e paradigmába tartozó hapax legomenonok esetében még a kivételek vonatkozásában is érdemes megvizsgálni az intergézis lehetőségét: ez adja ugyanis a szavak *referenciális* jelentését, ami e szócsoporthoz tartozó esetében a Septuagintával való intertextuális kapcsolatból ered.

Két szöveg közötti kohézió vizsgálatát elemezve arra a következtetésre lehet jutni, hogy a másodlagos forrásban (mi esetünkben ez az Újszövetség) az új szóalakok, de különösen is a hapax legomenonok, korántsem olyan gyakorisággal jelennek meg, mint az eredeti (Septuaginta) szövegekben. Ennek oka nem két különböző nyelvtani struktúra közötti eltérés, hanem a nyelvi közegek intertextualitás természetéből adódó körülmény, mint kifejező eszköz, az eredeti szöveg (Septuaginta) terminus technicusának pontosabb közvetítése, a másodlagos szövegben (Újszövetség).⁷⁶⁷

esetben állja meg a helyét. Lásd Leon Morris: *Luke. Tyndale New Testament Commentaries*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1974. 148-149.

⁷⁶⁵ I. Howard Marshall: *Commentary on Luke. New International Greek Testament Commentary*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan, 1978.

⁷⁶⁶ Manfred Bierwisch: *Generative grammar and European Linguistic*. In Thomas A. Sebeok (edit.): *Current Trends in Linguistics. Linguistics in Western Europe*. Mouton. The Hague – Paris, 1972. (Vol. 9). 396.

⁷⁶⁷ Adott esetben ettől az ókori műfordítók eltérnek. Egyes műveknél a görög hapax legomenonokat az ókori fordítók latin hapax legomenonnal fordítják. A mi esetünkben azonban ez már nem igen adott, hacsak nem akarunk olyan szavakat alkotni a nyelvünkben, ami nem feltétlenül szükséges. Ezért az esetek többségében inkább dinamikus ekvivalenciát használnak a műfordítók. Lásd Kopeczky Rita: *Műfordítás az ókorban. A latin műfordítás irányzatai és fejlődése az ókori Homérosz fordítások tükrében*. (PhD ért.) ELTE-BTK, (sine pub.), Bp. 2008. 101-181.

Így fordulhat elő, hogy pl. egy hapax legomenont több esetben a fordításban dinamikus ekvivalenciával lehet kifejezni, de az is, hogy a forrásszövegből vett nagyobb egységet is ki lehet fejezni a fordításban egy hapax legomenonnal. Így a nagyobb mennyiségű szöveget koncentráltan lehet megjeleníteni egy szóban.⁷⁶⁸ Az egyes kvantitatív vizsgálatok azonban rámutatnak, hogy két különböző korpuszban a hapax legomenonok aránya a saját szókincshez képest azonban az eddigiek szerint *nem változik*.

Mindezek elegendő alapot szolgáltatnak arra, hogy az eddig bemutatott *asszociatív* és *referenciális* jelentéseket ugyanolyan mértékben vegyük figyelembe az exegézis végzésénél, mint a szótári adatokat,⁷⁶⁹ és ez esetben nem csak exegézisről, hanem intergézisről is beszéljünk.

2. PARADIGMA:

HAPAX LEGOMENONOK SZÖVEGEN TÚLI REFERENCIÁVAL – HIPERGÉZIS ALKALMAZÁSA (HP-HYP)

E paradigmába az *abszolút hapax legomenonokat* sorolhatjuk, amelyek nem hasonlíthatók össze a Septuaginta szövegével, tehát intertextuális, egynyelvű kapcsolatot sem teremtenek két azonos nyelvű szövegforrás között. Lehet szó egynyelvűségről abban az esetben, ha a klasszikus görög irodalomban találunk tipikus példát a szó használatára, ez azonban külső, szövegen túli referencia: a szöveg hiperkaraktere az egynyelvűség esetén is.

Hasonlóan, amikor szociolingvisztikai hatás, pl. sémitizus, vagy pszicholingvisztikai kapcsolat, pl. képi és egyéb érzelmi asszociációs hatás jelenik meg, azok is szövegen túli, tehát hipertextuális referenciákat jelentenek és ilyen esetben hipergézist alkalmazunk, ezek feltárásához. Ilyen szavakat az Újszövetség teljes szókincsében 582-t találhatunk,⁷⁷⁰ valamint a tulajdonnevek között még további 133-at.⁷⁷¹

Elnevezésükből adódóan e paradigma jelölésére a „Hp-HYP” kódot javaslom, az adott iratra vonatkozóan pedig: Lk-HYP 1,15 σίκερα

⁷⁶⁸ Az összehasonlítást az angol-magyar, német-magyar szövegek intertextuális vizsgálatával lett elvégezve. Nem ritkán előfordul, hogy a magyar nyelvben sokkal több lett a hapax legomenon, mint az eredeti szövegben a korpuszokon belül. Csernoch László Józsefné: *Irodalmi művek szókészletének statisztikai vizsgálata*. (PhD ért.) Debreceni Egyetem Természettudományi Kar Debrecen, 2005. (sine pub.) 60-67.

⁷⁶⁹ Lásd Hellen Mardaga cikkét erre vonatkozóan: Hapax Legomena: A Neglected Field in Biblical Studies. In *SAGE Journals*, USA, Washington, 2012. (Vol. 6). A cikk írója csak két kategóriát nevez hapax legomenonoknak; az egyik ez a csoport, amelyet a LXX szövegében is megtalálhatunk (ez utóbbi esetében – állítása szerint - nem is kelle így használni a fogalmat az egyéb előfordulások miatt), a másik a következő, ún. abszolút hapax legomenon csoport lesz. E kettőnek legkevesebb a rendelkezésre álló szakirodalma.

⁷⁷⁰ Lásd a függelék III.1. részében az összesítést.

⁷⁷¹ Lásd a függelék III.2. részében HYP kóddal megjelölve.

19. AZ „ABSZOLÚT HAPAX LEGOMENONOK” HIPERGÉZISE

A Koiné *heterogén*, arám, klasszikus görög és latin szavakat is tartalmaz egyaránt. E nyelvi jelenség, amelyet *multilingvisztikus*⁷⁷² környezetnek lehet nevezni, arra mutat, hogy az őskeresztyének kommunikációs közege, kultúrákat kapcsolt össze, nem pedig elválasztotta azokat, még ha az egyes vallások és népcsoportok között voltak is társadalmi feszültségek. A *hipertextuális* paradigma használatát az alábbiakban található hapax legomenonokra azért tudom javasolni, mert *a teljes Szentírás teljes kulturális hátterét* kell figyelembe venni ezek szerepénél.

Az ok, amely miatt egyáltalán beszélhetünk a hapax legomenonok hipergéziséről a pragmalingvisztika két speciális vizsgálati területe: a pszicho- és⁷⁷³ a szociolingvisztika.⁷⁷⁴ E két kutatási terület alapján a *referenciális* és az *asszociatív* jelentésmezőt oszthatjuk fel két alapvető struktúrára, amely ilyen irányú megközelítését Charles E. Osgood képviseli.⁷⁷⁵

A pszicholingvisztika területéhez⁷⁷⁶ tartozik az olyan *asszociatív* jelentés, amely rám, mint olvasóra nézve valamilyen hathatós *pszichológiai hatást* gyakorol, és ebből következik a megértés teljessége. Ilyen lehet a *képi*, vagy *érzelmi* asszociáció és az olyan alkalmilag létrehozott kifejezések képzettársítása, amikor a *koncentrált tartalom* miatt, hatáskeltés, vagy hangulati befolyás miatt önálló szóalkotás, vagyis tk. *hapax eirémenon*⁷⁷⁷ jön létre.

E szavak akkor lesznek hiperetextuális szövegek kapcsolatban valamilyen forrással, ha a jelentéstöbbletet nem tudom *referencia* alapján a Septuaginta szövegével egybevetni, mert ott 1) vagy nem fordul elő a szó, 2) vagy ha mégis, annak már ott is hasonló funkciója mutatható ki. Ez esetekben tehát kevés az egynyelvű referencia hermeneutikai elvének

⁷⁷² A multilingvisztika fogalmának használatához lásd Meenakshi Raman (ed.): *English Language Teaching*. Atlantic, New Delhi, 2004. 1-4. Valamint még: Stacy Churchill: *The Education of Linguistic and Cultural Minorities in the OECD Countries*. Multilingual Matters Ltd. England, Clevedon, 1986. 23-27.

⁷⁷³ Magyar nyelvterületről lásd Gósy Mária: *Pszicholingvisztika*. In *Nyelvtudományi Közlemények*. Egyetemi Könyvtár sorozat, Corvina, Bp. 1999. (2004) 101. 290–320.

⁷⁷⁴ Arjuna Tuzzi - Ioan-Iovitz Popescu - Gabriel Altmann a Zipf törvények alkalmazásával vizsgálatot végzett olasz nyelvű szöveg korpuszon, amely az 1949-2008 közötti tetszőlegesen kiválasztott szövegeket jelentette. Élőben elhangzott beszédek írott formáját vizsgálták. Megállapították, hogy a Zipf törvények ez esetben is megfelelően működtek. E közben kivonatolták azokat a hapax legomenonokat, amelyek az egyes szerzőkre jellemző tipikus szófordulatok voltak. E szavakat lehetett vagy a pszichológiai hatás (vagy hatáskeltés), vagy a szociális identitás speciális kifejezéseinek tekinteni. Lásd Arjuna Tuzzi - Ioan-Iovitz Popescu - Gabriel Altmann: *Zipf's Laws in Italian Texts*. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2009. (Vol. 16). No. 4. 354-367.

⁷⁷⁵ Ezt az irányzatot többféle megnyilvánulás is jellemzi: Ethnocentrizmus, antropocentrizmus, ami nem más, mint a kultúrák közötti vizsgálat: egy-egy szó, vagy kifejezés pontosan miért változik az adott kultúrában Cross-cultural universals of Affective Meaning-nek nevezi a cikk szerzője. Lásd Charles E. Osgood: *Focus on Meaning. Explorations in Semantic Space*. In *Janua Linguarum*. Mouton, The Hague - Paris, 1976. (Vol. 1).

⁷⁷⁶ Walter Ong is rámutat a szavak „pszichodinamikai” jellemzőjére. In Walter J. Ong: *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. AKTI – Gondolat, Bp. 2010. 5-7.

⁷⁷⁷ Yorick Gomez Gane: *Dizionario della terminologia filologica*. Accademia University Press, Róma, 2013. 190.

alkalmazása. Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy ha ezek egyszer fordulnak elő, mi már *hapax legomenonok* formájában ismerjük (írott változat), mint a szóbeli forrás, *hapax eirémenon* (szóbeli közlés),⁷⁷⁸ írásos lenyomatát: *szótípológiáját*.

A szociolingvisztika területéhez⁷⁷⁹ tartoznak azok a speciális kifejezések, amelyek jelentését egy népcsoport, vagy közösség szociális identitása behatárol.⁷⁸⁰ Így a *képzettársítás* csak azok számára jön létre, akik e csoport zárt nyelvi populációjához tartoznak, vagy megtanulják a nyelv ilyen irányú jelentését is felismerni. Ez akkor is igaz, ha olyan terminust alkotott az író, vagy vett át egy másik csoporttól, amelynek konkrét jelentése nélkülözhetetlen a szövegben. Így jelenhetett meg már a Septuaginta szövegében is, a szókinctől idegen egy-egy sajtáságos szó, vagy kifejezés, úgy, hogy ott ritkán fordul elő, amikor pedig az Újszövetség írói átvették, feltehetően beszélt formában, *hapax legomenon* lett belőlük, *mert ott már csak egy rögzített példával találkozunk*.

Egy-egy ilyen *hapax legomenon* teljes jelentésstruktúrával⁷⁸¹ rendelkezik.⁷⁸² A szövegek, vagy a szavak vizsgálata ebből a szempontból megköveteli, hogy a kommunikáció pillanatában feltérképezhető kulturális közeget vizsgálat alá vessük, a lehetséges mértékig. Egy bizonyos közegekben a beszélő, egyéniségétől függően minden közlésnek ad egy *minimum* és egy *maximum* tartalmat.⁷⁸³ E két végpont egy szó szemantikai tartományán belül élesen elkülöníthető egymástól. Itt érdemes azonban megjegyezni, hogy az e kategóriába tartozó *hapax legomenonok* esetében nem áll rendelkezésünkre széles szemantikai mező *a szótári adatok alapján*.⁷⁸⁴ Ezzel egyetemben ellentétes hatás figyelhető meg a *referenciális*

⁷⁷⁸ Az ilyen jellegű példára vonatkozóan lásd Christian Wagner: *Die Septuaginta-Hapaxlegomena im Buch Jesus Sirach*. Walter De Gruyter, Berlin, 1999. 69. oldalon: „A *hapax legomenon* szinonímája a *hapax eirémenon*”. E megállapítással nem szükségszerűen értek egyet, az inkább jellemző az olyan szóalkotásokra, amelyek véletlenszerűek lehetnek és így eltérnek az egyszer írt formuláktól, ahol a tudatosság is fennállhat. Lásd Peter Steinmetz: *Kleine Schriften. Palingenesia LXVIII*. Franz Steiner Verlag Stuttgart, 2000. 69.

⁷⁷⁹ Ong e kategóriát „Írás és a tudat újjászervezésének” nevezi. Lásd: *u.o.*

⁷⁸⁰ Lásd korábbi példát: Clinton A. Arnold: *The Colossian Syncretism. The interface between Christianity and Folk Belief at Colossae*. Baker Book House, USA, California, 1995.

⁷⁸¹ Más szóval, ahogyan Bolyki János nevezi; jelentés-összefüggés. E fogalmat a lingvisztikai analízis tárgykörén belül használja. Ilyenkor nem a szövegnek egészét, hanem a szavak, vagy állandósult szókapcsolatok jelentés-tartalmát vizsgáljuk. Ezek egyfelől részei a textusnak, másfelől átnyúlnak azon. Lásd Bolyki János: *Az újszövetségi írásmagyarázat elvei, módszerei és példái*. Kálvin Kiadó, Bp. 1998. 75-77.

⁷⁸² Vannak a mondatokban olyan szavak, amelyek a nyelv adottságaiból következtethetően minden társadalmi rétegben és kommunikációs közegekben benne kell, hogy legyenek. Ugyanakkor vannak olyan szavak is, amelyek a kulturális, vagy a szociális hovatartozást *strukturálják*. Ezek egy kommunikációs képletből adódnak: Univerzália – ember – univerzália. Az ember az általános (univerzális közeggel) van kapcsolatban, ezért kell olyan szavakat használnia, amelyek az univerzális közeg miatt elengedhetetlenül fontosak, ugyanakkor vannak a személy identitásából, vagy perszónifikációjából adódóan olyan speciális kifejezések is, amit a kommunikáló nem nélkülözhet; vagy a saját személyisége miatt, vagy a közösség kívánalmaiból adódóan. A kettő közötti mértéket befolyásolhatja a tolerancia. Lásd Bernard Quemda: *Lexicology and Lexicography*. In Thomas A. Sebeok (edit.): *i.m.* 402-407.

⁷⁸³ Stefan Ullmann: *Semantics*. In Thomas A. Sebeok (edit.): *i.m.* 378.

⁷⁸⁴ A szemantika és a szintaxis közötti kapcsolat meghatározása is problematikus lehet: Ennek ellenére a szintagmatikus vizsgálatot sem lehet elvetni. Vagyis létezik kontextuális értelmezés, valamint a szó szomszédságában álló kifejezésekkel való kapcsolat is. Mindez vezethet a szemantika meghatározásához, de egyben ez azt jelenti, hogy a szavak összehasonlíthatósága nem minden esetben járható exegetikai út. A szó

jelentésmező viszonyában: *minél kisebb a ténylegesen ismert szemantikai mező, annál valószínűbb a szövegben kívüli allúzió, vagy az ún. mozaikreferencia lehetősége.*⁷⁸⁵

Az Újszövetségben 582 ilyen típusú lexikalizált morfémát találhatunk, amely a tulajdonnevek nélküli újszövetségi szókincs 11%-a.⁷⁸⁶ Ez a számadat arra ösztönöz, hogy a fent említett jelentéstöbbletnek hangot adjunk: amikor az exegézist végzünk az előző paradigmában megfogalmazottakhoz hasonlóan, e morfémák esetében a hipergézis lehetőségeit is vegyük figyelembe.

19.1. A Septuagintából átvett tipikus jövevényszavak hipergézise⁷⁸⁷

E csoportba olyan szerepük alapján soroltam be hipertextuális referenciával rendelkező hapax legomenonokat, amely szerint legjellemzőbb vonásuk, hogy az asszociatív jelentéstartományban valamely idegen nyelvi hatás jelentkezik a már említett többnyelvű, heterogén kulturális közeg miatt. Ezért fordításuknál, illetve az exegézisben, figyelembe kell venni, hogy az *allúzió* egy másik nyelv valamilyen tulajdonságával kapcsolja össze az Újszövetség adott szöveggörnyezetét. Mivel a kivételek erősítik a szabályt, itt olyan tipikus szót választottam, amely 1) a Septuaginta nyelvétől is „idegen”,⁷⁸⁸ 2) ott többször is előfordul, 3) hipertextuális referenciával rendelkezik, 4) az Újszövetségben pedig hapax legomenon.

A Lk-HYP 1,15 σίκερα ritka, igazi sémi jövevényszó és egyszer előforduló aramizmus az egész *Újszövetségben*. Ugyanakkor használatára van több példa is a Septuagintában.⁷⁸⁹

RÚF Lk 1,15

... mert nagy lesz Ő az Úr előtt, bort és részegítő italt (οἶνον καὶ σίκερα) nem iszik, és már anyja méhétől fogva betelik Szentlélekkel.

szótári jelentése a szintagmatikus értelmezés alapján – pl. egy jól megformált mondat esetében- lehetséges, hogy teljes egészében ellentmond minden kiadványban megtalálható jelentésnek, de ezt még a feltárt kulturális háttér is tovább módosíthatja. Lásd: *u.o.* 378.

⁷⁸⁵ Mozaikreferencia amikor a szövegben több hatás érvényesül, nekünk kell eldönteni, hogy melyik szempont a legerősebb az egyes vonatkozások közül. Lásd pl.: Sarah Hill – Allan Moore (edit.): *Popular Music Journal*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011. (Vol. 30). No. 1. 105–125.

⁷⁸⁶ A számadatok és a százalékos arányok viszonyához lásd a függelék III.1. részének eredményeit.

⁷⁸⁷ E témában előadást tartottam a Keresztény - Zsidó Társaság keretein belül 2010 októberében, a miskolci Keresztény - Zsidó teológiai szimpóziumon, ahol elismerően méltatták eredményeimet. Kissé más vonatkozásban ugyan, de ennek írott anyagát lásd tőlem: *Az újszövetségi interkulturális jövevényszavak kérdése*. In Szécsi József (szerk.): *Keresztény - Zsidó Teológiai Évkönyv 2011*. Keresztény - Zsidó Társaság, Bp. 2012. 165-177.

⁷⁸⁸ Mindenképp idekivánkozik Martin Meiser megállapítása: „A koiné görögön belül az LXX nem a képzettek nyelvéhez, hanem hétköznapi nyelvhez áll közel, amelyet a levelekből, feliratokból és papiruszokból, az akkori színdarabokból tudunk rekonstruálni.” Lásd Martin Meiser: *Septuaginta, inkulturáció és az identitás őrzése. Bevezetés a görög Ószövetségbe*. Verbum, Kolozsvár, 2017. 108.

⁷⁸⁹ Lásd például: Lev 10,9; Num 6,3; 28,7; Deut 14,26; Deut 29,5; Ézs 5,11; 5,22; 24,9; 28,7; 29,9.

Mivel Lukács, Keresztelő János nazír fogadalmára utal allúzióval,⁷⁹⁰ annak szövege indikálja a példát a *hipertextuális* szövegkapcsolatra. Hogy valóban erről van-e szó, azt néhányan elvitatják,⁷⁹¹ habár nem árt tudni, hogy Jézus korában a nazírok többféle módon teljesíthették fogadalmukat⁷⁹² és a *σίκερα* lefordításában sincs egységes álláspont,⁷⁹³ én azonban ezt az allúziót látom a leginkább célravezetőnek a szó interpretációjában.

A nazír fogadalom a Numericus szerint nem kizárólagosan az alkohol tartalmú italok elfogyasztására vonatkozik, hanem mindenféle szőlőszármazékra is egyaránt, úgy ahogyan a Numeri 6,3 kk említi. Tartózkodni kellett a *נֶזֶר*-tól, amit a görög nyelvben egyszerűen átírnak *σίκερα*-nak, az arám megfelelő szerint.⁷⁹⁴ Így ez már a Septuagintában is sémi hatás.⁷⁹⁵ A nazíroknak ugyanígy a *נֶזֶר*-tól is tartózkodniuk kellett, ami a görögben *οἶνος*-ként

⁷⁹⁰ Megoszlanak a vélemények arról, hogy Keresztelő nazír volt-e egyáltalán. Norval Geldenhuys szerint: Az Ószövetségben a Szentlélek rejtve maradt az emberek előtt. Keresztelő „betelt Szentlélekkel” ez azt jelenti, hogy átmenetileg Istennek egy különleges szolgálatot végzett, aminek érdekében, elkötelezettséget vállalt Isten felé. Megítélésem szerint tehát a nazír fogadalom tarthatott egy bizonyos ideig is, ahogyan pl. Sámsonnál a haj levágásáig. Lásd Norval Geldenhuys: *Commentary the Gospel of Luke*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan, 1993. 64-65. Kocsis Imre véleménye: Az angyal Keresztelőt úgy mutatja be, mint aki „nagygyá lesz”. Ez az Úrtól kapott adomány. Jézus a későbbiekben, mint abszolút értelemben vett „legnagyobb” lesz, ami érzékelteti a kettőjük közötti különbséget. A 15. versben az angyal közli, hogy miben mutatkozik meg Keresztelő nagysága: A bortól és részegítő italtól való tartózkodás a nazír fogadalom része. Zakariás fia, János tehát nazír lesz, ha majd megszületik, úgy, mint az Ószövetség számos „nagy” alakja; pl. Sámson. Lásd Kocsis Imre: *Lukács evangéliuma*. Szent István Társulat, Bp. 1995. 25-26. William Hendriksen véleménye: két dolgot kell szem előtt tartani: 1) a fogadalmuk ideje alatt a nazíroknak tartózkodniuk kellett a bortól és más kiforrott italoktól is. 2) Nem használhattak borotvát a fejük nyírására. A haj ilyen irányú viseletéről itt nem olvasunk, de a kiforrott italok elvetéséről igen, ezért állítják néhányan, hogy Keresztelő nazír volt. A szerző itt nem említi a szavakban rejlő lehetőséget csupán ennyit; a nazíroknak nem volt szabad egész életükben bort és más erjedt italt inniuk. Ez a megállapítás így nem pontos. A kérdést nem válaszolja meg; Gondolkodjunk el azon, hogy egy teljes életre szóló odaszánás egy speciális szolgálatra vajon kifejezésre jut-e ebben a versben? Willaim Hendriksen: *New Testament Commentary. Exposition of the Gospel According to Luke*. Baker Book House. Grand Rapids, Michigan, 1978. 71.

⁷⁹¹ Lásd még a korábbiakhoz: James Hope Moulton véleménye szerint Lukács a Septuaginta stílusában ír, szabadon használja a görög nyelvet, mentesen a sémi befolyástól. Ez igazolná azt a feltételezést, hogy Lukács prozelita volt. Az ettől eltérő mai vélemények azt mondják, hogy Lukács „pogány” származású volt. Erősen vitatható azonban (az ilyen szavak használata miatt), hogy a zsidósággal, mint hellén vitázott volna, vagy ellentétes véleményeket képviselt volna. Inkább az figyelhető meg, hogy Lukács szekularizálja a stílusát Márkhoz képest. Mivel azonban a Septuaginta nyelvének használatára e forrás is rámutat, a szöveg allúziót így sem lehet kizárni. Lásd James Hope Moulton: *A grammar of New Testament Greek*, 57.

⁷⁹² Kun Lajos - Molnár Ernő: A hagyomány gyöngyei. *A Talmud könyvei. Jebamoth – Szóta – Nedárim – Názir – Szanhedrin*. Garai Irodalmi és Nyomdaipari Rt. (é.n.) Budapest, „Názir, Aki megtartózkodást fogad”, nincs oldalszám.

⁷⁹³ Egyesek a siker szó eredetét látják benne és a babiloni nyelvre vezetik vissza. Ebben az esetben nem részegítő italt jelentene, hanem árpasört. Ennek kicsi a valószínűsége, néprajzi adatok mutatnak rá az ellenkezőjére. Ehhez Lásd Herbert Haag: *Bibliai Lexikon*. Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Bp. 1989. 1598. (Sör címszó). Érdemes még megjegyezni az Exegetical Dictionary of The New Testament megjegyzését, ami egyszerűen így szól: Erős ital, aminek eredete nem meghatározható. A szó a LXX-ből ered. Ilyen módon a Lk 1, 15-öt így fordítja: „...nem ivott bort és erős italt...” Horst Balz – Gerhard Schneider (edit.): *Exegetical Dictionary of The New Testament*, (Vol. 3). 243.

⁷⁹⁴ Erre az aramizmusra Pröhle Károly is rámutat Lukács kommentárjában: *Lukács evangéliuma. Fordítás és magyarázat*. Evangélikus Egyetemi Sajtóosztály, Bp. 1991. 40-45.

⁷⁹⁵ Lásd Pl. Timothy R. Ashley véleményét: A nazír életforma első jele, hogy teljes absztinenciát tanúsítottak a borral (wine), erős italokkal (strong drink) és minden szőlőből készült termékkel szemben. Ez a kontextus egy teljes terméklistát mutat, hogy pontosan mik voltak azok a dolgok, amelyektől tartózkodni kellett: pl. a bortól (*נֶזֶר*) és az erős italoktól (*נֶזֶר*). Betű szerinti értelemben véve ez azt jelenti, hogy semmi részegítő italt

jelenik meg általában. Ugyanígy megemlíthetjük a $\gamma\eta\tau$ szót is, ami görög megfelelője itt az ὄζος sőt még a $\kappa\upsilon\beta$ –ot is, ami egyszerűen szőlőfűrt, vagyis $\sigma\alpha\phi\upsilon\lambda\acute{\eta}$. Mindezek mellett a szőlő magvától és héjától is tartózkodni kellett a fogadalom teljes ideje alatt.

Lukács nem az egész nazír fogadalom szövegét említi itt, hanem tömören, tartalmi szempontból összesűrítve, vagyis *hipertextuálisan* idézi, ami a nazírok elhívásánál több esetben felszólításként el is hangzott.⁷⁹⁶ Vagyis azt akarja kihangsúlyozni, ami Keresztelő nazír fogadalmának a legfontosabb része volt: alkohol tartalmú ital hatása alatt bizonyosan nem lehetett az Ézsaiás szerinti útkészítő. Később már ezt a sajátságot nem szükséges újra megemlítenie, hanem csak egy szóval utalni a korábbiakra:

RÚF Lk 7,33

Mert eljött Keresztelő János, aki nem eszik kenyeret, nem iszik bort (οἶνον), és azt mondjátok: Ördög van benne.

E szövegrészben Lukács már csak egy szóval az οἶνος–szal utal Keresztelő János aszkézisére, de ebből következik, hogy σίκερα–t sem ihatott, ami a שִׁכְרָה igei jelentése alapján⁷⁹⁷ erősebb alkoholos befolyást eredményezett volna. Ha e hapax legomenonról, mint példáról szólunk, tehetünk néhány fontos megállapítást.

Az οἶνος széles szemantikai mezője miatt Lukács a Septuaginta szókincsének egy bizonyos részét használva olyan *aramizmust* is alkalmaz, ami elkülönül a görög nyelv eredeti szókincsétől. Ezért a σίκερα az Újszövetségben olyan hapax legomenonnak számít, ami túlmutat az intertextuális értelmezés lehetőségén az arám nyelv hatása miatt. Szemantikai tartalmának ilyen irányú értelmezését a qumráni források is megerősítik: Az IQS 2,17-21 jelű⁷⁹⁸ tekercestöredék beszámol arról, hogy bizonyos közösségi fogadalmak esetén kétféle

nem volt szabad készíteni sem szőlőből, sem pedig gyümölcsből. A nazíroknak az ecettől és az olyan italoktól is tartózkodniuk kellett, amely esetében felvetődött a gyanú, hogy túl sokáig tárolták, így esetleg megindult a forrása, de ugyanígy a frissen kiperéselt szőlő levétől is. Néhány magyarázó ezt abból vezeti le, hogy a kánaáni területeken a szőlőkultúra magas volt, ami sok gonosz szokással összefüggött. A nazírok a papság közül is legfelsőbb réteghez tartoztak. Ugyanakkor arra is gondolhatunk, hogy Isten e szokással akart egyeseket felkészíteni arra, hogy a kánaáni kultúra merőben eltér attól, amit ők ismernek; a két kultúrának pedig nem célszerű keverednie. A nazírok Istennek különlegesen odaszentelt emberei voltak. Lásd Timothy R. Ashley: *The New International commentary on the Old Testament. The Book of Numbers*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Michigan, 1993. 141-142.

⁷⁹⁶ Történt ez mindig olyan esetben, amikor az elhívott, vagy annak az anyja egyértelműen meg akarta győzni az elhívót arról, hogy nem áll semmiféle ital bódító hatása alatt. Pl.: Bír 13,4; 13,7; 1Sám 1,15. stb.

⁷⁹⁷ A שִׁכְרָה gyök jelentése: lerészegedni, berúgni. Ennek a főnévi változata a magyarban a „részegítő ital” vagy esetleg: „erős bor”. Pollák Kaim: *Héber-magyar teljes szótár*. Bp. 1881. 372.

⁷⁹⁸ E mellett meg kell említeni még egy nagyon fontos közösségi szabályzatot: a 4QS jelzetű kéziratból tíz darab található, amelyek közül 4QS^d = 4Q258 található a legjobb állapotban. Mindezek mellett⁷⁹⁸ az IQS^b = IQ28^a az egyik legjelentősebb kézirat. Ez a közösség szabályzatához kiegészítésként hozzáillesztett a gyülekezeti szabályzata néven is számon tartott rövid, kéthasábos szöveg a Végső Napokra, azaz arra az időszakra vonatkozó előírásokat tartalmaz, amikor a szekta Izrael és Áron két Messiásának a kezébe kerül. A szabályzat Izrael egészéhez, tehát a nőkhöz és a gyermekekhez is szólt. Mintegy az egész életre szóló életprogramot jelölte ki a gyermekkori tanulástól a házasságig, a peres ügyekben és a szekta fegyveres testületében való részvételig. Lásd Vermes Géza: *A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercesek története*. Osiris, Bp. 1998. 56-57.

bort használtak Jézus kora előtt mintegy 200 évvel a qumráni közösségben.⁷⁹⁹ A tagok nem fogyaszthatták az *erjedt* változatot, csak a *mustot*. Ezt értékesebbnek tartották, „mert még az nem romlott meg”, ellenben a borral, amely erjedése romlási folyamatnak minősült.⁸⁰⁰

A zsidó rabbik is kifejtették Jézus korában, hogy ha valaki a bortól való önmegtartóztatásra fogadalmat tesz, az külön nem vonatkozik a mustra, de fordítva is igaz, ha valaki a mustra tesz fogadalmat, nyugodtan ihat bort, mert a kettő teljesen elkülönült egymástól a kultúrában. Ez nem csak a nazír fogadalmat tett személyekre vonatkozott, hanem pl. a Lev 10,8-11-ben található „cádok fiaira” is, amely kategória máig sem meghatározott, hogy pontosan kiket is takart a qumráni közösségben.⁸⁰¹ Érthető, hogy a két kategória között nem tudott egy szóval különbséget tenni a görög nyelv használója, tehát a Koinéban *hapax legomenon* képez jelentést konkretizáló céllal, amely használata visszavezethető a Septuagintára.

Egy másik *hapax legomenon* jelenléte tovább erősíti e jelenséget, ami olyan esetben jelenik meg, amikor az alapszó (οἶνος) szemantikai mezője ismételtelen *túlzottan széles* ahhoz, hogy konkrét legyen. Ezt a ApCsel-HYP 2,13 γλεῦκος esetében figyelhetjük meg:⁸⁰²

RÚF ApCsel 2,13

Mások azonban gúnyolódva mondták: „Édes bortól (γλεῦκος) részegedtek meg.”

Wallace rámutat e szó interpretációs hangsúlyára:⁸⁰³ ez a mondat a valami miatt történő állapot participiumos kifejezésének tipikus tanpéldája.⁸⁰⁴ A γλεῦκος tehát mindenképpen

⁷⁹⁹ Vermes Géza: *i.m.* 131-132, lábjegyzettel együtt.

⁸⁰⁰ Az újbor szó jelentését némi bizonytalanság veszi körül, de a Templom tekercs kivételével a kéziratok szóhasználatából az tűnik ki, hogy a két felváltva használt borjelentésű szó (שׂרר and בור) közül az utóbbinak pejoratív jelentése van. Valószínűnek látszik, hogy a közösség tagjai által fogyasztott „bor” azaz „a gyülekezet itala” tulajdonképpen erjesztés nélküli szőlőlé volt. Lásd Vermes Géza: *i.m.* 131-132.

⁸⁰¹ John E. Hartley véleménye erről: Ez a részlet csak itt található meg az egész Ószövetségben és csak az Áronitáknak szól. Természetesen, ha Áronnak, akkor Mózesnek is szólt (Num 18,1; 8,20). Ez azt jelenti, hogy az itt található rész a papságnak különösen fontos. Az egyik legfontosabb szabály számukra a „szent” dolgok tiszteletben tartása volt. Egyben az emberek ítélete alá estek, ha az Isten törvényét megszegték. Ezzel járt, hogy a részegítő italokat kerülniük kellett, de különösen akkor, ha a szentélyben végeztek szolgálatot. A בור olyan általános kifejezés, amibe a bor is beletartozik, de minden, ami részegítő hatású, szőlőből, vagy egyéb gyümölcsből készül. A rabbik véleménye szerint Nádáb és Abihu bűnének okozója is az alkohol volt. Habár a szövegből ez nem derül ki, elképzelhető, mert a szent és a profán közti különbséget az Ószövetség egyéb helyeken kifejezi ilyen módon. (Pl. Prov 20,1; 23,29-35; Hós 4,11; Ézs 5,11-12.) Lásd John E. Hartley: *Leviticus. Word Biblical Commentary*. Thomas Nelson Publishers, Nashville, 1992. 134-135. Meg lehet még említeni Gordon J. Wenham véleményét: Gordon J. Wenham: *The Book of Leviticus*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan, 1992. (Vol. 4). 158-159.

⁸⁰² Valószínűleg Varga Zsigmond pontatlan megállapítást tesz, amikor a γλεῦκος-t édes, de mindenképpen alkoholos állapotot jelentő borként értelmezi. Ez lehet, hogy a LXX párhuzamra vezethető vissza. Az ApCsel 2,13 kontextuális értelmezése ezt a magyarázatot nem valószínűsíti. Mindemellett a szerző megjegyzi, hogy a ApCsel nem törekedett a kifejezés szakszerű pontosítására. Ez a feladat szerintem az exegézist végző személyeké, és éppen itt a lényege a hipertextuális értelmezésnek. Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*. Kálvin Kiadó, Bp. 1996. 178.

⁸⁰³ Daniel B. Wallace: *Greek Grammar Beyond The Basics. An Exegetical Syntax of the New Testament*. Zondervan Publ. USA, Michigan, 1996. 627-628.

⁸⁰⁴ Wallace több tanpéldát is felsorol a participiumos mondat szerkesztés ilyen irányú alkalmazására: Mt 19,22; Lk 8,47; ApCsel 5,41. Lásd: *i.m.* u.o.

hangsúlyos a διαχλευάζουτες participium vonatkozásában, amit a szótári jelentés egyáltalán nem tud kifejezni.⁸⁰⁵ Ezért egyes vélemények szerint „a csúfolódók ítélkeztek a hívók felett, hogy ők még csak részben kiforrt édes bortól” részegedtek meg.⁸⁰⁶ Ez pedig eltompítja annak a hangsúlyát, amit a participium teremt meg, tehát az interpretációs hangsúly akkor jön létre igazán, ha a γλεύκος jelentésének adunk hangot. Ez pedig leginkább a teljesen kiforratlan szőlőmust esetében áll fenn.

Fontos észrevenni a διαχλευάζουτες (csúfolódóvá válva)⁸⁰⁷ kifejezést is, amely szintén hapax legomenon⁸⁰⁸ (ApCsel-HYP 17,32 διαχλευάζω).⁸⁰⁹ Prefixum nélküli formában a ApCsel 17,32-ben előfordul még, ha szinkronikusan vizsgáljuk, amikor Pált csúfolják Athénban a prédikálása miatt, amelyet szintén egy hapax legomenon fejez ki: ApCsel-INT 17,32 χλευάζω.⁸¹⁰

Ugyanakkor a szinkronikus összehasonlítás és az intergézis is kevés: az LXX Jób 32,19-ben a יִרְדָּה fordításaként jelenik meg a Hp-HYP γλεύκος. A יִרְדָּה-nak túlzottan is széles szemantikája van ahhoz, hogy konkrét legyen, tehát a görög inkább konkretizál.⁸¹¹

RÚF Jób 32,19

Olyan már a bensőm, mint a lezárt újbor, széthasad, mint *erejdő musttól* (יִרְדָּה/γλεύκος) a tömlők.

Elihu itt arról panaszkodik, hogy az „új tömlő szét fog repedni a forrásban lévő bortól”, illetve ha le van dugózva a tömlő, az megakadályozza a folyamatot. Elihu szerint őbenne játszódik le ehhez hasonló folyamat; úgy érzi, szét fog repedni (רָדָה).⁸¹² Ezért itt a héber, arám

⁸⁰⁵ Itt szeretném megjegyezni Varga Zsigmond közlését, aki azt írja „ki nem forrott, vagy mézzel ízesített ital, amit nem lehet mustnak nevezni. Mindenképpen alkoholos italtra kell gondolni.” E megállapításnak a kultúrtörténeti kutatások is ellentmondanak, de a fenti hipertextuális szöveg allúzió abban a nyelvtani kontextusban, ahogyan Wallace bemutatja semmiképpen sem tartható fent. Lásd Varga Zsigmond: *i.m.* 177.

⁸⁰⁶ Hogy mit jelentett a glosszália, azt nagyon sokan magyarálták már. Érdemes onnan megközelíteni, hogy mi nem lehetett ez a jelenség. Nem lehetett részegség, nem ihattak a hívek mértéktelenül az „édes borból” (γλεύκος). Péter ezt határozottan le is szögezte az itt elhangzó kijelentésével. Ezt erősíti, hogy a zsidók istentiszteleti rendtartása szerint végig böjtölni kellett. Azt is látni kell, hogy nem mindenki tett rájuk rosszálló megjegyzést, csak „némelyek”. Lásd John Stott: *Az apostolok cselekedetei. A Lélek, az egyház és a világ.* Harmat – KIA, Bp. 2010. 67.

⁸⁰⁷ Wallace véleménye szerint a mondatot így lehet értelmezni: „Mások azonban csúfolódóvá válva mondták...”

⁸⁰⁸ Darrell L. Bock: *Acts. Baker Exegetical Commentary on the New Testament.* Baker Academic Grand Rapids, Michigan, 2007. 105-106.

⁸⁰⁹ Ez így a saját jelölésem és besorolásom szerint nem jelenik meg a szerző művében. Lásd a függelék III. táblázatában a δ 57- szót.

⁸¹⁰ Lásd: *u.o.* χ 14. szót.

⁸¹¹ Érdemes itt is Vermes Géza véleményét megemlíteni: A szövegösszefüggés alapján itt „újborról van szó” amelyet belezártak a tömlőbe és „mivel nincs nyílása, szétszakasztja a tömlőt”. Így tehát ez, ahogyan a qumráni tekercsekben olvasható; pejoratív értelemben vett bor: vagyis kiforratlan must, ezért használja a LXX a γλεύκος-t. Lásd: *i.m.* *u.o.*

⁸¹² John E. Hartley: *The New International Commentary on The Old Testament. The Book of Job.* Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan, 1988. 436.

és a hellén kultúrkör egyszerre jelenik meg,⁸¹³ a szavak szinkronikus összehasonlítása ezért nem elegendő.⁸¹⁴

Természetesen nem csak ez az egy példa található az ilyen típusú arazmusokra és az ahhoz hasonlóan más nyelvi közegből származó hipertextuális hapax legomenonokra. Más példákat is megfigyelhetünk, amelyek tovább erősítik e jelenség vizsgálatának szükségét, itt azonban ezeket hely hiány miatt nem közlöm.⁸¹⁵

19.2. Hapax szinekdochék hipergézise

Meggyőzőnek tartom a „hapax szinekdoché” kifejezés tartalmában rejlő jelenség kifejezésére Walter J. Ong kommunikációs megközelítését, amelyet egy tanulmánya címével fejezett ki találoán: „*Látom, amit mondasz.*”⁸¹⁶ A szerző megjegyzi:

A szem által történő látás az intellektuális tudás analógiája. A vizualizmus a hanggal való belső asszociáció révén a beszédben *közvetlenül*, az írásban pedig *közvetve* erősödik meg. Ez az oka, hogy szavakba foglalás nélkül nincs az ember számára megértés. A vizualizmus egyik szavakhoz köthető nagyon fontos eleme minden körülmények között az asszociáció. Ez a terület ma már elhanyagolt, pedig az ősi népek körében hamarabb keletkezett asszociáció, mint szó, pláne hamarabb, mint az írás. Ma már fordított folyamatot látunk, ezért nem érezzük jól magunkat, ha egy szöveg nem direkt és konkrét. Ez azonban nem volt mindig így.⁸¹⁷

E jelenségre mutat rá Haase is,⁸¹⁸ aki a nyomtatott szöveget, a „gutenbergi hatás paradigmájának” tartja, ami lokalizálja a szövegeket. Egy hipertextuális szövegben a képzettársítás sokkal „egyszerűbb”: a szöveg „elmozdul” a saját tér-idő világából. E folyamat a 19. század végén és a 20. század elején élte reneszánszát, amikor a korábban már ismert irodalmi alkotásokat felvitték *filmvászonra*: a szavak ismét képpé váltak, a

⁸¹³ Marvin H. Pope szerint: Ez a rész előképe a Mt 9,17-ben található példázatnak, ahol Jézus az újbor és a régi tömlő példáját mondja el. Ez a jelenség igazolja a hellén- zsidó kultúrkörök kapcsolatát. Marvin H. Pope: *The Anchor Bible. Job*. Doubleday and Company, Inc. Garden City, New York, 1965. 213.

⁸¹⁴ A Gesenius héber szótár alapján a 𐤇 szógyöke kimondottan a fermentáció folyamatára vonatkozik. Nem kizárt, hogy Varga Zsigmond is ebből indult ki. Ezt a jelentést nem hordozza a $\gamma\lambda\epsilon\upsilon\kappa\omicron\varsigma$. Lásd H. W F. Gesenius: *Hebrew-Chalee Lexicon to the Old Testament*. Caldeon Press, Oxford, 1846. 342.

⁸¹⁵ Ugyanerre a paradigmára alaposan megvizsgáltam a Jel-INT 13,2 $\alpha\pi\kappa\omicron\varsigma$ -t, de ide lehet sorolni a Jel-INT 18,13 $\kappa\iota\nu\nu\alpha\mu\omega\mu\omicron\nu$ -t a Jel-HYP 18,13 $\rho\acute{\epsilon}\delta\eta$ -t és a Jel-ResL 18,13 $\alpha\mu\omega\mu\omicron\nu$ -t is. Ezek esetében azonban a tulajdonság nem tisztán jelentkezik. A legtipikusabb példa mindenképp a Lk-HYP 1,15 $\sigma\acute{\iota}\kappa\epsilon\rho\alpha$ és az ApCsel-HYP 2,13 $\gamma\lambda\epsilon\upsilon\kappa\omicron\varsigma$.

⁸¹⁶ Walter J. Ong: „Látom, amit mondasz”- az értelem érzékanalógiái. In Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor: *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Áron Kiadó, Bp. 1998. 167-189.

⁸¹⁷ Walter J. Ong: *i.m.* uo.

⁸¹⁸ Donald Hase: *Hypertextual Gutenberg. The Textual and Hypertextual Life of Folktales and Fairy Tales in English Language Popular Print Editions*. In *Arts & Humanities, Publisher and Institutes*. Akademie Verlag, De Gruyter, Oldenbourg, 2006. (Vol. 47). 222-230.

szövegértelmezés „gutenbergi paradigmája” mellett megjelent a hipertextuális paradigma is, amely éppen ezért erősen köthető a képi megjelenítéshez.

Érdeemes megemlíteni Kromer egy tanulmányát is,⁸¹⁹ aki azt vizsgálta, hogy *ha egyszer jelenik meg egy szó*, és az lehetőleg új kifejezés, milyen pszichológiai hatást vált ki az emberből. Megállapításai között szerepel, hogy *az asszociatív jelentésmezőben a képi képzettársítás sokkal erősebb, mint az egyéb érzelmi hatás*, így ezek a szavak bizonyos értelemben elkülönülnek a hagyományos textus adta lehetőségektől és kiemelkednek képi jellegük miatt a szövegből.

Itt kell visszatérnünk a korábban már említett Randall C. Gleason által alkalmazott hipertextuális értelmezéséhez, amelyet a Zsid 10,26-31 vonatkozásában⁸²⁰ közölt. ⁸²¹E szakaszban három *olyan hapax legomenont találhatunk, ami e képi hatást erősíti*: Zsid-HYP 10,27 ἐκδοχή,⁸²² a Zsid-HYP 10,29 ἐνυβρίζω⁸²³ és a Zsid-HYP 10,32 ἄθλησις.⁸²⁴ Ezek nincsenek benne a Septuagintában, nem lehet idegen nyelvi közeggel sem kapcsolatba hozni, az extra lingvisztikus faktort *a képi képzettársítás teremti meg, szinekdochét* kiválthatta a hallgatókból.

Ennek egyik példája a Zsid-HYP 10,32 ἄθλησις *küzdést*, vagy *bajvívást* jelent, amely egy arénában zajlott.⁸²⁵ Stauffer szerint⁸²⁶ az utolsó θεατριζόμενος *sajátságos képi élményt* váltott ki az arénában tartózkodó nézők tömegéből, amint nézték, hogyan küzdenek és kergetik egymást a küzdő felek. A látvány és a valóság összeolvadtak egymással, mint egy szürreális kép. Guthrie szerint⁸²⁷ ez a szerep megerősíti, hogy úgy értelmezzük a kifejezést; mint a harc, vagy küzdelem *metaforáját*. Eredetileg egy akadályverseny terminusa volt, ahol az akadályt legyőzte az áldozat, akár a saját testi épségét is kockára téve. Ennek az eltúlzott erőfeszítésnek kell *hiperbolikus képi formában* megjelennie itt. Guthrie véleményét konkretizálva azonban meg kell jegyezni, hogy mivel ez egy szóban megjelenő képi élmény, nem metaforáról, hanem *hapax szinekdochéről* van szó.

⁸¹⁹ Victor Kromer: A Usage Measure Based on Psychophysical Relations. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2003. (Vol. 10). No. 2. 177-186.

⁸²⁰ Randall C. Gleason: The Eschatology of The Warning in Hebrews 10,26-31. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 2002. (Vol. 53). No. 1. 97-120.

⁸²¹ Lásd írásában különösen is a 60. lábjegyzetet: R. B. Hays sees this pattern as fundamental to Paul's *intertextuality*. He defines it as a 'metalepsis' whereby the author 'places the reader within a field of whispered or unstated correspondences' (*Echoes of Scripture in the Letters of Paul*. New Haven: Yale UP, 1989. 20).

⁸²² Lásd a III. táblázatban ε 36-nál.

⁸²³ Lásd: *u.o.* ε 105. szó

⁸²⁴ Lásd a III. táblázatban α 29. szót.

⁸²⁵ Varga Zsigmond: *i.m.* 19.

⁸²⁶ Stauffer in Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of The New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA, Michigan, 1964. (Vol. 1). 167-168.

⁸²⁷ Donald Guthrie: *The Letter to The Hebrews. An Introduction and Commentary*. Inter-Varsity Press, Leicester, England, Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1983. 220-221.

19.3. Galata hapax szinekdochék hipergézise⁸²⁸

E jelenséget már az intertextuális kategóriában is megfigyelhettük, amelyre kiváló példa a Gal-INT 5,15 δάκνω,⁸²⁹ melynek intertextuális hatását tanulmányozva a képzettársítás *megoszlik* a Septuaginta szövegével képzett allúzióval, amely erősíti a képi jelleget. Ez esetben az asszociáció *megoszlik a Septuagintára mutató allúzióval*, így nem tisztán él a képi hatás, esetleg hosszabb allúziósort ébreszt a hallgatóban.

Ilyen példa lehet a Gal-INT 6,7 μυκτηρίζω (μυκτήρ az *orrlyuk* főnévből): *orrát ráncolja, fintorog, csúfol, gúnyol(ódik)*. Az Újszövetségben ennek két formája ismert: a Lk 23,35-ban a ἐμυκτηρίζω és itt a Gal 6,7-ben a θεὸς οὐ μυκτηρίζεται frázis formájában a Gal-INT 6,7 μυκτηρίζω. A kifejezés gnómius megállapítás, ezért a régebbi „Isten nem csúfoltatik meg”⁸³⁰ mellett a „ható” értelmű fordítás is szóba jöhet: „Istennel nem lehet csúfolódni”.⁸³¹ Ennek ad hangot Bándy György, aki frázis formájában (θεὸς οὐ μυκτηρίζεται) vizsgálja e hapax legomenont, amelyben a μυκτηρίζω pontos jelentése: orrot fintorogtatni, vagy akár *tátott szájjal nevetni*.⁸³² Varga Zsigmond kommentárjában⁸³³ ezt a gondolatot tovább szövi: „az orrát rángatja, fintorog, grimaszol; csúfolódik, megcsúfol, vagy meg akar, illetve ki akar csúfolni valakit”. Akik Krisztuséi, nem játszadoxhatnak Istennel,⁸³⁴ ha ő gondol, mond,

⁸²⁸ Az e részben található példák mindegyike elhangzott előadás formájában 2012. szeptember 30-án, Sátoraljaújhelyen. Ez alkalommal a Zsidó - Keresztény Társaság és a Sárospataki Református Teológiai Akadémia együttesen tartott előadásokat egy teológiai délutánon, a sátoraljaújhelyi Hetednap Adventista Egyház kápolnájában. Külön fémjelzi a programot, hogy a szervező Szécsi József az én előadásom címét választotta az egész szimpózium mottójaként: „Látom, amit mondasz...” (<http://reformatus.hu/mutat/8544/> 2018.03.12..) Előadásom teljes címe pedig *Látom, amit mondasz... sémi képek az Újszövetségben* volt. Ez alkalomért külön köszönet illeti meg mind a Zsidó - Keresztény Társaságot, mind pedig Enghy Sándort a Sárospataki Református Teológiai Akadémia akkori rektorát.

⁸²⁹ A szó előfordulására lásd a függelék V.1. táblázatában a levélre vonatkozó intertextuális hapax legomenonok felsorolást.

⁸³⁰ Rev. Károli szövege.

⁸³¹ Varga Zsigmond: *i.m.* 640.

⁸³² Aki e törvényszerűséget nem veszi tudomásul (ki mint vet, úgy arat), az Istent gúnyolja. Isten azonban nem engedi meg, hogy kigúnyolják. Galáciában lehettek olyan keresztyének, akik nem igényelték a lelki vezetést, vagy lenézték azt. Az is lehetséges, hogy a judaista tévtanítók megérkezése után a gyülekezeti tagok megszűntek támogatni azokat a tanítókat, akik páli szellemben oktattak. Lehet, hogy ilyen helyzetet tart szem előtt az apostoli intelem. Bándy: *i.m.* 85.

⁸³³ Fontosan tartom a magyar példát kihangsúlyozni; fordításában kiválóan érzékelteti az asszociatív jelentésmezőben rejlő lehetőségeket.

⁸³⁴ Itt lehet még megemlíteni Ridderbos véleményét: Az apostol a galaták viselkedésének konklúziójára mutat rá, amelyet a 7-9. veresekben ír le nagyobb részletességgel. Az Istent nem lehet megcsúfolni; vagyis a kegyelemmel nem lehet játszani. Az egyháznak, sőt az egész világnak szolgálai úgy kell, hogy éljenek, hogy ezt a nagyon fontos alapvetet ne feledjék el. A test és lélek egymással való szembenállására figyelmeztet e kifejezés. Az egész földi élet arra való, hogy bemutathassuk a keresztyén élet minőségi jellegét. Amikor jön az aratás ideje, Isten az alapján fog bennünket megítélni, amit vetettünk; illetve, ahogyan éltünk. Ezért az evangélium útja, amin az ember jár e földi életben, determinálja az örök életet. Lásd Herman N. Ridderbos: *The Epistle of Paul to the Churches of Galata*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan, 1953. 218.

vagy cselekszik valamit, azt nem lehet tréfának venni. Isten joggal igényli tőlünk, hogy komolyan vegyük.⁸³⁵

Mindezek mellett azonban Fung⁸³⁶ mutat rá arra a vizuális tartalomra is, amely megerősíti, hogy itt *hapax szinekdochéről* van szó:⁸³⁷ a *μικτηρίζω* szerinte azt jelenti, hogy *valakinek az orrát megcsavarják*. Ha ez megvalósítható lenne, akkor Isten, emberszerű lény lenne, akivel lehetne tréfálkozni. A *θεός* azonban *határozott névelő nélkül* áll itt, így ez nem az ő egyedi azonosítója, mintha egy bizonyos személy lenne, hanem az *Ő* abszolút létének természete. Ezzel a *hapax legomenon*nál tehát Pál megfosztja Istent az antropomorfizmustól.

Presker is hangot ad a képi megjelenítés lehetőségének.⁸³⁸ A szó elterjedt használatára utal a Septuaginta ahol a *μικτηρίζειν*⁸³⁹ leírása volt annak,⁸⁴⁰ amikor Izrael népe az orrát csavargatta, ha az ellenséget csúfolta. Ezt a gyakorlatot az *utált pogány istenekre* használták: letörték a bálványszobrok orrát, illetve összetörték az arcukat. Ezért az egyik fordítási alternatíva lehet:

Gal 6,7a

Ne tévelygjetek: Istennel nem lehet tréfálkozni!⁸⁴¹

Ha a fentieket megfigyeljük a következőket találhatjuk: e szó előfordulása alapján *intertextuálisnak* mondható, de annak asszociatív jelentésmezője alapján a képi jelleget ez erősíti. Így e szókép *szinekdoché*: részben erősíti az intertextuális allúziót, részben azonban felerősödik a *szó önálló képi* jelentése és a hipergézis lehetősége is. Ez még mindig elegendő arra, hogy *intertextuális hapax legomenon*nak tekintsük, de ha van olyan példa, amely az itt tapasztalható módon 1) képi jelleget jelenít meg és 2) nincs semmilyen kapcsolata a Septuagintával, akkor azt már *teljes értékű hapax szinekdochének* lehet nevezni.

Ide lehet sorolni a Gal-HYP 2,14 *ὀρθοποδεύω*-t.⁸⁴² Ennek képi jelentését már nem tudjuk megosztani más szöveggel, így az asszociatív mezőben a jelentés abszolút értelemben ölt

⁸³⁵ Varga Zsigmond: *A galatákhoz írt levél kommentár*. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp. 1998. 125.

⁸³⁶ Ronald Y. K. Fung: *The Epistle to the Galatians*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1953. 294.

⁸³⁷ Az intertextuális kapcsolat miatt ezt nem nevezem *hapax szinekdochének*.

⁸³⁸ Gerhard Kittel - Gerhard Friedrich (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1971. (Vol. 4). 796.

⁸³⁹ Presker közlése alapján infinitívusz alakban adtam meg e helyen, habár az nem szerepel sem a LXX, sem pedig az Újszövetség szövegében.

⁸⁴⁰ Saját besorolásom szerint az intertextuális *hapax legomenon*knál található meg. Lásd a függelék utolsó táblázatában a 158. szót. Besorolása alapján *antitoposz* az LXX helyekkel: olyan szókép, ami az ellenkezőt fejezi ki a vizsgált szövegben, mint a többi helyen.

⁸⁴¹ Bővebben a későbbiekben, az 5. fejezet keretein belül tárgyalom a részleteket, illetve egy másik fordítás lehetőségét is bemutatom.

⁸⁴² Lásd a függelékben, a III. táblázatban az o 46 szót és még a Galata-levélre vonatkozó hap. leg. táblázatban az V.2. pontban a 4. szót.

hipertextuális jelleget, mivel a szótári jelentés kevés: *helyes, vagy jó úton jár*.⁸⁴³ Varga Zsigmond frázisban adja meg; ὀρθοποδοῦσιν πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου formában: „...*jó úton járnak az evangélium igazsága szerint*...”⁸⁴⁴ A mai görög nyelv e szóból vezeti le az ortopéd, ortopédia szót; az ὀρθοπεδικός pl. gyógycipőt is jelent. Az ὀρθοποδῶ hangtani hasonlóságot mutat a „talpra áll” főleg átvitt értelemben vett kifejezésével.⁸⁴⁵ A Grimm - Thayer szótár⁸⁴⁶ is hangot e képi jellegnek: ὀρθόπους *egyenes lábakon állni, egyenesen járni*. Ez tovább bontható két szótagra: ὀρθός és πούς. Összetett szóként így: *egyenes csapáson, vagy folyáson járni*, metaforikus jelentésben: *helyesen cselekedni*.⁸⁴⁷

Gal 2,14a

Hanem amikor azt láttam, hogy *sántikálnak* az evangélium igazságában, ezt mondtam Kéfásnak mindenki füle hallatára...

A fenti *képi* jellegből három jelentés következik, úgy ahogyan a szótári és az asszociatív mező is három területre osztható.⁸⁴⁸

- 1) *E szó megnevez egy dolgot*, amely a szótári meghatározáson alapszik. Ez azonban metaforikus, annyira, hogy 1) az egyenes láb szóból, 2) egyenes út lesz, majd 3) a helyes cselekedet kifejezése átvitt értelemben.
- 2) *Ugyanakkor utal is egy dolgra*: szinekdochéként „nem sántikálni”, vagy „nem egyenes lábakkal”, esetleg „nem határozottan járni”. Erre enged következtetni az, hogy eleve frázisban közlik a szótárak: ὀρθοποδοῦσιν πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου. Kevés tehát önmagában a szót lefordítani, tropikus jellege miatt több információt kell megadni a fordításban.
- 3) *Mindeközben új fogalmat vezet be*: mivel egy példa áll rendelkezésünkre, tipikus szófordulattá vált, amelyet minden bizonnyal a korabeli vizuális világ gyakorlatából vett át Pál. E ponton hordozza azt a sajátságot, ami a troposzokra jellemző: egy szó értelme a képi hatás következtében a pszicholingvisztikai jellemzők alapján teljes egészében módosulhat az extra lingvisztikus faktor javára.

⁸⁴³ Varga Zsigmond: *i.m.* 689.

⁸⁴⁴ Varga Zsigmond: *i.m.* u.o.

⁸⁴⁵ Mohay András: *Újgörög-magyar kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 459.

⁸⁴⁶ Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*. Harper & Brothers, USA, New York, 1887.

⁸⁴⁷ Joseph Henry Thayer: *i.m.* 452-453.

⁸⁴⁸ A három jelentést lásd a korábbiaknak megfelelően: D. Crystal: *i.m.* 132-142. Lásd továbbá: Bernáth Árpád – Orosz Magdolna – Radek Tünde – Rácz Gabriella – Tőkei Éva: *Irodalom, irodalomtudomány, irodalmi szövegelemzés*. Bölcsész Konzorcium, Bp. 2006. „Jel – fogalom – jelölt dolog” 68.o.

19.4. Hapax terminus technicusok hipergézise

Az eddigiekben olyan szavak példáját mutattam be, amelyek asszociatív jelentésük alapján széles szemantikai mezővel rendelkeznek. Vannak ez alól kivételek is, amikor azért válik hapax legomenonná a szerző által használt lexikalizált morféma, mert az terminus technicus, ilyen módon pedig nem helyettesíthető mással:⁸⁴⁹ a szerző rá akar mutatni egy bizonyos dologra, *amelyet pontosan megnevez,*⁸⁵⁰ és így a szövegben *a szemantikai mezőt szűkíti*.

Az Ószövetségben számos ilyen terminus technicust találhatunk. Cowley ilyennek látja⁸⁵¹ a 2Kir 6,25-ben a דְּבִיחִים-t, az Eszter könyve 8,10-ben a רַמְזִים-t, a Példabeszédek könyve 7,16-ban az אֶשְׁתָּן-t és a Náhúm könyve 2,4-ben a מַלְדוּת-ot. Ugyanígy megemlíthetjük מִשְׁעוּל-t a Num 22,24-ből.⁸⁵² Ezek mindegyike hapax legomenon, és mindegyikük *egy bizonyos sajátságos dolgot nevez meg*, ezért nevezhetjük ezeket terminus technicusoknak.

Ugyanez a sajátság figyelhető meg az Újszövetségben is, ha a szó egy speciális jelenség szakkifejezése és az olyan hapax legomenon, amelyet az intergézis alapján nem tudunk kapcsolatba hozni a Septuagintával.

Itt szeretném megemlíteni Hemernek az egész Újszövetség szókészletére vonatkozó felosztását, amelyből az utolsó szempontot alkalmazom itt.⁸⁵³ Szerinte az Újszövetség szókészletének csoportosítási lehetősége: 1) Tájnnyelvi kifejezések, amelyek meghatározóvá teszik egy zárt csoport nyelvhasználatát, 2) olyan kifejezések, amelyek e sajátságon belül a sémi gondolkodást tükrözik, ezért eltérnek a megszokott görög nyelvi szókészlettől, 3) a vallással kapcsolatos különleges kifejezések, amelyek *hapax legomenonok és gyakran alkalmilag létrehozott egyedi, tudatos szóalkotások*.

⁸⁴⁹ A jogi és kereskedelmi terminus technicusok átvétele már a LXX szövegének is jellemzője volt. Lásd Martin Meiser: *Septuaginta, inkulturáció és az identitás őrzése. Bevezetés a görög Ószövetségbe*. Verbum, Kolozsvár, 2017. 108.

⁸⁵⁰ D. Crystal hármass jelentésmezőjéről korábban mondottakat: E szubjektív, vagy pragmalíngvisztikai jelentést más vonatkozásban is értelmezik, azonban így is legalább három jelentést rendelnek hozzá egy szó szemantikai mezőjéhez: 1) megneveznek dolgokat, 2) utalnak dolgokra, 3) vagy fogalmakat vezetnek be. Ez esetben az 3) jelentést emeltem ki. In D. Crystal: *i.m.* 132-142.

⁸⁵¹ Roger W. Cowley: Technical terms in Biblical Hebrew? A cikkben a szerző két kifejezés között próbál különbséget tenni; angolban „technical terms” vagy „technical sense”-zel kifejezve. Erre utal a cím végén a kérdőjel. E vita eldöntése nem célom, csupán arra kívánok rámutatni, hogy a héber nyelvben található hapax legomenonok egy részének besorolása ilyen módon is elképzelhető. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1986. (Vol. 3). No. 2. 21-28.

⁸⁵² A מִשְׁעוּל fordítása különös nehézségeket vet föl, sem a szinkronikus, sem pedig a diakronikus vizsgálat nem vezet kielégítő eredményre. E jelenségre mutat rá Kőszeghy Miklós: Bibliafordítás és ókori mezőgazdaság. In *Theologiai Szemle*, 2012/3. 132-133.

⁸⁵³ Colin J Hemer: Reflections on the Nature of New Testament Greek Vocabulary. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1987. (Vol. 38). No. 3. 80. 51. lábjegyzet.

Ilyen módon, a 3. pont alapján, a terminus technicusok is a szociolingvisztika sajátosságos termékei.

19.5. A Galata-levélben található hapax terminus technicusok hipergézise

Az eddigiekben tárgyalt kategóriához tartozó kifejezés a Gal-HYP 4,2 προθεσμία,⁸⁵⁴ vagy προθέσιμος.⁸⁵⁵ Jelentése egy sajátosságos dologra mutat rá: a θεσιμός rögzített időpontot jelent, a teljes kifejezés pedig: *előre meghatározottnak lenni, előre lefixálni, vagy előre meghatározni valamit, előre rendelkezni valamiről*. A ἡ προθεσμία a ἡμερα szóval hozható kapcsolatba etimológiai szempontból: egy nap, amelyet már előre meghatároztak. Így *előre lefektetett időpontról* beszélhetünk.⁸⁵⁶ Lehet a πρό időhatározó, mert a θεσιμός *időbeli rögzítés* eredetileg melléknév a ἡμερα jelzőjeként femininum formában is. Így előre megállapított, rögzített időpont, általánosan pedig: *határidő*.⁸⁵⁷ Az itt előforduló *frázisban* ez az időpont az, amelyben az apa végrendeletében fia nagykorúságának, ill. nagykorúvá nyilvánításának jogi hatályra emelkedésének napját megállapította, tehát amelynek alkalmával a fiú felszabadult mindenféle gyámság alól.

Több időhatározó kifejezéssel is megtehetette volna Pál, hogy körülírja, vagy kifejezi azt az időpontot, amely a gyámság lejártát jelenti, de mivel a bővebb szövegösszefüggés arra mutat, hogy *nagyon is konkrétan* kell kifejezni egy bizonyos dolgot, amely a mondanivaló tipikus sajátossága, terminus technicust használ. E tény Erdős Károly is megemlíti:⁸⁵⁸ *Az apa által meghatározott idő általában nem a törvényben megállapított nagykorúság, amikor minden további intézkedés nélkül, automatikusan lenne a kiskorú érett férfiúvá, hanem amely után a hagyatéki rendelkezés szerint a kiskorú önálló számba lesz sorolható.*

Fung véleménye is irányadó lehet:⁸⁵⁹ ez az első hely, ahol nem egyszerűen egy emberhez, hanem gyermekhez, vagy másként a gyermekkorúsághoz hasonlítja az apostol népe állapotát. Addig, amíg egy meghatározott időpont el nem érkezik, semmivel sem több a gyámolt egy szolgánál.

Moule frázis formájában adja meg a kifejezést:⁸⁶⁰ τῆς προθεσμίας τοῦ πατρὸς. Lehet ez az aktuális törvényre való konkrét hivatkozás is, vagy akár az arra vonatkozó *allúzió*, de itt

⁸⁵⁴ Lásd a függelék III. táblázatában a π 164 szót.

⁸⁵⁵ Pl. a Grimm - Thayer szótár ez utóbbi alakban közli.

⁸⁵⁶ Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*, 539.

⁸⁵⁷ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 820.

⁸⁵⁸ Erdős Károly: *Pál apostolnak a Galatákhöz írt levele magyarázatára*. A debreceni Theológus Gyülekezet kiadása. Debrecen, 1951. (Kézirat gyanánt), 66-67.

⁸⁵⁹ Ronald Y. K. Fung: *The Epistle to the Galatians*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1953. 180.

⁸⁶⁰ Lásd: *u.o.* az 59. lábjegyzetben.

mindenképp mesterséges adoptációról van szó, aminek teológiai célzata van és arra a határozott időpontra utal, amikor Isten Fia eljött a világba. Így lehet a fordítás:

Gal 4,2

...hanem számvetők és gyámi ügyintézők gondoskodása alá van rendelve az apja által előre meghatározott ideig.⁸⁶¹

Az eddigiek alapján e szót 1) terminus technicusnak nevezhetjük, 2) a bibliai irodalmon kívüli használat jegyében a hipergézisét elvégezhetjük, 3) sajátságos jelentéstartalma miatt pedig besorolásában elkülöníthetjük ez eddigiekben ismertetett *paradigmán belüli* egyéb kategóriáktól, mivel a kontextuson belüli szemantikai határok *szűkítésének* tipikus eszköze.⁸⁶²

19.6. Hapax eirémenonok hipergézisének példája a Galata-levélből

A hapax legomenonokra⁸⁶³ vonatkozó nyelvészeti törvények és szabályok szerint további bontásokat is végezhetünk. Eddig főként a Shannon-Weaver szabályt alkalmaztam, de a második Zipf törvénnyel még nem foglalkoztam részletesebben:

Fordított összefüggés mutatható ki a szavak hossza és azok előfordulásának száma között.⁸⁶⁴

E fordított arányosság magyarázza, hogy miért rövidülnek általában a szavak, illetve miért tűnnek el egy nyelvből vagy válnak *hapax legomenonná* az írott szövegekben.

Léteznek tehát olyan hapax legomenonok, amelyek nem intertextuális allúzió miatt találhatók meg a szövegben, nem is jövevényszavak, nem is feltétlenül terminus technicusok, hanem *szóösszetételek*, sőt, *akár hosszabb fárzisok is lehetnek*.⁸⁶⁵ A továbbiakban ezekről, mint összetett szavakról beszélek, amelyek e törvény alapján *váltak*

⁸⁶¹ Fontosnak tartom megjegyezni: e ponton a RÚF szövege meglehetősen pontosan adja vissza a fentiekben tárgyaltakat. A saját fordításom azonban korábban készült, mint ahogyan a RÚF hivatalos kiadása megtörtént, ezért úgy döntöttem, hogy megtartom a saját változatot.

⁸⁶² Az eddigiekhez hasonlóan meg lehetne még említeni a Galata-levél hapax legomenonjai közül néhány olyan szót, amelyek terminus technicusnak nevezhetők. Ezek a Gal-GRAM 2,14 Ἰουδαῖζω a Gal-INT 1,14 πατρικός és a Gal-INT 3,1 βασκαίνω. Ezek és a többi hasonló terminus technicus szerepét a későbbiekben vizsgálom a Galata-levél elemzésén belül, mivel nem tartoznak a hipertextuális paradigmához.

⁸⁶³ E ponton különül el az egyszer írott sajátságos szóalkotás, amely inkább egyedi, akár véletlenszerű: hapax eirémenon. Lásd Yorick Gomez Gane: *Dizionario della terminologia filologica*. Accademia University Press, Róma, 2013. 190.

⁸⁶⁴ D. Crystal: *A nyelv enciklopédiája*, 115-116.

⁸⁶⁵ Stuart Berg Flexner - Leonore Chary Hauck (edit.): *The Random House Dictionary of the English Language*. Random House, USA, New York, (Second Unabridged edit.), 1983. 869.

hapax legomenonokká és jelenlétük gyakran az író önálló, tudatos, vagy akár véletlenszerű szóalkotásának köszönhető, tehát az eddigi szóhasználat szerint: *hapax eirémenon*.⁸⁶⁶

A teljes Újszövetségben a hapax eirémenonokból transztextuális viszonyuktól *függetlenül* 761-et lehet találni.⁸⁶⁷ Ennek jele a táblázatban: Σ.⁸⁶⁸

A Gal-HYP 2,13 συνυποκρίνομαι, már fordítását illetően is kifejezi azt a tartalmi többletet, amely a szóösszetételéből adódik. Varga Zsigmond fordításában kiválóan érzékelteti ezt:⁸⁶⁹

Varga Zs Gal 2,13

Akkor a többi zsidó is a képmutatás útjára tért; úgyhogy Barnabás is belesodródott velük együtt a képmutatásba (συνυποκρίνομαι).

A συναπήχθη αὐτῶν τῆ ὑποκρίσει legszemléletesebben cselekvő formában fejezhető ki magyarul: „képmutatásuk magával sodorta”. Ezt a magyar nyelvterületen értékes Erdős Károly: *Galata-kommentárja*⁸⁷⁰ és fordítása is kifejezi; „Vele együtt-képmutatóskodtak”⁸⁷¹ a többi zsidók is.” A Grimm – Thayer Lexikon⁸⁷² rövid, veretes közlése is tartalmazza azt a lényegét, amely egy összetett szóban megjelenik: a συνυπεκρίθην a mediális alak erejével bír: *színlelni*, ha a τινί-vel együtt fordul elő. Plutarkhosz és Marius is használják, ebben a bővebb formában.⁸⁷³

Ugyanígy a magyar nyelvterületen használatos régebbi revideált Károli: *...és vele képmutatóskodtak a többi zsidók is, úgy hogy Barnabás szintén elcsábított az ő tettetésök által...* és a protestáns újfordítás:⁸⁷⁴ *...képmutató módon viselkedett vele együtt a többi zsidó is, úgyhogy képmutatásukba még Barnabás is belesodródott...* Ezek között is érzékelhetjük azt a felfogásbeli különbséget, amely a szó lefordításából és szerepéből adódik: a Károli inkább törekszik megtartani *a tömör összetett szó kifejező erejét*, az újabb fordítások pedig

⁸⁶⁶ Ezek a nevek lehetnek hangulati, érzelmi hatást közvetítő szavak. Ha ezek hapax legomenonok, magukban hordozzák a hangulati hatást. Az értekezés készítője főként ezeket a szavakat tekinti hapax legomenonoknak. Lásd Gecsey Sándorné Papp Katalin: *Írói névadás Lázár Ervin műveiben*. (PhD ért.) ELTE-BTK, Nyelvtudományi Doktoriskola, (sine. pub.) Bp. 2009. 63.

⁸⁶⁷ Lásd a III. táblázat végét, illetve α-ω-ig az egyes betűk után megadott közlést. Ez esetben a hipertextuális és az intertextuális kategóriákat nem választottam el egymástól, azokra az alkalmazott betűkódokat használhatjuk.

⁸⁶⁸ Mivel e szavak részei a hipertextuális paradigmának, a szavak indexelésében nem jelölöm, de a Függelék III. táblázatában a besorolásban megtaláljuk a Σ jelet.

⁸⁶⁹ Varga Zsigmond: *A galatákhöz írt levél kommentár*. Kálvin Kiadó, Bp. 1998. 41.

⁸⁷⁰ Erdős Károly: *Pál apostolnak a Galatákhöz írt levele magyarázata*. A debreceni Theológus Gyülekezet kiadása, (kézirat gyanánt), Debrecen, 1951. 33.

⁸⁷¹ Az eredeti kommentárban, amelyet tanulmányoztam így egyben szóösszetételben található meg. Nem tartom valószínűnek, hogy elírás lenne.

⁸⁷² Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*. Harper & Brothers, USA, New York, 1887.

⁸⁷³ Joseph Henry Thayer: *i.m.* 607.

⁸⁷⁴ Az 1975-ös változat 1990-ben készült revíziója alapján.

dinamikus ekvivalenciát alkalmaz inkább, ahol azonban a $\sigma\upsilon\upsilon$ - előtag jelentése ilyen módon sérül.

19.7. A hapax legomenonok hipergézisének jelentősége

Az Újszövetségben hozzávetőlegesen 663 hapax legomenon esetében nagyon magas a *képi, vagy érzelmi képzettársítás* valószínűsíthetősége, más néven a *szocio- és a pszicholongvisztikai tényező*, különösképpen, ha összetett szavak, vagyis kifejezések formájában állnak rendelkezésünkre.⁸⁷⁵ Az ókor egyik sajátja, ahogyan az írás a piktogramok felől a szó, majd a szótagírásokon át betűírássá vált, úgy e jelenség fordítottan is igaz: ahogyan a héber és a görög nyelvben egy-egy betűnek, mind a mai napig szóképi jelentése is van, ez megjelenik a hapax legomenonok e csoportja esetében.⁸⁷⁶

Ettől eltérnek azok a szavak, amelyeket terminus technicusoknak nevezhetünk. Ezek esetében nem az *asszociáció*, hanem a *konkretizálás* valószínűsíthető, Richard Balley jelentésmezőjének⁸⁷⁷ felosztása szerint, amelynek célja a tipikus szófordulat használata. Ilyen módon ezek körülírással az eredeti szövegben nem helyettesíthetők.⁸⁷⁸

Zipf második törvénye szerint külön kell megemlíteni azokat a kifejezéseket, amelyek legalább két szótag összetételéből állnak. Mivel a beszélt nyelvben a beszélők inkább a rövidebb szavak használatára törekszenek ösztönösen, ha egy szó komplex kifejezés formájában áll rendelkezésünkre és az hapax legomenon, annak asszociatív értelmezéséhez ezt a jelenséget is figyelembe kell venni. Általában olyan esetekben lehet e szerepre következtetni, ha egy szövegben körülírás is található, és a vizsgált hapax legomenon kifejezés tipikusan *megnevezi* a szöveggörnyezeten belül azt a *konkrét* dolgot, amelyet az jelent. Ez az Újszövetségben található teljes hapax legomenon szókészlet esetében a szavak mintegy 50%-át jelenti: 761 olyan hapax legomenont találhatunk, amelyeket Σ kóddal láttam el a függelék III. táblázatában, hogy Zipf második törvényének fontosságát hangsúlyozzam.

⁸⁷⁵ A számok pontos meghatározásához lásd a III. táblázat végén az összesítést. Ezek a hipertextuális hapax legomenonok közül is azok, amelyek esetében semmilyen interakció nem mutatható ki a LXX szövegével.

⁸⁷⁶ Walter J. Ong: „Látom, amit mondasz”- az értelem érzékanalógiái. In Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor: *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Áron Kiadó, Bp. 1998. 167-189.

⁸⁷⁷ Az asszociatív mező fogalmát 1940-ben Balley vezette be, de Saussure (tk. a strukturalizmus atyja) volt az, aki korábban már utalt rá egy tanulmányában. E kategóriába egy szó történelmi és etimológiai tartománya egyaránt bele tartozik, de a szótári jelentés nem. Az asszociatív jelentésmező tartalmazza azt a területet, ami alapján pl. el lehet dönteni egy szóról, hogy annak jelentése a vulgáris tartományba tartozik-e, vagy sem, függetlenül a jelentésétől. Lásd Stefan Ullmann, Semantics. In Thomas A. Sebeok (edit.): *i.m.* 369-381.

⁸⁷⁸ Lásd a felosztás alkalmazását a nyelvészetben: 1) a szavak megneveznek dolgokat, 2) utalnak dolgokra, vagy 3) fogalmakat vezetnek be. Lásd D. Crystal: *i.m.* 132-142.

20. A HAPAX INFLEXIÓS MORFÉMÁK

A morfológiai vizsgálatok alapján egyes nyelvészeti szabályok arra a tényezőre mutatnak, hogy a nyelvtani alakokban rejlő asszociatív lehetőségeket is vessük vizsgálat alá.⁸⁷⁹ Itt szeretnék visszautalni a Markov-lánc nyelvészeti alkalmazására, amely alapján a nyelvészek a grammatikai és a mondattani szabályosságok, vagy éppen szabálytalanságok valószínűségi alapon működő okait vizsgálják.⁸⁸⁰ E törvény vizsgálati tárgyá teszi azokat a hapax legomenonokat, amelyek elkülönülnek egymástól *grammatikai tulajdonságaik miatt mint derivátumok*, de lexikalizált morfémák, sajátos ragokkal (inflexiók) együtt található meg a szótárakban, így elnevezésükben: *hapax inflexiós morfémák*.

E jelenség oka az a szociolingvisztikai tényező, amely rámutat, hogy a népek kapcsolatában lehet beszélni multilingvisztikus⁸⁸¹ háttérrel, amelynek nyomai nem nyelvromlást hanem sajátos szótipológiákat képeznek a vizsgált nyelvben. E szempont miatt, e paradigma olyan kölcsönös referenciák felé mutat, amelyekben a nyelvek grammatikai struktúrájának keveredése bizonyíték a kapcsolatra, s ha ezt a tulajdonságot kihasználjuk, egy lehetséges, újabb rekonstruktív hermeneutikai szempontot kapunk.

⁸⁷⁹ Általában az egyes hapax legomenon kategóriákat a morfológiai és szintagmatikai tesztek alapján az angol „token” szóval fejezik ki (jel, jelölés, szimbolika). Ezek a „tokenek” megkülönböztethetők egymástól, amikor egy szó a morfológiai és szintagmatikai vizsgálatok alapján olyan szófrekvenciát képez, hogy az elkülönül a többi szótól. Ilyen esetben ezek olyan hapax legomenonok, amelyeknek egyéb derivátumai a szövegben nagy valószínűség szerint megtalálhatók. Ezt a vizsgálatot a Zipf törvényekkel végzik el és type-token-nek nevezik. Lásd pl. Noam Ordan - Victoria Itskovich - Miriam Shlesinger - Ido Kanter: *Lexical Richness Revisited: Blueprint for a More Economical Measure*. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2010. (Vol. 17). No. 1. 55-67.

⁸⁸⁰ A Markov modell és Zipf törvényeinek felhasználásával feltérképezték különböző szövegekben a morfológiai és szintagmatikai tokenek alapján az olyan hapax legomenonok számát, amelyeknek a grammatikai sajátosságuk modellezhető. Egy vizsgált szöveg korpuszban, amely 2 429 mondatból állt, a bevitt teljes szókészlet 15 467 szó volt. Ebből type-tokeneket képeztek, így 4 638 különböző szótípus (morfológiailag elkülönítve) jött létre. A hapax legomenonok száma (amely meg lett fosztva a grammatikai sajátosságoktól, derivátumoktól etc.) 2 887 lett, ami a teljes szókincshez képest 18,66%. A Zipf törvény szerint ez az érték 30-35% között van. Ezt a lexikális jelentéshez köthető értéket tehát egy szöveg vizsgálatában akár 35-18=17%-ban is befolyásolhatja a grammatikai jelentés. Ez a magas arány azt jelenti, hogy valamilyen mértékig mindenképpen figyelembe kell venni a hapax legomenonok jelentésénél a morfológiai, szintagmatikai tényezőket és nem lehet mindig a derivátumok alapján tájékozódni. Lásd Peter Grzybek: *A Quantitative Approach to Lexical Structure of Proverbs*. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2004. (Vol. 11). No. 1-2. 79-92.

⁸⁸¹ Meenakshi Raman (ed.): *English Language Teaching*. Atlantic, New Delhi, 2004. 1-4. Valamint még: Stacy Churchill: *The Education of Linguistic and Cultural Minorities in the OECD Countries*. Multilingual Matters Ltd. England, Clevedon, 1986. 23-27.

3. PARADIGMA:

HAPAX LEGOMENONOK KAPCSOLATI REFERENCIÁJA – A GRAMMATIKUS INTERAKCIÓ (HP-GRAM)

Az interkulturális és a hipertextuális szövegkapcsolat a Koinéban olyan nyelvtani sajátságokat is okoz, amely sémi hatás,⁸⁸² vagy bármely más hipertextuális szövegkapcsolat eredménye lehet.⁸⁸³ E szavak közül néhány hapax legomenon. Ha e sajátságok miatt a vizsgált szót nem elegendő visszavezetni szinkronikusan valamely lexikalizált morfémára, mint annak derivátumát,⁸⁸⁴ akkor intergrammatikus hapax legomenonokról beszélhetünk,⁸⁸⁵ mert ilyenkor kölcsönhatásként jelenik meg a *grammatikus interakció*.

Ezért e szóalakok 1) lexikalizált morfémák, 2) általában szópárok, 3) néhány esetben előfordul, hogy három alakjuk is ismert, 4) ezek akár mindegyike lehet hapax legomenon. 5) Az extra lingvisztikus faktor a nyelvtani sajátságban (inflexiók) rejlik.

Nem gyakori jelenség: a teljes Újszövetség szókészletének 1697 hapax legomenonja közül mindössze 183-at találunk ilyen.⁸⁸⁶

Jelölésükre a „Hp-GRAM”, illetve a következőkben bemutatott példák alapján pl. Mk-GRAM megkülönböztetést javaslom.

⁸⁸² Kiváló példa erre a Jelenések könyve nyelvezete, de Pál jó néhány hebraizmust rejtő mondata is. Hosszú évszázadokig elvitták e jelenség miatt János apostoltól a Jelenések könyvét. E nyelvi jelenségre többek között Jon Paulien mutat rá az első században használatos exegetikai módszerekkel vizsgálódva. A tipologikus és allegorikus értelmezésen túl a Jelenések könyve a hebraizmusokat nem csak szókészletben, de formai és írásmagyarázati módszerekben is alkalmazza: A midrások és a targumok stílusát használja János apostol, amikor az istentiszteleti gyakorlat elemeit építi be a Jelenések k. tartalmába. Ilyen módon elengedhetetlen, hogy a stílus érdekében megjelenjenek nem csak aramizmusok, de olyan szavak, kifejezések is, amelyek a jánosi korpuszon belül másol nem találhatóak. Lásd Jon Paulien: *Decoding Revelation's Trumpets. Literary Allusions and the Interpretation of Revelation 8, 7-12*. Andrews University Seminary Doctoral Dissertation Series, Berrien Springs, Michigan, 1987. 55-100.

⁸⁸³ E meghatározást a nyelvi tipológia fogalma alapján alkottam a következők szerint: A lexikalizált morfémákban azonos affixumok azonos dolgokat jelentenek (azonos inflexiók morfémák; pl. a participium egy másik nyelvben is participium lesz). Ezért a szó jelentését nem lehet szótári alak szerint meghatározni, hanem egyidejűleg több tényező is szükséges a jelentés feltárásához. A nyelvi tipológiának erre a jelenségére 1976-ban Haaran mutatott rá, előfutára Greenberg volt 1963-ban. A tipológusok rámutatnak, hogy az ilyen jelentésátvitel, amikor nem lehet egy-egy alakot annak megfelelő azonos nyelvtani alakokkal visszaadni külső információk bevonását teszi szükségessé. Ilyen lehet a földrajzi terület, az antropológiai tényezők, a politika, vagy bármilyen a nyelvet indirekt módon befolyásoló tényező. Mivel ez megjelenik a nyelvtani alakban, ha beszélhetünk intertextualitásról, akkor intergrammatikáról is kell, hogy beszéljünk. A meghatározás megalkotásához lásd Hadumod Bussmann: *i.m.* 267.

⁸⁸⁴ Néhány esetben, egyes kiadványok készítői e szavakat szinkronikusan vezetik vissza derivátumokra, amelyek az általam használt példák esetében majdnem minden alkalommal igaz megállapítás, ennek ellenére azonban külön hapax legomenonnak adják meg. Egyes szavak esetében azonban a szinkronikus kapcsolat bizonytalan, ha nincs egyetértés abban, hogy mely szó derivátumáról beszélhetünk. Példákat lásd a későbbiekben.

⁸⁸⁵ A grammatikus interakció, illetve az intergrammatika fogalmának használatát lásd a 2. fejezetben, illetve: Alexandra Y. Aikhenvald & R. M. W. Dixon: *Grammars in Contact. A Cross-Linguistic Typology. Exploration in Linguistic Typology*. Oxford University Press, Oxford, 2006. 7-10.

⁸⁸⁶ Lásd a függelék III.1. pontjában az összesítést, illetve a táblázatban azokat a szóalakokat, amelyeket GRAM-mal, vagy ΣGRAM-mal jelöltem meg.

20.1. Hapax inflexiós morfémák kezelése

E jelenség létezése összefügg az *intertextuális*, vagy a *hipertextuális allúzióval*. Thielman⁸⁸⁷ Újszövetségi teológiájában alkalmazza is e megközelítést: ⁸⁸⁸ a Galata-levelet összekapcsolja a Filippi levéllel, ahol a 3,1kk-ban található „óvás a hamis tanítóktól” szerinte ugyanaz a probléma, mint a Galata-levéiben a megigézettek (3,1kk) problémája. Ezért a körülmetélkedés alternatív kifejezésére használatos hapax legomenont a Fil-HYP 3,2 κατατομή-t a szerző *a páli szókincs tipikus részének* tekinti, majd használva a diakronikus és szinkronikus összehasonlítás módszereit összekapcsolja a Septuagintában található másik két szóval, amelyek nyelvtani szempontból teljesen másak, ezért a konkordanciák, vagy szótárak is külön szavakként közlik: 1) a LXX 1Kir 18,28- ra hivatkozik, ahol a κατατέμνουντο található, valamint 2) a LXX Lev 21,5-re utal, ahol pedig a κατατέμνω fordul elő. Ilyen módon pedig a Fil-HYP 3,2 κατατομή intergrammatikusan kapcsolatba hozható a fenti helyekkel annak ellenére, hogy a κατατομή mint lexikalizált morféma közvetlenül nem kapcsolható össze egyik szóval sem.⁸⁸⁹

E példán túlmenően előfordulnak olyan esetek is, amikor a görög nyelvtan annak ellenére, hogy meg vannak a maga szabályai, kénytelen ettől *is* eltérni, mert a sémi hatás olyan erős, hogy a grammatikus interakciót már derivátumok képzésével sem lehet hellenizálni. Ezért a Koiné kifejezésre juttatja a nyelvtani többleteket egy-egy ilyen arám, vagy héber szó esetében, megteremtve ezzel az intergrammatika minden asszociációs jellemzőjét. Az alábbi részletben megfigyelhetünk egy olyan hapax legomenont, amelynek *párja*, mint *inflexiós morféma* egy másik sajátos helyen fordul elő, természetesen *szintén hapax legomenonként*.

A Mk-GRAM 7,11 κορβάν arám szó. Eredeti jelentésében nem csak azt hordozza, amit a szövegkörnyezetben körülírásként megtalálunk, sőt *elsődleges* jelentése egészen más,⁸⁹⁰

⁸⁸⁷ Itt érdemes megjegyezni, hogy Frank Thielman is ahhoz az amerikai lingvisztikai iskolához tartozik, akik a kánonkritikát e történelmi-filológiai módszer gyanánt művelik. A kánonkritika fogalmát James A. Sanders vezette be 1927-ben. Lásd Benyik György: Amerikai Biblia 3. In Bodó Márta (főszerk.): *Keresztény szó*. Verbum Egyesület, 2012/február.

⁸⁸⁸ Frank Thielman: *Theology of the New Testament. A canonical and syncretical approach*. Zondervan, Publ. USA, Michigan, 2005. 318.

⁸⁸⁹ Éppen ezért lásd, hogy a III. táblázatban a κ 71. szó esetében nem találunk felsorolt előfordulási példákat.

⁸⁹⁰ Rengstorff a Mt 27,6-ban található változattal együtt közli. Itt a templom kincset jelenti, ahová nem volt szabad Júdás ezüstpénzét tenni. Ennek oka, hogy bizonyos a pénzt eredetileg a kincstárból vették ki, így oda került volna vissza a már ismert szerep után: vér tapadt hozzá.

A másik változatban Mk kerüli a δῶρον használatát, pedig azt a rabbinikus irodalomból is ismerhette az arám nyelvben héberbetűs formában előfordul, ajándékot, adományt jelentett. Valószínűleg Jézus az Ézsaiás 29,13-ra hivatkozik. E szerint Jézus nem fordult szembe a rabbinikus hagyománnyal, hanem annak megújítója volt, de a törvény betűjét nem változtatta meg. Az emberek arról feledkeztek meg, hogy amit Isten adott, azt nem a saját javukra adta, hanem mások érdekében. Ez volt a reform lényege. (Az összes többi közlésben nem tesz említést semmi olyan lényeges dologról, ami alapján a két szó között különbséget lehetne tenni.) Rengstorff, in Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of The New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1966. (Vol. 3). 860-866.

ezért érdemes egy kis kitekintést tenni a héber-arám eredeti háttérre is, amely egyébként is oka a grammatikus interakciónak.

Az MS szövegben is előfordul néhányszor a szó héber változata: Pl. az Ez 40,43-ban a קָרְבָּן egyszerűen⁸⁹¹ áldozatot jelent.⁸⁹² Ezért vannak, akik az újszövetségi használatra a szó másodlagos jelentésével mutatnak rá, ami az Ézs 58,2-ben használt קָרְבָּה-ra vezethető vissza, ami jóakaratot, jóindulatot jelent.⁸⁹³ Ezt a jelentést Marcus Jastrow 1903-ban megjelent Talmud-Midrás szótárában is megtaláljuk:⁸⁹⁴

Amikor valaki személyesen akart vinni valamilyen hálaáldozatot Istennek, mert háláját egyénileg akarta kifejezni, akkor az egyébként megszokott szót másképpen mondta: a Tetragrammaton első betűjét (a jodot ך) illesztette a קרב szógyök végére egy ך-nal az egyes szám első személy kifejezésére, ami így קָרְבָּנִי lett, vagyis; „az én hálám”.

Jézus korára a κορβῆν ezért kétjelentésű jövevényszóvá vált:⁸⁹⁵ a jeruzsálemi templomban egy bizonyos gyakorlatot jelentett, amit Jézus erősen kritizált⁸⁹⁶ annak etikátlansága miatt.⁸⁹⁷

⁸⁹¹ Ezt az elsődleges jelentést közli Pollák Káim: *i.m.* 334.

⁸⁹² Egyesek szerint az eredeti jelentése valamilyen „nyelvi tabuhoz” köthető. Jelentése a קרב gyökből; felajánlani, áldozni, áldozatot bemutatni. Az Ószövetség 120 alkalommal használja különböző jelentésárnyalatokban. Néhány helyen az égő áldozatot jelenti. A Lev 2,1a-ban az áldozati ajándék oltáron való elhelyezése. E jelentést a Leviticusban az általános áldozatok megjelölésére használják. Minden jelentésárnyalata mellett, a legfontosabb, hogy e terminusból értjük meg igazán az ajándék és az áldozat koncepcióját az Ószövetségben. A qumráni Templom Tekercsből tudjuk, hogy italáldozat is lehetett. Az LXX általában a δῶρον, vagy προσφέρω kifejezéseket használja fordítás gyanánt, pl. a Sirak 14,11-ben, úgy ahogyan az Újszövetségben is. Az Újszövetségben az általános háttérrel kapcsolatosan itt azt lehet elmondani, hogy amit Istennek odaszenteltek, az eléggé ünnepélyes ahhoz, hogy ne legyen az ember számára kommersz. Az Ezékiel 40,42-ban: égőáldozatra vonatkozó kifejezés. Lásd William A. VanGemeren (edit.): *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis*. Zondervan Publ. USA, Michigan, 1979. (Vol. 3). 979-982.

⁸⁹³ Az égőáldozatok számára volt négy faragott kőből készült asztal, mindegyik másfél könyök hosszú, másfél könyök széles, és egy könyök magas. Ezek túlzottan kicsik voltak az állatok leöléséhez, inkább azokat az eszközöket helyezték itt el, amelyek ehhez szükségesek voltak. A kamrában oszlopokra horgokat erősítettek, amelyekre fel lehetett az állatokat akasztani a lenyúzásukhoz. Az áldozatok húsát az asztalra helyezték. Elég egyértelműnek látszik, hogy nem esik szó a békeáldozatról, melyet természetesen le kellett ölni, és egy részét elégették az oltáron (Lev 3,6-11). Lásd F. A. Tatford: *Ezékiel könyvének magyarázata. A halott csontok életere kelnek*. Evangéliumi Kiadó, Bp. 2004. 371.

⁸⁹⁴ Marcus Jastrow: *A Dictionary of The Targumim, and Talmudi Babli and Yerushalmi and the Midraschich Literature*. W. Drüggelin, Oriental Printer, Leipzig, 1926. (First publ. 1906.) 1411.

⁸⁹⁵ A κορβῆν a קרב gyökből ered, ami; közel jönni, illetve megközelíteni, jelen lenni. Ezen belül ez az alak a korbán kifejezésének az egyik módja: a korbán intézményét a visszaélés és az önzés miatt ítélte el Jézus. Arra mutatott rá, hogy amit Istennek felajánlanak egyéni adomány gyanánt, azt inkább személyes használatra kellene fordítani, a szülők megsegítésére. Lásd William A. VanGemeren (edit.): *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis*. Zondervan Publ. USA, Michigan, 1979. (Vol. 3). 976-977.

⁸⁹⁶ Nem kizárt, hogy Jézus korára különböző tabuk is kapcsolódtak a korbán szokásához. A Halákót 613 rendelkezéséből 115-128-ig találjuk azokat, amelyek a Pesach alkalmával bemutatott korbánt szabályozták. Ilyen אִשָּׁה לֹא תִּשָּׂא בַּקֶּבֶץ-ba tartozó tiltás volt pl., hogy nem szabad megtörni az áldozati bárány csontját ezen ünnep alkalmával. A 121. בְּקֶרֶבֶת konkretan: „Nem törhetjük meg a korbán pesach csontjait”. Ez pedig a messiásjövendölések beteljesedésével is összefügg. Lásd Seder HaMitzvos L’Harambam – R’ Yaacov Muenster: *The Six Hundred and Thirteen Commandments in prose*. Talmudic Books, Reuver Brauner- Randa, Israel - New York, 2012. 10-11.

⁸⁹⁷ Ennek az etikátlanságnak okát nem a Tóra Halákót szerinti, vagy etikai értelmezése közötti különbség adta, hanem a szokás szándékos tabuvá nyilvánítása, amelynek alapja a közmegegyezés volt. Így a gyermekek

RÚF Mk 7,11-12

Ha ezt mondja valaki apjának, vagy anyjának: korbán (κορβάν), vagyis áldozati ajándék az, amivel kötelességem volna téged megsegíteni, akkor már nem engeditek, hogy bármit is tegyen apjáért, vagy anyjáért.

Mindemellett azonban megmaradt az *eredeti* jelentés is, amelyet a Tórából ismerünk. Az adott nyelvtani probléma akkor jelentkezik a Koinéban, amikor a második jelentést használja az Újszövetség Mt-GRAM 27,6 κορβανᾶς formában. A κορβάν *non declinativ*, itt azonban nyelvtani variánst képez a szerző és τὸν κορβανᾶν formában ragozza, s ezért a szótári szócikkek teljesen önálló szóként közlik ennek alany esetét, κορβανᾶς alakban.⁸⁹⁸ Az újszövetségi görög szótárak szerint így nem egy, hanem két *hapax legomenon* áll rendelkezésünkre: nehogy valaki az egyiket véletlenül összetévesse a másodlagos jelentéssel és arra gondoljon, amit az egyéni hálaajándék, a קָרְבָּנִי kifejezett.

RÚF Mt 27,6

A főpapok felszedték az ezüstöket, és így szóltak: Nem szabad a templom kincséhez tenni (οὐκ ἔξεστιν βαλεῖν αὐτὰ εἰς τὸν κορβανᾶν), mert vérdíj ez.

Ahogy a héber változatban az eredeti szó egy „ן” végződést kap, úgy a görög nyelvben is változtatás történik: a végződésben megjelenik az intergrammatika jelenségéből adódó többlet inflexió: -ᾶς.⁸⁹⁹

E szóhasználat meghaladja az univerzalista nyelvészet kereteit, nem kevés fejtörést okozva az Újszövetség kutatóknak,⁹⁰⁰ különösen olyan esetben, amikor a hapax legomenonok számát, vagy azok használatának okát kell meghatározni a Biblia szövegében. A Markovlánc alapján, azonban ha az egyik közlésben (héber) ki lehet fejezni jelentésárnyalatot, vagy akár teljes jelentéskülönbséget is nyelvtani variánssal, akkor ez a *jövöbenni* közlésre (görög fordítás) is igaz kell, hogy legyen: ha tehát Máté evangélista átvette a szót, éppen ezzel a

eltartási kötelezettségük alól a közvélemény kielégítése miatt névlegesen mentesültek. Ezt a szokást helytelenítette Jézus teljes joggal a Tóra rendelkezései alapján. Lásd G. van der Leeuw: *A vallás fenomenológiája. Bevezetés a vallásfilozófiába*. Osiris, Bp. 2001. 42-43, a 94. lábjegyzettel együtt.

⁸⁹⁸ Varga Zsigmond a κορβάν szó esetében ezt írja: „Amit az ember odaad”. Nem határozható meg a neme, tehát olyasmi, amit az ember önszántából ad oda. Ez az értelmezés erősíti, hogy a non-deklinatív alak eredetijének a קָרְבָּנִי szót tekintjük. A κορβανᾶς esetében csak a jelentést közli, és azt, hogy az előző szócikket is olvassuk el. Ez utóbbi ellentmond az előzőnek; mert vagy non-deklinatívnak veszem mindkettőt, vagy egyiket sem. Ezt a pontatlanságot a kiadványok elkövetik, mert a görög nyelv szabályaiból indulnak ki, itt azonban a jövevény szó teljes egészében felborítja e szabályokat. Lásd Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*. Kálvin Kiadó. Bp. 1996. 551. A Grimm - Thayer lexikon egy szócikként közli, de két jelentéssel. Ez utóbbi pontosabb meghatározásnak tűnik. In Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*, 355-356.

⁸⁹⁹ Itt érdemes megjegyezni, hogy a szónak alany esete tk. mesterséges képzéssel jött létre. Mivel hapax legomenon, nem tudjuk, hogy volt e másik alakja, mint amit a szövegben találunk. Pontosán ez a jelenség az oka az intergrammatikus paradigmák alkalmazásának.

⁹⁰⁰ Egyesek nem kis túlzással az Újszövetség nyelvét „kereskedők, prostituáltak, halászok” nyelvének nevezik. Ez a megközelítés aligha állja meg a helyét, ha Pál apostol műveltségére gondolunk. Lásd Paul R. Trebilco: *Jewish Backgrounds*. In Sanley Porter (edit.): *Handbook to Exegesis of the New Testament*. Brill Academic Publishers, Inc. Boston – Leiden, 2002. 359-389.

grammatikai többlettel tudott különbséget tenni a két jelentés között, ami pedig tudatos használat.

A fentieket a bevezetéstani eredmények is megerősítik. Sem a Mt 27,6 sem pedig a Mk 7,11-12, nem részei a Q szövegforrásnak.⁹⁰¹ A két szerző kétféle dolgot akart kifejezni, nem kizárt, hogy mindkettő a zsidóságnak, azon belül pedig főként a görögül is beszélőknek akart üzeni. E jelenség arra utal, hogy ismerték a két szó közötti különbséget.

E tény egy másik ok is tovább erősíti; a Hp-GRAM κορβανᾶς és a HP-GRAM κορβᾶν szavak hipertextuális hapax legomenonok *is*. Így egyik szerző sem foglal állást abban a kérdésben, hogy mely szó fordításaként veszi át a Septuagintából, mivel ott nem fordulnak elő. Így tehát a rabbinikus irodalomhoz kell fordulni, illetve a héber-arám nyelvhasználathoz. Ez pedig már *hipergézis*: az allúzió külső források felé mutat, ami megjelenik a görögben, inflexiót képezve.

20.2. Inflexiós hapax morfémák a Galata-levélben

Hasonlóképp érdekes jelenségnek mondható a Gal-GRAM 6,17 στίγμα, amely csak egy helyen fordul elő ezen kívül, az LXX Énekek 1,11-ben.⁹⁰² Előfordulási helyei mutatják, hogy abba a csoportba tartozó szó, amit *intertextuális* hapax legomenonnak neveztem el. Ugyanakkor, egyes paradigmák tulajdonságaik szerint keverednek is a rájuk jellemző sajátságok alapján. Ez esetben, mivel csak egy előfordulás ismert a Septuagintában, a *hipertextuális referencia erősebb*, mint a Septuagintával való interakció.

Jelentését leginkább a latin *stimulus* szóval lehet kifejezni, németben *stechen*, angolban *stick*, *sting*, amelyekből a magyar *stigma* ered. Eredete utalhat szúrás jelére a testen, vagy beleégetett jelre.⁹⁰³ Egyesek megjegyzik,⁹⁰⁴ hogy *képzettársítás* útján benne lehet az a kép, hogy a rabszolgákra bélyeget sütöttek, különösen azokra, akik valamely templom tulajdonai voltak.

Ezt erősíti Betz is, aki e *troposznak* több kifejezési lehetőségét is látja:⁹⁰⁵ Xerxész testén volt egy királyi jel; στίγμα βασιλῆα. Úgy tartották, hogy ha valakin születésekor ez megjelenik, az uralkodói sorsára utal. Az ókori Közel-Keleten általánosan ismert volt jel és a jelölés a különböző kultúrákban. Már Babilonban is találhatunk arra utaló nyomokat, hogy használták

⁹⁰¹ Richard A. Edwards: *A Theology of Q. Eschatology, Prophecy, and Wisdom*. Fortress Press, Philadelphia, 1976. xi-xiii.

⁹⁰² Besorolását lásd a III. táblázatban. Mindkettő intertextuális hapax legomenon, nyelvtani jellemzőjük alapján pedig intergrammatikusak, mint inflexiós morfémák.

⁹⁰³ Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*, 588.

⁹⁰⁴ Erdős Károly: *i.m.* 129.

⁹⁰⁵ Betz, in Kittel: *i.m.* (Vol. 7). 657-664.

a *megbélyegzést*, Hamurapi törvényeiben rendelkezett is róla. Pozitív értelemben használták akkor, ha valaki egy törzshöz, vagy valamilyen csoportosuláshoz tartozott. A Septuagintában az Énekek 1,11-ben, mint a testet átszűrő valamilyen ékszer a תַּרְדֵּנָה fordításaként található meg, főnévi formában, amely utal annak funkciójára:⁹⁰⁶ *olyan aranyból készült ékszer, ami átszűrja a testet.*⁹⁰⁷

Van azonban egy másik nyelvtani alakja is e szónak, amelyet minden szótár különálló lexikalizált morfémaként közöl: a Lk-GRAM 4,5 σιγγμή.⁹⁰⁸ Felvetődik a kérdés: mi a két szó közötti különbség, ha van egyáltalán ilyen.

Betz szerint⁹⁰⁹ a σιγγμή az időpont *érzelmi hatásának* jelölésére szolgál, amelyet a Septuagintából vett át Lukács.⁹¹⁰

Minkét szó vonatkozásában megfigyelhetünk egy dolgot, amely közös és az asszociatív mező tartalmát⁹¹¹ érinti. A Galata 6,17-ből vett példa a körülmetélkedés gyakorlatának az antitézise, amely jelentés így *pozitív* asszociációs tartalmat közvetít.⁹¹² Az író e szóval nem csak tartalmi, hanem érzelmi hatást is kivált, amelyet a Septuagintával képzett intertextuális allúzió alapján így is fordíthatunk:

Gal 6,17

A későbbiekben pedig senki se forduljon ellenem, mert én testi jegyként, mint valami ékszert, a Jézusért való bántalmazás jegyeit viselem magamon!

A Lukács evangéliuma részlete asszociatív tartalmára, mint *negatívumra* kell gondolnunk,⁹¹³ amelyet a Septuagintával való allúzió is erősít.⁹¹⁴ Ezért ezt a dinamikus ekvivalencia eszközeivel így lehet kifejezni:

⁹⁰⁶ Hermann Cremer: *Biblisch-Theologisches Wörterbuch des Neutestamentlichen Griechisch*. Verlag Friedrich Andreas Perthes A. G. Stuttgart – Gotha, (11. Auflage) 1923. 1020

⁹⁰⁷ Ezt kiválóan példázza a német fordítás szövege: „Wir wollen dir goldene Kettchen machen mit silbernen Pünktlein”. Lásd a német Luther féle fordítás 1912-es revideált szövegét.

⁹⁰⁸ Lásd még: LXX 2Makk 9,11; Ézs 29,5.

⁹⁰⁹ Betz, in Kittel: *i.m.* (Vol. 7). 657-664.

⁹¹⁰ Darrel L. Bock szerint: Máté (4,8) csak a hely megnevezésére teszi a hangsúlyt, Lukács azonban az időre is. Lukács úgy mutatja be a jelenséget, hogy a hangsúlyt a pillanat rövidségére teszi, ami alatt felvillan annak a birodalomnak a látványa, amit Sátán megmutat. Más kommentátorok, pl. Kálvin megjegyzi, hogy nem hegyen történt az esemény. Ez esetben azon van a hangsúly, hogy a nyelv, amit Mt és Lk használ, túlzottan is a térbeli kiterjedésre utal. Lásd Darrel L. Bock (Moisés Silva ed.): *Luke, 1:1-9:50. Baker Exegetical Commentary on The New Testament*. Baker Academic, Grand Rapids, Michigan, 2006. 374.

⁹¹¹ Az asszociáció valószínűségét erősíti I. Howard Marshall véleménye: A látomás, amit bemutat Sátán nagyon is pontszerűen különböző motívumokra épül, Deut 34,1-4; 3,27; 2 Bár 76,3, illetve Jel 21,10. Lásd I. Howard Marshall: *Commentary on Luke. New international Greek Testament Commentary*. W. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan, 1978. 171-172.

⁹¹² Erre Betz is utal a már idézett forrásban.

⁹¹³ Bultmann és Howard Marshall szerint az ἕδεξεν a történetiségre vonatkozó kifejezés, az οἰκουμένη pedig (2,1) bizonyos szerkesztés következménye, és így másodlagos. A σιγγμή bizonyos lukácsi képződmény. In I. Howard Marshall: *i.m.* 171-172.

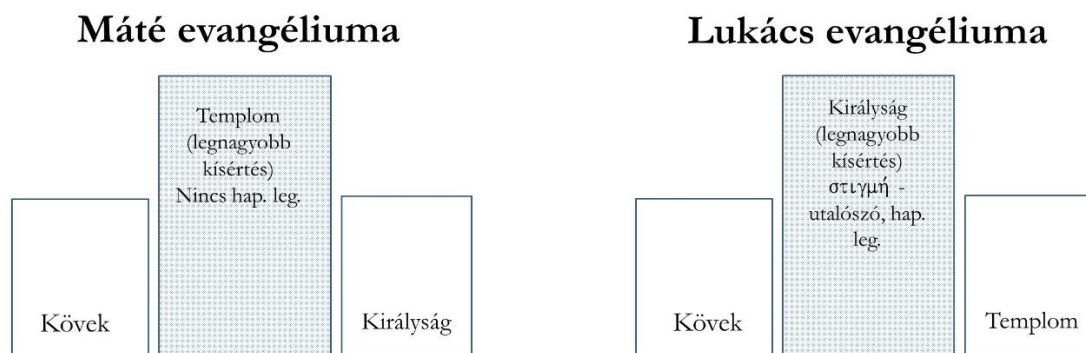
⁹¹⁴ Két intertextuális allúzió jöhet számításba, amelyek már fordításban is érzékeltetik ezt az érzelmi tartalmat: Ézs. 29,5: *De ízzé-porrá török ellenségeid serege, a szálló polyvához hasonló lesz az erőszakosok hada. Egy*

Lk 4,5

Ezután felvitte az ördög, megmutatta neki egy *fájdalommal teljes szempillantás* alatt a földkerekség minden országát.

Megfigyelhetjük tehát, hogy két *különböző érzelmi hatás* kifejezésére két hapax legomenont használ az Újszövetség szövege,⁹¹⁵ egy semleges nemű (στίγμα) és egy nőnemű főnévi (στιγμή) alakot.

A Lukács evangéliumában található változat ebbéli hangsúlyára a formai mikrostruktúra felépítéséből is érdemleges következtetéseket vonhatunk le:⁹¹⁶ Máténál a három kísértés sorrendje: 1) kövek, 2) templom, 3) királyság. Lukácsnál: 1) kövek, 2) királyság, 3) templom. Bizonytalán az eredeti sorrend a Máté féle változat lehetett, Lukács szándékosan változtatta meg azt, amire a 4,13 szövege⁹¹⁷ utal is. Így egy *khiasztikus mikrostruktúra* központjába a királyság látomás került.⁹¹⁸ A Shannon-Weaver szabály szerint a στιγμή a *leghangsúlyosabb* kifejezés az egész szövegrészben, amely Lukácsnál így szerkezeti szempontból is a központban helyezkedik el.

Nehéz lenne kideríteni, hogy azért ismerünk-e kétféle alakot egy-egy ilyen típusú szóból, mert két érzelmi állapotot fejeznek ki, vagy bármi más okból, de az, hogy két nyelvtani alak áll rendelkezésünkre és mind a kettő hapax legomenon a *Markov-lánc valószínűségi*

szempillantás alatt következik be! Valamint a 2Mak 9,11: *Teljesen megtörve végre alábbhagyott gőgje, és belátta, hogy Isten büntetéséből fájdalmai percreről percre fokozódnak.*

⁹¹⁵ Az ilyen jellegű fordításokat kiválóan megerősíti Budai Gergely Biblafordításának előszavában található néhány intelem: Fontos, hogy a magyar fordítás ugyanazt mondja az olvasónak, mint a görög eredeti. Sajnos sok esetben a fordítások betűszerinti, nem pedig szó szerinti hűségre törekszenek. (...) Ilyen esetben a parafrázis is megengedhető, ha nehezen fordítható mondatokra, vagy mondatrészekre bukkanunk. Lásd Budai Gergely: *Az Új Testamentum*. Magyarországi Református Egyház Zsinatának Irodája, Bp. 1967. 12-13.

⁹¹⁶ E. J. Tinsley: *The Gospel according to Luke*. Cambridge University Press, Cambridge, 1965.

⁹¹⁷ Prot. Újford.: „Amikor az ördög elvégzett minden kísértést, eltávozott tőle egy időre.” Máténál e rész után ezt találjuk: „Ekkor elhagyta őt az ördög, és íme, *angyalok mentek oda, és szolgáltak neki.*”

⁹¹⁸ Schürman ördögi elragadtatásnak nevezi az eseményt. Ennek a hegyen lejátszódó történésnek van apokaliptikus párhuzama, amely a fenti teóriát tovább erősíti: Ezék 40,2; Jel 21,10; 2Bar 76,3. Mindezek mellett meg kell még említeni 1Énókh 25,3; 77,4-5 helyeket és 87,3, is, amelyek hegyen történő eseménnyel állnak kapcsolatban. Lásd Darrel L. Bock (Moisés Silva ed.): *i.m.* 374.

mutatója szerint megengedi ezt az értelmezési lehetőséget is. Ha az Ószövetségben és a korabeli hellén szövegekben megjelenik ez a *pozitív* és *negatív* érzelmi hatás, ezt két különböző nyelvtani alak fejezi ki és tipikus mindkettő, akkor fordításban is van arra lehetőség, hogy kifejezzük a különbségeket, hangot adva az érzelmi (affektív)⁹¹⁹ jelentésnek is.

20.3. Kivételek az intergrammatikus paradigmán belül

Természetesen nem minden esetben igaz, hogy ha a fentiekben részletezett szempontok alapján két, vagy három inflexiós morfémát találunk, akkor azokat intergrammatikus hapax legomenonoknak lehet nevezni, és egymástól meg kell különböztetni. Itt szeretnék visszautalni Beaugrande és Dressler megállapítására a Markov-lánc gyengéjével kapcsolatosan:⁹²⁰

... A nyelvtani függőségek gyakran olyan kifejezések között állnak fenn, amelyek nem szomszédosak egymással. (...) A statisztikai módszer figyelmen kívül hagyja a szövegek értelmének és a diskurzusban betöltött szerepének, céljának a legtöbb tényezőjét.

Ez a jelenség mutatja a modell gyengéjét: a nyelvek között vannak különbségek, és ahogyan az univerzalizmus túlszabályozott grammatikája nem működik, úgy e modellt sem lehet maradéktalanul használni. Ezért nyelvtani különbségekben hordozott *asszociáció* sem minden esetben alkalmazható jelentéstöbblet gyanánt, *csak akkor, ha azokra határozott okok miatt rá tudunk mutatni*.

Negatív példa gyanánt meg lehet említeni az ἀνεθέμην a Gal 2,2-ből. Ebben az alakban (indicative aoristos mediális) csak egyszer fordul elő. A szótári alak ἀνατίθημι ragozott formájára van példa, de az Újszövetségben csak egy a ApCsel 25,14-ben ἀνέθετο formában.⁹²¹ Fordításakor szótári alakja nem feltétlenül a mediális alakban fejezhető ki. Ezért megtéveszthet bennünket, különösképpen ha „egynyelvűen” gondolkodunk, és azt vizsgáljuk, hogy fordításban hogyan lehet megoldani ezt a problémát. Ez *pszeudo-morféma*,

⁹¹⁹ A nyelv ilyen irányú pszicholingvisztikai kutatásával Lee Whorf foglalkozott már 1930 után. Az egyes népek kulturális antropológiai és szociális lelkiállapotából következtetve azt vizsgálta, hogy milyen kapcsolat mutatható ki a nyelv és az ember között. Ezt más néven *stimulus-respons-based* (ösztönkésztetett-válasz alapú) kommunikációnak is nevezzük. A vizsgálat azt veszi alapul, hogy mi váltja ki egy emberből a viszontkommunikációs reakciókat. Az irányzat legfőbb követői Thorndike, aki 1898 és 1913 között már foglalkozott e kérdéssel. Az öt követők ezen az úton járnak. Németül *Gestalt* teóriának is nevezik. Lásd Susan H. Houston: *A Survey of Psycholinguistics*. Mouton, The Hague – Paris, 1972. 27-45.

⁹²⁰ Csernoch Mária: Természetes nyelvi szövegek összehasonlítása első-rendű statisztikai modellekkel. In *Publicationes Universitas Miskolcensis. Sectio Philosophica. E Typographeo Universitas Miskolc*, 2005. (Tom. 10). Fc. 3. 4.

⁹²¹ Ezen kívül a Septuagintában található meg néhány alkalommal: Lev 27,28; 27,29; 1Sám 31,10; 2Sám 6,17 és még az apokrifekben néhány helyen.

vagyis *álhapax legomenon*, tehát nem keverendő össze az eddigi pozitívumként bemutatott példákkal.

Itt kívánom megemlíteni a Kol 1,16-ból a κυριότητες-t is. Nyelvtani alakja egyszerűnek mondható, de ebben a formában nincs jelen máshol.⁹²² Ennél is az előző eset érvényes, a derivátum jelenség nem okoz jelentéstöbbletet. Daniel B. Wallace szerint⁹²³ a passzív mondatok egyik mintapéldája a Kol 1,16, mint amiben egy közvetítő vagy közbülső személyiség az alany, aki bújtatva jelenik meg. Ez mintája a διὰ + genitivusnak. Az alany azért közbevetett, mert a teljes szövegben nem mint végső, vagy egyedüli van jelen, hanem egy másik alany is fellelhető. Ezért egyeztetni kell az alanyokat és az állítmányokat, amely megoldja a nevezett problémát. Ezt erősíti a δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν ἔκτισται (általa és reá nézve) formula használata is. E nyelvtani sajátóságot kivéve azonban ez is pszeudo-morféma.

A fenti két példa alapján magunk dönthetünk arról, mikor vonunk le következtetéseket egy-egy szó nyelvtani sajátóságaira vonatkozóan úgy, hogy azok szerepet játszanak az asszociatív jelentésmező feltárásában és mikor nem. Meg kell azonban említeni, hogy a kivételként bemutatott két szó *nem szerepel* az általam ismert lexikonokban hapax legomenonként, sem a megadott listámon: *ezek nem lexikalizált morfémák*. Amelyeket azonban a lexikonokban a szerkesztők nyelvtani variánsként közölnek, azok esetében nagy valószínűség szerint a Markov-lánc logikájára épülő morfológia szerint ez a szerep *nem zárható ki*.⁹²⁴

⁹²² A Bible Works 7.0-ban található „Word Analysis” e szóhoz, mint egyedi és sajátósághoz fűz egy megjegyzést: „special class of angelic powers” – de ez csakis a Kol 1,16-ra igaz. Ezért sajátósághoz a szóalak.

⁹²³ Ennek mintájára közli a szerző: Mt 1,22; Jn 1,3; 3,17; Gal 3,19; Ef 3,10; 1Pt 4,11 helyeket. Lásd Daniel B. Wallace: *Greek Grammar Beyond The Basics. An Exegetical Syntax of the New Testament*. Zondervan Publ. USA, Michigan, 1996. 432-434.

⁹²⁴ A teljesség igénye nélkül ilyenek lehetnek a következő hapax legomenonok kiemelve a 3. táblázatból: ἀγαθοποιία (1Pt 4,19) ennek intergrammatikus párja: ἀγαθοποιός (1Pt 2,14; LXX JSirá 42,14). Ugyanígy: ἀναντίρρητος (ApCsel 19,36) amelynek intergrammatikus párja: ἀναντιρρήτως (ApCsel 10,29). Ennek mintájára: φρεναπατάω (Gal 6,3), párja a φρεναπάτης (Tit 1,10), etc.

21. MIA-GRÁFÉ LEGOMENONOK EXEGÉZISE A GALATA-LEVÉLBEN PARATEXTUÁLIS REFERENCIÁVAL

A teológiában található több példa is arra, hogy a hapax legomenonokról egyesek egy iraton, vagy szerzői korpuszon belül gondolkodnak. Manuél Ceglarek például „páli hapax legomenonnak” tartja a σβέννυτε-t, így, ebben a nyelvtani alakban,⁹²⁵ amely azonban sem a szemiotikai sem a hagyományos vizsgálódások alapján nem hapax legomenon, csupán a szerző értelmezi annak.

Ugyanígy Clinton A. Arnold⁹²⁶ két kifejezést és egy szót közöl a Kolossé 2,14-ből, amelyek mindegyike, szerinte, hapax legomenon: 1) ἐκλείπω nem hapax legomenon, levezethető az ἐξαλείφω-ból; e helyen általában ezt a változatot közlik. 2) χειρόγραφον pontos meghatározás, valóban hapax legomenon, ezen kívül csak a LXX-ben fordul elő, 3) δόγμα szerinte “páli hapax legomenon”. Azonban ez így nem pontos megállapítás; előfordul még az Ef 2,15-ben is, ezen kívül pedig, mint nem páli szó az Újszövetségben többször is. Ha a Kolossé levelet pálinak vette a szerző, akkor az Efézusi levelet is annak kellett volna vennie, így páli *disz legomenonról* lehetne szó. Három kifejezés esetében tehát kettő pontatlan közlésnek mondható.

Szükség van tehát e jelenség figyelembevételére és ezért egy új paradigma bevezetésére, hogy elkerüljük a pontatlanságokat.

4. PARADIGMA:

A KÖLCSÖNŐS REFERENCIA EGYIK LEHETŐSÉGE – PARATEXTUÁLIS PARADIGMA A MIA-GRÁFÉ LEGOMENONOKHOZ (-MIAPR)

Az eddigiekben egy szabály és három nyelvészeti törvény vonatkozásait alkalmaztam,⁹²⁷ amelyek a szövegek transztextuális értelmezése felé fordították vizsgálódásaimat. E szabály és törvények egy közös vonása figyelhető meg: mind korpusz alapú, amely determinálja a kvantitatív módszer használatát egy bizonyos szövegmennyiségre. Így a

⁹²⁵ Manuél Ceglarek: *Die Rede von der Gegenwart Gottes, Christi und des Geistes. Eine Untersuchung zu den Briefen des Apostles Paulus*. Peter Lang GmbH, Frankfurt, 2010. 253. 2. bekezdésében ezt találjuk: „...σβέννυτε Das Verb ist ein paulinisches Hapax Legomenon.” Ennek ellenére előfordulási helyei az Újszövetségben: Mt 12,20; 25,8; Mk 9,48; Ef 6,16; 1Thessz 5,19; Zsid 11,34. A helyek mutatják, hogy szubjektív lehet egy ilyen kijelentés.

⁹²⁶ Lásd az alábbi példát: Clinton A. Arnold: *The Colossian Syncretism. The interface between Christianity and Folk Belief at Colossae*. Baker Book House, USA, California, 1995. 276.

⁹²⁷ Felsorolásszerűen: 1) Shannon – Weaver szabály, 2) Zipf 1. törvénye, 3) Zipf 2. törvénye, 4) Markov-lánc morfológiai, szintagmatikai és szintaktikai törvénye.

Zipf első törvényéből levezetett megállapítás, hogy egy vizsgált szövegben a hapax legomenonok száma mindig kb. 30-35% közé esik, akkor igaz, ha olyan hosszúságú korpuszban⁹²⁸ gondolkodunk, amely szókészlete nem kevesebb,⁹²⁹ mint 1000 jelcsoport.⁹³⁰

Ezzel a feltétellel, az egész Újszövetségre és a Septuagintára vonatkozó megállapításokat ki lehet terjeszteni egy szerzői korpuszra, vagy egy bizonyos újszövetségi iratra is akár, a kölcsönös referencia lehetőségei szerint.

Ilyen esetben a korpuszban találkozunk mia-gráfé legomenonokkal is, ha ott e szavak egyszer fordulnak elő, de azon kívül más újszövetségi szerzőnél még találhatunk rá példát, tehát nem hapax legomenonok.

E paradigma esetében *az irat*, amelyben egyszer fordul elő a szó, jelenti az *epitextust*, a kapcsolati referencia gyanánt alkalmazott *újszövetségi iratok* pedig a *peritextust*, mivel ez utóbbit lehet a „körülírás” szabályai tekintetében alkalmazni, a kölcsönös referencia érdekében.

Hogy e szavakat megkülönböztessük a hapax legomenonoktól, a mia-gráfé legomenon elnevezést javaslom használni, jelölésükre pedig az „-MiaPR” kódot bevezetni, amivel a paratextuális szöveg-referenciára kívánok utalni a később bemutatott példák alapján. Az indexelt használatot az egyes példához rendeltem, pl.: Róm-MiaPR 1,4 ὁρίζω.

Különösen nagy jelentősége lehet a paratextuális szövegértelmezésnek akkor, ha az *adott körülírás egy mia-gráfé legomenon magyarázata*, vagy kifejtése. Ezért sokkal többről van szó, mint egyszerűen a hagyományos értelemben vett kontextusról, amelyben a szót fordítani, interpretálni lehet.⁹³¹ Ez a többlet az *allúzióknak* köszönhető: míg a szövegkontextus pontos fordítást követel, paratextuális környezetben a hapax legomenonok inkább a körülírásban megjelenő tartalommal vannak *referenciális kapcsolatban*, amely *ez esetben az adott újszövetségi iraton és az íróhoz tartozó, szövegkorpuszon kívüli egyéb újszövetségi iratokat* jelenti, ahol a vizsgált szó előfordul még. E jelenséget korábban a

⁹²⁸ Korpusznak ez esetben azt a szövegmennyiséget vesszük alapul, amelyet önálló vizsgálat alá vonunk. Így lehet a LXX szövege, az Újszövetség teljes kánonja, de egy-egy irat önmagában is korpusz. Ilyen módon e paradigma keretein belül, szakítani kell a teológiában használatos korpusz fogalmával, amelyet a tudomány hagyományai határolnak be. Ha ettől a kvantitatív nyelvészeti meghatározástól eltérnek, utalni fogok arra, hogy a korpusz fogalmát milyen értelemben használom.

⁹²⁹ A jelcsoport idegen nyelvekben és a magyarban is gyakran „token”. Ezek nincsenek megtisztítva a pre- és szuffixumoktól.

⁹³⁰ Ha ennél rövidebb egységet veszünk alapul a fenti meghatározás már *aszimptotikus jellemzőket* mutat, vagyis nem lesz a szavak 30%-a hapax legomenon. Lásd J. K. Krylov: Synergetic Models and Methods in Quantitative Linguistics. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2002. (Vol. 9). No. 2. 125-185.

⁹³¹ A paratextuális szövegértelmezésre kiváló példa Fazekas Gergely Tamás doktori értekezése: *Közösségértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben. Panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji antropológiai kérdései*. (PhD. ért.) Debreceni Egyetem, BTK, Irodalomtudományok Doktori Iskola, (sine pub.) 2008. A 17. században készült imádságoskönyvek megírt imáit lehet paratextusként kezelni. Itt van egy koherens szöveg korpusz, vagy cím, vagy mottó, amelyről az imádság szövege szól. Ez lehet mások által megírt szövegrészlet, tartalommutató összefoglalás is. Ezek után következik az imádság szövege, amely ezzel az előzetesen megadott textussal összefügg. Lásd: 7; 55-63.

Zsidókhöz írt levél 11. részének vonatkozásában mutattam be a ὑπόστασις szóra vonatkozó allúziós⁹³² lehetőségekkel együtt,⁹³³ de ott úgy, hogy a körülírás a levélen belüli szövegek viszonylatában volt értendő, az ott bemutatott sajtáságok szerint. A ὑπόστασις azonban nem hapax legomenon, még a levélen belül mia-gráfé legomenonnak sem mondható, egyéb használatáról nem is beszélve.⁹³⁴ Illetve az ott alkalmazott módszernél a hipergézis is szerepet játszott az ószövetségi referenciák miatt.

21.1. Példa a mia-gráfé legomenonokra paratextusban

Paul Beasle-Murray⁹³⁵ a Róm-MiaPR 1,4 ὁρίζω-t említi ilyen értelemben. Szerinte itt egy „tipikusan páli hapax legomenonról” van szó, amit többek között Lukács⁹³⁶ is használt. A szó alapjelentése: határ ὄρος-ból; *elhatárol, határt von; megállapít, rögzít; meghatároz; elhatároz.*⁹³⁷ Előfordulásai pedig arra mutatnak, hogy Beasle-Murray megállapítása konkretizálásra szorul.⁹³⁸

A Róm 1,4-ben e szó használatával Krisztus haláláról van szó:⁹³⁹ Isten deklaráta akarátát *egy bizonyos pontig*, amelynek hatálya véget ért Krisztus halálával.⁹⁴⁰ Érdemes megvizsgálni a szó jelentését az ApCsel 2,23-ban található négy kifejezés fényében is: ὀρισθέντος, ὠρισμένη, βουλή, πρόγνωσις. E kifejezések Krisztus predesztinációjára

⁹³² Köster szerint e szó összetett értelmezéseire jellemző, hogy már általános használatban is a tulajdonképpeni jelentése, a „valóság mögött meghúzódó dolgok jelentetésére utal”. A Zsidókhöz írt levélben pedig a legnehezebb azt megállapítani, hogy az itt található meghatározás értelmében pontosan mely jelentéssel van dolgunk! Erre az egyéb jelentések is utalnak. A 11,1-ben; Melancthon javasolta Luthernek a „teljes bizalom” fordítást. A patrisztika korától kezdve a középkorban mindenki a substantia szóból indult ki. Luther megközelítése új volt e szó értésében. Meg lehet jegyezni, hogy a szót párhuzamba állították az ἔλεγχος-szal. E gyakorlatot a szó kiváltására tették, amely így a jelentést alapvetően meghatározó teológiai koncepcióvá vált. Lásd Köster in Gerhard Friederich (edit.): *Theological Dictionary of The New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1972. 572-590.

⁹³³ Lásd az értekezés 2. rész, 4.2. szakaszát, mint a paratextuális hermeneutika alkalmazását a teológiában.

⁹³⁴ Ezekon a helyeken fordul elő: 1,3; 3,14 és 11,1.

⁹³⁵ Paul Beasle – Murray: Romans 1,3 f: An Early Confession of Faith in the Lordship of Jesus. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1980. (Vol. 31). No. 6. 147-154.

⁹³⁶ Lásd pl. az Újszövetségben: Lk 22,22; ApCsel 2,23; 10,42; 11,29; 17,26; 17,31; Róm 1,4; Zsid 4,7.

⁹³⁷ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 698.

⁹³⁸ Egyéb előfordulásai az Újszövetségben: Lk 22,22; ApCsel 2,23; 10,42; 11,29; 17,26; 17,31; Zsid 4,7. A LXX helyeket itt nem sorolom fel.

⁹³⁹ K. L. Schmidt in Gerhard Friederich (edit.): *Theological Dictionary of The New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan, 1967. (Vol. 5). 452-457.

⁹⁴⁰ Pontosabb jelentése: Egyszerű derivátuma a ὄ ὄρος szónak, ami körülhatárolást jelnet. Ebben a formában nem található meg az Újszövetségben, habár a τό ὄριον igen, amely hasonló kifejezés. Meg kell még említeni τὰ ὄρια és ezzel együtt a ἡ ὄρια kifejezést is, amely jelentése „teória”. Összességében a jelentés „limitet” határt szabni, esetleg rögzíteni, vagy megszabni. Az a kifejezés, ami a Koinéban megtalálható, ezekkel hozható kapcsolatba azon az összesen 6 helyen, amely az Újszövetség esetében szóba jöhet. Betű szerinti jelentésében a héber בבל gyökre vezethető vissza, amelynek fordítása ez a LXX-ban. (Num 34,6; Józ 13,27; 15,12; 18,20) Itt „határt szabni Izrael birtokbavételének”. A honfoglalással kapcsolatos speciális kifejezés. Lásd K. L. Schmidt in Gerhard Friederich: *i.m.* 452-457.

vonatkoznak, amelynek Isten a cselekvő alanya. Ezt erősíti a ApCsel 17,26 is, amelynek referenciái szintén erre mutatnak, mint Krisztus megváltói munkájára *referáló* speciális jelentésű terminus technicusok.

Wallace⁹⁴¹ szerint fontos tényező, hogy a Róm 1,4-ben az ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν formulából a határozott névelő hiányzik, amelynek a fordításokban időnként *mégis* helyt adnak. Ilyen módon két variáns lehetséges: 1) a halottak, mint *emberek*... 2) a halálból, mint *állapotból*... való feltámadás. Az első esetben a határozott névelő adta lehetőségen van a hangsúly, a második esetben ez elmarad, ezért figyelhető meg az értelmezésbeni különbség, amely a magyar kiadványokban is megfigyelhető:⁹⁴²

SZIT Róm 1,4

„...a szentség lelke szerint azonban a *halálból való* feltámadásával az Isten hatalmas Fiának bizonyult.”

Valamint:

RÚF Róm 1,4

...a szentség Lelke szerint pedig a *halottak közül* való feltámadásával Isten hatalmas Fiának bizonyult.

Ilyen típusú lyukas mondatokat találhatunk többet is,⁹⁴³ amelyekben érvényesül Stephan Ullmann szintagmatikára vonatkozó megállapítása:⁹⁴⁴ egy szó *szintagmatikus* értelmezés alapján lehetséges, hogy teljes egészében ellentmond a minden kiadványban megtalálható szótári jelentéseknek. A mondattani szabálytalanságok pedig kiemelik azon szavak és kifejezések fontosságát,⁹⁴⁵ amelyek a ritkasággal, *esetünkben egy mia-gráfé legomenonnal*, mondaton belüli viszonyban állnak.

⁹⁴¹ Daniel B. Wallace: *Greek Grammar Beyond The Basics. An Exegetical Syntax of the New Testament*. Zondervan Publ. USA, Michigan, 1996. 247-248.

⁹⁴² Ilyen pl. a KJV fordítás: „...the Spirit of holiness by the resurrection from dead.” – ezt nehezebben lehet hangsúlyossá tenni a magyarban, mert ennek fordítása is: „...a Szentség Lelke a halálból való *feltámadás* által...”

⁹⁴³ A szerző hasonló jelenségnek adja meg: Lk 5,12; Jn 1,1-et.

⁹⁴⁴ Stefan Ullmann: *Semantics*. In Thomas A. Sebeok (edit.): *i.m.* 378.

⁹⁴⁵ E szabálytalanságra Jan De Waard és Eugene A. Nida szerzőpáros is felhívja a figyelmünket. Az egész Róm 1,1-7-ig terjedő szakasz a szintaktika újrendezésének a tanpéldája. Ez ugyanis végig egy mondat, amelyet a fordítók a gyakorlat és a hagyományok szerint több tagra bontanak: néhányan öt, mások nyolc tagmondatra is. E tevékenység közepette pedig könnyen előfordulhat, hogy éppen az a lényeg sérül, amelyet mások kiemelnek. Ez a ritkaság nyelvészeti törvényének érvényre jutása. (Ez utóbbi saját megjegyzésem.) Lásd Jan de Waard - Eugene A. Nida: *Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban*. Kálvin Kiadó, Bp. 2002. 266.

Beasle-Murray⁹⁴⁶ nem csak a Római, hanem a Zsidókhöz írt levelet is e „hapax legomenon”⁹⁴⁷ (Róm-MiaPR 1,4 ὁρίζω) megjelenése miatt pálinak tartja. Azonban ami „hapax legomenon” Pálnál, az nem az Lukácsnál.⁹⁴⁸

E megközelítésből néhány dolgot láthatunk: 1) A hapax legomenon megnevezés pontatlan, helyette a mia-gráfé legomenon elnevezés helytállóbb az eddigiek fényében. 2) Egy ilyen szó *indikátor* lehet, akár a szerzőség kérdésében is, ha a vizsgált levélen kívüli *referenciát* (pl. Római és Zsidókhöz írt levél kapcsolata), mint paratextuális allúziót figyelembe vesszük. 3) Ebből következik, hogy a Róm 1,4-ben pontosan olyan sajátságokat mutat a szó, mint a teljes Újszövetség vonatkozásában a hapax legomenonok. 4) Ez megerősíti, hogy a Shannon-Weaver szabály és a Zipf törvények indikátoraiként az ὁρίζω esetében paratextuális mia-gráfé legomenonról beszéljünk a Római és a Zsidókhöz írt levél vonatkozásaiban, mert mindkét levélben csak egyszer-egyszer fordul elő a szó, ezt pedig kölcsönös referenciának nevezhetjük.

Az epitextus mindkét esetben az *a szerzői korpusz, ahol egyszer-egyszer fordul elő a szó*, a peritextus pedig az ApCsel és a Zsid levél azon részei, ahol a szót megtalálhatjuk még.

21.2. Példák jellegzetességei a paratextuális paradigma alkalmazására a Galata-levél szövegéből

A Gal-MiaPR 2,5 διαμένω,⁹⁴⁹ összehasonlíthatósága az Újszövetségen valamint a Septuagintán belül is lehetséges. A Galata-levélben azonban paratextuális mia-gráfé legomenonnak is lehet nevezni, *mert a páli korpuszon belül nem fordul elő többször*.

Ugyanígy a Gal-MiaPR 2,11 καταγινώσκω: az Újszövetségen belül csak a páli korpuszon kívül van összehasonlítási lehetőség⁹⁵⁰ és érvényesíthető rá a Septuagintával korábban elmondott kapcsolati referencia is.⁹⁵¹

Harmadik példaként megemlíthetjük a Gal-MiaPR 2,9 συσταυρώω-t; összehasonlíthatóság szintén a páli korpuszon kívül lehetséges, nem fordul elő a Septuagintában,⁹⁵² de az

⁹⁴⁶ Paul Beasle – Murray: Romans 1,3 f: An Early Confession of Faith in the Lordship of Jesus. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1980. (Vol. 31). No. 6. 147-154.

⁹⁴⁷ A „hapax legomenon” a Beasle-Murray kiadvány szóhasználat, amely egy okkal több, hogy különbséget tegyünk a tényleges hapax legomenonok és az egyéb súlyponti elemek között.

⁹⁴⁸ Lásd az előfordulások számát: Lk 22,22; ApCsel 2,23; 10,42; 11,29; 17,26; 17,31.

⁹⁴⁹ Előfordulására vonatkozóan lásd a V.3. táblázat paratextuális mia-gráfé legomenon kategóriájánál az 1. szót, valamint a későbbiekhez a 2-3. szavakat is.

⁹⁵⁰ Lásd: 1Jn 3,20; 3,2.

⁹⁵¹ Lásd: Deut 25,1; Példa 28,11; Sir14,2; 19,5.

⁹⁵² Lásd: Mt 27,44; Mk 15,32; Jn 19,32.

Újszövetségben igen.⁹⁵³ Az előfordulás ilyen irányú jellemzői miatt a paratextuális referencia az *egyedüli egzakt lehetőség*, ami a pragmalingvisztika módszerei alapján adódik. E szempont határozta meg az elnevezést, amely így a szavak vizsgálatát megkülönbözteti a szinkronikus és a diakronikus módszerektől.

Fontos felsorolni az okokat, hogy miért nevezhetjük e szavakat paratextuális mia-gráféknak:

Először: Minden korábban bemutatott nyelvészeti törvényt lehet érvényesíteni abban a közegben, ahol azok előfordulnak: a *καταγινώσκω* és a *συσταυρώω* szavak esetében, így érvényes Zipf 2. törvénye alapján a szóösszetételekre vonatkozó megfigyelés is.

Másodszor: Mindhárom szóra igaz, hogy súlyponti szerepük van az interpretációban, ha a Shannon – Weaver szabályt vesszük alapul.

Harmadszor: E tulajdonságok azonban kizárólagosan a *Galata-levélen belül* érvényesíthetők, amely így a *kvantitatív nyelvészeti korpuszal* egyenlő.

Negyedszer: E mia-gráfék esetében hasonlóan lehet alkalmazni a *levélen kívüli referenciákat*, vagyis intergézist és hipergézist is, azonban különbséget kell, hogy tegyünk e paradigmák között. Ez úgy lehetséges, ha a paratextuális mia-gráfékat, mint *utaló szavakat*⁹⁵⁴ tekintjük a levélen belül, ahol a levél az epitextus, az utalással kapcsolatos külső referenciákat pedig a korpuszon kívül hasonlóan kezeljük, mint az inter- és hipertextuális referenciákat, *peritextus* gyanánt.

Végül pedig: Mindezek mellett a levél belső kontextusa ugyanúgy alapvetően szerepet játszik az exegézisben, mint a Zsidókhöz írt levél 11,1 kk esetében a korábban bemutatott példákban.

E jelenségnek széleskörű bizonyítása hosszadalmas, ezért azt a disszertáció *negyedik* fejezetében, a Galata-levél részletes elemzésénél fogom bemutatni mind a 22 példát alkalmazva a gyakorlatban.

⁹⁵³ E szavak (mind a 22 szó) szövegbéli viszonyát a következő főrészben és fejezetben vizsgálom, itt csak a közlés okára kívántam rámutatni.

⁹⁵⁴ Az eredeti angol szöveg szerint: catchword. Lásd William L. Lane: *The Gospel of Mark. The International Commentary on The New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1974. 410-411.

21.3. Mia-gráfé legomenonok paratextuális interpretációjának jelentősége

Itt szeretnék hangot adni Frank Thielman egyik állításának. Művében⁹⁵⁵ logikusan kapcsolja össze a jeruzsálemi hagyományanyaghoz tartozó leveleket a páli irodalommal, valamint az egész Újszövetséggel. Van azonban olyan eset, amire kutatásaim során, indirekt módon lettem figyelmes: a Júdás levele teológiai feldolgozásában Thielman említi az ἀσέλγεια-t, nem ír viszont arról, hogy ez hapax legomenon lenne, nem is az, ha a teljes Újszövetség szövegét nézzük.⁹⁵⁶

Júdás levele szerint a tévtanítók Isten kegyelmét erkölcstelenségre használják fel,⁹⁵⁷ az ἀσέλγεια pedig ennek kifejezésére használt terminus technicus: a görög világban e szó kimondottan az érzékiségre, illetve a szexuális visszaélések leírására szolgált.⁹⁵⁸ Más szöveg-összefüggésben: nem szabad a keresztyén szabadságot úgy értelmezni, hogy abból erkölcstelenség legyen.⁹⁵⁹ E speciális kifejezés használata a korabeli zsidóság egyes csoportjainak magatartására vezethető vissza: a szexuális *szabadosság megélésére*, vagy az ezzel szembeni elnézőképességre. Ugyanakkor a pogány világban teljesen elfogadott magatartásformának számított, hogy a vágyaknak engedelmeskedni kell, az azok felett való önuralom pedig természetellenes: „megtehetem, nem korlátoznak a társadalmi konvenciók”. Az ἀσέλγεια így a kezdeti gnoszticizmus egyik jellegzetes terminus technicusa lett.⁹⁶⁰

A paratextusban értelmezett mia-gráfé legomenonok paradigmáját igazolja Thielman teóriája:⁹⁶¹ egy kifejezéssel összekapcsolja a páli korpuszt (peritextus) és Júdás levelét (epitextus). Az alábbi logika alapján érvel: Júdás ellenfelei a „korinthoziánusok” voltak a κόρινθιακός⁹⁶² vagy κορίνθιος⁹⁶³ igék alapján. E szó speciálisan a görög drámairodalomból kölcsönvett kifejezés, a korinthusi erkölcsökre mutató, szövegen kívüli *allúzió*.

⁹⁵⁵ Frank Thielman: *Theology of the New Testament. A canonical and synthetic approach*. Zondervan Publ. USA, Michigan, 2005.

⁹⁵⁶ Ef 4,19; 1Pt 4,3; Jud 4; etc. Valamint, lásd Varga Zsigmond felsorolását: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 113.

⁹⁵⁷ Richard J. Bauckham: *Jude, 2Peter. Word Biblical Commentary*. Thomas Nelson Publishers, Nashville, 1983. (Vol. 50). 38-39.

⁹⁵⁸ Hasonló kifejezések 1Pt 4,3; Róm 13,13; 2Kor 12,21-ben találhatók

⁹⁵⁹ Ennek a primitív viselkedési formának nyomait az őskeresztyénségben megtaláljuk: Róm 3,8; 6,1; 6,15; Gal 5,13.

⁹⁶⁰ Ezt a meghatározást lásd Richard J. Bauckham: *i.m.* 38-39.

⁹⁶¹ Frank Thielman: *i.m.* 512-513.

⁹⁶² Ezt a szót általában főnévi formában szokták megadni. Ez esetben „korinthusi lakost” jelent. Thielman ennek átvitt értelmére utal. Lásd Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegyei Imre: *Ógörög-magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1993. 599. Ez az átvitt értelmű jelentés a mai görögben már nem található meg. A szóra egy közlést találhatunk; Κόρινθος, a város neve. in Mohay András: *Újgörög-magyar kézi szótár*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 343.

⁹⁶³ Ezt a változatot Walter Bauer közli: kimondottan azokat a korinthusiakat jelenti, akik a város keresztyén gyülekezetének voltak tagjai. Valószínűleg Thielman ebből a jelentésből következtet a görög drámákban előforduló változattal való kapcsolatra; ez ugyanis a páli szóhasználat szerint megfelel a pejoratív tartalomnak.

Thielman ebben az összefüggésben tárja fel a levél teológiai üzenetét, amelynek véleménye szerint két pillére van; első az ἀσέλγεια jelensége.⁹⁶⁴ Mivel Pál leveleiben⁹⁶⁵ és a jeruzsálemi korpuszban⁹⁶⁶ a kifejezés előfordul, a szót *szintetikus* és *kanonikus* kapocsnak lehet tekinteni⁹⁶⁷ a többi irattal való összehasonlításban.⁹⁶⁸ Említésre méltó ugyanakkor, hogy Júdás levelében az ἀσέλγεια *paratextuális mia-gráfé legomenon*, Júd-MiaPR 4 ἀσέλγεια, a saját besorolásom alapján. Ennek az egyszeri előfordulásnak tehát a Júdás levelében is, és a Galata-levélben is, mindenképpen precedens értéke van, ezért vezethető le belőle a kánoni szintézis: *ilyen módon nyelvi kapcsolódási pontokat teremt a már említett iratok között, az alábbiak szerint:*

- 1) A két szerző *egy* speciális problémát jelöl *egy* szóval, ami terminus technicus. Bármely szakkifejezés lehet a hapax legomenonokkal egyenértékű, ha az fejezi ki leginkább azt a jellemzőt, amit nem lehet körülírással megfelelően megfogalmazni.
- 2) Ismert volt a jeruzsálemi szociolingvisztikai közegben is a szó, ezt Péter leveleiből is világosan látjuk.
- 3) Speciális kifejezés volt, amelyet Pál is ismerhetett pl. a zsidó apokrif iratokból.⁹⁶⁹ E jellemzőt Thielman ki is emeli, mint a vitatézis egyik alapját: „*Bölcsesség forrása isteni eredet, nem emberi okosság.*”⁹⁷⁰
- 4) A nevezett szó mia-gráfé legomenonként való értelmezése arra mutat, hogy nem csak tartalmi összefüggés lehet korpuszok, vagy iratok között, hanem nyelvi kapocs is.
- 5) Kizárt, hogy speciális szakkifejezéseket Pál, Péter és Júdás apostolok egyidőben ne ismertek volna, ha az egyébként része volt a beszélt nyelvnek.

Lásd William F. Arndt – F. Wilbur Gingrich (A translation and adaptation of Walter Bauer's Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur): *A Greek - English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*. The University of Chicago Press Ltd, London, 1957. 445. Vagy az eredetit Lásd D. Walter Bauer: *i.m.* Verlag Alfred Töpelmann, Berlin W 35, 1937. 738. Ez az eredeti kiadvány szűkszavúbb közlésbe bocsátkozik: „d. Korinther”.

⁹⁶⁴ A szó fordítása szinkronikusan és diakronikusan pontosan olyan problémákba ütközik, mint a hapax legomenonoké. A jelentésmező leginkább a pszichológiai kategóriába sorolható, de jelképesen, átvitt, képi értelemben, inkább a lélekre vonatkozó jelentése van. Az Újszövetségben leginkább a régies (angol) „voluptuousness” (érzékiség, kéjvágy, erotikum) vagy esetleg a „debauchery” (züllés, dözszölés, kicsapongás, bujaság, érzékiség, kicsapongó nemi élet, erkölcstelenség) szavak valamelyikével (magyarban valamely szinonimájával) adható vissza. A szóhoz legközelebb álló kifejezés a κολακεία. Az itt közöl régies angol kifejezést mindenképp helyén való a Mk 7,22-ben. De ez Sodoma és Gomora lakóinak is jellemzője a 2Pt 2,7-ben, illetve a pogány világot jellemző kifejezés az Efézus 4,19-ben. Kimondottan a szexuális magatartásra vonatkoztatható a Galata 5,19-ben, valamint ezen kívül Róm 13,13; 2Kor 12,21; 2Pt 2,2; 2,18. Lásd Bauernfeind, in Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of The New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1964. 490.

⁹⁶⁵ Róm 13,13; 2Kor 12,21; Gal 5,19; Ef 4,19.

⁹⁶⁶ 1Pt 4,3; 2Pt 2,2; 2,7; 2,18.

⁹⁶⁷ Erre utal a mű alcíme is: *A canonical and synthetic approach*.

⁹⁶⁸ Thielman: *i.m.* 512-513.

⁹⁶⁹ Lásd: 3Makk 2,26; Bölcs 14,26.

⁹⁷⁰ Lásd: *i.m.* u.o.

A fentiekből következik, hogy a Shannon-Weaver szabály alkalmazását kiterjeszthetjük a *mia-gráfé legomenonok* paratextuális analízisére is, amelynek alapot ad e törvény korpusz alapú alkalmazása, csakúgy, mint Zipf első törvénye, amely az egy korpuszban előforduló hapax legomenonok számarányának meghatározását mondja ki. Ebben az esetben egy-egy szerzői korpusz szókincsén belül is *érvényesíthetjük a ritka előfordulásra vonatkozó nyelvészeti törvényeket*.

5. PARADIGMA:

A KÖLCSÖNÖS REFERENCIA MÁSIK LEHETŐSÉGE – KONTEXTUÁLIS PARADIGMA A MIA-GRÁFÉ LEGOMENONOKHOZ (-MIACN)

A nyelvészetben eredeti jelentése szerint a kontextualitás nem szöveggörnyezetet, hanem nyelvi közegbe ágyazottságot jelent. Jelenti az adott szöveg szegmentum nyelvi környezetét is, de ez csak a másodlagos meghatározásból ered. Vizsgálatom szempontjából tehát fontos: a kontextusban alkalmazott szövegvizsgálat, az adott szövegegység autonómiáján nem mutathat túl.⁹⁷¹ Ezt az egységet azonban a szöveg szegmentum kritériuma miatt meg kell határozni, amely alatt ez esetben, a teológiai hagyományoknak megfelelően, az adott újszövetségi iratot, vagyis, disszertációm tartalmára való tekintettel, a Galata-levelet értem.⁹⁷²

A kontextuális mia-gráfék tehát olyan *levélben egyszer előforduló lexikalizált morfémák*, amelyek más iratokban is előfordulnak, amelyeket a szerző írt, de a vizsgált iratban csak egyszer, így a nyelvi közegbe ágyazottság feltétele is teljesül:

Egy irat, egy bizonyos célcsoportnak íródott,⁹⁷³ ami szociolingvisztikai szempont. Ilyen vonatkozásban tehát, ha a célcsoport egyszer találkozott egy szóval, az számára hapax legomenon volt, de nekünk már van lehetőségünk a kölcsönös referenciára, vagyis a szerző és akár az egész Újszövetség szövegében található egyéb előfordulásokkal való összehasonlításra is.

⁹⁷¹ Autonómnak akkor nevezhető a szöveg, vagy annak egy bizonyos része, ha az nem idézet, nem allúzió, nem tipológia és egyéb módon sem hozható összefüggésbe más szöveggel. Hogy a szöveg autonómitását miben határozzuk meg pontosan, azt az adott esetben pontosan definiálni kell. Lásd Walter J. Ong: *Szóbeliség és írásbeliség*. AKTI – Gondolat, Bp. 2010. 73-91.

⁹⁷² Az egész paradigma bevezetésére első sorban a Zipf első törvényében és a Shannon-Weaver szabályban kimondottak miatt van szükség. Ha csak a Zipf szabályt alkalmazzuk, hiába számolunk 30-35% hapax legomenont egy-egy iraton, vagy korpuszon belül, exegetikai jelentőségük elhalványul. Ha azonban Shannon-Weaver szabály kommunikációs súlyponti megállapítását is figyelembe vesszük, egy levélen belül e szavaknak ugyanolyan magyarázati jelentősége lehet, mint a hapax legomenonoknak. Ezért használtam korábban a kvázi hapax legomenon megnevezést is.

⁹⁷³ E kérdésben irányadóan tartom Moule idioma-szinkretizmusát. Könyvének és az abban szereplő állításainak alapja az a szinkretizmus, amely egy-egy irat esetében az adott népcsoport nyelve miatt behatárolt. Lásd C. F. D. Moule: *An Idiom-Book of New Testament Greek*. Cambridge University Press, Cambridge, 1971. Bevezetés.

Ezért a kontextuális mia-gráfé legomenon elnevezést indokoltnak találtam bevezetni és jelölésére a „-MiaCN” kódot használni, illetve indexelve a korábbiak értelmében pl.: Gal-MiaCN 1,10 ἀρέσκω

22. A MIA-GRÁFÉ LEGOMENONOK KONTEXTUÁLIS EXEGÉZISÉNEK LEHETŐSÉGE

A kontextuális paradigmán belüli mia-gráfékból találhatunk egy-egy iraton belül a legtöbbet. A Galata-levél esetében ez pl. 89 szót jelent.⁹⁷⁴ A Shannon-Weaver szabályt azonban csak akkor tudjuk hathatósan alkalmazni e szavak vonatkozásában, ha a mia-gráféknak 1) *külső* referenciájuk lehetőleg minél *erősebb*, éppen úgy, mint a hapax legomenonok esetében, 2) tipikus szófordulatnak mondhatók az adott iratban. 3) Mindezt pedig függetlenítjük attól, hogy szinkronikusan és diakronikusan hogyan jutunk el egyes szókapcsolatokhoz.

A Galata-levél vizsgálatában ez azt jelenti, hogy a 89 szóból mindössze 29-et vettem számításba, a többinél túl sok egyéb előfordulás is jellemző, így azok szinkronikus vizsgálata jellemzőbb eredményre vezet.⁹⁷⁵ E 29 szót azonban a pragmalinguvisztikai megközelítés szerint mia-gráféknak lehet tekinteni, a nyelvi közegbe ágyazottság miatt.

22.1. Kontextuális Galata mia-gráfé legomenonok

Ideális példa lehet a Gal-MiaCN 1,10 ἀρέσκω. Interpretációs szerepe jellegzetes, de a teljes páli korpuszban⁹⁷⁶ nem feltétlenül; az Újszövetségben is találunk előfordulására több példát,⁹⁷⁷ csakúgy, mint a Septuagintában. Ami miatt jellegzetes mia-gráfé legomenonnak lehet tekinteni a következő:

*A szó pontosítja két kifejezés jelentésmezője közötti kapcsolatot: békét teremteni és helyre állítani.*⁹⁷⁸ A kifejezés alapjelentése kimondottan arra a folyamatra vonatkozik, amikor valaki próbál örömet szerezni,⁹⁷⁹ vagy valakinek a kedvében járni, habár nem kizárólagosan

⁹⁷⁴ Lásd az V. táblázat felsorolását a függelékben.

⁹⁷⁵ Ennek indoklását az 5. fejezetben részletesen megfigyelhetjük. Ott a Galata-levelet 12 nagyobb egységre osztottam, az egy-egy egységen belüli súlyponti elemeket rövid táblázatban külön-külön kiemeltem. Ezekben belül az alábbi eloszlást figyelhetjük meg: 1. részben (0); 2.-ban (3); 3.-ban (2); 4 (5); 5 (2); 6 (1); 7 (2); 8 (1); 9 (2); 10 (10); 11 (0); 12 (1) kontextuális mia-gráfé található, amelyek szerepet játszanak az általam alkalmazott exegetikai eljárásban. Ennek definícióját a későbbiekben lásd az ötödik tézisben.

⁹⁷⁶ Egyéb előfordulásai: Róm 8,8; 15,1; 15,2; 15,3; 1Kor 7,32; 7,33; 7,34; 10,33; 1Thessz 2,4; 2,15; 4,1; 2Tim 2,4

⁹⁷⁷ Mt 14,6; Mk 6,22; ApCsel 6,5.

⁹⁷⁸ Angolban a kiadvány ezt közli: to make pace and reconciliation. Lásd egy hivatkozással alább.

⁹⁷⁹ A jelentésére vonatkozó teljes anyagot lásd Foerster, in Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of The New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1964. 455-457.

csak erre vonatkoztható a szó. Eredeti formájában és abban a jelentésében, amely egy személyre vonatkozik; *békét kötni valakivel, vagy kiengesztelni valakit*. Mediális alakban is ismert, mint *jó benyomást keltő, impozáns személy*, így előfordul pl. Xenophónnál.⁹⁸⁰ Nagyon hasonló kifejezés volt a görög világban ismert ἱεροῖς ωεοὺς ἀρέσκεσθαι frázis, amelyre vissza lehet vezetni a bibliai használat egyes eseteit is, diakronikusan.

A Septuagintában is sajtóságos jelentése van: *kedvesnek lenni*. Összetettebb formájában (εὐαρεστέω) használatos a héber חִטְּפָאֵל (חִטְּפָאֵל) fordítására. Ez ismeretes úgy, mint „Isten előtt járni”.⁹⁸¹ A Gen 39,4-ben pedig a חָרַשׁ gyök fordításaként ismert. E helyek arra mutatnak, hogy a Septuagintában egy *sajtóságos attitűdje*⁹⁸² ismeretes e szónak.

Wallace⁹⁸³ közlése az 1Kor 10,33-ra vonatkozik, amikor a *pozitív melléknévi szerkezetet komparatív céllal alkalmazzuk*. A jelenség bemutatására hozott példát figyelhetjük meg a μὴ ζητῶν τὸ ἑαυτοῦ σύμφορον ἀλλὰ τὸ τῶν πολλῶν frázisban.⁹⁸⁴ Bizonyos főnévi melléknéveknél meg kell említeni az összehasonlítás lehetőségét egy másikkal (pl. πολὺς), ilyenkor minden további nélkül lehet alkalmazni e módszert. Más esetekben a melléknevet komparatív céllal *nem jellezően* használjuk olyankor, ha pl. nem követi 1) genitívus és a 2) „vagy” (ἢ) formula.⁹⁸⁵ Ez az a bizonyos *attitűd*, amely rámutat, hogy nem csak a Galatalevél viszonylatában emelhetünk ki olyan mondatot, ahol hangsúly gyanánt szerepel a szó, hanem ez az 1Kor 10,33-ra is igaz, az eddigiek értelmében.⁹⁸⁶ Ez az attitűd a Galatalevél viszonylatában azt eredményezi, hogy az ἀρέσκω *nyelvi hangsúlya miatt, a Shannon-Weaver szabály szerint*, tipikus kontextuális mia-gráfé legomenon.

Hasonlóképpen értelmezhető a Gal-MiaCN 1,13 ὑπερβολή is.⁹⁸⁷ Delling a jelentésmezőt hat kategóriára bontja, amelyből különösen is a *hatodik* a fontos:⁹⁸⁸ Újszövetségi használatban

⁹⁸⁰ M. Ant. III, 4,9 etc. Xenophón ezt írja (Mem. II. 2, 12): οὐκοῦν... καὶ τῷ γείτονι βούλει σύ ἀρέσκειν, ἵνα σοι καὶ πῦρ ἐαύη, ὅταν τουτου δέη. Lásd: *i.m.* u.o.

⁹⁸¹ Egyéb helyeken még: Gen 5,22; 5,24; 6,9; 17,1, etc.

⁹⁸² E kifejezést a sajtóság jelölésére Foerster alkalmazza a nevezett kiadványban. Itt a kiadvány ezt a „sajtós attitűdöt” a lábjegyzetben folytatja, ahol semmi más egyebet nem közöl, csak a Zsid 11,5-öt. Ezzel utal arra, hogy e szó lefordításában a LXX hatását kell érvényesíteni ez esetben. Ez pedig a Zsid levél és a Septuaginta intertextuális kapcsolata felé mutat.

⁹⁸³ Daniel B. Wallace: *Greek Grammar Beyond The Basics. An Exegetical Syntax of the New Testament*. Zondervan Publ. USA, Michigan, 1996. 297.

⁹⁸⁴ Fordításban Pl. Károli: „...mint ahogy én is mindenkinek kedvében járok. Nem azt keresem, ami nekem hasznos, hanem ami másoknak van javára, hogy üdvözüljenek.”

⁹⁸⁵ Hasonló esetek a következők a szerző felsorolása szerint: Mt 18,8; Lk 18,14.

⁹⁸⁶ Ennek bizonyításával és tárgyalásával itt nem foglalkozom, a Galatalevél adott vonatkozásában kívánok visszatérni a jelenségre.

⁹⁸⁷ Pál használja a szót még a Róm 7,13; 1Kor 12,31; 2Kor 1,8; 4,7; 4,17; 12,7 helyeken, valamint a Septuaginta 4Makk 3,18 helyen.

⁹⁸⁸ Az előző öt kategória: 1) A ὑπερβάλλω eredeti görög jelentése: *tovább, vagy túldobni valamit, valamin, esetleg; tovább menni a célnál*. 2) Átvitt értelemben ὑπερβάλουσα εὐδαιμοῖνα: *a legfőbb, vagy létező legnagyobb, túláradó öröm*. 3) A ὑπερβολή kritikusan bíráló megjegyzéssel mondva, *túl sok, mértéktelenül nagy mennyiségű*. 4) Arisztotelésznel a οὐδεμίαν ὑπερβολήν καταλείπων φιλιότημίας kifejezés; *a barátság legcsodálatosabb állapotára, vagy a barátság legtökéletesebb megvalósulására* vonatkoznak. 5) A

a szó *csak a páli korpuszban jelenik meg*,⁹⁸⁹ főként a krisztológiával kapcsolatos *terminus technicus*ként,⁹⁹⁰ de mindegyik alkalmazástól függetlenül a Gal 1,13-ban *ettől eltérő jelentéssel* használja Pál, annak *nyomatékosítására*, hogy kifejezze; a keresztyén-üldözésekben ő messzemenően túllőtt a célon.⁹⁹¹

Az itt bemutatott *sajátságos egyeszeri használat* kiemeli a ὑπερβολη referenciális értelmezésének lehetőségét, amely a Galata-levélben *sajátságos kifejezéssé* teszi azt. A „tipikus páli használat”⁹⁹² miatt, amelyről Delling is említést tesz, a szó a Galata-levélben *másra* vonatkozik, mint a többi előfordulási helyen.⁹⁹³

22.2. Kivételek a kontextuális mia-gráfé paradigma ellenében

Az alapvető kifogás, amelyet e paradigma ellenében felhozhatunk, *az interpretációs súlypont elhomályosodása*, amely a Shannon-Weaver szabály alkalmazásának a fordítottja: ha nagyon sűrűn fordul elő egy szó egyéb helyeken, az interpretációs súlypont *elhomályosodik*, amely éppen abból adódna, hogy nem lehet azt mással összehasonlítani. Továbbá: a nagyon gyakori előfordulás általánossá teheti a szó használatát úgy, hogy annak már nem lenne jelentősége az adott irat esetében. Ez a súlyponteltolódás tipikus esete a *referenciális jelentés felől a funkcionális jelentés irányába*.⁹⁹⁴

Nyilvánvaló, hogy e szempontból különbség van pl. a Gal-MiaCN 2,7 τοῦναντίον és a Gal-MiaCN 1,24 δοξάζω között. A teljesség kedvéért legyen itt az előfordulások táblázata.

τοῦναντίον (ἐναντίος-ból)	δοξάζω
Gal 2,7 Újszövetség: 2Kor 2,7; 1Pt 3,9. LXX: 3Makk 3,22.	Gal 1,24 Pálnál: Róm 1,21; 8,30; 11,13; 15,6; 15,9; 1Kor 6,20; 12,26; 2Kor 3,10; 9,13; 2Thessz 3,1 Újszövetség: Mt 5,16; 6,2; 9,8; 15,31; Mk 2,12; Lk 2,20; 4,15; 5,25; 5,26; 7,16; 13,13; 17,15; 18,43;

Septuagintában pedig a ὑπερβάλλω előfordul számos helyen, ahol azt fejezi ki, ha valaki *túlmege*, vagy *túljut egy állapoton*, pl. a félelem állapotán. Lásd Delling in Gerhard Friedrich: *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Erdmans Publ. Co. Grand Rapids, Michigan, 1972. (Vol. 8). 520-523.

⁹⁸⁹ E megállapítás is a szerző közlése, amely fontos szempont!

⁹⁹⁰ Pl. az Ef 3,19-ben, vagy a 2,7-ben a szerző véleménye szerint. Egyéb nyelvtani alakokkal együtt jelenik meg a felsorolásban; 1Tim 1,14; Kor 4,7; Róm 9,23; 2Kor 3,10.

⁹⁹¹ A jelentsztruktúra negyedik része nem érinti a Galata-levelet: Az apostoli kor utáni atyák írásaiban csak igei formában jelenik meg a használata, Isten ajándékainak a leírására, annak mértékének a kifejezésére szolgál.

⁹⁹² Lásd Delling: *i.m.* uo.

⁹⁹³ Ez ehhez hasonló alkalmazásokat a Galata-evél elemzésénél vesszük részletesebben. A legtipikusabb példák mellett mindenképp idetartozik a Gal-MiaCN 1,15 κοιλία (frázisban).

⁹⁹⁴ Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a szótári jelentésen túl, amely *funkcionális*, már nem lesz értelme az asszociatív jelentésmező kutatásának.

	23,47; Jn 7,39; 8,54;11,4; 12,16; 12,23; 12,28; 13,31; 13,32; 14,13; 15,8; 16,14; 17,1; 17,4; 17,5; 17,10; 21,19; ApCsel 3,13; 4,21; 11,18; 13,48; 21,20; Zsid 5,5; 1Pt 1,8; 2,12; 4,11; 4,16; Jel 15,4 18,7 LXX: Ex 15,1; 15,2; 15,6; 05,11; 15,21; 34,29; 34,30; 34,35; Lev 10,3; Deut 33,16; Bír 9,9; 13,17; 1Sám 2,29; 2,30; 15,30; 2Sám 6,20; 6,22; 10,3; 1Krón 17,18; 19,3; 1Ezsd 8,25; 8,64; 8,78; 9,52; Ezsd 7,27; 8,36; Eszt 3,1; 4,17; 6,6; 6,7; 6,9; 6,11; 10,3; etc.
--	--

E két példát két véglet közül választottam: a τούναντιον esetében érvényesíthetjük Shannon-Weaver szabályt, a δοξάζω-nál ez már nem lehetséges; annak jelentése túlzottan is általános ahhoz, hogy tipikus legyen.

A τούναντιον esetében⁹⁹⁵ érvényes az a sajtáság a Galata-levélen belül, amit a nyelvtani szerkezetből vezethetünk le, és amelyre igyekeztem rámutatni az előzőekben a Gal 1,15-ben szereplő κοιλία által. Itt a τούναντιον célhatározói melléknév egyik esetét figyelhetjük meg, amely nem csak az önálló és ritka nyelvtani alakban rejlik,⁹⁹⁶ hanem a szó után következő frázisban is:⁹⁹⁷ πεπίστευμαι τὸ εὐαγγέλιον τῆς ἀκροβυστίας καθὼς Πέτρος τῆς περιτομῆς. Így a szó jelentésének hangsúlyt kell adni, amelyre több módon is lehetőségünk adódik. A saját fordításomban ez:

Gal 2,7

Sőt ellenkezőleg! Inkább elismerték, hogy Isten engem bízott meg a pogányok evangéliumával, amikor is végre belátták, hogy rám van bízva a körülméletlenség evangéliuma csakúgy, mint Péterre a körülméletlenségé.⁹⁹⁸

Egyéb minta gyanánt érdemes áttekinteni Budai Gergely fordítását is, aki vesszőt használ nem felkiáltójelet a részmondat elválasztására, de nagyon hasonlóan oldja meg a hangsúlyt, mint ahogyan én is tettem:

Budai G Gal 2,7a

Sőt inkább, mivel meggyőződtek arról, hogy az evangéliomnak a körülméletlenség közt való hirdetése énreám bízott, éppenugy mint Péterre a körülméletlenség közt való hirdetése...⁹⁹⁹

E példák alapján figyelhetjük meg, hogy az alkalmazhatóságnak e szabálya csak akkor érvényesíthető, ha *valamilyen ritkaságra, vagy a többi esettől való különbözősége* lehet vele

⁹⁹⁵ A szó ilyen nyelvtani alakban való használatát részletesen az adott fejezetben tárgyalom tekintettel arra, hogy ugyanazokat az intergrammatikus jellemzőket hordozza, mint egyes hapax legomenonok, de ez most itt egyelőre nem tárgya vizsgálódásaimnak.

⁹⁹⁶ Ebben a formában csak: 3Makk 3,22; 2Kor 2,7; Gal 2,7 és 1Pt 3,9.

⁹⁹⁷ Daniel B. Wallace: *i.m.* 101.

⁹⁹⁸ Mindkét célhatározói melléknévből az következik, hogy *egy* tulajdonsághoz rendel hozzá *egy* személyt. Ennek kihangsúlyozását pedig bővítménnyel is nyomatékosíthatjuk. Lásd Daniel B. Wallace: *i.m.* 101.

⁹⁹⁹ Budai Gergely: *Az Új Testámentom*. Magyarországi Református Egyház Zsinatának Irodája, Bp. 1967. 437.

rámutatni.¹⁰⁰⁰ Annak érdekében, hogy a hangsúly eltolódás és a súlypont elhomályosodásának esetét elkerüljük, egy egyszerű szabályt kell követnünk: egy-egy mia-gráfé csak akkor rendelkezik jellemzően interpretációs súlyponti szereppel, *ha lehetőleg minél ritkábban fordul elő más szövegforrásokban is*, amelyekkel egyébként referenciális kapcsolatban lehet.

6. PARADIGMA:

DISZ LEGOMENONOK – SZAVAK KÖLCSÖNÖS REFERENCIÁJA SZÖVEGEN KÍVÜL ÉS AZON BELÜL (DIS)

Az e paradigmába tartozó szavak kétszer fordulnak elő egy bizonyos szövegben, de a hapax legomenonok sajátosságait hordozzák magukban.

Mindezek mellett a disz legomenon elnevezést nem én vezettem be,¹⁰⁰¹ a Zipf első törvényének alkalmazásából következik, ahol egy korpusz teljes szókincsét hapax legomenonokkal zárva a leggyakrabban előforduló szavakkal kezdve egy listán sorszámokkal látjuk el.¹⁰⁰² Ilyen módon, még trisz legomenonokról is lehetséges beszélni, ha három előfordulás ismert.¹⁰⁰³

Mivel e szavaknak, az eddigiek alapján több kategóriája is ismert, azok jellemzőit az alcsoportokon belül tisztázom. Az egyszerűség érdekében külön jelölést nem vezetek be az egyes szócsoporthoz, egységesen a „–DIS” indexet használhatjuk, illetve, mivel két előfordulásról van szó, a második előfordulást is meg kell adni: abból kiderül, hogy mely szócsoporthoz tartozik.

¹⁰⁰⁰ E kategóriában „egyértelmű példának” közli még a szerző: Róm 8,36-ot, a többi „vitatható” példa (Jn 5,29; ApCsel 16,17; Róm 9,22; Ef 2,3). Mint egyértelmű példa, nem hordoz sajátosságot. Lásd Daniel B. Wallace: *i.m.* 101.

¹⁰⁰¹ A disz legomenon elnevezést a teológiában elvéve bár, de alkalmazzák. Lásd a Zakariás 9,6-ban található בְּיָמָיו szóról írottakat, in Isaac S. D. Sassoon: *Destination Torah. Reflection on the Weekly Torah Readings*. Katav Publishing House, USA, Hoboken, 2001. 312.

¹⁰⁰² A meghatározást lásd Mario Cortina - Borja & Constantinos Chappas: A Stylometric Analysis of Newspapers, Periodicals and News Scripts. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2011. (Vol. 12). 289, 2. bek. Ugyanígy lásd még: R. Harald Baayen - Fiona J. Tweedie: Sample-Size Invariance of LNRE Model Parameters: Problems and Opportunities. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 1998. (Vol. 5). No. 3. 145-154.

¹⁰⁰³ A trisz legomenon kifejezést használja pl. Michael L. Barré: The Crux of Psalm 22:17c: *Solved at Long Last?* című írásában a כָּרַר gyökre, amely ebben a formában a MS Zsoltárok 22,17-ben található כָּרַרְתִּי szó gyöke. In Bernard F. Batto – Kathryn L. Roberts (edit.): *Biblical Studies in honor of J. J. M. Roberts*. American National Standard for Information Sciences, ANSI Z39.48.1984, USA, 2004. 287, 2. lábjegyzetében.

23. A DISZ LEGOMENONOK LEHETSÉGES TÍPUSAI

Külön számításokat itt nem végeztem az *egész* Újszövetségre vonatkozóan, az alábbiakban inkább a jelenség okára, illetve a korábbi paradigmák alkalmazhatóságára kívánok rámutatni az itt bemutatott példákon keresztül is.

A Galata-levél szókincsében¹⁰⁰⁴ „abszolút disz legomenont” 2-t találunk, újszövetségi disz legomenont 11-et, páli disz legomenont 9-et és a Galata-levélen belüli disz legomenont 26-ot, vagyis a levél teljes szókészletében összesen 48 ilyen szóval, vagy kifejezéssel találkozhatunk. E felsorolásból pedig azonnal kitűnik, hogy legalább *négyféle* definíció alapján lehet beszélnünk a disz legomenonokról, de az egyes transztextuális jellemzők alapján azokat *további kategóriákra* is lehet beontani, illetve a szövegkritikai tulajdonságokat figyelembe véve a Res Lákis módszer is szerepet játszhat az interpretációban.

23.1. Hapaxként értelmezhető disz legomenonok az Újszövetségben

A fentiek alapján, a korpuszok kapcsolatának viszonyait és a transztextuális jellemzőket alkalmazva a következő felosztást javaslom, egy-egy példán keresztül bemutatva az értelmezés lehetőségeit, egyelőre azokra a szavakra vonatkoztatva, amelyek hasonlítanak tulajdonságaikban a hapax legomenonokra.

23.1.1. Az Újszövetségben értelmezhető példák mintája

Példa gyanánt érdemes megvizsgálni a Mt-DIS 6,11 (Lk 11,3) ἐπιούσιος-t az Úr imájából.¹⁰⁰⁵

A szó lefordítását nem könnyíti meg, hogy két előfordulás áll rendelkezésünkre. Ennek oka, hogy a Q szövegforrásban a szót hapax legomenonnak lehet nevezni:¹⁰⁰⁶ ha pedig Máténál nehéz a pontos meghatározás, akkor az Lukácsnál is pontosan olyan nehézségeket jelent.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰⁴ A számítás végeredményét lásd a függelék VI. táblázatának végén, ugyanúgy az egyes kategóriákat is, a disz legomenon paradigmán belül. Az egyes elnevezések indoklása később. Itt jegyzem meg ugyanakkor, hogy mivel az előfordulás száma egy levélhez képest jön szóba (kivétel az egész Újszövetségben kétszer előforduló szavakat) itt a kódokkal való megjelölést még nem alkalmaztam, majd csak a későbbiekben, szükség szerint.

¹⁰⁰⁵ Mt 6,11; Lk 11,3.

¹⁰⁰⁶ A Q forrás része Mt 6,9-13 és azzal párhuzamosan Lk 11,1-4. Lásd Richard A. Edwards: *i.m.* xii.

¹⁰⁰⁷ William Hendriksen által javasolt kifejezés: „Add meg nekünk a kenyérünket (vagy azt a kenyeret, ami nekünk jár) a mai napon (ami éppen most van)”. Két ok miatt mondja ezt: 1) Ebben a fejezetben beszél arról, hogy követői ne aggódjanak a táplálék miatt. Ez esetben az az értelmezés nyer teret, hogy ma gondoskodjon Isten a mindennapiról, de annak csak azt a részét adja meg, ami éppen a mai napra feltétlenül szükséges. 2) A mindennapi kenyeret (vagy szükségletet) adja meg Isten. Ez esetben a tanítás lényege, hogy ne kérjenek Istentől luxust, elégedjenek meg a kenyérral, ami a legegyszerűbb szükséglet szimbóluma. Mindkét esetben látni kell azonban, hogy a lényeg, az Atyába vetett őszinte bizalom. Lásd William Hendriksen: *The Gospel of Mathew. New Testament Commentary*. Baker Book House, Grand Rapids, Michigan, 1973. 332-334.

Az sem kétséges, hogy a korábban elmondottakkal egyetemben a hipertextuális értelmezés lehet a megoldás egyik lehetséges útja: akár a latin *diaria*,¹⁰⁰⁸ akár a héber מְחֵרָה, (holnapi, másnapi) akár a pesitta רְסוּקָנָה¹⁰⁰⁹ (szükségünre való) jelentéseivel hozzuk is kapcsolatba.¹⁰¹⁰ Nem elegendő tehát a görög nyelvi közeg, szükségünk van a külső, hipertextuális, referenciákra is.¹⁰¹¹

Origenésztől tudjuk,¹⁰¹² hogy e szó jelentése *nem volt ismert* sem a nyilvános sem pedig a hétköznapi nyelvben.¹⁰¹³ Eredeti jelentése adott esetben visszavezethető a 2Makk 1,8-ra, így a szó etimológiája az ἐπιλουσι-*ből* eredeztethető: ἐκόντιος, majd: ἐκούσιος stb. Ez a jövőre vonatkozó, reguláris, másodlagos, vagy a mindennapi használatban alkalmas, közönséges, esetleg profán dologra *referál*.

Nyelvészeti szempontból túlzott etimologizálást jelent a ἡ ἐπιουσα-t a ἡ ἡμέρα-val kapcsolatba hozni akkor,¹⁰¹⁴ ha a mondatnak az nem alanya, habár a jelentés azzal áll kapcsolatban, ami a *mindennapokra már el van készítve*. Lukács és Máté használata alapján tehát nem arról van szó, ami fölösleges, hanem, ami egy-egy napra elégséges. Ezt támasztja alá a Héberok evangéliuma is,¹⁰¹⁵ amely a מָחָר-t használja; *mai napra-való* jelentéssel. Ez az Ószövetségben, négy jelentésstruktúrára osztható: 1) A holnapi nap,¹⁰¹⁶ 2) → prepozícióval: holnapi napra, holnapi nap számára,¹⁰¹⁷ 3) esetleg azon a napon, amikor a történést kifejezik,¹⁰¹⁸ valamint általában; 4) azután később, a jövőben majd. A zsidó-keresztény

¹⁰⁰⁸ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 357.

¹⁰⁰⁹ Balázs Károly: *Újszövetségi szótár*. Logosz Kiadó, Bp. 1998. 233.

¹⁰¹⁰ Már a héber szó eredetét illetően sincs egységes álláspont: Az „umi mahari” kifejezés megtalálható az amarnai kőtáblákon is akkád nyelven, „a következő nap” jelentéssel. Ezt ilyen formában a Lakis Ostrakonon is meg lehet találni, itt egyszerűen annyit jelent; „holnap”. Az ószövetségben 52 alkalommal található meg. Az újszövetségi vonatkozásai: 1Kor 15,32-ben egy bölcsességmondást idéz az Ézs 22,13-ból; „... akik csak a máának élnek”. Jak 4,13-17-ben az önbizalom veszélyéről olvasunk; Istenben MA kell a bizalmunkat vetni. Lukács 12,13-21-ben a „gazdag, de bolond” ember példájában mutat rá Jézus, hogy a földön gyűjtögetett kincseknek csak ma van értéke, ez pedig ideiglenes. Lásd Willem A. VanGemeren (edit.): *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis*. Zondervan Publ. USA, Michigan, 1996. (Vol. 2). 922-924.

¹⁰¹¹ Erre mutat rá Colin J Hemer is: Az ἐπιουσιος szót olyan hapax legomenonnak nevezi, amely megnyitja a bibliakritika egyes csatornáit. Összehasonlíthatóságával az alapvető probléma, hogy a biblia irodalomból kilépve olyan görög nyelvű forrásokat tudunk csak mellérendelni, amelyek később keletkeztek. Ezek a források bizonyos értelemben „izolált korpuszok” az Újszövetség anyagához képest. Lásd Colin J Hemer: *Reflections on the Nature of New Testament Vocabulary*. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1987. (Vol. 38). No. 85.

¹⁰¹² Foerster, in Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1974. 590-599.

¹⁰¹³ Lásd: *i.m.* u.o. 5. lábjegyzetben.

¹⁰¹⁴ Ezek mellett széles körben támogatott nézet, hogy a következő napit is magában foglalja, mint egy-egy napra való szükségletet. Néhány kommentátor (Albert Schweizer és J. Jeremias) támogatja azt az elképzelést is, hogy e szó az eljövendő αἰών-ra vonatkozna. Lásd: *i.m.* u.o. A kommentátorok nevét a szerző az 593. oldalon a 17. lábjegyzetben közli.

¹⁰¹⁵ Friedrich Wilhelm Gesenius: *Hebrew and Chaldee Lexicon*. Caldeon Press, Oxford, 1946. 465-466.

¹⁰¹⁶ Pl. Bír 20,28; 1Sám 20,5; Ézs 22,13.

¹⁰¹⁷ Pl. Num 11,18; Eszt 5,12.

¹⁰¹⁸ Eszt 8,16.

kultúrkörben ismert egy másik kifejezés is, amely parallel fut e szóval; περιούσιος melynek jelentése; *naponkénti áldozat*. Innen az a tendencia, hogy a szót az áldozat fogalmával kapcsolják össze *szinkronikusan*. Azonban meg kell jegyezni, hogy semmi többet nem mondhatunk el e szó jelentéséről, csak annyit, hogy az ún. „szent” jelentés nem bizonyítható, még a referenciák alapján sem. Így ahogyan a hapax legomenonok esetében, úgy itt is kevésnek bizonyulnak a diakronikus és a szinkronikus módszerek használatai önmagukban.

Az eddigiek alapján tehát azt láthatjuk, hogy e szó esetében 1) alkalmazható a hipertextuális referencia, 2) kevés a szinkronikus jelentés bemutatása és az etimologizálás, 3) Máté és Lukács evangéliumában 1-1 előfordulás ismeretes, de tartalmi szempontból azonos helyen. Így ez *nem* csak *kvázi hapax legomenon*, hanem a teljes Újszövetség szövegét egy korpusznak véve *disz legomenon* is, amelyet meg kell különböztetnünk a korábbi mia-gráfé és hapax kategóriáktól a két előfordulás miatt.

23.1.2. Kontextusban értelmezhető példák mintája

A már megnevezett Bauer-Aland kiadvány¹⁰¹⁹ a fentiek mintájára hapax legomenonnak veszi az ἀγριέλαιος-t, amely valójában *disz legomenon*. A Római levélben fordul elő *kétszer* (Róm-DIS 11,17 (11,24), mint főnév, illetve létezés kifejező troposz, annak erős metaforikus jelentése miatt.¹⁰²⁰ Ha egy kifejezés metaforikus és létezés kifejező szó is, akkor két jellemző is igaz rá egyszerre: 1) *hipertextuális* kapcsolatot képez az Ószövetség egyes részeivel,¹⁰²¹ 2) mindkét helyen egy ugyanazon *asszociatív jelentést* hordozza a szótári és a referenciális vonatkozások alapján is. Tehát *két adat, egy jelentés*, amely két tropikus helynek nevezhető: így az ἀγριέλαιος *disz legomenon*.¹⁰²²

RÚF Róm 11,17

Ha azonban az ágak közül egyesek kitértek, te pedig *vad olajfa létedre* beoltattál közéjük, és az olajfa gyökerének éltető nedvéből részesültél...

RÚF Róm 11,24

Hiszen ha te a természeted szerinti *vad olajfáról* levágattál, és természeted ellenére beoltattál a szelíd olajfába, akkor mennyivel inkább be fognak oltani a saját olajfájukba azok, akik természetük szerint odatartoznak!

¹⁰¹⁹ Walter Bauer - Kurt Aland - Barbara Aland: *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*. Walter de Gruyter. Berlin - New York, 1998.

¹⁰²⁰ Pál a vad olajfát metaforikusan használja, hogy kapcsolatot teremtsen a régi Izrael és a keresztyénség között. Bizonytalán azért választotta az olajfát példa gyanánt, mert Közel-Keleten ez volt a legfontosabb és egyben a legnagyobb művelési kultúrával rendelkező növény, az ő korában. Lásd James D. G. Dunn: *Romans 9-16. Word Biblical Commentary*. Thomas Nelson Publishers, USA, Nashville, 1988. (Vol. 38B). 661-675.

¹⁰²¹ Ennek ószövetségi alapja Hós 14,6 és Jer 11,16. A „plántálni”, vagy „oltani” kifejezés megjelenik a korabeli rabbinikus irodalomban is. Az LXX-ben nem szerepel, így a héber szöveggel való hipertextuális kapcsolat jellemző, így lehet allúziót kimutatni a nevezett ószövetségi helyekkel. Lásd: *i.m.* u.o.

¹⁰²² Itt érdemes megjegyezni, hogy a Róm 11,24-ben található καλλιέλαιος pedig hapax legomenon, amely ugyaúgy troposz, mint annak disz legomenon párja. Ezt lásd a III. táblázatban: κ14

23.1.3. Egy mondaton belül értelmezhető példák mintája

Hasonlóképpen meg lehet említeni a 2Tim-DIS 2,5 (2,5) ἀθλέω-t is,¹⁰²³ amely akár a hapax legomenonokhoz is besorolható,¹⁰²⁴ mert egy mondaton belül (2Tim 2,5) fordul elő kétszer. Jelentése: *belekeveredni egy küzdelembe,*¹⁰²⁵ *vagy konfliktusba.* Azonban ezen kívüli forrásokban általában tropikus értelmezésben találhatjuk meg, ha referenciális kapcsolatban vizsgáljuk: a Septuagintában csak egy helyen fordul elő a 4Makk-ban,¹⁰²⁶ mint a mártírság terminus technicus. Ezen keresztül derivátumai visszavezethetők Philora, aki használja a συναθροῦντες-t két esetben is.¹⁰²⁷ Ismert más formátumban a Zsid 10,33-ban, amikor az utolsó θεατρίζω (aki színre visz, cirkuszi látványossággá tesz)¹⁰²⁸ felszólítást adott a végső küzdelemre az arénákban. Így tehát az ἀθλέω lehet allúzió is a 4Makk 17,14 kk-ra (Zsid-HYP 10,32 ἄθλησις miatt), de képi asszociációs jellege, mint *hapax szinekdoché.* Ettől függetlenül is kimutatható,¹⁰²⁹ az intergrammatika jelensége alapján (az ἀθλέω ilyen módon inflexió morféma is). Ez pedig azt jelenti, hogy a 2Tim-DIS 2,5 (2,5) ἀθλέω-t *erős, asszociatív* kifejezésként lehet értelmezni:

RÚF 2Tim 2,5

Ha pedig versenyez is valaki, nem nyer koszorút, ha nem szabály szerűen versenyez.

Más értelmezésben pedig:

2Tim 2,5

Ha pedig küzd is valaki, nem nyer koszorút, ha nem hősiiesen viaskodik.

¹⁰²³ Horst Balz – Gerhard Schneider (edit.): *Exegetical Dictionary of The New Testament.* Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids. USA. Michigan, 1990. (Vol. 1-3).

¹⁰²⁴ Lásd a III. táblázatban a 28. szót.

¹⁰²⁵ Általában elmondható, hogy rendkívül rövid közlés található a leghosszabb kiadványok egyikében. Ez a képzettársítás lehetőségét növeli, csakúgy, mint a metonímiákhoz sorolt hapax legomenonok esetében. Lásd Stauffer, in Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament.* Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1964. 167-168.

¹⁰²⁶ Meg kell említeni, hogy ez az előfordulás is bizonytalan. A Stauffer szerint közölt előfordulás csak akkor nevezhető referenciának, ha derivátumi formában értelmezzük. Egyébként igaz a szóra minden vonatkozás, ami a hipertextuális referencia témakörében fellelhető. Lásd: *i.m.* u.o.

¹⁰²⁷ Lásd: *i.m.* u.o.

¹⁰²⁸ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár,* 435.

¹⁰²⁹ A „kép” kifejezést Stauffer használja kiadványában. Ez igazolja, hogy még a derivátummal való összehasonlítás esetében is beszélhetünk metonímiákról. Lásd: *i.m.* u.o.

23.1.4. Egy bizonyos iraton belüli példák mintája

Ezt segít eldönteni egy másik ún. *iraton belüli*,¹⁰³⁰ *időhatározói disz legomenon*, az ApCsel-DIS 5,37 (27,28)¹⁰³¹ βραχύς. Ezt a kutatók egy része *nem tekinti hangsúlyosnak*,¹⁰³² a RÚF fordítás készítői, és általában a magyar nyelvterületen készített fordítások is melléknévi vonatkozásban adják vissza a jelentését, amely *nem hiba*. Azonban találunk példát arra is, hogy az időhatározói értelemben adnak hangot a hangsúlynak, nagyon is helyesen:

RÚF ApCsel 27,28

Lebocsátották a mérőönt, és húsz öl mélységet mértek. Amikor pedig *kissé* továbbmentek, és ismét lebocsátották, tizenöt ölet mértek.

SZIT ApCsel 27,28

Mérőönt bocsátottak le, s húsz ölet mértek. *Kisvártatva* ismét lebocsátották a mérőönt, s most tizenötöt mutatott.¹⁰³³

A jelentés sajátosságának, illetve a hangsúly kérdésének eldöntéséhez külső referenciákra van szükség, pl. a Lk 22,58-ból, ami a βραχύς ApCsel 5,37 disz legomenon párja. Itt Lukács szintén használja a szót, nagyon is hangsúlyos *időhatározói* kifejezésként, éppen azért, mert a levélen belül mia-gráfé legomenon (Lk-MiaPR 22,58 βραχύς). Pröhle Károly ezért így fordítja a mondatrészt, e megjegyzéssel, „Lukács külön forrásán alapuló elbeszélését *tömörség és fokozatosság* jellemzi”.¹⁰³⁴

Pröhle Lk 22,58

Kevéssel később meglátta másvalaki és ezt mondta: Közülük való vagy te is! Péter pedig ezt mondta: Ember, nem vagyok!

E tömörség kifejező eszköze lehet minden ritkán előforduló szó, még akkor is ha az *időhatározó*. Esetünkben Lukács evangéliuma és az ApCsel közötti *egynyelvű, kapcsolati referencia* segíthet elvetni azt a felvetést, ami szerint ne lenne fontos kifejezés ez, az ApCsel 27,28 vonalozásában is, amelyben *két* ilyen hangsúly is található: ApCsel-DIS 5,37 (27,28) βραχύς és a ApCsel-DIS 27,28 (27,28) βολίζω. Ez esetben mindkét szó egy mondaton belül pontosan olyan hangsúlyos, mint a hapax legomenonok: egyik referenciája segíti a másik jelentésmezőjének pontosabb feltárását. Az egyik terminus technicus, a másik határozó szó. Ez egyben azt is jelenti, hogy *három* hangsúlyos kifejezés található egy mondatban, másfelől

¹⁰³⁰ E kategóriával később foglalkozom nagyobb részletességgel.

¹⁰³¹ A jelölés elnevezése később. A feltüntetett előfordulási helyek kizárólag az ApCsel-re vonatkoznak, az ezen kívüliek itt nem kell jelölni.

¹⁰³² A tizennegyedik napon, amikor az Adriai - tengeren cirkált a hajó, a legénység meg akart arról győződni, hogy közel van-e a part. Először, amikor a mérő szerkezetet leeresztették 20 fathom, majd 15 fathom mélységet mértek. Ezek után a hajó horgonyt vetett. Lásd Johannes Munk: *The Acts of The Apostles. The Anchor Bible*. Doubleday & Company, Inc. Garden City, New York, 1967. 251.

¹⁰³³ Ennek mintájára lásd Gál Ferenc és Kosztolányi István: *Újszövetségi Szentírás*. Szent István Társulat, Bp. 2003.

¹⁰³⁴ Pröhle Károly: *Lukács evangéliuma. Fordítás és magyarázat*. Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály, Bp. 1991. 333.

pedig, hogy a hangsúlyra vonatkozó eddigi megállapítások keverednek, mert az ApCsel-DIS 5,37 (27,28) βραχύς nem e kategóriába sorolható disz legomenon. Így a hangsúlyt lehet még tovább is fokozni:

ApCsel 27,28

*Μέλυσγι μέρεστ véγεζτεκ,*¹⁰³⁵ s az húsz öl lett. *Mindjárt azután* ismét elvégezték a mérést, s akkor *már csak* tizenötöt mértek.

Ez a sajtóság rámutat, hogy a hapax legomenonokkal gyakorlatilag a disz legomenonok a Shannon-Weaver szabály szerint egyenértékűek lehetnek egyes esetekben,¹⁰³⁶ de elnevezésükben meg kell azokat különböztetni a szemiotikus értelmezés szabályai alapján. Ha pedig egy mondatban több ilyen szó is található, az *egész szövegegységnek* az a mondat lesz a *leghangsúlyosabb* része, amelyet az interpretációban különösen is hangsúlyos részletnek kell tekinteni.

23.2. Res Láki disz legomenonok

Nem hagyhatjuk ki az olyan szavakat, vagy kifejezéseket sem, amelyek a szövegkritikai apparátussal egyetemben *néha hapax, máskor pedig disz legomenonokként* értelmezhetők, és ilyen módon kapcsolatba hozhatók a Res Láki módszerrel, amire a DIS kóddal utalok. Ilyen kifejezés lehet a Lk-DIS 11,46 δυσβάστακτος.¹⁰³⁷ A rekonstruált Újszövetség¹⁰³⁸ szövege szerint disz legomenonnak kell tekinteni, érdemes azonban megnézni az előfordulásokra vonatkozó *mindkét* igeheellyel (Lk 11,46 és Mt 23,4)¹⁰³⁹ kapcsolatosan néhány tudnivalót, amelyet csak az egyes lábjegyzetek tüntetnek fel a Nestle-Aland apparátusban, ill. ennek megfelelően a szótárakban.

A Lk 11-ben¹⁰⁴⁰ Jézus sajtóságos kritikába kezd. A kontextusban szerepelnek egyesek, akik azt mondják; csináljatok olyan dolgokat, amelyek nehezen kivitelezhetők, de ezek valójában

¹⁰³⁵ Itt kell megjegyezni, hogy tk. az itt található disz legomenon ige, így a „mérő öl” lebecsátása körülíró fordítás helyett az aoristosból (βολίσαντες) lehet igei fordítást is alkalmazni.

¹⁰³⁶ Meg kell említeni Bruce W. Winter egyik írását, aki a καθηγητής szót tekinti hapax legomenonnak, valójában azonban disz legomenon, mert egy versen belül kétszer fordul elő (Mt 23,10-ben), azonban ugyanazok a jellemzők igazak rá, amelyeket a fentiekben láthattunk. Lásd Bruce W. Winter: The Messiah as the tutor: The meaning of καθηγητής in Mathew 23:10. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1991. (Vol. 4). No. 2. 152-157. A 6. lábjegyzeti pontban hapax legomenonnak nevezi a szót.

¹⁰³⁷ A függelék III. táblázatában előfordulása szerint egyszer találjuk meg a Lukács 11,46-ban, ezen kívül a Septuagintában a Példabeszédek 27,3-ban. Így intertextuális hapax legomenonnak soroltam be. Ennek ellenére a Máté 23,4-ben még egyszer megtalálható, de hiányzik az **κ** kódexből. Mivel a legdominánsabb a Lukács evangéliumában előforduló hely, az elnevezésben ezt a kódot javasolom használni.

¹⁰³⁸ Lásd pl. a Nestle-Aland: *Novum Testamentum Graece* szövegének kritikai apparátusaiban a 26. 27. 28. kiadások szerint, vagy a United Bible Society: *The Greek New Testament*, 3. kiadás apparátusában.

¹⁰³⁹ A kritikai vonatkozásokat lásd a Res Láki táblázatban. Függelék: IV.2. HapOd 4. szó.

¹⁰⁴⁰ Lásd Leon Morris: *Luke. Tyndale New Testament Commentaries*. IVP, England, Leicester, 1988. (revised edition), 224-225.

semmit sem segítenek és nem is segítettek soha, mert azok a Tóra szükségtelen kiegészítései, mint a farizeusi kegyesség jellemzői. Erre Jézustól a válasz kritikai formában hangzik el: a kegyesség ilyen megélése „megkötözi az embert”. Ez így tehát kimondottan a törvényértelmezés és a vének hagyományára *utaló terminus technicus*, ti. a Misna szerint e rendelkezések olyanok, mint maga a Tóra.¹⁰⁴¹ E felfogás azt eredményezte, hogy a gyakorlat szembefordult a Tóra etikai normáival, ezért annak gyakorlati értelmezése megfoghatatlan lett. Az írástudók úgy mutatták be Isten törvényét, mint ami *segíti* az ember útját, azonban a gyakorlatban ennek ellenkezője valósult meg; *elviselhetetlen* terheket jelentett.

A Mt 23-ban¹⁰⁴² a „csak beszélni és semmit sem tenni” tipikus állapotának a megjelenítésére szolgál. A farizeusi törvények *legális* alapot adtak arra, hogy olyan terheket helyezzenek az emberek vállára a vallási vezetők, amelyek fogva tartottak, nem pedig felszabadítottak. A *megkötözés* (Lk-DIS 11,46 *δυσβάστακτος*), mint kifejezést, az eddigi hermeneutikai tanulmányok fényében a Halákótra vonatkozik.¹⁰⁴³ Jelentősége azonban nem csak az előírásokban rejlik, hanem abban a gyakorlatban is, hogy valójában a farizeusoknak az *קְרָאָה* -től tisztességes távolságot kellett tartania. Jézus pedig ezzel a szokással fordult szembe.¹⁰⁴⁴

A szövegkritikai vélemények alapján,¹⁰⁴⁵ valószínűleg Lukács evangéliumának sajátos kifejezése lehetett eredetileg a *δυσβάστακτος*. Később azonban éppen terminus technicus lévén, amelyre a Misnával való hipertextuális referencia alapján vonhatunk le következtetéseket, kiegészítésként betoldották a Máté evangéliumába is. Így tehát *hapax*

¹⁰⁴¹ A Mishnán belül: Szanhedrin 11, 3. Leon Morris közlése alapján.

¹⁰⁴² R. T. France: *The Gospel of Mathew. New International Commentary of New Testamnet*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA-UK, Michigan – Cambridge, 2007, 861.

¹⁰⁴³ A Halákah többes számú írásmódját (Halákót) Dunn művének magyar fordítása alapján használtam az egész disszertációmban. Lásd James D. G. Dunn: *Kezdetben volt az evangélium. Jézus, Pál és az evangéliumok*. Kálvin Kiadó, Bp. 2014. 127-128.

¹⁰⁴⁴ Jézus e fejezetben jellemzően a bűnre és az ember morális állapotára mutat rá. Ennek egyik alap jellemzője a képmutatás; hatalmas terheket raknak az emberekre, de ők maguk (farizeusok) kibújnak azok viselése alól. Szó szerinti jelentése alapján a φορτίον egy hajó rakományát jelenti. Itt azonban a terhek méretére és természetére akar utalni. Ez nem más, mint a kegyességi szabályzók és a rituálék sokasága. Jézus igehirdetésében parallel fut Hóseás 6,6 szellemisége. Nem beszél Jézus a törvény elvetéséről, inkább jellemzően a bűn természetének sokszínűségére mutat rá. Más értelmezés szerint a képmutatás természetére kíván itt is rámutatni Jézus. Ezek szerint a farizeusoknak felhatalmazásuk volt arra, hogy a törvényt kiegészítsék rendelkezésekkel. Ezek megkötözték az ember szabadságát. Nehéz eldönteni, hogy a két megközelítésből valójában melyik lehetett a valós. Lásd Darrel L. Bock (Moisés Silva ed.): *Luke, 9:51-24:53. Baker Exegetical Commentary on The New Testament*. Baker Academic, Grand Rapids, Michigan, 2006. 1118-1119.

¹⁰⁴⁵ Lásd pl. a *United Bible Societies* által alkalmazott 26. *Nestle-Aland* szöveget. Jellemzően e kiadvány apparátusa sokkal szűkszavúbb, mint az eredeti kiadványé. Itt azonban zárójelben közli a kifejezést és felsorolja azokat a kódexeket, ahol betoldó kiegészítésként fordul elő: B, D*, D^c, K, W, Δ, Θ, Π. Lásd Kurt Aland- Mathew Black - Carlo M. Martini- Bruce M. Metzger - Allen Wikgren: *The Greek New Testament*. United Bible Societies, Stuttgart, 1983, (3rd ed.). 88.

legomenonnak is lehet tekinteni a kétszeri előfordulás ellenére,¹⁰⁴⁶ mivel nem minden szövegforrásban található meg, valamint a Res Lákis módszernél korábban írottakat lehet vonatkoztatni az exegetikai súlypontra is.¹⁰⁴⁷

23.3. Abszolút Galata disz legomenonok

Az előfordulások alapján abszolút disz legomenonnak neveztem el a Gal-DIS προσανατίθημι 1,16 (2,6) szót. A jelzet a korábbiaknak megfelelően erre az előfordulásra, és nem a transztextuális jellemzőre utal. *E szót csak Pál használja, és csak a Galata-levéiben, amelyet kétszer ismételt, a fordításban pedig nem indokolja semmi, hogy különbséget tegyünk e két hely között: egyszerű szóismétlésről van szó. Habár itt kell megjegyezni, hogy az 1,16 erősen idiomatikus jellegű frázisa (ἀποκαλύψαι τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἐν ἡμῖν) befolyásolja a jelentést, de ez most itt egyelőre a mi szempontunkból másodlagos.*¹⁰⁴⁸

A szótárak egy része¹⁰⁴⁹ hármas bontásban adja meg a kifejezést: προσ-ανα-τίθημι 2. aor. mediális a προσανατέμην-ből. Jelentései: 1) *valamilyen kiegészítő dolgon nyugodni, vagy: azon múlni, ami kiegészítő jelleggel áll rendelkezésre.* 2) Mediális alakban: *ráadásként múlik valami, valamin, ami azért van, amiért a kiegészítés adatott.* 3) *Valakinek saját magát aláveti (konzultáció céljából).* 4) *Valamit előadni a saját tárházból valaki más részére.* Ez a lehetőség a mediális alaptól vezethető le.

Fung megemlíti,¹⁰⁵⁰ hogy az 1,16 és a 2,6 *egymással való kölcsönhatás alkalmazása esetén értelmezhető csak megfelelően*, Hendriksen¹⁰⁵¹ anakoluthonnak nevezi a 2,6-ot, amelyben e kifejezésnek is szerepe van: Amikor Pál elkezdi mondanivalóját, úgy tűnik, mintha lenne egy kérdés, amit nem ismerünk, és ad egy választ, de az nem arra a kérdésre vonatkozik, amit megválaszol. Ezért *kiegészítést* alkalmaz, amit általában zárójelesen szokás értelmezni. E zárójelesség csupán retorikai fogás, nem mellékmondat, ami azt jelentené, hogy kevésbé lenne fontos mondanivalója, viszont lehetséges ok, hogy miért *ismétlődik* a szó. Ha nem lenne ez a retorikai fogás jelen, akkor hapax legomenonnal lenne dolgunk. Ezt leszámítva tehát az interpretációban ugyanolyan szerepet kell adni a szónak, mint a hapax

¹⁰⁴⁶ A Nestle-Aland 28. kiadása a törzsszövegben közli és jelöli meg a hozzá tartozó lábjezeti kiegészítéseket. A RÚF fordításban már a törzsszöveg közli is: RÚF Mt 23,4 „*Súlyos és elhordozhatatlan terheket köttök egybe...*” etc. Ez gyakorlatilag hendiadionként is értelmezhető: *Elhordozhatatlanul súlyos terheket...*

¹⁰⁴⁷ Ez esetben a Máté féle előfordulást Hp-ResL kóddal lehet jelölni, és ott, mint szövegvariánsnak ki lehet emelni a nyomatókösítő hatását. Ez esetben gyakorlatilag másodlagos, hogy kik és mikor toldották be a szövegbe.

¹⁰⁴⁸ Moule: *i.m.* 76.

¹⁰⁴⁹ Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*, 544.

¹⁰⁵⁰ Ronald Y. K. Fung: *The Epistle to the Galatians*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1953. 66-71.

¹⁰⁵¹ William Hendriksen: *Galatians and Ephesians. New Testament Commentary*. Baker Book House, Grand Rapids, Michigan, 1979. 55; 81.

legomenonoknak,¹⁰⁵² ez pedig erős interpretációs hangsúlyt jelent mindkét mondatban, amelyeket szükség szerint bővítménnyel célszerű kifejezni:

Gal 1,16

...hogy kinyilatkoztassa Fiát énbennem, hogy hirdessem Őt a nemzeteknek, *nem vitattam meg* azt hús-vér emberekkel...

Gal 2,6

A tekintélyesek pedig – akárkik is voltak mind ama bizonyos napig, nem törődöm azzal, mert Isten sem nézi az emberek személyét – szóval *ezek a tekintélyesek semmit sem vitattak el tőlem.*

23.4. Újszövetségi disz legomenon minták a Galata-levélből

E csoportba soroltam azokat a disz legomenonokat, amelyek a Galata-levélben egyszer fordulnak elő, de az Újszövetségben található még egy példa előfordulásukra. Ilyen pl. a Gal-DIS 5,15 (Lk 9,54) ἀναλίσκω,¹⁰⁵³ aminek jelentése:¹⁰⁵⁴ *megfog, elejt, elemészt.*¹⁰⁵⁵

A Galata-levélben Pál szarkasztikus figyelmeztetést intéz a galatákhoz,¹⁰⁵⁶ amelynek háttere a démoni megszállottság egyik kifejezőmódja lehet.¹⁰⁵⁷ A mondat bevezető szakaszában első szám első személyű kifejezéssel kezdi (εἰ indicativusszal) festi le a *realitás képét*. A leírás azonban *hiperbolikus* (δάκνυτε jelen időben) „egymást marcangoljátok” (κατεσθίετε szintén jelen időben) „nehogy aztán fel is emésszétek egymást” (ἀναλωθήτε aoristos, mint következmény). Ez a *kép* állatok küzdelmére¹⁰⁵⁸ *utal*, amelyek kölcsönösen megsemmisülnek. Ahogyan a korábbiakban az intertextuális paradigmában kiemelttem a δάκνω képi jelentését, mint intenzív troposzét, azt itt ugyanolyan mértékben elmondhatjuk az ἀναλίσκω esetében, ami szintén vizuális hatást keltő intenzív troposz, még akkor is, ha nem nevezhető hapax szinedochénak.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵² Az erre vonatkozó jellemzőket, illetve a fordítás indoklását lásd a későbbiekben, az 5. fejezetben.

¹⁰⁵³ A Septuagintában előfordul, ezeket a helyeket lásd a II. táblázatban a 2. disz legomenonnál.

¹⁰⁵⁴ A bizánci szövegekben és egy két kisebb töredékben az ἀναλίσκω -nak még egy harmadik előfordulása is ismert a 2Thessz 2,8-ban az ἀναίρέω helyett. Mivel azonban ez egyáltalán nem domináns, én disz legomenonként értelmeztem.

¹⁰⁵⁵ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 51.

¹⁰⁵⁶ Richard N. Longenecker: *Galatians. Word Biblical Commentary*. Thomas Nelson, USA, Nashville, 1990. (Vol. 41). 241.

¹⁰⁵⁷ Thomas R. Schreiner: *i.m.* 336.

¹⁰⁵⁸ Longenecker nem konkretizálja az állatokat, de a korábbiakban bemutattam azt a hellenisztikus képet, amely a két kígyóra utal, és amelyet többek között Hendriksen is képvisel. Ezt az intertextuális allúziók erősítik, ezért én e konkrétum mellett érvelek majd fordításom magyarázatánál. Az itt idézett részt Lásd Longenecker: *i.m.* u.o.

¹⁰⁵⁹ Hapax szinedochénak csak azokat az abszolú hapax legomenonokat neveztem, amelyek nem hasonlíthatók össze semmivel és intenzív troposzok is egyben.

A szó ilyen használatát erősíti meg a Lukács evangéliumában található második előfordulás is:¹⁰⁶⁰

RÚF Lk 9,54

Látva ezt tanítványai, Jakab és János így szóltak: Uram, akard-e, hogy ezt mondjuk: Szálljon le tűz az égből, és *feleméssze* (ἀναλώσαι) őket!?

Jakab és János kataklizmaszerű pusztítást javasoltak az Úrnak a szamaritánusokat látva: a πῦρ καταβῆναι ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ frázis, *allúzió Illés kármel-hegyi szolgálatára*. Nem kizárt, hogy Jakab és János a becenevüket (Βοανηργές) ez alapján kapták.¹⁰⁶¹

Fontos látni, hogy az ἀναλίσκω esetében *egyszavas allúzióról* van szó, amely beindítja azt a Walter Ong féle reakciót, amit ő így nevezett: „Látom, amit mondasz...”¹⁰⁶² Ez a Lukács 9,54-ben az „Illés motívum”, ahol az ἀναλίσκω mint troposz beidézi a Kármel-hegyi eseményeket, a Gal 5,15-ben pedig felerősíti a két kígyó képét,¹⁰⁶³ amelyek kölcsönösen emésztik fel egymást. Így lesznek a Gal-HYP 5,15 δάκνω és a Gal-DIS 5,15 ἀναλίσκω a Shannon-Weaver szabály szerint *egymást kölcsönösen erősítő súlyponti kifejezések*, amelyek hipertextuális közeget teremtenek az egész szöveg kontextusban.

Hasonlókat figyelhetünk meg a Gal-DIS 1,7 (ApCsel 2,20) μεταστρέφω esetében is, amely szintén kétszer fordul elő az Újszövetségben. Jelentése: *megfordít, megváltoztat, megváltozik, átváltozik, meghamisít*.¹⁰⁶⁴

A Gal 1,7 jelentés-összefüggésben áll a¹⁰⁶⁵ „nincs más evangélium” kijelentéssel, amit Pál két szóval fejezi ki, az ἄλλος és ἕτερος használatával, amelyek normál körülmények között szinonim kifejezései lehetnek egymásnak. Itt azonban *nyomatékosítják* azt a jelentésárnyalatot, ami a határozott tagadásra vonatkozik (θέλοντες μεταστρέψαι akarják megváltoztatni, de az nem lehetséges), vagyis a μεταστρέφω-t. E kifejezés eredetileg politikai *terminus technicus* volt, kimondottan forradalmi cézzal használták; *lázítani* jelentéssel, hogy a saját érdeküké formáljanak, alakítsanak valamit, ami egyébként *más* (ἕτερος).¹⁰⁶⁶ E többletjelentés is túlmutat a szövegen, tehát ami igaz a hapax legomenonokra,

¹⁰⁶⁰ Darell L. Bock: *Luke 9,51-24:53. Baker Exegetical Commentary on The New Testament*. Baker Academic. Grand Rapids, USA, Michigan, 2007, 970-971.

¹⁰⁶¹ Darell „Illés motívumnak” nevezi a részt. Lásd: *i.m.* u.o.

¹⁰⁶² Lásd a korábban idézett forrást.

¹⁰⁶³ Ezzel kapcsolatosan lásd az intertextuális paradigmában írottakat.

¹⁰⁶⁴ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 623.

¹⁰⁶⁵ Richard N. Longenecker: *i.m.* 15-16.

¹⁰⁶⁶ Longenecker szerint a szó megjelenése itt és ApCsel 2,20-ban jelképes, átvitt értelmű, amivel én a magam részéről vitatkozom. Megemlíti még a szerző a Jak 4,9-et, is, amelyre a korábbi szövegkritikai megállapítások az irányadók.

az igaz az ilyen típusú disz legomenonokra is: ezek is megteremtik a már említett hipertextuális kapcsolatot, amely hatást gyakorol az egész kontextus értelmére.

Ugyanígy a Gal-DIS 2,2 (ApCsel 25,15) ἀνατίθημι.¹⁰⁶⁷ Jelentése: *közöl (vélemény kikérésével) valamit.*¹⁰⁶⁸ A Gal 2,2-n kívül csak más nyelvtani formában ismeretes, amely a ApCsel 25,14-ben található meg.¹⁰⁶⁹ Ezen kívül mindenképpen meg kell említeni a 2Makk 3,9-et és az LXX Mik 7,5-öt. Ez az alkalmazás nem ismeretes a klasszikus görögben, ezért lehet az *intertextuális* kapcsolatot kimutatni e szövegforrások között. Az egyik papirusztöredék¹⁰⁷⁰ használja ilyen értelemben; „*kommunikálni, közös konzultáció reményében...*” Megítélésem szerint Pál e szóval saját tekintélyét *nyomatékosítja*, amely jelenséggel a későbbiekben részletesen is foglalkozom. Ki kell emelni az intertextuális allúzió lehetőségét itt is, mint a hapax legomenonokra jellemző sajátságot, amelyet az ApCsel 25,14 is megerősít.

Az ApCsel 25,14kk történeti kontextusából tudjuk, hogy Fesztusz két nagyon fontos személyiség tanácsait követte: Agrippáét és Berenikéét, aki Fesztusz testvére volt.¹⁰⁷¹ Ez II. Heródes Agrippa (28-100), akit másként Marcus Julius Agrippának is neveztek, és aki részben zsidó származású volt. Ő volt az a Heródes, akinek halálát az Újszövetség szövege is megőrizte.¹⁰⁷² Zsidó származása miatt római kormányzók követték tanácsait, hogyan kezeljék a zsidósággal kapcsolatos kérdéseket. Bereniké Agrippával együtt élt a királyi palotában, egy évvel volt fiatalabb nála. Korábban Heródes Chalcis feleségeként vált ismeretessé Libanonban, ez a férje eredetileg a nagybátyja volt, akinek halála után költözött Agrippa, vagyis a testvére palotájába. A kapcsolat pletykák tárgyát képezte a római nép köreiből abban az időben. Titusz, a hadvezér feleségül akarta venni Berenikét, de Róma miatt nem tehetette, mert a zsidók irányába unszimpatiót tanúsítottak. Éppen ezért kifejezetten ironikus, hogy Félixnek egy ilyen pár volt hivatott a tanácsadásra Pál ügyében, akik *elé kellett terjeszteni* (ἀνατίθημι) vizsgálatra az ügyet. A szó asszociatív értelme tehát mindenképpen iróniára való erőteljes utalás.

Mindkét esetben megfigyelhetünk egy-egy vonást az ἀνατίθημι-vel kapcsolatban, amelyre főként az ApCsel 15,14-ből derül ki: 1) A történeti háttér arra mutat, hogy a szó egy bizonyos *ironikus* helyzet körülményeinek a terminusa, abban a kontextusban mia-gráfé legomenon. 2) Könnyű az asszociatív jelentés alapján azt belátni, hogy a Gal 2,2-ben is *iróniáról* lehet

¹⁰⁶⁷ Gal 2,2 és ApCsel 25,14. Egyéb előfordulás: VI. táblázat, disz legomenonok, 4. szó.

¹⁰⁶⁸ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 55.

¹⁰⁶⁹ F. F. Bruce: *Commentary on Galatians. New International Greek Testament Commentary*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1982. 108-111.

¹⁰⁷⁰ MM (38) AD 233. Bruce közlése alapján. Lásd: *i.m.* u.o.

¹⁰⁷¹ Darrell L. Bock: *Acts. Baker Exegetical Commentary on the New Testament*. Baker Academic Grand Rapids, USA, Michigan, 2008. 709-710.

¹⁰⁷² Lásd: ApCsel 12,23.

szó: Pál, akinek meg volt a maga tekintélye, ironikusnak tartotta, hogy valakik elé fel kellett terjeszteni a saját ügyét, habár a gyakorlat is őt igazolta. 3) A két szó így egymás *referenciális* hivatkozása, ezért úgy értelmezhető, *mindkét esetben*, mintha hapax legomenon lenne. Mivel azonban két előfordulást ismerünk, és egy-egy iraton belül külön-külön érvényesíthetjük az asszociatív tényezőket; disz legomenonnak kell e szót is neveznünk.

E típusból összesen 11 szót találunk a Galata-levélben.¹⁰⁷³ Közös jellemzőjük, hogy 1) mindegyikük *egyszer* található meg az iratban, 2) referenciájuktól függően lehetnek *intertextuálisak* akkor, ha van kapcsolat a Septuaginta szövegével, vagy azzal a másik újszövetségi hellyel, ahol a disz legomenon párja megtalálható. 3) Képi jellegükben, mint hapax szinekdochék, erősen *hipertextuális* jellemzőket is hordozhatnak.

23.5. Páli disz legomenonok a Galata-levélben

E csoportba azokat a szavakat sorolhatjuk, amelyek *egyszer fordulnak elő a Galata-levélben és még egyszer használja azt máshol Pál*. Ezen kívül lehetnek egyéb előfordulások is az Újszövetségen belül, vagy a Septuagintában, de megítélésem szerint e példák *nem gyengítik a referenciát* a transztextuális értelmezés eddig bemutatott sajátosságai szerint.¹⁰⁷⁴ Illetve olyan eset is van, amikor nincs több előfordulás.

Ilyen lehet pl. a Gal-DIS 2,4 (2Kor 11,26) ψευδοἰελεφος, amelyre e két példán kívül nem találunk több alkalmazást.¹⁰⁷⁵ Jelentése szerint: *hamis atyafi, áltestvér, nem igazi testvér*.¹⁰⁷⁶ Ezek az emberek olyanok¹⁰⁷⁷ akik soha sem szocializálódtak be a keresztyénségbe. Ha nem azonosíthatók azokkal a személyekkel, akik Jeruzsálemből tettek látogatást,¹⁰⁷⁸ akkor olyan „tanítványokról” van szó, akik azt hitték, körülmetélkedés nélkül nincs megváltás. Dunn az ebionitákkal¹⁰⁷⁹ azonosítja őket,¹⁰⁸⁰ más kutatók más megoldást kínálnak, az azonban

¹⁰⁷³ A felsorolást lásd a VI.2. táblázatrészben a Gal-DIS kóddal ellátott szavakat.

¹⁰⁷⁴ Habár értekezésemben nem áll módomban minden irat sajátosságos szókinccsével foglalkozni, de itt meg kell jegyezni a következőket: A fentiek alapján lehet beszélni péteri, lukácsi, márki, etc. disz legomenonokról is a fentiek alapján. Ezeket a szavakat a jelölésrendszernek megfelelően lehet PtD; LkD; és MkD kódokkal jelölni. Ez esetben az e paradigmában foglaltak lesznek igazak az elvi tényezőkre, amelyek alapján besoroltuk az adott szavakat.

¹⁰⁷⁵ A következőkben megtalálható mindhárom szót lásd a VI. 3. táblázat páli disz legomenonok a Galata-levélben, 1-3-ig.

¹⁰⁷⁶ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 1023.

¹⁰⁷⁷ F. F. Bruce: *i.m.* 112-113.

¹⁰⁷⁸ Erre utal a ApCsel 15,1 szövege.

¹⁰⁷⁹ James D. G. Dunn: *The Epistle to the Galatians. Black's New Testament Commentary*. Hendrickson Publishers, Peabody, USA, Massachusetts, 1993. 97-100.

¹⁰⁸⁰ Ebben az esetben a 2Kor 10-13 is ezekre vonatkozna, mint olyanokra, akik zsidó gondolkodású keresztyének voltak és elutasították az apostoli iratok tekintélyét. Ez azonban valószínűleg későbbi képződmény volt a keresztyénségben. Szóba jöhetnek még a nazarénusok, mint lehetséges attitűd, ők azonban inkább egy kulturális irányvonalat jelentettek, nem voltak vallásos párt. Az ebioniták hulláma 70 után kezdett

bizonyos, hogy ezek az emberek azért nem szocializálódtak a keresztyénségbe, mert nem is akartak.

Gal 2,4a

Tették volna ezt azokért a közénk tolakodott *áldtestvérekért*, akik észrevétlenül lopóztak be hozzánk, kifürkészni szabadságunkat...

RÚF 2Kor 11,26

Gyakran voltam úton, veszedelemben, (...) *áldtestvérek* között, fáradozásban és vesződésben...

Ami igaz a Galata 2,4-ben, azt erősíti a 2Kor 11,26 előfordulása is, ahol¹⁰⁸¹ egy felsorolási lista végén helyezkedik el a szó. Ennek retorikai okai lehetnek; talán a legtöbb problémát ez jelentette Pálnak. E személyek nem riválisok voltak, akik Pál tekintélyére veszélyt jelentettek volna, annál rosszabbak; sátáni befolyást jelentettek a keresztyénségre nézve, éppen azonos okok miatt, mint Galácia gyülekezeteiben.

Ezt erősíti egy másik disz legomenon a Gal-DIS 2,4 (Róm 5,20) *παρεισέρχομαι* használata is,¹⁰⁸² ahol nem csak a referencia, de a szótári jelentés is az előzőekben leírtakat igazolja. Jelentése: *belép, belopakodik, nem tisztességes úton hatol be.*¹⁰⁸³

E másik kifejezés használata egyenesen arra mutat,¹⁰⁸⁴ hogy e személyek kémkedni akartak, nem tisztességes szándékkal viseltettek a keresztyénség iránt. Valószínűleg azt akarták kifürkészni, miben rejlik a különállás oka. A „szolgaság” egyáltalán nem erős szó e jelenség jellemzésére: a Törvény lerontása ugyanis akkor kezdődik, ha igát akasztanak az emberek nyakába, úgy, ahogyan Péter beszélt erről, Lukács szerint:

RÚF ApCsel 15,10

Most tehát miért kísértitek Isten azzal, hogy olyan igát akartok a tanítványok nyakába tenni, amelyet sem atyáink, sem mi nem tudunk elhordozni?

A Gal 5,1-ben Pál is szól arról, hogy ezek börtönt jelentenek, mert megkötözik az embert. Olyan, „*mint a légy számára a pókháló; minél jobban küzd az ellen, hogy az fogva ne tartsa, annál inkább belegabalyodik és fogollyá lesz.*”¹⁰⁸⁵ Pál sohasem kicsinyli le a bűn szerepét,¹⁰⁸⁶ Isten győzedelmes kegyelmének lehetőségével együtt beszél róla, mert mindkettő betört

növekedni. Ekkor úgy értelmezték a Templom lerombolását, mint Isten büntetésének kiteljesedését. Lásd Bruce: *i.m.* u.o.

¹⁰⁸¹ Ralph P. Martin: *2 Corinthians. Word Biblical Commentary.* Thomas Nelson Publishers, USA, Nashville, 1986. (Vol. 40). 378-379.

¹⁰⁸² Gal 2,4 és Róm 5,20.

¹⁰⁸³ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 742.

¹⁰⁸⁴ Willaim Hendriksen: *Galatians and Ephesians. New Testament Commentary.* Baker Book House Grand Rapids, USA, Michigan, 1968. 78-82.

¹⁰⁸⁵ Ezt az idézetet fontosnak tartottam szó szerint visszaadni Hendriksentől. Lásd *i.m.* u.o.

¹⁰⁸⁶ Lásd a Róm 5,20 viszonylatában: Leon Morris: *The Epistle to the Romans.* Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1988. 240-243.

a világba. Ezért a kegyelem sokkal effektívebb, mint a gonosz hatalma. A „betolakodottak” (παρεισάκτους) éppen ezt a szabadságot „fűrkészik ki”, ezért teszik lehetetlenné a betolakodottak a Szentlélek átformáló munkáját, amelyre hapax és disz legomenonokkal utal az apostol.

Itt tehát három szó *kölcsönös referenciájának* lehetőségét vehetjük számításba, amelyek egymás asszociatív értelmezését erősítik: 1) a Gal-DIS ἀνατίθημι 2,2 ironikus helyzetre utal, 2) ezt a körülményt az áltestvérek (Gal-DIS 2,4 ψευδάδελφος) miatt kell tisztázni, akik nem akartak szocializálódni,¹⁰⁸⁷ 3) ezek ráadásul nem is tisztességes úton (Gal-DIS 2,4 παρεισέρχομαι) kerültek a keresztyének közé. A három szó kölcsönös referenciája miatt mindhárom *kvázi* hapax legomenon, de elnevezésükben disz legomenonokról kell beszélünk, a két-két előfordulás miatt.

E jelenséget a Gal-DIS 2,4 (2Kor 11,20) καταδουλώω¹⁰⁸⁸ tovább erősíti. Jelentése: *rabszolgává tesz, leigáz.*¹⁰⁸⁹ A Galata 2,4-ben az egyik kulcsszó a szövegben¹⁰⁹⁰ a ἡμᾶς ami aligha vonatkozik a zsidókeresztyénekre, még a pogánykeresztyénségre sem vonatkoztatható kizárólagos jelleggel, inkább lehet mondani, hogy általánosságban a keresztyénségre referál. Az egész kontextus *a hamis keresztyének tevékenységével hozható összefüggésbe*. E jelenség a primitív keresztyénség jellemzője, a probléma pedig nem az egyes személyiségekkel áll kapcsolatban, hanem azzal a lelkülettel és céllal, amit maguk elé tűztek ki.

Ha mindezeket összevetjük, láthatjuk, hogy az egyes referenciák a hapax és a disz legomenonok között hogyan teremtik meg a kölcsönös kapcsolatot. Ez felhívja figyelmünket a disz legomenonok fontosságára, és a hapax legomenonokkal való hasonlóságukra.

23.6. A Galata-levélen belüli disz legomenonok

E csoportba azokat a szavakat lehet sorolni, amelyek *a Galata-levélen belül* disz legomenonok, de azon kívül bárhol előfordulhatnak még, legyen ez 1) akár a páli korpusz, 2) akár az egész Újszövetség bármely egyéb irata, vagy 3) a Septuaginta. Mivel itt már csak egyes referenciák vonatkozásában mondhatók el az eddigi jellemzők, ezeket nem nevezem

¹⁰⁸⁷ A szocializáció hiányát különösképp kiemeli Czeglédi Sándor, aki „zsidóskodó hamis atyafiak”-nak nevezi a zavarkeltőket. Lásd Czeglédi Sándor - Hamar István – Kállay Kálmán: *Bibliai Lexikon. Segédkönyv a Biblia tanulmányozásához*. Sylveszter Irodalmi és Nyomdai Intézet, Budapest. 1931. (1. kötet). 392. (Galatákhöz írt levél címszó).

¹⁰⁸⁸ Gal 2,4 és 2Kor 11,20.

¹⁰⁸⁹ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 511-512.

¹⁰⁹⁰ Ernest De Witt Burton: *A Critical and Exegetical Commentary on The Epistle to the Galatians*. T&T Clark, UK, Edinburgh, 1921. 83-84.

valós disz legomenonoknak, de a mia-gráfékhoz hasonlóknak mondhatók és így disz legomenonoknak nevezhetők.

Ilyen példa lehet¹⁰⁹¹ a Gal-DIS 1,8 (1,9) ἀνάθεμα amely előfordul a Galata-levélben kétszer, ezen kívül az Újszövetségben és a Septuagintában pedig számos alkalommal. Megemlíthetjük az ἀνέρχομαι-t¹⁰⁹² és az ἀποκάλυψις-t¹⁰⁹³ is. Ezek egyéb helyeken előfordulnak, de a Galata-levélben *másodhangsúlyosnak* kell nevezni a Shannon-Weaver szabály alkalmazása szerint. E csoportba sorolva 20 szót találunk a Galata-levélből,¹⁰⁹⁴ besorolásuk lényege, hogy az *irat* és nem a *szerzői korpusz* szókincséből indulunk ki. Ezekkel kapcsolatosan ugyanaz a szabály alkalmazható, amely a mia-gráfék esetében is: azokat a szavakat kell az interpretációban figyelembe venni, amelyek *lehetőleg minél ritkábban fordulnak elő* és ezért kimutathatóan a hapax legomenonokra jellemző tulajdonságokat figyelhetünk meg szöveg-referenciájukban. Ezért a Galata-levélben előforduló ilyen szavak és kifejezések közül kb. azok ¾-ét kizártam a vizsgálatból.¹⁰⁹⁵

23.7. Disz legomenonok kvalitása a Galata-levél kvantitatív vizsgálatában

E paradigma bevezetésével egyetemben meg kell említeni a kvantitatív nyelvészet egyik vonatkozását is, amely Zipf első törvényének alkalmazásából ered. A korábbiakban rámutattam, hogy amit a világirodalmi nyelvi korpuszokra alkalmaznak nyelvészek az a Bibliára is igaz: a hapax legomenonok számaránya egy-egy korpuszon belül mindig 30-35% közötti. A Galata-levél esetében ezt a számítást reprezentatív módon a korábbiakban a teljes szókincshez viszonyítva végeztem el, amely 520¹⁰⁹⁶ (vagy 526) szó.¹⁰⁹⁷ A levélben található hapax, mia-gráfé és disz legomenonok számarányához viszonyítva, ami 189, ez cca. 35%.¹⁰⁹⁸ E számítás eredményei akkor alkalmazhatók, *ha azokat a disz legomenonokat kivonjuk a teljes szókincsből, amelyek a Galata-levélben kétszer fordulnak elő*. Így Zipf első törvénye szerint $161/520=31\%$ -ot kapunk a hapax, mia-gráfé legomenonok és a teljes szókincs arányaként. E számítás okait szeretném itt most részletesebben ismertetni, hogy korábbi állításaimat igazoljam, amely a Zipf 1. törvényével függ össze.

¹⁰⁹¹ Az itt felsorolt példákat lásd a VI.4. táblázat 1. szót a függelékben.

¹⁰⁹² Gal 1,17 és 1,18.

¹⁰⁹³ Gal 1,12 és 2,2.

¹⁰⁹⁴ Lásd az VI. táblázatban.

¹⁰⁹⁵ Ezek a táblázatból kiemelve: ἀνέρχομαι; ἐπικατάρατος; ἔξαγοράζω; παιδαγωγός; ὠδίνω. Besorolásukat és előfordulásuk egyéb helyeit lásd a VI.4. táblázatrészen.

¹⁰⁹⁶ Armin D. Baum számítása alapján. Lásd Armin D. Baum: Semantic Variation Within the Corpus Paulinum. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 2008. (Vol. 59). No. 2. 271-292.

¹⁰⁹⁷ Eta Linnemann számítása. Lásd tőle: *i.m.* 105-112.

¹⁰⁹⁸ Lásd a VI. táblázat végeredményét a függelékben.

A Galata levélre vonatkozó első szócsoporthoz, amelyeket *páli disz legomenonoknak* neveztem el, mindössze két szó szerepel. Mivel e szavak kizárólag a levélben fordulnak elő, igaz ott kétszer, Zipf első törvénye szerint *másodhangsúlyosak*, így még ezt két szót is *ki kell hagyni* a levélben belül egyszer előforduló szavak listájáról. Ugyanakkor jelentésmezőjüket illetően a hapax legomenonokkal megközelítőleg egyenértékűek, amely jelenségre az eddig bemutatott referenciális vonatkozás mutat rá: ezek közül pl. a προσανατίθημι hipertextuális, a Ἰουδαϊσμός pedig pl. intertextuális.

A Galata-levélben e paradigmán belül második szócsoporthoz az újszövetségi disz legomenonok, amelyek kétszer fordulnak elő az *Újszövetségben*. Ez azt jelenti, hogy ha a Galata-levél teljes szókincsét használjuk korpusz gyanánt, ezeket a hapax legomenonokkal *majdnem* egyenértékűeknek nevezhetjük, vagyis az első Zipf törvény szerint az arányszám felállításához figyelembe lehet venni.

Az utolsó szócsoporthoz, a Galata-levélben belüli disz legomenonok, amelyek a levélben kívül több helyen és akár többször is előfordulnak. Ezek *másodhangsúlyos szavakat jelentenek a levélben*, ezért Zipf első törvénye szerint *kizárhatók* a százalékos arányszámításból. Ennek oka egyszerű: kétszer fordulnak elő a Galata-levélben.

Ha így számolunk, az *első* és az *utolsó* csoportba tartozó lexikalizált morfémákat kivonhatjuk, mert azok kétszer fordulnak elő a Galata-levélben. Így $189 - (2 + 26) = 161$ levélben belül egyszer előforduló (hapax, mia-gráfé és disz legomenon) morféma lesz az eredmény a levél szóstatistikája alapján. Ha ezt aránypárba állítjuk a teljes szókincshez tartozó lexikalizált morfémákkal: $161/520$ (vagy 526), akkor cca. 31%-ot kapunk.¹⁰⁹⁹

Ez igazolja Zipf 1. törvényének használhatóságát a levél szövegére vonatkoztatva is, ha azt önálló korpusznak tekintjük.

¹⁰⁹⁹ Itt szeretném Krylov megállapítását megemlíteni: A Zipf első és második törvénye annál inkább érvényesíthető, minél hosszabb korpuszt vizsgálunk. Az alsó határ, amikor már egyáltalán nem lehet használni a törvényt 1000 token (szó és azok nyelvtani alakjai is). Mivel a Galata-levél 2230 token az még a kétszerese az alsó határnak. Ilyenkor azonban az adott értékek közelítenek az aszimptotikához. Lásd a korábbiakat, valamint: J. K. Krylov: Synergetic Modells and Methodism Quantitative Linguistics. In *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2002. (Vol. 9). No. 2. 125-185.

Összefoglalás:

A SÚLYPONTI ELEMEK INTERPRETÁCIÓJÁNAK TANULSÁGAI

E fejezetben tárgyalt problémakör széles terjedelemben mutat rá, hogy az újszövetségi súlyponti elemek vizsgálatát illetően nem csak e szavak pontos jelentésének meghatározása a problémás, hanem szerepük vizsgálata is az adott szövegben. Egy-egy jelentés levezethető többféle módon, ugyanakkor kérdés, hogy e vizsgálat milyen hermeneutikai módszerekkel történjen. Az eddig említett *hat* paradigma alapján bármely újszövetségi hapax, mia-gráfé és disz legomenont besorolhatjuk determinálva ezzel az interpretáció útját az alábbiak szerint.

Hapax legomenonok intergéziséről beszélünk akkor, ha az Újszövetségben egy szó hapax legomenon, de a Septuagintában találunk előfordulására legalább egy, vagy több példát még. Ilyenkor az asszociatív jelentésmező megoszlik a szó saját, szótári jelentése és a között az *allúzió* között, amellyel a Septuaginta egy sajátos szöveggörnyezetére utal. Ez az allúzió tetten érhető a következő módon: az Újszövetségben található „kihalt szavak” olyan hapax legomenonok, amelyek a Septuaginta teljes szókészletéhez tartoznak, de a Septuagintában általában *foglalt* jelentésük van. Ettől a specifikus jelentéstől nem térhetünk el az újszövetségi használatban adott esetben még a határozószavaknál sem. E jelenséget septuagintizmusnak nevezzük, amely fokozott mértékben jelenik meg az e paradigmába tartozó hapax legomenonok értelmezésénél. Az Újszövetség 1697 hapax legomenonjából ide sorolható 1129 szó és kifejezés.¹¹⁰⁰

Hapax legomenonok hipergéziséről beszélünk, ha egy egyszer előforduló lexikalizált morféma szemantikai tartományának a feltárását úgy tudjuk *pontosan* elvégezni, hogy ahhoz más, pl. héber, arám nyelvi jelentéseket is hozzárendelünk, de e jelentések nem tartoznak a szó *eredeti* görög nyelvi szemantikájához, tehát asszociatív jelentésnek mondhatók. Ide sorolhatók azok a szavak is, amelyekhez nem más nyelvi közeget, hanem *érzelmi*, *szociális*, vagy *képi* jelentést társíthatunk. Ezek az asszociatív jelentések allúzióval jönnek létre: azt kell tehát feltérképezni, hogy pontosan mire céloznak a szemantikai határokon túl: 1) idegen nyelvi közegre, 2) vizuális tartalomra, 3) terminus technicusaként egy bizonyos dolog megnevezésére, vagy pontosítására, 4) egyéb érzelmi kategóriába tartozó¹¹⁰¹ eseményre, pl.

¹¹⁰⁰ Az elkülönítés kedvéért a III. táblázat végén, a III.1. alpontban megtalálhatjuk a két paradigma összesítését számszerűsítve.

¹¹⁰¹ Az érzelmi kategóriát befolyásoló jelentést angolul „affective meaning”-nek nevezik. Lásd Charles E. Osgood: Focus on Meaning. Explorations in Semantic Space. In *Janua Linguarum*. Mouton, The Hague - Paris, 1976. (Vol. 1). 37-40.

profán, vagy szent jelentésre. Ez az Újszövetség 1697 hapax legomenonja közül legalább¹¹⁰² 582 esetben nagy valószínűség szerint kimutatható.

Hapax inflexiós morfémáknak nevezhetjük az Újszövetségben egyszer előforduló szavakat akkor, ha ezek *többszörös jelentését* a nyelvtani különbözőség teremti meg az asszociatív tartományban, a nyelvi alapjelentés pedig levezethető annak valamely derivátumából. Ez a különbség akkor jelentkezik, ha az Újszövetségben sémi hatással találkozunk egy mondaton belül. Ezekben az esetekben meg kell vizsgálni, hogy a grammatikai többszörös *intertextuális*, vagy *hipertextuális* allúzió miatt jön-e létre, és az annak megfelelő nyelvészeti paradigmát *lehet-e* használni a jelentés pontosításához. E paradigmába nagyon kevés hapax legomenon sorolható, összesen 183, éppen ezért a teljes Újszövetség nyelvi viszonylatában a Shannon-Weaver szabály szerint kifejezőerejük *igen magas*.¹¹⁰³

Paratextuális mia-gráfé legomenonoknak nevezhetjük akkor a szavakat, ha azok a teljes Újszövetség viszonyában nem, de *egy szerzői korpusz szókincséhez viszonyítva* kvázi hapax legomenonok. E szavak esetében a hapax legomenonokra vonatkozó asszociatív jelentésre vonatkozó tudnivalók a Shannon-Weaver szabály alapján pontosan annyira hangsúlyosak lehetnek, mint az egész Újszövetségben a hapax legomenonokként értelmezett szavaknál, de ez csak az *adott korpuszra vonatkoztatható nyelvi megállapítások fényében mutatható ki*. Mivel a hapax legomenonok jelentése éppen e nyelvészeti törvény alapján akkor hangsúlyos, ha a leggyakrabban előforduló, önmagukban még jelentéssel bíró szavakkal együtt vizsgáljuk, e mia-gráfé legomenonok *rámutathatnak* dolgokra, *pontosítják*, vagy *konkretizálják* az adott jelentést. Mivel a paratextuális értelmezésben két szövegrész kapcsolatáról van szó, az iratot, amelyben a mia-gráfé található *epitextusnak* nevezzük, a korpuszon kívüli szövegeket pedig *peritextusnak*: ez utóbbi segíti az előbbiben az asszociatív jelentés feltérképezését.

Kontextuális mia-gráfé legomenonokról akkor beszélünk, ha a fenti jelenség csak egy iratban nyilvánul meg. E szavak *az adott iratban* egyszer fordulnak elő, tehát ott kvázi hapax legomenonok, de azon kívül a szerzőnél, pl. a Galata-levélhez képest Pál más irataiban, is megjelennek legalább még egyszer, illetve azon kívül akár többször is. Ez esetben az irat *természetes* szókincséből kell kiindulnunk, hogy a mia-gráfék számát meghatározhassuk.

Hatodik paradigmának vezettem be a *disz legomenonokat*. A kvantitatív nyelvészetben a leghangsúlyosabbak a hapax legomenonok, majd a disz és trisz legomenonok. Az eddigiekben alkalmazott összes transztextuális paradigma alkalmazható annak feltárására,

¹¹⁰² Egyes jövevényszavak esetében, mint pl. a Hp-HYP σίκερα az intertextuális referenciától függetlenül a hipertextuális vonatkozás erősebb lehet. Ez tovább erősíti a septuagintizmus jelenségét.

¹¹⁰³ Lásd a III. táblázatban az inflexiós morfémákat összesítésben és betűnként is.

hogy pontosan hány szót tekintünk disz legomenonnak az Újszövetségben, az egyes korpuszokban, vagy akár egy-egy iratban. Ezek nagy része a szövegben a hapax legomenonokkal egyenértékű, ha azonban egy irat perspektívájából indulunk ki, ezeket disz legomenonoknak kell nevezni. Hangsúlyosságukra vonatkozóan pedig a már említett nyelvészeti törvényeket lehet alkalmazni, hasonlóan a hapax legomenonokhoz.

A következőkben a teljes Galata-levél szövegének olyan irányú értelmezését tekinthetjük meg, ahol a szövegben a *kiemelt interpretációs hangsúlyokat* a hapax, mia-gráfé és a disz legomenonok, vagyis a XI. tézis értelmében a súlyponti elemek jelentik, a hagyományos exegézis végzése közben.

III. Interpretációs főrészt:

**A SÚLYPONTI MODELLEZÉS
EXEGETIKAI MÓDSZERÉNEK
ALKALMAZÁSA**

Negyedik fejezet:

A GALATA-LEVÉL SÚLYPONTI MODELLEZÉSE

„Amíg rá nem találtam Waggoner: Jó hírek című munkájára, nem igazán értettem, mit jelent Pál apostol galatákhoz írt levele. Számomra a kegyelem és a törvény egymással való szembenállása okozta mindig is a problémát: a legtöbb kommentár egyáltalán nem oldja fel ezt az ellentétet. E kiadvány a szívembe beszélt úgy, ahogyan eddig még egyik sem...”¹¹⁰⁴

Robert J. Wieland

Ahogy disszertációm bevezetőjében hangot adtam véleményemnek, a Galata-levél feldolgozásában néhány princípiumot szeretnék képviselni: mindenekelőtt, azt a waggoneri utat kívánom végigjárni, amely alapján, minden szónak a levélben olyan hangsúlyt tulajdonítunk,¹¹⁰⁵ ami a teljes Biblia értelmezésének perspektívája lehet.¹¹⁰⁶ A hapax legomenonok vizsgálatának paradigmikus feldolgozását ez a hermeneutikai irány ihlette, amikor hozzákezdtem kutatásaimhoz. Céлом azonban, hogy az eddigiek értelmében Colin J. Hemer¹¹⁰⁷ és K. Oberg¹¹⁰⁸ „kulturális sokkját” is feloldjam, részben az adventista teológia egy nagy hiányossága miatt is.

Waggoner prédikációinak üzenetét 1888-ban nem vették komolyan. Az utána következő évtizedekben sem ismerték fel az akkor forradalminak tűnő megállapításainak

¹¹⁰⁴ Lásd Robert J. Wieland előszavát in Waggoner: *The Glad Tidings, Studies in Galatians* 1900-ban megjelent művéhez, amelyet reprint kiadásban (én.) adtak ki. Ez a kiadási év hiány utal a mű kortalanságára. Magyar nyelven mind a mai napig nem jelent meg, illetve egyes részleteiben sem közölték. A fentiek értelmében számon mottónak Wieland őszinte érzéseit kifejező véleményét. Lásd: *i.m.*

¹¹⁰⁵ Lásd a korábban idézett forrást: E. J. Waggoner: *i.m.* u.o.

¹¹⁰⁶ E perspektíva 1888-ban teljesen megingatta az akkori adventistákat hitükben és korábbi teológiai látásukban. Norman J. Woods a Loma Lindai Adventista Egyetem rektora 1985-ben írt cikkében így idézi Butler 39 oldalas levelének nagyon fontos mondatát: 1888. október 25-én, kedden Waggoner „új tanulmányokat kezdett a törvény és az evangélium viszonyáról”, amely egészen csütörtökig tartott. A törvény és a kegyelem viszonyát Pál apostol írásai alapján tárta fel. Ekkor Ellen G. White véleménye azt volt, hogy az egész kérdés (törvény és kegyelem viszonya) a *Gal 3,24*-re épül. Lásd Paul J. Landa. (edit.): *Adventist Heritage. A Journal of Adventist History*. Loma Linda University, USA, California, Loma Linda, 1985. (Vol. 10.) No. 1. 7-8.

¹¹⁰⁷ A szerző nem csak a hapax legomenonokat tekinti szakszavaknak, hanem számos egyéb kifejezést is a koiné nyelvben. Pl.: πίστις és ἀγάπη. Ugyanakkor kizárólag ezeket a kategóriákat tekinti hapax legomenonoknak. Colin J Hemer: Reflections on the Nature of New Testament Greek Vocabulary. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1987. (Vol. 38). No. 3. 65-92.

¹¹⁰⁸ Eredetileg Philip Francis Esler használja ezt a megközelítést a Galata-levélre is, amelyet majd a későbbiekben részletesen is megvizsgálunk. Lásd K. Oberg: Culture Shock: Adjustment to New Cultural Environments. *Practical Anthropology* 7. (1960). In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1999. (Vol. 50). No. 1. 153.

jelentőségét.¹¹⁰⁹ Időszerű tehát, hogy Robert J. Wielandhoz¹¹¹⁰ csatlakozva hangot adjak exegetikai véleményemnek a Galata-levél értelmezését illetően.

Az eddigiek értelmében, nem egy újabb kommentárt szeretnék azonban kézbe adni, és nem is az a célom, hogy vitakozzak egyes véleményekkel. Kizárólagosan azt kívánom bemutatni, hogy az általam *súlyponti modellezésnek* nevezett exegetikai módszer jegyében hogyan lehet alkalmazni az eddigi teológiai, nyelvészeti paradigmákat, amely Waggoner hermeneutikájának¹¹¹¹ továbbgondolásából ered.

Alaptézis – „C” rész:

A MEMO-EXEGESIS RÖVIDÍTÉS ÉS AZ ELJÁRÁS MEGNEVEZÉSÉNEK IDEGEN NYELVŰ HASZNÁLATA

A súlyponti modellezés olyan eljárás, amely során a *súlyponti elemek* felől megközelítve a szöveg exegézisét - külön figyelmet fordítva az adott iratban *leggyakrabban előforduló* szóra is - sajátos interpretációs hangsúlyokat emelünk ki a fordításban, e lexikalizált morfémák intergézisét és hipergézisét is figyelembe véve.

E módszer 1) egy egész szöveg fordítását és 2) interpretálását alapvetően meghatározza, 3) egyes nyelvi modellekre épül és 4) az *adott szövegben* az egyszer előforduló szavak hangsúlyát emeli ki. Ezért Súlyponti Modellezés Exegetikai Módszerének neveztem el.

Azért, hogy e módszert idegen nyelven is lehessen használni, javaslatom, hogy angolul Method of Emphasis Modelling Exegesis-nek¹¹¹² fordítsuk, német nyelven pedig Die Methode der Exegese des Nachdruckmodellationes-ként használjuk.¹¹¹³ Az angol

¹¹⁰⁹ Aktualitását e témának adventista oldalról az irodalom hiányossága igazolja. Kutatásaim közepette átnéztem a *Journal of the Adventist Theological Society* összes írását 1964-2003-ig és ebben a majdnem 40 évet felölelő tudományos lapsorozatban *mindössze egy cikket találtam* a Galata-levélről az sem exegetikai, hanem egy homiletikai vizsgálódás eredményeit összegzi. Kutatások végzése közben valaminek a hiánya, nagyon is „beszédese” lehet.

¹¹¹⁰ Lásd Robert J. Wieland előszavát in E. J. Waggoner (Robert J. Wieland edit.): *The Glad Tidings. Studies in Galatians*. Pacific Press Publishing Association, Mountain View, California, 1900. Introduction.

¹¹¹¹ Lásd a bevezetésben idézettek: „*Ha mindenki olyan imádságos lelkülettel és olyan következetesen tanulmányozná a Galata-levelet, ahogyan ezt csak teheti, figyelemmel adózna minden egyes szó irányába úgy, mintha az mind közvetlenül az Istentől jönne, nem lenne szükségünk semmilyen más vallásos könyvre.*” In E. J. Waggoner: *The Glad Tidings. Studies in Galatians*. Edited by Robert J. Wieland, Pacific Press Publishing Association, Mountain View, California. 1900. Introduction, 2. bek.

¹¹¹² A módszer elnevezésében nagyban befolyásolt az ἔμφασις szó pragmalingvisztikai használata, amely ez esetben terminus technicus, amelynek latin váltófogalma a „significatio”, de az angol nyelvben az „emphasis”-t alkalmazzák. Az „emphasis” azt jelenti, amikor a szövegből kiemelkedik egy fogalom, és ahhoz többletjelentés társul. Ilyen pl. a „Légy ember!” amikor nem egyszerűen egy lényre, mint emberre gondolunk, hanem annak pejoratív, ez esetben pozitív jelentéstöbbletére is. E fogalom ilyen irányú alkalmazását lásd Hadumod Bussmann (trans. Gregory P. Trauth – Kerstin Kazzazi): *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. Routledge Reference, London – New York, 1996. 145.

¹¹¹³ A magyar elnevezésben hajlottam afelé, hogy a „súlyponti” kifejezés helyett az „emfázis” szót alkalmazzam, ami helyes lenne a német *Nachdruck* és az angol *emphasis* alapján. Ez a szó azonban nem honosodott meg eléggé a teológiai nyelvzetben, ezért nem kívántam túlterhelni még egy szakkifejezéssel

elnevezésből betűszót is alkothatunk, ha a szakkifejezés szavainak kezdőbetűit egymáshoz kapcsoljuk:¹¹¹⁴ MEMO-Exegesis.¹¹¹⁵ Ez esetben nem szükséges a fordítás használata, elegendő egy magyarázó lábjegyzet az eljárásra való utalással.¹¹¹⁶ Magyar nyelven nem kell nagybetűkkel írni az eljárás megnevezését, egyszerűen csak: „súlyponti modellezés”, ha nem használjuk a mozaik szót.

24. A GALATA-LEVÉL SZÓKINCSENEK KVANTITATÍV JELLEMZŐI: A VIZSGÁLAT IRÁNYA ÉS CÉLJA

Alaptéziseim kiterjesztése értelmében Galata-levél felosztásában a következő utat követtem:¹¹¹⁷ ahol a hapax, disz és mia-gráfé legomenonok *koncentráltan* jelennek meg egy-egy szövegrészleten belül, azokat *súlyponti egységeknek* neveztem el. E szempontból a Galata-levélben 11 fő és azokon belül 20 alegységet különítettem el egymástól. Meggyőződésem, hogy ezek meghatározzák a teljes levél interpretációjának¹¹¹⁸ irányát.¹¹¹⁹

azokat, akik esetlegesen alkalmazzák eljárásomat. A magyar, német és angol használathoz Lásd Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2008. 174.

¹¹¹⁴ A jelölés és az elnevezés bevezetését szorgalmazza, hogy 2012-2017 között, a különböző tudományos konferenciákon nagy érdeklődést váltott ki az eljárás egyes részleteinek bemutatása. 2013 óta (A XXV. Nemzetközi Bibliikus Konferencia Szeged, Gál Ferenc Hittudományi Főiskola, valamint: Zsidó - Keresztény Társaság teológiai szimpóziuma Sárospataki Református Teológiai Akadémia) pedig már e kóddal jelölve és az eljárást megnevezve alkalmanként egyedi véleményemnek is hangot adtam, amit nagy érdeklődés fogadott. Lásd Erik Kormos: The man's divinely image and taxpaying according to ethic of Jesus. In György Benyik (edit.): *The Bible and Economics. International Biblical Conference XXV. Szeged Ferenc Gal Theological College 22nd – 24th August 2013*. JATE Press, Szeged, 2014. 191-199.

¹¹¹⁵ A „MEMO” rövidítéssel már az Internetes keresésre is gondoltam: a „memo” a latin memoir előtagjaként önálló formában is használható. Ez esetben a jelentése: *feljegyzést készíteni*. Ez így utal arra, hogy „csak fel kell jegyezni” a súlyponti elemeket a listakészítés szabályai szerint, és azokhoz az asszociatív jelentést hozzárendelni. E módszertani meghatározást majd az utolsó rész tézisében találhatjuk meg bővebben. Az Internetes előfordulás leellenőrizhetjük a Google keresővel.

¹¹¹⁶ A kvantitatív lingvisztikában ehhez nagyon hasonló az MCMC-Method, amelyet 1996-ban Monte Carloban alkottak meg egy tudományos konferencián a Markov-lánc továbbfejlesztett változatának jelölésére: Markov Chain Monte Carlo. E mintát követve alkottam a mozaik szót, amely egyben arra is rámutat, hogy e nyelvészeti eljárások fokozatosan fejlődnek, hibáikat igyekeznek kiküszöbölni, erősségeit pedig kiaknázni: ilyen módon van helyük a kortárs teológiában is. Lásd: lásd W. R. Gilks – S. Richardson – D. J. Spiegelhalter: *Markov Chain Monte Carlo in Practic. Interdisciplinary Statistic*. Chapman & Hall/CRC, London, 1996. 4-8. Valamint: Steve Brooks – Andrew Gelman – Galin L. Jones – Xiao-Li Meng (edit.): *Handbook of Markov Chain Monte Carlo. Handbook of Modern Statistical Methods*. CRC Press, Taylor. A Chapman & Hall Book. USA, Broken Sound Parkway, Boca Raton, 2011. Ezen belül: Theory of MCMC, 8-17; The Practic of MCMC, 17-22; Elementary Theory of MCMC, 22-26.

¹¹¹⁷ A szerkezeti felosztásban főként a retorikai és a formakritikai megközelítéseket részesítettem előnyben tekintettel témám hasonló feldolgozására. Ebben irányadó volt: Susanne Schewe: *Die Galater zurückgewinnen. Paulinische Strategien in Galater 5 und 6*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2005. 27, ahol ezt a felosztást találjuk: 1,1-5 *Előszó* – 6,11-18 *Utószó* 1,6-11 *Exordium* – 5,1-6,10 *Exhortatio* 1,12-2,14 *Narráció* – 3,1-4,31 *Probáció* 2,15-21 *Propozíció*. Ez esetben a levél központi része a Propozíció, amely ponton a téma „megfordul” és kifejtésre kerül. E felosztást Betz vezette be, akire a későbbiekben többször is fogok hivatkozni.

¹¹¹⁸ Ilyen pl. a Gal 2,4, ahol egyszerre több súlyponti elemet is találhatunk: Gal-DIS 2,4 ψευδάδελφος; Gal-DIS 2,4 παρεισέρχομαι; Gal-DIS 2,4 καταδουλώω; Gal-INT 2,4 κατασκοπέω; Gal-HYP 2,4 παρείσακτος.

¹¹¹⁹ Kutatásaim közepette arra lettem figyelmes, hogy az egyes súlyponti egységek között található mia-gráfé legomenonok referenciális adatai miatt, ezek nem képeznek interpretációs eltolódást. E jelenséggel a hatodik, utolsó fejezetben egy rövid konklúzió keretében részletesebben is foglalkozom.

Az súlyponti elemek közül 110 esetében¹¹²⁰ sikerült kimutatni azt, hogy ez a bizonyos interpretációs szerep hatékonyan alkalmazható. A többi szónál már túl sok az egyéb előfordulás, amelyek az asszociációs jelentésekből eredő sajátosságos élt tompítják.

Az eddigiek értelmében a Shannon-Weaver szabály alkalmazása az elsődleges szükséglet, ha súlyponti megállapításokat akarunk kiemelni egy szövegből. E szabály figyelembevételével el kellett készítenem a Galata-levél szóstatistikáját, amely nem csak a hapax legomenonokat tartalmazza, hanem a leggyakrabban előforduló szavakat, kifejezéseket, sőt akár egyes frázisokat is.

Az alábbiakban, a teljes levélben leggyakrabban előforduló *szavakat* találjuk felsorolva szükségszerint előfordulási helyeikkel együtt.¹¹²¹

	Szó	Előford. száma	Előfordulási helyek a Galata-levélben ¹¹²²
1	ὁ, ἡ, τό ill. οἱ, αἱ, τά, etc.	280	A határozott névelőt <i>szótári alakban egynek kell venni</i> , a különböző alakokat nem kell egy-egy morfémaként értelmezni. Ellenkező esetben minden szónak a tokenizált formáját kellene alapul venni.
2	καὶ	72	Nem fontos felsorolni.
3	ἐν	41	Nem fontos felsorolni.
4	Χριστός	38	1,1; 1,3; 1,6; 1,7; 1,10; 1,12; 1,22; 2,4; 2,16 (3x); 2,17 (2x); 2,19; 2,20; 2,21; 3,1; 3,13; 3,14; 3,16; 3,22; 3,24; 3,26; 3,27 (2x); 3,28; 3,29; 4,14; 4,19; 5,1; 5,2; 5,4; 5,6; 5,24; 6,2; 6,12; 6,14; 6,18.
5	εἰς	32	Nem fontos felsorolni.
6	νόμος	32	2,16 (3x); 2,19 (2x); 2,21; 3,2; 3,5; 3,10 (2x); 3,11; 3,12; 3,13; 3,17; 3,18; 3,19; 3,21(3x); 3,23; 3,24; 4,4; 4,5; 4,21 (2x); 5,3; 5,4; 5,14; 5,18; 5,23; 6,2; 6,13.
7	πίστις	22	1,23; 2,16 (2x); 2,20; 3,2; 3,5; 3,7; 3,8; 3,9; 3,11; 3,12; 3,14; 3,22; 3,23(2x); 3,24; 3,25; 3,26; 5,5; 5,6; 5,22; 6,10.
8	πνεῦμα	18	3,2; 3,3; 3,5; 3,14; 4,6; 4,29; 5,5; 5,16; 5,17 (2x); 5,18; 5,22; 5,25(2x); 6,1; 6,8(2x); 6,18.
9	σάρξ	18	1,16; 2,16; 2,20; 3,3; 4,13; 4,14; 4,23; 4,29; 5,16; 5,17 (2x); 5,19; 5,24; 6,8(2x); 6,12; 6,13.
10	Ἰησοῦς	17	1,1; 1,3; 1,12; 2,4; 2,16 (2x); 3,1; 3,14; 3,22; 3,26; 3,28; 4,14; 5,6; 5,24; 6,14; 6,17; 6,18.
11	διὰ	11	Nem fontos felsorolni.

¹¹²⁰ E 110 szót a korábban bevezetett kódokkal ellátva az egyes súlyponti egységek meghatározásának táblázatban előre magadtam az alfejezetekben, folyamatosan számozva 1-110-ig a dolgozatban. Megtalálhatjuk a következő fejezet, a bevezetés fordítása után ezeket a legfontosabb, de főként a levélben használható asszociatív értelmezésükkel együtt.

¹¹²¹ A táblázatban található szóstatistika nem teljes, amelynek indoklását a táblázat alatti részben találhatjuk. A szavak listázásában részben a hagyományos (konkordanciák) részben pedig a számítógépes módszereket alkalmaztam, hogy ne legyen merev tokenizálás. A számítógépes vizsgálatot a Bible Works 7.0-val végeztem, szavanként leellenőrizve az egyes eredményeket.

¹¹²² Ha egy versben több alkalommal előfordul, azt ilyen módon jelölöm: **(3x)**, vagyis három alkalommal egy versen belül.

A szemiotikai vizsgálat szerint nem könnyű eldönteni, hogy mely szóra alkalmazható a Shannon-Weaver gyakori előfordulásokra vonatkozó szabálya:¹¹²³ az előfordulások ugyanis csak azt mutatják, hogy *jelcsoportok* formájában a καὶ kötőszó és az ἐν előjárószo a *leggyakrabban előforduló önálló morfémák*, ha a határozott névelő különböző alakjait nem vesszük figyelembe. Nem hiba, ha ezeket egy lingvisztikai vizsgáltában felhasználjuk, ugyanis pl. a határozott névelő egyes alakjain keresztül lehet vizsgálni hogy hány birtokos, vagy tárgyas szerkezet van a szövegben, ez azonban *teológiai szempontból* csak *másodlagos* kérdés, amelyre exegézisem során a teljes szöveg viszonylatában ki fogok térni, de nem számszerűen.

Tehát olyan 1) szót, vagy 2) kifejezést kell keresnünk, amely 3) önmagában hordoz 4) teológiai szempontból értelmezhető 5) önálló jelentést. Ilyen módon gyakorlatilag a Merrill C. Tenney által alkalmazott „topikus módszer” követhetjük¹¹²⁴ annyi pontosítással, hogy az egyes szavak, mint toposzok kezelését a lingvisztikában alkalmazott előfordulási szabályok szerint szűkítjük. Ellenkező esetben megmaradunk a szemiotika, illetve a strukturális analízis szintjén, tk. amelyektől többk között Carson is óv,¹¹²⁵ mert egy bizonyos módszer csak akkor lehet hatékony, ha azt összefüggésbe lehet hozni egyéb exegetikai eljárásokkal is.

Itt szeretnék visszatérni Willitts Galata-levél magyarázatához,¹¹²⁶ ami a törvény és a hit (νόμος és πίστις) antitézisének kérdését tárgyalja. A Gal 3,10-12-ben három helyen *hipertextuális*¹¹²⁷ idézést alkalmaz Pál, amelyek kapcsolatot teremtenek a Lev 18,5-tel. Ez azért nevezhető hipertextuális szöveghozzáértésnek, mert az LXX Lev 18,5-ben nem található meg a νόμος. Ellenben a héber szövegben a קָנָה és a עָשָׂה igen, amelyet a Septuaginta alapján, ha meg *fog* cselekedni (ποιήσατε) az ember, élni *fog* (ζήσεται) azok cselekvése árán. A héberben is hasonlóképpen a קָנָה qal imperfektum ige, a futurumi jelentést hangsúlyozhatja, legalábbis e véleményem szerint.¹¹²⁸ A „törvény” és a „hit” így *antitézist* képeznek egymással, amelynek alapja Pál megváltás-történet szemlélete: a νόμος Izrael vallási rendszerének

¹¹²³ Fontos megjegyezni, hogy e rövid táblázat nem Zipf 1. törvénye alapján készült „tokenizált” lista. Ez esetben minden ragozott alakok külön-külön kellett volna venni, és a szabályos szóelőfordulások láthatóak lennének, 1/2; 1/3; 1/4; 1/5; és 1/n arányban. Ez azonban részben technikai akadályokba is ütközött, részben pedig nem tartozik a vizsgálataim tárgyához. Számomra Zipf 1. törvényéből kizárólagosan a hapax legomenonok számának meghatározása volt a cél.

¹¹²⁴ Merrill C. Tenney: *i.m.* 154-155.

¹¹²⁵ Lásd: *i.m.* u.o.

¹¹²⁶ Joel Willitts: Context matters: Paul’s Use of Leviticus 18,5 in Galatians 3,12. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 2003. (Vol. 54.) No. 2. 105-122.

¹¹²⁷ E kifejezést a korábbiak értelmében én használok, Willitts munkájában nem fordul elő.

¹¹²⁸ E véleményt képviseli Brian Vickers is: a Szentlélek által munkált kívülről jövő reménység a jövőben beteljesedő megigazolást jelent. Ugyanakkor ez a reménység a jelenben és a jövőben egyszerre ad bizonyosságot. Lásd Brian Vickers: *Jesus’s Blood and Righteousness. Paul’s Theology of Imputation*. Crossway Books. A Publishing Ministry of Good News Publishers Wheaton, Illinois, 2006. 62-66.

terminus technicusa,¹¹²⁹ amely egy bizonyos kortörténeti egységhez *lecövekel*, a πίστις ezzel szemben a megváltás történetében korszakokat *áthidaló kapocs*, mert a jövő felé mutat. A אָרָה és a אֲרָצָה cselekvésének futuruma addig a pontig tart, amelyben a πίστις jelentősége kezd felértékelődni.¹¹³⁰ Ez az észrevétel különösen is hangsúlyos a qumráni tekercek fényben, amelyekben kimutatható, hogy a νόμος fogalma bizonyos vallási cselekmények megtételéhez kapcsolódik,¹¹³¹ ellenben Pál νόμος értelmezésével: a πίστις fényében ezt a *szövetség terminus technicusa* gyanánt értelmezi, és ilyen módon a Tórához kapcsolja inkább. Willitts rámutat, hogy ez az „értelmezési tengely” az egész Galata-levélen végigível, ami a 3,10-12 *interpretációs súlypontján* nyugszik.

Itt érdemes az előző táblázatra egy pillantást vetni; a νόμος összesen 32 alkalommal található meg a levélben, abból 15-ször a 3. részben, azon belül a 3,11-12-ben önmagában is négy alkalommal. A πίστις 22 alkalommal található meg az egész levélben, ebből a 3. részben 14-szer, valamint a 3,11-12-ben 2 alkalommal. A statisztikus eloszlás megerősíti Willitts megállapításait, amely következtetésre valószínűleg¹¹³² a szavak előfordulási százalékainak vizsgálata *nélkül* jutott.

Esler szerint¹¹³³ a Gal 2,1-14-ig terjedő rész egy mediterrán kulturális konfliktus leírása, amelynek feloldása nem egyszerű, nem lehet csak a körülmetélkedésről szóló vita szintjére leegyszerűsíteni: bizonyos értelemben az egész levél e konfliktus kezeléséről, megoldásáról szól, amely a νόμος értelmezéséből adódik.

¹¹²⁹ E vonatkozás a későbbiekben az egész Galata-levél feldolgozásában fontos szerepet játszik: Philo volt az a személy, aki Pál korában a νόμος-t nagyon hasonlóan használta, mint a görögök. A Tóra a júdeai szóhasználatban az egész írást jelentette, amelybe minden olyan beletartozhatott, amelyet a közösség respektált. Philo a *Tóra szót kiváltotta a νόμος-szal*, így felvetődött az igénye annak, hogy meghatározzák a kánon fogalmába tartozó könyveket. Bizonytalán később a héber kánon felosztásában is szerepet játszott ez a szemlélet. Philo szerint a νόμος nem más, mint λόγος, amit, a rendelkezésekre (תְּנָיִת) is használ. Ez pedig inkább a szóbeli kijelentést erősíti meg. Feltételezhető, hogy Pál törvény-szemléletét erősen befolyásolta Philo értelmezése. Lásd Samuel Belkin: *Philo and the Oral Law. The Philonic Interpretation of Biblical Law in Relation to the Palestinian Halakah*. Harvard University Press, USA, Cambridge – Massachusetts, 1940. 35-38.

¹¹³⁰ Willitts nem említi, de részletesen fogom a későbbiekben tárgyalni, hogy e két üdvtörténeti fogalom határát éppen egy hapax legomenonnal választja el egymástól Pál apostol: Gal-HYP 4,1 προθεσμία.

¹¹³¹ Erre James Dunn is rámutat: Az 1 QS 5.21, 23; 6.18 és a 4 QFlor. 1.1-7 tekercekben a törvény cselekvésére használatos nagyon fontos terminus technicus fordul elő (תְּנָיִת חַיִּים), amely hasonló a Galata-levél egyes kontextusaiban használt νόμος értelmezésekhez. Lásd James G. D. Dunn: *The New Perspective on Paul*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Michigan - Cambridge, 2008. 127.

¹¹³² Nem derül ki, hogy Willitts milyen módszerrel jutott az általa képviselt véleményre. Általában az egész cambridge-i teológiában kimutatható a pragmalingvisztikai iskolák hatása, így nem zárható ki, hogy hasonlóan szóstatistikát is készített, de ezt nem közli.

¹¹³³ Philip F. Esler: *Galatians*. (John Court edit.). Taylor & Francis e-Library, London - New York, 1998. XI. bevezetés.

Itt kell megemlíteni Burton klasszikussá vált Galata-kommentárját¹¹³⁴ a 20. század elejéről. A kiadvány második felében kislexikont közöl a Galata-levél kulcskifejezéseiből.¹¹³⁵ Ezek között szerepel a νόμος¹¹³⁶ is. Mivel az ott felsorolt szavak statisztikus vizsgálata rámutathat a Shannon-Weaver szabály valamely végpontjára, érdemes ezeket is megvizsgálni.

A leggyakrabban előforduló kifejezések közül, a νόμος mellett Burton kiemeli a πνεῦμα és a σάρξ¹¹³⁷ szerepét is. Ez utóbbi kettő a *harmadik* leggyakrabban előforduló szavak közé tartoznak: mindkettő 18-18 alkalommal található meg a levél szövegében, tehát filológiai értelemben is az értelmezés tengelyét képzik és hasonló módon kapcsolatba hozhatók a legritkábban előforduló szavakkal, legalábbis valamilyen mértékig.¹¹³⁸

Burton szerint a *legritkábban* előforduló, de még teológiai szempontból hangsúlyos kifejezéseket az alábbiak szerint sorolja fel: αἰών vagy αἰώνος amely *trisz legomenon*,¹¹³⁹ tehát nem a leghangsúlyosabb, de a súlyponti modellezésbe adott esetben még bevonható szó.

Az ἀποκαλύπτω és ἀποκαλυψις¹¹⁴⁰ esetében a szinkronikus módszer miatt találkozunk e két szóval egymás mellett. Ebből az ἀποκαλυψις Gal-DIS, vagyis a *levélen belül* valóban teljes értékű súlyponti elemnek tekinthető, és bizonyos, hogy a leggyakrabban előforduló szavakkal kapcsolatba hozható.

Az ezen kívül felsorolt kulcsszavak mindegyike *trisz legomenon*, amelyek ugyan hangsúlyosak, de a súlyponti modellezés szerint már kevésbé: ἁμαρτία,¹¹⁴¹ εἰρήνη,¹¹⁴²

¹¹³⁴ Ernest De Witt Burton: *A critical and exegetical commentary on the epistle to the Galatians*. T&T Clark, Edinburgh, 1921.

¹¹³⁵ A kiadványban felsorolt szavak közül nem mindegyiket vizsgálom: ἀποστολος. A πατήρ Istenre, mint Atyára vonatkozó kifejezés nem statisztikus jelenség, hanem referenciális vonatkozás. Ezek értelemszerűen nem szorulnak vizsgálatra. Hasonlóképpen található egy-két frázis, amelyek jellegzetesek a levélben. Ezekkel külön foglalkozom a későbbiekben.

¹¹³⁶ Ernest De Witt Burton: *i.m.* 443-460.

¹¹³⁷ Ernest De Witt Burton: *i.m.* 486-496.

¹¹³⁸ Fontos figyelembe venni, hogy a Shannon – Weaver szabály kizárólag a leggyakrabban és a legritkábban előforduló közlések egymással való viszonyára vonatkozik.

¹¹³⁹ A korábbiakra utalva, a Zipf 1. törvényéből adódóan ezt az elnevezést még használni lehet a súlyponti modellezésben, habár paradigmáimat már erre nem terjesztettem ki. A trisz legomenon kifejezést a teológiában használja Michael L. Barré: *The Crux of Psalm 22:17c. Solved at Long Last?* című írásában a אָרְבַּע szóra, amely ebben a formában a MS Zsoltárok 22,17-ben található אָרְבַּע szó gyöke. In Bernard F. Batto – Kathryn L. Roberts (édit.): *Biblical Studies in honor of J. J. M. Roberts. American National Standard for Information Sciences*. ANSI Z39.48.1984, USA, 2004. 287, 2. lábjegyzet.

¹¹³⁹ A fogyelem lingvisztikai használatához lásd még: R. Harald Baayen és Antoinette Renouf: *Productive Lexical Innovations in an English Newspaper. Linguistic Society of America*. USA, JSTOR Date Base, 1996. 78, 2. bek.

¹¹⁴⁰ Ernest De Witt Burton: *i.m.* 433-435.

¹¹⁴¹ A Galata-levélben: 1,4, 2,17; 3,22. Lásd Ernest De Witt Burton: *i.m.* 441-443.

¹¹⁴² Gal 1,3; 5,22; 6,16. Lásd Ernest De Witt Burton: *i.m.* 424-426.

ἐκκλησία,¹¹⁴³ ἕτερος,¹¹⁴⁴ δίκαιος, δικαιοσύνη és δικαιώω¹¹⁴⁵ (ezek közül az utóbbi három egymásra szinkronikusan visszavezetve), végül, de nem utolsó sorban a διαθήκη.¹¹⁴⁶ Mindezekon kívül megemlíti még a χάρις-t,¹¹⁴⁷ amely kivételt képez: nem releváns, *hét* előfordulása ismert,¹¹⁴⁸ így éppen a leggyakrabban és a legritkábban alkalmazott szavak közötti átmenetet tapasztalhatjuk.

Az eddigiek értelmében a következő megállapításokat lehet tenni: 1) az egyes teológiai alkalmazások megerősítik, hogy *létezik interpretációs súlypont* akkor, ha a kulcsszavakat valamilyen vonatkozási rendszerbe helyezzük a többi kifejezéshez viszonyítva: ez az értelemezés gyakorlatilag megfelel Tenney topologikus módszerének.¹¹⁴⁹ 2) A transztextuális és kvantitatív filológiai értelemezés azonban *nagyobb pontossággal* mutat rá a súlypontokra, mert az exegézisben a teológia számára is meghatározó szavakra, kifejezésekre, frázisokra teszi a hangsúlyt az előfordulásuk gyakoriságára, vagy éppen ritkaságára való tekintettel.¹¹⁵⁰ 3) Ezek pedig megteremtik annak a lehetőségét, hogy legalább az egyes szavak és kifejezések esetében az asszociatív jelentés(ek)nek *is* hangot adjunk.

E vizsgálat alapján az általam készített Galata-levél fordításában és annak egyes interpretációs pontjainak kiemelésében és értelmezésében ezt az utat kívánom végigjárni. Ezt erősíti, hogy néhányan, mint pl. Betz is,¹¹⁵¹ úgy tekintenek a Galata-levélre, mint apologetikai műre. Ez pedig kiemeli a retorikai jellemzők hangsúlyát.

¹¹⁴³ Gal 1,2; 1,13; 1,22. Lásd: *i.m.* 417-420.

¹¹⁴⁴ Gal 1,6; 1,19; 6,4. Lásd: *i.m.* 420-422.

¹¹⁴⁵ Gal 2,21; 3,21; 5,5. Lásd: *i.m.* 460-474.

¹¹⁴⁶ Gal 3,15; 3,17; 4,24. Lásd: *i.m.* 496-505.

¹¹⁴⁷ Lásd: *i.m.* 423-424.

¹¹⁴⁸ Gal 1,3; 1,6; 1,15; 2,9; 2,21; 5,4; 6,18.

¹¹⁴⁹ Merrill C. Tenney: *i.m.* 154-156.

¹¹⁵⁰ Mindemellett érdekességként jegyzem meg, figyelemre méltó jelenségnek mondható, hogy a De Witt Burton által megadott szavak nagy része azonos előfordulási gyakoriságot mutat. Gyakorlatilag kizárhatjuk azt az eshetőséget, hogy a szerző tudatosan az előfordulási százalékok alapján döntött volna e kuleskifejezések közlése mellett. Inkább teológiai szempontokat követett. Ez pedig bizonyos korlátok közé szorítja az értelemezést.

¹¹⁵¹ William Baird: *History of New Testament Research. From C. H. Dodd to Hans Dieter Betz.* (Vol. 3.) Fortress Press, USA, Minneapolis, 2013. 662-663.

Alaptézis – „D” rész:

A MEMO-EXEGESIS HAT LÉPÉSÉNEK ALKALMAZÁSA AZ ÚJSZÖVETSÉG ÖSSZES IRATAIRA

Az eddigiek jegyében bátoríthatom kijelenteni, hogy a súlyponti modellezésre épülő exegézist lehetséges bármely újszövetségi irat esetében alkalmazni, úgy, hogy a módszert akár egy rövidebb részletre is vonatkozathatjuk.¹¹⁵² Ennek természetesen meg vannak a szabályai, amelyeket pontokba foglalva érdemes áttekinteni, és összegzésszerűen átgondolni. Ezek azok a módszertani szabályok, amelyekkel a Galata-levél fordításánál és interpretálásánál dolgoztam, és amely utat javaslok végigjárni mindazoknak, akik alkalmazni kívánják majd eljárásom a hapax legomenonok problematikájának kezelésére.

A fentieket képviselve a Galata-levelet tekintem olyan mintaszövegnek, amelyen végigjárva az alábbi lépéseket, bemutatom, hogy a **MEMO-EXEGESIS**t hogyan lehet alkalmazni az Újszövetség bármely részletére.

1) Hagyományos exegézis elvégzése¹¹⁵³

Ennek oka a következő: eljárásom „Az újszövetségi hapax legomenonok paradigmái”-hermeneutikára, nem exegézisre utal. Így tehát akkor járunk el helyesen, ha az általunk végzett „hagyományos” exegézis közben *figyelünk* a szövegben talált hapax legomenonokra, majd azokat az általam javasolt hermeneutikai paradigmák szerint osztályozzuk és *parallel* végezzük a munkát, ahogyan a paradigmaticus tudományelméletnek ez megfelel: így kapunk sokkal szélesebb perspektívát a többi szó jelentésére is. Tehát a már elért exegetikai eredményeket az általunk kívánt mértékig ki tudjuk egészíteni a hapax legomenonokból eredő *asszociatív* és *referenciális* vonatkozásokkal, valamint a leggyakrabban előforduló

¹¹⁵² Ezekkel kapcsolatosan két korábbi írásomra szeretném felhívni olvasóim figyelmét. Az egyik az előző lábjegyzetben található: *A kvantitatív nyelvészet és annak módszertani bemutatása a bibliai exegézis alkalmazásában*. Ebben a Római levél 7. részének ilyen irányú exegézisét mutattam be. Lásd Trajtler Dóra (szerk.): *Tan és módszertan. Conferentia Rerum Divinarum 3*. L'Harmattan – Károli Gáspár Református Egyetem, Bp. 2012. 31-43.

A másik a Szegedi Gál Ferenc Hittudományi Főiskola által megrendezett 25. Nemzetközi Bibliikus Konferencián 2013. augusztus 24-én elhangzott előadásom konferencia-kötetében található cikkem. Ennek címe: *The man's divinely image and taxpaying according to ethic of Jesus*. Ebben először képviseltem hivatalosan, és először használtam megnevezésben a **MEMO-Exegesis**t, amely a Mt 22,21kk ilyen irányú feldolgozása. Lásd György Benyik (edit.): *The Bible and Economics. International Biblical Conference XXV*. JATE Press, Szeged, 2014. 191-199.

¹¹⁵³ Hogy pontosan mit értünk hagyományos exegézis alatt abban megoszlanak a vélemények. Mivel azonban munkám jellege nem kapcsolódik felekezeti meglátásokhoz, használói legyenek akár katolikus akár protestáns teológusok a saját módszereiket alkalmazhatják. Erre vonatkozóan lásd Stanley Porter meghatározásait az exegézis definíciójára vonatkozóan: Stanley Porter: *What Is Exegesis? An Analysis of Various Definition*. In Stanley E. Porter (edit.): *Handbook to Exegesis of The New Testament*. Brill Academic Publishers, Inc. Boston – Leiden, 2002. 3-23.

szavakkal, kifejezésekkel való kapcsolatból adódó többletinformációkkal, ami a kapcsolati referenciából ered.

2) A szöveg jelcsoportokra bontása: szemiotikai prioritás

Második lépésként konkordanciák, és/vagy számítógépes program(ok) segítségével a vizsgált iratban, vagy annak adott részletében gyűjtjük össze a *súlyponti elemeket*: először az intertextuális és hipertextuális, vagyis az *egyszerű* és az *abszolút* hapax legomenonokat, majd a többi paradigma értelmében a disz, és a mia-gráfé legomenonokat is. Ehhez segítséget nyújt e disszertáció III. táblázata, amelyben megtalálhatjuk, vagy visszaellenőrizhetjük, hogy valóban hapax legomenonokat találtunk-e a szövegben, vagy sem, illetve a Galata-levél mia-gráfé és disz legomenonjainak csoportosítása segít a többi újszövetségi irat hasonló szóstatistikájának elkészítésében is. E munkát tehát a Galata-levél vonatkozásában már elvégeztem,¹¹⁵⁴ az egyes súlyponti egységeken belül a részeredményeket kiemelve közlöm.

3) Súlyponti elemek csoportosítása: hermeneutikai paradigmák alkalmazása

Harmadik lépésben kategorizáljuk a súlyponti elemeket és adjunk azoknak kódot: Hp-HYP, Hp-INT, etc. az egyes paradigmák alapján. Ezek lesznek a **MEMO-Exegesis**ben a *legfontosabb* kulcsszavak, amelyek relációjában tudjuk megvizsgálni a hagyományos értelemben kulcskifejezésnek vett szavakat is. A Függelék egyes táblázatai szerint, a Galata-levél vonatkozásában már ezt a feladatot is elvégeztem, amely minta lehet a többi irat hasonló feldolgozásához is.

4) Súlyponti elemek kvalitásának meghatározása a szemiotika elve alapján

Negyedik lépésben tegyük sorrendbe a súlyponti elemeket az adott irat fejezet és versbeosztása szerint, *így nem képez fontossági sorrendet az a szempont, hogy melyek a hapax, a mia-gráfé és a disz legomenonok*: egy-egy szövegben azonos súlyponti tulajdonsággal rendelkezhetnek az adott szavak. Így nem az *egyéb előfordulások*, hanem az adott irat és a szótári jelentések alapján lehet értéküket rangsorolni. Ezzel egyetemben a Shannon-Weaver szabály értelmében keressük meg a leggyakrabban előforduló, önmagában is értelmet hordozó szót, vagy kifejezést is, amelyet akár kézi konkordanciákkal is könnyen

¹¹⁵⁴ Lásd a függelék V. és VI. táblázatait.

megtehetünk. Ilyenkor, ha kisebb szövegrészletet vizsgálunk, ez lehet az egész iratban is a leggyakrabban előforduló lexikalizált morféma, vagy egyes esetekben olyan szó/kifejezés is, amely arra a perikópára jellemző. Minden esetben vegyük azonban figyelembe azt a szempontot, hogy a mia-gráfék esetében akkor járunk el helyesen, ha *kizárólagosan* azokat tekintjük súlyponti elemeknek, amelyeknek *erős a referenciájuk*, vagyis *ritkán fordulnak elő* az iraton, korpuszon kívül: ilyen módon tudjuk érvényesíteni azokat a sajátságokat, amelyek egyébként a hapax legomenonokra jellemzőek.

A Galata-levél szóstatistikában már ezt a munkát is elvégeztem: a mia-gráfék közül csak azokat közlöm a következő fejezetben, az egyes perikópáknál, amelyek előfordulása 1) a lehető legritkább, vagy 2) legtipikusabb a mia-gráfék közül. A hapax és disz legomenonokat egyértelműen *mind* figyelembe veszem.

5) Asszociatív és referenciális jelentéstöbblet alkalmazása: intergézis és hipergézis

Ötödik lépésként, minden esetben gyűjtjük össze a szavak rendelkezésünkre álló asszociatív és referenciális jelentéseit is a szótári adatok mellett, majd hozzuk relációba azokat a *kontextussal*, illetve a szótári jelentések közül azzal, amely *szinonima* a leginkább annak megfelel. Ehhez a szótárak ritkán adnak elegendő információt, de a kommentárok készítői észreveszik általában ezeket a jelentéseket, és hangot is adnak azoknak, igaz nem egyszer lábjegyzetben tesznek közzé olyan információkat, amelyek igazán fontosak. E kutatási irány megnyitja az utat a teológia szempontjából *szubjektív*, de a nyelvészet viszonylatában nagyon is *objektív* terület respektálására.

E sajátságot is már a korábbiakban kifejeztem, Eta Linneman szemponjait neveztem objektívnek, amelyek tk. az exegézis vonatkozásában inkább szubjektumok lehetnének. E felfogás szolgálhat minta gyanánt, hogyan mérlegeljünk a szubjektumok és az objektumok szempontjából.

6) A pragmalingvisztika prioritásainak érvényesítése

Hatodik lépésként a lingvisztikai prioritást tartjuk szemünk előtt, hogy az exegézisben kevésbé befolyásoljon bennünket bármilyen felekezeti hermeneutika, vagy dogmatika hatása. Erre azért van szükség, mert az egyes felekezeti hermeneutikák egy-egy filozófiai perspektíva hatása alatt állnak és ilyen módon összefüggésbe hozhatók többé-kevésbé egy adott történelmi korszak irányzatával. Thomas Kuhn paradigma-elméletében¹¹⁵⁵ éppen azt

¹¹⁵⁵ Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris Kiadó, Bp. 2000. 100-119.

hangsúlyozza, hogy hátrány, ha a parallel jelleg megszűnik: pl. protestánsok nem vesznek tudomást katolikus teológusok eredményeiről, és fordítva. Ez a gondolkodásmód ma már semmiképp sem tartható.

A fentieket akkor tudjuk megtenni, ha a Shannon-Weaver szabály két végpontra vonatkozó megállapításáról nem feledkezünk meg: egy szöveg első sorban mindig arról szól, amely *önmagában még értelemet hordozó szó, kifejezés* abban a leggyakrabban előfordul. A hapax legomenonok pedig ezzel a szóval, kifejezéssel hozhatók kapcsolatba. E két megállapítás nem bizonyos, hogy minden esetben találkozik teológiai meggyőződésünkkel, különösen nem egyes tradíciókkal.

I. egység fordítás: Gal 1,1-10

25. BEVEZETŐ SZAKASZ: PÁL PRÓFÉTAI KÜLDETÉSE

1 1 Pál apostol, aki nem emberektől és nem is emberek által, hanem Jézus Krisztus és az Atya Isten által elhívott apostol, aki feltámasztotta Őt a halálból, ²a velem együtt-lévő összes testvérekkel egyetemben a galáciai gyülekezetek részére: ³Kegyelem néktek és békesség Istentől a mi Atyánktól és a mi Urunk Jézus Krisztustól, ⁴aki önmagát adta bűneinkért, hogy kiszabadítson bennünket a nyilvánvaló gonoszság korából, Isten, a mi Atyánk akarata alapján, ⁵Akinek dicsőség örökkön örökké, Ámen.

⁶Csodálkozom, hogy oly elhamarkodottan fordultatok el attól, aki titeket Krisztus kegyelme által elhívott, és más féle evangélium felé hajlottatok: ⁷pedig nincs másik, hanem csak egyesek fellázítanak benneteket és azt akarják, hogy Krisztus evangéliuma, rendeltetését tekintve változzon meg. ⁸Éppen ezért, ha mi, vagy ha akár egy mennybéli angyal hirdetne is nektek ¹¹⁵⁶ evangéliumot mindazon túl, amelyet mi hirdettünk: átok reá! ⁹Ahogy fentebb már említettük, ismét mondom: ha valaki nektek mást hirdet azon kívül, amit már elfogadtatok: átok reá! ¹⁰Tehát akkor kinek is engedelmesedjek: embereknek, vagy Istennek? Igyekeztek embereknek tetszeni? Bizony, ha embereknek tetszelegnék, nem lehetnék Krisztus szolgája.

25.1. Frázisértékű súlypontok felismerésének példája

A köszöntő, bevezető szakaszban mindössze egy súlyponti elemet találhatunk, ¹¹⁵⁷ ami az eddigiek alapján kiemelhető, így a **MEMO-Exegesis** itt e köré kell építeni. ¹¹⁵⁸

	SÚLYPONTI ELEM	ASSZOCIATÍV JELENTÉS
1.	Gal-DIS 1,7 (ApCsel 2,20) μεταστρέψω	Politikai célzattal saját haszonra fordítani μεταστρέψαι formátumban. Így csak a 3Mak 5,8-ban.

¹¹⁵⁶ A „nektek” lehetséges bővítmény, amely szerepel a D jelű kódexben. Lásd a Nestle-Aland: *Novum Testamentum Grace*, 28. kiadás idevonatkozó kritikai apparátusát.

¹¹⁵⁷ Bizonyos értelemben elmondhatjuk, hogy e levél kezdő részét nem tekinthetjük „szokványos” bevezetőnek, mert hiányzik a páli áldáskívánás, amely rész lehet adott esetekben a doxológia is. A χάρις 46 alkalommal található meg Pálnál, mint a hálaadás és üdvözlés terminusa. Csak két levélből hiányzik, a Galata- és a Titusz levélből. Lásd Peter Thomas O’Brien: *Introductory Thanksgivings in The Letters of Paul*. E. J. Brill, Leiden, 1977. 2-3; 63.

¹¹⁵⁸ A későbbiekben, ahogyan itt is tettem, ezeket az elemeket összegyűjtve külön megtalálhatjuk az elemzés előtt, illetve az általam készített fordítás után. E szavak és kifejezések esetében az asszociatív jelentést tettem közzé. Ezeket a fordítás készítése után, illetve a kutatási adatokra támaszkodva közöltem, amelyek indoklását minden esetben a magyarázatokban találhatjuk meg, a szükséges hivatkozásokkal egyetemben.

Ez két szó összetételéből (μετά és στρέφω) álló kifejezés,¹¹⁵⁹ (aoristosban μετέσρεψαι) alapjelentésében; *átfordít, megváltoztat*. A szövegben fontos a szó két grammatikai tulajdonságnak hangot adni; 1) az aoristos forma utalhat a jelenség időtelenségére, de olyan fennálló helyzetre is, ami a levélírás pillanatában már megvolt, 2) infinitivus, amelyet vagy a magyar infinitivus végződéssel „megváltoztatni” adhatunk vissza, vagy magyarázó mellékmondatnál fejezhetünk ki. Ez utóbbit választottam, mert ilyen módon könnyebben lehet egy egész mellékmondatban kifejezésre juttatni e ritka kifejezés többletjelentését.

Mindemellett pedig Burton véleményének is hangot kell adni,¹¹⁶⁰ aki szerint az egész mondatnak súlyponti szerepe van. Így már a μή tagadó szó (εἰ μή τινές frázisban) is hangsúlyos,¹¹⁶¹ amelynek lényege, hogy ezzel Pál az evangélium *kizárólagosságát* emeli ki ellenben azok véleményével, akik azt megváltoztatják (Gal-DIS 1,7 μεταστρέφω).¹¹⁶²

Hasonlóképpen Robertson,¹¹⁶³ szintén az εἰ μή formulában látja a ritkaság hangyúlyát: „ezek az Újszövetségben mindig nyomatókot képeznek egy-egy mondaton belül”, amelynek két változata ismeretes,¹¹⁶⁴ 1) vagy ige nélkül, 2) vagy igével, de mindenképp hangsúlyosak az egyes szövegegységeken belül. A Gal 1,7 abba a kategóriába tartozik, ahol ez igével (Gal-DIS 1,7 μεταστρέφω) együtt fordul elő, *ezért hangsúlyos*: ebből a formulából mindössze 8-at ismerünk az egész Újszövetségben, amelyek közül a Gal 1,7 és a Mt 6,5 egyedüli eseteknek tekinthetők.¹¹⁶⁵

A súlyponti mondanivalót Pál a „nincs más” (οὐκ ἔστιν ἄλλο),¹¹⁶⁶ frázissal vezeti be. Így a μεταστρέφω-ra két szó is vonatkozik: az ἄλλος és a ἕτερος, amelyek *szótári jelentésük alapján* szinonim kifejezései is lehetnének egymásnak, itt azonban *referenciális jelentésük szerint*

¹¹⁵⁹ Varga Zsigmond: *Görög-magyar szótár*, 622.

¹¹⁶⁰ Ernest De Witt Burton: *Syntax of the Moods and Tenses in New Testament Greek*. T&T Clark, Edinburgh, 1893. (Változatlan utánnomás 1973). 111. Section 274.

¹¹⁶¹ Itt a kizárólagosságot olyan módon hangsúlyozza, mintha azt kérdeznék: „Nem kérsz egy almát?” E kérdéssel nem a tagadást, hanem a felajánlást nyomatékosítom.

¹¹⁶² A klasszikus görögben nem volt feltétlenül megszokott ez a típusú nyomatékosítás, sőt a bibliai görögben sem. Előfordulásának ritkasága külön hangsúlyossá teszi az egész mondatot retorikai szempontból. Ezt Lásd Ernest De Witt Burton: *Syntax of the Moods and Tenses in New Testament Greek*, u.o.

¹¹⁶³ A. T. Robertson: *A grammar of the Greek New Testament in the light of Historical Research*. Brodmann Press, USA, Nashville, Tennessee, 1934. 1420.

¹¹⁶⁴ Összesen 81 olyan esetet lehet figyelembe venni, ahol ez szerepet játszik a teljes Újszövetség vonatkozásában. Negatív jelentésű mondat (tagadás) 63 eset, τις ... εἰ μή... formula 10 eset; ezek az ige nélküli formulák. Az igével együtt nyomatékos esetekre a Gal 1,7 és a Mt 6,5 *egyedüli minta*, amely mellett 3-3 esetben az εἰ μήτι és az ἔκτος εἰ μή jöhet számításba. Mivel a Gal 1,7 és a Mt 6,5 esetében egyedüli ritkasággal van dolgunk, azt mondhatjuk, hogy ez a frázis önmagában is megeremti a kívánt hangsúlyt a mondaton belül. Lásd: *i.m.* u.o.

¹¹⁶⁵ Az erre vonatkozó megállapításokat lásd a korábbi lábjegyzetben. Illetve: 73 esetben figyelhető meg, hogy ige nélküli hangsúlyt képez a frázis. Ezeket azonban nem sorolja fel a szerző.

¹¹⁶⁶ Richard N. Longenecker: *Galatians. Word Biblical Commentary*. Thomas Nelson, USA, Nashville, 1990. (Vol. 41). 15-16.

nyomatékosítják azt a súlyponti jelentést,¹¹⁶⁷ amely a határozott tagadásra vonatkozik. Ez, a későbbiekben kétszeresen is kifejezésre jut: 1) a nyolcadik versben καὶ ἂν ἡμεῖς ἢ ἄγγελος ἐξ οὐρανοῦ, valamint¹¹⁶⁸ 2) a kilencedik versben a ὡς προειρήκαμεν καὶ ἄρτι πάλιν λέγω-val ad többlethangsúlyt Pál e véleményének, ami tovább erősíti a kifejezés súlyponti vonatkozásait.¹¹⁶⁹ Ebben a kontextusban tehát az εἰς ἕτερον εὐαγγέλιον és a ὃ οὐκ ἔστιν ἄλλο *előre* kifejezésre juttatják azt a mondanivalót, amelyet a Gal-DIS 1,7 μεταστρέφω-val az apostol *konkretizál*, és amit *újra megerősít*.

Minderre azért van szükség, hogy a μεταστρέφω eredeti politikai terminus jellege kifejezésre jusson:¹¹⁷⁰ e szót kimondottan forradalmi cézzal használták a lázítás kifejezésére egyes személyek, hogy saját érdekükké formáljanak valamit, ami egyébként *rendeltetését tekintve más*.¹¹⁷¹ Ezt az asszociatív jelentést úgy lehet kiaknázni, ha súlyponti szempontból több szó és kifejezés is szerepet játszik együttesen, a már említett jelentés-összefüggés érdekében.¹¹⁷²

Ezért kell pl. külön megemlíteni a nyolcadik versben található εὐαγγελίζεται [ὡμῖν] παρ' ὃ εὐηγγελισάμεθα ὡμῖν, frázist is, amelyet Wallace rokon értelmű mondatrésznek tekint *referenciális* jelentése alapján a Római levélben található, λάτρευσαν τῇ κτίσει παρὰ τὸν κτίσαντα-val.¹¹⁷³ Ez az *eszközhatározói melléknévi mondatrész tipikus példája*,¹¹⁷⁴ ahol a τινές μετήλλαξαν τὴν ἀλήθειαν τοῦ θεοῦ frázis a hangsúlyos, amelynek lényegét kétféleképpen is kiemelhetjük:

RÚF Róm 1,25a

Az ilyenek *Isten igazságát* hazugsággal cserélték fel...

¹¹⁶⁷ Ezt Lightfoot véleménye is megerősíti, aki külön felhívja figyelmünket, hogy e kontextusban nem lehet összemosni a jelentésbeli határokat. Lásd R. Alan Cole: *Revised Edition Galatians*. Tyndale New Testament Commentaries. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA, Michigan, 1989. 428.

¹¹⁶⁸ Marvin R. Vincent az ἄγγελος ἐξ οὐρανοῦ egységet, mint önálló, egyszer előforduló frázist említi, amely így frázis formájában úgy érvényesíthető, mintha hapax legomenon lenne. Lásd Marvin R. Vincent: *Word Studies in the New Testament*. Hendrickson Publishers, Massachusetts, 1898. (Vol. 4). 86.

¹¹⁶⁹ Ezen belül a προλέγω-val már nem foglalkozunk, de itt jegyzem meg, hogy ez egy *trisz-gráfé legomenon* a levélben belül: Gal 1,9-ban egyszer az 5,21-ben pedig kétszer fordul elő. Ezen kívül az előfordulás meglehetősen gyakori, amely már meghaladja a súlyponti modellezés kereteit az Újszövetségben belül.

¹¹⁷⁰ Richard N. Longenecker: *Galatians. Word Biblical Commentary*. Thomas Nelson, USA, Nashville, 1990. (Vol. 41). 15-16.

¹¹⁷¹ Ez a „rendeltetés” voltaképpen a tanítás céljának és módjának a megmásítására utaló bővítmény. Bruce Bickel és Stan Janz szerint a páli evangélium tapasztalati, a judaista irányzat pedig gyakorlati. A „cselekedjük meg az üdvösséget” tanítás lerontja azt a szabaduláserősséget, amit Krisztusban tapasztaltak a galaták. Lásd Bruce Bickel - Stan Janz: *i.m.* 28-30.

¹¹⁷² Ha Oepke véleményét figyelembe vesszük ennek a politikai célzatú nagyon sajátos jelentésnek a hipertextualitás eszközeivel is hangot adhatunk: a ὁ μεταθένοσ olyan személyt jelentett az athéni sztoikus és epikureus filozófia szerint, aki politikai tevékenységre buzdít. De nyelvtani derivátumként ebben az alakban előfordul a 2Makk 7,24-ben is (μεταθέμενον): „Antiochusz ... a még életben levő legfiatalabbat nemcsak szavakkal igyekezett rábeszélni, hanem esküvel is biztosította, hogy ha *eltér* atyái törvényeitől, gazdaggá és boldoggá teszi.” Lásd D. Albrecht Oepke: *Der Brief des Paulus an die Galater*. Evangelische Verlagsanstalt Berlin, 1957. 21.

¹¹⁷³ Ezeket lásd Moule: *i.m.* 51.

¹¹⁷⁴ Daniel B. Wallace: *i.m.* 90.

Vagy másképp:

Róm 1,25a

Az ilyenek az *igazságos Istent* cserélték fel hazugságra ...

Az Isten igazsága, mint *eszköz* mutat rá Isten *természetére*, mint tulajdonságra, a Gal 1,8-ban használt ἄγγελος ἐξ οὐρανοῦ kifejezés esetében pedig, amelyben a „mennyből való angyal”, vagy „mennybéli angyal”, *természete* mutat rá az evangélium *megmásíthatatlanságára*.¹¹⁷⁵

E sajtószerű nyelvtani jelenségre Moule is felhívja a figyelmünket, kiemeli a kontextus teljes súlyponti szerepét, előfordulásának ritkasága miatt.¹¹⁷⁶ Ilyen vonatkozásban egy *mondatrész*, vagyis *frázis* is betölthet súlyponti szerepet,¹¹⁷⁷ amely az eddigieket erősíti egy-egy hapax, vagy disz legomenon vonatkozásában.¹¹⁷⁸ Így tehát Isten természetéből fakadóan kijelentése *nem* változtatható meg, amelyet kiválóan fejez ki a Gal-DIS 1,7 μεταστρέφω, *melynek így jelentés-összefüggését a szövegegységben található súlyponti szerepe miatt fordításban egy-egy szóval kifejezni kevés*. A kellő hatás elérése érdekében a dinamikus ekvivalencia módszerét érdemes alkalmazni a fordításban úgy, hogy a disz legomenon asszociatív jelentése kifejezésre juthasson,¹¹⁷⁹ mint ami konkretizáló terminus technicus:¹¹⁸⁰ „...egysek fellázítanak benneteket és azt akarják, hogy Krisztus evangéliuma, *rendeltetését tekintve változzon meg*.”

¹¹⁷⁵ Itt kell megemlíteni Bartha Tibor véleményét, aki ugyan az 1,9-re teszi a hangsúlyt, de a lényegi tartalmat így is kiválóan összegzi: „Pál szerint a másik tanítás elszakítja a galatákat a kegyelemtől, ezért függetlenül attól, hogy ki hirdeti, érvénytelen. Ugyanúgy az igazi evangéliumot sem hirdetője, hanem tartalma hitelesíti”. Lásd Bartha Tibor: Pál levele a galatákhoz. In Pecsuk Ottó (szerk.): *Bibliaismereti kézikönyv*. Kálvin Kiadó, Bp. 586.

¹¹⁷⁶ Ezt a helyet „exegetikai szempontból szignifikánsnak” nevezi a szerző Róm 6,4; Ef 1,19; Fil 1,22; 1Pt 1,7; Ef 1,18; 1,7 helyekkel együtt.

¹¹⁷⁷ Moule összesen 58 *mia-gráfé frázist* közöl a Galata-levélből, amelyek esetében a ritkaság jelentőségével számolni kell. Ezek közül néhányat a hapax legomenonok vonatkozásában feltétlenül meg kell említeni.

¹¹⁷⁸ Egyes frázisok esetében a későbbiekben igyekszem kimutatni azt a nyelvészeti jelenséget, amikor egyes képi hatások azt eredményezik, hogy a mondatrész egy hapax legomenonnal egyenértékű. Ezt Moule idiómaszinkretizmusa és Stanley Porter egyes állításai támasztják alá. A disszertáció vonatkozásában külön nem állt módomban e jelenséggel paradigmászerűen foglalkozni helyhiány miatt. Egyes esetekben azonban az itt bemutatott módon igyekszem ennek hangot adni: egyes nyelvtani ritkaságok ugyanis hordozhatják azt a tulajdonságot, amit a Shannon – Weaver szabály alapján a ritka kifejezések, szavak hordoznak. Moule, Porter és Wallace itt idézett műveit lásd a korábbiakban.

¹¹⁷⁹ Longenecker szerint a μεταστρέφω nem csak itt, hanem a ApCsel 2,20-ban is „jelképes, átvitt értelmű”. Ebből következtethetünk arra, hogy kik lehetnek a zavarkeltők, akik „meg akarták változtatni az evangéliumot” a saját hasznukra. Richard N. Longenecker: *i.m.* 15-16.

¹¹⁸⁰ E súlyponti mondanivaló többféle fordítási lehetőségére Balla Péter is rámutat „a mondat belső adottságai és a kontextus miatt:” amely („evangélium” azonban valójában) nem (egy) másik (evangélium), kivéve ha (csak nem) /az történet közöttetek, hogy/ némelyek megzavarnak titeket, és el akarják fordítani (meg akarják változtatni) a Krisztus evangéliumát. Lásd Balla Péter: *Pál apostol levele a Galáciabeliekhez. Kommentár bevezetéssel és exkurzusokkal*. KIA, Bp. 2009. 33.

Valószínűleg Pál a pogányok felé történő prófétai elhívását a galatáknak, Ézsaiás 40-66 tipológiájára építi fel.¹¹⁸¹ Ebben a közegben, már az 1,1-ben az ἀπόστολος-hoz három kifejezést kapcsol, amelyek megértéséhez a korai keresztyénség háttérkultúrája szolgáltat alapokat¹¹⁸² és azok ilyen módon a Gal-DIS 1,7 μεταστρέφω asszociatív terminus technicus használatára is magyarázatot adnak, mivel e kifejezések esetében kimutatható¹¹⁸³ a *hipertextuális allúziók* lehetősége.¹¹⁸⁴

Már az ἀπόστολος használata¹¹⁸⁵ is lehet intertextuális allúzió a LXX 1Kir 14,6-tal kapcsolatba hozva, ahol egy a Septuagintára jellemző *kvázi* hapax legomenonnal találkozunk:¹¹⁸⁶ az ἀποστέλλω és az azzal kapcsolatba hozható ἐξαποστέλλω több, mint 1000 alkalommal jelenik meg a Septuaginta szövegében, ezen belül az Ézsa 40-66-ban csupán *háromszor* fordul elő.¹¹⁸⁷ Ezek közül az egyik esetben a héber חָזַק-nak fordítása, amely háttérét képezheti az ἀπόστολος-nak a Galata-levélben, úgy, hogy ha azt a *hipertextuális paradigma szerint értelmezzük*. Az Ézs 61,1-ből Lukács evangélista is képez egy intergrammatikus¹¹⁸⁸ szóvariánst, amikor idézi a Septuaginta szövegét a Lk 4,16-30-ban. Itt nem csak az ἀπόστολος hanem az εὐαγγελίζω is megjelenik, éppen úgy, mint a Septuaginta szövegében. Mindkét kifejezés a prófétai motívum kelléke: לְבַשׂר עֲנִיִּים (Ézs 61,1), vagyis: εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς (Lk 4,18). A Gal 1,1-2-ben ezt Pál, mintegy bevezető motívum gyanánt használja a saját küldetésének elsődleges meghatározására.

¹¹⁸¹ Matthew S. Harmon: *She Must and Shall Go Free. Paul's Isaianic Gospel in Galatians*. De Gruyter, New York, 2010. 48-52.

¹¹⁸² Itt tartom fontosnak megjegyezni, hogy az apostol szóhoz önkénytelenül is társítunk olyan értelmezést, amely az egyházi hagyományból ered. Így érthető, ha Pál tekintélyharcát a 11-gyel, innen közelítjük meg, hiszen ahhoz a tanítványi körhöz nem tartozott. Bizonyos az oka, hogy a nyugati teológiában sokáig, a keleti ortodoxiában pedig mind a mai napig kevés tekintélyt társítanak Pál apostolságának. Ugyanakkor látni kell, hogy annak egyszerű görög jelentését „küldött” használja Pál önmagára e levélben. Ez pedig azt is jelenti, hogy szolgálatát a prófétaanalógiájának tekintheti. Lásd Martinus C. de Boer: *Galatians. A commentary*. Westminster John Knox Press, USA, Louisville, Kentucky, 2011. 21, 1. exkurzus.

¹¹⁸³ Az intertextuális allúzió szintén kimutatható már az 1,5-ben is, ahol Pál egy zsidó liturgikus szövegrészletet idéz a 4Makk 18,24-ből. Ezzel utal az intertestamentális irodalomra. A későbbiekben pedig több esetre is hivatkozni fogok, ahol ez szintén kimutatható. Lásd Martinus C. de Boer: *i.m.* 36, 50. lábj.

¹¹⁸⁴ Itt kell megjegyezni, hogy az ἀπόστολος is ritka kifejezés; a levélben trisz legomenon (1,1; 1,17; 1,19) Ezen kívül gyakori kifejezésnek mondható az Újszövetségben. Mindezek miatt súlyponti szerepe kevésbé jellemző.

¹¹⁸⁵ A klasszikus görög irodalomban kapcsolatba lehet hozni az ἀποστλεύς-szal, amely „küldő”. Athénban ez egy foglalkozás volt, aki elküldte a hajókat a kikötőből, de nem csak küldő, hanem olyan felügyelő is volt, aki ügyelt a rakományra, különösen, ha hadihajóról volt szó. Ettől a jelentéstől való eltérés, már a Septuagintában is sémitizmusnak számít. Lásd Soltész Ferenc - Szinyei Endre: *Görög – magyar szótár*. Második újjonnan átdolgozott és bővített kiadás. Irodalmi Kör, Sárospatak, Steinfeld Béla, 1875. 88.

¹¹⁸⁶ E területen nem szükségszerűen értek egyet Matthew S. Harmon véleményével: az általam használt szemiotikus nyelvi modell szerint esetleg *intergrammatikus* kapcsolat mutatható ki. Ez azonban a Galata-levél szövegére nem vonatkozik ilyen értelemben. Szerinte az 1Kir vonatkozásában e szavak hapax legomenonok. Lásd Matthew S. Harmon: *i.m.* u.o.

¹¹⁸⁷ Az LXX Ézs 40,9 ben kétszer, és egyszer az LXX Ézs 52,7-ben.

¹¹⁸⁸ Harmon szóhasználatában *pro-grammatikus* jelenség. Lásd: *i.m.* u.o.

Mindehhez hozzátehetjük még a targumi - rabbinikus hagyomány egyes állításait is¹¹⁸⁹ az „utolsó napok prófétáiról”, amely kapcsolatot teremt két terminus között: מְבִשֵּׁר (LXX εὐαγγελιζομένου) ami Ézs 52,7 és 61,1 jellegzetes szófordulata, vagyis tipikus septuagintizmus. A targumi hagyomány e szót *szinguláris* alakban adja meg, amit hangsúlyozottan *egy bizonyos prófétai szolgálatra vonatkoztat*, és ami a végidőkben teljeseedik be, beleértve a Messiás személyének megjelenését is. Ez bizonyítja, hogyan használtak egy párhuzamot az őskereszténységben: mennyei angyal, isteni küldött, vagy próféta, nem változtathatja meg Isten üzenetét, *bárki* legyen is az.

Ha e súlyponti vonatkozásokat figyelmen kívül hagyjuk, könnyen szem elől téveszthetjük a lényegét, amely egyes szavak, de ez esetben különösen is a Gal-DIS 1,7 μεταστρέφω asszociatív jelentéséből adódik. Ilyen Cole véleménye,¹¹⁹⁰ aki szerint a 6. versben a ἕτερος, mint „más evangélium” kifejezés az evangélium másodlagos szerepére utal. Ezért a magyarázatban kifejti:¹¹⁹¹ Pál *megengedte*, hogy e tanításokat evangéliumnak nevezzék, ezzel a lépéssel „magához húzta” az ellentétes irányzat képviselőit is, mintegy kérdezve: ez „eltérő evangélium” lenne? Hogyan lehet eltérő, ha csak egy létezik? Ez csakis eltorzított evangélium lehetett, mivel nincs másik. Bár e szerint Pál megengedi, hogy *feltételezzük*, a judaizálók hasonló evangéliumi tanításáról beszélhetünk, a lényegét kevésbé hangsúlyozza ki:¹¹⁹² e perspektívából megközelítve a zsidókeresztények visszakövetelnék az evangélium jogát a Messiás származása miatt, amelyre utalna a θέλοντες. Ez azonban nem oldja meg a zsidókeresztényen vs. pogánykeresztényen viszony olyan irányú feszültségeit, amelyet a „zavarkeltők” okoztak. Így logikátlan lenne, ha Pál az egyik, vagy a másik oldalnak akarna kedvezni azzal, hogy „magához húzza”¹¹⁹³ valamelyiküket, vagy akár a zavarkeltőket, akik sem az egyik, *sem a másik csoportosuláshoz nem tartoztak*. Pál éppen hidat akart építeni e kettő ti. zsidó- és a pogánykereszténység között azzal, hogy felfedi a zavarkeltők kilétét.

¹¹⁸⁹ Matthew S. Harmon: *i.m.* 48-52.

¹¹⁹⁰ R. Alan Cole: *Revised Edition Galatians. Tyndale New Testament Commentaries.* Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Michigan, 1989. 76.

¹¹⁹¹ E felvetéssel egyéb okok miatt is probléma lehet, ha az ἄλλος és a ἕτερος összehasonlítását a szótári jelentés alapján megvizsgáljuk. A ἕτερος másságot fejez ki, az ἄλλος pedig az összehasonlítás lehetőségére utal, amelyből nem derül ki egyértelműen, hogy a két összehasonlítandó dolog egyenrangú-e, vagy sem. Ezt a különbséget nem lehet összemosni.

¹¹⁹² Marguerite Shuster a kaliforniai Fuller Theological Seminary professzora négy pontban határozza meg, hogy miben állt az „egyszerűsített” evangélium, ami miatt vonzó volt: 1) az eredetét túl könnyű volt követni, ezért az gyanús. 2) Túl nehéz volt megérteni, hogy az egyszerű üzenet hogyan tud üdvösségre vezetni. 3) A zavarkeltők véleménye szerint ezért nem elégséges az üdvösséghez. 4) Kell, hogy legyen egy jobb módszer is, ami modernebb és nem olyan visszataszító, mint a kereszt. Marguerite Shuster: *Another Gospel? (Galatians 1,11-10).* In Derek J. Morris (edit.): *Ministry. International Journal for Pastors.* General Conference of Seventh-day Adventists, USA, 2013. (Vol. 85). No. 9. 6-9.

¹¹⁹³ R. Alan Cole szóhasználata. Lásd: *i.m.* u.o.

Ezt a „hídépítést” erősíti Joachim Rohde, aki Oepke véleményét korrigálja kissé.¹¹⁹⁴ Oepke, még azon a véleményen van, hogy Pál főként a farizeusokkal küzdött. Ez nem elegendő megállapítás a probléma megértéséhez, sőt a „judaizálódás” kérdését egyáltalán nem oldja meg. Ezért Oepke meglátásait kiigazítva megjegyzi: Pál a judaizáló *nominalizmussal* küzd. Ez pedig kevésbé köthető egy bizonyos csoporthoz, a farizeusokhoz pedig semmiképpen. Sőt éppen ezzel ellentétben, meg is jegyzi: a galatákat judaizáló jelenség háttere semmiképpen sem lehet a jeruzsálemi farizeusság, inkább a pogánykeresztyénségben megjelenő judaizmus az ok, amely ellen harcolni kellett. Ezt tették a farizeusok is, ha a zsidóság elveiért küzdöttek: a törvényt védelem gyanánt használták, de népeket nem judaizáltak vele.

E példa igazolja, hogy van létjogosultsága a **MEMO-Exegesis**nek, *akkor, ha az asszociatív jelentéstöbblet*, amelynek ilyen módon hangot lehet adni, *konkretizálja a szöveg-szemantika tipikus attitűdjeit*. Ez ugyanis a kontextusban a többi szövegrészlet hangsúlyát is kiemeli.

¹¹⁹⁴ Albrecht Oepke (bearbeitet von Joachim Rohde): *Der Brief des Paulus an die Galater. Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament*. Evangelische Verlagsanstalt Berlin, 1973. 30-31.

II. egység fordítás: Gal 1,11-12 és 13-24

26. AZ EVANGÉLIUM CÉLJA: IDENTITÁS ÉS ELHÍVÁS

1 11 Tudomásotokra hozom pedig testvéreim, hogy az általam hirdetett evangélium nem emberi, ¹²vagyis: nem emberektől vettem, nem is tanítás által kaptam, hanem Jézus Krisztus nyilatkoztatta ki.

¹³Bizonytal hallottátok, milyen volt korabeli viselkedésem a zsidóság köreiben: mindeneket meghaladó mértékben üldöztem az Isten egyházát és romboltam azt, ¹⁴miközben kiemelkedtem a zsidó vallási hagyományokhoz való ragaszkodásomban rosszindulatú hevességgel fölülmúlva még a velem együtt-felcseperedett honfitársaimat is, abban, ahogyan szerfeletti rajongója lettem őseim hagyományainak. ¹⁵Amikor azonban tetszett Istennek,¹¹⁹⁵ Aki kiválasztott engem már anyám méhétől fogva és jókedvéből el is hívott, ¹⁶hogy kinyilatkoztassa Fiát énbennem, és hogy hirdessem Őt a nemzeteknek, nem vitattam ezt meg hús-vér emberekkel, ¹⁷sőt még csak el sem mentem Jeruzsálembe azokhoz, akik előttem lettek apostolokká. Inkább Arábiába siettem, onnan pedig visszatértem Damaszkuszba. ¹⁸Majd csak három év elteltével mentem el Jeruzsálembe, hogy egyáltalán megismerkedhessek Kéfással, így maradtam nála tizenöt napig. ¹⁹Az apostolok közül azonban nem láttam mást, csak is Jakabot az Úr testvérét.

²⁰Amiket pedig nektek írok, Isten jelenlétében tanúsíthatom: nem állítok hazugságot.

²¹Ezek után elmentem Szíriának és Kilikiának tartományaiba, ²²de személyesen továbbra is ismeretlen maradtam a júdeai krisztuskövető gyülekezetek előtt. ²³Ők csak annyit hallottak rólam, hogy aki üldözött minket hajdanán, most hirdeti azt a hitet, amelynek egykor romlására tört. ²⁴Mindezekután pedig dicsőítették Istent a bennem végbement változásokért.

Az 1,11-12 versekben nem található súlyponti elem, azonban meghatározónak éreztem Dieter Lührmann¹¹⁹⁶ és James Dunn¹¹⁹⁷ állítását, amelyek szerint e két mondat *Pál apostol tézise*,¹¹⁹⁸ illetve *missziói küldetésnyilatkozata*¹¹⁹⁹ a galaták és talán mindazok számára, akik a későbbiekben a levélből ismerték meg az apostol véleményét. Így nem csak tördeléssel látom indokoltnak elkülöníteni e részt, hanem az alábbiakban annak vizsgálatát is szeretném elvégezni, hogy a súlyponti modellezés hogyan igazolja Lührmann „tézisét”, illetve Dunn „küldetésnyilatkozatát”.

¹¹⁹⁵ Lehetséges bővítmény az ADKPY kódexek szövegei alapján. Egyébként pedig: „...tetszett annak, Aki kiválasztott engem...”

¹¹⁹⁶ Dieter Lührmann: *Der Brief an die Galater*. Theologischer Verlag, Zürich, 1988. 21-22.

¹¹⁹⁷ James D. G. Dunn: *The Epistle to the Galatians. Black's New Testament Commentary*. Hendrickson Publishers, Peabody, USA, Massachusetts, 1993. 51-52.

¹¹⁹⁸ Lührmann: *i.m.* u.o.

¹¹⁹⁹ Dunn: *i.m.* u.o.

26.1. Pál apostoli identitásának alapjai pozitív és negatív asszociációkkal

ΣΥΛΥΠΟΝΤΙ ΕΛΕΜΕΚ		ΑΣΣΟΚΙΑΤΙΒ ΚΕΛΕΝΤΕΣ
2.	Gal-DIS 1,13 (14) Ἰουδαϊσμός	Zsidó vallási hagyományokhoz való tartozás <i>pozitív</i> előjellel.
3.	Gal-MiaCN 1,13 ὑπερβολή	Túlkapás <i>negatív</i> előjellel, mint fokozás.
4.	Gal-DIS 1,13 (1,23) πορθέω	A makkabeus buzgósággal összefüggő terminus technicus az üldözés, illetve a keresztyén egyház elpusztításának kifejezésére – <i>negatív asszociáció</i> .
5.	Gal-INT 1,14 πατρικός	Patrióta, aki nacionalista módon ragaszkodik eszméihez – <i>egyszerre negatív és pozitív asszociáció</i> .
6.	Gal-HYP 1,14 συνηλικιωτής	Honfitárs, a szövegben <i>pozitív</i> előjellel, olyanok, akikkel Pál együtt élte meg farizeusi hovatartozását. A „kortárs” szinonima kevés.
7.	Gal-MiaCN 1,14 ζηλωτής	Általában lázadó; itt azonban <i>pozitív</i> előjelű rajongást fejez ki.
8.	Gal-MiaPR 1,14 περισσοτέρως	A ζηλωτής nyomatékosítására szolgáló komplex kifejezés, Pál sajtáságos szóhasználata lehet: <i>erősen negatív asszociáció</i>
9.	Gal-MiaCN 1,14 παράδοσις	Zsidó vallási hagyományok; rendelkezések.

Pál apostol ekkor már valószínűleg szakított korábbi vallásos és szociális kötöttségeivel,¹²⁰⁰ ezért a 13. versben: „korabeli viselkedésem a zsidóság köreiben...” frázisban használja a ^{DSP1}Gal 1,13 (14) Ἰουδαϊσμός-t, majd a 14. versben: „miközben kiemelkedtem a zsidó vallási hagyományokhoz való ragaszkodásomban rosszindulatú hevességgel fölülmúlva még a velem együtt-felcseperedett honfitársaimat is, ahogyan szerfeletti rajongója lettem őseim hagyományainak...” további három súlyponti kifejezéssel (a Gal-MiaCN 1,14 ζηλωτής, Gal-MiaPR 1,14 περισσοτέρως és Gal-MiaCN 1,14 παράδοσις) nyomatékosítja mondanivalóját. Ezek használata miatt megengedett a dinamikus ekvivalencia elve alapján az a magyarázó bővítőmenny, ami arra a kérdésre adja meg a választ, hogy *miben állt Pál korábbi kiemelkedése*.¹²⁰¹

Erre a későbbi hapax legomenonok jelentései is referenciális vonatkozásokat fejeznek ki, illetve a Ἰουδαϊσμός ilyen irányú szemantikai lehetőségeit is ehhez lehet sorolni. Ez utóbbi különösen is fontos, mivel kimondottan csak a Makkabeusok második és negyedik könyvében található előfordulására példákat, ahol minden esetben a zsidóság, mint nemzet, *pozitív* összetartozásának tipikus szófordulatáról van szó.¹²⁰² Most arról beszél Pál,

¹²⁰⁰ Atsuhiko Asano: Community – Identity Construction in Galatians. Exegetical, Social-Antropological and Socio-Historical Studies. In Mark Goodarce (edit.): *Journal for the Study of New Testament Supplement*. T&T Clark International, England, London – USA, New York, 2005. (Series 285). 189.

¹²⁰¹ Trebilco egyszerűen így fogalmaz ezzel kapcsolatban: Pál apostol a Gal 1,14-ben hivatkozik a vének hagyományára és a Fil 3,5-6-ban azt állítja, hogy ez a farizeusok törvénye. Pál ζηλος-a tehát az ehhez való ragaszkodásban nyilvánult meg. Lásd Paul R. Trebilco: Jewish backgrounds. In Stanley E. Porter: *Handbook to Exegesis of The New Testament*, 381. 2. bek.

¹²⁰² 2Makk 2,21-ben: ὑπὲρ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ φιλοτίμως (a zsidóságért oly dicső hőstetteket vittek végbe) 2Makk 8,1-ben: τῶ Ἰουδαϊσμῶ προσλαμβανόμενοι συνήγαγον εἰς ἑξακισχιλίους (egybegyűjtötték a hűséges zsidókat.) 2Makk 14,38-ban: ἰσειρηνεγμένος Ἰουδαϊσμοῦ καὶ σῶμα καὶ ψυχὴν ὑπὲρ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ παραβελήμενος

hogy korábban Ἰουδαϊσμός-hoz¹²⁰³ tartozott, sőt a szó *asszociatív* jelentése alapján arra a buzgóságra utal, ami a Makkabeusok korából eredő a vallást védő, de nacionalista felfogást tükrözi.¹²⁰⁴ Ki is emelkedett ezek közül, amit olyan módon fejez ki (καθ' ὑπερβολήν), ami itt a fokozás eszköze, mint a többi esetben¹²⁰⁵ amely különösen is erős a Gal-MiaCN 1,14 ζηλωτής asszociatív összefüggési miatt. Ez tovább nyomatékosítja ezt a buzgóságot: habár Ő a farizeusokhoz tartozott, már-már olyan volt rajongása nemzeti identitásában, hagyományaiban, hogy az a makkabeusokéhoz, vagy a zelótákéhoz volt hasonlítható.¹²⁰⁶ Ezért pl. O'Conor szerint a Gal-MiaCN 1,14 ζηλωτής „*változatlan hevességű rosszindulat*” is lehet,¹²⁰⁷ amely fordítás ebből az asszociatívn felhangból ered.

Ennek további nyomatékosítására szolgál a Gal-MiaPR 1,14 περισσοτέρως, (*annyival inkább, inkább jobban, nagyon-nagyon, különlegesen*)¹²⁰⁸ amit frázisban lehet érvényesíteni: περισσοτέρως ζηλωτής ὑπάρχων. Gerd Theissen szerint¹²⁰⁹ Pál leveleiben vannak bizonyos „élet – halál – család, hármass motívumok”.¹²¹⁰ A Gal-MiaCN 1,14 ζηλωτής része egy ilyen motívumhármassnak, amely tipikus paradoxon:¹²¹¹ a Róm 9,30-10,4-ben, a Galata-levél írásához képest mindenképpen később,¹²¹² Izrael *életéért* és üdvösségéért aggódik, habár az már *halott*, s így ez az *önbecsapás* paradoxonja. Ugyanilyen paradoxon gyanánt írja a Gal 1,14-ben, hogy ő (1-élet) *szerfelett rajongott* egy olyan dologért, ami

(tisztán megőrizze a zsidóságot, testét és életét elszántan kockára tette a zsidóságért.) Ezen kívül megtalálható még a 4Makk 4,26-ban, ahol hasonló jelentése van.

¹²⁰³ Oepke szerint: „sonst nicht im NT” vagyis ez a szóalak egyedülálló. Azt azonban ő is megjegyzi, hogy fontos összehasonlítani a Makkabeusok könyvében található helyekkel, de különösen a 2Makk 2,21-gyel, ahol a szó használata ellentétes jelentésű Χριστιανισμός-szal. Lásd D. Albrecht Oepke: *Der Brief des Paulus an die Galater*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1957. 30.

¹²⁰⁴ A szó asszociatív tartalmára, illetve az itt használt jelentésére Marvin R. Vincent is rámutat: habár betű szerint (literal meaning) judaizmust jelent, ettől eltérő használatra mutatnak az előfordulási helyek, amelyek kimondottan a zsidóság nacionalista attitűdjét hangsúlyozza ki. Lásd Marvin R. Vincent: *Word Studies in the New Testament*. Hendrickson Publishers, Massachusetts, 1898. (Vol. 4). 88.

¹²⁰⁵ A καθ' ὑπερβολήν sajtáságos frázis, ami a 4Makk 3,18-on kívül (azzal itt nem foglalkozom) az alábbiakat jelenti: „...igen-igen bűnös...” (Róm 7,13); „...mindezekon felül egy kiváltképp való útadok...” (1Kor 12,31); „...extrém módon, erőnk felett...” (2Kor 1,8); „...felettből nagy, és ráadásul örök dicsőséget szerez nekünk.” (2Kor 4,17)

¹²⁰⁶ A ζηλωτής asszociatív jelentésmezőjére mutat rá Rudolf Bultmann: a szó jelentése mind jó, mind fonák célokra irányulhat. A „buzgóság” alapjelentése önmagában nem minősített törekvés. Lásd Bultmann: *i.m.* 187.

¹²⁰⁷ Jerome Murphy – O'Connor: *Pál története*. Európa Könyvkiadó, Bp. 2004. (magyar fordítás és kiadás 2007.) 40. 3. bek.

¹²⁰⁸ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 770.

¹²⁰⁹ Gerd Theissen: *Psychologische Aspekte paulinischer Theologie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1993. 211-212.

¹²¹⁰ Theissen szóhasználata: *Das Lebensmotiv, Das Todesmotiv* illetve *Das Betrugsmotiv*. Lásd *i.m.* u.o.

¹²¹¹ Itt kell megjegyezni azt a ritkaságot, amely a Bible Works 7.0 program pozitívuma: a ζηλωτής referenciájára keresve a LXX szövegével együtt összesen 16 előfordulási helyet találunk. Ha Gal 1,14-re klikkelünk, ott azonban a sorkiemelés a περισσοτέρως-t mutatja. Ennek oka, hogy ez a jelentés nagymértékben eltér a többi helytől.

¹²¹² A bevezetéstannal, levélírásának kronológiájával a szükséges mértékig a disszertációm 6. fejezetében foglalkozom.

tulajdonképpen már (2-halál) *rég hiábavaló*, így ez Pál részéről lázadás, utólagosan szemlélve pedig a damaszkuszi úti események után, (3-csalás) *önbecsapás* volt.

Külön ki kell emelni ehhez a Gal-MiaPR 1,14 περισσοτέρως önálló szerepét is. Alapjelentéseihez (*inkább; jobban; nagyon-nagyon; különösen is*)¹²¹³ fokozás gyanánt lehet hozzátenni az előzőeket, amelyeket mindezek mellett még a ὑπάρχω jelen idejű participiumi formája (ὑπάρχων) is teljessé tesz.¹²¹⁴ E grammatikai formának, tekintettel a levélben leírt események ige időire, múlt időben lehet hangot adni: „szerfeletti rajongója *lettem* (de most már nem vagyok az!)”.

Írányváltásának oka: Pál a galatákat fel akarta szabadítani a kötetmek alól,¹²¹⁵ amelyeket a zavarkeltők okoztak, de ez nem azt jelenti, hogy a zsidóságot és a benne rejlő értékeket el akarta volna vetni, vagy vettetni követőivel. E levelében olyan helyzetet tárgyal, amit korábban már tapasztalhatott ő maga is: nem kizárt, hogy erre *utal* a Gal-MiaCN 1,21 κλίμα, mint helyhatározó, (a hely ahol a tapasztalatokat megszerezte), amellyel a későbbiekben foglalkozom nagyobb részletességgel.¹²¹⁶

Mindezek mellett bizonyos, hogy a Gal-MiaCN 1,13 ὑπερβολη-val visszamatat keresztyénné válása előtti állapotára,¹²¹⁷ amit így terminusként használ annak nyomatékositására,¹²¹⁸ hogy kifejezze; a korai keresztyén üldözésekben túllőtt a célon, éppen a miatt a nacionalizmusba hajló túlzott ragaszkodás miatt, amit az atyák hagyományában látott beteljesedni (Gal-MiaCN 1,14 παράδοσις).¹²¹⁹ Ez több problémát is megold, amelyekre a későbbiekben választ keresünk, de már itt kell megjegyezni, hogy a Gal-DIS 1,13 (14) Ἰουδαϊσμός esetében többen

¹²¹³ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 770.

¹²¹⁴ Meg kell még említeni Hauck véleményét, aki szinkronikus módszerrel a περισσοτέρως-t kapcsolatba hozza a περισσεύω, περισσός, ὑπερπερισσου és a ὑπερπερισσως kifejezésekkel. Ezek mindegyike hordozza azt a nyomatékositó jelentést, amely a Gal 1,14-ben megfigyelhető. Lásd Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA. Grand Rapids, Michigan, 1967. (Vol. 6). 58-63.

¹²¹⁵ Atsuhiro Asano: Community – Identity Construction in Galatians. Exegetical, Social Antropological and Socio-Historical Studies. In Mark Goodarce (edit.): *Journal for the Study of New Testament Supplement*. T&T Clark International, England, London – USA, New York, 2005. (Series 285).189.

¹²¹⁶ Ez esetben arról van szó, hogy egy olyan vidéken szolgált korábban Pál (Szíria és Kilikia) ahol tapasztalt már hasonló atrocitásokat. Így tehát sorsközösséget vállal a gyengékkel, akikre hatást gyakoroltak a zavarkeltők.

¹²¹⁷ A szó csak a páli korpuszban jelenik meg, főként krisztológiával kapcsolatos szakkifejezésként, pl. az Ef 3,19-ben, vagy a 2,7-ben. Egyéb nyelvtani alakokkal együtt a felsorolásban; 1Tim 1,14; 2Kor 4,7; Róm 9,23; 2Kor 3,10. Lásd Delling, in Gerhard Friedrich: *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Erdmans Publ. Co. Grand Rapids, Michigan, 1972. (Vol. 8). 520-523.

¹²¹⁸ A nyomatékositás tényét főként Delling hangsúlyozza fent idézett munkájában.

¹²¹⁹ William Hendriksen megjegyzi ezzel kapcsolatban: A mózesi törvények iránti engedelmisséget jelentette a buzgóság. E tradíciót nem volt mindegy, hogyan tartották be. Az ApCsel 5,33-39 írja le, hogy az ehhez való ragaszkodás jelentette Pálnak azt a *fanatizmust*, amely keresztyénüldözővé tette, és amely tanulsága szerint fölülmulta mesterét Gamálielt is. Lásd William Hendriksen: *New Testamnet Commentary. Galatians & Ephesians*. The Banner of Truth Trust, USA, 1968. 50-52.

látnak problémát: ¹²²⁰ lehetséges-e, hogy Pál Izraelt azonosítja e szóval, amely tk. „júdaistákat” jelenthet inkább? – a kontextus, illetve, hogy a Gal-MiaCN 1,13 ὑπερβολή és a Gal-DIS 1,13 (14) Ἰουδαϊσμός itt együttesen fordulnak elő, elmondhatjuk, hogy ezek asszociációs felhangja t.i. „judaizálás” öniróniát jelent Pál előző életére vonatkozóan, és így feloldja a vélt ellentétet.

Ezt erősíti tovább a Gal-DIS 1,13 (1,23) πορθέω, amely szintén terminus technicus, azt a jellemzőt takarja, ami a politikai célzatú keresztyénüldözés háttérében lehetett. ¹²²¹ E szónak a Makkabeusok könyveiben van ilyen szempontból jelentősége. ¹²²²

4Makk 4,21-23

Az isteni igazság megmutatkozott ebben a dologban: mert hadat viseltek Antiokhosz ellen. Amikor Ptolemaiosz (Antiokhosz) ellen hadat viselt Egyiptomban, ő hallotta a halála kósza hírért és ez elterjedt Jeruzsálemben az ott élő emberek között, akik nagyon megörültek ennek. Majd fel is vonult ellene, kifosztotta és kiadott egy rendeletet, hogy akit azon találnak, hogy az ősi törvényeket szolgálja *halál legyen azokra*. ¹²²³

Ebben az egységben nem a zsidó törvényekről, vagy a Tóráról van szó, hanem annak a hasmóneus értelmezése miatti engedetlenség megtorlásáról, amely felesleges túlbuzgóságot teremtett a zsidóság köreiben. Erre a jelenségre használja e szót a szerző, amely vonatkozás a 4Makk szövegében a korábbiakból is következik. ¹²²⁴

4Makk 11,4

Ó gyűlölködő erény, gyűlölködő emberek! Mit tettünk mi, ha ti ilyen módon pusztítottok el bennünket? ¹²²⁵

Ez esetben sem a Tóra, vagy általában a törvény megtartásáról szól a szakasz, *hanem a teljes nép elpusztítása terminusaként* szerepel a szó, amely használata e két esettől eltekintve az egész Septuagintából hiányzik. Itt IV. Antiochosz Epiphanész olyan törvényt adott ki, amely minden ember ellen irányult, de a zsidóságot fokozottan érintette. ¹²²⁶ Így a Gal-DIS 1,13

¹²²⁰ Pl. Brumo, Bauer és O’Neil. Lásd a felsorolást J. C. O’Neil: *The Recovery of Paul’s Letter to the Galatians*. S. P. C. K. London, 1972. 9.

¹²²¹ Súlyponti elem gyanánt kiemeli Paul Nadim Tarazi, aki megjegyzi: arra fokozottan figyelmet kell fordítani, hogy a páli irodalomban ez a szó csak itt fordul elő, azonban az ApCsel 9,21-ben éppen e szóval jellemzi Lukács azt a csodálkozást, amit a kiváltott az a mértékű keresztyén üldözés, amit Pál vitt véghez. Lásd Paul Nadim Tarazi: *Galatians: A commentary*. Orthodox biblical studies, St. Vladimir’s Seminary Press, USA, 1994, (sec. ed. 1999). 40.

¹²²² Gal-DIS -ként kizárólagosan a megadott Makkabeusok 4. könyve két részletében.

¹²²³ Saját fordításom David Arthur deSilva angol nyelvű változatával összevetve. Lásd David Arthur deSilva: *4 Maccabees. Introduction and Commentary on the Greek Text in Codex Sinaiticus*. Brill, Leiden Boston, 2006. 15.

¹²²⁴ A szakasz a sztoikus törvényértelmezés fogalmát használja: a világ rendjéből következik, hogy egy-egy törvényszerűségnek be kell teljesedni. Isten minden szándékot „betölt” a jóért Ő a felelős, a rosszért pedig mindenki maga. Ilyen módon nem kizárt, hogy a sztoikus felfogással, amely a galaták közötti tévtanítók között jelen van, kapcsolatban áll. Ezt azonban egy súlyponti elem alapján nem lehet bizonyítani. Lásd David Arthur deSilva: *i.m.* 103-104.

¹²²⁵ A fordítást itt is összevettem David Arthur deSilva változatával. Lásd: *i.m.* 37.

¹²²⁶ David Arthur deSilva: *i.m.* 188-189.

(1,23) πορθέω használatával Pál saját tevékenységét fokozás gyanánt e jelenséghez hasonlítja: már-már az egyház teljes pusztítást eredményezett az a rajongás, amiből a korai keresztyénség üldözésében táplálkozott: ezért lépett közbe a Feltámadott a damaszkuszi úton.

Már az 1,10-ben, a „tézisben”¹²²⁷ meghatározza levélírásának okát: elhívása közvetlenül Istentől jön (ἄρτι γὰρ ἀνθρώπους πείθω ἢ τὸν θεόν). E mondatrésszel átmenetet képez a bevezető szakasz, és az egyes témák tárgyalása között; a γὰρ fokozza ennek hangsúlyát. Az ἄρτι pedig azt, amit itt költői kérdésként értelmezhetünk:¹²²⁸ Saját magamnak akartam Krisztus evangéliumát világossá tenni? Tud valaki *most* mondani *valamit*, amely arról szólna, hogy embereket akartam követni?¹²²⁹ Cole szerint¹²³⁰ is ugyanígy a hangsúly az ἄρτι-n van, ami *előhangsúlyoz* egy új egységet. Eszerint Pál már a korábbiakban, a judaista állásponttal szemben is kifejtette véleményét: minden az embertől és az emberért van, nem pedig a Törvényért,¹²³¹ amely a zsidó nemzetet Gal-DIS 1,13 (14) Ἰουδαϊσμός állítólagosan összetarthatta volna.

Meg kell említeni még Moule idióma-szinkretikus értelmezésének idevonatkozó eredményét is.¹²³² Ez esetben Moule az általam súlyponti egységnek nevezett rész bevezetéseként az 1,11-ben található γνωρίζω γὰρ ὑμῖν teljes frázist tartja határvonalnak két egység között. Néhány esetet sorol fel, amikor pontosan megegyezik az itt megadott frázis *jelen idejű* fordítása¹²³³ az eredetivel.¹²³⁴ Ugyanakkor éppen ritkasága miatt hívja fel a figyelmet e szakasz súlyponti szerepére: a presens indicativus lefordítását *nem lehet* ilyen módon *általánosítani* a Koinéban.¹²³⁵ Ha pedig nyelvtani ritkasággal van dolgunk, a Shannon-

¹²²⁷ Lührmann: *i.m.* u.o.

¹²²⁸ James Montgomery Boice: Galatians. In Frank E. Gaebelin (edit.): *The Expositor's Bible Commentary with The New International Version of The Holy Bible*. Zondervan Publ. USA, Michigan, 1976. 430-431.

¹²²⁹ Raymond Holmes szerint az 1,10 különösen fontos „körülíró rész” amely ellenpontot képez a tévtanítókkal szemben. A „populáris evangélium” amelyet ezek a személyek terjesztenek, hármasszoros teremt Pálnak: Mí a fontos? 1) emberek, 2) embercsoportok követése, vagy 3) a kulturális értékek. Ha valaki ezek közül bármelyiknek elkötelezettjévé válik, torz evangéliumot fog szólni, és hamis reménységet teremt. Ez nem csak Pál korában, hanem a mai keresztyénségben is veszélyt jelent. Lásd C. Raymond Holmes: What is the Gospel? (Gal. 1:6-10). In *Journal of the Adventist Theological Society*. (Leo R. Van Dolson (edit.). Adventist Theological Society, USA, Michigan 49103.141. 1992. 141.

¹²³⁰ R. Alan Cole: *Tyndale New Testament Commentaries. Revised Edition Galatians*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Michigan, 1989. 82-83.

¹²³¹ Cole itt még közöl egy rokonértelmű frázist is a páli irodalomból: 1Kor 9,22-től ἐγενόμην τοῖς ἀσθενέσιν ἀσθενής, ἵνα τοῖς ἀσθενεῖς κερδοῦσῶ· τοῖς πᾶσιν γέγονα πάντα, ἵνα πάντως τινὰς σώσω.

¹²³² Lásd Moule: *i.m.* 7.

¹²³³ Itt érdemes megjegyezni Longenecker véleményét: A zsidó eszkatológia szerint a misztérium (Róm 16,25) megismerése a kinyilatkoztatás, vagyis Krisztus megjelenése. Erre hivatkozik a Gal 1,11-ben Pál. Lásd Richard N. Longenecker: Can we reproduce the exegesis of the New Testament? In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1970. (Vol. 21). No. 1. 30-31.

¹²³⁴ Ezek az itt szereplő igehelyekben található szavak miatt mutathatók ki: Jn 4,19 θεωρῶ 2Kor 7,8 μεταμέλομαι· etc. Lásd Moule: *i.m.* 7.

¹²³⁵ Lásd: *u.o.*

Weaver szabály hatása éppen úgy érvényesül egy *frázisban*, mint egy-egy hapax legomenon esetében.¹²³⁶

Ezek után egy másik hapax legomenon, a Gal-INT 1,14 πατρικός konkretizálja az eddigieket, ami *atyai, ősi, családi* eredetre utal.¹²³⁷ Annak továbbvitelét jelenti, amit átvettek a gyermekek az atyai hagyományokból.¹²³⁸ Itt a „vének hagyományára kell gondolni”¹²³⁹ amelyet a szinoptikus evangéliumok is említenek.¹²⁴⁰ Ez a szóbeli tradíció esetenként, egyenértékű volt az írás tekintélyével, egyben azonosítója volt annak a vallásos csoportosulásnak, amelynek Pál is tagja volt.¹²⁴¹ E tradícióban 613 előírást alkalmaztak a Tórából, amelyekből 248-at (a zsidó felfogás szerint ennyi szerv található egy emberi testben) *végrehajtandó rendelkezésként* (מִצְוֹת עֲשֵׂה), és 365-öt (az év napjainak száma alapján) negatív előjelű, *tiltó parancsolatként* (מִצְוֹת לֹא תַעֲשֶׂה) találhatunk meg.¹²⁴² Ezek meghatározói voltak a rabbinikus exegézis alapjainak, amelyet nem valószínű, hogy Pál valaha is feladott volna a későbbiekben, de ezek nem is képezhették a judaizálás alapját, mert a népekre nem kényszerítették rá, és ezt Pál tudta a legjobban.

A farizeusok számára azonban ez volt az élő tradíció,¹²⁴³ a Tórához tartozó *végzéseket és rendelkezéseket* (הַקְּרָא וְהַשְׁמָע), illetve azok továbbmagyarázását tartalmazta, mindez pedig a Sínai-hegyi kinyilatkoztatás kontinuitását volt hivatott megteremteni. Ezért nem jelentett identitásválságot azokat átértelmezni: az írott és a szóbeli tradíció követése együttesen jelentették azt a buzgalmat, amelyről Pál azt mondja, hogy rajongott értük (Gal-MiaCN 1,14 ζηλωτής).¹²⁴⁴ Ennek tehát elkötelezettje maradt, de a keresztyénséget el is választotta attól oly módon, hogy a szóbeli tradíció szerepét az igazi és nemi judaizáló *zsidó* nemzeti összetartozás részének nyilvánította.¹²⁴⁵ Ez az elválasztás egymáshoz képest *antitezissé* tette

¹²³⁶ Balla Péter is érzékelteti fordításában a súlyponti lehetőségeket: „Most ugyanis embereket győzködök (akarok meggyőzni) vagy Istent? (embereknek akarok kedvébe járni vagy Istennek?) Vagy azt keresem, hogy embereknek tetszem? Ha még (mindig) embereknek tetszenék (akarnék tetszeni), Krisztus szolgája (többé) nem volnék.” Lásd Balla: *i.m.* 33.

¹²³⁷ Egyéb vonatkozásban, a világirodalmi szövegekben a πατρός szóval lehet összefüggésbe hozni. Lásd Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*, 498.

¹²³⁸ A klasszikus görög irodalomban több jelentésben is előfordul, de ezek a jelentések mind egy tőre vezethetők vissza: atyai, ősi (πάτριος), ősi, ősidőkből eredő, - öröklött, országszerte szokásos; τὰ πατρία; őskőtől eredő szokásos intézvények. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 500.

¹²³⁹ Ronald Y. K. Fung: *The Epistle to the Galatians. The New International Commentary on the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1953. 56-62.

¹²⁴⁰ Fung csak ezeket a helyeket sorolja fel: Mt 15,2; Mk 7,3; 7,5; 7,13. Az ezen kívüli előfordulásokat lásd a Galata-levél szókészletét feldolgozó táblázatban, a függelékben.

¹²⁴¹ Fung szerint erre ezek a helyek mutatnak rá: Fil 3,5; ApCsel 22,3; 23,6; 26,5.

¹²⁴² Szécsi József: Lehet-e vallás politika nélkül, avagy lehet-e politika vallás nélkül? In Füstli-Molnár Szilveszter (fel. kiad.): *Sárospataki Füzetek. Teológiai Tudományos Szakfolyóirat*. Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak, 2016/4. 105-106.

¹²⁴³ Fung: *i.m.* 56-62.

¹²⁴⁴ A ζηλωτής jelzői formában meglehetősen gyakori volt az ókori irodalomban. ζηλαίος: féltékeny, irigy, ζηλοδοτής: féltékenységet, nemes törekvést ébresztő a –λομάνης utótaggal: dühösen-féltékeny. A ζηλος: buzgóság, buzgalom, hév, vélekedés, törekvés. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 275.

¹²⁴⁵ Fil 3,5kk; ApCsel 22,3kk.

a hit és a törvény kettősségét. Így alkalmanként a νόμος fogalma alatt nem a Tórát kell érteni, hanem azt a törvénygyűjteményt amely miatt identitásválság lépett fel, ha attól valaki elfordult.

A pálfordulás lényege, hogy ezt az antitézist sikerült feloldania az apostolnak önmagában,¹²⁴⁶ a misszió pedig, hogy ezt tovább is adta másoknak, mint új identitást, amit keresztyénségnek nevezünk.¹²⁴⁷

Éppen ezért Pál célja ezek után a Tóra értelmének újratárgyalása volt.¹²⁴⁸ E szempontból világossá teszi, hogy a νόμος tökéletes, ezt a véleményét soha nem is változtatta meg. Azonban ennek a reorientációnak¹²⁴⁹ oka, hogy életközpontú és Krisztus-szerű magyarázatot alkosson, s e szellemiség értelmében módosítsa a Tóra korábbi interpretációját: a Krisztussal való közösség lényege egy zsidó ember új perspektívája lehet a νόμος értelmezésétől függően, ami gyökeresen megváltoztatja a korábbi népcsoportokhoz való tartozást (Ἰουδαϊσμός és πατρικός).

Ezt a részben teológiai, részben pedig szociális identitást erősíti tovább a Gal-HYP 1,14 συνηλικιώτης¹²⁵⁰ a ηλικία és a σύν szavakból: olyan személyt jelent, aki egykorú, vagy azonos korosztályhoz tartozó.¹²⁵¹ Az üldözés fokozódott Galácia területén, tehát Pálnak sorsközösséget kellett vállalnia valakikkel, abban az adott helyzetben, ami ott volt.¹²⁵² Ebben a kontextusban mondja azt, hogy az a kegyességi gyakorlat, amelyet a farizeusi

¹²⁴⁶ Betz szerint, ha volt a judaisták részéről Pál tekintélye ellenében bármilyen vélemény akkor kiváló bizonyágtétel, hogy szembe állította korábbi életét azzal, amit Isten tett vele, és amelyet fel tudott mutatni. Kezdetben, amikor Pál keresztyén hitre tért és a hitet prédikálta ezt elismerték a vele szemben állók is. Ezért szó szerint idézi, amit mondtak neki ekkor; ὁ διώκων ἡμᾶς ποτε νῦν εὐαγγελίζεται τὴν πίστιν ἢν ποτε ἐπόρθει (23. vers). Így tehát kifejezésre juttatja, hogy ezt az eseményt nem lehet elrejteni, másoknak is el kell ismerni; valamilyen változás történt Pál életében. Az ez után mondtak (καὶ ἐδόξαζον ἐν ἑμοῖς τὸν θεόν) következményei az előzőeknek, mintegy magyarázva az utána következőket, hogy pontosan mi is történt. Ebből arra lehet következtetni, hogy a Pál előtti (pre-paulián) hagyományban a jeruzsálemiek az itt idézett dolgot hitték Pálról; mintegy ez volt az őskeresztyénség véleménye. A pre-paulián hagyományban a keresztyén mártíromság, amelyben Pál üldözött és nem mártír volt istentiszteleti eseménynek számított. Lásd Hans Dieter Betz: *Galatians. A Commentary on Paul's Letter to the Churches in Galatia*. Fortress Press, Philadelphia, 1979. 81.

¹²⁴⁷ Ezt erősíti az ApCsel 11,26 szövege, amely szerint éppen Pál tanítványait nevezték először Antiókiában „keresztyéneknek”.

¹²⁴⁸ Frank Thielman: *From plight to solution. A Jewish Framework for Understanding Paul's View of the Law in Galatians and Romans*. E. J. Brill. Leiden - New York - København - Köln, 1989. 119-120.

¹²⁴⁹ E kifejezést Frank Thielman így használja, amit fontosnak tartottam megtartani.

¹²⁵⁰ Érdekességként jegyzem meg, hogy nagyon hasonló jelentésben e kifejezés a mai görög nyelvben is ismert több vetület szerint, amelyek közül néhány hasonlóságot mutat az Újszövetség szóhasználatával: Az alapszó vonatkozásában (ηλικία) közli: életkor, az öregkor; az idősebbek. 2. jelentés: korosztály, vagy korcsoport. A szóösszetételben figyelembe lehet venni bizonyos értelemben az is, ahogyan a σύν-t használják ma: συνήχηση összecsengés; összhangzat; σύνθετος összetett; komplex. Lásd Mohay András: *Újgörög-magyar kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 269; 606.

¹²⁵¹ Joseph Henry Thayer (translated, enlarged and edited of Grim's Wilke's Clavis Novi Testamenti): *Thayer's Greek-English Lexicon of the New Testament*. Harper & Brothers, USA, New York, 1887. 605.

¹²⁵² William Hendriksen: *New Testament Commentary. Galatians & Ephesians*. The Banner of Truth Trust, USA, 1968. 50-52.

judaizmusból ismerhetünk, megkötözi az embereket, mert a νόμος ilyen irányú értelmezése a cselekedetek útja (Gal-MiaCN 1,14 παράδοσις). Ezzel szemben áll a keresztyénség, ami kegyelem és főként *szabadság*.¹²⁵³ Mivel Pál azonosítja magát farizeus kortársaival, hiteles személy lehet, hogy ezt tanúsítsa.¹²⁵⁴ a Hp-HYP συνηλικιώτης terminus technicus, hapax legomenon, amelynek a pszicho- és szociolingvisztikai asszociációi erők és jelentés-összefüggései alapján konkretizáló jellegűek. Olyan, mintha e szóval azt mondaná: Nézzetek rám! Én egy vagyok azon honfitársaim közül, akik úgy éltek, mint most ti akarnátok. Nem kívánlak benneteket megkötözni, ellenben azokkal a zavarkeltőkkel, akik a νόμος ilyen értelmezését eszközlik a körülmetélkedés sürgetésével.

Az eddig leírt értelmezés erősen befolyásolja azt a fordítást, amit ez alapján készíthetünk. Magyar nyelvterületen ezt próbálja érzékeltetni Varga Zsigmond Galata-kommentárjában,¹²⁵⁵ aki így fordítja ezt a szakaszt:

...és egymás után megelőztem népem körében számos kortársamat, mivel szerfölött buzgó híve voltam atyáim hagyományaink.

Majd mindehhez hozzáteszi: nagyon lényeges látni itt azt, ami a páli levelekre éppen úgy jellemző, mint Jézus törvényről szóló tanítására: nem Mózes ellen hadakozik, nem a törvény, mint Tóra ellen, és nem is a νόμος intézményét gúnyolja, vagy akarja rongálni. Csupán minden tőle telhető eszközzel meg akar óvni *mindenkit* a Törvény helytelen értelmezésétől, amely a judaisták esetében éppen keresztyén voltuk miatt jelent megengedhetetlen felemásságot. Pálnak így semmiképpen sem lehet destruktívizmust a szemére vetni.¹²⁵⁶

Erdős Károly is hangot ad e véleményének fordításában és magyarázatában.¹²⁵⁷

... mint forgolódtam egykor a zsidóságban, hogy szerfelett üldöztem az Isten egyházát és pusztítottam azt és felülmultam a zsidóságban nemzetségem béli sok kortársamat, túlságosan is rajongván az atyai hagyományaimért.

Ahogy ezekben a fordításokban megtalálhatjuk a **MEMO-Exegesis**ben általam kifejezésre juttatott többleteket, úgy igyekeztem a magam fordításában én is hangot adni e

¹²⁵³ William Hendriksen is megerősíti, hogy Pál törvény értelmezésén van a hangsúly, nem pedig az azzal való szembeforduláson: Az a judaizmus, vagy zsidó vallásosság, amellyel szembehelyezkedik Pál, nem azonos az ószövetségi kinyilatkoztatással, hanem az atyák hagyományaival, amelyet a *Halákót* gyűjteményében foglaltak össze. Ez szóbeli hagyomány volt és *kiegészítette* az írásokat. A következő helyek esetében arra kell gondolni, hogy Jézus is ezzel fordult szembe: Mt 5,21 kk; 15,3; 15,6; 23,2kk. Lásd: *i.m.* 50-52.

¹²⁵⁴ Itt kell megemlíteni Bultmant, aki a „kortárs” kérdésben Gamálielel ellen érvel, azonban ez eléggé gyenge lábakon áll, kizárólag a Gal 1,22 tartalmára utal. Két Gamálielel volt, azt Bultmann sem vitatja el, hogy a rabbinikus tudást ez az iskola alapozta meg Pál apostol életében, azonban azt már nem tartja valószínűnek, hogy az idősebb Gamálielelre hivatkozna az apostol. Lásd Bultmann: *i.m.* 158-159.

¹²⁵⁵ Varga Zsigmond: *A galatákhöz írt levél kommentár*. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp. 1998.32.

¹²⁵⁶ Varga Zsigmond: *A galatákhöz írt levél kommentár*, 16.

¹²⁵⁷ Erdős Károly: *Pál apostolnak a Galatákhöz írt levele magyarázata*. A debreceni Theológus Gyülekezet kiadása. Debrecen, 1951. (Kézirat gyanánt). 17.

véleményeknek, amelyet a pragmalingvisztika egyes állításai megerősítenek az eddig bemutatott példákon keresztül. A szakasz exegézisének tanulsága pedig: ha a súlyponti elemek asszociatív jelentésének hangot adunk, a szakaszon belüli többi szó és kifejezés, esetenként frázis asszociációja is felerősödik.

26.2. Az elhívás természete – az Ézsaiás-tipológia intergézise

	SÚLYPONTI ELEMÉK	ASSZOCIATÍV JELENTÉS
10.	Gal-MiaCN 1,15 κοιλία	Itt anyaméh, amely <i>frázisban időhatározói</i> funkciót tölt be.
11.	Gal-DIS 1,15 (2,12) ἀφορίζω	Elválasztás, amely két időpont egymástól való elhatárolását jelenti e szövegben.
12.	Gal-DIS 1,16 (2,6) προσαιτείημι	Megvitatás apológikus céllal.
13.	Gal-DIS 1,17 (18) ἀνέρχομαι	<i>Nem kultikus céllal</i> elmenni, itt: Jeruzsálembe.
14.	Gal-MiaPR 1,17 ὑποστρέφω	Visszatér, itt az elhívásával kapcsolatos kifejezés.
15.	Gal-INT 1,18 ιστορέω	A Jeruzsálembe való menetelével kapcsolatos szakszó: Pál ismerkedés céljából felkereste Pétert.
16.	Gal-MiaCN 1,21 κλίμα	Egy bizonyos tartomány, itt: az elhívása miatt helységre mutató szó: többes számban tartományi területek.

A Gal-MiaCN 1,15 κοιλία intertextuális allúziós lehetőségeit az ἐκ κοιτίας μητρός μου frázisban érdemes vizsgálni:¹²⁵⁸ ez megegyezik Ézsaiás elhívásával és nagyon hasonló a Jeremiáséra is a *Septuaginta* szövege szerint.¹²⁵⁹ Mivel Pál gyakorlatilag folytatta azt a missziót, amit e két nagypróféta tett, és mivel a LXX 49,1 szövegében található frázissal a Pálé szó szerint megegyezik, ezt *Ézsaiás-tipológiának* neveztem el:¹²⁶⁰ a tüposz Ézsaiás, akiben pedig folytatódik a prófetikus tevékenység az Pál apostol.

A Markov-lánc szerint a korábbiakban rámutattam, hogyan lehet a szintagmatikában is olyan rendellenesség, amely nyelvészeti szempontból nem modellezhető a hagyományos módszerekkel. E frázis *időhatározói tulajdonsága* okozza a szintagmatikai sajátságot,¹²⁶¹

¹²⁵⁸ E kifejezést bizonyosan Pál az alexandriai gondolkodás jegyében használja. E szerint az allegória és a tipológia alkalmazása a prófétai műfajon belül is használatos volt. Benjamin John King szerint az allegória és a tipológia használatával az alexandriaiak a prófétai vonalban a szavak másodlagos, misztikus jelentését keresték. Ez a „rejtett” üzenet ilyen vonatkozásban nem csak az alexandriai atyák írásaiban fordul elő, hanem az Újszövetség egyes könyveiben is. A Níceai zsinat később megerősítette a szövegek kettős értelmét, amely ezen a vonalon haladt tovább. Lásd Benjamin John King: *Newman and the Alexandrian Fathers. Shaping Doctrine in Nineteenth-Century England*. Oxford University Press, Oxford, 2009. 38.

¹²⁵⁹ Ézs 49,1 ἐκ κοιτίας μητρός μου, valamint Jer 1,5 ἐν κοιλίᾳ ἐπίσταμαί σε καὶ πρὸ τοῦ σε ἐξελεῖν ἐκ μήτρας.

¹²⁶⁰ Lásd bővebben a későbbiekben: Matthew S. Harmon: *She Must and Shall Go Free. Paul's Isaianic Gospel in Galatians*. De Gruyter, New York, 2010. 48-52.

¹²⁶¹ Az idiomatikus értelmezés alapja az ἐκ és az ἀπὸ előljáró szavak használata az időhatározó frázisban. Itt az ἐκ κοιτίας μητρός μου kifejezés időhatározói szerepét kiemelve: Moule párhuzamba hozza az Ἄπ' ἄρτι (Jn 13,19) az Ἄπὸ τότε (Mt 16:21; Lk 16,16 etc) és a Ἐκ τούτου (Jn 6,66) valamint ἀπὸ δὲ τῶν ἡμερῶν Ἰωάννου

súlyponti szerepére pedig több lehetőség szerint is rá lehet mutatni, amely megteremti a kellő háttérrel a többi elem értelmezéséhez.

Mivel Pál nem tartotta magát egynek a Tizenkettő közül, e frázissal amelyet a δὲ súlypontoz, elválasztja elhívását a többiekétől.¹²⁶² Erre a jeruzsálemiekkel lefolytatott párbeszéd után volt igazán szükség: nem csak az önazonosítás és az identitás volt fontos a számára, hanem az elhívás természetére is rá kellett, hogy mutasson.¹²⁶³ A 16. vers szerint a „hogyan kinyilatkoztassa Fiát énbennem” (ἀποκαλύψαι τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἐν ἐμοί)¹²⁶⁴ Isten adott neki felhatalmazást, hogy az evangéliumot hirdesse a pogányoknak.¹²⁶⁵ Erre *utal*, hogy elhívása után nem Jeruzsálembe kellett elmennie (Gal-DIS 1,17 ἀνέρχομαι), hanem Damaszkuszba visszatérnie (Gal-MiaPR 1,17 ὑποστρέφω), ahol megkapta tényleges megbízását egy bizonyos feladatra.¹²⁶⁶ Ezt a Gal-DIS 1,15 ἀφορίζω fejezi ki, amellyel elválasztja egymástól a két időintervallumot:¹²⁶⁷ 1) az anyaméhtől kezdődő kiválasztást, ami a damaszkuszi úti események előtt már fennállt, és 2) az események utánit, ami pedig a konkrét küldetésére vonatkozik.

A Gal-MiaCN 1,21 κλίμα (égtáj, táj, vidék, tartomány)¹²⁶⁸ súlyponti szerepe is ilyen módon érthető meg konkrétan: „Mindezek után elmentem Szíriának és Kilikiának *tartományaiba*...” Itt mindenképpen érdemes figyelmbe venni, hogy a területet jelentő szó többes számban van: τὰ κλίματα. Ezért vagy *vidékei*, vagy *tartományai*, vagy *területei*. Ha azonban feltételezzük, hogy tudatos szóhasználatról van szó, logikusabbnak tűnik a *közigazgatási tartományokra* való utalás.

τοῦ βαπτιστοῦ ἕως ἄρτι ἢ βασιλεία τῶν οὐρανῶν (Mt 11,12); ἀπὸ καταβολῆς κόσμου. (Mt 25,34; Lk 11,50; Zsid 4,3; 9,26; Jel 13,8; 17,8) frázisokat ezzel. Az ἐκ παιδιόθεν (Mk 9,21) és az ἐκ γενετῆς. (Jn 9,1) kifejezéseket pedig gyakorlatilag egyenlővé teszi a Gal 1,15-tel. Lásd Moule: *i.m.* 72-73.

¹²⁶² Ernest De Witt Burton: *A critical and exegetical commentary on the epistle to the Galatians*. T&T Clark, Edinburgh, 1921. 49-53.

¹²⁶³ Hans Brandenburg szerint a két „felmenetel” között Efézus környékén történt afférok miatt sebeket hordozott Pál a testén τὰ στίγματα τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ σώματί. Ezért amikor az apostoli konventre „felment”, már ezek a testén voltak: így szinte kultikus jelleggel mutathatta meg hovatarozásának jegyeit. Lásd Hans Brandenburg (Herausgegeben von Fritz Rienecker und Werner de Boor): *Der Brief des Paulus an die Galater*. Wuppertaler Studienbibel, R. Brockhaus Verlag Wuppertal, Darmstadt, 1975. 132-133.

¹²⁶⁴ Theodor Zahn szerint az 1,16 hozzátartozik Pál belső kinyilatkoztatásához, amelynek elválaszthatatlan része a három napos vakság. Lásd William Baird: *History of New Testament Research. From Jonathan Edwards to Rudolf Bultmann*. (Vol. 2). Fortress Press, USA, Minneapolis, 2003. 373.

¹²⁶⁵ J. B. Lightfoot: *St. Paul's Epistle to the Galatians*. (fifth ed.) Cambridge University Press, Cambridge, 1876. 82.

¹²⁶⁶ A klasszikus görögben: határt von; elválaszt; meghatározásra, elválasztásra utaló kifejezés. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 110.

¹²⁶⁷ Itt Lightfoot megjegyzi: a kifejezés nagyon hasonlít a Róm 1,1-ben használt ἀφορισμένος εἰς εὐαγγέλιον θεοῦ–hoz. Valamint az ApCsel 13,2-ben φορίσατε δὴ μοι–hoz, ahol Barnabás „elválasztásáról” van szó. A frázis (ἐκ κοιλίας μητρός μου) nyomatókat ad a saját elhívása értelmezésének: „még születése előtt” megtörtént az elhívása. Lásd Lightfoot: *i.m.* uo.

¹²⁶⁸ Egyes vélemények szerint: „Feltehetőleg Pál egy nagyobb közigazgatási területet, égtájat jelölt a szóval.” Lásd Varga Zsigmond: *Görög-magyar szótár*, 546. Ez úton, ahogyan a fentiekben írtam, nem szükségszerűen értek egyet a szerzővel.

Ha tehát figyelembe vesszük, hogy e szóval az első szolgálati területeire *utal*, amely magyarázatot ad tevékenységére és ahol a szolgálati megbízása megtörtént, nem csak helyre mutató szóként kell azt látni, hanem olyan *utalószónak* is lehet tekinteni, amely elhívása helyett a megbízása kipróbálásának *helyére* teszi az interpretációs súlypontot.

Betz szerint ez egyértelműen a kiválasztás kegyelmi eszméjével függ össze, ami már az „anyaméhtől kedve” fennállt, így az sokkal hangsúlyosabb a héber קָרָב jelentése alapján,¹²⁶⁹ mint az elhívás,¹²⁷⁰ mert korábban történt: 1) kiválasztás (Gal-DIS ἀφορίζω)¹²⁷¹ és 2) elhívás (καλέω). Amint látjuk, ezt a filológiai vizsgálat is igazolja; a καλέω *nem játszik szerepet a súlyponti elemek között*.¹²⁷² Ilyen módon az ἐκ κοιτίας μητρὸς μου *időhatározói értéke* is nyilvánvaló:¹²⁷³ visszaütal a farizeusi hovatarozás kezdetére, melynek tanulsága, hogy ezt így két időperiódus egymástól való szétválasztásával fejezi ki.

Jellemzőjét tekintve is két vonás figyelhető meg szolgálatában: 1) prófétai vonalon halad, 2) ez a szolgálat a *nemzetek* felé irányul. Ez utóbbinak alapja a zsidó apokaliptika univerzalista missziói felfogása, amely szerint apostolként nem kellett elhagynia farizeusi hovatarozását.¹²⁷⁴ A korábbiakban írottak alapján ezért használja a Gal-HYP 1,14 συνηλικιωτής terminus technicust, amely asszociatív jelentését tekintve *nem negatív* előjelű.

¹²⁶⁹ A קָרָב a kegyelmi kiválasztás eszméjének kulcskifejezése az Ószövetségben. Terminusként megszentelték, az ettől eltérő profán használata bár előfordul, de meglehetősen ritka. Lásd J. Barton Payne: *The Theology of the Older Testament*. Zondervan Publ. USA, Michigan, 1962. 178-179.

¹²⁷⁰ Hans Dieter Betz: *Galatians. A Commentary on Paul's Letter to the Churches in Galatia*. Fortress Press, Philadelphia, 1979. 69-70.

¹²⁷¹ A קָרָב profán értelmezés alapján is összefüggésbe hozható az ἀφορίζω-val: A háttérben a mezopotámiai irodalomban is a (w)atu megfelelője a héber קָרָב-nak. Ennek jelentése nem csak „kiválasztani”, hanem „követni” és „felfedezni” is. Bár ez a jelentés eltér a héber formától, mégis kapcsolatban van vele: a babiloni királyok, de főként Hammurápi beszélnek „hithú férfiról, akit Isten szíve választ.” Ő a „kiválasztott” a „szív szerinti”, akire a *sa-ge pa-da* kifejezést használja a (w)atu-val együtt. A legfontosabb rokonkifejezés a sémi nyelvekben a *berun*. Ez az óakkád szóhasználatban fordul elő, az arámból közvetítve vált ismertté: „kipróbálni”, vagy „kipróbálnak lenni”. Egyesek szerint, ha minden textust figyelembe veszünk, 164 helyet találunk, amelyekből 92 olyan tipikus előfordulás figyelhető meg, ahol Isten a mondat alanya, vagy nagyobb szövegegységen belül az alany. Lásd G. Johannes Botterweck - Helmer Ringgren (edit.): *Theological Dictionary of the Old Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Ltd, USA, 1975. (Vol. 2). 73-78.

¹²⁷² Itt érdemes megjegyezni, hogy a Galata-levélben a καλέω már négy alkalommal fordul elő, ezek közül nem minden alkalommal vonatkozik Pál elhívására: 1,6-ban a galata keresztyének elhívása; 1,15-ben Pál elhívása; 5,8-ban a galaták elhívása; 5,13-ban ismét a galaták elhívása. Így a szótári jelentésben nincs különbség, de a referenciában igen. A Shannon-Weaver szabály szerint már nem nevezhető súlyponti elemnek. A három előfordulás, (trisz legomenon) esetenként még szóba jöhet.

¹²⁷³ Két ószövetségi próféta jöhet szóba, mint tipologikus alak e kijelentés kapcsán: Ézsaiás és Jeremiás. Mindkettőjük túlzottan is „tipikus” volt a zsidó gondolkodásban ahhoz, hogy ne indított volna be valamilyen asszociációt a zsidóságban e frázis használata. Tokics Imre Jeremiással kapcsolatban ezt írja: A Jer 1,6 szerint Jeremiás még túl fiatalnak érezte magát a prófétai szolgálatra. (...) Mi tette őt íróprófétává? Első sorban a történelmi időszak. Lásd Tokics Imre: *Jeremiás a válság prófétája*. Advent Irodalmi Műhely, Bp. 2009. 17. Minden bizonnyal Pál apostolt is a történelmi korszak tette egyben apostollá, másfelől viszont a nemzetek prófétájává.

¹²⁷⁴ Betz szerint a Róm 9-11 mutat rá, hogy ennek a hagyománynak volt alapja a farizeusi gondolkodásban. Lásd Betz: *i.m.* u.o.

E jelenség egy másik Galata-levélen kívüli hapax szinekdoché felé fordítja figyelmünket, amely éppen hipertextuális jellegével válik lehetséges súlyponti elemmé: ApCsel-ResL 26,14 λακτίζω.¹²⁷⁵

Az ApCsel 26. részében Lukács annak ad hangot, ahogyan véleménye szerint Pál Agrippának elmesélte elhívása történetét. Itt a 26,14 szerint, Lukács állítása alapján, Pál azt mondta, hogy a hang, amit hallott a damaszkuszi úton, *héber nyelven*¹²⁷⁶ (πρός τῆ Ἑβραϊδι διαλέκτω), vagy más értelmezés szerint: „*olyan módon, ahogyan azt a zsidók értik*” szolt¹²⁷⁷ hozzá. Majd, Lukács szerint, egy hipertextuális frázist idézett az apostol Agrippának, ami valószínűleg inkább *görögül* hangozhatott el,¹²⁷⁸ és semmi esetre sem héber nyelven: σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν. Vagyis: „*nehéz néked az ösztöke ellen rugódozni.*” E frázissal Lukács, vagy akár már Pál eredetileg is, hipertextuális allúziót képez Euripidész, *A bakkhásnők*¹²⁷⁹ című tragédiája 795. strófjával.¹²⁸⁰ Az említett rész nagyon hasonló, még nyelvtani formáját illetően is (... λακτίζοιμι),¹²⁸¹ ezért nevezhető hipertextuális utalásnak,

¹²⁷⁵ Egyes variánsokban előfordul a 9,6-ban is, ezért Hp-ResL kóddal szerepel a szövegkritikai hapax legomenonok között. A 9,6-ban való előfordulásra nem jellemző az a jelenség, amelyről alább írok. Ez erősíti azt a tényt, hogy e helyen betoldás lehet. Mindezek mellett, mivel nem hasonlítható össze sem az Újszövetségben sem pedig a LXX-ban, hanem kimondottan egy görög drámából vett idézet, hipertextuális hapax legomenonnak kell tekinteni.

¹²⁷⁶ E kifejezés fordítása ilyen módon egészen Papiasz egyházatyáig megy vissza, igaz, ő Máté evangéliuma esetében írja a következőket: „Máté a héber gondolkodásnak megfelelően (ἑβραϊδι διαλέκτω) írta le a mondásokat, magyarázatokkal is ellátta ezeket, amennyire tudta mindegyiket.” Ez Euszébiosz egyháztörténeti munkájában maradt ránk. Lásd Baán István: *Euszébiosz Egyháztörténete*. Szent István Társulat, Bp. 1983. 142. Ha igaz Máté esetében e megállapítás, akkor nem zárható ki Lukács esetében sem. Ugyanakkor megjegyzem; nem ez az egyetlen megoldása a héber-görög nyelvi kettőségeknek, ami a hipertextuális idézés miatt jött létre az Apostolok Cselekedeteiben.

¹²⁷⁷ Más vélemény szerint Papiasz ἑβραϊδι διαλέκτω frázisának értelmezéséről van szó. Az általam képviselt álláspont ellen érvel J. Künzinger, aki szerint ez héber stílust, szerkezeti formát, paralelizmust jelent. Lásd Börzsönyi József: Máté evangéliuma és az Ószövetség. In Enghy Sándor (szerk.): *Ki nem száradó Patak. Györi István tiszteletére. Tanulmányok*. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2014. 78.

¹²⁷⁸ A ἑβραϊδι διαλέκτω értelmezése és fordításának esetleges vitája két pilléren nyugszik: 1) λόγιον jelentésével kapcsolatos, ami szólást, beszélést jelent, a mai görög bölcsességmondások jelölésére használja. A bibliai beszámolók nem minden része λόγιον, különösen nem az ApCsel idézett szakasza. 2) A dialektus fogalma, amely hagyományos értelemben véve engedi feltételezni, hogy az evangéliumok nagy részét szóban arámul mondták el, majd görögül lejegyezték. Mindenesetre tény, hogy a ἑβραϊος a héberek által beszélt arám nyelvet is jelentette, a görög nyelv esetében pedig bizonyosan az aramizmusokat és a hebraizmusokat is. Bővebben erről Szigeti Jenő: Máté evangéliuma és a „héber dialektus”. In Szécsi József (szerk.): *Keresztény – Zsidó Teológiai Évkönyv*. Keresztény – Zsidó Társaság, Bp. 2004. 182-187.

¹²⁷⁹ A kiejtés miatt „Bakkhásnők” fontos a görög helyesírás is: Βάκχαι. A mű egyik fordítását lásd Gilbert Murray (ford.): *Bacchae. The Athenian Drama for English readers. The Bacchae of Euripides*. Georg Allen, 156, Charing Cross Road, London, 1906. (sec. ed.) 46.

¹²⁸⁰ Peter Wick: *Pál. A kereszténység tanítója*. Kálvin Kiadó. Bp. 2007. 69. Fontos megjegyezni, hogy Wick pontatlan a közlésben: az általa megadott drámarészletnek nem a 794-dik, hanem a 795-dik strófájáról van szó. Ez tartalmazza Dionüosz válaszát. Az idézet fordítása és az arra való hivatkozás is kíván némi módosítást, ezt azonban a későbbiekben közlöm.

¹²⁸¹ A dráma teljes görög szövege elérhető:

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0091%3Acard%3D775>

2018.03.12.

de nem szó szerinti idézetnek. Érdeemes felismerni, hogy Lukács szerkesztése és Pál Galata-levélbéli elhívás-beszámolója között kapcsolat mutatható ki.¹²⁸²

A farizeusi elit gondolkodása szerint isteni kijelentést nem csak a Szentírás adhatott. A *bat kól* (בת קול)¹²⁸³ jelenségén keresztül Isten, vagy Isten angyala, az „égi hang”, közvetlenül is tehette ezt, mennyből jövő üzenettel, amit aztán adott körülmények között meg kellett vitatni az arra alkalmas személyekkel, ettől válhatott releváns üzenetté. A *Jeruzsálemi Talmud Szotá Traktátusa* szerint,¹²⁸⁴ az utolsó próféták (Haggeus, Zakariás és Malakiás) halála után a szent lélek¹²⁸⁵ eltávozott Izraelből, így a farizeusok az „égi hang” közvetítése által kaptak útmutatást. A hang szerepe mindig arra vonatkozott, hogy az illető személy elég szent-e, vagy sem ahhoz, hogy tanítást adhasson másoknak.¹²⁸⁶ Kérdés, hogy Pál kaphatott-e בת קול-t a damaszkuszi úton.¹²⁸⁷

Pál a Galata-levél ezen és korábbi súlyponti egységei szerint arról beszél, hogy kiemelkedett korabeli honfitársai (Gal-HYP 1,14 συναγωγῶν) közül buzgóságával, és tisztelte a hagyományokat (Gal-DIS 1,13 (14) Ἰουδαϊσμός és Gal-INT 1,14 πατρικός). Induljunk ki abból, hogy e két tényt nem említené, ha a Galata-levél tartalmát illetően nem lenne fontos.

A következő súlyponti egységben pedig arról tesz említést, hogy „fölmertem pedig a mennyei kijelentés érdekében és eléjük terjesztettem az evangéliumot, amelyet a nemzeteknek hirdettem.” Ebben három súlyponti elemet is találunk: Gal-DIS 2,1 ἀναβαίνω, Gal-DIS 2,2; (1,12) ἀποκάλυψις és Gal-DIS 2,2 ἀνατίθημι.

¹²⁸² A Galata-levél és az ApCsel közötti különbségre egy disz legomenon kapcsán hívja fel a figyelmünket Paul Nadim Tarazi: A Gal-DIS 1,13 (1,23) πορθέω (üldözni) kétszer fordul elő a levélben, de egyszer megtalálható még az ApCsel 9,21-ben, is ahol pontosan annak az üldözésnek jellemzőjeként olvashatjuk a szót, amely Pál e tevékenységét jellemezte. Így Lukács legalább e két helyen, az elhívás és az üldözés leírásában hitelesítette Pál tevékenységét. Lásd Paul Nadim Tarazi: *i.m.* 40.

¹²⁸³ E frázis nem rabbinikus értelmezés szerint is összefüggésbe hozható az Isten szava iránti engedelmességgel: a קול egyik általános ismert értelmezése a Deut 27,26 és 28,15 alapján „meghallani” (LXX εἰσακούω), vagyis *engedelmeskedni* Isten szavának. Ez a törvény szövetségi értelmezéséből adódó gondolkodást tükrözi. A אלהים יהוה בקול formula a későbbiekben módosult a Tetragrammaton kiejtésének tiltása miatt. Lásd Willem A. VanGemeren (edit.): *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis*. Zondervan Publ. USA, Michigan, 1996. (Vol. 3). 889-902.

¹²⁸⁴ Talmud: tSzotá 13,2. Illetve: Kun Lajos - Molnár Ernő: *A hagyomány gyöngyei. A Talmud könyvei. Jebamoth – Szóta – Nedárim – Názir – Szanhedrin*. Garai Irodalmi és Nyomdaipari Rt. (é.n.) Budapest, „Szótá” – nincs oldalszám.

¹²⁸⁵ A zsidó vallási terminológia szerint így két szóban és kisbetűvel írva.

¹²⁸⁶ Vermes Géza: *A zsidó Jézus*. Osiris Kiadó, Bp. 1995. 124-125.

¹²⁸⁷ A בת קול jelenség melletti érvként hozható fel megítélésem szerint Rudolf Bultmann véleménye is: A Gal 1-2-ben Pál a jeruzsálemiektől való függetlenséget hangsúlyozza *erős* szavakkal. Levelei alig tartalmaznak valamit a történelmi Jézusról. Úgy tűnik, hogy nem is akarta, hogy felvilágosítsák erről őt az apostolok. Ha Krisztusra, mint példaképre gondol, akkor nem a történelmi Jézusra utal, hanem a peegzisztensre. Lásd Rudolf Bultmann: *Az Újszövetség teológiája*. Osiris, Bp. 1998. 159.

Lightfoot szerint¹²⁸⁸ az elhívásnak nem két, hanem három aspektusa is van: 1) *Kiválasztás* egy magasan kvalifikált szolgálati területre, amely születés óta fennálló állapot: az ἐκ κοιτίας μητρός μου-val kifejezve. 2) *Párbeszéd a Feltámadottal a damaszkuszi úton és a megbízatásra történő elhívás: καλέσας διὰ τῆς χάριτος αὐτοῦ.* 3) *Belépés az új szolgálatba, az elhívás betöltése: ἀποκαλύψαι ἐν ἐμοί ἵνα εὐαγγελίζωμαι.* E három résznek az egymástól való elkülönítését az ἐν ἐμοί, valamint a διὰ és az ἐν használata fejezi ki: Pál nem csupán *eszköz* az evangélium hirdetésében, hanem személye is élő bizonyosság. Az itt megjelenő GALDIS 1,16 προσανατίθημι¹²⁸⁹ „erős kifejezés”¹²⁹⁰ ami a kommunikáció, vagy a konzultáció tényét hangsúlyozza ki. Kimondottan olyan alkalommal használatos, amikor „jövendőmondóval, vagy jóssal”¹²⁹¹ konzultáltak meg előre valamit. Ez pedig így vonatkozhat a בַּת קַיָּה megvitatására, az arra alkalmas személyekkel, akik leginkább a régi jeruzsálemi farizeustársak lehettek.

Lukács kiválóan alkalmazta a hellén stilisztika eszközeit: Pál tanítványaként tudta, hogy az apostol בַּת קַיָּה-ként beszélt damaszkuszi élményeiről, amit Agrippa nem tudott volna mire vélni, habár a rómaiak „zsidószakértőnek” titulálták.¹²⁹² Ugyanakkor az sem kizárt, hogy Lukács írói tehetségét arra használta, hogy a hellén hallgatói célcsoportnak mondja el Pál בַּת קַיָּה-ját ilyen módon.¹²⁹³

Tény, hogy *A bakkhásznők tragédiája* olyan elemeket tartalmaz, amely erre alkalmas lehetett. A darabban Pentheosz, Théba királya sem istenként nem akarta elismerni, sem a dicsőséget nem akarta megadni Dionüszosznak, aki Zeusz és egy thébai származású földi, halandó asszony fia, vagyis a görög mitológia alapján *isten fia*.¹²⁹⁴ Kettőjük párbeszédének adott részlete, a 795. strófa így hangzik:

¹²⁸⁸ J. B. Lightfoot: *St. Paul's Epistle to the Galatians*. (fifth ed.) Cambridge University Press, Cambridge, 1876. 82-83.

¹²⁸⁹ A kifejezés ismert a klasszikus görög nyelvben is: még amellet feltesz; ráarak; tulajdonít; szentel; ajánl; még amellet magára terhet rak; τιví τι-vel pedig: magát valakire rábizza, tőle tanácsot kér (ismét megerősít). Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 564.

¹²⁹⁰ A disz legomenon jelölésére alkalmazott kódot természetesen én vezettem be, de az „erős kifejezés” Lightfoot véleménye, amely alapján akár azt is mondhatjuk, hogy e neves írásmagyarázó is súlyponti egységnek nevezte a szót.

¹²⁹¹ Régi angol kifejezést használ a szerző: „soothsayer” vagyis; jövendőmondó.

¹²⁹² Erre vonatkozóan lásd a korábbiakat Darrell L. Bock: *Acts. Baker Exegetical Commentary on the New Testament*. Baker Academic Grand Rapids, USA, Michigan, 2008. 709-710.

¹²⁹³ Robert Galagher véleménye is az, hogy Pál apostol damaszkuszi élménye בַּת קַיָּה-volt. Három olyan előfordulási helyet sorol fel az Apostolok Cselekedetein belül, ahol ezzel találkozhatunk: 9,4-7; 22,7-10; 26, 14-18. Ebből a 22. rész, nem tartalmazza Euripidész idézetét, ott azonban a megtérési élményét eleve a zsidóknak mondja el, „zsidó nyelven”. Ez tovább erősíti, hogy mindhárom helyen e jelenségről van szó. Robert L. Galagher & Paul Hertig (edit.): *Acts. Ancient Narratives in Contemporary Context*. Orbis Books, Maryknoll, USA, New York, 2004. 217.

¹²⁹⁴ Peter Wick: *i.m.* 69. A szerző pontatlan összefüggésben idézi a kérdéses részletet: a 794-es strófa Pentheosz beszéde, ahogy fentebb közöltem.

a 795-ös pedig a kérdéses részlet, amelynek fordítása az alábbiakban található.

ΠΕΝΘΕΥΣ

οὐ μὴ φρενώσεις μ', ἀλλὰ δέσμιος φυγῶν
σώση τόδ'; ἢ σοὶ πάλιν ἀναστρέψω δίκην;

ΔΙΟΝΥΣΟΣ

Θύοιμ' ἂν αὐτῷ μᾶλλον ἢ θυμούμενος πρὸς
κέντρα λακτίζοιμι θνητὸς ὢν θεῶ. ¹²⁹⁵

Vagyis a szövegösszefüggés alapján a fordítás:

PENTHEOSZ

Légy békével! És ha egyszer a láncaid leesnének, légy hálás érte! – vagy megkötöztem újra karjaid?

DIONÜSZOSZ

Ó! jobb, engedni, hogy imádkozzanak és áldozzanak nekem, *mint az ösztöke ellen rugódózni*, (s ez így van) ami óta Dionüszosz isten, te pedig csak halandó vagy. ¹²⁹⁶

Agrippa ezt az érvelést hallva, meg kellett, hogy értse: Pál el kellett, hogy fogadja az elhívást, amely Isten Fiától jött. Így Lukács beszámolója és Moo és Betz véleménye alapján Pál kettős, ¹²⁹⁷ vagy Lightfoot szerint ¹²⁹⁸ akár hármas elhívásáról való bizonyágtétele találkoznak egymással, amelynek háttérében a בַּת קוֹל¹²⁹⁹ jelensége húzódnak meg.

A farizeusi gondolkodástól nem állt távol, hogy Pál, már „apostolként” ezen érvekre támaszkodva menjen *fel* (Gal-DIS 2,1 ἀναβαίνω) a későbbiekben Jeruzsálemben „a mennyei kinyilatkoztatás érdekében (Gal-DIS 1,12 ἀποκάλυψις)”, és ilyen módon a jeruzsálemiek

¹²⁹⁵ Az ΕΥΡΥΠΠΙΔΗΣ: *αἱ Βάκχαι* szövege elérhető Gilbert Murray szerkesztésében. Lásd a 795. strófát, valamint az előtte és az utána lévőket:

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Eur.+Ba.+795&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0091>
2018.03.12.

¹²⁹⁶ Gilbert Murray (ford.): *Bacchae. The Athenian Drama for english readers. The Bacchae of Euripides.* Georg Allen, 156, Charing Cross Road, London, 1906. (sec. ed.), 794-795. sor angol fordítása alapján átnézzem a saját fordításom:

*Peace, thou! And if for once thou hast slipped thy chain,
Give thanks!—Or shall I knot thine arms again?*

*Better to yield him prayer and sacrifice
Than kick against the pricks, since Dionyse
Is God, and thou but mortal.*

¹²⁹⁷ Moo kiasztikus mikrostruktúrában látja igazolni az elhívás kettős, isteni-emberi természetét: A) 11-12v - „Az evangélium nem emberi forrásból származik”, B) 12bv - „kinyilatkoztatás által kaptam”, B') 13-16a v - „amikor Isten a Fiát kinyilatkoztatta bennem”, A') 16b - 17v - nem konzultáltam arról emberekkel. Lásd Douglas J. Moo: *Galatians*, 98.

¹²⁹⁸ J. B. Lightfoot: *St. Paul's Epistle to the Galatians*, 82-83.

¹²⁹⁹ Itt érdemes megjegyezni a Jewish Encyclopedia בַּת קוֹל - ról írt szócikkét: Fontos megállapítás, hogy ez nem visszhang, hanem mennyei kijelentés, amellyel az Újszövetségben több kifejezés is parallel fut. Itt a szerző külön megemlíti az ApCsel-ből Pál apostol elhívását, illetve Lukács használatában még: 3,22; ApCsel 13,15-öt. Lightfoot ugyanezt e szócikk szerint a Mt 3,17 kk-re alkalmazza. Lásd: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/2651-bat-kol> 2018.03.12.

támogatását is megszerezze.¹³⁰⁰ Tette ezt azért, hogy azok számára, akiket így nevez: „a tekintélyesek pedig – akárkik is voltak mind ama bizonyos napig” és akiknek fontosságát súlypontozza a Gal-MiaCN 2,6 ὁποῖος-szal, megvitassa כול בה-ját.¹³⁰¹ Így sem Krisztushoz tartozása, sem pedig a farizeusi identitása nem sérült: a kettő ugyanis egyáltalán nem állt egymással szemben.¹³⁰²

Mindezek értelmében igyekeztem ennek hangot adni fordításomban és a szöveg interpretációjában:

Tizennégy esztendővel később a *kinyilatkoztatás érdekében* Pál Gal-DIS 2,1 (2,2) ἀναβαίνω „felment” Jeruzsálemben,¹³⁰³ hogy a כול בה-t megvitassa valakikkel.¹³⁰⁴ Itt egyáltalán nem bizonyos, hogy a jeruzsálemi tanítványi köréről lenne szó, akik partnerek lehettek volna esetleg e tanácskérésben.¹³⁰⁵ Nem kizárt, hogy inkább Gamálielehez¹³⁰⁶ ment fel megvitatni a

¹³⁰⁰ Bruce Bickel - Stan Janz szerzőpáros szerint csak úgy tudta elkerülni Pál a tekintélyvesztést, ha a Legfőbb Hatalmasságra hivatkozik, mint elhívóra. Ezt korábbi üzenetével összhangban krisztológiával elegyíti. Ez a felfogás párhuzamot teremt a Galata-levél és az ApCsel-ben található elhívási beszámolók között. Lásd Bruce Bickel - Stan Janz: *i.m.* 36-40.

¹³⁰¹ A kinyilatkoztatás módjáról már az 1,4b-ben is olvashatunk. Azzal, hogy az αἰών-t használja Pál, a zsidó apokaliptika műfaját idézi. Így a „mennyből jövő angyal” kinyilatkoztatása bármi lehetett. A két αἰών használata, a „rég” és az „eljövendő” korszak, azt jelenti, hogy Krisztusban a régi még itt van, de az új már eljött. Ez a szófordulat gyakori témája a dualista hellén szemléletű zsidóságnak. Ezzel kapcsolatosan Lásd Martinus C. de Boer: *i.m.* 31-35.

¹³⁰² Erre vonatkozóan lásd Szécsi József: Az első századok keresztény – zsidó disputáinak Jézus-képe. In Benyik György (szerk.): *Jézustól Krisztusig. 24. nemzetközi biblikus konferencia.* (Konferencia-kötet), JATE Press, Szeged, 2013. 263-275.

¹³⁰³ Marvin Vincent szerint éppen fordítva mutatható ki az ἀναβαίνειν jelentésének asszociatív tartalma: Szerinte az ἀνέρχομαι esetében kell valami olyasmire gondolni, mintha az angol ember azt mondaná: felmentem (went up) Londonba. Ennek ellentmond a történeti rekonstrukció, és néhány tekintélyes kommentátor véleménye is. Lásd Marvin R. Vincent: *i.m.* 90.

¹³⁰⁴ Ezt erősíti James Dunn véleménye, aki az ApCsel 11,2-ben az εἰς Ἱερουσαλήμ frázist megegyezőnek tartja az itt előforduló ἀναβαίνω-val: Az ApCsel 11,2-ben Péter „felmeneteléről” van szó, aki a pogányokkal való viszony megvitatása végett ment fel a Szent Városba. Ebből lehet következtetni a jeruzsálemi és a páli kereszténység egymással való elvi szembenállására. Lásd James G. D. Dunn: *The New Perspective on Paul.* Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA - , UK, Michigan – Cambridge, 2008. 153-154.

¹³⁰⁵ A két Jeruzsálemben mentelt és azok okát egyes kiadványok teljesen összekeverik nem kis zavart okozva ezzel: „Pál továbbra is úgy tekintett Jeruzsálemre, mint a Szent Városra. Bizonyal ez alkalommal azért ment fel Jeruzsálemben az apostol, hogy többet tudjon meg arról a Jézusról, akinek evangéliumát hirdeti.” Így feltételezik egyesek, hogy Pál csak a szóismétlés irodalmi hibáját akarta elkerülni. Ez azonban akkor még nem volt hiba. Lásd George Arthur Butrick: *Corinthians, Galatians, Ephesians.* The Interpreter’s Bible. Abingdon Press, New York, Nashville, 1953. (Vol. 10). 460-462.

¹³⁰⁶ Ehhez lásd különösképpen Friedrich Wilhelm Horn: *Neuere Arbeiten zum vorchristlichen Paulus.* In Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte. Brill, 1994. (Vol. 46). No. 1. 65-69.

קול t-בה, ¹³⁰⁷ így nyer értelmet ¹³⁰⁸ a „Jeruzsálembe felmenni” (ἀναβαίνω), mint hivatalos látogatásra utaló kifejezés ¹³⁰⁹(אָעלֶה ירוּשָׁלַם). ¹³¹⁰

Ez esetben mindenképpen figyelembe kell venni, hogy ha a קול t-בהk illetoen Lukács az ApCsel-ben eufémizmushoz folyamodik, a Gamáiel tanácsáról szóló részben (ApCsel 5,34-40) is bizonnal ezt teszi. Valószínúleg Pál apostolnak ekkor már tekintélye volt Gamáiel elótt, amelyre alapozva a keresztyén hagyomány úgy tartja, hogy később, Gamáiel meg is tért. ¹³¹¹ Ez lehet az oka, hogy nem indítottak véres úldözést Jeruzsálemben a korai keresztyénség ellen. Az ApCsel-ben található események kronológiai sorrendje nem bizonyos, hogy konzekvens, tehát fel lehet tételzni, hogy e tekintély nem a Tizenkettónek, hanem Pál tevékenységének volt köszönhető s ilyen módon a jeruzsálemi keresztyénség Pál közbenjárásának „köszönhetette” a békés légkört, amelyról azonban akkor még nem tudhattak.

Így tehát az 1,17-18 alapján arra lehet következtetni, hogy először nem ment *el Jeruzsálembe* (יבא ירוּשָׁלַם) ¹³¹² az apostolokhoz megvitatni küldetését, hanem ahogyan írja: „Majd csak három év elteltével mentem (*el*) Jeruzsálembe, *hogy egyáltalán megismerkedhessek* (Gal-INT 1,18 ἵστορέω) Kéfással”. S ez utóbbinak különösen is hangsúlyt ad, hogy Pétert Kéfásként említi, a korábbiakban tárgyalt zsidó identitás értelmében. ¹³¹³

Ezt az érvelést erősíti tovább a Gal-INT 1,18 ἵστορέω használata, amely a korábbi látogatásával kapcsolatos kifejezéssel (Gal-DIS 1,17 (18) ἀνέρχομαι) hozható összefüggésbe. Előfordulása csak az apokrif és a klasszikus irodalomban ismert, ezen kívül, ¹³¹⁴ legvalószínűbb jelentése: *ismerkedés céljából felkeres*. ¹³¹⁵ Varga Zsigmond szerint ezt érdemes összevetni az ApCsel 17,15 szövegével:

¹³⁰⁷ Itt kell megemlíteni Betz véleményét, aki „konferenciáról” beszél, tehát a „felmenetelt” a konventtel magyarázza, de kihangsúlyozza, hogy e „felmenetelnék” két része lehetett: 1) meggyózni „ama hatalmasokat” és 2) a „vezetőket”. Így az „amazok” az apostolokra vonatkozik, a „vezetők” pedig Gamáiel köreire. Lásd William Baird: *History of New Testament Research*. (Vol. 3). 664-665.

¹³⁰⁸ Donald W. Riddle: *The Jewishness of Paul*. In The University of Religion (edit & publ.): *The Journal of Religion*. 1943. (Vol. 23). No. 4. 240-244. Elérhető: <http://www.jstor.org/stable/1198441> 2018.03.12.

¹³⁰⁹ Ehhez lásd pl. Bruce D Chilton & Jacob Neusner: *Paul and Gamaliel*. In *Bulletin for Biblical Research*. Institute for Biblical Research, 2004. (Vol. 14). No. 1. 1-43.

¹³¹⁰ Erre vonatkozóan lásd pl a 2Sám 19,35 szövegét: „De Barzillaj ezt felelte a királynak: Ugyan mennyi idő van még hátra az életemből? *Nem érdemes már fölmennem a királlyal Jeruzsálembe!*”

¹³¹¹ Herbert Haag: *Bibliai Lexikon*. Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Bp. 1989. 477/Gamáiel címszó.

¹³¹² E használatot lásd pl. 2Sám 20,3, etc.

¹³¹³ Itt szeretnék utalni a korábbi elméletekre (Pl. Birger Gerhardsson), amely azt erősíti meg, hogy Pál, Pétertől e látogatás alkalmával vett át keresztyén tradíciókat, pl. az Úrvacsora szereztesési ígét is. Ez nem mond ellent az általam képviseltekkel. Lásd William Baird: *History of New Testament Research*. From C. H. Dodd to Hans Dieter Betz. (Vol. 3). Fortress Press, USA, Minneapolis, 2013. 571. Ettől eltér Martin Hengel véleménye: Pál a damaskuszi közösségben vette fel a keresztséget és itt találkozott a keresztyén tradícióval is. Lásd: *i.m.* 319.

¹³¹⁴ 1Ezsd 1,31; 1,40.

¹³¹⁵ Hendriksen szerint az itt használt szó az εἶδω-ból vagy az οἶδα-ból ered. Az angolban a visit, amelynek a gyöke vision, a hollandban a weten és ezekhez hasonlóan a németben, dánban, svédben, úgy, mint a Koinéban olyan látogatást jelent, amelyet nem lehet egy szóval kifejezni. Leginkább: „azzal a szándékkal tenni látogatást, hogy megismerkedjenek, és azután ismeretségben álljanak egymással.” Lásd William Hendriksen: *i.m.* 59-60.

„...talán arra akar rávilágítani a *mélyebb értelmű kifejezés*, hogy többről van szó, mint pusztán udvariassági, vagy kíváncsiskodó látogatásról.”¹³¹⁶

Ez esetben a καθιστάνοντες (καθίστημι) kifejezéssel is összefügg, amely akár „nevelő célzatú” találkozást is jelenthet,¹³¹⁷ vagy Pál részéről akár nyomozást is, hogy nem Péter áll-e a judaizáló keresztyénség hátterében.¹³¹⁸

Büschel szerint¹³¹⁹ a Gal-INT 1,18 ιστορέω a ιστορ derivátuma, amely az ógörög nyelvben megtalálható *Ἔιστωρ* formában.¹³²⁰ Alapjelentései: 1) *valaki, aki ismer engem* 2) *valaki, aki már látott*, 3) *valaki, akit valamilyen tényről ismerek*. Szóba jöhet még a ἔιστωρ etimológiai eredeztetése esetében az ἄδικέω és az ἄδικία is, amelyek az ἄδικος-ból vezethetők le. Ez esetben a szó arra a sajátságára vonatkozik, amikor valakit kimondottan egy bizonyos tulajdonságról ismerhetünk meg, vagy valamilyen már megtörtént esemény következményeként kialakult jellegzetességre vonatkoztatjuk. Így a ιστορέω és a ιστορία szavak *nem egyszerűen ismeretségre*, vagy megismerésre, hanem inkább *vizsgálódó céllal történő eszmecsérére vonatkoznak*,¹³²¹ amely egy prekonceptióra vezethető vissza: történt valami, ami miatt, kissé ironikus, vagy akár szarkasztikus élel mondva, de mindenképpen valamilyen érdek miatt szükségessé vált az „ismerkedés”. A ιστορέω jón és attikai használata mindenképp ezt erősíti: *megérdeklődni, kikérdezni*, valaki kiléte felől tudakozódni, megvizsgálni, gyakran éppen ezzel az ironikus asszociatív felhanggal: *...hadd nézzem csak meg magamnak, hogy ki is az illető!*

Burton¹³²² szerint a ιστορέω a klasszikus görögben ismeretségekötést jelent, de ilyen formában előfordul Hérodotosznál, Arisztotelésznél, és az 1 Ezsdrás apokrifben is, ahol két sajátságos előfordulást is találunk:¹³²³

¹³¹⁶ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 478.

¹³¹⁷ Marvin R. Vincent: nem valószínű, hogy azért ment Pál Péterhez, hogy információkat szerezzen tőle, inkább informális, személyes látogatást fejez ki. Lásd Marvin R. Vincent: *i.m.* 91.

¹³¹⁸ Fritz Rienecker – Cleon Rogers: *A Linguistic Key to the Greek New Testament*. Zondervan Publishing House, USA, Michigan, 1980. 502, a Gal 1,18 vonatkozásában.

¹³¹⁹ Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA. Grand Rapids, Michigan, 1967. (Vol. 3). 391-397.

¹³²⁰ Ez utóbbi (*Ἔιστωρ*) Oepke közlése alapján. Mindezek mellett megállapítja, hogy ennek az ismerkedésnek nem kizárt, hogy egyes kifejezések egyeztetése lehetett a célja, hogy a későbbi félreértéseket elkerüljék. Oepke szerint Péter néhány isteni kinyilatkoztatás felőli nézetét (Herrenworte) ismertette Pállal, Pál pedig a Krisztushoz tartozás egyes sajátságos kifejezéseit (Jesusworten) mondhatta el. Lásd D. Albrecht Oepke: *i.m.* 34; 42.

¹³²¹ Tovább erősíti ezt a jelentést a *Concise Greek-English Dictionary* rövid közlése: „visit get to know” vagyis: „meglátogatni, hogy ismeretet szerezzen.” Lásd Barclay M. Newman, Jr. *A Concise Greek-English Dictionary of The New Testament*. Deutsche Bibelgesellschaft – United Bible Societies, Hendrickson Publishers, 1993. 88.

¹³²² Burton: *i.m.* 58-60.

¹³²³ E szó tekintetében az apokrifek jelentőségét kiemeli Dunn is: James D. G. Dunn: *The Epistle to the Galatians. Black's New Testament Commentary*. Hendrickson Publishers, Peabody, USA, Massachusetts, 1993. 72-73.

1Ezsd 1,31

De aztán ez megírassék egyszer s mindenkorra a *tanulságok* (ἱστορουμένων) könyvében a zsidók királyságáról...

1Ezsd 1,40

Hanem *ismérvek szerzettetek* (ἱστορηθέντα) róla és az ő tisztátalanságáról és álhatatlanságáról, amelyek megírtak egyszer s mindenkorra a királyok uralkodásának idejéről szóló könyvekben...

Az 1,31 esetében a participiumi formának köszönhetően csak kevésbé mutatható ki az a kauzativ jelentés, amire az ókori szerzők esetében találunk példát, és amelyre a Gal 1,18-ban is utaltam.¹³²⁴ Az 1,40-ben azonban a passzívumi forma határozottan takarja azt, ami a „vizsgálódó célzatú” ismeretszerzés fogalmát fejezheti ki.¹³²⁵

Ezekkel egyetemben érdemes visszatérni a Gal-DIS 1,17 (18) ἀνέρχομαι-hoz, mint nyomatékos kifejezéshez:¹³²⁶ „Majd csak három év elteltével mentem Jeruzsálembe...”, amely kontrasztot képez ennek korábbi tagadásával: „...sőt még Jeruzsálembe sem mentem”. Ezért Fung, fontos megállapításként ezt írja:

Nagy hiba, ha a mai modern, vagy a posztkoiné görögből vezetjük le a ἱστορέω-t. Nyelvészeti szempontból egyedül korrekt fordítások lehetnek: megismernedni személyesen, vagy *megismerni, hogy egyáltalán kiről is van szó*, esetleg; megismerni a személyét, akit mindezidáig még nem is láttam.¹³²⁷

Mindezeket erősíti a kinyilatkoztatás természetére vonatkozó egyik disz legomenon is, amely több eddig említett súlyponti kifejezéssel is összefüggésbe hozható: a Gal-DIS 1,12 (2,2) ἀποκάλυψις ilyen vonatkozásban számos dologra utalhat. Frázisban az ἐν ἐμοί tovább

¹³²⁴ Zippora Talshir szerint az 1Ezsd 1,31 közvetlenül kapcsolatba hozható a 2Kón 35,27 MS változatával. Ebben az esetben ott Izrael és Júda királyainak könyvéről (על־ספר מלכיהוואל) van szó, ahogyan itt is. Ez a kapcsolat elképzelhető, az én szempontom szerint azonban csak nyelvi érdekességnek mondható. Ugyanakkor a ἱστορέω jelentését kapcsolatba hozza a הָנָם כְּחֹבִיבִים –frázissal ugyanitt. Ha ez a kapcsolat releváns, olyan dolgokat jelent a ἱστορέω, amelyeket írásban rögzítenek, és a későbbiekben azok által megismerik majd Józsiás tetteit. Ez a nyelvi párhuzam erősíti a kauzativ jelentéstartalmat. Lásd Zippora Talshir: *1 Esdras. From Origin to Translation*. Society of Biblical Literature, Septuagint and Cognate Studies Series. (No. 47). USA, Atlanta, 1999. 156-158; 234. Ugyanakkor itt kell azt is megjegyezni, hogy Zippora Talshir párhuzamait egyesek bírálatok alá vetik a történetkritika módszereivel. Ez három szempontból is megkérdőjelezhető: 1) Zippora zsidó, így bizonyosan sokkal tájékozottabb a keleti nyelvek struktúráiban, mint a német iskola talaján felnőtt egyes kritikusok. 2) A kritikusok a görög nyelv párhuzamainak hiányaiból indulnak ki, amely nem feltételezi a hipertextuális szövegviszonyt. 3) Deirdre N. Fulton szerint a kritikai megközelítésben több a spekuláció, mint a konkrétnum. Mindezeket lásd Lisbeth S. Fried (edit.): *Was 1 Esdras First? An investigation into the Priority and Nature of 1 Esdras*. Society of Biblical Literature USA, Atlanta, 2011.

¹³²⁵ Ahogyan az 1,31, úgy az 1,40 esetében is meg lehet említeni a maszoréta párhuzamot a 2Kón 36,8-ból a וְלִי הָיָה הַנְּחִיבָה frázissal: „nem találtattak őbenne”. Ez ismét a kauzativ jelentést valószínűsíti a ἱστορέω esetében, amely nem található meg az LXX-ben, így ez tipikus hipertextuális kapcsolatnak mondható. Lásd Zippora Talshir: *i.m.* 234.

¹³²⁶ Ezt itt Fung szó szerint így írja. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy nem tesz különbséget az ἀνέρχομαι és az között. Ezért így írja: „Először nem ment fel, most pedig felment (went up) Jeruzsálembe. Ezeket a saját fordításom alapján korrigáltam a korábbiakban elmondottak szerint. Lásd Fung: *i.m.* 73-75.

¹³²⁷ Lásd: *i.m.* u.o.

fokozza a szó súlyponti szerepét.¹³²⁸ Moule szerint¹³²⁹ ez a hangsúly az ἐν prepozíció lefordításával kezdődik, amelynek mindenképpen nyomatékosító szerepe van, ezért a Gal 1,16-ból az ἀποκαλύψαι τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἐν ἐμοί kifejezést *súlyponti frázisnak* lehet tekinteni.¹³³⁰

Ezen belül a Gal-DIS 1,12 ἀποκάλυψις értelmezése könnyebb, az ἐν ἐμοί-nak pedig már a fordítása is nehezebb. Ez utóbbi lehet, hogy misztikus tapasztalásra vonatkozik,¹³³¹ de az is elképzelhető, hogy egyszerűen a dativus formulából adódóan a fordítás így hangzik: *nekem (mint eszköznek) adatott a kinyilatkoztatás.*¹³³² Pál nem beszél arról, hogy elhívása extatikus élmény lett volna, így akár az is feltételezhető, hogy egyszerre külső és belső megnyilvánulások formájában is történhetett. Α ἴνα az elhívás céljára vonatkozik; „hogymé én hirdessem Őt a nemzeteknek” – de ez nem oldja fel a kérdést: miben állt az elhívás. Mindezzel Pál azonosítja az evangélium koncepcióját: 1) az evangélium tárgya Krisztus, 2) koncepciója pedig a kereszt, mint kegyelmi eszköz. 3) A nemzetek pedig, mint kifejezés arra vonatkozik, hogy ezt a koncepciót Pál *főleg nem a zsidóság elérése érdekében szorgalmazta*, hanem inkább minden más népekért, amely tevékenység azonban értelemszerűen visszahatótt a zsidóságra is és azzal egyetemben létrehozta a zsidókereszténységet, amely így a szembenállást fokozta.¹³³³

Thielman szerint¹³³⁴ Pál elhívása kimondottan a nemzetekért végzett missziót jelentette. Így ez meghatározta az apostol azon törekvéseit, hogy a *Törvény* definícióját hogyan változtassa

¹³²⁸ Hans Dieter Betz: *i.m.* u.o.

¹³²⁹ Moule: *i.m.* 76.

¹³³⁰ Moule hasonlónak tartja a ἐποίησαν ἐν αὐτῷ (Mt 17,12) kifejezést és a πληροῦσθε ἐν πνεύματι, kifejezést (Ef 5,18). Valamint ἐν ἐμοί βάρβαρος. (1Kor 14,11). Lásd Moule: *i.m.* 76.

¹³³¹ Hans Dieter Betz: *i.m.* u.o.

¹³³² Betz mindehhez még hozzáteszi: Nem valószínű, hogy itt olyan ellentmondásról lenne szó, amit az 1Kor 9,1 és 15,8 szövegeiben mutat be. Inkább valószínűsíthető, hogy külső, és/vagy belső élményre vonatkozik, ami akár lehet „misztikus” is. Ezzel párhuzamba állítható a levélben 2,20 (Krisztus...él bennem) és a 4,6 (Isten elküldte Fiának Lelkét a mi szíveinkbe) Lásd Betz: *i.m.* u.o.

¹³³³ Ernest De Witt Burton véleménye is erősíti az eddigieket: A kinyilatkoztatás mindig isteni kezdeményezésre történő esemény. Az ἀποκάλυψις és a καλέσας összefüggésben állnak egymással. Mindkét szó rámutat a „párbeszéd tapasztalatra”. A hangsúly azonban inkább azon van, hogy Isten ezt ἐν χάριτι tette, amikor neki tetszett. Az előtte álló időhatározói frázissal (ἐκ κοιλίας μητρὸς μου) a kezdet kezdetére mutat vissza, itt pedig a kinyilatkoztatásra, illetve az attól kezdődő időszakra. Így az első időszak *jelentheti a származását*, a második időpont pedig azt a speciális szolgálatot, ami a pogányok apostolává tette Pált. A kérdéses frázis az ἀποκαλύψαι ... ἐν ἐμοί; a jelenség alanyára és tárgyára mutat rá. Pál a *tárgya*, Isten pedig az *alanya*. Önmagában (ha nem frázisként értelmezzük az ἐν ἐμοί-t) nem jelent többet, mint „bennem”. Ebben az esetben azonban semmi speciális jelentése nem lenne; kevés lenne az egész kinyilatkoztatási esemény leírására. Frázisban azonban nem egyszerűen annyit jelent, hogy Pálnak megnyilatkozott Krisztus, hanem azt is, hogy rajta keresztül mások számára is kinyilatkoztatással lett. Ezzel együtt, amikor a τὸν υἱὸν αὐτοῦ kifejezést használja, ami egyértelműen Jézus Krisztusra vonatkozik együtt az ἐν ἐμοί-jal, határozottan megerősíti, hogy Krisztus feltámadt a halálból, vele találkozott Pál, és Őt hirdeti a pogányoknak. A nagy kérdés az, hogy hol, vagy mikor kezdődött a páli krisztológiai; a damaszkuszi úton, vagy akkor, amikor megértette Krisztus fiúságának a lényegét? Ezt nem könnyű feladat eldönteni. Lásd Ernest De Witt Burton: *A critical and exegetical commentary on the epistle to the Galatians*. T&T Clark, Edinburgh, 1921. 49-53.

¹³³⁴ Frank Thielman: *From plight to solution. A Jewish Framework for Understanding Paul's View of the Law in Galatians and Romans*. E. J. Brill, Leiden - New York - København - Köln, 1989. 119-120.

meg egyes korábbi nézetekhez képest. Kulturális vonatkozásban mindenképpen el kellett gondolkodnia ezen. Miközben ezt tette, egy régi tradíciót képviselt, amely szerint a diaszpóra zsidóság között a Törvény etikai értelmezésén volt a hangsúly (Alexandriai Iskola), nem a részletes aspektusok szerinti felosztáson, amely a betűhöz való ragaszkodás lett volna. Ez a hozzáállás nem jelentette a Tóra, mint szövetség érvényének megszüntetését, vagy a zsidóságtól való eltávolodást, ugyanakkor radikális reformot jelentett. Ezért könnyen érthető, hogy ellenállást váltott ki egyes zsidó körökből.

E súlyponti egység végén kimondhatjuk tehát, hogy Pál elhívási élményét 1) az Ézsaiás-tipológiára alapozta, 2) a jeruzsálemi apostolok előtti tekintélyét a בְּתַרְגֵּימָא –ra építette. 3) Ezt pedig felhasználta arra, hogy a nemzetek misszionáriusa lehessen. 4) A galatáknak Szíria és Kilikia tartományi területeire (τὰ κλίματα τῆς Συρίας καὶ τῆς Κιλικίας) mutatott, ahol kezdte ezt a szolgálatot, 5) a jeruzsálemiekkel pedig mindezt a farizeusi Tóra-értelmezés alapján vitatta meg,¹³³⁵ amely szerint külön eljárást kellett alkalmazni a diaszpórában élőkre.

¹³³⁵ Pál Tóra-értelmezéséhez lásd: Donald W. Riddle: *Jewishness of Paul*. In The University of Religion (edit & publ.): *The Journal of Religion*. 1943. (Vol. 23). No. 4. 240-244. Elérhető: <http://www.jstor.org/stable/1198441> 2018.03.12.

III. egység fordítás: Gal 2,1-16

27. AZ ELHATÁROLÓDÁS ÉS A KÖZÖSSÉGVÁLLALÁS RETORIKÁJA

2¹Tizennégy esztendő elteltével végétre is fölmentem Jeruzsálembe Barnabással és a velem együtt-munkálkodó Titusszal. ²Fölmentem pedig a mennyei kinyilatkoztatás érdekében és elébük terjesztettem az evangélium ügyét, azt, amelyet a nemzeteknek hirdettem. Sőt ezt még külön-külön a tekintélyesek számára is rendelkezésre bocsátottam, nehogy valamilyen módon a jelenlegi, vagy a korábbi törekvéseim hiábavalók legyenek. ³Ezért még a velem együtt-lévő Tituszra sem kényszerítették rá a körülmetélkedést - noha bár ő mindig is görög volt. ⁴Tették volna pedig ezt azokért a közénk tolakodott áltestvérekért, akik észrevétlenül lopóztak be hozzánk, kifürkészni szabadságunkat, amely a Krisztus Jézussal való szövetségünkben van, hogy bennünket is rabigába hajthassanak. ⁵Ezeknek egy pillanatra sem adtuk meg magunkat, és nem is engedelmeskedtünk nekik, hogy az evangélium igazsága szilárdan állhasson számotokra. ⁶A tekintélyesek pedig – akárhány is voltak mind ama bizonyos napig, nem törődöm azzal, mert Isten sem nézi az emberek személyét – szóval ezek a tekintélyesek semmit sem vitattak el tőlem. ⁷Sőt ellenkezőleg! Amikor is végre belátták, hogy rám van bízva a körülmetéletlenség evangéliuma csakúgy, mint Péterre a körülmetélkedésé, inkább elismerték, hogy Isten engem bízott meg a pogányok evangéliumával: ⁸mert, Aki munkálkodott Péterben, hogy a körülmetéltek apostola lehessen, az bennem is munkálkodott, hogy a népeké lehessenek. ⁹Miután pedig Jakab, Kéfás és János, akik az egyház fundamentumának tartópilléreiként ismeretesek, elismerték a nekem adatott kegyelmet, a közösség jobb kezét nyújtották nekem és Barnabásnak, hogy mi a népek között, ellenben ők a körülmetéltek között munkálkodjanak. ¹⁰Csak azt várták el tőlünk, hogy meg ne feledkezzünk a szegényekről. Az óta arra ösztökélem magam, hogy meg is cselekedjem ezt.

¹¹Ezért tehát amikor Péter Antiókhiaiba jött, nyíltan álltam vele szembe, mert jogos vád vetődött fel ellenében viselkedése miatt: ¹²ugyanis még mielőtt egyesek odajöttek volna Jakabtól, a népekkel együtt-étkezett, amikor pedig „amazok” megérkeztek, visszavonult, és el is különítette magát, félve a körülmetéltek közül valóktól. ¹³Sőt, még a többi zsidó is együtt-képmutatószkodott velem, olyannyira, hogy Barnabást is magukkal ragadták alakoskodásuk révén. ¹⁴Így amikor azt láttam, hogy az evangélium igazságában sántikálnak, ezt mondtam Kéfásnak mindenki füle hallatára: ha te zsidó létedre pogányként viselkedsz és nem zsidó módra, miért sarkallod magatartásoddal e népeket arra, hogy judaizálódjanak? ¹⁵Mi alaptermészetünk szerint vagyunk zsidók és nem a pogányok közül való bűnösök, olyanok, ¹⁶akik tudjuk, hogy a Tórából fakadó cselekedetek nem teszik igazzá az embert, hanem inkább a Krisztus Jézusban¹³³⁶ való hit szövetsége. Mi több, mi is Krisztusba vetettük hitünket, hogy igaz emberek lehessünk a Krisztusban való hit szövetsége által, s nem pedig a Tórából fakadó cselekedetek szerint várjuk megigazulásunkat - mivel senki sem válik testi valóságában igazzá a Törvény cselekedeteitől.

¹³³⁶ A Nestle-Aland: *Novum Testamentum Graece* 28. törzsszövege a Χριστόν helyett, már a hosszabb Χριστόν Ἰησοῦν formát közli, mint domináns változatot. Megmaradtam ennél a formulánál respektálva a NA 28 szövegét.

27.1. Az együttműködés ára - a *deixis*, mint súlyponti sajátság

SÚLYPONTI ELEMÉK	ASSZOCIATÍV JELENTÉS	
17.	Gal-MiaCN 2,1 συμπαλαμβάνω	A küldetésben együttműködő munkatárs. Itt a συνηλικιώτης és a συνυποκρίνομαι valamint a συσταυρώω társ kifejezésében érvényesül az asszociáció.
18.	Gal-DIS 2,1 (2Kor 12,2) δεκατέσσαρες	Tizennégy, mint számnév. Itt két időintervallumot elválasztó kifejezés, amelynek súlyponti szerepe mutatható ki.
19.	Gal-DIS 2,1 (2,2) ἀναβαίνω	Kultikus, vagy hivatalos célzattal „felmenni” Jeruzsálemben. A אָפּגאַנג פֿון אַרבעט fordítása.
20.	Gal-DIS 2,2 (ApCsel 25,14) ἀνατίθημι	Előterjeszteni hivatalosan egy ügyet. Így az asszociatív jelentés miatt az „evangélium ügye” bővítmény megengedett.
21.	Gal-DIS 2,2 (1,12) ἀποκάλυψις	Belső kinyilatkoztatás, megvilágosodás.

Minden bizonnyal van jelentősége annak, hogy Pál „felment” (Gal-DIS 2,1 (2,2) ἀναβαίνω - אָפּגאַנג פֿון אַרבעט Jeruzsálemben, nem pedig csak egyszerűen „elment” - אָפּגאַנג פֿון אַרבעט - oda.¹³³⁷ Ez, így héber formájában, a farizeusi szóhasználatban ismert kifejezés volt, amely Jeruzsálemre, mint kultuszi központra utalt.¹³³⁸ Ha Pál a בַּת קַוִּי-*ra* hivatkozva építette fel érvelését és alapozta meg a későbbiekben szolgálatának tekintélyét, Jeruzsálemnek nem csak, mint keresztyén központnak van jelentősége, ahol a keresztyénség „oszlopai” (Gal-MiaCN στῦλοι 2,9) voltak, hanem annak is, hogy Pál alapozni akart a korábbi zsidó hátterére, az elittel való kapcsolatára, elvégre tekintélye csak az alapján lehetett. Ilyen módon van oka a feltételezésnek, hogy nem szakította meg kapcsolatát a farizeusi körrel, amelynek alapot ad Gamáiel iskolájának tekintélye: nemcsak egy Gamáielről beszélünk,¹³³⁹ hanem egy másodikról is, akit Pál ismerhetett. Feltételezhető, hogy ez a „felmenetel” nem is kimondottan csak a jeruzsálemi konventre vonatkozik, hanem egy olyan, *formális* látogatásra is, amikor Pál a Gamáiel iskolájához tartozó farizeusokkal találkozott. Majd csak ezek után mehetett a jeruzsálemi konventre, amely lehet, hogy ez esetben nem 48-49-ben

¹³³⁷ Nem a klasszikus görög nyelvi jelentésre építettem fel elméletem, mégis érdemes megjegyezni, hogy ilyen módon, a Biblián kívüli irodalomban is van asszociatív jelentése az ἀναβαίνω-nak: fellép valami érdekében; vagy *hierarchikus értelemben* „felmegy” valakikhez pl. közigazgatási célból, valamit képviselni. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 41.

¹³³⁸ Ezzel kapcsolatosan érdemes megemlíteni Benyik György véleményét a keresztyén – farizeus kapcsolatáról: A farizeus kifejezés a nyelvben gyakran összekapcsolódik a képmutatás szinonimájával, annak ellenére, hogy az Újszövetség kijelentései alapján, a mai farizeuskutatást is figyelembe véve, sokkal árnyaltabb képet kapunk. Bizonyosan csak annyit állíthatunk, hogy a farizeusok az elithez tartoztak, azt azonban nem mondhatjuk, hogy Jézus feltétlenül szemben állt velük. Erre az árnyalt képre különösen János apostol farizeusképe világít rá: egyedüli feszültség abból adódik, hogy a farizeusok, mint elit, az elnyomó társadalmi rétegekhez tartoztak. Pál és a jeruzsálemi apostolok feszültsége is ebből adódhatott. Lásd Benyik György: Jézus és a farizeusok. In Szécsi József (szerk.): *Keresztény – Zsidó Teológiai Évkönyv 2012*. Keresztény – Zsidó Társaság, Bp. 2013. 16-30.

¹³³⁹ Bruce Chilton – Jacob Neusner – Bard College: *Paul and Gamaliel*. Institute for Biblical Research, 2004. (Vol. 14). No. 1. 1-43.

hanem később volt, talán 50-51-ben, közvetlenül a levél megírása előtt.¹³⁴⁰ Tette mindezt azért, hogy előterjessze nézeteit (Gal-DIS 2,2 ἀνατίθημι) s így e két esemény között kimaradt történések is lehettek,¹³⁴¹ amelyekről nem ír a levél,¹³⁴² de egyes célzásokból következtethetünk ezekre.

Itt érdemes *nagyobb pontossággal* hangot adni annak a jelenségnek, amikor a szavak asszociatív értelme rámutat egy apró, mégis jelentős különbségre: a Jeruzsálemben „felmenni” és oda „elmenni” kifejezésére két disz legomenont találunk a szövegben, amelyeket hiba lenne, ha egyszerűen visszavezetnénk egymásra szinkronikus módszerekkel. Tarazi szerint is¹³⁴³ a Gal-DIS 1,17 (1,18) ἀνέρχομαι és a Gal-DIS 2,1 (2,2) ἀναβαίνω egymáshoz képest *lényegi* különbséget fejeznek ki. Ezt a szöveg egy *jelen idejű függő helyzet* fennállásával érzékelteti a μή πως formula használatával,¹³⁴⁴ amelyet nyomatékos jellege miatt olyan fordítással érzékeltethetünk, amellyel ez a saját nyelvünkben is kifejezésre juttatható: „...nehogy valamilyen módon a jelenlegi, vagy a korábbi törekvéseim hiábavalóak legyenek.”

Így tehát az apostol először még csak egyszerűen *el sem ment* Gal-DIS 1,17 (1,18) ἀνέρχομαι, Jeruzsálemben, hanem majd „három esztendő elteltével” *ment* csak (ἀνήλθον εἰς Ἱεροσόλυμα) oda, de ekkor még nem a farizeusokkal való találkozás végett, nem is az apostolokhoz (πρὸς τοὺς πρὸ ἐμοῦ ἀποστόλους), hanem, hogy Péternél tegyen egy *informális, ismerkedő jellegű* látogatást: ...hogyan egyáltalán megismerkedhessek (Gal-HYP 1,18 ἱστορέω) Kéfással... A 17. versben a πρὸς előljárószó ráadásul, frázisban értelmezve (πρὸς αὐτὸν ἡμέρας) idiomatikus, ezért időhatározói *értelműnek* kell tekinteni; ez pedig erősíti az előbbieket:¹³⁴⁵ „...akik előttem (korábban, mint én) lettek apostolokká...”

¹³⁴⁰ A kronológiát lásd a későbbiekben, a *hatodik fejezetben*. Itt most csak elméleti szinten az utalás erejéig.

¹³⁴¹ Lightfoot szerint a Gal 1,18-24 és az ApCsel 9,26-30 két teljesen külön perspektívát mutat be, amely arra utal, hogy a kettő között történt valami, amit nem ismerhetünk. Lásd William Baird: *History of New Testament Research. From Jonathan Edwards to Rudolf Bultmann*. (Vol. 2). Fortress Press, USA, Minneapolis, 2003. 67.

¹³⁴² Lásd Cosaert véleményét: Az ApCsel 9,26-30 alapján feltételezhető, hogy Pál megtérése és az első jeruzsálemi látogatása között *öt év* telhetett el. Ekkor vált Barnabás munkatársává, illetve ez alatt az öt év alatt több olyan esemény is történhetett, amelyekről Pál hallgat, vagy csak utal azokra (Fil 3,8 és 2Kor 11,23-28). Lásd Carl P. Cosaert (ford. Zarkáné Teremy Krisztina): *Evangélium a Galáciai levélben*. Hetednapi Adventista Egyház, Pécel, 2011. 10.

¹³⁴³ Egyéb szempontokat figyelembe véve e két kifejezés valamilyen különbséget is kifejez az egyes látogatások és úti célok között. Paul Nadim Tarazi szerint világos kapcsolat mutatható ki a 17-18. versek között a kétszer előforduló ἀνήλθον miatt. Bizonytal mindkét esetben ugyanarra a célra gondol, de ami a 17. vers szerint nem valósult meg, az megvalósult a 18. vers szerint. A 2,1 és 2,2-ben található ἀνέβην ilyen vonatkozásban egyáltalán nem volt használatos, így az elkülönül az előző kettőtől. Lásd Paul Nadim Tarazi: *Galatians: A commentary*. Orthodox biblical studies, St. Vladimir's Seminary Press, USA, 1994. (sec. ed. 1999). 40.

¹³⁴⁴ Pál leveleiben szinte kizárólagosan retorikai jelleggel figyelhető meg, és ebben a formában mindössze két helyen: 2Kor 12,20-ban ige nélkül képez nyomatékot, a Gal 2,2-ben igével; Preasens subjunctive dependente. Lásd A. T. Robertson: *A grammar of the Greek New Testament in the light of Historical Research*, 1403.

¹³⁴⁵ Minderre Moule mutat rá az alábbi helyekkel együtt: αἱ ἀδελφαὶ αὐτοῦ ὧδε πρὸς ἡμᾶς; (Mk 4,3); ἕως πότε ἔσομαι πρὸς ὑμᾶς (Lk 9,41); καθ' ἡμέραν ἤμην πρὸς ὑμᾶς (Mk 14,49); πρὸς σὲ ποιῶ τὸ πάσχα (Mt 26,18); ἦν

Majd ezek után eltelt az a bizonyos tizennégy év (Gal-DIS 2,1 δεκατέσσαρες)¹³⁴⁶ és az apostol most már, a sok viszontagságos esemény után, *felment* (Gal-DIS 2,1 (2,2) ἀναβαίνω) Jeruzsálembe,¹³⁴⁷ amelyet a 2,2-ben még egyszer hangsúlyoz (disz legomenon): „Fölmentem pedig... és elébük terjesztettem az evangéliumot...” Itt hivatalos látogatásának céljáról beszél, ami a „kijelentés érdekében” (Gal-DIS 2,2 (1,12) ἀποκάλυψις) történt, ez pedig a לך תב–lal hozható összefüggésbe.

A 2,1-ben a διὰ prepozícióknak van ezzel kapcsolatos szerepe, amely többjelentésű is lehet.¹³⁴⁸ Ezért saját fordításomban, hogy a súlypontot érzékeltessem: „Tizennégy esztendő elteltével *végétre is* fölmentem Jeruzsálembe...” Így a διὰ és a πάλιν együttesen, hangsúlyosan választja el a 14 év előtti és utáni eseményeket. A 2,1-től így új eseménysor indul, ami ezzel válik hangsúlyossá.

Stam szerint¹³⁴⁹ a 2,1-ben található 14 évhez (Gal-DIS 2,1 δεκατέσσαρες) az 1,18-ban olvasható három évet *hozzá kell adni*, amikor *elsőként* ment (Gal-DIS 1,17 (18) ἀνέρχομαι) Jeruzsálembe. Ezért mondja a 2,1 szövege, hogy „ismét” (πάλιν) (*fel*)ment (Gal-DIS 2,1 (2,2) ἀναβαίνω). A korábbi látogatás azonban csak néhány napig tarthatott, így ez a számítás nem bizonyos, hogy megállja a helyét. Arra ő sem tér ki ugyanis, hogy a két látogatás *apropója között* lehetett-e bármilyen különbség, csupán utal a kettő közötti *feszültségre*, amelyet lehet érzékelni: ha az egyik út a másíknak következménye lenne, nem valószínű, hogy két külön szóval érzékeltetné az apostol.¹³⁵⁰ Ezért a πάλιν *egyéb jelentéseit* is kihasználva a διὰ-val együtt inkább: *...végétre is* fölmentem Jeruzsálembe... S e jelentésbeli

πρὸς τὸν θεόν (Jn 1,1); ὅτε πρὸς ὑμᾶς ἦμεν, (1Thessz 3,4); πρὸς ὑμᾶς δὲ τυχὸν παραμειῶ (1Kor 16,6-7); πρὸς τὸν κύριον. (2Kor 5,8; 9,9). Továbbá szóba jöhet még Fil 1,26; 2Thessz 2,5; 3,10; Filem 13. Különös tekintettel Mk 2,2- ben τὰ πρὸς τὴν θύραν –kifejezésre. Lásd Moule: *i.m.* 53.

¹³⁴⁶ Nincs egységes álláspont és nem is lehet kiszámolni az Újszövetség kronológiájából, hogy a 14 évet az elhívásától kezdve kell-e számolni, vagy a már említett három év után. Mindekét számítás helyes lehet, a későbbiekben az egyes véleményeket képviselőkkel együtt közöltem.

¹³⁴⁷ A Gal-DIS 2,1 δεκατέσσαρες számnévnek szintén súlyponti szerepe van. Erre Marvin R. Vincent frázisban mutat rá: a διὰ δεκατεσσάρων ἐτῶν frázisban a szónak διὰ két egymástól különálló időperiódus elválasztása a szerepe. Nem azt jelenti tehát, hogy tizennégy éven keresztül, hanem ez után. Ezt a διὰ jelentései alapján nem árt tisztázni: ilyen módon ugyanis rámutat a „kultikus” és a „szokványos” Jeruzsálembe menetel közötti különbségre. Lásd Marvin R. Vincent: *i.m.* 93.

¹³⁴⁸ Moule itt is több lehetőséget sorol fel az idiomatikus párhuzam kifejezésére: A διὰ δεκατεσσάρων ἐτῶν kifejezéssel párhuzamos a καὶ διὰ τριῶν ἡμερῶν οἰκοδομησαί. (Mt 26,61) és a καὶ ἐν τρισὶν ἡμέραις ἐγερω αὐτόν. (Jn 2,19) és δι’ ἐτῶν δὲ πλειόνων ἐλεημοσύνας ποιήσω εἰς τὸ ἔθνος μου παρεγενόμεν (ApCsel 24,17) kifejezésekkel. Lásd Moule: *i.m.* 56.

¹³⁴⁹ Cornelius R. Stam: *Commentary on Galatians. Law and Grace.* Berean Bible Society, USA, Wiscousin, 1989. 66-67.

¹³⁵⁰ Ennek hangot adnak a fordítók is. Lásd pl. a német Luther Revidiált Biblia szövegét: (2,1) „Danach über vieren Jahre zog ich *abermals* hinauf nach Jerusalem...” De: (1,18) „Danach, drei Jahre später, kam ich hinauf nach Jerusalem, um Kephas kennenzulernen...”

különbségnek kifejezésére az a retorikai módszer ad lehetőséget, amelyet *deixisnek* nevezünk a korábbiakban.¹³⁵¹

27.1.1. A *deixis*, mint fontos súlyponti sajátosság bemutatása

Varga Zsigmond¹³⁵² két esetet nevez meg, amikor a *πάλι* jelentése túlmutat a megszokott; *ismét, újra; már megint, másik*, etc. jelentéseken: „Habár az „is” szóval kifejezhető a jelentés, de ennek a kötőszónak *nyomatékosító* szerepe van.”¹³⁵³ Ezek tanulsága nem hanyagolható el, habár az általában használatos fordításokban a fordítók ezt kevésbé érzékeltetik:

RÚF Ján 12,39-40

Azért nem tudnak hinni, mert Ézsaiás ezt is mondta: „Megvakította a szemüket, és megkeményítette a szívüket, hogy szemükkel ne lássanak és szívükkel ne értsenek...”

RÚF Ján 19,37

Viszont az írásnak egy másik helye így szól: „Néznek majd arra, akit átszúrtak.”

Itt a *deixis* tipikus esete sejthető,¹³⁵⁴ amikor egy kötőszó, vagy névmás *túllép* a saját szótári jelentésén és több lesz: olyan helyre, vagy időre való utalássá válik, ami *egy-egy szó jelentését a mondatban teljes egészében is megváltoztathatja* és az így kapott jelentés már a pszicholingvisztika területe felé mutat.¹³⁵⁵ Ez lehet pl. olyan pragmatikus jelentés,¹³⁵⁶ amely kiderítése nem könnyű feladat. Így a Varga Zsigmond által mondottak megvalósítása a magyar nyelvben *a mondat belső szintagmatikus rendjének megváltoztatásával* lehetséges mindkét esetben, ha szükséges magyarázó bővítmények használatával, amelyeket itt csupán zárójelesen közöltem magyarázat gyanánt, de amik nélkül is tökéletesen érthető a hangsúlybeli különbség, a fentiekhez képest:

¹³⁵¹ Lásd a korábbiakat: „Olyan utalás, amikor a reciprokjelentés lép életbe. Ezt az utalást azonban konkrétan meg kell határozni.” Lásd Ellen Contini-Morva – Yshai Tobin (edit.): *i.m.* 31-59.

¹³⁵² Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 723.

¹³⁵³ Lásd: *i.m.* u.o. 1. oszlop, *πάλι*, 3. pontban közölt megállapítás: „...néha csaknem a nyomatékos magy. „is” jelentéssel...” (Ez esetben pedig végtére *is* felmentem...)

¹³⁵⁴ Lásd a korábban idézett forrást: Ellen Contini-Morva – Yshai Tobin (edit.): *Between Grammar and Lexicon. Current Issues in Linguistic Theory*. John Benjamins Publishing Co. Amsterdam, 2000. (Vol. 183). Series 4. 31-59.

¹³⁵⁵ Lásd itt is a korábban idézettek: Bánréti Zoltán: *Neurolingvisztika*. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Bp. 2006. 653-725.

¹³⁵⁶ A különbség szemantikus és pragmatikus jelentés között: a szemantikus jelentés világossá tehető, a pragmatikus sokkal homályosabb. A pragmatikus jelentés erősen függ attól a szituációtól, ahol, amikor és ahogyan használták a kifejezést, vagy a mondatot. Következésképp *deixis* figyelhető meg egy-egy szó jelentésében, mert a szemantikus és a pragmatikus jelentés egymással szemben állhat. Az 1970-es években a pragmatikus nyelvészek ebből fejlesztették ki a beszéd-aktus elméletet (*speech-act theory*). Később minden empirikus területre vonatkozó kutatásnak ez lett a gyűjtőneve. Lásd Hadumod Bussmann: *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. Routledge Reference, London – New York, 1996. 374.

Ján 12,39-40

Amiért *is* nem tudnak hinni (*minden prófétai jel ellenére sem*), arról Ézsaiás így beszélt:¹³⁵⁷
 „Mevakította a szemüket, és megkeményítette a szívüket, hogy szemükkel ne lássanak és szívükkel ne értsenek...”

Ján 19,37

És ahogyan másutt mondja *is* az írás (*kimondottan ezt*): „Néznek majd arra, akit átszúrtak.”¹³⁵⁸

27.1.2. Deixis a Galata 2,1-ben

Megítélésem szerint ugyanez a deixis figyelhető meg a Gal 2,1-ben a *πάλι* és a *διὰ* együttes használatával, ahol ez éppen a két súlyponti kifejezés (Gal-DIS 1,17 (18) *ἀνέρχομαι* és Gal-DIS 2,1 (2,2) *ἀναβαίνω*) természete miatt lesz utalószóvá olyan módon, hogy az *ismétlés mellett* – ti. újra Jeruzsálembe menni - *a minőségi különbség természetét* is érzékelteti: *ירושלם* helyett *אֶתְלָהּ יְרוּשָׁלַם*. Ezért nem túlzás a pragmalingvisztika szerint e mondat ilyen irányú fordítása úgy, hogy a többletjelentés nem kerül zárójelbe ezúttal:

Gal 2,1

Tizennégy esztendő elteltével *végére is* fölmentem Jeruzsálembe Barnabással és a velem együtt-munkálkodó Titusszal.

Egyes jelentéskülönbségekre rá lehet rámutatni a szemiotika szabályai szerint is:¹³⁵⁹ egy szövegben olyan szó is lehet súlyponti elem, amelyre jelentése alapján nem feltétlenül gondolnánk, hogy az. Arra lettem figyelmes, hogy a „tizennégy (esztendő)” (Gal-DIS 2,1 *δεκατέσσαρες*) is ilyen kifejezés, és a deixis jelenségével összefüggésbe hozható. A páli irodalomban a 2Kor 12,2-ben találhatjuk meg, ahol az apostol ismét az elhívásáról beszél.

RÚF 2Kor 12,2

Ismerek egy embert Krisztusban, aki *tizennégy évvel ezelőtt* elragadtatott a harmadik égi – hogy testben-e, vagy testen kívül, nem tudom, csak Isten tudja.

Nehezen lehetne a Galata-levél és 2 Korinthusi levél bevezetéstani ismeretei alapján kimondani, hogy mihez képest számolja Pál a 14 évet az egyik, és a másik esetben, de tény, hogy a 2Kor 12 részében ismét elragadtatásról beszél, és még ha más is a levél célcsoportja és keletkezési ideje, ki lehet mutatni, hogy itt is a *בְּת קָל* húzódik meg a háttérben. Dieter

¹³⁵⁷ E fordításnál figyelembe vettem a 37-38. verset is: „*Noha ennyi jelt tett előttük, mégsem hittek benne, hogy beteljesedjék Ézsaiás próféta szava, amely így hangzik: Uram, ki hitt a mi beszédünknek, és az Úr karjának ereje ki előtt lett nyilvánvalóvá?*” Majd ebből következik, hogy Ézsaiás *újra* szólt, de nem „*ezt is mondta*”, hanem az előző mondásából következik a második. Így az „*is*” nyomatékosító szerepűvé válik, ahogyan Varga Zsigmond írja. A fordítást lásd: RÚF.

¹³⁵⁸ Itt is az előző idézet nyomatékosításáról van szó: „*Ezek pedig azért történtek, hogy beteljesedjék az Írás: Csonjta ne töressék meg.*” lásd: RÚF.

¹³⁵⁹ E szabály szerint a szavak jelcsoportok, tehát előfordulásuk száma a domináns, nem pedig a jelentésük.

Lührmann szerint¹³⁶⁰ a Gal 2,1-2 kinyilatkoztatása (ἀνέβην δὲ κατὰ ἀποκάλυψιν) és a 2Kor 12-ben olvasható beszámoló (τῆ ὑπερβολῆ τῶν ἀποκαλύψεων), egy és ugyanaz. Ha ebben Lührmann-nak igaza van, akkor azt is könnyen be lehet látni, hogy Gal-DIS 2,1 δεκατέσσαρες *szótipológiaként* e feltevést csak erősíti.¹³⁶¹ A pragmalingvisztikai sajátságok alapján tehát tehetünk egy nagyon fontos megállapítást:

Mindenképp szét lehet választani a tizennégy esztendő előtti és utáni két, különböző féle Jeruzsálembe menetelt, amelyekre a súlyponti elemek utalnak. Ezek sajátságából adódik, hogy a deixis két különböző időpontra, illetve két különböző minőségű utazásra céloz. Ezt a fordításban a modaton belüli szintagmatika átrendezésével lehet kifejezésre juttatni, amelyre minden nyelvben meg kell keresni a lehetőségeket.

Pál, apostoli szolgálatának kezdetén senkivel sem vitatta meg nézeteit, ahogyan a Galatalevél bevezetőjében ezt le is írta. Erre vonatkozik az 1,16-ban található οὐ προσανεθέμην, amely szintén súlyponti kifejezés: Gal-DIS 1,16 προσανατίθημι.¹³⁶² E lehetőségre is a nyelvek idiomatikus, vagy asszociatív értelmezésével lehet rámutatni.¹³⁶³

27.1.3. A Galata 2,1 deixisének történeti alapjai

Esler az ApCsel 15. részéből kiindulva közelíti meg ezt a kérdést: Lukács a jeruzsálemi konvent¹³⁶⁴ eredményeiről számol be ott, amelynek történeti alapját képezi a Gal 2,1-10. Ez utóbbi azonban szerinte nem arról, hanem egy *másik találkozásról* szólhat. A kettő között *történhetett valami, amiről nincs tudomásunk*. Lukács visszamenőleges hatállyal írta meg Pál pályafutását, kissé eufémizálva azt. *A két esemény egymás mellé helyezése feszültséget okozott mindig is* az Újszövetség kutatói között azt a látszatot keltve, *mintha semmilyen konfliktus nem lett volna a jeruzsálemiek és a diaszpórában élő keresztyének között*. Ide kívánczok Joachim Rohde megállapítása,¹³⁶⁵ amelyet problémafelvetésnek is tekinthetünk:

¹³⁶⁰ Dieter Lührmann: *Der Brief an die Galater*. Zürcher Bibelkommentare. Theologischer Verlag, Zürich, 1988. 37.

¹³⁶¹ E 14 évnek mindnképpen van köze Korinthushoz: valószínűleg, amikor a galatákról szóló információkat kapta az apostol, éppen Korinthusban tartózkodott. Az ApCsel 18,11 szerint 1,5 évet tartózkodott ott, az 1Thessalonikai levelet innen írta (1Thess 3,1-2; 6). Ez valószínűleg 50-ben volt. Itt más nyelvezetet használ az apostol, ezért később íródik a levél, legvalószínűbb időpontja így 51. Ez esetben a Gal-DIS 2,1 δεκατέσσαρες használata szerepet játszik a datálásban is. Lásd Martinus C. de Boer: *Galatians. A commentary*. Westminster John Knox Press, USA, Louisville, Kentucky, 2011. 10-11.

¹³⁶² F. F. Bruce: *Commentary on Galatians. New International Greek Testament Commentary*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1982. 108-111.

¹³⁶³ Moule itt a δια prepozícióknak egy vonatkozását tárgyalja „után” jelentésben, miközben e szónak nem csak ez az egy jelentése ismert. A διὰ δεκατεσσάρων ἐτῶν kifejezéssel párhuzamos a καὶ διὰ τριῶν ἡμερῶν οἰκοδομησαί. (Mt 26,61) és a καὶ ἐν τρισὶν ἡμέραις ἐγερῶ αὐτόν. (Jn 2,19) és δι' ἐτῶν δὲ πλείονων ἐλεημοσύνας ποιήσων εἰς τὸ ἔθνος μου παρεγενόμενον (ApCsel 24,17) kifejezésekkel. Lásd Moule: *i.m.* 27.

¹³⁶⁴ Philip F. Esler: *i.m.* 33-34.

¹³⁶⁵ Albrecht Oepke (bearbeitet von Joachim Rohde): *Der Brief des Paulus an die Galater. Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament*. Evangelische Verlagsanstalt Berlin, 1973. 35.

Interpretációs nehézségeket okoz, hogy Pál úgy tálalja véleményét a Galatalevélben, mint ami megoldás egy problémára, de úgy tűnik, mintha az evangélium a korábbi gyakorlat ellen szólna, ugyanakkor elfogadja az apostoli konventen elhangzottakat.

A Gal 2,1-10 kontextusához képest később, majd a Gal-MiaCN 4,13 πρότερον utal vissza erre: „Ugyanakkor tudjátok, hogy testi valóságom erőtlensége miatt hirdettem nektek az evangéliumot *korábban*...” Kérdés: a τὸ πρότερον vajon mire utalhat?

Mindezekhez hozzájárul, hogy magával vitte Tituszt is Gal-MiaCN 2,1 συμπαραλαμβάνω-ként, aki „mindig is görög volt” (Ἕλλην ὄν). Vajon kiknek akarta őt bemutatni? Aligha kényszeríthették volna körülmétkedésre Tituszt azok a zsidók, akik a páli körhöz tartoztak, inkább elképzelhető, hogy az Ézsaiás-missziói koncepciója jegyében egy körülmétketlen személyt *szándékosan* vitt magával Pál, hogy megerősítse, olyannal dolgozik együtt, aki „terméke” a diaszpórában folytatott tevékenységének. Ez azonban főként az elitet győzhetette meg első sorban, nem pedig a jeruzsálemi Tizenkettőt.

Titusz személye ebben a kérdésben mindenképpen kulcsszerepet játszik: a Ἕλλην ὄν frázisban a létige participiuma adta lehetőségek bármelyike nyelvtani értelemben nyomatékositja ezt: 1) *habár* görög volt, 2) *mert* görög volt, 3) *annak ellenére, hogy* görög volt.¹³⁶⁶ Az eddigiek értelmében a *harmadik lehetőséget* tartom a legvalószínűbbnek, úgy, hogy a participium idői végtelenségét, a létet kifejezendő állandóságát érzékeltetjük: „...Tituszra sem kényszerítették rá a körülmétkedést - noha bár ő *mindig is* görög volt (s most is az)”.

Bizonytal nem befolyásolhatta a jeruzsálemi konvent döntése Pál tanításait semmilyen irányba,¹³⁶⁷ mert az már túl késő lett volna. Így a jelenlegi *felmenetel* és a korábbi *látogatás* egymástól mindenképp függetlenek.¹³⁶⁸ Pál úgy terjeszthette eléjük (Gal-DIS 2,2 ἀνατίθημι)

¹³⁶⁶ E három lehetőséget lásd Moule: *i.m.* 102-103.

¹³⁶⁷ R. Alan Cole: *i.m.* 101. Itt még megjegyzi a szerző: Pál nem úgy beszél erről az alkalomról, mint ami az ő szándékában állt volna, hanem *kényszerítették*, hogy menjen oda. Ezen okok miatt támogatókat kellett szereznie, akik mellé állnak a Jeruzsálemi tanácsban. Külön kérdés, hogy kik lehettek a „tekintélyesek”, amely nem derül ki a szövegből.

¹³⁶⁸ Ernest De Witt Burton szerint e különbséget az aoristos (ἀνέβην) fejezi ki egy mondatban a praesens activummal (τρέχω). Így a felmenetel korábban történt (aoristos historicum) előidejűséget is kifejez. Így a szó a korábbi felmenetelre utal, nem pedig arra, ami itt a tekintélyesekkel való találkozásra vonatkozna, természetesen a korábbiakkal együtt (a τρέχω aoristosa ἔδραμον). Így e két szó kétféle nyelvtani alakban történő használata is megoldás lehet a probléma kezelésére. Lásd Ernest De Witt Burton: *Syntax of the Moods and Tenses in New Testament Greek*. T&T Clark, Edinburgh, 1893. (Reprint 1973). 96. Section 227.

munkáját,¹³⁶⁹ mint amivel szemben már nem lehetett semmilyen jeruzsálemi zsidókeresztyén alternatíva.¹³⁷⁰

Tovább erősíti ezt, hogy Pál mindazoknak kilétét nem fedi fel, akik elé terjeszti az evangélium ügyét. Csupán ennyit ír: „elébük terjesztettem” (Gal-DIS 2,2 ἀνατίθημι) az evangéliumot. Ez az ἀνά és τίθημι-ből képzett összetett szó, amely az Újszövetségben csak mediális alakban fordul elő és a *vélemény kikérésével történő közlésre utal*, a mediális alak értelmében.¹³⁷¹

Pálnak, sokkal nagyobb tekintélye lehetett Jeruzsálemben, mint a Tizenkettőnek. Ez lehetővé tette, hogy módosítsa azokat a nézeteket, amelyeket ők vallottak, de ehhez latba kellett vetnie minden eszközt. Ezért nem kizárt, hogy az Gal-DIS 2,2 ἀνατίθημι a *végző* megerősítésre vonatkozott: Pál apológiát akart kezdeményezni a jeruzsálemiekkel, ennek érdekében terjesztette elő nézeteit, nem lévén semmilyen más teológiai alternatíva.¹³⁷² – Be kell látni, hogy az apostolok közül Pál volt a legképzettebb, e tekintetben mások mentek utána, nem ő követte a Tizenkettő nézeteit. Ebből pedig adódhattak nézeteltérések.

E szövegrészben található súlyponti elemek jelentése és asszociatív szemantikai tartománya alapján tehát arra lehet következtetni, hogy 1) Pál a galatákat tájékoztatni akarta, hogy nagyobb a tekintélye, mint a Tizenkettőnek, 2) ezt a korábbi farizeusi körhöz tartozására alapozta, ami nem mondott ellent az addig és az utána hirdetett evangéliumnak, 3) a zavarkeltők pedig sem a jeruzsálemi tanítványi körhöz, sem pedig Pálhoz nem tartoztak. Ezt a különbséget azonban tisztázni kellett, tehát a végző véleménykérés érdekében (Gal-DIS 2,2 ἀνατίθημι) előterjesztette tanításait, mint ultimátumot: Mi a véleményetek? Van ennél jobb megoldás a pogányság integrálására? – Így lett „egység” más alternatíva híján a jeruzsálemi és a páli tanítványok között.

¹³⁶⁹ A klasszikus görög nyelvi használatot itt is érdemesnek tartom megjegyezni: föltesz (kérdést); előterjeszt, valamit. A többi jelentés nem releváns. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 51.

¹³⁷⁰ Itt kell megjegyezni egyéb megoldásokat is, amelyek népszerűek lehetnek, de nem biztos, hogy megállják helyüket: Lukács arról írt, hogy Pál és Barnabás az antiochiai testvérek döntésének hatására mentek fel Jeruzsálembe. Ez az ok, ha figyelembe vesszük, meghatározhatja a fordítás kimenetelét. Pál megállapítása visszamutat az 1,10-re, e mondat második fele arra vonatkozik. Pál minden bizonnyal azokról a tekintélyesekről beszél, akik a jeruzsálemi egyház vezetői voltak. Számomra ez a megállapítás nem fedi teljes egészében a valóságot. Tekintélyesek: Gamáliel tanácsa? A rabbinikus háttér mutathat erre is. Lásd Frank E. Gaebelin (edit.): *Galatians. The Expositor's Bible Commentary with The New International Version of The Holy Bible*. Zondervan Publ. USA, Michigan, 1976. 438.

¹³⁷¹ Az Újszövetségi előforduláson kívül ilyen vonatkozásban csak Az MM (38) jelzetű papyrusz Kr. u. 233-ból használja ilyen értelemben. Lásd F. F. Bruce: *i.m.* 108-111.

¹³⁷² Lásd az ezzel kapcsolatban korábban írottakat: Darrell L. Bock: *Acts. Baker Exegetical Commentary on the New Testament*. Baker Academic Grand Rapids, USA, Michigan, 2008. 709-710.

27.2. A zavarkeltők azonosítása – a *szolecizmus*, mint súlyponti sajátosság

A következő egységben koncentráltan jelennek meg súlyponti elemek, amely azt jelenti, hogy a levél mondanivalója szempontjából is interpretációs hangsúlyt mutathatunk ki a kifejezések pragmalingvisztikai sajátosságai alapján.

	SÚLYPONTI ELEMEEK	ASSZOCIATÍV JELENTÉS
22.	Gal-DIS 2,4 (2Kor 11,26) ψευδάδελφος	Zavarkeltő agitátorok.
23.	Gal-DIS 2,4 (Róm 5,20) παρεισέρχομαι	Ártó szándékkal belopakodni.
24.	Gal-DIS 2,4 (2Kor 11,20) καταδουλώω	Intenzív troposz: szolgálai járom viselésének képe.
25.	Gal-INT 2,4 κατασκοπέω	Ártó szándékkal kémkedni.
26.	Gal-GRAM 2,4 παρείσακτος	Ártó szándékkal belopakodott a παρεισέρχομαι inflexió morfémája.
27.	Gal-MiaPR 2,5 διαμένω	Szilárdan áll. Itt: az igaz tanításban megmarad (intenzív troposz).
28.	Gal-INT 2,5 εἶκω	Frázisban: egy pillanatra sem enged.
29.	Gal-MiaCN 2,5 ὑποταγή	Frázisban, az előzőekkel: egy pillanatra sem (alávetni magunkat).
30.	Gal-MiaCN 2,6 ὁποῖος	Mutató szó: „azok a bizonyos” személyek megnevezését elkerülendő kifejezés.
31.	Gal-DIS 2,6 (1,16) προσανατίθημι	Kiegészíteni a páli tanításokat, ahogyan a mózesi törvényeket tették.
32.	Gal-MiaCN 2,7 τοῦναντίον	Lexikalizált inflexió morféma a τὸ ἐναντίον-ból, amelynek retorikai funkciója van.
33.	Gal-MiaCN 2,9 στυλοὶ	Intenzív troposz: az apostolok, akik olyanok, mint egy épület tartópillérei.

Itt már kinyilvánítja az apostol, hogy kik azok, akikkel neki is, és a galatáknak is bajuk van. Ezek „közénk tolakodott áltestvérek” (Gal-GRAM 2,4 παρείσακτος és Gal-DIS 2,4 ψευδάδελφος), „akik észrevétlenül lopóztak be (Gal-DIS 2,4 παρεισέρχομαι)... kifürkészni (Gal-INT 2,4 κατασκοπέω) szabadságunkat” azért, hogy „bennünket rabigába hajtsanak” (Gal-DIS 2,4 καταδουλώω).

Ezek az emberek olyanok voltak, akik soha sem szocializálódtak a keresztyénségbe. Dunn az ebionitákkal¹³⁷³ azonosítja őket, ¹³⁷⁴ szóba jöhetnek esetleg a nazarénusok is, ők azonban inkább egy kulturális irányvonalat jelentettek, nem voltak vallásos csoport. Más elképzelés szerint esszénusok is lehettek akár, akik a körülmetélkedést a nominalizmus miatt szorgalmazták.¹³⁷⁵ Valamint, szerintem, elképzelhető a Makkabeus hősiesség újjáéledő

¹³⁷³ James D. G. Dunn: *The Epistle to the Galatians*, 97-100

¹³⁷⁴ F. F. Bruce: *i.m.* 112-113.

¹³⁷⁵ Joel Willitts: Context matters: Paul's Use of Leviticus 18,5 in Galatians 3,12. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 2003. (Vol. 54). No. 2. 105-122.

szellemisége, amelyben a nacionalizmus játszott főként szerepet,¹³⁷⁶ és ilyen módon teljesen mindegy, hogy tk. kik is voltak ezek. Legfontosabb, amit Ralph Martin említ: ezek a személyek *okkult befolyást* terjesztettek a keresztyénségen belül.¹³⁷⁷ Ezért fel lehet tételezni, hogy az itt felsorolt azonosítók akár mindegyike, mint „*makkabeus-attitűd*”¹³⁷⁸ szerepet játszhattak a jelenség kialakulásában akkor, ha közös vonásként az *okkultizmus*, vagyis a megszállottság mint a *nacionalista fanatizmus velejárója* kimutatatható.¹³⁷⁹

A „*betolakodottak*” (Gal-GRAM 2,4 *παρείσακτος*) kifejezés használata arra mutat, hogy e személyek kémkedni akartak (Gal-INT 2,4 *κατασκοπέω*).¹³⁸⁰ Valószínűleg azt akarták kifürkészni, hogy miben rejlik a keresztyénség önállóságának oka:¹³⁸¹ a törvény útjának járása (Gal-HYP 2,14 *ὀρθοποδέω*) lehetséges út az üdvösségre, ugyanakkor annak ceremonialis értelmezése már lerontja a keresztyénséget. Ez akkor kezdődik, ha jármot akasztanak az emberek nyakába, így a szolgaság nem is elégséges kifejezés a jelenség ábrázolására, ezért is fokozza ezt a Gal-DIS 2,4 *καταδουλώω*.

A Gal-GRAM 2,4 *παρείσακτος* „*titokban mellékutakon, nem tiszta szándékkal belopódzott*”,¹³⁸² vulgárisan *subintroductus*:¹³⁸³ olyan „áltestvéreket” jelent, akik az egész egyházba keresztyénséget színlelve férkőztek be, s amikor a gyülekezetek bizalmát már megnyerték,¹³⁸⁴ a judaizáló törvényeskedést propagálták. A Gal-INT 2,4 *κατασκοπέω*

¹³⁷⁶ Ez esetben az 1Makk 1,60-63-ban írottak lehetnek a háttérben. Erre James Dunn is rámutat. In James G. D. Dunn: *The New Perspective on Paul*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Michigan - Cambridge, UK, 2008. 123.

¹³⁷⁷ Tekintettel arra, hogy itt egy dísz legomenonról van szó, a másik előfordulási hely is segíthet (2Kor 11, 26): A „hamis atyafiak” a felsorolt lista végén helyezkedik el, amelynek retorikai okai is lehetnek; talán a legtöbb problémát ez jelentette Pálnak. E személyek nem riválisok voltak, akik Pál tekintélyére veszélyt jelentettek volna, annál rosszabbak. Ralph P. Martin: *2 Corinthians. Word Biblical Commentary*. Thomas Nelson Publishers, USA, Nashville, 1986. (Vol. 40). 378-379.

¹³⁷⁸ E kifejezést magam alkottam a jelenség súlyának érzékeltetésére.

¹³⁷⁹ Nem árt megjegyezni, hogy egyes vélemények szerint az aoristos arra utal, hogy a kémkedés jelensége mindenképpen korábban történt, mint ahogyan Pál ír az eseményről. Így ő már a végeredményt taglalja. Lásd Fritz Rienecker – Cleon Rogers: *A Linguistic Key to the Greek New Testament*. Zondervan Publishing House, USA, Michigan, 1980. 504.

¹³⁸⁰ Willaim Hendriksen: *Galatians and Ephesians. New Testament Commentary*. Baker Book House Grand Rapids, USA, Michigan, 1968. 78-82.

¹³⁸¹ E szóval szinkronikusan összefüggésbe hozható a klasszikus görög nyelvben a *κατασκοπέω*; megnéz, megvizsgál; valamint: *κατασκοπεύεις*; megnézés, megvizsgálás. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 338.

¹³⁸² Varga Zsigmond: *A galatákhöz írt levél kommentár*. Kálvin Kiadó, Bp. 1998. 37.

¹³⁸³ Ilyen módon szinonimaként szóba jöhet az *ἀλλότριος* is, amely főként derivátumokban és komplex kifejezések formájában található meg az Újszövetségben. Lásd D. Albrecht Oepke: *Der Brief des Paulus an die Galater*. Evangelische Verlagsanstalt Berlin, 1957. 47.

¹³⁸⁴ A Gal-HYP 2,4 *παρείσακτος* nincs benne a Septuagintában, de még Philonál és Josephusnál sem. Megtaláljuk viszont Aristeas levelében a következő kifejezésben: *οἷτες προήσαν ἢ μετά ταῦτα παρεισήχθησαν εἰς τήν βασιλείαν*. Itt olyan szélsőségeket jelent, akik Egyiptomban éltek és nem akartak önkéntes segítséget nyújtani, hanem erővel kellett őket kényszeríteni erre. A használat arra mutat, hogy a *malam partem* használat dominál inkább, nem a szó szerint jelentés. Az újszövetségi használatban pedig összefüggésbe hozható a 2Pt 2,1-ben található *παρεισάξουσιν* kifejezéssel is, amely használat nagyon hasonló a Gal 2,4-hez. Biblián kívüli használata ritka: Strabónnál, Ptolemaiosznál, IX. Alexandernél van rá példa. Ez utóbbi ó *Κόκκης καὶ Παρεισακτος ἐπικληθεὶς Πτολεμαῖος*. Itt egy olyan formában jelenik meg, ahogy a kifejezés ragadvány, vagy gúnynév, ezért van nagybetűkkel írva. Lehetséges, hogy III. Kleopátra először kiválasztotta elsőszülött fiát,

„kikémelem, ellenséges szándékkal kikutat”, vagy „megvizsgál, felügyelet alá vesz”¹³⁸⁵ ennek célját is bemutatja: keresték az alkalmat, hol lehet kifogást találni. Mindezek mellett érdemes megjegyezni: a ἵνα ἡμᾶς καταδουλώσουσιν frázis futuruma nem hagyható figyelem kívül: e személyek az uralmat is át akarták venni a jövőben,¹³⁸⁶ ami a keresztyén szabadság ellentétje lenne.¹³⁸⁷

A kutatók véleménye megegyezik abban, hogy e zavarkeltőkben több kérdés is felvetődhetett Pál személyét és apostolságát illetően,¹³⁸⁸ ezért ő a jeruzsálemiekre támaszkodhatott, mint „az egyház fundamentumának tartópilléreire” (Gal-MiaCN 2,9 στῦλοι),¹³⁸⁹ akiket azonban először meg kellett nyernie, talán éppen saját tekintélyének latba vetésével, mivel a velük való szembenállás veszélye is szerepet játszhatott. Ennek valószínűleg az *Exodus Midrash Rabbah* egy része (XV. 7.) lehet a háttérben:¹³⁹⁰

... mert a világ fundamentumának tartópillérei az Úr vállain állnak, az Úr pedig az Ő Igéit ezekre a pillérekre helyezte.

A Gal-MiaCN 2,9 στῦλοι, mint mia-gráfé ilyen szerepére Harmon¹³⁹¹ mutat rá, igaz nem az általam alkalmazott módszerekkel, hanem a történelmi háttér alapján. Véleményét megerősíti, hogy *a szó referenciája erős*,¹³⁹² gyakorlatilag a hapax legomenonokéval

VIII. Ptolemaiosz, mint társuralkodót, de aztán őt eltávolította és a fiatalabb IX. Ptolemaioszt nevezte ki oda. Később hatalomra tört és elérte, hogy az emberek várákosásával találkozzon a bölcsessége is. Lásd Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1967. (Vol. 5). 824-826.

¹³⁸⁵ Varga Zsigmond: *i.m.* 39.

¹³⁸⁶ Moule: *i.m.* 139.

¹³⁸⁷ Fung szerint a belopakodók ellenőrizni akarták a galaták szabadságát, és bele akarnak szólni abba. Lásd Ronald Y. K. Fung: *The Epistle to the Galatians. The New International Commentary on the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1953. 93-94.

¹³⁸⁸ Bruce Bickel-Stan Janz szerzőpáros szerint ez a judaizálás nem egyszerűen abban állt, hogy feltételezték nem elegendő a hit az üdvösséghez, hanem az egyes rituálékhoz való ragaszkodás túlkapásaiban. A „judaizálók” lejttek Jeruzsálemből Galáciába, hogy ezeket foganosítsák közöttük, habár ezek közül csak a körülmétkedést ismerjük, amely utal a többire is. Mivel e miatt Pál szemben állt velük, nem tartották igaz apostolnak. Lásd Bruce Bickel - Stan Janz: *Galatians. Walking in God's Grace*. Harvest House Publishers, USA, Oregon, Eugene 97402, 2008. 14.

¹³⁸⁹ Habár úgy tűnhet, hogy e szónak korlátozott mértékben van szerepe az interpretációban, súlyponti exegézisem teóriáját erősíti Ernest De Witt Burton, aki a 2,9-cel kapcsolatosan felhívja figyelmünket a súlyponti eltolódás lehetőségére: ennek eszköze itt az *accosativus cum infinitivo*, amelyben a létige infinitivusa (εἶναι) játszik nyomatékosító szerepet. Ez a szerkesztés itt az alanyra teszi a hangsúlyt (Gal-MiaCN στῦλοι 2,9) oly módon, hogy azt az igét hangsúlyozza, amely arra vonatkozik. Hasonló esetekként említi a Jak 1,16; ApCsel 17,18-cat, amelyek rendhagyónak nevezhetők e szempontból. Lásd Ernest De Witt Burton: *Syntax of the Moods and Tenses in New Testament Greek*. T&T Clark, Edinburgh, 1893. (Reprint 1973). 153, Section 385.

¹³⁹⁰ Leon Morris: *Galatians. Paul's Charter of Christian Freedom*. Inter Varsity Press, Downers Grove, USA, Illinois, 1996. 74. 30. lábjegyzet.

¹³⁹¹ Matthew S. Harmon: *She Must and Shall Go Free. Paul's Isaianic Gospel in Galatians*. De Gruyter, New York, 2010. 48-52.

¹³⁹² Erősnek nevezhető egy szó referenciája akkor, ha kevés összehasonlíthatóság ismert akármilyen módszerrel is próbálkozunk. Ilyenkor az erős referencia lehet külső, vagy belső is a szöveghez képest, lényeg azonban, hogy minél erősebb annál konkrétabb is. Ez különösen a vizuális és érzelmi referenciánál jellegzetes és fontos.

egyenértékű,¹³⁹³ ezért lehetséges, hogy az asszociációs felhangot is érzékeltessük dinamikus ekvivalenciával: „*És amikor Jakab, Kéfás és János, akiket oszlopoknak tekintenek...* (RÚF) helyett: „Miután pedig Jakab, Kéfás és János, akik az egyház fundamentumának tartópilléreiként ismeretesek...”¹³⁹⁴

27.2.1. A „makkabeus attitűd” fogalmának pontosítása

Jan de Ward – Eugene A. Nida szerzőpáros véleménye szerint a περιτομή, mint *lexikalizált metonímia*¹³⁹⁵ (tk. intenzív troposz) utal a zsidóságra, amely megerősíti az előzőeket.¹³⁹⁶ Nem tartom kizártnak, hogy éppen ezért a Gal-DIS 2,4 παρεισέρχομαι kifejezést összefüggésbe lehet hozni a 2Makk-HYP 8,1 παρεισπορεύομαι-al is, a szinkronikus és a diakronikus módszereket felhasználva:

SZIT 2Makk 8,1a

Közben Júdás, a Makkabeus és emberei mellékutakon *belopóztak* (παρεισπορεύομαι) a helységekbe, összehívták a rokonokat, egybegyűjtötték a hűséges zsidókat.

A két szó (παρεισέρχομαι és παρεισπορεύομαι) jelentés-összefüggésein túl azt is érdemes észre venni, hogy 1) közös az előtag (παρα-), 2) közös a mediális végződés (-μαι) és 3) a kettő közötti tagok (-ερχο- illetve -πορευο-)¹³⁹⁷ is közösnek tekinthetők szinonim jelentéseik alapján. Ez pedig erősíti azt a tényezőt, hogy ezek a személyek politikai céllal (Gal-DIS 1,7 μεταστρέφω) lázítottak, nem pedig egyszerűen a jeruzsálemi zsidósághoz, vagy zsidókeresztyénséghez tartoztak.¹³⁹⁸

E párhuzam, nem lévén intertextuális allúzió, azt is jelentheti, hogy ez az *attitűd* nem azonosítható kizárólagosan a Makkabeusok hajdani tevékenységével amely a zélóták és a szikáriusok (ApCsel-HYP 21,38 σικάριος) magatartásában élt tovább, hanem olyan általános jelenség volt, amely ugyan jellemzője lehetett e mozgalmaknak, de másokra is

¹³⁹³ A páli korpuszban előfordul még egyszer az 1Tim 3,15-ben, ahol az apostol az egyházat nevezi „pillérnek”. A LXX szövegében számos előfordulást találhatunk, ezeket azonban itt nem szükséges vizsgálni.

¹³⁹⁴ Leon Morris itt párhuzamot lát a Jel 3,12-vel, amely megerősíti fordításom struktúráját. Lásd Leon Morris: *i.m.* 74. 30. láb.

¹³⁹⁵ E szó saját szempontjaim szerint nem súlyponti kifejezés, hét alkalommal fordul elő a levélben: Gal 2,7; 2,8; 2,9; 2,12; 5,6; 5,11; 6,15. Érdekes, hogy a szerzőpáros „képi képezettársításról” beszél; ezt jelenti a metonímia.

¹³⁹⁶ Jan de Waard - Eugene A. Nida: *Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban.* Kálvin Kiadó, Bp. 2002. 150.

¹³⁹⁷ Természetesen ilyen formában görög szó nem ismert, csakis a mediális végződéssel együtt. A szavak szemiotikai elemzéséből következik azonban, hogy a Markov-lánc morfológiai szabályai alapján ilyen apróságokra is figyeljünk fel.

¹³⁹⁸ James Dunn külön felhívja figyelmünket, hogy a 2Makk-ból egyes helyek (2Makk 2,21; 8,1; 14,38) fokozott mértékben játszanak szerepet a Galata-levél interpretációjában. Lásd James Dunn: *i.m.* 174.

vonatkozhatott a későbbiekben.¹³⁹⁹ Ezért neveztem el „makkabeus attitűdnek”, amelyben James Dunn véleménye volt irányadó:¹⁴⁰⁰

A makkabeus krízis hatása érezhető volt az egész zsidóságban, még a farizeusok egyes hagyományaiban is kimutatható a nyoma. Ez megkötözte az embereket, Pál pedig harcolt a keresztyén szabadságért. E harc elengedhetetlen volt a zsidóság és a hellén nép számára: a hellenizált társadalom kontrasztját képezte a szolgaság vs. szabadság közötti társadalmi különbség. Ezért jelentette a zsidóságnak a dávidi királyság az „arany kort”. Jézus messiásságát, erre való tekintettel, Pál a szabadság evangéliumának mutatta be: Jézus a dávidi felszabadító.

Mivel a zavarkeltők tevékenysége ellen csak határozottsággal és tekintéllyel lehetett fellépni, ezért Pál ezt írja: „Ezeknek egy pillanatra sem adtuk meg magunkat, (Gal-INT 2,5 εἴκω) és nem is engedelmeskedtünk nekik, (Gal-MiaCN 2,5 ὑποταγή) hogy az evangélium igazsága szilárdan állhasson (Gal-MiaPR 2,5 διαμένω) számotokra.”

A Gal-INT 2,5 εἴκω egy hosszabb frázissal egyetemben nyer asszociatív jelentést, amelyben található egy újabb súlyponti elem is: οἷς οὐδὲ πρὸς ὥραν εἴξαμεν amit „egy pillanatra sem” a határozói bővítmény adta lehetőség miatt (ἵνα ἡ ἀλήθεια τοῦ εὐαγγελίου διαμείνη πρὸς ὑμᾶς). Ezt a Gal-MiaCN 2,5 ὑποταγή erősíti, amely miatt egy rövid magyarozói bővítményt is elbír a mondat első fele: „...és nem engedelmeskedtünk nekik.”¹⁴⁰¹ Ez kizárólagosan azért érvényesíthető így, mert az itt használt intertextuális hapax legomenon (Gal-INT 2,5 εἴκω) ritkaságát tekintve hangsúlyosabb annál, hogy egy szóval lefordítható lenne.¹⁴⁰² Ennek hangot ad Erdős Károly is:

A körülmétkedés önmagában véve közömbös dolog volt, ami semmi bűnnel nem függött össze, elannyira, hogy Pál is alkalmazta, amikor jónak látta pl. Timóteus esetében (ApCsel 16,3). Amikor azonban úgy akarták azt alkalmazni, mint szükségeset és ezen az egy ponton akarták megnyerni Pál hozzájárulását, akkor nem engedett egy szempillantásig, vagy: πρὸς ὥραν egy óráig sem. A határozott és azonnali visszautasítás azért történt, hogy az evangélium igazsága megmaradjon.¹⁴⁰³

¹³⁹⁹ Leon Morris pl. hét ismérvet sorol fel, a zavarkeltők azonosítására: 1) Kémkedtek a keresztyénég mibenléte felől. 2) „Más evangéliumot” hirdettek. 3) Felléztették a keresztyénységet és elszakították a többiektől. 4) Megigézték, okkult befolyást árasztottak a keresztyényekre. 5) A körülmétkedést hirdették a kereszttel szemben. 6) A körülmétkedés pozitív hatását hangsúlyozták az üldözések miatt. 7) Egyes judaista tanításokat propagáltak. Lásd Leon Morris: *Galatians. Paul's Charter of Christian Freedom*. Inter Varsity Press, Downers Grove, USA, Illinois, 1996. 23-25.

¹⁴⁰⁰ James D. G. Dunn: *The Epistle to the Galatians*, 97-100.

¹⁴⁰¹ Mindemellett Moule véleménye is fontos, aki ezt az alábbi frázisokkal hozza összefüggésbe a határozói mellékmondat példája gyanánt: τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν ἐν δόγμασιν (Ef 2,15); νηστείας καὶ δεήσεων λατρεύουσα (Lk 2,37); τῇ προσευχῇ καὶ τῇ δεήσει μετὰ εὐχαριστίας τὰ αἰτήματα ὑμῶν γνωρίζεσθω πρὸς τὸν θεόν. (Fil 4,6). Moule: *i.m.* 45; 53.

¹⁴⁰² Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 264.

¹⁴⁰³ Erdős Károly: *i.m.* 27.

A súlyponti egységben található mia-gráfék erősítik az eddigieket: a Gal-MiaCN 2,5 ὑποταγή legvalószínűbb jelentései: ¹⁴⁰⁴ *önmagunk megalázása, alárendelés, alávetettség, ön alárendelés, engedelmesség*. A teljes jelentésstruktúrát, ahogyan a hapax legomenonok esetében nagyon sokszor jellemző, nem lehet egy szóval kifejezni, inkább verbalizáló fordítást érdemes alkalmazni, ami miatt hosszabb frázisban nyer teljességet az egész mondat lényegi mondanivalója: „Ezeknek egy pillanatra sem adtuk meg magunkat, és nem is engedelmeskedtünk nekik” ¹⁴⁰⁵.

A Gal-MiaPR 2,5 διαμένω referenciája szintén erős. Legvalószínűbb jelentései: ¹⁴⁰⁶ (διά és α μένω) a Gal 2,5-re vonatkozóan (διαμείνη aoristos activumban folyamatos fennállás, amit a subjunctivum erősít): ...*hogy valami mellett mindig is kitartartson*. Ennek asszociatív jelentésére szintén frázisban lehet rámutatni a Gal-MiaCN 2,5 ὑποταγή-val együtt, a már bemutatott egyéb okok miatt.

27.2.2. A szolecizmus, mint retorikai fogás és súlyponti sajátosság

A következő rész már lényegesen nehezebb: „A tekintélyesek pedig – akárkik (Gal-MiaCN 2,6 ὁποῖος) is voltak mind ama bizonyos napig, nem törődöm azzal, mert Isten sem nézi az emberek személyét – szóval ezek a tekintélyesek semmivel sem egészítették ki (Gal-DIS 2,6 προσανατίθημι) tanításaimat.”

E mondat tipikus *szolecizmus*, ¹⁴⁰⁷ amelyet nem tekinthetünk véletlenszerű szintaktikai hibának, ¹⁴⁰⁸ a következők miatt: ha a pragmalingsztikai megközelítést részesítjük előnyben, ¹⁴⁰⁹ azt mondhatjuk, hogy Pál érzelmi elfogultságát fejezi ki ilyen módon,

¹⁴⁰⁴ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög- magyar szótár*, 970.

¹⁴⁰⁵ Itt érdemes Varga Zsigmond fordítását is közölni „nem adtuk meg magunkat, hogy engedelmeskedtünk volna nekik.” Lásd *Újszövetségi görög- magyar szótár*, 970.

¹⁴⁰⁶ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög- magyar szótár*, 212.

¹⁴⁰⁷ A szolecizmus a nyelvhelyesség megsértése a szavak összefűzésekor, mégis azt kell mondani, hogy a retorikában mindig az adott szövegösszefüggés dönti el, hogy ez a „stílusélményt” megsérti-e vagy sem. Ha nem sérti meg, akkor retorikai nyomatéknak is tekinthetjük. Lásd Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2008. 573.

¹⁴⁰⁸ Általában az anakoluthon jelzöt szokás használni a mondatra, én azonban a korábbi két nyelvészeti paradigma fogalmi különbségei miatt adtam hangot annak, hogy ez nem anakoluthon, hanem szolecizmus. Anakoluthonnak tekinti pl.: Jan de Waard - Eugene A. Nida: *Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban*. Kálvin Kiadó, Bp. 2002. 141-142.

¹⁴⁰⁹ A Markov-láncnak köszönhetően kétféle szintagmatikáról beszélhetünk, a korábbi egy helyett: 1) strukturált szintagma, amikor a nyelv egyes elemei szegmentáció által formálódnak egységgé. Ezek logikai sorrendben: a hangok, szavak, frázisok, mellékmondatok, egész mondatok. Ez akkor lehetséges, ha nyelvi *univerzálék* alapján gondolkodunk; ilyenkor a mondatban a *rendet* keressük. A szabálytalanul megszerkesztett mondatok anakoluthonok, ezért szintagmatikai szempontból nyelvromlásnak tekinthetők. 2) a John Lyons használta megközelítés ahhoz a pragmalingsztikai paradigmához köthető, amely ennél lényegesen szűkebb jelentésre korlátozza a fogalmat: a mondat és a szó közötti különbség predektív (vagyis előre kikövetkeztethető) viszonyból adódik. A mondaton belül ez a viszony ugyanolyan, mint a szóban található belső rend, a hangoktól az egész szóig. Nem kell tehát rendben következnie az egyes szófajoknak egy

önkéntelenül is, amiben tetten érhető az asszociatív tartalom. Így tehát ez *kényszerű, retorikai okok miatt elkövetett szerkezetváltás, nem pedig anakoluthon*.

Ennek igazolására kiváló példa, hogy a Gal-MiaCN 2,6 ὁποῖος e mondatban áll, ami tipikus példája az olyan imperfektumi mondatrésznek (ὁποῖοί ποτε ἦσαν), amely *jelen idejű* referenciával rendelkezik, habár tk. a múlt tanúságaira (is) utal:¹⁴¹⁰ „*amilyenek ōk most (is) valójában*”. E mondatrésznek mindenképpen az ὁποῖος adhat sajtáságos nyomatékot, amely miatt egyszerre a múlt és a jelen idejű vonatkozások lehetőségei jutnak kifejezésre (presens perfectum körülírt esete). Saját értelmezésem szerint: „akárkik is voltak mindazidáig”, vagyis, amíg Pál nem találkozott velük, és nem fejtette ki nekik nézeteit az evangéliumról.

McKay szerint e rész olyan, mintha függő beszéd lenne:¹⁴¹¹ Pál jelen idejű állítását egy igeidővel visszatorolja, hogy a jeruzsálemi történéseknek megfelelő időpontra mutasson, *jelen idejű történés, de múlt idő használatával* (ἦσαν pret. imperf.). Ugyanakkor ebből következik, hogy valószínűleg, az illető személyek a levél írása pillanatában már nem voltak ugyanazok, mint korábban. Ezt a ποτέ enklitikus¹⁴¹² *határozatlan névmás* fejezi ki, amely csak a létigével együtt nyer ilyen értelmet.¹⁴¹³ Tehát „...akárkik is (ὁποῖοί) voltak mindazidáig (ποτε ἦσαν)...” – s nem mindezidáig, vagyis a levélírás pillanatáig, jelen időben: ahhoz képest ugyanis sokkal korábban történt az esemény,¹⁴¹⁴ bármely kronológiát követjük is.

E mondatban a Gal-DIS 2,6 προσανατίθημι *referenciális vonatkozása* is erős, tehát a Shannon-Weaver szabály értelmében fokozottabb figyelmet kell rá fordítani. Bárkik is voltak az ún. „tekintélyesek”, az agitátorok tanítása bizonyos, hogy más természetű volt hozzájuk is, és Pálhoz képest is. – Ezért a „vizsgálódó célzatú előterjesztés” a hangsúlyos.

A galaták „belső magja” valószínűleg meghasonlott önmagával, ezért a kívülről jövő emberek érdekesség számba mentek.¹⁴¹⁵ Így Pál többször is hivatkozik a Szentlélekre a

mondatban, hanem akár anakoluthon is lehet a mondat, sőt a predektivitás miatt e mondatok magukban hordozzák azokat a kommunikációs tényezőket, amelyek egy szón belül a nyelvtani alakokból következnek. Lásd John Lyons: *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge, 1968. Syntagmatic.

¹⁴¹⁰ K. L. McKay (D. A. Carson ed.): *A New Syntax of the Verb in New Testament Greek*. Studies in Biblical Greek, Peter Lang, USA, New York, 1994. (Vol. 5). 45-46.

¹⁴¹¹ K. L. McKay (D. A. Carson ed.): *i.m.* u.o.

¹⁴¹² Enklitikus: önálló hangsúly nélküli, másik szóhoz simuló.

¹⁴¹³ Mindezt még a καταδουλόω futuruma is erősíti (καταδουλώσουςιν) ami a klasszikus görögben általában a ὅπως, μή, ὡς és a ὅρα formulák után szokott következni, soha sem a ἵνα után. Ennek retorikai szempontból szintén nyomatékosító szerepe van. Ehhez hasonló esetek az Újszövetségben: Mt 7,6; 13,15; Mk 14,2; Lk 14,10; 20,10; Jn 7,3; 17,2; ApCsel 21,24; 28,27; Róm 3,4; 1Pt 3,1. Mivel a Galata-levélben csak a 2,4-ben található meg ez a jelenség, megítélésem szerint a mia-gráfékkal egyenértékűnek mondható önmagában is. Lásd Ernest De Witt Burton: *Syntax of the Moods and Tenses in New Testament Greek*. T&T Clark, Edinburgh, 1893. (Változatlan utánnomás 1973). 86. Section 199.

¹⁴¹⁴ E mondattani jelenség roppant ritka. Valószínűleg a létige aoristosának és perfectumának hiánya miatt fejezi ki ilyen módon a szöveg, amely tovább él az európai nyelvekben, mint függő beszéd.

¹⁴¹⁵ Philip F. Esler: *i.m.* 52-54.

későbbi részekben, Aki szintén kívülről jön, miközben a mózesi törvények a közösségen belüli, szövetségi magatartás szabályait határozzák meg inkább *kazuisztikus* rendelkezések¹⁴¹⁶ formájában.¹⁴¹⁷ Pál határozott véleménykülönbsége lehetett az ok, ami miatt *összetűzésbe került a jeruzsálemiekkal*, akik a mózesi törvények szociális, közösségteremtő szerepét hangsúlyozták túl (Jak 1,27). Ezzel a feszültséggel találkozunk az egész Gal 2. fejezetben, amelyre a zavarkeltők tevékenysége adott alapot.

Mindezt a (Gal-DIS 1,16 (2,6) προσανατίθημι) kétféle szövegkörnyezete is súlypontozza. Pál kinyilatkoztatása után (1,16) nem ment „apológiát kezdeményezi” Jeruzsálembe,¹⁴¹⁸ amelynek célcsoportját idiomatikusan adja meg¹⁴¹⁹ (σαρκὶ καὶ αἵματι): „...hús-vér emberek”.¹⁴²⁰ Második esetben pedig ismét frázisban (2,6 οἱ δοκοῦντες οὐδὲν προσανέθεντο) mondja, hogy „...semmivel sem egészítették ki tanításaimat...”, vagyis az apológia következtében nem támasztottak olyan feltételt Pállal szemben, hogy e koncepció jegyében bármit is meg kellett volna változtatnia.¹⁴²¹

Ezt tovább fokozza a Gal-MiaCN 2,7 τοῦναντίον, amely nyelvtani szempontból ritkaság, tehát figyelembe kell venni szerepét:¹⁴²² „Sőt ellenkezőleg! Inkább elismerték...” Ha ezt nem

¹⁴¹⁶ A Törvény ilyen értelmezéséhez lásd Assnat Bartor: *Reading Law as Narrative. Study in the Casuistic of the Pentateuch*. Society of Biblical Literature. USA. Library Congress Catalog-in-Publication Data, 2010. 11; 48; 186.

¹⁴¹⁷ E felfogás szintén a Tóra szövetségi értelmezését engedi meg feltételezni. E szerint a törvény iránti engedelmesség alapja az ember szabad akarata, és az első parancsolat viszonya. Az ember életében részt vesznek gonosz erők, amelyek ellen az ember döntése elegendő, ha megfelelő szabályok koordinálják a jó és a rossz közötti különbséget. Pál apostol szembehelyezkedett ezzel a felfogással: a Szentlélek, mint külső erő nagyobb hatalom, mint az ember szabad akarata. Lásd: *i.m.* 31-35.

¹⁴¹⁸ A klasszikus görögben több kifejezés is ismert, amelyek egymással szinkronikusan kapcsolatba hozhatók és ezt az értelmezést erősítik: προσαναπλέκω; hozzá-, bele-, προσάτείνω; még a mellett felfelé nyújt; προσανατίθημι; még a mellett föltesz; rárak; tulajdonít; szentel; ajánl; még amellettt terhet rak magára. Τινί és τι –vel; valakinek, valamit ad hozzá; τινιά magát valakire rábizza. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 564.

¹⁴¹⁹ A σάρξ idiomatikus jelentését különöseket is kihangsúlyozza Douglas J. Moo: *Galatians*, 343-344.

¹⁴²⁰ A kifejezés idiomatikus voltára Hermann Cremer is felhívja a figyelmet. A σάρξ nem csak idiomatikus kifejezés, hanem jellemzője is az emberi természetnek, amelynek ugyanilyen idiomatikus párja az αἷμα. Ilyen újszövetségi alkalmazást azonban nem minden esetben találhatunk. Az Újszövetségben ilyenek még a Mt 16,17; 1Kor 15,20 és Ef 6,12. Lásd Hermann Cremer: *Biblisch-theologisches Wörterbuch der Neutestamentlichen Gräzität*, 983.

¹⁴²¹ Cornelius R. Stam megjegyzi ezzel kapcsolatosan: Semmi olyat sem mondhattak Pálnak, amit ne tudott volna a Szentírás alapján ő maga is. Emlékezzünk arra, hogy önmagát sokkal buzgóbbnak (ζηλωτής) nevezi bárki másnál az atyák hagyományának ismeretében. Tehát alaposan ismerte az Ószövetséget. Lásd Cornelius R. Stam: *Commentary on Galatians. Law and Grace*. Berean Bible Society, USA, Wiscousin, 1989. 38. 5. lábjegyzet.

¹⁴²² Az egész mondaton belül kimutatható az interpretációs súlyponti eltolódás. Peter R. Jones itt a τὸ εὐαγγέλιον τῆς ἀκροβυστίας frázisra teszi a hangsúlyt: a körülmetélkedés nélkülieknek szánt evangélium azt nyomatékosítja, hogy ez egy különleges üzenet, amelyet Pál misztikus reveláció révén kapott. Hasonlónak tartja az Efézus 3,3-at, ahol az apostol szintén erről ír. Lásd Peter R. Jones: 1 Corinthians 15,8: Paul the Last Apostle. In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1985. (Vol. 36). No. 1. 28-29.

emeljük ki ilyen határozottsággal, a lényeg ismét elhalványul, mint ahogyan egyes fordítások szövegében ezt meg is figyelhetjük.¹⁴²³

Így tehát elmondhatjuk, hogy a csoport belső magja az előbbiek jegyében, 1) valószínűleg újradefiniálta a szabadság és a törvény fogalmát.¹⁴²⁴ 2) Ez a szabadosság lelkületét teremtette meg; leegyszerűsített, torz evangéliumot eredményezett, amelynek 3) az agitátorok politikai színezetű tevékenysége (Gal-DIS 1,7 μεταστρέφω) volt az okozója. 4) Pál antitezist képzett a csoport véleményéhez képest, ez lehetett az ok, ami kiváltotta, hogy kényszerűségből *menjen fel* (Gal-DIS 2,1 ἀναβαίνω) Jeruzsálembé és igazolja magát, hogy nem az ő tanításai képzik a zavar okát.¹⁴²⁵ Ezt a stratégiát a Gal 2,15-re építi: „Alaptermészetünk szerint zsidók és nem pogányok közül való bűnösök vagyunk.” Itt a ἰουδαῖος-t használja, amely *nem súlyponti elem*,¹⁴²⁶ hanem általában használt gyűjtőfogalom. Az e szóból képzett inflexiók morfémákkal, *amelyek mindegyike hapax legomenon* a későbbiekben tisztázza, hogy a zsidóság meg hasonlása miatt lehet az, hogy egyes agitátorok a keresztyénséget célozták meg, mint célcsoportot. Továbbá, az erős referenciák miatt itt az ἔθνος, asszociatív felhangja miatt, már nem egyszerűen „népek” amelyre a határozott névelő *nélküli* előljárószerű formula is utal (ἐξ ἔθνων) hanem „pogányok”, amellyel így nem az יהודים ем jellemzőjét hangsúlyozza, hanem azt a diszkriminatív véleményt, amit a jeruzsálemiek róluk gondoltak.

¹⁴²³ Itt érdemes megjegyezni, hogy Pál mindössze kétszer használja ezt a nyelvtani alakot (Gal 2,7 és 2Kor 2,7), a fordítók igyekeznek is hangot adni E ritkaságnak. Ebből a szempontból mint aértékűnek tartom Békés Gellért – Dalos Patrik fordítását: Gal 2,7 „Ellenkezőleg: elismerték, hogy...” A 2Kor 2,7 esetében: „Inkább bocsássatok meg neki és vigasztaljátok meg...” Ugyanakkor pl. a Rev. Károliban: „Annyira, hogy éppen ellenkezőleg ti inkább bocsássatok meg neki” Itt jegyzem meg, hogy a Prot. Újford. szövege sem követi a 2Kor 2,7 esetében ezt az elvet: „Most viszont inkább bocsássatok meg neki...”

¹⁴²⁴ Philip F. Esler: *i.m.* 52-54.

¹⁴²⁵ Az is elképzelhető, hogy több belső csoport is volt a gyülekezetekben. A külső réteg meg akarta célozni valamelyiket és magához akarta kötni, hogy e csoportosulás legyen a domináns a belsők helyett. Ennek azonban nincs jelentősége szempontból. Lásd Philip F. Esler: *i.m.* 52-54.

¹⁴²⁶ Négy előfordulás ismert a Galata-levélben: 2,13; 2,14; 2,15; 3,28.

27.3. Paronomasia - a súlyponti elemek harmóniájának mondattani sajátása¹⁴²⁷

	SÚLYPONTI ELEMÉK	ASSZOCIATÍV JELENTÉS
34.	Gal-DIS 2,10 (4,9) πτωχός	Szegények: a szociális evangelizációra mutató szó (pozitív előjellel).
35.	Gal-MiaPR 2,11 καταγινώσκω	Elítél: elméletben elfogadható, de etikai szempontból kárhozatos magatartás.
36.	Gal-DIS 2,12 (1,15) ἀφορίζω	Két népcsoport egymástól való elszigetelődésének szakkifejezése.
37.	Gal-DIS 2,12 (1Kor 5,11) συνεσθίω	Együtt-étkezés, amely itt a közösségvállalás terminus technicusa.
38.	Gal-HYP 2,13 συνυποκρίνομαι	Egy szóval fordítható hapax eirémenon: együtt-képmutatóskodás.
39.	Gal-HYP 2,14 ἔθνικῶς	A Ἰουδαϊκός ellentétje, amely kis mértékben profán hangzású.
40.	Gal-HYP 2,14 ὀρθοποδέω	Hapax szinekdoché: egyenes lábbal járni a Tóra תְּלֵךְ-ját fejezi ki.
41.	Gal-GRAM 2,14 Ἰουδαίζω	Judaizálni (negatív előjellel).
42.	Gal-GRAM 2,14 Ἰουδαϊκῶς	Zsidó módra (pozitív előjellel).

Pál a Gal 1,1-2-ben prófétai motívumot használ,¹⁴²⁸ bevezető formula gyanánt, amelyhez kapcsolódik egy fontos súlyponti elem az Ézsaiás-tipológia jegyében: a „hogyan meg ne feledkezzünk a szegényekről (πτωχοῖς)”,¹⁴²⁹ frázisban. Ezt úgy használja, ahogyan Ézsaiás is tette, „hirdetve a szabadítást”. A πτωχοῖς az LXX Ézs 61,1-ben (εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς), a Galata-levélben (τῶν πτωχῶν... μνημονεύωμεν) pedig a Gal-DIS 2,10 πτωχός, mint súlyponti elemek képeznek egymással párhuzamot. Grammatikai szempontból két kötőszó a ἵνα és a ὥστε idiomatikus értelmezése súlypontozza ezt, ami frázisértékűvé emeli a mondatot: μόνον τῶν πτωχῶν ἵνα μνημονεύωμεν.¹⁴³⁰ Feltételezhetően e hangzatos frázist Jakab apostol visszhangozhatta az apológia jegyében¹⁴³¹ – talán éppen azért, mert Pál a

¹⁴²⁷ A cím megfogalmazásban, illetve az exegézis ilyen módon történő használatában irány- és ötletadó volt számomra Casanowich diktóri disszertációja, amely a a hapax legomenonok használatának egyik fontos jellemzőjére mutat rá. Lásd Immanuel Casanowicz: *Paronomasia in the Old Testament. (Dissertation Presented to the hart of University Studies of the Johns Hopppkins University for the Degree of doctor of Philosophy 1892.)* Boston, Mass, 1894. Ott különösen is: Ἄπαξ λεγόμενα and Unusual Forms of Paronomasia, 42-43.

¹⁴²⁸ Matthew S. Harmon: *She Must and Shall Go Free. Paul's Isaianic Gospel in Galatians.* De Gruyter, New York, 2010. 48-52.

¹⁴²⁹ Martin Meiser az egyházatyákra hivatkozva inkább a szegény és a gazdagabb keresztyének közötti sorsvállalást látja, így a Zsid 10,34 és az 1Thessz 2,14-gyel hozza párhuzamba a „szegényekről meg ne feledkezz” formulát. Ilyen módon eltűnik az intertextuális kapcsolat, amelyről a későbbiekben bővebben írok. A lényeg, amelyet nyelvi súlypontokkal fejez ki Pál, a jeruzsálemi vs. páli keresztyénség feszültségére utal. Lásd Martin Meiser: *Galater.* Vandenhoeck & Ruprecht GmbH, Göttingen, 2007. 96-97.

¹⁴³⁰ Lásd Moule: *i.m.* 39. Frázisértékűvé itt is a ritkasága emeli e mondatrészt, amelyhez hasonlóan tarja a szerző a következőket: ἵνα ἐλθῶν ἐπιθῆς (Mk 5,23); ἵνα καὶ ἐν ταύτῃ τῇ χάριτι (2Kor 8,7); ἢ δὲ γυνὴ ἵνα φοβῆται τὸν ἄνδρα. (Ef 5,33).

¹⁴³¹ Kronológiai szempontból fontos, hogy a Jakab levele szerzőjének az „Úr testvérét”, nem pedig Zebedeus fiát tekintjük. Zebedeus fia Jakab 44-ben halt meg, az „Úr testvére” Jakab pedig 62-ben. Az ettől eltérő véleményekkel itt nem foglalkozom. Lásd Vladár Gábor: Jakab levele. In Pecsuk Ottó (szerk.): *Bibliaismereti kézikönyv.* Kálvin Kiadó, Bp. 2004. 635.

nagyprófétákra hivatkozva védte szolgálatát – kissé groteszk jelleggel, amelyre levele tartalma enged következtetni:

RÚF Jak 1,27

Tiszta és szeplőtlen kegyesség az Isten és Atya előtt ez: meglátogatni az árvákat és az özvegyeket nyomorúságukban, és tisztán megőrizni az embernek önmagát a világtól.

Mint köztudott Pál a későbbiekben szervezett is gyűjtést Jeruzsálem szegényeinek,¹⁴³² amelyről rendelkezett a galatáknak (1Kor 16,1). Az ézsaiási koncepcióval nem csak, hogy kapcsolatba hozható Jakab levele és Pál viszonya, hanem arra is rámutat, amilyen feszültség uralkodhatott valójában a páli és a jeruzsálemi keresztyének között: Pál hangot adva későbbi leveleiben ennek, demonstrálta, hogy végrehajtotta az apostoli konvent kegyességi elvárását, de a gyűjtés célcsoportja „mint szegények” *a jeruzsálemi keresztyének voltak, akik korábban e tanácsot adták neki*. Valószínű, hogy később, de 70 után mindenképp, ez a feszültség teljesen kettéosztotta a zsidó- és a hellénkeresztyéneket. A zsidókeresztyénség központja Jeruzsálem gyakorlatilag megszűnt, ez e befolyás gyengülését jelentette, a hellénkeresztyénség központi hangsúlya pedig Antiókhiaira tolódott át,¹⁴³³ amely egyik bázisa lehetett a jóléti munkának.

Itt érdemes megjegyezni, hogy a 2,11-ben három maiusculus kézirat szerint¹⁴³⁴ Κηφᾶς helyett, nyilván az előző versek hatására, Πέτρος olvasható.¹⁴³⁵ Ennek az egyházi hagyomány szempontjából van jelentősége: Alexandriai Kelemen pl. annyira erősnek ítélte meg az ellentétet Pál és e bizonyos Κηφᾶς között, hogy azt állította, e személy nem lehet azonos Péterrel az apostollal, hanem inkább egyike lehet a hetven tanítványnak, akik kilétéről keveset tudunk.¹⁴³⁶ Ez az álláspont ma már nem állja meg a helyét sem az eddigiek, sem pedig a későbbiek értelmében. Inkább valószínűsíthető, hogy Pál a Κηφᾶς név használatával Péter zsidó hovatartozását akarta kihangsúlyozni, csakúgy, mint a Gal-HYP 2,14 συνηλικιώτης-szel a sajátját: Pál „korabeli honfitársai” nem azonosak Péter ismeretségi körével, vagy akár a jeruzsálemi Tizenkettővel.

¹⁴³² 1Kor 16,1 és Róm 15,25-26.

¹⁴³³ Mindezekhez érdemes megemlíteni Wayne A. Meeks és Robert L. Wilken kutatásait: úgy vélik, hogy a 66-70-ig tartó zsidóháború következménye volt, hogy ekkortól a zsidó és a hellén keresztyén gyülekezetek teljes egészében szétváltak egymástól. Antiókhia lett a pogány misszió központja, amelyet igazolni látnak egy korai mozaik padló felirat szövegével: „A déli ország koronájának gyöngyszeme”. Lásd William Baird: *History of New Testament Research*, (Vol. 3). 234-235.

¹⁴³⁴ Lásd Nestle-Aland: *Novum Testamentum Grace* 28, 580.

¹⁴³⁵ Részletesen lásd Bándy György: *A Galatához írt levél magyarázata*. Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, 2010. 37.

¹⁴³⁶ Henry Chadwick – J. E. L. Oulton (edit.): *Alexandrian Christianity. Selected Translation of Clement and Origen*. The Library of Christian Classics. USA, United States Library of Congress Catalog-in-Publication Data is on file at the Library of Congress, Washington DC, 1954. (Újabb kiadás 2006.) 29-30.

A Gal-MiaPR 2,11 καταγινώσκω éppen erre utaló súlyponti elem. Referenciája erős, ezért, mint mia-gráfé a Galata-levélben a saját szókészlethez képest a hapax legomenonokhoz hasonlóan kell vizsgálni. Legvalószínűbb jelentései:¹⁴³⁷ (κατά és γινώσκω) *kifogásol, elítél, kárhozzat*, mint az elismerés ellentétjeként használatos kifejezés,¹⁴³⁸ amellyel Péter viselkedését jellemzi Pál: „...jogos vád vetődött fel ellenében viselkedése miatt.” – habár ő tulajdonképpen nagyon is zsidó, tehát tudnia kellene, hogy mik a Tóra szövetségének parancsolatai.

Kevés azonban a szótári jelentés, látni kell az asszociatív mezőbe tartozó lehetőségeket is. Miközben Pál a Tóra etikai értelmezését szorgalmazza az Ézsaiás-tipológia értelmében, látszólag ezt a törekvést meg is erősítik az apostolok. Péter ezzel ellentétes, kettős, s éppen ezért etikai szempontból nagyon is kifogásolható magatartást tanúsított:¹⁴³⁹

... ugyanis még mielőtt egyesek eljöttek volna Jakabtól (Antióchiába), a népekkel együtt-étkezett, amikor pedig „amazok” megérkeztek, visszavonult és el is különítette magát (Gal-DIS 2,12 ἀφορίζω), félve a körülmetéltek közül valóktól.

Ebből vagy arra lehet következtetni, hogy Péternek identitásavara lett, mert a zavarkeltők (Gal-DIS 2,4 ψευδάδελφος) befolyása az egész keresztyénségen belül túl erős volt és így nem kívánatos hatást gyakoroltak máshol, ahogyan már korábban Antiókhia területén is.¹⁴⁴⁰ Ez utóbbi nagyon is valószínű,¹⁴⁴¹ mert „a többi zsidó is együtt-képmutatószkodott” (Gal-HYP 2,13 συνυποκρίνομαι) vele ...úgyannyira, hogy Barnabást is magukkal ragadták alakoskodásuk révén”¹⁴⁴².

¹⁴³⁷ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 511.

¹⁴³⁸ A klasszikus görögben kimondottan pejoratív értelmezésben: észrevesz; megjegyyez káros, vagy nevetséges dolgot. Ebből ered a másodlagos terület, amire már asszociatív értelemben utal a szó: 1) Pontosán megismer, majd 2) bevádol, gyanúsít, 3) kárhozzat, elítél. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 328.

¹⁴³⁹ E kettős magatartás nem kizárt, hogy Pál jeruzsálemi hatalmi pozíciójából eredhetett, nem pedig a Tóra értelmezésének kettősségéből. Martinus C. de Boer szerint Pál volt az egyedüli személy a jeruzsálemi konventen, aki hatalmi eszközökkel nyomást is tudott gyakorolni az eredményre. Az antiókhiai incidens előtt így minden bizonnyal 1-2 hónap telt el teljes bizonytalanságban. Ez megmagyarázhatja Péter viselkedését és Pál válaszának természetét. Lásd Martinus C. de Boer: *Galatians. A commentary*. Westminster John Knox Press, USA, Louisville, Kentucky, 2011. 9.

¹⁴⁴⁰ James Dunn szerint Pál nem a körülmetélkedés kérdése ellen harcol, hanem kimondottan a zsidó-pogány ellentét feldolgozásáért fáradozik. Ilyen értelemben pejoratív értelmezést nyer a körülmetélkedés (Gal. 2,3; 5,2,12), aminek ezzel párhuzamos helye a Róm 2,25-3,1. Lásd James G. D. Dunn: *The New Perspective on Paul*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Michigan - Cambridge, UK, 2008. 153-154.

¹⁴⁴¹ Itt érdemes megjegyyezni, hogy a ψευδάδελφος disz legomenon, második előfordulása szerint: 2KorDSPI 11,26. Ott pedig egy felsorolás részeként : „Gyakran kerültem utazásaim során veszedelembe” (ὄδοιπορίαίς πολλάκις, κινδύνοις...) a veszedelmek között szerepel: „veszedelemben álteztvérek között (κινδύνοις ἐν ψευδαδέλφοις). Ez a „gyakori veszedelem” kizárt, hogy csak Galáciára utalna.

¹⁴⁴² E fordítást „...úgyannyira, hogy...” A. T. Robertson megfigyelése ihlette. Habár nem bizonyos, hogy nyomatékot lehet adni egy bizonyos nyelvtani alaknak minden esetben, mégis felhívja figyelmünket, hogy a ὡστε az egész Újszövetségben csak itt fordul elő aoristos-szal. E megfigyelés nélkül is lehetőség nyílik az általam alkalmazott fordításra. Lásd A. T. Robertson: *i.m.* 1414.

27.3.1. A súlyponti elemek paronomasiája

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy itt a klasszikus görögben jellegzetes *paronomasia*,¹⁴⁴³ vagyis *szójáték retorikai céllal*,¹⁴⁴⁴ vagy máslépp *hasonló hangzású, de különböző értelmű szavak egymásba-vágó, egymást helyettesítő használata*, mutatható ki abban, ahogyan Pál egyes szavakat, de különösen is a hapax eirémenonokat megalkotja és használja, amit megítélésem szerint lehetséges érzékeltetni a fordításban is.

Péterrel „együtt-képmutatóskodtak” (Gal-HYP 2,13 συνυποκρίνομαι) a többi zsidók, miközben ő „együtt-étkezett” (Gal-DIS 2,12 συνεσθίω) a népekkel. Pál, amikor Jeruzsálembe ment magával vitte Tituszt „mint együtt-munkálkodót” (Gal-MiaCN 2,1 συμπαραλαμβάνω), noha ő saját magát a vele „együtt-felcseperedett honfitársai”-hoz méri (Gal-HYP 1,14 συνηλικιωτής). Sőt később, amikor a szövetségi viszony kérdését tárgyalja, egy újabb saját maga által megalkotott kifejezést használ (Gal-MiaPR 2,19 συσταυρώω): „(Krisztussal) az együtt-keresztrefeszített (vagyok én is)”. Ezért, az összes itt előforduló súlyponti kifejezések esetében a fordításban célszerű kiemelni a συν- előtagból adódó néha képi (pl. συσταυρώω - együtt-keresztrefeszített) jelentést, amelyben a Zipf második törvényében foglaltak jutnak kifejezésre: a hapax eirémenonok és a súlyponti elemként megjelenő egyéb összetett szavak koncentrált tartalmat hordoznak ritkaságuk révén. Ezek okozzák a *paronomasia* jelenségét indirekt módon egy fel nem tett kérdésre válaszolva: ki kivel van közösségben, illetve szövetségben. Ezért Casanowicz véleményét felhasználva¹⁴⁴⁵ a hapax legomenonok,¹⁴⁴⁶ bizonyos esetekben *alliterációt* képezhetnek egymással, ha ez megfigyelhető, akkor így jön létre a paronomasia. Esetünkben ezt a συν- előtag teremti meg *a hangzók összecsengésével*¹⁴⁴⁷ úgy, ha a kifejezés második tagját ehhez igazítjuk a fordításban is.

¹⁴⁴³ Moses Stuart – Edward Robinson: *A Greek Grammar of The New Testament*. (Transl. George Benedict Winer), Codman Press, Flag and Gold, 1825. 161-162.

¹⁴⁴⁴ Eredetileg παρονομασία: amikor azonos, vagy hasonló hangzású, de eltérő jelentésű szavak váratlan társításban jelennek meg, figyelemfelkeltés céljából. A magyarázatot és a szakkifejezés magyar helyesírását lásd Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2008. 569.

¹⁴⁴⁵ Immanuel Casanowicz: *Paronomasia in the Old Testament*. (Dissertation Presented to the hart of University Studies of the Johns Hopkins University for the Degree of doctor of Philosophy 1892.) Boston, Mass, 1894. Ott különösen is: Ἄπαξ λεγόμενα and Unusual Forms of Paronomasia, 42-43.

¹⁴⁴⁶ Eredetileg a paronomasia hebraizmus, ami tovább él az Újszövetség egyes helyein is. Lásd Moses Stuart – Edward Robinson: *i.m.* uo.

¹⁴⁴⁷ Casanowicz szerint ilyen az Ószövetségben: פשע a נשוי a חטאה és a כסוי szavak helyett a נשוי használata. Ezek hangtani alliterációt teremtenek úgy, hogy nem a megszokott nyelvtani alakot alkalmazza a szerző, hanem hapax legomenont képez véletlenszerűen az Ószövetség szövegében. Lásd: *i.m.* uo.

Ezek mellett pedig a Gal-DIS 2,12 (1,15) ἀφορίζω (*elkülönít; elválaszt; kiválaszt; elhatárol*)¹⁴⁴⁸ önmagában is lehet *paronomasia*, ha az asszociatív jelentéstartományban gondolkodunk.

Newton szerint¹⁴⁴⁹ ennek a legtipikusabb előfordulása a LXX Ex 19,24, ahol az Áron kezeiből felmutatott „elkülönített” (szent) áldozatot jelenti. Ezek szerint Péter esetében a népektől való szociális és vallási elkülönülést fejezi ki (ἀφώριζεν ἑαυτὸν 2,12), amelynek helyhatározói vonatkozásai vannak. Pál esetében azonban (1,15 ἀφορίσας με ἐκ κοιλίας μητρός) a népekért való odaszánó elkülönülés kifejező eszköze, amely az isteni kiválasztás ószövetségi eszméjével hozható kapcsolatba:

Gal 1,15

Amikor azonban tetszett Istennek, *Aki kiválasztott engem* már anyám méhétől fogva és jókedvéből el is hívott...

Gal 2,12

...ugyanis még mielőtt egyesek odajöttek volna Jakabtól (Antiókhia), a népekkel együtt-étkezett, amikor pedig azok megérkeztek, visszavonult és *kiválasztottnak tekintve magát elkülönült*, félve a körülmetéltek közül valóktól.

27.3.2. A konfliktus történeti háttére

Péternek az ApCsel 10 beszámolója szerint, el kellett mennie Kornéliuszhoz a római századoshoz, aki „istenfélő kegyes ember” - ἀνὴρ δίκαιος καὶ φοβούμενος τὸν θεόν – volt (ApCsel 10,22) de ezzel egyetemben körülmetéletlen pogány, egy zsidó szemében.¹⁴⁵⁰ A judeai zsidóságban felvetődött a kérdés: azok a személyek, akik nincsenek körülmetélkedve hogyan tarthatják meg Isten Törvényét, mint szövetségi köteleket. A jeruzsálemiek ezzel a kifogással állnak elő az ApCsel 15,1kk-ban olvasottak alapján, nem számolva azzal, hogy a Törvény ilyen irányú értelmezése a zsidóságot elkülönítette (ἀφορίζω) más népektől.¹⁴⁵¹ Itt

¹⁴⁴⁸ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 126.

¹⁴⁴⁹ Michael Newton: *The Concept of Purity at Qumran and in The Letters of Paul*. Society for New Testament Studies Monograph. (Series 53). Cambridge University Press, New York, 1985. 66.

¹⁴⁵⁰ Cornelius R. Stam: *Commentary on Galatians. Law and Grace*. Berean Bible Society, USA, Wisconsin, 1989. 66-67.

¹⁴⁵¹ Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni Szécsi József véleményét, amely elhangzott a 2012-ben tartott keresztény - zsidó párbeszéd jegyében: Kornéliusz Cohors Italicának volt a századosa. 32 ilyen alakulta volt a Római Birodalomban, tagjai Itáliából származtak. A rá vonatkozó „istenfélő” jelző, mint kifejezés csak az ApCsel-ben fordul elő. Ez a Szentföld kezdeti gyülekezeteire jellemző kifejezés volt: akik körülmetélkedtek, akik elfogadták a Tórát, azok lehettek Jézus üdvrendjének részesei. Az „istenfélő” megjelölés nem volt azonos a Tóra megtartását és a körülmetélkedést magukénak vallókkal. A jeruzsálemiek Péternek szemére hányják a századoshoz való hozzáállását; a látomásában ugyanis arra kapott kijelentést, hogy az „istenfélő” magatartás elegendő a Jézushoz való kapcsolódáshoz. Ezek a személyek a zsidóságban a zsinagóga peremén helyezkedtek el. A diaszpórákban kevesebbet vártak el a prozelitáktól, az אַרְבָּעִים -ben azonban az egész Tóra megtartását kérték. Lásd Szécsi József: *Ojkijá párá thálásszán – ház a tengerparton*. In Szécsi József (szerk.): *Keresztény – Zsidó Teológiai Évkönyv 2012*. Keresztény – Zsidó Társaság, Bp. 2012. 297-298.

azonban a Noé szövetségre hivatkozva¹⁴⁵² (főként ApCsel 15,20) a jeruzsálemiek is beismerték,¹⁴⁵³ hogy Pálnak van igaza a Törvény – szövetség kapcsolatának értelmezésében.¹⁴⁵⁴ Ez a Halákótban megfogalmazott 613 מצוות helyett csak „*hét parancsolat Noé fiainak*” - שבע מצוות בני-נוח¹⁴⁵⁵ amelyek: 1) a bálványimádás, 2) az istenkáromlás, 3) a vérontás, 4) tiltott szexuális kapcsolatok, 5) a lopás, 6) az élő állat testrészének fogyasztása tiltásai, illetve pozitív, elrendelő parancsként 7) a bíróságok felállítása, az igazságszolgáltatás helyreállítása.

E szövetségre Lukács sajtóságon utal „a megfulladt állat” (πνικτός) *trisz legomenon* használatával, ami ezt az egész rendelkezést újra, és újra feleleveníti, habár a πνικτός inkább csak a bálványimádás tiltására vonatkozik,¹⁴⁵⁶ valószínűleg a *Toszeftá, Ávoda Zará* (bálványimádásról szóló rész) 8,6-ra történő hipertextuális utalás.¹⁴⁵⁷ Ugyanakkor *indirekt* szöveghatározatot teremt a Lev 17,13 és Deut 12,15-16-tal is (Halákót része),¹⁴⁵⁸ lévén a πνικτός nem fordul elő a Septuagintában,¹⁴⁵⁹ de egyéb vonatkozásban sem az Újszövetségben e három helyen kívül.

¹⁴⁵² Ezzel szemben a Gamáliei álal képviselt Tóra-magyarázati iskola a Sínai tradíció letéteményese volt. Ehhez Lásd Bruce D Chilton & Jacob Neusner: Paul and Gamaliel. In *Bulletin for Biblical Research*. Institute for Biblical Research, 2004. (Vol. 14). No. 1. 1-43.

¹⁴⁵³ Michael Gorman szerint Pál Isten lojalitását fejezi ki minden ember irányába a Galata 1,4 és 2,20 megfogalmazásában. Az ő fordításában ezek az igék így szólnak: „Odaadta önmagát a mi bűneinkért, hogy kiszabadítson e bűnös korból, a mi Istenünk és Atyánk akaratából.” Valamint: „az által szeretett minket, hogy önmagát adta értünk”. Ez pedig a Noé szövetség hatályát erősíti. Lásd Michael J. Gorman: *Reading Paul*. Cascade Companions, a Division of Wipf and Stock Publishers, USA, 2008. 84.

¹⁴⁵⁴ Itt érdemes megjegyezni a Jézus Sirák könyvének végét, ahol a 44. részben az „Elődök dicséretében” Noé szövetségét külön kiemeli: „Noé tökéletesen igaznak találtatott, a harag idejében ő volt a kiengesztelés, őáltala lett maradéka a földnek, amikor eljött az özönvíz. Örökkévaló szövetséget kötött vele Isten, hogy többé nem törli el az élőlényeket özönvíz által.” E szövetség „örökkévaló” minden emberre kiterjed, nem úgy, mint a Sínai szövetség. Ennek egy feltétele volt a Gen 9,1kk ismerete és betartása. Erre hivatkozott Péter apostol is. A Jézus Sirák könyvének szövegét Lásd Tarr Kálmán (szerk.): *Deuterokanonikus bibliai könyvek a Septuaginta alapján*. Kálvin Kiadó, Bp. 1998. 101.

¹⁴⁵⁵ Mindezeket lásd: *Babiloni Talmud, Avoda zara 3a, Rasi ad loc.* és *Maimonidesz, Misne Tora, 9:1* valamint: *Babiloni Talmud, Szanhedrin 56b*. Lásd Szécsi József: *Sevá micvót bené Nóách*. In Szécsi József: *Judaisztikai érintések 3. Vallásközi párbeszéd konferenciakötet. Keresztény – Zsidó Társaság, Bp. 2017. 9-19.*

¹⁴⁵⁶ ApCsel 15,20; 15,29; 21,25. Itt érdemes megjegyezni, hogy mivel mindig egy bizonyos rendelkezés terminusaként jelenik meg a szó, gyakorlatilag egyenértékű az olyan disz legomenonokkal, amelyek ehhez hasonlóan egy dolog kétszeri idézése miatt fordulnak elő. E megjegyzés fontos lehet a trisz legomenonok ilyen irányú vizsgálatához a már bemutatott disz legomenon minták alapján.

¹⁴⁵⁷ Lásd Georg Eliezer Edzardo (edit.): *Tractatus Talmudici, Avoda Sara. Sive de Idololatria Caput Primum, E Gemara Babylonica*. Latine Reeditum. Christiani Liebezeit, Hamburg, 1705. 24-25.

¹⁴⁵⁸ Nem zárható még ki a Halákót 146. törvénye sem: „*Mielőtt megennéd egy állat húsát, engedd ki a vérét a földre.*” Illetve a 147. törvény: „*Az állat kieresztett vérét takard be földdel.*” Lásd Seder HaMitzvos L'Harambam – R' Yaacov Muenster: *The Six Hundred and Thirteen Commandments in prose*. Talmudic Books, Reuver Brauner- Randa, Israel - New York 5705, 2012. 5.

¹⁴⁵⁹ Mindezt erősíti, hogy Harnack szerint Pál ez esetben a πνικτός használatával egy rendelkezés morális, nem pedig szakrális oldalát domborítja ki. Ezt igazolni látja abban, hogy a keleti szövegek variánsaiban e szót kicserélték και οσα αν θελωσιν αυτοις γινεσθαι ετεροις μη ποιειν-re. Lásd William Baird: *History of New Testament Research*, (Vol. 2). 129-130.

E probléma az antiochiai incidensben csúcsonyosodott ki, amely rámutat; ekkorra már óriási feszültségek lehettek az identitásválság miatt.¹⁴⁶⁰ Különösképpen, hogy Péter diszkriminatív módon¹⁴⁶¹ határolta el magát (Gal-DIS 2,12 ἀφορίζω) azoktól, akik nincsenek körülmetélkedve, pedig fel kell tételeznünk, hogy túl volt már a ApCsel 10-ben található történéseken.¹⁴⁶² A Gal-HYP 2,13 συνηποκρίνομαι *hapax eirémenon* olyan tevékenységre utal,¹⁴⁶³ amelyet más néven alakoskodásnak, vagy szerepjátéknak nevezünk:¹⁴⁶⁴ így kiválóan kifejezi ezt az identitásválságot.¹⁴⁶⁵

Ezek után a súlyponti kifejezések *mindegyikének* asszociatív tartalma alapján rekonstruálhatjuk az ott történeteket, Walter Ong asszociációs elméletét használva „látva, amit mond”¹⁴⁶⁶ Pál az írottakon keresztül:

Péter elszigetelődése után egy *hapax szienkdochéval* fejezi ki rosszallását: „láttam, hogy az evangélium igazságában *sántikálnak*” (Gal-HYP 2,14 ὀρθοποδέω). E szó olyan „egyenes úton való járást” jelent,¹⁴⁶⁷ amely nem a törvény megtartásával hozható összefüggésbe, hanem a Tóra szövetségi értelmezésével, a הָלַךְ –kal, (ezt tagadja az οὐκ ὀρθοποδοῦσιν frázis) amely nagyon fontos ószövetségi háttérrel világít meg: a szövetségben (bármely legyen is az) *járni* kell, azt nem lehet „megtartani” egyes rendelkezések respektálása által.¹⁴⁶⁸

Ezt különösen az Ex 16,4 világítja meg, amikor még nem volt Sínai szövetség: „... *Ezzel teszem próbára, hogy az én törvényem szerint fog-e járni, vagy sem.*” (הַיֵּלֶךְ בְּתוֹרַתִּי אִם-לֵא). Az idézett részben הָלַךְ qal imperfectuma fejezi ki ugyanazt a futurumot, amelyet a Galata 3,11 futurum mediális alakja (ζήσεται) is kifejez. Ez így több hipertextuális allúziót is indikál.

¹⁴⁶⁰ E véleményt erősíti meg Presker: A Galata-levélben az apostol két kegyességi útról beszél, testben és lélekben járókról. Mindkét állapot kapcsolatban van Istennel, mert mind a kettő Isten akarata szerinti út. Lásd Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA. Grand Rapids, Michigan, 1967. (Vol. 4). 796.

¹⁴⁶¹ A klasszikus görögben is elhatárolódást, nem pedig a különállást kifejező szó. Jelentései: határt von; elválaszt; megkülönböztet. Egyes esetekben a τιμάς, vagy τιμος-szal: lekicsinylő módon megkülönböztetni valakiket. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 110.

¹⁴⁶² William Hendriksen: *i.m.* 94.

¹⁴⁶³ Ronald Y. K. Fung: *i.m.* 106-109.

¹⁴⁶⁴ Plutarkhosz és Máriusz is használják ilyen értelemben, a mediális alak erejével. Lásd Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*, 94.

¹⁴⁶⁵ Az identitászavar oka az 1Makk 1,60-63 lehetett, amely a körülmetélkedést és az étkezési rituálékot a nemzeti identitás részévé emelte, a Tóra rendelkezésein túl: „Azokat az asszonyokat, akik körülmetéltették gyermekeiket, megölték a parancs szerint, gyermekeiket a nyakukba akasztották, ugyanúgy hozzátartozóikat, és azokat is halálba küldték, akik a körülmetélést végezték. De Izrael fiai közül sokan állhatatosak maradtak, és kitarítottak amellet az elhatározásuk mellett, hogy semmi tisztátalant nem élveznek. Inkább meghalnak, semmint étellel tisztátalanná tegyék magukat és megszegjék a szent szövetséget. Így vállalták a halált. Súlyosan ránehezedett Izraelre a szörnyű harag. (1Makk. 1,60-64)” Erre a párhuzamra James Dunn is felhívja figyelmünket: *i.m.* 174-175.

¹⁴⁶⁶ Walter J. Ong: *Szóbeliség és írásbeliség*. AKTI – Gondolat, Bp. 2010. 5- 70.

¹⁴⁶⁷ Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*. Harper & Brothers, USA, New York, 1887. 452-453.

¹⁴⁶⁸ Lásd ehhez: Do justice, and walk humbly with YHVH. In Chaya T. Halberstam: *Law and Truth in Biblical and Literatura*. Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis, 2010. 119-120.

Dunn szerint a מַעֲשֵׂי תוֹרָה frázis görög megfelelője az ἐξ ἔργων νόμου, amely hipertextuális allúziós lehetőségeket enged feltételezni a qumráni 4QMMT tekercsben találhatókval.¹⁴⁶⁹ Így a zavarkeltők tevékenységének *attitűdje* származhatott az esszenus felfogásból is: ez volt a makkabeusok magatartásából származó arrogáns nacionalizmus, amely a nominalizmus egyfajta módosult továbbélése, de nem volt jellemzője általában a teljes zsidóságnak, a farizeusságnak pedig semmiképpen sem.

Oepke szerint¹⁴⁷⁰ a Gal-HYP 2,14 ὀρθοποδέω *hapax szinekdoché* ebben a jelentésében kimondottan klasszikus keresztyén kifejezés, amely a későbbi iratok némelyikében megjelenik ὀρθοποδες βαίνοντες πρὸς formában: „*egyenesen jár (el), valaki, vagy valami érdekében...*” Vagyis helyesen tudja alkalmazni a törvényeket és rendelkezéseket. Ez pedig a Tóra alexandriai értelmezésével függ össze, nem pedig a kazuisztikus főként júdeai felfogással.¹⁴⁷¹

A δικαίωω nem súlyponti elem a levélben, nyolc alkalommal fordul elő,¹⁴⁷² ami a 2,16-ban, éppen a súlyponti mondatok után, koncentrálna, mintegy summázva tárja elénk a lényegét. Itt azonban, meg lehet jelentetni Dunn véleményét a fordításban is: „akik tudjuk, hogy a Tórából fakadó cselekedetek *nem teszik igazzá* az embert, hanem *inkább* a Krisztusban való hit szövetsége.¹⁴⁷³ Mi több, mi is Krisztusba vetettük hitünket, hogy *igaz emberek lebeszünk* a Krisztusban való hit szövetsége által, nem pedig a Tórából fakadó cselekedetek szerint kerestük *megigazulásunkat*, mivel senki sem válik testi valóságában *igazzá* ilyen módon.”

A νόμος szövetségi értelmezése megengedi, hogy itt Tóráról beszéljünk,¹⁴⁷⁴ ugyanis a 2,16-ban, kétféle megigazulás lehetősége egyidejűleg áll fenn: 1) cselekedetektől (ἐξ ἔργων

¹⁴⁶⁹ James Dunn: *i.m.* 340-345.

¹⁴⁷⁰ D. Albrecht Oepke: *Der Brief des Paulus an die Galater*. Evangelische Verlagsanstalt Berlin, 1957. 58.

¹⁴⁷¹ Assnat Bartor: *Reading Law as Narrative. Study in the Casuistic of the Pentateuch*. Society of Biblical Literature. USA. Library Congress Catalog-in-Publication Data, 2010. 11; 48; 186.

¹⁴⁷² Gal 2,16-ban három alkalommal, valamint: 2,17; 3,8; 3,11; 3,24; 5,4.

¹⁴⁷³ Itt szeretném megemlíteni Michael Newton véleményét a διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ frázis szövetségi értelmezésével kapcsolatosan, ami az 1,4-re és a későbbiekben a 6,17-re vezethető vissza; a templom és a szövetség-áldozat viszonyához. A jeruzsálemi templom volt az a hely, amit úgy tartottak, hogy Isten különleges megnyilvánulásának a helye. Az 1,4-ben Pál arról beszél, hogy az egész αἶων gonosz, hiába az áldozat, Krisztus az, aki ki tud szabadítani abból. A 6,17-ben Pál testének bélyegéről beszél, amely egy bizonyos templomi szolgátság jele is lehet, de Krisztushoz köti, nem egy lokalizált kultuszhoz. Így, ahogyan a templom metaforikus értelmet nyer, a szövetség kifejezései is. Lásd Michael Newton 1985. *The Concept of Purity at Qumran and in The Letters of Paul*. Society for New Testament Studies Monograph. (Series 53). Cambridge University Press, New York, 58-60.

¹⁴⁷⁴ De Witt Burton a νόμος héber használatáról a következőket írja a Tóra jelentését kiemelve: „az út, amely helyes irányba vezet” 1) Alapjelentésében; „irány”, amely egy másik helyetlen irány ellenében adatott. E kifejezés ilyenkor vonatkozhat az áldozat bemutatásának helyességére is. Pl.: Deut 17,11; Jer 18,18; Mík 3,11; Lev 6,9; Ex 12,49. 2) Ugyanakkor lehet etikai jelentésű kifejezés is, akkor, ha a vallással kapcsolatos instrukciók adásáról van szó. Pl.: Péld 6,20; Zsolt 78,1; Péld 4,2; 13,14. Kifejezetten a prófétákkal szembeni elvárás szakszava is lehet, amelyet Isten támaszt feljünk. Ezen esetekben mindig Isten elvárásán van a hangsúly. 3) Lehet konkrét tárgy is, amely az isteni rendelkezések egy konkrétuma. Pl.: Deut 1,5. Lásd Ernest De Witt Burton: *i.m.* 443-460.

νόμου), valamint 2) Jézus Krisztusba vetett hit által (διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ).¹⁴⁷⁵ E két út, pedig kapcsolatban van a Noé szövetséggel és Péter apostol identitászavarával is,¹⁴⁷⁶ amelyek nem mondanak ellent Dunn véleményének. Lührmann szerint¹⁴⁷⁷ pedig Pál evangéliuma egyaránt szól az egyik út követőinek úgy, mint a másikénak.

Igazzá válni (δικαιωθήσεται) az Ószövetségben is kétféleképpen lehetett: egyik út a körülmetélkedés, és az ahhoz tartozó rendelkezések és végzések (מִצְוָה és חֻקִים) megtartása volt. Ilyen esetben a צַדִּיק terminust használták.¹⁴⁷⁸ Ettől eltért a Noé szövetséghez tartozók üdvösségi útja, akik „kegyes” emberek lehettek.¹⁴⁷⁹ Őket a יָשָׁר terminussal illeték.¹⁴⁸⁰ Erre kiváló példa Noé és Jób. Noé, mivel körülmetélt „igaz ember volt...” (גַּת אִישׁ צַדִּיק), ellenben Jób „kegyes, istenfélő” (הָאִישׁ הַהוּא תָם וַיִּשָּׂר). Itt azonban a különbség tekintetében egyik esetben sem a hitről van szó,¹⁴⁸¹ inkább a Nóéi-szövetségről.

Ettől eltérő eset Habakuk próféta szövetségi intelme (LXX Hab 2,4), ami a Gal 3,11-ben lelhető föl, idézet formájában: „Hogy pedig a Tóra szövetségének cselekvése miatt senkiről sem mondja Isten, hogy igaz ember lenne, teljesen nyilvánvaló: Mert az igaz ember hitben járva él.”. Itt a δίκαιος (LXX Hab 2,4 δίκαιος ἐκ πίστεώς), illetve a צַדִּיק אֱמוּנָה (tk. צַדִּיק אֱמֵן) szerepel a

¹⁴⁷⁵ Az Izraelieknek is két szövetsége volt: egy a „test szövetsége” amelynek a körülmetélkedés volt a külső jegye, és az „Isten szövetsége” amelyet Isten bárkinek felajánlhatott. Az 1Q14[=6]. 20-21 qumráni tekercs részlet számol be erről. Egyes Pszeudo-Philo iratok pedig azt állítják, hogy Mózesztől kezdve a körülmetélkedés a Sínai szövetség jeleként értelmezett esemény volt, a korábbiakban, pl. Ábrahám esetében alkalmazott körülmetélkedés ezzel ellentétben az „Isteni szövetség” részeként alkalmazott eljárás volt. Ez megerősíti a Noé és a Sínai szövetség kontinuitásszerű értelmezésének lehetőségét. Lásd James G. D. Dunn: *i.m.* 161-162.

¹⁴⁷⁶ Ma is vannak, akik elfelejtik, hogy a keresztyénség a zsidóságból nőtt ki. E kérdés tisztázására Willem J. J. Glashouwer a feltétel nélküli és a feltételhez kötött szövetség fogalmát választja szét. Izrael hat szövetséget kapott Istentől 1) ábrahामी szövetség, 2) Ígéret földjének szövetsége, 3) Lévita szövetség, 4) dávidi szövetség, 5) Az Újszövetség ígérete, 6) Jeruzsálem szövetség), ezek mindegyike feltétel nélküli. A Noé, Habakuk szövetség feltételhez kötött, és Izrael elhívása előtti. Lásd Willem J. J. Glashouwer: *Miért Izrael? Új kezdetek*. Bridge Mission Society, Bp. 2007. 31.

¹⁴⁷⁷ Dieter Lührmann: *Der Brief an die Galater*. Zürcher Bibelkommentare. Theologischer Verlag, Zürich, 1988. 37.

¹⁴⁷⁸ A צַדִּיק alapjelentései: igazságos, jámbor, őszinte és igaz. Arám változata a צַדִּיקָה (Dán 4,24) jótékonytságot, alamizsnát is jelent. Szinonimáiban nem tér el alapjában véve a יָשָׁר-tól. Lásd Pollák Kaim: *Héber-magyar teljes szótár*. (Magánkiadás), Bp. 1881. 312.

¹⁴⁷⁹ Marcus Jastrow Targum - Midrás szótára a צַדִּיקָה -ra ezt írja: Tisztaság, megigazult állapot. Ezt olyan módon lehet elérni, hogy bemutatja a bűnért való áldozatot. Rámutat arra, hogy e kifejezés a szövetségi használatnak köszönhetően inkább alkalmi megtisztulást jelentett akkor. Ellenben a יָשָׁר -ral, ami: egyenes, jellemes embert jelentett. Másodlagosan még mindig hordozta az „igaz” vagy „megigazult” jelentéseket is a Talmudban és a Midrásokban, de ez már élesen elvált a korábbi használatától. Ábrahámra használták, de azt még a szövetségkötés előtti állapotára. Lásd Marcus Jastrow: *A Dictionary of The Targumim, and Talmudi Babli and Yerushalmi and the Midraschich Literature*. W. Drüggelin, Oriental Printer, Leipzig, 1926. (First publ. 1906.) 601; 1263-1264.

¹⁴⁸⁰ A יָשָׁר alapjelentése: egyenes, igazságos, jámbor, igaz ember. Pollák Kaim: *i.m.* 149-150.

¹⁴⁸¹ A maszoréta szöveg alapján nehezen beszélhetnénk a „hit” vagy a „cselekedetek” szövetségéről, hacsak az אֱמֵן hifil perfektumát a Gen 15,6 alapján hitnek nem fordítjuk. Ez azonban csak a LXX szövege alapján áll meg: ἐπίστευσεν Ἀβραμ – e dolog később megjelenik a Galata-levélben is. Lásd ott a magyarázatokat.

fentiek értelmében,¹⁴⁸² azonban a Habakuk részlet idézése *mindkét szövetséghez* tartozóknak szólhat: de itt hangsúlyosan a צַדִּיק (és nem a יֵשׁוּ) él a LXX alapján „hite” által. Ez a Tóra *etikai* értelmezése és nem a körülmetélkedés szövetségi útja, amely így le tudja rombolni a válaszfalakat a nemzetek és a körülmetéltek között.

E kettősséget igyekeztem érzékeltetni fordításomban: ha ugyanis ez esetben a νόμος jelentését konkretizálva Tórának fordítjuk, akkor a διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ-t, mint a Habakuk-intelem újszövetségi értelmezését dinamikus ekvivalenciával fordíthatjuk:¹⁴⁸³ „Krisztusba vetettük hitünket, hogy igaz emberek legyünk a *Krisztusban* való *hit szövetsége* által”.

Ezek jegyében, ha a súlyponti elemekre támaszkodunk, az antiochiai incidens háttérében a következő állhatott: Barnabás és Péter, egyaránt zsidók voltak, ellentétben Titusszal, aki „mindig is görög volt.” Itt most, mint gyűjtő fogalmat használja Pál, Péterre a Ἰουδαῖος-t, ez nem is súlyponti kifejezés, általában a zsidóság, mint nép jelölésére használatos: „ha te *zsidó* létedre...”. A mondat második felében azonban Gal-HYP 2,14 ἐθνικῶς használata esetében hangot kell adni a *negatív* asszociációs felhangnak is: „...pogányként viselkedsz”.¹⁴⁸⁴ Itt ugyanis már nem azon van a hangsúly, hogy a „népek” közé keveredett, hanem olyan életformát vett fel (ἐθνικῶς ζῆς), amely sem az egyik, sem a másik szövetségi viszonynak nem felelt meg. Egyben ez a súlyponti jellemző segíthet eldönteni azt a kérdést is a fordítások tekintetében, hogy mikor beszéljünk „népekről” és mikor „pogányokról” egy ugyanazok levélen belül, de más-más rövidebb kontextusban. Ezeknek az asszociatív jelentéseknek csak akkor tudunk ilyen módon hangot adni,¹⁴⁸⁵ ha az összes identitásjelző fogalmat egyaránt figyelembe vesszük.¹⁴⁸⁶

¹⁴⁸² Bultmann szerint mindkét szó (δικαίος és a צַדִּיק) többjelentésű, amelyek a profán irodalomban is ismeretesek. Ennek egyik vonatkozása a *iustitia distributiva* különösen fontos, amely fel- fel bukkan Pálnál. Lásd Rudolf Bultmann: *Az Újszövetség teológiája*. Osiris, Bp. 1998. 222.

¹⁴⁸³ Burton véleménye צַדִּיק-kal kapcsolatosan: A δικαιοσύνη mint Isten igazságának az elfogadása. Galata csak 2,21; 3,6; 3,21. Nagyon erős kifejezésként jelenik meg, mint a világ elemeinek antitézise, amelyek hatalmat gyakorolnak az emberen. Ilyen módon a Törvény szövetségi értelmezésének lehetőségét erősíti meg *az apokrif és a pseudo-epigráf* használat. A δικαίος általában az „igaz ember” fogalmát takarja, kivétel Zsuzsanna és a vének 53, ahol jelentése; ártatlan. Alapjelentésében az ember és az Isten igazságára, igazságosságára egyaránt vonatkozik, pl Tób 3,2; 14,9; SalBölcs 2,10; 3,1; JSirá 10,23; 2Makk 9,12. Ismeretes δικαιοσύνη formában is, mint „az igazság”; 1Makk 2,29; SalBölcs 9,3; JSirá 45,26. Lásd Ernest De Witt Burton: *i.m.* 460-474.

¹⁴⁸⁴ Ezt erősíti Dunn véleménye: csak a Gal 2,15-ben nevezi magát Pál zsidónak. Lásd James D. G. Dunn: *Kezdetben volt az evangélium. Jézus, Pál és az evangéliumok*. Kálvin Kiadó, Bp. 2014. 157.

¹⁴⁸⁵ Mértékadónak tartom e szempontból Budai Gergely fordítását, aki az asszociatív felhangoknak olyan mértékben ad hangot, hogy az megváltoztatja a szavak szótári jelentését is: „...Ha te zsidó létedre *pogánykeresztény* módon élsz és nem *zsidókeresztény* módon, miért akarod a *pogánykeresztényeket* arra kényszeríteni, hogy ők is *zsidókeresztény* szokások szerint éljenek?” Lásd Budai Gergely: *Az Új Testamentum*. Magyarországi Református Egyház Zsinatának Irodája, Bp. 1967. 438.

¹⁴⁸⁶ Mivel Péter és Pál mindketten zsidók voltak, nem a tiszta és a tisztátalan ételek esetleges elfogyasztása volt a jeruzsálemiek és Pál között a feszültség. Pál összes leveléből rekonstruálva ezt a kérdést, inkább az lehetett a háttérben, hogy a hellén étkezések bizonyos orgiákkal, szexuális kicsapongással jártak együtt, amelyek időnként valamely (pl. Bachusz) kultuszhoz tartoztak. Pál esetében az együttétkezés könnyen eredményezhette azt, hogy e kultuszokkal is azonosulna, amelyektől határozottan elzárkózott. Lásd Michael Newton: *The*

Ezért a teljes mondat: *ha te zsidó létedre pogányként viselkedsz és nem zsidó módra*, miért sarkalod magatartásoddal e népeket arra, hogy *judaizálóddj*?¹⁴⁸⁷ A Gal-GRAM 2,14 Ἰουδαῖζω, itt az ἐθνικῶς ζῆς frázis ellentétje.¹⁴⁸⁸ Nem arról van szó tehát, hogy Péter körülmetéléssel prozelitává akart tenni valakiket, ez inkább a zavarkeltők jellemzője lehetett, hanem életformájával arra akarata őket rábíni, hogy szociálisan is olyan szokásokat kövessenek,¹⁴⁸⁹ amelyek egyébként a körülmetélkedettekre vonatkoztak volna csak.¹⁴⁹⁰ Ez pedig nem volt elvárás a már említett két szövetség közül egyik értelmében sem, csupán a későbbi judaizmus erőltetett kényszere volt.

Így tehát azt mondhatjuk, hogy a teljes antiochiai incidens mögött 1) nem a keresztyénség kezdeti válsága, hanem az egyes zsidó irányzatok közötti feszültség¹⁴⁹¹ húzódott meg,¹⁴⁹² amely 2) a zavarkeltők számára kiváló terület lehetett lázító tevékenységük (Gal-DIS 1,7 μεταστρέφω) folytatására.¹⁴⁹³ Ezért 3) Pál, mint hajdani farizeus alkalmas volt, hogy műveltségét, tekintélyét, jártasságát latba vetve megoldást kínáljon fel (Gal-DIS 1,16 (2,4)

Concept of Purity at Qumran and in The Letters of Paul. Society for New Testament Studies Monograph. (Series 53). Cambridge University Press, New York, 1985. 100-102.

¹⁴⁸⁷ E mondatban grammatikai szempontból is felfedezhetünk egy súlyponti eltolódást: az εἰ általános igazság kihangsúlyozására szolgál, amely így nem a feltételes mód kifejezésére, hanem a nyomatékosításra szolgál: „mivel te zsidó létedre pogányként viselkedsz...” E felfogás rámutat, hogy e mondatban mindenképp található valamilyen interpretációs súlyponti eltolódást. Ehhez hasonló eset lehet: Mt 19,10; 6,30; Róm 4,14; 8,17; 11,6. Ezek közül ráadásul néhány olyan lyukas mondatot is találunk, ahol az ige, vagy az egyik ige hiányzik. Lásd Ernest De Witt Burton: *Syntax of the Moods and Tenses in New Testament Greek*. T&T Clark, Edinburgh, 1893. (Reprint 1973). 102. Section 243.

¹⁴⁸⁸ Lásd pl. James D. G. Dunn: *Kezdetben volt az evangélium. Jézus, Pál és az evangéliumok*. Kálvin Kiadó, Bp. 2014. 154-159.

¹⁴⁸⁹ Egyesek felvetik annak lehetőségét, hogy nem is egy féle judaizálásról lehet szó, hanem lehetséges többes számú használat is: „judaizmus és judaizmusok”. E kifejezések nem csak a zsidóság megosztottságát fejezik ki a keresztyénség kialakulásának korában, hanem arra is rámutatnak, hogy a zavarkeltők nem azonosíthatók sem a páli, sem a péteri zsidó gondolkodással. Lásd James G. D. Dunn: *The New Perspective on Paul*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Michigan - Cambridge, 2008. 154-155.

¹⁴⁹⁰ Gerd Theissen szerint nem csupán szociális ellentétek hangsúlyozásáról van szó, hanem inkább azt akarja hangsúlyozni Pál, hogy Ő nem konkurencia a keresztyénségen belül. A zavarkeltők intoleránsak, ő azonban minden helyzetet tolerál. A közös álláspont jellemzője a „Krisztusban” formula használata. Lásd Gerd Theissen: *Psychologische Aspekte paulinischer Theologie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1993. 103-104.

¹⁴⁹¹ Az levél elejének sajtáságos formai struktúrái is erre a kezdeti feszültségre mutatnak: A) 1,13-2,14 – A pálfordulás pozitívumai, B) 1,18-24 – Jeruzsálemben tett rövid ismerkedő látogatás Péternél, C) 2,1-10 – Jeruzsálemi konvent, egyetértések és különbségek kihangsúlyozása, D) 2,11-14 – A Péterrel való konfliktus leírása. Lásd Douglas J. Moo: *Galatians*, 89-90.

¹⁴⁹² Ezt erősíti Bultmann véleménye is: Az ApCsel 6,9-ben olvasható hellenisztikus zsidók eleve szabadabban viszonyultak a törvényhez. Érhető, hogy ha ezek a személyek a keresztyénségben otthonra találtak megnövekedett az elvárás velük szemben, de különösen a templomkultusz és a törvénnyel szembeni magatartás miatt. A Gal 2,1-10 szerint az apostoli konvent elismerte a törvénytől szabad pogánykeresztyénséget teljesen egyenjogúak, azonban a gyakorlatban mégsem tekintették annak. Az apostoli dekrétum engedményeket jelentett, de megoldást nem hozott. Lásd Bultmann: *i.m.* 61-62.

¹⁴⁹³ Cole véleménye szerint: A 15. vers első felével arra mutat rá Pál, hogy nincs nagy távolság az őskeresztyének és a zsidóság (judaizálók) között, akikkel önmagát is azonosítja. A zsidókeresztyének és a pogánykeresztyének elnevezés fontos, nehogy úgy tűnjön, hogy a pogányok „kutyák” (Fil 3,2) amelyek a görög cinikus filozófusok lehetnek. Az önazonosítás lényege a közös nevező keresése, nem a távolság kialakítása. Az igazak és a bűnösök személye témája a levélnek, ami Jézus tanítására nyúlik vissza (Mt 9,13). Ez annak a pozitív diszkriminációnak a lényege, amely a pogányokat nem származása szerint veti el, hanem a „bűnösök” jelzővel a zsidósághoz kapcsolja. R. Alan Cole: *i.m.* 120-121.

προσανατίθηναι), amely a régi, és az új szövetség újradefiniálása volt a νόμος újraértelmezésének tükrében.

IV. egység fordítás: Gal 2,17-21

28. Α νόμος ÚJRAÉRTELMEZÉSE INTENZÍV TROPOSZOKKAL

217Sőt, mindezek ellenében is: ha a Krisztussal való szövetségünkben keressük azt, hogy igaz emberek vagyunk-e és önmagunkat bűnösöknek találjuk, akkor vajon mondhatjuk, hogy Krisztus a bűn szolgája lenne? Dehogyan is! ¹⁸Mert, ha amiket már korábban érvénytelenné tettem újra felépíteném, a jelenlegi szövetség megszegőjeként állítanám példa gyanánt önmagam: ¹⁹én a Tóra útját járva a Tórának haltam meg, mint szövetségnek, hogy élhessek Istennek. A Krisztussal együtt-keresztrefeszített vagyok én is: ²⁰élek pedig nem én, hanem Krisztus él énbennem. Így ez az élet, amelyben a testi valóságom megélem, az Isten Fiába vetett hitben járva élem, Aki úgy szeretett engem, hogy önmagát adta értem. ²¹Nem helyezhetem tehát hatályon kívül az Isten hozzánk való kegyelmét: mert ha úgy vélekednék, hogy a Tóra szerinti rendtartás tesz igaz emberré, akkor Krisztus áldozati halála számomra hiábavalóság lenne.

28.1. Emberi rendelkezések helyett isteni szövetség

	SÚLYPONTI ELEMÉK	ASSZOCIATÍV JELENTÉS
43.	Gal-MiaCN 2,18 παραβάτης	A szövetségi rendelkezések megszegője
44.	Gal-MiaPR 2,19 συσταυρώω	Intenzív troposz: Krisztussal való szövetségre utaló kifejezés.
45.	Gal-MiaCN 2,21 δωρεάν	Intenzív troposz: Krisztus önfeláldozására vonatkozó kifejezés.

Ez a rész különösen sokat foglalkozik a Törvénnyel, ¹⁴⁹⁴ amelynek csúcspontját hangsúlyozza ki itt az apostol, mégpedig a Sínai-hegyi törvényadás, mint *szövetségi esemény* aspektusát hangsúlyozva. Aki tehát ennek megszegője (Gal-MiaCN 2,18 παραβάτης), az első sorban nem etikai vétséget követ el, hanem e szövetségi kapcsolatnak lesz megrontója. ¹⁴⁹⁵ Ebből következik, hogy δίκαιος/קַיָּים nem lehet. A szakaszban hangsúlyt kap a Deut 30,15-

¹⁴⁹⁴ Philip F. Esler: *Galatians*. Taylor & Francis e-Library. London- New York, 1998. 190-191.

¹⁴⁹⁵ Erre utal a szó klasszikus görögben ismert asszociatív jelentése is: a παραβατέω harci szekéren, a küzdő mellett álló személy volt. Aki –βάτις áthágta, megszegte a segítségre vonatkozó kötelezettséget, az lett a παραβάτης. Ilyen megszegés volt pl. ha a harctéren a ló elpusztult, amíg a küzdő harcolt, a παραβατέω szerzett másik lovat az ellenségtől. Ennek elmulasztása főben járó vétségnek számított. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 479.

20 korabeli értelmezése, amelyet egyes jeruzsálemiek képviseltek, „*inkább számkivettség, mint római uralom*”:¹⁴⁹⁶ inkább a szövetség igája Izraelnek, mint a szolgálata Róma alatt. E vélemény szigetelte el a jeruzsálemi zsidóságot más népektől,¹⁴⁹⁷ mellyel szemben Pál inkább az alexandriai νόμος értelmezést szorgalmazta, és amely e vonatkozásban bizonyos relative liberálisnak is tűnhetett a Tizenkettő szemében: a jeruzsálemiek „köteléknek” tekintették a szövetséget, Pál pedig szabadságról beszél.

Ennek az érvelésnek lényege, hogy Krisztus halála miatt a νόμος-ra, mint szövetségre, már nincs szükségünk, mert önellentmondásba kerülnének két féle szövetség miatt, ahogyan Péter apostol is. Ezt erősíti meg Pál: „Sőt, ha amiket már korábban érvénytelenné tettem újra felépíteném, a jelenlegi szövetség megszegőjeként (Gal-MiaCN 2,18 παραβάτης) állítanám példa gyanánt önmagam.” Így tehát az apostol retorikai eszközökkel *lerombolja* a νόμος-ról¹⁴⁹⁸ alkotott jeruzsálemi véleményt, mivel meghalt (aristosban ἀποθνήσκω)¹⁴⁹⁹ ennek, tehát él (aoristosban ζήσω) Krisztus *által* (2,19).

E szakaszban mindezt erősíti az *accosativus predicativum* esete (παραβάτην ἑμαυτὸν συνιστάνω), amely legalább olyan ritkaság, mint a hapax legomenonok jelenléte, és egyáltalán nem jellemző az accosativus ilyen jellegű használata:¹⁵⁰⁰ *jelen idő*, amely magában hordozza a *jövőben (is) beteljesedhető* esetleges állapotot. Ezért a feltételes mód használata egyáltalán nem túlzás: „...újra felépíteném” illetve „...állítanám példa gyanánt”. Käsemann szerint¹⁵⁰¹ ez, a Christus Imago Dei tanítása, mert Krisztus keresztje által és így Krisztusban, mint szövetségben, egy új egzisztenciális létezés *lehetősége* nyílt meg, amely azonban feltételes: az embernek követendő példát mutat, de neki kell választania.

Itt kell megjegyezni, hogy a Gal-MiaCN 2,21 δωρεάν ismert és meglehetősen elterjedt fogalom volt ugyan, mégis súlyponti elem itt, olyan intenzív troposz, amit nem lehet egy

¹⁴⁹⁶ Philip F. Esler: *i.m.* u.o.

¹⁴⁹⁷ Ezért ezzel Pál szembe fordul; a 3,1-5-ben megemlíti azt a tényt, hogy a pogányok is megtapasztalták a Szentlelket, tehát nem lehet őket kizárni a szövetségből. Lásd később, illetve Philip Esler: *i.m.* u.o.

¹⁴⁹⁸ Itt fontosnak tartottam azt a szót használni, amit a szerző is „destroy”. Lásd Philip F. Esler: *i.m.* u.o.

¹⁴⁹⁹ E szót nem tekintettem súlyponti elemnek, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az ἀποθνήσκω a Galatalevélen belül disz legomenon. (Lásd a VI.4. táblázatban az 5. szót.) Az egyéb helyeken való előfordulása miatt azonban a referenciája olyan *gyenge*, hogy az már nem bizonyos, hogy hordozza az asszociatív jelentésszefüggéseket is. Ezért nem láttam el a disz legomenonokra jellemző kóddal.

¹⁵⁰⁰ Moule mindössze öt esetet sorol fel az egész Újszövetségből a fenti példával együtt: εἶχον δὲ καὶ Ἰωάννην ὑπηρέτην (ApCsel 13,5); ἐκείνους εἶπεν θεοῦς... (Jn 10,35); τίνα δὲ ἐξ ὑμῶν τὸν πατέρα αἰτήσῃ ὁ υἱὸς ἰχθύϊν, καὶ ἀντὶ ἰχθύος ὄφιν αὐτῷ ἐπιδώσει; (Lk 11,11); ὃν προέθετο ὁ θεὸς ἰλαστήριον (Róm 3,25). Lásd Moule: *i.m.* 35.

¹⁵⁰¹ Ernst Käsemann: *Paulinische Perspektiven*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen, 1969. 20-21; 54-55.

szóval lefordítani.¹⁵⁰² A Septuaginta szövegében számos esetben *hiábavalóságot* jelent,¹⁵⁰³ máskor *ajándékot*¹⁵⁰⁴ vagy egy bizonyos szakrális *áldozatot*.¹⁵⁰⁵ E három jelentés *egyszerre* lehet jelen e mondatban, ha az asszociatív jelentésmezőnek is hangot adunk:¹⁵⁰⁶ Krisztus halála 1) áldozat, amely a δίκαιος/קִיָּץ miatt elengedhetetlen 2) ajándék. Ezt nem lehet kiérdemelni, ahogyan a szövetségi eseményeknél szokás, ha magam hatályon kívül helyezem alóla (Gal-MiaCN 2,18 παραβάτης), 3) hiábavalósággá válik számomra. Ezért a mondat dinamikus ekvivalenciája is megengedett, amit itt az ἄρα is súlypontosz. Ez éppen olyan ritkaság grammatikai szempontból, mint az accosativus predicativum használata.¹⁵⁰⁷

Érdeemes még Robertson megjegyzését is figyelembe venni:¹⁵⁰⁸ az εἰ nem csak feltételes módot fejez ki, hanem abszurd helyzetet is hangsúlyozhat. Ennek a hangsúlynak is hangot lehet adni a fordításban, a ritkaságára való tekintettel. Így nem indikativus, hanem feltételt kifejező mondatá válik, amely nagyon is beleillik a szövegkörnyezetbe:¹⁵⁰⁹ Nem helyezhetem tehát hatályon kívül az Isten hozzánk való kegyelmét: mert ... akkor Krisztus áldozati halála a számomra hiábavalóság lenne.

A 2,14-ben az ἐξ ἔργων νόμου ismét vonatkozhat a Tórára a Dunn szerinti értelmezésben,¹⁵¹⁰ amely így ellensúlyozza az Ex 16,4 קָל qal imperfectumának lényegét, amelynek hapax szinekdochében foglalt megfelelője a Gal-HYP 2,14 ὀρθοποδέω. Az ἐξ ἔργων νόμου frázis

¹⁵⁰² Metonímia jellegét a mondaton belüli egyéb ritkaságok is megerősítik. Ilyen az εἰ használatának az a formája, amely Ernest De Witt Burton szerint: „Ritkán fordul elő nyomatékosító szereppel a szokványos feltételes mód helyett.” Így e mondat „...mivelhogy törvény által van az igazság, ezért Krisztus ok nélkül halt meg.” Ebben hangsúlyt kap a δωρεάν hiábavalóságot kifejező jelentése, amellyel Pál valószínűleg azt a véleményt visszhangozta, amelyet a zavarkeltők a galaták között terjesztettek. Lásd Ernest De Witt Burton: *Syntax of the Moods and Tenses in New Testament Greek*. T&T Clark, Edinburgh, 1893. (Reprint 1973). 102. Section 243.

¹⁵⁰³ Ingyen szolgálat: Gen 29,15, JSirák 3,52. etc.

¹⁵⁰⁴ Ajándék: Ex 21,2; 21,11, etc.

¹⁵⁰⁵ Istennek bemutatott áldozat: Mal 1,10.

¹⁵⁰⁶ Herczeg Pál szerint a Gal 2,21 „érdekes” fordítás a szokványos magyar változatokban, ahol a „hiábavalóság” leginkább a német „unsonst” mintáját követi, habár meg van a lehetősége annak, hogy inkább az „ingyen vettétek, ingyen adjátok” lehetőségét, az „adományt” lássuk a szövegben a 2Kor 11,7 és a Mt 10,8 mintájára. Lásd Herczeg Pál: *Ingyen és értelmesen – avagy ajándékként és lelkiképpen?* In Enghy Sándor (szerk.): *Ki nem szárado Patak. Győri István tiszteletére. Tanulmányok*. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2014. 180. 2. bek.

¹⁵⁰⁷ Moule ez esetben is mindössze néhány esetet sorol fel, amely ilyen módon idiomatikussá teszi a mondatot. Πῦνec pl.: ἄρα καὶ οἱ κοιμηθέντες ἐν Χριστῷ ἀπόλωντο. (1Kor 15,18); ἄρα εὐρήσει τὴν πίστιν ἐπὶ τῆς γῆς; (Lk 18,8); ἄρα γε γινώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις; (ApCsel 8,30). Lásd Moule: *i.m.* 164.

¹⁵⁰⁸ A. T. Robertson: *i.m.* 1416.

¹⁵⁰⁹ Robertson szerint ez annak a ritka esetnek az egyike, amikor az εἰ aoristos-szal fordul elő, így az időtelenséget hangsúlyozza. Pál leveleiben összesen három ilyen eset van: 1Kor 8,2; 2Kor 12,11; Gal 2,21. Ezen kívül még az evangéliumokban található két eset (Mt ev. 2, ennek helyét nem adja meg a szerző) és a Lk 11,20. Lásd: *i.m.* u.o.

¹⁵¹⁰ James Dunn szerint az ἐξ ἔργων νόμου frázis kulcskifejezés az egész Galata-levél megértéséhez, amely a zsidó-kereszténynek jellemzője. Valójában azonban nem csak egyszerűen a „cselekedetek általi” üdvösség jelzője, hanem egy olyan idiomatikus kifejezés is, amellyel a túlzott mértékű cselekedetek általi „kimunkálást” fejezték ki, ami abszolút tévút volt a zsidó gondolkodás szerint is. Olyan állapotot fejezett ki ez, ami a rabszolgasággal volt egyenértékű: szolgálni a törvényt, de nem szolgálni a törvény által Istennek. Lásd James G. D. Dunn: *The New Perspective on Paul*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Michigan - Cambridge, 2008. 126-127.

kétszer fordul elő a szakaszban, amely így a מִצְוָה/מִצְוֹת-val illetve ilyen módon a Halákóttal¹⁵¹¹ hozható kapcsolatba.¹⁵¹² Ezért e szakaszok fordítása: „akik tudjuk, hogy a Tórából fakadó cselekedetek nem teszik igazzá az embert” illetve:¹⁵¹³ „hogyan igaz emberek legyünk a Krisztusban való hit szövetsége által, nem pedig a Tórából fakadó cselekedetek szerint” (2,16). Ezek mellett magyarázatra szorul a διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ frázis is, ugyanebben a mondatban.

Később a Gal-MiaPR 2,19 συσταυρώω intenzív troposz, tk. paradoxont fejez ki:¹⁵¹⁴ „Pál Krisztussal együtt van keresztre feszítve.”¹⁵¹⁵ – Ez képi allúzió, vagyis *a Jézussal együtt-megfeszített két gnosztevő egyikével azonosítja magát*, amely most már így, a νόμος új szövetségi értelmezésére utal a hipertextus eszközeivel. A jeruzsálemi νόμος értelmezést az ἐξ ἔργων νόμου fejezte ki, ezt utasította el Pál.¹⁵¹⁶ Így felvetődhetett a kérdés: mit ajánl helyette azoknak,¹⁵¹⁷ akik, mint Titusz is, körülmetélkedés nélkül követik Istent, a Noé szövetség jegyében? – Ezt úgy is lehet értelmezni: mit jelent a Noé szövetség kontinuitása a krisztusi szövetségben?

A διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ nem csak szemben áll az ἐξ ἔργων νόμου-val, hanem a νόμος szövetségi értelmezése alapján ez „a Krisztusban való hit szövetsége”, amely túlzások nélkül fordítható így, az asszociatív jelentésmező lehetőségeit kihasználva. Azt azonban mindenképpen látni kell, hogy csak dinamikus ekvivalenciával lehet kifejezni azt, amelyre

¹⁵¹¹ William Hendriksen: *i.m.* 50-52.

¹⁵¹² A Halákót 613 gyakorlati rendelkezést tartalmazott. Ebből 248 pozitív előjelű parancs: מִצְוָה טוֹבָה amelyeket meg kell cselekedni, a többi 365 negatív előjelű pedig: מִצְוָה לֹא טוֹבָה amelyeket határozottan (qal imperfectum) nem szabad megcselekedni. Mivel ezek kazuisztikus értelmezést engednek meg, komolyan lehet feltételezni, hogy a „törvény cselekvése” frázis mögött ezeket a törvényeket, és nem a Tórát kell érteni. Lásd Seder HaMitzvos L'Harambam – R' Yaacov Muenster: *The Six Hundred and Thirteen Commandments in prose*. Talmudic Books, Reuver Brauner - Randa, Israel - New York 5705, 2012. 1-21.

¹⁵¹³ A „Törvényből fakadó cselekedetek” kissé körülményesnek tűnik, de nyelvészeti szempontból inkább helyénvaló, mint a „Törvényt cselekedni”. Ez ugyanis metamorfózis: a Törvény csak instrukciókat, vagy irányvonalat adhat a cselekvésre. Ezért nem a „Törvényt cselekszem” hanem ezeket az indítatásokat tartom be, vagy éppen azoknak az ellenkezőjét cselekszem.

¹⁵¹⁴ Theissen szerint a σύν Χριστῶ teremt meg ezt az értelmet, amelyet meg kell különböztetni a „ὑπερ κέπzetektől” amelynek lényege: a keresztyének nem mások üdvéért halnak meg. Krisztussal együtt-meghalni sem jelent üdvösséget. Lásd Gerd Theissen: *Az első keresztyének vallása. Az őskeresztyén vallás elemzése és vallástörténeti leírása*, 197.

¹⁵¹⁵ A paradoxon tényét erősíti, hogy Paul Feine azt állítja a Gal 3,1 alapján: ez a rész bizonyítja, hogy Pál, mint aki Jeruzsálemben nőtt fel, maga is láthatta a kereszt eseményeit. Lásd William Baird: *History of New Testament Research*. (Vol. 2). 365-366.

¹⁵¹⁶ Gerd Theissen szerint ez az igeszakasz az, ahol Pál átlépi az őskeresztyén tabuk határait, így a Jézus halálával való kapcsolatot szekunder környezetben használja, ezzel pedig utal a szövetségi sákramentumokra. Ezért ezt sír- és temetés-metáforikának is nevezhetjük. Lásd Gerd Theissen: *Az első keresztyének vallása. Az őskeresztyén vallás elemzése és vallástörténeti leírása*. Kálvin Kiadó, Bp. 2001. 181.

¹⁵¹⁷ E kérdés el is hangzik a 17. versben, amelynek Moule szerint idiomatikus jelentése van az εἰ kérdőszó miatt. Az εἰ δὲ ζητοῦντες δικαιωθῆναι ἐν Χριστῶ εἰρέθημεν καὶ αὐτοὶ ἁμαρτωλοὶ, ἅρα Χριστὸς ἁμαρτίας διάκονος; μὴ γένοιτο. Hasonlónak tekinti az ApCsel 8,30-at; ἅρα γε γινώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις; Ugyanígy Lk 22,49; εἰ πατάξομεν ἐν μαχαίρῃ; E kérdések és megszólító formák használatára jellemző, hogy igennel, vagy nemmel lehetett felelni, habár a kérdő névmások természetéből adódóan ez nem volt természetes. Lásd Moule: *i.m.* 158; 164.

a Gal-MiaPR 2,19 συσταυρώ és a Gal-MiaCN 2,18 παραβάτης együttes jelenléte ad alapot. Ellenben ezzel a 21. versben a διὰ νόμου δικαιοσύνη ismét a תורה-הֶלֶךְ-viszonya, ahol a két szövetség egymásnak ellentmondó voltára mutat rá: „Nem helyezhetem tehát hatályon kívül (Gal-DIS 2,21 ἀθετέω)¹⁵¹⁸ az Isten hozzánk való kegyelmét: mert ha úgy vélekednék, hogy a Tóra szerinti járás tesz igaz emberré, akkor Krisztus áldozati halála számomra hiábavalóság lenne.”

Erre vonatkozóan több idiomatikus kifejezést is találunk a 19-20. versekben: 1) διὰ νόμου nem a Törvény megtartására utal, hanem annak szövetségi értelmezésére. 2) ἐν ἐμοὶ Χριστός kifejezés szerint Krisztus nem testi valóságában él bennem,¹⁵¹⁹ mint ahogyan Pál sem Krisztusban, hanem a συσταυρώ intenzív troposznak köszönhetően a szövetségi viszonyban él, amelyet a ζάω is erősít, annak egzisztenciális létezését kifejező teljességében. 3) A ζῶ τῆ τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ mintegy összefoglalja, ezt az új szövetségi koncepciót, ami nem a νόμος valamilyen rendelkezéseinek a megtartása, vagy akként való értelmezése (מִצְוָה és מִקְוָה), hanem a Krisztusba vetett hit elfogadása. Ezt nem rendelkezések respektálása által kell „megtartani”, hanem „járni” lehet benne (הֵלֶךְ בְּתוֹרַת אֱמִלָּא), lévén szövetségről van szó: „Az az élet pedig, amelyben testi valóságom élem meg az Isten Fiába vetett *hitben járva* élem”. – S ilyen módon „megszegni” sem lehet: vagy benne vagyok a szövetségi állapotban (ἐν χριστῷ) vagy azon kívül tartózkodom, de köztes állapot nem létezik.

Így tehát 1) a jeruzsálemi νόμος értelmezéshez tartozó emberi rendelkezések megtartása helyett Pál apostol leírja a Krisztus kereszthalálával megpecsételt új szövetségi formula feltételeit, amelyeket 2) a későbbiekben a Róm 6-ban és az 1Kor 11,23kk-ban fogalmaz meg újra az egyház számára. Az egyikben a keresztség (Róm 6), a másikban (1Kor 11) az úrvacsora sakramentális sajátságait határozza meg a korábbi kevésbé szakrális gyakorlathoz képest (pl. ApCsel 2,42-47).

¹⁵¹⁸ E szónak nem tulajdonítottam súlyponti szerepet, mivel előfordulását tekintve referenciája gyenge. Ettől függetlenül a levélben disz legomenon. Lásd a VI.4. táblázatban a 10. szót.

¹⁵¹⁹ Bultmann eleve elutasítja, hogy az ἐν Χριστός frázis bármilyen, esetlegesen misztikus kapcsolattal lenne összefüggésben. A „Krisztusban lét” (ahogyan ő fordítja) a keresztyén gyülekezet és az egyén beiktatását jelenti az egyházba, amelynek a keresztség az „ekkléziológiai formulája”. Szerinte még akkor is ezt kell érteni e frázis alatt, ha egyébként nem közvetlenül a keresztségről van szó, pl; Gal 2,17; Róm 8,1; 2Kor 5,17. Lásd Rudolf Bultmann: *Az Újszövetség teológiája*. Osiris, Bp. 1998. 252-253. Lásd még: 266-267; 422; 426; 428;

V. egység fordítás: Gal 3,1-14

29. A KÉNYSZERSZÖVETSÉG FELOLDÁSA HAPAX TERMINUS TECHNICUSOKKAL

3 ¹Ó ti megszállott galaták! Kicsoda igézett meg benneteket,¹⁵²⁰ akiknek szemei előtt mutattuk be Jézus Krisztust úgy, mintha láttátok is volna a Megfeszítettet?¹⁵²¹ ²Csak azt akarom megtudni tőletek, hogy a Tórából fakadó cselekedetek, vagy a hit hallása által vettétek a Lelket? ³Hát ennyire megszállottak vagytok? Amit elkezdtetek lelkiekben most érzékiségben kívánjátok megélni? ⁴Annyi mindent éltetek át mindhiába? - ha egyáltalán hiába való volt mindaz! ⁵Aki tehát a Lelket adományozza nektek és hatalmas dolgokat művel átformálódásotok érdekében az a Tórából fakadó cselekedetekért cserébe, vagy a hitnek engedelmességre adja mindezt? ⁶Ahogy Ábrahám hitt Istenben és ezért tulajdonították neki, hogy ő igaz ember, ⁷úgy bizony ti is megértitek: akik a hit szövetségében járnak azok igazán Ábrahám gyermekei! ⁸Előre látható volt pedig az írás alapján, hogy a hit szövetsége által tartja majd Isten igaznak a népeket, mert Ő előre hirdette ennek evangéliumát Ábrahámnak: a te szövetségedben fognak áldást nyerni a mindenféle népek. ⁹Ezért az e hitben élők megáldja Isten az Ábrahám hitére való tekintettel, ¹⁰miközben azok, akik a Törvény cselekvői el vannak átkozva. Ezt találjuk ugyanis az Írásban: átkozott mindenki, aki nem marad meg mindazokban, amik egyszer, s mindenkorra megírattak a Törvény Könyvében, hogy cselekedjük azokat. ¹¹Az pedig teljesen nyilvánvaló, hogy a Törvény cselekvése miatt senkiről sem mondja Isten, hogy igaz ember *lenne*: mert az Igaz hitben járva él, ¹²ellenben a Törvény nem hitből való, hanem aki cselekszi azt, élni fog azok által. ¹³Krisztus pedig a Törvény átka alól váltott meg bennünket, úgy, hogy önmagát tette átokká, - mert azt találjuk az Írásban; mindenki átkozott, aki fán függ -, ¹⁴hogy az Ábrahámnak mondott ígéret Jézus Krisztus szövetségében nyilvánuljon meg e népek számára, és a Lélek ígéretét e hit által kaphassuk meg.

29.1. Okkult befolyás feloldása

E szakaszban Pál apostol kétféle nézetet ütköztet egymással: a Tóra törvényeinek betartása belső megújulás, a Lélek azonban, hasonlóan a zavarkeltőkhöz, kívülről hoz változást. Ez a „hit hallása”, amely csak akkor nem természetes, ha *okkult befolyás alatt állnak* a hallgatók, amelyre többek között Ralph Martin hívja fel a figyelmünket.¹⁵²² Ebben a részben található súlyponti elemek ezt a befolyást hangsúlyozzák, ami rámutat egy nagyon fontos, ma már

¹⁵²⁰ Néhány kézirat hozzáteszi: ...hogy ne engedjétek az igazságnak.

¹⁵²¹ A hosszabb forma *Ἰησοῦς χριστὸς προεγράφη ἐν ὑμῖν ἐσταυρωμένος*; használatát nem tartottam fontosnak kifejezni; nem fordul elő egyes kéziratokban. Ezzel együtt lehetne idiomatikusan fordítani; ... úgy írtuk le Jézus Krisztust, mint akinek a megfeszítése miatt ment végbe bennetek a változás.

¹⁵²² Lásd a *ψευδάδελφος* 2Kor 11, 26-ről írottakat, amely az egész keresztyénségre vonatkozóan problémát okozott, in Ralph P. Martin: *2 Corinthians. Word Biblical Commentary*. Thomas Nelson Publishers, USA, Nashville, 1986. (Vol. 40). 378-379.

elfeledett dologra: a Krisztus melletti döntésképtelenség háttérében démoni befolyás húzódnak meg.¹⁵²³

SÚLYPONTI ELEMEK		ASSZOCIATÍV JELENTÉS
46.	Gal-INT 3,1 βασκαίνω	Varázslást kifejező hapax terminus technicus; szemmel verés.
47.	Gal-HYP 3,1 Γαλάτης	Tulajdonnévi hap. leg. a magyarázatban nem játszik szerepet, nincs asszociatív jelentése.
48.	Gal-DIS 3,1 (3,3) ἀνόητος	Eszétől megfosztott: esztelen, vagy egyéb szavakkal együtt: megszállott a βασκαίνω-val együtt. Itt az okkult befolyás velejárójának terminus technicusa.
49.	Gal-DIS 3,3 (Fil 1,6) ἐνάρχομαι	Megkezdeni az új szövetségben való járást a Tóra ἡβη-ja ellenében használt fogalom.
50.	Gal-MiaCN 3,5 ἐπιχορηγέω	Saját erejéből, vagy ingyen adományoz. Itt a Szentlélek természetére vonatkozó kifejezés a saját erőből történő törvénytartás ellensúlyozására.

Az okkult befolyás kifejezésére szolgál egy nagyon fontos hapax terminus technicus a Gal-INT 3,1 βασκαίνω.¹⁵²⁴ Ez a βάζω és a βάσκω illetve esetleg még a φάσκω, szavakkal állítható szinkronikus párhuzamba, ami tk. *beszélni, vagy mondani* valamit. A βασκαίνω esetében három jelentést vehetünk figyelembe:¹⁵²⁵ 1) *betegítő dolgot mondani; rágalmozást* szólni, 2) *gonoszágot* átadni, 3) vagy szemmel verni, *megigézni*. E legutóbbi az ókori irodalomban többeknél megjelenik, de különösen is Arisztotelésznél.¹⁵²⁶

Ezzel harmonizál a Gal-DIS 3,1 ἀνόητος: *eszétől megfosztott*. E két kifejezés együttesen mutat rá, hogy a galaták olyanok voltak, *mintha* eszüket veszítve,¹⁵²⁷ „hipnotikus hatás alatt állnának”.¹⁵²⁸ E jelenség kifejezését saját fordításomban úgy oldottam meg, két szó kapcsolatát kifejezve, hogy azok egymásra gyakorolt hatását hangsúlyozva alkalmaztam a funkcionális ekvivalencia elveit.¹⁵²⁹ A Gal-DIS 3,1 ἀνόητος és Gal-INT 3,1 βασκαίνω, illetve a fosztóképző (α-) pejoratív vonatkozásai miatt, „többletet” fejez ki és ettől funkcionális a

¹⁵²³ A démoni befolyást többen vélik feltételezni, nem csak a βασκαίνω-jelentései miatt. Pl. Thomas R. Schreiner annak beteljesedését látja a δάκνω képi asszociációi miatt. Ezzel az 5,15-nél foglalkozom részletesebben. Lásd Thomas R. Schreiner: *i.m.* 336.

¹⁵²⁴ A disszertáció erre vonatkozó részében csak utaltam rá, hogy e szó terminus technicus. Lightfoot és Schiller nevezi annak. Schiller szó szerint: „Βασκαίνω ist *Terminus* für eine Bezauberung, die ohne besondere Manipulationen mit Wort oder Blick geschieht.” Lásd Heinrich Schiller: *Der Brief an die Galater*. St. Benno-Verlag GMBH Leipzig Lizenzausgabe des Verlages Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1949. 119.

¹⁵²⁵ E jeletésármialatokat kiválóan összegzi: Douglas J. Moo: *Galatians*, 181.

¹⁵²⁶ Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*. Harper & Brothers, USA, New York, 1887. 98.

¹⁵²⁷ Delling, in Gerhard Kittel-Gerhard Friedrich (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1971. (Vol. 1). 594-596.

¹⁵²⁸ Ronald Y. K. Fung: *The Epistle to the Galatians*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1953. 129.

¹⁵²⁹ Kiválóan összefoglalja a fordításhoz szükséges ismérveket: Fritz Rienecker – Cleon Rogers: *A Linguistic Key to the Greek New Testament: az ἀνόητος olyan személy, aki „gondolkodás nélküli” (without thinking)*. Ez, azt az állapotot írja le, amikor a lélek befolyása nem jelenik meg, ezért a bölcsesség hiányzik. Lásd *i.m.*, Zondervan Publishing House, USA, Michigan, 1980. 507.

fordítás: „Ó ti *megszállott* galaták kicsoda *igézett meg* benneteket...?”¹⁵³⁰ Így az *ἀνόητος*, arra utalhat, hogy a galaták a döntőképességüktől voltak megfosztva (erre utal a fosztóképző: *α-*), vagyis démoni befolyás alá kerültek,¹⁵³¹ a megszállottság pedig sajnálatos többletet jelent, amely a Gal-INT 3,1 *βασκαίνω* asszociatív jelentéstöbbletéből¹⁵³² adódik.¹⁵³³ A hagyományos „esztelen” (*stulti*) a fosztóképzőt hangsúlyozva, mint a Vulgata hagyományos megoldása,¹⁵³⁴ ilyen módon kevés: az asszociációnak erős felhangot kell adni a terminus technicus miatt.

Azok a szavak, amelyeket a tévtanítók használnak ilyen hatással bírtak,¹⁵³⁵ mert *kiegészítették*, az evangéliumról szóló tanítást úgy, hogy Krisztust a *helyéről kiszorítsák*, annak ellenére, hogy Pál tanítását a Jeruzsálemiek „semmivel sem egészítették ki (Gal-DIS 2,6 *προσανατίθημι*)”.¹⁵³⁶

Szóba jöhet még az az eshetőség is, hogy az apostol e szavakkal azonosítja az *áltestvéreket* (Gal-DIS 2,4 *ψευδάδελφος*).¹⁵³⁷ Ez esetben nem kizárt, hogy e személyek a sztoikus diatribéhez tartozó, olyan egyének lehettek, akik esetében extatikus állapotban bizonyos szavak használata is előfordult, mint glosszália.¹⁵³⁸ Ezért nem szükségszerűen kell ironikus szófordulatnak tekinteni sem a Gal-INT 3,1 *βασκαίνω* sem pedig a Gal-DIS 3,1 *ἀνόητος* *asszociatív* jelentéseit.¹⁵³⁹ Megállhatja a helyét e teória, még akkor is, ha csak hasonlítja a

¹⁵³⁰ Erdős Károly kommentárjában pl. így oldja meg a fordítást: „Ó *kába* galaták, kicsoda *igézett meg* titeket, hogy ne engedelmességedjétek az igazságnak, kiknek szeméitek elé rajzoltatott le közöttetek a megfeszített Jézus Krisztus?” A Komjáthy Benedek féle legrégebbi kódexben is a „kába” szó fordul elő. Lásd Erdős Károly: *i.m.* 41-42.

¹⁵³¹ J. Louis Martyn feltételezése szerint az okkult befolyást vissza lehet vezetni a galaták ősi kelta vallására, amely bizonyos rituálék gyakorlásából eredt. Lásd William Baird: *History of New Testament Research*. (Vol. 3). 610-611.

¹⁵³² E tekintetben mértékadónak tartom Budai Gergely fordítását: „Kicsoda *büvölt meg* titeket *varázsló* igével?” Lásd Budai Gergely: *Az Új Testámentom*. Magyarországi Református Egyház Zsinatának Irodája, Bp. 1967. 439.

¹⁵³³ R. Alan Cole: *i.m.* 128-129.

¹⁵³⁴ Az *ἀνόητος* „ostoba”-ként fordítása a protestáns hagyományban többek között Kálvin véleményéhez köthető. Lásd Kálvin János: *A Galata, az Efezusi, a Kolosséi és a Thesszalonikai levelek magyarázata*. Kálvin Kiadó, Budapest, (1546) – Fordítás 2016. (I. kötet). 64-65.

¹⁵³⁵ William Hendriksen: *New Testament Commentary. Galatians & Ephesians*. The Banner of Truth Trust, Great Britain, The Camelot Press, Trowbridge, Wiltshire, 1969. (Reprint 1990.) 111-112.

¹⁵³⁶ Walther Schmithals szerint ezek az agitátorok heretikus tévtanítók voltak, akik a judaizmus köréből kerültek ki és gnosztikus tanításokat képviseltek. Amiből erre következtethetünk, az a körülméltékés elvárása, illetve a „test” szó szimbolikus jelentése, ami domináns ebben a tévtanításban. Erre utal a tudás hangsúlyozása is egyes kifejezésekkel. Ha ez így van, meg kell különböztetni e személyeket az 1Kor-ban olvasottaktól ahol nem játszik szerepet a gnoszticizmus. Lásd Fung: *i.m.* 3-9.

¹⁵³⁷ James Dunn is beszél arról, hogy a „törvény” identitásra vonatkozó idiomatikus jelentését a Galata-levél egész 3. fejezetében komolyan kell venni. Szerinte e szó antropológiai és szociokulturális fogalom. Lásd James G. D. Dunn: *The New Perspective on Paul*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Michigan - Cambridge, 2008. 122-124.

¹⁵³⁸ Ezt Bultmann is állítja, illetve Lásd Mika Hietanen: *Paul's Argumentations in Galatians. A Pragmatic-Dialectical Analysis*. T&T Clark, London, 2007. 84-100. Illetve Rudolf Bultmann: *i.m.* 270-271.

¹⁵³⁹ Ez utóbbi Betz-re jellemző, de mások is képviselik. A magam részéről nem tartom valószínűnek éppen az asszociatív jelentésmező miatt. Lásd pl. Mika Hietanen: *i.m.* u.o.

zavarkeltők tevékenységét Pál a sztoikus diatribéhez, habár azok tk. erőszakos judaizáló propagandát folytató személyek voltak, a diatribé analógiájára.

Fontos megjegyezni, hogy éppen a βασκαίνω kontextusában található két nagyon fontos betoldás is egyes kódexek esetében, amelyek arról árulkodnak, hogy e jelenség értelmezése korán megihlette a keresztyénséget bizonyos kommentárok készítésére:¹⁵⁴⁰ 1) τῆ ἀληθείᾳ μὴ πείθεσθαι „...hogyan az igazságnak ne tudjatok engedelmeskedni...” megmagyarázza, miben állt a galaták megszállottsága. E betoldást a szöveg első kommentárjának lehet tekinteni. 2) Több kézirat¹⁵⁴¹ pedig még a προεγράφη után¹⁵⁴² betoldja az ἐν ὑμῖν frázist is, amely nyomatékosabbá teszi az egész jelenséget:¹⁵⁴³ „Ó ti megszállott galaták kicsoda ígézett meg benneteket, hogy ne tudjatok engedelmeskedni az igazságnak, akiknek szeméi előtt mutattuk be Jézus Krisztust úgy, mintha *közöttetek* feszítettet volna meg?”¹⁵⁴⁴ – vagy ennek értelmező fordítását, amelyet végül alkalmaztam: „...mintha láttátok is volna a Megfeszítettet?” Fontos megjegyezni, hogy Kálvin szerint¹⁵⁴⁵ a προγράμμα a görögök hirdetőtáblájának volt a neve a προεγράφη pedig a hirdetmény. Erre a táblára az egyes birtokok jellemzőit írták fel hogy „le legyen festve” (participiumban) amit egyértelművé akartak tenni. Ezért e mondatban a προεγράφη erős utalást képezhet erre a „képi” valóságra.

A Gal-DIS 3,3 ἐνάρχομαι besorolásából adódóan erős a referenciája, a levélben ezért súlyponti elem.¹⁵⁴⁶ Jelentése: *megkezd valamit.*¹⁵⁴⁷ Itt azonban a mondatban egyéb nyelvi eszközöket is találunk, amelyek a súlyponti feltételeket megteremtik. Az ἐναρξάμενοι πνεύματι νῦν σαρκὶ ἐπιτελείσθε frázis esetében egy lyukas mondatrésszel találkozunk, amelyben az ἐπιτελείσθε után kellene állni valamilyen prepozíciónak:¹⁵⁴⁸ „Amit *elkezdtetek* lelkiekben most érzékiségben... befejezni...” értelmetlen önmagában. Ez tehát képzettársítást indít el és ezért a mondat éppen e disz legomenon asszociatív jelentései miatt kiegészítést

¹⁵⁴⁰ Lásd a Nestle-Aland: *Novum Testamentum Grace* 28, apparátusát az 582. oldalon: C D² K L P Ψ etc.

¹⁵⁴¹ A Nestle-Aland 28 szerint: D F G K L 33^c

¹⁵⁴² A προγράφω kifejezésnek három jelentése lehet: 1) Szemeitek előtt íródott, 2) hivatalosan, a publikum számára íródott, 3) úgy íródott, mintha egy listán, az első helyen szerepelne a legfontosabbként. Az első fordítás gyakori, a próféciák beteljesedésére mutat. Az utolsó jelentés nem található meg az Újszövetségben. Lásd James Montgomery Boice, in Frank E. Gaebelin (edit.): *The Expositor's Bible Commentary with The New International Version of The Holy Bible*. Zondervan Publ. USA, Michigan, 1976. 455.

¹⁵⁴³ Bándy György: *A Galatákhoz írt levél magyarázata*. Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, 2010. 43.

¹⁵⁴⁴ Saját fordításomban és magyarázataimban a rövidebb, bővítmények nélküli változatot használok a későbbiekben a Nestle-Aland: *Novum Testamentum Grace*, 26-27-28, kiadásainak megfelelően.

¹⁵⁴⁵ Kálvin János: *A Galata, az Efezusi, a Kolosséi és a Thesszalonikai levelek magyarázata*. Kálvin Kiadó, Budapest, (1546) – Fordítás 2016. (I. kötet). 64-65.

¹⁵⁴⁶ Az Újszövetségben még: Fil 1,6. Ezen kívül lásd a Galata-levél disz legomenon táblázatában.

¹⁵⁴⁷ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 318. Csak ezt az egy helyet közli.

¹⁵⁴⁸ E jelenségre Moule hívja fel a figyelmet, aki hasonló mondatoknak tartja a következőket: a Gal 5,4-ből a τῆς χάριτος ἐξέπεσατε kifejezés, továbbá: ἀπολέλυσαι τῆς ἀσθενείας σου, (Lk 13,12); ἀποφυγόντες τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἐν ἐπιθυμίᾳ φθορᾶς. (2Pt 1,4); ἐκεῖνης ἡμελλεν διέρχασθαι. (Lk 19,4); δύναμις ὑψίστου ἐπισκιάσει σοι. (Lk 1,35). Lásd Moule: *i.m.* 90.

kíván: „Amit elkezdtek lelkiekben most érzékiségben *kívánjátok megélni* (véghezvinni, kiteljesíteni, etc.)?” Itt a σάρξ kulcsszó, amelyre a statisztikai előfordulás mutat rá: a σάρξ és a πνεῦμα 18-18 alkalommal fordulnak elő az egész levélben. Ez a Shannon-Weaver szabály alapján a második leggyakrabban előforduló szavak egyikévé teszi.

Hietanen szerint¹⁵⁴⁹ a σάρξ és a πνεῦμα asszociációs képzeteket indított el a hallgatókban: ha jó dolgokra asszociáltak, akkor az a *Lélektől* való, ha azonban rossz dolgokra, akkor az a *testtől* származott. E módszerrel indirekt módon prédikált az apostol, retorikai kérdéseket vetve föl, hogyan gondoljanak a jóra, vagy éppen a rosszra. Tekintettel arra, hogy a levél harmadik részében négy alkalommal található meg a πνεῦμα és csak egy alkalommal a σάρξ ez arra ösztönözte a hallgatókat, hogy többször asszociáljanak a *Szentlélekre*, mint más kívülről jövő befolyásra, és kevesebbszer a testben található vágyakra, amelyeket szintén a kívülről jövő *áldestvérek* (Gal-DIS 2,4 ψευδᾶδελφος) gerjesztettek. Az asszociációval Pál megteremtette annak lehetőségét, hogy a galaták a tapasztalataikat is felülbírálják: milyen lélektől származnak mindazok, amelyek a gyakorlati életben megnyilvánulnak közöttük.¹⁵⁵⁰ Vagyis: „Amit elkezdtek lelkiekben most érzékiségben *kívánjátok megélni?*” E kettőt pedig ilyen kontextusban aligha lehetne másképpen egymás mellé állítani feszültségmentesen.

Így a Gal-MiaCN 3,5 ἐπιχορηγέω (*saját erőből előállít; beszerez; gondoskodik valamiről; nyújt; teljesít*)¹⁵⁵¹ a kívülről jövő Szentlélek fontosságára és jellemzőire hívja fel a figyelmet,¹⁵⁵² amelyet hebraizmus hangszíjjal a szöveg, idiomatikus értelme lévén: ἐξ ἀκοῆς πίστεως,¹⁵⁵³ és amely minden bizonnyal az ἐξ ἔργων νόμου *frázis* ellentétje, ezért

¹⁵⁴⁹ Mika Hietanen: *Paul's Argumentations in Galatians. A Pragma-Dialectical Analysis*. T&T Clark, London, 2007. 84-100.

¹⁵⁵⁰ Ha a 3,1-3 kontextusát vizsgáljuk, a háttérben a LXX Zsolt 142,2 áll. Pál nem ragaszkodik mereven a textushoz, hanem mintegy visszhangozza az egyes idézeteket, amelyek kifejezik gondolatait és a probléma felvetésétől a megoldás felé vezetnek. A Zsolt 142,2 petíció Istenhez a szabadításért (ὁ εὐθρόος) a 3. versben. Ennek reménysége arra a hitre támaszkodik, ami szerint Isten bizonnyal válaszol. Ezt a zsidó gondolkodásban senki sem vonta kétségbe; ez volt az Isten igazságának (δικαιοσύνη) alapja a LXX szövege szerint. Még ennél is érdekesebb azonban a Galata-levél viszonylatában, hogy ha ez a kérés az Isten ellenségeitől hangzott el, akkor ez a legutolsó kapaszkodó szálát jelentette a szabadítás reményében. A zsidók úgy hitték, hogy ezt Isten meghallgatja, erre van jelen a Szentlélek (itt τὸ πνεῦμά σου) és általa (ὁδηγήσει) segít Isten az ilyen könyörgőn (ἐν τῇ εὐθείᾳ). Azzal, hogy Pál ezt idézi, rámutat a szükségre: Amilyen hangsúlyos az ellenség számára az Istenhez való könyörgés, mint egyedüli mentsvár, ugyanolyan fontos a keresztyén ember számára is a megigazulásért való könyörgés Istenhez. Az a kegyelem, amiért a zsoldárban az ellenség imádkozik, a jövőben beteljesedő megigazulást jelent. Ez a célja Pál zsoldár-idézésének: a galaták ne essenek bele a judaista legalizmusba úgy, hogy a jelenben történő megigazulásért „cselekszenek”. Ezért írja az 1,4-ben, hogy „már megszabadultak” az egész jelenvaló és gonosz kortól (ἐκ τοῦ αἰῶνος τοῦ ἐνεστῶτος πονηροῦ). Frank Thielman: *From plight to solution. A Jewish Framework for Understanding Paul's View of the Law in Galatians and Romans*. E. J. Brill. Leiden - New York - København - Köln, 1989. 64-65.

¹⁵⁵¹ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 365

¹⁵⁵² Az irodalmi görög nyelvben e kifejezés az επικουρέω-ból eredeztethetően „segítségnyújtást” jelent. Másodlagos jelentése szerint: „védelmaz, mint a zsoldos katona” akinek kötelessége ez a segítségnyújtás. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 229.

¹⁵⁵³ Moule nevezi hebraizmusnak, amelyhez hasonlóak: ἀλλ' οὐκ ὠφέλησεν ὁ λόγος τῆς ἀκοῆς ἐκεῖνους μὴ συγκεκριασμένους τῇ πίστει τοῖς ἀκούσασιν. (Zsid 4,2); ἀκροατῆς ἐπιλησμονῆς γενόμενος ἀλλὰ ποιητῆς ἔργου,

hebraizmus. E szerint ott a fel nem tett kérdés: a galaták respektálják-e a Szentlelket, vagy inkább azt az okkult befolyást fogadják el, amit az áltestvérek terjesztenek. E kérdésre *feloldást* ad e súlyponti egység két szempontból is: 1) a Shannon-Weaver szabály értelmében leggyakrabban előforduló szavakat aránytalanul állítja egymással szembe. Így a Szentlélek befolyása *erősebb* lévén feloldja az okkult befolyást, mert több az asszociáció a jóra, mint a rosszra. 2) A Gal-MiaCN 3,5 ἐπιχορηγέω ritkaságát tekintve súlypontozza a szövegben, hogy Isten, aki a Lélek ingyenes adományozója (ἐπιχορηγῶν participium activum): ...hatalmas dolgok művelője... Vagy az általam alkalmazott megoldás szerint: „hatalmas dolgokat művel átformálódásokatok érdekében...”¹⁵⁵⁴

Így tehát indirekt módon arra is felhívja figyelmünket, hogy a hamis befolyás nem Istentől, hanem egyes személyektől ered, ellenben a Szentlélek az egyedüli, kívülről érkező személy, Aki képes feloldani az okkult befolyást.

29.2. Az átok feloldása

A 3,6-tal újabb egység következik, amely egészen a negyedik rész végéig tart. Ezt az Ábrahám-tradíció ¹⁵⁵⁵ újraértelmezésének nevezhetjük, amely részben a rabbinikus írásmagyarázatra, részben pedig az 1Makk 2,52kk-ra vezethető vissza,¹⁵⁵⁶ páli teológiával megtöltve. Ennek lényegét különösen is kiemeli az ebben az egységben található *öt* súlyponti elem.

Először is, habár a referenciális vonatkozások alapján nem említettem a súlyponti egység kulcsszavai között a Gal-MiaCN 3,6 λογίζομαι-t,¹⁵⁵⁷ annak esetében három dolgot nem érdemes figyelmen kívül hagyni: 1) tipikusan páli megigazulásra vonatkozó kulcsszó, 2) a

οὗτος μακάριος ἐν τῇ ποιήσει αὐτοῦ ἔσται. (Jak 1,25); κριταὶ διαλογισμῶν πονηρῶν; (Jak 2,4) kifejezéseket. Lásd Moule: *i.m.* 175.

¹⁵⁵⁴ Egyes vélemények szerint a „test-lélek” koncepció visszavezethető a görög házasságeszmény képeire. E szerint a test kiszolgálhatja a Lélek késztetését, amely kvázi az ösztön kiszolgálásának torzult megfogalmazása volt. Ezzel a gondolkodásmóddal fordul szembe Pál apostol, amelyet itt, és még néhány helyen ki is hangsúlyoz: „Test és lélek nem öröklí Isten országát.” (1Kor 15,50). „Ilyen esztelenek vagytok? Amit lélekben kezdtek el, most testben kívánjátok befejezni?” (Gal 3,3). Lásd Henry Chadwick – J. E. L. Oulton (edit.): *Alexandrian Christianity. Selected Translation of Clement and Origen*. The Library of Christian Classics. USA, United States Library of Congress Catalog-in-Publication Data is on file at the Library of Congress, Washington DC, 1954. (Reprint 2006.) 89.

¹⁵⁵⁵ Atsuhiko Asano a Galata-levél 3-4 részét nevezi Ábrahám-tradíciónak, amelynek szélesebb kontextusa a 3-4 fejezet. A szorosabb értelemben vett perikópák a 4,21-31; illetve egyesek szerint (pl. Betz) 3,1-4,31. Ez utóbbi felbontás esetében retorikai súlypontokra helyezhetjük a hangsúlyt. A 4,12-20 rész egy rövid perikópa, ami megszakítja a folyamatosságát annak a retorikai eszmefuttatásnak, amit ott találhatunk. Lásd Atsuhiko Asano: *Community – Identity Construction in Galatians. Exegetical, Social-Antropological and Socio-Historical Studies*. In Mark Goodarce (edit.) *Journal for the Study of New Testament Supplement*. T&T Clark International, England, London – USA, New York, 2005. 150-153. Series 285.

¹⁵⁵⁶ Erre különösen Käsemann mutat rá: *Paulinische Perspektiven*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen, 1969. 144-145.

¹⁵⁵⁷ Jelentésével itt külön nem kívánok foglalkozni, irányadónak tartom Varga Zsigmond szótárában megadottakat: Számít, számadásba vesz, számlájára felró, etc. Lásd: *i.m.* 584.

Galata-levélben egyszer fordul elő, 3) passzív aoristos lévén (ἐλογίσθη) a passivum divinum esetét¹⁵⁵⁸ engedi meg feltételezni az Ábrahám-tradíció vonatkozásában.¹⁵⁵⁹ Ezért bizonyos mértékig befolyásolja a későbbieket, azonban *éppen előfordulásának levélen kívüli gyakorisága miatt*¹⁵⁶⁰ nem erre kívánom helyezni a hangsúlyt, hanem az alábbiakra.

SÚLYPONTI ELEMÉK		ASSZOCIATÍV JELENTÉS
51.	Gal-MiaPR 3,8 προοράω	Terminus technicus: előre látni, hogy be fog teljesedni az ígélet.
52.	Gal-HYP 3,8 προευαγγελίζομαι	Hapax eirémenon, önálló szóalkotás a προοράω tovább ragozott, hapax eirémenonná alakult változata: előre hirdetett evangélium, ami tk. nem az volt.
53.	Gal-DIS (ApCsel 3,25) 3,8 ἐνευλογέω	Az áldás terminus technicus. Itt septuagintizmus, intertextuális allúzió.
54.	Gal-MiaPR 3,10 ἐμμένω	Kitartani valami mellett makacs módon, az átok ellenére is (a LXX-ben pozitív, itt negatív előjelű kifejezés).
55.	Gal-DIS 3,10 (13) ἐπικατάρατος	Az átok terminus technicus.

Több Ábrahám-tradícióra vonatkozó igazi súlyponti kifejezést is találhatunk a szövegrészletben,¹⁵⁶¹ de ez a megállapítás különösen igaz a Gal-HYP 3,8 προευαγγελίζομαι hapax eirémenonra. Jelentése: *prédikálni az evangéliumot előre, valami beteljesedésének reményében.*¹⁵⁶² Pál szóhasználata értelmében tk. kvázi a keresztyén elvárásoknak megfelelően hirdette Ábrahám az evangéliumot ami προ-ευαγγέλιον volt, de Krisztusban εὐαγγέλιον lett. Ezt erősíti¹⁵⁶³ az itt található nyelvtani alak is: 1. aor. sing. 3. (πρό

¹⁵⁵⁸ Fordításomban a passivum divinum esetét feltételezve adtam hangot annak, hogy ki az alany: „*Ahogy Ábrahám hitt Istenben és ezért tulajdonította neki Isten azt, hogy ő igaz ember...*”

¹⁵⁵⁹ Brian Vickers véleménye alapján állítom, hogy a λογίζομαι nem lehet az eddigiekben mondottak alapján súlyponti kifejezés. Vickers megjegyzi: habár tipikus páli kifejezésről van szó, nem ez az egyetlen szakkifejezés, amivel az apostol a megigazulás fogalmát definiálja. Felvetődik annak a lehetősége is, hogy a passzív aoristosos formát tekintsük ilyen szakszónak, mint pszeudo-morfémát (ἐλογίσθη). Ez a szóalak kimondottan az Ábrahám-tradíció része, így ezen kívül a Római levél 4. részében fordul elő 5 alkalommal, a Jakab levelében 2,23-ban egy alkalommal, mint a LXX Gen 15,6 intertextuális idézése. Az e kívüli helyek nem vonatkoznak erre a referenciára. Ezek értelmében jónak láttam említés szintjén ezt a jelenséget megemlíteni két ok miatt: 1) Vickers kiemeli, hogy nem ez az egyetlen szakkifejezés Pálnál, ami erre vonatkozna, 2) a referencia arra mutat, hogy nem is szakszóval állunk szemben, hanem intertextuális idézéssel. Így csatlakozom Vickers véleményéhez. Lásd Brian Vickers: *Jesus's Blood and Righteousness. Paul's Theology of Imputation.* Crossway Books, A Publishing Ministry of Good News Publishers Wheaton, Illinois, 2006. 55-66.

¹⁵⁶⁰ Lásd a függelék V.4. részében a 26. szót.

¹⁵⁶¹ Gal 3,18-ban: κληρονομία; 3,19-ben: κληρονόμοι; 4,1; 4,7: κληρονόμος; 4,30: κληρονομήσει. Ugyanígy a 3,16; 3,19; 3,29 –ben; σπέρμα. A 4,5-ben a υιοθεσία. A 3,7; 3,26; 4,6; 4,7; 4,22-ben: υἱός. Valamint a 3,14; 3,16; 3,17; 3,18; 3,19; 3,21; 3,22; 3,29; 4,23 helyeken az ἐπαγγελία és az ἐπανγγέλλω. Lásd Atsuhiko Asano: *i.m.* 150-153.

¹⁵⁶² Fung: *i.m.* 139.

¹⁵⁶³ Nem véletlen, hogy egy nyelvtani alakkal is erősíti Pál saját mondanivalóját. Edward Heppenstall rámutat a Gal 3,8 kapcsán ennek fontosságára: Itt az írás megjegyzi „*a pogányok miattunk káromolják Istent*”, miközben eredeti szándéka az volt, hogy a körülmetélkedés azt a szöveget fejezze ki, amely miatt áldást nyernek mind a pogányok. Ennek az eredeti szándéknak ellentétesre fordulását súlypontozza a hapax legomenon és annak nyelvtani alakja. Lásd Edward Heppenstall: *The Law and The Covenant at Sinai.* In Siegfried H. Horn (edit.): *Andrews University Seminary Studies.* Andrews University, USA, Berrien Springs, Michigan, 1964. 25.

időhatározó az εὐαγγελίζομαι aor. προεὐγγελισάμην-ból)¹⁵⁶⁴ még azon alkalom előtt elkészíteni valamit, mielőtt az ígéretet adta volna Isten. Philonál gyakran előforduló kifejezés, hasonló értelemben.¹⁵⁶⁵

A mondaton belül az ἐκ πίστεως δικαιοῦ-ban használatos ἐκ előljárószó a tipikus esete annak, amikor a prepozíció *eszközre* vonatkozik, így több lehetőség rejlik benne, mint egyszerűen a „hit által” szokásos formulája.¹⁵⁶⁶ Inkább: „...a hitnek *szövetsége* által tartja Isten igaznak a nemzeteket”. Ha ugyanis ez *beindítja* az Ábrahámmal kötött szövetségre vonatkozó képzettársítások lehetőségét, akkor az eddigiek értelmében van helye a „szövetség” szó használatának, mint bővítménynek, amely a hit *eszköze* és az ἐκ előljárószó használatából következhet.¹⁵⁶⁷

Az egész súlyponti egység, hipertextuális allúziók sokaságát indítja el azzal,¹⁵⁶⁸ ahogyan a fejezet központjába állítja az Ábrahám-történetet.¹⁵⁶⁹ A 3,6-ban Pál idézi a LXX Gen 15,6-ot, de szándékosan, vagy akár véletlenszerűen, nem pontosan: 1) a két mondatban csak az Ἀβραὰμ ἐπίστευσεν τῷ θεῷ azonos, a többi hiányzik, és a szó sorrend sem egyezik; ἐπίστευσεν Ἀβραμ τῷ θεῷ a LXX Gen 15,6-ban. 2) Továbbá a maszoréta szövegből hiányzik Ábrahám neve is: הקדש לוּ ביהוה וְיִשְׁבְּחֵהּ לֹא כִּי יִשְׁבְּחֵהּ וְיִשְׁבְּחֵהּ לֹא כִּי יִשְׁבְּחֵהּ így a Septuagintában az, mint alany, *bővítményként* szerepel a 15,1-gyel kontextusban. 3) Azt is érdemes észrevenni, hogy a Gal 3,6-ban Ἀβραὰμ ἐπίστευσεν szerepel, ellenben a Gen 15,6-ban ἐπίστευσεν Ἀβραμ. E két név

¹⁵⁶⁴ Ezt Varga Zsigmond emeli ki: *Újszövetségi görög- magyar szótár*, 820.

¹⁵⁶⁵ Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*. Harper & Brothers, USA, New York, 1887. 539.

¹⁵⁶⁶ Moule szerint hasonló esetek: καὶ ἐδικαιώθη ἡ σοφία ἀπὸ πάντων τῶν τέκνων αὐτῆς. (Lk 7,35); εὗρεν κοιμωμένους αὐτοὺς ἀπὸ τῆς λύπης (Lk 22,45); παρεδέχθησαν ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας (ApCsel 15,4); ἐκ τούτου γινώσκουμεν τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας (1Jn 4,6); ἐκ τῆς δυνάμεως τοῦ στρήμους αὐτῆς ἐπλούτησαν. (Jel 18,3); ἠγόρασαν ἐξ αὐτῶν τὸν ἀγρὸν τοῦ κεραμέως εἰς ταφὴν τοῖς ξένοις. (Mt 27,7). Lásd Moule: 73.

¹⁵⁶⁷ Itt érdemes megjegyezni a Gal 3,17-tel kapcsolatosan, hogy a TR és egyes minusculusok (D^{gr}, G^{gr}, I^{vid}, K 0176, 88 614 2127 2495) beszúrásaként a szövegbe teszik az εἰς Χριστόν formulát, amely (pl. Metzger szerint) ez esetben így fordítható: „a szövetség, amelyet már előre megerősített Isten, Krisztusban”. Lásd B. M. Metzger: *The Textual Commentary on The New Testament*, 594.

¹⁵⁶⁸ A 11. versben a Hab 2,4-et idézi, ami a MS szerint: וְצִדִּיק בְּאַמְנוּנֵי יְהוָה. Ennek az LXX szerint két változatát ismerjük: ὁ δὲ δίκαιος ἐκ πίστεως μου ζήσεται valamint ὁ δίκαιος μου ἐκ πίστεως ζήσεται. Ez utóbbi a Codex Alexandrianus szövegvariánsa szerint: *A nekem tulajdonított isteni igazság szerint fogok élni.* (Tehát nem „megtartom” a Tórát és ezért válok igazzá.) Valószínűleg ez az utóbbi változat lehet a háttérben, ami kiemeli az egyéni hit fontosságát. A zsidóság problémát okozó csoportja részéről e felvetésnek háttérben a Deut 27,26 lehetett, kiegészítve 28,58-cal: אֶת-לְבַבְךָ לֹא-תִסְבֵּא. Ebben az egységben bizonyonnyal a Dekalógusra vonatkozik a „Törvény”, amelyet kiegészítő értelmezésként a LXX így fordít: πᾶσιν τοῖς λόγοις του νομου τούτου. Lásd Atsuhiro Asano: Community – Identity Construction in Galatians. Exegetical, Social-Antropological and Socio-Historical Studies. In Mark Goodarce (edit.): *Journal for the Study of New Testament Supplement*. (Series 285). T&T Clark International, England, London – USA, New York, 2005. 150-153.

¹⁵⁶⁹ Mika Hietanen: *Paul's Argumentations in Galatians. A Pragma-Dialectical Analysis*. T&T Clark, London, 2007. 100-121.

etimológiájára¹⁵⁷⁰ több elképzelés is létezik,¹⁵⁷¹ amelyet azonban látni kell: Isten *két szövetséget kötött* Ábrahámval,¹⁵⁷² ezért *is lehet*¹⁵⁷³ e kétféle elnevezés:¹⁵⁷⁴ amikor a „Népek Atyjával” találkozunk¹⁵⁷⁵ a Gen 17,1-5 szerint (אֲבִרָם) akkor lett valójában azzá, akiről Pál beszél, előtte (אָבְרָם), a „Magasságos az ő Atyja” volt,¹⁵⁷⁶ akit Ur városából hívott ki Isten *e néven* és így a hit önálló megtestesítőjének tipologikus személyévé vált. A maszoréta szövegben az אָבְרָם csak itt fordul elő hifil perfectum formában (הִאֲבִירָם), amely az LXX szerint ἐπίστευσε. Ez teszi tipologikus személlyé Abrámot: ő ismerte fel, hogy mit jelent feltétel nélkül bízni a láthatatlan Istenben, majd tk. „lőre látta” Gal-MiaPR 3,8 προοράω Pál értelmezése szerint a pogány népek áldását abban a szövetségben, amit vele kötött az Úr.

Fontos különbség azonban, hogy a Gal 3,6 kontextusába inkább az Αβραμ illene, Pál viszont *felcseréli*¹⁵⁷⁷ a neveket.¹⁵⁷⁸ Itt derül ki, hogy egyes, főként a jeruzsálemi hagyományhoz tartozó, általánosan elterjedt zsidó tradíciókkal Pál miért fordult szembe:¹⁵⁷⁹ a fejezetben szereplő ószövetségi részeket alapvetően máshogyan értelmezi, mint a tradíció, vagy ahogyan a galaták között ez elterjedt nézet lehetett. Két tradíciót ötvöz, illetve felváltva idézget: A 6-7. versekben véleményt olvasunk az egyén megigazulásáról és *Abrámról*, mint

¹⁵⁷⁰ Itt jegyezném meg, hogy a Gen 17,5-höz a RÚF-ban olvashatunk egy lábjegyzetet, amely megítélésem szerint nem szerencsés megközelítés: „Mindkét név jelentése: 'az Atya magasztos', de Ábrahám héberül hasonlóan hangzik, mint az, hogy 'sok nép atyja'.” – Ezt a megállapítást sem a héber szavak etimológiája, sem a szövegösszefüggés nem támasztja alá. Lásd: RÚF 2014. 25. a lábjegyzetben a Gen 17,5-höz fűzött megjegyzés.

¹⁵⁷¹ A részletezés itt nem célom, lásd Ábrahám címszó, in Bartha Tibor: *Keresztyén bibliai lexikon*, (1. kötet), Kálvin Kiadó, Bp. 1995. 6.

¹⁵⁷² Ez a kérdés bizonyosan a zsidóság köreiből volt erősen vitatott tény. A Haftárak idevonatkozó része (Gen 17,2) hogy feloldja a két „szövetség” közötti feszültséget, meg is jegyzi: „*Ami itt következik, az nem szerződés Isten és a pátriárka között, hanem a tervek kifejtése, melyeket Ő Ábrahámnak és utódainak szánt.*” Lásd Haftárak jegyzetei/Gen 17,2. In MRVSZ 2000 CD Rom, Archanum Adatbázis, Bp.

¹⁵⁷³ Az első szövetség az Ur városból való kihívás után (Gen 15,18) ekkor még Ábrámnak nevezi. A második a körülmélés szövetsége: (Gen 17,9kk), ez közvetlenül a névváltoztatás után történik. Nem kizárt, hogy e megnevezéssel azt akarja sugallni Pál, hogy a hit szövetség a körülmélés szövetsége is. A „két” Ábrahámól így egyet csinál.

¹⁵⁷⁴ Jellemzően a hosszabb „Ábrahám” formát szokás a szövetségi névnek tekinteni. Ezért nem kizárt, hogy Pál azért cseréli fel a neveket, hogy a szövetségi teológiát erősítse. Lásd David Noel Freedman (edit.): *The Anchor Bible Dictionary*. Doubleday Dell Publishing Group, Inc. 666 Avenue, New York, 1992. (Vol. 1). 39.

¹⁵⁷⁵ Ez esetben a név szokásos etimológiája szerint: ÁB- Atya és a –RAHAM sokaság: Sokaság Atyja, vagy Népek Atyja. Lásd, pl.: Háftárak/Gen 17,5. Lásd: *i.m. uo.*

¹⁵⁷⁶ Itt is hagyományos etimológia szerint értelmezve: ÁB- Atya és a –RÁM magas, legmagasabb: a Magasságos Atyja, az ABÍRÁM szóval kapcsolatba hozva. Lásd pl.: Herbert Haag: *i.m.* 8-9.

¹⁵⁷⁷ E névcseréje jelentős érdekessége, hogy az Ábrám név összefüggésben hozható az Ur-i holdkultusszal. A héberök ebből vezetik le a név etimológiáját, és ezzel hozzák kapcsolatba az Ábrahám kiegészített formát is. Valójában azonban az ÁB előtag és az ÁM utótag közé egy határozott névelő ékelődik aH. Ez esetben másképp lehet levezetni a két név eredetét. Lásd Walter R. Elwell: *Baker Encyclopedia of the Bible*. Baker Books, USA, Michigan, 1988. 11.

¹⁵⁷⁸ Feltételezve, hogy nem a másolók tévedése a több évszázados szövegrekonstrukció nyomán e különbség. Erre vonatkozóan a szövegkritikai apparátusok nem adnak érdemleges információt. Lásd Nestle-Aland: *Novum Testamentum Grace*, 28. Edit.

¹⁵⁷⁹ Mika Hietanen: *i.m.* 100-121.

a pogányok megigazulásának tüposzáról, de ez Pálnál: „Ahogyan *Ábrahám*¹⁵⁸⁰ hitt Istenben ... és „...akik a hit szövetségében vannak azok *igazán*¹⁵⁸¹ *Ábrahám* gyermekei”. Ha tehát valaki „meg akar igazulni”, részesednie kell *Abrám*, vagy Pál szerint *Ábrahám* hitében.¹⁵⁸² Egyéb feltételeket azonban teljes egészében kihagy: pl. 1) a megigazulás állapota az *Abrám*-szövetség (Gen 15,6kk), amely esetleg a Noé szövetség kontinuitását jelentené, vagy 2) inkább cselekedetek által jönne létre és ez esetben az *Ábrahám*-szövetség (Gen 17,1kk) lenne a háttérben?¹⁵⁸³

Hogy Pál e kettős asszociációs lehetőséget feloldja, e megközelítéssel *Ábrahámot* a *tapasztalás tipológiájává* teszi a nemzetek és a zsidók számára egyaránt, a szövetség(ek) megteremtője helyett. Ezért Isten *előre látva* (Gal-MiaPR 3,8 προορώ) *Ábrahám* hitét szövetségeket *is* adott, nem pedig kiérdemelte azokat, akár az egyik, akár a másik esetben. A két tradíció között a καθώς teremti meg a kapcsolatot, amely általában arra használatos, hogy új instrukciót adjon.

Ezért *Ábrahám* több mint történelmi példa, ő a kiválasztott nép, a zsidóság *prototípusa*. Hogy pedig a korai keresztyénség és zsidóság mit érthettek meg *Ábrahám* példájából, illetve, hogy a két tradícióból (Gen 15 és Gen 17) melyiket tekintették mintának, az a megigazulás definíciójától függött, csakúgy, mint napjainkban, az egyes keresztyén tradíciókban.

E kérdéskört sajátosságosan terjeszti ki itt Pál a galatáknak:¹⁵⁸⁴ a Gal-MiaPR 3,8 προορώ szerint „előre látható volt pedig az írás alapján...” frázis, érdekes módon nem kauzatív értelemben szerepel: *láttatta*, hanem *látta* (προϊδοῦσα aoristos participium activum), mintha az írás lenne az alany, ezért fordítása lehet *megengedő* értelmű is,¹⁵⁸⁵ hogy feloldja ezt a

¹⁵⁸⁰ Habár helyesebb lenne a rekonstrukcióban az *Ábrám* használata, nincs arra bizonyíték, hogy azt eredetileg ilyen formában használta volna Pál, ezért a magyarázatban maradhat az *Ábrám*, de a szövegben, mindaddig, amíg arra nem találnak akár egy papirusztöredéket legalább, nem indokolja semmi, hogy megváltoztassuk: tehát helyes az *Ábrahám*. Sőt, filológiai értelemben nem is lenne helyes az eddigiek ismeretében a nevek cseréje.

¹⁵⁸¹ Az „igazán” bővítményként a mondat belső szintagmatikai rendjéből adódik: A οἱ 1) υἱοὶ εἰσιν 2) Ἀβραάμ helyett οἱ 1) Ἀβραάμ 2) υἱοὶ εἰσιν kellene, hogy álljon. Ez esetben „azok *Ábrahám* gyermekei (vannak)” lenne a fordítás. Így azonban a mondat belső rendje megváltozik, amely nyomatékot képez: „azok (vannak) gyermekei *Ábrahámnak*.” Így, a létige hangsúlyát érzékeltetni kell: „azok igazán (valójában, ténylegesen) *Ábrahám* gyermekei. E megállapítást nem tudom szakirodalommal alátámasztani, az eddigi vizsgálódásaim folyamán ismertem fel e lehetőséget 2016. novembertében, vagyis hat év rendszeres szövegkutatás után.

¹⁵⁸² E jelenségre Balla Péter is felhívja figyelmünket: Amint *Ábrahám* (nézzétek *Ábrahám* példáját)... A kifejezés alárendelő mellékmondati szerepe miatt lehet felszólító módú is a fordítás: Az amiképpen *Ábrahám*... fordításából ered; ...úgy ti is... *Ábrahám* ἐπίστευεν indicativus aoristosban hitt, de a páli teológia szokásos indikativusz/imperativusos kettősségből ered a folytatás; ti is úgy higgyetek! Lásd Balla: *i.m.* 139.

¹⁵⁸³ E második eset feloldaná a Jakab levelében található *Ábrahám*-tradíció és a páli közötti különbséget. Ezt a lehetőséget azonban itt nem vizsgálom.

¹⁵⁸⁴ Frank E. Gaebelien (edit.): *The Expositor's Bible Commentary with The New International Version of The Holy Bible*. Zondervan Publ. USA, Michigan, 1976. 456.

¹⁵⁸⁵ Ezt az értelmezést a klasszikus görög nyelvi használat is erősíti: A προοπίετος és a προορώ szinonimái egymásnak. Jelentései szerint „előre gondoskodni kell róla”, vagy *előre látható*, világos, nyilvánvaló. Az – ὀπίστω utótagként előrelátott, előre látható. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 561.

nyelvtani problémát:¹⁵⁸⁶ mivel pedig ez, így előre látható volt Hp-HYP προευαγγελίζομαι „...előre hirdette ennek evangéliumát Ábrahámnak: a te szövetségedben nyernek majd áldást minden nemzetek.” Ebben az ἐν σοὶ πάντα idiomatikus kifejezés, megítélésem szerint a „hit szövetségére” utal, amely mint végkövetkeztetés Pál kommentárja e szakaszon belül: a 3,10-14-ben beszél a cselekedetek általi megigazulás antitézisééről.¹⁵⁸⁷ Közvetlenül a 3,6-9-ben pedig arról szól, hogy a hit általi megigazulás tud antitézist képezni az agitátorokkal szemben,¹⁵⁸⁸ akik az előbbit, (jeruzsálemi hagyomány, lásd Jak 2,21) hirdetik. Pál álláspontja tehát egyszerű: ha valaki a törvényt szolgálja ilyen módon, Krisztusé nem lehet. Ennek pedig két oka van: 1) Isten áldását a „pogányok” is megkapják, mint Ábrahám leszármazottjai, 2) Krisztus halálával eszkatológiai szempontból a Lélek kora kezdődött el,¹⁵⁸⁹ ez pedig érvényesíti a korábban adott „népek szövetségét”.

Ha odafigyelünk az egyes súlyponti elemekre, *egy múltban írt futurum, Pál korában jelen idejűvé vált értelmének* konkretizálását figyelhetjük meg, ha kiemeljük, hogy a két Ábrahám-hagyomány közül melyik mellett foglal állást: A te szövetségedben *fognak áldást nyerni* (Gal-DIS 3,8 ἐνευλογέω) minden nemzetek. Illetve: „miközben, akik a Törvény cselekvői *el vannak átkozva* (Gal-DIS 3,10 ἐπικατάρατος)”. Ez már az említett Noé szövetség értelmében a Törvény etikai értelmezése mellett érv, amelyből adódik, hogy a Halákót rendelkezései tekintetében:¹⁵⁹⁰ „Átkozott mindenki, *aki nem marad meg mindazokban*, (Gal-MiaPR 3,10 ἐμμένω) amik egyszer, s mindenkorra megírtak a Törvény könyvében, hogy cselekedjük.”¹⁵⁹¹

¹⁵⁸⁶ Érdemes megjegyezni, hogy ezt a nyelvtani alakot ezen kívül még egyszer találjuk meg az Újszövetségben: ApCsel 2,31-ben nagyon hasonló jelentéssel: Előre látván ezt, szólott a Krisztus feltámadásáról...

¹⁵⁸⁷ Frank Thielman: *From plight to solution. A Jewish Framework for Understanding Paul's View of the Law in Galatians and Romans*. E. J. Brill. Leiden-New York- Kobenhaven- Köln, 1989. 65-66.

¹⁵⁸⁸ E tézis-antitézis gondolatát Hermann Cremer azzal magyarázza, hogy itt a kérdés mögött egy válasz áll, amelyet a Róm 10,4-ben τέλος γὰρ νόμου Χριστὸς εἰς δικαιοσύνην παντὶ τῷ πιστεύοντι ad, vagy adott meg Pál. Ez is elképzelhető megoldás. Lásd Hermann Cremer: *Biblisch-theologisches Wörterbuch der Neutestamentlichen Gräzität*, 754-755.

¹⁵⁸⁹ Longenecker szerint Pál a 3,10-ig terjedő szakaszban farizeusi logikát követ érvelésében, amit „gyöngyház szerkezetnek” nevez: felvet egy témát, majd ahogyan a gyöngykaplóban egymásra rakódnak a rétegek, úgy rakja egymásra az ószövetségi idézeteket az érvelés érdekében. Így a Gal 3,10-13-ban három szakasz (Deut 21,27; Hab 2; Lev 18) idézésével képi a „rétegeket”. Lásd Richard N. Longenecker: *Can we reproduce the exegesis of the New Testament?* In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1970. (Vol. 21). No. 1. 27.

¹⁵⁹⁰ Az sem zárható ki, hogy a háttérben az alexandriai és a jeruzsálemi Tóraértelmezés hagyományának vitája áll. Ez esetben a „törvény könyve” Philo orális-írott törvényének kettősségére utal, aki νόμος ἄγραφοι-nak nevezte a júdeai szájhagyományra épülő törvényértelmezését. A ὁ νόμος-t és a ἡ μονοθεσία kifejezéseket minden diszkriminatív felhang nélkül az ő írott törvényeire használták. Philo célja volt, hogy a Törvény fogalmát kiterjessze a pogányságra is, de nem szövetségi, vagy kazuisztikus alkalmazásban, hanem etikai céllal. Ennek alapja a Noénak adott hét parancsolat volt; ezek mindegyike etikai intellem inkább. Ez a hagyomány nem volt elfogadott Jeruzsálemben. Pál egyéb helyeken is alkalmaz Philo-i vonatkozásokat. Lásd Samuel Belkin: *Philo and the Oral Law. The Philonic Interpretation of Biblical Law in Relation to the Palestinian Halakah*. Harvard University Press, USA, Cambridge, Massachusetts, 1940. 29-30.

¹⁵⁹¹ Ez esetben nem értek egyet James Dunn megállapításával, aki inkább a mellett foglal állást, hogy itt a τῷ βιβλίῳ τοῦ νόμου frázis a תורה בכתב-t jelentené a Deut 30,10-ből. Ez esetben a Tórától lenne szó. Ekkor a kanonizáció még nem történt meg, illetve inkább köthető az alexandriai gondolkodáshoz a későbbi kánon fogalma, mint Jeruzsálemhez, ahol a szóbeli törvények „írott könyve” inkább jelentett problémát az eddigiek

Ezzel tehát Pál azt üzeni, aki akar, maradjon nyugodtan az ἐξ ἔργων νόμου szemléleténél, de akkor átok alatt marad, mert Krisztus nem váltotta ki (Gal-DIS 3,13; (4,5) ἐξαγοράζω) ez alól. Ő tehát a νόμος etikai alexandriai értelmezését szorgalmazza továbbra is a Halákót betartása helyett: ez a korabeli tradíció értelmében nem csak a Noé szövetségre mutat vissza, hanem annak Ábrahámiban való kontinuitását is jelenti.¹⁵⁹²

29.3. A szolgaság állapotának feloldása

	SÚLYPONTI ELEMEEK	ASSZOCIATÍV JELENTÉS
56.	Gal-MiaCN 3,11 δῆλος	Nyilvánvaló, érthető. Negatív jelentésű: olyan dolog, ami egyébként nem lenne egyértelmű.
57.	Gal-DIS 3,13; (4,5) ἐξαγοράζω	Terminus technicus: a לָקַח (megváltani, megvásárolni) ige megfelelője, ami egyben hipertextuális allúzió: Lev 25,25.

Harmon mutat rá,¹⁵⁹³ hogy a νόμος értelmezésének ezt a koncepcióját teljes egészében megtaláljuk az Ézsaiás 53-ban is:¹⁵⁹⁴ a nép elkésérítő állapotára Isten a prófétán keresztül felajánlja a νόμος-t, mint a szövetség két alternatívát nyújtó ígérését, - átok, vagy áldás a kázustól függően - a Deut 27-29 megújításával. Ez később, mint „új Exodus” jelenik meg az Ézsaiás 40-55-ben, ahol e két említett szövegrész a maszoréta változatban is sajtóságot kapcsolatot hordoz: az 53,4-ben a szenvedő szolga betegségek hordozója (הַלֵּוֹי), aki a népéért szenved. Ez a betegség, amelyet megígért az Úr, ha nem engedelmeskednek Jahvének (Deut 28,58-61). Az Úr ígérete szerint mindenféle dolgokkal sújtja (יִכָּזֵב) népét ezért (Deut 28,22, 27, 28, 35). A szolga arról beszél itt, hogy Isten csapásai sújtják jelenleg is a népet (מִכָּזֵב), sőt e csapások elhatnak a világ (אֶרֶץ) végső határáig (Deut 28,64; 29,26-27). Ezért a szolga *kivágatik*, vagy *kiirtatik* az אֶרֶץ-ről. Az MS Deut 29,15 és 19 hasonló párhuzamokat mutat az MS Ézs 53,8-cal egy másik vonásban is: a szolga szenvedései következtében a nép *áldást* nyer az ő *magjában* (עָרַב), és ebben a magban nyer áldást aztán egész Izrael népe (Deut 28,46 és 59). Így a nép hirdetheti, hogy e mag által nyernek majd áldást (Deut 30,6) mindnyájan. Végül pedig Mózes énekében olvassuk, hogy ez az áldás visszahat az ellenségre megtorolva más vérét, és áldozattá lesz a föld megváltásáért (Deut 32,36; 43). Az ézsaiási szenvedő szolga egyike a nép *megváltójának* és *vigasztalóinak*, mert ez a szolga magán hordozza a nép bűneit (Ézs 53,4-5; 10-12).

értelmében. Lásd James G. D. Dunn: *The New Perspective on Paul*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Michigan - Cambridge, UK, 2008. 156.

¹⁵⁹² A deuterokanonikus Jézus Ben Sirak könyve ilyen kontinuitásban sorolja fel az ősatyák dicséretét: Énok után Noé, majd Ábrahám következik a felsorolásban aztán több pátriárkát kihagyva Mózes. Ez a szövetség kontinuitására mutat rá. Lásd: Sirak 44,16-20.

¹⁵⁹³ Matthew S. Harmon: *She Must and Shall Go Free. Paul's Isaianic Gospel in Galatians*. De Gruyter, New York, 2010. 144-145.

¹⁵⁹⁴ A szerző nem tesz különbséget az LXX és a MS szövegek között.

E kimutatható kapcsolat nem azt jelenti, hogy a két részlet között teljes és minden szempontból kifogásolhatatlan egyezést kellene látnunk. Tény azonban, hogy Pál eggyé olvasztja a következőket: 1) MS Deut 27,26 és 28,58 a Gal 3,10-ben jut kifejezésre, amely a héber szövegre való utalás miatt *hipertextuális* referencia. 2) Ezt úgy teszi, ahogyan Ézsaiás is: kissé módosítja a deuteronomiumi hagyományt. 3) Az ilyen szöveghasználat mutat rá, hogy van *további* kontinuitása is annak a tradíciónak, amely a *Noé szövetséggel* kezdődik, *Ábrám* hitével folytatódik, a *prófétai hagyományban* ismétlődik: misszió a „népek” (Ézs 11,10; 14,2; 24,13, etc.) és a „szigetek” (Ézs 41,1; 42,4; 49,1, etc.) felé, majd Pál ilyen módon, mindezek folytatása gyanánt a saját *elhívásának célját* látja benne.

Itt két súlyponti elem található, amelyek az eddigieket erősítik. A Gal-DIS 3,13 ἐξαγοράζω esetében figyelembe kell venni a héber háttérrel is,¹⁵⁹⁵ amely ilyen módon ismét hipertextuális kapcsolatot eredményez,¹⁵⁹⁶ és azt a לְנֶפֶשׁ-lal való kapcsolat teremti meg. A לְנֶפֶשׁ kimondottan a *megváltás terminusa*, három sajátosságával egyetemben: 1) esetenként a szövetségi kötelezettségek alóli felmentés terminusa, 2) az *Ábrahám-tradícióban egy bizonyos textussal kapcsolatba hozható szó* (Gen 48,16), illetve 3) szélsőséges esetekben a Táló ítélezési formulában az elítélt személy kegyelmi állapotára utalt.¹⁵⁹⁷ A Galata-levél vonatkozásában valószínűleg ezek közül a *második* eshetőséget lehet figyelembe venni, az alábbiak szerint.

A 3,13 szövege tipikus septuagintizmus a LXX Deut 21,23 alapján: „Mindenki átkozott, aki fán függ, (ὅτι κεκατηραμένος ὑπὸ θεοῦ πᾶς κρεμάμενος ἐπὶ ξύλου)” - idézet a Septuagintából: „...mert átkozott Isten előtt mindenki, aki fán függ...” (ὅτι κεκατηραμένος ὑπὸ θεοῦ πᾶς κρεμάμενος ἐπὶ ξύλου). E helyett az MS Deut 21,23 szövege (כִּי־יִקְרָא־וְיִתְּנֶהָ־לְעֵץ) így fordítható: „átkozott az, aki fel van akasztva”- nincs benne a fa a passzívum szerkezet miatt.¹⁵⁹⁸ Ez pedig jelentős különbség: Pál a Septuagintában előforduló szövegvariánst használja fel a megváltás kifejezésére, ahol a fa (ξύλον) allúzióvá válik Krisztus keresztyére, noha a Septuagintának aligha lehetett ez a célja eredetileg. Így a Gal-DIS 3,13 ἐξαγοράζω új

¹⁵⁹⁵ Ezt a lehetőséget többek között Varga Zsigmond veti fel, annak ellenére, hogy a LXX szövegében nem ezt jelenti a szó. Lásd *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 326.

¹⁵⁹⁶ Az ἐξαγοράζειν ige esetében Oepke is felveti a héber háttér vizsgálatának lehetőségét. Az Újszövetségben különösen hangsúlyos az Ef 5,16 és a Kol 4,5, ahol azonban nem a megváltás terminusáról van szó. Lásd D. Albrecht Oepke: *Der Brief des Paulus an die Galater*. Evangelische Verlagsanstalt Berlin, 1957.75.

¹⁵⁹⁷ E vonatkozásban érdemesnek tartom megemlíteni Tokics Imre kutatásait, aki a לְנֶפֶשׁ-ból vezeti le a góél jogi fogalmát: „A vének meghozták a terhelttel szemben az ítéletet, amely vagy bűnösnek, vagy nem bűnösnek, azaz ártatlannak minősítette a vádlottat. Megalapozott bűnössége esetén átadták a „góél” és a vérbosszuló csoportnak. Ártatlansága esetén a város falai között védelmet kapott.” Lásd Tokics Imre: *A menedékvárosok. A Ius Tallionis és az Asylum városok jogi, vallási és kultúratörténeti jelentősége a T'náchban. Intézménytörténeti vázlat*. (PhD disszertáció). Adventista Teológiai Főiskola – Zsidó Egyetem, Bp. 2012. 43-46; 134, 4. bek.

¹⁵⁹⁸ Tarjányi Béla (szerk.): *Jeromos füzetek. Bibliatudomány – Bibliaapostolság*. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Bp. 2010. 31.

teológiai értelmet nyer, ez kapcsolja össze azt az Ábrahám-tradícióval: „...hogy az Ábrahámnak mondott ígéret Jézus Krisztus szövetségében nyilvánuljon meg.”

Vegyük a *második* esetet, a לַאֲנֵלִים említett vonatkozásaiból, amely itt, mint a hipertextuális referencia alapja jöhet szóba a Genézisből:

RÚF Gen 48,16

...az angyal, aki *a megváltóm* (לַאֲנֵלִים) minden bajban, áldja meg e fiúikat! Rólam nevezzék el őket, meg őseimnek, Ábrahámnak és Izsáknak a nevéről! Legyen számtalan utódjuk ezen a földön!

Ez a bizonyos angyal (לַאֲנֵלִים אֱלֹהִים) Ábrahám epifániáinak titokzatos lénye, ezen felül bizonyítással ugyanaz, aki a Mórijjá-hegyén Ábrahám szövetségét megerősíti (Gen 22,15 הַיְהוָה אֱלֹהֵינוּ) és ezen felül tanúja annak, hogy most már יְרֵאָה הַיְהוָה –nek nevezte a helyet Ábrahám, amelyet szemérmesen „a Gondviselés-hegye” frázissal szokás fordítani.¹⁵⁹⁹ A Gal-MiaCN 3,11 ὁ ἄγγελος mindezt nyomatékosítja:¹⁶⁰⁰ „...a Törvény cselekvése miatt senkiről sem mondja Isten, hogy igaz ember lenne, teljesen nyilvánvaló: Mert az igaz ember hitben járva él...” Ennek típusa Ábrahám, nem pedig a szövetségnek.¹⁶⁰¹ Ahogyan az angyal újra és újra megjelent, hogy megerősítse Ábrahámot, ez a folyamatos kapcsolat tette őt mintává. Ezért teljesen nyilvánvaló (Gal-MiaCN 3,11 ὁ ἄγγελος) Pál szerint, hogy ha Ábrahám δίκαιος/קַיִם volt, az nem a Halákót alapján értendő, ahogyan a korabeli jeruzsálemi zsidóság jelentős része állította, hanem e hitben járás révén, amely így a „hit szövetsége” (ἐκ πίστεως).¹⁶⁰² Ez egy bizonyos rendelt ideig Gal-HYP 4,2 προθεσμία élt, amely alól ki kellett váltani (Gal-DIS 3,13 ἐξαγοράζω) az embert. Ez Jézus Krisztus áldozati halálának lényege,¹⁶⁰³ mint az Ábrahám-tradíció továbbélése, ahol a הַיְהוָה אֱלֹהֵינוּ kontinuitása a testet öltött Isten Fia: Jézus Krisztus. Így az ἐκ πίστεως ezekkel kiegészítve ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ lett, konkrétan pedig: διὰ τῆς πίστεως ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ.

¹⁵⁹⁹ A héber frázis tekintettel a אֱלֹהֵינוּ qal imperfectumi formájára megengedné ezt is: “ahol láthattam az Urat” a LXX “ἐκεῖνου κύριος εἶδεν” frázis tartalmának megfelelően. Ezt több nemzeti fordítás (pl. King James) követi is.

¹⁶⁰⁰ A klasszikus görög nyelvben e szónak van egy olyan jelentése is, amely itt az asszociatív mező megértését erősen befolyásolhatja: kinyilatkoztat; tudat; megmutat; felfed. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 136.

¹⁶⁰¹ A zsidó hagyomány másként gondolkozott erről a kérdéssel: Ábrahám a teljes Tórát megtartotta (Apcc. Baruch 57,2. Talmud Qiddusim-traktátus 4,14). Ez alapján ismerte részint önmagától, részint isteni kijelentés alapján a még egyébként nem ismert részeket. Lásd Varga Zsigmond: *A galátákhoz írt levél*, 59-60.

¹⁶⁰² E szövetség a futurumban teljesedik be egy kozmikus apokaliptikus perspektívában, amely tk. az Ábrahám szövetség kontinuitása. Ebben a perspektívában kulcsfogalom a megigazulás, vagy igazzá válás. A 2,15-21-ben, illetve 3,6-8; 11; 21; 24; 5,45 versekben ilyen értelemben használja Pál a δικαιοσύνη-t. Lásd Martinus C. de Boer: *i.m.* 31-35.

¹⁶⁰³ A „Krisztus megváltott minket a törvény átkától” és az „átokká lett értünk” ok-okozati összefüggésben állnak a mi megváltásunkkal. Az átok, amelyben Krisztus részesült, nem Istentől jött, hanem a törvényből való (Deut 21,23.) Lásd Bartha Tibor: Pál levele a galátákhoz. In Pecsuk Ottó (szerk.): *Bibliaismereti kézikönyv*. Kálvin Kiadó, Bp. 2004. 587.

Itt érdemes megjegyezni, hogy Meiser szerint¹⁶⁰⁴ egy-két utalással már az egyházatyák korában is kifejezték, hogy létezik valamilyen *sajátságos hangsúly* a Galata-levélben egy-egy mondaton belül. Pl. a 3,13-ban pl. még Marcion egyik véleményének is hangot lehet adni, ami megerősíti e lingvisztikai kutatásokat: „*Mivel Krisztus átkozottként halt meg a kereszten, nincs szükségünk valamiféle álistenségekre.*” Ezt a véleményt hangsúlyozza Pál a Septuaginta szövegét felhasználva, amelyet minden bizonnyal szándékosan idéz ilyen összefüggésben, időnként szembe állítva a maszoréta hagyományból ismert szövegváltozattal. Ezzel pedig pragmalingvisztikai kapcsolatot teremt az Újszövetség, a Septuaginta és a maszoréta szövegek között, amely közvetlen párhuzamokkal nem mutatható ki, de intertextuális illetve hipertextuális párhuzamokkal igen.

¹⁶⁰⁴ Martin Meiser: *Galater*. Vandenhoeck & Ruprecht GmbH, Göttingen, 2007. 19.

30. A VÁLASZTHATÓ SZÖVETSÉG KÉPE

3 15Testvéreim! Emberi *logika* szerint mondom a következőket: egy hatályban lévő rendelkezést senki sem érvénytelenít, sőt hozzá sem tesz ahhoz semmilyen kiegészítést, vagy záradékot, még ha az emberi is. 16Az ígéretek pedig Ábrahám és az ő utódja kapta. Nem ezt mondja az *írás*: a te utódaid, mintha sokan lennének, hanem csak egyről szól: „...és a te utódod,” Aki pedig Krisztus. 17Azt mondom tehát, hogy az a rendelkezés, amelyet a jelenkorhoz képest sokkal korábban tett érvényessé Isten, azt a négyszázharminc esztendővel későbbi Tóra már nem helyezi hatályon kívül úgy, hogy az az ígéretet semmisítené meg: 18mert ha a Tóra szövetségéből származik az örökség, akkor az ígéretek beteljesedéséből nem. Ábrahámnak azonban ígéret által ajándékozta azt Isten.

19Nade mire is való akkor a Tóra?

Az emberi túlkapások ellenében adatott addig, amíg el nem jön az Utód, Akire való tekintettel tette Isten az ígéretet, és ami angyalok révén lépett hatályba, egy bizonyos közvetítő útján. 20Közvetítő pedig egyáltalán nem lehet, ha csak egy félről beszélünk: Isten pedig egy. 21Ezért vajon a Tóra Isten¹⁶⁰⁵ ígéretei ellenében lenne? Dehogynem! Ha ugyanis a Tórát úgy adta volna Isten, hogy az képes bennünk életet gerjeszteni, valóban a Törvény cselekvése által lennénk igaz emberek. 22Az Írás hatalma azonban mindenkit inkább megtart a bűnben, hogy az ígéret beteljesedése a Jézus Krisztusba vetett hit szövetsége által valósuljon meg a hívők számára.

23 Isten mindenekelőtt a hitről rendelkezett. Majd a Tóra szövetsége által megőrzött és egyben tartott bennünket, még mielőtt az eljövendőbe vetett hitet kinyilatkoztatta volna. 24Így a Tóra Krisztusra nevelő eszközünké lett, hogy a hit szövetsége tegyen bennünket igaz emberekké. 25Azonban a hit már korábban kinyilatkoztatást nyert, tehát már nem vagyunk a nevelő eszköz védelme alatt.

26Mindnyájan Isten fiai vagytok a Jézus Krisztusba vetett hit szövetsége értelmében. 27Mert akik a Jézus Krisztusban való szövetségbe keresztkeltek meg, Krisztus teljességét öltöttétek magatokra. 28Nincs tehát többé már sem zsidó, sem görög, sem szolga, sem szabad, sem férfi, sem nő, vagyis mindnyájan egyek vagytok a Jézus Krisztus szövetségében. 29Ha pedig Krisztus tulajdonai vagytok, akkor Ábrahám leszármazottai is, és így pedig az ígéret szerinti örökösök.

¹⁶⁰⁵ Az alany birtokos esete (τοῦ θεοῦ) nem minden kéziratban található: ⲛ A C D^{gr} iratokban szerepel, a K P és Ψ iratokból hiányzik a τοῦ határozott névelő.

30.1. A Sínai szövetség hatályvesztése és az Ábrahám-tipológia

SÚLYPONTI ELEMEK		ASSZOCIATÍV JELENTÉS
58.	Gal-HYP 3,15 ἐπιδιατάσσομαι	Hapax eirémenon: emberi rendelkezésekkel kiegészíteni az isteni kijelentést.
59.	Gal-DIS 3,15 (2Kor 2,8) κυρώω	Jogi terminus technicus: hatályra emelkedés.
60.	Gal-HYP 3,17 προκυρώω	Hapax jogi terminus technicus: előzetesen már hatályra emelkedés.
61.	Gal-MiaCN 3,19 παράβασις	Terminus technicus: üdvtörténeti értelemben túlhaladni a törvényen, olyan módon törvényt szegni, ami annak paradoxonjaira mutat rá.
62.	Gal-DIS 3,19 (3,20) μεσίτης	Mediátor: az esetek többségében dogmatikai kifejezés (Mediator Christi) itt Mózes hasonló szerepére mutat.

A Gal-HYP 3,15 ἐπιδιατάσσομαι hapax eirémenon jelentése alapján: *mellé rendelni, vagy hozzáadni valamit ahhoz, amit rendeletbe iktattak*,¹⁶⁰⁶ kissé ironikus éllel.¹⁶⁰⁷ Az ἐπι a διά és a τάσσω *pótrendelkezést hoz, toldalékkal ellát szerződést; általánosan: kipótol, kiegészít, megtold*.¹⁶⁰⁸ A mai görögben használatos τάσσω; *állít, rendel*, nagyon hasonló a bibliai kifejezés szótári jelentéséhez.¹⁶⁰⁹ Ezzel jelzi Pál,¹⁶¹⁰ hogy a felvetődő kérdésben az emberi életviszonyok területéről vett példával akar rendet teremteni: a κατὰ ἄνθρωπον λέγω itt semleges, nem rosszálló értelemben vett kifejezés, amely ezért megenged egy bővítményt: „Emberi *logika* szerint mondom a következőket...”. Vagyis: még egy érvényes *emberi* végrendeletet sem helyezhet hatályon kívül másvalaki, hát még akkor az istenit.¹⁶¹¹ Számos kommentátor a ὅμως „*hasonlóan*” adverbumra teszi a hangsúlyt. Ez pl. Schiller szerint nem áll a maga helyén,¹⁶¹² a mondat a „helyes” szintaktika szerint így kezdődne: καίπερ ἀνθρώπου ... ὅμως οὐδεὶς..., amely esetben a jelentés: *bár ember végrendelete, mégsem látják el azt toldalékkal* - ez pedig az előbbieket erősíti.

¹⁶⁰⁶ A Grimm-Thayer szótár szerint e kifejezés ilyen formában sehol máshol nem található meg. Lásd Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*, 238.

¹⁶⁰⁷ A jelenidő mindenképpen a gnómius kifejezés eszköze: mintha egy evidens rendelkezéshez akarnánk a saját dolgunk megnehezítése végett hozzátenni valamit. Lásd Fritz Rienecker – Cleon Rogers: *A Linguistic Key to the Greek New Testament*. Zondervan Publishing House, USA, Michigan, 1980. 508.

¹⁶⁰⁸ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 352.

¹⁶⁰⁹ Mohay András: *Újgörög-magyar kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 620.

¹⁶¹⁰ Varga Zsigmond: *A galatákhöz írt levél kommentár*. Kálvin Kiadó, Bp. 1998. 59.

¹⁶¹¹ Longenecker szerint itt Pál nem csak a Midrások rendjét követi, hanem a szabad érvelés technikáját is, amelyben a korabeli judaista koncepció köszön vissza: a zsidóság (mint nép) Ábrahám magvai. Lásd Richard N. Longenecker: Can we reproduce the exegesis of the New Testament? In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1970. (Vol. 21). No. 1. 37-38.

¹⁶¹² Varga Zsigmond: *A galatákhöz írt levél kommentár*, 59.

A Gal-DIS 3,15 κυρώω magánjogi vagy közjogi gyakorlatból átvéve:¹⁶¹³ *elhatároz, életbe léptet, érvényessé tesz*, mert az ἀθετεῖν *megsemmisíteni*,¹⁶¹⁴ jogi értelemben *hatálytalanítani, érvényen kívül helyezni*. Eredetileg az ἐπιδιατάσσειν nem ismeretes jogi kifejezésként, csak mint προδιατάσσειν *végrendeleti függelékkel alkotni, hozzátoldani a végrendelethez valamit* jelentésben. Bizonytalán ez utóbbiból alkotta Pál e terminust retorikai célzattal, ezért magyarázó bővítményként az „emberi *logika* szerint” mindenképp szóba jöhet. Valószínűleg ezzel a Tóra bünnövelő aspektusára mutat rá,¹⁶¹⁵ ami a jeruzsálemi koncepció zsákutcája volt: a zsidóság e köre úgy *hitte*, hogy a Tóra, mint szövetség nem megfelelő betartása évszázadokon keresztül növelte a bűn mennyiségét. Itt arról ír Pál, hogy az egyes pótrendelkezések azok, amelyek járomként nehezdednek az emberre, és amelyek alól ki akar bújni, pedig az első századi judaizmus úgy tekintett a Tórát kiegészítő ilyen rendelkezésekre, mint ami visszatart a büntől.¹⁶¹⁶ Ez pedig tökéletes paradoxon a *logika* oldaláról megközelítve.

30.1.1. A szövetség hatályvesztése

Így tehát Pál, Ábrahám példáját is tipológiának tekinti:¹⁶¹⁷ a διαθήκη fogalmát a Septuagintából veszi át, ami e helyen a בְּרִית fordítása,¹⁶¹⁸ és konkrétan a Gen 15,18-ban is megtalálható.¹⁶¹⁹ Itt azonban inkább intertextuális allúzióról van szó, ahol az alexandriai fordítók a διατίθημι-t használták a בְּרִית lefordítására.¹⁶²⁰ Ilyen módon a νόμος szövetségi értelmezése miatt a διαθήκη-t meg kell különböztetni az előzőektől,¹⁶²¹ ezért itt nem is érdemes *szövetségnek* fordítani, mivel ez „emberi” értelemben (κατὰ ἄνθρωπον) vett olyan egység,¹⁶²² amely alapvetően eltért az eddigiekben említett szövetségi teológia

¹⁶¹³ A klasszikus görögben jellegzetes jogi szakkifejezés. Jelentés: megerősít; jogérvényre juttat. Szinkronikusan összefüggésbe lehet hozni a hatalom kifejezésére használatos néhány szóval: κύρος; hatalom; κῆρυξις; megerősítés. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 373.

¹⁶¹⁴ A 3,19-25 kontextusában Hans Dieter Betz szerint is kívánatos a „Tóra” szó használata a νόμος fordítása gyanánt. Lásd David Noel Freedman (edit.): *The Anchor Bible Dictionary*. Doubleday, New York – London, 1992. (Vol. 2). 873. – Literary Analysis.

¹⁶¹⁵ Frank Thielman: *From plight to solution. A Jewish Framework for Understanding Paul's View of the Law in Galatians and Romans*. E. J. Brill. Leiden - New York - Kobenhaven - Köln, 1989. 99-101.

¹⁶¹⁶ Thielman szerint: A Róm 5,20 szerint (Galatával párhuzamos) ezt a felfogást Pál kifejezetten tagadja. Lásd: *i.m.* 99-101.

¹⁶¹⁷ Fung: *i.m.* 153-155.

¹⁶¹⁸ A 430 esztendő inkább a LXX szövegére támaszkodik mintsem a héberre (Ex 12,40) amely az Ábrahámól Mózesig terjedő időszakot jelöli meg ebben az időintervallumban. Nem tesz említést a fenti kérdéstről, az időszakítás kérdése azonban fontos lehet. Lásd Frank E. Gaebel: *i.m.* 463.

¹⁶¹⁹ A διαθήκη nem súlyponti kifejezés, trisz legomenon a Galata-levélben: 3,15; 3,17; 4,24.

¹⁶²⁰ Philip F. Esler: *Galatians*. Taylor & Francis e-Library, London - New York, 1998. 191.

¹⁶²¹ Erre az aspektusra Balla Péter is rámutat: A szakasz egyik nehézsége az, hogy a διαθήκη szó a νόμος szó és az ἐπαγγελία egyszerre jelennek meg. Hogyan segítik a nyelvtani alakok azt a kérdést eldönteni, hogy az ἐπαγγελία hogyan vonatkozik a szövetségre? A νόμος is jelenthet szövetségi viszonyt. Ezt kívánja erősíteni? Lásd Balla: *i.m.* 151.

¹⁶²² Esler szerint a 3,15-tel Pál egy új fejezetet nyit a levélben. Ennek alapja a 18. versben található; Ábrahám szövetsége sokkal régebbi, mint a Mózes által adott, vagy kapott szövetség. A szövetségi formula beidézésével

tartalmától.¹⁶²³ Helyesen használja a Rev. Károli, amikor *kötésnek* fordítja, habár mára ez kissé régies szó.

Hasonló mondható el a 17. versről is, ahol ez „rendelkezés...”, csak úgy, mint a 4,24-ben ahol „két rendelkezést jelentenek” (αὐται γὰρ εἰσιν δύο διαθήκαι).¹⁶²⁴ Néhány magyarázó így a *rendelet*, vagy *akarat* lehetőségét látja az interpretációban.¹⁶²⁵ Ebben az esetben a kifejezés jelentése: *rendelkezés, amely életbe lép és hatályra emelkedik* (Gal-DIS 3,15 κυρώω).

Ezen értelmezésnek van egy előnye a többivel szemben: nem kell hozzá analógiát keresni, hogy átmenetet fejezzünk ki az isteni-emberi vetületek között: a hatályba lépés kezdete a *rendelkező halála*, a jogi terminus értelmében. Így Krisztus kereszthalála jelenti a hatályvesztést illetve az új rendelkezés hatályba lépését,¹⁶²⁶ amely a 4. részben található Sínai-hegy allegóriában nyer teljességet: „Ez pedig képletesen értendő beszéd (Gal-HYP 4,24 ἀλληγορέω), melynek magyarázata: *ezek két rendelkezést jelentenek.*”

Itt most a Gal-HYP 3,17 προκυρώω¹⁶²⁷ alapján: „amelyet a jelenkorhoz képest már sokkal korábban érvényessé tett Isten” a korábbiakat megerősítve elmondhatjuk, hogy alapvetően jogi terminussal van dolgunk: a πρό- *előzetes hatállyal*. Ezt erősíti, hogy a κυρώω part. perfectum passivum προκεκυρωμένος formában: „már sokkal korábban” érvényesít, a kvázi plus quam perfect esete miatt. Frázisban is figyelembe lehet venni a fordítást a διαθήκην

egy emberi rendelkezésre hivatkozik; ami a szövetséget, mint rendeletet ratifikálja halál esetén. Itt a LXX Gen 15,18-ra hivatkozik, ahol a fordítók a διεθετο-t használták. Hivatkozási alapként azt veti fel, hogy e szövetségnek haszna a jövőben tapasztalható, amelyet így beteljesedettnek tekinthetünk. Két céllal használja a szövetség ilyen értelmezését; 1) analógiaként, a már említett módon, 2) rámutatni arra, hogy az örökség, ami az ígéret által volt Krisztusban megkezdődött beteljesedni. Lásd Philip F. Esler: *Galatians*. Taylor & Francis e-Library, London - New York, 1998. 191.

¹⁶²³ Károli nagyon találóan a 3,15-ben „kötésnek”, 3,17-ben „testamentumnak” és csak a 4,24-ben fordítja „szövetségnek” amely a későbbiekben visszatérünk.

¹⁶²⁴ Érdekes módon itt már a Rev. Károli szövege „két szövetséget” fordít, ami így helytelen megoldás.

¹⁶²⁵ Fung: *i.m.* 153-155.

¹⁶²⁶ Ha a fordításban nem teszünk egyértelműen különbséget a νόμος és a διαθήκη határozott elválasztására, könnyen interpretációs zavarba kerülhetünk. Erre mutat rá Hendriksen: Külön probléma, hogyan kell azt érteni, hogy ratifikálta nem pedig érvénytelenítette a szövetséget Isten. Nem is egészíti ki, illetve nem ad hozzá semmit. Ez arra a szövetségi ígéretre vonatkozna, amelyet Ábrahámnak adott Jahve? Vagy egyszerűen ez a szövetség (covenant) természetéből adódik, hogy ezt egy rendelkezés (testament) nem egészíti ki? (Az egyik a másikat nem egészíti ki.) Nem ez volt az a szövetség, amelyet Izsáknak, Jákobnak... etc. újra megerősített az Úr? Nem akkor kezdődött ez a szövetség, amikor Ábrahám el kezdett Istenben hinni és ez által lett „igaz emberré”? Egy bizonyos, hogy Isten akaratán és szövetségén nem változtathat semmi. Ezt itt egyszerűen az író közli, a 17. versben pedig ki is fejtí. Lásd Hendriksen: *i.m.* 133-134.

¹⁶²⁷ Jelentése: szankcionálni, vagy ratifikálni, vagy előre meghatározni, lefektetni valamit. Lásd Joseph Henry Thayer: *Thayer's Greek-English Lexicon of the New Testament*, 540.

προκεκυρωμένην mondatrésze vonatkozóan: ¹⁶²⁸ „...a már előbb megerősített rendelkezés...¹⁶²⁹

30.1.2. Az Ábrahám-tipológia visszatérése

Habár Ábrahám és Isten között szövetség (בריה) jött létre, itt ennek az *emberi* ratifikálásáról van szó.¹⁶³⁰ Így ha emberek között létrejött rendelkezést nem lehet felbontani, vagy hatálytalanítani, akkor ez igaz az Isten és az ember közötti *szövetségre* is.¹⁶³¹ Ezért itt részletesebb magyarázatot találunk arról, hogy szövetségről, vagy rendelkezésről van-e szó, lényegüket tekintve: az ígélet 1) adása és 2) majdani kihirdetése, a Sínai-hegyen történt események és az előzmények között eltelt 430 évnyi (Ex 12,40) időről van itt szó.¹⁶³² Ez kerekítve 400 év a Gen 15,13 és az ApCsel 7,6 szerint.¹⁶³³ Erre is vonatkozhat a Gal-HYP 3,17 προκυρώ participium perfectum formája, és a ὑπὸ τοῦ θεοῦ. Az Ábrahám-mal kötött szövetség, amely ígéretre épült és a Sínai-hegyi kijelentés ilyen említése kontinuitást jelent. Egyik, nem hatálytalanítja a másikat, illetve a másikkal kapcsolatban áll:¹⁶³⁴ „Azt mondom tehát, hogy az a rendelkezés, amelyet a jelenkorhoz képest már sokkal korábban érvényessé tett Isten... a későbbi Tóra nem helyezi hatályon kívül úgy, hogy az az ígéretet semmisítené meg. (3,17)»¹⁶³⁵

A 19. versben a δια prepozíció alkalmazásában rejlő lehetőségeket érdemes észrevenni, ezért nem is egyértelmű, hogy pontosan hogyan érdemes fordítani:¹⁶³⁶ „angyalok révén lépett

¹⁶²⁸ Varga Zsigmond ezt a fordítást adja meg, amely erősíti az eddigieket. Lásd Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 822.

¹⁶²⁹ A mai görögben hangtanilag kissé eltérő változatban (κυρώνω) is létezik, hasonló jelentéssel a szó: szentesít; megerősít; hitelesít, ratifikál. Valamint a κύρος: 1) súly, 2) tekintély, 3) jogerő; jogérvény. Lásd Mohay: *i.m.* 357.

¹⁶³⁰ A ratifikálás lehetséges fordítás, lévén a klasszikus görögben ez is jogi terminus „előbb megerősít” jelentéssel. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 559.

¹⁶³¹ Hendriksen: *i.m.* 137-138.

¹⁶³² R. Alan Cole a 430 éves periódusra alkalmazza Maszoréta és az LXX szövegek közötti különbséget. A kettő közötti különbséget az ókori iratokból már nem lehet rekonstruálni. Alapjában véve ennek nincs is nagy jelentősége: A Tórát hasonlítja össze az Ábrahám-szövetséggel, ami jelentősebb. Mindkét esetben szövetségről van szó, hogy pontosan mennyivel régebbi az ábrahám-i szövetség a mózesinél alapjában véve nem okoz problémát abból a szempontból, hogy ellentmondás van-e a két szövetség között. Lásd R. Alan Cole: *i.m.* 143.

¹⁶³³ Fung: *i.m.* 156-157.

¹⁶³⁴ Ezt a kontinuitást a mondat második felében található aoristos infinitivus (καταργῆσαι) és az εἰς együttes használata is erősíti. Ernest De Witt Burton szerint ez „egy tendenciára teszi a hangsúlyt”, amelyben vagy egy esemény, vagy annak eredménye a hangsúlyos. Lásd Ernest De Witt Burton: *Syntax of the Moods and Tenses in New Testament Greek*, 161. Section 411.

¹⁶³⁵ Az εἰς χριστὸν kifejezést nem minden kézirat tartalmazza, ez minden bizonnyal későbbi magyarázó betoldás.

¹⁶³⁶ Moule ehhez hasonló hebraizmusok között említi meg a következő frázisokat: A δια vonatkozásában a διαταγῆς δι’ ἀγγέλων kifejezés hasonlósága az alábbiakhoz: διὰ τοῦ θανάτου (Kol 1,22); διὰ τῆς πίστεως, (Róm 3,25); διὰ παντὸς τῷ θεῷ (Zsid 13,15); ἀγιάζεται γὰρ διὰ λόγου θεοῦ καὶ ἐντεύξεως. (1Tim 4,5). A sémitizmusok vonatkozásában a ἐν χειρὶ μεσίτου kifejezés, mint „tisza hebraizmus” összefüggésbe hozható: διὰ χειρὸς (ApCsel 11,30); nem kizárt, hogy a népi nyelv befolyásáról van szó mindkét esetben. Lásd Moule: *i.m.* 57.

hatályba” vagy „*rendeltetvén angyalok által, közbenjáró kezében*”¹⁶³⁷. Itt a nehézséget a *ἐν χειρὶ μεσίτου* frázis adja, amely idiomatikus, vagy szó szerinti értelmezéséből adódik e kettősség. A teljes frázis igazi hebraizmus, amelyben egyes ethnocentrikus hatások¹⁶³⁸ érvényesülnek.¹⁶³⁹ Ezért, az „angyalok révén lépett hatályba...” fordítás valószínűsíthető,¹⁶⁴⁰ ahol a Gal-DIS 3,19 (20) *μεσίτης* „közbenjáró” Mózes volt, mindkét előfordulás esetében a Galata-levélen belül.¹⁶⁴¹

Robertson véleménye is ezt az utóbbit erősíti meg:¹⁶⁴² rámutat arra a sajátságára, hogy az *ἄχρις ἂν* frázis, *ebben a formában, egyszer fordul elő az egész Újszövetségben*.¹⁶⁴³ Ezért saját kutatásaim alapján ez, az egész *frázist* a hapax legomenonokkal egyenértékűvé teszi a Shannon-Weaver szabály egyedüli előfordulásokra vonatkozó megállapítása alapján.¹⁶⁴⁴ Gyakorlatilag tehát az *ἄχρις ἂν* formula nem hasonlítható semmihez sem az Újszövetségben, hanem hipertextus: ez pedig csaknem egyértelművé teheti az idiomatikus értelmezést a szinekdoché „áthallásai” miatt.

A Mózes személyére való indirekt utalással Pál készíti olvasóit, hogy észrevegyék, vannak a Tórában olyan rendelkezések és végzések (*מִצְוָה* és *דְּרִיבָה*) is, amelyeket ő adott hozzá, ideiglenes jelleggel az isteni kijelentéshez.¹⁶⁴⁵ Ezek azok, amelyek Krisztus halálával

¹⁶³⁷ A Revideált Károli próbálja szó szerint, nem pedig idiomatikusán megközelíteni a mondat fordítását. Ez azonban a többi magyar változatban nem él tovább, egy kivétellel, Csia Lajos így fordítja: „Az angyalok adták parancsba, közbenjáró kezén át.”

¹⁶³⁸ Ez a „folklor hatás” az Énok történetre vezethető vissza, illetve ennek áthagyományozásával kapcsolatosan összefüggésbe hozható egyéb újszövetségi igehelyekkel is: 1 Pt 3,19-20; 2Pt 2,4; Júd 6-7; 2Tim 3,8 Zsid 11,37. Az egész koncepció háttérben pedig a Genézis 6,1-4 egyes értelmezési különbségei állnak. Ehhez Lásd Jaap Doedens: *The Sons of God in Genesis 6:1-4*. Kapitális Printing House, Debrecen, 2013. 253-254.

¹⁶³⁹ Moule: *i.m.* u.o.

¹⁶⁴⁰ A *δία* prepozíció megváltoztatja a hebraista értelmezés lényegét, amely *דָּבַר* értelmezéséből adódik. Ezt az *ἐν χειρὶ* frázis fejezi ki, így elvben a prepozíció *már nem lenne szükséges*. Erre az apróságra hívja fel figyelmünket Oepke: *i.m.* 81.

¹⁶⁴¹ Magyarázó betoldás: a közbenjáró *μεσίτης* nem Jézus Krisztusra vonatkozik, hanem a mondat alanya az előzőekben keresendő: Ábrahám leszármazottjára mutat. A félreértés, ha Jézusra vonatkozik a dogmatikus gondolkodásból ered, ahol egy közbenjáróról beszélünk, aki Krisztus. Ezt a jelentését a szónak azonban inkább a Zsidókhöz írt levélben találhatjuk meg. Az ott erősen dogmatikusan értelmezhető Mediator Christi terminus technicusa, ezért kerültem itt ezt a jelentést.

¹⁶⁴² A. T. Robertson: *i.m.* 1412.

¹⁶⁴³ A felsorolásban minden hasonló formát megad a szerző: 1) *ἄχρις οὗ* Zsid 3,13 (egyedüli formula); 2) *ἄχρι οὗ* ApCsel 27,33 (csak itt és csak egyszer); 3) *ἄχρι οὗ* aoristos-szal: ApCsel 7,18 (ilyen formában egyedülálló mondattanilag); 4) *ἄχ ἕως ἡμέρας* Mt 24,28; Lk 17,27; ApCsel 1,2 (összesen ez a három eset); 5) subjunctive alkalmazásban az *ἄχρι* Jel-ben négy alkalommal (nincs megadva az ilyen előfordulások száma); 6) *ἄχ ἕως ἡμέρας* (aoristos-szal csak egyszer) Lk 21,24; 7) *ἄχρι οὗ* aoristos-szal, de subjunctive formulaként (csak egyszer) Lk 21,24; 8) *ἄχρι οὗ* (összesen négy eset) Lk 21,24; 1Kor 11,26; 15,25; Róm 11,25; 9) *ἄχρι οὗ ἂν* (csak egyszer) Jel 2,25; 10) *ἄχρις ἂν* (csak egyszer) Gal 3,19. Ez így összesen 18 előfordulás a hasonlókkal együtt. Egy ilyen részletes vizsgálat esetében irányadónak kell elfogadnunk, hogy a Gal 3,19 egyedülállósága miatt éppen úgy hangsúlyos, mint minden egyéb olyan eset, ahol *egyszeri előfordulás* figyelhető meg. Lásd: *i.m.* u.o.

¹⁶⁴⁴ Csupán utalásként a korábbiakra: minél ritkábban fordul elő a közlés, annál magasabb annak kommunikációs értéke.

¹⁶⁴⁵ Mika Hietanen: *Paul's Argumentations in Galatians. A Pragma - Dialectical Analysis*. T&T Clark, London, 2007. 121-134.

hatályukat veszítették. Az evangélium tehát már sokkal hamarabb elkezdődött, mint ahogyan a Tóra adatott.

A zsidók tradíciói szerint Mózes mellett a törvényadásban, a Sínai-hegynél angyalok is közreműködtek.¹⁶⁴⁶ (Lásd még: ApCsel 7,53). Ezt a tradíciót állítja szembe Pál saját véleményével: a 21. verstől kezdi retorikai eszközökkel teletűzdelve, asszociatív módon kifejezni ezt, amelyhez a súlypont később adódik hozzá a Gal-DIS 3,24 παιδαγωγός kifejezésben.¹⁶⁴⁷ Hietanen véleményét itt mérvadónak tartom:¹⁶⁴⁸

Ebben a retorikai módszerben, amelyet Pál használt, a legjobban megválogatott szavak találhatók, amelyre e kifejezés is kiváló példa.

E vélemény is a súlyponti modellezés módszere mellett szól, megerősíti az eddigieket.

30.2. Az új szövetség hatályba lépése – két intenzív troposz hangsúlya

	SÚLYPONTI ELEMEEK	ASSZOCIATÍV JELENTÉS
63.	Gal-MiaCN 3,23 φρουρέω	Intenzív troposz: egy élettelen dolgot védelmez, mintha az élő lenne.
64.	Gal-DIS 3,24 (3,25) παιδαγωγός	Intenzív troposz: gyermeknevelő, amely feltételezi, hogy a törvény védelme alatt lévők 1) gyermekek, 2) nevelni kell őket.

Ez esetben érdemes egy általános elképzelésből kiindulni, amely a Gal-MiaCN 3,19 παράβασις-ból, mint a Septuagintából átvett kifejezésből¹⁶⁴⁹ vezeti le a Gal-DIS 3,24 (3,25) παιδαγωγός használatát, ami így görög kultúraellenességet fejezne ki.¹⁶⁵⁰ Ebben a vonatkozásban nem kellene a pogánykeresztyéneknek átalakulniuk a νόμος szerint, Pál pedig azt írná, hogy a Tóra korábban adatott volna a Sínai-hegynél. Ezért logikai szempontból ez az érvelés hibás: nincs ok arra, hogy a 3,19 alapján feltételezzük, hogy a νόμος eltörlésére vonatkozna a kifejezés, és ilyen módon a görög kultúrájúakra az ne lenne érvényes. Pál a νόμος *funkcióját* tárgyalja újra, nem az eltörléséről beszél. Ha azt vesszük alapul, hogy az

¹⁶⁴⁶ Ennek egyik alapja az Ex 33,11 (Az Úr pedig beszélt Mózesrel színről színre...) az elterjedt vélemény a késői hagyományban, hogy a Törvény átadásánál az angyalok közvetítőként működtek Isten és Mózes között. Az angyalok Isten jobbán lévő jelenlétének speciális említése a Sínai releváció folyamán megtalálható a Septuagintában. Lásd Szécsi József: Az angyalokról a zsidó gondolkodásban. In Szécsi József (szerk.): *Keresztény – Zsidó Teológiai Évkönyv 2011*. Keresztény – Zsidó Társaság, Bp. 2012. 231-232.

¹⁶⁴⁷ E szó asszociatív értelmezését többen is lehetőségnek látják. Ilyen pl. Hermann Cremer, aki „Izrael népe esetében Istent látja nevelőnek. Aki eszköze a Törvény volt, egy bizonyos meghatározott ideig.” Lásd Hermann Cremer: *Biblich-theologisches Wörterbuch der Neutestamentlichen Gräzität*, 837-838.

¹⁶⁴⁸ Mika Hietanen: *i.m.* u.o.

¹⁶⁴⁹ Ez esetben Philip F. Esler kiemeli az intertextuális kapcsolatot hangsúlyosságát, amely erősíti az intertextuális paradigma esetében írottakat. Lásd Philip F. Esler: *i.m.* 195-196.

¹⁶⁵⁰ Philip F. Esler: *i.m.* 195-196.

egész emberiség számára, de különösen is Ábrahámtól kezdve a νόμος nevelő eszköz, és ezt az ószövetségi háttéren értelmezzük, egészen más képet kapunk a kérdésről.¹⁶⁵¹

30.2.1. A „kultúraellenesség” képzetének feloldása

A 3,19-25-ben hangot is ad ennek Pál: „Nade mire való akkor a Tóra? Az emberi *túlkapások* ellenében adatott...” Ez ebben a formában kifejezi Pál véleményét: Izrael népe nem tartotta meg a Tórát, mint szövetséget, ezért tart ott erkölcsi állapota ahol, tehát fel kell tegyük a kérdést, hogy a Tóra hibás-e, vagy annak értelmezésével van gond?

A görög kultúrával való összevetés háttérében Alexandriai Kelemen két kijelentése lehet, amely tovább hagyományozódott évszázadok alatt:¹⁶⁵² a „Παιδαγωγός Krisztus megjelenéséig” gondolata Pálnál megegyezik egyes görög filozófusok, de főként Plutarkhosz tanításaival:

Mindaddig, amíg a filozófusok nem tudják összehasonlítani tanításaikat azzal az igazsággal, amely megjelenik a világban, meg kell tartaniuk az isteni parancsolatokat. Ez által a királyi úton járnak, ami a törvény tanítása és betöltése. Így az ember mértékletessé válik és változik jelleme, hogy felkészüljön a majd megjelenő igazság befogadására.¹⁶⁵³

Vagy a későbbiekben egy másik megfogalmazás szerint:

A görög filozófia, úgy ahogyan volt a maga nemében, a lélek megtisztító és felkészítő munkája érdekében adatott, ami a hit velejárója. A nevelés által megszerzett tudás pedig ezekre épül.¹⁶⁵⁴

Megítélésem szerint Pál használta az alexandriai zsidóság egyes terminusait és bölcséleti formáit. Alexandriai Kelemen (Kr.u. 150-220) később hozta kapcsolatba ezeket Plutarkhosz (Kr.u. 46-127) állításaival, így ha egyenlőséget tennénk a korábbi két állítás közé az anakronizmus hibájába eshetnénk.¹⁶⁵⁵

¹⁶⁵¹ Philip F. Esler: *i.m.* 197-198.

¹⁶⁵² Henry Chadwick – J. E. L. Oulton (edit.): *Alexandrian Christianity. Selected Translation of Clement and Origen*. The Library of Christian Classics. USA, United States Library of Congress Catalog-in-Publication Data is on file at the Library of Congress, Washington DC, 1954. (Újabb kiadás 2006.) 21.

¹⁶⁵³ Plutarkhosz: Sztróma, I, 80. In: *i.m.* u.o.

¹⁶⁵⁴ Plutarkhosz: Sztróma, VII, 20. In: *i.m.* u.o.

¹⁶⁵⁵ Erre bizonyíték a későbbiekben a Sára- Hágár-allegória használata. Henry Chadwick szerint ez a típusú alkalmazás megegyezik az alexandriai sztoikusokkal és platonistákkal. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Pál elkötelezte volna magát ezen irányzatok bármelyike mellett: a forma átvétele nem jelenti a gondolkodásmód maradéktalan követését. Lásd Henry Chadwick – J. E. L. Oulton (edit.): *Alexandrian Christianity. Selected Translation of Clement and Origen*, 19-25.

30.2.2. A súlyponti elemek lényegi hangsúlya a νόμος szerepéhez

A 3,24 esetében mondattani szempontból érdemes megvizsgálni a ὡστε kötőszó idiomatikus értelmezési lehetősége miatt a ὡστε ὁ νόμος παιδαγωγὸς frázist. Ezt Moule, mint *sensus interferentialis referens*-t említi, amely azt jelenti, hogy a hallgató mintegy összefoglalt egységként *hallhatja* az eddigieket, egy frázisba tömörítve.¹⁶⁵⁶ Ha pedig ez így van, ellentmondásos lenne, ha a νόμος-t (páli értelemben) nem vonatkoztatnánk egyetemesen mindenkire. Ezért „*Ilyen módon lett a Tóra Krisztusra nevelő eszközünké, hogy a hit szövetsége tegyen bennünket igaz emberekké.*”

Így lehetőség van a fordításban egyszerre három dologra is: 1) A νόμος-t szövetségi értelmezésként Tórának fordítani, 2) érzékeltetni, hogy e koncepciót Pál ki akarja terjeszteni a hellénekre is, 3) a Gal-DIS 3,24 (3,25) παιδαγωγός súlyponti szerepét kiemelve hangot adni annak, hogy a beteljesedés reményében adatott „nevelő eszkről” van szó.¹⁶⁵⁷ A beteljesedés pedig azt jelenti, hogy vége a „gyermekkorak” a Tóra etikai értelmezése a felnőttektől elvárható döntőképeséget kíván. Vagyis: „nem vagyunk a nevelő eszköz védelme alatt, hanem *mindnyájan* Isten fiai vagytok (πάντες γὰρ υἱοὶ θεοῦ ἐστε)...” Így tehát fel vagyunk hatalmazva, hogy Isten fiaiként a döntéseinket felelősen hozzuk meg.

Mindezt tovább erősíti a Gal-MiaCN 3,23 φρουρέω. Ebben a szakaszban ez, mint utolsó súlyponti elem jelenik meg, amelyet érdemes figyelembe venni. Jelentése alapján: *őriz, őrizetben tart.*¹⁶⁵⁸ Itt a νόμος, mint szövetség és a πίστις, mint olyan amely az ígéretekhez kötődik, eszközökké válnak és két élettelen dologra vonatkoznak. Így metaforikus vonatkozásban, ezek által Isten egy bizonyos pontig megőrizte (Gal-MiaCN 3,23 φρουρέω) az élőket,¹⁶⁵⁹ amelynek passzív formája (ἐφρουρούμεθα) ezt fokozza:¹⁶⁶⁰ „Isten

¹⁶⁵⁶ Ehhez hasonló esetek az Újszövetségben: ὡστε οὕτε ὁ φυτεύων ἐστίν (1Kor 3,7); ὡστε ὁ θάνατος ἐν ἡμῖν ἐνεργεῖται (2Kor 4,12); Ὡστε, ἀγαπητοί μου, (Fil 2,12); Ὡστε παρακαλεῖτε ἀλλήλους ἐν τοῖς λόγοις τούτοις. (1Thessz 4,18); ὡστε καὶ οἱ πάσχοντες (1Pt 4,19). Lásd Moule: *i.m.* 144.

¹⁶⁵⁷ Ezen a ponton nem tartom helytállónak James Dunn véleményét, aki a παιδαγωγός-t „felügyelő őr”-nek fordítja (custodian). Minden bizonnyal az angol nyelvben jobb, mint a *schoolmaster*, de nem fedi le azt a gazdag jelentést, amit egy metonímia ki tud fejezni. Ez a tény befolyásolta a saját fordításomat. Lásd James Dunn: *i.m.* 453.

¹⁶⁵⁸ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 995.

¹⁶⁵⁹ További súlyponti eltolódást jelent e mondatban, hogy a συγκλείω ige participiumi formában van jelen (συγκλειόμενοι). Ernest De Witt Burton szerint ez cselekvést, vagy cselekményt meghatározó identifikáció, ami ilyen módon mondattani szempontból ritkaságnak mondható. Habár a szóstatisztika elvégzése után más szempontok szerint tudjuk ezt az állítást ellenőrizni, meg kell jegyezni, hogy ez a participium csak az LXX 2Makk 8,25-ben van jelen, ahol nagyon hasonló szerepe van: „*Azoknak, akik el akarták őket adni, zsákmányul ejtették a pénzüket. Egy darabig üldözték őket, aztán visszafordultak, mert kevés volt az idő. Ugyanis épp szombat előtti nap volt, így az üldözést nem folytathatták.*” Itt is egy bizonyos időpontig tartó akció azonosítására vonatkozik. Lásd Ernest De Witt Burton: *Syntax of the Moods and Tenses in New Testament Greek*, 55. Section 120-122.

¹⁶⁶⁰ A szó a klasszikus görögben nem tipikusan élettelen dolgokra vonatkozik. Szinkronikusan több szóval is összefüggésbe hozható, amelyek élő személy tevékenységére vonatkoznak: φρουρά; vigyázás, őrzés, fedezet;

mindenekelőtt rendelkezett a hitről, majd a Tóra szövetsége *által* őrzött meg és tartott egyben bennünket, még mielőtt az eljövendőbe vetett hitet kinyilatkoztatta volna.” Az itt található εἰς τὴν μέλλουσαν πίστιν ἀποκαλυφθῆναι „...még mielőtt az eljövendőbe vetett hitet kinyilatkoztatta volna...” pedig összefüggésbe hozható Pál korábbi önvallomásával: ἀποκαλύψαι τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἐν ἐμοὶ „...hogyan kinyilatkoztassa Fiát én bennem...”

Ez Jézus Krisztus kinyilatkoztatása, amely azt jelenti, hogy 1) A Tóra szövetségi védelme hatályát veszítette,¹⁶⁶¹ mivel Jézus új szövetséget kötött mindenkivel,¹⁶⁶² (1Kor 10,17 ἐν σῶμα οἱ πολλοὶ ἐσμεν) nem pedig csak egy bizonyos néppel. 2) A Tóra etikai értelmezése tehát nem csak a népekre vonatkoztatható, hanem a zsidóságra is, amely így megteremtí a kapcsolatot e két csoport között, feloldva ezzel azt a tévhitet, hogy a zsidóság feltétlenül görög kultúraellenes lett volna.

φρουράρχης; felvigyázó, őrálló csapat parancsnoka; φρούρημα; őrzemény, pásztorok őrzetére bízott állatok. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 709.

¹⁶⁶¹ J. Louis Martyn hangsúlyosnak érzi, hogy Pál nem két szembenálló csoportról beszél, hanem sinai-törvény szövetségéről és az ahhoz nem tartozókról. A Galata-levélben egyértelműen Pál a sinai-törvény szövetségéhez tartozóknak szól, hogy fogadják be azokat, akik ahhoz nem tartoznak. Ezért helyénvaló a „Tóra-szövetség” fordítás. Lásd William Baird: *History of New Testament Research*. (Vol. 3). 610.

¹⁶⁶² E vonatkozásban Michael J. Gorman különösen hangsúlyosnak tekinti a 3,28 szövegét (Nincs tehát zsidó, sem görög, sem szolga, sem szabad; sem férfi, sem nő, mert mindnyájan egyek vagytok a Jézus Krisztus szövetségében): Nem arról szól, hogy a kulturális különbségeket akarta volna eltörölni az apostol, inkább azt hangsúlyozza, hogy a Krisztusban megkötött szövetség értelmében ezek a sajátságok nem játszhatnak szerepet. Lásd Michael J. Gorman: *Reading Paul*. Cascade Companions, a Division of Wipf and Stock Publishers, USA, 2008. 135-136.

VII. egység fordítás: Gal 4,1-11

31. A KÉNYSZERSZÖVETSÉG AITOLÓGIÁJA

4 1Ezt mondom pedig ezekről: ameddig az örökös cselekvőképtelen korban van, semmiben sem különbözik egy szolgától annak ellenére, hogy ura mindeneknek, amije van. ²Hanem számvetők és gyámi ügyintézők gondoskodása alá van rendelve az apja által előre meghatározott ideig. ³Éppen így mi is, mikor még cselekvőképtelen korban voltunk, a szellemvilágban élő köztes hatalmak alá voltunk vetve szolgai sorba. ⁴Amikor azonban letelt a rendelt idő, kibocsátotta Isten az Ő Fiát, Aki asszonytól született, és Akinek származása a Tóra hatálya alá esett, ⁵hogy a Tóra hatálya alá vetetteket szabadítsa fel és örökbefogadás útján a fiúságot így mi is megkaphassuk. ⁶Mivel tehát fiak vagytok; kibocsátotta Isten, Fiának Lelkét szíveitekbe. Ő az, Aki így kiált fel belőletek: Abbá, Atya! ⁷Így tehát nem vagy többé szolga, hanem fiú, ha pedig fiú, egyben Istennek örököse is Jézus Krisztus által.¹⁶⁶³ ⁸Ellenben amikor még nem ismertétek Istent, azoknak szolgáltatok, akik természetük szerint nem istenek. ⁹Most azonban, hogy megismertétek Istent, sőt Isten is megismert benneteket, hogyan lehet, hogy újból visszatértek az erőtlén és tehetetlen szellemi lényekhez, akiknek ismét szolgálni akartok? ¹⁰Rajta tartjátok szemeiteket a csillagokon, hogy megtartsátok a napokat és az ünnepeket, valamint az éveket. ¹¹Aggódodom értetek, mert mintha hiába fáradoztam volna miattatok.

31.1. Szabadulás a gyámság alól – mia gráfé terminus technicusok használata¹⁶⁶⁴

Ez esetben a Gal-DIS 3,24 (3,25) παιδαγωγός asszociatív értelméből érdemes kiindulni, amelynek hangot adni az olyan veretes fordítással, mint „vezérlő mester”¹⁶⁶⁵ nem lehet. A νήπιος-szal az 1. versben az apostol azt írja le, amit később az 1Kor 3,1-ben is, ahol majd lelki értelemben vett kiskorúságról, vagy gyermekségről szól.¹⁶⁶⁶

RÚF 1Kor 3,1

Én tehát, testvéreim, nem szólhattam hozzátok úgy, mint lelki emberekhez, hanem csak úgy, mint testiekhez, mint Krisztusban kiskorúakhoz (ὡς νηπίους ἐν Χριστῷ).

¹⁶⁶³ Itt két szövegvariánst ismerünk a nyugati és a keleti, vagy bizánci változatot. A nyugati változat ezt mondja: ...ha pedig fiú vagy, örökös is Isten által. A keleti: Isten örököse vagy a Fiú által. E kettőt próbáltam együttesen érzékeltetni: Megítélésem szerint a lényegnek a keleti jobban megfelel a szöveg kontextusát nézve a legjelentősebb iratokban (¶⁴⁶ ⚡ A B C*) azonban az „Isten által” kifejezés található.

¹⁶⁶⁴ Ez az egyetlen hely, ahol a „mia-gráfé terminus technicus” megnevezést használtam. Értelemszerűen itt azokról a terminusokról van szó, amelyek a levélen belül, a saját szókincshez viszonyítva mia-gráfék és terminus technicusok.

¹⁶⁶⁵ Lásd a Rev. Károli szövegét.

¹⁶⁶⁶ James Montgomery Boice: Galatians. In Frank E. Gaebelin (edit.): *The Expositor's Bible Commentary with The New International Version of The Holy Bible*. Zondervan Publ. House, Grand Rapids, Michigan, 1976. 474.

Így Pál visszamutat a Törvényre, mint παιδαγωγός-ra. Ezt erősítik az olyan kifejezések is, mint az ἐπίτροπος és az οἰκονόμος. A rendelt idő pedig Gal-HYP 4,2 προθεσμία frázisban (ἄχρι τῆς προθεσμίας τοῦ πατρός) előre mutat Krisztus keresztségére, üdvtörténeti értelemben,¹⁶⁶⁷ az alábbi súlyponti elemek függvényében.

SÚLYPONTI ELEMÉK		ASSZOCIATÍV JELENTÉS
65.	Gal-MiaPR 4,2 ἐπίτροπος	Jogi terminus technicus: gyám, felügyelő.
66.	Gal-HYP 4,2 προθεσμία	Hapax jogi terminus technicus: törvényben hivatalosan megállapított határidő.
67.	Gal-DIS 4,3 (4,9) στοιχείων	Erősen asszociatív kifejezés: a világ elemeire <i>utal</i> amelyek okkult befolyást jelentenek.
68.	Gal-MiaCN 4,5 υιοθεσία	Jogi terminus technicus: adoptálás, örökbe fogadás.
69.	Gal-DIS 4,5 (3,13) ἐξαγοράζω	Jogi terminus technicus az ószövetségi háttérrel együtt: a ἕνα (megváltani, megvásárolni) ige megfelelője, ami egyben hipertextuális allúzió Lev 25,25-re.

31.1.1. A gyámság állapotának meghatározása

A Gal-HYP 4,2 προθεσμία (pró időhatározó, θεσμός *időbeli rögzítés* eredetileg melléknév a ἡμέρα jelzőjeként femininum formában): *előre megállapított, rögzített határidő, időpont*; általánosan: *időtartam vége*.¹⁶⁶⁸ Az itt előforduló frázisban: egy bizonyos időpont, amelyre az apa végrendeletében fia nagykorúvá nyilvánításának jogi állapotát kitűzte, tehát amikor a fiú jogi értelemben nagykorúvá és szabaddá lett mindenféle gyámság alól.¹⁶⁶⁹ A mai görögben is megtalálható ebben a hangalakban és szóösszetételben (ugyanígy: προθεσμία), mint határidő, haladék.¹⁶⁷⁰ Így az örökség ténylegesen akkor lett az örökös tulajdonává, amikor az apa által megjelölt *határidő* elérkezett.¹⁶⁷¹

Miután ez az örökös nem árva gyermeket, hanem kiskorút jelent az itt használt Gal-MiaPR 4,2 ἐπίτροπος sem feltétlenül gyám, hanem inkább felügyelő, aki a gyermekek körül forgolódik, és őket szemmel tartja.¹⁶⁷² Az οἰκονόμος pedig gondozó, vagyongazdálkodó, sáfár, rendszerint a szolgák feje, aki a kiskorú vagyoni helyzetének gondozásával volt

¹⁶⁶⁷ R. Alan Cole: *i.m.* 157-158.

¹⁶⁶⁸ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 820.

¹⁶⁶⁹ Varga Zsigmond: *A galatákhöz írt levél kommentárt*, 68.

¹⁶⁷⁰ Mohay: *i.m.* 535.

¹⁶⁷¹ Fung szerint ez az első hely, ahol nem egyszerűen egy emberhez, hanem gyermekhez, vagy másként a gyermekkorúsághoz hasonlítja az apostol népe állapotát. Addig, amíg egy határozott időpont el nem érkezik semmivel sem több a gyámolt, mint egy szolga. Mesterséges adoptációról beszélhetünk tehát, amelynek teológiai célzata van és arra a határozott időpontra utal, amikor Isten Fia eljött a világba. Lásd Fung: *i.m.* 179-181.

¹⁶⁷² Ebből ered a klasszikus görögben az ἐπιτροπαῖος; rábízott, gyámolt személy, aki gazdaságilag felügyelt személy. Számadással tartozik, mint sáfár. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 241.

megbízva:¹⁶⁷³ „...*számvetők és gyámi ügyintézők* gondoskodása alá van rendelve...” Ha az apa meghalt, a kisebb gyereket átmenetileg alárendelték e személynek (Gal-MiaPR 4,2 ἐπίτροπος), aki így majdnem tulajdonosa volt a gyermeknek, mint egy rabszolgának. Helyzetüket a jog határozta meg „rendelt időpontig” nem pedig az a tényező, hogy az illető vérszerinti kapcsolatban volt-e a nevelővel, vagy sem. A gyermek így *alá volt vetve* bizonyos kötelező érvényű gyámi rendelkezéseknek.¹⁶⁷⁴ Ezért nem túlzás, hogy a gyámoltat (Gal-MiaCN 4,5 υιοθεσία)¹⁶⁷⁵ úgy, mint a rabszolgát ki kellett váltani (Gal-DIS 4,5 ἐξαγοράζω) ebből a helyzetből, amelyből természetes körülmények között csak akkor szabadult fel, ha ez az előre meghatározott idő (Gal-HYP 4,2 προθεσμία) lejárt.

E szavak és kifejezések használata rámutat, kissé groteszk módon, hogy az ember saját szabad akaratára aligha támaszkodhat, hanem vagy az egyik (ἐξ ἔργων νόμου /διὰ νόμου), vagy a másik (διὰ πίστεως /ἐκ πίστεως ζήσεται) szövetség *szolgája* lehet, ezért (is) a 3,22 szövege: „...az Írás hatalma azonban mindenkit inkább megtart a bűnben ...¹⁶⁷⁶ hogy az ígéret a Jézus Krisztusba vetett hit szövetsége következtében teljesebben be.” Erre mutat egy nagyon fontos frázis (τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου) jelenléte a 4,3-ban, amelynek magyarázata többeknek okozott már fejtörést.

31.1.2. A gyámsági védelem oka

A frázis jelentéséről már a korai keresztyénségben is voltak viták.¹⁶⁷⁷ A Gal-DIS 4,3 (4,9) στοιχείου megtalálható a korabeli keresztyén íróknál, Platónra kimondottan jellemző szófordulat. Nála a στοιχος jelentése *irányvonal*, vagy *sor*. Alapvetően pedig *sorban állni* vagy *egy sorozat elemeihez tartozni*. E két alapjelentés szerint lehetséges csoportosítani Platónnál és Plutarkhosznál az egyes jelentésárnyalatokat.¹⁶⁷⁸ A judaizmusban és a

¹⁶⁷³ Erdős: *i.m.* 66-67.

¹⁶⁷⁴ Hendriksen: *i.m.* 156-157.

¹⁶⁷⁵ A szó fordítását akár nyers valóságában is elképzelhetjük: „fiúsítás”. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 675.

¹⁶⁷⁶ Az ἀλλὰ συνέκλεισεν ἡ γραφή τὰ πάντα ὑπὸ ἁμαρτιαν φράσις szó szerinti fordítása: „*De az Írás mindenkit bűn alá rekesztett...*” (RÚF) itt egy kicsit a saját koncepcióm szerint módosításra szorul: mivel több frázist is idiomatikusan fordítottam így itt ez a magyarázó idióma fordítás megítélésem szerint helytállóbb.

¹⁶⁷⁷ Ernest De Witt Burton: *A critical and exegetical commentary on the epistle to the Galatians*. T&T Clark, Edinburgh, 1921. 510-518.

¹⁶⁷⁸ Ezeket itt csak a felsorolás szintjén: *Egy beszéd bizonyos elemei*, egy levél tartalma alfabetikus sorrendben: ὀνόματα ἃ ὠσπερ εἰ στοιχεῖα τῶν ἄλλων ἐστὲν καὶ λόγων καὶ ὀνομάτων (Platon, Polit. 277E, és még: Plutarkhosz, Quest conv. IX, Prob. 3¹. Valamint: Philo, Opif. mund. 127. (42). *A fizikai test valamely része*. Diagonész, valószínűleg az előzőekből vette át a szó használatát és kezdte használni más jelentésben. E szerint metonímiáról van szó; olyan még látható, vagy kézzel fogható testrésze, darabról, amely az akkori gondolkodás szerint már kisebb részre nem osztható. Ezt στοιχείου-nak nevezték. A sztoikusok nyelvhasználatában a világ négy őselemére alkalmazott általános kifejezés volt; föld, víz, levegő, tűz. *Valami alapvető dolognak a kifejezése*, ami olyan princípium, amit nem lehet már máshoz viszonyítani az evidencia miatt. Ezt főként Arisztotelész, Metaforáiban találhatjuk meg. Pl.: καὶ τῶν διαγραμμάτων ταῦτα στοιχεῖα λεγομεν ὡς αἰ ἀποδείξει ἐνυπάρχουσιν. (Arisztophanész, Eccl. 652.). *Valami olyan dolog, ami rokon jelentésű és így helyettesíthető fogalom, vagy elem*. Görög meghatározás szerint: ταῦτα γὰρ στοιχεῖα πρῶτα καὶ μέγιστα

pogányságban egyaránt jelen voltak olyan „elemek”¹⁶⁷⁹ amelyek alól fel kellett szabadulni, mert „szolgai formában” tartották az embert. Ezek a démoni erők befolyásuk alatt tartják az egész „nyilvánvaló gonoszság αἰών-ját” (1,4).¹⁶⁸⁰ A keresztyének ezzel szemben a megváltás „már igen, még nem” kettős αἰών-ját hirdetik, ami a Jézus Krisztusban való szövetség lényege és a köztes hatalmak alól való felszabadulás állapota.¹⁶⁸¹

A görög-római-zsidó szinkretizmus Pál korában egyik negatív jellemzője volt a világnak. E szerint a κόσμος négy, öt, vagy a teljesség kifejezése végett hét alapvető elemből állt. Ezek nem fizikai alkotóelemek, hanem démonikus „erők”, amelyekről úgy tartották, hogy a mennyei és a földi világ közötti közvetítők. Minden ókori kultuszban imádsággal, rituálékkal, áldozatokkal, asztrológiával, mágiával és sok más praktikával igyekeztek kielégíteni ezeket az „elemeket”, hogy a sorsszerű életutat kedvezően befolyásolhassák. Erre utal: a „szellemvilágban élő köztes hatalmak alá voltunk vetve szolgai sorba” (ὕπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου ἡμεῖν δεδουλωμένοι) frázis.¹⁶⁸²

Bizonyial ennek oka az intertestamentális korban keletkezett hagyományok valamelyike volt, amelynek alapja lehetett akár a Salamon Testamentumában található egyik részlet is. Itt a terminust ehhez hasonló asszociatív jelentésben használja a szerző:

És jött hét lélek összekötözve, egymásba fonódva, előálltak nyíltan és kecsgettettek nyájasan. Salamon látta azokat és kérdezte őket, majd azok válaszoltak neki, miután szólt hozzájuk: „Kik vagytok ti?” Azok együttesen így szóltak: mi vagyunk a sötétség világbirodalmának uralkodó eleme (ἡμεῖς ἔσμεν στοιχεῖα τοῦ κοσμοκράτορος).¹⁶⁸³

χρηστῆς πολιτείας ἔστιν. (Nicolaus Com. 1. 30, Plato, Legg. VII 790C, Arisztotelész, Metaph. 4.3². Etc.). Olyan princípium meghatározása gyanánt, amikor *kézzel meg nem fogható dolgot meg kell jeleníteni, és érzékszervekkel megérthetővé kell tenni*. Ehhez az alkalmazáshoz Plutarkhosz egyik fogalmi definíciója. a legszemléletesebb: οὐ γὰρ στοιχεῖον οὐδ’ ἀρχὴ τὸ μμιγμένον ἀλλ’ ἐξ ὧν μέμικται. (Com. not. 48,49.) „Mennyei elem”, pl. hold, csillagok, nap, vagy konstelláció. Jellegzetesen nem Pál apostol korára jellemző használat, hanem a későbbi keresztyén íróknál jelenik meg: Római Kelemen, Diogenész, Jusztin Mártír. Polikarposznál még ilyen módon átvitt értelmű is lehet; a csillagok, vagy a nap fénye, mint elem. Lásd Ernest De Witt Burton: *i.m.* 510-518.

¹⁶⁷⁹ Oepke szerint nem azon van a hangsúly, hogy pontosan mik voltak ezek az elemek, hanem, hogy e frázis használatával akarta Pál megkülönböztetni egymástól a monoteista és a szinkretista szemléletet a judaizmuson belül. Lásd Oepke: *i.m.* 102-103.

¹⁶⁸⁰ Az αἰών lefordítás „kor” vagy „világ” szóval itt a vallásfenomenológiai tartalom miatt kevés, ezért az ἐκ τοῦ αἰῶνος τοῦ ἐνεστώτος ποιηροῦ frázisban „a nyilvánvaló gonoszság korából”, ugyanakkor az 1,5-ben a „τὸς αἰῶνας τῶν αἰῶνων” inkább, egyértelműen: „örökkön örökké”. Ebben segített: Mircea Eliade: *A szent és a profán*. Helikon Kiadó, Bp. (1984) 2014. 49-83.

¹⁶⁸¹ Thomas R. Schreiner: *i.m.* 80. 2. bek.

¹⁶⁸² Hans Dieter Betz: *Galatians. A Commentary on Paul's Letter to the Churches in Galatia*. Fortress Press, Philadelphia, 1979. 204-205.

¹⁶⁸³ Ezek az elemek az ember kísértéseit és vágyait jelképezték, amelyek kapcsolatban állhatnak a Gal 5-ben található test cselekedeteivel. Hagyományosan ezek: 1) az ember természete, amelyre megformáltatott, 2) a világosság lelke, amely a vágyakat ébreszti fel az emberben, 3) a hallás lelke, amely által a tanításokat magunkévá tehetjük, 4) szaglász és az ízlelés vágyának lelke, 5) a beszéd lelke, amely alapja a tudásunk, 6) evés, ivás, ízlelés lelke, 7) a leggonoszabb lélek, ami létezik a „sötét” birodalomban: a szexuális vágy ébredésének képessége. Lásd H. F. D. Sparks (edit.): *Apocriphal Old Testament*. Oxford University Press, Oxford, 1984. 516-517.

Alapvető jelentésében a τὰ στοιχεῖα különbségtétel: 1) az elemek, 2) a lelkek és 3) az angyalok között, azok természete (φύσις) szerint. A későbbi zsidó irodalomban is e három dolog valamelyikét jelentette,¹⁶⁸⁴ az eddigiek értelmében.

Pál általában beszél a Törvényről, de a Tóra elemeire (Halákót) enged asszociálni, amikor e szót használja,¹⁶⁸⁵ amiből arra lehet következtetni, hogy a Törvény és a קַדְוָה fogalmával egyaránt visszaéltek a galaták egyes csoportjai.¹⁶⁸⁶ E használat erős *utalást képez*¹⁶⁸⁷ a Tóra speciális aspektusára, mint identitás jelzőre:¹⁶⁸⁸ a jelenvaló világ „gonosz kor” (1,4) elvetette Krisztust és a Szentlélek hatalmát is elveti.¹⁶⁸⁹

Éppen ez az asszociatív értelmezés adta lehetőség mutat rá, hogy Pál elfogadta az *alexandriai* írásmagyarázatot, ezért allegorizál, ugyanakkor elutasítja azt a *jeruzsálemi* exegetikai áramlatot, ami szerint a szövegek titkos misztikája a betűk *rendjében* (τὰ στοιχεῖα τοῦ γράμματος) lenne, a formák (ἡ συνταγματική καὶ ἡ συντακτική) és a jelentés helyett, vagyis a szekundér környezet a primér helyett.¹⁶⁹⁰ A στοιχεῖον használatával groteszk módon utal a „betűk rendjére” is: még azt is lehet démonizálni.

Így a jeruzsálemi ἐξ ἔργων νόμου koncepcióját, amelyet ezek szerint lehetett „szabályos rendben” (Gal-DIS 4,3 (4,9) στοιχεῖον) követni, és amely olyanná tesz, mintha okkult befolyás alatt állnánk, szembe állítja az alexandriai hagyománnyal: „Most (...) megismertétek Istent, sőt Isten is megismert benneteket, hogyan lehet, hogy újból visszatértek az erőtlén és tehetetlen szellemi lényekhez (Gal-DIS 4,3 (4,9) στοιχεῖον), akiknek ismét szolgálni akartok?”.

¹⁶⁸⁴ Ernest De Witt Burton: *i.m.* 510-511.

¹⁶⁸⁵ Matthew S. Harmon: *She Must and Shall Go Free. Paul's Isaianic Gospel in Galatians*. De Gruyter, USA, New York, 2010. 143-144.

¹⁶⁸⁶ James Montgomery Boice: *i.m.* 474.

¹⁶⁸⁷ Az „erős utalás” kifejezést Matthew S. Harmon használja, így ezzel a kifejezés asszociatív jelentésére céloz. Lásd Matthew S. Harmon: *i.m.* u.o.

¹⁶⁸⁸ Willem J. J. Glashouwer a Gal 4,4 szövegét így fordítja: „...aki asszonytól született a törvénynek (a Tóranak) alávetve.” Megítélésem szerint szükségtelen zárójelbe tenni a Tórát. Lásd Willem J. J. Glashouwer: *Miért Izrael? Új kezdetek*. Bridge Mission Society, Bp. 2007. 35.

¹⁶⁸⁹ A „hogyan szabadítson minket a jelenlegi gonosz világból” frázis (ἐκ τοῦ αἰῶνος τοῦ ἐνεστώτος πονηροῦ) is erős utalás az apokaliptikus terminológiára. Martinus C. de Boer szerint az alábbi helyekkel képez intertextuális kapcsolatot: Tób 14,15; 4Makk 18,24, illetve az Újszövetségen belül: Fil 4,20; 1Tim 1,17; 2Tim 4,18; Zsid 13,21; 1Pt 4,11, valamint még „a Jelenések könyvében számos helyen”. Lásd Martinus C. de Boer: *i.m.* 36, 49. lábjegyzet.

¹⁶⁹⁰ Richard N. Longenecker sorolja fel a farizeusi exegézis néhány szempontját: 1) az ószövetségi történelem betű szerinti értelmezése, 2) az allegória alkalmazása alexandriai hatásra, 3) nyelvi allúziók képzése a gondolkodás szabadsága révén, ugyanakkor 4) a Midrások befolyása alá vetve mindezt. Ez utóbbi szempont, amivel Pál vitatkozott: a verbális asszociációt és a misztika képzetét nem lehet a betűk rendjéhez kötni. Lásd Richard N. Longenecker: Can we reproduce the exegesis of the New Testament? In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1970. (Vol. 21). No. 1. 5-6.

Ezeket az elemeket meg is nevezi a 4,8-ban; τοῖς φύσει μὴ οὖσιν θεοῖς, „természetük szerint nem istenek” de szolgálatuk kultikus¹⁶⁹¹ elkötelezettséget követel.¹⁶⁹²

A στοιχεῖα ilyen jellegű értelmezése mellett foglalt állást Origenész is,¹⁶⁹³ amely kapcsán mérlegelhető a Kol 2,20-szal való kapcsolat lehetősége is. A „*Krisztussal meghaltatok a világ elemei számára*” (Εἰ ἀπεθάνετε σὺν Χριστῷ ἀπὸ τῶν στοιχείων τοῦ κόσμου) frázis megerősíti, hogy a tévtanítók milyen dolgokat képviseltek, akik akár azonosak is lehettek mindkét helyen. A „világ elemeinek való engedelmesség” vagy azt jelenti, hogy az ezoterika jegyében az égitestek konstellációjának engedtek, vagy a bukott angyaloknak, akartak szolgálni, akik álközbenjárók az emberi és az isteni világ között.¹⁶⁹⁴ Joachim Rohde szerint¹⁶⁹⁵ ez a gnoszticizmus általános jellemzője volt ezért a galaták között tapasztalható szinkretizmus és a kolosséiaknál tapasztalható angyalkultusz kérdése, illetve a két levélben található utalások egymással parallel futnak.

Ha e jellemző ellen kellett Pálnak küzdenie, az azt jelenti, hogy a Tórához való viszony teljes elvi félreértést akarta tisztázni, mit farizeus. A félreértés téves gyakorlatot eredményezett, amely nem lett volna kedvező a korai keresztyénség számára sem.

¹⁶⁹¹ A kultikus elkötelezettség ismét az okkult befolyás következménye. Hermann Cremer szerint ezek olyan kultuszokkal álltak kapcsolatba, mint a Nap, Hold, egyes szakrális időszakok és szakrális évek tisztelete. Habár ezek kapcsolódnak a judaizmushoz, alapvetően a babonás magatartás következményei. Így pl. a Gal 4,3-ban is olyan „elemet” jelent, amely látszólag nem jellemző egy vallásra sem, (a Nap nem őselem) mégis a fentiek miatt e jelenséggel hozható kapcsolatba. Lásd Von D. Hermann Cremer: *Biblisch-theologisches Wörterbuch der Neutestamentlichen Gräzität*. Zehnte, völlig durchgearbeitete und vielfach veränderte Auflage. Friedrich Andreas Perthes A. - G. Gotha, Halle, 1915. 1022-1023.

¹⁶⁹² Hans Dieter Betz: *i.m.* 204-205.

¹⁶⁹³ J. B. Lightfoot: *St. Paul's Epistle to the Galatians*. (fifth ed.) Cambridge University Press, Cambridge, 1876. 166-167.

¹⁶⁹⁴ Ernest De Witt Burton: *i.m.* 510-518.

¹⁶⁹⁵ Albrecht Oepke (bearbeitet von Joachim Rohde): *Der Brief des Paulus an die Galater. Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament*. Evangelische Verlagsanstalt Berlin, 1973. 35.

32. A „LÁTHATÓ SZÖVETSÉG”- KÉPI MEGJELÉNÍTÉS HAPAX SZINEKDOCHÉKKAL

Mivel ebben a részben több *troposz* és *hapax szinekdoché* is található, fokozottan igaz, hogy a szöveg olvasása beindítja a Walter Ong féle reakciót: ¹⁶⁹⁶ „*Látom, amit mondasz...*” Ezért adtam a „látható” szövetség címet e fejezetnek, amely két alegységre oszlik a logikus szövegkohézió alapján: 1) a szövetségi teológia, mint „iga” és 2) ennek etikai vonatkozásai.

VIII. egység fordítás: Gal 4,12-30

4¹²Váljatok tehát olyanná, mint én, mert én is olyan lettem, mint ti: testvéreim kérlek benneteket erre! Egyébként pedig semmivel sem sértettetek meg engem. ¹³Ugyanakkor tudjátok, hogy testi valóságom erőtlensége miatt hirdettem nektek az evangéliumot korábban, ¹⁴amikor még kísértést szenvedtem testi mivoltom miatt. Akkor nem vetettetek el magatoktól, sem nem bánatok velem úgy, mintha démon szállt volna meg, hanem úgy fogadtatok, mintha Isten angyala lennék; úgy, mint Jézus Krisztust. ¹⁵Hová tűnt hát ez a békesség belőletek? Mert bizonynal állítom, ha lehetséges lenne, még a szemeiteket is kivájtátok volna, hogy nekem adjátok. ¹⁶Vajon ellenségetekké váltam-e azzal, hogy az igazságot mondom nektek? ¹⁷Nem helyes, ahogyan egyesek rajonganak értetek, mert minket akarnak közületek kirekeszteni, hogy tőlük legyetek elragadtatva. ¹⁸Helyes dolog rajongani, amíg az jó dolgokért van és nem csak akkor, amikor ott vagyok köztetek. ¹⁹Gyermekeim! Akiket ismét gyötrelmek között szülök, csakhogy *már* végre Krisztus alakot öltön bennetek! ¹⁶⁹⁷ ²⁰Vágyakozom most arra, hogy köztetek legyek és változtassak hangomon, mert fenntartásaim vannak a bennetek történt változások miatt. ²¹Mondjátok meg nekem: akik a Tóra szövetségének védelme alatt akartok élni; nem halljátok az új törvényt? ²²Mert ezt találjuk az írásban: Ábrahámnak két fia volt, egyik a szolgától, másik a szabad asszonytól, ²³de a szolgától származó testi vágyakból született, ellenben a szabad asszonytól való az ígélet alapján. ²⁴Ez pedig képletesen értendő beszéd, melynek magyarázata, hogy ezek két rendelkezést jelentenek: az egyik a Sínai-hegyről szól és a szolgaság állapotáról rendelkezik. Ez Hágár, ²⁵mert Hágár a Sínai-hegy Arábiában, ami egy sorban említhető a mai Jeruzsálemmel, mely gyermekeivel rabszolga sorban él. ²⁶Ezzel szemben a magasságos Jeruzsálem a szabad asszony, mindnyájunk anyja. ²⁷Mert ezt találjuk az írásban: „Ujjongj te meddő, ki nem szülsz, vigadozz és kiálts, ki nem vajúdsz, mert sokkal több az elhagyottak magzatja, mint akiknek férjük van.” ²⁸Mi pedig testvéreim az Izsák szerinti ígélet gyermekei vagyunk ²⁹és ahogyan egykor a testi vágyakból származó üldözötte a Lélektől származót, úgy van most is. ³⁰Hogyan is mondja az írás? „Úzd el a szolgát és az ő fiát, mert a szolgáló fia nem örököl a szabad asszony fiával együtt.” ³¹Ezért tehát testvéreim mi nem vagyunk a szolgáló fiai, hanem a szabad asszonyéi.

¹⁶⁹⁶ Walter Ong munkájához lásd a korábbiakban idézett forrást.

¹⁶⁹⁷ Két féle szövegvariáns ismert kétféle időhatározóval. A nyugati változatban *μέχρι* található; *addig az időpontig* fáradozom értetek, amíg ki nem ábrázolódik bennetek Krisztus. A keleti változatban *ἄχρι* szerepel; *hosszan fáradozom*, hogy kiábrázolódjon, munkám gyümölcseként, bennetek Krisztus. E kettőt igyekeztem a „már végre” szavak használatával egyszerre kifejezni.

32.1. Szövetségi teológia a démoni tradíció ellenében

A korábbiakban azt olvashattuk, hogy a törvény „angyalok révén lépett hatályba”.¹⁶⁹⁸ Két tradíció ismert annak megoldására, hogy ezt miért írja Pál: 1) Mózesnek nem közvetlenül adta Isten a törvényt, hanem angyali közvetítők által, 2) ezek ráadásul *démonikus* lények voltak (τῶν στοιχείων τοῦ κόσμου), így nem Isten adta a Tóra egyes részeit, hanem a gonosz, kötelék gyanánt.¹⁶⁹⁹ A korábbiakban már érintettem ezt részben, kifejtése azonban azokkal a súlyponti elemekkel hozható kapcsolatba, amelyek e részben találhatóak.

SÚLYPONTI ELEMÉK		ASSZOCIATÍV JELENTÉS
70.	Gal-MiaCN 4,13 πρότερος	Előző alkalommal. Itt Pál visszautal korábbi „testi erőtlenségére” amely állapotot a többi hapax legomenon fejezi ki.
71.	Gal-MiaCN 4,13 περιρασμός	Kísértés: e szónak csak kis értékben érvényesíthető az asszociatív szerepe.
72.	Gal-ResL 4,14 ἐκπτύω	Hapax szinekdoché: a démonok elűzésére szolgáló cselekmény szakkifejezése.
73.	Gal-HYP 4,19 μορφώω	Hapax szinekdoché: az isteni antropomorfizmussal antitézist képez; az ember átformálódását fejezi ki.
74.	Gal-DIS 4,19; (4,27) ὠδίνω	Intenzív troposz: vajúdik, szül; lelki értelemben vett szenvedésre utal.

32.1.1. A démoni tradíció jelenlétének feltárása

A démoni tradíció jelenléte a szövegben nagyon is valószínűsíthető.¹⁷⁰⁰ A korábbiakban erre utalt a Gal-INT 3,1 βασκαίνω, itt pedig egy hapax szinekdoché: Gal-ResL 4,14 ἐκπτύω.¹⁷⁰¹

E kifejezéssel kapcsolatosan egyesek megemlítik a képi asszociáció lehetőségét,¹⁷⁰² habár általunk ismert jelentése; *gorombán visszautasít, utál, megvet, gyűlöl*.¹⁷⁰³ Ez eredetileg átvitt

¹⁶⁹⁸ Philip F. Esler: *Galatians*. Taylor & Francis e-Library, London - New York, 1998. 195-196.

¹⁶⁹⁹ Ez alexandriai tradíción alapul, de többek között Josephus is képviselte. Esler megadja a forrásokat: *Zsidó Ősatyák*, ugyanígy; Philo: *Som.*, 1.141–143-ban; *Pesiqta Rabbati*, 21; 103b-ben. In: *i.m.* u.o.

¹⁷⁰⁰ Erre irányadó Balla Péter megállapítása: Lisztrában, még mielőtt megkövezték volna, angyali lényként tisztelték Pált és Barnabást. Ez az esemény a dél Galata elméletet erősíti és a szövegben található bizonyítékokra épül. Lásd Balla Péter: *i.m.* 180.

¹⁷⁰¹ Habár az előljáró szavak vonatkozásában elmondhatjuk, hogy a köpés, különböző módon jelenik meg az Újszövetségben, e kifejezés hapax legomenon voltát elvitatni a szinkronikus módszer alapján sem lehet: Különbséget kell tennünk aközött, ha valaki köpött, vagy ráköpött egy olyan személyre, akit megszállott a démoni hatalom, vagy egyszerűen csak a betegsége miatt szerencsétlen állapotba került, vagy ha valaki azért köpött, hogy gyógyítson azzal. A betegség miatti, vagy a gyógyítás érdekében történő köpés ismert és elterjedt szokás volt. Az apotropikus használatra több példa is áll rendelkezésünkre. Lásd Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA. Grand Rapids, Michigan, 1967. (Vol. 2). 448-449.

¹⁷⁰² A Grimm-Thayer Lexikon megjegyzi: „Képes beszéd, amelyet tropológikus formában kell érteni”. E kiadvány ilyen értelemben felsorolja még az egyéb előljárószóval együtt fellelhető alakokat is: καταπτύειν, προσπτύειν, πτύειν, és Philonál; παραπτύειν. Lásd Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*, 199.

¹⁷⁰³ Lásd: *i.m.* u.o.

értelem volt, az elsődleges jelentés pedig, amelyből a vizuális asszociáció eredeztethető: *földre, vagy maga elé köp.*

A köpés az ókorban mágikus gesztus volt démonok elhárítására. Ebből lett másodlagosan az utálat és az undorító elutasítás kifejezőjévé.¹⁷⁰⁴ Varga Zsigmond hangot is ad ennek a tropikus fordítási lehetőségnek:

V. ZsGal 4,14

...nem is vettétek semmibe sem azt a kísértést, amely testi állapotomból adódott nektek, nem is köptetek, mint aki démoni erővel került szembe.¹⁷⁰⁵

Minden bizonnyal az elsődleges jelentés profán hangzása¹⁷⁰⁶ miatt fordult elő, hogy egyes iratokból, mint pl. a P^{46} -os töredék, a szó hiányzik,¹⁷⁰⁷ amely miatt ezt a Res Lákis hapax legomenonokhoz soroltam be, és amelyre utalok a Hp-ResL kód használatával. Éppen ezért, egyes magyarázati lehetőségekkel több kommentátor is küzd. Általában az *elvetést, elutasítást* látják benne, nem a démoni befolyás visszautasítását,¹⁷⁰⁸ pedig megítélésem szerint ennek itt hangot kell adni az eddigiek jegyében.

A köpés ilyen alkalmazása, gyógyítás érdekében, a primitív, animista babonákhoz kapcsolható.¹⁷⁰⁹ Egyes források megjegyzik,¹⁷¹⁰ hogy a $\pi\tau\acute{\upsilon}\omega$ epilepsiára is utalhatott, amely *morbus qui sputatur*, - a betegség, amely nyáladzással jár - vagy: *morbus despui suetus* –a betegség, nyáladzással együtt. Valószínűbb azonban a kapcsolat az idősebbik Plinius egyik beszámolójával, amely ismerteti, hogy milyen széles körben volt használatos a köpés¹⁷¹¹ gyógyítás céljából:¹⁷¹²

¹⁷⁰⁴ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 296.

¹⁷⁰⁵ Varga Zsigmond: *A galatákhöz írt levél kommentár*, 79.

¹⁷⁰⁶ A mai görög nyelvben is profán használatban ismeretes, de csak szóösszetételben és ott is csak előtagként ($\pi\tau\upsilon\epsilon\lambda\omicron\delta\omicron\chi\epsilon\iota\omicron$): köpöcsésze. Lásd Mohay: *i.m.* 548.

¹⁷⁰⁷ Ennek az aprónak tűnő különbségnek feltétlenül hangot kell adni, habár itt jegyzem meg, hogy olyan kiváló munkákban, mint Bándy György Galata-kommentárja, e vers kapcsán ennyit találunk: „Három maiusculus kéziratban $\upsilon\mu\omega\upsilon\upsilon$ helyett $\mu\omicron\upsilon$ olvasható. Ez a változtatás félreértésen alapul. Nem Pál volt kísértésnek kitéve, hanem a galaták.” Lásd Bándy György: *A Galatákhöz írt levél magyarázata*. Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, 2010. 57.

¹⁷⁰⁸ Lásd pl. Schiller véleményét: A vulgáris Koinéban használatos kifejezés, ami egyszer jelenik meg az Újszövetségben. Az itt előforduló kifejezésben *nem használatos* a metaforikus értelem, csak a másodlagos; elvetni, eldobni, kirekeszteni, etc. Pedig az ókori világban e kifejezés szó szerint azt jelentette, hogy ha valaki köpött, a beteg, démontól megszállott ember felé, ezt a démoni hatást utasította el. A galaták ellenálltak Pál betegsége miatt, ezért nem köptek felé, és úgy fogadták, mintha Isten angyalának a manifesztációja lenne, úgy, mint Jézus Krisztust magát. Lásd Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA. Grand Rapids, Michigan, 1967. (Vol. 2). 448-449.

¹⁷⁰⁹ M. Elbert: *Reallexikon der Vorgeschichte*. Speichel, 1924. Ezen belül: on the use of spittle in healing; Mk 3,33; 8,23; Jn 9,6.) E forrásokat lásd Schillernél. In Kittel: *i.m.* u.o.

¹⁷¹⁰ Lásd pl. Plinius, Hist. Nat., X,23,33.

¹⁷¹¹ Az alábbi latin szövegre való utalást megtaláljuk: Fritz Rienecker – Cleon Rogers: *A Linguistic Key to the Greek New Testament*. Zondervan Publishing House, USA, Michigan, 1980. 507, a Gal 3,1 vonatkozásában.

¹⁷¹² Lásd C. Plinii Secundi: *Naturalis Historiae Libri XXVIII. Cum Indicibus Rerum Locupletissimis ad Optimorum Librorum Fidem Emendatissime Editi*. Lipsiae Subtimus et Typis Caroli Tauchnitii 1841. Cap. 6-10. 2. oszlop.

Veniam quoque a deis spei alicuius audacioris petimus in sinum spuendo, et iam eadem ratione terna despuere precatione in omnia medicina mos est atque ita effectus adiuuare, incipientes furunculos ter praesignare ieiuna salvia.¹⁷¹³

Vagyis:

Ugyanazon okból, mint amikor gyógyszert használnak, háromszor köpnek a földre és nyilvánosan ráolvasnak a betegségre, a konkrét problémát megnevezve. E műveletet orvoslás gyanánt alkalmazzák. Gyakorta, ugyanígy, ha egy kelés kezd támadni az emberen, arra egy böjtölő ember nyálával történő háromszori megköpést alkalmazznak.

A pszichikai, vagy a testi betegség zsidó és pogány gondolkodásban egyaránt démoni megszállást jelentett, az isteni nemtetszés kinyilvánításának tartották valamely bűn miatt,¹⁷¹⁴ innen a kapcsolat.

Érdemes megfigyelni Eusebius egyháztörténeti munkájának egy részletét is, aki a korai egyház keresztségi szokásaival hozza kapcsolatba a πτύω-t, mintha a démonokat akarták volna távol tartani köpéssel.¹⁷¹⁵ A legrégebbi forrás erre vonatkozóan Veronából származik, a 2-3. századból, amelynek későbbi előfordulását írja le Eusebius (Kr.u. 265-339) is a kis-ázsiai keresztyénségen belül:

ὁ μακάριος ὁ ἄσιος... κατεπάτησεν τὸν κόσμον σὺν ταῖς ἀπάταις αὐτὸν καὶ κατέπτυσεν τὸν διάβολον σὺν ταῖς πομπαῖς αὐτοῦ καὶ ὑπέζευξεν ἑαυτὸν τῷ σταυρωθέντι Χριστῷ

Vagyis:

Ó mily boldog az ázsiai ember! (...) Lábbal tiporja a világmindenséget annak hitetőjével együtt: leköpi az ördögöt és kísérlőit, miközben Krisztus keresztyére támaszkodik.

Később e szokás az egyházban átértékelődött és az ördögűzés szertartásaként lett ismeretes. Pnyenkor a pap ἐμφύσησον καὶ ἔμπτυσον αὐτῷ; vagyis: „*rálehelt és megköpte őt*”,¹⁷¹⁶ ti. azt a személyt, akit megszállottnak véltek.

Nem tudni, van-e összefüggés e szokás megjelenése és a Ϝ⁴⁶-os töredék között, egy azonban tény, hogy e forrás korát 200 körülire datálják.¹⁷¹⁷ Így három lehetőség adódik, amiért kimaradhatott onnan e szó: 1) véletlenszerűség, 2) el akarták kerülni a misztikumot, amely

¹⁷¹³ Delphi Classics (edit.): *The Complete Works of Pliny the Elder*. Ancient Classics Series. Hastings, UK. East Sussex, 2015. 983.

¹⁷¹⁴ Itt még megemlíthetjük a Jn 9,1kk és ApCsel 28,4 kapcsolatának lehetőségét is. Lásd Fung: *i.m.* 198.

¹⁷¹⁵ Az itt idézett forrásban nem az említett hapax legomenon található: ἰδοὺ γὰρ καὶ τῶν βασιλέων σου καὶ τῆς δόξης αὐτῶν καταπτύω καὶ βδελύσομαι αὐτήν. A Schiller által megadott forrás: Mart, Dasii, 10, a καταπτύω használata itt átvitt értelmű kifejezés.

¹⁷¹⁶ Schiller: *i.m.* u.o.

¹⁷¹⁷ Ehhez lásd a Nestle-Aland: *Novum Testamentum Graece* 28, bevezetőjét.

ekkortájt kezdett megjelenni, 3) a már említett profán hangzás nem tette alkalmassá templomi felolvasásra, vagy katekézisre a szöveget mindaddig, míg a szó átvitt értelmének használata meg nem erősödött és jellemzővé nem vált.¹⁷¹⁸

Tanulság gyanánt érdemes megjegyezni:

A pragmalinguisztikai sajátságok egyik jellemzője: a profán hangzás, mint a verbális közlés egyik sajátsága, megszelídítése nem foszthatja meg a szó értelmét a tartalomtól olyan mértékig, hogy a teljességet az ne fejezné ki.

Ennek értelmében, ha a köpés a mai kultúrában már nem jelenti azt, amit az ókorban, keresni kell olyan fordítási megoldást, *ami hangot ad az asszociációs felhangoknak is, de a szótári jelentést (megvetés, lenézés) is tartalmazza.* – Így a démoni megszállás az ok, a megvetés pedig az a következmény, amiben megnyilvánulhatott volna a kényszerű távolságtartás:

Gal 4,14

...amikor még kísértést szenvedtem testi mivoltom miatt. Akkor nem vetettetek el magatoktól, *sem nem bántatok velem úgy, mintha démon szállt volna meg,* hanem úgy fogadtatok, mintha Isten angyala lennék; úgy, mint Jézus Krisztust.

Ezzel kapcsolatos *utaló szó*¹⁷¹⁹ a Gal-MiaCN 4,13 πρότερος is. Amikor *korábban* ott volt Pál, még jellemezte a testi erőtlenség, amelyet azonban nem tekintettek démoni megszállásnak, mert az kísértés lett volna: Gal-MiaCN 4,13 πειρασμός (τὸν πειρασμὸν ὑμῶν).¹⁷²⁰ Ilyen módon két különböző időintervallumot választ el egymástól: az első alkalommal még minden idilli volt, most pedig az áltestvérek tevékenysége miatt visszajára fordult Pál korábbi tevékenysége.¹⁷²¹ Az első esetben nem volt démoni befolyás, most azonban már van: annak nem Pál a tárgya, hanem a galaták.

Így tehát a Gal-ResL 4,14 ἐκπτώω *hapax szinekdoché* Pál elhívás utáni állapotára utal, amelyet a Gal-MiaCN 4,13 πρότερος nyomatékosít. Ez utóbbinak elentése: *eredetileg* vagy

¹⁷¹⁸ Itt kell megjegyezni, hogy egy szó profán hangzása szintén az asszociatív szemantika tartományába sorolható. Lásd Charles E. Osgood: Focus on Meaning. Explorations in Semantic Space. In *Janua Linguarum*. Mouton, The Hague - Paris, 1976. (Vol. 1). 37-40.

¹⁷¹⁹ Az „utaló szó” az angol *catchword* fordítása. Lásd William L. Lane: *The Gospel of Mark. The International Commentary on The New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1974. 410-411.

¹⁷²⁰ E szó esetében inkább az valószínűsíthető, hogy az eddig leírtakat nyomatékosítja, de asszociatív értelmet nehezen lehet tulajdonítani a szónak, ha csak B. F. Wescott véleményét figyelembe nem vesszük, amelyeket a korábbiakban a Zsid 3,8-hoz írottakkal kapcsolatban elmondtam, ahol szintén ZsidCN-nek számít. Ez esetben: παραπικρασμός és πειρασμός szójátékából adódna az asszociatív értelmezésének lehetősége a LXX Deut 6,16 alapján. Ami azonban valószínűsíthető a Zsid. levélben, az nem bizonyos, hogy szintén megállná a helyét itt. Lásd B. F. Wescott: *The Epistle to The Hebrews. The Greek Text with Notes and Essays*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1952. 81.

¹⁷²¹ Nehéz eldönteni, hogy egyszer, vagy kétszer járt Pál Galáciában. Egy elmélet felveti annak a lehetőségét, hogy feltételezzük, mielőtt megírta a levelét még egyszer látogatást tett ott, így az akkori állapotokat jellemezte levelében. Ez esetben a πρότερος a korábbi, még evangéliumi állapotokat jellemzi és elválasztja a későbbi látogatástól. Lásd Martinus C. de Boer: *Galatians. A commentary*. Westminster John Knox Press, USA, Louisville, Kentucky, 2011. 9-10.

korábban, amivel a sorszámnévi jelleget kizárhatjuk - a koinében inkább jellemzően középfokú fokozás,¹⁷²² s így fordításban *nem első alkalommal*, hanem *korábban*, vagy *előzőleg* – inkább megfelel az eddigiekben alkalmazottaknak.¹⁷²³: „...testi valóságom erőtlensége miatt hirdettem nektek az evangéliumot *korábban*...” – S ez az állapot, ami hangsúlyozza, hogy a galaták még így is nagy tisztelettel adózva fogadták Pált és tanítását, a zsidó származású szélsőséges zavarkeltők (Gal-DIS 2,4 ψευδάδελφος) pedig ezt fordították (Gal-DIS 1,7 μεταστρέφω) a maguk hasznára teljesen összezavarva a páli tanítványokat: „Nem helyes, ahogyan egyesek rajonganak értetek, mert minket akarnak közületek kirekeszteni, hogy tőlük legyetek elragadtatva.” (Gal 4,17)

32.1.2. Az isteni „séma” a démoni tradíció ellenében

A Gal-HYP 4,19 μορφώω¹⁷²⁴ ismét olyan *hapax szinekdoché*, amely esetében fokozottan oda kell figyelni az asszociatív értelmezésre is: a μορφή aoristos passivumban έμορφώθην *kiformálódott, alakot öltött* állapot. Jelentését a μέχρις ου μορφωθη Χριστος εν υμιν frázis teljes fordításában érdemes kiemelni: „...amíg csak ki nem formálódik bennetek a Krisztus...”¹⁷²⁵ Vagy saját fordításomban: „...csak hogy Krisztus *alakot öltön bennetek*”.¹⁷²⁶ A Grimm-Thayer szótár: ¹⁷²⁷ a μορφωθη-t, mint „*figuratív kifejezést*”¹⁷²⁸ ἄχρισ-szal hozza kapcsolatba, ami így szó szerinti jelentésében a Gal 4,19-ben *a testi és a lelki élet tökéletes harmóniája egymással és azzal az életformával*, amit Jézus alakított ki bennünk. Ceglarek¹⁷²⁹ szerint pedig Pál e szóval fejezi ki *a Krisztussal való szoros kapcsolatot*, amelyet más helyeken¹⁷³⁰ egyéb módon tesz meg.

¹⁷²² Balla Péter: A Galata-levél címzettjei és a lével keletkezési ideje. In: Unger Zoltán (szerk.) *Föld és Ég II. Tudomány és hit. Geológia és teológia*. Magyar Földtani Társulat 2017. 14.

¹⁷²³ Így hozható összefüggésbe más olyan kifejezésekkel, amelyek idiomatikusan értelmezve fordíthatók: ισχυρότερος αὐτοῦ (Lk 11,22); περισσότερον προφήτου. (Mt 11,9); τὸ μωρὸν τοῦ θεοῦ σοφώτερον τῶν ἀνθρώπων ἐστίν (1Kor 1,25); πολλῶ μᾶλλον κρείσσον· (Fil 1,23). Lásd Moule: *i.m.* 98. A fordításokhoz megoldásként nem kínál fel lehetőséget csak a Gal 4,13 esetében. Ezen kívül azt írja: „lásd az egyes kommentárokat.”

¹⁷²⁴ A mai nyelvben csak a μορφή ismert, amely előtagként is szerepel (μορφο-) formában. Jelentései 1. alak, forma jelleg, 2. arc Lásd Mohay: *i.m.* 407.

¹⁷²⁵ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 639.

¹⁷²⁶ Erdős Károly fordítása adott bátorságot, hogy az „alak” kifejezést használjam: „Míglen alakot ölt bennetek Krisztus...” Lásd Erdős: *i.m.* 81.

¹⁷²⁷ Joseph Henry Thayer (translated, enlarged and edited of Grim’s Wilke’s Clavis Novi Testamenti): *Thayer’s Greek-English Lexicon of the New Testament*. New York, Harper & Brothers, USA, New York, 1887. 418.

¹⁷²⁸ A „figuratív kifejezés” a kiadvány közlése, amelyet itt érdemesnek tartottam megtartani: megítélésem szerint nagyon hasonló megfogalmazást jelent, mint a szinekdoché. Lásd: *i.m.* 418.

¹⁷²⁹ Manuél Ceglarek: *Die Rede von der Gegenwart Gottes, Christi und des Geistes. Eine Untersuchung zu den Briefen des Apostles Paulus*. Peter Lang GmbH, Frankfurt. 2010. 438. 2285. láb. A μορφώω-t újszövetségi hapax legomenonnak nevezi.

¹⁷³⁰ E helyeket adja meg művében: 2Kor 3,18; Róm 8,29; 12,2; Fil 3,21

Más értelmezés szerint, ha mint színekdochének hangot adunk, a μορφή az, amelybe a művész *beletölti* a megfelelő tartalmat, kifejezi különösképpen is a bálványok formáját, amelyben *alakot ölt* az istenség.¹⁷³¹ Ennek antitézisével találkozunk itt, úgy mint az LXX Ézs 44,13-ban:

LXX Ézs 44,13

Az ácsmester kifeszíti a mérőzsinórt, vörös krétával rajzol, majd gyaluval dolgozik, azután körzővel rajzol, és *olyan alakot készít, mintha az ember lenne* (ὡς μορφήν ἀνδρῶς), mint egy feldíszített embert, hogy házban lakják.

A Philo: *Decalog* 72-ben pedig arról olvashatunk, hogy tulajdonképpen mi is volt ez az alaki ábrázolás:¹⁷³²

...μυρίας γάρ ὄσας διὰ γραφικῆς καὶ πλαστικῆς μορφώσαντες ἰδέας.

Vagyis:

...mert a mérhetetlenül sok *szent* dolog az író és a szobrász által megformált külsőkben *ölt csak alakot*.

E vonatkozásban tehát a szobrász kiformalja (μορφώω) a szobrot, Krisztus azonban „alakot ölt (μορφωθῆ) bennetek”, sőt bennünk: a kortalanságra utal az aoristos.

Fung szerint¹⁷³³ ebben és a következő versekben az apostol arról beszél, ami ellentétje annak, amit a hamis agitátorok akartak tenni: így a μορφή alapjelentését tekintve „séma”, ami szinonimát képez a Kol 3,10-ben és a LXX Gen 1,27-ben az εἰκῶν-nal,¹⁷³⁴ amelyek vonatkozásában érthetjük meg a *kép*, vagy *alak* asszociatív értelmét. A Genezisben, a Septuaginta szerint az ember κατ’ εἰκόνα θεοῦ ἐποίησεν, vagyis: „*Isten ábrázatára készítettett...*” de a maszoréta változat szerint alaktalan אֲדָמָה amely rabbinikus értelmezés szerint leginkább *Isten árnyéka*.¹⁷³⁵ Ugyanígy a Kol 3,10-ben: κατ’ εἰκόνα τοῦ κτίσαντος αὐτόν, vagyis „*alakja annak, Aki teremtette őt*” (ti. az embert). Elleiben Krisztus egyértelműen Isten *kiábrázolódása* az ember számára: ἔστιν εἰκῶν τοῦ θεοῦ (Kol 1,15). Ennek megfelelője a Gal-HYP 4,19 μορφώω, amely Isten „alakja” az emberben (τοῦ θεοῦ ἐν

¹⁷³¹ Ezzel kapcsolatosan Bultmann véleményét is érdemes megjegyezni: A μορφή az az alak, amelyben a lényeg megjelenik. Az LXX-ben szinonim használják az εἶδος (alak, forma), ὁμοίωμα (hasonlóság), ὄρασις (megjelenés), és ὄψις szavakkal, természetesen nem ellenében a lényeggel, hanem éppen annak kifejezéséeként. Így tehát érthető, hogy a hellenisztikus szóhasználatban a μορφή az isteni lényeg kifejezésére szolgálhatott. Lásd Rudolf Bultmann: *Az Újszövetség teológiája*. Osiris, Bp. 1998. 162.

¹⁷³² Lásd cf.66, ugyanígy Philo Plant., 3: τὴν οὐσίαν...ὁ κοσμοπλάστης μορφοῦν ἤρξατο. Utalás található a Jer 1,5-re is. Lásd Behm, in Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA. Grand Rapids, Michigan, 1967. (Vol. 4). 752-754.

¹⁷³³ Fung: *i.m.* 202-203.

¹⁷³⁴ E két ígehellyel való kapcsolat már nem Fung véleménye, hanem saját kutatási eredményem.

¹⁷³⁵ Pollák Kaim szerint: arám szó, amely jelentései: *árnyék*, múlandóság, minta. Valamint egyes esetekben: bálványkép, alak. Ez utóbbi kettő a negatív jelentéstartományban. Lásd Pollák Kaim: *i.m.* 316

προσώπω Ἰησοῦ Χριστοῦ)¹⁷³⁶ és az emberi alakban testet öltött Isten (προσώπου τοῦ κυρίου és τῷ προσώπῳ τοῦ θεοῦ)¹⁷³⁷, amely megvalósulásáért a galatáknak könyörög Pál: „Gyermekeim! Akiket ismét gyötrelmek között szülök, csakhogy Krisztus alakot öltönn bennetek.” Az ugyanis következmény, hogy ha Krisztus a minta, az ember is átváltozik, mert „*mint egy tükörben szemléljük az Úr dicsőségét mindnyájan*” (2Kor 3,18), vagyis az isteni sémát.

Az eddigiekben leírt okkult befolyás feltételezhetősége miatt szóba jöhet a gnosztikus terminológiák használata is a Gal-HYP 4,19 μορφώω esetében. Ilyen módon kozmogóniai jelentéstartalommal találkozunk,¹⁷³⁸ amely az ún. Kopt Apokrifben¹⁷³⁹ és a késői keresztyén misztika egy termékében, a Simeon teológiájában fordul elő ilyen használatban:

Μακάριος ὁ τό φῶς τοῦ κόσμου ἐν ἑαυτῷ **μορφωθέν** θεασάμανος ὅτι αὐτός ὡς ἔμβρυον ἔχων τόν Χριστόν μήτηρ αὐτοῦ λογισθήσεται...

Vagyis:

Boldog az, akiben a kozmosz világossága ölt alakot, mert ő az az újszülött, aki magáénak mondhatja Krisztus anyját...

Metaforikus értelmezésben, ahogyan a magzat kiformalódik az anyaméhben, úgy alakul át egy gyermek felnőtté, vagy egy keresztyén érett keresztyénné:¹⁷⁴⁰ „...Akiket ismét *gyötrelmek között szülök*... (Gal-DIS 4,19; (4,27) ὠδίνω)” ez esetben szintén intenzív troposz. Varga Zsigmond találóan jegyzi meg e szóval kapcsolatosan:¹⁷⁴¹

A mondat túl megy a kép (μορφώω) körén, és Pálnak a galatákkal való bajlódását, értük való gyötrő és kínlódó igyekezetét úgy jellemzi, hogy másodszer is „meg kell szülnie” őket.

E szófordulat a 19. versben minden bizonnyal retorikai fogás lehetett, amely igazolhatja azt a feltevést, hogy a levelet az apostol felolvasásra szánta nagyobb hallgatóság előtt.¹⁷⁴² Az egész mondatot lehet *metonímiának* tekinteni, amelyben több intenzív troposz is található (τέκνα, ὠδίνω, μορφωθῆ), ha figyelembe vesszük Oulton véleményét:¹⁷⁴³ Pál nem volt nős,

¹⁷³⁶ E frázist lásd 2Kor 4,6

¹⁷³⁷ E két frázist lásd: 2Thessz 1,9 és Zsid 9,24.

¹⁷³⁸ Lásd Behm, in *i.m.* u.o.

¹⁷³⁹ Koptisch-gnostische Schriften, 1 (GCS, 13), 355, 26 ff., cf. 21 ff.

¹⁷⁴⁰ Behm, in: *i.m.* u.o.

¹⁷⁴¹ Varga Zsigmond: *A galatákhöz írt levél kommentár*, 80.

¹⁷⁴² Ezt tovább erősíti a 20. vers: „Vágyakozom most arra, hogy közöttetek legyek és változtassak a hangomon, mert fenntartások vannak bennem a bennetek történt változások miatt.” Ezt Martinus C. de Boer állítja, aki az egész levél műfaját ilyen szempontból determinálnak látja. Lásd Martinus C. de Boer: *i.m.* 67.

¹⁷⁴³ Henry Chadwick – J. E. L. Oulton (edit.): *Alexandrian Christianity. Selected Translation of Clement and Origen*. The Library of Christian Classics. USA, United States Library of Congress Catalog-in-Publication Data is on file at the Library of Congress, Washington DC, 1954. (Reprint 2006.) 86-87.

ezért, hogy ne tekintsék olyannak, mint az eunuchokat, vagyis a „száraz fákat”¹⁷⁴⁴ gyülekezetei tagjait „gyermekének” szólította, és a keresztyén tanítást, amely átformálta az embereket a szüléshez hasonlította. Ezzel magát is hitelesítette: a Deut 23,1 szerint egy kasztrált nem léphetett be Isten országába, mert gyümölcstelen. Oulton szerint ez a nőtlenekre is vonatkozhatott, azonban ezzel Pál itt *polemizál*. Itt ez szinekdochék formájában jelenik meg, amelyek közül legalább egyet (Gal-HYP 4,19 μορφώω) a *hapax szinekdochét* különösen is hangsúlyosnak kell tekinteni, mert erős a képi „áthallás” lehetősége.

32.2. Két rendelkezés etikai súlya az alexandriai interpretáció jegyében

Az alábbi két nagyon erős súlyponti elem elegendő ahhoz, hogy a fejezetben található Sára-Hágár allegóriát feloldjuk.

SÚLYPONTI ELEMÉK		ASSZOCIATÍV JELENTÉS
75.	Gal-HYP 4,24 ἀλληγορέω	Hapax terminus technicus: képes beszéd, amelyből mára „allegória” lett.
76.	Gal-HYP 4,25 συστοιχέω	Hapax szinekdoché: teljesen megfelel egyik a másiknak. Utaló szó a sztoikusok szóhasználatára.

A Gal-HYP 4,24 ἀλληγορέω (ἄλλος és az ἀγορεύω „mást-beszél”), jelentése alapján: képben szól, allegorikusan beszél (ἀλληγορούμεα part. imperf. pass. plur. neutr. főnévként „képes beszéd”).¹⁷⁴⁵ A mai görög nyelvhasználatban csak az ἀλληγορία szerepel, a magyar jelentéssel megegyező vonatkozásokban.¹⁷⁴⁶ Tulajdonképpeni jelentése: mást mondani, az ószövetségi történetet megmásítani,¹⁷⁴⁷ vagy a szavaknak magyarázása nélkül olyan értelmet adni,¹⁷⁴⁸ amelyet az Isten Lelke ihletése alapján lehet csak megérteni.¹⁷⁴⁹

A kifejezést egész frázis formájában - ἄλλο μὲν ἀγορευω καὶ ἄλλο δὲ νοέω - az ókori irodalom egy termékéből is érdemes szemrevételezni,¹⁷⁵⁰ amelynek latin nyelvű fordítása is

¹⁷⁴⁴ A szerző szóhasználata.

¹⁷⁴⁵ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög – magyar szótár*, 36.

¹⁷⁴⁶ Mohay: *i.m.* 51.

¹⁷⁴⁷ Fung a legfontosabb információkat a 206-207. oldal 12. lábjegyzetben közli: A szó hapax legomenon az Újszövetségben, „participiumi formában, ami egyenértékű egy főnévvel”. A jelentését így lehet visszaadni; „ez egy allegória” vagy „ez egy allegóriát tartalmaz”. E hely azonban olyan, amelyet érdemes kritika alá venni: ha a τύπος Pálnál nem kimondottan tipológiát jelent, akkor e szó esetében sem kell feltétlenül arra gondolnunk, hogy allegóriát jelent. Ezt mások is megjegyzik; egy szó nem elegendő arra, hogy egyértelműen tegyünk megállapítást. Lásd Fung: *i.m.* 206-207.

¹⁷⁴⁸ Egyes vélemények szerint azért használja e szót itt Pál kizárólagos jelleggel, mert már az Ószövetségi történetet is allegorizálva magyarázták. Ezt beemeli a Galata-levélbe, illetve továbbszövi. Lásd David Gooding: *Hogyan használja az Újszövetség az Ószövetséget?* Evangéliumi Kiadó, Bp. 2010. 196-203.

¹⁷⁴⁹ Erdős: *i.m.* 85.

¹⁷⁵⁰ Megítélésem szerint ez a „figurative” használat – az angol közlés szerint - nagyon közel áll az asszociatív szemantikához. A frázisban történő értelmezéshez Lásd Joseph Henry Thayer: *Thayer's Greek-English Lexicon of the New Testament*, 28.

ismert: „*aluid verbis, aluid sensu ostendo*”, vagyis: „*másképpen beszélni, másképpen kifejezni*”. Ezt erősítik a kortárs teológiában történt nyelvi kutatások, amelyek alapján a 4,24-ben egy egész frázis (ἄτινά ἐστιν ἀλληγορούμενα) nyelvtani viszonyát vizsgálják,¹⁷⁵¹ ami tipikus esete a participium passivum mondattani sajátosságainak, amikor a fordításban két lehetséges irány adódhat: 1) ezek *allegorikus*, vagy 2) allegóriában *rögzült* mondások.¹⁷⁵²

Az első példa arra, hogy a judaizmusban allegóriát használtak, Kr. e. 2. századi Alexandria ahol Aristobulus munkáiban fordult elő. A judaizmusban használt módját a görög költőktől vették át, melynek lényege, hogy az Ószövetség egyes részeit etikai magyarázatokkal látták el, *mintha* abban lenne egy misztikusan elrejtett mélyebb tartalom.¹⁷⁵³ Akik így kezdtek gondolkodni, elvetették a törvény szó szerinti értelmezésének útját, ez pedig sajátosságos jellemzője lett ekkorra az alexandriai írásmagyarázatnak.¹⁷⁵⁴ Később Philonál található meg¹⁷⁵⁵ az ἀλληγορία,¹⁷⁵⁶ majd Pultharcos¹⁷⁵⁷ is hasonló módon használja. E szerzőknél a ὑπόνοια szinonimájaként jelenik meg, amely: *más értelemben beszélni*. Mindezek ellenére elmondható, hogy a 4,2-32 rész formai szempontból a *midrásokra* hasonlít,¹⁷⁵⁸ amit az alábbiak is erősítenek.

¹⁷⁵¹ K. L. McKay (D. A. Carson ed.): *A New Syntax of the Verb in New Testament Greek. Studies in Biblical Greek*. Peter Lang, USA, New York, 1994. (Vol. 5). 10. Példa gyanánt hozza még a szerző a Mt 27,33-at: „... egy hely, amelyet Golgotának neveztek, az a hely, aminek neve „Koponya Hely”. Ez így darabos fordításnak tűnik, de jól kifejezi azt a lehetőséget, amely egy participium passivumban rejlik.

¹⁷⁵² Az allegória hatása annyira erős asszociációs képzeteket generál az olvasóban, hogy Budai Gergely, fordításában bővítményt is tesz a szövegbe: „Mert az Arábiában lévő Sínai-hegyet az arabok a Hágár névvel nevezik: a Hágár név azonban jelenti a mostani (földi) Jeruzsálemet is...” Lásd Budai Gergely: *Az Új Testámentom*. Magyarországi Református Egyház Zsinatának Irodája, Bp. 1967. 443.

¹⁷⁵³ Philo véleménye, hogy az írott törvény mélyebb, misztikus történetét úgy lehet a pogányok számára is értelmezhetővé tenni, ha allegóriának tekintjük azokat, és elmagyarázzuk, hogy etikai szempontból hogyan lehet általánosan is értelmezni. Philo ezt tanítás gyanánt a zsidóság felé dolgozta ki. Voltak olyanok, akik ezt elfogadták, de olyanok is, akik nem. Elutasítói éles kritikát alkalmaztak ezzel szemben, mert az ihletettséget tanát változtatta meg. A későbbiekben zsidó írásmagyarázók (pl. Rabbi Akiba) már hét hermeneutikai elvet alkalmaztak Philo után, ami azt jelzi, hogy széles körben elterjedté vált az ilyen etikai applikáció. Lásd Samuel Belkin: *Philo and the Oral Law. The Philonic Interpretation of Biblical Law in Relation to the Palestinian Halakah*. Harvard University Press, USA, Massachusetts, 1940. 29-31.

¹⁷⁵⁴ A judaizmusban azok, akik ezt a magyarázatot követték feloldódtak az etikai és a kozmogóniai értelmezésekben, ezért nem volt mindig pozitív előjelű módszer. Mindezek közben meg kell jegyezni, hogy Philo soha nem vetette el a szó szerinti értelmezést, az allegória az ő esetében a narratív kiegészítés eszközt jelentette. A páli allegória közel áll az alexandriaihoz és a júdeai használatához is. Ugyanakkor ő nem használ kozmológiát, pszichologizáló és ehhez hasonló értelmezéseket. Így formálisan egy fokkal eltávolodik Philótól. Ezzel a használattal demonstrálja a keresztyénség mindentől való teljes függetlenségét. Lásd *i.m. u.o.*

¹⁷⁵⁵ Büchsel, in Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA. Grand Rapids, Michigan, 1967. (Vol. 1). 260-264,

¹⁷⁵⁶ Cicero, Orat 94. Lásd: *i.m. u.o.*

¹⁷⁵⁷ Pultharcosnál köszön vissza az a görög bölcséleti forma, ami a nyelv használata és a filozófia kapcsolata volt már a görög gondolkodásban is Protagoras óta: egy dologról legalább két állítást lehet mondani, amelyek akár egymásnak is ellent mondhatnak, de a valóságnak nem. Ezért minden valóságról alkotott vélemény tulajdonképpen *allegória*, bármit is állítsunk, kivéve a létige, vagy az azzal kifejezhető tagadás. Ezek alapján mondhatjuk valamiről, abszolút értelemben, hogy „van”, vagy éppen „nincs”. Lásd Steigel Kornél (szerk.): *Bevezetés a filozófiába. Szöveggyűjtemény*. Holnap Kiadó, Bp. 1992. 29-33.

¹⁷⁵⁸ Szigeti Jenő: *A Szentírás megismerése és megértése*. Olvasók Háza Kft, Bp. 2010. 81-83.

Rabbi Akiba (Kr. u. 50-132)¹⁷⁵⁹ misztikus töltettel felruházva alkalmazott *ἀλληγορία*-kat.¹⁷⁶⁰ A Zsidókhoz írt levélben is előfordul az ilyen jellegű alkalmazás, csakúgy, mint Philonál, aki az Éden kapujába állított kerubokat használja fel allegória tárgyaként. Origenész is rendszeresen alkalmazta mindenféle formában. A protestánságban pedig Kálvin ennek mintájára egészen messzire ment. Pl. Aszenáthról József feleségéről Egyiptomban, mint a keresztyén egyház tipológiájáról beszélt: pogányok között van, de mégis Krisztus menyasszonya. Az allegóriát ilyen módon a világos tanítás és az oda nem tartozó téma összekapcsolására használták.¹⁷⁶¹

Az egész Gal 4,21-31 szakasz jellemzője, hogy nem a zsidók identitása érdekében íródott,¹⁷⁶² hanem kimondottan a jeruzsálemiek számára szóló üzenet.¹⁷⁶³ Azok, akik a Törvényt, *mint szövetséget* megszegték, csak az eszkatológikus feloldozásban bízhattak,¹⁷⁶⁴ ami miatt Pál korábbra utal vissza, mint a judaizmus keletkezése. Ezért allúziót alkalmaz a Gal-HYP 4,24 *ἀλληγορέω* használatával, amelyet ki is fejt *paratextuális referenciákkal bővítve*:¹⁷⁶⁵ Jeruzsálemet Sára történetével kapcsolja össze, aki meddő volt, mégis sok gyermek származott tőle. Ezek a gyermekek a bűn miatt foglyok, de az eszkatológikus beteljesedésben, a mennyei Jeruzsálemben feloldozást nyernek *majd*,¹⁷⁶⁶ mert a szent város akkor lesz igazán szabad.

¹⁷⁵⁹ Lásd *The full-text of the 1906 Jewish Encyclopedia*. In

<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/1033-akiba-ben-joseph> 2018.03.12..

¹⁷⁶⁰ William Hendriksen: *New Testament Commentary. Galatians & Ephesians*. The Banner of Truth Trust, USA. 1968. 182.

¹⁷⁶¹ William Hendriksen: *i.m.* 179.

¹⁷⁶² Az sem kizárt, hogy az allegóriának ilyen jellegű alkalmazása a qumráni szövegértelmezésen nyugszik: vagyis a zavarkeltők tanításait Pál ezzel próbálta visszaszorítani. Longenecker szerint a qumráni exegézis allegorikus mintája a Dániel könyvében figyelhető meg: A Dán 9,24-27-ben Dániel kikeresi (*daras*) a 70 évről szóló próféciát Jeremiás könyvében, Gábiel a főangyal, pedig elmagyarazza annak misztikus jelentését. A könyv arám részében (Dán 2,4b-7,28) a פְּרָא többször előfordul, ami a qumráni írásmagyarázatok egyik jellemzője. Itt Pál magyarázza el, hogy szerinte a 4 Ezsd mit jelent, ehhez használja az allegóriát. Lásd Richard N. Longenecker: Can we reproduce the exegesis of the New Testament? In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1970. (Vol. 21). No. 1. 10-12.

¹⁷⁶³ Frank Thielman: *From plight to solution. A Jewish Framework for Understanding Paul's View of the Law in Galatians and Romans*. E. J. Brill. Leiden - New York - Kobenhaven - Köln, 1989. 85.

¹⁷⁶⁴ Edward Heppenstall az egész allegória háttérben a Sínai szövetség definícióját látja: A szövetség (covenant) az Ószövetségben mindig egyes számban jelenik meg, majdnem 250 alkalommal. Ebből 150 alkalommal a Sínai szövetségre vonatkozik. Ez azt jelenti, hogy a Sínai és az ábrahामी szövetséget nem lehet egyként értelmezni, azok külön események. Ebből arra lehet következtetni, hogy a szövetségi teológia Izrael történelmének a kifejezési módjára szolgál: eredetileg ugyanis aligha volt Isten szándéka e második szövetség megkötése. Erre utalnak az ilyen kifejezések a Galata-levélben: „A Sínai megkötöz” ugyanakkor „az első szövetség tökéletesebb volt.” (Gal 4,24 és Zsid 8,7). Lásd Edward Heppenstall: *The Law and The Covenant at Sinai*. In Siegfried H. Horn (edit.): *Andrews University Seminary Studies*. Andrews University, USA, Berrien Springs, Michigan, 1964. 18-19.

¹⁷⁶⁵ Ez esetben az *ἀλληγορέω* hap. leg. az *epitextus* és a Sára-Hágár történet a *peritextus*. Így elmagyarazza Pál, hogy ő hogyan érti az allegória fogalmát. Így tk. ez az allegória inkább *tipológia*, ahol a jelenlegi földi Jeruzsálem *antitíposza* a mennyei, szabad Jeruzsálemnek.

¹⁷⁶⁶ Pálnál itt az a törvényértelmezés kerül előtérbe, amit Jézus a Jn 4 szerint a szamaritánus asszony esetében is követ: Nem fontos, hogy hol van a kultuszi központ, mert azt szimbolikusan „lelkiképp” kell érteni. Ellenben a Deut 12 merev betartásával, ami megosztotta a zsidóságot és a szamaritánusokat. Aztán ez a kép; a mennyei Jeruzsálem és a mennyei istentisztelet visszatér a Jelenések könyvének egyes színeiben. Mindez az alexandiriai

Hasonlóság mutatható ki e szakasz és a 4 Ezsdrás 9,38-10,59 között.¹⁷⁶⁷ Itt egy látnok találkozik egy asszonnyal, aki éppen gyászol, mert elveszítette az egyszülött fiát. Ezt a fiút Isten ajándékának tekintette, aki hosszú évek meddősége után született, majd a próféta megszidja a gyászoló asszonyt, mert az ő keserősége csekély Jeruzsálem a szent város pusztulásához képest:¹⁷⁶⁸

4Ezsd 10,6-9

Te asszonyok legbolondabbja, nem látod a mi gyászunkat, és hogy mi történt velünk? Hiszen Sion, *mindnyájunk anyja*, mély gyászban és nagy fájdalomban van. Nagyon is helyénvaló gyászolni most, mert mi mind gyászolunk, és szomorkodunk, mind szomorúak vagyunk: te egyetlen fiú miatt bánkódsz, de mi, az egész világért, a *mi anyánkért*. Kérdezd hát a földet, és elmondja majd neked, hogy ő az, akinek gyászolnia kell mindazért a sokaságért, akik őrajta éltek.

Ahogy a 4 Ezsdrás szerzője, úgy Pál is ebben a szakaszban Sárát, mint *egy, az ígéret gyermekének anyját* hasonlítja Jeruzsálemhez, „mindnyájunk anyjához”. Jeruzsálem azért pusztul, mert bűnös, de lesz eszkatológiai feloldozás, a mennyei Jeruzsálemben:

4Ezsd 10,25-27

Mialatt beszéltem hozzá, íme, az ő arca hirtelen rendkívül fényleni kezdett, és ábrázata ragyogott, akár a villámlás, én pedig túl rémült voltam, hogy a közelébe menjek, és szívem megfélemlt. Amíg azon tanakodtam, mit jelent ez, íme, az asszony hirtelen hangos és félelmetes kiáltást hallatott, amelynek hangjától megremegett a föld. Így hát odanéztem, és íme, az asszony nem volt többé látható, hanem *egy alapokkal bíró város* állt ott, és egy hatalmas kiterjedésű hely mutatkozott meg.

A Gal 4,21-31 bevezetésben vitát találunk két *rendelkezésről* (δύο διαθηκαι).¹⁷⁶⁹ E kettő célját Pál egynek látja (3,16 τοῖς σπέρμασιν helyett τῷ σπέρματι).¹⁷⁷⁰ Azt írja, csak egy evangélium van, így ez vonatkozik a körülmetéltekre és a nem körülmetéltekre is: (2,7)

allegorikus értelmezés jegyében. Lásd Melle H. Oosterhuis: The flame that does not consume. Hermeneutical explorations into the laws of Moses. In Enghy Sándor (szerk.): *Ki nem száradó Patak. Győri István tiszteletére. Tanulmányok*. Hernád Kiadó, Sáropatak, 2014. 38-39.

¹⁷⁶⁷ A 4Ezsdrás (és 2Báruch) könyvére való utalással a zsidó apokaliptikus gondolkodást erősíti Pál, amelynek a szövetségi teológia ilyen irányú értelmezése az alapja. Ezek kihangsúlyozzák Ádám bukását és a bűnért való felelősségét. Pl. a 2Bár 54. 14, 19 szerint: „Ádám vétkezett először... elhozta a halált mindnyájunk számára... mindnyájunk olyanná vált, mint Ádám...” Ennek az érvelésnek alapja, hogy a választás hatalma az ember kezében van: „Mindnyájunk Ádámtól származik és készül az eljövendő győtrelemre... Mindnyájan ki vagyunk választva az eljövendő dicsőségre...” (2Bár 54.15, 51.16, 85.7). A zsidó felfogás szerint, ha a dicsőség útját választjuk, a törvény követése mellett kell dönteni. Ezért maradnak ki az üdvösségből a körülmetéletlenek. Lásd Martinus C. de Boer: *i.m.* 31-35.

¹⁷⁶⁸ Az alább található mindkét 4Ezsd részlet a saját fordításom.

¹⁷⁶⁹ Atsuhiro Asano: Community – Identity Construction in Galatians. Exegetical, Social-Antropological and Socio-Historical Studies. In Mark Goodarce (edit.): *Journal for the Study of New Testament Supplement*. T&T Clark International, England, London – USA, New York, 2005. (Series 285). 154.

¹⁷⁷⁰ Ezen a ponton Pál egyértelműen megváltoztatja az idézett forrást, amely a Gen 12,7. Az MS-ban יְרֵךְ a LXX-ben σπέρματι olvasható. Ez mindkettő egyes számban van, de a szövegösszefüggés, Ábrahám magjaira vonatkozik. A rabbinikus exegézis egyik példája ez, amikor kiragadva a szövegkörnyezetből egy szót, más jelentés tulajdonít annak az író. Így lesz messiási érvelés belőle, holott eredetileg nem azt jelenti a szöveg. Lásd Jan de Waard - Eugene A. Nida: *Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban*. Kálvin Kiadó, Bp. 2002. 150.

„...rám van bízva a körülméletlenség evangéliuma csakúgy, mint Péterre a körülmétkedésé...”). Tehát tk. nincs másik,¹⁷⁷¹ annak megváltoztatása csak politikai céllal történhet, ami azonban az eredetihez képest torzítást jelent (Gal-DIS 1,7 μεταστρέφω).

Mindezt tovább nyomatékosítja a Gal-HYP 4,25 συστοιχέω használata.¹⁷⁷² A σύν és στοιχέω összetétele: szabályosan követ valakit, halad valaki után; megfelel valakinek, vagy valaminek. Az egész τὸ δὲ Ἄγὰρ Σινᾶ ὄρος ἐστὶν ... συστοιχεῖ δὲ τῇ νῦν Ἱερουσαλήμ frázis fordítása: „...*Hágár pedig a Sínai-hegy..., de megfelel a mostani Jeruzsálemnek...*”¹⁷⁷³

A a Gal-HYP 4,25 συστοιχέω –nak a mai görögben egy hangalakban eltérő változata ismert (σύστοιχος) amelynek jelentései: *egynemű, egyoldalú, homogén*.¹⁷⁷⁴ Fung, az angol *represent* (ábrázol, bemutat, kifejez, etc.) szóval oldja meg a fordítást, amelyet a συστοιχεῖν igéből vezet le.¹⁷⁷⁵ Így lehet katonai gyakorlatból átvett kifejezés is: *szemben állni valakivel, parallel lenni valamivel, vagy valakivel*. Ebben az esetben troposz az Ószövetségből, ahol más lexikális morfémaként található meg, s amelyre *antitroposzként* e szó válasz az Újszövetségben.¹⁷⁷⁶

Elképzeltető, hogy e kifejezésnek kapcsolata van a τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου frázissal a 4,3-ból. Ez esetben a κατὰ στοιχείου-nal áll referenciális viszonyban, amely egy beszéd „*metonimiákra (troposzokra) bontva és sorba rakva*”.¹⁷⁷⁷ A troposzok lehetnek egy felbontás utolsó elemei, az elsők pedig az ábécé betűi. Ilyen értelmezésben a στοιχεῖα általános volt.¹⁷⁷⁸ A sztoikusok nyelvhasználatában pl. a világ négy őselemére alkalmazott általános kifejezésként ismeretes: föld, víz, levegő, tűz. Arisztophanész¹⁷⁷⁹ egyéb elemekre is használta, mint negatív és pozitív kifejezést: a τὸ στοιχείου árnyék (negatív) és nappali világosság (pozitív) értelemben. Ahogyan tehát a sztoikusok és a filozófia hatására többen mások is „egy rendbe” (κατὰ στοιχείου) foglalták az egyes elemeket, úgy Pál az allegória

¹⁷⁷¹ Lührmann azt hangsúlyozza ki, hogy az egy evangélium a pogányok és a zsidók evangéliuma egyaránt, tehát nem lehet különbséget tenni a az elvárásokban az egyik, vagy a másik irányába a számrázás, vagy eredet alapján. Lásd Dieter Lührmann: *Der Brief an die Galater*. Zürcher Bibelkommentare. Theologischer Verlag, Zürich, 1988. 37.

¹⁷⁷² Meg kell jegyezni, hogy a 25. versben három kéziratban συστοιχεῖ helyett συστοιχοῦσα olvasható. Mondattanilag mindkét igealak beleillik a szöveggörnyezetébe, tehát a variáns nem gyengíti annak súlyponti szerepét. Lásd Bándy: *i.m.* 64.

¹⁷⁷³ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög – magyar szótár*, 909.

¹⁷⁷⁴ Mohay: *i.m.* 610.

¹⁷⁷⁵ Fung: *i.m.* 205, 27. lábjegyzet.

¹⁷⁷⁶ Ezt a troposz-antitroposz kapcsolatot itt nem vizsgálom: nem tartozik a tárgyhoz. Az érveléshez lásd Joseph Henry Thayer: *Thayer's Greek-English Lexicon of the New Testament*. New York, Harper & Brothers, USA, New York, 1887. 608.

¹⁷⁷⁷ Ernest De Witt Burton: *A critical and exegetical commentary on the epistle to the Galatians*. T&T Clark, Edinburgh, 1921. 510-518.

¹⁷⁷⁸ A szerző által megadott görög írók munkái még, amelyeket itt fontosnak tartok közölni: Xenophón, Mem 2,1¹, Platón, Polit. 278C, Arisztotelész, Rhet. 1.6¹ (1362 a²¹)

¹⁷⁷⁹ Arisztophanész, Eccl. 652.

rendjébe (ἐν τῇ Ἀραβίᾳ· συστοιχεῖ δὲ τῇ νῦν Ἱερουσαλήμ) foglal két egymástól egyébként eltérő motívumot. Ez(ek) így egyként, nem szükségszerűen „hasonlatosak” egymáshoz,¹⁷⁸⁰ hanem inkább az egyik: „... egy sorban említhető a mai Jeruzsálemmel...”, amely ebben a kijelentésben, így erős kényszerűséget enged feltételezni: gyakorlatilag a zsidó gondolkodás ellentétjét, ott ti. Jeruzsálem földi értelemben is a szabadság tüposza, még akkor is ha ez csupán idea és a valóságban aligha volt így.

Talán éppen a fentiek miatt a 25. vers elejéről a δε Ἄγαρ szavakat egyes kéziratok el is hagyják. Pl. a Textus Receptus nem mondja, hogy ὄρος Σινᾶ mint a 24. vers általában, hanem a 25. versben a Ἄγαρ és Σινᾶ mint „egy rendbe tartozó” (Gal-HYP 4,25 συστοιχέω) nevek közvetlenül is egymás mellett állnak: τὸ γὰρ Ἄγαρ Σινᾶ ὄρος ἐστίν.¹⁷⁸¹ Ennek értelme, hogy a Sínai-hegyet *arabul* Hágárnak nevezik, héber betűkkel írva הַגָּר, ami *szikla*,¹⁷⁸² *kőszirt*.¹⁷⁸³

Izraelből sokan elvetették Jézust és evangéliumát.¹⁷⁸⁴ Itt azonban főként azokra kell gondolni, akik ekkor a jeruzsálemi keresztyénséghez tartoztak, de különösen is a judaizálókra (Gal-INT 2,14 Ἰουδαίζω), akik ezt az üzenetet Galáciában meg akarták másítani (Gal-DIS 1,7 μεταστρέφω). Ebben a versben *nyomatékosan* jut kifejezésre egy *elem*, amely ezeket erősíti: Jeruzsálem és az ő gyermekei, akik mint Hágár és gyermeke, meg voltak béklyózva, rabszolgasorban éltek. Ezért a zsidók úgy gondolták, a szigorú engedelmesség helyénvaló és ez a Törvényben le is van fektetve. Ebben különösen hangsúlyosak voltak a ceremóniális rendelkezések (טַבְּשֵׁתַי és מִקְרָן egyes elemei) és a Halákót. Ennek az elképzelésnek gyengéire mutat rá Pál: a Sínai-hegy Arábiában van, *ami sivatag*, nem az ígélet földje, és nem is a Sion-hegye. Ezért a 24-25. versekben Hágárral sorolja *egy rendbe* a szolgaság intézményét (mint δουλεύει), így megcserélődik a Sínaihoz és a Hágárhoz tartozó *tárgy*, mondattani értelemben is.

¹⁷⁸⁰ A Rev. Károli fordítás ezen a ponton ezt a szót használja.

¹⁷⁸¹ The Trinitarian Bible Society (edit.): *The New Testament. The Greek Text Underlying the English Authorised Version of 1611*. Tyndale House, London, sin. an. 351.

¹⁷⁸² E ponton nem értek egyet Erdős Károllyal a következőkben: Ezt a következtetést az apostol csak *ornamentum dictionis* gyanánt szövi bele az előadásába, mindenféle bizonyítási szándék nélkül. Lásd Erdős: *i.m.* 85-86.

¹⁷⁸³ A „Hágár” szó ti. az Arábiában levő Sínai-hegyet jelenti. Maga a szövetség kezdettől fogva homályos lehetett, ahogyan a kézirat hagyományozás ingadozása is mutatja: τὸ γὰρ Σινᾶ ὄρος ἐστίν ἐν τῇ Ἀραβίᾳ (így a 46th Sin C F G és még sok más szöveg): „mert a Sínai hegye Arábiában van”. Ez nyilvánvalóan nem egyszerűen egy földrajzi meghatározás akar lenni, hanem az allegória értelmét akarja tovább mélyíteni. A törvényadás nem az ígélet beteljesedése, hiszen a Sínai, valóban Arábiában van. Lásd Varga Zsigmond: *A galatákhöz írt levél kommentár*, 91-92.

¹⁷⁸⁴ William Hendriksen: *New Testament Commentary. Galatians & Ephesians*. The Banner of Truth Trust, USA, 1968. 182-183.

32.2.1. A Sára – Hágár allegória rövid összegzése

Nem bizonyítható, de – szerény véleményem szerint – hipotézisszerűen mondhatjuk, hogy Pál apostol itt is a jeruzsálemi zsidó exegézis „betűk szerinti” rendje gyengéjére mutat rá,¹⁷⁸⁵ azt „manipulálva” az alexandriai allegórikus – tipológikus exegézist alkalmazva. Ezzel az *ἐν Χριστῷ* szövetségébe keresztelkedő népek szabadságára utal.

Fung szerint a Gal-HYP 4,25 *συστοιχέω* terminus *technicus*,¹⁷⁸⁶ amit minden bizonnyal azért használ az apostol, mert a galatákkal szembenálló agitátorok ellenében akar véleményét kinyilvánítani: szerintük Hágár tartozott a másik rendbe, vagyis a népek tőle eredeztethetők, akik így szolgák lennének és alacsonyabb rendűek a zsidókhoz képest. Ezt az álláspontot pedig a népek apostola, aki magát Ézsaiás mintája alapján prófétának tartja, határozottan elveti. Ha pedig kizárólagosan filológiai úton értelmezzük a szakaszt, akkor a jelenlegi Jeruzsálemet nem lehet elválasztani a mennyeitől.¹⁷⁸⁷ Pál folyamatosan a jeruzsálemi tradícióval küzd, itt pedig most el is határolódik attól. Ez azt eredményezi, hogy a jelenlegi Jeruzsálem lehet *antitípusa* a mennyeknek, vagyis ez a rész egyszerre tipológia és allegória.¹⁷⁸⁸

¹⁷⁸⁵ A farizeusi exegézis „betűk szerinti” rendje erősen manipulatív magyarázatokat eredményezett, amelyek már Pál korában is problémákat okoztak. Ehhez kiváló adalékot ad Güll Tibor írása: A rabbik fantáziájában a Tóra betűi időnként önálló életre keltek. Egy legenda szerint, mikor Salamon élete vége felé közeledett, a bálványimádás bűnébe a Tóra törvényének áthágása miatt esett. A királyokra vonatkozó „sok lovat ne szaporítson” (Deut 17,16) parancsából a *לֹא יִרְבֶּה* „ne sokasítson” igéből a *jod* (י) Isten elé vetette magát és bevádolta az uralkodót, mondván: a király felcserélte helyét az *א*-fel. Így *לִי־אֲרַבֶּה* – lett, ami „sokasítok magamnak”- ti. lovat és feleséget. Isten ekkor ezt mondta neki: Salamon és száz hasonszőrű el fog veszni, de belőled (a Tórából) nem fog egyetlen betű sem elveszni. Lásd Güll Tibor: *Betűk és jelek*. In Német Sándor (szerk.): *Hetek Közéleti Hetilap*. 2000/Február I. 2.

¹⁷⁸⁶ Lásd Hendriksen: *i.m.* u.o.

¹⁷⁸⁷ Fung: *i.m.* 207-209.

¹⁷⁸⁸ Ezt már Kálvin is felismerte cáfolva Hieronymust és Chrysostomost, akik filozófálgatással és „füllentgetéssel” akarják a bizonyatani, hogy a Sínai-hegynek két neve lenne (nem a Hóreb). Lásd Kálvin János: *A Galata, az Efezusi, a Kolosséi és a Thesszalónikai levelek magyarázata*. Kálvin Kiadó, Budapest, (1546) – Fordítás 2016. (I. kötet). 112-113.

IX. egység fordítás: Gal 5,1-26

33. A „SZABADSÁG EVANGÉLIUMA” ASSZOCIATÍV HANGSÚLYOKKAL KIFEJEZVE

5 ¹Ezért tehát álljatok ki szilárdan azért a szabadságért, amelyre Krisztus szabadított fel bennünket: ne engedjétek, hogy a szolgaság járma alá vessenek benneteket. ²Figyeljétek csak rám!¹⁷⁸⁹ Én Pál mondom nektek, ha körülmetélkedtek, Krisztus szövetségéből semmi hasznotok sem lesz. ³Bizonyságot teszek pedig minden ember részére, hogy aki elvégzi a körülmetélkedést az a teljes Törvény bevezetésével adós: ⁴ti, akik a Tóra szövetségében akartok igaz emberekké lenni, hatályon kívül helyeztetek Krisztust, mert ez által a Krisztus szövetségéből estetek ki. ⁵Mi pedig a Lélektől indítatva jutottunk el a hit állapotára, így várakozunk is reménységgel, hogy igaz emberek legyünk majd: ⁶hiszen Jézus Krisztus szövetségében mit sem ér a körülmetélkedés, vagy a körülmetéletlenség, hanem inkább a hit, amely szeretet útján munkálkodik. ⁷Egykor jól futottatok pályátokon: gátolt akkor valaki benneteket, hogy engedelmeskedjétek annak, ami igaz? - ⁸A másra ösztökélő győzködés pedig nem attól van, aki hív benneteket hanem úgy van ez, hogy¹⁷⁹⁰ ⁹egy kevés kovász az egész tésztát megrontja.

¹⁰Reménységem van pedig az Úrnál felőletek: bízom abban, hogy megváltozik gondolkodásotok. Aki pedig fellázított benneteket viselni fogja az ítélet következményeit, bárki legyen is az. ¹¹Ha pedig testvéreim még mindig a körülmetélést hirdetem, miért is üldöznek akkor engem? Ha így történné, a kereszt botránya lenne hiábavalóság. ¹²Bárcsak kasztrálnák is magukat, akik felbujtogatnak benneteket erre!

¹³Elhívásotok szabadságra szól testvéreim! Ez azonban ne legyen ürügy az érzékiség számára, hanem inkább szeretetteljesen szolgáljátok kölcsönösen egymást, ¹⁴mert az egész Tóra egy igében foglalható össze: „szeresd felebarátod úgy, mint saját magad.” ¹⁵Ha pedig egymást marcangoljátok, mint az oktalan állatok, és egymáson élősködtök, figyeljétek oda, nehogy aztán fel is emésszétek egymást! ¹⁶Ezért tehát ezt mondom nektek: a Lélek vezetésének engedelmeskedve éljétek, ne a testi valótokból gerjedő érzékiségeteket elégítsétek ki: ¹⁷mert a test érzékisége a lelkiek ellen törekszik és ugyanígy a Lélek is a testiek ellen. Ezek pedig egymás ellen vannak, hogy ne azokat cselekedjétek, amelyeket akartok. ¹⁸Ha pedig a Lélek vezet benneteket, akkor többé már nem vagytok a Tóra szövetségével megkötözve.

¹⁹Az érzékiség cselekedetei pedig világosan szemlélhetők: fajtalankodás,¹⁷⁹¹ erkölcstelenség, féktelenség, ²⁰bálványimádás, kuruzslás, viszálykeltés, rajongás,

¹⁷⁸⁹ Az itt található "Ἰδοὺ ἐγὼ Παῦλος λέγω ὑμῖν formula ilyen irányú fordítását a „csak” szó nyomatékosító szerepével együtt David Gooding véleményére alapozva vezettem be többszöri átgondolás után, mivel az eddigi mondanivaló kiemelésére erős hangsúlyt teremt az egész szöveg viszonylatában. Lásd David Gooding: *Hogyan használja az Újszövetség az Ószövetséget?* Evangéliumi Kiadó, Bp. 2010. 208.

¹⁷⁹⁰ A *dölt betűs* rész, nem olvasható a görög szövegek egyikében sem, hanem egy lyukas mondatból adódó kényszerű bővítés, amely érthetőbbé teszi a „kovász” munkját, amely itt a tévtanítókra utal. Ez az egyetlen bővítés, amit az egész Galata-levél fordítás során alkalmaznom kellett.

¹⁷⁹¹ Semmiképpen sem egyszerű házasságtörésről van szó. A keleti hagyományban használatos szövegben található *μοιχεία* szó jelentése házasságtörés, azonban a Nestle-Aland 28. törzsszövegében ennél erősebb szó olvasható: *πορνεία*. Michael Newton szerint pedig az *ἀκαθαρσία* kimondottan a *πορνεία* jelentését árnyalja, annak egy fajtájára utal. Lásd Michael Newton: *The Concept of Purity at Qumran and in The Letters of Paul*.

szenvedélyek, önfejlés, pártoskodás, szektásodás, ²¹gyűlölet, részegség, orgiák és ezekhez hasonló dolgok, amelyekről előre mondom nektek, ahogyan már korábban is említettem: az ilyen dolgok cselekvői nem fogják örökölni Isten országát.

²²Ellenben a Lélek vezetéséből termő gyümölcs ez: szeretet, öröm, békesség, tűrőképesség, jóindulat, becsületes magatartás, hit, ²³szelídség, önmérséklet. S nincs az a törvény, amely ezek ellen szólna! ²⁴Akik pedig Krisztus tulajdonai, azok testi mivoltukat feszítették meg annak szenvedélyeivel és érzékiségével együtt. ²⁵Ha az életünk lelki, az a rendtartás is lelki, amely szerint járunk. ²⁶Ne legyünk tehát felszínes dicsőségre törekvők, egymást küzdelemre csábítók és egymásra irigykedők.

33.1. Elhívás szabadságra, szabadítás szolgálatra

SÚLYPONTI ELEMEEK		ASSZOCIATÍV JELENTÉS
77.	Gal-MiaPR 5,1 ἐνέχω	Intenzív troposz: iga alá vetni magát, mintha szándékosan terhet venne magára.
78.	Gal-MiaCN 5,1 στήκω	Állhatatosságra, kitartásra buzdító szó. Pálnál minden esetben ezzel a jelentéssel.
79.	Gal-MiaCN 5,3 ὀφειλέτης	Erkölcsei értelemben vett olyan adós, aki egy közösség, vagy egyén elvárása alapján bűnösnek nem mondható, de adósnak igen.
80.	Gal-MiaCN 5,5 ἀπεκδέχομαι	Feszült várakozás kifejezésére szolgáló kifejezés: Pálnál mindig a jövőbeni eszkatológikus beteljesedésére mutat.
81.	Gal-MiaCN 5,7 ἐγκόπτω	Megakadályozás, gát, amely a „futással” (τρέχω) áll kapcsolatban. ¹⁷⁹²
82.	Gal-HYP 5,8 πεισμονή	Hapax terminus technicus: a hitetés, mint érzelmi hatás kifejezésére szolgáló szó.

A Gal-MiaPR 5,1 ἐνέχω súlyponti szerepével rámutathatunk arra, amit sok kommentátor csak óvatossággal tud feloldani: több variánsa létezik ennek a mondatnak.¹⁷⁹³ Két olyan szó található benne, amelyeknek nyelvtani jelentése alapján jelentőségük van. Az οὖν „ezért tehát” összefüggésben van a ἥ határozó szóval (őcs-ból), amelyek együttesen arra teszik a hangsúlyt, hogy ez az a bizonyos szabadság, amely Krisztus szövetségében van.¹⁷⁹⁴ Az ezt megelőző résznek háromféle olvasata található az egyes kéziratokban:¹⁷⁹⁵ 1) τῆ ἐλευθερίᾳ az

Society for New Testament Studies Monograph. (Series 53). Cambridge University Press, New York, 1985. 87; 102-103.

¹⁷⁹² Más felfogás szerint, ha a klasszikus görögből indulunk ki: ἐγκοπή; akadály, vagy bevágás; gát; ἔγκοπος; elfáradt (futásban), kimerült, fáradalmas. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 170.

¹⁷⁹³ Lásd pl.: Frank E. Gaebelin (edit.): *The Expositor's Bible Commentary with The New International Version of The Holy Bible*. Zondervan Publ. USA, Michigan, 1976. 486.

¹⁷⁹⁴ Ez a szövegvariáns, a bizánci változat, egyszerűen fejezi ki azt, amely a bővítményekben összetettebb formában jelenik meg pl. a NA-28 változatban: ἐλευθερίᾳ ἡμᾶς Χριστοῦς. A fordítások nagy része arra a változatra támaszkodik, amely elhagyja a „miénk” kiegészítést. Lásd: *i.m. u.o.*

¹⁷⁹⁵ Bándy: *i.m.* 68-69.

egyiptomi szövegekben, 2) τῆ ἐλευθερία, ἧ a szír szövegekben, és 3) ἡ ἐλευθερία a nyugati szövegekben.

A τῆ ἐλευθερία ἡμᾶς Χριστὸς frázis fordul elő a legtekintélyesebb kéziratokban¹⁷⁹⁶ annak ellenére, hogy a mondat szórendje így „szabálytalan”. Ha ezt az olvasatot tartjuk helyesnek, akkor el kell döntení, hogy a τῆ ἐλευθερία a „szabadság által” (dativus instrumentalis) vagy „szabadon” (dativus commodi) közül melyik fordítás hogyan illeszkedik be az adott szöveggörnyezetbe. A kutatók kimutatták, hogy a „szabadságra való megszabadítás” a korabeli zsidóság szakkifejezése volt a rabszolgák felszabadítására,¹⁷⁹⁷ így e mellett foglaltam állást, kissé nyomatékosabban kifejezve a lényegét: „...abban a szabadságban, amelyre Krisztus szabadított fel.”

Ezt erősíti, hogy ennek ellentétje a Gal-MiaPR 5,1 ἐνέχω, amely aktív formában:¹⁷⁹⁸ *magában tart, rejt, feltartóztat*, passivumként pedig (ἐνέχεσθε): *iga alá vetve lenni*, vagy saját fordításomban: *szolgaság járma alá vetve lenni*.¹⁷⁹⁹ Moule megjegyzi, hogy ennek a nyelvtani „szabálytalanságnak” *mondattani szempontból súlyponti szerepe* mutatható ki,¹⁸⁰⁰ a tárgyeset használatának valamilyenféle kiemelését tehát érdemes nyomatékosítani. Ezért indokolt lehet az¹⁸⁰¹ „...abban a szabadságban, amelyre Krisztus szabadított fel...” fordítás.

Itt kell megjegyezni, hogy a Gal-MiaPR 5,1 ἐνέχω intenzív troposzként egy *képet* idéz fel, amely az állatokon lévő járom képe, így ellentétes jelentésű a szabadsággal.¹⁸⁰² Ez a

¹⁷⁹⁶ A részleteket itt nem tartottam fontos közölni, lásd Bándynál: *i.m.* u.o.

¹⁷⁹⁷ Oepke a következő fordítást közli: „*Wir, Brüder, sind nicht der Sklavin Kinder, sondern der Freien durch die Freiheit, mit der (oder: zu der) Christus uns befreit hat*”. Lásd D. Albrecht Oepke: *Der Brief des Paulus an die Galater*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1957. 117.

¹⁷⁹⁸ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 319.

¹⁷⁹⁹ Az is lehet, hogy ez a kifejezés utalás a pogány világban meglévő gyakorlatra, amely szerint egy rabszolga úgy is fel lehetett szabadítani, hogy egy szentély az istenség nevében kifizette a tulajdonosnak a rabszolga árát. Ez által a rabszolga az istenség tulajdona lett, de egyúttal szabad. A rabszolga tehát az istenség kezéből kapta a szabadságot. E vers első mondatát az előző fejezet végéhez kell kapcsolni ekképpen: Ezért tehát testvéreim, mi nem rabszolganő, hanem a szabad asszony gyermekei vagyunk a szabadság által, amellyel (amelyre) Krisztus megszabadított minket. Ebben az összefüggésben nem politikai szabadságra kell gondolni, hanem a Törvény rabszolgaságától való szabadságra, ill. szabadulásra. (4,5-ben). Ezt a hívő ember csak Krisztusnak köszönheti. Az apostol önmagát is éppen olyan szolganak tekinti, mint a galatákat, ezért használja a ἡμᾶς-t. A Krisztusban kapott szabadság tényéből az apostol azonnal levonja a következtetéseket: meg kell maradni a szabadságban (σθηκετε), és nem szabad visszaesni a Törvény rabszolgaságába (μη ... εινεχεσθε). A σθηκειν igealak a „klasszikus utáni görög köznyelvben jelen idő, amely az εσθηκα perfectumból származik. Ennek Pálnál mindig intenzív értelme van, tehát: szilárdan állni. (Lásd még: 1Kor 16,13; Fil 1,27; és 4,1). Lásd Bándy: *i.m.* 68-69.

¹⁸⁰⁰ Moule szerint ez is egy olyan idiomatikus mondatrész, amelyhez hasonlót csak néhányat találhatunk az Újszövetségben: τῷ μὴ εἰρεῖν με (2Kor 2,13); τῆ ἀπιστίας (Róm 11,20); δόξασόν με σὺ...τῆ δόξῃ (Jn 17,5); (Gal 5,5; 16; 18; 25); εἰ δὲ πνεύματι τὰς πράξεις τοῦ σώματος θανατοῦτε, ζήσεσθε. (Róm 8,13). Lásd Moule: *i.m.* 44; 2; 178.

¹⁸⁰¹ Mindezekhez Balla Péter hozzáteszi: Pál apostol váltogatja az egyes szám első és többes szám első személyek használatát. Önmagát is beleérti mindabba, amelyet ír megállapítás és tanácsként. A főnév dativusban áll, ezért ezt a fordítást is megengedi a szöveg: „Krisztus a maga szabadsága által szabadított meg bennünket is”. Lásd Balla: *i.m.* 199-200.

¹⁸⁰² Marvin R. Vincent a mondatban a ζυγός (iga) metaforikus értelmének ad hangsúlyt, ami szerintem egyértelmű. Ellenben nem is említi az ἐνέχω-t, amelynek súlyponti szerepe miatt inkább van metaforikus

szabadság (ἐλευθερία ἡμᾶς Χριστὸς) pedig ismét a szövetségi értelmezés felé fordítja figyelmünket, amelyet az első versben hangsúlyoznak az eddigiek, a második versben pedig a Χριστὸς ὑμᾶς οὐδὲν ὠφελήσει frázisban folytatódnak. Itt lehetőség nyílik arra, hogy ennek a hangsúllynak hangot is adjunk bővítménnyel: „Krisztus *szövetségéből* semmi hasznatok sem lesz”. Ugyanis Krisztus, itt már nem mint *személy* számít, Aki felszabadított (a mondat alanya), hanem ez a felszabadítás, ami Krisztus testének és vérének szövetsége lett (mint tárgy). Ez pedig így a *dativus instrumentalis két* tipikus esetét erősíti: két szövetség, két kép. Az egyik a járom képe, amelyet az áltestvérek akarnak a galaták nyakába akasztani, mint a Sínai, vagy akár a Noé szövetség torzult értelmezését, a másik a szabadítás képe, ahol a kereszt a járomhoz hasonlóan eszköz, vagyis itt a szabadság szövetségének képe.

Így a harmadik versben a ὅλον ὄν νόμον ποιῆσαι idiomatikus értelmezésben a Halákótra utal, amelynek jegyében „a teljes Törvény bevezetésével (5,3a)” áll szemben az, aki a „szabadság szövetségét”¹⁸⁰³ nem teszi magáévá. Tehát: „Krisztus *szövetségéből* estetek ki ez által. (5,3b)”

Teljes egészében helytállónak tartom Dunn véleményét,¹⁸⁰⁴ aki a ὅτι ὀφειλέτης ἐστὶν ὅλον τὸν νόμον ποιῆσαι frázisban *hipertextuális* szövegkapcsolatot lát a Deut 4,8 כָּל הַתּוֹרָה לֵבָבָא frázissal. Ez esetben a Tóra rendelkezéseinek és végzéseinek (טְוָרָה és מִצְוָה) a megtartása szövetségi cselekmény, a תּוֹרָה pedig nem törvény, hanem idiomatikus kifejezése ennek a szövetségnek. Tehát, mivel a νόμος itt szövetségi cselekményekre utal, a „teljes Törvény”-ről van szó (ὅλον τὸν νόμον) ellenben a 4. versben már: „...hatályon kívül helyeztéték Krisztust, akik a Tóra szövetségében (ἐν νόμῳ) lettetek igaz emberekké.”

Az első versben a Gal-MiaCN 5,1 στήκω használatával buzdít az apostol, hogy „szilárdan álljatok ki” azért a szabadságért, amely a Krisztussal való szövetségből ered.¹⁸⁰⁵ Ismét meg kell jegyezni, hogy az egész súlyponti egységben több olyan terminust is használ Pál apostol, amelyek közvetlenül összefüggésbe hozhatók a korábban már említett Ézsaiás-típológiával.¹⁸⁰⁶ Az 5,2-13-ig terjedő részben néhány erre vonatkozó kulcsfogalmat használ: Pl. a hívők a Lélek által járnak a megigazulás bizonyosságában kifejezésére: „jól futottatok a pályáton”. Ennek nyelvezete nagyon hasonlít az LXX Ézs 44-45 fejezeteire, ahol annak

szerepe. Ez azonban akkor érvényesül, ha a két szó együttes jelentését kapcsoljuk egymáshoz. Lásd Marvin R. Vincent: *Word Studies in the New Testament*. Hendrickson Publishers, Massachusetts, 1898. (Vol. 4). 155.

¹⁸⁰³ A „szabadság szövetsége” James Dunn szóhasználata. Lásd James G. D. Dunn: *The New Perspective on Paul*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Michigan - Cambridge, 2008. 156.

¹⁸⁰⁴ *The New Perspective on Paul*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Michigan - Cambridge, UK, 2008. 156-169.

¹⁸⁰⁵ Thielman szerint e szakaszokban található szavak emlékeztették a galatákat, hogy ami óta Krisztus bejött a világba, megszűnt a törvény járma, amely megköthetné őket. Lásd Frank Thielman: *From plight to solution. A Jewish Framework for Understanding Paul's View of the Law in Galatians and Romans*. E. J. Brill. Leiden - New York - Kobenhaven - Köln, 1989. 85-86.

¹⁸⁰⁶ Matthew S. Harmon: *She Must and Shall Go Free. Paul's Isaianic Gospel in Galatians*. De Gruyter, New York, 2010. 252-253.

konklúzióját találhatjuk meg, ha az egyébként Szentlélek vezetése alá került nép, szembe halad a szövetséggel, amely így valóban járommá (Gal-MiaPR 5,1 ἐνέχω) lesz. S ilyen módon az idősíkot a levélírás pillanatához képest mindenképpen érzékeltetni kell. Most sajnos fennáll ez az állapot, de korábban Pál tanítása idején még minden rendben volt: *Egykor jól futottatok pályáton: gátolt akkor valaki benneteket...?*

A szabadság kifejezésének nyomatékosítása az 5,1 és az 5,13 alapján tk. parallel fut az Ézs 40-55-tel. A 13. versben ismét lehet találni egy súlyponti elemet: „a ti elhívások pedig szabadságra szól testvéreim! Ez azonban ne legyen ürügy (Gal-MiaCN 5,13 ἀφορμη) a testiség számára...”. Ahogyan az Ézs 40-60-ig terjedő részekben az „Úr szolgálja” (עֲבָדֵי יְהוָה) munkálkodása másokat is szolgálatra készítet, úgy itt Pál felszólítást ad a galatáknak:¹⁸⁰⁷ legyenek egymás szolgálói, mert van egy másik szolga, aki már megmentette őket. Ilyen módon a téma fókuszába került a Szentlélek munkája (Gal 5,13; 26), amelyből bizonyos értelemben kilóg a Gal-MiaCN 5,13 ἀφορμη (*indíték, itt inkább: ürügy*)¹⁸⁰⁸ és ezzel lesz súlyponti elemmé: 1) Az elhívás szabadságra szól, 2) ha a Lélek hív, ez felszabadít, 3) a testiség ebben akadály. E három részlet között, *mint mutatószó* áll a Gal-MiaCN 5,13 ἀφορμη hangsúlyozva a lényegét: az ember testében lévő *ősbűn* az *ok*, (...*ürügy* az érzékiség számára...) amely alól nem csak felszabadulhat az ember, hanem rabjává is válhat: „mert mi a Lélektől indítatva eljutottunk a hit állapotára így várakozunk reménységgel (Gal-MiaCN 5,5 ἀπεκδέχομαι) arra, hogy igaz emberek lehessünk majd.”¹⁸⁰⁹

Először is „a teljes Törvény bevezetésével adós” (Gal-MiaCN 5,3 ὀφειλέτης)¹⁸¹⁰ az, aki ilyen módon „a másra ösztökélő győzködés” (Gal-HYP 5,8 πεισμονη) áldozatává válik.¹⁸¹¹ Ez ellen kizárólagosan az ἑσχάτου-ban való beteljesedés jelent feloldozást: „mert mi a Lélektől indítatva eljutottunk a hit állapotára így várakozunk reménységgel arra, hogy igaz emberek lehessünk majd” (Gal-MiaCN 5,5 ἀπεκδέχομαι), ahol ennek a *futurumnak* (ἐκ πίστεως ἐλπίδα

¹⁸⁰⁷ Matthew S. Harmon: *i.m.* 252-253.

¹⁸⁰⁸ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 126. Mivel nem illeszthető be a szavak jelentésének „természetes” rendjébe, megengedhető a vulgáris fordítás.

¹⁸⁰⁹ Ezt az értelmezést erősíti a klasszikus görög nyelvi használat is: ἀπεκδέχομαι; következmény, vagy következik valamiből; várakozás, következtetés. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 76.

¹⁸¹⁰ Mindezek mellett e mondatban a körülmetélkedés participium passivumban található (περιτεμνομένω), ezért nem egy eseményre utal, hanem egy állapotra: akik bele kerülnek a körülmetélkedés állapotába a jövőben, azok minden olyan dolgot magukéva tesznek ezzel, ami miatt pejoratívva vált a körülmetélkedés intézménye. Így a szó idiomatikus értelmű is. Ebben a nyelvtani alakban nem fordul elő máshol a szó, még a Septuagintában sem. Ezért hívja fel e jelenségre figyelmünket: Ernest De Witt Burton: *Syntax of the Moods and Tenses in New Testament Greek*. T&T Clark, Edinburgh, 1893. (Reprint 1973). 57. Section 124-125.

¹⁸¹¹ A Tóra szó használata itt ismét indokolt. Edward Heppenstall megjegyzi: Krisztus szembefordult azzal a gyakorlattal, hogy a bizonyos törvények cselekvése hit nélkül elegendő lenne az üdvösségre. Ez a Hegyi-beszéd tartalmi lényege. Ilyen módon az üdvösség cselekedek általi véghezvitele eleve ellentétje az evangéliumnak, ami a hitre teszi a hangsúlyt. Ilyen módon ez a szemlélet négy dologgal is szemben áll: 1) Krisztus, 2) kegyelem, 3) hit és 4) ígéretek. Lásd Edward Heppenstall: *The Law and The Covenant at Sinai*. In Siegfried H. Horn (edit.): *Andrews University Seminary Studies*. Andrews University, USA, Berrien Springs, Michigan, 1964. 22-23.

δικαιοσύνης ἀπεκδεχόμεθα) a fordításban helyt lehet adni az ἐκ πίστεως idiomatikus értelmezése miatt.

Ezt a *bújtatott* jövőidejűséget már Antiochiai Ignác (Kr.u. 1-2 sz.) is felismerte, aki ezt „*Krisztusban végbemenő jövőbeli eseménynek*” látta, ami az ἐν Χριστῷ formula szövetségi értelmezésében nyilvánul meg.¹⁸¹² Habár itt az ἐκ πίστεως szerepel, a korábbiak értelmében, illetve a megadott súlyponti kifejezések asszociatív értelmezési lehetőségei alapján, ez a fordítási lehetőség ez esetben kifejező alternatíva lehet.

Mindezt erősíti, hogy a Gal-HYP 5,8 *πεισμονη* terminus technicus, (*rábeszélés, meggyőzés*)¹⁸¹³ végképp világossá teszi, milyen jellegű az áltestvérek tevékenysége.¹⁸¹⁴ Ez esetben azt az önző magatartást tartom fontosnak kiemelni, mely e szó asszociatív értelmezéséből adódik: inkább erőszakos agitálás, sem mint ésszerű rábeszélés.¹⁸¹⁵ Ráadásul a *πεισμονή* a *πειδέσθαι* igéből alkotott főnév, akár kauzatív értelemben, (győzködés) akár passzív formában (behódolás) is értelmezhető. Az előbbiben a *καλζῖν* (elhívni) és *πεισμονή* (mint győzködés) két ellentétes dolog jelenik meg; „*amaz isteni tény, emez éppen annak ellentéte*”.¹⁸¹⁶ Valószínűleg az előző mondatbéli *πείθεσθαι* hatására került ide, de nyilván az *ἐνέκοψεν*-t magyarázza.¹⁸¹⁷ Lehetett ez *nyájaskodás* is, ami nyílt felhívás arra, hogy embereket kövessünk, ne Istent.¹⁸¹⁸

Robertson szerint itt troposzokról lehet szó, Schiller pedig szójátékról ír.¹⁸¹⁹ Mindekettő az engedelmesség kifejezésére szolgál a *πείθεσθαι*-ből levezetve. Ennek használata a 7.v.-ből következik, ahol szintén van egy súlyponti elem (Gal-MiaCN 5,7 *ἐγκόπτω*) ez pedig az egész mondatot idiomatikus értelmezésűvé teszi a súlyponti eltolódás miatt: „Egykor jól futottatok a *pályátokon*: gátolt akkor valaki benneteket abban, hogy engedelmeskedjete annak, ami igaz?”

¹⁸¹² Ezt Ignác a Róm 4,3 és az Ef 11,1 esetében írta. Lásd Rudolf Bultmann: *Az Újszövetség teológiája*. Osiris, Bp. 1998. 434.

¹⁸¹³ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 760.

¹⁸¹⁴ Schiller olyan rábeszélésnek nevezi, ami már feltételezi a démoni befolyásoltságot. Ez pedig a teljes levél tartalmi kontextusában könnyen elképzelhető. Lásd Heinrich Schiller: *Der Brief an die Galater*. St. Benno-Verlag GmbH Leipzig Lizenzausgabe des Verlages Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1949. 236-237.

¹⁸¹⁵ A mai görög nyelvben néhány hasonló kifejezés van, amelyek hangalakban és fordításban mutatnak hasonlóságot. Az alap *πείσμα*; makacsság; dac; düh, haragtartás. Ebből ered a *πεισματάρ*; 1) makacs, dacos, 2) dühös, durcás. Ugyanígy a *πεισματώδης*; makacs, dühödt, ádáz. Figyelembe lehet még venni: *πεισμο(ατ)ώνω*; (fel)dühít, -ομαι végződéssel; 1) makaeskodik; megmakacsolja magát; 2) feldühödik. Lásd Mohay: *i.m.* 494.

¹⁸¹⁶ Erdős: *i.m.* 98.

¹⁸¹⁷ Varga Zsigmond: *A galatához írt levél kommentár*, 99.

¹⁸¹⁸ Hendriksen: *i.m.* 202-203. Ehhez még hozzáteszi: Ez sátán útja, mert felhasználja a judaizmust arra, hogy elvesse az evangéliumot annak követői.

¹⁸¹⁹ A. T. Robertson: *i.m.* 1424, illetve lásd Schiller: *i.m.* u.o.

Az ἐγκόπτω jelentésén túl (*útjában áll valaminek; akadályoz; meggátol*),¹⁸²⁰ néhányan, pl. Robertson¹⁸²¹ inkább a szó egész mondatban elfoglalt szerepére teszi a hangsúlyt, ami kiemeli annak súlyponti jelentőségét az egész kontextuson belül: összesen három *anarthrous predicatae*¹⁸²² esetet sorol fel az Újszövetségben,¹⁸²³ amikor ez, *nem hiba*, hanem retorikai szempontból nyomaték. Ez pedig az egész mondat szemantikájára hatást gyakorol: így ennek a „futásának” értelmezése a korábbi Tóra אָהָרָה-ban keresendő, azt fokozza: nem csak, hogy *járták* azt, hanem olyan kitaróan engedelmessé váltak, hogy már szinte „futottak”.

A πείθεσθαι mindehhez (πείθω-ból) kiteljesíti ezt a jelentéstöbbletet teljességre juttatva a metaforikus értelmet, az infinitivus passivum alakkal.¹⁸²⁴ A „jól futottatok pályátokon...” frázis teljes egészében is metonímia: akik a korábbiak szerint a krisztusi új szövetség kívánalmainak tökéletesen eleget tettek, azokat most éppen az ellenkező állapot jellemzi az áltestvérek megtevesztő tevékenysége miatt.¹⁸²⁵

33.2. Iga alatt járni - valóság szarkasztikus képekben

Az apostol az 5,12-től kedve a sztoikus diatribé stílusát követi,¹⁸²⁶ amelynek tagjai gyakran tüzdelték tele beszédüket tréfákkal, a hatás fokozása érdekében. Szarkasztikus kifejezések használatával festi le, mintegy „véres” hasonlattal élve, a galaták közötti állapotokat: az áltestvérek (Gal-DIS 2,4 ψευδοάδελφος), ha már a körülmetélkedést hangsúlyozzák, bárcsak *tennék magukat inkább eunukokká* is egyben, ami tisztátalan volt a zsidók szemében.¹⁸²⁷

¹⁸²⁰ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 253. Az alapjelentésén nem mutatnak túl a többi szótár adatai sem, így itt csak ezt az egy forrást közöltem.

¹⁸²¹ A. T. Robertson: *i.m.* 1424.

¹⁸²² Anarthrous predicatae: olyan eset, amikor retorikai célzattal a határozott névelő hiányzik és ezt a verbális közlésből, mint írott emléket megtaláljuk a szövegben.

¹⁸²³ Ezek a következők: 1) ἀπειλέω (összes előfordulásai alapján az Újszövetségben disz legomenon) e vonatkozásban csak egyszer található meg a ApCsel 4,17-ben. 2) ἐγκόπτω a Gal 5,7-ben, amely minden tekintetben hapax legomenon, a szerző közlése alapján is. Ez az ok mindenképpen hangsúlyossá teszi. 3) κωλύω a következő helyeken: Mt 19,14; Lk 23,2; ApCsel 8,36; 16,6; 24,23; Zsid 7,23; 1Thessz 2,16; 1Tim 4,3. Lásd A. T. Robertson: *i.m.* u.o.

¹⁸²⁴ E véleményt képviseli Becker is. Az egészet lásd Fung: *i.m.* 592; 236.

¹⁸²⁵ E megállapítást Martinus C. de Boer fogalmazta meg. Ilyen módon e frázis kapcsolatba hozható a teljes szövetségi teológiával, amely a levél gondolatmenetére jellemző. Lásd Martinus C. de Boer: *i.m.* 10-11.

¹⁸²⁶ Hans Dieter Betz: *Galatians. A commentary on Paul's Letter to the Churches in Galatia*. Fortress Press, USA, Philadelphia, 1979. 270.

¹⁸²⁷ Gerd Theissen szerint ez már az 5,11-gyel kezdődik, amit a τὸ σκάνδαλον τοῦ σταυροῦ frázis teremt meg. Ezen belül a Gal-MiaCN 5,11 σκάνδαλον hangsúlyos lehet, ezt azonban megítélésem szerint inkább az egész frázisban érdemes kifejezésre juttatni. Mindenképp meg kell azonban említeni, hogy az 5,11-nek a 2,18 (Theissen szerint) ellentétje, ez utóbbi pedig a Róma 7-nek, ahol az erkölcsi bűn természetére mutat rá Pál. Így valóban, a szövetségi értelmezés szempontjából megszűnt a „kereszt botránja”, mert Pál arra mutat rá, hogy a zsidóságnak, mint a „szövetség népének” az erkölcsi állapotok miatt pontosan ugyanolyan mértékben van szüksége a hit szövetségére, mint a népeknek. Lásd Gerd Theissen: *Psychologische Aspekte paulinischer Theologie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1993. 199-202; 210-213.

Ezt erősíti a levélen belül Gal-MiaPR 5,12 ἀναστατώ (*riaszt, nyugtalanít, megzavar, felkavar*),¹⁸²⁸ amely itt azokra vonatkozik, akik „fellázítanak benneteket” (Gal-DIS 1,7 μεταστρέφω). Ehhez hasonlóan itt most a Gal-MiaPR 5,12 ἀναστατώ többes számú alakban főnévként fordul elő (ἀναστατοῦντες), amely így terminus technicus, ismételten a politikai agitáció kifejezésére.¹⁸²⁹ Ezzel lehet jellemezni azokat, „...akik *felbujtogatnak* benneteket”..., nem pedig békességet keresnek.¹⁸³⁰

Itt érdemes megjegyezni, hogy ezt már az 5,9 idiomatikus, közmondás-szerű mondat használatában megkezdte Pál: „...egy kevés kovász az egész tésztát megrontja.” A kovász ζύμη használata nem természetes, habár nem vettem fel a súlyponti elemek közé a gyakori előfordulás¹⁸³¹ és az eléggé általános jelentés miatt. Mégis felvetődik a kérdés: hogy kerül ide a kovász és a tészta példája?

Érdeemes észre venni, hogy Pál itt a zsidó páska értelmében a kovász munkáját nem kelesztésnek, hanem *rothasztó, negatív folyamatnak* látja;¹⁸³²pl. a Rev. Károli: „poshasztja” – s nem „keleszti”.¹⁸³³ Innen az alkalmazott, magyarázó bővítmény az 5,8-9-ben: - A másra ösztökélő győzködés pedig nem attól van, aki hív benneteket, *hanem úgy van ez, hogy* egy kevés kovász az egész tésztát megrontja. – Ilyen módon bevezeti a később mondottakat: Lássátok! Ilyen a zavarkeltő áltelevrek munkája!

Mindezeket az alábbi súlyponti elemek fényében vizsgáljuk.

	SÚLYPONTI ELEMÉK	ASSZOCIATÍV JELENTÉS
83.	Gal-MiaPR 5,12 ἀναστατώ	Terminus technicus: a korábbi (1,7-ben) található zavarkeltő tevékenység minőségét kifejező súlyponti szó: lázítás, zavarkeltés.
84.	Gal-MiaPR 5,12 ἀποκόπτω	Intenzív troposz: a körülmetélés szinonimája, annak szarkasztikus megjelenítése a levélben.
85.	Gal-MiaCN 5,13 ἀφορμή	Jogi terminus technicus, lehetséges vulgáris jelentéssel: (accasio) indíték, ok, indíttatás, alkalom.

¹⁸²⁸ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 55.

¹⁸²⁹ Még színesebb jelenséggé válik a mondat, ha grammatikai szempontból figyelembe vesszük az ὄφελον futurumát is, amely tipikus hebraizmus lehet: a héber imperfectum nyomatékosító szerepét fejezi ki. Ennek jövő időben nem lehet hangot adni, tehát az interpretációs hangsúly erősíti azt a képies groteszket, amelyet Pál egyes szavak használatával próbál érzékeltetni. Lásd Ernest De Witt Burton: *Syntax of the Moods and Tenses in New Testament Greek*, 13. Section 27.

¹⁸³⁰ Hans Dieter Betz: *i.m.* 270.

¹⁸³¹ Lásd: Ex 12,15; 12,19; 13,3; 13,7; 23,18; 34,25; Lev 2,11; Deut 16,3; 16,4; Mt 13,33; 16,6; 16,11; 16,12; Mk 5,18; Lk 21,1; 13,21; 1Kor 5,6; 5,7; 5,8.

¹⁸³² Itt érdemes megjegyezni, hogy keleten a kovászos dolgok az időjárási viszonyok miatt könnyen megromlottak ezért tisztátallanak, vagy legalábbis „gyanúsak” számítottak. Ilyen módon hasonlat gyanánt, erkölcsi értelemben is a tisztátalanná, közönségesse tenni a szentet vonatkozásban értendő vallásfenomenológiai szempontból. Lásd pl. Herbert Haag: *Bibliai Lexikon*, 1042/ „kovász” – címszó.

¹⁸³³ Lásd Rev. Károli: 1Kor 5,6; 5,7; 5,8.

86.	Gal-INT 5,15 δάκνω	Hapax szinekdoché: egy görög monda képi megjelenítése, mint az emberi viselkedés negatív jellemzője.
87.	Gal-DIS 5,15 (Lk 9,54) ἀναλίσκω	Terminus technicus: a teljes pusztulás, felemésztettség állapotát kifejező szó.

A sztoikus diatribére való utalás nagyon is erős szarkazmus a maga valóságában: Az irónia ugyanis, hogy ezek az *eunukok* a diatribében csak tartalékosok lehettek, állapotuk miatt kényszerültek korlátok között tevékenykedni.¹⁸³⁴ E kifejezéssel tehát az áltestvérek szólásának korlátozására *utal* Pál. Ugyanakkor a Gal-MiaPR 5,12 ἀποκόπτω (*kivág;* *levág*)¹⁸³⁵ egyáltalán nem jelenti, hogy a galaták a λάλλοι-ok hatása alatt lettek volna: ezek a Kübele-Attis kultuszhoz tartoztak és a testüket vagdosták meg, nem pedig a körülmetélkedést alkalmazták. Így itt egy speciális nyelvi fordulattal van dolgunk, a zsidók körülmetélkedésének karikatúrájával,¹⁸³⁶ egy speciális helyzet jellemzésére, ami a galaták között uralkodott.¹⁸³⁷ E jelenségnek maguk is tanúi lehettek: időnként láthatták, ahogyan a gall papok az örület csúcspontján kasztrálták magukat.¹⁸³⁸ Nem kizárt, hogy a *megigézettségre* (Gal-INT 3,1 βασκαίνω) is utal itt Pál, illetve egyéb kifejezések használatából adódóan (pl. ἀνόητος és Gal-ResL 4,14 ἐκπτύω) egészséges mentális állapot alapján aligha feltételezhető, hogy a kasztrálást valaki elvégezné saját magán, pláne vallási indíttatásból is.

Pál egyéb intenzív troposzok használatával mutat rá arra az „okra” (Gal-MiaCN 5,13 ἀφορμη),¹⁸³⁹ mely miatt a két szövetség (ἐξ ἔργων νόμου és διὰ vagy ἐκ πίστεως ζήσεται) koncepcióját tárgyalja ismét, és amiért a νόμος definícióját helyezi az eddig tárgyaltak fényébe. Ennek itt különös jelentősége van a szóstatistika alapján: az egész levélben a leggyakrabban előforduló, önmagában még értelmet hordozó¹⁸⁴⁰ szó a νόμος (32 előfordulás) az ötödik részben öt alkalommal található meg.¹⁸⁴¹ Ennél koncentráltabban csak

¹⁸³⁴ Hans Dieter Betz: *i.m.* u.o.

¹⁸³⁵ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 86.

¹⁸³⁶ Mindezt bizonyít Pál azért juttatta ilyen módon kifejezésre, mert Edward Heppenstall szavaival élve „a körülmetélkedés Pál korában a legalizmus cégére volt, habár eredetileg az Úr azt a hit általi megigézettség bélyegének szánta (Róm 4,11).” Lásd Edward Heppenstall: *The Law and The Covenant at Sinai*. In Siegfried H. Horn (edit.): *Andrews University Seminary Studies*. Andrews University, USA, Berrien Springs, Michigan, 1964. 24-25.

¹⁸³⁷ Hans Dieter Betz: *i.m.* 270.

¹⁸³⁸ Bartha Tibor: Pál levele a galatákhoz. In Pecsuk Ottó (szerk.): *Bibliaismereti kézikönyv*. Kálvin Kiadó, Bp. 2004. 587.

¹⁸³⁹ A klasszikus görögben ez a szó: kiindulási alap, támaszpont. Igei formában ἀφορίζω; határt von, elválaszt; véghezvisz; meghatároz. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 110.

¹⁸⁴⁰ A Shannon-Weaver szabály értelmében fontos, hogy a kommunikációban alkalmazható legkisebb egységet tekintsük adathordozónak, amely így nem bizonyos, hogy a leggyakrabban előforduló szó. lásd a S-W törvény kommunikációs modellként történő primer alkalmazását: Uma Narula: *Communication Models*. Atlantic Publ. Distr. Ltd. New Delhi-110027, 2006. 26-28.

¹⁸⁴¹ Előfordulási helyek: 5,3; 5,4; 5,14; 5,18; 5,23.

a harmadik részben találhatjuk meg, amelyekre már reflektáltam. Ez értelem szerűen azt jelenti, hogy fokozott mértékben kell a jelenségre figyelmet fordítani.

Gal-INT 5,15 δάκνω jelentését illetően: *harapni, profán értelemben fogakkal tépni*.¹⁸⁴² Olyan hapax szinekdoché,¹⁸⁴³ amelynek *képi asszociációs jelentését* már a korábbiakban tisztáztam:¹⁸⁴⁴ bizonyos igazsága van Hendriksennek,¹⁸⁴⁵ aki azt állítja, hogy e képet Pál a Hermész legendákból vette, két olyan kígyó történetére való utalással, amelyek kölcsönösen felfalják egymást.¹⁸⁴⁶ Szóba jöhet még a Gal-MiaCN 5,15 κατεσθίω is, amelyet nem emeltem ki tipikus súlyponti elemként, mert előfordulása viszonylag gyakori.¹⁸⁴⁷ Meg kell azonban jegyezni, hogy jelentése (*megeszik, elnyel, lenyel, felfal, stb.*)¹⁸⁴⁸ erősíti Hendriksen és Schiller véleményét.¹⁸⁴⁹ Ahogyan abszurdum elképzelni azt, hogy két kígyó a farkánál fogva egymást kölcsönösen marcangolja, míg végül mindkettő megszűnik létezni, úgy az is, hogy a keresztyéni életben ez bekövetkezik, amit itt Pál egy másik troposszal is érzékeltet: „nehogy *αἰτῶν fel is emésszék* (Gal-DIS 5,15 ἀναλίσκω) egymást”.¹⁸⁵⁰ Erre az abszurdumra mutat rá Erdős Károly, aminek feltétlenül hangot kell itt adni, örök aktualitása miatt:

A keresztyén egyházat, csak a keresztyének rombolhatják le, és ha a keresztyének, akik egymás segítésére és örvendeztetésére vannak teremtve, egymást marják és fálják, akkor egészen természetesnek kell tartanunk, hogy Isten megvonja tőlük a kegyelmét és a Szeretetet. *Lelke helyett a gonosz működik a teljes rombolásig.*¹⁸⁵¹

Sőt, abszurdum lévén kicsit a *képanyagra való tekintettel* „meg kell követnünk” az állatvilágot,¹⁸⁵² mert ennek tagjai nem bűnös szándékoktól vezéreltetve, csupán életfenntartási és védekező ösztöneik hatása alatt cselekszenek. Itt nem ez a „tisztá” állati

¹⁸⁴² Lásd Joseph Henry Thayer: *Greek - English Lexicon of The New Testament*, 124.

¹⁸⁴³ Metaforának tekinti Marvin R. Vincent, aki szerint ilyen értelemben kell venni legalább két helyet a Septuagintában: Mik 3,5; Hab 2,7. Megítélésem szerint a metaforánál erősebb képanyaggal van dolgunk. Lásd Marvin R. Vincent: *i.m.* 163.

¹⁸⁴⁴ Itt szeretném felidézni Varga Zsigmond véleményét is, aki szerint az Újszövetségben csak átvitt értelemben értelmezhető ez az egy hely, ahol a szó előfordul. Így: a mar; érzékenyen (meg)bánt, sért. Lásd Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 190.

¹⁸⁴⁵ William Hendriksen: *New Testament Commentary. Galatians & Ephesians*. The Banner of Truth Trust, USA, 1968. 212-213.

¹⁸⁴⁶ Heinrich Schiller felsorolja azokat a lehetséges helyeket is, ahol ez a kígyó, mint kép szerepel a görög irodalomban: Herod. 7,16,1; Xenoph. Cyr 4,3,3; Epikt. II 22,28; Heracl. ep. 7 10; Diog L. 6,5; Soph. Oed. Tyr. 1174; a LXX-ban Schiller szerint a Hab 2,7 is ilyen hely. Lásd Heinrich Schiller: *Der Brief an die Galater*. St. Benno-Verlag GMBH Leipzig Lizenzausgabe des Verlages Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1949. 146. 1. láb.

¹⁸⁴⁷ Lásd a függelékben a Gal-MiaCN táblázatban az 56. szót.

¹⁸⁴⁸ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 528.

¹⁸⁴⁹ Schiller csupán a vadállatok egymást mardosó magatartásáról ír, amikor azonban Hendriksen a Hermész legendát említi Schiller Galata-kommentárjára hivatkozik, ahol a már megadott klasszikus görög irodalmi helyek találhatóak. Lásd Schiller: *i.m.* u.o.

¹⁸⁵⁰ Az a jelentés, amely a két kígyó képéhez köthető, kimondottan jellemző fordulat a klasszikus görög nyelvben: elpazarol, tékozol, felemész; vagy megront; megöl. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 46.

¹⁸⁵¹ Erdős: *i.m.* 106.

¹⁸⁵² Varga Zsigmond: *A galatához írt levél kommentár*, 110.

magatartás az irányadó, hanem a gyülekezetek tagjainak egymás ellen irányuló *démoni motiváció hatására kialakult*, formálisan állati, valójában azonban nagyon is jól ismert emberi magatartása. Ezért az állítmányul szolgáló igék *erőteljesen átvitt* értelműek. A veszekedő és perlekedő magatartást, amely az áltestvérek politikai jellegű tevékenységének (Gal-DIS 1,7 μεταστρέφω és Gal-DIS 5,15 ἀναλίσκω) volt köszönhető, ezért „testi mivoltunkból eredő cselekedeteknek” nevezi az apostol, amely tk. érzékiség. Kálvin így magyarázza e részt:¹⁸⁵³

A marás és falás alatt szerintem mind a rágalmakat, gyanúsításokat, sziddalmakat és a többi szócsatát érti, mind pedig csellel vagy erőszakkal elkövetett sérelmeket. És mi lett a vége? Elemésztitek egymást...

Ennek *ellentétje*, amikor egymást szolgálják az emberek szeretettel, amelynek hangot majd a 6,2-ben és az utána következő részben ad.¹⁸⁵⁴ Schewe szerint¹⁸⁵⁵ ezért a Gal-INT 5,15 δάκνω és a κατεσθίειν szemantikájuk alapján asszociációt képeznek a σάρξ-szal kapcsolatos állapotra, amelynek számos kifejezőmódja található meg a levélben. Dunn szerint¹⁸⁵⁶ „mindenképp másodlagos forrásként” kell tekinteni a szóra, amelyet e jelentésében többek között Plato és Prothagoras is használtak.

Ezt az abszurditást erősíti, hogy az εἰ δὲ ἀλλήλους δάκνετε καὶ κατεσθίετε, βλέπετε μὴ ὑπ’ ἀλλήλων ἀναλωθῆτε frázisként értelmezve olyan feltételes mondat, amely használata kapcsán fel lehet tételezni az egyes népek közötti idioma-szinkretizmust. Ilyen abszurdumot, tehát *nem létező feltételt*, ezen kívül *mindössze hármat* találunk az egész Újszövetségben.¹⁸⁵⁷ E jelenség pedig megerősíti, hogy itt *kiemelt súlyponti résszel* van dolgunk.

A Gal-DIS 5,15 ἀναλίσκω is szarkasztikus kifejezés, amely a diatribét jellemzi. Az ottani viselkedés a vadállatok egymást szaggató, mardosó magatartásához volt hasonlítható.¹⁸⁵⁸ Az itt használt nyelvezet *tropikus*,¹⁸⁵⁹ amelynek formailag a Gal-DIS 5,15 ἀναλίσκω áll a

¹⁸⁵³ Kálvin János: *A Galata, az Efezusi, a Kolosséi és a Thesszalonikai levelek magyarázata*. Kálvin Kiadó, Budapest, (1546) – Fordítás 2016. (I. kötet). 130.

¹⁸⁵⁴ Fung: *i.m.* 247-248.

¹⁸⁵⁵ Susanne Schewe: *Die Galater zurückgewinnen. Paulinische Strategien in Galater 5 und 6*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 2005. 108-111.

¹⁸⁵⁶ James D. G. Dunn: *The Epistle to the Galatians*, 292-293.

¹⁸⁵⁷ “Ὅς ἐὰν δέξηται τοῦτο τὸ παιδίον ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου ἐμὲ δέχεται· καὶ ὅς ἐὰν ἐμὲ δέξηται δέχεται τὸν ἀποστείλαντά με (Lk 9,48); καὶ ἐὰν ἀκουσθῆ τοῦτο ἐπὶ τοῦ ἡγεμόνος, ἡμεῖς πείσομεν [αὐτὸν] καὶ ὑμᾶς ἀμερίμνους ποιήσομεν (Mt 28,14); εἰ δὲ ζῆλον πικρὸν ἔχετε καὶ ἐριθείαν ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμῶν, μὴ κατακαυχᾶσθε καὶ ψεύδεσθε κατὰ τῆς ἀληθείας. (Jak 3,14). Lásd Moule: *i.m.* 152.

¹⁸⁵⁸ Schlatter szerint a legkétségbeejtőbb jelenség leírásáról van szó e részben: „A zsidó- és pogánykeresztények egymást sértegetik, hogy felülkerekedjenek a másikon, s közben észre sem veszik, hogy önmagukat győzik le nem a másik felet.” Ez az a démoni motiváció, amit arra utaló sajtósággal szavakkal lehet csak kifejezni. Lásd Adolf Schlatter: *Die Briefe an die Galater Epheser Kolosser und Philemon. Erläuterungen zum Neuen Testamenten*. Calwer Verlag, Stuttgart, 1963. (Band 7). 137.

¹⁸⁵⁹ Hans Dieter Betz szóhasználatában „hiperbolikus” ami egyenlő gyakorlatilag a tropossal. Lásd Hans Dieter Betz: *i.m.* 276-277.

csúcspontjában,¹⁸⁶⁰ ez pedig megerősíti azt, hogy hangot kell adnunk az asszociatív értelmezés lehetőségének is.

Cole szerint¹⁸⁶¹ a harapás és a marás olyan kifejezések, amelyeket az állatok, de *főként a kígyó* viselkedésére használtak. A szó a בִּלְעָנֶיהוּ kifejezés (עֵל-בִּלְעָנֶיהוּ-ból, ami szintén *lenyelni, benyelni, mohón felemészteni*)¹⁸⁶² görög nyelvű fordításával (κατεπίομεν) adható vissza, amely az MS Zsolt 35,25-ben, illetve a LXX Zsolt 34,25-ben fordul elő a Gal-DIS 5,15 ἀναλίσκω helyett. Így a *hipertextuális* allúzió lehetősége sem zárható ki: e kifejezés használata, mint hapax szinekdoché, megengedi a *képi tartalmat kifejező*¹⁸⁶³ fordítást olyan módon, hogy az jelenjen meg a szövegben, amire a legnagyobb valószínűség szerint az első hallgatók asszociálhattak: *Ha pedig egymást kölcsönösen marcangoljátok, mint az a bizonyos két kígyó egymás farkát fogva, és egymáson élősködtök, figyeljete oda, nehogy aztán egymást fel is emésszétek.*¹⁸⁶⁴ Ha a lélek szerint járni,¹⁸⁶⁵ hebraizmus és a אָהָה ige nem csak a járásra, hanem a Tóra követésére is vonatkozik, akkor itt is meg kell jeleníteni ezt a képet, az eddigiek jegyében, legalább a magyarázatok szintjén. A szöveganalízis általam eddig bemutatott módszere azonban megengedi a fordításokban való tartalmi megjelenítést is, a funkcionális ekvivalencia elve alapján. Mivel azonban figyelembe kellett vennem a sztoikus diatribé vonatkozásait, és a Hermész legendából eredő asszociációk lehetőségét is, e két dolgot egyidejűleg jelentettem meg fordításomban: *Ha pedig egymást marcangoljátok, mint az oktan állatok, és egymáson élősködtök, figyeljete oda, nehogy aztán fel is emésszétek egymást!*

Mindezekkel együtt érdemes a בִּלְעָנֶיהוּ kifejezés (piél perfektum a עֵל-בִּלְעָנֶיהוּ-ból) képi tartalmáról is egy pár szót említeni, a már lehetséges hipertextuális allúziót figyelembe véve. Legtöbb helyen ez is átvitt értelmű használatra utal önmagában is, megteremtve az egyes asszociációk lehetőségeit, amelyet a MS szöveg fordításaiból láthatunk:

|KAR Zsolt 35,25

|Ne mondhassák szívökben: Örülj mi lelkünk! Ne mondhassák: *Elnyeltük őt!*¹⁸⁶⁶

|RÚF Péld 1,12

|*Nyeljük el őket*, mint a holtak hazája az élőket, tökéletesen, mint akik sírba szállnak!

|RÚF Num 16,32

¹⁸⁶⁰ Hans Dieter Betz: *i.m.* u.o.

¹⁸⁶¹ R. Alan Cole: *i.m.* 207-208.

¹⁸⁶² Pollák Kaim: *i.m.* 48.

¹⁸⁶³ Ez a „képi, tartalmi” fordítás Alan Cole megoldási javaslata, amely teljes egészében találkozik azzal a véleményemmel, ami szerint ezt 1) hipertextuális, 2) intenzív, 3) metonímiának, vagy toposznak kell tekinteni.

¹⁸⁶⁴ Eredeti tervem szerint ezt az egész bővítményt akartam a Galata-levél fordításomban megjelölni, a későbbi kutatások jegyében azonban ezt továbbfejlesztettem, ill. konkretizáltam.

¹⁸⁶⁵ R. Alan Cole: *i.m.* 207-208.

¹⁸⁶⁶ Károli képiesen jeleníti meg. Ezzel szemben pl. a prot. újford. (1990-es változat) már idiomatikusan oldja meg: „*Ne mondhassák magukban: Ez az, ezt akartuk! Ne mondhassák: Végeztünk vele!*”

Megnyitotta száját a föld, és *elnyelte* őket házuk népével együtt, meg Kórah összes emberét mindenükkel, amilyük csak volt.

Mindezek a felismerések nem csak arról győzhetnek meg bennünket, hogy szarkasztikus kifejezéseket használt Pál, hanem a súlyponti modellezés módszerével ki lehet mutatni, hogy ezek 1) válogatott, 2) tudatosan használt, 3) nagyon is tipikus szavak és kifejezések, amelyek ilyen jellegű értelmezésének feltétlenül érdemes hangot adni mind a fordításban, mind pedig az interpretációban.

33.3. A σάρξ és a πνεῦμα metonímiák asszociatív jelentésének feloldása terminus technicusokkal¹⁸⁶⁷

Ebben az egységben két helyen koncentrálnak a súlyponti elemek: a 20-23, valamint a 26. versben, amelyek asszociációi egymással közvetlen kapcsolatban állnak. Az alább található szavak közül egy kivételével, (Gal-MiaPR 5,23 ἐγκράτεια), mind kimondottan *negatív* előjelű terminus technicusok, amelyek a σάρξ, mint metonímia¹⁸⁶⁸ értelmezésének konkretizálásai.¹⁸⁶⁹ Ez esetben a σάρξ a *testiségből eredő magatartás kifejezésére* szolgáló kép éppen úgy, mint a Krisztussal való együtt-megfeszítés (Gal-MiaPR 2,19 συσταυρώω) esetében a kereszt képe,¹⁸⁷⁰ amelyből következik, hogy az ἐν χριστῷ szövetségi formula. Így beszélhetünk *testi* emberről, amelyre utal Pál e levélben három alkalommal is, egy-egy olyan frázissal, amelyben a σάρξ-nak ez a képi asszociációs szerepe¹⁸⁷¹ ismerhető fel.

¹⁸⁶⁷ Kivételesen ez esetben a cím vonatkozásában jónak látom, hogy indoklással éljek: Susanne Schewe szerint a σάρξ „interpretációs kategória és szemantikai gyűjtőfogalom”, amely „mint egy esernyő-terminus” funkcionál: egy szóhoz hozzá lehet rendelni több fogalmat, amelyek így együtt a szemantikai tartomány behatárolását eredményezik. Lásd Susanne Schewe: *Die Galater zurückgewinnen. Paulinische Strategien in Galater 5 und 6*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2005. 94. 1. bek.

¹⁸⁶⁸ Nem csak e két szó, de Oepke véleménye szerint az 5,6-ban már az ἀκροβυστία és a περιτομή is ilyen metonímiák. Így nem csak a körülmetélkedésre és a körülmetéletlenségre vonatkozó minőségi kifejezések ezek, hanem a kétféle népcsoportot jellemzően, főnévesített formában kifejező szavak is: „Sem az nem számít (önmagában), ha valaki a körülmetélkedettek, sem pedig ha a körülmetéletlenek közé tartozik.” Lásd Oepke: *i.m.* 118-119.

¹⁸⁶⁹ Ebben az alponban található két metonímia feloldására való törekvés nem kizárólagosan a saját elképzeléseimen alapszik. Lásd: Michael Newton: *The Concept of Purity at Qumran and in The Letters of Paul*. Society for New Testament Studies Monograph. (Series 53). Cambridge University Press, New York, 1985. 89-91. A szerző erre vonatkozó megállapításai, gyakorlatilag az én következtetéseimmel megegyeznek.

¹⁸⁷⁰ E kifejezések esetében Peter Thomas O'Brien is metonímiákról beszél, azonban ő a mondat két állítmányára teszi a hangsúlyt a 3,3-ban, mint ígékre (létige: ἐστε és egy másik cselekvést kifejező ige: ἐπιτελεισθε). Ez esetben arról van szó, hogy Isten már belépett a galaták életébe ἐνάρχομαι és ἐστε, tehát nem lenne szabad okkult szokásokat követni. Így a σάρξ és a πνεῦμα kifejeznek két állapotot, tehát a szavak szótári jelentései nem elegendők arra, hogy a teljes „képet” kifejezzék, ami végigvonul a levélen. Lásd Peter Thomas O'Brien: *i.m.* 26.

¹⁸⁷¹ Oepke szerint ez annyira erős utalás, hogy a szót így lehet lefordítani: „az Isten Lelkét elvetették, a helyett saját magukat állították: emberi tulajdonságok az Isten ellenében”. Lásd D. Albrecht Oepke: *Der Brief des Paulus an die Galater*. Evangelische Verlagsanstalt Berlin, 1957. 68.

	ΣΥΛΠΟΝΤΙ ΕΛΕΜΕΚ	ΑSSΖΟΙΑΤΙΒ ΙΕΛΕΝΤΕΣ
88.	Gal-MiaCN 5,20 εἰδωλολατρία	Terminus technicus: bálványimádás (negatív kifejezés).
89.	Gal-DIS 5,20 (Jel 18,23) φαρμακεία	Terminus technicus: varázslás, kuruzslás (negatív kifejezés).
90.	Gal-DIS 5,20 (Róm 16,17) διχοστασία	Terminus technicus: viszály szítás sajátos módja.
91.	Gal-MiaCN 5,21 κῶμος	Terminus technicus a Dionüszosz kultuszból kölcsönvéve: érzéki kicsapongás, a vallás negatív következményeként.
92.	Gal-MiaCN 5,21 μέθη	Terminus technicus: részegség (negatív kifejezés).
93.	Gal-MiaCN 5,22 ἀγαθωσύνη	Terminus technicus: derekasság, jóság (olyan erkölcsiség kifejezésére, ami szemben áll a bálványimádás következményeivel). ¹⁸⁷²
94.	Gal-MiaCN 2,22 καρπός	A „gyümölcs” itt allúzió, amelynek teljes értelmezése frázisban (ὁ δὲ καρπὸς τοῦ πνεύματος) figyelhető meg.
95.	Gal-MiaPR 5,23 ἐγκράτεια	Terminus technicus a profán etika kedvelt kifejezése: önmegtartóztatás, önuralom. Latinul: continentia. Néhány kódexben variánsként: ὑπομονή (szüziesség, erkölcsösség, tisztaság). Ez uóbbi nem releváns; nem illik bele a szövegekörnyezetbe. ¹⁸⁷³
96.	Gal-INT 5,26 φθονέω	Terminus technicus: irigy, aki annak a magatartásnak lett áldozata, ami a testiségből származik.
97.	Gal-INT 5,26 προκαλέω	Terminus technicus: kihívni valakit nyilvános harcra, politikai magatartás következtében; provokálni.
98.	Gal-GRAM 5,26 κενόδοξος	Terminus technicus: becsvágyó, a politikai bujtogató magatartás jellemzőjének leírására.

A Gal 4,14 καὶ τὸν πειρασμὸν ὑμῶν ἐν τῇ σαρκί μου – frázissal ebben a vonatkozásban Pál apostol azt írja: „testi gyengeségeim miatt nem vetettetek el magatoktól. . .” Ezzel kizárja annak lehetőséget, hogy arra gondoljunk; összekeverték volna az áltestvérekkel. Annak a körülmetélkedésének, amelyet e tévtanítók szorgalmaztak szarkasztikus troposzát használja, ez a Gal-MiaPR 5,12 ἀποκόπτω (*levág, kivág, ill. kasztrál*).¹⁸⁷⁴ Minden bizonnyal azért fejezi ki e szóval a jelenséget, mert nem csak a körülmetélkedésről volt szó, hanem olyan rendelkezések megtartását is elvárhatták, amelyek a külsőségek érdekében lehettek fontosak, gyakorlati hasznuk azonban aligha volt, pláne nem azok számára, akik a népekhez tartoztak.

¹⁸⁷² Szinkronikusan több szó is összehasonlítható ezzel: ἀγαθοποιεῖω; olyan személy, akik a maga erejéből képes jót cselekedni. Ugyanígy ἀγαθολογέω; maga erejéből képes jót mondani. Az ἀγαθωσύνη; (abszolút értelemben) jóság; jóakarát. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 2.

¹⁸⁷³ Bruce M. Metzger: *A Textual Commentary on The Greek New Testament*. United Bible Society, London - New York, 1975. 598.

¹⁸⁷⁴ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 86.

33.3.1. A Törvény „megtartásának” következménye

A Gal 6,12-ben a későbbiekben “Οσοι θέλουσιν εὐπροσωπήσαι ἐν σαρκί “akik testi valóságukban akarják elnyerni mások tetszését alakoskodásukkal” az, ahol találhatunk egy hipertextuális hapax legomenont (Gal-HYP 6,12 εὐπροσωπέω; *jó külsejű; jó megjelenésű; megnyeri valakinek a tetszését*)¹⁸⁷⁵ is. Ez arra utal, hogy e személyeknek ez volt az egyik jellemzője, ellenben Pál önként vállalt „erőtlenységével”. Egyesek szerint ezért az 5,13-6,10-ig terjedő verseket *Paranesisnek*, vagy akár *Házitáblának*¹⁸⁷⁶ is nevezhetjük, amelyben könyörög Pál; fejezzék be azt a magatartást, amelyet e hasonlatokkal jellemez.

Mindezek azt fejezik ki, hogy a σάρξ szót is troposzként lehet értelmezni ezeken a helyeken, amelynek a kvantitatív nyelvészeti eljárás alapján jelentősége van: a σάρξ és annak *antitroposza* a πνεῦμα éppen 18-18 alkalommal¹⁸⁷⁷ fordulnak elő, így a második leggyakrabban előforduló, önmagukban is értelmet hordozó szavak a levélben, éppen egyenlő számú előfordulással.

A második egységben a 26. versben, kimondottan erős referenciával rendelkező kifejezések vannak jelen, amelyek az áltestvérek politikai magatartását jellemzik. Ezek nem csak összefüggenek a jelenséggel, hanem konkretizálják is azt, mindegyikük terminus technicus: megítélésem szerint e tevékenység végeredményét fejezi ki a Gal-GRAM 5,26 κενόδοξος amelyről részletesebben az alábbiakban lesz szó.

Betz az 5,20 lajstromában¹⁸⁷⁸ a Gal-MiaCN 5,20 εἰδωλολατρία-ra teszi a hangsúlyt, ami héber és görög kulturális háttére is vonatkozhat egyaránt. Jelentése:¹⁸⁷⁹ *bálványimádás*, helyesírására van egy variáns; εἰδωλολατρεία,¹⁸⁸⁰ amelynek a Zipf második törvénye értelmében lehet jelentősége, de csak a szemiotika szintjén: a hallás utáni másolás következtében rövidülnek szavak, azonban ez a jelentést itt nem befolyásolja.

Ezek után a felsorolás mozaikszerűen *képekből* rakódik össze,¹⁸⁸¹ bemutatva, hogy mit eredményezett a tévtanítók (Gal-DIS 2,4 ψευδάδελφος) tevékenysége, vagyis, milyen tud

¹⁸⁷⁵ Varga Zsigmond: *i.m.* 391.

¹⁸⁷⁶ Ez esetben egyenértékű tanítás, feddés található e részben, mint Ef 5,21-6-9; Kol 3,18-4,1; Róm 12,1-15,13; 1Thessz 4,1-5,22 helyeken. Lásd Stanley E. Porter: *Exegesis of the Pauline Letters, including the Deutero-Pauline Letters*. In Stanley Porter: *Handbook to Exegesis of the New Testament*, 545. 3. bek.

¹⁸⁷⁷ Előfordulásukra vonatkozóan lásd e fejezet elejét, illetve: σάρξ: 1,16; 2,16; 2,20; 3,3; 4,18; 4,14; 4,23; 2,29; 5,16; 5,17 (2x); 5,19; 5,24; 6,8 (2x); 6,12; 6,13 és a πνεῦμα: 3,2; 3,3; 3,5; 3,14; 4,6; 4,29; 5,5; 5,16; 5,17 (2x); 5,18; 5,22; 5,25 (2x); 6,1; 6,8 (2x); 6,18.

¹⁸⁷⁸ Hans Dieter Betz: *Galatians. A commentary on Paul's Letter to the Churches in Galatia*. Fortress Press, USA, Philadelfia, 1979. 284.

¹⁸⁷⁹ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 262.

¹⁸⁸⁰ Ezt a változatot a klasszikus görögben használták inkább. Lásd pl.: Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegye Imre (szerk.): *Ógörög-magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1993 (második kiadás). 299.

¹⁸⁸¹ A „képek” kifejezést Betz véleménye szerint fontosnak tartom nem pejoratív értelemben hangsúlyozni, hanem annak teljes valóságában. Lásd Hans Dieter Betz: *i.m.* u.o.

lenni a „testi Törvényt megtartó” ember. Nem kizárt, hogy e nyelvezet egy Pál előtti őskeresztyén katekizmusból (Katechismus der Urchristenheit)¹⁸⁸² ered, amely alapvető viselkedési szabályokat tartalmazott. Ha Pál, mint egy katekizmus részleteiként sorolja fel a keresztyén *önmérséklet* (Gal-DIS 5,23 ἐγκράτεια) szabályait, azt kell mondani, hogy a zavarkeltőknek is van egy sajnálatos „katekizmusa”, amelynek a legjellemzőbb kifejezései az alábbi súlyponti elemek.

A Gal-MiaCN 5,20 εἰδωλολατρία-ból ered, hogy az emberek manipulálhatók lettek. Ezt fejezi ki a Gal-DIS 5,20 φαρμακεία, ami *varázslás, kuruzslás, mágia*.¹⁸⁸³ Összefüggésbe hozható azonban azzal a mágikus befolyással, amire a megigézettség (Gal-INT 3,1 βασκαίνω) állapota utal, és mindazokkal a kifejezésekkel, amelyek az okkult hatás feltételezhetőségét fejezik ki végig a levélben.

Ilyen a Dionüszosz kultuszából eredő Gal-MiaCN 5,21 κῶμος. Jelentése: *dőzsölés, kicsapongás*,¹⁸⁸⁴ amely a kultuszban résztvevők magatartását fejezi ki,¹⁸⁸⁵ etimológiai eredetét tekintve a κωμάζειν-ből, ami a „Dionüszosz ünnepét énekel és táncjal köszönteni” szokásából ered.¹⁸⁸⁶ Ez határozottan szemben áll az *önmegtartóztatással* (Gal-MiaPR 5,23 ἐγκράτεια). Ugyanígy a Gal-MiaCN 5,21 μέθη (*részegség, ittasság*),¹⁸⁸⁷ nem egyszerűen a mai értelemben vett profán módon, hanem úgy, ahogyan ez a kultusz része volt, egy bizonyos „vallásos” magatartás következményeként. Az is érthető, hogy a testiség ilyen irányú kultikus megélésének következménye lett a *viszálykodás* (Gal-DIS 5,20 διχοστασία).¹⁸⁸⁸

33.3.2. A „Lélek vezetésének” következménye

Ilyen módon az 5,22-ben található ún. Lélek gyümölcsének jellemzői a görög terminológia világából is eredhetnek akár.¹⁸⁸⁹ Ebből a Gal-MiaCN 2,22 καρπός súlyponti elem, amelynek sajátos élet a καρπὸς τοῦ πνεύματος frázisban való hangsúlya teremti meg. Newton

¹⁸⁸² Oepke megnevezését fontosnak tartottam szó szerint közölni. Lásd: *i.m.* 127.

¹⁸⁸³ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 979.

¹⁸⁸⁴ Eredetileg a Dionüszosz kultuszban nem volt profán kifejezés tekintettel arra, hogy e kultusz részeként istentiszteleti magatartás volt a lakoma. Így e jelentésében: ünnepi lakoma, víg lakmározás, díszmenet táncjal; esetleg e kultuszon belül vallásos körmenet. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 374.

¹⁸⁸⁵ Varga Zsigmond: *i.m.* 567.

¹⁸⁸⁶ Másodlagos jelentésében: vidáman énekel és táncolva járja az utcát; mulatozik csapatostul. Lásd Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegye Imre (szerk.): *Ógörög-magyar szótár*, 617.

¹⁸⁸⁷ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 606.

¹⁸⁸⁸ Varga Zsigmond: *i.m.* 232.

¹⁸⁸⁹ Hans Dieter Betz: *Galatians. A commentary on Paul's Letter to the Churches in Galatia*. Fortress Press, USA, Philadelphia, 1979. 286-288.

szerint¹⁸⁹⁰ Pálnál ez kimondottan egy ószövetségi *intertextuális idézet* része, amely többször is megjelenik leveleiben ilyen értelemben:

RÚF Lev 19,23

Ha majd bemetek arra a földre, és ültettek mindenféle gyümölcsfát, tartsátok a gyümölcsét körülmetéletlennek (LXX περικαθαριείτε ... ὁ καρπὸς), három esztendeig legyen körülmetéletlen: ne egyetek belőle!

Ennek értelmében mintegy várakozással használja a szót: vizsgáljátok meg, ami óta Krisztus követője vagyok, teremtem-e gyümölcsöt?¹⁸⁹¹ Sőt a népek között kimutatható erkölcsiség okára is rámutat: ez nem önmagukból ered, hanem mint Istennek bemutatott szakrális áldozat visszahatása, vagyis *ilyen módon* a Szentlélek gyümölcse. Krisztus áldozata volt az a szakrális esemény, amely a „körülmetéletlen” gyümölcsöket szakrálisan megtisztította, ellenben azokkal, amelyek a „testiségből adódó cselekedetek” (τὰ ἔργα τῆς σαρκός) voltak a galaták között.

Ez kihangsúlyozza a zsidó, de azon belül is főként a jeruzsálemi gondolkodás szerinti ellentmondásokat: a Törvény iránti engedelmesség volt az elsődleges, amelyeket nem a Lélek munkájának, hanem inkább jelenlétének és működése bizonyítékának tekintettek. Ezért e megnevezésnek három oka lehetséges: 1) a Lélek gyümölcse ez esetben azt jelenti, hogy a Lélek vezetése alatt járni, és annak gyümölcsét megteremni.¹⁸⁹² 2) Az emberi magatartás lényegét jelöli, aminek alapja a „béketűrés” (μακροθυμία), ami Istentől kapható meg. 3) A Gal-MiaCN 5,22 ἀγαθωσύνη (jószág; derekasság)¹⁸⁹³ köré épül, amely abszolút isteni tulajdonság.¹⁸⁹⁴ Így tehát e koncepció görög kulturális sajátságokon nyugszik,¹⁸⁹⁵ de a háttérben a judaizmusból átvett gondolkodásmód áll. Végig meglapul egy kérdés a háttérben: kik mutatnak tisztább erkölcsiséget; azok, akik a Lélek külső vezetése alatt járnak, vagy az áltestvérek, akik még mindig a τὰ ἔργα τῆς σαρκός koncepcióját hangsúlyozzák?

¹⁸⁹⁰ Michael Newton: *The Concept of Purity at Qumran and in The Letters of Paul*. Society for New Testament Studies Monograph Series 53. Cambridge University Press, New York, 1985. 64-65.

¹⁸⁹¹ Pl. Fil 1,22: De ha e testben való életem munkámat gyümölcsözteti: hogy melyiket válasszam, meg sem mondhatom.

¹⁸⁹² A „gyümölcs” mindenképpen metaforikus kifejezés, amely gyakori hasonlat az Újszövetségben, de Pálnál mindenképp. Párhuzamos helyeknek meg lehet jelölni Marvin R. Vincent szerint: Mt 3,8; 7,16; Jn 4,36; 15,8; Róm 1,13; 6,21. Lásd Marvin R. Vincent: *i.m.* 166.

¹⁸⁹³ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 3.

¹⁸⁹⁴ Ez határozottan Betz véleménye, amellyel a kvantitatív vizsgálat alapján teljes egészében egyet tudok érteni.

¹⁸⁹⁵ A görög nyelvi sajátságokon nyugvó alapjelentés is két aspektusra osztható: 1) megérteni, hogy mi az egyetemes igazság gyakorlati lényege. Az igazság, tehát a gyümölcs, amit az életben meg lehet teremteni. 2) etikai jellemzők, amelyek az Istenhez (vagy istenekhez) való kapcsolat meghatározói lehetnek. Lásd Peter Thomas O'Brien: *i.m.* 56.

33.3.3. *Hangsúly fictio personae használatával*

Pál apostol a felsorolás végén említi az Gal-MiaPR 5,23 ἐγκράτεια-t.¹⁸⁹⁶ Szókratész a görög etika alapjának tekinti e szót *önmérsékletként*.¹⁸⁹⁷ Ez is arra mutat, hogy Pál használja a görög etikát a radikális aszkétizmus kontextusában. Ugyanakkor e kifejezés a Tóra betartására is vonatkozhat az 5,14-gyel párhuzamban. Ott az ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου frázis áll, itt a 22. versben a Gal-MiaCN 5,22 ἀγαθωσύνη, amelyek *szinkronikusan* kapcsolatba hozhatók egymással. A Lélek gyümölcse koncepció központi eleme az ἐγκράτεια,¹⁸⁹⁸ ami így annak az állapotnak a legemelkedettebb fázisát fejezi ki, ami akkor lehetséges, ha a Szentlélek vezetése alatt állunk. Ennek az állapotnak kifejezésére van lehetőségünk, ha a 23. verset *fictio personae* fordítjuk,¹⁸⁹⁹ mint következményt, ami itt a retorikai szempontokat figyelembe véve, nagyon is lehetséges: „S nincs az a Törvény, amely ezek ellen szólna”.¹⁹⁰⁰ Vagyis sem a Tóra, sem a Halákót, sem a Noé szövetség rendelkezései, de még a görög etikai elvárások értelmében vett törvények sem.

Ezt megerősítendő a 26. versben olyan terminusok találhatók, amelyek tartalmi szempontból nem tartoznak a lajstromhoz, hanem ismét azok jellemzői, akik „fellázítanak benneteket és azt akarják, hogy Krisztus evangéliuma, rendeltetését tekintve megváltozzon”.

Ha sorrendben akarunk haladni itt, az első súlyponti elem a Gal-GRAM 5,26 κενόδοξος,¹⁹⁰¹ amely *üres, hiú, vagy látszatsdicsőséget kereső, dicsőségre törő, becsvágyó; kérkedő* személyt jelent.¹⁹⁰² Szóba jöhet még: *öntelt, önhitt, csalóka dicsőségre vágyó, buzgó üres dicsőséghajhászó*.¹⁹⁰³ A mai görögben a κeno- előtag jelentését szinonimaként a ματαιο- előtaggal fejezik ki.¹⁹⁰⁴ Így a ματαιοδοξία és a ματαιόδοξος szavak jelentése hasonlóan a

¹⁸⁹⁶ Hans Dieter Betz: *i.m.* 288.

¹⁸⁹⁷ Ott sem egyszerű önmérsékletet jelentett, hanem „helyállást, kitartást szörnyű dolgokkal szemben”. Lásd Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegye Imre (szerk.): *Ógörög-magyar szótár*, 293.

¹⁸⁹⁸ A „klimax” szóval Betz szintén rámutat arra, hogy ez egy súlyponti kifejezés az exegézisben.

¹⁸⁹⁹ Fictio personae-nak nevezzük az egyébként görög elnevezése szerint πρόσωποποιία-t amelyet főként Quintilianus használt szónoklataiban. Lényege a színházi alkalmazásból ered: ahogyan egy színész álarcot ölt (πρόσωπον), de egyébként ez nem a természetes személyisége, úgy lehetőség van élettelen dolgokat is felruházni élő maszkkal, ami így akár „beszélő arc” is lehet. E szerint tehát a törvény „arccal”, vagy legalábbis „álarccal” rendelkezik, ami „szól”. Ha ez a képi hatás érvényesül, sokkal hangsúlyosabb a lényeg, így a mondaton belül a szavak sorrendjét ennek megfelelően lehet megváltoztatni. Lásd Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2008. 240.

¹⁹⁰⁰ Esetlegesen merész megoldásnak tűnhet a hangsúly ilyen irányú kiemelése, de a tartalom alapján ez lehetséges. Minden bizonnyal Pál egyszerre akarta a szóbeli és az írásbeli, valamint a hellén erkölcsi törvények feletti emelkedett állapotot hangsúlyozni. Ez esetben a Törvény abszolút értelemben értendő.

¹⁹⁰¹ Schiller a δόξα-val állítja szembe: akik ilyen magatartást tanúsítanak, képtelenek Isten dicsőítésére. Lásd Schiller: *i.m.* 269.

¹⁹⁰² Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 535.

¹⁹⁰³ Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*, 343.

¹⁹⁰⁴ Mohay: *i.m.* 325.

κενόδοξια és a κενόδοξος-hoz: *hiúság, hiú.*¹⁹⁰⁵ Ebből származik még a ματαιολογία, amely: szócséplés, vagy a ματαιολογώ: *hiába beszél, összevissza fecseg.*¹⁹⁰⁶

Nem kizárt, hogy esetünkben a mai nyelvben használatos kifejezés második jelentése (szócséplés) összefüggésbe hozható azzal a magatartással, amiről itt szó van. Varga Zsigmond meg is jegyez ezzel kapcsolatban három olyan dolgot, amelyek egymás következményei: ¹⁹⁰⁷ 1) A Gal-GRAM 5,26 κενόδοξος *alaptalanul, üres módon dicsekvő; dicsőségvágyó*, az ilyen magatartás 2) automatikusan kihívást jelent mások irányába; Gal-INT 5,26 προκαλέω *felhív, kihív*, ennek pedig 3) természetes reakciója a kihívott ember irigysége. A dölyfösség, önteltség, a „mindent tudás” attitűdje, ami brutális agresszivitást jelent másokkal szemben.¹⁹⁰⁸ Ez eredményezi, hogy e személyek szembe helyezkednek még a Szentlélek vezetésével is.¹⁹⁰⁹

Itt kell keimelni annak jelentőségét, hogy a Hp-GRAM κενόδοξος inflexiós morféma,¹⁹¹⁰ amelynem grammatikus párja Hp-GRAM κενοδοξία.¹⁹¹¹ Ez esetben van lehetőség szinkronikus vizsgálatra is, amelyre Oepke hívja fel a figyelmünket:¹⁹¹² így a κενός, κενόω, κενοδοξία szavak ismervei együtt érvényesíthetők mindkét morfémára: valaki, aki képes arra, hogy megpróbálja képviselni másnak a kiüresedett (politikai) véleményét, vagy valaki, aki nagyokat tud szólani, *fecsegni*, aki *dicsekvő, hencegő*. A Gal-GRAM 5,26 κενόδοξος *ebben a formájában ismert volt a hellén filozófiában, mint az intellektus hangsúlyozásának szakkifejezése.*¹⁹¹³ Ilyen jelentésében Epikureusnál jelent meg először, úgy, mint az ἀλαζών szinonimája, amit a hellenisztikus judaizmusra használtak. Pál apostol szóhasználatában valószínűleg itt is a sztoikus diatribé jellemzőjeként jelenik meg: a Gal-INT 5,26 προκαλέω kimondottan arra a provokatív magatartásra utal, amelyet e közösség tanúsított. Ezért Epikureussal és másokkal ellentétben, Pál *negatív asszociációra* készíti hallgatóit, s ilyen

¹⁹⁰⁵ A görög drámákban nagyon jellegzetes kifejezés volt az irigység és a provokáció kifejezésére. Lásd Martin R. Vincent: *i.m.* 162.

¹⁹⁰⁶ Mohay: *i.m.* 382.

¹⁹⁰⁷ Varga Zsigmond: *A galatákhöz írt levél kommentár*, 119.

¹⁹⁰⁸ Hendriksen: *i.m.* 227.

¹⁹⁰⁹ Hendriksen itt ezeket a párhuzamokat közli: Ézs 42,2; Zak 9,9; Mt 11,39; 20,28; Jn 13,5; 2Kor 10,1; Fil 2,8.

¹⁹¹⁰ Pontosítás végett: inflexiós morfémákról akkor beszélhetünk, ha két lexikalizált morféma található a szótárban függetlenül attól, hogy az előfordulásuk száma megegyezik-e, vagy sem. Ilyen formában közli: Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegye Imre (szerk.): *Ógörög-magyar szótár*, 578.

¹⁹¹¹ Ennek előfordulását az előtagban nem szükséges feltüntetni, ezért lásd a hapax legomenon táblázat besorolását: Függelék I. rész κ 94-95. szavak, illetve a κενοδοξία Fil 2,3.

¹⁹¹² Oepke, in Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA. Grand Rapids, Michigan. 1967. (Vol. 3). 659-663. Ugyanakkor a κενοδοξία szóval kapcsolatosan tévesen közli a lexikon, hogy nem fordul elő az Újszövetségben „csalódás, tévedés” (delusion) formában. Így a közlésben az apostoli atyák írásaira korlátozódik, habár megjegyzi mindemellett, hogy a Fil 2,3-ban előfordul κενοδοξίαν formában, aminek fordítását a másodlagos jelentéshez köti; dicsekvés, elbizakodottság, gőg. Ez az alak, ilyen formában szükségtelen.

¹⁹¹³ Hans Dieter Betz: *Galatians. A commentary on Paul's Letter to the Churches in Galatia*. Fortress Press, USA, Philadelphia, 1979. 294-295.

módon ironikussá válik keresztyén kontextusban: „Ne legyünk tehát felszínes dicsőségre törekvők...”

E magatartás valószínűleg még a jámbor emberek számára is felháborító volt, amelyre kiválóan rámutat az Gal-INT 5,26 προκαλέω használata. Jelentése: *előhív, felbízta; bátorít, kihív (harcra); javasol; valamit előidéz, okoz*. Frázisban, (προκαλεισθαί τινα tulajdonképpen εἰς μάχην) amely forma nem szerepel az Újszövetségben: „...kihívni (*harcra hívni*) *valakit*...”.¹⁹¹⁴ A mai görögben ez προκαλώ formában több jelentéssel ismert: *valakit kihív, vagy provokál, valamit kiválta: előidéz, okoz, kelt, figyelmet felkelt, vitára alkalmat ad*. Esetleg προκαλώ εἰ το γέλιο formában pedig; *nevetésre gerjeszt*.¹⁹¹⁵ Ezt erősíti a *praesens medialis* alak a προκαλούμενος-ból, ami *előhívást*, de leginkább *kihívást* jelent. Mediális alakban a nyelvtani jellegnek megfelelően az oda-vissza hatás érzékeltetésére: kihívni valakit és önmagam is kihívóvá tenni, lehetőleg harcra, vagy küzdelemre, ilyen módon irritálni, *provokálni*.¹⁹¹⁶

E magatartásnak egyik oka a Gal-INT 5,26 φθονέω: *irigykedik valakire* (dativus), a teljes μή γινώμεθα ... ἀλλήλους προκαλούμενοι, ἀλλήλοις φθονοῦντες frázis fordításának lehetősége: „...*ne legyünk egymásra irigykedők*...”¹⁹¹⁷ A mai görög nyelvben egyszerűsödött hangalakban φθονώ-ként: *irigykedik; irigyel*, illetve φθόνος alakban: *irigység; rosszindulat*.¹⁹¹⁸

Pál a 26. versben e fogalmak használatával tér vissza a 15. versben található gondolathoz: „Ha pedig egymást marcangoljátok, mint az oktalan állatok, és egymáson élősködtek, figyeljetek oda, nehogy aztán fel is emésszétek egymást!” Így az egymás *kölcsönös szolgálatának* a fontosságára hívja fel a figyelmet Pál úgy, hogy *negatív korrelációba* hozza a „Lélek szerint jární” és a „test szerint jární” állapotát.¹⁹¹⁹

Ez a negatív korreláció feloldja a σάρξ és a πνεῦμα helyek ellentéteit, amelyek metonímiák lévén a két szövegség *képét* rejtik magukban. A σάρξ használatához asszociatív értelemben negatív előjelű kifejezések kapcsolódnak, ami azt jelenti, hogy a Halákót alapján hiába is

¹⁹¹⁴ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 821.

¹⁹¹⁵ Mohay: *i.m.* 536.

¹⁹¹⁶ Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*, 540.

¹⁹¹⁷ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 984.

¹⁹¹⁸ Mohay: *i.m.* 666.

¹⁹¹⁹ Fung nagyon fontos megállapításai között szerepel ezzel kapcsolatosan: a Római levélben található hasonló szituáció a 4. részben (4,15). Annak következménye, hogy a levélben a 14. részben arról beszél az apostol, hogy „ne bírálgassátok az ilyeneket, hanem fogadjátok be szeretettel...” Nem világos, hogy a Róm 14-15. részében található magatartás háttérben is a „kihívás” és az „irigység” megatartása lenne-e valóban, de párhuzam vonható a kettő közé. Úgy ahogyan az 1. versnek, ennek is van átvitt értelme: A test-lélek egymás ellen folytatott küzdelme, illetve annak hatása, hogy milyen tulajdonságokat kell legyőznie bennünk a Léleknek. A 6,1 és az 5,26 kapcsolata erre az átvitt értelemre mutat. E lehetőségnek vizsgálatával itt nem foglalkozom. Lásd Fung: *i.m.* 276-278.

próbálják egyesek *iga alá vetni* (Gal-MiaPR 5,1 ἐνέχω) a testüket, az indulatok, amelyeket kiváltanak a felbujtók a magukat jámbornak tartó galatákból rámutatnak, hogy valójában ők sem jobbak.¹⁹²⁰ A πνεῦμα helyek mögött nem egyszerűen a saját lelkiségünket, hanem annak a szövetségnek a lelkületét is lehet „látni”, amely a Szentlélek befolyása, és amelynek Krisztus halála a kezdete és egyben a régi szövetség vége.

34. „ISTENNEL NEM LEHET JÁTSZADOZNI!”

A hatodik részben két fontos súlyponti *egység* maradt: egyfelől az okkult befolyás következményeire mutat rá az apostol, másfelől pedig indirekt célzással küld üzenetet a jeruzsálemieknek. Mindkettőben több súlyponti elemet is találhatunk, ezért e részt két egységre bontva vizsgáljuk.

X. egység fordítás: Gal 6,1-9

6 1Testvéreim! Még ha tetten érnek is valakit valamilyen kihágásban: ti, akik lelkiek vagytok rendezzétek el az ilyen esetet a gyengédség lelkületével magatokra való tekintettel is, nehogy a bűn elcsábítson. 2Legyetek egymás terhének viselői és így mindenkor Jézus Krisztus Tórájának engedelmes követői. 3Mert, ha valaki esetleg úgy vélekedne, hogy ő valami, közben pedig semmit sem ér, csak áztatja önmagát. 4Minden ember pedig a saját cselekedeteit tartsa helyesnek és akkor már csak önmagára való tekintettel fog dicsekedni, nem pedig másra mutogatva; 5mert mindenki saját terhének viselője. 6Akinak pedig az igét tanítják, az ossza meg mindenét tanítójával.

7Ne tévelyegjete, Istennel nem lehet játszadozni! Hanem amit az ember vet, azt is fogja learatni. 8Aki érzékiségből vet, az érzékiség szerint is fog aratni: veszedelmet. Aki pedig a Lélek szerint vet a lelkiség érdekében, az a Lélektől származót aratja majd le: az örök életet. 9A jó dolgok véghezvitelében pedig a lelkesedésünket el ne veszítsük, mert amikor eljön az idő, aratni fogunk majd, ha most el nem erőtlenedünk. 10Ezért minthogy most arra rendelt időnk van, cselekedjünk mindenkiben jót egymással, de különösen is a saját gyülekezetünk háza táján: akikkel együtt szolgálunk a hitben.

¹⁹²⁰ Ezt erősíti meg Scott McKnight véleménye: A „test” és a „lélek” antitézisét a levél témájának központjába állítja Pál. Akik ugyanis a „lelkiek” közé számlálatnak, azoknak fél kell tudniuk ismerni a Lélektől jövő világos tanítást és a testre vonatkozó ám valójában hasztalan tanításokat. Lelki ember ezért nem vetheti meg. Miért állítja, hogy senki sem üdvözülhet cselekedetek által? Egyszerű oka van: a cselekedetek csupán indikátorai annak, hogy az ember szíve hol áll. E irányultság, ami alapján Isten megítélhet bennünket, de nem több. Az ember Isten előtti állapotát pedig végső soron nem ez fogja meghatározni, hanem a Jézus Krisztus cselekedeteihez való viszony. Lásd Scott McKnight (Terry Muck ed.): *Galatians. The Niv Applications Commentary. From biblical text to contemporary life.* Zondervan Publ. USA, Michigan, 1995. 286-291.

34.1. Babonaság - az okkult befolyás következménye

	SÚLYPONTI ELEMEK	ASSZOCIATÍV JELENTÉS
99.	Gal-DIS 6,1 (1Kor 11,21) προλαμβάνω	A kazuisztikus törvényértelmezés terminusa, amely a Halákót betartására mutat: tetten érni.
100.	Gal-MiaCN 6,2 παράπτωμα	Itt a törvény kazuisztikus áthágását jelenti, általában pedig a <i>ἁμαρτία</i> szinonimája.
101.	Gal-HYP 6,3 φρεναπατάω	Az önbecsapás sajtóságos hapax terminus <i>technicusa</i> .
102.	Gal-INT 6,7 μικτηρίζω	Hapax szinekdoché inter- és hipertextuális képzettársításokkal: az isteni antropomorfizmus tagadásának képi kifejezése.

A Gal 6,2 a legvilágosabb hely, ahol a τὸν νόμον τοῦ Χριστοῦ frázissal Krisztus *Tórájának* nevezi Pál a Törvényt, úgy ahogyan az Ószövetség Mózes Tórájáról beszél: *תורה נאמרה* ami a Septuagintában: τὸν νόμον Μωσῆ. ¹⁹²¹ Természetesen lehet, hogy a τὸν νόμον τοῦ Χριστοῦ egyszerűen csak az ún. *királyi törvény* (νόμον... βασιλικὸν κατὰ τὴν γραφήν Jak 2,8), ¹⁹²² azonban inkább valószínűsíthető Peter Wick véleménye, ¹⁹²³ amely értelmében a „Jézus Krisztus Tórája” frázist fordíthatjuk a szövegbe, figyelembe véve az eddigieket. Oepke és Schiller ¹⁹²⁴ szerint a Midrás ¹⁹²⁵ egy bizonyos mondata állhat a háttérben: *תורה של משיח*. Ez pedig megteremti a kontinuitást a νόμος, mint Tóra ilyen jellegű használatához.

A szövegben két futurum imperfectum is található (*ἀναπληρώσετε* és *βαστάσει*) amelyeket vagy septuagintizmusnak kell vennünk és ilyen módon a héber imperfectum értelmezése áll mögötte, vagy ha eltekintünk ettől, a görög nyelvtan alapján jövő idejű fordítást alkalmazhatunk. Megítélésem szerint, ha a νόμος-nak szövetségi vonatkozásait juttatjuk kifejezésre, akkor inkább futurumra kell gondolnunk a fordítási hagyományoktól eltekintve. ¹⁹²⁶

Pál négyszer alkalmazza a levélben a *βαστάζω*; *hordozni, viselni, etc.* szót: Gal 5,10-ben a judaizálók, akik közül: *viselni* fogja az ítélet következményeit, bárki legyen is az. A 6,5-ben: Mindenki pedig a saját terhének *viselője*. A 6,17-ben Pál beszél a saját testéről: *viselem* magamon a Krisztusért való bántalmazás jegyeit (Gal-GRAM 6,17 *στίγμα*). Negyedik hely a 6,2, ami összefügg Krisztus Tórájával. ¹⁹²⁷ Ilyen módon a mondat fordítása: „Legyetek egymás terhének *viselői* és így, mindenkor Jézus Krisztus Tórájának beteljesítői.”

¹⁹²¹ E frázis ilyen formában jellegzetesen a 2Kir 23,25-ben fordul elő, ami valószínűség szerint egy későbbi hagyományra mutat.

¹⁹²² R. Alan Cole: *i.m.* 225-226.

¹⁹²³ Peter Wick: *i.m.* 186-187.

¹⁹²⁴ Schiller: *i.m.* 272.

¹⁹²⁵ Midr Qoh 11,8 (52a). In Oepke: *i.m.* 148.

¹⁹²⁶ E megállapítással egyetértve lásd Balla Péter: *i.m.* 223.

¹⁹²⁷ Frank E. Gaebelien (edit.): *i.m.* 501-502.

Ezt erősíti a Gal-DIS 6,1 προλαμβάνω, jelentése szerint:¹⁹²⁸ *előre vesz, előre hoz, a szokásos idő előtt tesz, elébe vág valaminek, tetten ér, rajtakap.*¹⁹²⁹ Ezekből a jelentésekből az eddigi alapján, az asszociatív értelmezés figyelembe vételével, szűkíthetjük a szemantikai határokat: „ha tetten érnek is valakit...”, mert ha két szövetség lehetőségével találkozunk a levélben, az egyik jellemzője az ἐξ ἔργων νόμου a másiké pedig a διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ, akkor az első esetben a Tóra *kazuisztikus*,¹⁹³⁰ a második esetben pedig az *apodiktikus* értelmezése¹⁹³¹ áll a háttérben.¹⁹³² Ez pedig a korábban említett Noé szövetség kontinuitásán alapszik. E fordítási lehetőséget Varga Zsigmond is lehetségesnek tartja, szerinte a 6,1 szövege: „*ha tetten is érnek valakit valamilyen vétken.*”¹⁹³³ Ezt a fordítást még kiegészítve: a Gal-MiaCN 6,2 παράπτωμα nem általánosan csupán bűn, vagy véték ez esetben, hanem *kihágás*,¹⁹³⁴ amely szerint a kazuisztikus rendelkezések megszegéséről lehet szó. Tehát: „Még ha tetten érnek is valakit valamilyen kihágásban...”

Ebben fontos szerepe van a Gal-HYP 6,3 φρεναπατάω-nak, ami: *becsap, megcsal*. Ami ráadásul csak visszaható névmással (φρεναπατᾶ ἑαυτόν) fordul elő. Ennek fordítása így: „... *megcsalja, vagy becsapja, esetleg;*¹⁹³⁵ *áltatja önmagát...*”¹⁹³⁶ A mai görögben néhány hasonló kifejezés ismeretes, amelyek az alapszó derivátumai lehetnek: alap a φρένας; (ép)elme, így a mai görögben a μεμώας τάς φρένας jelentése: *épelméjű*. Ugyanígy a φρενοβλάβεια; *elmebaj* és a φρενοβαβής; *elmebajos*.¹⁹³⁷ Ez a jelentés az önbecsapás *végeredményének* kifejezésére szolgál a mai hivatalos görög nyelvben, amin keresztül az etimológiai eredeztetést végigkövethetjük. Szóba jöhet még a φρεναπατᾶ, mint *egészen tévútra visz*, ahol, ha együtt jelenik meg a szövegben, szintén a ἑαυτόν-nal, e révén kap reflexív értelmet.¹⁹³⁸ Kapcsolatba hozható az ἀναπατᾶν-nal is, egyesek úgy gondolják, hogy annak szubjektív kifejezése.¹⁹³⁹ Diakronikus értelmezés esetén pedig főnévi formában

¹⁹²⁸ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 822.

¹⁹²⁹ A jövő idő burkolt kifejezését a mondat végén (μὴ καὶ σὺ περασθῆς) is kifejezi: „ügyelj magadra, mert különben te magad is kísértésbe fogsz esni.” Ezt az értelmezési lehetőséget lásd Ernest De Witt Burton: *Syntax of the Moods and Tenses in New Testament Greek*, 88. Section 206.

¹⁹³⁰ Assnat Bartor: *Reading Law as Narrative. Study in the Casuistic of the Pentateuch*. Society of Biblical Literature. USA. Library Congress Catalog-in-Publication Data, 2010. 11; 48; 186.

¹⁹³¹ Johnson M. Kimuhu: *Leviticus. The Priestly Law and Prohibitions from the Perspective of Ancient Near East and Africa*. Peter Lang, USA. New York, 2008. 24-26.

¹⁹³² Ez esetben nem lehet elhallgatni Peter Wick véleményét: A görög νόμος mögött amelyet többek között Pál akkor használ, ha Izraelnek Isten által adott törvényéről beszél a héber Tóra áll. A νόμος „törvény”-nyel való fordítása problematikus; nem képes kifejezni azokat a képzetársításokat, amelyek a zsidók számára a tórához kapcsolódtak. Lásd Peter Wick: *i.m.* 186.

¹⁹³³ Varga Zsigmond: *i.m.* u.o.

¹⁹³⁴ E fordítást a levél kontextusa engedi meg, amely egít eldönteni, hogy valójában szinonímája-e a ἀμαρτίαν-nak, amit ez esetben kétlek. Lásd Varga Zsigmond: *i.m.* 738.

¹⁹³⁵ Az „áltatja önmagát” lehet az egyik legfrappánsabb megfogalmazás. Lásd Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegye Imre (szerk.): *Ógörög-magyar szótár*, 1180.

¹⁹³⁶ Varga Zsigmond: *i.m.* 993.

¹⁹³⁷ Mohay: *i.m.* 674.

¹⁹³⁸ Varga Zsigmond: *A galatákhöz írt levél kommentár*, 121.

¹⁹³⁹ Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*, 658.

található a Tit 1,10-ben (φρεναπάζης) ahol *olyan valakiket jelöl, akik önmagukat csapják be, vagy akik másokat képesek becsapni.*¹⁹⁴⁰

Az értelmezésben a hangsúly azon van, hogy „ha valaki esetleg úgy vélekedne, hogy ő valami” ezzel csapja be önmagát és téveszt meg másokat is. A Gal-HYP 6,3 φρεναπατάω tehát erősebb kifejezés, mint az απάταω, ezért nevezhető súlyponti elemnek. A két szó közötti különbség; a fosztóképző helyett egy nyomatékosító előtag (φρενα-) található. Ez utóbbi esetben azon van a hangsúly, hogy az illető nem néz magába és nem fedezi fel, hogy ő valójában „semmi”, tehát az alázat nem jellemző rá.¹⁹⁴¹

Ez a morbid, lenéző magatartás nem tisztességes azzal szemben, Aki a lélek gyümölcsének adományozója: akik önmaguk bölcsességének formálói,¹⁹⁴² szemben állnak Isten titkainak¹⁹⁴³ sáfáraival.¹⁹⁴⁴ E szavak, kifejezések az okkult befolyás hatására mutatnak rá. Ellensúlyozva mindezt Kálvin megállapítása kiválóan rámutat az isteni tudomány lényegére:

Egész bölcsességünk, már t. i. amelyet igaz, valóságos bölcsességnek kell tartanunk, két részből áll: Isten s önmagunk ismeretéből.¹⁹⁴⁵

34.2. Imperatívusz hangsúlyának fokozása hapax szinekdochével

Mivel a tévtanítók tevékenysége révén az önismeret torzult, az Isten ismeret torzulására is reflektál az apostol a Gal-INT 6,7 μικτηρίζω használatával.

Ez a μικτήρ *orrlyuk* főnévből ered, amely *orrát ráncolja, fintorog; csúfol, gúnyol*. Szó szerinti fordítás esetén szóba jöhet még a *fennhordja az orrát, bosszantás céljából.*¹⁹⁴⁶ Szinkronikus összehasonlítás esetén az Újszövetségben két morfémát vehetünk együttesen figyelembe:¹⁹⁴⁷ a Lk 23,35-ben az ἐκμικτηρίζω-t, és itt a Gal 6,7-ben a θεός οὐ μικτηρίζεται frázis fordítását, illetve az azzal kapcsolatos kifejezéseket.

Az egyházatyák számos dologra gondoltak,¹⁹⁴⁸ mint indirekt utalásra e szó kapcsán. Pl. Polikarposz Isten létezése a kizárólagosságának kifejezését látta benne, Origenész az egy

¹⁹⁴⁰ Fung: *i.m.* 289-290.

¹⁹⁴¹ Fung: *i.m.* u.o.

¹⁹⁴² Pl: 1Kor 3,10.

¹⁹⁴³ Lásd: 1Kor 4,1; 9,17.

¹⁹⁴⁴ Hendriksen: *i.m.* 233.

¹⁹⁴⁵ Kálvin János (ford. és szerk. Ceglédi Sándor – Rábold Gusztáv – Antal Géza – Borsos István): *A keresztyén vallás rendszere*. Református Főiskolai Könyvnyomda, Pápa, 1559. (1909). (1. kötet). Első fejezet, 1. pont, 37.

¹⁹⁴⁶ Marvin R. Vincent: *i.m.* 175.

¹⁹⁴⁷ A klasszikus görögben, több formában is ismert. Ilyen a μικτηρόκομος; az orrlyukakból kiprűszkölt levegő. Lásd Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegye Imre (szerk.): *Ógörög-magyar szótár*, 689.

¹⁹⁴⁸ Martin Meiser: *Galater*. Vandenhoeck & Ruprecht GmbH, Göttingen, 2007. 300.

igaz Isten sérthetetlenségét. Cipriánusz pedig arra mutatott rá, hogy a szót valamilyen római istenségnek bűnök bocsánatára bemutatott áldozata kapcsán használták, amit így a keresztyének Istenére nem lehet használni; vagyis ilyen módon Istent nem lehet megcsúfolni.

Az egyházatyák véleménye alapján Presker szerint¹⁹⁴⁹ a *főjelentést* érdemes kihangsúlyozni, ami *áldozni, vérző orrból*,¹⁹⁵⁰ ez az, amivel Cipriánusz összefüggésbe hozza a szót. Ilyen módon asszociatív vonatkozásban *vallás-fenomenológiai* kifejezés is lehet. A szó elterjedt használatára utal a Septuaginta: a *μυκτηρίζειν* ige fejezete ki, amikor Izrael népe az *orrát csavargatva az ellenséget csúfolta*. Ezt a gyakorlatot az utált pogány istenekkel szemben is használták, amelyeknek gyakran az arcát törték össze kifejezve, hogy a „*kőből-fából készült istenek nem is igazi istenek*”¹⁹⁵¹ azokat össze lehet törni, meg lehet csúfolni. Ilyen módon csúfolja Illés a Kármel-hegyén a Baál papokat a Septuaginta szövege szerint:

RÚF 1Kir 18,27

Délben azután, Illés gúnyolni kezdte őket (LXX *ἐμυκτήρισεν*), és ezt mondta: Kiáltatok hangosabban, hiszen isten ő! Talán elmékedik, vagy a dolgát végzi, vagy úton van, vagy talán alszik, és majd fölbred.

Jellegzetes Jób könyvének görög fordítsa is, ahol az igaz (צַדִּיק) látja Isten igazságát az ártatlan (יָקִין) azonban csúfolja (גָּבַח) őt:

RÚF Jób 22,19

Ám meglátják majd az igazak, és örülnek, az ártatlan pedig így fogja kigúnyolni (LXX *ἐμυκτήρισεν*) őket...

Olyan is előfordult, hogy nem a papok, hanem a bemutatott áldozat és azon túl az egész vallás kigúnyolására szolgált a kifejezés:

SZIT 1Makk 7,33-34

Ezután Nikanor felvonult Sion hegyére. A szentély néhány papja és a nép vénei közül is néhányan elé mentek, hogy békésen üdvözöljék, megmutassák neki az égőáldozatot, amelyet a királyért mutattak be. Ő azonban kinevette és kigúnyolta (*ἐμυκτήρισεν*), sőt bemocskolta őket és gőgösen beszélt velük.

Mindezekben azonban főként azt kell észrevenni, hogy Istent csak akkor lehetne *valójában* megcsúfolni, ha *antropomorf* módon ábrázolható lenne, ez azonban a jeruzsálemi zsidó gondolkodás szerint nem volt lehetséges. Fung szerint¹⁹⁵² az itt található frázis (θεὸς οὐ

¹⁹⁴⁹ Presker, in Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA. Grand Rapids, Michigan, 1967. (Vol. 4). 796.

¹⁹⁵⁰ Itt a hivatkozás alap: Hippocr. Epid., 7, 123.

¹⁹⁵¹ Lásd pl. Deut 4,28; 29,16; Zsolt 115,4; Jel 9,20.

¹⁹⁵² Fung: *i.m.* 294.

μυκτηρίζεται) egyenesen azt jelenti, hogy „Isten orrát nem lehet megcsavarni”.¹⁹⁵³ Ha lehetne, emberszerű lény lenne, akivel lehet tréfálkozni,¹⁹⁵⁴ játszadoxni, gúnyolódni, vagy akár packázni.¹⁹⁵⁵ Ezért pl. Dunn¹⁹⁵⁶ az angol nyelvű „...can not be mocked” mondatrészt „...God is not mocked”-re módosítja. A megcsúfolás lehetetlenségét abszolutizálja: bármit teszünk is, nem Istent csúfoljuk meg, hanem önmagunkat.

Mivel nagyon nehéz kifejezni ezt a hapax szinekdochét úgy, hogy a szó *eredeti* és *asszociatív* értelme egyaránt érvényesüljön, fordításomban igyekeztem a kettőt egyszerre visszaadni, úgy, hogy több elképzelést is figyelembe vettem: „Ne tévelyegjete: Isten nem lehet gúny tárgy!” – Ez volt az eredeti tervem. A „tárgy” azonban még önmagában nem fejezi ki azt a tényyszerűséget, amely a pogány istenek szobrainak megcsúfolását jelentette. Második, megítélésem szerint legpontosabb formátum ez lett volna: „Ne tévelyegjete: Istennel nem lehet packázni!” – Ez esetben lehet, hogy „packázni” szó egyeseket zavart volna, amely a kisebb probléma, a szó jeletését illetően az anakronizmus¹⁹⁵⁷ inkább zavaró. Ezért e két változat tanulságait egyesítve: „Ne tévelyegjete, Istennel nem lehet játszadoxni!”¹⁹⁵⁸ – mellett döntöttem, hosszas megfontolások után.

Itt kell megjegyezni, hogy egy korábbiakban tárgyalt hapax legomenon ennek antitézisét képi és ezért egyik a másik értelmét erősíti: „Gyermekeim! Akiket ismét gyötrelmek között szülök, csakhogy Krisztus alakot öltön (Gal-HYP 4,19 μορφώω) bennetek.” Így a kettő közötti áthidalás Krisztus személye, akinek szövetségében (ἐν Χριστῷ) ez a kiábrázolódás megnyilvánulhat, de bennünk, éppen úgy, mint az áltestvérek tevékenysége, amely ennek az eredménynek az ellenkezőjét mutatja.

¹⁹⁵³ Lásd még Oepke véleményét is, aki szerint nem az orr megcsavarásáról van szó, hanem inkább eltorzult arccal nevetni, amely torzulatban értelemszerűen az saját orrunk is benne van. Ez esetben azt jelenti, hogy a pogány istenek bálvány létét olyan nyilvánosan csúfolták ki, hogy az már az egyszerű nevetés tárgyán messzemenően túlmutatott. Lásd D. Albrecht Oepke: *Der Brief des Paulus an die Galater*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1957. 153.

¹⁹⁵⁴ Schiller szerint azért nem lehet megcsúfolni Istent sem emberi módon sem pedig úgy, mint a bálványokat szokás, mert Isten mint πνευματικός nyilatkoztatja ki magát, az ember viszonyulása Istenhez pedig akkor helyes, ha a πνεῦμα és nem az önzés nyilvánul meg benne. Így tehát a μυκτηρίζειν cselekvése kizárja, hogy megértették volna ezt a kinyilatkoztatást. Lásd Heinrich Schiller: *Der Brief an die Galater*. St. Benno-Verlag GMBH Leipzig Lizenzausgabe des Verlages Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1949. 276-177.

¹⁹⁵⁵ Leginkább a „packázni” szó lenne az alkalmas arra, hogy kifejezzük a tartalmat, ez azonban már nem azt fejezi ki a mai gyakorlatban, amit a szó eredetileg jelentett. Inkább: „hatalmaskodva, szemtelenül bánik pl. valakivel; ...velem ne packázz!... Lásd:

<http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=p&qsearch=&qdetail=8251> 2018.03.12.

¹⁹⁵⁶ James D. G. Dunn: *The Epistle to the Galatians. Black's New Testament Commentary*. Hendrickson Publishers, Peabody, USA, Massachusetts, 1993. 328-329.

¹⁹⁵⁷ A „packa” jelentése: nyitott tenyérbe pálcával belecsapni. Ebből ered a packázás: packát adni valakinek – általában két gyermek játszott. Egymás ujjára csapdostak játékosan. Így a packázás helyett nagyon is helyénvaló a játszadoxás. Lásd Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós: *Magyar értelmező kéziszótár. L – Zs*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1989. 1074.

¹⁹⁵⁸ A „játszadoxni” szó mellett szóba jöhet még a „tréfálkozni” is. Ezt az ötletet szintén elvettem, a „játszadoxni” inkább kifejezi azt a tevékenységet, amely a pogány istenek megcsúfolására vonatkozó asszociációt kifejezi.

XI. egység fordítás: Gal 6,10-18

35. PÁL APOSTOL BURKOLT ÜZENETE A JERUZSÁLEMI KERESZTYÉNSÉG SZÁMÁRA

6¹¹Nézzétek csak! Ekkora ormótlan betűkkel írom nektek ezt, de a saját kezemmel:

¹²AKIK TESTI VALÓSÁGUKBAN AKARJÁK ELNYERNI MÁSOK TETSZÉSÉT ALAKOSKODÁSUKKAL, AZOK KÉNYSZERÍTENEK KÖRÜLMETÉLKEDÉSRE; DE CSAKIS AZÉRT, NEHOGY A KRISZTUS KERESZTJE MIATT ÜLDÖZZENEK BENNETEKET.

¹³Ugyanakkor a körülmetéltek sem ragaszkodnak a Tórához, hanem csak azért akarják, hogy ti is körülmetélkedjétek, mert a testetekkel akarnak kérkedni. ¹⁴Én azonban óhajtom, hogy ne legyen mással dicsekedésem, hanem csak a mi Urunk Jézus Krisztus keresztyével, mert Őáltala keresztre vagyok feszítve én is a világ számára és a világ is énnekem. ¹⁵Mert a Jézus Krisztussal kötött szövetségben sem a körülmetélkedés, sem pedig a körülmetéletlenség nem számít, hanem csak az, aki új teremtmény. ¹⁶Akik pedig e szabály szerint járnak az életben: békesség és irgalmasság azoknak és Isten Izraelének is.

¹⁷A későbbiekben pedig senki se forduljon ellenem, mert én testi jegyként, mint valami ékszer, a Jézusért való bántalmazás jegyeit viselem magamon!

¹⁸A mi Urunk Jézus Krisztus kegyelme legyen lelketekkel, Testvéreim! Ámen!

35.1. Burkolt üzenet hapax szinekdochék formájában

SÚLYPONTI ELEMÉK		ASSZOCIATÍV JELENTÉS
103.	Gal-MiaPR 6,10 οἰκεῖος	Frázisban érvényesülő mondanivalót nyomatékosító kifejezés.
104.	Gal-MiaCN 6,10 ἐργάζομαι	Frázisban érvényesülő mondanivalót nyomatékosító kifejezés.
105.	Gal-DIS 6,11 (Zsid 7,4) πηλίκος	<i>Ormótlan</i> , aránytalanul nagy. E szót <i>Liska Endre</i> használja fordításában, amelynél lényegretörőbbet nem találtam. ¹⁹⁵⁹
106.	Gal-HYP 6,12 εὐπροσωπέω	Hapax szinekdoché: az alakoskodás kifejezésének képi megjelenítése, amely az álarc szóval hozható összefüggésbe.
107.	Gal-MiaPR 6,15 κτίσις	Frázis formájában (καυή κτίσις) ellensúlyozza a körülmetélkedés és a stigmatizálás negatív felhangját.
108.	Gal-MiaCN 6,16 κανών	Eredetileg mérőszinór: itt erkölcsi mérték, ami a krisztusi szövetségben járás következménye.

¹⁹⁵⁹ Jerome Murphy – O'Connor: *Pál története*. Európa Könyvkiadó, Bp. 2004. (magyar fordítás és kiadás 2007. Fordította: Liska Endre) 40. 55. 2. bek.

109.	Gal-DIS 6,16 (5,25) στοιχέω	Rendtartás, életút, amelyen az ember az életét „járja”. Antitroposz a „Tóra útját járni” frázissal.
110.	Gal-GRAM 6,17 στίγμα	Hapax szinekdoché: jel a testen, amely itt pozitív hangulatkelző kifejezés, egyébként pedig negatív tartalmat kellene hordoznia.

Az utolsó súlyponti egységben található 10. vers az, amelynek fordításával külön is kell foglalkozni. Ebben két súlyponti elem található (Gal-MiaPR 6,10 οἰκεῖος és Gal-MiaCN 6,10 ἐργάζομαι) amelyeket azonban nem érdemes, csak együtt, egész frázis formájában (πρὸς τοὺς οἰκείους τῆς πίστεως) megvizsgálni.¹⁹⁶⁰ A hagyományos fordítás „*kiváltképpen pedig a mi hitünknek cselédeivel*”¹⁹⁶¹ túlzottan sok tradicionális elemet tartalmaz, amely azt a látszatot kelti, mintha az egyház *szolgái*, de esetünkben itt Pál apostol mentegetőzne, és azt akarná elérni, hogy *vele* cselekedjenek jót, nem pedig a galaták egymással.¹⁹⁶² Ez pedig az eddigiek jegyében nem illik bele az általam bemutatott fordítási, magyarázati struktúrába,¹⁹⁶³ ahogyan a RÚF készítői is helyesen érzékeltetik ezt.

35.1.1. Az ember életének két αἰών-ja

Már az ἄρα οὖν nyomatékossítja,¹⁹⁶⁴ hogy az erőfeszítések, amelyekről a levélben végig beszél Pál, egy célt szolgálnak, „minthogy most arra rendelt időnk van” (ὥς καιρὸν ἔχομεν), addig cselekedjünk helyesen, egymással. Erre vonatkozik az 5,13 ἀλλήλοις is: „szolgáljátok kölcsönösen egymást”. Most, mintegy summázva a levélben eddig írt dolgokat, kimondottan figyelemmel kell kísérniük azokat a személyeket, akik *Krisztus követői*. E tanács, és ilyen módon a kifejezés nem keresztyén felebarátjainkra is vonatkozik, de kiváltképp mégis a belső körre, majd az után a „kivülállókra” is. E kívülálló első benyomása a keresztyénekről, hogy megállapítják; szeretik-e egymást, vagy sem. A τῆς πίστεως (genitivus), amely azt karakterizálja, hogy e megállapítás a *házi gyülekezet tagjaira vonatkozik*.

Meg kell említeni még a πρὸς előljáró szót is, amely Marvin R. Vincent szerint arra utal (-hoz; -hez; -höz szokványos jelentésben), hogy *morális* kötelességünk első sorban azokkal

¹⁹⁶⁰ Ha a szó egyszerű jelentéseit nézzük, a klasszikus görög irodalomban: dolgozik, munkálkodik, készít, csinál. Ennél többet azonban aligha állíthatunk. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 246.

¹⁹⁶¹ Lásd: Rev. Károli.

¹⁹⁶² Longenecker szerint az eszkatológikus beteljesedést fejezi ki, a qumráni és a jeruzsálemi értelmezés fényében: Amíg van időnk, ne késlekedjünk cselekedni. Ezzel egyes vitákat is felül akar írni, illetve saját hitelességét megerősíteni. Lásd Richard N. Longenecker: Can we reproduce the exegesis of the New Testament? In *Tyndale Bulletin*. Tyndale House, Cambridge, 1970. (Vol. 21). No. 1. 29-30.

¹⁹⁶³ A „jót munkálni” kifejezés másfelől is kérdéses: a Törvény cselekvése, vagy konkrét teendők véghezvitele áll a kifejezés mögött? Hermann Cremer szerint az ἐργάζομαι itt olyan kifejezés, amikor valamilyen tárgy használatával áll együtt, vagyis valamit munkálni, ami a „jó”. E szó azonban túl tág értelmezésű és elvont ahhoz, hogy konkrét legyen. Lásd Hermann Cremer: *Biblisch-theologisches Wörterbuch der Neutestamentlichen Gräzität*, 437.

¹⁹⁶⁴ Ernest De Witt Burton: *i.m.* 345-346.

cselekedni jót, akikkel bármilyenféle kapcsolatban vagyunk.¹⁹⁶⁵ Ezért a *καίρως* sem egyszerűen csak idő, hanem célhatározói mondatrészrel kapcsolatban álló időhatározó: „minthogy most *arra rendelt időnk* van.”

Lightfoot is az időhatározókra fekteti a hangsúlyt:¹⁹⁶⁶ az itt használt *καίρως* a korábbi *καίρως*-ra adott válasz, ami az aratás idejére vonatkozik. Itt a *mostról* beszél, nem pedig az eszkatológiai beteljesedésről. Ezért a *ὥς* fordítása erre mutat, teljes frázisban értelmezve: „*minthogy* most *arra* alkalmas időt találhatunk”. E fordítás oka, hogy a *ὥς*-nak kétféle alapvető jelentése hatást gyakorol az egész mondatra: 1) A *τοῦς οἰκείους* frázis fordítása „hitünk háztartásának tagjai”. Ez nagyon hasonló az Efézus 2,19-ben található frázissal: *συνπολιται τῶν ἁγίων καὶ οἰκεῖοι τοῦ Θεοῦ*. Ilyen módon ezt a frázist összefüggésbe hozhatjuk egy a világirodalomban is ismert másikkal: „*akikkel ismeretségben vagyunk*”. Itt azonban pontosabb jelentést kell ennek adni, mert habár ismeretes ugyan a kifejezés egyes íróknál, ennek ellenére az mégsem fejezi ki teljességében azt a tartalmat, amelyre itt vonatkozik. 2) *ὥς* „amint most” (megállapítás szerűen) van időnk. E két főszerpontot kell tehát párhuzamba hozni egymással.

Meg kell említeni Meiser észrevételét is:¹⁹⁶⁷ Minden bizonnyal a gnosztikus terminológiával szemben hangsúlyozza Pál az két *αἰών* –t. Ahogyan egyikben (a jelenben) érvényes, úgy a másikban (jövőben) is igaz, hogy Krisztushoz tartozunk, ha vele vagyunk szövetségi viszonyban. Ez vonatkozik az 1,5 és a 6,14 két *αἰών* –jára, sőt ilyen módon az egész levél egyes meghatározásaira is. Ezek kiegészítése a 6,1 rendelt iedjének „most”-ja.

Betz szerint¹⁹⁶⁸ ez a rész, mintegy befejezőként kiváló összegzése annak a keresztyén etikának, amelyet Pál mindvégig képvisel levelében. A mondat egyik része (*ὥς καιρὸν ἔχομεν*) így határozza meg ennek lényegét; „mivelhogy *most még* van időnk”. A keresztyének felelőssége korlátok alá esik, amelyet e *test* határol be (*ἐν σαρκί* idiomatikus értelemben). Egyben e korlátokat másképp is lehet értelmezni: amíg az ember e testben van, a „test cselekedeteinek” korlátai alá van vetve. Így tehát nem az apokaliptikus¹⁹⁶⁹ beteljesedés határolja be valójában a cselekvéseket, hanem a *testi mivoltunkból eredő képességeink korlátozzák* a jócselekedetekre való készségünket. A cselekedni (Gal-MiaCN 6,10 *ἐργάζομαι*) mindenképpen úgy értendő, hogy a *törvény dolgait* cselekedjük a *Tóra*

¹⁹⁶⁵ Marvin R. Vincent: *i.m.* 177.

¹⁹⁶⁶ J. B. Lightfoot: *St. Paul's Epistle to the Galatians*. (fifth ed.) Cambridge University Press, Cambridge, 1876. 220.

¹⁹⁶⁷ Martin Meiser: *Galater*. Vandenhoeck & Ruprecht GmbH, Göttingen, 2007. 16.

¹⁹⁶⁸ Hans Dieter Betz: *i.m.* 310-311.

¹⁹⁶⁹ Egyesek szerint nem véletlen, hogy a levél végén apokaliptikus beteljesedésről beszélhetünk. A levél eleje az 1,3-5 szakasz is apokaliptikus nyelvezet Michael J. Gorman szerint. Így amit megkezdett a levél elején, azt nyelvezet szempontjából a levél végén nyomatékosítja. Lásd Michael J. Gorman: *Reading Paul*. Cascade Companions, a Division of Wipf and Stock Publishers, USA, 2008. 51-52.

útmutatásai szerint. A mondat utolsó része (μάλιστα δὲ πρὸς τοὺς οἰκείους τῆς πίστεως) ezért tipikus páli paradoxon. Semmiképpen sem „magasröptű közhely”¹⁹⁷⁰, hanem a korabeli keresztyénség sajátos állapotára vonatkozó tipikus frázis. Így bizonyos a keresztyén gyülekezet tagjaira vonatkozik a τῆς πίστεως.

Mindezek jegyében néhány nagyon fontos megállapítást kell tenni: 1) τῆς πίστεως e frázisban a Krisztus szövetségében lévők (ἐν Χριστῷ) közösségének idiomatikus kifejezése. 2) A Gal-MiaCN 6,10 ἐργάζομαι (a szövegben ἐργαζώμεθα presens medialis passivum), kölcsönös együtt-munkálkodásról szól. 3) A Gal-MiaPR 6,10 οἰκεῖος azon ház tagjait jelenti, akik nem cselédek voltak, hanem e „ház” (szintén idiomatikus) *tagjai*, még akkor is, ha egyébként hierarchikus rend uralkodott ott. E kifejezés, annak ellenére, hogy az őskeresztyén vallásossághoz kötődik, egyáltalán nem elavult annyira, hogy ne lehetne érzékeltetni mindazt, amit itt az apostol üzeni kíván. E fordítás nem szűkíti le a jótékonyág gyakorlását az egyház *előjáróira*, éppen ellenkezőleg: az együtt-munkálkodás (Gal-MiaCN 6,10 ἐργάζομαι mediális jellegének hangot adva) fontosságát hangsúlyozza, amely a keresztyén egyház ismerve kell, hogy legyen, minden időben.¹⁹⁷¹

Itt érdemes megjegyezni Vermes Géza egyes megállapításait, amelyek érintik a Galata-levél e részét:¹⁹⁷² Qumrán és az Újszövetség kapcsolatára vonatkozóan hat koncepciót vehetünk számításba: 1) eszkatológikus várakozás, 2) igazi Izrael, 3) az Ószövetséghez és a 4) templomhoz való viszony, 5) hasonlóságok a szervezetben, 6) és a szokásokban. A Galata-levélben, a templom problematika egyik megoldása jelenik meg itt, *mint metaforikus fogalom*.¹⁹⁷³

A templom koncepciót jeleníti meg a Gal-GRAM 6,17 στίγμα használata, amelynek asszociatív tényezőit több szempontból is lehet érvényesíteni:¹⁹⁷⁴ 1) Intertextuális

¹⁹⁷⁰ E kifejezést fontosnak tartom eredetiben is közölni Lightfoot munkájából: *high-flying universalism*.

¹⁹⁷¹ A Rev. Károlin kívül minden magyar fordítás igyekszik kifejezni ezt: Békés - Dalos: „...*főként pedig hittestvéreinkkel*.” Gál Ferenc - Kosztolányi István: „...*főképpen hittestvéreinkkel*.” Stb. Azt a gondolatmenetet, azonban, amely a házi gyülekezetek és a háztartásunkban otthon folytatott keresztyéni élet azonos etikáját sugalmazná, egyik fordítás sem fejezi ki. Szóba jöhet Csia Lajos fordítása: „... *leginkább hitünk háza népével szemben*.” Esetleg a mostanában népszerűvé váló The Bible League „Egyszerű magyar fordítása”: „... *leginkább azokkal, akik hitünk családjához tartoznak*”. Ez utóbbi azonban egyébiránt több kívánnivalót is hordoz magában.

¹⁹⁷² Vermes Géza: *Jézus és a judaizmus világa*. Osiris Kiadó, Bp. 1997. 198-199.

¹⁹⁷³ Michael Newton szerint, ez több, mint metaforikus fogalom, inkább a hősiesség ellensúlyozásaként jelenik meg: a jeruzsálemi zsidóság egyes irányzatai jobbára a templomhoz való viszonyból határozhatók meg. Bizonyos a zavarkeltők tevékenységével is kapcsolatos ez az „ellen-metafora”. Michael Newton: *i.m.* 58-60.

¹⁹⁷⁴ Vermes Géza szerint: Valószínűleg ennek köszönhető az alapvető különbség a templom helyettesítésének ideiglenes, vagy állandó jellegével kapcsolatos két tanítás között. Pál e kérdésben kifejtett teológiája nagyon hasonlít a qumrániak véleményéhez, ez aligha mondható véletlennek: a qumráni szimbolizmus, direkt, vagy indirekt módon, de ismert volt Pál előtt. Ezt be is építette a spiritualitás és az istentisztelet kapcsolatába. Ugyanezt az észrevételt konkrétan is megtehetjük a Gal 6,16-tal kapcsolatosan: „Isten Izraelje” fogalom használatával. Saját tanainak kialakításánál Pál követte a qumráni tekercek tanításait, de ezt úgy tette meg, hogy azoknak e közben ellent is mondott. Lásd Vermes Géza: *i.m.* u.o.

kapcsolatban áll az Énekek 1,11-gyel, amelyről a korábbi fejezetekben már tettem említést, 2) ilyen módon intenzív troposz, amely esetében erős a *képi képzettársítás*,¹⁹⁷⁵ 3) inflexiós morféma a Lk-GRAM 4,5 *στιγμή*-vel együtt, ahol *negatív* érzelmi reakciót indikál.¹⁹⁷⁶

A hellén kultúrán keresztül is ismeretes a megváltás – templom - templomi szolgaság és annak bélyege koncepció: az istenek ki tudták váltani a rabszolgát. Ez általában csak fikció volt, a rabszolga megfizette a templomnak a megváltása díját, cserében „felszabadult” és kapott egy szabadítási bélyeget, amellyel a templom tulajdonába került. A Kr.e 201- Kr.u. 100 közötti időszakból ismerünk egy delphoi feliratot, ami erről tanúskodik:¹⁹⁷⁷

„A szabadságért Apollo egy Nicaea nevű rabszolganőt vásárolt meg az amphissai Sosbiustól... A megvásárolt személy, Nicaea pedig Apollo tulajdonába kerül és így szabad lesz.”

Erdős Károly szerint a *στίγμα*-ban *képzettársítás* útján benne lehet az a tény, hogy a rabszolgákra bélyeget sütöttek, különösen azokra, akik valamely templom tulajdonai voltak.¹⁹⁷⁸ Egyesek még a templomi szolgák testére tetovált jelek lehetőségét is felvetik, amely jellemzően az asszír vallásban volt jelen.¹⁹⁷⁹ Alapjelentése szerint:¹⁹⁸⁰ *στίζω* ősbibb *στίγ-ι-ω* németül: *stechen*, ami *szúrás*, pont (szerű *jel*); *beégetett jel (billog)*, *szégyenfolt*. A latin *stimulus* szóval is ki lehet fejezni, angolban *stick*, *sting* feleltethető meg ennek az alapjelentéseknek: az ókori használatban a szolgákat jelölték meg ilyen módon névvel, vagy egy jellel, amit beleégettek, vagy belevágtak a testükbe,¹⁹⁸¹ ez jelezte, hogy melyik úrhoz tartoztak.¹⁹⁸²

A görög-római világban gyakorlat volt a megbélyegzés házi állatoknál, szolgáknál, bűnözőknél és később már a katonáknál is. Teljesen megszokott volt, egy jelet égetni a

¹⁹⁷⁵ Hans Brandenburg ezzel kapcsolatosan ezt írja: Pál már mindent elmondott, amit akart (Paulus hat gesprochen!), most már felmutat valamit; a Krisztusért vállalt sebeket, amellyel nyomatékosítja az eddig elmondottakat. Lásd Hans Brandenburg: *Der Brief des Paulus an die Galater*. Evangelische Haupt-Bibelgeschaft, Berlin, 1964. 133.

¹⁹⁷⁶ Itt jegyzem meg, hogy olyan neves kiadvány, mint a Von D. Hermann Cremer: *Biblisch-theologisches Wörterbuch der Neutestamentlichen Gräzität*. Zehnte, völlig durchgearbeite und vielfach veränerte Auflage, meg sem említi, hogy létezik egy nyelvtani variánsa a szónak. Jelentésében nem közöl többet, mint bármely más kiadvány, (durch Stechhen zeichnen, punktieren, tätowieren) viszont képez egy futurum igei alakot (*στίζω* a *στίτω*-ból), amely lehetőséget teremt, hogy esetlegesen más derivátumokkal is összefüggésbe hozzuk. Ez azonban a súlyponti modellezés szempontjából esetünkben nem alkalmazható. Lásd: *i.m.* 1020-1021.

¹⁹⁷⁷ Ben Witherington: *Grace in Galatia*. Will. B. Eerdm. Publ. Com. Grand Rapids, 1998. 340.

¹⁹⁷⁸ Erdős: *i.m.* 129.

¹⁹⁷⁹ Fritz Rienecker – Cleon Rogers: *A Linguistic Key to the Greek New Testament*. Zondervan Publishing House, USA, Michigan, 1980. 520.

¹⁹⁸⁰ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 882.

¹⁹⁸¹ Joseph Henry Thayer: *Greek-English Lexicon of The New Testament*, 588.

¹⁹⁸² Betz szerint a szónak egész története kísérhető végig a fentiek jegyében, amelyek nagy részét, a korábbi fejezetekben már közöltem. Szerinte a szó a *στίζω*-ból vezethető le. Jelentése: szúróeszköz hagyta nyom, tetoválás, jelzés, amelyet egy erős eszközzel hagytak hátra a testen. Szóba jöhet még a *καταστίζω*, amely szúrást, pontot, jelzést jelent, amelyet izzó fémmel nyomtak a testbe. Lásd Betz in Gerhard Kittel (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA. Grand Rapids, Michigan, 1967. (Vol. 7). 657-664.

testbe, hogy elkerüljék a megtévesztést.¹⁹⁸³ Az ókori Közel-Keleten általánosan is ismert volt jel és a jelölés a különböző kultúrákban, már Babilonban, Hamurapi is rendelkezett róla törvényeiben. A pogány kultúrákban egy istenséghez tartozást is jelentett, úgy, hogy annak nevét, vagy nevének rövidített formáját, *nevének számát* használták vagy a homlokon, vagy a jobb kézen (Jel 13,17-18). Jellemzően ezt *büszkén viselték* azok, akik elkötelezték magukat.

Ilyen módon nem jöhet szóba a *megbélyegzés*, mint diszkriminatív jelentés:¹⁹⁸⁴ az így megbélyegzett rabszolgák ugyanis az uruk *védelme* alatt álltak. Ez visszamutat az előzőekre; a κόπους μοι μηδείς παρεχέτω, mintha ezt mondaná:¹⁹⁸⁵ *Ne bántalmazzatok, hát nem tudjátok, hogy Uram védelme alatt állok?!¹⁹⁸⁶* Lührmann úgy látja,¹⁹⁸⁷ hogy e „megbélyegzést” önként vállalta és már a Gal 1,10-ben is erről beszél: „Bizony, ha embereknek tetszelegnék, nem lehetnék *Krisztus szolgája*.” A legtöbben pedig úgy látják, hogy ez a Lisztra környékén kapott¹⁹⁸⁸ sebeket jelentené.¹⁹⁸⁹ Minden esetre védelmet jelentő jegyekre kell gondolni,¹⁹⁹⁰ amelyeket *asszociációs felhanggal* használ az apostol.¹⁹⁹¹ Így a szó antitézist képez a körülmetélkedés testi jegyével,¹⁹⁹² a Jeruzsálemiek számára, akik ezt már nem annak eredeti rendeltetése szerint értelmezték:¹⁹⁹³ eddig a körülmetélés jegye fejezte ki Pál hovatartozását, most már a keresztért kapott sebek, amelyeket „büszkén” visel.¹⁹⁹⁴

¹⁹⁸³ Vergil Georg I, 236; III, 157-161-ben tesz erről említést: Az 1-2. században Kr. u. úgy használták, mint a καυτήριον kifejezésben rejlő meghatározást. Ugyanígy a σφράγις is szóba jöhet. Ez a bizonyos jel nagyon gyakran egy betű volt, ami jelölte, hogy jó, vagy rossz dolog miatt viseli-e a tulajdonosa. Állatoknál lehetett a név kezdőbetűje is, vagy néhány betű, amely a név rövidítését jelentette. Szóba jöhet még az az eset is, amit Xerxészre vonatkoztatnak ez a στίγμα βασιλῆα, vagyis a királyi jel. Úgy tartották, hogy ha valakinek születésekor testén valamilyen jel található, az uralkodói sorsára, végzetére utal. Lásd Betz: *i.m.* u.o.

¹⁹⁸⁴ Hans Brandenburg szerint Pál nem feltétlenül akart dicsekedni ezekkel a jegyekkel. Valószínűleg azonban ezeket két Jeruzsálemben menetele között szerezte Efézus környékén. Így, az apostoli konventen már fel tudta mutatni ezeket. Nézzetek rám, Krisztusért viselem! Lásd Hans Brandenburg (Herausgegeben von Fritz Rienecker und Werner de Boor): *Der Brief des Paulus an die Galater*. Wuppertaler Studienbibel, R. Brockhaus Verlag Wuppertal, Darmstadt, 1975. 132-133.

¹⁹⁸⁵ Varga Zsigmond: *A galatákhöz írt levél kommentár*, 131-132.

¹⁹⁸⁶ Christian Mauer ehhez hozzáteszi: Pál nem csak szavakkal, hanem testével is hirdette az evangéliumot. E szempontból másodlagos, hogy mi volt pontosan ez a jel. Lásd Pfarrer Christian Mauer: *Der Galaterbrief*. Zwingli-Verlag, Schweizerisches Bibelwerk für die Gemeinde, Zürich, 1943. 201.

¹⁹⁸⁷ Dieter Lührmann: *Der Brief an die Galater*. Zürcher Bibelkommentare. Theologischer Verlag, Zürich, 1988. 102-103.

¹⁹⁸⁸ James D. G. Dunn: *The Epistle to the Galatians*, 346-347.

¹⁹⁸⁹ ApCsel 14,19; 2Kor 11,25.

¹⁹⁹⁰ Ezék 9,4.

¹⁹⁹¹ Bartha Tibor szerint: habár ez a stigma földi értelemben vett bélyeg, nem a földi Krisztus sebhelyeire kell gondolni, hanem a felmagasztalt Krisztushoz tartozás kultikus jelére. Lásd Bartha Tibor: Pál levele a galatákhöz. In Pecsuk Ottó (szerk.): *Bibliáismereti kézikönyv*. Kálvin Kiadó, Bp. 2004. 587.

¹⁹⁹² A galáciai buzgó keresztények bizonyonnyal azért metélték körül magukat, mert így zsidóként kiváltságjogokat kaptak volna a helyi hatóságoktól, ami csak akkor járt, ha bizonyítják, hogy gyakorló is a kultusznak, amit az állam támogat. Ezek a keresztények nyilván a kultuszon kívül voltak így ezzel akarták a privilégiumokat megkapni. Lásd David W. J. Gill: *The Roman Empire as a Context for the New Testament*. In Stanley E. Porter: *Handbook to Exegesis of the New Testament*, 403. 2. bek.

¹⁹⁹³ Fung: *i.m.* 312-314.

¹⁹⁹⁴ Ernst Käsemann: *Paulinische Perspektiven*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen, 1969. 70-71.

Mindezért fordításban a szó után kell valamilyen magyarázó bővítmény, ami erre az asszociációra ad kiegészítő magyarázatot. Dunn pl. így fordítja:¹⁹⁹⁵ „...*Mert én Jézus (sajátságos) bélyegét viselem testemen.*” Ennél kifejezőbb, ha a „bélyeg” minőségi jellegét fejezzük ki funkcionális ekvivalenciával: „A későbbiekben pedig senki se forduljon ellenem, mert én *testi jegyként, mint valami ékszeret*, a Jézusért való bántalmazás jegyeit viselem magamon!”

Mindezekhez hozzá lehet tenni, hogy ha egyesek dicsekedtek a külső jegyekkel, akkor Pál is dicsekedhetett a saját külső, testi jegyeivel, de nem a körülmétkedéssel, amelyet egyébként megtehetett volna. A Gal-HYP 6,12 εὐπροσωπέω jelentése, amely ennek a kifejezésére szolgál: (εὖ és προδέχομαι összetételeként) *jó külseje, megjelenése van; tetszik;* (különösen aoristosban), vagy; *megnyeri valakinek a tetszését, megtetszeni.*

Nem árt azonban „kihallani” a szóból a πρόσωπον görög színjátékokban alkalmazott jelentését: a színész, mindig mások πρόσωπον-jába bújik, így ténylegesen „szerepjátékról” beszélünk, noha itt pejoratív értelemben történik mindez.¹⁹⁹⁶ Oepke megemlíti, hogy a LXX Gen 12,11-ben Sára szép külsejű (εὐπρόσωπος) volt,¹⁹⁹⁷ amely derivátuma a szónak. Az sem zárható ki, hogy éppen a Gal 4-ben található Sára - Hágár allegória miatt fordul elő ez a variáns itt, amit így egy Pál által képzett hapax eirémenon.¹⁹⁹⁸

Az εὐπρόσωπος a Septuagintában hapax legomenon. Az Újszövetségben Ὅσοι θέλουσιν εὐπροσωπήσαι ἐν σαρκί frázisban érdemes kifejezni: „... *akik testükkel akarnak tetszést aratni...*” Az ἐν σαρκί lehetséges fordítása; *testi értelemben*, de ez sem teszi világossá a szöveg értelmét: itt a körülmétkedés szükségtelenségéről van szó, ami a zsidóknak kegyességi tekintetben, mint egyszerű etnológiai sajátosság, közömbös, sőt a polémia során mondottak szerint üres külsőség.¹⁹⁹⁹ Joachim Rohde szerint pedig egyes részletek valószínűsítik,²⁰⁰⁰ hogy az e kontextusban szereplő hangsúlyok üzennek a jeruzsálemieknek, hogy a Galaták nem Pál tévtanításai alatt állnak, hanem a gnosztikus tanok fertőzték meg

¹⁹⁹⁵ ...for I (emphatic) bear the marks of Jesus on my body. Lásd James D. G. Dunn: *The Epistle to the Galatians*, 346.

¹⁹⁹⁶ Fritz Rienecker – Cleon Rogers: *A Linguistic Key to the Greek New Testament*. Zondervan Publishing House, USA, Michigan, 1980. 519.

¹⁹⁹⁷ Oepke: *i.m.* 159.

¹⁹⁹⁸ Nem zárható ki a πρόσωπον színházi használata sem, ahol a külső megjelenés miatt bújtak valamilyen álarc mögé a színészek. Ill. ugyanígy szóba jöhet Arisztophanész szóhasználata is: σεμνοπροσωπέω derivátumként olyan emberekre vonatkozik, akik küllemük miatt, testi (σαρκί) adottságaikkal kérkedtek. Ha az eddigieket figyelembe vesszük és az asszociatív jelentésmezők lehetőségeit alkalmazzuk, mind a Sára-Hágár allegóriával való kapcsolat, mind pedig Arisztophanész esetében ellentétet találhatunk Pálnál. Azok a személyek, akik a körülmétkedést maguk megmentésére alkalmazták, nem pedig a már ismert szövetségi szimbólum gyanánt, azok „alakoskodtak”. Mindkét használata *pozitív*, ellenben Pál *negatív* előjellel alkalmazza a szót. Az Oepke-re vonatkozó részt Lásd Oepke: *i.m.* 159.

¹⁹⁹⁹ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 391.

²⁰⁰⁰ Albrecht Oepke (bearbeitet von Joachim Rohde): *Der Brief des Paulus an die Galater. Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament*. Evangelische Verlagsanstalt Berlin, 1973. 32-33.

őket, amelyek ellen Pál küzd, fontosnak tartva, hogy ő zsidó, *a keresztyénységét pedig nem akarja ettől elvonatkoztatni.*

35.1.2. Sajátságos súlypont a levél végén

Észre kell vennünk tehát, hogy a *körülmetélkedés* és a *stigmatizálás*, így ebben a *pejoratív* értelemben,²⁰⁰¹ olyan asszociatív képzeteket társítanak, amelyeket a levél végén ellensúlyozni kell. Ezért egy nem csak a külső testi jegyekre vonatkozó, hanem a teljes etikai tanítást magában hordozó súlyponti szakaszt is észre kell venni.

Gerd Theissen szerint ez a *καινή κτίσις*.²⁰⁰² Ebből a Gal-MiaPR 6,15 *κτίσις* súlyponti szerepe ilyen módon az egész frázisban érvényesül:²⁰⁰³ Mert a Jézus Krisztusban kötött szövetségben sem a körülmetélkedés, sem pedig a körülmetéletlenség nem számít, hanem csak az, *aki új teremtmény*. E megközelítés alapja az ember istenképúsége, a LXX Gen 1,27 *εἰκὼν*, amely az Újszövetség szerint Krisztus személyében van jelen (Kol 3,10). Ha pedig az ember e szövetségben jár (*ἐν Χριστῷ*), akkor ő maga is új teremtmény (*καινή κτίσις*),²⁰⁰⁴ ami Jézus messiásságára való tekintettel többé már nem eszkatologikus váradalom, hanem e szövetségbe lépésünkkel már a jelenben megvalósult.²⁰⁰⁵ Így a Gal-MiaPR 6,15 *κτίσις* *tárgyi* vonatkozásban, mint a teremtési folyamat végeredménye, és nem a teremtési esemény (actio genesis - új teremtés) alanya, mintha Isten megismételné a Genézis folyamatát, amire nincs szükség, éppen a megváltás miatt.²⁰⁰⁶

35.2. A levél hitelesítése, a központi üzenet megfogalmazása

Ezért Pál még nyomatékosítja is azt a mondanivalóját, amely a levél summájának leginkább tekinthető: „Nézzétek csak! Ekkora ormótlan (Gal-DIS 6,11 *πηλίκοις*) betűkkel írtam nektek ezt de a saját kezemmel:” – Kérdés azonban, hogy ez a nyomítékosítás 1) mennyire bizonyítható, 2) mit nyomatékosít valójában.

²⁰⁰¹ Minden bizonnyal ez lehetett az oka, hogy Assisi Ferenc és Neumann Teréz és a „stigmatikusok”, akik ezen irányzat követői voltak a *τὰ στίγματα τοῦ Ἰησοῦ* frázist értelmezve Jézus testén lévő valóságos stigmákra gondoltak. Ez azonban túl erős képzettársítás lenne, ha így értelmeznénk, megszűnne a toposz átvitt értelme. Lásd Oepke: *i.m.* 163-164.

²⁰⁰² Gerd Theissen: *Psychologische Aspekte paulinischer Theologie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1993. 154.

²⁰⁰³ Ez utóbbi saját véleményem, Theissen nem használja a súlyponti modellezés fogalmát.

²⁰⁰⁴ Gerd Theissen hivatkozásai között szerepel még az 1Kor 15,44 kk is. Lásd: *i.m.* u.o.

²⁰⁰⁵ Ezt az eszkatologikus beteljesedést Käsemann is megfogalmazza a Gal 4,19 kommentárjaként: *Paulinische Perspektiven*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen, 1969. 59.

²⁰⁰⁶ Marvin R. Vincent: *i.m.* 179.

A ἡλίκος a Gal-DIS 6,11 πηλίκος kérdő-vonatkozó formája. Lehetséges szótái jelentései:²⁰⁰⁷ *mekkora; milyen nagy; mennyire fontos*. Fizikai értelemben: *milyen nagy, mekkora?* Pál e szóval elárulta, hogy valószínűleg más írta a levelet, talán egy írnok, akitől diktálás alapján el lehetett várni, hogy eléggé szépírása legyen egy hivatalos levélhez, amelyhez finom kezekre lehetett szükség. Ugyanakkor a summázást már saját kezűleg írta,²⁰⁰⁸ és ennek a betűk nagyságával nyomatékot adott, akarva akaratlanul is.²⁰⁰⁹ Nem a legfontosabb érvként, de kiegészítés gyanánt mindenképpen meg lehet említeni, hogy e helyen a Ϝ⁴⁶-os töredékben a Gal-DIS 6,11 πηλίκος helyett a ποικίλος áll.²⁰¹⁰ Ennek jelentése: *tarka, művészi, cifra*, etc.²⁰¹¹ nem hapax legomenon. Ezt mindenképp későbbi hagyománynak kell tekinteni,²⁰¹² de annyit elárul, hogy a másolók azt akarták érzékeltetni a véletelenszerű, vagy akár szándékos szócserevel is, hogy e szó használata a kiemelés eszköze volt.

Egyes vélemények szerint,²⁰¹³ miután Pál keresztyén misszionárius lett, a sátorkészítő fizikai munka következtében darabos lett az írása. Az ár és a tú használata megkeményítették kezeit, amelyek így nem voltak alkalmasak a finom szépírás használatára. Így tehát azon van a hangsúly, hogy pejoratív értelemben a Gal-HYP 6,11 πηλίκος, *ormótlan* és nem díszes írásmódja messze elütött attól, ahogyan a másoló írt. Nagyon fontosnak kellett tehát lennie, amit ilyen módon vizuálisan is ki akart *szándékosan* elmelni. Ezért a 6,11 után a mai európai helyesírás szerin kettőspontot lehet tenni, és egy bizonyos részt, a súlyponti modellezés érdekében, hogy érzékeltessük a hangsúlyt a mai olvasóval is, kapitális betűkkel lehet írni:

Gal 6,11-12

Nézzétek csak! Ekkora ormótlan betűkkel írom nektek ezt, de a saját kezemmel: AKIK TESTI VALÓSÁGUKBAN AKARJÁK ELNYERNI MÁSOK TETSZÉSÉT ALAKOSKODÁSUKKAL, AZOK KÉNYSZERÍTENEK BENNETEKET KÖRÜLMETÉLKEDÉSRE; CSAKIS AZÉRT, NEHOGY A KRISZTUS KERESZTJE MIATT NE ÜLDÖZZENEK BENNETEKET.

Nehéz lenne bizonyosan állítani, hogy a kényszerű nyomatékosítás itt megszűnne.

²⁰⁰⁷ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 774.

²⁰⁰⁸ Hendriksen szerint négy oka lehet, hogy miért tette ezt Pál: 1) a szemproblémája miatt írt nagy betűkkel, 2) fájhatott a keze valamilyen betegségtől, 3) soha nem tanult meg igazán jól írni, 4) hangsúlyozni akarta tekintélyét. Ezek közül az első hármat a súlyponti modellezés módszerével kizárhatjuk. Lásd Hendriksen: *i.m.* 241-242.

²⁰⁰⁹ A nagybetűs írás lehetett vagy az alkalom szentenciáját, vagy Pál személyét, szerepét nyomatékosító eszköz is. Nehéz eldönteni, hogy miért csak a levél végén használja ezt, de tény, hogy ott hangsúlyozza a mondanivalót. Lásd Fung: *i.m.* 300-301.

²⁰¹⁰ NA 28, 589. lábjegyzet.

²⁰¹¹ Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 801.

²⁰¹² Itt érdemes megjegyezni, hogy Res Láakis hapax legomenonok között e variáns nem is szerepel, lévén egyértelmű szinonima cseréről van szó, így a lexikonok sem közlik. Ez tehát csak, mint kultúrtörténeti érdekesség jöhet szóba.

²⁰¹³ Jerome Murphy – O'Connor: *Pál története*. Európa Könyvkiadó, Bp. 2004. (magyar fordítás és kiadás 2007.) 55.

Ezért a magam részéről hipotézis szerűen feltételezve három dolgot szeretnék érzékeltetni:
 1) Ha Pál valóban nehézkesen írt, egy drága, nehezen beszerezhető hártýára,²⁰¹⁴ vagy akár papiruszra írva, bizonyos, hogy rövid részletet írt csak, azt is tömören, majd az írnok folytathatta tovább. 2) A 13. versben az οὐδὲ γὰρ formula használatával, az előzőek kifejtése következik a levél végén, summázva a korábbiakat, tehát megszakad a tömör gondolat:

Gal 6,13

Ugyanakkor a körülmetéltek sem ragaszkodnak a Tórához, hanem csak azért akarják, hogy ti is körülmetélkedjétek, mert a testetekkel akarnak kérkedni...

3) Esetleg szóba jöhetne még az utolsó mondat, az üdvözlés ilyen módú írása:

Gal 6,18

A MI URUNK JÉZUS KRISZTUS KEGYELME LEGYEN LELKETEKKEL,
 TESTVÉREIM! ÁMEN!

Ez azonban Pál személyét nem hitelesítené, és az üzenetnek sem adna további hangsúlyt. Így ez utóbbit kevésbé tartom valószínűnek, ha a Gal-HYP 6,11 πηλίκοσ asszociatív jelentésének (pl. ormótlan) adunk hangsúlyt.

Ugyanígy a Gal-MiaCN 6,16 κανών-nak is hasonló, nyomatékosító szerepe van.²⁰¹⁵ Oepke szerint ez itt az Újszövetség korabeli beszélt héberre vezethető vissza, ami görög átírással κάλννα, vagy κάλ(ν)ή a héberben pedig קָלָן lehetett.²⁰¹⁶

Pál négyszer használja e szót: a 2Kor 10,13-ban *mérték*, amely utalhat akár kézzel fogható hossz mértékre is, így a Rev. Károli hangot is ad az asszociatív hangvételnak: „*mérőzsinór mértéke szerint*”.²⁰¹⁷ Ugyanígy a 2Kor 10,15-ben, amelyhez hasonló lehet még a 2Kor 10,16 is: „*mérték szerint*”. A Gal 6,16-ban azonban *szabály*, amellyel a (στοιχίησουςιν) „járnak az életben” mindenképpen összefügg: 1) a zavarkeltők külső befolyásával és 2) a sztoikus diatribé szóhasználatából eredő *rend, szabály* fogalmával hozható ilyen módon kapcsolatba. Ez az „előre haladás” függő viszonyban áll az ἐξ ἔργων νόμου-val is: „az evangélium

²⁰¹⁴ Feltételezhetően nagyobb súlyú írásait pergamenekre írta (lásd 2Tim-HYP 4,13 μεμβράνα és annak fordításait) ezek lényegesen drágábbak lehetnek, mint a papiruszok. Ha azonban papiruszokra írt, ott figyelembe vehetjük, azt, amit a 2-3Jn bevezetőstani ismereteiből tudunk: gazdasági válság miatt az egyiptomi papiruszok egyre drágábbak lettek ezért vigyáztak a szépírással és hogy ne rontsanak rajta lehetőleg egy szót sem. Lásd Bruce M. Metzger – Bart D. Ehrman: *i.m.* 20-22; 26-37.

²⁰¹⁵ E szónak a klasszikus görögben kimondottan valamilyen hossz mértékre vonatkozó jelentési voltak: pl. minden egyenes rúd, pálca, mérő pózna, mérleginga, zsinórmérték. Másodlagosan vonatkozik erkölcsi mértékre is, egyes szabályok betartása révén. Lásd Soltész – Szinyei: *Görög – magyar szótár*, 323.

²⁰¹⁶ Jelentésében így közel állt a mai kánon fogalmához: azt a mértéket jelentette, amit a szóbeli hagyomány alapján a korabeli egyház (zsidóság) elfogadhatónak mondott. Erre utal a στοιχεῖν is, amely így az alexandriai „mérték” szakszava lehet. Oepke: *i.m.* 162.

²⁰¹⁷ Erre vonatkozóan teljes egészében irányadónak tartom Balla Péter megjegyzését: „A κανών szót annak általános görög jelentése szerint használják Philo és a 4Makkabeusok szerzője is. Így előírás, majdhogynem törvény”. Lásd Balla Péter: *Az újszövetségi teológiát ért kihívások. Kísérlet a tudományág igazolására*. KIA, Bp. 2008. 106.

igazságában sántikálnak (Gal-HYP 2,14 ὀρθοδοδέω)” mindazok, akik még mindig a régi szövetséget akarják megtartani, és a Halákót, nem pedig a Szentlélek befolyását fogadják el. Ilyen módon a „Tóra útját járva” (2,19) és „rabigába hajtsanak” (2,4) frázisokkal *paronomasiát* képez a Gal-DIS (4,3; 4,9) στοιχεῖον: „szellemi lények rendje, akik szolgál sorba taszítanak”,²⁰¹⁸ illetve a Gal-DIS (5,25; 6,16) στοιχέω: „lelki rendtartás, amely szerint járunk” – ez utóbbi az evangélium útja, amelyben a galaták „sántikáltak”, vagyis nem jártak egyenes úton.

Mindezeket figyelembe véve e kifejezések súlyponti jellegét tekintve, legvalószínűbb, hogy ilyen módon, nem csak a zavarkeltők teljesítményét ellensúlyozta az apostol, hanem a jeruzsálemieknek is üzent, amely nem csak az identitásválságra, hanem az egész zsidó-keresztyén válságra adott válasz is volt egyben. Ez realizálódik a 6,17-18-ban is, amely megerősíti, hogy igazi levélszerkezettel van dolgunk, a kemény hangú köszöntő formulák (Gal 1,6) ellenére:²⁰¹⁹ A későbbiekben senki se forduljon ellenem ... A mi Urunk Jézus Krisztusnak kegyelme legyen a ti lelketekkel Testvéreim! Ámen!

²⁰¹⁸ Itt csupán tartalmilag és nem szó szerint idézem saját fordításom, mivel két igehelyben a közös és nem az előző tartalmat kívánom hangsúlyozni.

²⁰¹⁹ Szigeti Jenő: *A Szentírás megismerése és megértése*. Olvasók Háza Kft, Bp. 2010. 81-83.

Összefoglalás:

A GALATA-LEVÉL TEOLÓGIAI ÜZENETE A MEMO-Exegesis TÜKRÉBEN

E fejezet végén ildomos, hogy áttekintsük módszertani szempontból, mi a súlyponti modellezés exegetikai módszerének lényege, amely utat végigjártam a Galata-levél fordítása és interpretálása során. Egyébiránt pedig nem árt néhány szót szólni az eredményekről is, amelyek e módszerrel kerültek felszínre.

Elsőként feltérképeztem a súlyponti elemeket és a leggyakrabban előforduló szavakat, kifejezéseket, majd azokat összefüggésbe hoztam a súlyponti elemekkel. Ebből a szempontból a legfontosabbak, 1) a hapax legomenonok, 2) és azok a disz legomenonok, amelyek a levélen kívül fordulnak elő még egyszer. Ha tehát semmi egyebet nem teszünk, mint a hapax legomenonok fényében rekonstruáljuk a történeteket, ahol ezeket „utaló szavaknak”²⁰²⁰ tekintjük, amelyekre igaz a megállapítás, hogy „*hatásos gondolatokat csak ritkán lehet kifejezni a hagyományos szemantikai eszközök segítségével*”²⁰²¹ elegendő lesz ahhoz, hogy a kívánt végeredményt *tömören* megfogalmazzuk. A Shannon-Weaver szabály értelmében ezt a konkretizálást a leggyakrabban előforduló szóra, kifejezésre (toposzra) vonatkozóan kell megtenni. A vizsgált szöveg pedig arról szól, amelyet e toposz és a hapax legomenonok egymással való kapcsolatából tudunk levezetni.

A leggyakrabban előforduló toposzokból kettőt találhatunk: a νόμος 32 és a πίστις 22 előfordulással. A többi szó és kifejezés már nem játszik e törvény értelmében szerepet. A νόμος és a πίστις fordítási lehetőségei elárulják, hogy a szemantikai mezőt hogyan lehet befolyásolni a súlyponti elemek segítségével, amelyet végig igyekeztem hangsúlyozni elemzéseim során.

Végeredményként a következőket állapíthatjuk meg táblázatba foglalva a lényegét.²⁰²²

²⁰²⁰ Ez az, amit angolban catch word-nek mondanak: „meg lehet fogni” a lényegét egy-egy szó, vagy kifejezés használatával. Lásd William L. Lane: *The Gospel of Mark. The International Commentary on The New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan, 1974. 410-411.

²⁰²¹ Jan de Waard - Eugene A. Nida: *Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban*. Kálvin Kiadó, Bp. 2002. 150. E megállapítást a szerzőpáros a Hágár tipológiával kapcsolatban teszi.

²⁰²² Az alábbi táblázat nem azonos Merrill C. Tenney táblázatával, habár az ő közlése megerősíti saját kutatásaim végeredményét is. Tenney az adott nyelvtani alakokat közli, én itt arra törekedtem, hogy az asszociatív értelmezés végeredményét mutassam be. Azonban gyakorlatilag ez az általa használt „topicus” módszer, amely nem keverendő össze az általam alkalmazott toposz fogalmával. Lásd Merrill C. Tenney: *i.m.* 155.

Szó	Előford. sorszama	Előford. hely	Fordításaik a Galata-levélen belül az adott frázisokban
νόμος	1.	2,16a	... <i>Tórából fakadó cselekedetek</i> ...
	2.	2,16b	... <i>Tórából fakadó cselekedetek</i> ...
	3.	2,16c	... <i>Törvény cselekedetei</i> ... → Ez esetben a Halákót, mint szóbeli Törvény 613 rendelkezéséről lehet szó, amelyek kiegészítették a Tóráat. A három előfordulásból - egy versen belül (lásd fent) – itt konkretizál az apostol.
	4.	2,19a	... <i>Tóráat járva</i> ... → „A Tóra útját járva” kifejezés szerint lehetett igaz, vagy éppen „bűnös” valaki a farizeusi gondolkodás szerint. Itt Pál az apodiktikus (alexandriai értelmezés) és a kazuisztikus (júdeai értelmezés) kettősségét fejezi ki.
	5.	2,19b	... <i>a Tórának, mint szövetségnek</i> ... → A fentiek értelmében a szövetség védelmére utal: „meghaltam a kazuisztikus értelmezésnek, hogy éljek az apodiktikus aspektusnak.”
	6.	2,21	... <i>Tóra szerinti rendtartás</i> ... jelenti egyszerre a Halákót és a Noé szövetség parancsolatainak megtartását is.
	7.	3,2	... <i>Tórából fakadó cselekedetek</i> ...
	8.	3,5	... <i>Tórából fakadó cselekedetek</i> ...
	9.	3,10a	... <i>a Törvény cselekvői</i> ...
	10.	3,10b	... <i>a Törvény könyvében</i> ... → Philo orális-írott törvény fogalma. Philo nevezte „írott törvénynek” a júdeai szóbeli törvényeket azok szigorúsága miatt. Így a Halákóra kell gondolnunk.
	11.	3,11	... <i>a Törvény cselekvése</i> ... → Abszurd értelemben nem lehet a „törvény által” megigazulni, hanem annak cselekvése, vagy éppen nem cselekvése miatt. Ez minden törvény, de főként a kazuisztikus törvények vonatkozásában igaz. Így a Tóráról többről van szó.
	12.	3,12	... <i>a Törvény nem hitből van</i> ... → Az előzőeket erősíti.
	13.	3,13	... <i>a Törvény átka</i> ... → Az előzőek szerint.
	14.	3,17	... <i>a ... későbbi Tóra</i> ... → Mivel itt a szövetség kötés eseményét említi a szöveg, egyértelműen a Tórára, mint szövetségi eszközre utal.
	15.	3,18	... <i>a Tóra szövetségéből</i> ... → A „szövetség” bővítmény az előzőek értelmében.
	16.	3,19	<i>Nade mire is való akkor a Tóra?</i>
	17.	3,21a	<i>Ezért tehát a Tóra</i> ...
	18.	3,21b	<i>Ha a Tóráat úgy adta volna Isten</i> ...
	19.	3,21c	... <i>a Törvény cselekvése által</i> ... → A 2,16c vonatkozásai erre is igazak.
	20.	3,23	... <i>a Tóra szövetsége által</i> ...
	21.	3,24	... <i>a Tóra Krisztusra nevelő eszköz</i> ...
	22.	4,4	... <i>a Tóra hatálya alá</i> ...
	23.	4,5	... <i>a Tóra hatálya alá</i> ...
	24.	4,21a	... <i>Tóra szövetsége</i> ...
	25.	4,21b	... <i>nem halljátok az új törvényt?</i> → A mondatban kétszer fordul elő a szó. Az első a Tóra, a második „új törvény”, amelynek mibenlétét itt egy mondat alapján nem lehet meghatározni.
	26.	5,3	... <i>a teljes Törvény megcselekvése</i> ... → Minden kazuisztikus rendelkezés, tehát a Tóra kevés, az azt kiegészítő rendelkezések is e fogalomba tartoznak.
	27.	5,4	... <i>Tóra szövetsége</i> ...

28.	5,14	... <i>αὐτὴ ἡ ἐπιτομή τῆς Τόρας</i> ... → Mivel itt apodiktikus aspektusokról van szó, nem valószínű, hogy a Halákót 613 rendelkezését is ide kellene sorolni, ellenben az 5,3-ban mondottakkal.
29.	5,18	... <i>Τόρας</i> szövetsége...
30.	5,23	<i>Σὺν οὐκ ἔστιν ἡ Τόρα, ἧς ἐναντίον ἔστη</i> ! → Egyszerre lehet minden a törvénnyel kapcsolatos fogalom e szóban benne, még a hellén erkölcsi törvények is, amelyre a „lélek gyümölcse” részben található egy paratextuális mia-gráfé legomenon utal (Gal-MiaPR 5,23 ἐγκράτεια-mértékletesség, önmérséklet.)
31.	6,2	... <i>Ἰησοῦς Χριστὸς τῆς Τόρας</i> ... → E kifejezést többek között James Dunn használja. E ponton konkretizálja Pál, hogy a „Törvényt” Jézus tanításaival egészíti ki nem egyéb rendelkezésekkel.
32.	6,13	... <i>οὐκ ἔστιν ἡ Τόρα</i> ... → A Tóra a szövetség eszköze lenne, de a körülmetélkedés szorgalmazása miatt gyakorlatilag azt megszegik: a Noé szövetség rendelkezései alapján a „pogányokra” nem kell ráerőltetni a körülmetélkedést. Ha mégis megteszik, ezzel szegik meg a saját szövetségüket.

A súlyponti elemek pedig az alábbiak szerint befolyásolják a szemantikát: a νόμος esetében három különböző jelentést találunk egyidejűleg az adott kontextusok alapján, a πίστις esetében pedig inkább a konkretizálást láthatjuk, hogy milyen hitről is beszél tk. Pál apostol. Ezeket a jelentésárnyalatokat az alábbi súlypontok a következőképpen befolyásolják.

Az áltestvérek (Gal-DIS 2,4 ψευδοδελφοί) a saját képükre akarták cselekedeteikkel átformálni a galatákat, úgy, hogy ehhez a mózesi törvények és a Halákót egyes elemeit (תּוֹרָה és מִצְוָה) használták fel, amivel a bölcsesség látszatát (τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου) keltették. Ez olyan tevékenység volt, amely az embereket a bálványimádás szintjére züllesztette volna (Gal-INT 6,7 μυκτηρίζω vs. Gal-HYP 4,19 μορφώω). Ezért Pál azt állítja; őt nem úgy fogadták, mint az angyali, vagy démoni lényeket (Gal-ResL 4,14 ἐκπτώω) ezért is nem egészítették ki (Gal-DIS 2,6 προσανατίθημι) a jeruzsálemiek semmivel tanításait, úgy ahogyan a Halákót rendelkezéseivel a Tórát a júdeai zsidók tk. kiegészítették. Ebben a vonatkozásban a νόμος Tórát jelent, amely annak szövetségi értelmezése felé fordítja figyelmünket. Kivétel ez alól, ahol vagy konkretizál (...miközben, akik a Törvény cselekvői el vannak átkozva. Ezt találjuk ugyanis az Írásban: átkozott mindenki, aki nem marad meg mindazokban, amik egyszer, s mindenkorra megírtak a Törvény könyvében, hogy cselekedjék. 3,10), vagy általánosít (...nincs az a törvény, amely ezek ellen szólna! 5,23)²⁰²³ az apostol.

²⁰²³ A mondat ilyen szó szerkezetű fordítását e helyen határozottan indokoltnak látom. Egyetértek Budai Gergellyel, aki bibliafordításának előszavában ezt írja: „A magyar bibliafordítók ugyanis éppen a helytelen szórenddel vétettek igen gyakran a szöveghűség és a magyar nyelvhelyesség ellen; a helytelen szórend pedig megváltoztatja a mondat értelmét.” E helyen ezt a megállapítást különösen helyénvalónak tartom. Lásd Budai Gergely: *Az Új Testamentum*. Magyarországi Református Egyház Zsinatának Irodája, Bp. 1967. 12-13.

Az áltestvérek (Gal-DIS 2,4 ψευδάδελφος) átformálhatják a keresztyéneket, de ennél sokkal intenzívebb átformáló hatás a Szentlélek, mert így Krisztus „alakot ölt” (Gal-HYP 4,19 μορφώ) követőiben. Ahogyan a hamis tanítók követésével az evangélium torzult vonásai (Gal-DIS 1,7 μεταστρέφω) kiábrázolódtak a galatákon, (Gal-MiaCN 5,20 εἰδωλολατρία; Gal-DIS 5,20 φαρμακεία; Gal-MiaCN 5,21 κῶμος; Gal-MiaCN 5,21 μέθη etc.), úgy a Szentlélek is át tud alakítani (Gal-MiaCN 5,22 ἀγαθωσύνη; Gal-MiaPR 5,23 ἐγκράτεια; etc.) bennünket.

E vonatkozásban a πίστις több, mint egyszerűen a hit kifejezése, szövetségi fogalom, amely antitézist képez a νόμος szövetségi értelmezésével.

Két szövetség (ἐξ ἔργων νόμου és διὰ πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ) rajzolódik ki, amellyel így, főként a levél ötödik részében találkozhatunk. Ennek a konkretizálásnak *képi* megjelenítésére szolgál az Gal-HYP 4,24 ἀλληγορέω és a Gal-HYP 4,25 συστοιχέω használata. A Tóra szövetsége kényszer volt (Gal-MiaPR 5,1 ἐνέχω) egy bizonyos időpontig (Gal-HYP 4,2 προθεσμία), ami Krisztus halálával hatályát veszítette, és amely alól megváltott bennünket (Gal-DIS 3,13 (4,5) ἐξαγοράζω). Tehát, most már „nincs az a törvény” (νόμος általánosítása) amely ez ellen szólna.

Végül Pál apostol nem csak üzen a jeruzsálemi keresztyéneknek, hanem a hovatarozását is kifejezi, amelynek speciális szakkifejezése a Gal-GRAM 6,17 στίγμα. Egyben azt is leírja, hogy mindenki a „saját gyülekezetének háza táján” (Gal-MiaPR 6,10 οἰκεῖος és Gal-MiaCN 6,10 ἐργάζομαι) gyakorolja a kegyességet, ahogyan Ő is képes a sorsközösség vállalására mindenkivel. Sőt mindezekon keresztül int, hogy ne törekedjenek látszatkeresztyénségre (Gal-HYP 6,3 φρεναπατάω).

Éppen ezért mondanivalójának saját kezeivel ad nyomatékot, mintegy hitelesítve (Gal-DIS 6,11 πηλίκος) írásban azokat, amelyeket életével is bemutatott. Ezért amit önmagára nézve érvényes szabályként fogalmaz meg, az az egész keresztyénségre érvényes: „senki se forduljon ellenem”. Ha erről a keresztyénség bármikor is megfeledkezne, állati módon viselkedve (Gal-HYP 5,15 δάκνω és Gal-DIS 5,15 ἀναλίσκω) egymást felemészti, és ahelyett, hogy szolgálói lennének, ellenségei lesznek egymásnak.

E jelenség afelé mutat, hogy Pál az alexandriai Tóra magyarázatot képviseli, amely a tévitanítók torzított júdeai magyarázata ellenében képviselt vélemény. Ezek szerint Pál „Jézus Krisztus Tóráját” tanítja, a páli keresztyénség pedig nem más, mint Krisztus keresztyének szövetségi realizálása az alexandriai apodiktikus Ószövetség értelmezés fényében. A pálfordulást szintén ebben realizálhatjuk: „Saul” még a jeruzsálemi, „Pál” már az alexandriai magyarázatok képviselője. A Galata-levélben a korábbiól átvezeti olvasóit az újabbá.

Meg kell említeni, hogy az általam végzett kutatások megerősítik Joachim Rohde meglátását:²⁰²⁴ Úgy tűnik, hogy a zsidókereszténység teológiatörténete Péter és Jakab korai keresztényégre épül és ez egy anti-pauliánus teológia lenne. Azonban a zsidókereszténység korai heretikus nézeteivel csak Pál tudott szembehelyezkedni. Ez lehetett a jeruzsálemiek és a páli keresztények különbségének egyedüli oka.

²⁰²⁴ Albrecht Oepke (bearbeitet von Joachim Rohde): *Der Brief des Paulus an die Galater. Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament*. Evangelische Verlagsanstalt Berlin, 1973. 35-36.

Ötödik fejezet:

A MEMO-Exegesis EGYES EREDMÉNYEI A GALATA-LEVÉL VIZSGÁLATÁBAN

„Gyakran a mintavétel az egyetlen lehetséges megoldás egy probléma kezelésére.
Mintavétel nélkül lingvisztikai vizsgálatok nem végezhetőek el.”²⁰²⁵

Warren Weaver

E fejezetben már csak az összegzés a célom, amelyben szeretnék ilyen jelleggel instrukciókat adni mindazok számára, akik a későbbiekben lingvisztikai szempontok szerint kívánják megközelíteni az Újszövetség bármely iratát. Ehhez Warren Weaver megállapítása kiváló alapot képez: azok az elvek, amelyeket a súlyponti modellezésben alkalmaztam, *kiterjeszhetők bármely iratra a bevezetéstani adatoktól függetlenül*. Ebben az értekezésben e megállapítás értelmében a *minta* a Galata-levél, ugyanakkor igyekeztem egyes példákat az általános kiterjeszhetőség érdekében az egész Újszövetség szövegéből venni. Ez az eljárás a pragmalingvisztikában általános és nem zárja ki azt a lehetőséget sem, hogy a történetkritikai megállapításokkal relációba hozzuk az egyes rész- és végkövetkeztetéseket.

36. A MEMO-Exegesis ALKALMAZÁSA EGYES BEVEZETÉSTANI KÉRDÉSEK VIZSGÁLATÁHOZ

A súlyponti modellezésnek természetesen megvannak a maga előnyei és hátrányai is, egyaránt. Tekintettel arra, hogy a strukturális exegézissel megegyező a kiindulási alap, vagyis *egy szót jelcsoportnak kell tekintenünk mindaddig, amíg bármilyen jelentést hozzá nem rendelünk*, nem érintettem bevezetéstani, történetkritikai kérdéseket a Galata-levél vonatkozásában mindeddig. Ellenben a harmadik fejezetben, ahol az egész Újszövetség egy-egy sajátos példáját vettem alapul, használtam bizonyos kritikai fogalmakat, pl. a Q forrást az evangéliumok esetében, illetve a szerzői korpusz fogalmát a jeruzsálemi, páli és a jánosi iratok vonatkozásában. Ez azt jelenti, hogy *szükségünk van a bevezetéstani adatokra*²⁰²⁶ és egyes történetkritikai állításokra is: ezek nélkül nem lehetne széles

²⁰²⁵ Warren Weaver: *Szerencse Kisasszony. A Valószínűség Elmélete*. Kairosz Kiadó, Bp. 1997. 274.

²⁰²⁶ Ezt az amerikai teológia egyes túlkapásai miatt szükséges itt kihangsúlyozni: egyes teológiai egyetemeken (Pl. Andrew's University) a textuál-analízis olyan módját képviselik, amely szerint nincs szükség a bevezetéstani adatokra. Ezért ott nem is tanítanak ilyen tantárgyat. E szélsőségtől éppen úgy el kell zárkózni, mint a történetkritika egyes túlkapásaitól.

szemantikai spektrumon beszélni egy-egy szó jelentés-összefüggéseiről.²⁰²⁷ A strukturalista felfogás hibája éppen az, hogy e szempontot hagyja figyelmen kívül: a MEMO-Exegesis ennél lényegesen komplexebb módszert kell, hogy jelentsen a gyakorlatban. Így tehát végeredményként az alábbi hipotézist látom megalapozottnak, amely a MEMO-Exegesis természetéből ered.

36.1. A Galata-levél keletkezéstörténete és helye a kánonban

A kezdetektől fogva utaltam arra, hogy a Galata-levél helyét a kánonban, illetve az újszövetségi irodalom kronológiájában hogyan helyezem el. *Szigorúan a lingvisztikai asszociatív tényezők vizsgálata után* jelenthetem ki, hogy egyetértek azokkal, akik a levél keletkezését *közvetlenül* a jeruzsálemi konvent *utánra* teszik,²⁰²⁸ amely befolyásolta Jakab levelének a megírását is.²⁰²⁹ Így ennek 48, vagy 49 után²⁰³⁰ kellett történnie.²⁰³¹ A Galata-levél mint *Hauptbrief*, vagy más néven *Grundschrift*,²⁰³² összegzi Pál konvent utáni teológiai véleményét, amelyet a későbbiekben a Római a Filippi és az 1-2 Korinthusi levelekben részletez, de ott más-más kontextusokban.

D. A. Carson – Douglas Moo²⁰³³ bevezetéstani művében a mellett érvel, hogy a konvent előtti keletkezés, a „dél-galata” elmélet valószínűbb, hasonlóképpen James Dunn,²⁰³⁴ illetve Balla Péter.²⁰³⁵ Carson – Moo²⁰³⁶ és Balla²⁰³⁷ érveket is felsorolnak e mellett: 1) Pál közvetlenül is megszólítja a galatákat (3,1), ez érv lehet a közép-ázsiai kelták (Γαλάται) megnevezésére. 2) A második és harmadik missziói út egyes térképeken nem megfelelően van jelölve, mert a térképek készítőit az „észak-galata” elmélet befolyásolja, ami nem feltétlenül helyes. 3) A

²⁰²⁷ A fogalom használatát lásd Bolyki János: *Az újszövetségi írásmagyarázat elvei, módszerei és példái*. Kálvin Kiadó, Bp. 1998. 75-81.

²⁰²⁸ Az 51-re datálás nem új jelenség. Czeglédi Sándor is ezen az állásponton van. Ez esetben Efézusból írta a levelet Pál. Czeglédi Sándor - Hamar István – Kállay Kálmán: *Bibliai Lexikon. Segédkönyv a Biblia tanulmányozásához*. Sylveszter Irodalmi és Nyomdai Intézet, Bp. 1931. (1-2. kötet). 392.

²⁰²⁹ Itt érdemes megjegyezni, hogy vannak olyan szerzők, akik a Galata-levelet is 49-re datálják. Lásd Bruce Bickel-Stan Janz: *i.m.* 15. Sőt ennél korábbra: Martinus C. de Boer: „Pál több időpontra is utal a kereszt eseményével kapcsolatosan a Galata-levélben. Pl. 3,1; 3,13. Az evangéliumok a Kr.u. 30 körüli időpontot adják meg ezzel kapcsolatosan, így bizonyosan a Galata-levél kicsivel ez után íródott.” Lásd Martinus C. de Boer: *i.m.* 5-6.

²⁰³⁰ Ezzel kapcsolatosan lásd Vladár Gábor: Apostoli zsinat. In Bartha Tibor: *Keresztyén biblia lexikon*. Kálvin Kiadó, Bp. 1993. (1. kötet). 104-105.

²⁰³¹ Jerome Murphy – O’Connor kronológiáját e kérdésben elutasítom: 51-re teszi a konvent évét, ez túl későn lenne. Ennek megvitatása itt nem célokom. Lásd: *i.m.* 371-372.

²⁰³² David Noel Freedman (edit.): *The Anchor Bible Dictionary*. Doubleday, New York – London, 1992. (Vol. 2). 875.

²⁰³³ Lásd D. A. Carson – Douglas Moo: *Bevezetés az Újszövetségbe*. KIA, Bp. 2007. 455-458.

²⁰³⁴ James D. G. Dunn: *The Epistle to the Galatians*, 7-8.

²⁰³⁵ Lásd Balla Péter: *Pál apostol levele a Galáciabeliekhez. Kommentár bevezetéssel és exkurzusokkal*. KIA, Bp. 2009. XXXIV-XL.

²⁰³⁶ *i.m.* u.o.

²⁰³⁷ *i.m.*u.o.

Gal 4,13-ban található πρότερον nem zárja ki a „dél-galata” elméletet, habár egyes kutatók e mellett érvelnek. 4) *Az előfordulások gyakorisága alapján*, pl. Lukács inkább népcsoportok neveit említi, Pál pedig a provincianeveket. 5) A levél nem említi az apostoli konvent döntését.

Azonban pl. Leon Morris²⁰³⁸ már a konvent utánra, 50-re, vagy esetleg 49 végére datálja, másokkal együtt, amelyekre hitakozni fogok a későbbiekben. E vitát eldönteni nem könnyű, az azonban belátható, hogy egy-két éves intervallumon belül találhatóak a vélemények. Az apostoli konvent, ha 48-49-ben volt, mint befolyásoló tényező, úgy is elképzelhető, hogy ha a „dél-galata” elméletet fogadjuk el. Ez esetben Pál egy *informális találkozó alkalmával* (37-38 körül) hozta szinkronba egyes állításait a sajátjával, amelyre ezen elmélet követői hivatkozni is szoktak. Ez elképzelhető alternatíva: általában a szerzők elismerik, hogy nem egy, hanem két találkozóról van szó a levélben,²⁰³⁹ erre én is utaltam mindvégig.

Azonban, ahogyan már utaltam rá, az asszociatív *lingvisztikai tények vizsgálata* szempontjából nehezebben egyeztethetők össze eredményeimmel azok a nézetek, amelyek a konvent előtti keletkezést tartják valószínűbbnek: ez esetben a Római és legalább az 1 Korinthusi leveleknek is 48-49 előtt kellett volna keletkezniük,²⁰⁴⁰ és semmi kimutatható hatása nem szabadna, hogy legyen a jeruzsálemi eredményeknek *e levelek szociolingvisztikájában*. Ez esetben a Főleveleknek nevezett *hét* iratnak²⁰⁴¹ nem szabadna sem témájában, sem nyelvezetében egymásra olyan mértékig hasonlítani, amennyire ez egyébként jellemző.

36.2. Súlyponti elemek asszociatív jelentésének lehetséges szerepe a kronológiai viták eldöntésében

A *pragmalingvisztikai asszociációk* alapján ezért a következőket javaslom megfontolni, de semmiképpen sem tézisszerűen állítani:

A Galata-levélben arról olvasunk, hogy Pál elhívási élménye után *hozzávetőlegesen tizennégy év* elteltével ment fel (ἀναβαίνω) Jeruzsálembe. Ez a „felmenetel”, nagyon is

²⁰³⁸ Leon Morris: *Galatians. Paul's Charter of Christian Freedom*, 22.

²⁰³⁹ Ezzel lásd O'Neil rövid megjegyzését: J. C. O'Neil: *The Recovery of Paul's Letter to the Galatians*. S. P. C. K. London, 1972. 74-75.

²⁰⁴⁰ Nehéz konkrét kijelentéseket tenni a keletkezéssel kapcsolatosan. Érdekességként említem meg Carson – Moo bevezetéstani művét. A szerzőpáros kijelenti, hogy akkor vagyunk korrektek, ha mindkét érvet, az északi- és a déli-galata elméletet is elfogadjuk. Miközben ezt ajánlja, erőteljesen érvel a déli-elmélet mellett. Ennél mindenképpen határozottabb álláspontot lehetséges képviselni. Lásd D. A. Carson – Douglas Moo: *i.m.uo.*

²⁰⁴¹ Keletkezési sorrendben: 1Thessz, Galata, 1Kor, Róma, 2Kor, Filippi, Filemon. – Ezt később, bővebben.

hivatalos szóhasználatnak tűnik.²⁰⁴² Ellenben az 1,17-18-ban²⁰⁴³ található ἀνέρχομαι, mint levélen belüli súlyponti elem másra vonatkozik: a Péterrel való ismeretség megszerzésére, amelyet a ἰστορέω hapax legomenon asszociatív jelentése fejez ki.²⁰⁴⁴

Majd csak három év elteltével mentem Jeruzsálembe, hogy *egyáltalán megismerkedhessek* (Gal-INT 1,18 ἰστορέω) Kéfással...

Az első három, vagy három és fél év,²⁰⁴⁵ a damaszkuszi úton szerzett kinyilatkoztatásához képest történhetett. Egyik lehetőség, ha a pálfordulás eseményét, már 31-re tennénk,²⁰⁴⁶ ez az ismerkedő látogatás (31+3) 34-ben²⁰⁴⁷ kellett volna, hogy legyen.²⁰⁴⁸ Ezt mindenképp túl korainak tartom, habár természetesen nem zárható ki.²⁰⁴⁹

Ha azonban *feltételezzük*, hogy a kereszthalál, a jeruzsálemi keresztyénség üldözése és István megkövezése, majd Pál elhívási élménye kb. *három és fél évig*²⁰⁵⁰ tartott, akkor e látogatás esetében 36-ra, vagy 37-re kell gondolnunk.²⁰⁵¹ Valószínű, hogy ez utóbbi évszámok egyike felett célszerűbb pálcát törni.

²⁰⁴² Ezzel kapcsolatosan lásd Hans Brandenburg korábbi véleményét a 6,17-ben található σίγμα szóval kapcsolatosan: Hans Brandenburg (Herausgegeben von Fritz Rienecker und Werner de Boor): *Der Brief des Paulus an die Galater*. Wuppertaler Studienbibel, R. Brockhaus Verlag Wuppertal, Darmstadt, 1975. 132-133.

²⁰⁴³ O'Conor szerint ez az első látogatás annyira jelentéktelen volt, hogy mindössze 1-2 hetet vehetett igénybe, ezért nem is emlegeti máshol leveleiben. Lásd Jerome Murphy – O'Connor: *Pál története*. Európa Könyvkiadó, Bp. 2004. (magyar fordítás és kiadás 2007.) 51.

²⁰⁴⁴ A kronológia vizsgálatban nagyon fontos szerepet játszik az ἀναβαίνω és az ἀνέρχομαι fordítása közötti különbség. Erre többen felfigyeltek már. Pl. Schlatter a két igehelyet így fordítja: „...ging ich nach Jerusalem hinauf... (1,18)” és „Später ...zog ich wieder nach Jerusalem.”. Lásd Adolf Schlatter: *Die Briefe an die Galater Epheser Kolosser und Philemon. Erläuterungen zum Neuen Testamenten*. Calwer Verlag, Stuttgart, 1963. (Band 7). 32; 34.

²⁰⁴⁵ Érdemes a „tört évek” lehetőségét itt is figyelembe venni.

²⁰⁴⁶ Merrill C. Tenney véleményét ez esetben túlzásnak érzem. Ő a „megtérést” 31-re teszi. Ezt azonban többen elutasítják a golgotai kereszthalál időpontjához képest. Az erre vonatkozó saját számításaim szerint: Keresztelő János 27 őszén lépett fel. Jézus szolgálatát 3,5 évnek kell kb. venni. Így a kereszthalál lehetett 30-ban, majd később ezután Pál damaszkuszi bát-kól-ja, akár 33-ban. Saját számításaim lásd tőlem: A keresztyén időszámítás kezdete... In Bóna Zoltán (főszerk.): *Theológiai szemle*. Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa. Bp. 2005/1. 29-30. Tenney számításához lásd: *i.m.* 107.

²⁰⁴⁷ A számítás kiindulási alapja Gerhard Kroll véleménye alapján az, hogy Jézus kereszthalála 30. niszán hó 14-én, vagyis április 7-én lehetett. Lásd. Gerhard Kroll: *Jézus nyomában*. Szent István Kiadó, Bp. 1987. 449-452.

²⁰⁴⁸ Ezt támasztaná alá, hogy 34-ben, „Arábia”, vagyis Aresztász országa már három éve félélemben élt. Így Pál elérkezettnek vélhette az időt, hogy az evangéliumot hirdesse ott. Ez az arábiai tartózkodás nem lehetett több, mint egy hét. Ezek utánra kell tennünk az első jeruzsálemi, szintén rövid ideig tartó látogatást is. Kérdés: mennyivel tagyűk utána? Erre nem igen kapunk választ. Lásd Jerome Murphy – O'Connor: *Pál története*. Európa Könyvkiadó, Bp. 2004. (magyar fordítás és kiadás 2007.) 50-51.

²⁰⁴⁹ Itt jegyzem meg, hogy 2017. április 30-án a Wesley János Lelkészképző Főiskolán *Az igaz vallás* címen tartott egyeiki előadáson Jakab Attila a jeruzsálemi konventet 44(!)-re tette, feltételezhetően „nyerve” 3-4 évet az eddig írtak alapján. Ennek írásos dokumentumát nem volt szerencsém beszerezni, francia nyelven érhető el a Főiskola honlapján.

²⁰⁵⁰ E feltételezésnél a történelmi adatokon túl, az adventista Dániel könyve magyarázatot is figyelembe vettem, amely alapja, hogy a „hetven hét” és a „hét hét” prófécia nap-év eleve alapján a „hét hét” a Messiás szolgálatára vonatkozik. „A hét felén szövetséget köt sokakkal” 3,5 év szolgálatot jelent, a kereszthalálig, illetve utána másik 3,5 év István vértanú haláláig. A pálfordulás csak ezek után történehetett. Lásd Mayor Zoltán (szerk.): *A hetedik napot ünneplő adventisták hitelvei*, 331-367.

²⁰⁵¹ Ezt erősíti meg Leon Moirris is: *i.m.* 22.

Innen továbbhaladva aztán, hipotézisszerűen, *a tört évek lehetőségét is figyelembe véve a folytatáshoz,*²⁰⁵² egyszerűen a *kb. 14 évet* hozzá kell adnunk a 36-hoz, vagy a 37-hez, ami így 50, vagy 51. Ez a jeruzsálemi konvent *hozzávetőleges* időpontja, ami éppen a tört évek miatt lehet 48/49, vagy egyesek szerint akár 51 is.²⁰⁵³ Így tehát Pál apostol először elment (ἀνέρχομαι) Pétert *jobban megismerni* 33+3, vagyis 36-ban, vagy 33 és *egy tört év* (34) esetén 37-ben, majd ez után „*végtére is*” felment (ἀναβαίνω) Jeruzsálembe, azonban nem bizonyos, hogy azonnal a konventre, hanem inkább Gamálielhez, hogy a zsidó elitet meggyőzze a népek missziójáról, amelyet Ézsaiás és Jeremiás mintájára végzett. Az ott szerzett, megújított reputációval, ami az alexandriai Tóra-magyarázás és a ferizeusi hagyomány szintézise lehetett, valamikor 48-51-ben részt vett az apostoli konventen is, ahol „előtejesztette” megerősítést nyert nézeteit és amelyekhez így már „semmilyen kiegészítést” nem tudtak hozzátenni.

A tört évek problematikáját is feloldhatja akár az ἀναβαίνω és az ἀνέρχομαι súlyponti kifejezések asszociatív jelentései használata közötti különbség.²⁰⁵⁴ Egyébként is a „felmenetel” és az egyszerű „Jeruzsálembe menetel” között többen éreznek feszültséget, mintha kimaradt évek²⁰⁵⁵ lennének a két esemény között.²⁰⁵⁶ Ezek az adatok a Pál és Jakab közötti, bizonyos az alexandriai vs. jeruzsálemi Tóra-értelmezés²⁰⁵⁷ kontextusából nézve lehetnek fontosak, amelyek alapját képezik az ún. tendencia-kritikai irányzatnak,²⁰⁵⁸ és amelyet igazolni látok lingvisztikai kutatásaim alapján én is.²⁰⁵⁹ Így, mivel *kétféle*

²⁰⁵² A Galata-levél kronológiája alapján a „tizennégy év” megfelelhet a valóságnak. A modern felfogás szerint a δεκατέσσαρες 12 és 14 közötti időtartamot jelöl általában, attól függően, hogy milyen időszámítást alkalmazunk, +/- 1-3 év is lehet az eltérés. Így ez csak szótípológia. Lásd Martinus C. de Boer: *i.m.* 8-9.

²⁰⁵³ Jerome Murphy – O’Connor: *i.m.* 371.

²⁰⁵⁴ E számítás egyik alapja, hogy Pál első és második jeruzsálemi látogatása között 10 év telt el. Így az apostoli konvent 48-ban volt, a levelet pedig ez után kellett írnia. A 10 év úgy lehetséges, ha a 3 és a 14 évet egymásból kivonjuk, egy évet pedig elhagyunk az esetleges tört évek problematikája miatt. Ehhez lásd Martinus C. de Boer: *i.m.* 8-9.

²⁰⁵⁵ Ezzel kapcsolatban O’Conor így fogalmaz: 37-40-ig, Gaius parancsáig, amikor is Petroniusnak megparancsolta, hogy alakítsa át a jeruzsálemi templomot, egyszerűen eltűnt. Megítélésem szerint nehéz egy ilyen kijelentéssel mit kezdeni. Ha nem ír valamiről a Biblia, az nem szükségszerűen jelenti azt, hogy eltűnt valaki a színről, majd ha pedig tudjuk valamilyen eseményhez kötni; megint megjelent. Lásd Jerome Murphy – O’Connor: *Pál története*. Európa Könyvkiadó, Bp. 2004. (magyar fordítás és kiadás 2007.) 67-69.

²⁰⁵⁶ Itt érdemes még megemlíteni Carl P. Cosaert véleményét: Az ApCsel 9,26-30 alapján úgy érzi, hogy megtérése és az első jeruzsálemi látogatása között *öt év* telhetett el. Ekkor vált Barnabás munkatársává, illetve ez alatt az öt év alatt több olyan esemény is történhetett, amelyekről Pál hallgat, vagy csak utal azokra (Fil 3,8 és 2Kor 11,23-28). Ezek az utalások azonban csak hipotézisek inkább. Lásd Carl P. Cosaert (ford. Zarkáné Teremy Krisztina): *Evangélium a Galáciai levélben*. Hetednap Adventista Egyház, Pécel, 2011. 10.

²⁰⁵⁷ E kétféle írásmagyarázati módszer közötti feszültséget kiválóan szemlélteti Benyik György: A Septuaginta kutatásának fordulópontja. In Szécsi József (szerk.): *Keresztény – Zsidó Teológiai Évkönyv 2015*. Keresztény – Zsidó Társaság. Bp. 2015. 11-30.

²⁰⁵⁸ Czanik Péter: Tendencia-kritika. In Bartha Tibor (szerk.): *Keresztény bibliai lexikon*. Kálvin Kiadó, Bp. 1995. (2. kötet). 588-589.

²⁰⁵⁹ Ezt a tényt, nem csak a tendencia-kritika, hanem a kánon-kritika alapján is kimondhatjuk. Robert W. Wall pl. azt állítja, hogy a páli iratok a pogány evangéliumot jelentik, a nem páliak pedig a zsidók részére adott evangéliumot. Nem beszél János szerzőségéről viszont. Lásd Robert W. Wall: Canonical Criticism. In Stanley E. Porter: *A Handbook to the Exegesis of the New Testament*, 310.

Jeruzsálemben menetelről van szó, *akár* mindkettő kiindulási pontja lehet azonos is: Első látogatás Péternél 34+3, (35+3) vagyis 37 (38), majd a farizeusokkal való találkozó és a jeruzsálemi konvent 34+14, azaz 48 (35+14) 49.²⁰⁶⁰

Ez utóbbi, és a fentebbi számítás bármelyikét fogadjuk is el, *az a tényező megmarad, hogy pontos kronológiát nem tudunk készíteni.*²⁰⁶¹

Egyetértek továbbá többek között Adolf Hilgenfelddel,²⁰⁶² aki már a 19. században rámutatott a péteri és a páli keresztyén irányzatok közötti feszültségre, a pauliánus és a péteri csoportokat pedig kvázi „pártoknak” nevezte: Kéfás-Krisztus és Pál-Apollós-Krisztus pártok. Pál tehát idézi a Galata-levélben a jeruzsálemi apostolok „pártjának” véleményét, amely a konventen hangozhatott el:

Gal 2,10

Csak azt kívánták tőlünk, hogy meg ne feledkezzünk a szegényekről. Az óta arra ösztökélem magam, hogy meg is cselekedjem ezt.

Jakab pedig megírta a maga változatát ugyanerről, amely nagy hasonlóságot mutat, de az ő véleményüket tükrözve:

RÚF Jak 1,27

Tiszta és szeplőtlen kegyesség az Isten és Atya előtt ez: meglátogatni az árvákat és az özvegyeket nyomorúságukban, és tisztán megőrizni az embernek önmagát a világtól.

Fontos, hogy a Galata-levélben, ha nyomot keresünk a jeruzsálemi konvent hatására, a Jakab – Pál, szinte tartalmilag egymásba simuló véleményét elfogadhatjuk egy lehetséges nyomnak. Nem szükséges tehát, hogy az ApCsel 15-ben található szövegrészlet nyomait keressük.

Hogy valójában mekkora időintervallum tételezhető fel e két deklaráció között, a gyakorlatban elhanyagolható, sőt feltételezhető, hogy *mintegy azonos* időben születhetett a kettő. Ebből következtetni lehet arra, hogy Pál és Jakab, Péterrel együtt továbbra is két különböző állásponton maradtak a konvent határozatai után, amelynek hátterében szintén a

²⁰⁶⁰ E számításokat egyértelműen lehet Krisztus halála időpontjából kiindulva levezetni, ami a legújabb kutatások szerint is lehetett 30-ban, vagy akár 31-ben. Ez esetben a teljes alkalmazott és rekonstruált kronológiám felépíthető e kiindulóponttól kezdve a számításokat és a fentiek szerint folytatva. Lásd Shimon Gibson: *Keresztelő János barlangja*. Gol Book, Debrecen, 2004. 138-139.

²⁰⁶¹ Itt szeretném hangsúlyozni Győri István véleményének fontosságát: Az Újszövetség megértésének egyik határa a pontos kronológia. Csak akkor lehetünk korrektek, ha egy bizonyos időintervallumot jelölünk meg egy-egy irat esetében: a tökéletes kronológia lehetetlen feladat. Lásd Győri István: Az Újszövetség megismerésének határai. In Rácsok Gabriella (szerk.): *Sárospataki Füzetek. Teológiai Tudományos Szakfolyóirat*. Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak, 2014. (18. évfolyam) 4. szám. 10-11.

²⁰⁶² William Baird: *History of New Testament Research. From Deism to Tübingen*. Fortress Press, USA, Minneapolis, 1992. (Vol. 1). 273-278.

kétféle Tóra-értelmezés állhatott: a jeruzsálemi kazuális, vagy betű szerinti, és az alexandriai apodiktikus,²⁰⁶³ vagyis inkább etikai, de abszolút.

Két olyan súlyponti elem is található a szövegben,²⁰⁶⁴ amelyek a bevezetéstani véleményeket befolyásolhatják az általam végzett kutatások szerint. A Gal-INT 6,17 στίγμα esetében már a Kr. u. 2. szd.-ban Lucianus egyházatya is megemlítette,²⁰⁶⁵ hogy Pál az elszenvedett üldözések miatt csupa seb és forradás volt, és ezek a *stigmák* jelentik *Jézus bélyegét*. Ezt a szót a körülmetélkedés antitroposzaként használja Pál a Galata-levélben. Mivel e *testi jegyekkel* dicsekszik, amelyek, saját fordításomban hangot adva az asszociációnak is, „mintegy ékszer gyanánt” díszítik Pál testét, azok csak akkor bírnak súlyponti jelentéssel, ha a galaták számára olyan területen történt incidensre vonatkoznak, amelynek ők is közvetlen tanúi lehettek. Ez pedig Ikóniumban (Dél-Galácia)²⁰⁶⁶ történt²⁰⁶⁷ (ApCsel 14,19).

Ugyanakkor önmagában ez még nem döntő érv a déli, ún. provincia elmélet, sem az északi, ún. territórium elmélet mellett,²⁰⁶⁸ amelyet a Gal-HYP 3,1 Γαλάτης tulajdonnévi hapax legomenon, többes számú formában (Γαλάται) sem segít eldönteni:²⁰⁶⁹ jelenthet ugyanis város-, vagy tartománylakót is egyaránt,²⁰⁷⁰ habár pl. Thomas R. Schreiner az „általános címzés” sajtószerű kifejezésének tekinti, és ilyen módon a provincia elméletet látja ez által erősebbnek.²⁰⁷¹ Joachim Rohde pedig a Κέλται-ból indul ki,²⁰⁷² ami a népre, annak görögösödött (Γαλάται) elnevezésére utal, s ilyen módon „a kis-ázsiaiak Keltaországára”, amely szintén a provincia elméletet jelentené. A hagyományos „gallograecus”

²⁰⁶³ Johnson M. Kimuhu: *Leviticus. The Priestly Law and Prohibitions from the Perspective of Ancient Near East and Africa*. Peter Lang, USA, New York, 2008. 24-26.

²⁰⁶⁴ Esetlegesen Oepke véleményét figyelembe véve harmadiknak meg lehet említeni a Gal-HYP 3,15 ἐπιδιατάσσομαι-t. Szerinte ez a szó a dél-galata elméletet erősíti: jogi tanácsadók által használt szakkifejezés lehetett (juristischer Fachausdruck). Ezt azonban más szavakkal együtt olyan etimológiával vezeti le, amely éppen a mindaddig megírtak értelmében kevés bizonyítékot szolgáltat ennek megalapozására. Bővebben lásd Oepke: *i.m.* 78.

²⁰⁶⁵ Lásd Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén Bibliai Lexikon*. Kálvin Kiadó, Bp. 1993. (1. kötet). 743, „Jézus bélyege” címszó.

²⁰⁶⁶ Kenneth L. Barker (főszerk.): *Magyarázatos Károli Biblia a NIV Study Bible magyarázataival és mellékleteivel*. Veritas Kiadó, Bp. 2001. 1673.

²⁰⁶⁷ Ehhez lásd pl.: Bartha Tibor: *Pál levele a galatákhöz*. In Pecsuk Ottó (szerk.): *Bibliaismereti kézikönyv*. Kálvin Kiadó, Bp. 2004. 585.

²⁰⁶⁸ A „territórium” és a „provincia” elmélet megnevezést lásd David Noel Freedman (edit.): *The Anchor Bible Dictionary*. Doubleday, New York – London, 1992. (Vol. 2). 872.

²⁰⁶⁹ Ehhez lásd röviden: Balázs Károly: *Újszövetségi szótár*, 94. 1053. szót.

²⁰⁷⁰ Bauer véleményét túlzottan erősnek érzem és ezért magam nem támogatom: „Pál fiatal kortársa Memnonban, amely Ázsia-Minor része volt, e szó alatt nem értette Lükáóniát, amely egyébként Dél-Galáciában van.” – Ilyen módon egy szó alapján akár az észak-galata elmélet mellett is érvelhetnénk. Lásd William Baird: *History of New Testament Research*. (Vol. 2). 416.

²⁰⁷¹ Thomas R. Schreiner: *i.m.* 181. 2. bek.

²⁰⁷² Albrecht Oepke (bearbeitet von Joachim Rohde): *Der Brief des Paulus an die Galater. Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament*. Evangelische Verlagsanstalt Berlin, 1973. Az „Einleitung“-ban Rohde egészíti ki Oepke véleményét: 19.

megnevezés²⁰⁷³ sem az egyik, sem a másik elméletet nem segít eldönteni. Varga Zsigmond és Balla Péter pedig megjegyzik „ilyen fajta szóhasználat nincs adatolva”,²⁰⁷⁴ vagyis a szó használata nem lehet érv az egyik, vagy a másik elmélet mellett.

Meg kell azonban jegyezni, hogy az Ikóniumban történtek *után* olvasunk arról (ApCsel 15), hogy Pál és Barnabás tanácstalanok a körülmétkedés kérdésében, amely megütközést okozott éppen a dél-galáciai területen, ahol egyesek a zsidók, míg mások a görögök pártjára álltak (ApCsel 14,1 kk). Eddig pártoskodásról nem olvastunk. Ehhez, még az a kiegészítés is társul, hogy Lukács tk. utólagosan mondja, hogy tanácstalanok voltak, amely eufémizmus, vagy későbbi magyarázat is lehet a történetekre, talán éppen e tényszerűséget hangsúlyozva: megbomlott a keresztyénség egysége.

Tehát, ezek után, *felmentek* (hivatalosan) Jeruzsálembe (Lukács és Pál szóhasználatában egyaránt: ἀνέβην²⁰⁷⁵...εἰς Ἱερουσαλὴμ), a konventre, amelyet éppen emiatt hívtak össze, hogy megvitassák. A két esemény között hosszabb idő telhetett el, ami azt jelenti, hogy erősödhetett is akár a pogány-zsidó ellentét, gyakorlatilag az Ikóniumban tapasztaltaknak megfelelően, ahol szintén felbujtók gondoskodtak a békétlenségről: Καί τινες κατελθόντες ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας – És *némelyek* pedig, akik Júdeából jöttek... (ApCsel 15,1). Ezek akár azonosak is lehetnek a lázító természetű „áltestvérekkel”.

A Gal-DIS 2,1 δεκατέσσαρες számnév esetében két előfordulás egyszerre játszhat szerepet, mint *kapcsolati referencia*: a Galata-levélben „Tizennégy esztendő elteltével végére is fölmentem Jeruzsálembe...” és disz legomenon lévén, mint 2Kor 12,2 δεκατέσσαρες „Ismerek egy embert a Krisztusban: tizennégy évvel ezelőtt...”²⁰⁷⁶ Ezeket figyelembe véve tehát a 2Kor keletkezési idejét is (55-56) latba kell vetni.²⁰⁷⁷ Így pedig az *észak-galata* elmülethez kerülünk közelebb. Ilyen módon lehetséges a Galata-levél 51 körüli keletkezése mellett

²⁰⁷³ Kálvin János: *A Galata, az Efezusi, a Kolosséi és a Thesszalonikai levelek magyarázata*. Kálvin Kiadó, Budapest, (1546) – Fordítás 2016. (I. kötet), 13.

²⁰⁷⁴ Balla Péter: A Galata-levél címzettjei és a lével keletkezési ideje. In: Unger Zoltán (szerk.) *Föld és Ég II. Tudomány és hit. Geológia és teológia*. Magyar Földtani Társulat 2017. 11. 2. bek.

²⁰⁷⁵ Az eddigieket erősíti, hogy Lukácsnál nem nevezhető súlyponti elemnek az ἀναβαίνω sőt, nagyon is gyakori kifejezés (Lk 2,4; 2,42; 5,19; 9,28; 18,10; 18,31; 19,4; 19,28; 24,38. ApCsel 1,13; 2,34; 3,1; 7,23; 8,31; 8,39; 10,4; 10,9; 11,12; 15,2; 18,2; 20,11; 21,6; 21,31; 24,11; 25,1) ugyanakkor minden esetben egy-egy nagyobb, esetenként hivatalos, vagy demonstratív felmenetelt jelent, amikor Jeruzsálemre vonatkozik (Pl. 11,12 - Péter felmenetele Jeruzsálembe; 15,2 - Jeruzsálemi konventre történő felmenetel; hasonló: 18,2; 21,12; 21,15). A többi helyen egészen más szöveg kontextusban található meg. Lásd az egyes előfordulási helyeket.

²⁰⁷⁶ Az írásmagyarázók nagy része egyetért abban, hogy itt Pál ismét a saját elhívásáról beszél, amely számára így nem egyszerű reveláció, hanem történelmileg gondosan elhatárolható esemény. Adolf Schlatter pl. így fogalmaz ezzel kapcsolatosan: Paulus macht an der Stelle, die er erreicht hat, nicht Halt. Nun rühmt er sich nicht nur seiner Ohnmacht, sondern spricht über „Geschichte und Offenbarungen des Herrn”. Lásd Adolf Schlatter: *Paulus der Bote Jesu. Eine Deutung seiner Briefe an die Korinther*. Clauer Verlag, Stuttgart, 1934. (Vierte Auflage 1969). 658.

²⁰⁷⁷ Cserháti Sándor: *Pál második levele a korinthusiakhoz*. In Pecsuk Ottó (szerk.): *i.m.* 575.

állást foglalni, amely a Korinthusi levelek *előtti* időhöz közelít,²⁰⁷⁸ sőt az sem kizárt, hogy azt Pál apostol Korinthusban írta a második missziói útja alkalmából (ApCsel 18,1-17).²⁰⁷⁹ A Gal-DIS 2,1 δεκατέσσαρες-nek szótípológia lévén lehetett olyan értelme is, mintha Pál „azt a bizonyos tizennégy évet” szerette volna kétszer is kihangsúlyozni, ami után *felment* Jeruzsálembe, és ami aztán minden főlevele esetében befolyásolta látását. Így *abstractio formalis*: Pál, második missziói útja alkalmával a korinthusiaknak szóban beszélt elhívásáról,²⁰⁸⁰ és a tizennégy évről, amelyet aztán 4-5 évvel később a 2 Korinthusi levélben emleget, mint olyat, amelyet már *hallottak* tőle. Ez esetben a Galata- és a 2 Korinthusi levelek esetében a Gal-DIS 2,1 δεκατέσσαρες ugyanazt jelentené.

A Római levél esetében is igaz lehet mindez, amelynek keltezését mindenképpen a Claudius Edictum 49-54-es eseményéhez köthetjük,²⁰⁸¹ illetve hozzávetőlegesen ennek megszűnte utánra, 56-57-re datálhatjuk.²⁰⁸² A Római és az 1-2 Korinthusi levelek hossza és eltérő kontextusai az 51-56 közötti eltelt időnek is köszönhetőek: valószínűleg kellett ennyi idő Pálnak, hogy a konvent eredményei kiforrottak és kontextualizálhatók legyenek eltérő szituációkra vonatkoztatva, illetve a 49-55 közötti helyi események is összefüggésbe hozhatók legyenek azzal. Olyan, mintha Rómának üzent volna: Látjátok? Én korábban már megmondtam, hogy feszültség lesz a pogányság és a zsidóság között! Most íme én magam vagyok erre a bizonyosság!

Másodlagos szerepe van ez esetben az olyan viták eldöntésének, hogy az 1Thesszalonikai,²⁰⁸³ vagy a Galata-levél keletkezett-e előbb.²⁰⁸⁴ Egy ilyen jellegű első sorban *filológiai vizsgálat* esetében megengedhető, hogy a Galata-levelet *akár* a páli korpusz

²⁰⁷⁸ Érdemes itt megemlíteni: 1) Pál első missziós útja során az ApCsel-ben nem említi Galáciát, 2) a régészeti adatok nem igazolják, hogy Anatólia, mint Galácia központja valóban a galata gyülekezetek központja is lett volna, 3) A Marcion prológus felsorol gyülekezeteket, Galata, Efézus Korinthus Róma, de ez a felsorolás, amely ilyen tartományyszerűen kezeli a galata gyülekezeteket nem több, mint egy lehetőség a teóriákra. Lásd David Noel Freedman (edit.): *The Anchor Bible Dictionary*. Doubleday, New York – London, 1992. (Vol. 2). 872.

²⁰⁷⁹ Káldy Zoltán: *Bevezetés az Újszövetségbe*. Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály, Bp. 1957. 128.

²⁰⁸⁰ Konkrétumok alapján a feltételezéshez lásd Káldy számításait in Káldy Zoltán: *Bevezetés az Újszövetségbe*, 128.

²⁰⁸¹ Pecsuk Ottó: *Pál és a Rómaiak. A Római levél kortörténeti olvasata*. Kálvin Kiadó, Bp. 2009. 30-34.

²⁰⁸² Kenneth L. Barker (főszerk.): *i.m.* 1595.

²⁰⁸³ Jól ismert teória, hogy többen az 1 Thesszalonikai levelet tekintik Pál első levelének. Szempontjaim szerint ez másodlagos kérdés. Ehhez lásd pl.: Paul Nadim Tarazi: *i.m.* 19.

²⁰⁸⁴ Lásd ehhez Martin Meiser véleményét, aki bár 55-re teszi a levél keletkezését, de tesz egy nagyon fontos megállapítást: „A dél-galata hipotézis lehetővé teszi a korai datálást, de nem kötelezővé.” Martin Meiser: *Identitások és konfliktusok a Galata-levélben. Pál apostol retorikája*. In Benyik György (szerk.): *Vallási és kulturális konfliktusok a Bibliában és az ősegyházban*. 27. Nemzetközi Bibliikus Konferencia, (konferenciakötet), JATE Press, Kolozsvár, 2017. 242-243. Különösen is az 5. l. l. l.

első levelének tekintsük,²⁰⁸⁵ egyéb történelmi vizsgálódások nélkül is,²⁰⁸⁶ azonban ezzel, még mindig nem kaptunk választ minden kérdésre.

Itt kell megjegyeznem, hogy a valóságtól E. J. Waggoner, az adventisták neves úttörőjének megállapítása sem állt messze a 19. században, aki azt javasolta, hogy „*úgy olvassuk a Galata-levelet, mintha más vallási irat nem állna rendelkezésünkre.*”²⁰⁸⁷ Ha kortörténeti szempontból valóban e levél és Jakab levele²⁰⁸⁸ az elsők,²⁰⁸⁹ bizonyos, hogy ezek befolyásolták még az evangéliumok tartalmát is teológiai szempontból, néhány évtized múlva. Így a szinoptikusokon belül Lukácsnál visszhangszerűen fellelhető a páli teológia az evangéliumában, és erős eufémizmussal az ApCsel-ben található páli életrajz bemutatásában is.

Márk esetében valószínűsíthető a Papiastól eredő történelmi hagyomány (339 körül),²⁰⁹⁰ hogy Péter prédikációját hallgatva Rómában a jeruzsálemi korpusz részét képző evangéliuma, amely megfelelően alátámasztható Péter leveleivel, de a Jakab levéllel is.

Máté valószínűbben az alexandriai Tóra-értelmezés következtében a Septuaginta szövegét idézgetve²⁰⁹¹ ír a diaszpóra zsidóságnak: ez azt jelenti, hogy Márk evangéliumát emeli be a sajátjába, de páli teológiával kiegészítve, *ami szerint Jézus letéteményese az alexandriai Tóra-magyarázás etikai applikációjának.*²⁰⁹²

Ezek szerint elvitathatatlan kapcsolat mutatható ki a Galata-, a Római és az 1-2 Korinthusi levelek között, de a *Főlevelek* a Szinoptikusok létrejöttét is befolyásolták. Így, kiegészítve az eddigieket, hipotézis szerűen, valószínűleg Pál előbb megírta az 1 Thesszalonikai levelet, amelynek tartalmában még nem mutatkozik a konvent dekrétuma, majd ez után a jeruzsálemi

²⁰⁸⁵ E véleményt a kétféle elmélet ellenére a legtöbben támogatják. Lásd pl. Balla Péter: *Pál apostol levele a Galáciabeliekhez. Kommentár bevezetéssel és exkurzusokkal.* KIA, Bp. 2009. XXXIV-XL.

²⁰⁸⁶ Ballánál lásd még: Balla Péter: A Galata-levél címzettjei és a levél keletkezési ideje. In: Unger Zoltán (szerk.) *Föld és Ég II. Tudomány és hit. Geológia és teológia.* Magyar Földtani Társulat 2017. 16.

²⁰⁸⁷ E. J. Waggoner (Robert J. Wieland edit.): *The Glad Tidings. Studies in Galatians.* Pacific Press Publishing Association, Mountain View, California, 1900. Introduction.

²⁰⁸⁸ Jakab levelének 50-re datálása nem ritkaság. Lásd pl. Kenneth L. Barker (főszerk.): *i.m.* 1777.

²⁰⁸⁹ Lásd a korábbiakat: Vladár Gábor: Jakab levele. In Pecsuk Ottó (szerk.): *Bibliaismereti kézikönyv.* Kálvin Kiadó, Bp. 2004. 635.

²⁰⁹⁰ Ez esetben befolyásolt Gerhard Kroll véleménye, de különösen egy kronológiai alap, amely szerint Jézus kereszthalálát 30. április 7-re teszi. Ez több szempontból is tekinthető egy „konzervatív” kiindulási alapnak, amely Péter – Pál és pl. Márk kapcsolatára is rámutat. Így Pál megtérése előtt Márk mint Péter tolmácsa tevékenykedett a misszióban, amely azonban nem igazán lehetett nagy sikerű; inkább a diaszoporában élő egyes zsidókat ért el, ellenben a későbbi páli misszóval. Ez indokolhatja kettőjük (Péter és Pál) konfliktusát. Lásd Gerhard Kroll: *Jézus nyomában.* Szent István Társulat, Bp. 1987. 574-576; 449-452; 300; 351.

²⁰⁹¹ A mostanában megjelent szakirodalmak alapján Máté evangéliumának ezt a vonását Börzsönyi József emeli ki: Máté evangéliuma és az Ószövetség. In Enghy Sándor (szerk.): *Ki nem száradó Patak. Györi István tiszteletére. Tanulmányok.* Hernád Kiadó, Sárospatak, 2014. 77-85.

²⁰⁹² Lásd Ch. T. Vriezen: *An Outline of Old Testament Theology.* Charles T. Bradford Company, Newton Centre, Mass. 02159, 1966. 3-40. Vriezen szerint Jézus Hóseás próféta szarkasztikus kritikáját folytatja a jeruzsálemiekkel szemben, de etikai megtérést követel.

konventen járt. Majd 51-ben, kb. egy évvel az 1Thesszalónikai levél megírásához képest írta a Galata-levelet.²⁰⁹³ A két levél megírása között, de a konvent után kaphatta a hírt a galáciai eseményekről, amely arra ösztönözte, hogy véleményét összegezve megírja a Galata-levelet, *mint a konvent első írásos lenyomatát*, amelyhez a Jakab leveléből idézett részlet is támpontot ad számunkra: az szintén lehet első lenyomat, de a jeruzsálemi szöveg korpusz *Főleveleként*.

A Római és az 1-2 Korinthusi levelek más-más helyi történéseknek adnak hangot, de a kapcsolat kimutatható e három között is, különösen a Róma 14 és az 1Kor 8 párhuzamában,²⁰⁹⁴ amely a zsidóság egy bizonyos csoportjának túlkapásáról győz meg bennünket, csak úgy, mint a Galata-levélből megismert tényezők is.

Pál rendelkezik a Korinthusiaknak (1Kor 16,1) és Rómaiaknak (Róm 15,25-26), hogy rendezzenek gyűjtést Jeruzsálem szegényei számára. Ez lehetett az, amelyre a jeruzsálemi konvent Pált ösztönözte, és amelyet nem véletlen, hogy éppen a gyülekezet tagjai kaptak meg: Pál így *tettekkkel deklarálta*, hogy végrehajtja a konvent döntését a keresztyén egység érdekében, igaz, kissé éllel: azok kapták meg az adományokat, akik elrendelték a kegyességet, mint istentiszteleti magatartást. Ellenkező esetben nem lett volna *oka* Pálnak e gyűjtésre: ő a népek prófétája, apostola volt, nem pedig a jeruzsálemi keresztyénség patrónusa. Erről szólt a Galata-levélben olvasható dekrétum is, amelyre „a közösség jobb kezét nyújtották” (Gal 2,9).

37. SZÖVEGKRITIKAI KÉRDÉSEK VIZSGÁLATA A SÚLYPONTI MODELLEZÉS MÓDSZERÉVEL

A textus ilyen irányú vizsgálata esetében, kutatásaim során felismertem egy módszert, amellyel közelebb kerülhetünk egy kérdés vizsgálatához: *mely szavakat érdemes az exegézisben abszolút értelemben kulcskifejezéseknek tekinteni. Ez azonban a hagyományos módszerekkel nem minden esetben találkozik.*

Számomra komoly fejtörést okozott, hogy hány súlyponti elemet használjak fel a teljes interpretációban. Így, amikor először készítettem el a Galata-levél kvantitatív elemzését, 163

²⁰⁹³ Esetleg feltételezhető, hogy a thesszalónikai gyülekezet esetében az 1-9-10 és az ApCsel 17,4 szerint egy zsidó kisebbség lehetett tagja a gyülekezetnek, azonban mindenképpen a hellén dominanciát érdemes jellemzően feltételezni. Lásd Kenneth L. Barker (főszerk.): *i.m.* 1716.

²⁰⁹⁴ A Római és az 1-2 Korinthusi levelek, valamint a Galata-levél kapcsolatával itt nem kívánok külön foglalkozni, de kiváló anyagnak tartom e szempontból: Takács Gyula: *Római levél. Exegézis.* Paulus Hungarus - Kairosz, Debrecen, (sin.an.), művét. Gyakorlatilag az egész műben végigvezeti ezt a „kanonikus” kapcsolatot, de különösen is lásd: 9-22.

súlyponti elemet találtam²⁰⁹⁵ a végső 189 helyett. Ennek oka a mia-gráfék nem egyértelműen meghatározható száma volt, illetve az a teológiai gondolkodás, amely végig azt sugallta számomra, hogy egyes szavakat, amelyek bár egyszer találhatók meg a Galata-levélben hagyjak ki az elemzésből, mert eléggé elterjedtek ahhoz, hogy asszociatív értelmezésükön is gondolkodjunk. Érdekesség, hogy a 163/526 szó²⁰⁹⁶ aránya ugyan eléri a 30%-ot, amely Zipf első törvénye értelmében kell, hogy legyen, de csak akkor, ha minden disz legomenont bele számolunk, ami a kvantitatív eljárás szerint *nem helyes*: csak olyan disz legomenonokat lehet ebbe az arányba beleszámolni, amelyek a Galata-levél szövegében egyben mia-gráfé legomenonok is, vagyis ott egyszer olvashatók,²⁰⁹⁷ s így a kölcsönös, kapcsolati referenciában kimutatható szerepük van.

Ezért 1-1 év elteltével többször is újra és újra számoltam a teljes szókinccset (összesen 6 alkalommal, egy-egy év elteltével), nem csak számítógépes konkordanciával, hanem hagyományos módon is. Így jutottam a 189 súlyponti elem végeredményre. Ebben a munkában segítettek a kommentárok is, amelyek véleményeit mérlegelve összesen 108 súlyponti elemet vettem figyelembe²⁰⁹⁸ a Galata-levél exegézisében. A többi néhány szempont alapján zártam ki, amelyeket javaslok figyelembe venni mindazoknak, akik alkalmazni kívánják módszerem. E szempontok „minőségi elhatárolást” jelentenek, vagyis, hogy egy-egy szót milyen ismérvek alapján vonhatunk be a súlyponti modellezés módszerébe:

- 1) A hapax legomenonok mindegyikét, még a tulajdonneveket is számításba kell venni.
- 2) A tulajdonnevek esetében különösen fontos szempont lehet az intertextualitás, mint egynyelvű referencia: a tulajdonnevek kapcsolhatják össze a szöveget az Ószövetség valamely történetével, így e nevek tipológiává válnak, amelyek különleges hangsúlyt jelentenek.
- 3) Hasonló módon az abszolút disz legomenonokra is a fenti két pontban meghatározott szabályokat lehet érvényesíteni.
- 4) Az intergrammatikus hapax legomenonokat minden esetben a hipertextuális paradigma szabályai szerint kell bevonni a vizsgálatba.
- 5) Ha egy mia-gráfé nagyon *sűrűn fordul elő* a levélen kívül, akkor arra a szinkronikus és a diakronikus módszer jól alkalmazható, tehát a Shannon-Weaver szabály ritka

²⁰⁹⁵ Az első vizsgálatot 2011. tavaszi félévében végeztem el, így a végső állapotig nárom év kutatás telt el, ami továbbgondolásra serkentette az összes vizsgálati módszereimet.

²⁰⁹⁶ Az 520, vagy 526 szó a Galata-levél teljes szókinccse a ragozott alakok nélkül. Ezt lásd a korábbiakban megadott forrásokban, pl. Eta Linnemann: *i.m.* u.o.

²⁰⁹⁷ Ennek pontos okait lásd a disz legomenon paradigmánál: Ha egy szó egyszer fordul elő a levélben és még egyszer az Újszövetség egyéb helyén, akkor az a Galata-levél szövegében kvázi hapax legomenon, tehát bele kell számolni a kvantitatív arányszámokba.

²⁰⁹⁸ E végső 108-as számot 2014 nyarán módosítottam, egészen addig 107 szót vettem alapul. Egyes kommentárok véleményeit figyelembe véve azonban az utolsó pillanatig nyitva hagytam e kérdést!

előfordulásaira vonatkozó megállapítás *kevésbé* érvényesíthető a kvantitatív lingvisztika egyéb törvényeivel együtt.

- 6) Ha mindezek ellenére olyan megállapításra bukkanunk, amely szerint mégis összefüggésbe hozható a leggyakrabban előforduló szóval és/vagy valamely abszolút súlyponti elemmel, akkor érdemes megvizsgálni azokat is, a *gyenge* referencia ellenére. Ha pedig az adott jellemző az irat esetében specifikus, akkor ezeket is be kell venni a súlyponti elemek közé.

37.1. Tipikus példák egyes mia-gráfék kizárására, vagy megtartására

A Gal-DIS 2,1 (2,2) ἀναβαίνω olyan sokszor fordul elő a Galata-levélen kívül, hogy azt ki akartam hagyni a számításaimból. Azonban a kommentárokat olvasva figyelmes lettem annak asszociatív értelmére, amelynek hangot adtam a levél fordításában és az exegézisében egyaránt. A Shannon-Weaver szabály itt is igaz tehát: levélen belül a szó disz legomenon, vagyis *másodhangsúlyos* kifejezés, amelynek hangot kell adni a súlyponti modellezésben.

Ugyanígy a Gal-MiaCN 6,10 ἐργάζομαι szintén *gyenge* referenciával rendelkezik, ezért nem tekintetem súlyponti elemnek, mindaddig, amíg De Witt Burton kommentárjában rá nem találtam egy nagyon fontos megállapításra, és fel nem figyeltem arra, hogy *egy egész mondatrész vonatkozásában* (ἐργαζόμεθα τὸ ἀγαθὸν πρὸς πάντας, μάλιστα δὲ πρὸς τοὺς οἰκείου τῆς πίστεως) teljes értékű súlyponti elemnek lehet tekinteni ezt is. Ilyen idiomatikus frázissal, vagy mondatrészrel többel is találkoztam a levélben, amely arra figyelmeztet, hogy ezek vizsgálata több figyelmet érdemel: időnként az a képi jelentés, amelynek a pszicholingvisztika hangot ad, ilyen formában fejeződhet ki, és adott esetben *egy szóban* koncentrálódhat a jelentés. Ez a jellemző a troposzok, illetve frázisok esetében a metonímiák sajátosságából ered. Így a Shannon-Weaver szabály értelmében, már nem egy szó referenciája lesz a mértékadó, hanem *a teljes frázis idiomatikus értelmezése*, amely a kontextualitás nyelvészeti értelmezésének köszönhető: a szöveg kontextusa a nyelvi közegbe ágyazódás mértékét fejezi ki, nem az adott szöveggörnyezettel való kapcsolatot. Innen ered a kölcsönös referenciák lehetősége.

Hasonlóképpen a Gal-DIS 1,16 (3,23) ἀποκαλύπτω is olyan kifejezés, amire Burton munkája révén lettem figyelmes. Eredetileg, az én vizsgálatom szerint²⁰⁹⁹ csak a Gal-DIS 1,12 (2,2) ἀποκάλυψις szerepelt, mivel a szinkronikus módszer eleinte megtévesztett, habár a szótárak

²⁰⁹⁹ A szinkronikus módszer gyengéire hívja fel a figyelmünket, hogy 2011-1014-ig nem tűnt fel a különbség. Amikor harmadszor vettem kezembe Burton kiadványát, akkor lettem figyelmes erre a nagyon is szembetűnő különbségre.

nagyobbik része mindkét morfémát külön-külön közli.²¹⁰⁰ Így tehát, ha nem szinkronikusan gondolkodunk, hanem a Markov-lánc szerinti morfológiát vesszük alapul: *ez nem négyszer előforduló szó két különböző alakban, hanem két szó, amelyek kétszer-kétszer fordulnak elő a levélben*, tehát esetükben a disz legomenonokra vonatkozó szabályokat lehet érvényesíteni. Arra is figyelmes lettem, hogy ha egy szóra vezetjük vissza a két alakot, akkor is lehet súlyponti elem a ritkaság miatt: mind a négy helyen ugyanazt a tulajdonságot hangsúlyozza. Így a Gal-DIS 1,16 (3,23) ἀποκαλύπτω-t nem használtam a súlyponti modellezésben, de a Gal-DIS 1,12 (2,2) ἀποκάλυψις-t igen. Ennek azonban nem az előfordulás ritkasága az oka, hanem a *szinkronikus jellemző*, amely értelmében mindig dönthetünk úgy, hogy elhagyunk egy szót az interpretációból a már említett *gyenge referencia* miatt. Ilyen módon, a Shannon-Weaver szabály alapján akár mindkét kifejezést ki is zárhatjuk a súlyponti elemek közül, én azonban a Gal-DIS 1,12 (2,2) ἀποκάλυψις-t használtam az alábbiak miatt.

Az 1,12-ben a kinyilatkoztatás természetéről beszél az apostol: „...nem emberektől vettem azt át, sem nem tanítás által kaptam, hanem Jézus Krisztus *nyilatkoztatta ki*.” A 2,2-ben ennek jellemzőjéről ír: „Fölmentem pedig a mennyei *kinyilatkoztatás* érdekében és elébük terjesztettem az evangéliumot”. Az 1,16-ban infinitivusban beszél erről: „...*hogy kinyilatkoztassa* Fiát énbennem...” majd egy egészen más összefüggésben a 3,23-ban „és egyben tartott minket, még mielőtt az eljövendőbe vetett hitet *kinyilatkoztatta volna*” ismét erről beszél. Így két-két alakról van szó, két ige és két főnév, amelyekre lehet ugyan az intergrammatika szabályait érvényesíteni, de annak csak akkor lenne gyakorlati haszna, ha asszociatív vonatkozásban különbségeket tudnánk kimutatni a főnévi és az igei alakok között. Ez azonban *itt nem áll fenn*. Így fordításban hangot adtam a *négy* szónak azonos szinonimával kifejezve azok jeletését, *de csak az egyik esetben érvényesítettem a súlyponti modellezés exegetikai módszerét*, amely inkább tipikus.

Érdekességeként jegyzem meg, hogy ennek ellentétje a Gal-GRAM 2,14 Ἰουδαῖζω (negatív asszociatív jelentéssel) és a Gal-GRAM 2,14 Ἰουδαϊκῶς (pozitív asszociatív jelentéssel) kifejezések használata: abban a pillanatban, ha ilyen módon *lehet* különbséget tenni a jelentésmezőn belül, amelyre a szótári előfordulások is alapot adnak, az már hangsúlyos a **MEMO-Exegesis**ben.²¹⁰¹ A hapax legomenonok szerepére épülő súlyponti modellezés lényege ez utóbbi szempont figyelembe vétele.

²¹⁰⁰ Pl.: Varga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár*, 83. Lásd még pl.: Wesley J. Perschbacher (ed.): *The New Analytical Greek Lexicon*. Hendricson Publishers USA, Massachusetts, 1990. 43.

²¹⁰¹ Mind ez idáig nem említettem James Dunn erre vonatkozó észrevételét, de itt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a Gal-GRAM 2,14 Ἰουδαῖζω esetében, ahogyan én tettem korábban, ő is kiemeli az Észter könyve 8,17 párhuzamát. Ez esetben pedig ez is egy olyan jellegű politikai terminus, ami vonatkoztatható a Galáciában felbukkanó zavarkeltől politikai tevékenységére. Lásd James Dunn: *i.m.* 174.

37.2. A MEMO-Exegesis sajtósági eredményei a Galata-levél fordításában

Az értekezésben részletről-részletre közölt Galata-levél fordítás az, amely leginkább tükrözi a MEMO-EXEGESIS súlyponti megállapításának végeredményeit. Ezek a súlyponti elemek és a leggyakrabban előforduló toposz intergézisének és hipergézisének eredményei. Mivel az eredmények adott esetben dinamikus és funkcionális ekvivalenciák, jónak láttam, hogy a teljes Galata-levél fordításomat a Függelék „A” részében közöljem, hogy az összefüggéseiben is és ne csak részleteiben legyen olvasható. E koncepció értelmében az ott található szövegben *dőlt betűvel jelzem* a hapax legomenonok, valamint két disz legomenon (Gal 1,16; 2,6 προσανατίθημι és Gal 1,7 μεταστρέφω) fordítását. Ugyanígy a Shannon-Weaver szabály értelmében a νόμος helyeket is dőlt betűvel különítettem el. Szövegközlésem célja egy végső, de nagyon fontos megállapítás:

A tényleges hapax legomenonok elegendők arra, hogy kifejezzük a súlyponti modellezés két végpontjára vonatkozó állításokat, magyarázó fordítás segítségével. Ennek értelmében egy-két olyan tipikus kulcsszó értelme is megváltozik, amelyek a paratextualitás (epitextus-peritextus) viszonya miatt lehet sajtóságosabb, vagy konkrétabb az asszociatív és a referenciális jelentések miatt.

A sajtósági változásokat a hapax legomenonokhoz és a leggyakrabban előforduló szóhoz hasonlóan, e közlésben, egy-két esetben szintén dőlt betűvel jeleztem.

Zárszó:

A SÚLYPONTI MODELLEZÉS LEHETŐSÉGEI - VÉGSŐ MEGÁLLAPÍTÁSOK

Zárszó gyanánt olyan megfigyeléseknek szeretnék hangot adni, amelyek már nem fértek bele sem értekezésem témájába, sem terjedelmébe, de amelyek rámutatnak, hogy e kutatási munka nem fejeződött be, koránt sem.

A Res Lákis módszer az, amely rejt további lehetőségeket magában, amelyeket önálló kutatási témaként bátran felvállalhat valaki, aki nyomdokaimban kíván a későbbiekben járni, és vagy a **MEMO-Exegesis**szel kíván dolgozni, vagy a szövegkritika olyan állításait kívánja megvizsgálni, amelyek érinthetik témám valamely vonatkozását.

Ebből a szempontból különösen is hangsúlyosnak tartom a Hp-ResL kóddal megjelölt „hiányzó, vagy betoldott” (32 szó) hapax legomenonokat. Kutatásaim közepette arra lettem figyelmes, hogy e szavak *nagy része* olyan betoldás, amelyek *a másolások során magyarázó célzattal* kerülhettek az iratokba. Mivel a Nestle-Aland kiadványok²¹⁰² ezeket a lábjegyzetben közlik, hajlamosak lehetünk arra, hogy figyelmen kívül hagyjuk jelenlétüket. *Ezek nagy része azonban súlyponti elem.* Ilyen lehet pl. a Lk-ResL 8,43 προσαναλίσκω a vérfolyásos asszony történetében, amely annak ad hangot, hogy „*minden vagyonát az orvosokra költötte*”. Ez Lukács személyét hitelesíti, önróniával ad nyomatékot a lényegnek: ennek ellenére is képes volt Jézus csodát tenni vele.

Ugyanígy a Res Lákis módszerrel elkülönített hapax legomenon *valós variánsok* (37 szó) vizsgálata is javallott: ezek esetében komoly kutató munka lehet felderíteni, hogy miért történt meg egy-egy szó cseréje. Ezek mindegyikének esetében megfigyeltem, hogy a hapax legomenonokra jellemző tulajdonságok mutathatók ki: 1) Több esetben konkrétabb kifejezést használ egy dolog meghatározására a variáns, mint az a szó, amelyre kicseréltek. Ilyen lehet pl. Jak-ResL 5,4 ἀφυστερέρω amely a „*Íme, a földjeiteket learató munkások bére, amelyet visszatartottatok,*” mondatban így inkább „*...amivel kifosztjátok őket.*”. 2) Aktualizálja a Septuaginta valamely kifejezését, a héber megfelelő szerint, így a hipergézis alkalmazását teszi lehetővé. Ilyen lehet pl. a Zsid-ResL 11,7 εὐλαβέομαι a ApCsel 23,10 szövegében, amely a φοβέω helyett, pl. a bizánci szövegekben szóvariáns.²¹⁰³ Mivel ez

²¹⁰² Ez esetben a Nestle-Aland: *Novum Testamentum Graece* egyes kiadványait értem, amelyekből a 26-27-28. kiadásokat tanulmányoztam részletesebben.

²¹⁰³ Rásd a függelékben a Res Lákis táblázatban.

önálló jelentéssel bír, ott teljes értékű variánsnak kell tekinteni, és az okokat meg kell vizsgálni.

Javaslom, hogy további kutatási terület gyanánt vesse valaki vizsgálat alá a Septuaginta apokrif könyveinek nyelvezetét is. Ezek relative sokkal több hapax legomenont tartalmaznak a teljes Septuaginta szövegéhez viszonyítva, mint a többi irat. Ez részben oka, hogy a teljes szövegegységben 35% hapax legomenont találunk az alacsonyabb 31%-os érték helyett, amely az Újszövetséget jellemzi. E szavaknak sok esetben kapcsolatuk van az Újszövetség nyelvezetével, sokkal inkább, mint a kanonikus, de görög nyelvű ószövetségi könyveknek. Arra is találunk bőven példát, hogy az Újszövetségben található intertextuális hapax legomenonok esetében habár több előfordulás figyelhető meg az ószövetségi könyvek viszonylatában, a referencia jellemzően az apokrifek tekintetében *sokkal erősebb*, mint más esetekben.

Ajánlom továbbá, hogy *egyes frázisok* vizsgálatát a hapax legomenonokhoz hasonlóan végezzük el. Amikor Moule idióma-szinkrízisének eredményeit érvényesítettem, témavezetői javaslatra *csak olyan frázisok esetében folytattam vizsgálatot, amelyekben hapax legomenon található*, és amelyek a Galata-levél szövegében fordulnak elő. Van azonban néhány olyan frázis, amit már a maga teljességében nem vizsgáltam meg a Galata-levélen belül sem.

Ilyen lehet a Gal 4,4-ben a τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου amelyben a πλήρωμα önálló jelentéssel bír: Pálnál ugyan előfordul még néhányszor,²¹⁰⁴ de egyik esetben sem az „idők teljességét” jelenti. E frázisból ki lehetett volna emelni a Gal-MiaCN 4,4 πλήρωμα-t, annak jelentése azonban *így önmagában nem hordozza a hapax legomenonokra vonatkozó sajátást, ha a frázisból kiragadjuk*. Ezért a Gal-MiaCN listámon szerepel, a súlyponti elemek közül azonban kizártam. Hosszabb fázisok ilyen irányú vizsgálata még jobban megnövelte volna egyébként is terjedelmes értekezésem mennyiségét, ugyanakkor a súlyponti modellezés lehetőségeit kiszélesíti.

Egyes esetek külön sajátással bírnak. Ilyen lehet a Jelenések könyve 1,10-ből a ἡ κυριακῆ ἡμέρα amelynek szavait egyesével megtaláljuk az Újszövetségben, de ebben a szintagmatikai formában; *mint frázis* nem lelhető fel másutt. Így, ha érvényesítjük egy egész frázisra a hipergézis eshetőségeit, és a Shannon-Weaver szabály ritka előfordulásra vonatkozó megállapítását, akkor észrevehetjük, hogy ez lehet a kispróféták által használt יהיה עִי kifejezés egyik fordítása számos allúziós lehetőségekkel. Ilyen frázis bizonyos több is van az Újszövetségben, ezek megtalálása, az intertextuális allúzió ilyen irányú tetten érése

²¹⁰⁴ Lásd Róm 11,12; 11,25; 13,10; 15,29; Ef 1,10; 1,23; 3,19; 4,13; Kol 1,19; 2,9. Egyéb előfordulások nem relevánsak e szempontból.

kiváló kutatási feladat lehet, illetve exegetikai eljárásom kiszélesítését jelentheti a későbbiekben.

Külön felvetem az *absztrakt reprezentáció alkalmazásának lehetőségét* az Újszövetség szövegromlásának vizsgálatára, az alábbiak szerint: Az újszövetségi hapax legomenonok, mint „szóparadigmák” absztrakt mintát képeznek a teljes Újszövetség szókészlete vonatkozásában. Vagyis, ha azokra vonatkozóan teszünk megállapítást, *az nagy valószínűség szerint az Újszövetség teljes szókincsére is igaz lesz*. Kutatásaim egyik magállapítása, hogy az újszövetségi hapax legomenonok 7,7% valamilyen variáns, vagyis felel a szövegromlásért. Mivel +/- valahány százalékos eltéréssel számolni kell, azt mondhatjuk, *hogy a teljes Újszövetség szövege mintegy 7-10%-os szövegromláson ment át kb. 2000 év alatt, amely viszonylag magas számnak tekinthető.*²¹⁰⁵ A kutatók felelőssége, hogy ezt az adatot konstruktívan, vagy destruktívan kezelik: a konstruktív kezelés lehetősége azt jelenti, hogy ezeket a lehetséges mértékig olyan variánsoknak tekintjük, amelyek segítenek az író eredeti szándékának jobb megértésében, s ilyen módon rekonstrukció folyamatára is rámutatnak. Fontos azonban észrevenni, hogy a Nestle-Aland szöveget nem szükséges végeredménynek tekinteni, akárhány újabb kiadást is érne meg.

Mindezekkel egyetemben a **MEMO-Exegesis** adta lehetőségeket mindenki alkalmazhatja és feltárhatja azokat a lehetőségeket, amelyek kapukat nyitnak az Újszövetség ilyen irányú elemzéséhez, amelyet 1) önálló elképzelésekre építettem, 2) sajtóságos textus kritikának szánok, 3) paradigmaváltásként javaslom a felekezetek közötti párbeszéd és egzaktabb tudományosság jegyében. 4) Miközben minden felekezeti hermeneutika egyedi és sajtóságos lehet, bízom abban, hogy e munkával sikerül hozzájárulnom *a pluralizmus tudományos szemléletéhez, amely megítélésem szerint ma már elengedhetetlen.*

²¹⁰⁵ E témában előadást tartottam a Magyar Patrisztikai Társaság kereteiben rendezett tudományos konferencián (Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola) 2016. július 1-én *Az őskereszténység szociolingvisztikájának változása a patrisztika korában* címmel. Itt szándékom volt, hogy a 7-10%-os szövegromlást, mint „szociolingvisztikai variánst” mutassam be. Az ott jelenlévő, főként nyelvészetben jártas kollégák mutattak rá, hogy ez a szám nagyon is nagymértékű szövegromlást jelent a lingvisztikai törvények értelmében. Komoly kihívás tehát, hogyan kezeljük ezeket az adatokat.

A) FÜGGELÉK

A Galata-levél fordítása – teljes szöveg

I. A TELJES GALATA-LEVÉL FORDÍTÁSA A MEMO-Exegesis ALKALMAZÁSÁVAL

1 Pál apostol, aki nem emberektől és nem is emberek által, hanem Jézus Krisztus és az Atya Isten által elhívott apostol, aki feltámasztotta Őt a halálból, ²a velem együtt-lévő összes testvérekkel egyetemben a *galáciai* gyülekezetek részére: ³Kegyelem néktek és békeség Istentől a mi Atyánktól és a mi Urunk Jézus Krisztustól, ⁴aki önmagát adta bűneinkért, hogy kiszabadítson bennünket a nyilvánvaló gonoszság korából, Isten, a mi Atyánk akarata alapján, ⁵Akinek dicsőség örökkön örökké, Ámen.

⁶Csodálkozom, hogy oly elhamarkodottan fordultatok el attól, aki titeket Krisztus kegyelme által elhívott, és más természetű evangélium felé hajlottatok: ⁷márpedig nincs másik, hanem csak egyesek *felláztatnak benneteket* és azt akarják, hogy Krisztus evangéliuma, *rendeltetését tekintve változzon meg*. ⁸Éppen ezért, ha mi, vagy ha akár egy mennybéli angyal hirdetne is nektek evangéliumot mindazon túl, amelyet mi hirdettünk: átok reá! ⁹Ahogy fentebb már említettük, ismét mondom: ha valaki nektek mást hirdet azon kívül, amit már elfogadtatok: átok reá!

¹⁰Tehát akkor kinek is engedelmeselek: embereknek, vagy Istennek? Igyekeztek embereknek tetszeni? Bizonyal, ha embereknek tetszelegnék, nem lehetnék Krisztus szolgálója.

¹¹Tudomásotokra hozom pedig testvéreim, hogy az általam hirdetett evangélium nem emberi, ¹²vagyis: nem emberektől vettem, nem is tanítás által kaptam, hanem Jézus Krisztus nyilatkoztatta ki.

¹³Bizonyal hallottátok, milyen volt korabeli viselkedésem a zsidóság köreiben: mindeneket meghaladó mértékben üldöztem az Isten egyházát és romboltam azt, ¹⁴miközben kiemelkedtem a zsidó vallási hagyományokhoz való ragaszkodásomban *rosszindulatú bevességgel* fölülmúlva még a *velem együtt-felcseperedett honfitársaimat* is, abban, ahogyan *szerfeletti rajongója lettem őseim hagyományainak*. ¹⁵Amikor azonban tetszett Istennek, Aki kiválasztott engem már anyám méhétől fogva és jókedvéből el is hívott, ¹⁶hogy kinyilatkoztassa Fiát énbennem, és hogy hirdessem Őt a nemzeteknek, *nem vitattam ezt meg hús-vér* emberekkel, ¹⁷sőt még csak *el sem mentem Jeruzsálembe* azokhoz, akik előttem lettek apostolokká. Inkább Arábiába siettem, onnan pedig visszatértem Damaszkuszba. ¹⁸Majd csak három év elteltével *mentem el Jeruzsálembe, hogy egyáltalán megismerkedhessek* Kéfással, így maradtam nála tizenöt napig. ¹⁹Az apostolok közül azonban nem láttam mást, csakis Jakabot az Úr testvérét.

²⁰Amiket pedig nektek írok, Isten jelenlétében tanúsíthatom: nem állítok hazugságot.

²¹Ezek után elmentem Szíriának és Kilikiának tarományába, ²²de személyesen továbbra is ismeretlen maradtam a júdeai krisztuskövető gyülekezetek előtt. ²³Ők csak annyit hallottak rólam, hogy aki üldözött minket hajdanán, most hirdeti azt a hitet, amelynek egykor romlására tört. ²⁴Mindezekután pedig dicsőítették Istent a bennem végbement változásokért.

2 Tizennégy esztendő elteltével *végére is fölmentem Jeruzsálembe* Barnabással és a *velem együtt-munkálkodó* Titusszal. ²*Fölmentem* pedig a mennyei kinyilatkoztatás érdekében és elébük terjesztettem az evangélium ügyét, azt, amelyet a nemzeteknek hirdettem. Sőt ezt még külön-külön a tekintélyesek számára is rendelkezésre bocsátottam, nehogy valamilyen módon a jelenlegi, vagy a korábbi törekvéseim hiábavalók legyenek. ³Ezért még a *velem együtt-lévő* Tituszra sem kényszerítették rá a körülmetélkedést - noha bár ő mindig is görög volt. ⁴Tették volna pedig ezt azokért a *közénk tolakodott áltestvérekért*, akik észrevétlenül *lopóztak be* hozzánk, *kijűrkészni szabadságunkat*, amely a *Krisztus Jézussal való szövetségünkben* van, hogy bennünket is rabigába hajthassanak. ⁵Ezeknek *egy pillanatra sem adtuk meg magunkat*, és *nem is engedelmeskedtünk nekik*, hogy az evangélium igazsága szilárdan állhasson számotokra. ⁶A tekintélyesek pedig – akárkik is voltak mind ama bizonyos napig, nem törődöm azzal, mert Isten sem nézi az emberek személyét – szóval ezek a tekintélyesek *semmit sem vitattak el tőlem*. ⁷Sőt ellenkezőleg! Amikor is végre belátták, hogy rám van bízva a körülmetéletlenség evangéliuma csakúgy, mint Péterre a körülmetélkedése, inkább elismerték, hogy Isten engem bízott meg a pogányok evangéliumával: ⁸mert, Aki munkálkodott Péterben, hogy a körülmetéltek apostola lehessen, az bennem is munkálkodott, hogy a népeké lehessenek. ⁹Miután pedig Jakab, Kéfás és János, akik *az egyház fundamentumának tartópilléreiként ismeretesek*, elismerték a nekem adatott kegyelmet, a közösség jobb kezét nyújtották nekem és Barnabásnak, hogy mi a népek között, ellenben ők a körülmetéltek között munkálkodjanak. ¹⁰Csak azt várták el tőlünk, hogy meg ne feledkezzünk a szegényekről. Az óta arra ösztökélem magam, hogy meg is cselekedjem ezt.

¹¹Ezért tehát amikor Péter Antiókhia-ba jött, nyíltan álltam vele szembe, mert jogos vád vetődött fel ellenében viselkedése miatt: ¹²ugyanis még mielőtt egyesek odajöttek volna Jakabtól, a népekkel étkezett együtt, amikor pedig „amazok” megérkeztek, *viszavonult, és kiválasztottnak tekintve* magát elkülönült, félve a körülmetéltek közül valóktól. ¹³Sőt, még a többi zsidó is *együtt-képmutatószkodott* vele, olyannyira, hogy Barnabást is magukkal ragadták alakoskodásuk révén. ¹⁴Így amikor azt láttam, hogy az evangélium igazságában *sántikálnak*, ezt mondtam Kéfásnak mindenki füle hallatára: ha te *zsidó létedre* pogányként viselkedsz és *nem zsidó módra*, miért sarkallod magatartásoddal e *népeket* arra, hogy *judaiizálódjanak*? ¹⁵Mi alaptermészetünk szerint vagyunk zsidók és nem a pogányok közül való bűnösök, olyanok, ¹⁶akik tudjuk, hogy a *Tórából fakadó cselekedetek* nem teszik igazzá az embert, hanem inkább *a Krisztus Jézusban való hit szövetsége*. Mi több, mi is Krisztusba vetettük hitünket, hogy igaz emberek lehessünk a *Krisztusban való hit szövetsége által*, s nem pedig a *Tórából fakadó cselekedetek* szerint várjuk megigazulásunkat - mivel senki sem válik testi valóságában igazzá a *Törvény cselekedeteiből*.

¹⁷Sőt, mindezek ellenében is: ha a *Krisztussal való szövetségünkben* keressük azt, hogy igaz emberek vagyunk-e és önmagunkat bűnösöknek találjuk, akkor mondhatjuk, hogy Krisztus a bűn szolgája lenne? Dehogy is! ¹⁸Mert, ha amiket már korábban érvénytelené tettem újra felépíteném, a jelenlegi szövetség megszegőjeként állítanám példa gyanánt önmagam: ¹⁹én a *Tóra útját járva a Tóranak haltam meg, mint szövetségnek*, hogy élhessek Istennek. A Krisztussal *együtt-keresztrefeszített* vagyok én is: ²⁰élek pedig nem én, hanem Krisztus él énbennem. Így ez az élet, amelyben a testi valóságom megélem, *az Isten Fiába vetett hitben járva élem*, Aki úgy szeretett engem, hogy önmagát adta értem. ²¹Nem helyezhetem tehát hatályon kívül az Isten hozzánk való kegyelmét: mert ha úgy vélekednék, hogy a *Tóra szerinti rendtartás* tesz igaz emberré, akkor Krisztus áldozati halála számomra hiábavalóság lenne.

3 Ó ti *megszállott galaták!* Kicsoda *igézett meg* benneteket, akiknek szemei előtt mutattuk be Jézus Krisztust úgy, mintha láttátok is volna a Megfeszítettet? ²Csak azt akarom megtudni tőletek, hogy *a Tórából fakadó cselekedetek*, vagy a hit hallása által vettétek-e a Lelket? ³Hát ennyire *megszállottak* vagytok? Amit elkezdtetek lelkiekben most érzékiségben kívánjátok megélni? ⁴Annyi mindent éltetek át mindhiába? - ha egyáltalán hiába való volt mindaz! ⁵Aki tehát a Lelket adományozza nektek és hatalmas dolgokat művel átformálódásotok érdekében az *a Tórából fakadó cselekedetekért* cserébe, vagy a hitnek engedelmeskedve adja mindezt?

⁶Ahogy Ábrahám hitt Istenben és ezért tulajdonították neki, hogy ő igaz ember, ⁷ úgy bizonyonnyal ti is megértitek: akik *a hit szövetségében járnak* azok igazán Ábrahám gyermekei!

⁸*Előre látható volt* pedig az írás alapján, hogy *a hit szövetsége által* tartja majd Isten igaznak a népeket, mert *Ő előre hirdette ennek evangéliumát* Ábrahámnak: *a te szövetségedben* fognak áldást nyerni mindenféle népek. ⁹Ezért az e hitben élőket megáldja Isten az Ábrahám hitére való tekintettel, ¹⁰miközben azok, akik *a Törvény cselekvői* el vannakátkozva. Ezt találjuk ugyanis az Írásban: átkozott mindenki, aki nem marad meg mindazokban, *amik egyszer, s mindenkorra megírtak a Törvény Könyvében*, hogy cselekedjük azokat. ¹¹Az pedig teljesen nyilvánvaló, hogy *a Törvény cselekvése* miatt senkiről sem mondja Isten, hogy igaz ember lenne: mert az Igaz hitben járva él. ¹²Ellenben *a Törvény* nem hitből való, hanem aki cselekszi azt, élni fog azok által. ¹³Krisztus pedig *a Törvény átka alól* váltott meg bennünket, úgy, hogy önmagát tette átokká, - mert azt találjuk az Írásban: mindenki átkozott, aki fán függ -, ¹⁴hogy az Ábrahámnak mondott ígéret *Jézus Krisztus szövetségében* nyilvánuljon meg e népek számára, és a Lélek ígértét e hit által kaphassuk meg.

¹⁵Testvéreim! Emberi *logika* szerint mondom a következőket: egy hatályban lévő rendelkezést senki sem érvénytelenít, sőt hozzá sem tesz ahhoz semmilyen *kiegészítést, vagy záradékot*, még ha az emberi is. ¹⁶Az ígéreteket pedig Ábrahám és az ő utódja kapta. Nem ezt mondja az írás: a te utódaid, mintha sokan lennének, hanem csak egyről szól: „...és a te utódod,” Aki pedig Krisztus. ¹⁷Azt mondom tehát, hogy az a rendelkezés, amelyet a *jelenkorhoz képest sokkal korábban tett érvényessé Isten*, azt a négyszázharminc esztendővel későbbi *Tóra* már nem helyezi hatályon kívül úgy, hogy az az ígéretet semmisítené meg: ¹⁸mert ha *a Tóra szövetségéből* származik az örökség, akkor az ígéretet beteljesedéséből nem. Ábrahámnak azonban ígéret által ajándékozta azt Isten.

¹⁹*Nade* mire is való akkor a *Tóra*? Az emberi túlkapások ellenében adatott mindaddig, amíg el nem jön az Utód, Akire való tekintettel tette Isten az ígéretet, és ami angyalok révén lépett hatályba, egy bizonyos közvetítő útján. ²⁰Közvetítő pedig egyáltalán nem lehet, ha csak egy félről beszélünk: Isten pedig egy. ²¹Ezért vajon *a Tóra* Isten ígéretei ellenében lenne? Dehogy! Ha ugyanis *a Tórát* úgy adta volna Isten, hogy az képes bennünk életet gerjeszteni, valóban *a Törvény cselekvése* által lennénk igaz emberek. ²²Az Írás hatalma azonban mindenkit inkább megtart a bűnben, hogy az ígéret beteljesedése *a Jézus Krisztusba vetett hit szövetsége* által valósuljon meg a hívők számára.

²³Isten mindenekelőtt a hitről rendelkezett. Majd *a Tóra szövetsége* által őrzött meg és tartott egyben bennünket, még mielőtt az eljövendőbe vetett hitet kinyilatkoztatta volna. ²⁴Így *a Tóra* Krisztusra nevelő eszközünké lett, hogy a hit szövetsége tegyen bennünket igaz emberekké. ²⁵Azonban a hit már korábban kinyilatkoztatást nyert, tehát már nem vagyunk a nevelő eszköz védelme alatt.

²⁶Mindnyájan Isten fiai vagytok *a Jézus Krisztusba vetett hit szövetsége* értelmében. ²⁷Mert ti, akik *a Jézus Krisztus szövetségébe* keresztelkedtetek meg, Krisztus teljességét öltöttétek magatokra. ²⁸Nincs tehát többé már zsidó, sem görög, sem szolga, sem szabad, sem férfi, sem nő, vagyis mindnyájan egyek vagytok Jézus Krisztusban. ²⁹Ha pedig Krisztus tulajdonai vagytok, akkor Ábrahám leszármazottai is, és így pedig az ígéret szerinti örökösök.

4 Ezt mondom pedig ezekről: ameddig az örökös cselekvőképtelen korban van, semmiben sem különbözik egy szolgától annak ellenére, hogy ura mindeneknek, amije van. ²Hanem számvetők és gyámi ügyintézők gondoskodása alá van rendelve az apja által *előre meghatározott ideig*. ³Éppen így mi is, mikor még cselekvőképtelen korban voltunk, *a szellemvilágban élő köztes hatalmak* alá voltunk vetve szolgálai sorba. ⁴Amikor azonban letelt a rendelt idő, kibocsátotta Isten az Ő Fiát, Aki asszonytól született, és Akinek származása *a Tóra hatálya alá* esett, ⁵hogy *a Tóra hatálya alá vetetteket* szabadítsa fel és örökbefogadás útján a fiúságot így mi is megkaphassuk.

⁶Mivel tehát fiak vagytok; kibocsátotta Isten, Fiának Lelkét szíveitekbe. Ő az, Aki így kiált fel belőletek: *Abbá, Atya!* ⁷Így tehát nem vagy többé szolga, hanem fiú, ha pedig fiú, egyben Istennek örököse is Jézus Krisztus által. ⁸Ellenben amikor még nem ismertétek Istent, azoknak szolgáltatok, akik természetük szerint nem istenek. ⁹Most azonban, hogy megismertétek Istent, sőt Isten is megismert benneteket, hogyan lehet, hogy újból visszatértek az erőtlén és tehetetlen *szellemi lényekhez*, akiknek ismét szolgálni akartok? ¹⁰Rajta tartjátok szemeiteket a csillagokon, hogy megtartsátok a napokat és az ünnepeket, valamint az éveket. ¹¹Aggódok értetek, mert mintha hiába fáradoztam volna miattatok.

¹²Váljatok tehát olyanná, mint én, mert én is olyan lettem, mint ti: testvéreim kérlellek benneteket erre! Egyébként pedig semmivel sem sértettetek meg engem. ¹³Ugyanakkor tudjátok, hogy testi valóságom erőtlensége miatt hirdettem nektek az evangéliumot korábban, ¹⁴amikor még kísértést szenvedtem testi mivoltom miatt. Akkor nem vetettetek el magatoktól, *sem nem bántatok velem úgy, mintha démon szállt volna meg*, hanem úgy fogadtatok, mintha Isten angyala lennék; úgy, mint Jézus Krisztust. ¹⁵Hová tűnt hát ez a békesség belőletek? Mert bizonynal állítom, ha lehetséges lenne, még a szemeiteket is kivájtátok volna, hogy nekem adjátok. ¹⁶Vajon ellenségetekké váltam-e azzal, hogy az igazságot mondom nektek?

¹⁷Nem helyes, ahogyan egyesek rajonganak értetek, mert minket akarnak közületek kirekeszteni, hogy tőlük legyetek elragadtatva. ¹⁸Helyes dolog rajongani, amíg az jó dolgokért van és nem csak akkor, amikor ott vagyok köztetek. ¹⁹Gyermekeim! Akiket ismét gyötrelmek között szülök, csakhogy már végre Krisztus *alakot öltön bennetek!* ²⁰Vágyakozom most arra, hogy köztetek legyek és változtassak hangomon, mert fenntartásaim vannak a bennetek történt változások miatt. ²¹Mondjátok meg nekem: akik *a Tóra szövetségének* védelme alatt akartok élni; nem halljátok *az új törvényt?*

²²Mert ezt találjuk az írásban: Ábrahámnak két fia volt, egyik a szolgálótól, másik a szabad asszonytól, ²³de a szolgálótól származó testi vágyakból született, ellenben a szabad asszonytól való az ígéret alapján. ²⁴Ez pedig *képletesen értendő beszéd*, melynek magyarázata, hogy ezek *két rendelkezést* jelentenek: az egyik a Sínai-hegyről szól és a szolgaság állapotáról rendelkezik. Ez Hágár, ²⁵mert Hágár a Sínai-hegy Arábiában, ami *egy sorban említhető* a mai Jeruzsálemmel, mely gyermekeivel rabszolga sorban él. ²⁶Ezzel szemben a magasságos Jeruzsálem a szabad asszony, mindnyájunk anyja. ²⁷Mert ezt találjuk az

írásban: „Ujjongj te meddő, ki nem szülsz, vigadozz és kiálts, ki nem vajúdsz, mert sokkal több az elhagyottak magzatja, mint akiknek férjük van.” ²⁸Mi pedig testvéreim az Izsák szerinti ígéret gyermekei vagyunk ²⁹és ahogyan egykor a testi vágyakból származó üldözötte a Lélektől származót, úgy van most is. ³⁰Hogyan is mondja az írás? „Úzd el a szolgálót és az ő fiát, mert a szolgáló fia nem örököl a szabad asszony fiával együtt.”

³¹Ezért tehát testvéreim mi nem vagyunk a szolgáló fiai, hanem a szabad asszonyéi.

5 Ezért tehát álljatok ki szilárdan azért a szabadságért, amelyre Krisztus szabadított fel bennünket: ne engedjétek, hogy a szolgaság járma alá vessenek benneteket. ²Figyeljétek csak rám! Én Pál mondom nektek, ha körülmetélkedtek, *Krisztus szövetségéből* semmi hasznotok sem lesz. ³Bizonyoságot teszek pedig minden ember részére, hogy aki elvégzi a körülmetélést az *a teljes Törvény* megcselekvésével adós: ⁴ti, akik *a Tóra szövetségében* akartok igaz emberekké lenni, hatályon kívül helyeztétok Krisztust, mert ez által *a Krisztus szövetségéből* estetek ki. ⁵Mi pedig a Lélektől indítatva jutottunk el a hit állapotára, így várakozunk is reménységgel, hogy igaz emberek lehessünk majd: ⁶hiszen *Jézus Krisztus szövetségében* mit sem ér a körülmetélkedés, vagy a körülmetéletlenség, hanem inkább a hit, amely szeretet útján munkálkodik. ⁷Egykor jól futottatok pályátokon: gátolt akkor valaki benneteket, hogy engedelmeskedjétek annak, ami igaz? - ⁸*A másra ösztökélő győzködés* pedig nem attól van, aki hív benneteket, *hanem úgy van ez, hogy* ⁹egy kevés kovász az egész tésztát megrontja.

¹⁰Reménységem van pedig az Úrnál felőletek: bízom abban, hogy megváltozik gondolkodásotok. Aki pedig fellázított benneteket viselni fogja az ítélet következményeit, bárki legyen is az. ¹¹Ha pedig testvéreim még mindig a körülmetélést hirdetem, miért is üldöznek akkor engem? Ha így történne, a kereszt botránya lenne hiábavalóság. ¹²Bárcsak kasztrálnák is magukat, akik felbujtogatnak benneteket erre!

¹³Elhívásotok szabadságra szól testvéreim! Ez azonban ne legyen ürügy az érzékiség számára, hanem inkább szeretetteljesen szolgáljátok kölcsönösen egymást, ¹⁴mert *az egész Tóra* egy ígében foglalható össze: „szeresd felebarátod úgy, mint saját magad.” ¹⁵Ha pedig *egymást marcangoljátok, mint az okatlan állatok, és egymáson élösködtek*, figyeljétek oda, nehogy aztán *fel is emésszétek egymást!* ¹⁶Ezért tehát ezt mondom nektek: a Lélek vezetésének engedelmeskedve éljétek, ne a testi valótokból gerjedő érzékiségeteket elégítsétek ki: ¹⁷mert a test érzékisége a lelkiek ellen törekszik és ugyanígy a Lélek is a testiek ellen. Ezek pedig egymás ellen vannak, hogy ne azokat cselekedjétek, amelyeket akartok. ¹⁸Ha pedig a Lélek vezet benneteket, akkor többé már nem vagytok *a Tóra szövetségével megkötözve*.

¹⁹Az érzékiség cselekedetei pedig világosan szemlélhetők: fajtalankodás, erkölcstelenség, féktelenség, ²⁰bálványimádás, kuruzslás, viszálykeltés, rajongás, szenvedélyek, önfejűség, pártoskodás, szektásodás, ²¹gyűlölet, részegség, orgiák és ezekhez hasonló dolgok, amelyekről előre mondom nektek, ahogyan már korábban is említettem: az ilyen dolgok cselekvői nem fogják örökölni Isten országát. ²²Ellenben a Lélek vezetéséből termő gyümölcs ez: szeretet, öröm, békesség, tűrőképesség, jóindulat, becsületes magatartás, hit, ²³szelidség, önmérséklet. *S nincs az a törvény, amely ezek ellen szólna!* ²⁴Akik pedig Krisztus tulajdonai, azok testi mivoltukat feszítették meg annak szenvedélyeivel és érzékiségevel együtt. ²⁵Ha az életünk lelki, az a rendtartás is lelki, amely szerint járunk. ²⁶Ne legyünk tehát *felszínes dicsőségre törekvők, egymást küzdelemre csábítók és egymásra irigykedők*.

6 Testvéreim! Még ha tetten érnek is valakit valamilyen kihágásban: ti, akik lelkiek vagytok, rendezzétek el az ilyen esetet a gyengédség lelkületével magatokra való tekintettel is, nehogy a bűn elcsábítson. ²Legyetek egymás terhének viselői és így mindenkor *Jézus Krisztus Tórájának* engedelmes követői. ³Mert, ha valaki esetleg úgy vélekedne, hogy ő valami, közben pedig semmit sem ér, *csak áltatja önmagát*. ⁴Minden ember pedig a saját cselekedeteit tartsa helyesnek és akkor már csak önmagára való tekintettel fog dicsekedni, nem pedig másra mutogatva; ⁵mert mindenki saját terhének viselője. ⁶Akinek pedig az ígét tanítják, az ossza meg mindenét tanítójával.

⁷Ne tévelyegjétek, *Istennel nem lehet játszadozni!* Hanem amit az ember vet, azt is fogja learatni. ⁸Aki érzékiségből vet, az érzékiség szerint is fog aratni: veszedelmet. Aki pedig a Lélek szerint vet a lelkiség érdekében, az a Lélektől származót aratja majd le: az örök életet. ⁹A jó dolgok véghezvitelében pedig a lelkesedésünket el ne veszítsük, mert amikor eljön az idő, aratni fogunk majd, ha most el nem erőtlenedünk. ¹⁰Ezért minthogy most arra rendelt időnk van, cselekedjünk mindenkben jót egymással, *de különösen is a saját gyülekezetünk háza táján*: akikkel együtt szolgálunk a hitben.

¹¹Nézzétek csak! Ekkora *ormótlan* betűkkel írom nektek ezt, de a saját kezemmel:

12AKIK TESTI VALÓSÁGUKBAN AKARJÁK ELNYERNI MÁSOK TETSZÉSÉT *ALAKOSKODÁSUKKAL*, AZOK KÉNYSZERÍTENEK KÖRÜLMETÉLKEDÉSRE; DE CSAKIS AZÉRT, NEHOGY A KRISZTUS KERESZTJE MIATT ÜLDÖZZENEK BENNETEKET.

¹³Ugyanakkor a körülmétéltek sem ragaszkodnak a *Tórához*, hanem csak azért akarják, hogy ti is körülmétélkedjétek, mert a testetekkel akarnak kérkedni. ¹⁴Én azonban óhajtom, hogy ne legyen mással dicsekedésem, hanem csak a mi Urunk Jézus Krisztus keresztségével, mert *Ó általa keresztre vagyok feszítve* én is a világ számára és a világ is énnekem. ¹⁵Mert *a Jézus Krisztussal kötött szövetségben* sem a körülmétélkedés, sem pedig a körülmételetlenség nem számít, hanem csak az, aki új teremtmény. ¹⁶Akik pedig e szabály szerint járnak az életben: békesség és irgalmasság azoknak és Isten Izraelének is.

¹⁷A későbbiekben pedig senki se forduljon ellenem, mert én *testi jegyként, mint valami ékszer*, a Jézusért való bántalmazás *jegyét* viselem magamon!

¹⁸A mi Urunk Jézus Krisztus kegyelme legyen lelketekkel, Testvéreim! Ámen!

B) FÜGGELÉK

A hapax legomenonok szóparadigmáinak táblázatai

Útmutatás:

A FÜGGELÉK HASZNÁLATA

A függelék táblázataiban közöltem a Septuaginta az Újszövetség és a Galata-levél teljes szókinccsel kapcsolatos táblázatokat és három hapax legomenon listát az Újszövetség teljes szókinccsét figyelembe véve. Külön táblázatban tettem közzé a teljes Újszövetség, külön a Res Láki módszerrel és külön a Galata-levélrel kapcsolatos hapax, disz és mia-gráfé legomenonok csoportosítást (a disz és mia-gráfé legomenonokat csak a Galata-levélre vonatkozóan). Ezek az értekezésben megnevezett paradigmák szerinti felosztást mutatják be, amelyeket egyes iratok esetében ezek mintájára úgy követhetünk, ahogyan a Galata-levél esetében itt találjuk, illetve ahogyan az értekezés 6. fejezetében a **MEMO-EXEGESIS** kiterjesztésénél ezt megírtam. A Res Láki módszer szerinti és a teljes Újszövetség hapax legomenon táblázatát bárki szabadon használhatja bármely újszövetségi irat esetében: ezek minden adatot tartalmaznak, ami ilyen vonatkozásban előfordulhat az egyes szótárakban, egyéb kiadványokban, illetve értekezésemben a szükséges helyeken hivatkozási alapokat is képeznek.

I. A SEPTUAGINTÁBAN HASZNÁLT SZAVAK SZÁMARÁNYÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÓ TÁBLÁZATA

Az alábbi táblázatban szereplő adatokat az Edwin Hatch - Henry A. Redpath: *A Concordance to the Septuagint* kiadványa alapján gyűjtöttem össze és összegeztem az alábbiak szerint.²¹⁰⁶

Megszámoltam minden szócikket. Egy szócikk a kiadványban ott kezdődik, ahol aláhúzott szó található. A második függőleges oszlopban a 12 772 szó azt jelenti, hogy az említett konkordancia ennyi szócikket (aláhúzott szót) tartalmaz, beleértve a hapax legomenonokat is, amelyek száma elkülönítve is szerepel: 4 400. Ez a közlés az I-II. kötetek szócikkeit tartalmazza az 1–1502 oldalig. A III. kötetet célzatosan hagytam ki a számításból, aminek okát a szerkesztő szándéka elárulja; főként tulajdonneveket, héber biblián kívüli iratokat, a *Hexapla* néhány variánsát és a héber szavak indexét közli, amelyeket görögre fordítottak.²¹⁰⁷ Ezek közlése ilyen módon a későbbiekben zavart okozhatna. A számolás elvégzésében az alábbi módszert követtem:

Betűnként összegeztem az egyes oldalakon található szavakat, két-két oldat megadva egyszerre. Hogy követhető legyen, az alábbiakat jelenti az egy-egy sorban található számkód: Pl: (8-23) 4, 8, 3, 18, 29, 30. A 8-23. oldalig az α -val kezdődő szavakból a (8-9) oldalakon 4, a (10-11)-en 8, a (12-13) 3 új szó található. Hogy pontosan követhető legyen a számítás időnként újra és újra megadtam az oldalakat, de zárójelben mindig csak a kezdő és a záró oldalt tüntettem fel, az utána következő számok két-két oldalanként értendők. Abban az esetben, ha nem szerepel új szó az adott két oldalon, „0”-val akkor is feltüntettem azt a két oldalt, hogy a visszakeresés esetén látható legyen; nem hagytam ki a számolásból azokat

²¹⁰⁶ Edwin Hatch – Henry A. Redpath: *Concordance to The Septuagint*. Baker Book House, Grand Rapids, Michigan 49506, 1987.

²¹⁰⁷ Lásd a kiadvány III. kötetének előszavát, az ott felsorolt 5 pontot.

sem, de ott még az előző szócikk közlései találhatóak. Az egyes oldalak mellett a hapax legomenon táblázatban ugyanilyen logika alapján adtam meg az egyszer előforduló szavakat is; két-két oldal eredményét összegeztem és azokat külön feltüntettem. Mivel azonban nem tárgya vizsgálatomnak a LXX a munka nagyságára való tekintettel nem készítettem LXX hapax legomenon listát.

Az alábbiak szerint döntöttem el, hogy mi hapax legomenon, vagy mi nem: amelyik szóhoz csak egy hivatkozás volt rendelve azt mindenképpen annak vettem. Néhány esetben előfordul, hogy a szerző feltüntet egy hivatkozást és a szó mellé kérdőjelet tett. Ezeket a legtöbb esetben leellenőriztem más forrás alapján:²¹⁰⁸ mivel ezek használata nem egyértelmű, nem számoltam bele az alábbi táblázatba. E kifejezések száma elenyésző, nem haladhatja meg a százat, a teljes két kötet esetében, tehát ha valaki ezeket is beleszámolja, a végeredményben nem tapasztalhat jelentős változást.

Beleszámoltam azonban azokat a szavakat, amelyeket variánsként jelölt meg a szerző. A bevezetőben közli, hogy a *Codex Vaticanus*, a *Codex Alexandrianus*, a *Codex Sinaiticus* variánsait is megadja.²¹⁰⁹ Külön nem összegeztem és nem különítettem el ezeket a többi szótól, mint ahogyan a kiadvány sem teszi ezt. Megjegyzésként csupán annyit érdemes megemlíteni, hogy ezek száma *jelenősnek* mondható.

A kisebb tévedés lehetőségét szem előtt tartottam, ezért a számolás eredményét Excel diagramba rendeztem és számítógéppel összesítettem azokat, amelyek alapján az alábbi kivonatolt táblázat készült.

Kézdő- betű	Oldalszámok szerinti előfordulás	Szavak száma összesen	Ebből hapax legomenon	Hapax legomenonok száma összesen
α	(1. oldal) 31 (2-3. oldalak) 2 (4-5) 16 (6-7) 9 (8-23) 4, 8, 3, 18, 29, 30, 6, 4 (24-29) 19, 17, 39 (30-45) 41, 8, 10, 17, 16, 1, 26, 48 (46-57) 0, 1, 44, 36, 26, 17 (58-71) 23, 21, 2, 36, 46, 17, 2 (72-81) 18, 4, 41, 51, 47 (82-95) 34, 24, 68, 6, 0, 0, 7 (96-109) 10, 0, 0, 12, 11, 12, 35 (110-123) 56, 52, 8, 19, 30, 33, 31 (124-141) 13, 26, 10, 14, 29, 9, 19, 50, 44 (142-159) 0, 7, 0, 43, 33, 28, 12, 17, 34 (160-171) 26, 6, 13, 14, 10, 14 (172-187) 49, 56, 42, 35, 13, 27, 18, 37 (188) 10	2040	(1. oldal) 22 (2-3. oldalak) 1 (4-5) 3 (6-7) 0 (8-23) 2, 2, 1, 9, 9, 9, 4, 2 (24-29) 8, 6, 8 (30-45) 15, 3, 4, 3, 2, 0, 14, 29 (46-57) 0, 0, 10, 7, 6, 5 (58-71) 6, 7, 0, 15, 23, 5, 0 (72-81) 6, 1, 14, 15, 14 (82-95) 9, 4, 25, 2, 0, 0, 4 (96-109) 3, 0, 0, 5, 6, 2, 11 (110-123) 26, 14, 2, 4, 12, 14, 8 (124-141) 4, 8, 4, 4, 14, 3, 7, 22, 10 (142-159) 0, 3, 0, 18, 10, 6, 6, 6, 13 (160-171) 8, 3, 5, 2, 4, 4 (172-187) 19, 20, 12, 5, 2, 14, 5, 15 (188) 1	698 (34%)
β	(188-209) 41, 40, 1, 3, 1, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0		(188-209) 16, 5, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0 (210-225) 0, 0, 4, 15, 1, 7, 1, 4	

²¹⁰⁸ Bible Works 7.0 Cd Rom-on található szöveg és az ahhoz rendelt keresőprogram.

²¹⁰⁹ Lásd: *i.m.* (Vol. 1). v. Preface, 3-4. bek.

	(210-225) 0, 0, 18, 40, 13, 22, 7, 23 (226-231) 14, 12, 32 (232) 19	286	(226-231) 3, 5, 5 (232) 8	74 (25%)
γ	(233-253) 25, 39, 17, 7, 18, 0, 0, 0, 0, 0 (254-269) 5, 8, 0, 0, 0, 0, 1, 0 (270-282) 13, 20, 38, 4, 18, 0, 12	225	(233-253) 11, 19, 6, 1, 5, 0, 0, 0, 0, 0 (254-269) 3, 3, 0, 0, 0, 0, 0, 0 (270-282) 3, 4, 13, 0, 5, 0, 6	79 (35%)
δ	(283-295) 7, 30, 19, 35, 12, 22, 13 (296-307) 12, 27, 27, 30, 47, 33 (308-327) 48, 20, 27, 36, 23, 0, 0, 0, 0 (328-345) 32, 18, 1, 14, 53, 23, 20, 1, 21 (346-359) 6, 25, 3, 2, 6, 31, 34	758	(283-295) 4, 9, 4, 10, 3, 5, 6 (296-307) 3, 9, 11, 11, 17, 13 (308-327) 24, 3, 9, 16, 7, 0, 0, 0, 0, 0 (328-345) 14, 9, 0, 4, 19, 10, 6, 0, 9 (346-359) 2, 10, 1, 0, 1, 19, 11	279 (36%)
ε	(360-371) 14, 20, 22, 67, 20, 0 (372-383) 7, 7, 25, 6, 0, 0 (384-399) 2, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0 (400-417) 6, 6, 0, 1, 3, 8, 11, 16, 0 (418-438) 1, 39, 25, 0, 1, 17, 25, 22, 16 (438-445) 50, 33, 26, 35 (446-465) 15, 27, 9, 29, 22, 35, 30, 28, 0, 0 (466-483) 16, 28, 29, 44, 37, 35, 12, 21, 12 (484-497) 7, 32, 13, 40, 0, 33, 29 (498-513) 10, 30, 13, 13, 32, 49, 18, 0 (514-527) 2, 26, 42, 25, 42, 34, 57 (528-543) 22, 15, 0, 36, 21, 54, 30, 0 (544-563) 20, 20, 14, 0, 3, 6, 15, 24, 7, 2 (564-579) 4, 0, 33, 54, 6, 24, 31, 3 (580-592) 48, 14, 37, 15, 9, 1, 11	2086	(360-371) 4, 9, 10, 25, 7, 0 (372-383) 0, 4, 11, 1, 0, 0 (384-399) 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0 (400-417) 1, 2, 0, 0, 2, 1, 4, 4, 0 (418-438) 0, 21, 3, 0, 0, 6, 6, 10, 8 (438-445) 19, 16, 9, 13 (446-465) 7, 9, 1, 11, 10, 10, 7, 9, 0, 0 (466-483) 8, 11, 7, 11, 12, 13, 2, 9, 4 (484-497) 3, 10, 3, 13, 0, 6, 11 (498-513) 2, 6, 3, 2, 13, 21, 9, 0 (514-527) 1, 5, 19, 7, 21, 12, 28 (528-543) 5, 5, 0, 16, 7, 12, 10, 0 (544-563) 8, 7, 6, 0, 0, 3, 5, 9, 5, (564-579) 1, 0, 0, 10, 21, 1, 10, 12 (580-592) 1, 22, 4, 11, 7, 3, 1	738 (35%)
ζ	(593-601) 10, 12, 1, 22, 16	61	(593-601) 3, 1, 0, 6, 7	17 (27%)
η	(602-620) 8, 21, 10, 0, 0, 0, 0, 0, 23, 22	84	(602-620) 2, 8, 4, 0, 0, 0, 0, 0, 11, 9	34 (40%)
θ	(621-643) 7, 12, 5, 19, 20, 10, 0, 0, 0, 0, 0 (644-655) 0, 0, 34, 23, 14, 31 (656-667) 6, 9, 6, 8, 5, 3, 5	217	(621-643) 2, 4, 2, 3, 3, 6, 0, 0, 0, 0, 0 (644-655) 0, 0, 8, 7, 3, 9 (656-667) 1, 1, 1, 2, 1, 0, 3	56 (25%)
ι	(668-681) 23, 0, 9, 0, 0, 19, 0 (682-695) 19, 32, 23, 22, 0, 10, 4 (696) 13	174	(668-681) 10, 0, 4, 0, 0, 5, 0 (682-695) 12, 8, 4, 11, 0, 3, 1 (696) 4	62 (35%)
κ	<u>Második kötet</u> (697-709) 13, 19, 16, 5, 28, 7, 25 (710-721) 8, 16, 12, 15, 30, 0 (722-731) 11, 29, 1, 23, 41 (732-745) 21, 30, 16, 38, 38, 49, 37 (746-761) 41, 53, 18, 0, 5, 44, 33, 19 (762-773) 24, 21, 22, 6, 18, 33 (774-787) 17, 43, 22, 32, 13, 19, 6 (788-799) 3, 24, 17, 8, 22, 7 (800-838) 4 (839-840) 21, 8	1131	<u>Második kötet</u> (697-) 4, 3, 5, 3, 7, 3, 10 (710-721) 2, 4, 5, 7, 9, 0 (722-731) 4, 9, 0, 8, 13 (732-745) 2, 11, 7, 15, 18, 17, 14 (746-761) 10, 23, 7, 0, 0, 18, 11, 7 (762-773) 9, 6, 3, 1, 3, 8 (774-787) 4, 16, 4, 10, 3, 6, 0 (788-799) 0, 10, 2, 2, 6, 15 (800-838) 1 (839-840) 5, 1	371 (32%)

λ	(840-861) 27, 0, 0, 6, 0, 0, 20, 0, 0, 0, 0 (862-871) 24, 0, 0, 0, 0 (872-885) 30, 25, 28, 39, 11, 0, 0 (886-891) 8, 23, 20	261	(840-861) 10, 0, 0, 3, 0, 0, 8, 0, 0, 0, 0 (862-871) 8, 0, 0, 0, 0 (872-885) 9, 6, 13, 13, 4, 0, 0 (886-891) 2, 6, 9	91 (34%)
μ	(891-901) 19, 29, 37, 21, 28, 34 (902-915) 13, 0, 13, 47, 15, 27, 16 (916-931) 60, 17, 21, 22, 12, 22, 6, 28 (932-938) 37, 25, 49, 23	621	(891-901) 11, 5, 17, 7, 14, 17 (902-915) 8, 0, 5, 18, 2, 13, 7 (916-931) 23, 9, 6, 7, 2, 7, 3, 8 (932-938) 11, 12, 22, 12	246 (39%)
ν	(938-956) 25, 30, 20, 32, 26, 15, 21, 0, 1, 14	184	(938-) 9, 12, 5, 14, 11, 4, 6, 0, 0, 6	67 (36%)
ξ	(956-959) 25, 13	38	(956-959) 8, 6	14 (36%)
\omicron	(960-977) 7, 6, 0, 14, 15, 6, 9, 0, 0 (978-991) 0, 0, 18, 31, 35, 10, 24 (992-1005) 23, 21, 0, 1, 30, 10, 23 (1006-1019) 1, 7, 24, 8, 11, 12, 10 (1020-1039) 5, 11, 3, 8, 16, 29, 0, 10, 0, 7 (1040-1044) 0, 23, 12	480	(960-977) 0, 0, 0, 4, 4, 1, 1, 0, 0 (978-991) 0, 0, 5, 8, 10, 2, 8 (992-1005) 6, 7, 0, 0, 8, 6, 6 (1006-1019) 0, 2, 7, 1, 0, 6, 1 (1020-1039) 1, 2, 0, 3, 7, 15, 0, 2, 0, 3 (1040-1044) 0, 12, 5	143 (30%)
π	(1044-1059) 17, 7, 8, 14, 62, 13, 21, 23 (1060-1073) 38, 41, 37, 12, 16, 18, 20 (1074-1117) 0, 9, 3, 0, 0, 6, 19, 7, 30 (1118-1131) 36, 18, 46, 56, 43, 47, 26 (1132-) 18, 10, 2, 14, 28, 13, 2 (1148-1167) 8, 20, 18, 1, 0, 0, 0, 0, 0, 0 (1168-1181) 17, 9, 4, 5, 0, 0, 45, 0 (1182-1199) 0, 10, 10, 9, 0, 0, 28, 10, 10 (1200-1217) 30, 24, 29, 65, 21, 3, 60, 7, 43 (1218-1233) 46, 6, 30, 0, 0, 0, 24, 1 (1234-1246) 35, 15, 27, 11, 6, 21, 21	1509	(1044-1059) 6, 1, 4, 3, 27, 4, 5, 8 (1060-1073) 15, 14, 12, 7, 6, 3, 5 (1074-1117) 0, 2, 0, 0, 0, 1, 3, 1, 7 (1118-1131) 13, 7, 18, 20, 15, 17, 7 (1132-) 6, 5, 0, 3, 7, 1, 1 (1148-1167) 2, 5, 6, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0 (1168-1181) 2, 1, 0, 0, 0, 0, 17, 0 (1182-1199) 0, 6, 2, 5, 0, 0, 5, 3, 3 (1200-1217) 9, 10, 10, 25, 8, 0, 33, 2, 20 (1218-1233) 24, 2, 16, 0, 0, 0, 4, 0 (1234-1246) 12, 4, 7, 4, 0, 9, 6	516 (34%)
ρ	1247-1255) 17, 35, 7, 24, 27	110	(1247-1255) 9, 13, 1, 12, 9	44 (40%)
σ	(1256-1269) 30, 30, 25, 39, 20, 44, 40 (1270-1287) 2, 8, 38, 25, 33, 20, 14, 29, 30 (1288-1301) 34, 48, 5, 24, 48, 41, 60 (1302-1315) 34, 54, 40, 3, 29, 74, 22 (1316-1332) 33, 11, 10, 47, 30, 22, 11, 16, 9	1132	(1256-1269) 16, 12, 11, 20, 9, 14, 12 (1270-1287) 1, 2, 9, 6, 12, 5, 5, 10, 7 (1288-1301) 12, 13, 1, 7, 15, 17, 23 (1302-1315) 13, 28, 16, 2, 14, 32, 6 (1316-1332) 12, 0, 2, 15, 9, 5, 3, 7, 5	408 (36%)
τ	(1333-1351) 11, 13, 11, 22, 2, 23, 27, 43, 15, 7 (1352-1365) 6, 9, 0, 0, 0, 29, 5 (1366-1379) 4, 11, 12, 51, 14, 35, 27	377	(1333-1351) 3, 3, 2, 4, 0, 8, 7, 14, 5, 4 (1352-1365) 1, 5, 0, 0, 0, 10, 0 (1366-1379) 0, 3, 2, 14, 4, 14, 7	110 (29%)
υ	(1379-1401) 5, 24, 0, 4, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0 (1402-1422) 0, 25, 19, 38, 52, 25, 17, 49, 40, 2, 3	303	(1379-1401) 0, 9, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0 (1402-1422) 0, 10, 7, 17, 19, 7, 4, 18, 16, 0, 0	107 (35%)

ϕ	(1423-1437) 24, 36, 12, 14, 49, 33, 8, 19 (1438-1451) 31, 35, 0, 1, 22, 0, 9	293	(1423-1437) 12, 11, 4, 5, 23, 9, 4, 8 (1438-1451) 9, 11, 0, 0, 7, 0, 2	105 (35%)
χ	(1452-1467) 31, 29, 25, 0, 0, 0, 0, 25 (1468-1482) 24, 23, 37, 29, 10, 7, 31, 10	281	(1452-1467) 10, 15, 12, 0, 0, 0, 0, 12 (1468-1482) 10, 8, 12, 8, 4, 3, 8, 3	105 (37%)
ψ	(1483-1490) 6, 45, 6, 0, 9	66	(1483-1490) 0, 12, 2, 0, 2	16 (24%)
ω	(1491-1502) 4, 22, 14, 15	55	(1491-1502) 1, 7, 5, 7	20 (36%)
SZAVAK SZÁMA ÖSSZESEN:		12 772	Hapax legomenonok száma összesen:	4 400
HAPAX LEGOMENONOK ARÁNYA A TÖBBI SZÓHOZ KÉPEST:		4 400/12 772 = cca. 35%		

II. AZ ÚJSZÖVETSÉGBEN HASZNÁLT SZAVAK SZÁMARÁNYÁNAK ÖSSZEHAONLÍTÓ TÁBLÁZATA

Ebben az esetben nehezebb dolgunk van, mint az LXX szókészletét illetően. Nem egyértelmű ugyanis, hogy milyen kiadvány alapján összegezzük az Újszövetség szókészletét. Ezért több variánst is közöltem egyes szókészleteket csak számszerűen, a lehető legteljesebb készletet pedig részletesen. Ennek megfelelően a magyar nyelvterületen ismert Varaga Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár* alapján az előforduló szavak száma: 5871. Ebben az adatban beleértendőek a tulajdonnevek és a kötőszavak is, minden olyan szócikk, amit a szerző, vagy a kiadvány szerkesztője **vastag betűvel** közölt.

Ugyanígy az egyik legelterjedtebb konkordancia, a Schmoller: *Hadnkonkordaz zum Griechischen Neuen Testamet*²¹¹⁰ alapján ezt a megállapítást tehetjük: Közölt szócikkek száma 5179 a tulajdonnevekkel együtt. Korántsem mondható tehát, hogy teljes szókészletet közölne a kiadvány. Ennek ellenére egyes esetekben pl. λ vagy az υ és az ω esetében meglehetősen közel áll a teljes szókincshez és sok esetben nem tér el nagy számban attól, de ezek az eltérések összeadódva jelentős mértékben kifejezik a teljesség hiányát.

A legpontosabb forrásnak az alábbiakban található Horst Balz – Gerhard Schneider: *Exegetical Dictionary of The New Testament* bizonyult, ahhoz képest a Schmoller konkordancia szókészlete 1012 szóval kevesebb, ha mindkét kiadványba beleszámoljuk a tulajdonneveket is. Ezt csupán az a számszerűség befolyásolhatja, hogy a Balz - Schneider kiadvány az egyes szövegvariánsokat is külön megadja, amelyek a Nestle - Aland kritikai apparátusban megtalálhatók. Az eltérés így is több, mint 500 szó a két kiadvány között.²¹¹¹

Külön témavezetői kérésre a fenti eredményeket összehasonlítottam a Walter Bauer - Kurt Aland - Barbara Aland: *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur* kiadvánnyal.²¹¹² Ez a forrás az egyes szavak

²¹¹⁰ 1982-ben megjelent változat.

²¹¹¹ Szóba jöhet még az egyik legteljesebbnek tartott kiadvány a Gerhard Friedrich - Kittel (edit.): *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan, 1998. E lexikon sorozat adatait itt most nem tüntettem fel, de rövid megállapításként megemlíthetjük, hogy ez sem teljes kiadvány, nem a teljes szókészlet felölelésére törekszik, hanem a pontosabb szómagyarázatra. Egyes esetekben a hapax legomenonokat nem is közli.

²¹¹² Walter de Gruyter, Berlin-New York, 1988.

előfordulásának számát is közli, amelynek nagy hasznát vettem az újszövetségi hapax legomenon táblázat leellenőrzésénél és pontosításánál is.²¹¹³ Itt kell azonban megemlíteni egy másik nagyon fontos szempontot, amely a kiadvány erőssége ugyan, esetemben azonban külön problémát jelentett: Nem csak az Újszövetség szókincsét adják meg a szerzők, hanem olyan szavakat is amelyek, a korai keresztyén irodalomban fordulnak elő, de az Újszövetség írására és exegézisére hatást gyakoroltak. Ez a típusú szóközlés erősíti az Újszövetség intertextuális és hipertextuális magyarázatának lehetőségét. Mindezek ellenére azonban el kellett különítenem e szavakat az Újszövetség szókincsétől, hogy teljesebb képet kaphassunk. A táblázat utolsó oszlopában közöltem ezeket a számokat, amelyet a kiadvány sajátja segít: minden szó mellett *-gal közli az előfordulás számát, ez esetben pedig a * mellett (0)-t találhatunk. A szavak ilyen megjelölése kiváló segítség volt a hapax legomenonok ténylegességének leellenőrzésében, ha a * után (1)-et találhatunk, és a kiadvány megadja az előfordulási helyet is, akkor azt a szerkesztő hapax legomenonnak tekinti.

Itt kell megjegyezni, hogy habár ez a kiadvány 7558 szócikket tartalmaz, ebből 1788 tartozik a korai keresztyén irodalomhoz, vagyis nem található meg az Újszövetség szövegében. Ha ezeket elkülönítjük a szókészletből, 421 szóval találunk benne kevesebbet, mint Balz - Schneider exegetikai szótárában. Forrásnak tehát ez utóbbit érdemes tekinteni, és a leellenőrzésre pedig Bauer - Aland munkáját használni. Ezt a módszert követtem az alábbi táblázatok elkészítésekor, valamint harmadik forrásnak a Bible Works 7.0 számítógépes programot használtam. Egyes helyeken ezzel a módszerrel lehetőség nyílt arra is, hogy megadjam a nevezett lexikonok „hibáit”.

Csupán említés szintjén, de érdemes szóvá tenni, hogy az Újszövetség szóképletét az ún. Strong's számok sem fejezik ki pontosan. A számozás 5624-gyel ér véget, de mivel egyes szavaknál egy szóból vezet le a másikat (Pl. 2878 κορβᾶν és †2878 κορβανᾶς)²¹¹⁴ és azt külön jelöli (†) így egyszerűen, ha csak e számokat használtam volna, nem lenne teljes a kutatómunkámban használt egyik aránypár sem. Így pl. a fenti példa ellenében lásd Strong's 2451 Ἰουδαϊκός és 2452 Ἰουδαϊκῶς szavakat.

²¹¹³ Itt érdemes megjegyezni, hogy két kiadvány (Bauer - Aland és Balz - Schneider) összehasonlításánál lehet alaposan megfigyelni a szerkesztők zándékát és gondolkodásmódját. Az Újszövetségre vonatkozóan nagyjából azonos szókincsset ad meg mindkettő, de a BA-val külön megjelölt hapax legomenonok esetében Balz-Schneider úgy adja meg a szócikket, hogy abból vagy hiányzik az előfordulás helye, vagy társítja azt más szavakkal, vagy a LXX szókészletével. Így nem tekinti ezeket hapax legomenonoknak. Más esetben ettől eltérően megadja az egy előfordulási helyet is. A Bauer-Aland féle forrás így mintegy 350 hapax legomenonnal ad meg többet, ami jelentősen befolyásolja a megadott táblázat végeredményét. Ez a jelenség egy magarázat arra, hogy miért adnak meg újszövetségi szakemberek különböző számú hapax legomenon előfordulásokat.

²¹¹⁴ Lásd Wesley J. Perschbacher (edit.): *The New Analytical Greek Lexicon*. Hendrickson Publishers, Peabody, USA, Massachusetts, 1994. 247. Ehhez Balázs Károly: *Újszövetségi szótár* még hozzáteszi: „A N/A Konk.-ban két alak külön szerepel.” Lásd: *i.m.* 340.

Kezdőbetű	Szavak száma a Balz-Schneider Exegetical Dictionary alapján ²¹¹⁵	Szavak száma tulajdonnevek nélkül Balz-Schneider alapján	A szavak száma Varga Zsigmond szótára alapján	Schmoller konkordancia alapján	Balázs Károly, Újszöv. szótár alapján ²¹¹⁶	Bauer-Aland, Griechisch-Deutsches Wörterbuch	Bauer-Aland, közlése kizárólag az Újszövetség re
α	(1-187) 1023	941	954	863	895	1279	957
β	(189-230) 159	126	153	141	146	181	149
γ	(231-269) 115	91	103	91	96	127	96
δ	(271-365) 345	329	326	290	298	416	307
ε	(367- <u>II. köt.</u> 97) 857	817	804	704	758	1057	787
ζ	(99-110) 36	27	38	32	30	42	35
η	(111-126) 51	43	46	39	52	64	50
θ	(127-165) 121	111	108	100	103	149	105
ι	(167-216) 128	66	125	108	121	159	120
κ	(217-333) 539	499	523	453	471	657	509
λ	(335-369) 123	99	119	112	117	143	117
μ	(371-452) 313	266	292	245	284	376	293
ν	(453-483) 115	84	105	89	102	126	107
ξ	(485-487) 10	10	12	10	10	17	10
ο	(489-555) 246	240	231	187	214	291	226
π	<u>III. kötet</u> (1-203) 738	712	709	627	658	918	702
ρ	(205-217) 72	53	65	52	58	79	61
σ	(219-330) 544	486	520	464	481	666	512
τ	(331-378) 196	173	194	164	192	240	185
υ	(379-410) 132	131	122	122	123	169	122
φ	(411-450) 160	142	154	137	149	187	151
χ	(451-493) 108	97	110	99	104	147	112
ψ	(495-504) 33	33	32	31	31	38	31
ω	(505-512) 28	26	26	19	27	30	26
ÖSSZESÍTÉS							
	6191	5602	5871	5179	5524	7558	5770
Hapax legomenonok aránya a többi szóhoz képest a II. táblázat adatait is figyelembe véve				1697/5602= cca. 30%			

²¹¹⁵ Horst Balz – Gerhard Schneider (edit.): *Exegetical Dictionary of The New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan, 1990. (Vol.1-3).

²¹¹⁶ Itt érdemes megjegyezni, hogy ez a kiadvány sem teljes: Ritoók Zsigmond a lexikon hátulján található fűlszövegben ezt írja: „... az Újszövetségnek nem csak valamennyi görög szavát tartalmazza, megadva magyar jeletlésüket, és ha szükséges, egyéb tudnivalókat, hanem megadja valamennyi előfordulási helyüket is...” Ez az állítás sajnos nem pontos; a Balz - Schneider: *Exegetical Dictionary* tulajdonnevek nélkül is több szót tartalmaz, mint Balázs Károly kiadványa összesen. Logos Kiadó, Bp. 1998. (Lásd a fűlszöveget is.)

III. AZ ÚJSZÖVETSÉGBEN TALÁLHATÓ HAPAX LEGOMENONOK TÁBLÁZATA

E táblázatban a lehető legnagyobb objektivitással igyekeztem feltárni, hogy pontosan hány hapax legomenon található az Újszövetségben, amelyet alfabetikus, nem kanoikus sorrendben közöltem, betűnként külön számozva, hogy könnyen áttekinthető és ellenőrizhető legyen.²¹¹⁷ Ezt több kiadvány alapján tettem: kiváló alapot képzett itt is a Horst Balz - Gerhard Schneider: *Exegetical Dictionary of The New Testament* című kiadvány. Ebből minden egyes szót, az ott megadottak szerint a *Bible Works 7.0* számítógépes programmal ellenőriztem és amennyiben ott is hapax legomenonnak bizonyult az adott lexikon közlése alapján, bemásoltam az alábbi táblázatba.²¹¹⁸ Harmadik forrásnak alkalmaztam az ellenőrzéshez Walter Bauer - Kurt Aland - Barbara Aland *korábbiakban említett* kiadványát, hogy minél teljesebb legyen a végső eredmény. Elmondható, hogy e két kiadvány kielégítően kompenzálja egymást a hapax legomenonok számának meghatározásában. Ugyanakkor sem az egyik, sem a másik, sem a harmadik forrás önmagában nem elegendő egy ilyen közlésre. Ezt a disszertációban megírt idevonatkozó részek erősítik: az *intergrammatika*, a *szemi- és a pseudo-morféma* jelenség, valamint a *diakronikus* és a *szinkronikus* módszer adta különböző értelmezési lehetőségek együttes képe.

Néhány esetben egyes *disz legomenonokat* is e táblázatba soroltam. Ezek száma 10 alatt van, így a kvantitatív adatokat a disszertációban nem befolyásolják, illetve ahogyan a disz legomenonok paradigmánál erről írtam: ezek hapax legomenonként is értelmezhetők. Más esetben, ahol → jellel jelöltem meg a szavakat, azokat a Bauer-Aland kiadvány *-gal jelöli, mint egyszer előforduló szót. Ezeket nem számoltam a hapax legomenonok közé, ezért a számuk: „0”. Ennek oka, hogy a kiadvány a jelölésben nem következetes: ha egy szónak két, vagy több jelentése ismeretes, és abból egy bizonyos jelentéssel a kontextusban egyszer fordul elő a szó, azt *-gal jelöli, ez azonban nem hapax legomenon, hanem *pseudo-morféma*. Ezért ezeket a szavakat a számszerűsített listába nem soroltam be.

Zipf második hapax legomenonra vonatkozó törvénye egy-egy szó rövidülésével foglalkozik. Minél hosszabb egy szó, annál nagyobb a valószínűsége, hogy az hapax legomenon. Mivel az értekezésben részletesen is foglalkozom Zipf második törvényének alkalmazásával, a szóösszetételes hapax legomenonokat a görög Σ jellel jelöltem, ti. szumma, mint összeg. Ezek eredményét a táblázat végén közöltem A-Ω-ig, illetve az egyes betűk után az összegzést néhány megjegyzéssel. Ebben az oszlopban az intergrammatikus paradigmához tartozó *inflexiós* alakokat is megjelöltem (Hp-GRAM).

²¹¹⁷ A lista készítése közben felvetődött az ún. Strong féle számok használata is. Ezt az ötletet azonban elvettem: könnyebben kereshető az általam használt számozás alapján egy-egy szó bármely kiadványban, nem csak azokban, ahol a Strong számokat használják. Ehhez lásd pl.: Wesley J. Perschbacher: *The New Analytical Greek Lexicon*. Hendrickson Publishers, Peabody, Massachusetts 01961-3473, 1990.

²¹¹⁸ Az említett számítógép program kétféle ellenőrzési lehetőséget is biztosít: 1. kizárólag az Újszövetség teljes szövegét vizsgálja, 2. A LXX és az Újszövetség teljes szövegét egyszerre elemzi. Mindkét esetben megadja a keresett szó szótári alakját. Ebben az esetben a szótári alakra újra rá lehet keresni, így minden ragozott alakot kilistáz. Ezt minden szó esetében megtettem, ahol a LXX előfordulásokat nem adtam meg, ott nem fordul elő a szó a Septuagintában.

Ha ΣGRAM jelzést találunk a táblázatban akkor két tulajdonság egyszerre jellemző: hapax *eirémenonról* és *inflexiós morfémáról* van szó egyszerre. Az is előfordulhat, hogy nem egy, hanem akár három jellemző is érvényes egyidejűleg. Ilyenkor mindig a *legjellemzőbb* tulajdonság jelölését használtam úgy a táblázatban, mint ahogyan az értekezés szövegében is.

SORSZÁM	HAPAX LEGOMENONOK ALFABÉTIKUS SORRENDEN	LEGJELLEMZŐBB TULAJDONSÁG	ELŐFORDULÁSI HELYEK
1	ἀβαρής	HYP	2Kor 11,9
2	ἀγανάκτησις	Σ	2Kor 7,11
3	ἀγαθοποιία	ΣGRAM	1Pt 4,19
4	ἀγαθοποιός	ΣGRAM	1Pt 2,14 (JSirá 42,14)
5	ἀγγεῖον	INT	Mt 25,4 (Gen 42,25; 43,11; Lev 11,34; 14,5; Num 4,9; 5,17; 1Sám 9,7; 10,3; 25,18; Judit 7,20; 10,5; 1Makk 6,53; Péld 5,15; JSirá 21,14; Ézs 30,14; Jer 14,3; 18,4 (2*); 31,11 (2*); 31,38; 39,14; 47,10; JSir 4,2)
6	ἄγγος	INT	Mt 13,48 (Deut 23,26; 1Kir 17,10; Ám 8,1; 8,2; Jer 19,11; Ez 4,9)
7	ἀγενεαλόγητος	Σ HYP	Zsid 7,3
8	ἀγενής	HYP	1Kor 1,28
9	ἀγκάλη	INT	Lk 2,28 (1Kir 3,20; Eszt 5,1; Péld 5,20)
10	ἄγκιστρον	INT	Mt 17,27 (2Kir 19,28; Jób 40,25; Hab 1,15; Ézs 19,8; Ezék 32,3)
11	ἀγνισμός	INT	ApCsel 21,26 (LXX: Num 6,5; 8,7; 19,17; 31,23; Jer 6,16)
12	ἀγνόημα	INT	Zsid 9,7 (Gen 43,12; Jud 5,20; Tób 3,3; 1Makk 13,39; JSirá 23,2; 51,19)
13	ἀγνώς	HYP	Fil 1,17
14	ἄγνωστος	INT	ApCsel 17,23 (2Makk 1,19; 2,7; SalBölcs 11,18; 18,3)
15	ἀγράμματος	HYP	ApCsel 4,13
16	ἀγραυλέω	HYP	Lk 2,8
17	ἀγρεύω	INT	Mk 12,13 (Péld 5,22; 5,25; 6,26; Jób 10,6; Hós 5,2)
18	ἀγωνία	INT	Lk 22,44 (2Makk 3,14; 3,16; 15,19)
19	ἀδάπανος	HYP	1Kor 9,18
20	ἀδηλότης	GRAM	1Tim 6,17
21	ἀδήλως	GRAM	1Kor 9,26
22	ἀδιάκριτος	INT	Jak 3,17 (Péld 3,17)
23	ἀδιαφορία	ResL	Tit 2,7
24	ἀδίκως	INT	1Pt 2,19 (Lev 5,22; 5,24; 2Makk 8,16; 3Makk 6,3; Zsolt 34,19; 37,20; 68,5; 118,78; 118,86; Péld 1,11; 1,17; 11,21; 16,5; 17,23; 19,5; 19,24; Jób 20,15; 24,10; 24,11; 36,4; SalBölcs 12,13; 12,23; 14,28; 14,30; Ézs 49,24; Ez 13,22)
25	ἄδολος	HYP	1Pt 2,2
26	ἀδρότης	HYP	2Kor 8,20
27	ἄθᾶ vagy ezzel együtt: μαράνα θᾶ	HYP	1Kor 16,22
28	ἀθλέω	HYP	2Tim 2,5 (Egy igeversen belül kétszer fordul elő, két különböző alakban: ἀθλή and ἀθλήση így disz legomenonnak is vehető)
29	ἄθλησις	HYP	Zsid 10,32
30	ἀθροίζω	INT	Lk 24,33 (Gen 49,2; Num 20,2; 1Sám 7,5; 2 Kir 6,24; 1Makk 3,13; 3,44; 9,28; 11,1; 11,60; 13,2; 14,30; 3Makk 1,20; 6,25; Jer 18,21; Ez 36,24)
31	ἀθυμέω	INT	Kol 3,21 (Deut 28,65; 1Sám 1,6; 1,7; 15,11; 2Sám 6,8; 1Krn 13,11; Judit 7,22; 1Makk 4,27; Ézs 25,4)
32	αἷγειος	INT	Zsid 11,37 (Ex 25,4; 35,6; 35,26; Num 31,20)
33	αἵματεκχυσία	Σ HYP	Zsid 9,22
34	αἱμορροέω	Σ INT	Mt 9,20 (Lev 15,30)
35	αἵνεσις	INT	Zsid 13,15 (Lev 7,12 (2*); 7,13; 7,15; 1Krn 16,35; 25,3; 2Krn 20,22; 29,31; 33,16; Ezsd 10,11; Neh 9,5; 12,31; 12,38; 12,40; 12,46; Judit 15,14; 1Makk 4,56; 13,51; 3Makk 2,20; Zsolt 9,15;

			25,7; 32,1; 33,2; 47,11; 49,14; 19,23; 50,17; 55,13; 65,2; 65,8; 68,31; 70,8; 70,14; 72,28; 77,4; 78,13; 101,22; 105,2; 105,12; 105,47; 106,22; 108,1; 110,10; 115,8; 144,1; 144,22; 146,1; 149,1; Ódák 4,3; 6,10; JSiráκ 35,2; 39,15; 51,29; Jón 2,10; Hab 3,3; Ézs 12,2; 35,10; 42,21; 51,3; 51,11; Jer 17,26; 40,9; Dán 5,1)
36	αἰνιγμα	INT	1Kor 13,12 (Num 12,8; Deut 28,37; 1Kir 10,1; 2Kρόν 9,1; Péld 1,6; SalBölcs 8,8; JSiráκ 39,3; 47,15; Dán 8,23)
37	αἰρετίζω	GRAM	Mt 12,18 (Gen 30,20; Num 14,8; Bír 5,8; 1Sám 25,35; 1Kρόν 28,4; 28,6; 28,10; 29,1; 2Kρόν 29,11; 1Ezsd 4,19; 8,10; Judit 11,1; 1Makk 2,19; 9,30; 2Makk 11,24; Zsolt 24,12; 118,30; 118,173; 131,13; 131,14; SalZsolt 9,9; 17,4; Hós 4,18; Hag 2,23; Zak 1,17; 2,16; Mal 3,17(2*); Ez 20,5)
38	αἰρετικός	GRAM	Tit 3,10
39	αἰσθάνομαι	Σ INT	Lk 9,45 (Péld 17,10; 24,14; Jób 23,5; 4,23; SalBölcs 11,13; Ézs 33,11; 49,26; JerLev 1,19; 1,23; 1,40; 1,49)
40	αἴσθησις	Σ INT	Fil 1,9 (Ex 28,3; 1Ezsd 1,22; Judit 16,17; Péld 1,4; 1,7; 1,22; 2,3; 2,10; 3,20; 5,2; 8,10; 10,14; 11,9; 12,1; 12,23; 14,6; 14,7; 14,18; 15,7; 15,14; 18,15; 19,25; 22,12; 23,12; 24,2; JSiráκ 22,19; JerLev 1,41)
41	αἰσθητήριον	Σ INT	Zsid 5,14 (4Makk 2,22; Jer 4,19)
42	αἰσχροκερδῶς	Σ HYP	1Pt 5,2
43	αἰσχρολογία	ΣGRAM	Kol 3,8
44	αἰσχύρτης	ΣGRAM	Ef 5,4
45	αιτιάομαι	GRAM	Vitataható: Róm 3,9 -re hivatkozik ahol a προαιτιάομαι található, viszont ebben a formában is hapax legomenon. Ezt más kiadványok is közlik a π-nél.
46	αἰτίωμα	GRAM	ApCsel 25,7
→ 0	αἰχμαλωτεῦω	*	Ef 4,8 - BA a αἰχμαλωσία-ból vezeti le, ezért tényleges és pejoratív értelmeket különböztet meg. Pejoratív, másodlagos asszociatív jelentés: Jel 13,10 (2*).
47	αἰχμάλωτος	Σ INT	Lk 4,18 (Ex 22,9; 22,13; Num 21,29; Eszt 2,6; Tób 7,3; 13,12; 1Makk 2,9; Jób 12,17; 12,19; 41,24; Ám 6,7; 7,11; 7,17; Náh 3,10; Ézs 5,13; 14,2; 23,1; 46,2; 52,2; 61,1; JerLev 1,1; Ez 12,4; 30,18)
48	ἀκαιρέομαι	HYP	Fil 4,10
49	ἀκαιρῶς	INT	2Tim 4,2 (JSiráκ 32,4)
50	ἀκατάγνωστος	Σ INT	Tit 2,8 (2Makk 4,47)
51	ἀκατάλυτος	INT	Zsid 7,16 (4Makk 10,11)
52	ἀκατάπαυστος	HYP	2Pt 2,14
53	ἀκλινής	INT	Zsid 10,23 (4Makk 6,7; 17,3)
54	ἀκμάζω	INT	Jel 14,18 (4Makk 2,3)
55	ἀκμήν	HYP	Mt 15,16
56	ἀκρατής	GRAM	2Tim 3,3 (Péld 27,20)
57	ἄκρατος	GRAM	Jel 14,10 (3Makk 5,2; Zsolt 74,9; SalZsolt 8,14; Jer 32,15)
58	ἀκρίβεια	INT	ApCsel 22,3 (SalBölcs 12,21; JSiráκ 16,25; 42,4; Dán 7,16;)
→ 0	ἀκριβής	*	BA szerinti közlés: Az ApCsel-ben 5-ször fordul elő: 18,26; 23,15; 23,30; 24,22-ben „alaposan, vagy tüzetesen (megvizsgálni). CSAK a ApCsel 26,5-ben „szigorú”.
59	ἀκροατήριον	Σ HYP	ApCsel 25,23
60	ἀκροθίνιον	Σ HYP	Zsid 7,4
61	ἀκωλύτως	HYP	ApCsel 28,31
62	ἄκων	INT	1Kor 9,17 (4Makk 11,12; Jób 14,17)
63	ἀλάλητος	HYP	Róm 8,26
64	ἄλεκτοροφωνία	Σ HYP	Mk 13,35
65	ἄλιεύω	INT	Jn 21,3 (Jer 16,16)
66	ἀλληγορέω	HYP	Gal 4,24
67	ἀλίσηγμα	HYP	ApCsel 15,20
68	ἄλλοτριο-επίσκοπος	Σ HYP	1Pt 4,15 . (Ezen kívül csak Dionysus Areopagita-nál. Lásd Varga Zsigmond és Balázs Károly közléseit.) <i>Elvitathatatlanul ez a leghosszabb szó az Újszövetségben. A legtöbb kiadványban szerepel. Itt helyhiány miatt kötőjellel írva, egyébként a nélkül: ἄλλοτριοεπίσκοπος</i>
69	ἀλλαχόθεν	GRAM	Jn 1,10 (4Makk 1,7)
70	ἀλλαχοῦ	GRAM	Mk 1,38
71	ἀλλογενής	INT	Lk 17,18 (Gen 17,27; Ex 12,43; 29,33; 30,33; Lev 22,10; 22,12; 22,13; 22,25; Num 1,51; 3,10; 3,38; 17,5; 18,4; 18,7; 1Ezsd 8,66; 8,67; 8,80; 8,89; 8,90; 9,7; 9,9; 9,12; 9,17; 9,18; 9,36; Judit 9,2;

			1Makk 3,36; 3,45; 10,12; Jób 15,19; 19,15; JSiráκ 45,13; SalZsolt 17,28; Jóel 4,17; Abd 1,11; Zak 9,6; Mal 3,19; Ézs 56,3; 56,6; 60,10; 61,5; Jer 28,51; 49,17; Ez 44,7; 44,9(2*); Dán 1,10)
72	ἀλλόφυλος	INT	ApCsel 10,28 (LXX: 276 találat)
73	ἄλλως	INT	1Tim 5,25 (Eszt 1,19; 9,27; 3Makk 1,20; 4Makk 1,2; 4,13; 5,18; Jób 11,12; 40,8; SalBölcs 8,21)
74	ἄλοη	HYP	Jn 19,39
75	ἄλυκός	INT	Jak 3,12 (Gen 14,3; 14,8; 14,10; Num 34,3; 34,12; Deut 3,17; Jós 15,2; 15,5)
76	ἄλυπος	HYP	Fil 2,28
77	ἄλυσιτελής	HYP	Zsid 13,17
78	ἄλωσις	INT	2Pt 2,12 (Jer 27,46)
79	ἄμαθής	HYP	2Pt 3,16
80	ἁμαράντινος	ΣGRAM	1Pt 5,4
81	ἁμάραντος	GRAM	1Pt 1,4 (SalBölcs 6,12)
82	ἁμάρτυρος	HYP	ApCsel 14,17
83	ἁμάω	INT	Jak 5,4 (Lev 25,11; Deut 24,19; Mik 6,15; Ézs 17,5; 37,30)
84	ἁμέθυστος	INT	Jel 21,20 (Ex 28,19; 36,19; Ezék 28,13)
85	ἁμετακίνητος	Σ HYP	1Kor 15,58
86	ἁμεταινόητος	Σ HYP	Róm 2,5
87	ἁμήτωρ	HYP	Zsid 7,3
88	ἁμοιβή	HYP	1Tim 5,4
89	ἁμπελουργός	INT	Lk 13,7 (2Kir 25,12; 2Kρόn 26,10; Ézs 61,5; Jer 52,16)
90	ἁμύνομαι	INT	ApCsel 7,24 (Józs 10,13; Eszt 6,13; 8,12; 2Makk 6,20; 10,17; Zsolt 117,10; 117,11; 117,12; SalBölcs 11,3; Ézs 59,16)
91	ἁμφιέζω	HYP	Lk 12,28
92	ἁμφιβάλλω	Σ INT	Mk 1,16 (Hab 1,17)
93	ἁμφίβληστρον	Σ INT	Mt 4,18 (Hab 1,17)
94	ἁμφιέζω	HYP	Lk 12,28
95	ἁμώμητος	HYP	2Pt 3,14
96	ἁωμον	ResL	Jel 18,13
97	ἀναβάλλω	Σ INT	ApCsel 24,22 (1Sám 28,14; Tób 6,3; 4Makk 9,12; Zsolt 77,21; 88,39; 103,2)
98	ἀναβιβάζω	Σ INT	Mt 13,48 (Gen 37,28; 41,43; 46,4; Ex 3,17; 4,20; 8,2; 17,3; 32,4; 32,6; 32,8; Lev 2,12; Num 20,25; 20,27; 22,41; 23,4; 23,14; Deut 20,1; 32,13; Józs 2,6; 9,2; 22,23; Bír 2,1; 6,8; 2Sám 2,8; 1Kir 21,33; 2Kir 10,15; 2Kρόn 23,20; 35,24; 1Ezsd 1,49; Eszt 6,9; 6,11; Ódák 2,13; Ám 8,10; Ézs 57,7; 58,14; 63,11; Jer 28,27; JSir 2,10; Ez 39,2)
99	ἀναβολή	Σ INT	ApCsel 25,17 (1Kρόn 19,4; Neh 5,13; Ez 5,3)
100	ἀνάβλεψις	Σ INT	Lk 4,18 (Ézs 61,6)
→ 0	ἀναβοάω	*	Mk 15,8 a BA közli, mint nyelvtani variánst, de az intergrammatikus jelenségen túlmutat: Mk 15,8; Lk 9,38; Mt 27,46. Ha az ott közöltektől eltekintün, trisz legomenonnak minősül.
101	ἀναγκαστῶς	Σ HYP	1Pt 5,2
102	ἀναγνωρίζω	Σ HYP	ApCsel 7,13
103	ἀνάδειξις	Σ INT	Lk 1,80 (JSiráκ 43,6)
104	ἀναδίδωμι	Σ INT	ApCsel 23,33 (2Makk 13,15; JSiráκ 1,23)
105	ἀναζώννυμι	Σ INT	1Pt 1,13 (Bír 18,16; Péld 31,17)
106	ἀναζωπυρέω	Σ INT	2Tim 1,6 (Gen 45,27; 1Makk 13,7)
107	ἀναθάλλω	Σ INT	Fil 4,10 (Zsolt 27,7; SalBölcs 4,4; JSiráκ 1,18; 11,22; 46,12; 19,10; 50,10; Hós 8,9 (Ezék 17,24))
108	ἀναΐδεια	Σ INT	Lk 11,8 (JSiráκ 25,22)
109	ἀναΐρεσις	Σ INT	ApCsel 8,1 (Num 11,15; Bír 15,17; Judit 15,4; 2Makk 5,13)
110	ἀνακαινίζω	Σ INT	Zsid 6,6 (1Makk 6,9; Zsolt 38,3; 102,5; 103,30; JSir 5,21)
111	ἀνακυλιω	ResL	Mk 16,4
112	ἀνάληψις	Σ	Lk 9,51 (Zsolt 9,51)
113	ἀναλογία	GRAM	Róm 12,6
114	ἀναλογίζομαι	ΣGRAM	Zsid 12,3 (3Makk 7,7; Zsolt 8,7; Ézs 44,19)
115	ἄναλος	HYP	Mk 9,50
116	ἀνάλυσις	HYP	2Tim 4,6
117	ἀναμάρτητος	Σ INT	Jn 8,7 (Deut 19,18; 2Makk 8,4; 12,42; Ódák 14,33)
118	ἀναμένω	INT	1Thessz 1,10 (Judit 7,12; 8,17; 2Makk 6,14; Jób 2,9; 7,2; JSiráκ 2,7; 5,7; 6,19; Ézs 59,11; Jer 13,16)
119	ἀνανεόομαι	Σ HYP	Ef 4,23
120	ἀνανήφω	HYP	2Tim 2,26
121	ἀναντίρρητος	ΣGRAM	ApCsel 19,36

122	άναντιρρήτως	ΣGRAM	ApCsel 10,29
123	ανάξιος	GRAM	1Kor 6,2 (Eszter 8,12; Ódák 12,14; JSiráκ 25,8; Jer 15,19)
124	αναξίως	GRAM	1Kor 11,27 (2Makk 14,42)
125	αναπέιθω	INT	ApCsel 18,13 (1Makk 1,11; Jer 36,8)
126	αναπηδᾶω	INT	Mk 10,50 (1Sám 20,34; 25,9; Eszt 5,1; Tób 2,4; 6,2; 7,6; 9,6)
127	αναπτύσσω	Σ INT	Lk 4,17 (Deut 22,17; Bír 8,25; 2Kir 19,14; Ez 41,16 és 21)
128	αναριθμητος	Σ INT	Zsid 11,12 (1Kir 8,5; 2Makk 3,6; 3Makk 2,26; 5,46; 6,5; Péld 7,26; Jób 21,33; 22,5; 31,25; SalBölcs 7,11; 18,12; JSiráκ 37,25; Jóel 1,6)
129	ανασκευάζω	Σ HYP	ApCsel 15,24
130	ανασταυρόω	Σ HYP	Zsid 6,6
131	αναστενάζω	Σ INT	Mk 8,12 (2Makk 6,30; JSiráκ 25,18; JSir 1,4; Zsuzsanna 1,22)
132	ανατάσσομαι	Σ HYP	Lk 1,1
133	αναφωνέω	Σ INT	Lk 1,42 (1Kρόν 15,28; 16,4; 16,5; 16,42; 2Kρόν 5,13)
134	ανάχυσις	Σ HYP	1Pt 4,4
135	ανάψυξις	ΣGRAM	ApCsel 3,20 (Ex 8,11)
136	αναψύχω	ΣGRAM	2Tim 1,16 (Ex 32,12; Bír 15,19; 1Sám 16,23; 2Sám 16,14; 2Makk 4,46; 13,11; Zsolt 38,14)
137	άνδραποδιστής	Σ HYP	1Tim 1,10
138	άνδριζομαι	INT	1Kor 16,13 (Deut 31,6; 31,7; 32,23; Józs 1,6; 1,7; 1,9; 1,18; 10,25; 2Sám 10,12; 13,28; 1Kρόν 22,13; 28,20; 2Kρόν 32,7; 1Makk 2,64; Zsolt 26,14; 3,25; JSiráκ 31,25; Mik 4,10; Náh 2,2; Jer 2,25; 18,12; Dán 10,19; 11,1)
139	άνδροφόνος	Σ INT	1Tim 1,9 (2Makk 9,28)
140	άνεκδιήγητος	Σ HYP	2Kor 9,15
141	άνεκκλήθητος	Σ HYP	1Pt 1,8
142	άνεκλειπτος	Σ HYP	Lk 12,33
143	άνελεήμων	ResL	Róm 1,31
144	άνέλκος	Σ HYP	Jak 2,13
145	άνεμίζω	Σ HYP	Jak 1,6
146	άνένδεκτος	Σ HYP	Lk 17,1
147	άνελεήμων	Σ INT	Róm 1,31 (Péld 5,9; 11,17; 12,10; 17,11; 27,4; Jób 19,13; SalBölcs 12,5; 19,1; JSiráκ 13,12; 35,20; 37,11)
148	άνεξίκακος	Σ HYP	2Tim 2,24
149	άνεπαίσχυντος	Σ HYP	2Tim 2,15
150	άνεύθετος	HYP	ApCsel 27,12
151	άνειψιός	INT	Kol 4,10 (Num 36,11; Tób 7,2; Tób 9,6)
152	άνηθον	HYP	Mt 23,23
153	άνήμερος	HYP	2Tim 3,3
154	άνθομολογέομαι	Σ INT	Lk 2,38 (1Ezsd 8,88; 3Makk 6,33; Zsolt 78,13; JSiráκ 20,3; Dán 4,37)
155	άνθραξ	INT	Róm 12,20 (Gen 2,12; Ex 28,18; 36,18; Lev 16,12; 2 Sám 14,7; 22,9; 22,13; Tób 13,17; Zsolt 17,9; 17,13; 119,4; 139,11; Péld 6,28; 25,22; 26,21; Jób 41,12; 41,13; JSiráκ 8,10; 32,5; Ézs 5,24; 6,6; 44,19; 47,14; 54,11; 54,16; Ez 1,13; 10,2; 10,9; 24,11; 28,13)
→ 0	άνοιξις	*	BA szerint két vonatkozással áll kapcsolatban: 1) άνοιξις CSAK az Ef 6,19-ben: „számnak megnyitása” (erősen idiomatikus jelentéssel). 2) „kapuk, vagy ajtók megnyitása” csak az LXX szövegében, de néhányszor ott is idiomatikus. A szemiotikai vizsgálat alapján nem hapax legomenon.
156	άνταγωνίζομαι	Σ INT	Zsid 12,4 (4Makk 17,4)
157	άνταναπληρόω	Σ HYP	Kol 1,24
158	άντιβάλλω	Σ INT	Lk 24,17 (2Makk 11,13)
159	άντιδιατίθημι	Σ HYP	2Tim 2,25
160	άντίθεσις	Σ HYP	1Tim 6,20
161	άντικαθίστημι	Σ INT	Zsid 12,4 (Deut 31,21; Józs 5,7)
162	άντικαλέω	Σ HYP	Lk 14,12
163	άντικρυς	Σ INT	ApCsel 20,15 (3Makk 5,16)
164	άντίλημψις	Σ INT	1Kor 12,28 (1Ezsd 8,27; 2Makk 8,19; 11,26; 15,7; 3Makk 2,33; 3,10; 5,50; Zsolt 21,1; 21,20; 82,9; 83,6; 88,19; 107,9; JSiráκ 11,12; 51,7; SalZsolt 7,10; 16,1)
165	άντιλοιδορέω	Σ HYP	1Pt 2,23
166	άντίλυτρον	Σ HYP	1Tim 2,6
167	άντιμετρέω	Σ HYP	Lk 6,38
168	άντιπέρα	Σ HYP	Lk 8,26
169	άντιπίπτω	Σ INT	ApCsel 7,51 (Ex 26,5; 26,17; Num 27,14)
170	άντιστρατεύομαι	Σ HYP	Róm 7,23

171	άντλημα	HYP	Jn 4,11
172	άντοφαλμέω	Σ HYP	ApCsel 27,15 (SalBölcs 12,14)
173	άνωτερός	HYP	ApCsel 19,1
174	άπάγχω	INT	Mt 27,5 (2Sám 17,23; Tób 3,10)
175	άπαλγέω	HYP	Ef 4,19
176	άπαρτισμός	Σ HYP	Lk 14,28
177	άπαρασκεύαστος	Σ HYP	2Kor 9,4
178	άπαρτισμός	ΣGRAM	Lk 14,28
179	άπασπάζομαι	ΣGRAM	ApCsel 21,6 (Tób 10,12)
180	άπάτωρ	HYP	Zsid 7,3
181	άπαύγασμα	Σ INT	Zsid 1,3 (SalBölcs 7,26)
182	άπείπον	Σ HYP	2Kor 4,2
183	άπείραστος	Σ HYP	Jak 1,13
184	άπειρος	INT	Zsid 5,13 (Num 14,23; SalBölcs 13,18; Zak 11,15; Jer 2,6)
185	άπέκδυσις	Σ HYP	Kol 2,11
186	άπελαύνω	INT	ApCsel 18,16 (1Sám 6,8; SalBölcs 17,18; Ezék 34,12)
187	άπελεγμός	HYP	ApCsel 19,27
188	άπελεύθερος	Σ HYP	1Kor 7,22
189	άπελπίζω	INT	Lk 6,35 (Esz 4,17; Jud 9,11; 2Makk 9,18; JSirák 22,21; 27,21; Ézs 29,19)
190	άπέραντος	Σ INT	1Tim 1,4 (3Makk 2,9; Jóβ 36,26)
191	άπερισπάστως	Σ HYP	1Kor 7,35
192	άπλως	HYP	Jak 1,5
193	άποβλέπω	Σ INT	Zsid 11,26 (Bír 9,37; Zsolt 9,29, 10,4; Énekek 6,1; SalZsolt 3,5; Hós 3,1; Mal 3,9)
194	άπόβλητος	Σ HYP	1Tim 4,4
195	άπογίνομαι	Σ HYP	1Pt 2,24
196	άπόδειξις	Σ INT	1Kor 2,4 (3Makk 4,20; 4Makk 3,19)
197	άποδεκατόω	ResL	Lk 18,12
198	άπόδημος	Σ HYP	Mk 13,34
299	άποδιορίζω	Σ HYP	Jud 19
200	άποθλίβω	Σ INT	Lk 8,45 (Num 22,25)
201	άποθησαυρίζω	Σ INT	1Tim 6,19 (JSirák 3,4)
202	άποκατάστασις	Σ HYP	ApCsel 3,21
203	άποκλείω	Σ INT	Lk 13,25 (Gen 19,10; Bír 3,22; 3,23; 3,24; 9,51; 20,48; 1 Sám 1,5; 17,46; 23,7; 23,11 (2*); 24,19; 26,8; 2Sám 13,17; 13,18; 18,28; 2Kir 4,4; 4,5; 4,21; 4,33; 6,32; 2Kρόν 29,7; Judit 13,1; Tób 8,4; 1Makk 5,47; 10,75; 11,61; 12,48; Zsolt 67,31; Ódák 5,20; Ézs 24,22; 26,20; Zsuzsanna 1,18; 1,36; Dán 6,19; Bél 1,11)
204	άπόκριμα	Σ HYP	2Kor 1,9
205	άπολείχω	ResL	Lk 16,21
206	άπομάσσω	Σ INT	Lk 10,11 (Tób 7,16)
207	άπονέμω	Σ INT	1Pt 3,7 (Deut 4,19; 3Makk 1,7; 3,16)
208	άπονίπτω	Σ INT	Mt 27,24 (1Kir 22,38; Péld 30,12; 30,20)
209	άποπίπτω	Σ INT	ApCsel 9,18 (Lev 19,9; 23,22; Jud 11,6; Zsolt 5,11; 7,5; 36,2; 89,6; Jóβ 24,24; SalZsolt 4,16)
210	άποπλύνω	ResL	Lk 5,2
211	άπορία	Σ INT	Lk 21,25 (Lev 26,16; Deut 28,22; Péld 28,27; JSirák 4,2; SalZsolt 4,15 (2*); 12,4; Ézs 5,30; 8,22; 24,19; Jer 8,21)
212	άπορρίπτω	Σ INT	ApCsel 27,43 (1Kir 9,7)
213	άπορφανίζω	Σ HYP	1Thesz 2,17
214	άποστατης	ResL	Jk 2,11
215	αποσκευάζομαι	ResL	ApCsel 21,15
216	άποσκίασμα	Σ HYP	Jak 1,17
217	άποστεγάζω	Σ HYP	Mk 2,4
218	άποστοματίζω	Σ HYP	Lk 11,53
219	άποστυγέω	Σ HYP	Róm 12,9
220	άποτίνω	Σ INT	Filem 19 (Ex 21,19; 21,34; 21,36; 21,37; 22,3; 22,4 (2*); 22,5; 22,6; 22,8; 22,10; 22,11; 22,12; 22,13; 22,14; 22,16; Lev 5,16; 5,24; 24,18; Rut 2,12; 2Sám 12,6; 15,7; 2Kir 4,7; Zsolt 36,21; Péld 6,31; 22,27; Jóβ 34,33; JSirák 8,13; Ézs 9,4; Ez 33,15)
221	άποτολμάω	Σ HYP	Róm 10,20
222	άποτομία	Σ INT	Róm 11,22 (Egy versben kétszer fordul elő; egyedi eset)
223	άποτρέπω	Σ INT	2Tim 3,5 (3Makk 1,23; 4Makk 16,12; JSirák 20,29)
224	άπουσία	Σ HYP	Fil 2,12
225	άποφορτίζομαι	Σ HYP	ApCsel 21,3
226	άπόχρησις	Σ HYP	Kol 2,22

227	ἀπολύχω	Σ INT	Lk 21,26 (4Makk 15,18)
228	ἀπρόσιτος	Σ HYP	1Tim 6,16
229	ἀπροσωπολήμπτως	Σ HYP	1Pt 1,17
230	ἄπταιστος	INT	Júd 24 (3Makk 6,39)
231	ἄραφος	HYP	Jn 19,23
232	ἀργέω	INT	2Pt 2,3 (1Ezsd 2,26; Ezdra 4,24; 2Makk 5,25; Préd 12,3; JSirák 33,28)
233	ἀργυροκόπος	Σ INT	ApCsel 19,24 (Bír 17,4; Jer 6,29)
234	ἀρεσκεία	INT	Kol 1,10 (Péld 31,30)
235	ἄρκος	INT	Jel 13,2 (Bír 1,35; 1Sám 17,34; 17,36; 17,37; 2Sám 17,8; 2Kir 2,24; JSirák 25,17; 47,3; Hós 13,8; Ám 5,19; Ézs 11,7,59,11; JSir 3,10; Dán 7,5)
236	ἀρμόζω	GRAM	2Kor 11,2 (2Sám 6,5; 2Makk 6,14; 14,22; 3Makk 1,19; Zsolt 151,2; Péld 8,30; 17,7; 19,14; SalZsolt 15,3; Náh 3,8)
237	ἀρμός	GRAM	Zsid 4,2 (4Makk 10,5; JSirák 27,2)
238	ἄροτρον		Lk 9,62 (1Kρόν 21,23; JSirák 38,25; Mik 4,3; Jóel 4,10; Ézs 2,4)
239	ἀρπαγμός	HYP	Fil 2,6
240	ἄρρητος	HYP	2Kor 12,4
241	ἀρτέμων	HYP	ApCsel 27,40
242	ἀρτιγέννητος	Σ HYP	1Pt 2,2
243	ἄρτιος	HYP	2Tim 3,17
244	ἀρχιερατικός	Σ HYP	ApCsel 4,6
245	ἀρχιτέκτων	Σ INT	1Kor 3,10 (2Makk 2,29; JSirák 38,27; Ézs 3,3)
246	ἀρχιτελώλης	Σ HYP	Lk 19,2
247	ἄσημος	INT	ApCsel 21,39 (Gen 30,42; 3Makk 1,3; Jób 42,11)
248	ἀσθένημα	HYP	Róm 15,1
249	ἀσιτία	GRAM	ApCsel 27,21
250	ἄσιτος	GRAM	ApCsel 27,33
251	ἀσκέω	INT	ApCsel 24,16 (Jób 13,28; 2Makk 15,4)
252	ἀσμένως	INT	ApCsel 21,17 (2Makk 4,12; 3Makk 3,15; 5,21)
253	ἄσοφος	HYP	Ef 5,15
254	ἀσπίς	INT	Róm 3,13 (Deut 32,33; 1Sám 17,6; 17,45; 1Kρόν 5,18; 2Kρόν 9,16 (2*); Judit 9,7; 1Makk 6,39; 14,24; 15,18; 15,20; 2Makk 5,3; 15,11; Zsolt 13,3; 57,5; 90,13; 139,4; Ódák 2,33; Jób 15,26; 20,14; 41,7; SalBölc 5,19; JSirák 29,13; 37,5; Ézs 11,8 (2*); Ézs 14,29; 30,6 (2*); 59,5; Jer 26,3)
255	ἀστατέω	HYP	1Kor 4,11
256	ἀσύμφωνος	Σ INT	ApCsel 28,25 (SalBölc 18,10; Bél 1,15)
257	ἀσύνθετος	Σ INT	Róm 1,31 (Jer 3,7; 3,8; 3,10; 3,11)
258	ἀσχήμων	Σ INT	1Kor 12,23 (Gen 34,7; Deut 24,1; 2Makk 9,2; SalBölc 2,20; Zsuzsanna 1,63)
259	ἀσώτως	Σ HYP	Lk 15,13
260	ἄτακτος	ΣGRAM	1Thessz 5,14 (3Makk 1,19)
261	ἄτακτέω	ΣGRAM	2Thessz 3,7
262	ἄτομος	HYP	1Kor 15,52
263	αὐγάζω	INT	2Kor 4,4 (Lev 13,24; 13,25; 13,26; 13,28; 13,38; 13,39; 14,56)
264	αὐγή	INT	ApCsel 20,11 (2Makk 12,9; Ézs 59,9)
265	αὐθεντέω	Σ HYP	1Tim 2,12
266	αὐλός	INT	1Kor 14,7 (1Sám 10,5; 2Sám 6,5; 1Kρόν 28,12; 1Ezsd 5,2; 1Makk 3,45; JSirák 40,21; Ézs 5,12; 30,29; 30,32; Jer 31,36 (2*); 42,2)
267	αὐτάρκης	Σ INT	Fil 4,11 (4Makk 9,9; Péld 30,8; Sirak 5,1; 11,24; 31,28; 40,18)
268	αὐτοκατάκριτος	Σ HYP	Tit 3,11
269	αὐτόφωρος	Σ HYP	Jn 8,4
270	αὐτόχειρ	HYP	ApCsel 27,19
271	αὐχέω	HYP	Jak 3,5
272	αὐχμηρός	HYP	2Pt 1,19
273	ἄφανής	Σ INT	Zsid 4,13 (2Makk 3,34; Jób 24,20; JSirák 20,30; 41,14)
274	ἄφανισμός	Σ INT	Zsid 8,13 (Deut 7,2; 1 Kir 9,7; 13,34; 2Kir 22,19; 2Kρόν 29,8; 36,19; Ezsd 4,22; Eszt 8,12; Judit 2,27; 4,1; 4,12; 2Makk 5,13; 3Makk 5,20; 5,38; Hós 5,9; Mik 1,7; 6,16; 7,13; Jóel 1,7; 2,3; 4,19 (2*); Sof 1,13; 1,15; 2,4; 2,13; 2,15; Zak 7,14; Mal 1,3; Jer 9,10; 10,22; 12,11 (2*); 18,16; 19,8; 25,9; 25,11; 26,19; 27,3; 27,13; 27,23; Jer 28,26; 28,29; 28,37; 28,41; 28,62; Ez 4,26; 6,14; 7,27; 12,19; 12,20; 14,8; 14,15; 15,8; 23,33; Dán 9,18; 9,26)
275	ἄφαντος	Σ HYP	Lk 24,31
276	ἄφειδία	Σ HYP	Kol 2,23

277	ἀφελότης	Σ HYP	ApCsel 2,46
278	ἀφθορία	Σ HYP	Tit 2,7
279	ἀφομοιόω	Σ INT	Zsid 7,3 (JerLev 1,4; 1,62; 1,70)
280	ἀφρός	HYP	Lk 9,39
281	ἀφικνέομαι	Σ INT	Róm 16,19 (Gen 28,12; 38,1; 47,9; Judit 1,14; 8,32; 2Makk 6,15; Péld 1,27; Job 11,7; 13,27; 15,8; 16,20; JSiráκ 43,27; 43,30; 47,16)
282	ἀφιλάγαθος	Σ HYP	2Tim 3,3
283	ἄφιξις	Σ INT	ApCsel 20,29 (3Makk 7,18)
284	ἀφυπνίω	HYP	Lk 8,23
285	ἀφυστερέρω	ResL	Jak 5,4
286	ἀχλύς	HYP	ApCsel 13,11
287	ἀχρειόω	INT	Róm 3,12 (2Kir 3,19; 1Ezsd 1,53; Zsolt 13,3; 52,4; Jer 11,16; Dán 4,14; 6,21)
288	ἄχρηστος	INT	Filem 11 (2Makk 7,5; 3Makk 3,29; SalBölcs 2,11; 3,11; 4,5; 13,10; 16,29; JSiráκ 16,1; 37,19; Hós 8,8)
289	ἀψευδής	INT	Tit 1,2 (SalBölcs 7,17)
290	ἀψίνθιον	HYP	Jel 8,11 (BA tévesen adja meg a 2 előfordulást)
291	ἄψυχος	INT	1Kor 14,7 (SalBölcs 13,17; 14,29)

INFLEXIÓS MORFÉMÁK AZ A-BAN ÖSSZESEN: 31**PSZEUDO-MORFÉMÁK A BA KÖZLÉSE ALAPJÁN ÖSSZESEN: 4****TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS: 133**

ZIPF 2.	törvényéhez	160 szóösszetételes lehet az α-VAL kezdődő szavakból. (160/293 = 55%)
1	βαθμός	INT 1Tim 3,13 (1Sám 5,5; 2Kir 20,9 (2*); 20,10 (2*); 20,11; JSiráκ 6,36)
2	βαθύνω	INT Lk 6,48 (Zsolt 91,6; Jer 30,2; 30,25)
3	βάϊον	INT Jn 12,13 (1Makk 13,51)
4	βασανιστής	HYP Mt 18,34
5	βασκαίνω	INT Gal 3,1 (Deut 28,54; 28,56; JSiráκ 14,6; 14,8)
6	βαρύτιμος	HYP Mt 26,7
7	βάσις	INT ApCsel 3,7 (Ex 26,19; 26,21; 26,25-ben 3-3-szor is, ill: Ex 26,32; 26,37; 27,10; 27,11 (2*); 27,12; 27,13; 27,14; 27,15; 27,16; 27,17; 27,18; 29,12; 30,18; 30,28; 31,9; 37,4; 37,6; 37,8; 37,9; 37,10; 37,12; 37,13; 37,15; 37,17; 38,23; 38,26; 39,7; 39,8 (2*); 39,13; Lev 1,15; 4,7; 4,18; 4,25; 4,30; 4,34; 5,9; 7,2; 8,11; 8,15; 9,9; Num 3,36; 3,37; 4,14; 4,31 (2*); 4,32 (2*); Deut 12,27; 2Kir 16,17; 2Kρόn 6,13; Énekek 5,15; SalBölcs 4,3; 13,18; JSiráκ 26,18; Jer 52,17; Ez 16,31; 16,39; 41,22; 43,20)
→0	βάτος	* Lk 16,6 - Két jelentés: 1) egy bizonyos cserjefajtának a neve: Mk 12,26; Lk 20,37; ApCsel 7,30; 7,35. Valamint 2) mértékegység; 36,9 liternek felel meg CSAK Lk 16,6.
8	βάτραχος	INT Jel 16,13 (Ex 7,27; 7,28; 7,29; 8,1; 8,2 (2*); 8,3; 8,4; 8,5; 8,7; 8,8; 8,9; Zsolt 77,45; 104,30; SalBölcs 19,10)
9	βδελυκτός	INT Tit 1,16 (2Makk 1,27; Péld 17,15)
10	βελόνη	HYP Lk 18,25
11	βέλος	INT Ef 6,16 (Deut 32,23; 32,42; 2Sám 18,14; 22,15; 2Kir 9,24; 13,15 (2*); 13,17 (2*); 19,32; 2Kρόn 26,15; 1Makk 6,51; 2Makk 5,3; 12,27; Zsolt 7,14; 10,2; 17,15; 37,3; 44,6; 56,5; 63,8; 76,18; 90,5; 119,4; 126,4; 143,6; Ódák 2,23; 2,42; Jób 16,9; 20,25; 30,14; 34,6; 39,22; SalBölcs 5,12; JSiráκ 19,12; 26,12; Jóel 2,8; Ézs 5,28; 7,24; 37,33; 49,2; JSir 3,2)
12	βέλτιων	HYP 2Tim 1,18
13	βήρυλλος	INT Jel 21,20 (Tób 13,17)
14	βίαιος	INT ApCsel 2,2 (Ex 14,21; 3Makk 4,5; 4Makk 2,15; 5,16; 7,10; Zsolt 47,8; Jób 34,6; SalBölcs 13,2; 19,7; Ézs 11,15; 58,6; 59,19)
15	βιβρώσκω	INT Jn 6,13 (Ez 12,46; 13,3; 21,28; 29,34; Lev 6,9; 6,19; 6,23; 7,15; 7,16; 7,19; 7,24; 11,13; 11,41; 19,6; 19,7; 19,23; 22,30; Deut 12,23; Józs 5,12; 9,5; 9,12; Bír 14,14; 1Sám 30,12; 2Makk 2,11; Jób 5,3; 6,6; 18,13; Náh 1,10; Ézs 9,17; 28,28; 51,8 (2*); Jer 24,2; 24,3; 24,8; 37,16; JerLev 1,71; Ez 4,14; 18,15)
16	βιόω	GRAM 1Pt 4,2 (4Makk 5,22; 17,18; Péld 7,2; 9,6; Jób 29,18; SalBölcs 12,23; JSiráκ 40,28)
17	βίωσις	GRAM ApCsel 26,4 (SirProl 1,14)
18	βλαβερός	INT 1Tim 6,9 (Péld 10,26)
19	βλέμμα	HYP 2Pt 2,8
20	βλητέος	HYP Lk 5,38

21	βοή	GRAM	Jak 5,4 (Ex 2,23; 1Sám 4,14 (2*); 9,16; 2Kρόν 33,13; Eszt 1,1; Judit 14,16; 14,19; 2Makk 4,22; 3Makk 1,28; 4,2; 5,7; 7,16; SalBölcs 18,10; JSiráκ 30,7; Ézs 15,8; Ez 21,27)
22	βοηθός	GRAM	Zsid 13,6 (Gen 2,18; 2,20; 15,2; Ex 18,4; Deut 33,7; 33,26; 33,26; 33,29; Bir 5,23; 1Sám 7,12; 2Sám 22,42; 1Kρόν 12,19; Eszt 4,17; Judit 7,25; 9,4; 9,11; Tób 8,6 (2*); 2Makk 3,39; Zsolt 9,11; 17,3; 18,15; 26,9; 27,7; 29,11; 32,20; 39,18; 45,2; 51,9; 58,18; 61,9; 62,8; 69,6; 70,7; 71,12; 77,35; 8,2; 93,22; 113,17; 113,18; 113,19; 117,6; 117,7; 118,114; 145,5; Ódák 1,2; Jób 22,25; 29,12; JSiráκ 36,24; 51,2 (2*); Neh 3,9; Ézs 17,10; 25,4; 50,7; 63,5; Ez 12,14)
23	βολή	INT	Lk 22,41 (Gen 21,16; 2Makk 5,3; 3Makk 5,26)
24	βολίζω	HYP	ApCsel 27,28 (Disz legomenon: egy versben kétszer)
25	βόρβορος	INT	2Pt 2,22 (Jer 45,6-ban 2-szer)
26	βοτάνη	INT	Zsid 6,7 (Gen 1,11; 1,12; Ex 9,22; 9,25; 10,12; 10,15 (2*); 1Kir 18,5; 2Kir 193,26; Jób 8,12; SalBölcs 16,12; Zak 10,1; Ézs 58,11; 66,14; Jer 14,5; 27,11)
27	βότρυς	INT	Jel 14,18 (Gen 40,10; Num 13,23 (2*); 13,24 (2*); 32,9; Deut 1,24; 32,32; Ódák 2,32; Énekek 1,14; 7,8; 7,9; Mik 7,1; Ézs 65,8)
28	βραβεύω	HYP	Kol 3,15
29	βραδυπλοέω	Σ HYP	ApCsel 27,7
30	βραδύτης	Σ HYP	2Pt 3,9
31	βρόχος	INT	1Kor 7,35 (3Makk 4,8; Péld 6,5; 7,21; 22,25)
32	βρύχω	INT	ApCsel 7,54 (Zsolt 34,16; 36,12; 111,10; Jób 16,19; JSiráκ 2,16)
33	βρύω	HYP	Jak 3,11
34	βρώσιμος	INT	Lk 24,41 (Lev 19,23; Neh 9,25; Ez 47,12)
35	βυθός	INT	2Kor 11,25 (Ex 15,5; Neh 9,11; Zsolt 67,23; 68,3; 68,16; 106,24; Ódák 1,5)
36	βύσσος	INT	Lk 16,19 (Ex 25,4; 26,1; 26,31; 26,36; 27,9; 27,16; 27,18; 28,5; 28,6; 28,8; 28,15; 28,33; 28,39; 31,4; 35,6; 35,23; 35,25; 35,35; 36,9; 36,10; 36,12; 36,15; 36,31; 36,35 (3*); 36,36; 37,3; 37,5; 37,7; 37,14; 37,16; 37,21; 2Kρόν 2,13; 3,14; Péld 31,22; Ézs 3,23; 19,9; Ez 16,10; 27,7)
37	βωμός	INT	ApCsel 17,23 (Ex 34,13; Num 3,10; 23,1; 23,2; 23,4 (2*); 23,14 (2*); 23,29; 23,30; Deut 7,5; 12,3; Józs 22,10 (2*); 22,11; 22,16; 22,19; 22,23; 22,26; 22,34; 2Kρόν 31,1; 1Makk 1,47; 1,54; 1,59; 2,23; 2,24; 2,25; 2,45; 5,68; 2Makk 2,19; 13,8; JSiráκ 50,12; 50,14; Hós 10,8; Ám 7,9; Ézs 15,2; 16,12; 17,8; 27,9; Jer 7,31; 7,32; 11,13; 30,18; 31,35; 39,35)

INFLEXIÓS MOFÉMÁK A B-BAN ÖSSZESEN: 4**PSZEUDO-MORFÉMÁK BA KÖZLÉSE ALAPJÁN ÖSSZESEN: 1****TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS: 10**

ZIPF 2.	törvényéhez		β-ból 2. Az alacsony érték a szóösszetételek természetéből adódik.
1	γάγραйна	HYP	2Tim 2,17
2	γαμίσκω	ResL	Mt 22,30
3	γέλως	INT	Jak 4,9 (Gen 21,6; 4Makk 5,28; Péld 10,23; Préd 2,2; 7,3; 7,6; 10,19; Jób 8,21; 17,6; SalBölcs 5,4; JSiráκ 19,30; 21,20; 27,13; Ám 7,9; Mik 1,10 (2*); Jer 20,7; 31,26; 31,39; JSir 3,14)
4	γενεαλογία	INT	Zsid 7,6 (1Kρόν 5,1)
5	γενετής	INT	Jn 9,1 (Lev 25,47; Eszt 4,17)
6	γερουσία	INT	ApCsel 5,21 (Ex 3,16; 3,18; 4,29; 12,21; 24,9; Lev 9,1; 9,3; Num 22,4; 22,7 (2*); Deut 5,23; 19,12; 21,2; 21,3; 21,4; 21,6; 21,19; 22,15; 22,16; 22,17; 22,18; 25,7; 25,8; 25,9; 27,1; 29,9; Józs 23,2; Judit 4,8; 11,14; 15,8; 1Makk 12,6; 2Makk 1,10; 4,44; 11,27; 3Makk 1,8)
7	γεωργέω	GRAM	Zsid 6,7 (1Kρόν 27,26; 1Ezsd 4,6; 1Makk 14,8)
8	γεώργιον	GRAM	1Kor 3,9 (Gen 26,14; Péld 6,7; 9,12; 24,5; 24,30; 31,16; JSiráκ 27,6; Jer 28,23)
9	γῆρας	INT	Lk 1,36 (Gen 15,15; 21,2; 21,7; 25,8; 37,3; 42,38; 44,20; 44,29; 44,31; 48,10; 2Sám 19,34; 1Kir 11,4; 15,23; 1Kρόν 29,28; Tób 3,10; 2Makk 6,23; 6,25; 6,27; 3Makk 4,5; 4Makk 5,12; 5,33; 5,36; 6,12; 6,18; 7,15; 8,20; Zsolt 70,9; 70,18; 91,11; 91,15; 16,31; 30,17; SalBölcs 3,17; 4,8; 4,9; 4,16; JSiráκ 3,12; 8,6; 25,3; 30,24; 46,9; SalZsolt 4,18; Ézs 46,4; Dán 6,1)
10	γλεῦκος	INT	ApCsel 2,13 (Jób 32,19)
11	γναφεύς	INT	Mk 9,3 (2Kir 18,18; Ézs 7,3; Ézs 36,2)
12	γνησίως	INT	Fil 2,20 (2Makk 14,8; 3Makk 3,23)

13	γνόφος	INT	Zsid 12,18 (Ex 10,22; 14,20; 20,21; Deut 4,11; 5,22; Józs 24,7; 2Sám 22,10; 1Kir 8,53; 2Kron 6,1; Eszt 1,1; Zsolt 17,10; 96,2; Jób 3,5; 9,17; 17,13; 22,13; 23,17; 27,20; JSirá 45,5; Ám 5,20; Jóel 2,2; Zof 1,15; Ézs 44,22; 60,2; Jer 23,12; Ez 34,12 (2*))
14	γνώστης	INT	ApCsel 26,3 (1Sám 28,3; 28,9; 2Kir 21,6; 2Kron 35,19; Zsuzsanna 1,42)
15	γογγυστής	HYP	Júd 16
16	γόης	HYP	2Tim 3,13
17	γραπτός	HYP	Róm 2,15
18	γραώδης	HYP	1Tim 4,7
19	γυμνασία	INT	1Tim 4,8 (4Makk 11,20)
20	γυμιτεύω	HYP	1Kor 4,11
21	γυναικάριον	ΣGRAM	2Tim 3,6
22	γυναικείος	ΣGRAM	1Pt 3,7 (Gen 18,11; Deut 22,5; Eszt 2,11; 2,17; Jud 12,15; Tób 2,11)

INFLEXIÓS MORFÉMAK A Γ-BAN ÖSSZESEN: 4**TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS: 7**

ZIPF 2.	törvényéhez		γ-ból esetleg 2. Nincs előtag bővülési lehetőség.
1	δαμονιώδης	Σ HYP	Jak 3,15
→0	δαίμων	*	Mt 8,31 (Ézs 65,11) Az Újszövetségben több ragozott alakja is van, de a LXX-ben CSAK egyszer, a megadott helyen „szerencseisten” (eslődleges jelentésből: „olyan pogány isten, aki osztogat” (Újford. szövege szerint.) A BA alapján meg kell különböztetni a két jelentést.
2	δάκνω	INT	Gal 5,15 (LXX: több előfordulás)
3	δακρύω	INT	Jn 11,35 (2Makk 4,37; 3Makk 4,4; 6,23; 4Makk 15,20; Jób 3,24; JSirá 12,16; 31,13; Mik 2,6; Ez 27,35)
4	δακτύλιος	INT	Lk 15,22 (Gen 38,18; 38,25; 41,42; Ex 25,12 (2*); 25,14; 25,15; 25,26 (2*); 25,27; 26,29; 27,4; 27,7; 30,4; 35,22; 36,23 (2*); 36,24; 36,26; 36,27; 36,28 (2*); 38,3; 38,10; 38,18; 38,24; Num 31,50; Eszt 3,10; 8,2; 8,8 (2*); 8,10; Judit 10,4; Tób 1,22; 1Makk 6,15; Ézs 3,20; Dán 6,18 (2*); Bél 1,14 (2*))
5	δάνειον	INT	Mt 18,27 (Deut 15,8; 15,10; 24,11; 4Makk 2,8)
6	δανιστής	INT	Lk 7,41 (2Kir 4,1; Zsolt 108,11; Péld 29,13; JSirá 29,28)
7	δάμαλις	INT	Zsid 9,13 (Gen 15,9; Num 7,17; 7,23; 7,29; 7,35; 7,41; 7,47; 7,53; 7,59; 7,65; 7,71; 7,77; 7,83; 7,88; 19,2; 19,6; 19,9; 19,10; Duet 21,3; 21,4 (2*); 21,6; Bír 14,18; 1Sám 16,2; 1Sám 28,24; 1Kir 12,28; 12,32; 2Kir 10,29; 17,16; Tób 1,5; Zsolt 67,31; JSirá 38,26; Hós 4,16; 10,11; Ám 4,1; Jóel 1,17; Ézs 5,18; 7,21; 15,5; Jer 26,20)
8	δαπάνη	INT	Lk 14,28 (Ezsd 6,4; 6,8; 1Makk 3,30; 10,39; 10,44; 10,45; 2Makk 4,19; Bél 1,22)
9	δείγμα	HYP	Júd 7
10	δειλία	GRAM	2Tim 1,7 (Lev 26,36; 1Makk 4,32; 2Makk 3,24; 3Makk 6,19; 4Makk 6,20; Zsolt 54,5; 88,41; Péld 19,15; JSirá 4,17)
11	δειλιάω	GRAM	Jn 14,27 (Deut 1,21; 31,6; 31,8; Józs 1,9; 8,1; 10,25; 2Makk 15,8; 4Makk 14,4; Zsolt 13,5; 26,1; 77,53; 103,7; 118,161; JSirá 22,16; 34,14; Ézs 13,7; Jer 15,5)
12	δείνα	INT	Mt 26,18 (4Makk 8,15; Jób 13,11; JSirá 28,16)
13	δαισιδαίμων	Σ	ApCsel 17,22 más közlés szerint ez a leghosszabb szó az egész Újszövetségben: δαισιδαιμονέστερος formában. (Lásd Balázs Károly, illetve Strog's number: 1174. szó.)
14	δεξιολάβος	Σ	ApCsel 23,23
15	δέος	INT	Zsid 12,28 (2Makk 3,17; 3,30; 12,22; 13,16; 15,23)
16	δέρμα	INT	Zsid 11,37 (Gen 27,16; Ex 25,5 (2*); 26,14 (2*); 29,14; 35,7 (2*); 35,23 (2*); 29,20 (2*); Lev 4,11; 7,8; 11,32; 13,2 (2*); 13, (2*); 13,4 (2*); 13,5; 13,6; 13,7; 13,8; 13,10; 13,11; 13,12 (2*); 13,13; 13,18; 13,20; 13,21; 13,22; 13,24 (2*); 13,25; 13,26; 13,27; 13,28; 13,30; 13,31; 13,32; 13,33; 13,34 (2*); 13,35; 13,36; 13,38; 13,39 (2*); 13,43; 13,48; 13,49 (2*); 13,51 (2); 13,56; 15,17; 16,27; Num 4,6; 19,5; 2Makk 7,7; Jób 2,4 (2*); 10,11; 19,20; 19,26; 30,30; Mik 3,2; 3,3; Jer 13,23; JSir 3,4; 4,8; 5,10; Ez 37,6; 37,8)
17	δέσμη	INT	Mt 13,30 (Ex 12,22)
18	δευτεραίος	HYP	ApCsel 28,13
19	δηλαυγώς	ResL	Mk 8,25
20	δημηγορέω	INT	ApCsel 12,21 (4Makk 5,15; Péld 30,31)

21	δήποτε	GRAM	Jn 5,4
22	δήπου	GRAM	Zsid 2,16
23	διαβάλλω	Σ INT	Lk 16,1 (2Makk 3,11; 4Makk 4,1; Dan 3,8; 6,25)
24	διεγνώρισαν	Rv	Lk 2,17
25	διάγνωσις	INT	ApCsel 25,21 (SalBölcs 3,18)
26	διαγρηγορέω	Σ HYP	Lk 9,32
27	διαδέχομαι	Σ INT	ApCsel 7,45 (1Kρόν 16,18; 2Kρόν 31,12; Eszt 10,3; 2Makk 4,31; 2Makk 9,23; 4Makk 4,15; SalBölcs 7,30; 17,20)
28	διάδοχος	Σ INT	ApCsel 24,27 (1Kρόν 18,17; 2Kρόν 26,11; 28,7; 2Makk 4,29; 14,26; JSirák 46,1; 48,8)
29	διακαθαίρω	ΣGRAM	Lk 3,17
30	διακαθαρίζω	ΣGRAM	Mt 3,12
31	διακατελέγχομαι	Σ HYP	ApCsel 18,28
32	διακούω	Σ INT	ApCsel 23,35 (Deut 1,16; Job 9,33)
33	διακωλύω	Σ INT	Mt 3,14 (Judit 4,7; 12,7)
34	διαλείπω	Σ INT	Lk 7,45 (1Sám 10,8; 13,8; 1Kir 15,21; 2Kρόν 29,11; Ézs 5,14; Jer 8,6; 9,4; 14,17; 17,8; 38,16; 51,18; Dán 3,46)
35	διαλλάσσομαι	Σ HYP	Mt 5,24
36	διαλύω	Σ INT	ApCsel 5,36 (Bir 15,14; 1Kir 19,11; Neh 1,7; 3Makk 1,2; 4Makk 10,10; Péld 6,35; Jób 30,17; JSirák 22,16; 22,20; SalZsolt 4,9; Ézs 58,6; Dán 5,6)
37	διαμάχομαι	Σ INT	ApCsel 23,9 (JSirák 8,1; 8,3; 38,28; Dán 10,10)
38	διαμερισμός	Σ INT	Lk 12,51 (Mik 7,12; Ezék 48,29)
39	διαιέμω	Σ INT	ApCsel 4,17 (Deut 29,25)
40	διαιεύω	Σ INT	Lk 1,22 (Zsolt 34,19; Sirak 27,22)
41	διαιόημα	Σ INT	Lk 11,17 (Péld 14,14; 15,24; JSirák 22,16; 22,18; 23,2; 24,29; 25,5; 32,18; 42,20; Ézs 55,9; Ezék 14,3; 14,4; Dán 8,25)
42	διαιυκτερεύω	Σ INT	Lk 6,12 (Jób 2,9)
43	διαιύω	Σ INT	ApCsel 21,7 (2Makk 12,17)
44	διαπαρτριβή	Σ HYP	1Tim 6,5
45	διαπλέω	Σ HYP	ApCsel 27,5
46	διαπραγματεύομαι	ResL	Lk 19,15
47	διασεύω	Σ INT	Lk 3,14 (3Makk 7,21)
48	διάστημα	Σ INT	ApCsel 5,7 (Gen 32,17; 1Kir 6,6; 1Kir 7,46; 2Makk 14,44; 3Makk 4,17; SirProl 1,32; Ez 41,6; 41,8 (2*); 42,5 (2*); 42,12; 42,13; 45,2; 48,15; 48,17)
49	διάταγμα	Σ INT	Zsid 11,23 (Ezsd 7,11; Eszt 3,13; SalBölcs 11,7)
50	διαταράσσω	Σ HYP	Lk 1,29
51	διατελέω	Σ INT	ApCsel 27,33 (Deut 9,7; Eszt 8,12; 2Makk 5,27; Jer 20,7; 20,18)
52	διατροφάς	Σ INT	1Tim 6,8 (1Makk 6,49)
53	διαυγάζω	Σ HYP	2Pt 1,19
54	διαυγής	Σ HYP	Jel 21,21
55	διαφεύγω	Σ INT	ApCsel 27,42 (Deut 2,36; Józs 8,22; 10,28; 10,30; 10,33; 2Kir 9,15; Judit 7,19; 1Makk 15,21; 2Makk 7,31; 12,35; 3Makk 5,13; Péld 19,5; Ám 9,1; Ézs 10,14; Jer 11,15)
56	διαφυλάσσω	Σ INT	Lk 4,10 (Gen 28,15; 28,20; Lev 19,20; Deut 7,12; 32,10; Józs 24,17; Judit 7,12; 11,13; 13,16; 2Makk 1,26; 3,15; 3,22; 2Makk 6,6; 10,30; 15,30; Zsolt 30,7; 40,3; 90,11; Ódák 2,10; Péld 2,8; 6,24; Jób 2,6; SalBölcs 10,1; 10,12; 17,4; JSirák 41,16; SalZsolt 16,9; Hós 12,14; Zak 3,7; Jer 3,5)
57	διαχλευάζω	Σ HYP	ApCsel 2,13
58	διαχωρίζω	Σ INT	Lk 9,33 (Gen 1,4; 1,6; 1,7; 1,14; 1,18; 13,9; 13,11; 13,14; 30,32; 30,40; Num 32,12; Bir 13,19; 2 Sám 1,23 (2*); 2Kρόν 25,10; 1Makk 12,36; Péld 16,28; JSirák 6,13; 12,9; 33,8; 33,11; Ez 34,12; Zsuzsanna 1,51; 1,52)
59	δίδροαχμον	Σ INT	Mt 17,24 (Gen 20,14; 20,16; 23,15; 23,16; Ex 21,32; 30,13; 30,15; Etc.)
60	διειθυμέομαι	Σ HYP	ApCsel 10,19
61	διέξοδος	Σ INT	Mt 22,9 (Num 34,3; 34,5; 34,8; 34,9; 34,12; Józs 15,4; 15,7; 15,11; 16,3; 16,8; 17,9; 18,12; 18,14; 18,19; 19,14; 19,22; 19,29; 19,33; Bir 5,17; 2Kir 2,21; Zsolt 1,3; 67,21; 106,33; 106,35; 118,136; 143,14; JSirák 25,25)
62	διερμηνευτής	Σ HYP	1Kor 14,28
63	διερωτάω	HYP	ApCsel 10,17
64	διετής	INT	Mt 2,16 (2Makk 10,3)
65	διθάλασσος	Σ	ApCsel 27,41
66	διϊκνέομαι	INT	Zsid 4,12 (Ex 26,28)
67	δικαιοκρισία	Σ HYP	Róm 2,5

68	δίλογος	HYP	1Tim 3,8
69	διοπετής	HYP	ApCsel 19,35
70	διόρθωμα	GRAM	ApCsel 24,2
71	διόρθωσις	GRAM	Zsid 9,10
72	διπλώ	HYP	Jel 18,6
73	δισμυριάς	Σ HYP	Jel 9,16
74	δισχίλιοι	INT	Mk 5,13 (Számnev, LXX-ben még 46 helyen)
75	διυλίζω	INT	Mt 23,24 (Ám 6,6)
76	διχάζω	HYP	Mt 10,35
77	διώκτης	HYP	1Tim 1,13
78	δίψος	INT	2Kor 11,27 (Ex 17,3; Deut 28,48; 32,10; Bír 15,18; 2Sám 17,29; Neh 9,20; 4Makk 3,10; Ódák 2,10; SalBölcs 11,8; Hós 2,5; Ám 8,13; Ézs 44,33; 50,2; Jer 2,25; JSir 4,4)
79	δοκιμασία	INT	Zsid 3,9 (SalZsolt 16,44; JSirák 6,21)
80	δουλαγωγέω	Σ HYP	1Kor 9,27
81	δόλιος	GRAM	2Kor 11,13 (Zsolt 5,7; 11,3; 11,4; 16,1; 30,19; 42,1; 51,6; 108,2 (2*); 119,2; 119,3; Péld 11,1; 12,6; 12,17; 12,24; 12,27; 13,9; 13,13; 14,25; 20,23; JSirák 11,29; 22,22; 27,25; SalZsolt 4,23; 12,1; Zof 3,13; Jer 9,7)
82	δολιώ	GRAM	Róm 3,13 (Num 25,18; Zsolt 5,10; 13,3; 104,25)
83	δότης	INT	2Kor 9,7 (Péld 22,8)
84	δράσσομαι	INT	1Kor 3,19 (Lev 2,2; 5,12; Num 5,26; Judit 13,7; 2Makk 4,41; Zsolt 2,12; JSirák 26,7; 34,2)
85	δυσβάστακτος	ResL	Lk 11,46
86	δυσεντέριον	Σ HYP	ApCsel 28,8
87	δυσερμήνευτος	Σ HYP	Zsid 5,11
88	δύσκολος	INT	Mk 10,24 (Jer 30,2)
89	δυσφημέω	GRAM	1Kor 4,13 (1Makk 7,41)
90	δυσφημία	GRAM	2Kor 6,8 (1Makk 7,38; 3Makk 2,26)
91	δωδέκατος	INT	Jel 21,20 (Számnev, LXX-ben még 26-szor)
92	δωδεκάφυλον	Σ HYP	ApCsel 26,7

INFELXIÓS MORFÉMÁK A Δ-BAN ÖSSZESEN: 12
PSZEUDO-MORFÉMA A BA KÖZLÉSE ALAPJÁN ÖSSZESEN: 1
TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS: 33

ZIPF 2.	törvényéhez		δ-ból 50 szó jöhet szóba. Nem minden kifejezésre értelmezhető a szabály. Pl. διάγνωσις szóössztétel, de a nélkül is ismert terminus technicus.
1	ἑβδομηκοντάκις	Σ INT	Mt 18,22 (Gen 4,24)
2	ἔγγυος	INT	Zsid 7,22 (2Makk 10,28; JSirák 29,15; 29,16)
3	ἔγερσις	INT	Mt 27,53 (Bír 7,19; 1 Ezd 5,59; Zsolt 138,2)
4	ἐγκαθέτος	INT	Lk 20,20 (Jób 19,12; 31,9)
5	ἐγκαίνια	INT	Jn 10,22 (Ezsd 6,16; 6,17; Neh 12,27; Nán 3,2)
6	ἐγκατοικέω	HYP	2Pt 2,8
7	ἐγκαυχάομαι	INT	2Thessz 1,4 (Zsolt 51,3; 73,4; 96,7; 105,47)
8	ἐγκομβόομαι	HYP	1Pt 5,5
9	ἐγκοπή	HYP	1Kor 9,12
10	ἐγκρίνω	HYP	2Kor 10,12
11	ἔγκυος	INT	Lk 2,5 (JSirák 42,10)
12	ἔγχρῖω	INT	Jel 3,18 (Tób 6,9; 11,8; 2,10; 6,9; Jer 4,30)
13	ἔδαφίζω	INT	Lk 19,44 (Zsolt 136,9; Hós 10, 14; 14,1; Náh 3,10; Ézs 3,26; Ezék 31,12)
14	ἔδαφος	INT	ApCsel 22,7 (Num 5,17; 1Kir 6,15; 6,16; 6,30; Judit 5,18; 16,4; 3Makk 1,29; 2,22; 4Makk 6,7; Zsolt 118,25; Jób 9,8; JSirák 11,5; 20,18; 33,10; Ézs 25,12; 26,5; 29,4; Jer 38,35; Ez 41,16 (2*); 41,20; Dán 6,25; Bél 1,19)
15	ἔδραίωμα	HYP	1Tim 3,15
16	ἐθίζω	INT	Lk 2,27 (2Makk 14,30; JSirák 23,9)
17	ἐθνάρχης	INT	2Kor 11,32 (1Makk 14,7; 15,1; 15,2)
18	ἐθνικῶς	HYP	Gal 2,14
19	εἰδέα	ResL	Mt 28,3
20	εἰδωλεῖον	HYP	1Kor 8,10
21	εἶκω	INT	Gal 2,5 (4Makk 1,6; SalBölcs 18,25)
22	εἰρηνοποιέω	ΣGRAM	Kol 1,20 (Péld 10,10)
23	εἰρηνοποιός	ΣGRAM	Mt 5,9

24	είσοδεχομαι	Σ INT	2Kor 6,17 (2Makk 4,22; 10,36; 4Makk 5,37; SalBölcs 19,16; Hós 8,10; Mik 4,6; Hab 2,5; Zof 3,8; 3,19; 3,20; Zak 10,8; 10,10; Jer 23,3; Ez 11,17; 20,34; 20,41; 22,19; 22,20 (2*))
25	είσκαλέομαι	Σ HYP	ApCsel 10,23
26	είσπηδάω	Σ INT	ApCsel 16,29 (Ám 5,19; Zsuzsanna 1,26)
27	είστρέχω	Σ INT	ApCsel 12,14 (2Makk 5,26)
28	έκάστοτε	HYP	2Pt 1,15
29	έκατονταετής	Σ INT	Róm 4,19 (Gen 17,17)
30	έκβαίνω	INT	Zsid 11,15 (Józs 4,16; 4,17; 4,18; Judit 5,8; 1Makk 4,27; 15,4; JSirák 30,8; 38,18; Ézs 24,18)
31	έκβολή	INT	ApCsel 27,18 (Ex 11,1 Jón 1,5). Esetlegesen a BA közlése szerint pszeudo-morféma, mert az Ex 11,1-ben nem hajózási szakszó. Ez azonban nem releváns.
32	εκβλαστώνω	ResL	Mt 13,5 és/vagy Mk 4,5
33	έκδαπανάω	Σ HYP	2Kor 12,15
34	έκδιώκω	Σ INT	1Thessz 2,15 (Deut 6,19; 1Krn 8,13; 12,16; Zsolt 36,28; 43,17; 68,5; 100,5; 118,157; JSirák 30,19; Jóel 2,20; Jer 27,44; 30,13; Dán 4,25; 4,32; 4,33; 5,21)
35	έκδηλος	Σ INT	2Tim 3,9 (3Makk 3,19; 6,5)
36	έκδοτος	Σ INT	ApCsel 2,23 (Bél 1,22)
37	έκδοχή	Σ HYP	Zsid 10,27
38	έκζητήσεις	Σ INT	1Tim 1,4 (Deut 17,4)
39	έκθαμβος	Σ INT	ApCsel 3,11 (Dán 7,7)
40	έκθαυμάζω	Σ INT	Mk 12,17 (JSirák 27,23; 43,18)
41	έκθετος	Σ HYP	ApCsel 7,19
42	έκκαίω	Σ INT	Róm 1,27 (Ex 22,5; Num 11,1; 11,3; Deut 29,19; 32,22; Bír 15,5; 15,14; 2Sám 22,9; 22,13; 24,1; 1Kir 20,21; 2Kir 22,13; 22,17; 2Krn 34,21; 34,25; Neh 10,35; Zsolt 2,12; 38,4; 72,21; 77,38; 78,5; 88,47; 105,18; 117,12; Ódák 2,22; Péld 6,19; 14,5; 14,25; 19,9; 29,8; Jób 3,17; JSirák 8,10; 16,6 (2*); 23,17; 28,8; 28,10 (2*); 28,11; 28,12; 28,23; 43,4; 43,21; 51,4; Abd 1,18; Neh 2,14; Ézs 50,11; Jer 1,14; 4,4; 15,14; 51,6; Ez 21,4; Dán 3,22)
43	έκκολυμβάω	Σ HYP	ApCsel 27,42
44	έκκομίζω	Σ HYP	Lk 7,12
45	έκκοπή	ResL	1Kor 9,12
46	έκκρεμάννυμι	Σ INT	Lk 19,48 (Gen 44,30)
47	έκκλαλέω	Σ INT	ApCsel 23,22 (Judit 11,9)
48	έκκλάμπω	Σ INT	Mt 13,43 (2Sám 22,29; JSirák 26,17; 43,4; 43,8; 50,7; Ezék 43,2; Dán 12,3)
49	έκλαιθάνομαι	Σ HYP	Zsid 12,5
50	έκνεύω	INT	Jn 5,13 (Bír 4,18; 18,26; 2Kir 2,24; 23,16; 3Makk 3,22; Mik 6,14)
51	έκνήφω	Σ INT	1Kor 15,34 (1Sám 25,37; JSirák 31,2; Joel 1,5; Hab 2,7; 2,19)
52	έκούσιος	Σ INT	Filem 14 (Lev 7,16; 23,38; Num 15,3; 29,39; Deut 12,6; Ezsd 1,4; 1,6; 3,5; 8,28; Neh 5,8; Judit 4,14; 16,18; Zsolt 67,10; 118,108; Péld 27,6)
53	έκπερισσῶς	Σ HYP	Mk 14,31
54	έκπετάννυμι	Σ HYP	Róm 10,21
55	έκπηδάω	Σ INT	ApCsel 14,14 (Deut 33,22; 1Kir 21,39; Eszt 4,1; Judit 14,17; Tób 10,7; 2Makk 3,18; 3Makk 1,17; Zsuzsanna 1,39)
56	έκπληρώω	ΣGRAM	ApCsel 13,33 (2Makk 8,10; 3Makk 1,2; 3Makk 1,22)
57	έκπλήρωσις	ΣGRAM	ApCsel 21,26 (2Makk 6,14)
58	έκποριεύω	Σ INT	Júd 7 (Gen 38,24; Ex 34,15; 34,16 (2*); Lev 17,7; 19,29 (2*); 20,5; 20,6; 21,9; Num 15,39; 25,1; Deut 22,21; 31,16; Bír 2,17; 8,27; 8,33; 2,17; 2Krn 21,11; 21,13 (2*); JSirák 46,11; Hós 1,2 (2*); 2,7; 4,12; 4,13; 4,18; 5,3; Jer 3,1; Ez 6,9; 16,16; 16,17; 16,20; 16,26 (2*); 16,28 (2*); 16,30; 16,33; 20,30; 23,3; 23,5; 23,30; 23,43)
59	έκπτύω	ResL	Gal 4,14
60	έκστρέφω	Σ INT	Tit 3,11 (Deut 32,20; Ám 6,12; Zak 11,16; Ezék 11,16)
61	έκταράσσω	Σ INT	ApCsel 16,20 (Zsolt 17,5; 87,17; SalBölcs 17,3; 17,4; 18,17)
62	έκτένεια	Σ INT	ApCsel 26,7 (Judit 4,9; 2Makk 14,38; 3Makk 6,41)
→ 0	έκτενής	*	ApCsel 12,5 Két jelentés egy hangalak: 1) 1Pt 4,8; Lk 22,44: „hajlandónak, hevesen kitarónak lenni” 2) ApCsel 12,5: „folyamatosan, állandóan” Nem csak a BA, hanem a szemiotikai vizsgálat is két alakot ad meg: έκτενω̄ς és έκτενής
63	έκτρομος	ResL	Zsid 12,21
64	έκτρομα	Σ INT	1Kor 15,8 (Num 12,12; Préd 6,3; Jób 3,16)

65	ἐκφοβέω	Σ INT	2Kor 10,9 (Lev 26,6; Judit 16,25; 1Makk 14,12; 4Makk 9,5; Jób 7,14; 33,16; SalBölcs 11,19; 17,18; Mik 4,4; Náh 2,12; Zof 3,13; Ez 32,27; 34,28; 39,26)
66	ἐκχωρέω	Σ INT	Lk 21,21 (Num 17, 10; Bir 7,3; Eszt 4,44; 4,57; 1Makk 9,62; Ám 7,12)
67	ἐλαττονέω	INT	2Kor 8,15 (Gen 8,3; 8,5; Ex 16,18; 30,15; 1Kir 11,22; 17,14; Péld 11,24)
68	ἐλαφρία	HYP	2Kor 1,7
69	ἐλεγμός	GRAM	2Tim 3,16 (Lev 19,17; Num 5,18; 5,19; 5,23; 5,24 (2*); 5,27; 2Kir 19,3; Judit 2,10; 1Makk 2,49; Zsolt 37,15; 38,12; 149,7; JSirák 20,29; 21,6; 32,17; 41,4; 48,7; 48,10; SalZsolt 10,1; Ézs 37,3)
70	ἐλεγξις	GRAM	2Pt 2,16 (Jób 21,4; 23,2)
71	ἐλεφάντινος	INT	Jel 18,12 (1Kir 10,18; 22,39; 2Kρόν 9,17; 9,21; Zsolt 44,9; Énekek 5,14; 7,5; Ám 3,15; 6,4)
72	ἐλευσις	HYP	ApCsel 7,52
73	ἐλιγμα	ResL	Jn 19,39
74	ἐλκόω	HYP	Lk 16,20
75	ἐμβάλλω	Σ INT	Lk 12,5 (Gen 31,34; 37,22; 39,20; 40,15; 43,22; 44,1; 44,2; Ex 2,3; 10,19; 15,25; 16,33; 25,16; 25,21; 40,20; Num 4,10; 4,12; 4,14; 5,17; 19,6; 23,5; 23,12; 23,16; Deut 10,2; 10,5; 11,18; 23,26; 26,2; 31,19; Józ 7,11; 18,10; 18,25; 1 Sám 18,25; 2Kir 4,39; 4,41; 2Kρόν 24,10; 1Ezsd 6,19; Judit 13,10; Zsolt 39,4; Péld 7,5; 11,21; 16,5; 22,18; Jób 18,8; SalBölcs 19,4; JSirák 28,9; 33,28; Ám 4,2; Jón 1,12; Hag 2,16; Zak 11,13; Ézs 28,16; Ézs 37,7; 37,19; 37,29; 51,23; Jer 11,19; 20,2; 22,7; 34,8; 44,21; Ez 4,9; 24,4; 26,12; Dán 3,6; 3,11; 3,15; 3,20; 3,22; 3,24; 3,46 (4*); Bél 1,27; 1,31; 1,42)
76	ἐμβατεύω	Σ INT	Kol 2,18 (Józ 19,49; 19,51; 1Makk 12,25; 13,20; 14,31; 15,40; 2Makk 2,30)
77	ἐμβιβάζω	Σ INT	ApCsel 27,6 (Péld 4,11)
78	ἐμέω	INT	Jel 3,16 (JSirák 31,21; Ézs 19,14)
79	ἐμμαίνομαι	Σ	ApCsel 26,11
80	ἐμπαίγμονή	ΣResL	2Pt 3,3
81	ἐμπαίγμός	ΣResL	Zsid 11,36 (2Makk 7,7; 3Makk 5,22; Zsolt 37,8; SalBölcs 12,25; JSirák 27,28; SalZsolt 2,11; 17,12; Ezék 22,4)
82	ἐμπεριπατέω	Σ INT	2Kor 6,16 (Lev 26,12; Deut 23,15; Bir 18,9; 2Sám 7,6; Péld 30,31; Jób 1,7; 2,2; SalBölcs 19,21)
83	ἐπίμνημι	ResL	Mt 22,7
84	ἐμπνέω	INT	ApCsel 9,1 (Deut 20,16; Józ 10,28; 10,30; 10,35; 10,37; 10,39; 10,40; 11,11; 11,14; SalBölcs 15,11)
85	ἐμπλοκή	HYP	1Pt 3,3
86	ἐμπορία	GRAM	Mt 22,5 (Neh 3,16; Ézs 23,18 (2*); 45,14; Ez 27,13; 27,15; 27,16; 27,24; 28,5; 28,16; 28,18)
87	ἐμπόριον	GRAM	Jn 2,16 (Deut 33,19; Ézs 23,17; Ez 27,3)
88	ἐμφυσάω	INT	Jn 20,22 (Gen 2,7; 1Kir 17,21; Tób 6,9; 11,11; Jób 4,21; SalBölcs 15,11; Neh 2,2; Ez 21,36; 37,9)
89	ἔμφυτος	INT	Jak 1,21 (SalBölcs 12,10)
90	ἐνάλιος	HYP	Jak 3,7
91	ἐνδεής	INT	ApCsel 4,34 (Deut 15,4; 15,7; 15,11; 24,14; Tób 2,2; Péld 3,27; 7,7; 9,4; 9,13; 9,16; 11,12; 11,16; 12,11; 13,25; 15,21; 18,2; 21,17; 24,30; 27,7; 28,16; Jób 30,4; SalBölcs 16,3; Ézs 41,17; Ez 4,17)
92	ἐνδειγμα	HYP	2Thessz 1,5
93	ἐνδέχομαι	INT	Lk 13,33 (2Makk 11,18; Dan 2,11)
94	ἐνδύνω	HYP	2Tim 3,6
95	ἐνδυσισ	INT	1Pt 3,3 (Eszt 5,1; Jób 41,5)
96	ἐνδώμησις	HYP	Jel 21,18
97	ἐνειλέω	INT	Mk 15,46 (1 Sám 21,10)
98	ἐνεός	INT	ApCsel 9,7 (Péld 17,28; Ézs 56,10; JerLev 1,40)
99	ἐννεύω	INT	Lk 1,62 (Péld 6,13; 10,10)
100	ἐννυχος	INT	Mk 1,35 (3Makk 5,5)
101	ἐνορκίζω	HYP	1Thessz 5,27
102	ἐντόπιος	HYP	ApCsel 21,12
103	ἐντρέφω	HYP	1Tim 4,6
104	ἐντρυφάω	INT	2Pt 2,13 (4Makk 8,8; Hab 1,10; Ézs 55,2; 57,4; Jer 38,20)
105	ἐντυπόω	HYP	2Kor 3,7
106	ἐνυβρίζω	HYP	Zsid 10,29

107	ένυπνιον	INT	ApCsel 2,17 (LXX: 108 találat)
108	ένωτίζομαι	INT	ApCsel 2,14 (Gen 4,23; Ex 15,26; Num 23,18; Bír 5,3; Neh 9,30; Zsolt 5,2; 16,1; 38,13; 48,2; 53,4; 54,2; 83,9; 85,6; 134,17; 139,7; 142,1; Jób 32,11; 33,1; 33,31; 34,2; 34,16; 37,14; SalBölcs 6,2; JSiráκ 33,19; Hós 5,1; Jóel 1,2; Ézs 1,2; 28,23; 42,23; 44,8; 51,4; Jer 8,6; 13,15; 23,18; Bárúk 3,9)
109	ἐξαίρω	INT	1Kor 5,13 (LXX: 230 találat)
110	ἐξαιτέω	HYP	Lk 22,31
111	ἐξάλλομαι	INT	ApCsel 3,8 (1Makk 13,44; Mik 2,12; Jóel 2,5; Náh 3,17; Hab 1,8; Ézs 55,12)
112	ἐξανάστασις	Σ INT	Fil 3,11 (Gen 7,4)
113	ἐξάπινα	INT	Mk 9,8 (Lev 21,4; Num 4,20; 6,9; 35,22; Józs 11,7; 2Kρόn 29,36; 1Makk 1,30; Zsolt 63,5; 72,19; JSiráκ 5,7; 11,21; SalZsolt 1,2; Ézs 48,3; Dán 11,21; 11,24)
114	ἐξαστράπτω	Σ INT	Lk 9,29 (Neh 3,3; Ezék 1,4; 1,7; Dán 10,6)
115	ἐξέλκω	INT	Jak 1,14 (Gen 37,28; Bír 20,31; 3Makk 2,23; Péld 30,33; Jób 20,15; 36,20)
116	ἐξέραμα	HYP	2Pt 2,22
117	ἐξεραυνάω	INT	1Pt 1,10 (Bír 18,2)
118	ἐξηγέω	INT	1Thesz 1,8 (3Makk 3,2; JSiráκ 40,13; Jóel 4,14)
119	ἔξις	INT	Zsid 5,14 (Bír 14,9; 1Sám 16,7; Ódák 4,16; SirProl 1,11; JSiráκ 30,14; Hab 3,16; Dán 1,15; 7,28; 7,15)
120	ἐξισχύω	Σ HYP	Ef 3,18
121	ἐξολεθρεύω	Σ INT	ApCsel 3,23 (LXX: 221 találat)
122	ἐξορκίζω	Σ INT	Mt 26,63 (Gen 24,3; Bír 17,2)
123	ἐξορκιστής	Σ HYP	ApCsel 19,13
124	ἐξοχή	INT	ApCsel 25,23 (Jób 39,28)
125	ἐξυπνίζω	ΣGRAM	Jn 11,11 (Bír 16,14; 16,20; 1Kir 3,15; Jób 14,12)
126	ἔξυπνος	ΣGRAM	ApCsel 16,27 (1Ezsd 3,3)
127	ἑορτάζω		1Kor 5,8 (Ex 5,1; 12,14 (2*); 23,14; 23,39; 23,41; Num 29,12; Deut 16,16; 1Sám 30,16; Zsolt 41,5; 75,11; Neh 2,1; Zak 14,16; 14,18; 14,19; Ézs 30,29)
128	ἐπαγωνίζομαι	Σ HYP	Júd 3
129	ἐπαθροίζω	Σ HYP	Lk 11,29
130	ἐπακούω	Σ INT	2Kor 6,2 (LXX: 103 találat)
131	ἐπακροάομαι	Σ HYP	ApCsel 16,25
132	ἐπάναγκες	Σ HYP	ApCsel 15,28
133	ἐπαναμιμνήσκω	Σ HYP	Róm 15,15
134	ἐπανόρθωσις	Σ INT	2Tim 3,16 (1Ezsd 8,52; 1Makk 14,34)
135	ἐπάρατος	Σ HYP	Jn 7,49
136	ἐπαυλις	Σ INT	ApCsel 1,20 (Gen 25,16; Ex 8,7; 8,9; 14,12; 14,9; Lev 25,31; Num 22,39; 31,10; 32,16; 32,24; 32,36; 32,42 (2*); 34,4; Józs 13,26; 13,28; 15,28; 15,36; 15,45; 15,47 (2*); 15,54; 15,60; Bír 10,4; 1Kρόn 4,32; 4,33; Neh 11,25; 11,30; 12,28; 12,29; Judit 3,3; 15,7; Zsolt 68,26; Péld 3,33; Ézs 34,13; 35,7; 42,11; 62,9; 65,10)
137	ἐπαφρίζω	Σ HYP	Júd 13
138	ἐπειδήπερ	HYP	Lk 1,1
139	ἐπίπερ	ResL	Róm 3,30
140	ἐπεισαγωγή	Σ HYP	Zsid 7,19
141	ἐπεισέρχομαι	Σ INT	Lk 21,35 (1Makk 16,16)
142	ἐπέκεινα	Σ INT	ApCsel 7,43 (Gen 35,16; Lev 22,27; Num 15,23; 32,19; 1Sám 10,3; 18,9; 20,22; 20,37; 1Makk 10,30; Ám 5,27; Mik 4,5; Hag 2,18; Ézs 18,1; Ézs 18,2; Jer 22,19; Ez 39,22; Ez 43,27; Zsuzsanna 1,64)
143	ἐπεκτείνωμαι	Σ HYP	Fil 3,13
144	ἐπενδύτης	Σ HYP	Jn 21,7
145	ἐπερώτημα	Σ INT	1Pt 3,21 (Dán 4,17 nem minden szövegforrásban)
145	ἐπιβοῶντες	ResL	ApCsel 25,24
146	ἐπιγίνομαι	Σ INT	ApCsel 28,13 (3Makk 2,5; JerLev 1,47)
147	ἐπιδιατάσσομαι	Σ HYP	Gal 3,15
148	ἐπιδιορθόω	Σ HYP	Tit 1,5
149	ἐπιδύω	INT	Ef 4,26 (Deut 24,15; Józs 8,29; Jer 15,9)
150	ἐπιθανάτιος	Σ INT	1Kor 4,9 (Bél 1,31)
151	ἐπιθυμητής	Σ INT	1Kor 10,6 (Num 11,34; Péld 1,22; Ezék 26,12)
152	ἐπικαθίζω	Σ INT	Mt 21,7 (Gen 31,34; Lev 15,20; 2Sám 13,29; 22,11; 1Kir 1,38; 1,44; 2Kir 10,16; Ezék 32,4)
153	ἐπικάλυμμα	Σ INT	1Pt 2,16 (Ex 26,14; 39,20; 2Sám 17,19; Jób 19,29)

154	ἐπικαλύπτω	Σ INT	Róm 4,7 (Gen 7,19; 7,20; Gen 8,2; Ex 14,26; Num 4,11; 4,13; 2Sám 15,30 (2*); 1Kir 19,13; Zsolt 31,1; 43,20; Péld 28,13; Jób 16,18; JSiráκ 39,22; 47,15; Jer 3,25; 14,4; Ez 1,11; 1,23)
155	ἐπικέλλω	Σ HYP	ApCsel 27,41
156	ἐπικουρία	Σ INT	ApCsel 26,22 (SalBölcs 13,18)
157	ἐπικρίνω	Σ INT	Lk 23,24 (2Makk 4,47; 3Makk 4,2)
158	ἐπιλείπω	Σ HYP	Zsid 11,32
159	ἐπιλείχω	Σ HYP	Lk 16,21
160	ἐπιλησμονή	Σ INT	Jak 1,25 (JSiráκ 11,27)
161	ἐπίλοιπος	Σ INT	1Pt 4,2 (Lev 27,18; Deut 19,20; 21,21; Bír 7,6; 21,16; 2Kir 4,7; 1Ezsd 1,53; 2,13; 1Makk 3,11; 5,18; 6,38; 7,42; 8,4; 8,11; 40; 3Makk 3,26; 4,8; Ódák 11,10; Mik 5,2; Ézs 38,10; Jer 32,20; 34,19; 51,14; Dán 2,18; 7,7; 7,19)
162	ἐπίλυσις	Σ HYP	2Pt 1,20
163	ἐπιμαρτυρέω	Σ INT	1Pt 5,12 (Neh 13,15)
164	ἐπιμέλεια	Σ INT	ApCsel 27,3 (1Ezsd 6,9; Eszt 2,3; 1Makk 16,14; 2Makk 11,23; 3Makk 5,1; Péld 3,6; 3,22; 13,4; 28,25; SalBölcs 13,13)
165	ἐπιμελῶς	Σ INT	Lk 15,8 (Gen 6,5; 8,27; 1Ezsd 6,28; 6,33; 7,2; 8,19; 8,21; 8,24; Ezsd 6,8; 6,12; 6,13; 2Makk 8,31; 3Makk 4,13; 4Makk 11,18; Péld 13,24)
166	ἐπινεύω	Σ INT	ApCsel 18,20 (1Makk 6,57; 2Makk 4,10; 11,15; 14,20; Péld 26,24)
167	ἐπίνοια	Σ INT	ApCsel 8,22 (2Makk 12,45; 4Makk 17,2; SalBölcs 6,16; 9,14; 14,12; 15,4; JSiráκ 40,2; Jer 20,10)
168	ἐπιορκέω	ΣGRAM	Mt 5,33 (1Ezsd 1,46; SalBölcs 14,28)
169	ἐπίορκος	ΣGRAM	1Tim 1,10 (Zak 5,3)
170	ἐπιπλήσσω	Σ HYP	1Tim 5,1
171	ἐπιπόθητος	Σ HYP	Fil 4,1
172	ἐπιποθία	Σ HYP	Róm 15,23
173	ἐπιπορεύομαι	Σ INT	Lk 8,4 (Lev 26,33; 2Makk 2,28; 3Makk 1,4; JerLev 1,61; Ezék 39,14)
174	ἐπιρράπτω	Σ HYP	Mk 2,21
175	ἐπισιτισμός	Σ INT	Lk 9,12 (Gen 42,25; 45,21 Ex 12,39; Józs 1,11; 9,5; 9,11; 9,14; Bír 7,8; 20,10; 7,8; 1Sám 22,10; Judit 2,18; 4,5; Zsolt 77,25)
176	ἐπισκευάζομαι	Σ HYP	ApCsel 21,15
177	ἐπισκηνόω	Σ HYP	2Kor 12,9
178	ἐπισπάομαι	Σ INT	1Kor 7,18 (Gen 39,12; Judit 12,12; 1Makk 14,1; 3Makk 3,10; 4Makk 5,2; 9,28; 10,12; SalBölcs 1,12; 19,3; Neh 3,14; Ézs 5,18)
179	ἐπισπείρω	Σ HYP	Mt 13,25
180	ἐπιστήμων	Σ INT	Jak 3,13 (Deut 1,13; 1,15; 4,6; 1Ezsd 8,43; 8,46; SirProl 1,4; JSiráκ 10,25; 21,15; 40,29; 47,12; Ézs 5,21; Dán 1,4; 5,11; 6,4)
181	ἐπιστομίζω	Σ HYP	Tit 1,11
182	ἐπιστροφή	Σ INT	ApCsel 15,3 (Bír 8,9; Énekek 7,11; JSiráκ 18,21; 40,1; 49,2; SalZsolt 7,1; 9,11; 16,11; Ez 42,11; 47,7; 47,11)
183	ἐπισυντρέχω	Σ HYP	Mk 9,25
184	ἐπισφαλής	Σ INT	ApCsel 27,9 (SalBölcs 9,14)
185	ἐπισχύω	Σ INT	Lk 23,5 (1Makk 6,6; JSiráκ 29,1)
186	ἐπισωρεύω	HYP	2Tim 4,3
187	ἐπιτήδειος	Σ INT	Jak 2,16 (1Kρόν 28,2; 1Makk 4,46; 10,19; 13,40; 14,34; 2Makk 2,29; 3,37; 3Makk 6,30; SalBölcs 4,5)
188	ἐπιτιμία	Σ INT	2Kor 2,6 (SalBölcs 3,10)
189	ἐπιτροπή	ΣGRAM	ApCsel 26,12 (2Makk 13,14)
190	ἐπιτροπέω	ResL	Lk 3,1 A D kódexben fordul elő és csak ott hapax legomenon. A többi szövegforrásban a ἡγεμονεύω szó áll helyette.
191	ἐπιφανής	Σ INT	ApCsel 2,20 (Bír 13,6; 1Kρόν 17,21; Eszt 5,1; 1Makk 1,10; 10,1; 2Makk 2,20; 4,7; 6,23; 10,9; 10,13; 14,33; 15,34; 3Makk 5,35; 4Makk 4,15; Péld 25,14; Jóel 2,11; 3,4; Hab 1,7; Zof 3,1; Mal 1,14; 3,22)
192	ἐπιφάσκω	Σ INT	Ef 5,14 (Jób 25,5; 31,41,10)
193	ἐπιχέω	Σ INT	Lk 10,34 (Gen 28,18; 35,14; Ex 29,7; Lev 2,1; 2,6; 2,15; 5,11; 8,12; 11,38; 14,15; 14,26; 21,10; Num 5,15; 1Sám 10,1; 1Kir 18,34; 2Kir 3,11; 4,5; 9,3; 9,6; Jób 36,27; SalBölcs 17,14; Zak 4,12)
194	ἐπικέλλω	Σ HYP	ApCsel 27,41
195	ἐπονομάζω	Σ HYP	Róm 2,17
196	ἐπόπτης	Σ INT	2Pt 1,16 (Eszt 5,1; 2Makk 3,39; 7,35; 2,21)
197	ἔπος	INT	Zsid 7,9 (JSiráκ 44,5)
198	ἑπτακισχίλιοι	INT	Róm 11,4 (Számnév, LXX-ben még 15-ször)

199	ἑπταπλασίων	ResL	Lk 18,30
200	ἑρείδω	INT	ApCsel 27,41 (Gen 49,6; Péld 3,26; 4,4; 5,5; 9,12; 11,16; 29,23; 30,28; 31,17; 31,19; Jób 17,10)
201	ἑρεύγομαι	INT	Mt 13,35 (Lev 11,10; 1Makk 3,4; Zsolt 18,3; Hós 11,10; Ám 3,4; 3,8)
202	ἑρίζω	INT	Mt 12,19 (Gen 26,35; 1Sám 12,14; 12,15; 2Kir 14,10; JSirák 8,2; 11,9)
→0	ἕριφον	*	BA szerint nyelvtani variáns lehet az ἕριφος-ból képezve (ἕριφον, ἕριφος), ahol erős a jelentéskülönbözőség egy bizonyos esetben. Lásd Mt 25,32; 25,33; Lk 15,29 helyeket.
203	ἑσσοόμαι	Σ	2Kor 12,13
204	ἑσχάτως	HYP	Mk 5,23
205	ἑτερόγλωσσος	Σ	1Kor 14,21
206	ἑτεροζυγέω	Σ	2Kor 6,14
207	ἑτέρως	Σ	Fil 3,15 Önálló alakként a ἕτερος szóból. Lásd Strong's: 2087; 2088.
208	ἑτοιμασία	INT	Ef 6,15 (Ezsd 2,68; 3,3; Zsolt 9,38; 64,10; 88,15; SalBölcs 13,12; Neh 2,4; Zak 5,11; Dán 11,7; 11,20; 11,21)
209	εὐαρέστως	HYP	Zsid 12,28
210	εὐγε	INT	Lk 19,17 (Zsolt 34,21; 34,25; 39,16; 69,4; Jób 31,29; 39,25; Ezék 6,11; 26,2; 36,2)
211	εὐδία	INT	Mt 16,2 (JSirák 3,15)
212	εὐεργετέω	GRAM	ApCsel 10,38 (Esz 8,12; 2Makk 10,38; 4Makk 8,6; Zsolt 12,6; 56,3; 114,7; SalBölcs 3,5; 11,5; 11,13; 16,2)
213	εὐεργέτης	GRAM	Lk 22,25 (Esz 8,12; 2Makk 4,2; 3Makk 3,19; 6,24; SalBölcs 19,14; SirProl 1,27)
214	εὐθυμος	GRAM	ApCsel 27,36
215	εὐθύμως	GRAM	ApCsel 24,10
216	εὐθύτης	INT	Zsid 1,8 (Józs 24,14; 1Kir 3,6; 9,4; Zsolt 9,9; 10,7; 16,2; 25,12; 36,37; 44,7; 66,5; 74,3; 95,10; 97,9; 98,4; 110,8; 118,7; Préd 12,10; Énekek 1,4; 7,10; SalBölcs 9,3; JSirák 76; 51,15; SalZsolt 2,15; Dán 6,23)
217	εὐλαβέομαι	ResL	Zsid 11,7
218	εὐμετάδοτος	Σ HYP	1Tim 6,18
219	εὐνοέω	INT	Mt 5,25 (Esz 8,12; 3Makk 7,11; Dán 2,43)
220	εὐπάρεδρος	Σ HYP	1Kor 7,35
221	εὐπειθής	HYP	Jak 3,17
222	εὐπερίστατος	ResL	Zsid 12,1
223	εὐποιΐα	GRAM	Zsid 13,16
224	εὐπορέω	GRAM	ApCsel 11,29 (Lev 26,26; 25,28; 25,49; SalBölcs 10,10)
225	εὐπορία	GRAM	ApCsel 19,25
226	εὐπρέπεια	Σ INT	Jak 1,11 (2Sám 15,25; 3Makk 1,9; 4Makk 8,4; Zsolt 25,8; 49,2; 92,1; 103,1; Péld 31,26; Jób 36,11; SalBölcs 5,16; JSirák 47,10; SalZsolt 2,20; 17,42; Jer 23,9; Bárúk 5,1; JSirák 1,6; Ez 16,14)
227	εὐπροσεδρος	ResL	1Kor 7,35
228	εὐπροσωπέω	Σ HYP	Gal 6,12
229	εὐρακύλων	Σ HYP	ApCsel 27,14
230	εὐρύχωρος	INT	Mt 7,13 (Bír 18,10; 2Krón 18,9; 1Ezsd 5,46; 9,6; 9,38; 9,41; Zsolt 30,9; 103,25; Hós 4,16; Ézs 30,23; 33,21)
231	εὐσχημοσύνη	Σ INT	1Kor 12,23 (4Makk 6,2)
232	εὐτραπελία	Σ HYP	Eféz 5,4
233	εὐσημος	INT	1Kor 14,9 (Zsolt 80,4)
234	εὐφημία	GRAM	2Kor 6,8
235	εὐφημος	GRAM	Fil 4,8
236	εὐφορέω	HYP	Lk 12,16
237	εὐχάριστος	INT	Kol 3,15 (Péld 11,16)
238	εὐψυχέω	HYP	Fil 2,19
239	ἐφάλλομαι	INT	ApCsel 19,16 (1Sám 10,6; 11,6; 16,13)
240	ἐφευρετής	HYP	Róm 1,30
241	ἐφήμερος	HYP	Jak 2,15
242	ἐφθαθά	HYP	Mk 7,34

INFLEXIÓS MORFÉMÁK AZ E-BAN ÖSSZESEN: 25

PSZEUDO-MORFÉMÁK BA KÖZLÉSE SZERINT ÖSSZESEN: 2

TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS: 65

**ZIPF
2.**

törvényéhez

138 az ε-ból. Amennyire lehetséges csak olyan szavakat jelöltem meg, amelyeknél nagy valószínűség szerint az

			asszociatív jelentéshez tartozó többlet a szóösszetétel miatt érvényesíthető.
1	ζευκτηρία	HYP	ApCsel 27,40
2	ζηλεύω	HYP	Jel 3,19
1	ἦλος	INT	Jn 20,25 (Józs 23,13; 1Kir 7,36; 2Kir 12,14; 1Krón 22,3; 2Krón 3,9; Préd 12,11; Ézs 41,7; Jer 10,4) Disz legomenon, de hapaxként is értelmezhető
2	ἡμιθανής	Σ	Lk 10,30 (4Makk 4,11)
3	ἡμιώριον	Σ	Jel 8,1
4	ἥπιος	ResL	2Tim 2,24 és/vagy 1Thessz 2,7
5	ἥπερ	INT	Jn 12,43 (Tób 14,4; 2Makk 14,42; 4Makk 15,16)
6	ἥρεμος	HYP	1Tim 2,2
7	ἦτοι	INT	Róm 6,6 (SalBölcs 11,18)
8	ἡχέω	INT	1Kor 13,1 (Ex 19,16; Ruth 1,19; 1Sám 3,11; 4,5; 1Kir 1,41; 1,45; 2Kir 21,12; 3Makk 1,29; Zsolt 45,4; 82,3; Jób 30,4; JSiráak45,9; 47,10; 50,16; SalZsolt 8,1; Hós 5,8; Ézs 16,11; 17,12; 51,15; Jer 5,22; 19,3; 27,42; 28,55)
→0	ἦχος	*	Lk 4,37 ősi formában: <i>ἦχος</i> , latinban <i>vagio</i> . Két jelentése van: 1) csengés, hangzás, zaj: ApCsel 2,2 és Zsid 12,19. Valamint 2) személyes alany feltételezésével: kiáltás, szózat, híradás.

PSZEUDO-MORFÉMÁK BA KÖZLÉSE SZERINT ÖSSZESEN: 1
TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS: 2

ZIPF 2.	törvényéhez		2 az η-ból. E két esetben az intergrammatikus tényező is szerepet játszik.
1	θανάσιμος	HYP	Mk 16,18
2	θανατηφόρος	Σ INT	Jak 3,8 (Num 18,22; 4Makk 8,18; 8,26; 15,26; Jób 33,23)
3	θάρος	INT	ApCsel 28,15 (2Krón 16,8; Tób 8,21; 1Makk 4,35; Jób 4,4; 17,9)
4	θαυμάσιος	INT	Mt 21,15 (Ex 3,20; Deut 34,12; Bir 6,13; 1Krón 16,9; 16,12; Neh 9,17; Judit 10,14; 4Makk 7,13; 15,4; Zsolt 9,2; 25,7; 39,6; 70,17; 71,18; 74,3; 76,12; 16,15; 77,4; 77,11; 77,12; 77,32; 85,10; 87,11; 87,13; 88,6; 95,3; 104,2; 104,5; 105,7; 106,8; 106,15; 106,21; 106,24; 106,31; 110,4; 118,18; 118,27; 130,1; 135,4; 138,14; 144,5; Odák 7,43; Jób 37,5; JSiráak 18,6; 31,9; 36,5; 38,6; 39,20; 42,17; 43,25; 48,4; 48,14; Jól 2,26; Hab 1,5; Jer 21,2; Dán 3,43; 4,37 (2*); 12,6)
5	θεά	INT	ApCsel 19,27 (Ézs 2,16; 27,11)
6	θεατρίζω	HYP	Zsid 10,33
7	θειότης	INT	Róm 1,20 (SalBölcs 18,9)
8	θειώδης	HYP	Jel 9,17
9	θέλησις	INT	Zsid 2,4 (2Krón 15,15; Tób 12,18; 3Makk 2,26; Zsolt 20,3; Péld 8,35; SalBölcs 16,25; Ezék 18,23; Dán 11,45)
10	θεομάχος	Σ HYP	ApCsel 5,39
11	θεόπνευστος	Σ HYP	2Tim 3,16
12	θεοσέβεια	GRAM	1Tim 2,10 (Gen 20,11; 4Makk 7,6; 7,22; 17,15; Jób 28,28; JSiráak 1,25; Bárúk 5,4)
13	θεοσεβής	GRAM	Jn 9,31 (Ex 18,21; Jud 11,17; 4Makk 15,28; 16,12; Jób 1,1; 1,8; 2,3)
14	θεοσυγής	HYP	Róm 1,30
15	θεράπων	INT	Zsid 3,5 (Gen 24,44; 50,17; Ex 4,10; 5,21; 7,9; 7,10 (2*); 7,20; 7,28; 7,29; 8,5; 8,7; 8,17; 8,20; 8,25; 8,27; 9,8; 9,14; 9,20; 9,30; 9,34; 10,1; 10,6; 10,7; 11,3; 12,30; 14,5; 14,8; 14,31; 33,11; Num 11,11; 12,7; 12,8; 32,31; Deut 3,24; 9,27; 29,1; 34,11; Józs 1,2; 9,2 (2*); 1Krón 16,40; Judit 2,2; 6,6; 7,16; 9,10; 10,20; 10,23; 11,20; 12,5; 4Makk 12,11; Péld 18,14; 27,27; Jób 2,3; 3,19; 7,2; 19,16; 31,13; 42,7; Jób 42,8 (3*); SalBölcs 10,16; 18,21)
16	θέρμη	INT	ApCsel 28,3 (Zsolt 18,7; Préd 4,11; Jób 6,17; JSiráak 38,28)
17	θεωρία	INT	Lk 23,48 (2Makk 5,26; 15,12; 3Makk 5,24; Dán 5,7)
18	θήκη	INT	Jn 18, 11 (Ex 25,27; Ézs 3,26; 6,13)
19	θήρα	INT	Róm 11,9 (Gen 25,28; 27,3; 27,5; 27,7; 27,19; 27,25; 27,30; 27,31; 27,33; Ex 22,12; Num 23,24; 1Makk 3,4; 2Makk 11,19; Zsolt 16,12; SalZsolt 34,8; 123,6; 131,15; Péld 11,8; 12,27; SalBölcs 11,18; JSiráak 27,10; 36,19; Hós 5,2; 9,13; Ám 3,4; Neh 2,13; 2,14; 3,1; Ézs 31,4)
20	θηρεύω	INT	Lk 11,54 (Gen 27,3; 27,5; 27,33; Lev 17,13; Zsolt 58,4; 93,21; 123,7; 139,12; Préd 9,12 (2*); Jób 18,7; 38,39; JSiráak 27,9; Jer 5,6; 16,16; 28,41; JSir 3,52 (2*); 4,18)
21	θηριομαχέω	Σ HYP	1Kor 15,32

22	θορυβάζω	HYP	Lk 10,41
23	θραύω	INT	Lk 4,18 (Ex 15,6; Num 17,11; 24,17; 20,3; 28,33; 1Sám 20,34; 2Sám 12,15; 2Kρόν 6,24; 20,37; Judit 9,10; 13,14; 2Makk 9,11; 15,16; 3Makk 6,5; Ódák 1,6; SalZsolt 17,22; Ézs 2,10; 2,19; 2,21; 42,2; 58,6; Jer 28,30; Ez 21,12; 21,20)
24	θρέμμα	HYP	Jn 4,12
25	θρήνος	ResL	Mt 2,18
26	θρησκός	HYP	Jak 1,26
27	θρόμβος	HYP	Lk 22,44
28	θύελλα	INT	Zsid 12,18 (Ex 10,22; Deut 4,11; 5,22)
29	θύϊνος	HYP	Jel 18,12
30	θυμιατήριον	Σ INT	Zsid 9,4 (2Kρόν 26,19; 4Makk 7,11; Ezék 8,11)
31	θυμιάω	INT	Lk 1,9 (LXX: 70 találat)
32	θυμομαχέω	Σ HYP	ApCsel 12,20
33	θυμόομαι	INT	Mt 2,16 BA θυμός formában közli, az eredeti szövegben semmi nem utal a mediopasszív formára. (LXX: 66 találat)
34	θυρεός		Eféz 6,16 (Bír 5,8; 2Sám 1,21 (2*); 2Kir 19,32; 1Kρόν 12,9; 12,35; 2Kρόν 9,15 (3*); 11,12; 12,9; 12,10; 14,7; 23,9; 25,5; 26,14; Neh 4,10; Zsolt 34,2; 45,10; Enekek 4,4; Ézs 21,5; 37,33; Ez 23,24)

INFLEXIÓS MORFÉMÁK A Θ-BAN ÖSSZESEN: 2**TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS: 13**

ZIPF 2.	törvényéhez		6 az θ-ból.
1	ἰδρῶς	INT	Lk 22,44 (Gen 3,19; 2Makk 2,26; 4Makk 7,8)
2	ἱερατεύω	INT	Lk 1,8 (Ex 28,1; 28,3; 28,4; 28,41; 29,1; 29,44; 30,30; 31,10; 40,13; 40,15; Lev 7,35; 16,32; Num 3,3; 3,4; 16,10; Deut 10,6; Józs 24,33; 1Sám 2,28; 1Kρόν 5,36; 24,2; 2Kρόν 31,19; 1Ezsd 5,39; 8,45; 1Makk 7,5; JSiráκ 45,15; Hós 4,6; Ez 44,13)
3	ἱερόθυτος	Σ HYP	1Kor 10,28
4	ἱεροπρεπής	Σ INT	Tit 2,3 (4Makk 9,25; 11,20)
5	ἱεροσυλέω	ΣGRAM	Róm 2,22 (2Makk 9,2)
6	ἱερόσυλος	ΣGRAM	ApCsel 19,37
7	ἱεουργέω	Σ	Róm 15,16
8	ἱκανότης	HYP	2Kor 3,5
9	ἱκετηρία	INT	Zsid 5,7 (2Makk 9,18; Jób 40,27)
10	ἱκμάς	HYP	Lk 8,6
11	ἱλαρός	GRAM	2Kor 9,7 (Esz 5,1; 3Makk 6,35; Péld 19,12; 22,8; JSiráκ 13,26; 26,4)
12	ἱλαρότης	GRAM	Róm 12,8 (Péld 18,22; SalZsolt 4,5; 16,12)
13	Ἰουδαίζω	GRAM	Gal 2,14 (Esz 8,17)
14	Ἰουδαϊκῶς	GRAM	Gal 2,14 -ben olyan önálló nyelvtani alak. Varga Zsigmond önálló alaknak veszi, de levezeti Ἰουδαϊκός-ból. Balázs Károly közlése alapján is hapax legomenon. Illetve lásd Strong's 2451 és 2452 szavakat.
15	Ἰουδαϊκός	GRAM	Tit 1,14 (2Makk 13,21)
16	ἱππικός	INT	Jel 9,16 (1Makk 15,38; 3Makk 1,1)
17	ἰσάγγελος	HYP	Lk 20,36
18	ἰσότημος	HYP	2Pt 1,1
19	ἰστορέω	INT	Gal 1,18 (1Ezsd 1,31; 1,40)
20	ἰσόψυχος	INT	Fil 2,20 (Zsolt 54,14)
21	ἴσως	INT	Lk 20,13 (Gen 32,21; 1Sám 25,21; 4Makk 1,5; 7,17; 16,5; Jer 5,4; 33,3; 43,3; 43,7; Dán 4,27)
22	ἰῶτα	HYP	Mt 5,18

INFLEXIÓS MORFÉMÁK A Ι-BAN ÖSSZESEN: 7.**TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS: 8**

ZIPF 2.	törvényéhez		5 a ι-ból. Egy előtag összetételeinél figyelembe lehet venni: ἱερό-
1	καθαίρω	INT	Jn 15,2 (2Sám 4,6; Ézs 28,27)
2	καθάπτω	HYP	ApCsel 28,3
3	καθαρότης	INT	Zsid 9,13 (SalBölcs 7,24)
4	καθημερινός	INT	ApCsel 6,1 (Judit 12,15)
5	καθόλου	INT	ApCsel 4,18 (Ám 3,3; 3,4; Ezék 13,3; 17,14; Dán 3,50;
6	καθοπλίζω	INT	Lk 11,21 (2Makk 4,40; 15,11; 3Makk 5,38; 4Makk 3,12; 4,10; 7,11; 11,22; 13,16; Jer 26,9)
7	καθοράω	INT	Róm 1,20 (Ex 10,5; Num 24,2; Deut 26,15; Judit 6,19; 3Makk 3,11; Jób 10,4; 39,26; Báruch 2,16)

8	καθώσπερ	ResL	Zsid 5,4
9	κακοήθεια	Σ HYP	Róm 1,29
10	καίτοιγε	HYP	Jn 4,2
11	κακοπάθεια	Σ INT	Jak 5,10 (2Makk 2,26; 2,27; 4Makk 9,8; Mal 1,13)
12	κάκωσις	INT	ApCsel 7,34 (Ex 3,7; 3,17; Num 11,15; Deut 16,3; Eszt 1,1; 8,6; 2Makk 3,39; Zsolt 17,19; 43,20; SalBölcs 3,2; JSirák 11,27; 13,12; 29,12; Ézs 53,4; Jer 2,28; 11,14; 28,2; Bărúk 5,1)
13	καλάμη	INT	1Kor 3,12 (Ex 5,12; 15,7; Zsolt 82,14; Ódák 1,7; Jób 24,24; 41,21; SalBölcs 3,7; Ám 2,13; Mik 7,1; Jóel 2,5; Abd 1,18; Neh 1,10; Zak 12,6; Mal 3,19; Ézs 1,31; 5,24; 17,6; 27,4)
14	καλλιέλαιος	Σ HYP	Róm 11,24
15	καλοδιδάσκαλος	Σ HYP	Tit 2,3
16	καλοποιέω	Σ HYP	2Thessz 3,13
17	καηλεύω	HYP	2Kor 2,17
18	καρποφόρος	Σ INT	ApCsel (Zsolt 106,34; 148,9; Jer 2,21)
19	καρτερέω	HYP	Zsid 11,27
20	καταβαρέω	ΣGRAM	2Kor 12,16
21	καταβαρύνω	ΣGRAM	Mk 14,40 (2Sám 13,25; 14,26; Jóel 2,8)
22	κατάβασις	Σ INT	Lk 19,37 (Józs 8,24; 10,11; Bír 1,16; 1Sám 23,20; 2Sám 13,34; 1Kir 7,16; 1Makk 3,24; JSirák 43,18; 46,6; Mik 1,4; Ez 48,1)
23	καταβραβεύω	Σ HYP	Kol 2,18
24	καταγγελεύς	Σ HYP	ApCsel 17,18
25	καταγράφω	Σ INT	Jn 8,6 (Ex 17,14; 32,15; Num 11,26; 1Kρόν 9,1; 2Kρόν 20,34; 1Ezsd 2,12; 1Makk 9,22; 14,26; Jób 13,26; JSirák 48,10; Hós 8,12)
26	καταγωνίζομαι	Σ HYP	Zsid 11,33
27	καταδέω	Σ INT	Lk 10,34 (Num 19,15; 1Kir 21,38; JSirák 27,21; 28,24; Ézs 46,1; Ez 30,21; 34,4; 34,16)
28	κατάδηλος	Σ HYP	Zsid 7,15
29	καταδίκη	Σ INT	ApCsel 25,15 (SalBölcs 12,27)
30	καταδιώκω	Σ INT	Mk 1,36 (LXX: 91 találat)
31	κατάθεμα	ΣGRAM	Jel 22,3
32	καταθεματίζω	ΣGRAM	Mt 26,74
33	κατακληρονομέω	Σ INT	ApCsel 13,19 (Num 13,30; 33,54; 34,13; 34,18; Deut 1,38; 2,21; 2,22; 3,20; 3,28; 12,10; 12,29; 15,4; 18,14; 19,1; 19,14; 25,19; 26,1; 31,3; 31,7; Józs 12,1; 13,32; 14,1 (2*); 19,51; 21,3; 21,43; 22,19; 23,5; 24,8; Bír 2,6; 11,24 (2*); 18,9; 1Sám 2,8; 2Sám 7,1; 1Kρόν 28,8; 1Ezsd 8,82; Zsolt 36,34; 81,8; Ódák 3,8; JSirák 4,16; 15,6; 24,8; 36,10; 44,21; 46,1; Ám 2,10; Abd 1,17 (2*); 1,19 (2*); Hab 1,6; Zak 2,16; 8,12; Ézs 14,2; Jer 3,18; Ez 22,16; 45,8; 46,18; 47,13; 47,14)
34	κατεκληροδότησεν	ResL	ApCsel 13,19
35	κατακλύζω	Σ INT	2Pt 3,6 (Zsolt 77,20; Jób 14,19; SalBölcs 10,4; 10,19; Jer 29,2 (2*); Ez 13,11; 13,13; 38,22; Dán 11,10; 11,20 (2*); 11,26)
36	κατακόπτω	Σ INT	Mk 5,5 (Gen 14,5; 14,7; Num 14,45; Józs 10,10; 11,8; Bír 20,43; 2Kρόν 15,16; 28,24; 34,7; Judit 2,25; 2Makk 1,13; Ám 1,5; Mik 1,7; 4,3; Zof 1,11; 11,6; Ézs 18,5; 27,9; Jer 20,4; 21,7; Ez 5,2; Dán 7,23)
37	κατακρημνίζω	Σ INT	Lk 4,29 (2Kρόν 25,12; 2Makk 12,15; 14,43; 4Makk 4,25)
38	κατακύπτω	ResL	Jn 8,8
39	κατάλαλος	Σ HYP	Róm 1,30
40	κατάλέγω	Σ INT	1Tim 5,9 (Deut 19,16; 2Makk 7,30)
41	κατάλειμμα	ResL	Róm 9,27
42	καταλιθάζω	Σ HYP	Lk 20,6
43	κατάλοιπος	Σ INT	ApCsel 15,17 (LXX: 98 találat)
44	καταμανθάνω	Σ INT	Mt 6,28 (Gen 24,21; 34,1; Lev 14,36; 1Ezsd 8,41; Jób 35,5; JSirák 9,5; 9,8; 38,28)
45	καταμένω	Σ INT	ApCsel 1,13 (Gen 6,3; Num 20,1; 22,8; Józs 2,22; 7,7; Judit 16,20; 16,21)
46	καταναλίσκω	Σ INT	Zsid 12,29 (Lev 6,3; Deut 4,24; 7,22; 9,3; 1Kρόν 21,26; Eszt 8,12; SalBölcs 16,16; JSirák 27,29; 45,19; Zof 1,18; 3,8; 9,4; 9,15; Ézs 59,14; Jer 3,24; 27,7; JerLev 1,9; Dán 11,26)
47	κατάθεμα	Σ HYP	Jel 22,3
47B	κατανάθεμα	ResL	Jel 22,3
48	καταθεματίζω	Σ HYP	Mt 26,74
48B	καταναθεματίζω	ResL	Mt 26,74
49	κατανεύω	Σ HYP	Lk 5,7
50	κατάνυξις	Σ INT	Róm 11,8 (Zsolt 59,5; Ézs 29,10)

51	κατανύσσομαι	Σ INT	ApCsel 2,37 (Gen 27,38; 34,7; Lev 10,3; 1Kir 20,27; 20,29; Zsolt 4,5; 29,13; 34,15; 108,16; JSirák 12,12; 14,1; 20,21; 47,20; Ézsa 6,5; 47,5; Zsuzsanna 1,10; Dán 10,9; 10,15)
52	καταπλέω	Σ HYP	Lk 8,26
53	καταριθμέω	Σ INT	ApCsel 1,17 (Gen 50,3; Num 14,29; 2Krón 31,19)
54	καταρτισμός	ΣGRAM	Ef 4,12
55	κατάρτισις	ΣGRAM	2Kor 13,9
56	κατασκιάζω	Σ HYP	Zsid 9,5
57	κατασκοπέω	ΣGRAM	Gal 2,4 (2Sám 10,3; 1Krón 19,3)
58	κατάσκοπος	ΣGRAM	Zsid 11,31 (Gen 42,9; 42,11; 42,14; 42,16; 42,31; 42,34; 1Sám 26,4; 2Sám 15,10; 1Makk 12,26; JSirák 11,30)
59	κατασκιάζω	Σ HYP	Zsid 9,5
60	κατασοφίζομαι	Σ INT	ApCsel 7,19 (Ex 1,10; Judit 5,11; 10,19)
61	κατάστημα	Σ HYP	Tit 2,3
62	καταστολή	Σ INT	1Tim 2,9 (Ézs 61,3)
63	καταστηριάζω	Σ HYP	1Tim 5,11
64	καταστρώννυμι	Σ INT	1Kor 10,5 (Num 14,16; Judit 7,14; 7,25; 12,1; 14,4; 2Makk 5,26; 11,11; 2Makk 12,28; 15,27; Jób 12,23)
65	κατασύρω	Σ INT	Lk 12,58 (Jer 30,4; Dán 11,10; 11,26)
66	κατασφάζω	Σ INT	Lk 19,27 (2Makk 5,12; 5,24; 6,9; 8,24; 10,17; 10,31; 10,37; 12,26; Zak 11,5; Ez 16,40; Bél 1,28)
67	κατασφραγίζω	Σ INT	Jel 5,1 (Jób 9,7; 37,7; SalBölcs 2,5)
68	κατατομή	Σ HYP	Fil 3,2
69	κατατρέχω	Σ INT	ApCsel 21,32 (Lev 26,37; Bír 1,6; 1Kir 19,20; 2Makk 8,26; Jób 16,10; Dán 4,24)
70	καταφθείρω	Σ INT	2Tim 3,8 (Gen 6,12 (2*); 6,13; 6,17; 9,11; Ex 18,18; Lev 26,39; Bír 6,4; 2Krón 12,7; 24,23; 25,16; 26,16; 27,2; 35,21; 1Makk 3,39; 8,11; 15,4; 15,31; 2Makk 5,14; 8,3; SalBölcs 16,22; Ézs 10,27; 13,5; 24,1; 32,7; Dán 4,14; 4,27)
71	καταφρονητής	Σ INT	ApCsel 13,41 (Hab 1,5; 2,5; Zof 3,4)
72	καταχθόνιος	Σ HYP	Fil 2,10
73	καταψύχω	Σ INT	Lk 16,24 (Gen 18,4)
74	κατευλογέω	INT	Mk 10,16 (Tób 10,4; 11,7)
75	κατεφίσταμαι	HYP	ApCsel 18,12
76	κατήγωρ	ResL	Jel 12,10
77	κατήφεια	HYP	Jak 4,9
78	κατιόω		Jak 5,3 (JSirák 12,11)
79	κατοίκησις	Σ INT	Mk 5,3 (Gen 10,30; 27,39; Ex 12,40; Num 15,2; 2Sám 9,12; 1Kir 8,30; 2Kir 2,19; 6,21; 2Krón 6,21; 1Ezsd 1,19)
80	κατοικία	ΣGRAM	ApCsel 17,26 (Ex 35,3; Lev 3,17; 7,26; 23,3; 23,14; 23,17; 23,21; 23,31; Num 24,21; 35,29; 1Krón 6,39; 7,28; 1Ezsd 9,12; 9,37; 1Makk 1,38; 2Makk 3,39; Zsolt 86,7; 131,13; JSirák 44,6; Hós 11,7; 14,5; Abd 1,3; Zof 2,5; Jer 3,6; 3,8; 3,12; Ez 6,6; 6,14; 28,2; 34,13; 48,15; Dán 2,11; 4,25; 4,32; 4,35; 5,21)
81	κατοικίζω	ΣGRAM	Jak 4,5 (Gen 3,24; 47,6; 47,11; Ex 2,21; Lev 23,43; Num 21,15; Deut 2,12; 2,21; 2,22; 2,23; Józs 7,7; 24,13; 1Sám 12,8; 2Kir 17,6; 17,24; 17,32; 2Krón 8,2; 1Ezsd 5,45; Ezsd 4,10; Judit 5,19; 1Makk 3,36; 13,48; 14,34; 14,37; Zsolt 4,9; 28,10; 67,7; 92,1; 106,36; 112,9; Hós 2,20; 12,10; Zak 10,6; Ézs 54,3; Jer 7,3; 7,7; 12,15; 17,25; Ez 26,20; 29,14; 36,11; 36,33; 38,12; 38,14; 39,26)
82	κατοπτρίζω	Σ HYP	2Kor 3,18
83	κατόρθωμα	ResL	ApCsel 24,2
84	κατώτερος	ΣGRAM	Ef 4,9
85	κατώτερω	ΣGRAM	Mt 2,16
86	καύσις	INT	Zsid 6,8 (Ex 39,16; Lev 6,2; 2Krón 13,11; Ézs 4,4; 40,16; 44,15; Dán 7,11)
87	καυστηριάζω	Σ HYP	1Tim 4,2
87/B	καυτηριάζω	ResL	1Tim 4,2
88	κέδρος	ResL	Jn 18,1
89	κειρία	INT	Jn 11,44 (Péld 7,16)
90	κενοδοξία	GRAM	Fil 2,3 (4Makk 2,15; 8,19; SalBölcs 14,14)
91	κενόδοξος	GRAM	Gal 5,26
92	κενώς	INT	Jak 4,5 (Ézs 49,4)
93	κεραμικός	INT	Jel 2,27 (Dán 2,41)
94	κεράτιον	HYP	Lk 15,16
95	κέρμα	ResL	Jn 2,15
95B	κερματιστής	Σ HYP	Jn 2,15

96	κεφαλής	INT	Zsid 10,7 (Ex 26,24; 26,32; 26,37; 27,17; 37,4; 37,6; 37,15; 37,17; 38,20 (2*); 39,4 (4*); 39,5; 40,18; Num 3,36; 4,31; Ezsd 6,2; Zsolt 39,8; Ez 2,9; 3,1; 3,2; 3,3)
97	κημόω	HYP	1Kor 9,9
98	κηπουρός	HYP	Jn 20,15
99	κεφαλιώω	ResL	Mk 12,4
100	κηρίον	ResL	Lk 24,42
101	κῆτος	INT	Mt 12,40 (Gen 2,21; 3Makk 6,8; Ódák 8,79; Jób 3,8; 9,13; Jób 26,12; JSiráκ 43,25; Jón 2,1 (2*); 2,2; 2,11; Dán 3,79)
102	κίνησις	ResL	Jn 5,4
103	κιννάμωμον	INT	Jel 18,13 (Ex 30,23; Péld 7,17; Énekek 4,14; JSiráκ 24,15; Jer 6,20)
104	κίχρημι	HYP	Lk 11,5
105	κλέμμα	INT	Jel 9,21 (Gen 31,39; Ex 22,2; 22,3)
106	κλέος	INT	1Pt 2,20 (Jób 28,22; 30,8)
107	κληρόω	INT	Ef 1,11 (1Sám 14,41; Ézs 17,11)
108	κλινάριον	HYP	ApCsel 5,15
109	κλισία	INT	Lk 9,14 (3Makk 6,31)
110	κλυδωνίζομαι	INT	Ef 4,14 (Ézs 57,20)
111	κνήθω	HYP	2Tim 4,3
112	κοίμησις	INT	Jn 11,13 (JSiráκ 46,19; 48,13)
113	κοινωνικός	HYP	1Tim 6,18
114	κοιτών	INT	ApCsel 12,20 (Ex 7,28; Bír 3,24; 15,1; 2Sám 4,7; 13,10; 1Kir 21,30; 2Kir 6,12; 1Ezsd 3,3; Judit 13,3; 13,4; 14,15; 16,19; Préd 10,20; Jóel 2,16; Ez 8,12)
115	κολακεία	HYP	1Thessz 2,5
116	κολλούριον	HYP	Jel 3,18
116B	κολύριον	ResL	Jel 3,18
117	κολυμβάω	HYP	ApCsel 27,43
118	κολωνία	HYP	ApCsel 16,12
119	κόμη	INT	1Kor 11,15 (Lev 19,27; Num 6,5; Judit 13,7; 3Makk 1,18; 4,6; Jób 1,20; 16,12; 38,32; Ez 24,23; 44,20; Bél 1,36)
120	κομψότερον	HYP	Jn 4,52
121	κοπετός	INT	ApCsel 8,2 (Gen 50,10; Eszt 4,3; 1Makk 2,70; 4,39; 9,20; 13,26; 3Makk 4,3; Zsolt 29,12; JSiráκ 38,17; Ám 5,16 (2*); 5,17; Mik 1,8; Jóel 2,12; Zak 12,10; 12,11 (2*); Ézs 22,12; Jer 6,26; Jer 9,9)
122	κοπή	INT	Zsid 7,1 (Gen 14,17; Józs 10,20; Judit 15,7)
123	κόπριον	INT	Lk 13,8 (1Makk 2,62; JSiráκ 22,2; Ézs 5,25; Jer 32,33) BA-ban: κόπρια
124	κόραξ	INT	Lk 12,24 (Gen 8,7; Lev 11,15; Deut 14,14; 1Kir 17,4; 17,6; Zsolt 146,9; Péld 30,17; Énekek 5,11; Jób 38,41; SalZsolt 4,20; Zof 2,14; Ézs 34,11)
125	κορβάν	GRAM	Mk 7,11
126	κορβανᾶς	GRAM	Mt 27,6 - BA 903. o. megerősíti a héber-arám háttérret: intergrammatikus jelenség a κορβᾶν –nal együtt
127	κόρος		Lk 16,7 (Lev 27,16; Num 11,32; 1Kir 2,46 (2*); 1Kir 5,2 (2*); 5,25; 2Krón 2,9 (2*); 27,5; 1Ezsd 8,20; Ezsd 7,22; Eszt 8,12; Ez 45,13)
128	κοσμοκράτωρ	Σ	Ef 6,12
129	κουμ	ResL	Mk 5,41
130	κουφίζω	INT	ApCsel 27,38 (Ex 18,22; 1Sám 6,5; 1Kir 12,4; 12,9; 12,10; 12,24; 1Ezsd 8,84; Ezsd 9,13; Eszt 5,1; Jób 21,30; Jón 1,5)
131	κραιπάλη	HYP	Lk 21,34
132	κραταιός	INT	1Pt 5,6 (LXX: 70 találat)
133	κριθή	INT	Jel 6,6 (Gen 26,12; Ex 9,32 (2*); Lev 27,16; Deut 8,8; Rut 1,22; 2,17; 2,23; 3,2; 3,15; 3,17; 2Sám 14,30; 17,28; 21,9; 21,10; 1Kir 5,1; 2Kir 7,1; 7,16; 7,18; 1Krón 11,13; 2Krón 2,9; 2,14; 27,5; Judit 8,2; Jób 31,40; Hós 3,2; Jóel 1,11; Hag 2,16 (2*); Ézs 28,25; 30,24; Jer 48,8; Ez 4,9; 13,19; 45,13)
134	κριτικός	HYP	Zsid 4,12
135	κρύπτη	HYP	Lk 11,33
136	κρυσταλλίζω	HYP	Jel 21,11
137	κρυφή	INT	Ef 5,12 (Ruth 3,17; 2Sám 14,30; 17,28; 21,9; 21,10; 1Kir 5,1; 2Kir 7,1; 7,16; 7,18; 1Krón 11,13; 2Krón 2,9; 2,14; 27,5; Judit 8,2; Jób 31,40; Hós 3,2; Jóel 1,11; Hag 2,16 (2*); Ézs 28,25; 30,24; Jer 48,8; Ez 4,9; 13,19; 45,13)
138	κτήτωρ	HYP	ApCsel 4,34

139	κτίστης	INT	1Pt 4,19 (2Sám 22,32; Bír 9,12; 2Makk 1,24; 7,23; 13,14; 4Makk 5,25; 11,5; Sirak 24,8)
140	κυβεία	HYP	Ef 4,14
141	κυβέρνησις	HYP	1Kor 12,28
142	κυκλεύω	INT	Jel 20,9 (2Kir 3,25)
143	κυλισμός	HYP	2Pt 2,22
144	κύμβαλον	INT	1Kor 13,1 (1Sám 18,6; 2Sám 6,5; 1Kρόν 13,8; 15,16; 15,19; 15,28; 16,5; 16,42; 25,1; 25,6; 2Kρόν 5,12; 5,13; 29,25; 1Ezsd 5,57; Ezsd 3,10; Judit 16,1; 1Makk 5,54; 13,51; Zsolt 150,5 (2*))
145	κύμινον	INT	Mt 23,23 (Ézs 28,25; 28,27)
146	κῶλον	INT	Zsid 3,17 (Lev 26, 30; Num 14,29; 14,32; 14,33; 1Sám 17,46; Ézs 66,24)
147	κωμόπολις	HYP	Mk 1,38
148	κῶνωψ	HYP	Mt 23,24

INFLEXIÓS MORFÉMÁK A K-BAN ÖSSZESEN: 16**TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS: 57**

ZIPF 2.	törvényéhez		74 a κ-ból. A κατα- előtag minden esetben hapax eirémenonban fordul elő.
1	λακῶ	HYP	ApCsel 1,18
2	λακτιζῶ	ResL	ApCsel 26,14 és egyes forrásokban ApCsel 9,6 is.
3	λαμά	ResL	Mk 15,34
4	λαμπρότης	INT	ApCsel 26,13 (Zsolt 89,17; 109,3; Ézs 60,3; Bárúk 4,24; 5,3; Dán 12,3)
5	λαμπρῶς	HYP	Lk 16,19
6	λαξευτός	INT	Lk 23,53 (Deut 4,49)
7	λάρυγξ	INT	Róm 3,13 (Zsolt 5,10; 13,3; 21,16; 68,4; 113,15; 118,103; 134,17; 136,6; 149,6; Énekek 2,3; 7,10; Jób 6,30; 12,10; 20,13; 29,10; 34,3; JSirák 6,5)
8	λείμμα	HYP	Róm 11,5 (2Sám 21,2; 2Kir 19,4)
9	λείος	INT	Lk 3,5 (Gen 27,11; 14 Sám 7,40; Péld 2,20; 12,13; 26,23)
10	λειουργικός	Σ INT	Zsid 1,14 (Ex 31,10; 39,12; Num 4,12; 2,26; 7,5; 2Kρόν 24,14)
11	λεπίς	INT	ApCsel 9,18 (Lev 11,9; 11,10; 11,12; Num 17,3; Deut 14,9; 14,10)
12	λήθη	INT	2Pt 1,9 (LXX: Több előford.)
13	λήμψις	INT	Fil 4,15 (Péld 15,27; 15,29; JSirák 41,21; 42,7)
14	λήρος	INT	Lk 24,11 (4Makk 5,11)
15	λιβερτίνος	Σ HYP	ApCsel 6,9
16	λιθόστρωτος	Σ INT	Jn 19,13 (2Kρόν 7,3; Eszt 1,6; Énekek 3,10)
17	λιπαρός	INT	Jel 18,14 (Bír 3,29; Neh 9,35; Ézs 30,23)
18	λίψ	INT	ApCsel 27,12 (Gen 13,14; 20,1; 24,62; 28,14; Ex 27,9; 37,7; Num 2,10; 3,29; 10,6; 34,3 (2*); 34,4 (2*); 35,5; Deut 1,7; 3,27; 33,23; Józs 19,8; 15,1; 15,2 (2*); 15,3; 15,4; 15,7; 15,8; 15,10; 17,9; 17,10; 18,5; 18,13 (2*); 18,14 (2*); 18,15; 18,16; 18,19 (2*); 19,8; 2Kρόν 28,18; 32,30; 33,14; Zsolt 77,26; Ézs 43,6; Ez 47,19 (2*); 48,28; Dán 8,5)
19	λόγιος	HYP	ApCsel 18,24
20	λογομαχία	ResL	1Tim 6,4 egyes forrásokban a Tit 3,9-ben is
21	λόγχη	ResL	Jn 19,34 Egyes forrásokban a Mt 27,49-ben is.
→0	λοιμός	*	Két jelentés, egy hangalak: 1) „valóságos pestis” a Mt 24,7 és Lk 21,11-ben. 2) „veszedelmes ember” CSAK az ApCsel 24,5-ben.
22	λυμαίνω	INT	ApCsel 8,3 (Ex 23,8; 2Kρόν 16,10; 4Makk 18,8; Zsolt 79,14; Péld 18,9; 19,3; 23,8; 25,26; 27,13; JSirák 28,23; Ám 1,11; Ézs 65,8; 65,25; Jer 28,2; 31,18; Ez 16,25; Dán 6,23)
23	λύσις	INT	1Kor 7,27 (Préd 8,1; SalBölcs 8,8; Dán 12,8)
24	λυσιτελέω	INT	Lk 17,2 (Tób 3,6; JSirák 20,10; 20,14; 29,11)

PSZEUDO-MORFÉMÁK BA SZERINT ÖSSZESEN: 1**TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS: 4**

ZIPF 2.	törvényéhez		4 a λ-ból.
1	μαγεία	GRAM	ApCsel 8,1
2	μαγεύω	GRAM	ApCsel 8,9
3	μαθήτρια	HYP	ApCsel 9,36
4	μάκελλον	HYP	1Kor 10,25
5	μακροθύμως	Σ HYP	ApCsel 26,3
6	μακροχρόνιος	Σ INT	Ef 6,3 (Ex 20,12; Deut 5,16)
7	μάμμη	INT	2Tim 1,5 (4Makk 16,9)

8	μανία	INT	ApCsel 26,24 (4Makk 8,5; 10,13; Zsolt 39,5; SalBölcs 5,4; Hós 9,7; 9,8)
9	μαιντεύομαι	INT	ApCsel 16,16 (Deut 18,10; 1Sám 28,8; 2Kir 17,17; Mik 3,11; Jer 34,9; Ez 12,24; 13,6; 13,23; 21,26; 21,28; 21,34; 22,28)
10	μαραίνω	ResL	Jak 1,11 egyes forrásokban Mt 5,13-ban és a Ψ^{86} -ban Lk 14,34-ben is.
11	μαράνα	INT	1Kor 16,22 – aramizmus, BA közlése szerint külön szó a μαράνα θά kifejezésből.
12	μάρμαρος	INT	Jel 18,12 (JerLev 1,71)
13	μασάομαι	INT	Jel 16,10 (Jób 30,4)
14	μαστιζώ	INT	ApCsel 22,25 (Num 22,25; 3Makk 2,21; SalBölcs 5,11)
15	ματαιολογία	ΣGRAM	1Tim 1,6
16	ματαιολόγος	ΣGRAM	Tit 1,10
17	ματαιώω	INT	Róm 1,21 (1Sám 13,13; 26,21; 2Kir 17,15; 1Kρόν 21,8; Judit 6,4; Jer 2,5; 23,16)
18	μεγαλειος	ResL	Lk 1,49
19	μεγάλως	ResL	Fil 4,10
20	μεγαλαυχέω	ResL	Jak 3,5
21	μέγεθος	INT	Ef 1,19 (Ex 15,16; 1Sám 16,7; 1Kir 6,23; 7,21; 2Kir 19,23; 2Makk 15,24; Ódák 1,16; Énekek 7,8; SalBölcs 6,7; 13,5; Bárúk 2,18; Ez 17,6; 19,11 (2*); 31,3; 31,5; 31,10; 31,14)
22	μεθόρον	ResL	Mk 7,24
23	μελίσιος	ResL	Lk 24,42
24	μεμβράνα	HYP	2Tim 4,13
25	μεμφίμοιρος	Σ HYP	Júd 16
26	μεριστής	HYP	Lk 12,14
27	μεσιτεύω	HYP	Zsid 6,17
28	μεσότοιχον	HYP	Ef 2,14
29	μεσώω	INT	Jn 7,14 (Ex 12,29; 34,22; Bir 7,19; Judit 12,5; 3Makk 5,14; Jer 15,9)
30	μεστόω	INT	ApCsel 2,13 (3Makk 5,1; 5,10)
31	μεταβάλλω	Σ INT	ApCsel 28,6 (Ex 7,7; 7,20; 10,19; Lev 13,3; 13,4; 13,7; 13,10; 13,13; 13,16; 13,17; 13,20; 13,25; 13,55; Józs 7,8; 8,21; Eszt 5,1 (2*); Judit 10,7; 2Makk 6,29; 3Makk 1,3; 4Makk 6,18; 6,24; 15,14; Jób 10,8; 10,16; 11,19; SalBölcs 19,19; JSir 18,26; Hab 1,11; Ézs 13,8; 29,22; 60,5)
32	μετακινέω	INT	Kol 1,23 (Deut 19,14; 32,30; 2Sám 15,20; Ezsd 9,11; 4Makk 14,20; Ódák 2,30; Ézs 54,10)
33	μετάλημψις	Σ HYP	1Tim 4,3
34	μετατρέπω	Σ INT	Jak 4,9 (4Makk 6,5; 7,12; 15,11; 15,18)
35	μετέπειτα	Σ INT	Zsid 12,17 (Eszt 3,13; Jud 9,5; 3Makk 3,24)
36	μετεωρίζομαι	Σ INT	Lk 12,29 (2Makk 5,17; 7,34; 3Makk 6,5; Zsolt 130,1; Mik 4,1; Abd 1,4; Ezék 10,16; 10,17; 10,19)
37	μετοχή	INT	2Kor 6,14 (Zsolt 121,3; SalZsolt 14,6)
38	μετρητής	INT	Jn 2,6 (1Kir 18,32; 2Kρόν 4,5; 1Ezsd 8,20; Hag 2,16; Bél 1,3)
39	μετριοπαθέω	Σ HYP	Zsid 5,2
40	μετρίως	HYP	ApCsel 20,12
41	μηδέποτε	GRAM	2Tim 3,7 (3Makk 3,16; 7,4; 7,11; JSirák 19,7)
42	μηδέπω	GRAM	Zsid 11,7
43	μηθεν	INT	ApCsel 27,33 (Deut 28,55; 1Sám 12,21; 1Ezsd 2,24; Tób 14,4; JSirák 32,19)
44	μηκύνομαι	INT	Mk 4,27 (Ézs 44,14; Ezék 12,25; 12,28) Vagy BA szerint μηκύνω
45	μηλωτή	INT	Zsid 11,37 (1Kir 19,3; 19,19; 2Kir 2,8; 2,13; 2,14)
46	μηρός	INT	Jel 19,16 (Gen 24,2; 24,9; 32,26 (2*); 32,32; 32,33 (2*); 46,26; 47,29; 49,10; 50,23; Ex 28,42; 32,27; Num 5,21; 5,22; 5,27; Deut 28,57; Bir 3,16; 3,21; 8,30; 15,8; 19,1; 19,18; 2Kir 16,14; 19,23; Judit 9,2; Zsolt 44,4; Énekek 3,8; 7,2; JSirák 19,12; Ez 7,17; 21,12; 47,4; Dán 2,32)
47	μητρολάας	HYP	1Tim 1,9
48	μιάσμα	GRAM	2Pt 2,20 (Lev 7,18; Jud 9,2; 9,4; 13,16; 1Makk 13,50; Jer 19,34; Ezék 33,31)
49	μιασμός	GRAM	2Pt 2,10 (1Ezsd 4,43; SalBölcs 14,26) BA-nál is külön szó
50	μίγμα	HYP	Jn 19,39
51	μίλιον	HYP	Mt 5,41
52	μισθαποδότης	Σ HYP	Zsid 11,6
53	μίσθωμα	INT	ApCsel 28,30 (Deut 23,19; Péld 19,30; Mik 1,7; Ezék 16,31; 16,32; 16,33; 16,34; 16,41)

54	μνήμη	INT	2Pt 1,15 (2Makk 2,25; 7,20; Zsolt 29,5; 96,12; 144,7; Péld 1,12; 10,7; Préd 1,11 (2*); 2,16; 9,5; SalBölcs 4,1; 4,19; 8,13; 11,12; SalZsolt 16,6; 16,9)
55	μογιλάλος	Σ INT	Mk 7,32 (Ézs 35,6)
56	μόγις	ResL	Mt 5,15 - BA szerint egyes variánsokban még: Mk 4,21; Lk 11,33.
57	μολυσμός	INT	2Kor 7,1 (1Makk 8,80; 2Makk 5,27; Jer 23,15)
58	μομφή	HYP	Kol 3,13
59	μονόω	HYP	1Tim 5,5
60	μορφόω	HYP	Gal 4,19
61	μοσχοποιέω	Σ HYP	ApCsel 7,41
62	μουσικός	INT	Jel 18,22 (Gen 31,27; 1Ezsd 4,63; 5,2; 5,57; 1Makk 9,39; 9,41; JSirák 22,6; 32,3; 32,5; 32,6; 40,20; 44,5; 49,1; Ez 26,13; Dán 3,5; 3,7; 3,10; 3,15)
63	μυελός	INT	Zsid 4,12 (Gen 45,18; Jób 21,24; 33,24)
64	μυέω	INT	Fil 4,12 (3Makk 2,30)
65	μυκάομαι	HYP	Jel 10,3
66	μυκτηρίζω	INT	Gal 6,7 (1Kir 18,27; 2Kir 19,21; 2Kρόν 36,16; 1Makk 7,34; Zsolt 79,7; Péld 1,30; 11,12; 12,8; 15,5; 15,20; 23,9; Jób 22,19; Ézs 37,22; Jer 20,7; Ez 8,17)
67	μύλινος	HYP	Jel 18,21
67B	μύλικος	ResL	Jel 18,21
68	μυρίζω	HYP	Mk 14,8
69	μύριοι	HYP	Mt 18,24
70	μυωπάζω	HYP	2Pt 1,9
71	μάλωψ	INT	1Pt 2,24 (Gen 4,23; Ex 21,25 (2*); Judit 9,13; Zsolt 37,6; JSirák 23,10; 28,17; Ézs 1,6; 53,5)
72	μῶμος	INT	2Pt 2,13 (Lev 21,17; 21,18; 21,21 (2*); 21,23; 22,20; 22,21; 22,25; 24,19; 24,20; Num 19,2; Deut 15,21 (2*); 17,1; 2Sám 14,25; Énekek 4,7; JSirák 11,31; 11,33; 18,15; 20,24; 33,23; 47,20; Dán 1,4)
73	μωρολογία	Σ HYP	Ef 5,4

INFLEXIÓS MORFÉMÁK A M-BEN ÖSSZESEN: 8**TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS: 29**

ZIPF 2.	törvényéhez		16 a μ-ből.
1	ναύκληρος	HYP	ApCsel 27,11
2	ναῦς	INT	ApCsel 27,41 (1Sám 5,6; 1Kir 9,26; 9,27; 10,11; 10,22 (3*); 16,28 (3*); 2Kρόν 9,21; 4Makk 7,1; Péld 30,19; 31,14; Jób 9,26; SalBölcs 5,10; Dán 11,40)
3	νεόφυτος	INT	1Tim 3,6 (Zsolt 127,3; 143,3; Ódák 10,7; Jób 14,9; Ézs 5,7)
4	νεομηνία	INT	Kol 2,16 (Num 28,11; 1Sám 20,5; 2Kir 4,23; 1Kρόν 23,31; Zsolt 80,4; Ezék 23,34)
5	νέφος	GRAM	Zsid 12,1 (1Sám 5,6; 1Kir 9,26; 9,27; 10,11; 10,22 (3*); 16,28 (3*); 2Kρόν 9,21; 4Makk 7,1; Péld 30,19; 31,14; Jób 9,26; SalBölcs 5,10; Dán 11,40)
6	νεφρός	GRAM	Jel 2,23 (Ex 29,13; 29,22; Lev 3,4 (2*); 3,10 (2*); 3,15 (2*); 4,9 (2*); 7,4 (2*); 8,16; 8,25; 9,10; 9,19; Deut 32,14; 1Makk 2,24; Zsolt 7,10; 15,7; 25,2; 72,21; 138,13; Ódák 2,14; Jób 16,13; SalBölcs 1,6; Jer 11,20; 12,2; 17,10; 20,12; JSir 3,13)
7	νεωκόρος	HYP	ApCsel 19,35
8	νεωτερικός	HYP	2Tim 2,22
9	νή	ResL	1Kor 15,31
10	νηπιάζω	HYP	1Kor 14,20
11	νησίον	HYP	ApCsel 27,16
12	νίκη	INT	1Jn 5,4 (1Kρόν 29,11; 1Ezsd 4,59; 1Makk 3,19; 2Makk 10,28; 13,15; 15,8; 15,21; 3Makk 3,20; 4Makk 7,3; Péld 22,9)
13	νιπτήρ	HYP	Jn 13,5
14	νόθος	INT	Zsid 12,8 (SalBölcs 4,3)
15	νόμισμα	INT	Mt 22,19 (Ezsd 8,36; 1Makk 15,6)
16	νομοθέτης	INT	Jak 4,12 (Zsolt 9,21)
17	νομοθεσία	INT	Róm 9,4 (2Makk 6,23; 4Makk 5,35; 17,16)
18	νοσέω	INT	1Tim 6,4 (SalBölcs 17,8)
19	νόσημα	ResL	Jn 5,1
20	νοσσιά	GRAM	Lk 13,34 (Gen 6,14; Num 24,21; 24,22; Deut 22,6; 32,11; 4Makk 14,19; Zsolt 83,4; Ódák 2,11; Péld 16,16 (2*); 27,8; Jób 39,27; JSirák 36,27; Abd 1,4; Neh 2,13; Hab 2,9; Ézs 10,14; Jer 30,10)
21	νοσσίον	GRAM	Mt 23,37 (Zsolt 83,4)

22	νοσός	HYP	Lk 2,24
23	νουνεχώς	Σ HYP	Mk 12,34
24	νύσσω	INT	Jn 19,34 (3Makk 5,14; JSirák 22,19; Zsolt 16,4)
25	νυχθήμερον	Σ HYP	2Kor 11,25
26	νῶτος	INT	Róm 11,10 (1Sám 4,18; 1Kir 7,19; 2Kir 17,14 (2*); Neh 9,29; Zsolt 95,11; 68,24; 80,7; Zak 7,11; Ézs 17,12; 50,60; Ez 1,18(2*); 10,12)
INFLEXIÓS MORFÉMAK A N-BAN ÖSSZESEN: 4			
TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS: 9			
ZIPF	törvényéhez		2 a ν-ből.
2.			
1	ξενοδοχέω	HYP	1Tim 5,10
2	ξέστης	HYP	Mk 7,4
1	ῥῆκος	HYP	Zsid 12,1
2	ῥδέύω	INT	Lk 10,33 (Tób 6,6)
3	ῥδοιπορέω	Σ HYP	ApCsel 10,9
4	ῥδοποιέω	ResL	Mk 2,23
5	ῥζω	INT	Jn 11,39 (Ex 8,10)
6	οἰκετεία	HYP	Mt 24,45
7	οἶκημα	INT	ApCsel 12,7 (Tób 2,4; SalBölcs 13,15; Ezék 16,24)
8	οἰκοδεσποτέω	Σ HYP	1Tim 5,14
9	οἰκοδόμος	Σ INT	ApCsel 4,11 (2Kir 12,12; 22,6; 1Kρόν 14,1; 22,15; 2Kρόν 34,11; 1Ezsd 5,57; 6,4; Neh 4,12; Ézs 58,12; Ez 40,3)
10	οἰκουργός	Σ HYP	Tit 2,5
10B	οἰκουρός	ResL	Tit 2,5
11	οἰνοφλυγία	Σ HYP	1Pt 4,3
12	ὀκνέω	INT	ApCsel 9,38 (Num 22,16; 18,9; Judit 12,13; Tób 12,6; 12,13; 4Makk 14,4; JSirák 7,5)
13	ὀκταήμερος	HYP	Fil 3,5 (Számnévi hapax legomenon, de nem fordul elő az LXX-ben)
14	ὀλέθριος	ResL	2Thessz 1,9
15	ὀλιγόψυχος	Σ INT	1Thessz 5,14 (Péld 14,29; 18,14; Ézs 25,5; 35,4; 54,6; 57,15)
16	ὀλιγορέω	INT	Zsid 12,5 (Péld 3,11; SalZsolt 3,4)
17	ὀλίγως	HYP	2Pt 2,18
18	ὀλοθρευτής	GRAM	1Kor 10,10
19	ὀλοθρεύω	GRAM	Zsid 11,28
20	ὀλοκληρία	HYP	ApCsel 3,16
21	ὀλολύζω	INT	Jak 5,1 (Hós 7,14; Ám 8,3; Zak 11,2 (2*); Ézs 10,10; 3,6; 14,31; 15,2; 15,3; 16,7; 23,1; 23,6; 23,14; 24,11; 52,5; 65,14; Jer 2,23; 31,20; 31,31; Ez 21,17)
22	ὀλοτελής	HYP	1Thessz 5,23
23	ὀλυνθος	INT	Jel 6,13 (Énekek 2,13)
24	ὀμβρος	INT	Lk 12,54 (Deut 32,2; Ódák 2,2; 8,64; SalBölcs 16,16; JSirák 49,9; Dán 3,64;
25	ὀμείρομαι	Σ INT	1Thessz 2,8 (Jób 3,21)
26	ὀμιλία	INT	1Kor 15,33 (Ex 21,10; 3Makk 5,18; Péld 7,21; SalBölcs 8,18)
27	ὀμιλος	ResL	Jel 18,17
28	ὀμίχλη	INT	2Pt 2,17 (Zsolt 147,5; Jób 24,20; 38,9; SalBölcs 2,4; JSirák 24,3; 43,22; Ám 4,13; Jóel 2,2; Sof 1,15; Ézs 29,18)
29	ὀμοίωσις	INT	Jak 3,9 (Gen 1,26; Zsolt 57,5; Ezék 1,10; 10,22; 28,12; Dán 7,5; 10,16)
30	ὀμολογουμένως	Σ INT	1Tim 3,16 (4Makk 6,31; 7,16; 16,1)
31	ὀμοιάζω	ResL	Mk 14,70 és/vagy Mt 26,73
32	ὀμόσε	Od	ApCsel 20,18
33	ὀμότεχνος	Σ HYP	ApCsel 18,3
34	ὀμόφρων	Σ HYP	1Pt 3,8
35	ὀνάριον	HYP	Jn 12,14
36	ὄνειδος	INT	Lk 1,25 (Gen 30,23; 34,14; Lev 20,17; 1Sám 11,2; 17,36; 2Sám 13,13; Neh 1,14; Judit 1,14; 8,22; 9,2; Tób 3,10; 1Makk 4,45; 4Makk 5,9; Zsolt 21,7; 30,12; 38,9; 43,14; 56,4; 77,66; 78,4; 88,42; 108,25; 118,22; 122,4; 151,7; Ódák 7,33; Péld 3,31; 6,33; 18,3; 18,13; 19,6; 26,6; Jób 19,5; 19,7; JSirák 3,11; 5,15; 23,26; 41,6; Mik 2,6; 6,16; Jóel 2,17; Ézs 25,8; 30,3; 30,5; 30,6; 54,4; 59,18; JerLev 1,47; 1,71; Ez 16,57; 22,4; Dán 3,33)
37	ὀνίμαμαι	INT	Filem 20 - BA ὀνίνημι formában közli
38	ὀπλίζομαι	HYP	1Pt 4,1 BA-nál ὀπλίζω
39	ὀπτάνομαι	HYP	ApCsel 1,3

40	ὀπτός	INT	Lk 24,42 (Ex 12,8; 12,9)
41	ὀπώρα	INT	Jel 18,14 (Jer 31,32; 47,10; 47,12)
42	ὄρατός	INT	Kol 1,16 (2Sám 23,21; 1Krón 11,23; Jób 34,26; 37,21)
43	ὀργίλος	INT	Tit 1,7 (Zsolt 17,49; Péld 21,19; 22,24; 29,22)
44	ὄρεξις	INT	Róm 1,27 (4Makk 1,33; 1,35; SalBölcs 14,2; 15,5; 16,2; 16,3; JSiráκ 18,30; 23,6)
45	ὀρθοποδέω	Σ HYP	Gal 2,14
46	ὀρθοτομέω	Σ INT	2Tim 2,15 (Péld 3,6; 11,5)
47	ὀρθρίζω	GRAM	Lk 21,38 (Idóhatározó, LXX-ben 65 találat)
48	ὀρθρινός	GRAM	Lk 24,22 (SalBölcs 11,22; Hós 6,4; 13,3; Hag 2,14)
48B	ὀρθριός	ResL	Lk 24,22
49	ὄρμημα	INT	Jel 18,21 (Ex 32,22; Deut 28,49; 1Makk 4,8; 4,30; 6,33; 6,47; Zsolt 45,5; Ódák 4,8; Hós 5,10; Ám 1,11; Hab 3,8)
50	ὄροθεσία	HYP	ApCsel 17,26
51	ὄσίως	HYP	1Thessz 2,10
52	ὄρνιξ	ResL	Lk 13,34
53	ὄσπερ	ResL	Mk 15,6
54	ὄσφρησις	HYP	1Kor 12,17
55	οὐά	HYP	Mk 15,29 - Hangulatszó, ennek ellenére BA hapaxként közli.
56	οὐδαμῶς	INT	Mt 2,6 (2Makk 9,7; 9,18; 11,4; 3Makk 1,11; 2,24; 3,6; 4Makk 18,5)
57	οὐκοῦν	HYP	Jn 18,37
58	ὄφρυς	INT	Lk 4,29 (Lev 14,9)
59	ὄχλοποιέω	Σ HYP	ApCsel 17,5
60	ὄχύρωμα	INT	2Kor 10,4 (LXX: 73 találat)
61	ὄψιμος	INT	Jak 5,7 (Ex 9,32; Deut 11,14; Péld 16,15; Hós 6,3; Joel 2,23; Zak 10,1; Jer 5,24)

INFLEXIÓS MORFÉMÁK AZ O-BAN ÖSSZESEN: 4**TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS ÖSSZESEN: 21**

ZIPF 2.	törvényéhez	15 az o-ból.
1	παγιδεύω	INT Mt 22,15 (1Sám 28,9; Préd 9,12)
2	παθητός	HYP ApCsel 26,23
3	παιδάριον	Σ INT Jn 6,9 (LXX: 233 találat)
4	παιδιόθεν	HYP Mk 9,21
5	παίζω	INT 1Kor 10,7 (Gen 21,9; 26,8; Ex 32,6; Bír 16,25 (2*); 2Sám 2,14; 6,5; 6,21; 1Krón 13,8; 15,29; 1Ezsd 5,3; Péld 16,19; Jób 40,29; JSiráκ 32,12; 47,3; Zak 8,5; Ézs 3,16; Jer 15,17; 37,19; 38,4)
6	παλαιότης	HYP Róm 7,6
7	πάλη	HYP Ef 6,12
8	παμπληθεί	HYP Lk 23,18
9	πάμπολυς	ResL Mk 8,1
10	πανδοχείον	GRAM Lk 10,34
11	πανδοχεύς	GRAM Lk 10,35
12	πανοικεΐ	HYP ApCsel 16,34
13	πανοῦργος	INT 2Kor 12,16 (Péld 12,16; 13,1; 13,16; 14,8; 14,15; 14,24; 15,5; 19,25; 21,11; 22,3; 27,12; 28,2; Jób 5,12; JSiráκ 6,32; 21,12; 21,20; 22,27; 37,19)
14	πανταχῆ	INT ApCsel 21,28 (2Makk 8,7; SalBölcs 2,9; Ézs 24,11)
15	πάντη	INT ApCsel 24,3 (3Makk 4,1; JSiráκ 50,22)
16	παραβάλλω	Σ INT ApCsel 20,15 (Bír 19,21; Rut 2,16; 2Makk 14,38; Péld 2,2; 4,20; 5,1; 5,13; 22,17)
17	παραβολεύομαι	Σ HYP Fil 2,30
17B	παραβουλεύομαι	ResL Fil 2,30
18	παραδειγματίζω	Σ INT Zsid 6,6 (Num 25,4; Eszt 4,17; SalZsolt 2,12; Jer 13,22; Ezék 28,17; Dán 2,5)
19	παράδοξος	Σ INT Lk 2,26 (Bír 13,13; 2Makk 9,24; 3Makk 6,33; 4Makk 2,14; SalBölcs 5,2; 16,17; 19,5; JSiráκ 43,25)
20	παραθαλάσσιος	Σ INT Mt 4,13 (2Krón 8,17; 1Makk 7,1; 11,8; 2Makk 8,11; Jer 29,7; Ezék 25,9)
21	παραθεωρέω	Σ HYP ApCsel 6,1
22	παρακαθέζομαι	Σ HYP Lk 10,39
23	παρακαλύπτω	Σ HYP Lk 9,45
24	παράλιος	INT Lk 6,17 (Gen 49,13; Deut 1,7; 33,19; Józs 11,3)
25	παραλλαγή	Σ INT Jak 1,17 (2Kir 9,20)
26	παράλυτος	ResL Mk 2,9
27	παραμυθία	ΣGRAM 1Kor 14,3 (Eszt 8,12; SalBölcs 19,12)

28	παραμύθιον	ΣGRAM	Fil 2,1 (SalBölcs 3,18)
29	παρανομέω	ΣGRAM	ApCsel 23,3 (4Makk 5,17; 5,20; 5,27; 8,14; Zsolt 25,4; 70,4; 74,5 (2*); 118,51; Jób 34,18; SalZsolt 16,8)
30	παρανομία	ΣGRAM	2Pt 2,16 (4Makk 2,11; 4,19; 5,13; 9,3; Zsolt 36,7; Péld 5,22; 10,26; SalZsolt 4,1; 4,12; 8,9; 17,20)
31	παραπικραίνω	Σ INT	Zsid 3,16 (Deut 31,27; 1Kir 13,21; 13,26; 1Ezsd 6,14; Zsolt 5,11; 65,7; 67,7; 77,8; 77,17; 77,40; 77,56; 104,28; 105,7; 105,33; 105,43; 10,611; Hós 10,5; Jer 39,29; 51,3; 51,8; JSir 1,18; 1,20 (2*); Ez 2,3 (2*); 2,5; 2,6; 2,7; 2,8 (2*); 3,9; 3,26; 3,27; 12,2; 12,3; 12,9; 12,25; 12,27; 17,12; 20,21; 24,3; 24,14; 44,6)
32	παραπίπτω	Σ INT	Zsid 6,6 (Esz 6,10; SalBölcs 6,9; 12,2; Ezék 14,13; 15,8; 18,24; 20,27; 22,4)
33	παραπλέω	Σ HYP	ApCsel 20,16
34	παραπλήσιος	ΣGRAM	Fil 2,27
35	παραπλησίως	ΣGRAM	Zsid 2,14
36	παραρρέω	Σ INT	Zsid 2,1 (Péld 3,21; Ézs 44,4)
37	παράσημος	Σ INT	ApCsel 28,11 (3Makk 2,29)
38	παρατείνω	Σ INT	ApCsel 20,7 (Gen 49,13; Num 23,28; 2Sám 2,29; Jud 7,3; Zsolt 35,11; Ódák 14,46; Ezék 27,13)
39	παρατήρησις	Σ HYP	Lk 17,20
40	παρατυγχάνω	Σ HYP	ApCsel 17,17
41	παραυτικά	Σ HYP	2Kor 4,17
42	παραφρονέω	ΣGRAM	2Kor 11,23 (Zak 7,11)
43	παραφρονία	ΣGRAM	2Pt 2,16
43B	παραφροσύνη	ResL	2Pt 2,16
44	παραχειμασία	Σ HYP	ApCsel 27,12
45	παραχράομαι	ResL	1Kor 7,31
46	πάρδαλις	INT	Jel 13,2 (Énekek 4,8; JSirák 28,23; Hós 13,7; Hab 1,8; Ézs 11,6; Jer 5,6; 13,26; Dán 7,6)
47	παρεδρεύω	Σ HYP	1Kor 9,13
48	παρεισάγω	Σ HYP	2Pt 2,1
49	παρείσακτος	Σ HYP	Gal 2,4
50	παρεισδύ(ν)ω	Σ HYP	Júd 4
51	παρεισφέρω	Σ HYP	2Pt 1,5
52	παρεμβάλλω	Σ INT	Lk 19,43 (LXX: 198 találat)
53	παρενοχλέω	Σ INT	ApCsel 15,19 (Bír 14,7; 16,16; 14,17; 1Sám 28,15; 1Makk 10,35; 10,63; 12,14; 2Makk 11,31; Zsolt 34,13; Jób 16,3; Mik 6,3; Jer 26,27; Dán 3,50; 6,19; 6,24)
54	πάρεσις	Σ HYP	Róm 3,25
55	παρηγορία	Σ INT	Kol 4,11 (4Makk 5,12; 6,1)
56	παρθενία	INT	Lk 2,36 (Deut 22,14; 22,15; 22,17 (2*); 22,20; Bír 11,37; 11,38; 4Makk 18,8; JSirák 15,2; 42,10; Jer 3,4)
57	πάροδος	INT	1Kor 16,7 (Gen 38,14; 2Sám 12,4; 2Kir 25,24; SalBölcs 2,5; 17,9; SalZsolt 11,5; Ez 16,15; 16,25)
58	παροίχομαι	HYP	ApCsel 14,16
59	παρομοιάζω	GRAM	Mt 23,27
60	παρόμοιος	GRAM	Mk 7,13
61	παριριδών	ResL	ApCsel 17,30
62	παροργισμός	Σ INT	Ef 4,26 (1Kir 15,30; 2Kir 19,3; 23,26; Neh 9,18; 9,26; Zsolt 8,9; Jer 21,5)
63	παροτρύνω	Σ HYP	ApCsel 13,50
64	παροψίς	HYP	Mt 23,25
65	πατρικός	INT	Gal 1,14 (Gen 50,8; Lev 22,13; 25,41; Num 36,8; Józ 6,25; 1Kρόν 7,4; 7,7; 12,29; 26,6; 1Ezsd 1,5; 1,29; 4Makk 18,7; JSirák 42,10)
66	πατρολογία	HYP	1Tim 1,9
67	πατροπαράδοτος	Σ HYP	1Pt 1,18
68	πεδινός	INT	Lk 6,17 (Deut 4,43; 11,11; Józ 1,9; 9,1; 15,33; 1Kir 10,27; 1Kρόν 27,28; 2Kρόν 9,27; 26,10; 28,18; Judit 6,11; 15,7; 1Makk 3,40; Zak 7,7; Ézs 13,2; 32,19; Jer 17,26; 21,13; 31,8)
69	πεζεύω	HYP	ApCsel 20,13
70	πεζός	ResL	Mt 14,13
71	πειθός	HYP	1Kor 2,4
72	πειράομαι	INT	ApCsel 26,21 (1Sám 17,39; 1Makk 12,10; 2Makk 10,12; 3Makk 1,25; 2,32; 4Makk 12,2; JSirák 34,10)
73	πεισμονή	HYP	Gal 5,8
74	πελεκίζω	HYP	Jel 20,4
75	πέμπταιος	ResL	ApCsel 20,6

76	πένης	INT	2Kor 9,9 (LXX: 79 találat)
77	πενθερός	INT	Jn 18,13 (Gen 38,13; 38,25; Bír 1,16; 1Sám 4,19; 4,21; Tób 10,9; 10,12; 14,12; 14,13; 1Makk 11,2)
78	πενιχρός	INT	Lk 21,2 (Ex 22,24; Péld 28,15; 29,7)
79	πεντάκις	INT	2Kor 11,24 (2Kir 13,19) Számnév. BA hapaxnak tekinti.
80	πεντεκαιδέκατος	INT	Lk 3,1 (Számnévi hapax legomenon. A LXX-ben 22 találat)
81	πραιτέρω	HYP	ApCsel 19,39
82	περιάπτω	INT	Lk 22,55 (3Makk 3,7)
83	περιδέω	INT	Jn 11,44 (Jób 12,18)
84	περιεργάζομαι	Σ INT	2Thessz 3,11 (JSiráκ 3,23)
85	περίθεις	Σ INT	1Pt 3,3
86	περικάθαρμα	Σ INT	1Kor 4,13 (Péld 21,18)
87	περικαθίζω	ResL	Lk 22,55
88	περικρατής	Σ HYP	ApCsel 27,16
89	περικρύβω	Σ HYP	Lk 1,24
90	περικυκλώω	Σ INT	Lk 19,43 (Gen 19,4; Ex 36,20; Num 21,4; 32,38; Józs 6,13; 7,9; 19,22; 20,5; 2Kir 6,14; Judit 13,13; Zsolt 16,11; 17,6; 21,13; Péld 20,28; Jer 38,39; 52,21)
91	περιλείχω	ResL	Lk 16,21
92	περιμένω	Σ INT	ApCsel 1,4 (Gen 49,18; SalBölcs 8,12)
93	πέριξ	HYP	ApCsel 5,16
94	περιοικέω	ΣGRAM	Lk 1,65
95	περίοικος	ΣGRAM	Lk 1,58 (Gen 19,25; 19,29; Deut 1,7; Bír 1,27; Jer 30,21)
96	περιούσιος	Σ INT	Tit 2,14 (Ex 19,5; 23,22; Deut 7,6; 14,2; 16,18)
97	περιοχή	INT	ApCsel 8,32 (1Sám 22,4; 22,5; 2Sám 5,7; 5,9; 5,17; 23,14; 2Kir 19,24; 24,10; 25,2; 1Kρόν 11,5; 11,7; 11,16; 2Kρόν 32,10; Zsolt 30,22; 59,11; 107,11; 140,3; Abd 1,1; Neh 3,14; Zak 12,2; Jer 19,9; 28,30; Ez 4,2; 12,13; 17,20)
98	περιπείρω	Σ HYP	1Tim 6,10
99	περιραίνω	ResL	Jel 19,13
100	περιρρήγνυμι	Σ HYP	Jel 16,22
101	περισπάομαι	Σ INT	Lk 10,40 (2Sám 6,6; Préd 1,13; 3,10; 5,19; JSiráκ 41,2)
102	περιτρέπω	Σ INT	ApCsel 26,24 (SalBölcs 5,23)
103	περιτρέχω	Σ INT	Mk 6,55 (Ám 8,12; Jer 5,1)
104	περιφρονέω	Σ INT	Tit 2,15 (4Makk 6,9; 7,16; 14,1)
105	περίψημα	Σ INT	1Kor 4,13 (Tób 5,19)
106	περπερεύομαι	Σ HYP	1Kor 13,4
107	πήγανον	HYP	Lk 11,42
108	πήγνυμι	INT	Zsid 8,2 (Gen 26,25; 31,25; 35,16; Ex 15,8; 33,7; 38,26; Num 24,6; Józs 18,1; Bír 4,11; 4,21; 16,14; 2Sám 6,17; 16,22; 21,10; 1Kρόν 16,1; Ezsd 6,11; Tób 14,10; Ódák 1,8 (2*); 11,12; Jób 6,16; 15,7; 38,6; 38,30; 41,16; SalBölcs 7,2; 11,2; JSiráκ 14,24; 19,12; 27,2; 43,19; 43,20; Ézs 38,12; 42,5; 54,2; Jer 6,3; JSir 4,8; Dán 4,8)
109	πηρωσις	ResL	Mk 3,5
110	πιέζω	INT	Lk 6,38 (Mik 6,15)
111	πιθανολογία	Σ HYP	Kol 2,4
112	πίμπρημι	HYP	ApCsel 28,6
113	πινακίδιον	Σ HYP	Lk 1,63
114	πινακίς	ResL	Lk 1,63
115	πιότης	INT	Róm 11,17 (Gen 27,28; 27,39; Bír 9,9; 1Kir 13,3; 13,5; Zsolt 35,9; 62,6; 64,12; Jób 36,16; Zak 4,14; Ez 25,4)
116	πιστόω	INT	2Tim 3,14 (2Sám 7,16; 7,25; 1Kir 1,36; 8,26; 1Kρόν 17,14; 17,23; 2Kρόν 1,9; 6,17; 2Makk 7,24; 12,25; 3Makk 4,19; Zsolt 77,8; 77,37; 92,5; JSiráκ 27,17; 29,3)
117	πλάνης	ResL	Júd 13
118	πλανήτης	INT	Júd 13 (Hós 9,17)
119	πλάσμα	INT	Róm 9,20 (Judit 8,29; Zsolt 102,14; Jób 40,19; Hab 2,18; Ézs 29,16)
120	πλαστός	HYP	2Pt 2,3
→0	πλατύς	*	Mt 3,17 - Két formában ismert egy <i>melleknévi</i> πλατύς és egy <i>főnévi</i> πλατεία. Ez utóbbi az Újszövetség esetében CSAK egyes kéziratokban a Mt 3,17-ban, de az is vitatott, inkább a πλάτος-ból vezethető le. BA különbséget tesz a két alak jelentései között.
121	πλέγμα	HYP	1Tim 2,9
122	πλήμμυρα	INT	Lk 6,48 (Jób 40,23)

123	πλησμονή	INT	Kol 2,23 (Gen 41,30; Ex 16,3; 16,8; Lev 25,19; 26,5; Deut 33,23; Judit 7,21; Zsolt 77,25; 10,515; Péld 3,10; 26,16; 27,7; JSiráκ 1,16; 18,25; 45,20; SalZsolt 5,17; Hós 13,6; Hab 2,16; Hag 1,6; Ézs 1,14; 30,23; 55,2; 56,11; 65,15; Jer 14,22; JSir 5,6; Ez 16,49; 39,19)
124	πλήσσω	INT	Jel 8,12 (LXX: több előfordulás)
125	ποδήρης	INT	Jel 1,13 (Ex 25,7; 28,4; 28,31; 29,5; 35,9; SalBölcs 18,24; JSiráκ 27,8; 45,8; Zak 3,4; Ezék 9,2; 9,3; 9,11)
126	ποδινητήρ	ResL	Jn 13,5
127	ποίησις	INT	Jak 1,25 (Ex 28,8; 32,35; 36,12; Lev 8,7; 2Kir 16,10; Zsolt 18,2; JSiráκ 16,26; 19,20; 51,19; Ez 43,18; Dán 9,14)
128	πολίτευμα	INT	Fil 3,20 (2Makk 12,7) A BA szótár külön közli <i>πολίτεύομαι</i> alakban. Általában nem tesz különbséget a mediális alak és a szótári forma között. A mediális alakra két plussz előfordulást ad meg.
129	πολλαπλασίων	Σ HYP	Lk 18,30
130	πολυέσπλαγχνός	ResL	Jak 5,11
131	πολυλογία	INT	Mt 6,7 (Péld 10,19)
132	πολυμερῶς	HYP	Zsid 1,1
133	πολυτρόπως	HYP	Zsid 1,1
134	πολυποίκιλος	Σ HYP	Ef 3,10
135	πολύσπλαγχνος	Σ HYP	Jak 5,11
136	πόντος	ResL	Jel 18,7
137	πορφυρόπωλις	Σ HYP	ApCsel 16,14
138	ποταμοφόρητος	Σ HYP	Jel 12,15
139	ποταπῶς	ResL	ApCsel 20,18
140	πότερος	INT	Jn 7,17 (Jób 4,6; 4,12; 7,1; 7,12; 13,7; 13,11; 15,2; 21,22; 22,2; 22,5; 26,2; 31,15)
141	πότος	INT	1Pt 4,3 (Gen 19,3; 40,20; Lev 11,34; Bír 14,10; 14,12; 14,17; 1Sám 25,36 (2*); 2Sám 3,20; 13,27 (2*); 1Kir 3,15; 10,21; 1Ezsd 5,33; Ezsd 3,7; Eszt 1,5; 1,8; 1,9; 2,18; 5,6; 6,14; 7,2; Judit 6,21; 12,10; 13,1; 3Makk 5,16; 7,18; 4Makk 3,15; Péld 23,30; Préd 7,2; Jób 1,4; 1,5; 8,11; 15,16; Dán 1,5; 1,8; 5,10)
142	πραγματεία	GRAM	2Tim 2,4 (1Kir 7,19; 9,1; 10,22; 1Krón 28,21; 2Makk 2,31; Dán 6,4)
143	πραγματεύομαι	GRAM	Lk 19,13 (1Kir 10,22; Dán 8,27)
144	πρασιά	HYP	Mk 6,40 (Ez az egyetlen kivétel, ami egy versen belül kétszer fordul elő, de máshol nem. Ezért a szerkesztők hapax legomenonnak tekintik, de valójában disz legomenon.)
145	πραΰπαθία	HYP	1Tim 6,11
146	πρεσβῦτις	HYP	Tit 2,3
147	πρηγής	INT	ApCsel 1,18 (3Makk 5,43; 5,50; 6,23; SalBölcs 4,19)
148	πρίζω	INT	Zsid 11,37 (Ám 1,3; Zsuzsanna 1,59)
149	προαιρέομαι	INT	2Kor 9,7 Csak <i>mediális</i> alakban fordul elő. Varga Zsigmond közli a szó alapformáját: <i>προαιρέω</i> ebben az alakban nem fordul elő a Bibliában.
150	προαιτιάομαι	HYP	Róm 3,9
151	προακούω	HYP	Kol 1,5
152	προαύλιον	HYP	Mk 14,68
153	προβατικός	INT	Jn 5,2 (Neh 3,1; 3,32; 12,39)
154	προβιβάζω	INT	Mt 14,8 (Ex 35,34; Deut 6,7)
155	προβλέπω	HYP	Zsid 11,40
156	προγίνομαι	INT	Róm 3,25 (2Makk 14,3; 15,8; SalBölcs 19,13)
157	προδίδωμι	INT	Róm 11,35 (2Kir 6,11; 2Makk 7,37; 4Makk 4,1)
158	πρόδρομος	INT	Zsid 6,20 (Num 13,20; SalBölcs 12,8; Ézs 28,4)
159	προελπίζω	HYP	Ef 1,12
160	προευαγγελίζομαι	Σ HYP	Gal 3,8
161	προέχω	Σ INT	Róm 3,9 (Num 16,15)
162	προθεσμία	Σ HYP	Gal 4,2
163	προθύμως	Σ INT	1Pt 5,2 (2Krón 39,34; Tób 7,7; 7,8; 2Makk 6,28; 11,7; 4Makk 1,1; 16,16)
164	πρόϊμος	INT	Jak 5,7 (Deut 11,14; Hós 6,3; 9,10; Joel 2,23; Zak 10,1; Ézs 58,8; Jer 5,24; 24,2)
165	προκαλέω	Σ INT	Gal 5,26 (2Makk 8,11)
166	προκαταρτίζω	Σ HYP	2Kor 9,5
167	προκηρύσσω	Σ HYP	ApCsel 13,24
168	πρόκριμα	Σ HYP	1Tim 5,21
169	προκυρόω	Σ HYP	Gal 3,17

170	προμαρτύρομαι	Σ HYP	1Pt 1,11
171	προμελετάω	Σ HYP	Lk 21,14
172	προμεριμνάω	Σ HYP	Mk 13,11
173	προπάσχω	Σ HYP	1Thessz 2,2
174	προπάτωρ	Σ HYP	Róm 4,1
175	προσάββατον	Σ HYP	Mk 15,42
176	προσαγορεύω	Σ INT	Zsid 5,10 (Deut 23,7; 1Makk 14,40; 2Makk 1,36; 4,7; 10,9; 14,37; SalBölcs 14,22)
177	προσαιτέω	INT	Jn 9,8 (Jób 27,14)
178	προσαναβαίνω	Σ INT	Lk 14,10 (Ex 19,23; Józs 11,17; 15,3; 15,6; 15,7; 18,12; 19,12; Judit 13,10; 2Makk 10,36)
179	προσαναλίσκω	ResL	Lk 8,43
180	προσανέχω	ResL	ApCsel 27,27
181	προσαπειλέω	Σ HYP	ApCsel 4,21
182	προσδαπανάω	Σ HYP	Lk 10,35
183	προσδίδωμι	ResL	Lk 24,30
184	προσδέομαι	Σ INT	ApCsel 17,25 (Péld 12,9; JSirák 4,3; 11,12; 13,3; 18,32; 42,21)
185	προσεάω	HYP	ApCsel 27,7
186	προσεδρεύω	ResL	1Kor 9,13
187	προσεργάζομαι	Σ HYP	Lk 19,16
188	προσηλόω	Σ INT	Kol 2,14 (3Makk 4,9)
189	προσκαρτέρησις	Σ HYP	Ef 6,18
190	προσκεφάλαιον	Σ INT	Mk 4,38 (1Ezsd 3,8; Ezék 13,18; 13,20)
191	προσκληρόομαι	Σ HYP	ApCsel 17,4
192	προσκλίνω	Σ INT	ApCsel 5,36 (2Makk 14,24)
193	πρόσκλησις	ResL	1Tim 5,21
194	προσκλίνομαι	Σ HYP	Ef 5,31
195	προσκοπή	Σ HYP	2Kor 6,3
196	προσκυνητής	Σ HYP	Jn 4,23
197	προσλέγω	ResL	Mk 16,14
198	πρόσλημψις	Σ HYP	Róm 11,15
199	προσορμίζω	Σ HYP	Mk 6,53
200	προσοφείλω	Σ HYP	Filem 19
201	πρόσπεινος	Σ HYP	ApCsel 10,10
202	προσποιέω	Σ INT	Lk 24,28 (1Sám 21,14; Jób 19,14; JSirák 31,30; Zsuzsanna 1,10)
203	προσπήγγυμι	Σ HYP	ApCsel 2,23
204	προσπορεύομαι	Σ INT	Mk 10,35 (Ex 24,14; 28,43; 30,20; 36,2; 38,27; Lev 10,9; 19,34; Num 1,51; 4,19 (2*); 18,7; Deut 20,3; Józs 9,2; 2Kρόν 13,9; Ezsd 7,17; Neh 10,29; Tób 6,18; JSirák 12,14)
205	προστάτις	Σ HYP	Róm 16,2
206	πρόσφατος	ΣGRAM	Zsid 10,20 (Num 6,3; Deut 32,17; Zsolt 80,10; Ódák 2,17; Préd 1,9; JSirák 9,10)
207	προσφάτως	ΣGRAM	ApCsel 18,2 (Deut 24,5; Judit 4,3; 4,5; 2Makk 14,36; Ezék 11,3)
208	προσφιλής	Σ INT	Fil 4,8 (Esz 5,1; JSirák 4,7; 20,13)
209	πρόσχυσις	Σ HYP	Zsid 11,28
210	προσψαύω	Σ HYP	Lk 11,46
211	προσωπολημπτέω	ΣGRAM	Jak 2,9
212	προσωπολήμπτης	ΣGRAM	ApCsel 10,34
213	προτάσσω	ResL	ApCsel 17,26 - D* szövegforrásban a προστάσσω helyett.
214	προτείνω	INT	ApCsel 22,25 (2Makk 3,20; 7,10; 14,33; 14,34; 15,12; 15,15; 3Makk 2,1)
215	προτρέπω	HYP	ApCsel 18,27
216	προφέρω	INT	Lk 6,45 (Tób 9,5; 3Makk 1,12; 5,39; 7,4; 7,11; Péld 10,13)
217	προφθάνω	INT	Mt 17,25 (1Sám 20,25; 22,6; 22,19; 2Kir 19,32; 1Makk 10,4; 10,23; Zsolt 16,13; 17,6; 17,19; 20,4; 58,11; 67,26; 67,32; 87,14; 94,2; 118,147; 118,148; Jób 30,27; JSirák 19,27; Jón 4,2)
218	προχειροτονέω	Σ HYP	ApCsel 10,41
219	πρωτεύω	HYP	Kol 1,18
220	πρωτόμάρτυς	ResL	ApCsel 22,20
221	πρωτοστάτης	Σ INT	ApCsel 24,5 (Jób 15,24)
222	πρωτοτόκια	Σ INT	Zsid 12,16 (Gen 25,31; 25,32; 25,33; 25,34; 27,36; Deut 21,17; 1Kρόν 5,1)
223	πρώτως	HYP	ApCsel 11,26
224	πτέρυγα	INT	Jn 13,18 (Gen 3,15; 25,26; 49,17; Józs 23,13; Bír 5,22; Zsolt 48,6; 55,7; Énekek 1,8; JSirák 12,17; Jer 9,3; 13,22)
225	πτηνός	HYP	1Kor 15,39
226	πτώσις	INT	1Pt 3,6 (Péld 3,25)

227	πτύρω	HYP	Fil 1,28
228	πτύσμα	HYP	Jn 9,6
229	πτύσσω	HYP	Lk 4,20
230	πτωχεύω	INT	2Kor 8,9 (Bír 6,6; 14,15; Tób 4,21; Zsolt 33,11; 78,8; Péld 23,21)
231	πύθων	HYP	ApCsel 16,16
232	πυκτεύω	HYP	1Kor 9,26
233	πίρινος	INT	Jel 9,17 (JSiráκ 48,9; Ezék 28,14; 28,16)

INFLEXIÓS MORFÉMÁK A Π-BEN ÖSSZESEN: 20**PSZEUDO-MORFÉMÁK BA SZERINT ÖSSZESEN: 1****TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS ÖSSZESEN: 103**

ZIPF 2.	törvényéhez		131 a π-ből. Az előljáró szavak esetében mindig lehet alkalmazni a szabályt.
1	ῥαβιθά	ResL	Mk 5,41
2	ῥαδιούργημα	ΣGRAM	ApCsel 18,14
3	ῥαδιουργία	ΣGRAM	ApCsel 13,10
4	ῥακά	HYP	Mt 5,22
5	ῥάσσω	ResL	Mk 9,18
6	ῥέδη	HYP	Jel 18,13
6B	ῥαιδη	ResL	Jel 18,13
7	ῥέω	INT	Jn 7,38 (Ex 3,8; 3,17; 13,5; 33,3; Lev 15,3; 15,19; 15,25 (2*); Lev 20,24; Num 13,27; 14,8; 16,13; 16,14; Deut 6,3; 11,19; 26,9; 26,10; 26,15; 27,3; 31,20; Józs 5,6; Zsolt 61,11; 77,20; SalZsolt 104,41; 147,7; Péld 3,20; Énekek 4,16; Jób 36,28; 38,30; SalBölcs 16,29; JSiráκ 46,8; Jóel 4,18 (2*); Zak 14,12; Ézs 48,21; Jer 9,17; 11,5; 39,22; Bárúk 1,20; Ez 20,6; 20,15)
8	ῥήγμα	INT	Lk 6,49 (1Kir 11,30; 11,31; 12,24; 2Kir 2,12)
9	ῥήτωρ	GRAM	ApCsel 24,1
10	ῥητῶς	GRAM	1Tim 4,1
11	ῥοπή	ResL	1Kor 15,52
12	ῥιπίζω	INT	Jak 1,6 (Dán 2,35)
13	ῥοιζηδόν	HYP	2Pt 3,10
14	ῥυπαίνω	HYP	Jel 22,11
15	ῥυπόομαι	ResL	Jel 22,11
16	ῥυπαρία	HYP	Jak 1,21
17	ῥύπος	INT	1Pt 3,21 (Jób 9,31; 11,15; 14,4; Ézs 4,4)
18	ῥύτις	HYP	Ef 5,27
19	ῥώνυμι	INT	ApCsel 15,29 (2Makk 9,20; 11,21; 11,28; 11,33; 3Makk 1,4; 3,12; 3,13; 7,1; 7,2; 7,9)

INFLEXIÓS MORFÉMÁK A Ρ-BÓL ÖSSZESEN: 5**TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS ÖSSZESEN: 10**

ZIPF 2.	törvényéhez		2 a ρ-ból. E két szó esetében az intergrammatika szabályait is lehet alkalmazni.
1	σαββατισμός	HYP	Zsid 4,9
2	σαγήνη	INT	Mt 13,47 (Préd 7,26; Hab 1,15; 1,16; Ézs 19,8; Ez 26,5; 26,14; 47,10)
3	σαίνω	HYP	1Thessz 3,3
4	σάλος	INT	Lk 21,25 (Zsolt 54,23; 65,9; 88,10; 120,3; JSiráκ 40,4; SalZsolt 6,3; Jón 1,15; Zak 9,14; JSir 1,8)
5	σαλπιστής	HYP	Jel 18,22
6	σανίς	INT	ApCsel 27,44 (2Kir 12,10; Énekek 8,9; Ez 27,5)
7	σάπιφος	HYP	Jel 21,19
8	σαργάνη	HYP	2Kor 11,33
9	σαρδόνυξ	HYP	Jel 21,20
10	σάρδινος	ResL	Jel 4,3
11	σεβάζομαι	HYP	Róm 1,25
12	σειρά	INT	2Pt 2,4 (Bír 16,13; 16,14; 16,19; Péld 5,22)
12B	σειρός	ResL	2Pt 2,4
13	σεμίδαλις	INT	Jel 18,13 (LXX: 66 találat)
14	σημειώ	INT	2Thessz 3,14 (Zsolt 4,7)
15	σήπω	INT	Jak 5,2 (Zsolt 37,6; Jób 16,7; 19,20; 33,21; 40,12; JSiráκ 14,19; JerLev 1,71; Ezék 17,9)
16	σητόβρωτος	INT	Jak 5,2 (Jób 13,28)
17	σθινώ	HYP	1Pt 5,10
18	σιάνομαι	ResL	1Thessz 3,3
19	σίδηρος	HYP	Jel 18,12
20	σικάριος	HYP	ApCsel 21,38

21	σίκερα	INT	Lk 1,15 (Lev 10,9; Num 6,3 (2*); 28,7; Deut 14,26; 29,5; Bír 13,4; 13,7; 13,14; Ézs 5,11; 5,22; 24,9; 28,7 (2*); 29,9)
22	σιμικίνθιον	HYP	ApCsel 19,12
23	σινιάζω	HYP	Lk 22,31
24	σιρικός	HYP	Jel 18,2
25	σιτλον	INT	ApCsel 7,12 (Péld 30,22)
26	σιτιστός	HYP	Mt 22,4
27	σιτομέτριον	HYP	Lk 12,42
28	σιωπη	ResL	Jn 11,28
29	σκέπασμα	HYP	1Tim 6,8
30	σκευή	INT	ApCsel 27,19 (Bír 16,19; 1Makk 1,21; 1,23; 2,9; 3,36,12)
31	σκηνοπηγία	GRAM	Jn 7,2
32	σκηνοποιός	GRAM	ApCsel 18,3
33	σκληροτράχηλος	Σ INT	ApCsel 7,51 (Ex 33,3; 33,5; 34,9; Deut 9,6; 9,13; Péld 29,1; JSirák 16,11; Bárúk 2,30)
34	σκοπός	INT	Fil 3,14 (Lev 26,1; 1Sám 14,16; 2Sám 13,34 (2*); 18,24; 18,25; 18,26 (2*); 18,27; 2Kir 9,17; 9,18; 9,20; Jób 16,12; SalBölcs 5,12; 5,21; JSirák 37,14; Hós 9,8; 9,10; Neh 3,12; Ézs 21,6; Jer 6,17; JSir 3,12; Ez 3,17; 33,2; 33,6 (2*); 33,7)
35	σκύβαλον	INT	Fil 3,8 (JSirák 27,4)
36	σκύλον	INT	Lk 11,22 (LXX: 107 találat)
37	σκόλοψ	INT	2Kor 12,7 (Num 33,55; Sirak 43,19; Hós 2,8; Ezék 28,24;)
38	σκοληκόβρωτος	Σ HYP	ApCsel 12,23
39	σκώληξ	INT	Mk 9,48 (Ex 16,20; 16,24; Deut 28,39; Judit 16,17; 1Makk 2,62; 2Makk 9,9; Zsolt 21,7; Péld 12,4; 25,20; Jób 2,9; 7,5; 25,6; JSirák 7,17; 10,11; 19,3; Jón4,7; Ézs 14,11; 66,24)
40	σμαράγδινος	GRAM	Jel 4,3
41	σμάραγδος	GRAM	Jel 21,19 (Ex 28,9; 28,17; 35,12; 35,27; 36,13; 36,17; Judit 10,21; Tób 13,17; JSirák 32,6; Ez 28,13)
42	συρνίζω	HYP	Mk 15,23
43	σηγμα	ResL	Jn 19,39
44	σορός	INT	Lk 7,14 (Gen 50,26; 1Kρόν 7,16; Jób 21,32)
45	σπεκουλάτωρ	HYP	Mk 6,27
46	σπερμολόγος	HYP	ApCsel 17,18
47	σπιλάς	HYP	Júd 12
48	σπορά	INT	1Pt 1,23 (2Kir 19,29; 1Makk 10,30)
49	στάμνος	INT	Zsid 9,4 (Ex 16,33; 1Kir 12,24; Bél 1,33)
50	στατήρ	HYP	Mt 17,27
51	συστασιαστής	ResL	Mk 15,7
52	στέμμα	HYP	ApCsel 14,13
53	στερέωμα	INT	Kol 2,5 (Gen 1,6; 1,7 (3*); 1,8; 1,14; 1,15; 1,17; 1,20; Ex 24,10; Deut 33,26; 1Ezsd 8,78; Eszt 9,29; 1Makk 9,14; Zsolt 17,3; 18,2; 70,3; 72,4; 150,1; Ódák 8,56; JSirák 43,1; 43,8; Ez 1,22; 1,23; 1,25; 10,1; 13,5; Dán 3,56; 12,3)
54	στηριγμός	HYP	2Pt 3,17
55	στιγμή	GRAM	Lk 4,5 (2Makk 9,11; Ézs 29,5) BA is közli.
56	σίγμα	GRAM	Gal 6,17 (Énekek 1,11)
57	στίλβω	INT	Mk 9,3 (1Ezsd 8,56; Ezsd 8,27; 1Makk 6,39; Náh 3,3; JerLev 1,23; Ezék 21,33; 40,3; Dán 10,6)
58	στοιβάς	ResL	Mk 11,8
59	στόμαχος	HYP	1Tim 5,23
60	στρατολογέω	Σ HYP	2Tim 2,4
61	στρατοπεδάρχη	ResL	ApCsel 28,16
62	στρεβλώ	INT	2Pt 3,16 (2Sám 22,27; 3Makk 4,14; 4Makk 9,17; 12,3; 12,11; 15,14)
63	στρήνος	INT	Jel 18,3 (2Kir 19,28)
64	στυγητός	HYP	Tit 3,3
65	συγγενίς	HYP	Lk 1,36
66	συγγνώμη	INT	1Kor 7,6 (SirProl 1,18; JSirák 3,13)
67	συγκακουχέομαι	Σ	Zsid 11,25
68	συγκάμπτω	Σ	Róm 11,10 (Bír 5,27; 2Kir 4,35; Zsolt 68,11; 68,24)
69	συγκαταβαίνω	Σ	ApCsel 25,5 (Zsolt 48,18; SalBölcs 10,14; Dán 3,49)
70	συγκατάθεσις	Σ	2Kor 6,16
71	συγκατανεύω	ResL	ApCsel 18,27
72	συγκατατίθημι	Σ	Lk 23,51
73	συγκαταιηφίζομαι	Σ	ApCsel 1,26
74	σύκειμαι	ResL	Mt 9,10 → D szövegforrásban συναιδέκλειντο helyett.
75	συγκινέω	Σ	ApCsel 6,12

76	συγκομίζω	Σ	ApCsel 8,2 (Jób 5,26)
77	συγκύπτω	Σ	Lk 13,11 (Jób 9,27; JSirák 12,11; 19,26)
→0	συγχέω	*	ApCsel 19,32 - Az Újszövetségben 5 előfordulás: ApCsel 19,32-ben tér el a jelentése a másik négyhez képest: „megréműl”. Egyébként pedig máshol: „összezavar, összezavarodik, zavarba jön”.
78	συγκυρία	Σ HYP	Lk 10,31
79	συγχράομαι	Σ HYP	Jn 4,9
80	σύγχυσις	Σ INT	ApCsel 19,29 (Gen 11,9; 1Sám 5,6; 5,11; 14,20)
81	συζητητής	HYP	1Kor 1,20
82	σύζυγος	HYP	Fil 4,3
83	συκάμινος	INT	Lk 17,6 (1Kir 10,27; 1Krón 27,28; 2Krón 1,15; 2Krón 9,27; Zsolt 77,47; Ézs 9,9)
84	συκομορέα	HYP	Lk 19,4
85	συλαγωγέω	Σ HYP	Kol 2,8
86	συλάω	INT	2Kor 11,8 (JerLev 1,17)
87	συλλογίζομαι	Σ INT	Lk 20,5 (Lev 25,27; 25,50; 25,52; Num 23,9; Ézs 43,18)
88	συλλυπέομαι	Σ HYP	Mk 3,5
89	σύμβουλος	INT	Róm 11,34 (2Sám 8,18; 15,12; 1Kir 2,46; 1Krón 27,32; 27,33; 2Krón 22,3; 22,4; 25,16; 1Ezsd 8,55; Ezsd 7,14; 7,15; 7,28; 8,25; Eszt 3,13; 2Makk 7,25; 4Makk 9,2; 9,3; 15,25; SalBölcs 8,9; JSirák 6,6; 37,7; 37,8; 42,21; Ézs 1,26; 3,3; 19,11; 40,13; 27,27)
90	συμμαθητής	Σ HYP	Jn 11,16
91	συμμερίζω	Σ HYP	1Kor 9,13
92	συμμιμητής	Σ HYP	Fil 3,17
93	συμμορφίζω	Σ HYP	Fil 3,10
93B	συμμορφόω	ResL	Fil 3,10
94	συμπαθής	Σ INT	1Pt 3,8 (4Makk 13,23; 15,4)
95	συμπαραγίνομαι	Σ INT	Lk 23,48 (Zsolt 82,9)
96	συμπαρακαλέω	Σ HYP	Róm 1,12
97	συμπαραμενῶ	ResL	Fil 1,25
98	συμπάρειμι	Σ	ApCsel 25,24 (Tób 12,12; Péld 8,27; SalBölcs 9,10)
99	συμπεριέχω	ResL	Lk 12,1
100	συμπεριλαμβάνω	Σ INT	ApCsel 20,10 (Ezék 5,3)
101	συμπίνω	Σ INT	ApCsel 10,41 (Eszt 7,1)
102	συμπολίτης	Σ HYP	Ef 2,19
103	συμπρεσβύτερος	Σ HYP	1Pt 5,1
104	σύμφημι	Σ INT	Róm 7,16 (Zsuzsanna 1,38; Dán 2,9)
105	συμμορφίζω	Σ HYP	Fil 3,10
106	συμφυλέτης	ΣGRAM	1Thessz 2,14
107	σύμφυτος	ΣGRAM	Róm 6,5 (3Makk 3,22; Ám 9,13; Zak 11,2)
108	συμφύω	ΣGRAM	Lk 8,7 (SalBölcs 13,13)
109	συμφώνησις	ΣGRAM	2Kor 6,15
110	συμφωνία	ΣGRAM	Lk 15,25 (4Makk 14,3; Dán 3,5; 3,7; 3,10; 3,15)
111	σύμφωνος	ΣGRAM	1Kor 7,5
112	συμψηφίζω	Σ HYP	ApCsel 19,19
113	σύμψυχος	Σ HYP	Fil 2,2
114	συναγωνίζομαι	Σ HYP	Róm 15,30
115	συναλίζομαι	Σ HYP	ApCsel 1,4
116	συναλλάσσω	Σ HYP	ApCsel 7,26
117	συναναπαύομαι	Σ INT	Róm 15,32 (Ézs 11,6)
118	συνανατρέφομαι	ResL	ApCsel 10,41
119	συναπόλλυμι	Σ INT	Zsid 11,31 (Gen 18,13; 19,15; Num 16,26; Deut 29,18; Zsolt 25,9; 27,3; Ódák 12,13; SalBölcs 10,3; JSirák 8,15; Dán 2,13)
120	συναποστέλλω	Σ INT	2Kor 12,18 (Ex 33,2; 33,12; 1Ezsd 5,2)
121	συναυξάνομαι	Σ HYP	Mt 13,30
122	συνδέω	Σ INT	Zsid 13,3 (Ex 14,25; 28,20; 36,20; Bír 15,4; Jób 17,3; JSirák 33,4; Zof 2,1; Ezék 3,26)
123	συνδοξάζω	Σ HYP	Róm 8,17
124	συνδρομή	INT	ApCsel 21,30 (Bír 10,18; 3Makk 3,8)
125	σύνεδρος	ResL	ApCsel 5,35
126	συνεκπορεύομαι	ResL	ApCsel 3,11
127	συνελαύνω	ResL	ApCsel 7,26 - Egyes töredékekben a συνήλλασεν helyett
128	συνεκλεκτός	Σ HYP	1Pt 5,13
129	συνεπιμαρτυρέω	Σ HYP	Zsid 2,4
130	συνεπισκοπος	ResL	Fil 1,1

131	συνεπιτίθεμαι	Σ INT	ApCsel 24,9 (Num 12,11; Deut 32,27; Zsolt 3,7; Ódák 2,27; Abd 1,13; Zak 1,15 (2*))
132	συνέπομαι	Σ INT	ApCsel 20,4 (2Makk 15,2; 3Makk 5,48; 6,21)
133	συνεφίστημι	Σ HYP	ApCsel 16,22
134	συνιήδομαι	Σ HYP	Róm 7,22
135	συνηλικιώτης	Σ HYP	Gal 1,14
136	συνθρύπτω	Σ HYP	ApCsel 21,13
137	συνοδοεύω	ΣGRAM	ApCsel 9,7 (Tób 5,17; SalBölcs 6,23)
138	συνοδία	ΣGRAM	Lk 2,44 (Neh 7,5; 7,64)
139	συνοικέω	Σ INT	1Pt 3,7 (Gen 20,3; Deut 22,13; 24,1; 25,5; Bír 14,20; 1Ezsd 8,67; 2Makk 1,14; SalBölcs 7,28; JSiráκ 25,8; 25,16 (2*); 42,9; 42,10; Ézs 62,5)
140	συνοικοδομέω	Σ INT	Ef 2,22 (1Ezsd 5,65)
141	συνομιλέω	Σ HYP	ApCsel 10,27
142	συνομορέω	Σ HYP	ApCsel 18,7
143	συνορία	ResL	Mt 4,24
144	συνταράσσω	ResL	Lk 9,42
145	συντέμνω	Σ INT	Róm 9,28 (2Makk 10,10; Ézs 10,22; 10,23; 28,22; Dán 5,26; 9,24; 9,26)
146	σύντριμμα	Σ INT	Róm 3,16 (Lev 21,19 (2*); 24,20 (2*); 1Makk 2,7 (2*); Zsolt 13,3; 59,4; 146,3; 20,30; 23,29; Jób 9,17; SalBölcs 3,3; JSir 40,9; Ám 9,9; Ézs 15,5; 22,4; 28,12; 30,14; 30,26; 51,19; 59,7; 60,18; Jer 3,22; 6,14; 8,21; 10,19; 14,17; 17,18; 31,3; 31,5; 37,12; JSir 2,11; 3,48; 4,10)
147	σύντροφος	Σ INT	ApCsel 13,1 (1Kir 12,24; 2Makk 9,29)
148	συντυγχάνω	Σ INT	Lk 8,19 (2Makk 8,14)
149	συνυποκρίνομαι	Σ HYP	Gal 2,13
150	συνυπουργέω	Σ HYP	2Kor 1,11
151	συνωδίνω	Σ HYP	Róm 8,22
152	συνωμοσία	Σ HYP	ApCsel 23,13
153	συρρήγγυμι	ResL	Lk 6,49
154	σύσσημον	Σ INT	Mk 14,44 (Bír 20,38; 20,40; Ézs 5,26; 49,22; 62,10)
155	σύσσωμος	Σ HYP	Ef 3,6
156	συστασιαστής	Σ HYP	Mk 15,7
157	συστατικός	Σ HYP	2Kor 3,1
158	συστεινάζω	Σ HYP	Róm 8,22
159	συστοιχέω	Σ HYP	Gal 4,25
160	σφάγιον	INT	ApCsel 7,42 (Lev 22,23; Ám 5,25; Ezék 21,15; 21,20; 21,33)
161	σφάλλω	ResL	Mt 15,14
162	σφοδρώς	HYP	ApCsel 27,18
163	σφυδρόν	HYP	ApCsel 3,7
163B	σφυρόν	ResL	ApCsel 3,7
164	σχολή	INT	ApCsel 19,9 (Gen 33,14; Péld 28,19; JSiráκ 38,27)
165	σωματικώς	HYP	Kol 2,9
166	σωφρονίζω	GRAM	Tit 2,4
167	σωφρονισμός	GRAM	2Tim 1,7

INFLEXIÓS MORFÉMÁK A Σ-ΒÓΛ ÖSSZESEN: 16**PSZEUDO-MORFÉMÁK BA SZERINT ÖSSZESEN: 1****TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS ÖSSZESEN: 82**

ZIPF 2.	törvényéhez		90 a σ-βól. A kezdőbetű természetéből adódóan sok előljárászavas hapax legomenon található. Ezek mindegyikére alkalmazható a szabály.
1	ταβέρνηαι	HYP	ApCsel 28,15
2	τάγμα	INT	1Kor 15,23 (Num 2,2; 2,3; 2,10; 2,18; 2,25; 2,31; 2,34; 10,14; 10,18; 10,22; 10,25; 1Sám 4,10; 15,4 (2*); 2Sám 23,13)
3	τακτός	INT	ApCsel 12,21 (Jób 12,5)
4	ταλαιπωρέω	Σ INT	Jak 4,9 (3Makk 5,5; Zsolt 16,19; 37,7; Hós 10,2; Mik 2,4; Jóel 1,10 (2*); Zak 11,2; 11,3 (2*); Ézs 33,1; Jer 4,13; 4,20 (2*); 9,18; 10,20; 12,12)
5	ταλαντιαῖος	Σ HYP	Jel 16,21
6	ταλιθά	HYP	Mk 5,41
7	ταραχή	Od	Jn 5,4 és/vagy Mk 13,8
8	ταρταρώ	HYP	2Pt 2,4
9	ταφή	INT	Mt 27,7 (Gen 50,3; Deut 21,23; 34,6; 2Kρόν 26,23; 2Makk 9,15; Préd 6,3; Jób 17,1; JSiráκ 38,16; Neh 1,14; Ézs 53,9; 57,2; Jer 22,19; Ez 32,22; Bél 1,31)
10	τεκμήριον	Σ INT	ApCsel 1,3 (3Makk 3,24; SalBölcs 5,11; 19,13)

11	τεκνογονέω	ΣGRAM	1Tim 5,14
12	τεκνογονία	ΣGRAM	1Tim 2,15
13	τεκνοτροφέω	Σ HYP	1Tim 5,10
14	τελείως	GRAM	1Pt 1,13
15	τελειωτής	GRAM	Zsid 12,2
16	τελεσφορέω	Σ INT	Lk 8,14 (4Makk 13,20)
17	τελευταίη	INT	Mt 2,15 (Gen 27,2; Deut 31,29; 33,1; Józs 1,1; Bír 1,1; 1Kρόν 22,5; 2Kρόν 24,17; 26,21; 1Makk 9,23; 2Makk 10,9; 15,39; Péld 24,14; SalBölcs 2,1; 2,5; 4,17; 5,4; JSir 1,13; 11,26; 11,28; 18,24; 30,5; 33,24; 40,2; 64,20; 48,14; Bárúk 3,25)
18	τεταρταίος	HYP	Jn 11,39
19	τετράγωνος	Σ INT	Jel 21,16 (Gen 6,14; Ex 27,1; 28,16; 30,2; 36,16; 1Kir 7,42; Ez 41,21; 43,16; 45,2; 48,20)
20	τετράδιον	HYP	ApCsel 12,4
21	τετράμηνος	Σ	Jn 4,35
22	τεφρώω	HYP	2Pt 2,6
23	τήκομαι	INT	2Pt 3,12 (Zsolt 67,3; Ézs 64,1)
24	τηλαυγώς	HYP	Mk 8,25
25	τιμιότης	HYP	Jel 18,19
26	τιμωρία	INT	Zsid 10,29 (1Ezsd 8,24; 2Makk 6,12; 6,26; 3Makk 2,6; 4,4; 4,13; 7,3; 4Makk 4,24; 5,10; 11,3; Péld 19,29; 24,22; SalBölcs 19,13; Jer 38,21; Dán 2,18)
27	τίνω	INT	2Thessz 1,9 (Péld 20,9; 24,22; 24,29; 27,12)
28	τοιόσδε	INT	2Pt 1,17 (2Makk 11,27; 15,12)
29	τοιχος	INT	ApCsel 23,3 (LXX: 82 találat)
30	τολμηρός	GRAM	Róm 15,15 (JSirák 8,15; 19,2; 19,3)
31	τολμητής	GRAM	2Pt 2,10
32	τομός	INT	Zsid 4,12 (1Ezsd 6,22; Ézs 8,1)
33	τόξον	INT	Jel 6,2 (LXX: 78 találat)
34	τοπάζιον	INT	Jel 21,20 (Ex 28,17; 36,17; Zsolt 118,127; Jób 28,19; Ezék 28,13)
35	τοῦνομα	HYP	Mt 27,57
36	τραπεζίτης	HYP	Mt 25,27
37	τραῦμα	INT	Lk 10,34 (Gen 4,23; Ex 21,25 (2*); Bír 15,19; Judit 9,13; 13,18; 2Makk 14,45; Péld 27,6; Jób 6,21; 16,6; JSirák 27,21; 27,25; 30,7; 31,30; Ézs 1,6; Jer 10,19; Ez 32,29)
38	τραχηλίζω	HYP	Zsid 4,13
39	τρήμα	ResL	Lk 18,25 és/vagy Mt 19,24 és még esetleg; Mk 10,25.
40	τριετία	HYP	ApCsel 20,31
41	τρίζω	HYP	Mk 9,18
42	τρίμηνος	INT	Zsid 11,23 (Gen 38,24; 2Kir 23,31; 2Kρόν 36,2; 36,9)
43	τρίστεγον	HYP	ApCsel 20,9
44	τρίχινος	INT	Jel 6,12 (Ex 26,7; Zak 13,4)
45	τροπή	INT	Jak 1,17 (Ex 32,18; Deut 33,14; 1Kir 22,35; 1Makk 4,35; 5,61; 2Makk 12,27; Jób 38,33; SalBölcs 7,18; JSirák 45,23; Jer 30,27)
46	τροποφορέω	Σ HYP	ApCsel 13,18
47	τροφός	INT	1Thessz 2,6 (Gen 35,8; 2Kir 11,2; 2Kρόν 22,11; 3Makk 3,7; 4Makk 4,26; Ézs 49,23)
48	τροφορέω	ResL	ApCsel 13,18
49	τροχιά	GRAM	Zsid 12,13 (Péld 2,15; 4,11; 4,26; 4,27; 5,6; 5,21)
50	τροχός	GRAM	Jak 3,6 (LXX: 59 találat)
51	τρογών	INT	Lk 2,24 (Gen 15,9; Lev 1,14; 5,7; 5,11; 12,6; 12,8; 14,22; 14,30; 15,14; 15,29; Num 6,10; Zsolt 83,4; Énekek 1,10; 2,12 Jer 8,7)
52	τρυμαλιά	ResL	Mk 10,25
53	τρυφάω	INT	Jak 5,5 (Neh 9,25; JSirák 14,4; Ézs 66,11)
54	τυμπανίζω	INT	Zsid 11,35 (1Sám 21,14)
55	τρύπημα	HYP	Mt 19,24
56	τυπικώς	HYP	1Kor 10,11
57	τυραννος	ResL	ApCsel 5,39
58	τύφω	GRAM	Mt 12,20
59	τυφωνικός	GRAM	ApCsel 27,14

INFLEXIÓS MORFÉMÁK A T-BAN ÖSSZESEN: 10

TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS ÖSSZESEN: 27

**ZIPF
2.**

törvényéhez

10 a τ-ból.

1	υακίνθινος	GRAM	Jel 9,17 (Ex 25,5; 26,4; 26,14; 28,31; 35,7; 35,23; 36,29; 36,39,20; Num 4,6 (2*); 4,8; 4,9; 4,10; 4,11 (2*); 4,12 (2*); 4,14 (2*); 4,25; 15,38; JSirák 6,30; 40,4; Ézs 3,23; Ez 23,6)
2	υάκινθος	GRAM	Jel 21,20 (Ex 35,4; 26,1; 26,31; 26,36; 27,16; 28,5; 28,8; 28,15; 28,33; 28,37; 31,4; 35,6; 35,25; 36,9; 36,10; 36,12; 36,15; 36,28; 36,31; 36,36; 37,3; 37,5; 37,16; 19,12; 2Kρόν 2,6; 2,13; 3,14; 1Makk 4,23; JSirák 45,10; Ézs 3,23; Jer 10,9; Ez 16,10; 27,7; 27,24)
3	υγρός	HYP	Jel 23,31 (Bir 16,7; 16,8; 16,7; Jóβ 8,16; JSirák 39,13)
4	υδροπικός	Σ HYP	Lk 14,2
5	υδροποτέω	Σ INT	1Tim 5,23 (Dán 1,12)
6	ύλη	INT	Jak 3,5 (2Makk 2,24; 4Makk 1,29; Jóβ 19,29; 38,40; SalBölcs 11,17; 15,13; JSirák 28,10; Ézs 10,17)
7	υπανδρος	INT	Róm 7,2 (Péld 6,24; 6,29; JSirák 9,9; 41,23)
8	υπέικω	INT	Zsid 13,17 (4Makk 6,35)
9	υπέρακμος	Σ HYP	1Kor 7,36
10	υπεραυξάνω	Σ HYP	2Thessz 1,3
11	υπερβαίνω	Σ INT	1Thessz 4,6 (1Sám 5,5; 2Sám 18,23; 22,30; 3Makk 6,24; 4Makk 18,7; Zsolt 17,30; Péld 9,18; Jóβ 9,11; 14,5; 24,2; 38,11; JSirák 20,7; Mik 7,18; Jer 5,22)
12	υπερβαλλόντως	Σ INT	2Kor 11,23 (Jóβ 15,11)
13	υπερέκεινα	Σ HYP	2Kor 10,16
14	υπερεκτείνω	Σ HYP	2Kor 10,14
15	υπερεκχύνω	Σ HYP	Lk 6,38
16	υπερευτυγχάνω	Σ HYP	Róm 8,26
17	υπερηφανία	Σ INT	Mk 7,22 (LXX: 58 találat)
18	υπερνικάω	Σ HYP	Róm 8,37
19	υπεροράω	Σ INT	ApCsel 17,30 (Gen 42,21; Lev 20,4; 26,37; 26,40; 26,43; 26,44; Num 5,12; 22,30; 31,16; Deut 3,26; 21,16; 22,1; 22,3; 22,4; Józs 1,5; 1Ezsd 2,16; Eszt 4,17; Judit 8,20; Tób 4,3; 2Makk 7,11; 7,23; 3Makk 6,15; 4Makk 1,9; 9,6; 15,8; Zsolt 9,22; 54,2; 77,59; 77,62; Jóβ 6,14; 31,19; SalBölcs 19,22; JSirák 2,10; 14,8; 23,11; 35,14; 38,16; SalZsolt 8,30; Náh 3,11; Zak 1,12; Ézs 58,7; Ez 7,19)
20	υπερπερισσώς	Σ HYP	Mk 7,37
21	υπερπλεονάζω	Σ INT	1Tim 1,14 (SalZsolt 5,16)
22	υπερυψώω	Σ INT	Fil 2,9 (Zsolt 36,35; 96,9; Ódák könyvében 8,52-8,88-ig majdnem minden versben, de összesen 36 alkalommal; Dániel könyvének apokrif részeiben 36 alkalommal, mint a dicsőítés szakkifejezése.) Ezen kívül nem fordul elő máshol.
23	υπερφρονέω	Σ HYP	Róm 12,3
24	υπέχω	Σ INT	Júd 7 (2Makk 4,48; Zsolt 88,51; 16,13; JSirák 5,7)
25	υποβάλλω	Σ INT	ApCsel 6,11 (1Ezsd 2,14)
26	υπογραμμός	Σ INT	1Pt 2,21 (2Makk 2,28)
27	υπόδικος	Σ HYP	Róm 3,19
28	υποζώννυμι	Σ INT	ApCsel 27,17 (2Makk 3,19; SalZsolt 17,22)
29	υποκρίνομαι	Σ INT	Lk 20,20 (2Makk 5,25; 6,21; 6,24; 6,15; 6,17; Sirak 1,29; 32,15; 33,2; SalZsolt 4,20; 4,22)
30	υπολαμπάς	ResL	ApCsel 20,8
31	υπόλειμμα	Σ INT	Róm 9,27 (1Sám 9,24; 2Kir 21,14; 1Makk 6,53; Jóβ 20,21; Mik 4,7; 5,6; 5,7; 2,15)
32	υπολείπω	Σ INT	Róm 11,3 (LXX: 91 találat)
33	υπολήριον	Σ INT	Mk 12,1 (Jóel 4,13; Hag 2,16; Zak 14,10; Ézs 16,10)
34	υπολιμπάνω	Σ HYP	1Pt 2,21
35	υπόνοια	Σ INT	1Tim 6,4 (JSirák 3,24; Dán 4,19; 4,33; 5,6)
36	υποπνέω	Σ HYP	ApCsel 27,13
37	υποστολή	Σ HYP	Zsid 10,39
38	υποστρωνύω	Σ HYP	Lk 19,36
39	υποτρέχω	Σ HYP	ApCsel 27,16
40	υς	INT	2Pt 2,22 (Lev 11,7; Deut 14,8; 2Sám 17,8; 1Kir 20,19; 22,38; Péld 11,22)
41	υφαντός	INT	Jn 19,23 (Ex 26,31; 28,6; 35,35; 36,10; 36,12; 36,15; 36,29; 36,34; 37,21)
42	υφαίνω	ResL	Lk 12,27
43	υψηλοφρονέω	ResL	1Tim 6,17

INFLEXIÓS MORFÉLMÁK A Y-BAN ÖSSZESEN: 2

TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS ÖSSZESEN: 16

ZIPF 2.	törvényéhez		34 a v-ból. A ύπερ – és a ύπο – előljárószavak esetében mindig szóösszetételes hapax.
1	φαιλόνης	HYP	2Tim 4,13
2	φανός	HYP	Jn 18,3
3	φαντάζω	GRAM	Zsid 12,21 (SalBölcs 6,16; JSiráκ 34,5)
4	φαντασία	GRAM	ApCsel 25,23 (Óδάκ 4,10; SalBölcs 18,17; Hab 2,18; 2,19; 3,10; Zak 10,1)
5	φάραγξ	INT	Lk 3,5 (LXX: 86 találat)
6	φάρμακεύς	ResL	Jel 21,8
7	φάρμακον	GRAM	Jel 9,21 (2Kir 9,22; Tób 2,10; 6,4; 6,7; 11,8; 11,11; SalBölcs 1,14; JSiráκ 6,16; 38,4; Mik 5,11; Náh 3,4 (2*))
8	φάσις	HYP	ApCsel 21,31
9	φειδομένος	INT	2Kor 9,6 (Egy versen belül kétszer fordul elő, de máshol nem.)
10	φθινοπωρινός	Σ HYP	Júd 12
11	φθονέω	INT	Gal 5,26 (Tób 4,7; 4,16)
12	φιλάγαθος	HYP	Tit 1,8
13	φιλάδελφος	Σ INT	1Pt 3,8 (2Makk 15,14; 4Makk 13,21; 15,10)
14	φίλανδρος	Σ HYP	Tit 2,4
15	φιλανθρωπώς	Σ INT	ApCsel 27,3 (2Makk 9,27; 3Makk 3,20)
16	φιλαργυρία	INT	1Tim 6,10 (4Makk 1,26)
17	φίλαντος	HYP	2Tim 3,2
18	φιλόθεος	HYP	2Tim 3,4
19	φιλήδονος	HYP	2Tim 3,4
20	φιλία	INT	Jak 4,4 (1Makk 8,1; 8,11; 8,17; 10,20; 10,23; 10,26; 10,54; 12,1; 12,3; 12,8; 12,10; 12,16; 14,18; 14,22; 15,17; 2Makk 4,11; 6,22; 4Makk 2,11; 2,12; 8,5; Péld 5,19 (52*); 7,18; 10,12; 15,17; 17,9; 19,7; 25,10; 27,5; SalBölcs 7,14; 8,18; JSiráκ 6,17; 9,8; 22,20; 25,1; 27,18)
21	φιλονεικία	GRAM	Lk 22,24 (2Makk 4,4; 4Makk 1,26; 8,26)
22	φιλόνεικος	GRAM	1Kor 11,16 (Ezék 3,7) BA is külön közli.
23	φιλοπρωτεύω	Σ HYP	3Jn 9
24	φιλοσοφία	GRAM	Kol 2,8 (4Makk 1,1; 5,11; 5,22; 7,9; 7,21)
25	φιλόσοφος	GRAM	ApCsel 17,18 (4Makk 1,1; 5,35; 7,7; Dán 1,20)
26	φιλόστοργος	INT	Róm 12,10 (4Makk 15,13)
27	φιλότεκνος	Σ HYP	Tit 2,4
28	φιλοφρόνως	HYP	ApCsel 28,7
29	φλυαρέω	GRAM	1Jn 10
30	φλύαρος	GRAM	1Tim 5,13 (4Makk 5,11)
31	φόβητρον	INT	Lk 21,11 (Ézs 19,17)
32	φόρτος	ResL	ApCsel 27,10
33	φραγέλλιον	HYP	Jn 2,15
34	φράζω	HYP	Mt 15,15 (Jób 6,24; 12,8; Dán 2,4)
35	φρεναπατάω	GRAM	Gal 6,3
36	φρεναπάτης	GRAM	Tit 1,10
37	φρήν	INT	1Kor 14,20 -ban 2-szer; egy mondaton belüli disz legomenon, amelyet lehet hapax legomenonnak venni. (3Makk 4,16; 5,47; Péld 6,32; 7,7; 9,4; 11,12; 12,11; 15,21; 18,2; 24,30; Dán 4,36)
38	φρίσσω	INT	Jak 2,19 (Bir 16,10; Jób 4,15; Jer 2,12; Dán 7,15)
39	φρονίμως	HYP	Lk 16,8
40	φροντίζω	INT	Tit 3,8 (1Sám 9,5; 1Makk 16,14; 2Makk 2,25; 4,21; 9,21; 11,15; Zsolt 39,18; Péld 31,21; Jób 3,25; 23,15; SalBölcs 8,17; JSiráκ 8,13; 32,1; 41,12; 50,4)
41	φρυάσσω	INT	ApCsel 4,25 (2Makk 7,34; 3Makk 2,2; Zsolt 2,1)
42	φρύγανον	INT	ApCsel 28,3 (Jób 30,7; Hós 10,7; Ézs 40,24; 41,2; 47,14; Jer 13,24)
43	φυγή	INT	Mt 24,20 (2Sám 18,3; Judit 15,3; 2Makk 4,42; 12,22; Zsolt 151,5; Jób 27,22; Ám 2,14; Náh 3,9; Ézs 52,12; Jer 26,5; Jer 30,30; 32,35)
44	φυλακίζω	INT	ApCsel 22,19 (SalBölcs 18,4)
45	φυλακτήριον	HYP	Mt 23,5
46	φυγαδεύω	ResL	ApCsel 7,29
47	φυσικῶς	HYP	Júd 10
48	φυτεία	INT	Mt 5,13 (2Kir 19,29; SalZsolt 14,4; Mik 1,6; Ezék 17,7)
49	φυσίωσις	HYP	2Kor 12,20
50	φωσφόρος	HYP	2Pt 1,19

INFLEXIÓS MORFÉMAK A Φ-BEN ÖSSZESEN: 12

TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS ÖSSZESEN: 21

ZIPF 2.	törvényéhez		6 a φ-ből. Kevés előtaggal ellátott szó található. Az egy szóhoz tartozó több nyelvtani forma esetében inkább az intergrammatika szabályait kell megvizsgálni.
1	χαλινός	ResL	Jak 1,26
2	χαλκεύς	INT	2Tim 4,14 (Gen 4,22; 2Kron 24,12; Neh 3,32; Jób 32,19; JSiráκ 38,28; Ézs 41,7; 54,16)
3	χαλκηδών	HYP	Jel 21,19
4	χαλκίον	INT	Mk 7,4 (1Sám 2,14)
5	χαλκοῦς	INT	Jel 9,20 (LXX: 107 találat)
6	χάραξ	INT	Lk 19,43 (Deut 20,19; 1Kir 12,24; 21,12 (2*); 4Makk 3,12; Préd 9,14; JSiráκ 22,18; Ézs 29,3; 31,9; 37,33; Jer 40,4; Ez 4,2; 21,27 (2*); 26,8)
7	χάρτης	INT	2Jn 12 (Jer 43,23)
8	χάσμα	INT	Lk 16,26 (2Sám 18,17)
9	χειμάζω	INT	ApCsel 27,18 (Péld 26,10)
10	χείμαρρος	INT	Jn 18,1 (LXX: 101 találat)
11	χειραγωγός	Σ HYP	ApCsel 13,11
12	χειρόγραφον	Σ INT	Kol 2,14 (Tób 5,3; 9,5)
13	χοῖνιξ	INT	Jel 6,6 (2x egy mondaton belül) (Ezék 45,10; 45,11)
14	χλευάζω	INT	ApCsel 17,32 (2Makk 7,27; 4Makk 5,22; SalBölcs 11,14) BA ApCsel 2,13-at rendeli hozzá, ahol a διαχλευάζω szerepel.
15	χολάω	HYP	Jn 7,23
16	χορός	INT	Lk 15,25 (Ex 15,20; 32,19; Bír 9,27; 11,34; 21,21; 1Sám 10,5; 10,10; 29,5; 2Sám 6,13; 1Kir 1,40; Judit 3,7; 15,12; 3Makk 6,32; 6,35; 4Makk 8,4; 13,8; 18,23; Zsolt 29,12; 149,3; 150,4; Énekek 7,1; JSir 5,15)
17	χόρτασμα	INT	ApCsel 7,11 (Gen 24,25; 24,32; 42,27; 43,24; Deut 11,15; Bír 19,19; JSiráκ 33,25; 38,26; SalZsolt 5,10)
18	χράω	INT	Lk 11,5 BA szerint κίχημι –ből.
19	χρή	INT	Jak 3,10 (Péld 25,27)
20	χρηματισμός	Σ INT	Róm 11,4 (2Makk 2,4; 11,17; Péld 31,1)
21	χρήσιμος	Σ INT	2Tim 2,14 (Gen 37,26; Tób 3,10; 4,18; 6,4; 2Makk 12,12; Péld 17,17; SalBölcs 8,7; 13,11; SirProl 1,5; JSiráκ 7,22; 10,4; Zak 6,10; 6,14; JerLev 1,58; Ez 15,4)
22	χρηστεύομαι	INT	1Kor 13,4 (SalZsolt 9,6)
23	χρηστολογία	Σ HYP	Róm 16,18
24	χρονοτριβέω	HYP	ApCsel 20,16
25	χρυσοδακτύλιος	Σ HYP	Jak 2,2
26	χρυσόλιθος	INT	Jel 21,20 (Ex 28,20; 36,20; Ezék 28,13)
27	χρυσόπρασος	HYP	Jel 21,20
28	χρώς	INT	ApCsel 19,12 (Ex 28,42; Lev 13,2; 13,3; 13,4; 13,11; 13,13; 13,14; 13,15; 13,16; 13,21; 15,7; 16,4)
29	χῶρος	HYP	ApCsel 27,12

TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS ÖSSZESEN: 8

ZIPF 2.	törvényéhez		6 a χ-ből.
1	ψευδαπόστολος	Σ HYP	2Kor 11,13
2	ψευδοδιδάσκαλος	Σ HYP	2Pt 2,1
3	ψευδολόγος	Σ HYP	1Tim 4,2
4	ψευδώνυμος	Σ HYP	1Tim 6,20
5	ψεῦσμα	HYP	Róm 3,7
6	ψιθυρισμός	GRAM	2Kor 12,20 (Préd 10,11)
7	ψιθυριστής	GRAM	Róm 1,29
8	ψύχω	INT	Mt 24,12 (Num 11,32; 2Sám 17,19; 2Kir 19,24; Jer 6,7; 8,2)
9	ψῶχω	HYP	Lk 6,1

INFLEXIÓS MORFÉMAK A Ψ-BEN ÖSSZESEN: 2**TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS ÖSSZESEN: 7**

ZIPF 2.	törvényéhez		4 a ψ-ből.
1	ᾠνέομαι	HYP	ApCsel 7,16
2	ᾠόν	INT	Lk 11,12 (Deut 22,6; Jób 39,14; Ézs 10,14; 59,5; Dán 8,25)
3	ᾠρούμαι	INT	1Pt 5,8 (Bír 14,5; Zsolt 21,14; 37,9; 103,21; SalBölcs 17,18; Hós 11,10; Zof 3,3; 11,3; Jer 2,15; JerLev 1,31; Ez 22,25)
4	ᾠσπερεί	HYP	1Kor 15,8

TISZTÁN HIPERTEXTUÁLIS ÖSSZESEN: 2

ZIPF 2.	törvényéhez	0 a ω-ból.
--------------------------	-------------	------------

III.1. Összesítés (Hp-HYP – Hp-INT – Hp-GRAM)

Hapax legomenonok száma összesen **1697** (α-ω-ig összegezve a teljes táblázatot)

Inflexiók morféimák összesen: **184**

Pszedo-morfémák összesen: **16**

Az Újszövetségben található tisztán hipertextuális (valamint Zipf 2. törvénye szerinti szóösszetételes) hapax legomenonok száma A-Ω-ig

ÖSSZESEN:

Hipertextuális paradigma szerint: **582**

Zipf 2. törvénye szerint szóösszetételben jelenik meg: **761**

Intertextuális paradigma szerint: **1129**

A hipertextuális hapaxok aránya az összes szóhoz képest:	582/5602= cca. 11%
A hapax eiremenonok aránya az összes szavakhoz képest:	761/5602= cca. 13,6% (Zipf 2. törvénye alapján értelmezhető)
Az intertextuális hapaxok aránya a teljes szókészlethez képest:	1129/5602= cca. 20%
Az egyes szövegvariánsokban található hapax legomenonok:	Teljes szókészlethez képest: 132/5602= 2,4% Összes hapaxokhoz képest: 132/1697= 7,8% Zipf első törvénye szerint az Újszövetség hapax legomenonjainak aránya: 1697/5602= cca. 30%

III.2. Tulajdonnév hapax legomenonok az Újszövetségben

Sorszám	Szavak alfabetikus sorrendben	Előfordulási hely	Besorolási kód
1	Ἰαβαδδών	Jel 9,11	HYP
1B	Ἰαβαδών	Jel 9,11	ResL
2	Ἰαβιαθάρ	Mk 2,26 (Több előfordulás az 1-2Sám, 1Kir; 1Krón-ban.)	INT
3	Ἰαβιληνή	Lk 3,1	HYP
4	Ἰαδδί	Lk 3,28	HYP
5	Ἰαδραμυττηνός	ApCsel 27,2	HYP
6	Ἰαδρίας	ApCsel 27,27	HYP
7	Ἰαζωτος	ApCsel 8,40 (Bír 1,18; 1Sám 5,1; 5,3; 5,5; 5,6; 5,7; 6,17; 2Krón 26,6; Judit 2,28; 1Makk 4,15; 5,68; 9,15; 10,77; 10,78; 10,83; 10,84; 11,4; 14,34; 16,10; Ám 1,8; Zof 2,4; 9,6; Ézs 20,1; Jer 32,20.)	INT
8	Ἰαίνων	Jn 3, 23 (Józs 15,61.)	INT
9	Ἰακελδαμάχ	ApCsel 1,19	HYP
10	Ἰαμπλιας	Róm 16,8	HYP
11	Ἰαμφίπολις	ApCsel 17,1	HYP
12	Ἰαμώς	Lk 3,25 (Több azonos nevű személyt jelöl)	INT
13	Ἰανδρόνικος	Róm 16,7 (A 2Makk-ban másik személy neve)	HYP
14	Ἰαννα	Lk 2,36 (Többször, más személyeket is jelöl)	HYP

15	Ἄντιπᾶς	Jel 2,13	HYP
16	Ἄντιπατρίς	ApCsel 23,31	HYP
17	Ἀπελλῆς	Róm 16,10	HYP
18	Ἀπολλύων	Jel 9,11	HYP
19	Ἀππίος	ApCsel 28,15	HYP
20	Ἄραψ	ApCsel 2,10 (2Krón 17,11; 21,16; 22,1; 26,7; Neh 4,1; 1Makk 5,39; 11,17; 11,39; 12,31; 2Makk 12,10; Zsolt 71,10; Ézs 13,20; 15,7; 15,9)	INT
21	Ἀρέτας	2Kor 11,32 (2Makk 5,8)	INT
22	Ἄρνι	Lk 3,33	HYP
22B	Ἄράμ	Lk 3,33	ResL
22	Ἄρνει	Lk 3,33	ResL
C			
23	Ἀρφαζάδ	Lk 3,36 (Gen 10,22; 10,24; 11,10; 11,11; 11,12; 11,13; 1Krón 1,17; Judit 1,1; 1,5; 1,13 (2x); 1,15)	INT
24	Ἀρχέλαος	Mt 2,22	HYP
25	Ἀσύγκριτος	Róm 16,4	HYP
26	Ἀττάλεια	ApCsel 14,25	HYP
27	Αὔγουστος	Lk 2,1	HYP
28	Ἀχαϊκός	1Kor 16,17	HYP
1	Βάαλ	Róm 11,4 (Számos előfordulás)	INT
2	Βαλάκ	Jel 2,14 (Számos előfordulás)	INT
3	Βαράκ	Zsid 11,32 (Számos előfordulás)	INT
4	Βαραχίας	Mt 23,35 (2Krón 28,12; Neh 3,4; Zak 1,1; 1,7; Ézs 8,2)	INT
5	Βαριησοῦ	ApCsel 13,6	HYP
6	Βαριωνᾶ	Mt 16,17	HYP
7	Βαρτιμαῖος	Mk 10,46	HYP
8	Βηθαβαρά	Jn 1,28	ResL
9	Βηθζαθὰ	Jn 5,2	ResL
9B	Βηθσεδά	Jn 5,2	HYP
10	Βλαστος	ApCsel 12,20 (Gen 40,10; 49,9; Ex 38,15; Num 17,53; 1Kir 7,12; 2Krón 4,5; Jób 15,30; 30,12; JSiráκ 50,8; Ez 17,8; 17,23; 19,10)	INT
11	Βοαιεργές	Mk 3,17	HYP
12	Βοσόρ	2Pt 2,15 (Deut 4,43; Józs 20,8; 21,36; 1Sám 30,9; 30,10; 30,21; 1Krón 6,63; 1Makk 5,26; 5,36; Ézs 34,6; 63,1; Jer 31,24)	INT
1	Γαββαθᾶ	Jn 19,13	HYP
2	Γάδ	Jel 7,5 (Számos előfordulás)	INT
3	Γάζα	ApCsel 8,26 (Számos előfordulás)	INT
4	Γαλάτης	Gal 3,1	HYP
5	Γεδεών	Zsid 11,32 (Számos előfordulás)	INT
1	Δαλμανουθά	Mk 8,10	HYP
2	Δαλματία	2Tim 4,10	HYP
3	Δάμαρις	ApCsel 17,34	HYP
4	Δαμασκηνός	2Kor 11,32	HYP
5	Δερβαῖος	ApCsel 20,4	HYP
6	Διονύσιος	ApCsel 17,34	HYP
7	Διόσκουροι	ApCsel 28,11	HYP
8	Διοτρέφης	3Jn 9	HYP
9	Δρούσιλλα	ApCsel 24,24	HYP
1	Ἐλισαῖος	Lk 4,27 (Több helyen)	INT
2	Ἑλλάς	ApCsel 20,2 (1Makk 1,1; Ézs 66,19)	INT
3	Ἑλιέζερ	Lk 3,29 (Gen 15,2; Ex 18,4; 2Sám 24,5; 1Krón 7,8; 15,24; 23,15; 26,25; 27,16; 20,37; Ez 10,18; 10,23; 10,31)	INT
4	Ἐμμανουήλ	Mt 1,23 (Ézs 7,14)	INT
5	Ἐμμαοῦς	Lk 24,13	HYP
6	Ἐμμὸρ vagy Ἐμμώρ	ApCsel 7,16 (Gen 33,19; 34,2; 34,4; 34,5; 34,6; 34,8; 34,13; 34,18; 34,20; 34,24; 34,26; Bír 9,28;)	INT
7	Ἐνώς	Lk 3,38 (Gen 4,26; 5,6; 5,7; 5,9; 5,10; 5,11; 1Krón 1,1)	INT
8	Ἐπαίνετος	Róm 16,5	HYP

9	Ἐπικούρειος	ApCsel 17,18	HYP
10	Ἑρμᾶς	Róm 16,14	ResL
11	Ἑρμογένης	2Tim 1,15	HYP
12	Ἑσλί	Lk 3,25	HYP
13	Εὐβουλος	2Tim 4,21	HYP
14	Εὐνίκη	1Tim 1,5	HYP
15	Εὐοδία	Fil 4,2 (1Ezsd 8,6; 8,50; Tób 4,6; Péld 25,15; JSirák 10,5; 20,9; 38,13)	INT
16	Εὐτυχος	ApCsel 20,9	HYP
17	Ἐφεσῖνος	Jel 2,1	ResL
18	Ἐφραίμ	Jn 11,54 (Számos alkalommal)	INT
1	Ζάρα	Mt 1,3 (Gen 36,33; 38,30; 46,12; Num 26,13; 26,16; Józs 7,1; 7,18; 7,24; 22,20; 1Krón 1,44; 2,4; 2,6; 6,6; 9,6)	INT
2	Ζηναῖς	Tit 3,13	HYP
1	Ἡλί	Lk 3,23 (Számos alkalommal)	INT
2	Ἡρ	Lk 3,28 (Gen 38,3; 38,6; 38,7; 46,12; Num 21,15; 26,15; 1Krón 2,3; 4,21)	INT
3	Ἡρωδίων	Róm 16,11	HYP
1	Θαμάρ	Mt 1,3 (Gen 38,6; 38,11; 38,13; 38,24; Rut 4,12; 1Krón 2,4)	INT
2	Θάρα	Lk 3,34 (Gen 11,24; 11,25; 11,26; 11,27; 11,28; 11,31; 11,32; Józs 24,2; 1Krón 1,26)	INT
3	Θευδᾶς	ApCsel 5,36	HYP
1	Ἰανναὶ	Lk 3,24	HYP
2	Ἰάννης	2Tim 3,8	HYP
3	Ἰάρετ	Lk 3,37	HYP
4	Ἰδουμαία	Mk 3,8 (Számos alkalommal)	INT
5	Ἰεράπολις	Kol 4,13	HYP
6	Ἰεφθάε	Zsid 11,32 (Számos alkalommal)	INT
7	Ἰλλυρικόν	Róm 15,19	HYP
8	Ἰουλία	Róm 16,15	HYP
9	Ἰουνιάς	Róm 16,7	HYP
10	Ἰταλικός	ApCsel 10,1	HYP
11	Ἰτουραία	Lk 3,1 (1Krón 5,19)	INT
12	Ἰώβ	Jak 5,11 (Számos előfordulás)	INT
13	Ἰωήλ	ApCsel 2,16 (Számos előfordulás, de intertextusban csak Jól 1,1)	INT
14	Ἰωνάμ	Lk 3,30	HYP
15	Ἰωρεῖμ	Lk 3,29	HYP
1	Καλοῦς Λιμένας	ApCsel 27,8	HYP
2	Κανδάκη	ApCsel 8,27	HYP
3	Καῦδα	ApCsel 27,16	HYP
4	Κλαυδία	2Tim 4,21	HYP
5	Κλεοπᾶς	Lk 24,18	HYP
5B	Κλωπᾶς	Jn 19,25	ResL
6	Κολοσσαί	Kol 1,2	HYP
6B	Κολοσσαεὺς	Kol 1,2	ResL
7	Κόρε	Júd 11 (Számos előfordulás)	INT
8	Κούαρτος	Róm 16,23	HYP
9	Κρήσκης	2Tim 4,10	HYP
10	Κώς	ApCsel 21,1 (1Krón 4,8; 24,10)	INT
11	Κωσάμ	Lk 3,28	HYP
1	Λάμεχ	Lk 3,36 (Gen 4,18; 4,19; 4,23; 4,24; 5,25; 5,26; 5,28; 5,30; 5,31; 1Krón 1,36)	INT
2	Λαοδικεύς	Kol 4,16	HYP
3	Λασαία	ApCsel 27,8	HYP
4	Λεββαῖος	Mt 10,3	ResL
5	Λευιτικός	Zsid 7,11	HYP
6	Λιβύη	ApCsel 2,10	HYP
7	Λίνος vagy Λίνος	2Tim 4,21	HYP
8	Λυκαονία	ApCsel 14,6	HYP

9	Λυκαονιστὶ	ApCsel 14,11	HYP
10	Λυκία	ApCsel 27,5 (1Makk 15,23)	INT
11	Λυσανίας	Lk 3,1	HYP
12	Λωΐς	2Tim 1,5	HYP
1	Μάαθ	Lk 3,26 (2Kρόν 29,12; 31,13)	INT
2	Μαγαδάν	Mt 15,39	HYP
2B	Μαγαδαλά	Mt 15,39	ResL
3	Μαγεδών	Jel 16,16	ResL
4	Μαγώγ	Jel 20,8 (Gen 10,2; 1Kρόν 1,5; Ez 38,2)	INT
5	Μαδιάμ	ApCsel 7,29 (Σzámos előfordulás)	INT
6	Μαθουσαλά	Lk 3,37 (Gen 4,18; 5,21; 5,22; 5,25; 5,26; 5,27; 1Kρόν 1,3)	INT
7	Μαϊνάν	Lk 3,31	HYP
7B	Μεινᾶ	Lk 3,31	ResL
8	Μάλχος	Jn 18,10	HYP
9	Ματταθά	Lk 3,31	HYP
10	Μελεά vagy Μελεᾶς	Lk 3,31	HYP
11	Μελίτη	ApCsel 28,1	HYP
11B	Μελιτήνη	ApCsel 28,1	ResL
12	Μῆδος	ApCsel 2,9 (Jud 1,1; 16,10; Ἐzs 13,17; Jer 28,11; 28,28; Dán 5,26; 5,30; 6,1; 6,13; 8,20)	INT
13	Μιτυλήνη	ApCsel 20,14	HYP
14	Μινάσων	ApCsel 21,16	HYP
15	Μόλοχ	ApCsel 7,43 (Intertextuális viszonyban: Ám 5,26)	INT
16	Μύρα vagy Μύρρα	ApCsel 27,5	HYP
1	Ναγγαί	Lk 3,25	HYP
2	Ναθάμ vagy Ναθάν	Lk 3,31 (Σzámos előfordulás)	INT
3	Ναιμάν	Lk 4,27 (A 2Kir-ban számos helyen)	INT
4	Ναΐν	Lk 7,11	HYP
5	Ναούμ	Lk 3,25 (Neh 7,7; Tób 14,4; Nah 1,1)	INT
6	Νάρκισσος	Róm 16,11	HYP
7	Ναχώρ	Lk 3,34 (Gen-ben többször, illetve: Józs 24,2; 1Kρόν 1,26; 11,39)	INT
8	Νεάπολις vagy Νέαυ πόλις	ApCsel 16,11	HYP
9	Νηρεύς	Róm 16,15	HYP
10	Νηρι	Lk 3,27	HYP
11	Νίγερ	ApCsel 13,1	HYP
12	Νικάνωρ	ApCsel 6,5 (Σzámos előfordulás)	INT
13	Νικόλαος	ApCsel 6,5	HYP
14	Νικόπολις	Tit 3,12	HYP
1	Ούρβανός	Róm 16,9	HYP
2	Ούρίας	Mt 1,6 (Σzámos előfordulás)	INT
1	Πάρθος	ApCsel 2,9	HYP
2	Παρμενιάς	ApCsel 6,5	HYP
3	Πάταρα	ApCsel 21,1	HYP
4	Πάτμος	Jel 1,9	HYP
5	Πατροβάς	Róm 16,14	HYP
6	Πειθώ	1Kor 2,4 (A rábeszélés istennője a görög mitológiában)	ResL
7	Περσίς	Róm 16,12 (Nem keverendő össze az LXX-ben található Perzsiát jelölő szóval. Lásd 1-2Makk és Dán 11,2-ben)	HYP
8	Ποντικός	ApCsel 18,2	HYP
9	Πόρκιος	ApCsel 24,27	HYP
10	Ποτίολοι	ApCsel 28,13	HYP
11	Πούδης	2Tim 4,21	HYP
1	Ῥαγαύ	Lk 3,35 (Gen 11,18; 11,19; 11,20; 11,21; 1Kρόν 1,25; Jud 1,5; 1,15)	INT
2	Ῥαμα	Mt 2,18	ResL
3	Ῥαχάβ	Mt 1,5 (Az LXX-ben más betűzéssel: Ῥαάβ)	ResL
4	Ῥαχήλ	Mt 2,18 (Σzámos előfordulás)	INT

5	Ῥεβέκκα	Róm 9,10 (Csak a Genezisben)	INT
6	Ῥαιφάν vagy Ῥομφάν	ApCsel 7,43 (Ám 5,26)	INT
7	Ῥόδη	ApCsel 12,13	HYP
8	Ῥόδος	ApCsel 21,1 (1Makk 15,23)	INT
9	Ῥούθ	Mt 1,5 (Ruth könyvében számos alkalommal)	INT
10	Ῥωμαῖκοῖς	Lk 23,38	HYP
11	Ῥωμαῖστί	Jn 19,20	HYP
1	Σαλαμίς	ApCsel 13,5	HYP
2	Σαλείμ	Jn 3,23	HYP
3	Σαλμώνη	ApCsel 27,7	HYP
4	Σαμοθράκη	ApCsel 16,11	HYP
5	Σάμος	ApCsel 20,15	HYP
6	Σαμψών	Zsid 11,32 (Kizárólag a Bírák könyvében, de ott több mint 40 alkalommal.)	INT
7	Σάπφειρα vagy Σάπφείρα	ApCsel 5,1	HYP
8	Σάρεπτα	Lk 4,26 (1Kir 17,9; 17,10; Abd 1,20)	INT
9	Σαρούχ vagy Σερούχ	Lk 3,35 (Gen 11,20; 11,21; 11,22; 11,23; 1Krón 1,26)	INT
10	Σαράν	ApCsel 9,35 (Józs 12,18; 1Krón 5,16; Ézs 33,9)	INT
11	Σεκοῦνδος	ApCsel 20,4	HYP
12	Σελεύκεια	ApCsel 13,4 (1Makk 11,8)	INT
13	Σεμείν	Lk 3,26	HYP
14	Σέργιος	ApCsel 13,7	HYP
15	Σκευᾶς	ApCsel 19,14	HYP
16	Σουσάννα vagy Σωσάννα	Lk 8,3 (Zsuzsanna 1. részben 13 alkalommal.)	INT
17	Στάχυς	Róm 16,9 (Tulajdonnévi formában csak itt)	HYP
18	Στοιικός vagy Στωικός	ApCsel 17,18	HYP
19	Σύρος	Lk 4,27 (Több személyre is vonatkozik. Intertextusban csak Naámánnal hozható kapcsolatba.)	INT
20	Συροφοινίκισσα	Mk 7,26	HYP
21	Συχάρ	Jn 4,5	HYP
22	Σώπατρος	ApCsel 20,4	HYP
23	Σωσίπατρος	Róm 16,21	HYP
1	Ταβέρνη	ApCsel 28,15	HYP
2	Τέρτιος	Róm 16,22	HYP
3	Τρύφαινα	Róm 16,12	HYP
1	Φάλεκ	Lk 3,35	HYP
2	Φιλήμων	Fil 1,1	HYP
3	Φίλητος	2Tim 2,17	HYP
4	Φιλόλογος	Róm 16,15	HYP
5	Φλέγων	Róm 16,14	HYP
6	Φοίβη	Róm 16,1	HYP
7	Φοῖνιξ	ApCsel 27,12 (Számos előfordulás)	INT
8	Φόρον	ApCsel 28,15	HYP
9	Φορτουᾶτος	1Kor 16,17	HYP
1	Χαριανᾶτος	Mt 15,22 (Számos alkalommal)	INT
2	Χερούβ	Zsid 9,5 (Számos alkalommal)	INT
3	Χλόη	1Kor 1,11 (2Sám 23,4; 2Kir 19,26; Zsolt 22,2; 36,2; 103,14; 146,8; Jób 38,27; JSirá 40,22; 43,21; SalZsolt 5,9; etc.) Intertextuális viszonyban csak egy-két helyen lehet párhuzam.	INT
1	Ῥσηέ	Róm 9,25 (1Sám 6,14; 6,18; 2Kir 15,30; 17,1; 17,3; 17,4; 17,6; 18,1; 18,9; 18,10; Neh 10,20; Hós 1,1; 1,2)	INT
ÖSSZESEN: 211			

IV. A RES LÁKIS HAPAX LEGOMENONOK NÉGY CSOPORTJA

Sorszám	Szövegkritikai hapax legomenon	Textus, amellyel összefügg	Legvalószínűbb jelentés és egyéb megállapítások
IV.1. Szinonimák a szövegvariánsokban			
1	ἀδιαφορία	Tit 2,7	<i>Romlatlanság, hamisítatlanság, az ἀφορία: rokon értelmű kifejezése. A δια előtag, amely a fosztóképző és a szótó közé ékelődik, kissé hangsúlyosabbá teszi a jelentést. Ezt esetleg más szinonimával lehet érzékeltetni, ami erősebb jelentésű: „...a tudományban romlatlanságot...” helyett: „...a tudományban megvesztegethetlenséget...”</i>
2	ἀνακυλίω	Mk 16,4	<i>Elgördít, elhengerít; indicativus passivum perfectumban fordul elő; ἀνακεκύλισμαι. Csak a „B” ⌘ „L” kódexekben az ἀποκυλίω helyetti szinonima. Az értelmezést alapvetően nem változtatja meg.</i>
3	ἀποδεκατόω	Lk 18,12	<i>Tizedet ad valamiből, vagy; megtizedel. Rokon értelmű: ἀποδεκατέω. Ez esetben a másolásnál történő elhallás, vagy meglévő variáns cseréje valószínűsíthető, aminek oka a hallásdominanciából adódó helyesírási variánsok képződése.</i>
4	ἀπολείχω	Lk 16,21	<i>Végignyál, nyaldos. Rokon értelmű: ἐπιλείχω. A prefixum cseréjéről van szó. A jelentésben nincs alapvető különbség a kettő között, mivel a történet leírásának része, azon belül pedig egy momentumra utal.</i>
5	εκβλαστάνω	Mt 13,5 és Mk 4,5	<i>Kikél, kicsírázik, kisarjad. Az említett két helyen egy-egy kéziratban „felbukkanó” variáns a ἐξανατέλλω-nak; felnövekszik, kisarjad, feljön, esetleg; szárba szökken. Nincs alapvető szerepe az interpretációban.</i>
6	κατάλειμμα	Róm 9,27	<i>Maradék. Ahol előfordul ott a ὑπόλειμμα szó helyett áll, amely jelentése megegyezik ezzel. A retorikai kriticismus egyes állításait támasztja alá.</i>
7	κατόρθωμα	ApCsel 24,2	<i>Rendezett állapot; viszonyok megjavítása v. megjavulása. TR-ban a διόρθωμα helyett, ami; helyesbítés, javítás; kedvező újítás, reform. Az interpretációban nem játszik szerepet, mindkét változat hipertextuális hapax legomenon.</i>
8	ὁμοιάζω	Mk 14,70	<i>Hasonlít, hasonló valakihez, vagy valamihez. Az „A” szövegforrásban és még a Mt 26,73- ban a “B” szövegforrás szerint a παρομοιάζω helyett, aminek jelentése szinonim; hasonló, hasonlít valamihez. Ez utóbbi szintén hapax legomenon.</i>
9	παραχράομαι	1Kor 7,31	<i>Visszasan használ valamit; visszaél; visszaélést követ el. Az “L” szövegforrásban a καταχράομαι helyén. Az intertextuális allúzió lehetősége miatt meg kell vizsgálni a két változatot, hogy a LXX szövegében melyik szó esetében hol található referenciális kapcsolat.</i>
10	παριριδών	ApCsel 17,30	<i>Elnéz valami mellett; nem vesz figyelembe; keresztülnéz; elhanyagol; semmibe vesz; megvet valamit. A “D” szövegforrásban ὑπεροράω helyén a ὑπεριδών forma helyett. Ez a későbbiekben önálló forma lett a szövegjavításban, amelynek oka a szemantikai anakronizmus lehetett: az eredeti szó elveszített jelentését, vagy az erősen módosult a nem megengedhető mértékig.</i>
11	περιλείχω	Lk 16,21	<i>Körbe nyalni; nyaldosni. Szövegvariánsokban fordul elő ἐπέλειχον helyett, ami; nyal, nyaldos, megnyal. A variáns a</i>

			szöveget színező magyarázó értelmű szinonima, ami jobban kifejezi a sebek körbenyaldosását, mint egyszerűen a nyalogatást. Ugyanakkor az interpretációban nem jelenet magyarázati többletet <i>ἐπέλειχον</i> -hoz képest.
12	πηρωσις	Mk 3,5	<i>Megnyomorodás; rövidlátás; vakság.</i> A “K” és “L” szövegforrásokban a <i>πώρωσις</i> helyett, ami: <i>megkeményedés, (szív) megkeményítése.</i> Ez utóbbi nem hapax legomenon. Valószínűleg magyarázó értelmű szinonim kifejezésnek lehet tekinteni, ami súlyponti szerepét tekintve jobban kifejezte azt a mondani valót, amit a kontextusból kikövetkeztethetünk.
13	προσανέχω	ApCsel 27,27	<i>Tart valami felé; közeledik valamihez.</i> A B ² szövegforrásban a <i>προσάγω</i> helyett, ami nem hapax legomenon (4-szer fordul elő). Ennek jelentése: <i>Odavezet, odavisz, elővezet, előállít, áldozatot mutat be, Valahová odajárul, közeledik.</i> Mivel egy történeti leírás része, szinonimának lehet tekinteni, nincs önálló jelentést befolyásoló szerepe.
14	προσεδρεύω	1Kor 9,13	<i>Valaki mögött ül; kintartóan/szoragalmasan mellette van; szorgoskodik valami körül.</i> A TR-ban a <i>παρεδρεύω</i> helyett, ami: <i>közvetlenül mellette van; rendelkezésére áll; szorgalmas; buzgólkodik.</i> Így az „ <i>oltár körül forgolódik</i> ” helyett „ <i>az oltár körül szolgál</i> ”.
15	ῥυπόομαι	Jel 22,11	<i>Bemocskolni, bepíszkítani valakit.</i> TR-ben a <i>ῥυπαίνομαι</i> helyett ami: <i>szennyessé válni, bemocskolódn.</i> Kevésbé érzékelhető különbség van a két szó között, ami a TR latin részeinek görögre fordításából adódik, így szövegkritikai variánsnak tekinthető.
16	συστασιαστής	Mk 15,7	<i>Lázadótárs, vele együtt-lázadó.</i> Az „A” szövegforrásban <i>συστασιαστής</i> helyett, amely abszolút hipertextuális hapax legomenon, amelynek jelentése: <i>lázadó.</i> A szöveget kis mértékig módosítja a hosszabb forma: Itt az iratmásoló véleményt is formál; Barabbás „lázadótársa” volt a népnek. Ezért az interpretációban hangot lehet adni e különbségnek.
17	τρῆμα	Lk 18,25	<i>Lyuk, nyílás. Igei formában; átlyukaszt.</i> (A tú foka, amelyen a tevének „könnyebb” áthaladni.) Hipertextuális hapax legomenon, de BA (III. Varga Zs.) szerint egyes forrásokban: Mt 19,24 <i>ῥαφίδος</i> helyett; Mk 10,25 is, illetve Lk 18,25-ben pedig <i>βελόνης</i> helyett, de csak egyes szövegvariánsokban.
18	προτάσσω	ApCsel 17,26	<i>Elrendel, meghatároz, kinek-kinek kijeleöl.</i> A „D*” szövegforrásban a <i>προστάσσω</i> helyett, ami nem hapax legomenon, az Újszövetségben még 7 helyen fordul elő: <i>parancs, rendelet.</i> A történeten belül, nincs nyomatékosító szerepe, itt is a Zip 2. törvénye érvényesül, ami ez esetben egy σ kiesését eredményezte.
19	ὑψηλοφρονέω	1Tim 6,17	<i>Nagyra törő, gőgös.</i> Róm 11,20 a TR szövegforrásban <i>ὑψηλάφρονέω</i> helyetti szó csere, ahol eredetileg a <i>ὑψηλός</i> áll. Ennek jelentése: <i>Magas, magasztos, dicsőséges, emelkedett.</i> E variáns szerint a Róm 11,20 szövege: „... <i>úgy van; hitetlenség miatt törettek ki, te pedig hit által állasz; fel ne fuvalkodjál, hanem félj;</i> ” Helyett: „... <i>úgy van; hitetlenség miatt törettek ki, te pedig hit által állasz; magasra ne törjél, hanem félj;</i> ”

IV.2. Betoldásként található hapax legomenonok

1	ἄμωμον	Jel 18,13	Sémi jövevényszó; indiai fűszernövény. Egyesek szerint <i>gyömbér</i> , vagy latinul: <i>Zingiber officinale</i> , vagy; <i>Cissus vitigenes</i> . Mivel egyes szövegekből hiányzik; betoldás lehet a felsorolt lista részeként.
---	--------	------------------	--

2	ἀνελεήμων	Róm 1,31	<i>Könyörtelen, kíméletlen.</i> Csak egyes iratokban található a Róm 1,31 „bűnlajstromában”. Feltételezhetően későbbi betoldás lehet a fokozás érdekében, amelyet az interpretációban meg lehet említeni, a fordításban nem szükséges figyelembe venni.
3	ἀποσκευάζομαι	ApCsel 21,15	Esetleg: ἀποσκευάζω <i>leszerel.</i> Csak ἀποσκευασάμην alakban (1. aor. med.); <i>sátrat bont.</i> Mivel a TR-ben fordul elő, vagy a „D” kódexben ἐπισκευάζομαι formában: Először variáns lehetett, majd kiesett a másolásoknál.
4	δήποτε	Jn 5,4	<i>Valamikor, valaha, (bármilyen is).</i> Teljesen általános értelemben véve (egyes szövegekben nem is szerepel): “bármilyen is legyen az” ⚡ B C* D W ^{supp} Etc. kódexekben szereplő betoldásban, amelyben különböző módon szepel a mondat.
5	δυσβάστακτος	Lk 11,46	<i>Elhordozhatatlan, elviselhetetlen.</i> Mt 23,4-ből néhány esetben hiányzik. Valószínűleg egyik a másik szöveg toldása, kiegészítése. Így azon túl, hogy hapax legomenonnak kell venni, a szinoptikus kérdésben is szerepet játszik.
6	ἐκπτύω	Gal 4,14	<i>Kiköp, maga elé köp.</i> Egyes töredékekből bizonyonnyal a profán hangzás dominancia miatt kihagyták. Fordításokban is a másodlagos jelentés dominál, mint az utálat, megvetés kifejezésének egy eszköze.
7	ἥπιος	2Tim 2,24	<i>Előkelő, nemesi; kellemes, lágy, kedves, jóindulatú.</i> A 2Tim-ban hipertextuális hapax legomenon. Egyes forrásokban 1Thessz 2,7-ben is előfordul; ott vagy bővítmény, vagy a későbbiekben kiesett; <i>dédelgeti, kényeztet</i> i jelentéssel.
8	θρήνος	Mt 2,18	<i>Síratóének, halottsírató, siralom.</i> A „C” „D” „W” szövegforrásokban fordul elő, ott intertextuális hapax legomenon. Az LXX Jer 31,15-ből a Rákhel- párhuzam, mint gyermekgyilkosság beteljesedése gyanánt. Ilyen módon látható magyarázó bővítményről van szó, amely a későbbiekben kiesett, vagy a későbbiekben toldották be.
9	κατήγωρ	Jel 12,10	<i>Vádló; aki vádat emel.</i> Csak az „A” Ϟ ⁴⁷ ⚡; és „C” szövegforrásokban. Vulgáris szóalkotás a κατήγορος tővéből a ῥήτωρ analógiájára. Bizonyonnyal a vulgáris hangzás, vagy jelentés miatt a másolásoknál kiesett.
10	κέρμα	Jn 2,15	<i>Kis darab, kis pénzdarab, aprópénz, váltópénz.</i> Nem minden kéziratban szerepel. A dominánsak közül: ⚡ és Θ
11	κηρίον	Lk 24,42	<i>Viasz, lép, lépés méz, méz.</i> Csak: E; és Θ; szövegforrásokban. későbbi hagyomány miatti betoldás lehet.
12	κίνησις	Jn 5,4	<i>Mozgás, megmozdulás.</i> Későbbi hagyomány alapján betoldás a TR-ban.
13	λακτίζω	ApCsel 26,14	<i>Rugódozik, kapálódzik. Az ellenszegülés kifejezése.</i> Ezen a helyen hipertextuális hapax legomenon. Egyes szövegforrásokban a 9,6-ban is előfordul. Így disz legomenon lenne. E helyen későbbi betoldás lehetett.
14	λογομαχία	1Tim 6,4	<i>Szóharc, szópárbaj.</i> pejoratív: <i>hiábavaló szócséplés, tartalmatlan vitatkozás.</i> A Seidelianus-ban Tit 3,9-ben is előfordul toldás gyanánt.
15	μελίσιος	Lk 24	<i>Mézelő méh; Apis mellifica; méhhez tartozó, méh.</i> Csak a TR-ban a καὶ ἀπὸ μελισσίου κηρίου bővítményben, mint „mézelő méh lépe”. Mivel ez egy bővítmény, kieső szónak kell tekinteni.
16	νή	1Kor 15,31	<i>Igen, igazán; bizonynal.</i> Erőteljes igenlést kifejező partikula. A szövegekben olyankor fordul elő, ha valaki személyesen meg akar esküdni valamire. Nem minden szövegforrásban szerepel. Tekintettel a hapax legomenonok magas kommunikációs értékére az interpretációban e szó szerepet játszhat.

17	νόσημα	Jn 5,1	<i>Betegség, baj, ártalom, egészségügyi panasz.</i> Főként a TR-ra jellemző, azon belül is Koine, Koridethi betoldás. Bizonytal a hallás dominancia szerint nyomatékösítö, magyarázö kiegeszítésnek szánták a késöbbi kéziratok készítői. Azon túl, hogy e jelenség rámutat a hapax legomenonok súlyponti alkalmazására, a retorikai kritícizmus egyik interpretációs eszköze is lehet.
18	όδοποιέω	Mk 2,23	<i>Úton jár, vagy van; utat tesz meg; jár, kél valahol.</i> A „B” szövegforrásban található. A magyar fordításban kimondottan más mondszerkezetet eredményez a jelenléte: „ <i>miközben tépdesték a kalászokat</i> ” helyett: „ <i>miközben vetéseken át vitt az útjuk, tépdesték a kalászokat</i> ”. Ilyen módon jelenléte interpretációs szempontból nyomatékösítö.
19	όμιλος	Jel 18,17	<i>Sereg, csapat, társaság, csapat.</i> Betoldás a TR-ban. A Jelenések könyve 16. századi latinból-görögre fordításából ered. A tényleges, eredeti szövegben nem bizonyítja semmi, hogy valaha is megtalálható lett volna.
20	όμόσε	ApCsel 20,18	A BA Lexikon ebben a formában közli (lexikalizált morféma) a Ϝ ⁷⁴ és „D” szövegforrásokban előforduló bővítmény részeként: όμόσε όντων αύτων Vagyis: „mialatt együtt voltunk”. E rész késöbbs törlésre került; valószínűleg magyarázö betoldás lehetett, ami a másolások alkalmával keletkezett.
21	όσπερ	Mk 15,6	TR-ben fordul elő csak az όνπερ helyett, ami szintén csak egyes, főként keleti szövegekben fordul elő, mint bővítmény az ός kissé nyomatékösöbb változata. Ilyen módon retorikai szempontból lehet szerepe a magyarázö bővítményben;...a kit épen óhajtottak.
22	παραφροσύνη	2Pt 2,16	<i>Téveszme, esztelenség, órülség.</i> Az Újszövetségben csak egyes kéziratokban bővítményként fordul elő a παρανομίας mellett. Egyébként pedig az Újszövetségben teljesen ismeretlen παράφρων melléknévnek a főnévi képzös alakja.
23	προσαναλίσκω	Lk 8,43	<i>(Mindehhez) még felhasznál, teljesen rákölt.</i> Betoldás, amelyet magyarázatnak szántak. A legtöbb kéziratban nem található meg: ς ^c A K L P W Δ Θ Ξ Π
24	προσλέγω	Mk 16,14	<i>Felel, válaszol.</i> Kizárólagosan csak a „W” az ún. Freer kéziratban. A feltámadási történet színezésére szolgáló betoldás.
25	προτόμάρτυς	ApCsel 22,20	<i>Első mártír.</i> Egyes töredékben a μάρτυς helyett. Mivel ez esetben Istvánról, az első keresztyén mártírról van szó, ennek az elsőségnek a nyomatékös kifejezése szóösszetételes hapax legomenon formájában, ami a késöbbsi kéziratokba került bele magyarázö bővítmény gyanánt. Ahogyan István az első mártír, úgy ez a szó is csak egyszer fordul elő az Újszövetség egyes irataiban. A μάρτυς nem hapax legomenon.
26	συγκατανεύω	ApCsel 18,27	<i>Egyetértésben, konzekvensen.</i> A nyugati szövegekben előforduló bővítmény, de különösen jellemző a „D” szövegforrás.
27	σύγκειμαι	Mt 9,10	<i>Együtt fekszik valakiven; együtt ül az asztalnál.</i> D szövegforrásban συναέκειντο helyett. A Zipf 2. törvénye értelmében nem maradt fenn a hosszabb formula.
28	συμπεριέχω	Lk 12,1	<i>Köré állni, körül venni.</i> A „D” szövegforrásban magyarázö betoldás: „... sokaság gyült ott össze, akik körül állták, annyira, hogy egymást letapossák.” Ilyen módon hapax legomenon lévén a szó nem csak magyarázö, hanem nyomatékösítö értelmű is.
29	σύνεδρος	ApCsel 5,35	Másik előfordulása: σύνεδρος <i>Tanácskozö, a tanács tagja.</i> Az Újszövetségben nem fordul elő, csak a „D” kódexben toldásként. Feltételezhetően egy harmadik alak volt az eredeti; σύνεδριους. Így a hosszabb formátum felöl a

			rövidebb felé rüvidült a szó Zipf 2. törvénye értelmében, majd kiesett.
30	συνεκπορεύομαι	ApCsel 3,11	<i>Együtt megy ki, együtt távozik.</i> Csak a „D” kódexben található magyarázó bővítményként; „...a <i>sánta ragaszkodott Péterhez és Jánoshoz, aki meggyógyult, velük együtt ment ki...</i> ” Zipf 2. törvényét erősíti: a szó túlzottan hosszú, nem bírta el az áthagyományozás, tehát újra kiesett.
31	ταραχή	Jn 5,4	<i>Zavarás, (a fennálló rend) megzavarása, kavarodás.</i> Csak a toldásokban szerepel, ott sem minden esetben. A Jn 5,4 egész mondata toldás pl TR-ben. Egyes forrásokban előfordul még a Mk 13,8-ban a „jelek” felsorolása közötti toldás gyanánt is. Bizonytalán olyan hapax legomenon, amelyet a későbbi görög nyelvből toldottak be az Újszövetségbe a középkorban, így nem tartozik a Koiné természetes nyelvkészletéhez.
32	τυραννος	ApCsel 5,39	<i>Tirannusz, zsarnok, kényúr.</i> A „D” szövegforrásban bővítmény. Ezen kívül, a Nestle-Aland szövegben tulajdonnévi hapax legomenonként Τύραννος a ApCsel 19,9-ben, egy ismeretlen személy, akinek „iskoláját” Pál apostol használta tanítása helyszínéül, de többet nem tudunk róla. Ilyen módon disz legomenon is, de egyik szónak a másikhoz itt nincs köze.
33	ὑφαίνω	Lk 12,27	<i>Szó, szövés.</i> Önálló szóként nem fordul elő, hanem a szövésre vonatkozó emberi munka kifejezését nyomatékosítja. A D syr ² szövegforrásban bővítményként, ilyen értelemben: „tekintsétek meg a liliumokat, hogyan növekednek: nem fáradoznak, és nem fonnak <i>emberi erővel...</i> ” Ennek a magyarázó bővítménynek hangot lehet adni az interpretációban.

IV.3. Egyszerű elírásból, elhallásból származó álváriánsok

1	ἀποστατης	Jk 2,11	Eltántorodott, hitehagyott (apostata). Csak a \mathfrak{F}^{74} -ben παραβάτης helyett, ami: törvényszegő, vétkes, valaminek a megszegője. Itt egy koncepciózus szócsere találatunk példát. Elképzelhető, hogy a hiányzó szövegrész emlékezetből javították, vagy az eredeti mondanivalót magyarázó jelleggel nyomatékosították: Aki törvényszegő, az hitehagyott. Ez a koncepciózus javítás teológiai szempontból beleillik Jakab gondolatmenetébe. Interpretációnál mindenképpen hangot kell ennek adni.
2	ἀποπλύνω	Lk 5,2	<i>Megmosni, öblögetni.</i> πλύνω helyett, ami szórövidülés. Az ἀποπλύνω fokozás, ami így nyomatékosítja a szöveg értelmezésének súlypontját, majd a Zipf 2. törvénye értelmében jött létre szórövidülés.
3	γαμίσκω	Mt 22,30	<i>Férjhez ad, megházasít.</i> Jelentése megegyezik az általánosabban ismert γαμίζω-val. Másolásnál történő elhallásból, de nem képez valós szinonimát.
4	δηλαυγῶς	Mk 8,25	<i>Egészen világosan, jól kivehetően.</i> Csak a τηλαυγῶς helyett; elhallásból adódó variáns, amely nem játszik szerepet
5	διαπραγματεύομαι	Lk 19,15	<i>Kereskedik, üzletet köt.</i> Mondatban: „Ki mennyit keresett?”, a mediális alak miatt. Mivel διεπραγματεύσαντο alakban szerepel néhány kéziratban, a Zipf 2. törvénye alapján történő szórövidülésre lehet gondolni; ennek az alaknak nincs önálló jelentése.
6	εἰδέα	Mt 28,3	<i>Külső megjelenés, tekintet, arc.</i> Más formában ἰδέα ez utóbbi is hapax legomenon. Hallásdominanciából eredhet a változás, nem játszik szerepet az interpretációban.
7	ἔκκοπή	1Kor 9,12	Az a ἐγκοπή helyett: <i>gát, meggátolás, akadály.</i> Egyszerű hallás dominanciából adódó variáns a γ miatt, nincs önálló jelentése.

8	ἔκτρομος	Zsid 12,21	Az ἔκτρομος helyett, ami nem hapax legomenon: <i>remegő</i> . A szövegben; <i>remegek</i> . Egyszerű hallásdominancia miatti variáns, nincs jelentősége a hangzókülönbségnek.
9	εὐπερίστατος	Zsid 12,1	<i>Könnyen körülálló, körülvevő</i> . „Könnyen megeshetik... vagy; <i>megkörményező</i> . Más variáns a Φ^{46} -ban: εὐπερίσπαστος. A hallás dominanciából eredő elírás, nincs nyomatékosító szerepe.
10	εὐπροσεδρος	1Kor 7,35	<i>Kitartó, állhatatos</i> . Az εὐπάρεδρος helyett, ami hipertextuális hapax legomenon. Hallás dominanciából eredő variáns, nincs külön jelentése. E szóra is igaz Zipf 2. törvénye, amely kimondja a szavak rövidülését; mindkét szó hapax legomenon; a rövidebb forma elterjedtebb, mint domináns a tudományban.
11	κατακύπτω	Jn 8,8	<i>Lehajlik</i> . A János evangéliumában Intertextuális hapax legomenon. Egyes kéziratokban a Lk 24,12-ben is előfordul két szó összeolvadása gyanánt: κάτω κύψας. Ennek oka a haplológia; olyan “egyszer ejtés” vagy “egyben mondás” amikor az első szó vége és a második szó eleje a szóbeliség miatt összeolvad.
12	καυτηριάζω	1Tim 4,2	<i>Bélyeget éget valakire; megbélyegez</i> . TR-ben csak a καυτηριάζω helyett a hallásdominanciából eredően a Zipf 2. törvénye értelmében a σ kiesett, a szó rövidült.
13	κεφαλιώω	Mk 12,4	<i>Fejbe üt, bántalmaz valakit</i> . Másik formájában κεφαλαιώω. Itt tehát Zipf 2. törvénye értelmében egy szó rövidülését figyelhetjük meg. Csak az κ; B; L; szövegforrásokban szerepel a rövidebb forma.
14	κολλύριον	Jel 3,18	<i>Szemkenőcs, szemkenőcs, ír</i> . Csak az κ B C szövegeiben κολλούριον helyett. Zipf 2. törvénye szerinti szórövidülés, aminek nincs önálló jelentése.
15	κουμ	Mk 5,41	Arám jövevényszó a „thalita qumi” részeként, aminek több átírása ismert. A szóbeliség dominanciáját erősíti, de nincs erősebb súlyponti szerepe, mint a többi változatának, amelyek frázis formájában csak ezen a helyen fordulnak elő. Ez a forma csak az „A” és „D” szövegforrásokban.
16	λαμα	Mk 15,34	Arám kérdőszó görög átírása: <i>Miért?</i> A B; Θ; D szövegforrásokban a λημα helyett. Egyszerű átírásból, vagy elhallásból adódó variáns.
17	μεγαλαυχέω	Jak 3,5	<i>Büszkélkedik, nagyra van magával; pöffszkedik</i> . TR-ben a μέγала αυχέι helyett, haplológia.
18	μὸγισ	Mt 5,15	<i>Alig-alig; nagyon nehezen; ügyel-bajjal</i> . BA szerint csak egyes variánsokban: Mt 5,15; Mk 4,21; Lk 11,33. μὸλις helyett. Nincs jelentősége a magyarázat szempontjából; a hallás dominancia alapján lehetséges variáns.
19	μύλικος	Jel 18,21	<i>Malomhoz tartozó, malombeli; malom-;</i> Egyes szövegvariánsokban fordul elő a μύλιος helyett. A hallás dominanciából adódó elhallásról van szó, amely nem jelentésbeli variáns.
20	οἰκουρός	Tit 2,5	<i>Házi gazda; a házzal törődő; rá felügyelő; benne munkálkodó</i> . A TR-ban οἰκουργός helyett, ami emendáció. A Zipf 2. törvénye szerinti szórövidülés, amit a későbbiekben visszajavítottak a hosszabb, helyesebb formára. Nincs önálló jelentése.
21	ὄλεθριος	2Thessz 1,9	<i>Pusztító, veszedelmes, halálos</i> . Csak az A ³³ pc szövegtörredékben a ὄλεθος helyett, mint emendáció. Nincs önálló jelentése, itt is a szó rövidülés, majd annak egy visszajavítása figyelhető meg, ami nem vált dominánssá. Ez a jelenség igazolja a Zipf 2. törvénye alapján a szórövidüléssel kapcsolatos megfigyeléseket.
22	ὄρθριός	Lk 24,22	<i>Kora reggeli; kora reggel</i> . Az ὄρθρινός variánsa a Zipf 2. törvénye értelmében szórövidülés a hallás dominancia miatt. Önálló jelentése nincs.

23	ὄρνιξ	Lk 13,34	<i>Madár, szárnyas, tyúk, kakas.</i> Tischendorf szövegében ὄρνιξ ez utóbbi a dór forma alapján történt szövegkorrekció lehet. Ugyanígy előfordul még e formában; ϰ; D; W szövegforrásokban a ὄρνιξ helyett, ami egyébként <i>abszolút</i> újszövetségi <i>disz legomenon</i> ; Mt 23,37; Lk 13,34. Önálló szerepe nincs, csak annyi, ami egy disz legomenon esetében lehet.
24	πάμπολυς	Mk 8,1	<i>Jaj de... nagyon sok.</i> Az „A” és „K” szövegforrásokban a πάλιν πολλοῦ ὄχλου helyett, nincs önálló jelentése. Itt is a Zipf 2. törvénye érvényesül; három szó a hallásdominancia miatt egy szóra rövidült, amely szemiotikai szempontból hapax legomenon.
25	παραβουλεύομαι	Fil 2,30	<i>Túlteszi magát a fontolgatáson; semmibe sem vesz valamit...</i> C és Ψ szövegforrásokban a rövidebb παραβουλεύομαι helyett. Itt is a Zipf 2. törvényével összefüggésbe hozható szórövidülés érvényesül, amit erősít az a tény, hogy a rövidebb változat hagyományozódott tovább.
26	παράλυτος	Mk 2,9	<i>Béna, bármilyen betegség következtében.</i> A „D” szövegforrásban a παραλυτικός helyén, ami nem hapax legomenon. Itt is a szórövidülésre vonatkozó észrevételeket állapíthatjuk meg, habár az áthagyományozás alatt a hosszabb forma maradt fenn.
27	πεζός	Mt 14,13	<i>Szárazföldön járó, gyalogos, gyalogló.</i> Az ϰ; L; Z szövegforrásokban πεζῆ helyett. A variánsban csupán annyi eltérés van, hogy a dominánsabb változat újszövetségi disz legomenon. Jelentésben nem lehet különbséget tenni.
28	πλάνης	Júd 13	<i>Bolyongó, kószáló.</i> Egyes kéziratokban a πλανήτης rövidült változata. Mivel azonban külön nincs jelentést módosító szerepe, így Zipf törvénye csak elvben érvényesül, a gyakorlatban nem.
29	πολυέσπλαγχνός	Jak 5,11	<i>Irgalmas; nagy kegyelmű.</i> Egyes kéziratokban a πολυέσπλαγχνός helyett. Itt is a szavak rövidülésének a törvénye érvényesül; ezért lett domináns a rövidebb változat. Nincs jelentésbeli különbség.
30	ποταπῶς	ApCsel 20,18	<i>Kérdő szó: Hogyan? Mi képpen? Milyen módon?</i> Csak a “D” πῶς helyett. A szórövidülés szabályai érvényesek rá. Valószínűleg a nevezett kódexbe nyomatékositás céljából került a hosszabb változat, amely aztán nem vált dominánssá. Így a „hogyan?” kérdés helyett; „hogya csodában?” lehetett a szövegben. Ez indokolt lehet a szövegösszefüggés miatt.
31	πρόσκλησις	1Tim 5,21	<i>Hajlandóság; elhajlás; hajlás (pl. valamely párthoz).</i> Egyes kéziratokban a πρόσκλησις helyett. Egyszerű „helyesírási alternatíva (Varga Zsigmond szerint). Bizonyosan a másolásakor képződhetett az elhallásból adódóan.
32	ῥαιδη	Jel 18,13	<i>Kelta szekér.</i> A ῥέδη másik helyesírási formája, amely elhallásból eredhet. Nincs különbség a két szó jelentése között. Értelmezésére inkább a hipertextuális paradigma elveit kell alkalmazni.
33	ῥάσσω	Mk 9,18	<i>Leteper, lebirkózik, földre teper.</i> A “D” szövegvariánsban a ῥήσσω helyén. A hallásdominancia alapján keletkezett változat, aminek nincs önálló jelentése. Eredetileg a ῥήγνυμι mellékalakja volt a klasszikus görögben, aminek ismert volt e változata is. Így hallás esetén könnyű volt összetéveszteni a két nagyon hasonló alakot.
34	ῥοπή	1Kor 15,52	<i>Dobás, verés.</i> Frázisban: „egy szempillantás alatt”. A ϣ ⁴⁶ D* F és G forrásokban ῥιπή helyett. Elhallásból adódó variáns.
35	σάρδινος	Jel 4,3	<i>Gesztenyebarna színű féldrágakő; szárdonix az achát egyik fajtája.</i> TR-ben a σάρδιον helyett. Ez esetben kivételesen a

			hosszabb forma a későbbi (Varga Zsigmond szerint), ami a Jelenések könyve latin szövegrészének görögre visszafordítása révén kerülhetett a TR-be.
36	σειρός	2Pt 2,4	<i>Kötél, zsinór, lánc, pánya, hurok.</i> Az κ -ben, a Vaticanusban, az Efraimi rescriptben a $\sigma\rho\acute{\alpha}$ helyén. Egyszerű elírásból – elhallásból eredő variáns.
37	σιάνομαι	1Thessz 3,3	<i>Nyugtalankodik.</i> Az „F” „G” szövegekben $\sigma\acute{\alpha}\iota\nu\omicron\mu\alpha\iota$ vagy $\sigma\acute{\alpha}\iota\nu\omega$ helyén. Több leírási módja ismert az elhallás miatt, de csak egy jelentést ismerünk. Bármely írásmód szerint vizsgáljuk is, mind hapax legomenon.
38	σηγμα	Jn 19,39	<i>Kenet, kenőcs.</i> Egyes szövegvariánsokban $\mu\acute{\iota}\gamma\mu\alpha$ helyett. Pl. A $\Psi 892^s$ pc-ben. A gyakorlatban kétféleképpen írták, de csak egy jelentést ismerünk.
39	στοιβάς	Mk 11,8	<i>Szalmából, szénából, sárból, készített fekhely, alom, szalmazsák; lombnyaláb, összefogott lombkötég, főként pálmaágakból.</i> TR-ban a $\sigma\tau\iota\beta\acute{\alpha}\varsigma$ helyett. Az egyes variánsoknak nincs külön jelentésük, de bármelyik olvasatot vizsgáljuk, az abszolút hipertextuális hapax legomenon.
40	στρατοπεδάρχη	ApCsel 28,16	<i>Tábor, hadsereg parancsnok.</i> TR-ben $\sigma\tau\alpha\tau\omicron\pi\epsilon\delta\acute{\alpha}\rho\chi\omicron\varsigma$ helyett. Egyszerű elírásból adódó variáns.
41	συμμορφώ	Fil 3,10	<i>Azt az alakot adja mindenkinek; ugyanazt az alakot ölti magára, veszi fel.</i> TR-ben a $\sigma\upsilon\mu\mu\omicron\rho\phi\acute{\iota}\zeta\omega$ helyett. E kettőnél több alak is ismert; $\sigma\upsilon\mu\mu\omicron\rho\phi\iota\zeta\acute{\omicron}\mu\epsilon\omicron\varsigma$ vagy $\sigma\upsilon\mu\mu\omicron\rho\phi\acute{\omicron}\mu\epsilon\omicron\varsigma$. Mindezek ellenére nincs önálló jelentése egyik szóalaknak sem, a másikhoz képest. Itt is a hangzók kiesése és a szó rövidülésének törvénye érvényesül.
42	συνταράσσω	Lk 9,42	<i>Megzavar, összezavar.</i> A „D” szövegforrásban $\sigma\upsilon\sigma\pi\alpha\rho\acute{\alpha}\sigma\sigma\omega$ helyett. Nem számít szöveget módosító variánsnak. A σ és π egymás utáni kiejtésének egyszerűbb változatáról van szó, amely így ν -ná változott.
43	συρρήγνυμι	Lk 6,49	<i>Beleütözik, szétzúz, összetör, beletörök valamibe.</i> A „D” szövegforrásban $\pi\omicron\sigma\sigma\eta\rho\acute{\iota}\sigma\sigma\omega$ helyett, ami disz legomenon, ha pedig a Q forrást egyedülinek vesszük, hapax legomenon. Így kétféle leírás áll rendelkezésünkre, de nincs jelentést módosító különbség. Létezik még egy alig-alig előforduló jelentésben teljesen azonos variáns: $\pi\rho\acute{\omicron}\epsilon\kappa\omicron\psi\alpha\nu$
44	σφυρόν	ApCsel 3,7	<i>Boka, a láb sarka.</i> Az κ^2 B ² D E Ψ szövegforrásokban $\sigma\phi\upsilon\delta\rho\acute{\omicron}\nu$. Itt is a Zipf 2. törvénye értelmében történő szőrövidülés szabálya figyelhető meg. Varga Zsigmond szótárában meg is jegyzi: „a hosszabb forma a $\sigma\phi\upsilon\delta\rho\acute{\omicron}\nu$ késői szóalak.” Ez azonban hiába bővül egy betűvel, a rövidülés szabálya alapján a korábbi maradt domináns. jelentésbeli különbség nincs a két szó között.
45	φάρμακεύς	Jel 21,8	<i>Varázsló, kuruzsló, méregkeverő.</i> TR -ben a $\phi\acute{\alpha}\rho\mu\alpha\kappa\omicron\varsigma$ helyett. Ez disz legomenon a Jel. k.-ban. Nincs jelentésbeli különbség a két szó között, a hosszabb változat a TR-ben a latinból görögre történő visszafordításból adódhatott. Zipf 2. törvényét igazolja, hogy a rövidebb formát tartjuk dominánsnak, habár lehet, hogy eredetileg a hosszabb volt a releváns.
46	φόρτος	ApCsel 27,10	<i>Rakomány, teher.</i> TR szövegforrásban $\phi\omicron\rho\tau\acute{\iota}\omicron\nu$ helyett, ami szintén: <i>rakomány (hajó)teher.</i> Így nincs szöveget módosító hatása. A $\phi\omicron\rho\tau\acute{\iota}\omicron\nu$ azonban nem hapax legomenon: Mt 11,30; 23,4; Lk 11,46 (2*); ApCsel 27,10; Gal 6,5. E szó tehát a hapax legomenonokra jellemző nyomatékosító szerepet nem hordozza magában, ami a Shannon-Weaver szabályt igazolja. (Értelem szerűen azért, mert ha hapax legomenon lenne, nyomatékos szerepe kellene, hogy legyen.)
47	χαλινώ	Jak 1,26	<i>Megzaboláz, féken tart.</i> A „B” szövegforrásban $\chi\alpha\lambda\iota\nu\alpha\gamma\omega\gamma\acute{\epsilon}\omega$ helyett, ami disz legomenon, JamDS-ként csak a Jakab levélben található meg. Ennek jelentése

alapjában véve nem tér el a másiktól. A Zipf 2. törvénye alapján történt szóróvidülés.

IV.4. Valós variánsok az egyes szövegforrásokban

1	ἀφυστερέω	Jak 5,4	<i>Visszatart, nem ad meg valamit.</i> Az ἀποστερέω helyett, ami erősebb jelentésű: kifoszt, visszatart; passzív értelemben: sérelmet, kárt okoz. Itt tehát variánsról van szó.
2	διεγνώρισαν	Lk 2,17	<i>Pontos információt tovább adni.</i> A γνωρίζω helyett, ami kevésbé nyomatékos kifejezés; <i>ismertté tesz, megismertet, tudat, közöl, kinyilvánít.</i>
3	ἔλιγμα	Jn 19,39	<i>Csavart dolog, tekervény.</i> A szövegben μίγμα helyett; <i>keverék.</i> Bizonytalán másolásból adódó hiba, azonban valós variánsnak tekinthető. Megítélésem szerint az ἔλιγμα szó utalhat a keverék ismeretlen összetételére, amelyet így nyomatékosít a szöveg. Ezt erősíti, hogy a keverékben szereplő ἄλοη szintén hapax legomenon.
4	ἐμπύπρημι	Mt 22,7	Zipf 2. törvénye alapján rövidült formában: ἐμπύπρημι: <i>lánggra gyújt, lánggra lobbant, feléget.</i> Orvosi kifejezés gyanánt; <i>megdagad.</i> Ilyen jelentésben nem szerepelhet itt. A ApCsel 28,6 s-ben πίμπρημι helyett, ami <i>lázat</i> is jelent. Ez utóbbi hely esetében valós variánsnak nevezhető.
5	ἐπέιπερ	Róm 3,30	<i>Amióta nyilvánvalóvá lett, vagy; látván, hogy...</i> εἶπερ helyett. Zipf 2. törvénye szerint az ἐπ előtagnak nyomatékosító szerepe lehet, ezért tényleges variánsnak lehet venni a szóbeliséget erősítő hapax legomenonok alcsoportjában.
6	ἐπιβοῶντες	ApCsel 25,24	<i>Hangosan kiált, felkiált.</i> Csak az „E” szövegforrásban a βοῶντες helyett; <i>kiált, hív, esetleg felkiált.</i> Mivel az ἐπιβοῶντες hangsúlyosabban fejezi ki az erős kiáltást, a Shannon-Weaver szabály szerinti súlypont miatt, teljes értékű variánsnak kell venni.
7	ἐπιτροπεύω	Lk 3,1	<i>Helytartóként működik, prokurátori szerepet tölt be.</i> (Amikor Pilátus volt a prokurátor...) A „D” kódexben fordul elő és csak ott hapax legomenon. A többi szövegforrásban a ἡγεμονεύω szó áll helyette; <i>hatalmat gyakorolt, hatalmon volt, hivatalnokként működött.</i> Az ἐπιτροπεύω a szerepkör konkretizálást jelenti (terminus technicus hapax legomenon) ezért valós variánsnak kell venni.
8	ἑπταπλασίων	Lk 18,30	<i>Hatször annyi.</i> A D szövegforrásban a πολλαπλασίων helyett; <i>sokszor annyi.</i> Valószínűleg egyszerű másolási variáns lehet. Formakritikai szempontból azonban érdemes megvizsgálni, hogy van-e kapcsolata bármilyen forma strukturális egységgel.
9	εὐλαβέομαι	Zsid 11,7	<i>Fél, aggódik, istenfélelmet érez.</i> (Így intertextuális hapax legomenon.) Egyes szövegforrásokban a ApCsel 23,10-is a φοβέω helyett, pl. a bizánci szövegekben. Mivel ez önálló jelentéssel bír, ott teljes értékű variánsnak kell tekinteni.
10	καθώσπερ	Zsid 5,4	<i>Éppen úgy, vagy; ugyanúgy.</i> Itt hipertextuális hapax legomenon. Ahol szövegvariánsban szerepe van, ott καθάπερ helyett szerepel: Róm 4,6; 12,4; 1Kor 12,12; 2Kor 1,14; 3,13; 3,18; 8,11; 1Thessz 2,11; 3,6; 3,12; 4,5; Zsid 4,2; 5,4. Mivel csak egyes variánsok esetében érvényesül a hipertextuális súlyponti szerep, teljes értékű variánsnak kell venni.
11	κατεκληροδότησεν	ApCsel 13,19	<i>Örökségként átad; örökségül hagy; örökségként átad; örökség gyanánt kap; örököl.</i> A κατακληρονομέω másik alakja, ami nem bír önálló jelentéssel. A retorikában lehet nyomatékosító szerepe, amely külön vizsgálatot érdemel.

12	κατανάθεμα	Jel 22,3	<i>Elátkozott dolog; átok.</i> TR-ban a κατάθεμα szó helyett. A két szó jelentése megegyezik. Ugyanakkor a szóbeliségben a νά- nak, amely két tag közé ékelődik lehet súlyponti fokozás a szerepe. Egyébként e tagnak önálló jelentése nincs.
13	καταναθεματίζω	Mt 26,74	<i>Átkot mondani; elátkozni.</i> A TR-ban szövegvariáns: Ahogyan az előző szóban, úgy itt is a közbeékelődő να nyomatékosít.
14	κέδρος	Jn 18,1	<i>Cédrus, cédrusfa.</i> Ismeretlen eredetű jövevényszó, amelynek leírásában van eltérés, a hallásdominancia miatt. Különböző módon fordul elő az κ „D” „W” „B” „C” szövegforrásokban. Jelenléte a szóbeliség dominanciáját erősíti.
15	μαραίνω	Jak 1,11	<i>Felőről, felemészt, megsemmisít.</i> Passivumban; <i>eltűnik, elmúlik, elhal, elhervad.</i> Egyes forrásokban Mt 5,13-ban és a \mathfrak{P}^{86} -ban Lk 14,34-ben is a μωραίνω helyett.
16	μεγαλείος	Lk 1,49	<i>Nagyszerű, dicsőséges, nagyságos, nagyszabású.</i> A μέγας fokozása gyanánt erősíti a súlyponti szerepet.
17	μεγάλως	Fil 4,10	<i>Nagyon, nagyszerűen.</i> Itt intertextuális hap. leg. Egyes forrásokban a ApCsel 15,4 παραδέχομαι helyett valós variáns.
18	μεθόρον	Mk 7,24	Csak a TR-ben ὄρια helyett, ami nem hapax legomenon: <i>határvidék, határok.</i> E kifejezésnek lehet nyomatékosító szerepe; Jézus Tírusz és Szidón határvidékeire ment, ami meghatározó hely volt a zsidóság életében.
19	πέμπταιος	ApCsel 20,6	<i>Ötnapos (állítmány jelzőjeként); öt nap alatt.</i> A haplológiához hasonló jelenség miatt a „D” kódexben a ἡμερῶν πέντε helyett áll, mint két kifejezés egybmondása, amely gyakorlatilag ugyanazt fejezi ki. Ez a Zipf 2. törvényére vezethető vissza, amely a szavak rövidülését mondja ki. Itt egy frázis olvadt össze egy szóvá, a dominánsabb kódexek alapján azonban e logika fordított sorrendje alapján visszajavították az „eredeti” kifejezésre. Jelentésben nincs különbség a kettő között.
20	περικαθίζω	Lk 22,55	<i>Körülül, körülvesz, megszáll, pl. várost.</i> D szövegforrásban a περιάπτω helyett. Ez utóbbinak jelentése: körös- körül meggyújt. Egyes variánsokban előfordul még a συγκαθίζω is, ami szinonimának tekinthető.
21	περιραίνω	Jel 19,13	<i>Megnedvesít, körös- körül megöntöz, meghint.</i> Az κ szövegforrásban περιβάλλω helyett, ami: <i>Körülvesz, felölt (ruhát), felöltözik, körülvesz, felruház.</i> Ez egy elhallásból keletkezett valós variáns, amely a későbbiekben nem maradt domináns. Így ez lenne a fordítás; „vérbe áztatott ruhába volt öltöztetve...” a „vérrel meghintett ruhába volt öltöztetve...” helyett.
22	πινακίς	Lk 1,63	<i>Feljegyzésekre szolgáló kis tábla, vagy táblácska.</i> Egyes kéziratvariánsokban a πινακίδιον helyén. Ez utóbbi a kicsinyítő képzővel ellátott változat: „táblácska”. Bizonytalán Zipf 2. törvénye értelmében a szó az áthagyományozás folyamán rövidült, a kicsinyítőképzős jelentéstartalom pedig eltűnt.
23	ποδινητήρ	Jn 13,5	<i>Lábmosó tál.</i> A \mathfrak{P}^{66} töredékben a νιπητήρ helyén, ami egyszerűen csak; <i>tál.</i> Mivel mindekké haapx legomenon; egy bizonyos eszköz nevéként terminus technicusnak nevezhető. A \mathfrak{P}^{66} töredékben található változat konkretizálja, hogy mire használták. Mivel a Zipf 2. törvénye értelmében a szavak rövidülése a természetes, nem maradt fenn a hosszabb változat.
24	πόντος	Jel 18,17	<i>Út; ösvény. (Nyílt) tenger; egy- egy tenger.</i> Egyes kéziratokban a τόπος helyén, ami <i>helyet</i> jelent. Így ez jelentést konkretizáló tényleges variánsnak nevezhető.

25	προσδίδωμι	Lk 24,30	„Nekik adta” „Szétosztotta közöttük”. D szövegforrásban az ἐπιδίδωμι helyett, ami: <i>Odaad, átad, átenged, kiszolgáltat, átnyújt, valami helyett ad</i> . Jelentésmódosító hatása érzékelhető: „... a kenyeret megtörte és nekik adta ἐπιδίδωμι ...” E helyett: „... a kenyeret megtörte és szétosztotta közöttük προσδίδωμι...”
26	ῥαβιθά	Mk 5,41	A „D” szövegvariánsban a ταλιθά helyén, mint arám jövevényszó. Mindkettő arám kifejezés. A variánsban ῥαββιθαβιτά összeolvadása szerepel, ami egyesek szerint (Wellhausen) értelmetlen, mert többes számú kifejezésről van szó. Ez egy haplológia, ahol két szó összeolvadásával találkozhatunk. Így feltételezhetően nem fogadták el a másolók a ῥαββιθα kifejezést, hanem helyette a dominánsabb, nyelvtani szempontból helyénvalóbbnak tartott ταλιθα változat lett domináns.
27	σιωπη	Jn 11,28	<i>Hallgatás, csend</i> . D szövegforrásban a λάθρα helyén, V. Zs. szerint, mint toldás. Valójában tényleges variáns: „ <i>Titkon szólította Máriát...</i> ” helyett; „ <i>Csendben szólt Máriának...</i> ”
28	συμπαραμενῶ	Fil 1,25	<i>Segítségül marad valaki mellett</i> . A TR-ben a παραμενῶ helyett. A közösségben maradás nyomatékosítására szolgáló variáns. A παραμενῶ nem hapax legomenon, további négy helyen fordul elő az Újszövetségben: 1Kor 16,6; Fil 1,25; Zsid 7,23; Jak 1,25.
29	συνανατρέφομαι	ApCsel 10,41	<i>Szociális közösségben lenni; együttműködni; asztalközösséget alkotni valakivel</i> . D ² forrásban συνεπίομεν helyett. Kiválóan összefoglalja és nyomatékosítja a mondatban található frázist; συνεφάγομεν καὶ συνεπίομεν αὐτῷ az interpretációban mindenképpen hangot adnék e súlypontnak.
30	συνελαύνω	ApCsel 7,26	<i>Együtt vezetni; találkozásra kényszerülni</i> . Egyes töredékekben a συνήλλασεν helyett, ami: <i>Kibékít, összebékít, megbékít</i> . Így a „ <i>békességre intette őket...</i> ” kifejezés helyett „... arra kényszerítette őket, hogy megbéküljenek...” sokkal nyomatékosabb kifejezés a kényszer miatt. Az interpretációban ennek mindenképpen hangot kell adni.
31	συνεπισκοπος	Fil 1,1	<i>Felügyelőtárs; társ a gyülekezet gondozásában</i> . B ² ; K33 szövegváltozatokban ἐπισκόπος helyett. Így a szöveget nyomatékosítja: „...a püspökökkel és diakónusokkal egyetemben...” helyett: „...a felügyelőtársakkal és diakónusokkal egyetemben...” Az interpretációban hangot lehet adni e variánsnak; Pál sorsközösséget vállal a gyülekezet vezetőivel, akikkel közösen hordozza a terheket.
32	συνορία	Mt 4,24	<i>Szomszédság, szomszédos hely, helyiség vidék</i> . Egyes töredékekben a Συρία helyett. Így a szöveget módosító értelmű: „ <i>Elterjedt az ő híre egész Szíriában...</i> ” helyett: „ <i>Elterjedt az ő híre az egész vidéken...</i> ” A variáns itt is a hallásdominanciából adódó ok lehet, azonban itt valós variánst képez a különbség.
33	σφάλλω	Mt 15,14	Egyes töredékekben ὁδηγέω helyett, ami: <i>úton vezet; főnévi formában; nyomravezető</i> . Eredetileg az σφάζω elhallásából eredhet, ami: <i>valakinek a tokát átvágja; levág valakit; meggyilkol, megöl</i> . Valószínűleg túlzottan koncepciózusnak és magyarázónak tűnt a szövegben jelenléte, ezért nem maradt fent, mint gyakori variáns, csak egyes töredékekben van nyoma.
34	τροφορέω	ApCsel 13,18	Néhány helyen előfordul még: τροφοφορέω alakban. Ennek jelentése: <i>táplál, etet, dajkál</i> . Φ ⁷⁴ szövegtöredékben a τροποφορέω helyett, aminek jelentése: <i>elhordozza valakinek a magatartását, alkalmazkodik valakihez</i> . A variáns lényege: „ <i>Közel negyven esztendeig túrte...</i> ” Helyett:

			„Közel negyven esztendeig táplálta...” Valószínűleg négy lépésben alakult ki a ma ismert forma: 1) τροφοφορέω lehetett az eredeti. 2) τροποφορέω –vá vált az elhallások miatt. 3) A kontextus miatt a teljesen más jelentésű τροφορέω -ra lett cserélve. 4) Ezek után ez nem maradt domináns, mert τροποφορέω lehetett az eredeti.
35	τρομαλιά	Mk 10,25	<i>Lyuk, nyílás.</i> BA szerint egyes forrásokban a Mt 19,24-ben is. A korábbiakban közölt τρημα helyett. Ez is lexikalizált morféma, tehát a variánsok között szerepet játszik a szövegek egymáshoz való hasonlítása esetében.
36	ὑπολαμπάς	ApCsel 20,8	A „D” szövegforrásban a λαμπάς helyett. Ez esetben az „adalék” előtagnak van konkrét szövegmódosító szerepe, ami miatt szóösszetételes formában Zipf 2. törvénye alapján hapax legomenon. Ha ez a forma áll itt, nem éjszakai jelentről van szó, hanem az ablak fényéről. Ez azonban nem valószínűsíthető Lukács időszámítása szerint.
37	φυγαδεύω	ApCsel 7,29	<i>Elűzött, szökevény, száműzött.</i> Eredetileg: <i>hazájából elűz; kiűz; száműz.</i> Vagy: <i>száműzetésben él, száműzött lesz.</i> A „D*” szövegforrásban φεύγω helyett. Ez utóbbi nem hapax legomenon. Jelentése kissé eltér: <i>menekül, elszökik, eltűnik, megmenekül, megszabadul valamitől.</i> Ilyen esetben mediális alakban fejezi ki a menekülést. A „D” szövegforrásban található változat nyomatékositja; Mózes nem magától menekült, hanem kényszerítve volt: elűzetett. Ennek mindenképp hangot kell adni az interpretációban.
ÖSSZESEN: 136			

V. HAPAX ÉS MIA-GRÁFÉ LEGOMENONOK A GALATA-LEVÉLBEN

V.1. Intertextuális hapax legomenonok a Galatalevélben (Gal-INT)

1	βασκαίνω	Gal 3,1 (Deut 28,54; 28,56; JSirák 14,6; 14,8)
2	δάκνω	Gal 5,15 (Gen 49,17; Num 21,6; 21,8 (2*); 21,9; Deut 8,15; Tobit 11,8; Préd 10,8; 10,11; JSirák 21,2; Ám 5,19; 9,3; Mik 3,5; Hab 2,7; Jer 8,17)
3	είκω	Gal 2,5 (4Makk 1,6; SalBölcs 18,25)
4	ἱστορέω	Gal 1,18 (1Ezsd 1,31; 1,40)
5	κατασκοπέω	Gal 2,4 (2Sám 10,3; 1Krón 19,3)
6	μυκτηρίζω	Gal 6,7 (1Kir 18,27; 2Kir 19,21; 2Krón 36,16; 1Mak 7,34; Zsolt 79,7; Péld 1,30; 11,12; 12,8; 15,5; 15,20; 23,9; Jób 22,19; Ézs 37,22; Jer 20,7; Ezék 8,17)
7	πατρικός	Gal 1,14 (Gen 50,8; Lev 22,13; 25,41; Num 36,8; Józ 6,25; 1Krón 7,4; 7,7; 12,29; 26,6; 1Ezsdrás 1,5; 1,29; 4Makk 18,7; JSirák 42,10)
8	φθονέω	Gal 5,26 (Tób 4,7; 4,16)
9	Ἰουδαίζω	Gal 2,14 (Esz 8,17)
10	προκαλέω	Gal 5,26 (2Makk 8,11)
11	στίγμα	Gal 6,17 (Énekek 1,11)

Gal-INT ÖSSZESEN: 11

V.2. Hipertextuális hapax legomenonok (Gal-HYP)

12	Γαλάτης	Gal 3,1 (Tulajdonnévi hap. leg. a III. 2. táblázatban is szerepel)
13	ἔθνικῶς	Gal 2,14
14	ἐπιδιατάσσομαι	Gal 3,15

15	εὐπροσωπέω	Gal 6,12
16	ὀρθοποδέω	Gal 2,14
17	Ἰουδαϊκῶς	Gal 2,14
18	παρείσακτος	Gal 2,4
19	πεισμονή	Gal 5,8
20	συνηλικιώτης	Gal 1,14
21	συνυποκρίνομαι	Gal 2,13
22	συστοιχέω	Gal 4,25
23	φρεναπατάω	Gal 6,3
24	προευαγγελίζομαι	Gal 3,8
25	προκυρώω	Gal 3,17
26	προθεσμία	Gal 4,2
27	ἐκπτύω	Gal 4,14 → \mathfrak{P}^{46} szövegforrásból hiányzik (HpResL táblázatban is)
28	μορφόω	Gal 4,19
29	ἀλληγορέω	Gal 4,24
30	κενόδοξος	Gal 5,26

GAL-HYP ÖSSZESEN: 19**V.2. Paratextuális mia-gráfé legomenonok
(Gal-MiaPR)**

31	περισσοτέρως	Gal 1,14. (Tipikusan páli szóalkotás) 2Kor 1,12; 2,4; 7,13; 7,15; 11,23 (2*); Fil 1,14; 1 Tessz 2,17; Zsid 2,1; 13,19.
32	ὑποστρέφω	Gal 1,17. Lk számos alkalommal; ApCsel. számos alkalommal. Zsid 7,1; 2Pt 2,21. LXX: Gen 8,7; 8,9; 43,10; Ex 32,31; Józs 2,23; Bír 3,19; 7,15; 14,8; 21,23; Észt 6,12; Tób 5,22; 6,13; 1Makk 10,68; 11,72; Péld 23,5; Dán 6,19.
33	διαμένω	Gal 2,5. Lk 1,22; 22,28; Zsid 1,11; 2Pt 3,4. LXX: 3Makk 3,11; Zsolt 5,6; 18,10; 60,8; 71,17; 101,27; 118,89; 118,90; 118,91; SalBölcs 11,25; Sirak 12,15; 22,23; 27,4; 40,17; 41,12; 41,13; 44,11; 16,9; Jer 3,5; 39,14.
34	καταγινώσκω	Gal 2,11. 1Jn 3,20; 3,2; LXX: Deut 25,1; Péld 28,11; JSirák 14,2; 19,5.
35	ὑποστέλλω	Gal 2,12. ApCsel 20,20; 20,27; Zsid 10,38. LXX: Ex 23,21; Deut 1,17; Jób 13,8; SalBölcs 6,7; Hab 2,4; Hag 1,10.
36	συσταυρώω	Gal 2,19. Róm 6,6; Mt 27,44; Mk 15,32; Jn 19,32.
37	προοράω	Gal 3,8. ApCsel 2,25; 2,31; 21,29; LXX: Gen 37,18; 4Makk 4,25; Zsolt 15,8; 138,3.
38	ἐμμένω	Gal 3,10. ApCsel 14,22; 28,30; Zsid 8,9; LXX: Num 23,19; Deut 19,15; 27,26; 1Makk 10,26; 10,27; JSirák 2,10; 6,20; 7,22; 11,21; 28,6; 39,11; Észt 8,10; 28,18; 30,18; Jer 38,32; 51,25; 51,28; Dán 6,13; 12,12.
39	κρεμάννυμι	Gal 3,13. Mt 18,6; 22,40; Lk 23,39; ApCsel 5,30; 10,39; 28,4; LXX: Gen 40,19; 40,22; 41,13; Deut 21,22; 21,23; 28,66; Józs 8,29; 10,26; 2Sám 4,12; 18,9; 18,10; 1Ezsd 6,31; Észt 2,23; 5,14; 6,4; 7,10; 8,7; 9,13; 9,14; 9,25; Judit 8,24; 14,1; 14,11; 1Makk 1,61; 2Makk 6,10; 15,33; Zsolt 136,2; SalZsolt 4,4; Jób 26,7; JSirák 5,12; Ezék 15,3; 17,22; 27,10; 27,11.
40	προστίθημι	Gal 3,19. Mt 6,27; 6,33; Mk 4,24; Lk 3,20; 12,25; 12,31; 17,5; 19,11; 20,11; 20,12; ApCsel 2,41; 5,14; 11,24; 12,3; 13,36; Zsid 12,19; LXX: Gen 4,2; 4,12; 8,12; 8,21; 18,29; 25,1; 25,8; 25,17; 30,24; 35,29; 37,8; 38,5; 38,26; 44,23; 49,29; 19,33; Ex 1,10; 5,7; 8,25; 9,28; 9,34; 10,28; 11,6; 14,13; 23,2; 30,15; Lev 5,16; 5,24; 19,14; 22,14; 26,18; 27,13; 27,15; 27,19; 27,27; 27,31; etc.
41	ἐπίτροπος	Gal 4,2. Mt 20,8; Lk 8,3; LXX: 2Makk 11,1; 13,2; 14,2.
42	παρατηρέω	Gal 4,10. Mk 3,2; Lk 6,7; 14,1; 20,20; ApCsel 9,24; LXX: Zsolt 36,12; 129,3; Zsuzsanna 1,12; 1,15; 1,16; Dán 6,12.
43	ἐνιαυτός	Gal 4,10. Lk 4,19; Jn 11,49; 11,51; 18,13; ApCsel 11,26; 8,11; Zsid 9,7; 9,25; 10,1; 10,3; Jak 5,17; 4,13; Jel 9,15; LXX: Számos alkalommal.

44	στεῖρα	Gal 4,27. Lk 1,7; 1,36; 23,29; Zsid 11,11; LXX: Gen 11,30; 25,21; 29,31; Ex 23,26; Deut 7,14; Bír 13,2; 13,3; 1Sám 2,5; Zsolt 112,9; Ódák 3,5; Jób 24,21; SalBölcs 3,13; Ézs 54,1; 66,9.
45	ῥήγνυμι	Gal 4, 27. Mt 7,6; 9,17; Mk 2,22; 9,18; Lk 5,37; 9,42; LXX: Számos alkalommal.
46	ἐνέχω	Gal 5,1. Mk 6,19; Lk 11,53; LXX: Gen 49,23; 3Makk 6,10; Ezék 14,4; 14,7.
47	ἀποκόπτω	Gal 5,12. Mk 9,43; 9,45; Jn 18,10; 18,26; ApCsel 27,32; LXX: Deut 23,2; 25,12; Bír 1,6; 1,7; 5,22.
48	ἐγκράτεια	Gal 5,23. ApCsel 24,25; 2Pt 1,6 (2x); LXX: 4Makk 5,34.
49	ἀναστατόω	Gal 5,12. ApCsel 17,6; 21,38; LXX: Dán 7,23
50	φορτίον	Gal 6,5. Mt 11,30; 23,4; Lk 11,46 (2x); ApCsel 27,10; LXX: Bír 9,48; 9,49; 2Sám 19,36; Zsolt 37,5; Jób 7,20; JSirák 21,16; 33,25; Ézs 46,1.
51	οἰκέλος	Gal 6,10. Ef 2,19; 1Tim 5,8; LXX: Lev 18,6; 18,12; 18,13; 18,17; 21,2; 25,49; Num 25,5; 27,11; 1Sám 10,14; 10,15; 10,16; 14,50; Csak a másodlagos páli levelekben. 2Makk 15,12; 3Makk 6,8; Péld 17,9; Ám 6,10; Ézs 3,6; 31,9; 58,7.
52	παρέχω	Gal 6,17. Mt 26,10; Mk 14,6; Lk 6,29; 7,4; 11,7; 18,5; ApCsel 16,16; 17,31; 19,24; 22,2; 28,2; Kol 4,1; 1Tim 1,4; 6,17; Tit 2,7; LXX: Eszt 3,13 (2x); 8,12; 3Makk 6,28; 4Makk 3,2; 11,12; 13,6; Zsolt 29,8; Jób 34,29; SalBölcs 16,20; 17,12; 18,3; JSirák 29,4; Ézs 7,13 (2x). Csak a másodlagos páli levelekben található meg.
Gal-MiaPR ÖSSZESEN: 22		

V.3. Kontextuális mia-gráfé legomenonok (Gal-MiaCN)

53	ἀρέσκω	Gal 1,10. Mt 14,6; Mk 6,22; ApCsel 6,5; Róm 8,8; 15,1; 15,2; 15,3; 1Kor 7,32; 7,33; 7,34; 10,33; 1Thessz 2,4; 2,15; 4,1; 2Tim 2,4 LXX: Gen 19,8; 20,15; 34,18; 41,37; Lev 10,20; Num 22,34; 23,27; 36,6; Deut 1,23; 23,17; Józsúé 9,25; 22,30; 22,33; 24,15; Bír 10,15; 14,1; 14,3; 14,7; 21,14; 2Sám 3,19; 3,36; 18,4; 1Kir 3,10; 9,12; 12,24; 20,2; 2Krón 30,40; Eszter 1,21; 2,4; 2,9; 5,13; 5,14; Judit 3,3; 7,16; 11,20; 1Mak 6,60; 8,21; 14,4; 14,23; 15,19; 4Makk 8,26; Zsolt 68,32; Péld 12,21; 24,18; Jób 31,10; SalBölcs 14,19; JSirák 20,27; 20,28; Mal 3,4; Ézs 59,15; Jer 18,4; Dán 4,2; 4,27; 6,2; Bél 1,39
54	ὑπερβολή	Gal 1,13 Pál még: Róm 7,13; 1Kor 12,31; 2Kor 1,8; 4,7; 4,17; 12,7. Ezen kívül a LXX-ben hapax legomenon: 4Makk 3,18.
55	ζηλωτής	Gal 1,14. Lk 6,15; ApCsel 1,13; 21,20; 22,3. LXX: Ex 20,5; 34,14; Deut 4,24; 5,9; 6,15; 2Makk 4,2; 4Makk 18,12; Neh 1,2.
56	παράδοσις	Gal 1,14. Mt 15,2; 15,3; 15,6; Mk 7,3; 7,5; 7,8; 7,9; 7,13; 1Kor 11,2; Kol 2,8; 2Thessz 2,15; 3,6. (Pálnál ritkaságnak mondható)
57	κοιλία	Gal 1,15. Pálnál: Róm 16,18; 1Kor 6,13; Fil 3,19; Egyéb helyeken: LXX: Ézs 49,15; Jer 1,5; 4,19; 28,34; JSirák 1,20; 2,20; Ez 3,3; 7,19; Dán 2,32; <u>Újszövetség</u> : Mt 12,40; 15,17; 19,12; Mk 7,19; Lk 1,15; 1,41; 1,42; 1,44; 2,21; 11,27; 23,29; Jn 3,4; 7,38; ApCsel 3,2; 14,8; Jel 10,9; 10,10.
58	ἰδοῦ	Gal 1,20. Újszövetségben számos alkalommal. Az LXX-ben NEM fordul elő. A Galata-levéiben nyomatékosító szerepe van.
59	κλίμα	Gal 1,21. Róm 15,23; 2Kor 11,10 és az LXX-ben hapax legomenon: Bír 20,2.
60	ἀγνοέω	Gal 1,22. Pálnál: Róm 1,13; 2,4; 6,3; 7,1; 10,3; 11,25; 1Kor 10,1; 12,1; 14,38; 2Kor 1,8; 2,11; 6,9; 1Thessz 4,13; 1Tim 1,13; <u>Újszövetségben</u> : Mk 9,32; Lk 9,45; ApCsel 13,27; 17,23; Zsid 5,2; 2Pt 2,12. LXX: Gen 20,4; Lev 4,13; 5,18; Num 12,11; 1Sám 14,24; 26,21; 2Krón 16,9; 2Makk 11,31; 3Makk 3,9; 4Makk 10,2; 13,19; SalBölcs 5,12; 7,12; 12,10; 14,18; 15,11; 18,19; 19,14; JSirák 5,15; Hós 4,15; Dán 9,15;
61	δοξάζω	Gal 1,24. Pálnál: Róm 1,21; 8,30; 11,13; 15,6; 15,9; 1Kor 6,20; 12,26; 2Kor 3,10; 9,13; 2Thessz 3,1; <u>Újszövetségben</u> : Mt 5,16; 6,2; 9,8; 15,31; Mk 2,12; Lk 2,20; 4,15; 5,25; 5,26; 7,16; 13,13; 17,15; 18,43; 23,47; Jn 7,39; 8,54; 11,4; 12,16; 12,23; 12,28; 13,31; 13,32; 14,13; 15,8; 16,14;

		17,1; 17,4; 17,5; 17,10; 21,19; ApCsel 3,13; 4,21; 11,18; 13,48; 21,20; Zsid 5,5; 1Pt 1,8; 2,12; 4,11; 4,16; Jel 15,4 18,7. LXX: Ex 15,1; 15,2; 15,6; 15,11; 15,21; 34,29; 34,30; 34,35; Lev 10,3; Deut 33,16; Bír 9,9; 13,17; 1Sám 2,29; 2,30; 15,30; 2Sám 6,20; 6,22; 10,3; 1Krón 17,18; 19,3; 1Ezsd 8,25; 8,64; 8,78; 9,52; Ezsdrás 7,27; 8,36; Eszter 3,1; 4,17; 6,6; 6,7; 6,9; 6,11; 10,3 Etc.
62	συμπαλαμβάνω	Gal 2,1. ApCsel 12,25; 15,37; 15,38. LXX: Gen 19,17; 3Makk 1,1; Jób 1,4; Zsolt 13,5;
63	ὑποταγή	Gal 2,5; Pálnál fordul még elő: 2Kor 9,13; 1Tim 2,11; 3,4.
64	ὄποιος	Gal 2,6. ApCsel 26,29; 1Kor 3,13; 1Thessz 1,9; Jak 1,24; LXX: 2Makk 11,37.
65	τοῦναντίον	Gal 2,7. 2Kor 2,7; 1Pt 3,9. LXX: 3Makk 3,22.
66	κοινωνία	Gal 2,9. ApCsel 2,42; Róm 15,26; 1Kor 1,9; 10,16; 2Kor 6,14; 8,4; 9,13; 13,13; Fil 1,5; 2,1; 3,10; Filem 6; Zsid 13,16; 1Jn 1,3; 1,6; 1,7; LXX: Lev 5,21; 3Makk 4,6; SalBölcs 8,18.
67	στῦλος	Gal 2,9. 1Tim 3,15; Jel 3,12; 10,1. LXX: számos alkalommal
68	μνημονεύω	Gal 2,10. Mt 16,9; Mk 8,18; Lk 17,32; Jn 15,20; 16,4; 16,21; ApCsel 20,31; 20,35; Ef 2,11; Kol 4,18; 1Thessz 1,3; 2,9; 2Thessz 2,5; 2Tim 2,8; Zsid 11,15; 11,22; 13,7; Jel 2,5; 3,3; 18,5. LXX: számos alkalommal.
69	σπουδάζω	Gal 2,10. Jellemzően csak a páli irodalomban és a LXX-ban fordul elő. Ef 4,3; 1Thessz 2,17; 2 Tit 2,15; 4,9; 4,21; Tit 3,12; Zsid 4,11; 2Pt 1,10; 1,15; 3,14. LXX: Jud 13,1; 13,12; 3Makk 7,10; Préd 8,2; Jób 4,5; 21,6; 22,10; 23,15; 23,16; 31,5; Ézs 21,3.
70	ἀντίστημι	Gal 2,11. Mt 5,39; Lk 21,15; ApCsel 6,10; 13,8; Róm 9,19; 13,2; Eféz 6,13; 2Tim 3,8; 4,15; Jak 4,7; 1Pt 5,9; LXX: 1Makk 11,38; 14,29; 14,32; 3Makk 6,19; 4Makk 6,30; 16,23; Zsolt 16,7; 75,8; Jób 9,19; 41,2; 41,3; SalBölcs 2,18; 5,23; 10,16; 11,3; 11,21; 12,12; 18,21; JSirá 8,2; 46,6; 46,7; Hós 14,1; Mik 2,8; Abd 1,7; 1,11; Nehémiás 1,6; Hab 1,9; Mal 3,15; Ézs 3,9; 50,8; 59,12; Jer 14,7; 27,24; 27,29; 27,44; 30,13; JerLev 1,55; Dán 10,13; 11,2; 11,15; 11,15; 11,16.
71	καταλύω	Gal 2,18. Mt 7,24; 7,26; 16,18; 21,33; 21,42; 23,29; 26,61; 27,40; Mk 12,1; 12,40; 14,58; 15,29; Lk 4,29; 6,48; 6,49; 7,5; 11,47; 11,48; 12,18; 14,28; 14,30; 17,28; 20,17; Jn 2,20; ApCsel 4,11; 7,47; 7,49; 9,31; Róm 15,20; 1Kor 8,1; 8,10; 10,23; 14,4; 14,17; 1Thessz 5,11; 1Pt 2,5; 2,7 (Nincs benne a LXX-ben).
72	παραβάτης	Gal 2,18. Róm 2,25; 2,27; Jak 2,9; 2,11.
73	συνίστημι	Gal 2,18. Lk 9,32; Róm 3,5; 5,8; 16,1; 2Kor 3,1; 4,2; 5,12; 6,4; 7,11; 10,12; 10,18; 12,11; Kol 1,17; 2Pt 3,5.
74	δωρεάν	Gal 2,21. Mt 10,8 (2*); Jn 15,25; Róm 3,24; 2Kor 11,7; 2Thessz 3,8; Jel 21,6; 22,17. LXX: Számos alkalommal.
75	ἐπιτελέω	Gal 3,3. Róm 15,28; 2Kor 7,1; 8,6; 8,11; Fil 1,6; Zsid 8,5; 9,6; 1Pt 5,9; LXX: Lev 6,15; Num 23,23; Bír 11,39; 20,10; 1Sám 3,12; 1Ezsd 4,55; 5,70; 6,4; 6,13; 6,27; 8,16; 8,21; 8,91; Eszter 8,14; 9,27; Judit 2,13; Tób 12,1; 2Makk 3,8; 3,23; 12,8; 14,29; 15,5; 3Makk 5,20; 6,15; SalZsolt 6,6; Zak 4,9; Dán 11,16.
76	πάσχω	Gal 3,4. Számos előfordulási hely, belérv 1 Pt levelet is! LXX: Számos előfordulási hely.
77	ἐπιχορηγέω	Gal 3,5. 2Kor 9,12; Kol 2,19; 2Pt 1,5; 1,11; LXX: JSirá 25,22.
78	λογίζομαι	Gal 3,6. Lk 22,37; Jn 11,50; ApCsel 19,27; Pál levelekben: 34-szer; Zsid 11,19; Jak 2,23; 1Pt 5,12.
79	δηλος	Gal 3,11. Mt 26,73; 1Kor 15,27; LXX: Num 27,21; Deut 33,8; 1Sám 14,41; 28,6; 1Makk 15,23; 4Makk 2,7; JSirá 33,3; 45,10; Hós 3,4.
80	χαρίζομαι	Gal 3,18. Lk 7,21; 7,42; 7,43; ApCsel 3,14; 25,11; 25,16; 27,24; Róm 8,32; 1Kor 2,12; 2Kor 2,7; 2,10; 12,13; Ef 4,32; Fil 1,29; 2,9; Kol 2,13; 3,13; Filem 22; LXX: Eszter 8,7; 2Makk 1,35; 3,31; 3,33; 4,32; 7,22; 3Makk 1,8; 5,11; 7,6; 4Makk 5,8; 11,12; JSirá 12,3.
81	παράβασις	Gal 3,19. Róm 2,23; 4,15; 5,14; 1Tim 2,14; Zsid 2,2; 9,15; LXX: 2Makk 15,10; Zsolt 100,3; SalBölcs 14,31.
82	ἐπαγγέλλομαι	Gal 3,19. Mk 14,11; ApCsel 7,5; Róm 4,21; 1Tim 2,10; 6,21; Tit 1,2; Zsid 6,13; 10,23; 11,11; 12,26; Jak 1,12; 2,5; 2Pt 2,19; 1Jn 2,25; LXX: Eszt 4,7; 1Makk 11,28; 2Makk 2,18; 4,8; 4,27; 4,45; 3Makk 1,4; 2,10; Péld 13,12; SalBölcs 2,13; JSirá 20,23; Zsolt 7,10; 17,5.

83	διατάσσω	Gal 3,19. Mt 11,1; Lk 3,13; 8,55; 17,9; 17,10; ApCsel 7,44; 18,2; 20,13; 23,31; 24,23; 1Kor 7,17; 9,14; 11,34; 16,1; Tit 1,5; LXX: Bír 5,9; 3,23; 5,9; 1Sám 13,11; 1Kir 11,18; 1Krón 9,33; 2Krón 5,11; Judit 2,16; 1Mak 6,35; 2Makk 5,3; 12,20; 14,22; 3Makk 1,19; 5,44; 4Makk 8,3; Péld 9,12; SalBölcs 11,20; Zsolt 18,10; Ezék 21,24; 21,25; 42,20; 44,8; Dán 1,5.
84	ζωοποιέω	Gal 3,21. Jn 5,21; 6,63; Róm 4,17; 8,11; 1Kor 15,22; 15,36; 15,45; 2Kor 3,6; 1Pt 3,18; LXX: Bír 21,14; 2Kir 5,7; Neh 9,6; Zsolt 70,20; Préd 7,12; Jób 36,6.
85	φρουρέω	Gal 3,23. 2Kor 11,32; Fil 4,7; 1Pt 1,5; LXX: 1Ezsd 4,56; Judit 3,6; SalBölcs 17,15.
86	βαπτίζω	Gal 3,27. LXX: 2Kir 5,14; Judit 12,7; JSiráκ 34,25; Ézs 21,4. Újszövetség: 77 találat. (Gyakori előfordulás miatt nem releváns)
87	οικονόμος	Gal 4,2. Lk 12,42; 16,1; 16,3; 16,8; Róm 16,23; 1Kor 4,1; 4,2; Tit 1,7; 1Pt 4,10; LXX: 1Kir 4,6; 16,9; 18,3; 2Kir 18,18; 18,37; 19,2; 1Krón 29,6; 1Ezsd 4,47; 4,49; 8,64; Eszt 1,8; 8,9; Ézs 36,3; 36,22; 37,2.
88	δουλόω	Gal 4,3. ApCsel 7,6; Róm 6,18; 6,22; 1Kor 7,15; 9,19; Tit 2,3; 2Pt 2,19; LXX: Gen 15,13; 1Makk 8,11; 4Makk 3,2; 13,2; Péld 27,8; SalBölcs 19,14.
89	πλήρωμα	Gal 4,4. Mt 9,16; Mk 2,21; 6,43; 8,20; Jn 1,16; Róm 11,12; 11,25; 13,10; 15,29; 1Kor 10,26; Ef 1,10; 1,23; 3,19; 4,13; Kol 1,19; 2,9. LXX: gyakori előfordulás.
90	υίοθεσία	Gal 4,5. Róm 8,15; 8,23; 9,4; Ef 1,5; LXX: Nem fordul elő.
91	ἀπολαμβάνω	Gal 4,5. Mk 7,33; Lk 6,34; 15,27; 16,25; 18,30; 23,41; Róm 1,27; Kol 3,24; 2Jn 1,8; LXX: Num 34,14; 2Makk 4,46; 6,21; 8,6; 4Makk 18,23; Ézs 5,17.
92	ἀσθενής	Gal 4,9. Mt 25,43; 25,44; 26,41; Mk 14,38; Lk 9,2; 10,9; ApCsel 4,9; 5,15; 5,16; Róm 5,6; 1Kor 1,25; 1,27; 4,10; 8,7; 8,10; 9,22; 11,30; 12,22; 2Kor 10,10; 1Thesz 5,14; Zsid 7,18; 1Pt 3,7; LXX: Gen 29,17; Num 13,18; Bír 16,13; 1Sám 2,10; 2Sám 13, 4; 4Makk 7,20; Zsolt 6,3; Ódák 3,10; Péld 6,8; 21,13; 22,22; 31,5; 31,9; Jób 4,3; 36,15; SalBölcs 2,11; 9,5; 13,17; Ezék 17,14; 34,20; Dán 1,10.
93	κοπιάω	Gal 4,11. Mt 6,28; 11,28; Lk 5,5; 12,27; Jn 4,6; 4,38; ApCsel 20,35; Róm 16,6; 16,12; 1Kor 4,12; 15,10; 16,16; Ef 4,28; Fil 2,16; Kol 1,29; 1Thesz 5,12; 1Tim 4,10; 5,17; 2Tim 2,6; Jel 2,3; LXX: Számos előfordulás.
94	ἀσθένεια	Gal 4,13. Mt 8,17; Lk 5,15; 8,2; 13,11; 3,12; Jn 5,5; 11,4; ApCsel 28,9; Róm 6,19; 8,26; 1Kor 2,3; 15,43; 2Kor 11,30; 12,5; 12,9; 12,10; 13,4; 1Tim 5,23; Zsid 4,15; 5,2; 7,28; 11,34; LXX: 2Makk 9,21; 9,22; Zsolt 15,4; Préd 12,4; Jób 37,7; Jer 6,21; 18,23.
95	πρότερος	Gal 4,13. Jn 6,62; 7,50; 9,8; 2Kor 1,15; Ef 4,22; 1Tim 1,13; Zsid 4,6; 7,27; 10,32; 1Pt 1,14. LXX: Számos alkalommal.
96	πειρασμός	Gal 4,13. Mt 6,13; 26,41; Mk 14,38; Lk 4,13; 8,13; 11,4; 22,28; 22,40; 22,46; ApCsel 20,19; 1Kor 10,13 (2*); 1Tim 6,9; Zsid 3,8; Jak 1,2; 1,12; 1Pt 1,6; 4,12; 2Pt 2,9; Jel 3,10. LXX: Ex 17,7; Deut 4,34; 6,16; 7,19; 9,22; 29,2; 1Makk 2,52; Zsolt 94,8; JSiráκ 2,1; 6,7; 27,5; 27,7; 33,1; 44,20;.
97	ἐξουθενέω	Gal 4,14. Lk 18,9; 23,11; ApCsel 4,11; Róm 14,3; 14,10; 1Kor 1,28; 6,4; 16,11; 2Kor 10,10; 1Thesz 5,20; LXX: 1Sám 8,7; 10,19; 2Makk 1,27; Péld 1,7; SalBölcs 4,18; Ám 6,1; Jer 6,14; Dán 4,31.
98	δέχομαι	Gal 4,14; LXX: Számos alkalommal. Újszövetség: Számos alkalommal.
99	μακαρισμός	Gal 4,15. És még: Róm 4,6 és 4,9.
100	ἀλλάσσω	Gal 4,20. ApCsel 6,14; Róm 1,23; 1Kor 15,51; 15,52; Zsid 1,12; LXX: Gen 31,7; 35,2; 41,14; Ex 13,13; Lev 27,10; 27,27; 27,30; Bír 14,13; 2Sám 12,20; 1Kir 5,28; 21,25; 2Kir 5,5; 5,22; 5,23; Ezsd 6,11; 6,12; Neh 9,26; 1Makk 1,49; 3Makk 1,29; Zsolt 101,27; 105,20; SalBölcs 4,11; 12,10; JSiráκ 7,18; 33,21; Ézs 24,5; 40,31; 41,1; Jer 2,11; 13,23; 52,33; Dán 4,16; 4,25; 4,32.
101	ἐλευθερώω	Gal 5,1. Jn 8,32; 8,36; Róm 6,18; 6,22; 8,2; 8,21; LXX: 2Makk 1,27; 2,22; Péld 25,10.
102	στήκω	Gal 5,1. Mk 3,31; 11,25; Róm 14,4; 1Kor 16,13; Fil 1,27; 4,1; 1Thesz 3,8; 2Thesz 2,15; LXX: Bír 16,26.
103	ώφελέω	Gal 5,2. Mt 15,5; 16,26; 27,24; Mk 5,26; 7,11; 8,36; Lk 9,25; Jn 6,63; 12,19; Róm 2,25; 1Kor 13,3; 14,6; Zsid 4,2; 13,19; LXX: Tób 2,10; 2Makk 12,11; Zsolt 88,23; Péld 10,2; 25,13; SalBölcs 5,8; 6,25; JSiráκ 5,8; 34,23;

		34,25; 34,26; 38,21; Hab 2,18; Ézs 30,5; 30,6; 30,7; 44,9; 47,12; 57,12; Jer 2,11; 7,4; 7,8; 12,13; 15,10; 23,32; JerLev 1,67.
104	ὀφειλέτης	Gal 5,3. Mt 6,12; 18,24; Lk 13,4; Róm 1,14; 8,12; 15,27; LXX: Nem fordul elő!
105	ἀπεκδέχομαι	Gal 5,5. Róm 8,19; 8,23; 8,25; 1Kor 1,7; Fil 3,20; Zsid 9,28; 1Pt 3,20; LXX: Nem fordul elő!
106	ἐγκόπτω	Gal 5,7. ApCsel 24,4; Róm 15,22; 1Thessz 2,18; 1Pt 3,7; LXX: Nem fordul elő!
107	φύραμα	Gal 5,9. Róm 9,21; 11,16; 1Kor 5,6; 5,7; Ex 7,28; 12,34; Num 15,20; 15,21.
108	σκάνδαλον	Gal 5,11. Mt 13,41; 16,23; 18,7 (3*); Lk 17,1; Róm 9,33; 11,9; 14,13; 16,17; 1Kor 1,23; 1Pt 2,8; 1Jn 2,10; Jel 2,14.
109	ἀφορμή	Gal 5,13. Róm 7,8; 7,11; 2Kor 5,12; 11,12; 1Tim 5,14; LXX: 3Makk 3,2; Péld 9,9; Ezék 5,7.
110	κατεσθίω	Gal 5,15. Mt 13,4; Mk 4,4; 12,40; Lk 8,5; 15,30; 20,47; Jn 2,17; 2Kor 11,20; Jel 10,9; 10,10; 11,5; 12,4; 20,9; LXX: Számos helyen.
111	ἀντίκειμαι	Gal 5,17. Lk 13,17; 21,15; 1Kor 16,9; Fil 1,28; 2Thessz 2,4; 1Tim 1,10; 5,14; LXX: Ex 23,22; 2Sám 8,10; Eszt 8,11; 9,2; 1Makk 14,7; 2Makk 10,26; 3Makk 7,9; Jób 13,25; Zak 3,1; Ézs 41,11; 15,16; 51,19; 66,6;
112	φανερός	Gal 5,19. Mt 12,16; Mk 3,12; 4,22; 6,14; Lk 8,17; ApCsel 4,16; 7,13; Róm 1,19; 2,28; 1Kor 3,13; 11,19; 14,25; Fil 1,13; 1Tim 4,15; 1Jn 3,10; LXX: Gen 42,16; Deut 29,28; 1Makk 15,9; 2Makk 1,33; 6,30; 9,8; 12,41; 15,35; 3Makk 6,18; Péld 14,4; 15,11; 16,2; JSirá 6,22; Ézs 8,16; 33,9; 64,1; JerLev 1,50; 1,68; Dán 3,8.
113	πορνεία	Gal 5,19. Mt 5,32; 15,19; 19,9; Mk 7,21; Jn 8,41; ApCsel 15,20; 15,29; 21,25; 1Kor 5,1; 6,13; 6,18; 7,2; 2Kor 12,21; Ef 5,3; Kol 3,5; 1Thessz 4,3; Jel 2,21; 9,21; 14,8; 17,2; 17,4; 18,3; 19,2. LXX: Ezék 43,7; 43,9.
114	ἀκαθαρσία	Gal 5,19. Mt 23,27; Róm 1,24; 6,19; 2Kor 12,21; Ef 4,19; 5,3; 1Thessz 2,3; 4,7; LXX: Ezsd 6,21; 9,11; Tób 3,14; 1Makk 13,48; 14,7; 3Makk 2,17; Péld 24,9; SalBölcs 2,16; SalZsolt 8,12; 8,20; 8,22; 17,45; Hós 2,12; Mik 2,10; Náh 3,6; Jer 19,13; 39,34; JSirá 1,9; Ezék 4,14; 7,20; 9,9; 22,10; 22,15; 24,11; 36,17; 36,25; 36,29; 39,24.
115	ἀσέλγεια	Gal 5,19. Róm 13,13; 2Kor 12,21; Ef 4,19; 1Pt 4,3; 2Pt 2,2; 2,7; 2,18; Júd 1,4; LXX: 3Makk 2,26; SalBölcs 14,26.
116	εἰδωλολατρία	Gal 5,20. 1Kor 10,14; Kol 3,5; 1Pt 4,3; LXX: Nem fordul elő!
117	ἔχθρα	Gal 5,20. Lk 23,12; Róm 8,7; Ef 2,14; 2,16; Jak 4,4; LXX: Gen 3,15; Num 35,20; 35,22; 1Ezsd 5,49; 1Makk 11,12; 11,40; 13,6; 13,17; 2Makk 4,3; 4Makk 2,14; Péld 10,18; 15,17; 25,10; 26,26; JSirá 6,9; 37,2; Mik 2,8; 7,8; 7,10; Ézs 63,10; Jer 9,7; Ezék 35,5; 35,11.
118	ἔρις	Gal 5,20. Róm 1,29; 13,13; 1Kor 1,11; 3,3; 2Kor 12,20; Fil 1,15; 1Tim 6,4; Tit 3,9; LXX: JSirá 28,11; 40,4; 40,9.
119	ζήλος	Gal 5,20. Jn 2,17; ApCsel 5,17; 13,45; Róm 10,2; 13,13; 1Kor 3,3; 2Kor 7,7; 9,2; 11,2; 12,20; Fil 3,6; Zsid 10,27; Jak 3,14; 3,16; LXX: Számos helyen.
120	θυμός	Gal 5,20. Lk 4,28; ApCsel 19,28; Róm 2,8; 2Kor 12,20; Ef 4,31; Kol 3,8; Zsid 11,27; Jel 12,2; 14,8; 14,10; 14,19; 15,1; 15,7; 16,1; 16,19; 18,3; 19,15; LXX: Számos helyen.
121	ἐριθεία	Gal 5,20. Róm 2,8; 2Kor 12,20; Fil 1,17; 2,3; Jak 3,14; 3,16; LXX: Nem fordul elő!
122	αἵρεσις	Gal 5,20. ApCsel 5,17; 15,5; 24,5; 24,14; 26,5; 28,22; 1Kor 11,19; 2Pt 2,1; LXX: Gen 49,5; Lev 22,18; 22,21; 1Makk 8,30.
123	φθόνος	Gal 5,20. Mt 27,18; Mk 15,10; Róm 1,29; Fil 1,15; 1Tim 6,4; Tit 3,3; Jak 4,5; 1Pt 2,1; LXX: 1Makk 8,16; 3Makk 6,7.
124	μέθη	Gal 5,21. Lk 21,34; Róm 13,13; LXX: Judit 13,15; Tób 4,15; Péld 20,1; 31,6; JSirá 31,30; SalZsolt 8,14; Jóel 1,5; Hag 1,6; Ézs 28,7; Jer 28,57; Ezék 23,33; 39,19.
125	κῶμος	Gal 5,21. Róm 13,13; 1Pt 4,3; LXX: 2Makk 6,4; SalBölcs 14,23.
126	χρηστότης	Gal 5,22. Róm 2,4; 3,12; 11,22; 2Kor 6,6; Ef 2,7; Kol 3,12; Tit 3,4; LXX: 1Ezsd 5,58; Eszter 8,12; Zsolt 13,1; 13,3; 20,4; 24,7; 30,20; 36,3; 64,12; 67,11; 84,13; 103,28; 105,5; 118,65; 118,66; 118,68; 144,7; Ódák 12,11; SalZsolt 5,13; 5,14; 5,15; 5,18; 8,28; 9,7; 18,1.

127	καρπός	Gal 5,22. Evangéliumokban számos helyen; ApCsel 2,30; Róm 1,13; 6,21; 6,22; 15,28; 1Kor 9,7; Ef 5,9; Fil 1,11; 1,22; 4,17; 2Tim 2,6; 4,13; Zsid 12,11; 13,15; Jak 3,17; 3,18; 5,7; 5,18; Jel 22,2 (2*).
128	ἀγαθωσύνη	Gal 5,22. Róm 15,14; Ef 5,9; 2Thessz 1,11; LXX: Bír 8,35; 9,16; 2Kron 24,16; Neh 9,25, 9,35; 13,31; Zsolt 51,5; Ódák 12,14; Prédikátor 4,8; 5,10; 5,17; 6,3; 6,6; 7,14; 9,18.
129	πάθημα	Gal 5,24. Róm 7,5; 8,18; 2Kor 1,5; 1,6; 1,7; Fil 3,10; Kol 1,24; 2Tim 3,11; Zsid 2,9; 2,10; 10,32; 1Pt 1,11; 4,13; 5,1; 5,9; LXX: Nem fordul elő!
130	παράπτωμα	Gal 6,1. Mt 6,14, 6,15; Mk 11,25; Róm 4,25; 5,15; 5,16; 5,18; 5,20; 11,11; 11,12; 2Kor 5,19; Ef 1,7; 2,1; 2,5; Kol 2,13; LXX: Zsolt 18,13; 21,2; Jób 35,15; 36,9; SalBölcs 3,13; 10,1; SalZsolt 3,7; 13,5; 13,10; Zak 9,5; Ez 3,20; 14,11; 14,13; 15,8; 18,22; 18,24; 18,26; 20,27; Dán 4,27; 6,5; 6,23.
131	πνευματικός	Gal 6,1. Róm 1,11; 7,14; 15,27; 1Kor 2,13 (2x); 2,15; 3,1; 9,11; 10,3; 10,4 (2x); 12,1; 14,1; 14,13; 15,44 (2x); 15,46 (2x); Ef 1,3; 5,19; 6,12; Kol 1,9; 6,12; 1Pt 2,5 (2x); LXX: Nem fordul elő!
132	καταρτίζω	Gal 6,2. Mt 4,21; 21,16; Mk 1,19; Lk 6,40; Róm 9,22; 1Kor 1,10; 2Kor 13,11; 1Thessz 3,10; Zsid 10,5; 11,3; 13,21; 1Pt 5,10. LXX: Ezsd 4,12; 4,13; 4,16; 5,3; 5,9; 5,11; 6,14; Zsolt 8,3; 10,3; 16,5; 17,14; 28,9; 39,7; 67,10; 73,16; 79,16; 88,38.
133	βάρος	Gal 6,2. Mt 20,12; ApCsel 15,28; 2Kor 4,17; 1Thessz 2,7; Jel 2,24; LXX: Bír 18,21; Judit 7,4; 2Makk 9,10; JSirá 13,2.
134	ἀναπληρώω	Gal 6,2. Mt 13,14; 1Kor 14,16; 16,17; Fil 2,30; 1Thessz 2,16; LXX: Gen 2,21; 15,16; 29,28; Ex 7,25; 23,26; Lev 12,6; 7,37; Eszt 1,5; 2,12 (2x); 2,15; JSirá 24,26; Ézs 60,20.
135	καύχημα	Gal 6,4. Róm 4,2; 1Kor 5,6; 9,15; 9,16; 2Kor 1,14; 5,12; 9,3; Fil 1,26; 2,16; Zsid 3,6; LXX: Deut 10,21; 26,19; 33,29; 1Kron 16,27; 29,11; Jud 15,9; Zsolt 88,18; Péld 11,7; 17,6; 19,11; JSirá 1,11; 9,16; 10,22; 15,6; 44,7; 45,8; 45,12; 50,11; Zof 3,19; 3,20; Zak 12,7; Jer 13,11; 17,14; 28,41.
136	κοινωνέω	Gal 6,6. Róm 12,13; 15,27; Fil 4,15; 1Tim 5,22; Zsid 2,14; 1Pt 4,13; LXX: 2Kron 20,35; 2Makk 5,20; 14,25; 3Makk 2,31; 4,11; Péld 1,11; Préd 9,4; Jób 34,8; SalBölcs 6,23; JSirá 13,1; 13,2 (2x); 13,17.
137	φθορά	Gal 6,8. Róm 8,21; 1Kor 15,42; 15,50; Kol 2,22; 2Pt 1,4; 2,12 (2x); 2,19; LXX: Ex 18,18; Zsolt 102,4; Ódák 6,7; SalBölcs 14,12; 14,25; SalZsolt 4,6; Mik 2,10; Jón 2,7; Ézs 24,3; Dán 3,92; 10,8.
138	ἐγκακέω	Gal 6,9; Lk 18,1; 2Kor 4,1; 4,16; Ef 3,13; 2Thessz 3,13. LXX: Nem fordul elő!
139	ἐργάζομαι	Gal 6,10. <u>Újszövetség és LXX:</u> számos előfordulás. A Galata-levélben hangsúlyos. Lásd az erre vonatkozó részt a disszertáció 5. részében.
140	ἕμετερος	Gal 6,13. Lk 6,20; 16,12; Jn 7,6; 8,17; 15,20; ApCsel 27,34; Róm 11,31; 1Kor 15,31; 16,17; 2Kor 8,8. LXX: Gen 9,5; Tób 8,21; Példa 1,26; Ám 6,2; Bárúk 4,24.
141	κτίσις	Gal 6,15. Mk 10,6; 13,19; 16,15; Róm 1,20; 1,25; 8,19; 8,20; 8,21; 8,22; 8,39; 2Kor 5,17; Kol 1,15; 1,23; Zsid 4,13; 9,11; 1Pt 2,13; 2Pt 3,4; Jel 3,4; LXX: Judit 9,12; 16,14; Tób 8,5; 8,15; 3Makk 2,2; 2,7; 6,2; Bölc 2,6; 5,17; 16,24; 19,6; JSirá 43,25; 19,16; SalZsolt 8,7.
142	κανών	Gal 6,16. 2Kor 10,13; 10,15; 10,16; LXX: Judit 13,6; 4Makk 7,21; Mik 7,4.

Gal-MiaCN ÖSSZESEN: 90

VI. DISZ LEGOMENONOK NÉGY CSOPORTJA A GALATA-LEVÉLBEN (Gal-DIS)

VI.1. Abszolút disz legomenonok

1	προσανατίθημι	Gal 1,16 és 2,6.
2	Ἰουδαϊσμός	Gal 1,13 és 14. 2Makk 2,21; 8,1; 14,38; 4,26

VI.2. Újszövetségi disz legomenonok

3	μεταστρέφω	Gal 1,7 és ApCsel 2,20. Ex 14,5; Deut 23,6; Bír 5,28; 1Sám 10,9; 2Krón 36,4; 1Ezsd 3,20; 7,15; 1Makk 9,41; 3Makk 5,8; 6,22; Zsolt 65,6; 77,44; 77,57; 104,25; 104,29; JSirá 11,31; 39,23; Hós 7,8; 11,8; Ám 8,10; Jóel 3,4; Zof 3,9; Jer 6,12; 21,4; JSirá 5,2; Dán 10,8.
4	ἀνατίθημι	Gal 2,2 és ApCsel 25,14. Lev 27,28; 27,29; 1Sám 31,10; 2Sám 6,17; Judit 16,19; 2Makk 3,9; 5,16; Mik 4,13; 7,5.
5	ἐνάρχομαι	Gal 3,3 és Fil 1,6. Ex 12,18; Num 9,5; 17,12; Deut 2,24; 2,25; 2,31; Józ 10,24; 1Makk 9,54; Péld 13,12; JSirá 36,24; 38,16.
6	ἐνευλογέω	Gal 3,8 és ApCsel 3,25. Gen 12,3; 18,18; 22,18; 26,4; 28,14; 1Sám 2,29; Zsolt 9,24; JSirá 44,21;
7	κυρώω	Gal 3,15 és 2Kor 2,8. Gen 23,20; Lev 25,30; 4Makk 7,9; Dán 6,10;
8	ἐξορύσσω	Gal 4,15 és Mk 2,4. Bír 16,21; 1Sám 11,2
9	ἀληθεύω	Gal 4,16 és Ef 4,15. Gen 20,16; 42,16; Péld 21,3; JSirá 34,3; Ézs 44,26;
10	φαρμακεία	Gal 5,20 és Jel 18,23. Ex 7,11; 7,22; 8,3; 8,14; SalBölcs 12,4; 18,13; Ézs 47,9; 47,12;
11	ἀναλίσκω	Gal 5,15 és Lk 9,54. Gen 41,30; Num 14,33; 1Ezsd 6,29; 2Makk 1,31; 2,10; 2,11; Péld 23,28; 24,22; 30,14; SalBölcs 13,12; Jóel 1,19; 2,3; Ézs 32,10; 66,17; Ezék 5,12; 15,4; 15,5; 19,12; Bél 1,3; 1,12;
12	διχοστασία	Gal 5,20 és Róm 16,17. 1Makk 3,29.
13	πηλίκος	Gal 6,11 és Zsid 7,4. 4Makk 15,22; Zak 2,6 (2x)
ÖSSZESEN: 11		

VI.3. Páli disz legomenonok a Galata-levéiben

14	δεκατέσσαρες	Gal 2,1 és 2Kor 12,2. Mt 1,17 (3*)
15	ψευδάδελφος	Gal 2,4 és 2Kor 11,26.
16	παρεισέρχομαι	Gal 2,4 és Róm 5,20.
17	καταδουλώω	Gal 2,4 és 2Kor 11,20. Gen 47,21; Ex 1,14; 6,5; Ezsdr 7,24; 1Makk 8,10; 8,18; 3Makk 2,6; Jer 15,14; Ezék 29,18; 34,27.
18	συνεσθίω	Gal 2,12; 1Kor 5,11. Lk 15,2; ApCsel 10,41; 11,3. <u>LXX</u> : Gen 43,32; Ex 18,12; 2Sám 12,17; Zsolt 100,5.
19	ἀπορέω	Gal 4,20 és 2Kor 4,8. Mk 6,20; Lk 24,4; Jn 13,22; ApCsel 25,20; 2Kor 4,8. <u>LXX</u> : Gen 32,8; Lev 25,47; 1Makk 3,31; 2Makk 8,20; Péld 31,11; SalBölcs 11,5; 11,17; JSirá 10,27; 18,7; Hós 13,8; Ézs 8,23; 24,19; 51,20; Jer 8,18;
20	ζυγός	Gal 5,1 és 1Tim 6,1 (Csak a másodlagos páli levelekben szerepel másodszer) Mt 11,29; 11,30; ApCsel 15,10; Jel 6,5; <u>LXX</u> : Számos helyen.
21	ἐκπίπτω	Gal 5,4 és Róm 9,6. ApCsel 12,7; 27,17; 27,26; 27,29; 27,32; Róm 9,6; Jak 1,11; 1Pt 1,24; 2Pt 3,17; <u>LXX</u> : Deut 19,5; 2Kir 6,5; 2Makk 6,8; Préd 10,10; Jób 14,2; 15,30; 15,33; 24,9; JSirá 34,7; Ézs 6,13; 14,12; 28,1; 40,7; Dán 7,20.
22	προλαμβάνω	Gal 6,1 és 1Kor 11,21. Mk 14,8 <u>LXX</u> : SalBölcs 17,16.
ÖSSZESEN: 9		

VI.4. A Galata-levélen belüli disz legomenonok

23	ἀνάθημα	Gal 1,8 és 1,9. ApCsel 23,14; Róm 9,3; 1Kor 12,3; 16,22; <u>LXX</u> : Lev 27,28; Num 21,3; Deut 7,26; 13,16; 13,18; 20,17; Józsué 6,17; 6,18; 7,1; 7,11; 7,12; 7,13; 22,20; Bír 1,17; 1Krón 2,7; Judit 16,19; 2Makk 2,13; 9,16; Zak 14,11.
24	πορθέω	Gal 1,13 és 1,23. ApCsel 9,21; 4Makk 4,23; 11,4.
25	ἀφορίζω	Gal 1,15 és 2,12 Mt 13,49; 25,32 (2*); Lk 6,22; ApCsel 13,2; 19,9; Róm 1,1; 2Kor 6,17. <u>LXX</u> : Számos alkalommal.
26	ἀνέρχομαι	Gal 1,17 és 1,18. Ezen kívül előfordul még: Jn 6,3-ban és hapax legomenon az <u>LXX</u> -ben: 1Kir 13,12.
27	ἀποκάλυψις	Gal 1,12 és 2,2. Lk 2,32; Róm 2,5; 8,19; 16,25; 1Kor 1,7; 14,6; 14,26; 2Kor 12,1; 12,7; Ef 1,17; 3,3; 2Thessz 1,7; 1Pt 1,7; 1,13; 4,13; Jel 1,1. <u>LXX</u> -ben: 1Sám 20,30; Ódák 13,32; JSirá 11,27; 22,22.
28	ἀποκαλύπτω	Gal 1,16; 3,23. Újszövetségben és a <u>LXX</u> -ban számos alkalommal. De Witt Burton véleménye alapján azonban súlyponti szerepe van annak ellenére, hogy referenciális jelentése nem kérdéses.

29	ἀναβαίνω	Gal 2,1 és 2,2. Az Újszövetségben és a LXX-ben számos alkalommal előfordul. Teológiai okok miatt, azonban e referenciális többlet ellenére hangsúlyos kifejezésnek kelle venni. Mivel egymás után két versben fordul elő, és mindkét alkalommal ugyanarra vonatkozik, mintegy ismétlésként a mia-gráfē legomenonokkal egyenértékű, kvázi hapax legomenon.
30	κηρύσσω	Gal 2,2 és 5,11. Mt 3,1; 4,17; 4,23; 9,35; 10,7; 10,27; 11,1; 24,14; 26,13; Mk 1,4; 1,7; 1,14; 1,38; 1,39; 1,45; 3,14; 5,20; 6,12; 7,36; 13,10; 17,9; 16,15; 16,20; Lk 3,3; 4,18; 4,19; 4,44; 8,1; 9,2; 12,3; 24,47; ApCsel 8,5; 9,20; 10,37; 10,42; 15,21; 19,13; 20,25; 28,31; Róm 2,21; 10,8; 10,14; 10,15; 1Kor 1,23; 9,27; 15,11; 15,12; 2Kor 1,19; 4,5; 11,4; Fil 1,15; Kol 1,23; 1Thessz 2,9; 3,16; 1Tim 3,16; 2Tim 4,2; 1Pt 3,19; Jel 5,2. LXX: Gen 41,43; Ex 32,5; 36,6; 2Kir 10,20; 2Krn 20,3; 24,9; 36,22; 1Ezsd 2,1; Eszter 6,9; 6,11; 1Makk 5,49; 10,63; 10,64; Péld 1,21; 8,1; SalZsoltára 11,1; Hós 5,8; Mik 3,5; Jóel 1,14; 2,1; 2,15; 4,9; Jón 1,2; 3,2; 3,4; 3,5; 3,7; Zofóniás 3,14; 9,9; Ézs 61,1; Dán 3,4; 5,29;
31	ἀποθνήσκω	Gal 2,19 és 2,21. Ezen kívül az LXX-ben és az Újszövetségben számos alkalommal. Ezért nem számítom valós súlyponti elemnek.
32	ἀθετέω	Gal 2,21 és 3,15. Mk 6,26; 7,9; Lk 7,30; 10,16; Jn 12,48; 1Kor 1,19; 1Thessz 4,8; 1Tim 5,12; Zsid 10,28; Júd 8; LXX: Ex 21,8; Deut 21,14; Bír 9,23; 1Sám 2,17; 13,3; 1Kir 8,50; 12,19; 2Kir 1,1; 3,5; 3,7; 8,20; 8,22; 18,7; 18,20; 24,1; 24,20; 1Krn 2,7; 5,25; 10,19; 36,13; 36,14; Eszt 2,15; Judit 14,18; 16,5; 1Makk 6,62; 11,36; 14,44; 14,45; 15,27; 2Makk 13,25; 14,28; Zsolt 14,4; 32,10; 88,35; 131,11; SalBölcs 5,1; Ézs 1,2; 21,2; 24,16; 31,2; 33,1; 48,8; 63,8; Jer 3,20; 5,11; 9,1; 12,1; 12,6; 15,16; JSirá 1,2; Ezék 2,26; 39,23; Dán 3,95; 9,7.
33	ἀνόητος	Gal 3,1 és 3,3. Ezen kívül: Lk 24,25; Róm 1,14; 1Tim 6,9; Tit 3,3. LXX: Deut 32,31; 4Makk 5,9; 5,10; 8,17; Zsolt 48,13; 48,21; Ódák 2,31; Péld 15,21; 17,28; JSirá 21,19; 42,8.
34	ἐπικατάρατος	Gal 3,10 és 13; Jn 7,49. LXX: Számos előfordulás, főként Deut és Jer
35	ἐξαγοράζω	Gal 3,13 és 4,5; Ef 5,16 és Kol 4,5; LXX: Dán 2,8
36	μεσίτης	Gal 3,19 és 20; 1Tim 2,5; Zsid 8,6; 9,15; 12,24; LXX: Jób 9,33 Csak a másodlagos páli levelekben fordul elő még egyszer.
37	συγκλείω	Gal 3,22 és 3,23; Lk 5,6; Róm 11,32; LXX: Gen 16,2; 20,18; Ex 14,3; Józ 6,1; 1Sám 1,6; 1Kir 6,20; 7,35; 10,21; 11,27; 12,24; 2Kir 24,14; 24,16; Judit 5,1; 13,1; Tób 8,4; 1Makk 3,18; 4,31; 5,5; 6,18; 6,49; 11,65; 15,25; 2Makk 1,15; 8,25; 12,7; Zsolt 16,10; 30,9; 34,3; 77,50; 77,62; Péld 4,12; Jób 3,10; 3,23; JSirá 29,12; Ám 1,6; 1,9; Abd 1,14; Mal 1,10; Ézs 45,1; Jer 13,19; 21,4; 21,9; Ezék 4,3
38	παιδαγωγός	Gal 3,24 és 3,25; 1Kor 4,15
39	νήπιος	Gal 4,1 és 4,3; Mt 11,25; 21,16; Lk 10,21; Róm 2,20; 1Kor 3,1; 13,11 (5x); Ef 4,14; 1Thessz 2,7; Zsid 5,13; LXX: Ézs 11,8; Jer 6,11; 9,20; 50,60; 51,7; JSirá 1,5; 2,11; 2,19; 2,20; 4,4; Ezék 9,6;
40	διαφέρω	Gal 4,1 és 2,6; Mt 6,26; 10,31; 12,12; Mk 11,16; Lk 12,7; 12,24; ApCsel 13,49; 27,27; Róm 2,18; 1Kor 15,41; Fil 1,10; LXX: 1Ezsd 5,53; Eszt 3,13; 2Makk 3,4; 4,39; 15,13; 3Makk 6,26; Péld 20,2; 27,4; SalBölcs 18,2; 18,10; SalZsolt 2,27; 16,3; Dán 7,3; 7,23; 7,24; 7,28;
41	στοιχείον	Gal 4,3 és 4,9; Kol 2,8; 2,20; Zsid 5,12; 2Pt 3,10; 3,12; LXX: 4Makk 12,13; SalBölcs 7,17; 19,18.
42	πτωχός	Gal 4,9 és Gal 2,10; Lk 19,8; 21,3; Jn 12,5; 12,6; 12,8; 13,29; Róm 15,26; 2Kor 6,10; Jak 2,2; 2,3; 2,5; 2,6; Jel 3,17; 13,16.
43	πάρειμι	Gal 4,16 és 4,20; Mt 26,50; Lk 13,1; Jn 7,6; 11,28; ApCsel 10,21; 10,33; 12,20; 17,6; 24,19; 1Kor 5,3; 2Kor 10,2; 10,11; 11,9; 13,2; 13,10; Kol 1,6; Zsid 12,11; 13,5; 2Pt 1,9; 1,12; Jel 17,8; LXX: SalBölcs 14,17; 19,14; Jóel 2,1; Hab 3,2; Ézs 8,1; 30,13; 52,6; 58,9; 63,4; Bárúk 3,35; JSirá 4,18; Dán 7,13
44	ὠδίνω	Gal 4,19 és 4,27; Jel 12,2; LXX: Zsolt 7,15; Ódák 4,10; 5,17; 5,18; Énekek 8,5; JSirá 19,11; 34,5; 48,19; Mik 4,10; Hab 3,10; Ézs 23,4; 26,17; 26,18; 45,10; 51,2; 54,1; 66,7; 66,8; Jer 4,31; 30,16;
45	δουλεία	Gal 4,24 és 5,1; Róm 8,15; 8,21; Zsid 2,15; LXX: Számos helyen
46	πραΰτης	Gal 5,23 és Gal 6,1; 1Kor 4,21; 2Kor 10,1; Ef 4,2; Kol 3,12; 2Tim 2,25; Tit 3,2; Jak 1,21; 3,13; LXX: Eszter 5,1; Zsolt 44,5; 89,10; 131,1; JSirá 3,17; 4,8; 10,28; 36,23; 45,4;

47	στοιχέω	Gal 5,25 és Gal 6,16; ApCsel 21,24; Róm 4,12; Fil 3,16. <u>LXX</u> : Péld 11,6.
48	κατηχέω	Gal 6,6 (2x) Lk 1,4; ApCsel 18,25; 21,21; 21,24; Róm 2,18; 1Kor 14,19; <u>LXX</u> : Nem fordul elő!
	ÖSSZESEN:	26
	Összes disz legomenonok:	48
	A hapax, disz és mia-gráfé legmoneonok száma összesen:	189

IRODALOMJEGYZÉK

Általános teológiai művek

- AICHELE, GEORGE & PHILLIPS, GARY A. (editors) 1995. *Intertextuality and the Bible*. The Society of Biblical Literature, USA, Atlanta.
- ARNOLD, CLINTON E. 1996. *The Colossian Syncretism. The Interface between Cristianity and Folk Belief at Colossae*. Baker Book House, USA, Michigan.
- ASHLEY, TIMOTHY R. 1993. *The New International commentary on the Old Testament. The Book of Numbers*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA, Michigan.
- AUNE, DAVID E. (edit.) 2010. *The Blackwell Companion to The New Testament*. Wiley-Blackwell, USA, Malden.
- BAÁN ISTVÁN (ford.) 1983. *Euszebiosz egyháztörténete*. Szent István Társulat, Budapest.
- BACCHIOCCHI, SAMUELE 1977. *From Sabbath to Sunday. A Historical Investigation of the Rise of Sunday Observance in Early Christianity*. The Pontifical Gregorian University Press, Rome.
- BAIRD, WILLIAM 1992. *History of New Testament Research. From Deism to Tübingen*. (Vol. 1). Fortress Press, USA, Minneapolis.
- BAIRD, WILLIAM 2003. *History of New Testament Research. From Jonathan Edwards to Rudolf Bultmann*. (Vol. 2). Fortress Press, USA, Minneapolis.
- BAIRD, WILLIAM 2013. *History of New Testament Research. From C. H. Dodd to Hans Dieter Betz*. (Vol. 3). Fortress Press, USA, Minneapolis.
- BAKER BOOK HOUSE (edit.). *Holy Scriptures*. Baker Book House, Grand Rapids 6. USA, Michigan.
- BALLA PÉTER 2008. *Az újszövetségi iratok története. (Bevezetéstani alternatívák.)* Károli Egyetemi Kiadó, Budapest.
- BALLA PÉTER 2008. *Az újszövetségi teológiát ért kihívások. Kísérlet a tudományág igazolására*. KIA, Budapest.
- BARTOR, ASSNAT 2010. *Reading Law as Narrative. Study in the Casuistic of the Pentateuch*. Society of Biblical Literature. USA. Library Congress Catalog-in-Publication Data.
- BATTO, BERNARD F. – ROBERTS, KATHRYN L. (editors) 2004. *Biblical Studies in honor of J. J. M. Roberts*. American National Standard for Information Sciences, ANSI Z39.48.1984, USA.
- BAUCKHAM, RICHARD J. 1983. *Jude, 2 Peter*. *Word Biblical Commentary*. (Vol. 50). Thomas Nelson Publishers, USA, Nashville.
- BELKIN, SAMUEL 1940. *Philo and the Oral Law. The Philonic Interpretation of Biblical Law in Relation to the Palestinian Halakah*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, USA.
- BENYIK GYÖRGY (edit.) 2014. *The Bible and Economics. International Biblical Conference XXV. Szeged Ferenc Gal Theological College 22nd – 24th August 2013*. JATE Press, Szeged.
- BOCK, DARREL L. (Moisés Silva edit.) 2006. *Luke, 1:1-9:50. Baker Exegetical Commentary on The New Testament*. Baker Academic, Grand Rapids, Michigan.
- BOCK, DARREL L. (Moisés Silva edit.) 2006. *Luke, 9:51-24:53. Baker Exegetical Commentary on The New Testament*. Baker Academic, Grand Rapids, Michigan.
- BOCK, DARRELL L. (Robert W. Yarbrough & Robert H. Stein editors) 2008. *Acts. Baker Exegetical Commentary on the New Testament*. Baker Academic Grand Rapids, USA, Michigan.

- BOLYKI JÁNOS 1998. *Az újszövetségi írásmagyarázat elvi módszerei és példái*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- BOYARIN, DANIEL 1994. *Intertextuality and the Reading of Midrash*. Indiana University Press, Indiana.
- BOYARIN, DANIEL 2004. *Border Lines: The Portition of Judao-Christianity*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- BROCKHAUS, RUDOLF 2009. *A Római levél magyarázata*. Evangéliumi Kiadó, Budapest.
- BUDAI GERGELY - HERCZEG PÁL 1994. *Az Újszövetség története*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- BULTMANN, RUDOLF 1958 (Újabb kiadás 1998). *Az Újszövetség Teológiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- BULTMANN, RUDOLF 2007. *Hit és megértés*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- CARSON, D. A. – MOO, DOUGLAS J. 2007. *Bevezetés az Újszövetségbe*. KIA, Budapest.
- CARSON, D. A. 2003. *Exegetikai tévedések*. KIA, Budapest.
- CASANOWICZ, IMMANUEL 1894. *Paronomasia in the Old Testament. (Dissertation Presented to the hart of University Studies of the Johns Hoppkins University for the Degree of doctor of Philosophy 1892.)* Boston, Mass.
- CASANOWICZ, IMMANUEL M. 1980. *Vetus Testamentum*. (Vol. 30, fasc. 1). Brill, USA.
- CEGLAREK, MANUÉL 2010. *Die Rede von der Gegenwart Gottes, Christi und des Geistes. Eine Untersuchung zu den Briefen des Apostles Paulus*. Peter Lang GmbH, Frankfurt.
- CHADWICK, HENRY– OULTON, J. E. L. (editors) 1954. (New edition 2006.) *Alexandrian Christianity. Selected Translation of Clement and Origen*. The Library of Christian Classics. USA, United States Library of Congress Catalog-in-Publication Data is on file at the Library of Congress, USA, Washington DC.
- CSERHÁTI SÁNDOR 1976. *Pál apostolnak a Filippibeliekhez írt levele*. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest.
- DAMSTEEGT, GERARD P. 1977. *Foundation of The Seventh-day Adventist Message and Mission*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids. USA. Michigan.
- DESILVA, DAVID ARTHUR 2006. *4 Maccabees. Introduction and Commentary on the Greek Text in Codex Sinaiticus*. Brill, Leiden Boston.
- DOEDENS, JAAP 2013. *The Sons of God in Genesis 6:1-4*. Kapitális Printing House, Debrecen.
- DUNN, D. G. JAMES 2014. *Kezdetben volt az evangélium. Jézus, Pál és az evangéliumok*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- DUNN, JAMES D. G. 1988. *Romans 9-16. Word Biblical Commentary*. (Vol. 38B). Word Publishing, UK, Milton Keynes.
- DUNN, JAMES G. D. 2005. (Revised edition 2008.) *The New Perspective on Paul*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Michigan – Cambridge.
- EDWARDS, RICHARD A. 1976. *A Theology of Q. Escatology, Prophecy, and Wisdom*. USA, Fortress Press, Philadelphia.
- ELIADE, MIRCEA 2014. (Első kiadás 1986.) *A szent és a profán*. Helikon, Budapest.
- ENGHY SÁNDOR (szerk.) 2014. *Ki nem száradó Patak. Győri István tiszteletére*. Tanulmányok. Hernád Kiadó, Sárospatak.
- FRIED, LISBETH S. (edit.) 2011. *Was 1 Esdras First? An investigation into the Priority and Nature of 1 Esdras*. Society of Biblical Literature USA Atlanta.
- GENERAL CONFERENCE OF SEVENTH-DAY ADVENTISTS (edit.) 2000. *Lutherans & Adventists in Conversation. Report and Papers Presented 1994-1998*. General Conference of Seventh-day Adventists, Silver Springs, USA. Maryland.
- GLASHOUWER, WILLEM J. J. 2007. *Miért Izrael? Új kezdetek*. Bridge Mission Society, Budapest.
- GOLDSTEIN, JONATHAN A. 1983. *II. Maccabees. A New Translation with Introduction and Commentary*. The Anchor Bible Doudleday, London.

- GOODING, DAVID 2010. *Hogyan használja az Újszövetség az Ószövetséget?* Evangéliumi Kiadó, Budapest.
- GORMAN, MICHAEL J. 2008. *Reading Paul*. Cascade Companions, a Division of Wipf and Stock Publishers, USA.
- GUTHRIE, DONALD 1983. *The Letter to The Hebrews. An Introduction and Commentary*. Inter- Varsity Press, Leicester, England, Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan.
- GUTHRIE, DONALD 1990 (second edit.). *The Pastoral Epistles*. Tyndale New Testament Commentaries. Inter- Varsity Press, Leichester, England.
- HAGNER, DONALD A. 1995. *Mathew 14-28. Word Biblical Commentary*. (Vol. 33B). Thomas Nelson Publishers, Nashville.
- HALBERSTAM, CHAYA T. 2010. *Law and Truth in Biblical and Rabbinic Literature*. Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis.
- HARNACK, ADOLF VON 2000. *A keresztyénség lényege*. Osiris Kiadó, Budapest.
- HARRISON, P. N. 1921. *The Problem of the Pastoral Epistles*. OUP, London.
- HARTLEY, JOHN E. 1988. *The New International Commentary on The Old Testament. The Book of Job*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan.
- HARTLEY, JOHN E. 1992. *Leviticus. Word Biblical Commentary*. (Vol. 4). Thomas Nelson Publishers, Nashville.
- HENDRIKSEN, WILLIAM 1973. *The Gospel of Mathew. New Testament Commentary*. Baker Book House, Grand Rapids, USA, Michigan.
- HENDRIKSEN, WILLIAM 1975. *Exposition of the Gospel According to Mark. New Testament Commentary*. Baker Book House, Grand Rapids, USA, Michigan.
- HORNBY, A. S. 2000. *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. Oxford University Press, Oxford.
- J. PAYNE, BARTON 1962. *The Theology of the Older Testament*. Zondervan, USA.
- JENNINGS, BRIEN K. 2009. *Leading Virtue. A Model for Contextualisation of Christian Ethics*. (Vol. 147). Peter Lang GmbH, Europäischer Verlag der Wissenschaften Publication.
- JEREMIAS, JOACHIM 1990. *Jézus példázatai*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.
- KÁLDY ZOLTÁN 1957. *Bevezetés az Újszövetségbe*. Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály, Budapest.
- KÁLVIN JÁNOS 1559. (ford. és szerk. Ceglédi Sándor – Rábold Gusztáv – Antal Géza – Borsos István 1909). *A keresztyén vallás rendszere*. (1. kötet) Református Főiskolai Könyvnyomda, Pápa.
- KÄSEMANN, ERNST 1969. *Paulinische Perspektiven*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen.
- KIMUHU, JOHNSON M. 2008. *Leviticus. The Priestly Law and Prohibitions from the Perspective of Ancient Near East and Africa*. Peter Lang, USA. New York.
- KING, BENJAMIN JOHN 2009. *Newman and the Alexandrian Fathers. Shaping Doctrine in Nineteenth-Century England*. Oxford University Press, Oxford.
- KLINGBEIL, GERALD A. (edit.) 2015. *The Genesis Creation Account and Its Reverberations in the Old Testament*. Andrews University Press. Berrien Springs, USA, Michigan.
- KORMOS ERIK 2012. *Miért lett az Isten emberré? Adventisták Krisztusról*. Advent Kiadó, Budapest.
- KROLL, GERHARD 1980. *Jézus nyomában*. Szent István társulat, Budapest.
- KUSTÁR ZOLTÁN 2010. *A héber Ószövetség szövege. A maszoréta szöveghagyományozás és annak megjelenítése a Biblia Hebraicában*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- KÜNG, HANS 1962. (1987) *Strukturen der Kirche*. Piper, Deutschland, Lübeck.

- L'HARAMBAM, SEDER HAMITZVOS – MUENSTER, R' YAACOV 2012. *The Six Hundred and Thirteen Commandments in prose*. Talmudic Books, Reuver Brauner- Randa, Israel - New York 5705.
- LANE, WILLIAM L. 1974. *The Gospel of Mark. The International Commentary on The New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan.
- LEEUEW, G. VAN DER 2001. *A vallás fenomenológiája. Bevezetés a vallásfilozófiába*. Osiris, Budapest.
- LINNEMANN, ETA (trans. Robert W. Yarbrough) 1990. *A Biblical Criticism on Trial. How Scientific is "Scientific Theology"?* Kregel Publications, Kregel Inc. P.O. Box 2607, Grand Rapids MI 49501.
- MARSHALL, I. HOWARD 1978. *Commentary on Luke*. New International Greek Testament Commentary. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan.
- MARTIN, HUGH 1973. *The Parables of The Gospel*. The Abingdon Press, USA, New York – Cincinnati – Chicago.
- MARTIN, RALPH P. 1986. *2 Corinthians. Word Biblical Commentary*. (Vol. 40). Thomas Nelson Publishers, USA, Nashville.
- MARTIN, RALPH P. 1994. (Revised version). *The Epistle of Paul to the Philippians. An introduction and Commentary*. Inter-Varsity Press, Leicestershire, England. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA, Michigan.
- MAYOR ZOLTÁN (fel. kiad.) 2002. *A hetedik napot ünneplő adventisták hitelvei. A 27 alapvető hitelv bibliai magyarázata*. Advent Kiadó, Budapest
- MCGRATH, ALISTER E. 2002. *Bevezetés a keresztyén teológiába*. Osiris, Budapest.
- MCMAHON, DAVID P. (edit.) 1979. *Ellet Joseph Waggoner: The Myth and the Man*. USA. Verdict Publications, Fallbrook, California 92028.
- MEISER, MARTIN 2017. *Septuaginta, inkulturáció és az identitás őrzése. Bevezetés a görög Ószövetségbe*. Verbum, Kolozsvár.
- METZGER, BRUCE M. – EHRMAN, BART D. 2008. *Az Újszövetség szövege*. Harmat, Budapest.
- MORGAN, ROBERT – BARTON, JOHN 1988. *Biblical interpretation*. Oxford University Press, Oxford.
- MORRIS, LEON 1974. *Luke. Tyndale New Testament Commentaries*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan.
- MORRIS, LEON 1988. *Luke. Tyndale New Testament Commentaries*. IVP, Leicester, England.
- MORRIS, LEON 1988. *The Epistle to the Romans*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan.
- MOUNCE, WILLIAM D. 2000. *Pastoral Epistles. Word Biblical Commentary*. (Vol. 46). Nelson Reference & Electronic, USA, Nashville.
- MUNK, JOHANNES 1967. *The Acts of The Apostles. The Anchor Bible*. Doubleday & Company, Inc. Garden City, New York.
- MURPHY, JEROME – O'CONNOR 2004. (magyar fordítás és kiadás 2007. Fordította: Liska Endre) *Pál története*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- NEWTON, MICHAEL 1985. *The Concept of Purity at Qumran and in The Letters of Paul*. Society for New Testament Studies Monograph Series. (Vol. 53). Cambridge University Press, New York.
- O'BRIEN, PETER THOMAS 1977. *Introductory Thanksgivings in The Letters of Paul*. E. J. Brill, Leiden.
- OSBORNE, GRANT R. 2006. (First publ. 1991.) *The Hermeneutical Spiral. A Comprehensive Introduction to Biblical Interpretation*. Inter-Varsity Press, USA, Madison.
- PATTE, DANIEL (edit.) 1998. *Thinking in Signs: Semiotics and Biblical Studies... Thirty Years After*. (Semeia 81). Society of Biblical Literature. Scholars Press, Atlanta.

- PAULIEN, JON 1987. *Decoding Revelation's Trumpets. Literary Allusions and the Interpretation of Revelation 8, 7-12*. Andrews University Seminary Doctoral Dissertation Series, Berrien Springs, Michigan.
- PECSUK OTTÓ 2009. *Pál és a Rómaiak. A Római levél kortörténeti olvasata*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- POPE, MARVIN H. 1965. *The Anchor Bible. Job*. Doubleday and Company, Inc. Garden City, USA, New York.
- PORTER, STANLEY (edit.) 2002. *Handbook to Exegesis of The New Testament*. Brill Academic Publishers, Inc. USA, Boston-Leiden.
- PRÓHLE KÁROLY 1991. *Lukács evangéliuma. Fordítás és magyarázat*. Evangélikus Egyetemi Sajtóosztály. Budapest.
- REVIEW & HERALD PUBL. ASSOCIATION (edit.) 1957. *Seventh-day Adventists Answer Questions on Doctrine. An Explanation of Certain Major Aspect of Seventh-day Adventist Belief*. Review and Herald Publishing Association, USA, Washington DC.
- RIDDERBOS, HERMAN 1975. *Paul. An Outline of His Theology*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA. Michigan.
- RYRIE, CHARLES C. 1986. *Teológiai alapismeretek*. KIA. Budapest.
- SASSOON, ISAAC S. D. 2001. *Destination Torah. Reflection on the Weekly Torah Readings*. Katav Publishing House, USA, Hoboken.
- SCHLATTER, ADOLF 1934 (Vierte Auflage 1969). *Paulus der Bote Jesu. Eine Deutung seiner Briefe an die Korinther*. Clawer Verlag Stuttgart.
- SCHWARZ, DANIEL R. 2008. *2 Maccabees. Commentaries on Early Jewish Literature*. Walter de Gruyter. Berlin - New York.
- STOTT, JOHN 2010. *Az apostolok cselekedetei. A Lélek, az egyház és a világ*. Harmat – KIA, Budapest.
- SZÉCSI JÓZSEF (szerk.) 2004. *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv 2004*. Keresztény – Zsidó Társaság, Budapest.
- SZÉCSI JÓZSEF (szerk.) 2012. *Keresztény – Zsidó Teológiai Évkönyv 2011*. Keresztény – Zsidó Társaság, Budapest.
- SZÉCSI JÓZSEF (szerk.) 2013. *Keresztény – Zsidó Teológiai Évkönyv 2013*. Keresztény – Zsidó Társaság, Budapest.
- SZÉCSI JÓZSEF (szerk.) 2015. *Keresztény – Zsidó Teológiai Évkönyv 2015*. Keresztény – Zsidó Társaság, Budapest.
- SZÉCSI JÓZSEF 2010. *Az angyalokról a zsidó gondolkodásban*. In Szécsi József (szerk.) 2012. *Keresztény – Zsidó Teológiai Évkönyv 2011*. Keresztény – Zsidó Társaság, Budapest.
- SZÉCSI JÓZSEF 2013. *Judaisztikai érintések 2*. Keresztény - Zsidó Társaság, Budapest.
- SZÉCSI JÓZSEF 2015. *Görög-magyar kéziszótár az Újszövetség irataihoz. Bibliatanulmányi Segédkönyvek Sorozat 2*. Keresztény – Zsidó Társaság. Budapest.
- SZÉCSI JÓZSEF 2015. *Latin-magyar kéziszótár a Vulgata zsoltáraihoz. Bibliatanulmányi Segédkönyvek Sorozat 1*. Keresztény – Zsidó Társaság. Budapest.
- SZÉCSI JÓZSEF 2017. *Az ókori zsidóság története*. Keresztény - Zsidó Társaság, Budapest.
- SZÉCSI JÓZSEF 2017. *Judaisztikai érintések 3*. Keresztény - Zsidó Társaság, Budapest.
- SZIGETI JENŐ 1999. *Letűnt korok régi titkok. Bibliai felfedező*. Esély Mozaik Kiadó és Holding Kft. Budapest.
- SZIGETI JENŐ 2010. *A Szentírás megismerése és megértése*. Olvasók háza KFT. Budapest.
- SZILVÁSI JÓZSEF (szerk.) 2017. *Hetednapi Adventista Hermeneutika*. Adventista Teológiai Főiskola – Katica Könyv Műhely, Pécel.
- SZILVÁSI JÓZSEF – TONHAIZER TIBOR 2017. *Az Adventmozgalom története*. Adventista Teológiai Főiskola – Katica-Könyv-Műhely, Pécel.
- TAKÁCS GYULA (sin.an.). Római levél. Exegézis. Paulus Hungarus - Kairosz, Debrecen.

- TALSHIR, ZIPPORA 1999. *1 Esdras. From Origin to Translation*. Society of Biblical Literature, Septuagint and Cognate Studies Series. (No. 47). USA, Atlanta.
- TATFORD, F. A. 2004. *Ezékiel könyvének magyarázata. A halott csontok életre kelnek*. Evangéliumi Kiadó, Budapest.
- THEISSEN, GERD 1993. *Psychologische Aspekte paulinischer Theologie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- THEISSEN, GERD 2001. *Az első keresztyének vallása. Az őskeresztyén vallás elemzése és vallástörténeti leírása*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- THIELMAN, FRANK 2005. *Theology of the New Testament. A canonical and synthetic approach*. Zondervan, Grand Rapids. USA. Michigan 49530.
- TINSLEY, E. J. 1965. *The Gospel according to Luke*. Cambridge University Press, Cambridge.
- TOKICS IMRE 2009. *Jeremiás a válság prófétája*. Advent Irodalmi Műhely, Budapest.
- TOKICS IMRE 2012. *A menedékvárosok. A Ius Tallionis és az Asylum városok jogi, vallási és kultúratörténeti jelentősége a T'náchban*. Intézménytörténeti vázlat. (PhD ért). Adventista Teológiai Főiskola – Zsidó Egyetem, Budapest.
- TÓTH KÁLMÁN 1994. *Bibliafordítás - Bibliamagyarázás*. Kálvin Kiadó. Budapest.
- TRAJTLER DÓRA (szerk.) 2012. *Tan és módszertan*. L' Harmattan Kiadó, Budapest.
- VARGA ZSIGMOND (é.n.). *A filippibeliekhez írt levél magyarázata*. Kézirat, (sine. pub).
- VARGA ZSIGMOND J. 2000. *Újszövetségi bevezetés*. A Református Zsinati Iroda Doktorok Kollégiumának Főtitkári Hivatala. Budapest.
- VERMES GÉZA 1997. *Jézus és a judaizmus világa*. Osiris, Budapest.
- VERMES GÉZA 1998. *A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története*. Osiris, Budapest.
- VERMES GÉZA 2005. *Jézus hiteles evangéliuma*. Osiris, Budapest.
- VICKERS, BRIAN 2006. *Jesus's Blood and Righteousness. Paul's Theology of Imputation*. Crossway Books. A Publishing Ministry of Good News Publishers Wheaton, Illinois.
- VRIEZEN, T. CH. 1966. *An Outline of Old Testament Theology*. Charles T. Bradford Company, USA, Newton Centre, Mass. 02159.
- WAARD, JAN DE– NIDA, EUGENE A. 2002. *Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban*. Kálvin Kiadó. Budapest.
- WAGNER, CHRISTIAN 1999. *Die Septuaginta-Hapaxlegomena im Buch Jesus Sirach*. Walter De Gruyter, Berlin.
- WAGNER, J. ROSS 2003. *Heralds of the good news. Isaiah and Paul in Concert in the Letter to the Romans*. Brill Academic Publishers, Inc. USA, Boston, Leiden.
- WENHAM, G. J. 1992. *The Books of Leviticus*. The New International Commentary on the Old Testament. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan.
- WESCOTT, B. F. 1952. *The Epistle to The Hebrews. The Greek Text with Notes and Essays*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan.
- WICK, PETER 2007. *Pál. A keresztyénség tanítója*. Kálvin Kiadó. Budapest.
- WUEST, KENNETH S. – WILLIS, G. C. (sine an.): *Szótanulmányok a Filippi levélhez. – A görög Újszövetség néhány elrejtett kincse*. Evangéliumi Kiadó, Budapest.

Lexikonok – kézikönyvek - Bibliakiadványok

- ALAND, BARBARA & KURT – KARAVIDOPOULOS, JOHANNES – MARTINI, CARLO M. – METZGER, BRUCE M. 2012. *Novum Testamentum Graece*. Deutsche Bibelgesellschaft. (28. Edition - Korrigiert Druck 2015).
- ARCHANUM ADATBÁZIS 2000. *Biblia Téka 2000*. A Bibliatudomány Elektronikus Könyvtára. CD Rom.

- ARNDT, WILLIAM F.– WILBUR, GINGRICH F. 1957. *A Greek - English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature. A translation and adaptation of Walter Bauer's Griechisch - Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Lieteratur.* (Fourth Revised and Augmented Edition, 1952). Cambridge University Press.
- BACHMANN, H.– SLABY W. A. (edit.) 1977. *Computer – Konkordanz zum Novum Testamentum Graece von Nestle-Aland, 26. Auflage und zum Greek New Testament, 3rd edition.* Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- BAKOS FERENC 1976 (újabb kiadások: 1994 és 2002). *Idegen szavak és kifejezések szótára.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BALÁZS KÁROLY 1998. *Újszövetségi Szómutató Szótár.* Logosz Kiadó, Budapest.
- BALZ, HORST– SCHNEIDER, GERHARD 1990. *Exegetical Dictionary of The New Testament.* (Vol. 1-3.) Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids. USA. Michigan.
- BARKER, KENNETH L. (főszerk.) 2001. *Magyarázatos Károli Biblia a NIV Study Bible magyarázataival és mellékleteivel.* Veritas Kiadó, Bp.
- BARTHA TIBOR (szerk.) 1993. *Keresztyén Bibliai Lexikon.* (1-2. kötet). Kálvin Kiadó, Budapest.
- BAUER, WALTER – ALAND, KURT – ALAND, BARBARA (editors) 1998. *Griechisch - Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur.* Walter de Gruyter. Berlin-New York.
- BEREI ANDOR (szerk.) 1960. *Új Magyar Lexikon.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BOTTERWECK, G. JOHANNES – RINGGREN, HELMER 1975. *Theological Dictionary of the Old Testament.* (Vol. 2). Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Ltd, USA.
- BROMILEY, GEOFFREY W. (edit.) 1982. *The International Standard Bible Encyclopedia.* Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan.
- BRUGGER, WALTER 1975. *Filozófiai Lexikon.* Herder, München. On-Line változat: <https://btk.ppke.hu/uploads/articles/6114/file/BRUGGER3-1.pdf> 2018.03.12.
- BUDAI GERGELY (szerk. Dusicza Ferenc) 1967. *Az Új Testámentom.* Magyarországi Református Egyház Zsinatának Irodája, Budapest.
- BURTON, ERNEST DE WITT 1893. (Változatlan utánnomás 1973). *Syntax of the Moods and Tenses in New Testament Greek.* T&T Clark, Edinburgh.
- CANCIK, HUBERT – SCHNEIDER, HELMUTH (editors) 2004. *Brill's Encyklopedia of the Ancient World New Pauly.* (Vol. 5). Brill Leiden – Boston.
- CREMER, VON D. HERMANN 1915. *Biblisch-theologisches Wörterbuch der Neutestamentlichen Gräzität.* (10. Auflage) Friedrich Andreas Perthes A.- G. Gotha, Halle.
- CREMER, VON D. HERMANN 1923. *Biblisch-Theologisches Wörterbuch des Neutestamentlichen Griechisch.* (11. Auflage) Verlag Friedrich Andreas Perthes A. G. Stuttgart – Gotha.
- CZEGLÉDY SÁNDOR - HAMAR ISTVÁN – KÁLLAY KÁLMÁN 1931. *Bibliai Lexikon. Segédkönyv a Biblia tanulmányozásához.* (1-2. kötet). Sylveszter Irodalmi és Nyomdai Intézet, Budapest.
- CSIA LAJOS 1978. *Az Új testamentum.* Univerzális Bibliaiskola, Ausztria.
- DIÓS ISTVÁN - VICZÁN JÁNOS (szerk.) 1998. *Magyar Katolikus Lexikon.* Szent István Társulat, Budapest.
- ELLIGER, K. – RUDOLPH, W. 1990. *Biblia Hebraica Stuttgartensia.* Deutsche Biblegesellschaft, Stuttgart.
- ELWELL, WALTER R 1988. *Baker Encyclopedia of the Bible.* (Vol. 1). Baker Books, USA, Michigan.
- FERGUSON, DOUGLAS - THOMSON, SCOTT 1997. *Catullus.* Edited with a Textual commentary by D. F. S. Thomson. University of Toronto Press, Canada, Toronto.

- FLEXNER, STUART BERG – HAUCK, LEONORE CHARY (edit.) 1983. (Second Unabridged ed.) *The Random House Dictionary of the English Language*. Random House, USA, New York.
- FOWLER, H. W. – FOWLER, F. G. (editors) 1992 (és a 1964-es korábbi kiadás). *The Concise Oxford Dictionary of Current English*. Clarendon Press, Oxford.
- FREEDMAN, DAVID NOEL (edit.) 1992. *The Anchor Bible Dictionary*. (Vol. 1-3). Doubleday Dell Publishing Group, Inc. 666 Avenue, New York 10103.
- FREEDMAN, DAVID NOEL (edit.) 2000. *Eerdmans Dictionary of the Bible*. Eerdm. Grand Rapids, Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA-UK. Michigan - Cambridge.
- FRIEDRICH, GERHARD (edit.) 1974. *Theological Dictionary of the New Testament*. (Vol. 9). Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan.
- FRIEDRICH, GERHARD (edit.) 1992. *The Concise Oxford Dictionary of Current English*. Clarendon Press, England, Oxford.
- FRIEDRICH, GERHARD (edit.) 1998. *Theological Dictionary of the New Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, Michigan.
- FUNK & WAGNALIS (edit.) 1986. *Canadian College Dictionary*. Fitzhenry & Whiteside Limited. Toronto Montreal Winnipeg Vancouver.
- GANE, YORICK GOMEZ 2013. *Dizionario della terminologia filologica*. Accademia University Press, Roma.
- GUILBERT, LOUIS – LAGNE, RENÉ – NIOBEY, GEORGES (editors) 1973. *Grand Larousse de la langue française*. (Vol. 6). Paris, Montparnasse.
- GYÖRKÖSY ALAJOS - KAPITÁNYFŐ ISTVÁN - TEGYEY IMRE (szerk.) 1993 (második kiadás). *Ógörög-magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GYÖRKÖSY ALAJOS (szerk.) 2004 (Az 1970-es 4. bővített kiadás változatlan lenyomata). *Latin – magyar kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAAG, HERBERT 1989. *Bibliai Lexikon*. Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.
- JASTROW, MARCUS 1926. (first publ. 1906.) *A Dictionary of The Targumim, and Talmudi Babli and Yerushalmi and the Midraschich Literature*. W. Drüggelin, Oriental Printer, Leipzig.
- JEWISH ENCYCLOPEDIA. *The unedited full-text of the 1906 Jewish Encyclopedia*. On-Line változat: <http://www.jewishencyclopedia.com> 2018.03.12.
- KAIM, POLLÁK 1881. *Héber – magyar teljes szótár*. (Magánkiadvány). Pozsony - Budapest.
- KITTEL, GERHARD (edit.) 1967. *Theological Dictionary of the New Testament*. (Vol. 1-9). Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA. Grand Rapids, Michigan.
- LÉVAY ISTVÁN - VIDA ALADÁR 1906. (negyedik kiadás). *Görög-magyar szótár. Főgimnáziumok használatára*. Lampel R. Kk (Wodianer F. és Fiai) R.T. Könyvkiadó Vállalata.
- LIDDEL, H. G. & SCOTT R. 1996. *Greek-English Lexicon with a Revised Supplement*. Clarendon Press, England, Oxford.
- LISOWSKY, GERHARD 1993 (Dritte verbesserte Auflage besorgt von Hans Peter Rüger). *Konkordanz zum Hebräischen Alten Testament*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart.
- MAGYAR BIBLIATÁRSULAT (szerk.) 2014. *Biblia*. (RÚF) Kálvin Kiadó, Bp.
- MCKAY, K. L. (D. A. Carson edit.) 1994. *A New Syntax of the Verb in New Testament Greek. Studies in Biblical Greek*. (Vol. 5). Peter Lang, USA, New York.
- MCKIM, DONALD K. (edit.) 1974. *Dictionary of Major Biblical Interpreters*. IVP Academic, Nottingham, England, Donald K. Short.
- METZGER, BRUCE M. 1975. *A textual Commentary on the Greek New Testament*. United Bible Societies, England-USA, London-New York.
- MILLER, STEPHAN M. – HUBER, ROBERT V. 2004. *A Biblia története. A Biblia keletkezése és hatása*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- MOHAY ANDRÁS 1994. *Újgörög-magyar kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- MORRIS, WILLIAM 1969 (edit.). *The American Heritage Dictionary of The English Language*. American Heritage Publishing Co. Inc. USA. Boston.
- MOULE, C. F. D. 1971. *An Idiom-Book of New Testament Greek*. Cambridge University Press, England.
- MOULTON, JAMES HOPE 1976. *A grammar of New Testament Greek*. (Vol. 4). T. & T. Clark, Edinburgh.
- NAGY GYÖRGY 2010. *Angol-magyar kifejezések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- NESTLE - ALAND 1993. *Novum Testamentum Graece*. (27. Edit.) Deutsch Bibelgesellschaft, Stuttgart.
- NEWMAN, BARCLAY M, JR. (edit.) 1993. *A Concise Greek - English Dictionary of The New Testament*. Deutsche Bibelgesellschaft United Bible Societies. Hendrickson Publishes, USA.
- NICOLL, W. ROBERTSON (sine an.). *The Expositors Greek Testament*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan.
- PERSCHBACHER, WESLEY J. (edit.) 1990. *The New Analytical Greek Lexicon*. Hendricson Publishers. USA, Peabody, Massachusetts, 01961-3473.
- PINTÉR ZOLTÁN - KISS GÉZA - SZABÓ TAMÁS - ÖTVÖS EDIT - JUHÁSZ KATALIN - MOLDVÁN JÁNOS - KOMLÓS SÁNDOR (szerk.) én. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Szalay Könyvkiadó, Kisújszállás.
- POMÁZI GYÖNGYI (fel. szerk.) 2011. (2000-ben kiadott változat utánnomása). *A magyar helyesírás szabályai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PORTER, STANLEY E. (edit.) 2006. *Dictionary of Biblical Criticism an Interpretation*. Taylor & Francis e-Library, USA, New York.
- REID, GEORGE W. (edit.) 2000. *Handbook of Seventh-day Adventist Theology*. USA. Review and Herald Publishing Association Hagerstown, MD 21740.
- REID, GEORGE W. (edit.) 2005. *Understanding Scripture. An Adventist Approach*. (Vol. 1). Bible Research Institute Studies, Geneneral Conference of Seventh-day Adventists, USA, Silver Spring.
- RÉVAI TESTVÉREK (szerk.) 1911. *Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája*. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest.
- REVENTLOW, HENNING GRAF (trans.by Leo G. Perdue) 1976. *History of Biblical Interpretation. From The Enlightenment to the Twentieth Century*. (Vol. 4). Society of Biblical Literature, USA, Atlanta, GA 30329.
- RIENECKER, FRITZ – ROGERS, CLEON 1980. *A Linguistic Key to the Greek New Testament*. Zondervan Publishing House, USA, Michigan.
- ROBERTSON, A. T. 1934. *A grammar of the Greek New Testament in the light of Historical Research*. Brodmann Press, USA, Nashville, Tennessee.
- ROBINSON, MAURICE A. – PIERPONT, WILLIAM G. 2005. *The New Testament in the Original Greek. Byzantine Textform*. Hilton Book Publishing. USA, Southborough, Massachusetts.
- SCHLENKE, MANFRED – THIEL, CHRISTIAN – EIBL, IRENÄUS – REICHSTEIN, HANS – ZENKER, RUDOLF (Editors) 1974. *Meyers Enzyklopädisches Lexikon*. (Band 11). Bibliographisches Institut, Mannheim – Wien - Zürich. Lexikonverlag.
- SCHMOLLER, ALFRED 1938. *Handkonkordanz zum Griechischen Neuen Testament*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart.
- SCIPIQ, CESLAS O. P. 1994. (James D. Ernest transl. and edit.) *Theological Lexicon of the New Testament*. (Vol. 1-3). Hendrickson Publishers Inc. USA.
- SELINGER, REINHARD (edit.) 2004. *Brill's Encyclopedia of the Ancient World*. (Vol. 5). New Pauly, Brill Leiden – Boston.
- SOLTÉSZ FERENC – SZINYEI ENDRE 1875. (újabb fakszimile kiadás 1984). *Görög – magyar szótár*. Második újonnan átdolgozott és bővített kiadás. Kiadja az „Irodalmi Kör”.

- Eredeti kiadás: Sárospatak, Steinfeld Béla. Újabb kiadás: Könyvértékesítő Vállalat, Budapest.
- SOULEN, RICHARD N.– SOULEN, R. KENDALL (edit.) 1977. *Handbook of Biblical Criticism*. James Clark Co. Ltd, England, Cambridge.
- SPARKS, H. F. D. (edit.) 1984. *Apocryphal Old Testament*. Oxford University Press, Oxford.
- STRONG, JAMES (edit.) 1997. *Greek Dictionary of the New Testament*. Books For the Ages, AGES Software, Albany, OR USA, Version 1.0.
- STUART, MOSES – ROBINSON, EDWARD 1825. *A Greek Grammar of The New Testament*. (Transl. George Benedict Winer), Codman Press, Flag and Gold. Privat Edit.
- SZABÓ MÁRIA 1997. *Bevezetés az Újszövetség görög nyelvébe*. Katolikus Teológiai Kézikönyvek. Agapé Kft, Ferences Nyomda és Könyvkiadó, Szeged.
- SZATHMÁRY SÁNDOR - TARR KÁLMÁN (szerk.) 1995. *A Szentírás magyarázata. Jubileumi Kommentár*. (1-3. kötet). Kálvin Kiadó, Budapest.
- TARR KÁLMÁN (szerk.) 1998. *Deuterokanonikus bibliai könyvek a Septuaginta alapján*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- TEGYEY IMRE 1992. *Latin – Magyar Diákszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- THAYER, JOSEPH HENRY 1887. *Greek-English Lexicon of The New Testament*. Harper & Brothers, Franklin Square, USA, New York.
- THE TRINITARIAN BIBLE SOCIETY (ed.) é.n. *The New Testament. The Greek Text Underlying The English Authorised Version of 1611*. Tyndale House. Cambridge.
- TÓFALUSI ISTVÁN 2004. *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- UJVÁRI PÉTER (szerk.) 1929. *Magyar zsidó lexikon*. Budapest (Magán kiadvány).
- VANGEMEREN, WILLEM A. (edit.) 1996. *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis*. (Vol. 2-3). Zondervan, Michigan.
- VARGA ZSIGMOND 1996. *Újszövetségi görög-magyar szótár*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- VARGA ZSIGMOND J. 1955. (Harmadik, bővített és javított kiadás. Szerkesztette Győri István 2002.) *Bibliai görög olvasó- és gyakorlókönyv*. A Sárospataki Református Teológiai Akadémia Újszövetségi Tanszékének Kiadványai (1. szám). Sárospatak.
- VAUGHAN, CURTIS – GIDEON, VIRTUS E. 1979. *A Greek grammar of The New Testament. A Workbook Approach to Intermediate Grammar*. Brodmann Press, USA, Tennessee, Nahhville.
- WALLACE, DANIEL B. 1996. *Greek Grammar Beyond the Basics*. Zondervan Publishing House. Grand Rapids. USA, Michigan 49530.
- WEBSTER, NOAH (edit.) 1957. *Webster's New International Dictionary*. (sec. edit.). G. & C. Merriam Co. USA.
- WORLD BIBLE CENTER (trans. and edit.) 2003. *Újszövetség. Egyszerű magyar nyelvű fordítás*. The Bible League TBL Magyarország Alapítvány, Budapest.

Tudományos lapok

- ADVENTIST THEOLOGICAL SOCIETY (edit.). *Journal of The Adventist Theological Society*. Adventist Theological Society, 9984 Redbud Trail, Berrien Springs, MI49103. 1989. (Vol. 3); 1991. (Vol. 1-2); 1986. (Vol. 1); 1985. (Vol. 1).
- ASSOCIATION OF ADVENTIST FORUMS (edited) 1989. *Spectrum. Journal of the Adventist Forums*. USA, Maryland (Vol. 20).
- BODÓ MÁRTA (főszerk.). *Keresztény szó*. Verbum Egyesület. Elérhető: <http://www.keresztenyszoz.katolikus.ro> 2011. december; 2012. január; 2012. február; 2012. május. Letöltés: 2018.03.12.

- BÓNA ZOLTÁN (főszerk.) *Theológiai Szemle*. A Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Folyóirata. Budapest. 2009/3; 2012/3; 2009/3; 2013/2.
- BRANSON, ROY (edit.). *Spectrum. Journal of the Association of Adventist Forums*. 1979. (Vol. 10). No. 2; 1987. (Vol. 18). No. 1; 1989. (Vol. 20). No. 2.
- DOBOS ISTVÁN (szerk.) 2001. *Olvasáseleméletek*. Debrecen.
- DOBRÓKA MIHÁLY (felelős kiadó). *Publicationes Universitatis Miskolcensis*. Sectio Philosophica, E Tipographeo Universitas, Miskolc. (Tomus 10). Fasc. 3. 2005. No. 6.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (szerk.). *Lelkésztájékoztató*. H. N. Adventista Egyház, Budapest. 1988/5; 1988/6.
- FABINY TIBOR (szerk.) 1994. *Hermeneutikai Füzetek 1. Paradigmaváltások a Biblia értelmezésében*. Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp.
- FÜSTI-MOLNÁR SZILVESZTER (fel. kiad.) 2016. *Sárospataki Füzetek. Teológiai Tudományos Szakfolyóirat*. Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak. 2016/4.
- HOLBROOK, FRANK B. (edit.). *Journal of the Adventist Theological Society*. USA. Collegedale, Tennessee 37315. 1995; 1993.
- HORN, FRIEDRICH WILHELM 1994. *Neuere Arbeiten zum vorchristlichen Paulus*. In *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*. Brill, Vol. 46. No. 1. Elérhető: <http://www.jstor.org/stable/23899548> Letöltés: 2018.03.12.
- JSTOR DATA BASE (editors). *The American Political Science Review*. USA, The American Political Science Association, USA, 2000. (Vol. 94).
- JUHÁSZ JÓZSEF – SZÓKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS 1989. *Magyar értelmező kéziszótár*. L – Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KLEIBER, MICHAŁ (President of the Polish Academy of Sciences). *Polish Academy of Sciences*. Institute of Computer Sciences. 2000. (Vol. 20).
- LAND, GRAY (szerk.). *Adventista Heritage. A Journal of Adventist History*. 1976. (Vol. 3) No. 1; 1978. (Vol. 5). No. 1; 1984. (Vol. 9). No. 2; 1977. (Vol. 4). No. 2.
- LOPEZ, L. MARTÍNEZ (edit.) 2012. *International Journal of Computational Intelligence Systems*. (Vol. 12). Taylor & Francis, England and Wales.
- MARYLAND INSTITUTE OF RESEARCH (editor). *Journal of Arts & Humanities Publisher and Institutes*. Arts & Humanities Publisher, Akademie Verlag, Oldenbourg. 2006. (Vol. 47).
- PRAZNOVSZY MIHÁLY (főszerk.). *Tempevölgy*. Nemzeti Kulturális Alap, Balatonfüredi Városi Könyvtár. Balatonfüred. 2010. június.
- PROQUEST DATA BASE. *ProQuest Materials Science Collection*. USA – Canada. 2011. (Vol. 10). On-line adatbázis: <http://www.proquest.com/en-US/default.shtml> 2018.03.12.
- RÁCSOK GABRIELLA (szerk.). *Sárospataki Füzetek*. Teológiai Tudományos Szakfolyóirat. 18. évfolyam, 2014/4. Sárospataki Református Teológiai Akadémia, sárospatak.
- SAGE JOURNALS (editors). *The Expository Times Magazine*, 1896. (Vol. 7). No. 9.
- SAGE JOURNALS (edit.). *Currents in Biblical Research*. Catholic University of America, USA. 2012. (Vol. 2); 2012. (Vol. 6).
- SCHOLFIELD, PHIL 1991. *Statistics in Linguistic*. Annual Review of Anthropology, UK.
- SHORT, D. K. 1974. *The Mystery of 1888. A Study of Seventh-day Adventist History*. Adventist History Box 1888, USA. Naples, North California 28760.
- SIEGFRIED H. HORN (edit.). *Andrews University Seminary Studies*. Andrews University, USA, Berrien Springs, Michigan.
- STRAND, KENNETH A. 1981. *Andrews University Studies*. Andrews University Press. USA. AUSS, Seminary Hall, Berrien Springs, MI 49104.
- SZALOS-FARKAS, ZOLTAN (szerk.). *TheoRhêma*. Editura Institutului Teologie Adventist Cernica, Romania, 2011. (Vol. 6). No. 2.
- TARJÁNYI BÉLA (szerk.) 2010. *Jeromos füzetek. Bibliatudomány – Bibliaapostolság*. (82. szám). Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest.

TAYLOR & FRANCIS GROUP (edit.). *Journal of Quantitative Linguistics*. Routledge, Taylor & Francis Online. 1998. (Vol. 5). No. 3; 2003. (Vol. 10) No. 2; 2004. (Vol. 11). No. 1-2; 2008. (Vol. 6). 2011. (Vol. 18). No. 4; 2010. (Vol. 17). No. 1; 2012. (Vol. 19). No. 2; 2001. (Vol. 8). No. 2; 2001. (Vol. 8). No. 3; 2002. (Vol. 9). No. 2; 2008. (Vol. 7); 2009. (Vol. 16). No. 4; 2010. (Vol. 17).

THE TYNDALE FELLOWSHIP FOR BIBLICAL RESEARCH (editors). *Tyndale House Bulletin*. Tyndale House, Cambridge. 1968. (Vol. 37); 1970. (Vol. 21); 1971. (Vol. 22); 1984. (Vol. 36); 1985. (Vol. 36); 1985. (Vol. 37); 1987. (Vol. 38); 1994. (Vol. 45). No. 1; 1994. (Vol. 45) No. 2; 1995. (Vol. 46). No. 1; 1995. (Vol. 46). No. 2; 1997. (Vol. 48). No. 1; 1999. (Vol. 50). No. 1; 1999. (Vol. 50). No. 2; 2000. (Vol. 51). No. 2; 2003. (Vol. 54). No. 1; 2003. (Vol. 54). No. 2; 2004. (Vol. 55). No. 2; 2008. (Vol. 59). No. 2.

THE UNIVERSITY OF RELIGION (edit & publ.) 1943. *The Journal of Religion*. (Vol. 23). No. 4. Elérhető: <http://jstor.org/stable/1198441> 2018.03.12.

VANDERKAM, JAMES C. (edit.). *Journal of Biblical Literature*. USA. Columbia Theological Seminary. Decatur, GA 3003. 2006. (Vol. 125). No. 1.

Nyelvészettudománnyal kapcsolatos kiadványok

ALEXIADOU, ARTEMIS – ANAGNOSTOPOULU, ELENA – EVERAERT, MARTIN 2004. *The Unaccusativity Puzzle. Explorations of the Syntax-Lexicon Interface*. Oxford University Press, England, Oxford.

ALLEN, GRAHAM 2000. *Intertextuality. The New Critical Idiom*. Routledge, Taylor & Francis Group. London - New York.

ARABSKI, JANUSZ (editor David Singleton) 2006. *Cross-linguistic Influences in the Second Language Lexicon*. Second Language Acquisition (Vol. 17). Multilingual Matters LTD, Clevedon - Buffalo – Toronto.

ASSMAN, JAN 1992. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó. Budapest.

BAAYEN, R. HARALD & RENOUF, ANTOINETTE (editors) 1996. *Productive Lexical Innovations in an English Newspaper*. Linguistic Society of America, USA, JSTOR Date Base.

BACON, MICHAEL 2012. *Pragmatism*. Polity Press, Cambridge, CB 1UR, Uk.

BÁNKI ISTVÁN - RADÓCZNÉ BÁLINT ILDIKÓ - VIRÁG GYULÁNÉ 2009. *Irodalom 8*. Apáczai Kiadó. Celldömölk.

BARCELONA, ANTONIO (edit.): *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective*. Mouton, de Gruyter, Hague. 2000.

BERNÁTH ÁRPÁD – OROSZ MAGDOLNA – RADEK TÜNDE – RÁCZ GABRIELLA – TŐKEI ÉVA 2006. *Irodalom, irodalomtudomány, irodalmi szövegelemzés*. Bölcsész Konzorcium, Budapest.

BLACKWELL, WILLEY (edit.). *Journal of the Royal Statistical Society*. Willey Blackwell and Royal Statistical Society, Chapman and Hall, England, London, 1988.

BOD, RENS– HAY, JENNIFER– JANNEDY, STEFANIE 2003. *Probabilistic Linguistics*. Massachusetts Institute of Technology, USA.

BROOKS, PERET – NISBET, H. B. – RAWSON, CLAUDE (general editors) 2008. *The Cambridge History of Literary Criticism. From Formalism to Poststructuralism*. (Vol. 8). Cambridge University Press, Cambridge.

BROOKS, STEVE– GELMAN, ANDREW– JONES, GALIN L.– MENG, XIAO-LI (edit.) 2011. *Handbook of Markov Chain Monte Carlo. Handbook of Modern Statistical Methods*. CRC Press, Taylor. A Chapman & Hall Book. USA, Broken Sound Parkway, Boca Raton.

- BUSSMAN, HADUMOD 1996. *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. Routledge Reference, London, and New York.
- CHEMEHUEVI (Margaret L. Press edit.) 1979. *A Grammar and Lexicon*. University of California Publications. Linguistics, (Vol. 92). University of California Press, USA.
- CHURCHILL, STACY 1986. *The Education of Linguistic and Cultural Minorities in the OECD Countries*. Multilingual Matters Ltd. England, Clevedon.
- CLARKE, SIMON 1981. *The Foundations of Structuralism. A Critique of Lévi- Strauss and the Structuralist Movement*. The Harvester Press, Sussex.
- CONTINI, ELLEN – TOBIN, MORAVA YISHAI 2000. *Between Grammar and Lexicon*. Current Issues in Linguistic Theory, (Vol. 183.) Amsterdam Studies in The Theory and History of Linguistic Science. John Benjamins Publishing Co. Netherland, Amsterdam.
- CRYSTAL, DAVID 1978. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CRYSTAL, DAVID 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Budapest.
- CSEBŐCH LÁSZLÓ JÓZSEFNÉ 2005. *Irodalmi művek szókészletének statisztikai elemzése és matematikai modellezése*. (PhD ért.) Debreceni Egyetem Természettudományi Kar Debrecen, (Sine Pub.)
- DOSSE, FRANCOIS (ford. Deborah Glassman) 1997. *History of Structuralism*. The Sign Sets, 1967- Present, (Vol. 2). University of Minnesota Press, Minneapolis - London.
- FAZEKAS GERGELY TAMÁS (PhD ért.) 2008. *Közösségértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben (panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji antropológiai kérdései)*. Debreceni Egyetem, BTK, Irodalomtudományok Doktori Iskola, (sine pub.)
- FOUCAULT, MICHAEL (sec. edition) 1983. *Beyond Structuralism and Hermeneutics*. The University of Chicago Press, Chicago.
- GECSEY SÁNDORNÉ PAPP KATALIN 2009. *Írói névadás Lázár Ervin műveiben*. (PhD ért.). Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest. (Sine pub.)
- GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA (szerk.) 2007. *Nyelvelmélet – Nyelvhasználat*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár – Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GENETTE, GERARD 1996/1-2. *Transztextualitás*. Helikon, Budapest.
- GILSK, W. R. – RICHARDSON, S. – SPIEGELHALTER, D. J. 1996. *Markov Chain Monte Carlo in Practic. Interdisciplinary Statistic*. Chapman & Hall/CRC, London.
- GÓSY MÁRIA 1999. *Nyelvtudományi Közlemények*. Egyetemi Könyvtár sorozat, Corvina, Budapest 2004/101.
- GÓSY MÁRIA 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris, Budapest.
- GRIES, STEFAN TH. 2009. *Quantitative corpus Linguistic with R: A Practical Innroduction*. Routledge, Taylor & Francis Group, e-Library, USA, New York.
- HAMP, ERIC P. (edit.) *Janua Linguarum*. Mouton. The Hague - Paris. 1973; 1976; 1993.
- HAWKES, TERENCE 2003. *Structuralism and Semiotics*. Routledge, Taylor & Francis Group. London- New York. Thomas A. Sebeok (edit.) 1972. *Current Trends in Linguistics. Linguistics in Western Europe*. (Vol. 1-14). Mouton, The Hague - Paris.
- HILL, SARAH – MOORE, ALLAN (edit.). *Popular Music Journal*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011. (Vol. 30). No. 1.
- HOFFMANN ISTVÁN - TÓTH VALÉRIA (szerk.) 2008. *Helynévtörténeti tanulmányok 3*. (A szerzők kiadványa. ISBN 978 963 473 115 3), Debrecen.
- HORVÁTH ZITA – UGRAI JÁNOS 2012. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*. (Tomus 12). Fasc. 1. E Typographeo Universitatis, Miskolc.
- HURFORD, JAMES – HEASLEY, BRENDAN – SMITH, MICHAEL B. 2007. *Semantics. A Cousebook*. Cambridge University Press, England, Cambridge.
- JOHNSON, KEITH 2008. *Quantitative Methods in Linguistics*. Blackwell Publishing, USA, Malden.

- KERESZTES TIBOR (felelős kiadó) é.n. *A kultúra világa*. Minerva, Budapest.
- KIEFER FERENC (szerk.) 2003. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Alaktan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC (szerk.) 2006. *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOPECZKY RITA 2008. *Műfordítás az ókorban. A latin műfordítás irányzatai és fejlődése az ókori Homérosz fordítások tükrében*. (PhD ért). Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest. (Sine Pub.)
- KUHN, THOMAS S. (ford. Bíró Dániel) 2000. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LEVINSON, STEPHEN E. 2005. *Mathematical Models of Speech Technology*. John Wiley & Sons Inc, USA, Hoboken.
- MEY, JACOB L. (edit.) 1979. *Pragmalinguistics: theory and practice*. Mouton, The Hague.
- NARULA, UMA 2006. *Communication Models*. Atlantic Publ. Distr. Ltd. New Delhi-110027.
- NARULA, UMA 2006. *Handbook of Communications. Models, Perspectives, Strategies*. Atlantic Publ. Distr. Ltd. New Delhi-110027.
- NERLICH, BRIGITTE 1992. *Semantic in Theories in Europe, 1830-1930. From Etymology to contextuality*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- NÖTH, WINFRIED 1995. *Handbook of Semiotics*. Indiana University Press, Bloomington, IN 47404-3797, USA.
- NYÍRI KRISTÓF – SZÉCSI GÁBOR 1998. *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Áron Kiadó. Budapest.
- NYÍRI TAMÁS 1977. *A filozófiai gondolkodás fejlődése*. Szent István Társulat, Budapest.
- ONG, WALTER J. 2010. *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó. Budapest.
- RAMAN, MEENAKSHI (edit.) 2004. *English Language Teaching*. Atlantic Publ. India, New Delhi.
- RAMCHAD, GILLIAN CATRIONA 2006. *Verb Meaning and the Lexicon. A First - Phase Syntax*. Cambridge University Press, England, Cambridge.
- SAICHEV, ALEXANDER – MALEVERGNE, YANNICK – SORNETTE, DIDIER 2010. *Theory of Zipf's Law and Beyond*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- SEBEOK, THOMAS A. (edit.) 1972. *Current Trends in Linguistics. Linguistics in Western Europe*. (Vol. 1-14.). Mouton, The Hague - Paris.
- SHANNON, CLAUD E. – WEAVER, WARREN 1986. *A kommunikáció matematikai elmélete az információelmélet születése és távlatai*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár. Budapest.
- SHANNON, CLAUDE E.– WEAVER, WARREN 1964. *The Mathematical Theory of Communication*. The University of Illinois Press, Urbana.
- STEIGEL KORNÉL (szerk.) 1992. *Bevezetés a filozófiába. Szöveggyűjtemény*. Holnap Kiadó, Budapest.
- STEINMETZ, PETER 2000. *Kleine Schriften. Palingenesia LXVIII*. Franz Steiner Verlag Stuttgart.
- SZATHMÁRI ISTVÁN (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZENDE TAMÁS 1973. *Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TANÁCS ATTILA - VINCZE VERONIKA (szerkesztők) 2011. *VIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. (A konferencia publikációs kötete)*. Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport, Szeged, JATE Press.
- TĚŠITELOVÁ, MARIE 1992. *Quantitative Linguistics. Linguistic and Literary in Eastern Europe*. (Vol. 37). John Benjamins Publishing Company, Prague.

- TÓTH SZERGEJ (szerk.) 2003. *Nyelvek és kultúrák találkozása. A XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus kiadványai III.* Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- VÁRADI TAMÁS (szerk.) 2010. *IV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia. (Konferencia-kötet).* MTA Nyelvtudományi Intézet Budapest.
- VERHEIJ, ARIAN J. C. 1999. *Orientalia Loveniensia Analecta. Bits, Bytes, and Bynianim. A Quantitative Study of Verbal Lexeme Formations in The Hebrew Bible.* Peeters Publishers & Department of Oriental Studies Bondgenotenlaan 153, B-3000. Belgium, Leuven.
- WEAVER, WARREN 1963. (magyar kiadás 1993.) *Szerencse Kisasszony. A Valószínűség Elmélete.* Kairos Kiadó, Budapest.
- WHATMOUGH, JOSHUA 1956. *Poetic, Scientific & Other Forms of Discourse.* USA, University of California Press. California.

Kommentárok a Galata-levélhez

- ASANO, ATSUHIRO (Mark Goodarce edit.) 2005. *Community – Identity Construction in Galatians. Exegetical, Social - Antropological and Socio - Historical Studies.* In Journal for the Study of New Testament Supplement Series. (Vol. 285). T&T Clark International, England, London – USA, New York.
- BALLA PÉTER 2009. *Pál apostol levele a Galáciabeliekhez. Kommentár bevezetéssel és exkúrsókkal.* KIA, Budapest.
- BALLA PÉTER 2017. A Galata-levél címzettjei és a levél keletkezési ideje. In: Unger Zoltán (szerk.) *Föld és Ég II. Tudomány és hit. Geológia és teológia.* Magyar Földtani Társulat.
- BÁNDY GYÖRGY 2010. *A Galatákhöz írt levél magyarázata.* Selye János Egyetem, Komarno.
- BARTHA TIBOR 2004. *Pál levele a Galatákhöz.* In Pecsuk Ottó (szerk.). *Bibliismereti kézikönyv.* Kálvin Kiadó, Budapest.
- BETZ, HANS DIETER 1979. *Galatians.* Fortress Press, USA, Philadelphia.
- BICKEL, BRUCE – JANZ, STAN 2008. *Galatians. Walking in God's Grace.* Harvest House Publishers, USA, Oregon, Eugene 97402.
- BOER, MARTINUS C. DE 2011. *Galatians. A commentary.* Westminster John Knox Press, USA, Louisville, Kentucky.
- BRANDENBURG, HANS (Herausgegeben von Fritz Rienecker und Werner de Boor) 1975. *Der Brief des Paulus an die Galater.* Wuppertaler Studienbibel, R. Brockhaus Verlag Wuppertal, Darmstadt.
- BRANDENBURG, HANS 1964. *Der Brief des Paulus an die Galater.* Evangelische Haupt-Bibelgeschaft, Berlin.
- BRUCE, F. F. 1982. *Commentary on Galatians. New International Greek Testament Commentary.* Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan.
- BURTON, ERNEST DE WITT 1921. *A Critical and Exegetical Commentary on The Epistle to the Galatians.* T&T Clark, UK, Edinburgh.
- BUTRICK, GEORGE ARTHUR 1953. *Corinthians, Galatians, Ephesians. The Interpreter's Bible.* (Vol. 10). New York, Abingdon Press, Nashville.
- CHILTON, BRUCE – NEUSNER, JACOB – COLLEGE, BARD 2004. *Paul and Gamaliel.* In *Bulletin for Biblical Research.* Institute for Biblical Research, 2004. (Vol. 14). No. 1.
- COLE, R. ALAN 1989. *Galatians. Tyndale New Testament Commentaries.* (Vol 9). Revised Edition. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. USA, Michigan.

- COOPER, STEPHEN ANDREW 2005. *Marius Victorinus' Commentary on Galatians. Introduction, Translation and Notes*. Oxford Early Christian Studies. Oxford University Press, England, Oxford.
- COSAERT, CARL P. (ford. Zarkáné Teremy Krisztina) 2011. *Evangélium a Galáciai levélben*. Bibliatanulmányok. Hetednap Adventista Egyház, Pécel.
- CUMMINS, STEPHEN ANTHONY (Richard Baucham edit.) 2004. *Paul and the crucified Christ in Antioch. Maccabean Martyrdom and Galatians 1 and 2*. Society of New Testament Studies Monograph Series. (Vol. 114). Cambridge University Press, England, Cambridge.
- DUNN, JAMES D. G. 1993. *The Epistle to The Galatians*. Black's New Testament Commentary. Hendrickson Publishers, Peabody, USA, Massachusetts.
- ERDŐS KÁROLY 1951. *Pál apostolnak a Galatákhöz írt levele magyarázatára*. A debreceni Theológus Gyülekezet kiadása. Debrecen, (kézirat gyanánt).
- ESLER, PHILIP F. (John Court edit.) 1998. *Galatians*. Taylor and Francis e- Library. USA, New York.
- FUNG, RONALD Y. K. 1953. *The Epistle to the Galatians*. The New International Commentary on the New Testament. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan.
- GAEBELEIN, FRANK E. (edit.) 1976. *Galatians. The Expositor's Bible Commentary with The New International Version of The Holy Bible*. Zondervan Publishing House. Grand Rapids, USA, Michigan.
- HARMON, MATTHEW S. 2010. *She Must and Shall Go Free. Paul's Isaianic Gospel in Galatians*. De Gruyter, USA, New York.
- HENDRIKSEN, WILLIAM 1968. *New Testament Commentary. Galatians & Ephesians*. The Banner of Truth Trust, USA.
- HIETANEN, MIKA 2007. *Paul's argumentation in Galatians. A Pragma - Dialectical Analysis*. T&T Clark International, USA, New York.
- HOLMES, C. RAYMOND 1992. *What is the Gospel? (Galatians 1:6-10)*. In Journal of the Adventist Theological Society. (Leo R. Van Dolson edit.). Adventist Theological Society, USA, Michigan 49103.
- HOVE, RICHARD 1999. *Equality in Christ? Galatians 3:28 and the Gender Dispute*. Crossway Books. USA, Illinois, Wheaton.
- KÁLVIN JÁNOS (1546) – Fordítás 2016. *A Galata, az Efezusi, a Kolosséi és a Thesszalonikai levelek magyarázata*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- KERN, PHILIP H. 1998. *Rhetoric and Galatians. Assessing an Approach to Paul's Epistle*. Society of New Testament Studies Monograph Series. (Vol. 101). Cambridge University Press, Cambridge.
- LIGHTFOOT, J. B. 1876. (Fifth edit.) *St Paul's Epistle to The Galatians*. A revised text with Instruction notes, and dissertations. UK, London.
- LONGENECKER, RICHARD N. 1990. *Galatians*. Word Biblical Commentary. (Vol. 41). Thomas Nelson, USA, Nashville.
- LÜHRMANN, DIETER 1988. *Der Brief an die Galater*. Theologischer Verlag, Zürich.
- MAUER, PFARRER CHRISTIAN 1943. *Der Galaterbrief*. Zwingli-Verlag, Schweizerisches Bibelwerk für die Gemeinde, Zürich.
- MCKNIGHT, SCOT – MUCK, TERRY (edit.) 1973. *Galatians*. The NIV Applications Commentary. From Biblical text to contemporary life. Zondervan, Grand Rapids, USA, Michigan.
- MEISER, MARTIN 2007. *Galater*. Vandenhoeck & Ruprecht GmbH, Göttingen.
- MEISER, MARTIN 2016. *Identitások és konfliktusok a Galata-levélben. Pál apostol retorikája*. In Benyik György (szerk.) 2017. Vallási és kulturális konfliktusok a Bibliában és az ősegyházban. (konferenciakötet). 27. Nemzetközi Biblikus Konferencia. JATE Press, Szeged.

- MOO, DOUGLAS G. (YARBROUGH, ROBERT W. – STEIN, ROBERT H. edit.) 2013. *Baker Exegetical Commentary on the New Testament. Galatians*. Baker Academic Publ. USA, Michigan.
- MOO, DOUGLAS J. 2013. *Galatians. Baker Exegetical Commentary on the New Testament*. Baker Academic, Baker Publishing Group, Grand Rapids, USA. Michigan.
- MORRIS, LEON 1996. *Galatians. Paul's Charter of Christian Freedom*. Inter Varsity Press, Downers Grove, USA, Illinois.
- NAOS, MARK D. 2010. *Galatians*. In David E. Aune (szerk.). *The Blackwell Companion to The New Testament*.
- O'NEIL, J. C. 1972. *The Recovery of Paul's Letter to the Galatians*. S. P. C. K. London.
- OEPKE, ALBRECHT (bearbeitet von JOACHIM ROHDE) 1973. *Der Brief des Paulus an die Galater. Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament*. Evangelische Verlagsanstalt Berlin.
- OEPKE, D. ALBRECHT 1957. *Der Brief des Paulus an die Galater*. Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament. Evangelische Verlagsanstalt Berlin.
- RIDDERBOS, HERMAN N. 1953. *The Epistle of Paul to the Churches of Galata*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan.
- SCHERWOOD, AARON 2013. *Paul and Restoration of Humanity in Light of Ancient Jewish Traditions*. Brill, Leiden Boston.
- SCHEWE, SUSANNE 2005. *Die Galater zurückgewinnen. Paulinische Strategien in Galater 5 und 6*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- SCHILLER, HEINRICH 1949. *Der Brief an die Galater*. St. Benno - Verlag GMBH Leipzig
Lizenzausgabe des Verlages Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- SCHLATTER, ADOLF 1963. *Die Briefe an die Galater Epheser Kolosser und Philemon. Erläuterungen zum Neuen Testamenten*. (Band 7). Calwer Verlag, Stuttgart.
- SCHREINER, THOMAS R. (ARNOLD, CLINTON E. General ed.) 2010. *Exegetical Commentary on the New Testament. Galatians*. Zondervan, USA. Michigan.
- SHUSTER, MARGUERITE 2013. *Another Gospel? (Galatians 1,11-10)*. In Derek J. Morris (edit.): *Ministry. International Journal for Pastors*. General Conference of Seventh-day Adventists, USA, (Vol. 85). No. 9.
- STAM, CORNELIUS R. 1998. *Galatians. Law vs. Grace*. Berean Bible Society. USA, Wisconsin.
- TARAZI, PAUL NADIM 1994. (sec. ed. 1999.). *Galatians: A commentary*. Orthodox biblical studies, St. Vladimir's Seminary Press, USA.
- TEMPLE, CHARLES V. 1977. *Lessons on faith. A. T. Jones and E. J. Waggoner*. USA. Pacific Union College Press, Angwin, California.
- TENNEY, MERRILL C. 1978. *Galatians: The Charter of Christian Liberty*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Michigan, Grand Rapids, USA.
- THIELMAN, FRANK 1989. *From plight to solution. A Jewish Framework for Understanding Paul's View of the Law in Galatians and Romans*. E. J. Brill. Leiden - New York – Kobenhaven - Köln.
- TÖRÖK ISTVÁN 1995. *A Galatához írt levél magyarázata*. In Jubileumi kommentárok (3. kötet). Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest.
- USTERI, LEONHARD 1833. *Commentar über den Brief Pauli an die Galater*. Orell Füssli und Compagnie, Zürich.
- VARGA ZSIGMOND 1998. *A galatához írt levél kommentár*. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest.
- VINCENT, MARVIN R. 1898. *Word Studies in the New Testament*. (Vol. 4). Hendrickson Publishers, Massachusetts.
- WAGGONER, E. J. 1900. (Robert J. Wieland edit.) 1998. *The Glad Tidings. Studies in Galatians*. Pacific Press Publishing Association, Mountain View, California – Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan.

WILLITS, JOE 2003. *Context Matters: Paul's Use of Leviticus 18,5 in Galatians 3,12*. In Tyndale Bulletin, Tyndale House, England, Cambridge, 2002. (Vol. 54). No. 2.
 WITHERINGTON, BEN 1998. *Grace in Galatia*. Wm. B. Eerdm. Publ. Co. Grand Rapids, USA, Michigan.

Egyéb, máshová nem sorolható kiadványok

C. PLINII SECUNDI (C. H. Wieso. Editio stereotypa 1841). *Naturalis Historiae Libri XXVIII. Cum Indicibus Rerum Locupletissimis ad Optimorum Librorum Fidem Emendatissime Editi*. Lipsiae Subtimus et Typis Caroli Tauchnitii.
 DELPHI CLASSICS (edit.) 2015. *The Complete Works of Pliny the Elder*. Ancient Classics Series. Hastings, East Sussex.
 EDZARDO, GEORG ELIEZER (edit.) 1705. *Tractatus Talmudici, Avoda Sara. Sive de Idololatria Caput Primum, E Gemara Babylonica*. Latine Reeditum. Christiani Liebezeit, Hamburg.
 ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ: αἱ Βάκχαι eredeti teljes görög szövege:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0091>
 2018.03.12.
 GIBSON, SHIMON 2004. (Ford. Borsos Attila) *Keresztelő János barlangja. Az evangéliumi történet történelmi valóságának első régészeti bizonyítéka*. Gold Book, Debrecen.
 GITT, WERNER 2004. *Kezdetben volt az információ*. (2. bővített kiadás), Evangéliumi Kiadó, Budapest.
 GÜLL TIBOR 2000. *Betűk és jelek*. In Német Sándor (szerk.): *Hetek Közéleti Hetilap*. 2000/Február I.
 JÓSA JUDIT – KUKOR FERENC – SIPOS NORBERT (é.n.). *22 sorsdöntő véletlen*. Kisújszállás.
 KUN LAJOS - MOLNÁR ERNŐ (é.n.). *A hagyomány gyöngyei. A Talmud könyvei*. Jebamoth – Szóta – Nedárim – Názir – Szanhedrin. Garai Irodalmi és Nyomdaipari Rt. Budapest.
 MARTOS LEVENTE BALÁZS (é.n.): *Bevezetés az Ószövetségi Szentírásba*. Kézirat. In http://www.gyhf.hu/letoltesek/oktatok/jegyzetek/DrhabilMartosLeventeBalazs/Bevezetes_az_Oszov_Szentirasba.pdf 2018.03.12.
 MURRAY, GILBERT (ford.) 1906. *Bacchae. The Athenian Drama for English readers. The Bacchae of Euripides*. Georg Allen, 156, Charing Cross Road, London, (sec. ed.)
 SCHICK, ALEXANDER 1999. *Csodálatos Kumrán*. Ethos Kiadó, Budapest.
 ZAMAROVSKY, VOJTECH 1966. *A világ hét csodája*. Tartan Kiadó, Prága.